

CZERNOWITZ

CERNAUTI

ЧЕРНІВЦІ

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

CZERNOWCY

ЧЕРНОВЦЫ

*600-річчю
першої писемної згадки про місто
присвячується*

Сучасний
герб
Чернівців

Герб
Чернівців
радянської
доби

Герб
Чернівців
румунської
доби

Герб
Чернівців
австрійської
доби

Чернівці. Погляд з ратуші

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
ЧЕРНІВЕЦЬКА МІСЬКА РАДА
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ФОНД “ЧЕРНІВЦІ – 600”

ЧЕРНІВЦІ

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

*Ювілейне видання до 600-річчя
першої писемної згадки про місто*

Чернівці
Зелена Буковина
2009

Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). [Кол. монографія] **В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін.** За заг. ред. **В.М.Ботушанського.** – Чернівці: Зелена Буковина, 2009 – 586 с.

ISBN 978-966-8410-49-1

А в т о р и: **В.М. Ботушанський**, д-р іст. наук, проф., автор проекту і наук. редактор; **С.В.Біленкова**, канд. мистецтвознавства, доц.; **О.В.Добржанський**, д-р іст. наук, проф.; **О.В.Залуцький**, доц.; **А.М.Кушніренко**, проф., композитор; **О.М.Масан**, канд. іст. наук, доц.; **Г.Я.Матвійшин**, мистецтвознавець; **Б.І.Мельничук**, д-р філол. наук, проф.; **Я.М.Мельничук**, асист.; **М.Д.Никирса**, наук. співробітник, архівіст; **С.В.Пивоваров**, д-р іст. наук, доц.; **І.А.Піддубний**, канд. іст. наук, доц.; **В.М.Піддубний**, асп-т; **Т.В.Сулятицький**, театрознавець; **І.П.Фостій**, канд. іст. наук; **В.Ф.Холодницький**, канд. іст. наук, доц., **Чучко М.К.**, д-р. іст. наук, доц.

С л о в о д о ч и т а ч і в - Чернівецький міський голова **М.Т.Федорук**

Р е ц е н з е н т и: д.і.н., проф. **П.П.Брицький**,
д.і.н., проф. **Т.В.Марусик**,
д.і.н., проф. **П.В.Михайлина**

У монографії висвітлюється багатотисячолітня історія Чернівців – одного із старовинних і прекрасних міст України, обласного центру Буковини, якому 2008 р. виповнилося 600 років від першої писемної згадки про нього. Авторі розкривають різні аспекти виникнення, становлення, розвитку міста, його забудови, набуття сучасного архітектурного вигляду, досліджують питання економічного, суспільно-політичного, громадського, культурного життя чудового міста над Прутом-рікою у всі пережиті ним періоди аж до сьогодення.

Для всіх, хто цікавиться історією цього міста, Буковини, України.

This monograph highlights a centuries-old history of Chernivtsi – one of the ancient and beautiful cities of Ukraine, regional centre of Bukovyna, which celebrates 600 year anniversary of its first written mention in 2008. The authors show different aspects of the origin, formation and development of the city, its building, they show how it obtained its modern architectural look. The authors also examine economical, social and political, public, cultural life of the great city over the Prut-river during all periods of its existence till nowadays.

It is dedicated to everyone, interested in the history of this city, Bukovyna, Ukraine.

In Monographic geht es um vieljährige Geschichte Czernowitz, eine der alten und wunderschönen Städte der Ukraine, das Gebietszentrum der Bukowina. Diese Stadt wurde im Jahre 2008 600 Jahre alt seit ihrer ersten schriftlichen Erwähnung. Die Autoren betrachten verschiedene Aspekte von Entstehung, Entwicklung der Stadt, ihren Bauten, von modernen architektonischen Aussehen, forschen die Fragen des wirtschaftlichen, gesellschaftlich-politischen, öffentlichen, kulturellen Lebens der herrlichen Stadt über dem Fluss Pruth in allen Perioden bis heute.

Für alle, die sich für die Geschichte dieser Stadt, der Bukowina, der Ukraine interessieren.

Шановний читачу!

Мені надзвичайно приємно вітати всіх чернівчан та численних друзів нашого славетного міста із появою довгоочікуваного видання – “ЧЕРНІВЦІ. ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ”. Над ним працював колектив наших найбільш знаних та поважних науковців – людей, які довгі роки вивчали історію Чернівців, її найнесподіваніші виверти, аналізували, співставляли, порівнювали, дізнавалися правди. Книга цілком може розглядатися одночасно як велика та цінна наукова праця і як захоплююча повість про непересічну історію неординарного та древнього українського міста. На цю працю чекали. Аби наблизити її завершення, ми допомогли науковцям, розуміючи, що після “Історії Чернівців” доктора Р. Кайндля, яка побачила світ іще 100 років тому, такого ґрунтовного дослідження історії нашого улюбленого міста не було.

І ось ви маєте можливість тримати цю універсальну працю в руках – підручник, довідник, збірник повістей, енциклопедію, сповідь і т.д.

Без сумніву, слід низько вклонитися авторському колективу, всім, хто долучився до цього, без перебільшення, історичного видання.

Бажаю такої ж любові до Чернівців і всім читачам!

Чернівецький міський голова
Микола Федорук

ПЕРЕДМОВА

2008-й рік для Чернівців ювілейний. На відміну від усіх існуючих свят таке свято особливе, бо відзначається тільки раз у сто років. І відзначає його місто цілком іншим складом населення. Наш, 600-річний ювілей – другий в історії міста. Вперше відзначався у 1908 р. Раніше такі „круглі” ювілеї місто просто не відзначало. Отже, цей ювілей ввійде в історію міста як своєрідний звіт покоління чернівчан початку XXI століття.

Чернівці – одне із старовинних відомих, славних і красивих міст України, яке дало нашій Вітчизні й іншим країнам чимало талановитих, знаних людей. Його витoki сягають в епоху раннього середньовіччя. З середини першого тисячоліття н.е. ця місцевість належала до ареалу розселення слов'ян, де виникли згодом давньоукраїнські „гради” Ревне, Добринівці, згодом Василів, Цецин, Хотин, Ленківці і самі Чернівці.

Будучи розташованим на окраїнних територіях Київської, а згодом Галицько-Волинської держав, тодішні фортечні укріплення на території сучасного міста впродовж кількох століть служили в долині р. Прут своєрідним забором для цих держав від кочового степу. Мешканців старовинного праміста не оминула чорна татаро-монгольська навала, що тривала тут більше століття. Після ослаблення Золотої Орди місто, як і весь край, ввійшло в середині XIV ст. до складу ново-

створеного на східних володіннях Угорського королівства Молдавського князівства.

З часом Чернівці стають помітним митним містом на традиційному торговому шляху зі Львова в Молдавію, що вперше й зафіксовано у писемних джерелах 8 жовтня 1408 р. За чотири століття невеликі міста в Західній Європі ставали багатолюдними ремісничими, промисловими, торговими, культурними центрами. На жаль, не сталося так з Чернівцями. Завадили цьому численні спустошливі татарські напади, турецьке панування, неодноразові польсько-молдавські, турецько-польські і російсько-турецькі війни, у ході яких місто над Прутом нещадно грабували, палили, нищили.

Тож не дивно, що коли сюди у 1774 р. прийшли нові володарі – австрійці, Чернівці виглядали як сільське поселення – приблизно 200 невеликих хатин, покритих очеретом. В умовах 140-річного мирного розвитку міста зусиллями кількох його поколінь, що використали кращий європейський досвід містобудування, допомогу і талант визначних австрійських зодчих, Чернівці перетворилися у цивілізоване європейське місто, друге за чисельністю населення після Львова на західноукраїнських землях. З середини XIX ст. місто стало крайовою столицею окремого коронного краю з перебуванням тут як представництва центральної вла-

ди – Крайового управління, так і виборного крайового парламенту – сейму та міського самоврядування. За другу половину XIX – початок XX ст. місто стало центром індустрії, освіти, науки, поліетнічної культури, певним зразком міжнаціональної та міжконфесійної толерантності різномовних городян. Населення його зросло з якихось півтори тисячі до майже ста тисяч.

Перша світова війна завдала місту величезних людських жертв і матеріальних збитків. На руїнах Габсбурзької монархії зблинула зоря свободи і власної національної державності для мешканців міста, зокрема українців. 3 листопада 1918 р. саме Чернівці стали центром волевиявлення українського населення північної частини краю, яке тут на своєму крайовому вічі висловилося за українську державність, за об'єднання з Великою Україною. Саме тут, хоч і недовго, діяла крайова українська державна влада.

Анексіоністська політика тогочасної королівської Румунії, окупація нею північної української частини Буковини разом з Чернівцями мали своїм наслідком ліквідацію української державності, намагання перетворити всіх чернівчан у „мононаціональну” спільноту, інтегрувати місто в систему відносин Старого Королівства.

Зазнавши 22-річного національного утискування, певна частина городян, зокрема українці, поклали у 1940 р. надії на національне визволення Червоною армією, об'єднання з усім українським народом у межах України, хай поки що радянської, на безперешкодне національне життя. Воно й справді на перших порах виглядало як досягнення мрії: в ужиток в школі, державних установах спочатку входила українська мова, вільне використання й інших мов. Та повсюдна націоналізація, позбавлення людей власності, ліквідація усіх українських товариств, преси, громадсько-культурного життя, посилення експлуатації робітників, масова депортація національно свідомих чи за-

можних чернівчан у віддалені райони СРСР – все це затьмарило благородну ідею возз'єднання, посилено страх і недовіру до радянської влади. Такі настрої ще більше посилилися після розстрілу співробітниками НКВС у чернівецькій тюрмі тих арештованих городян і мешканців сіл, яких влада не встигла вивезти з початком війни 1941 р. Відновлення окупації королівської Румунії, створення тут гетто, розстріли і депортація тисяч євреїв з міста в концтабори, згодом воєнні дії 1944 року, вивезення королівськими окупантами матеріальних цінностей – все це завдало місту великих втрат.

У ході післявоєнної відбудови завдяки напруженій праці чернівчан, буковинців, трудівників інших міст України і тодішніх союзних республік було відновлено і розширено промислову базу міста, транспорт, комунальне господарство, заклади освіти, культури, охорони здоров'я.

Впродовж другої половини 50-х - 80-х років минулого століття зусиллями робітників, інженерно-технічних працівників, науковців, освітян, діячів культури Чернівці перетворено у великий промисловий, транспортний, науковий і культурний центр західного регіону України, здійснено велику програму будівництва, зокрема житлового.

Разом з тим все більше давалися взнаки і всі вади відживаючої командно-адміністративної системи: надмірна концентрація в місті промисловості не завжди з найпередовішою технологією, з шкідливим впливом на екологію, значне переважає виробництва засобів виробництва над виробництвом засобів споживання, мілітаризація промисловості, відсутність виробництв у машинобудуванні, приладобудуванні з закінченим циклом випуску готової продукції, заборона індивідуального підприємництва, неконкурентоздатність продукції та ін.

У галузі суспільно-політичного, громадського, культурного життя домінував жорсткий ідеологічний контроль органів КППС і КДБ за всім і вся, негайне присікання будь-яких „підозрілих” про-

явів національно-культурного життя, традиційне навішування шельмуючих, вироблених комуністичною пропагандою ярликів, всеохоплююча русифікація усіх сфер суспільного життя. Все це мало своїм наслідком наростання спротиву системі і її повалення у серпні 1991 р. Для мешканців міста настали демократичні зміни: свобода слова, наукової думки, зібрань, свобода совісті, можливість створювати різні політичні, національні, релігійні, молодіжні організації, партійні осередки, свобода художньої творчості, відсутність цензури, а також свобода підприємництва.

Місто в основному пододало труднощі 90-х років. Стараннями міського керівництва при підтримці обласної і центральної влади, спільними зусиллями працівників будівельних організацій і комунальних служб, колективів промислових підприємств в останні роки в місті, особливо у центральній його частині, здійснено колосальний обсяг будівельних, ремонтних і реставраційних робіт з метою відновлення й збереження залишеної нам культурної спадщини, як також подальшої його розбудови і благоустрою. В результаті місто оновилося, стало гарнішим, впорядкованішим, прикрасилося низкою новобудов, високохудожніх пам'яників.

Поліпшилося газо-, тепло- і водопостачання, міські авто- і електротранспортні перевезення, зв'язок. Ліквідовуються горезвісні довгобуди. Введено в дію низку супермаркетів. Відійшов у минуле осоружний колишній дефіцит.

Відповідно до законів про роздержавлення і приватизацію тисячі городян одержали від держави безплатно у приватну власність квартири, за доступні ціни отримали майже півтори тисячі об'єктів виробничого і комунального призначення загальною вартістю майже 200 млн. грн. У місті діє 65 великих підприємств десяти галузей промисловості, майже 30 тис. суб'єктів господарювання, у т.ч. 28,5 тис. підприємств малого бізнесу, функціонує більше 4 тис. об'єктів торгівлі і послуг.

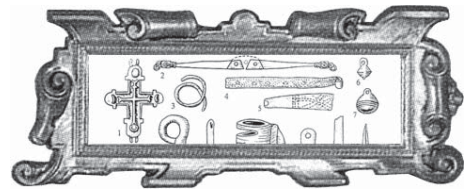
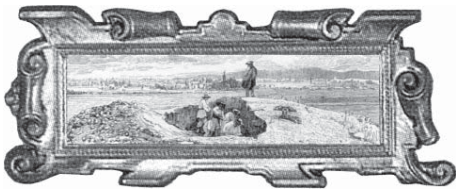
За останні роки вдосконалювалася мережа загальноосвітніх шкіл, розширювалася система ВНЗ I – IV рівнів акредитації. Будуються нові медичні заклади, діє широка сітка аптек. Чернівці встановили побратимські зв'язки з кількома зарубіжними містами. Ведеться робота з метою розширення іноземних інвестицій. Чітко, ефективно працює міське самоврядування, оперативно вирішує назрілі питання, дбає про поповнення міського бюджету і раціональне його використання.

Та було б необ'єктивно стверджувати, що все зроблено і ніяких недоліків в роботі нема. Актуальними для вирішення залишаються проблеми розширення виробничої бази, підвищення якості і конкурентноздатності продукції, створення нових робочих місць, подолання безробіття, бідності частини городян, повернення до родин наших співвітчизників-заробітчанин з-за кордону, поліпшення стану міських доріг, охорони здоров'я, комунальних послуг та ін.

Міська влада знає про ці і про багато інших проблем, вирішує їх нині, вирішуватиме і в майбутньому.

Автори пропонованої монографії висловлюють щире вдячність співробітникам архівних установ, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву у м. Львові, Державного архіву Чернівецької області, архівного відділу Чернівецької міської ради, Чернівецьких краєзнавчого та художнього музеїв, а також працівникам наукових бібліотек Києва, Львова, Відня, Чернівців, редакціям чернівецьких обласних і міських газет за надання документів, матеріалів та ілюстрацій для написання цієї книги. Велика вдячність редакції журналу «Зелена Буковина» (головний редактор Андрій Квасецький) за підготовку і друк цього ювілейного видання.

Автори

АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ПРО МИНУЛЕ ЧЕРНІВЦІВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

СЕРГІЙ ПИВОВАРОВ

У вивченні минулого м. Чернівців важливе значення мають археологічні та нумізматичні матеріали, які дозволяють простежити розвиток давніх поселень на місці майбутньої буковинської столиці. До того, як перша згадка про поселення Чернівці потрапила до актових документів, історія людських осель на обох берегах р.Прут, на території сучасного міста, вже нараховувала декілька десятків тисяч років.

На території сучасних Чернівців та його околиць відомо близько **90 археологічних пам'яток** (стоянок, поселень, городищ, могильників, окремих поховань, скарбів), які відносяться до періодів від пізнього палеоліту (35 – 10 тис. років тому) до пізнього середньовіччя (XIV – XVII ст.) [33, с.4; 2, с.109-113]. Їх дослідження дає змогу простежити етапи заселення земель у районі теперішнього міста та визначити основні історичні періоди його існування.

Перші людські колективи обживають корінні, найвищі береги р.Пруту у добу **пізнього палеоліту** (40-10 тис. років тому). Свідченням цього є знахідки у Садгорі, біля підніжжя Козацької гори, де, очевидно, існувала стоянка давніх людей. Тут було знайдено чимало патинізованих (з різнокольоровим нальотом) кремінних відщепів та ножеподібних пластинок невеликих розмірів [31, с.203]. Аналогічна стоянка зафіксована на Роші на правому березі р. Сторожинець, де виявлено кремінні зна-

ряддя праці та кістки мамонта [33, с.77]. Основним видом господарської діяльності мешканців цих стоянок було збиральництво та полювання на мамонта й інших великих тварин. Кістки останніх часто трапляються вздовж правого берега ріки, зокрема на Клокучці. В останній час аналогічні знахідки виявлені в районі вул. У.Кармелюка на території кар'єру цегельного заводу.

Значно більше залюднюється територія майбутнього міста в період **енеоліту** (мідно-кам'яного віку) (IV - III тис. до н.е.). У цю добу заселяються обидва береги Пруту та багатьох річок і струмків, які в нього впадають. Обстеженнями виявлено існування в цій місцевості щонайменше 18 поселень **трипільської археологічної культури**. Їх сліди зафіксовані на території Верхньої Каличанки, Горечі, Клокучки, Ленківців, Нової Жучки, Рогатки, Рогізни, Роші, Цецини та в інших місцинах [2, с.109-113; 33, с.77-78]. Варто відзначити, що на сусідніх територіях, розташованих вгору і вниз по Пруту від Чернівців, подібне скупчення пам'яток відсутнє.

Причини такого росту поселень і населення на означеній території були викликані змінами природно-кліматичних умов. У цей час значно знижується в порівнянні із попереднім часом рівень води в р.Прут, що звільняло від води значні площі річкової долини та дозволяло набагато легше здійснювати переправи. Крім того, саме в районі

майбутнього міста, де струмки Руда та Клокучка впадали в р. Прут, високий крутий правий берег був розмитий і плавно піднімався догори. Виносами струмків тут же на швидкоплинній ріці утворився брід, що прискорював подолання водної перешкоди. Все це сприяло перетворенню місцевості у зручну переправу, стимулювало виникнення перших шляхів сполучення, прискорення обмінних процесів та вело до концентрації населення. Навколишня місцевість, вкрита віковим лісом, дозволяла активно займатися полюванням, різними промислами, а ріка та струмки слугували джерелом добування риби. Разом із тим слід відзначити, що перші землеробські поселення трипільців влаштувалися переважно на певній віддалі (1-3 км) від ріки. Ця обставина, очевидно, пояснюється тим, що в глибині мікрорегіону були кращі ґрунти для рільництва, та й жителі почували себе в більшій безпеці. В той період долини великих рік слугували основним орієнтиром і надійним шляхом для міграцій, переселень, військових походів.

Серед виявлених пам'яток найбільші дослідження проводилися на ранньотрипільському (IV тис. до н.е.) поселенні Рогатка. Розкопками тут вивчено рештки 3 наземних жител, одне з яких виявилось двокамерним, і господарської ями. Житла мали прямокутну форму та каркасно-стовпову конструкцію. Їх стіни були зроблені з хмизу і з обох боків обмащені товстим шаром глини, про що свідчить шар обмазки із відбитками галуззя. Під час розкопок об'єктів знайдено велику кількість фрагментів кераміки (горщиків, мисок, покриток, підставок, ложок, друшляків), прикрашених заглибленим орнаментом (ямками, штампами, смугами). Поряд із ними траплялися кам'яні відбійники, кремінні нуклеуси, скребачки, масивні пластини на відщепі, вкладиші до серпів, відретушовані пластини-ножі, кам'яні сокири-клини, зернотерки, наконечники стріл тощо. В одному із жител виявлена антропоморфна глиняна жіноча статуетка, в іншому – упорна плитка від ручного лучкового свердла [34, с.107-108]. Останній був складовою частиною пристрою для висвердлювання отворів у кам'яних виробих.

Цінна інформація про життя та побут пізньотрипільського (III тис. до н.е.) населення регіону була отримана в результаті розкопок на городищі в ур.Графська Поляна (Цецина), де вивчалось одне із найдавніших штучних укріплень в регіоні. На площі пам'ятки розкопані рештки глинобитних будівель стовпово-каркасної конструкції, які опалювалися глинобитними куполоподібними печами. В них знайдено фрагменти ліпних посудин, кремінні та кам'яні знаряддя праці [33, с.78].

На інших поселеннях трипільської культури проводилися лише розвідкові обстеження, наприклад, в околицях Рогізні, в районі вулиць Комарова та Руської (Гореча). В результаті робіт зібрано велику колекцію підйомного матеріалу із фрагментів розмальованої поліхромним та монохромним розписом кераміки, кремінних знарядь праці (ножі, скребачки, крем'яні наконечники стріл), сланцевих сокир, антропоморфної та зооморфної пластики.

Окремі знахідки, переважно кам'яні шліфовані сокири, енеолітичного часу були виявлені за випадкових обставин у різних частинах міста ще у XIX – на початку XX ст., про що свого часу повідомляв Р.Ф.Кайндль [9, с.5-6].

У наступну добу – **бронзовий вік** (II тис. до н.е.) мікрорегіон Чернівців був заселений значно менше, що пояснюється змінами в господарській діяльності його мешканців та появою носіїв інших археологічних культур. На його території зафіксовано лише сліди декількох поселень та одне поховання. Найранішим серед них є парне поховання культури шнурової кераміки (кінець III – початок II тис. до н.е.), виявлене в передмісті Роша, в якому біля кістяків, посипаних червоною вохрою, була кам'яна бойова сокира і глиняна посудина-кубок, прикрашена погід вінчиком орнаментом з відтиску шнура [30, с.15]. До старожитностей цієї ж культури належить й випадково виявлена на березі р. Прут в районі стадіону мідна вислобушена сокира завдовжки 14 см. Вона є найдавнішим металевим виробом, знайденим на території Чернівців.

На п'яти поселеннях доби бронзи, рештки яких зафіксовані в Роші, Ленківцях і Рогізні, проводи-

лися тільки археологічні розвідки. Виявлений матеріал дозволяє встановити, що вони належать до **комарівської культури** (XVIII-XV ст. до н.е.) та **культури Ноа** (XIV-XII ст. до н.е.) [2, с.110-112]. На поверхні пам'яток зібрано колекції типової кераміки, крем'яних та кам'яних знарядь праці, аморфні злитки бронзи. До цього ж часу відносяться й просвердлені кам'яні сокири з граніту та інших твердих порід каменю, знахідки яких зафіксовані в Садгорі, Роші, Калічанці [9, с.6].

В I тис. до н.е. (**ранньозалізний вік**) кількість заселених місцин на даній території знову зростає. Вони представлені близько 20 пам'ятками (городищами, поселеннями та курганним могильником). Більшість із них належать до **голіградської (фракійський гальштат) археологічної культури**, яка датується XII – VII ст. до н.е. На цих пам'ятках проводилися переважно археологічні обстеження та невеликі шурфування. Так, на поверхні поселень в Горечі та Роші зібрані фрагменти ліпного кухонного та столового, часто чорнолощеного посуду, прикрашеного наліпними шишечками, виступами-упорами, пролощеними смугами, канелюрами (вертикальними жолобками), і фрагменти кремінних та кам'яних знарядь праці, озброєння, бронзові прикраси.

Значне скупчення поселень голіградської культури спостерігається в районі Рогізни та Ленківців: урочища Біля Ставу, Острів, Очерет, Шанці. Як правило, вони розташовувалися на перших надзаплавних терасах потоків Задубрівка, Шубранець.

Багатим на знахідки виявилось ранньоголіградське поселення на Рогізні в ур. Біля Ставу. Під час його обстеження виявлено фрагменти мисок з пелюсткоподібним краєм вінчиків, злиток бронзи та готові металеві вироби: бронзові шпильки з розплюснутими головками, голки та шила.

Невеликі рятівні розкопки проводилися на городищі в Новій Жучці (ур.Шанці). Укріплення розташовувалися на високому мисі лівого берега р. Мошків. Вони представлені двома оборонними лініями, які склалися з валів, ровів та ескарпів (крутих стінок зовнішнього рову укріплення). Вони обмежували овальної форми площадку ді-

метром 500 м. У південно-східній частині центрального майданчика пам'ятки були досліджені рештки дерев'яної будівлі з двома глинобитними печами. В ній виявлено фрагменти кераміки (уламки черпаків з стрічкоподібними ручками та біконічних глечиків з канельованою поверхнею), глиняна фігурка коня, конусоподібне керамічне грузило, крем'яні наконечники стріл, ніж, відбійник, зернотерка, кістяні лошिला та залізні шлаки [29, с.178; 33, с.78]. Під час обстеження поверхні пам'ятки тут також було знайдено уламок бронзової сокироподібної підвіски-амулета.

В районі Нової Жучки в лісі (ур. Червона Глина) відоме ще одне городище голіградської культури, яке займало мисоподібну височину розмірами 200x50 м й обмежувалося з напільного боку трьома лініями обпалених валів та ровів. Археологічними дослідженнями встановлено, що схоже городище цієї ж культури існувало на мисі в районі нинішньої вул. П.Сагайдачного, в найдавнішій частині міста. Сліди його були виявлені при обстеженні місця зсуву, де на глибині 1-2,5 м простежувалися досить великі фрагменти ліпного чорнолощеного посуду голіградської культури та зафіксовано рештки господарської ями [20, с.18-20].

Збереглися відомості про існування в межах сучасних Чернівців ще трьох городищ цього періоду. Перше з них розташовувалося в східній частині міста (ур. Винна Гора) на високому мисі правого берега р. Руда, а його фортифікаційні споруди відомі ще з кінця XIX ст. На території укріпленого майданчика виявлено перепалені шматки глини, кістки тварин та фрагменти кераміки з чорнолощеною поверхнею, вертикальними канелюрами та ручками-упорами. На жаль, городище площею понад 10 га майже повністю знищене кар'єром. Наступне укріплене поселення зафіксовано на мису правого берега р. Прут в районі Горечі (ур. Городище). Характерні для голіградської культури фракійського гальштату знахідки поширюються вздовж берега на 600 м. Деяко південніше городища на плато розміщувалося синхронне йому поселення. Третє городище займало мисоподібний майданчик розмірами 40x50 м в районі Роші (ур. Стінка, Турецький Вал). Від укріпленя

останнього збереглися три лінії заплилих ровів та обпалених валів. Культурних нашарувань на території городища не виявлено. Це дозволяє припустити, що воно не мало постійного населення й використовувалося тільки під час небезпеки, тобто виконувало функції тимчасового городища-сховища. На відстані 1 км від городища виявлено одночасне йому поселення, на якому було обстежене наземне житло та викладене з каміння вогнище.

В подальшому заселеність району Чернівців знову різко зменшується. Так, із **скіфського часу** (VII – III ст. до н.е.) відомі поселення та укріплення на Клокучці, Роші, Старій Жучці. Із **культурою Поянешти-Лукашівської** (III – II ст. до н.е. – друга половина I ст. н.е.) пов'язуються два поселення на Роші, а з **липицькою культурою** (I – початок III ст. н.е.) – поселення в Рогізні [2, с.109-112]. На всіх цих пам'ятках проводилися лише розвідкові обстеження, в результаті яких зібрані уламки кераміки, кам'яні та металеві вироби.

Новий етап в розвитку мікрорегіону настає в II – V ст. н.е., коли тут з'являються пам'ятки археологічних культур: **черняхівської** – на лівому березі Пруту та **карпатських курганів** – на правому. Пам'ятки **черняхівської культури** зафіксовані в районі Рогізні та Старої Жучки – всього 7 поселень. Під час обстеження поселення культури Рогізна I (ур. Став) було розкопано рештки наземного житла каркасно-стовпової конструкції, ями-погребя та гончарне двоярусне горно. В них знайдено фрагменти гончарного сіроглиняного кухонного та столового посуду, незначну кількість ліпних посудин, уламки світлоглиняних античних амфор, жорнові камені, глиняні грузила від вертикальних ткацьких верстатів, бронзову фібулу і залізне долото [32, с.36-37]. Під час наступних обстежень пам'ятки були також знайдені скляні бусини, глиняні біконічні пряслиця та пряслиця, виготовлені із стінок античних амфор.

На поселенні Рогізна II (ур.Микулинка, Очерет) зафіксовано сліди розораних наземних жител і зібрано значну колекцію фрагментів гончарного посуду, пізньоантичної амфорної тари, точильних каменів, пряслиць, залізних шлаків і дві римські монети імператорів Антоніна Пія (86 – 161 рр.) та

Каракали (186 – 217 рр.). Неподалік від поселення виявлено сліди тілопального могильника. На його поверхні знайдено чотирнадцятигранні сердолікові бусини, сплавлені частини бронзових фібул, уламки скла, виробів із кістки тощо [2, с.112, 136, рис.18; 15, с.67]. Значні розміри цього поселення (1700 x 330 м), його насиченість матеріалом, в тому числі й імпортними виробами, можуть свідчити про існування на цьому місці досить великого торгово-ремісничого поселення. Останнє розташовувалося на віддалі всього в 3 км від броду-переправи на правий берег Пруту.

На протилежному березі ріки знайдено рештки 8 поселень **культури карпатських курганів**. Вони виявлені на території зсуву (вул. П.Сагайдачного) [20, с.18-20], Верхньої Каличанки, Рогатки, Роші, Горечі I [2, с.109-112]. Зокрема, на останньому поселенні досліджено два наземні житла, нижня частина яких дещо опущена в материк, а стіни мали каркасну конструкцію і були обмащені глиною. Всередині жител виявлено залишки глинобитних та кам'яних печей. В житлах знайдено гончарну та ліпну кераміку, фрагменти червонолакових античних посудин, сіролощених гончарних чаш на високих ніжках. На інших поселеннях досліджувалися аналогічні споруди, а також вивчено житла типу землянок [14, с.317-318]. Серед знахідок на поселеннях заслуговують на увагу фрагменти пізньоантичних амфор, пірамідальних грузил від вертикального ткацького верстата, керамічних пряслиць тощо.

До старожитностей культури належать також численні римські монети, які виявлені на території міста за випадкових обставин. Це срібні і бронзові монети імператора Траяна (98 – 117 рр.), денарій Луція Вера (161 – 169 рр.) та інші [23, с.194]. Із носіями культури карпатських курганів, очевидно, слід пов'язати знахідку скарбу золотих і срібних виробів, виявлених на берегах річки Клокучки в 1845 р. До його складу входили золоті дротяна шийна гривна (діаметр 180 мм, вага – 179,8 г), браслет (діаметр 62x57 мм, вага 39,3 г) і фрагменти срібних прикрас [9, с.7]. Не виключено, що ці предмети входили до інвентарю багатого поховання. Наявність на пам'ятках культури виробів

античного виробництва засвідчує про існування у її носіїв торгово-економічних зв'язків із пізньоантичними центрами.

Концентрація пам'яток черняхівської та карпатських курганів археологічних культур у районі Чернівців підкреслює зростаючу роль цього мікрорегіону в торгово-економічних зв'язках місцевого населення із пізньоантичним світом і в міжплеменному обміні. Тут виникає система комунікацій, важливу роль серед яких починає відігравати брід через Прут та дороги, які йшли на південь (в напрямі Глибокої) і північ (до Дністра) через поселення культур черняхівської та карпатських курганів у Чернівецькому мікрорегіоні.

У другій половині I тис. н.е. в означеній місцевості виникає 10 поселень **слов'янської празько-корчацької культури** (друга половина V – VII ст. н.е.). Їх рештки знайдені на території Горечі, Клокучки, Ленківців, Рогізни, Старої Жучки, Нової Жучки, Садгори [2, с.109-112, 32, с.149-150, 155-156, 159-160, 164-166, 167]. Ці неукріплені поселення склалися із жител – напівземлянок. Кожна така споруда мала підпрямокутну форму і була заглиблена на 1-1,5 м від сучасної поверхні. Стіни споруд склалися із горизонтальних колод, які закріплювалися за допомогою вертикальних стовпів. В одному з кутів житла була піч-кам'янка із вимашеним глиною подом. Під час розкопок в житлах знайдена ліпна кераміка (горщики, миски, сковорідки), глиняні пряслиця, кістяні проколки, залізні ножі, точильні камені, залізні шлаки. Поруч із житлами знайдені рештки господарських ям циліндричної та дзвоноподібної форми.

Приблизно така ж картина заселення району Чернівців спостерігається у VIII – X ст., коли тут проживали носії наступної, **слов'янської культури типу Луки-Райковецької**. У мікрорегіоні зафіксовано 12 пам'яток культури, серед них городища на Новій Жучці (ур. Червона Глина) та Роші (ур. Турецька Поляна) [2, с. 109 - 113]. На поселеннях культури виявлені житла – напівземлянки стовпової та зрубної конструкції із печами-кам'янками в одному з кутів. У них знайдено ліпну та кружальну кераміку (переважно горщики різних розмірів), прикрашену заціпами по вінчику та комбінацією

хвилястих і горизонтальних ліній. У житлах також трапляються залізні ножі, кресала, наконечники стріл, кістяні проколки, пряслиця.

Протягом цього періоду (друга половина I тис. н.е.) торгово-економічна активність населення мікрорегіону дещо зменшується, що було викликано рядом чинників військово-політичного та соціально-економічного порядку. В цей час (IX - X ст. н.е.) набувають поширення надійно укріплені городища із складною системою оборонних укріплень на важкодоступних пагорбах. Навколо них виникають гнізда поселень із неукріплених селищ. Городища починають виконувати різні функції, крім виключно оборонних (сховища від нападів ворога) до обшинних адміністративно-господарських центрів і надобщинних (племенних) центрів [19, с.126-132]. Останні згодом переростають у **протоміста**. Виявлені в районі Чернівців слов'янські городища не могли претендувати на роль надобщинних центрів, а, очевидно, виконували функцію сховищ і до того ж були досить віддалені від берегів ріки. В Попрутті таку функцію перебало на себе Ревнянське городище, розташоване на тому ж правому березі Пруту, що й Чернівці, але за 10 км вверх по течії. Цьому археологічному комплексу притаманна структура ранньофеодального міста, яка складалася з дитинця, торгово-ремісничого посаду та декількох селищ-супутників [19, с.126-132]. Проте в кінці X ст. Ревнянський комплекс городищ і поселень занепадає, можливо, після походу київського князя Володимира Великого на хорватів у 992 р.

У XI ст. із включенням регіону до **Київської держави** в районі Чернівців продовжують існувати лише декілька поселень, рештки яких зосереджуються на горі Цецина у важкодоступних і природно захищених місцинах. На селищах розташовуються напівземлянкові житла із печами-кам'янками в одному з кутів та типовим набором речей (залізні ножі, вістря стріл, кістяні проколки) і кераміки з характерним манжетоподібним вінчиком і орнаментациєю із хвилястих та горизонтальних ліній [18, с.52-53].

Ситуація кардинально змінюється в XII – першій половині XIII ст. з входженням Верхнього

Попруття та Середнього Подністров'я до складу Галицького, пізніше **Галицько-Волинського князівств**. За свідченням літописців, галицькі князі вели широке освоєння земель, будуючи міста та створюючи опорні пункти й сторожові фортеці. Одне із таких поселень виникає в районі Чернівців у другій половині XII ст., найімовірніше, в часи князювання Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.) [33, с.21-22].

Рештки цього опорного пункту, а пізніше порівняно великого міського поселення, виявлені на лівому березі Пруту, поблизу **с.Ленківців** (ур.-Шанці). Фортеця була збудована в долині Пруту на рівній місцевості, а не на пагорбі чи береговому плато, як це практикувалося в той час. Це пояснюється тим, що біля неї проходила важлива сухопутна комунікація, яка вела на південь. Тут же був і брід через повноводний Прут, який необхідно було контролювати та охороняти. Отже, будівництво Ленковецької фортеці було здійснено саме для захисту дороги і переправи.

На протилежному (правому березі) Пруту були споруджені сторожові фортеці (городища). Їх рештки зафіксовані на вершинах пагорбів у Спаській “ур.Паланка”, Цецині, Горечі, Молодії та Остриці. Вони з півдня прикривали підходи, захищали давньоруське місто від раптового нападу та контролювали дорогу. Остання використовувалася не тільки для торгово-економічних зв'язків, а й для військових походів, зокрема в напрямку Угорщини. Очевидно, саме по цій сухопутній комунікації рухався угорський королевич (майбутній король Бела IV), який зазнав поразки й рятувався втечею з-під стольного Галича [23, с.97].

В історіографії існує також думка, що цей шлях називався «**Берладська дорога**», вів з Галича через землі регіону до Берладі (нині м. Билрад, Румунія), яка розташовувалася на Нижньому Дунаї [29, с.117-118; 33, с.39] і який припинив своє існування після монголо-татарської навали. Проте пізня згадка назви цієї дороги (XVII-XVIII ст.) і контекст, в якому йде про неї мова як про „розбійницьку дорогу”, „небезпечний шлях” [23, с.157-158], не дозволяє ототожнювати її із комунікацією давньоруського часу.

У **Ленковецькій фортеці** розміщувалася й князівська адміністрація, яка управляла навколишніми територіями. Тут, очевидно, перебував представник князя із дружиною. Саме вони мешкали в будинках з великими підвалами, які розташовувалися на фортечному подвір'ї дитинця і були досліджені в ході археологічних розкопок [29, с.105-106]. Навколо укріплення сформувалося торгово-ремісничє поселення, яке згодом переросло у міський посад, а на невеликій віддалі від них виникли сільські селища-супутники та монастирі. Загальна площа цього давньоруського міста становила понад 50 га [24, с.250-257; 27, с.213-217; 28, с.98-101; 35, с.125-129; 36, с.68-82].

Головну оборонну лінію центральної площадки (діаметр 80 м) фортеці складала потужний земляний вал шириною 6 м і висотою 5 м та рів шириною 14 м і глибиною 3,5 м. На вершині валу воїни встановлювали дерев'яні оборонні кліті-зруби. На відстані 1-1,5 м від них розташовувалися окремі житлово-господарські зруби, а під ними – складські приміщення. Такого типу дерев'яні оборонні конструкції прийнято пов'язувати із „заборами”, які згадуються на сторінках літопису [33, с.10-12]. До дитинця примикав торгово-ремісничий посад, який також мав штучні укріплення у вигляді частоколу та ровів, заповнених водою. До його оборонної системи також входили русла потоків і старих русел (стариць) р.Совиця й р. Хабалівка.

На території посаду виявлено сліди **ремісничої діяльності**. Зокрема, досліджено кільканадцять сиродутних залізоплавильних горнів для добування заліза. Тут вивчено залишки 14 ямних горнів для отримання заліза [36, с.78-79]. Від горнів збереглися ями овальної форми діаметром 0,7-1 м, глибиною 0,3 м. Їх стінки і дно вимашені глиною і обпалені. Поряд із ними знайдено багато залізних шлаків, деревного вугілля, попелу і вапна. Сліди добування заліза зафіксовані також в інших частинах поселення, де траплялися й залишки наземних сиродутних горнів. Реконструкція залізодобувних горнів із Ленковецького поселення дозволила визначити їх тип і принцип функціонування. Встановлено, що виявлені споруди належали до так званих ямних горнів (більшість на поселенні) і

відомі східноєвропейському населенню з глибокої давнини. Вони належали до типу горнів багаторазового використання з механічним вилученням застиглому шлаку після закінчення процесу відновлення заліза. Обмазка цих горнів глиною не дозволяла руйнуватися ґрунтовим стінкам під час вилучення застиглому шлаку. Дуття до цих горнів здійснювалося через пробитий під нахилом у ґрунті канал. Визначення продуктивності горна, здійснене фахівцями, дозволило встановити, що при заповненні горнового простору шихтою (55% вугілля і 45% руди) і середньостатистичному виході відновленого заліза з руди (25%) під час сиродутного способу залізодобування з нього можна було отримати близько 12 кг сирцевого заліза за одну плавку. На Ленковецькому поселенні зафіксовані також сліди наземних горнів. Від них збереглися уламки обпаленої глини із слідами відбитків дерев'яних плах та обпалені камені-валуни. Ці залишки могли належати наземним стаціонарним горнам із шлаковипуском і дещо заглибленою основою. Можливо, на поселенні існували й спеціалізовані майстерні з попередньої обробки добутого заліза [3, с.94-98].

На посаді знайдено також рештки гончарного виробництва (деформовані глиняні вироби), зафіксовано майстерню з виготовлення кістяних виробів. Тут же розкопано житла ремісників, торговців і простих міщан та декілька могильників. Під час дослідження цих об'єктів виявлено різноманітний гончарний посуд (горщики, горнята, накривки, амфорки, світильники, сільнички, миски), численні вироби із заліза (циліндричні замки і ключі до них, наконечники стріл, списів, шпори, ножі, дужки, обручі, пряжки, рибальські гачки, писала, цвяхи, долота, ковальські кліщі, струг), бронзи (пластинчасті браслети, перстені, гудзики, підвіски, натільні хрестики, застібки від книг), кістки (фрагменти ложок, вуховерток, наконечників стріл), скла (браслети, намистини, віконне скло), а також різні вироби із каменю. Ці знахідки говорять про побут та основні види діяльності місцевого населення.

Під час вивчення пам'ятки виявлено багато уламків від візантійських амфор різних типів,

білоглиняних тарілок з поливою темно-голубого кольору східного походження, коромисло від терезів для зважування виробів із дорогоцінних металів, мідну монету (дінар угорського короля Іштвана (Стефана) IV (1162 – 1163 рр.), вироби з волинського шиферу, хрести-енколпіони, виготовлені в майстернях Києва та Галича тощо [33, с.31-34; 23, с.58-62]. Ці знахідки засвідчують широкі **зовнішньоторговельні зносини** жителів давньоруського міста з візантійськими провінціями, Угорщиною та ремісничими центрами Давньої Русі.

Ленковецьке поселення мало складну внутрішню структуру, було центром ремесла, торгівлі та культури. За всіма археологічними ознаками воно належало до **поселень міського типу**. Городище і поселення в Ленківцях припинили своє існування в середині XIII ст., очевидно, в 1259 р. після походу на Галицько-Волинське князівство монголо-татарського воеводи Бурундая [33, с.68-69].

Про саму **назву** цієї неординарної пам'ятки, яка є рештками давньоукраїнського міста, існують різні думки. Так, Б.О.Тимошук пов'язував городище з містом Черн, яке згадується у „Списку руських городів” Воскресенського літопису XV ст. поряд із Білгородом і Ясьським Торгом. Той факт, що названі поряд міста розміщувалися на півдні і саме там багато із науковців шукають Черн, він пояснював збігом назв із однаковою основою. Дослідник припускав, що назва міста на берегах Пруту могла виникнути від того, що укріплення цитаделі споруджені із землі і дубового дерева, що вірогідно, й дало назву Черн (Черноград, тобто Чорне місто) на відміну від міст, укріплених каменем, як-то Білгород. Після переселення жителів міста на правий берег Пруту нове поселення називали Чернівці, тобто вихідці із Черна, на зразок Чернігів – „чернігівці” [29, с.111; 33, с.41-44].

По-іншому пов'язує Черн із давньоукраїнськими старожитностями в районі Чернівців В.В.Седов. Науковець вважає, що топонім Черн є свідченням вимушеного відступу слов'янських племен тиверців під тиском кочового населення з півдня на північ. На його думку, літописний Черн, який він, за Г.Б.Федоровим, пов'язує з Алчедарським

городищем у Молдові, був покинутий слов'янами на початку XII ст. і виник на новому місці в районі сучасних Чернівців [23, с.104].

Дослідження етимології назви населеного пункту Чернівці, яке вперше під своєю назвою (Черновьци, Черновци, мыто Черновское) згадується в грамоті молдавського господаря (князя) Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 р. приводить сучасних мовознавців до інших висновків. На їх думку, етимологію назви Чернівці, згідно із законами словотворення, слід шукати в іншій площині. Ю.О.Карпенко походження назви столиці Буковини подає у двох варіантах. За першим – топонім Чернівці з'явився від прізвиська боярина Чорний. Відомо, що на Буковині в XV ст. проживала боярська родина з таким прізвищем, зокрема про одного з них Думу Чорного йдеться в грамоті за 1462 р. За другим – етимологія топоніма має соціальне походження. Назва Чернівці виникла від поселення, де проживав чорний люд (торгівці, ремісники, селяни) і яке розташовувалося поблизу укріплення „города” Цецина та фактично було його передмістям [23, с.104].

Перший варіант походження назви міста знайшов широку підтримку у фахівців. Найбільш аргументовано його розвинув І.Г.Чеховський, який на основі аналізу актового матеріалу встановив, що значна кількість назв буковинських сіл XV ст. пов'язана з іменами їх засновників і власників. Так, назва Гаврилівці, Іванківці, Юрківці, Вашківці, Топорівці, Колінківці і т.д. відповідають антропонімам Гаврило, Іванко, Юрко, Вашко чи Васко, Топір, Колінко. Отже, нащадки чи піддані Гаврила звалися гаврилівцями, Юрка – юрківцями, Топора – топорівцями. В зв'язку із цим доведено, що ойконіми із суфіксом – *івці* мають відносно пізні походження і закріплювалися за селами. Дослідник вважає, що аналогічним чином виникла і назва Чернівців, як невеличкого сільця неподалік укріпленого „города” Цецина. Етимологію **ойконіма „Чернівці”** він, так само, як і попередній науковець, **пов'язує з боярським родом Чорних**, представники якого Дума Чорний, Кристя Чорний і Фетя Чорний неодноразово згадуються в грамотах XV ст. [23, с. 104]. Отже, літописний Черн не

має відношення до назви Чернівці, яка утворилася пізніше. Цей ойконім, очевидно, стосується поселення, яке існувало в районі сучасної вул. П.Сагайдачного ще з XII – першої половини XIII ст., а з переходом його у власність бояр Чорних у XV ст. отримало теперішню назву.

Яку назву мало давньоруське Ленковецьке поселення? Можливо, воно називалося „Прут”, про що є натяки у літопису, де згадуються поряд із ним Ущиця і Бібрка. Останні позначали не тільки водні артерії, а й міста Галицько-Волинського князівства.

У період функціонування Ленковецького городища з посадом поселення давньоруського часу існували і в інших частинах Чернівецького мікрорегіону. Зокрема, їх сліди зафіксовані на території Нової Жучки, Роші, Горечі та на горі Цецина поблизу Чернівців [2, с.109-113]. Поселення давньоруського часу виявлені і в старій частині сучасних Чернівців. Його рештки зафіксовані в районі вул. П.Сагайдачного (на території зсуву), де виявлена типова давньоруська кераміка із вінчиками так званого „галицького типу” [20, с.18-20]. Знахідки кераміки в цьому місці можуть говорити за функціонування тут не лише поселення, а й, можливо, невеликого укріплення на зразок сторожової фортеці. Всі давньоруські поселення і укріплення входили до структурних компонентів Ленковецького городища, або ж становили його захисну смугу. Отже, можемо говорити, що в XII – першій половині XIII ст. в районі сучасних Чернівців існувало добре захищене давньоруське (давньоукраїнське) місто.

Ленковецьке городище і поселення припинили своє існування в середині XIII ст. З цього часу, власне, й розпочинається розвиток стародавніх Чернівців. Населення зруйнованого Ленковецького городища, посаду та сусідніх селищ переселяється на правий берег Пруту, де вже існувало давньоруське поселення (городище). Можливо, що тут були збудовані нові укріплення.

Протягом наступних століть поселення, яке існувало в районі вул. П.Сагайдачного, продовжувало інтенсивно розвиватися. З входженням регіону до складу Молдавського князівства давні Чернівці, розташовані на перехресті важливих тор-

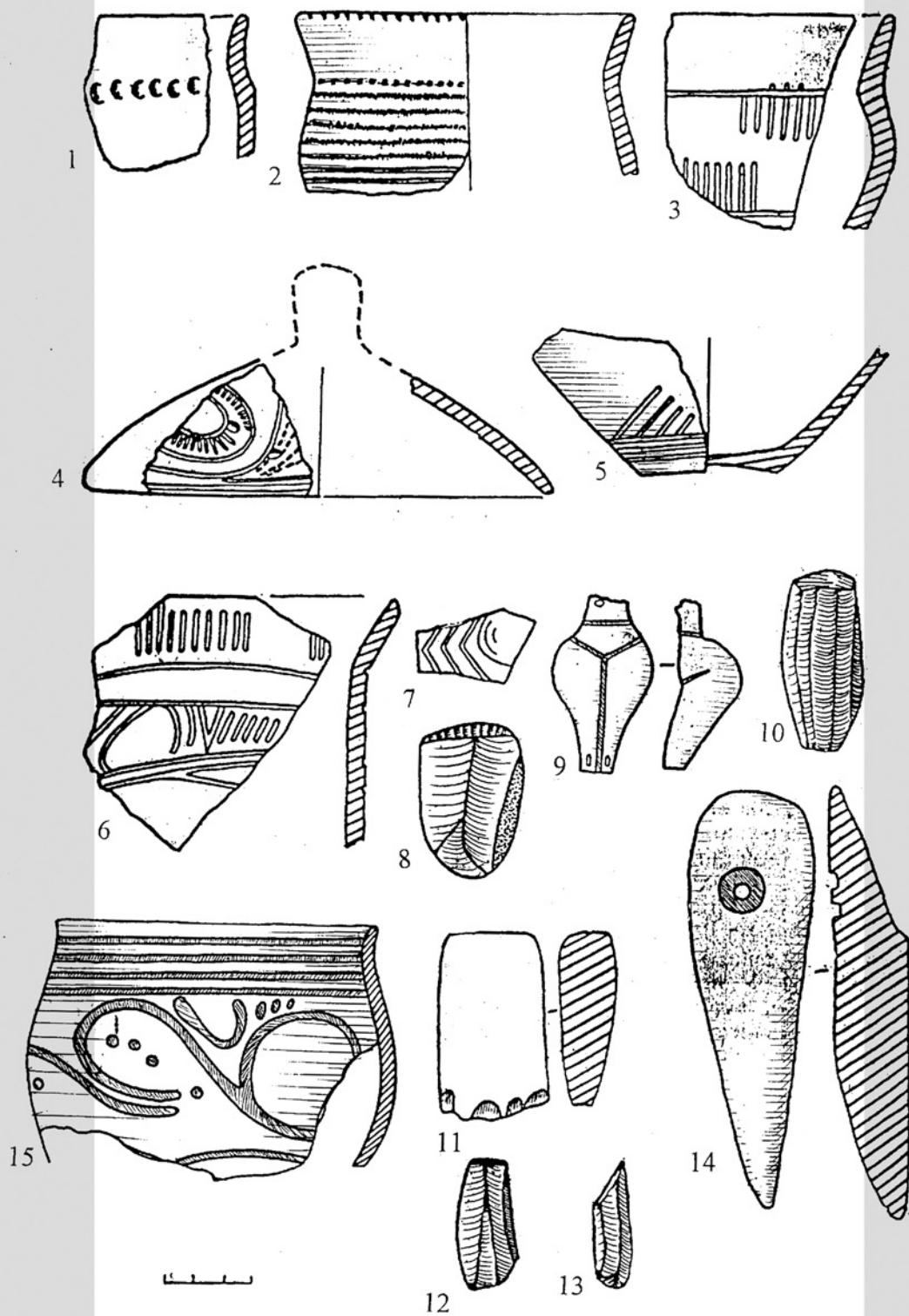

Рис. 1. Знахідки з поселень трипільської культури із м. Чернівці: 1-13 – Рогатка; 14 – Рогізна.

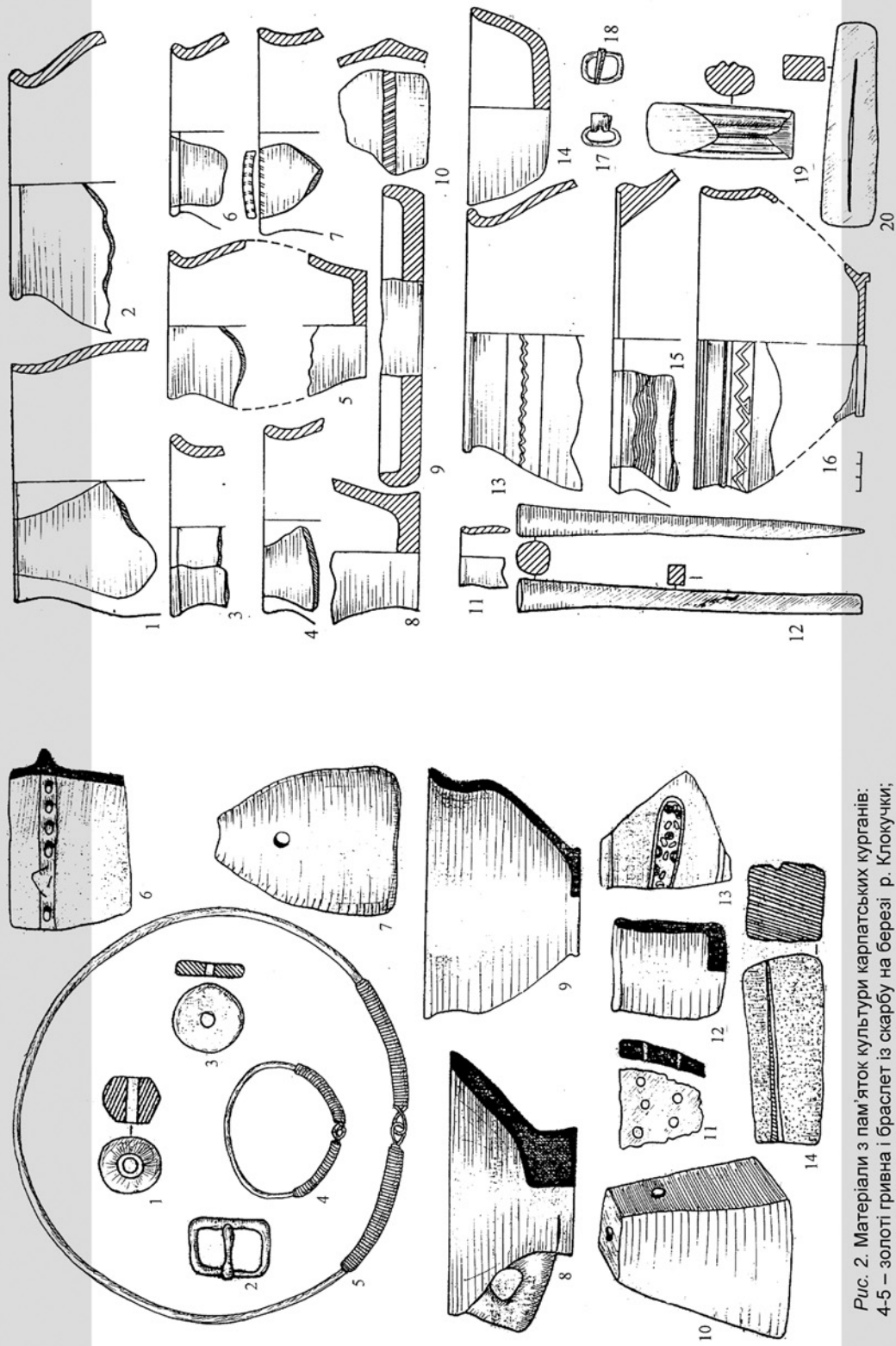

Рис. 2. Матеріали з пам'яток культури карпатських курганів:
4-5 – золоті гривна і браслет із скарбу на березі р. Клокучки;
1, 3, 7-10, 13-14 – знахідки із поселення Рогатка;
2, 6, 11-12 – знахідки із поселень Гореча I, Гореча II.

Рис. 3. Знахідки з черняхівського поселення Рогізна I.

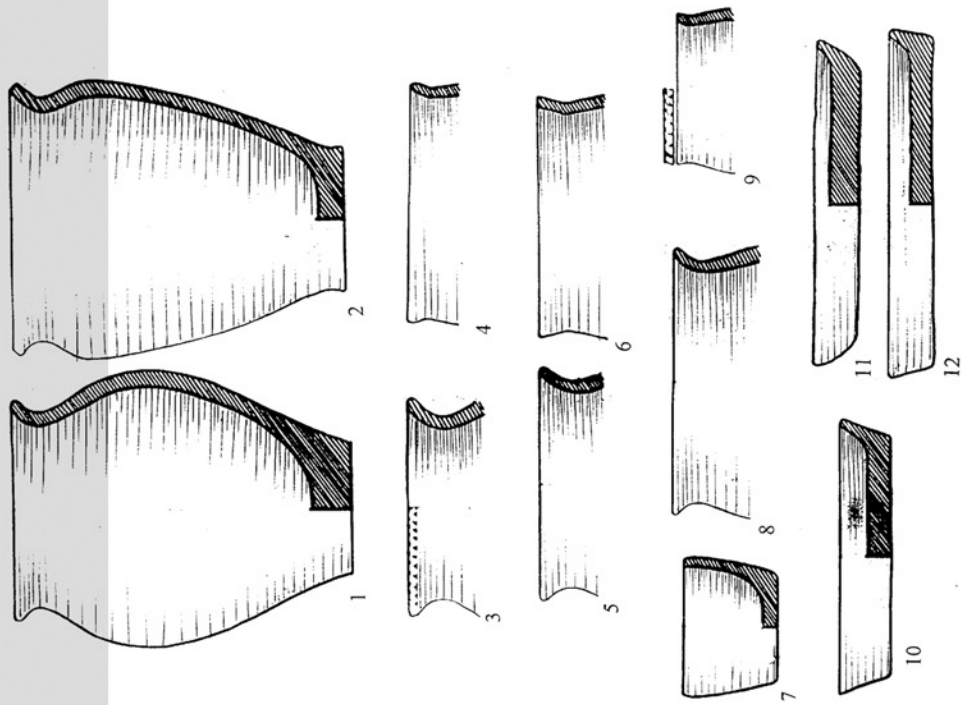

Рис. 4. Матеріали прязько-корчацької та Лука-Райковецької археологічних культур з поселення Гореча II.

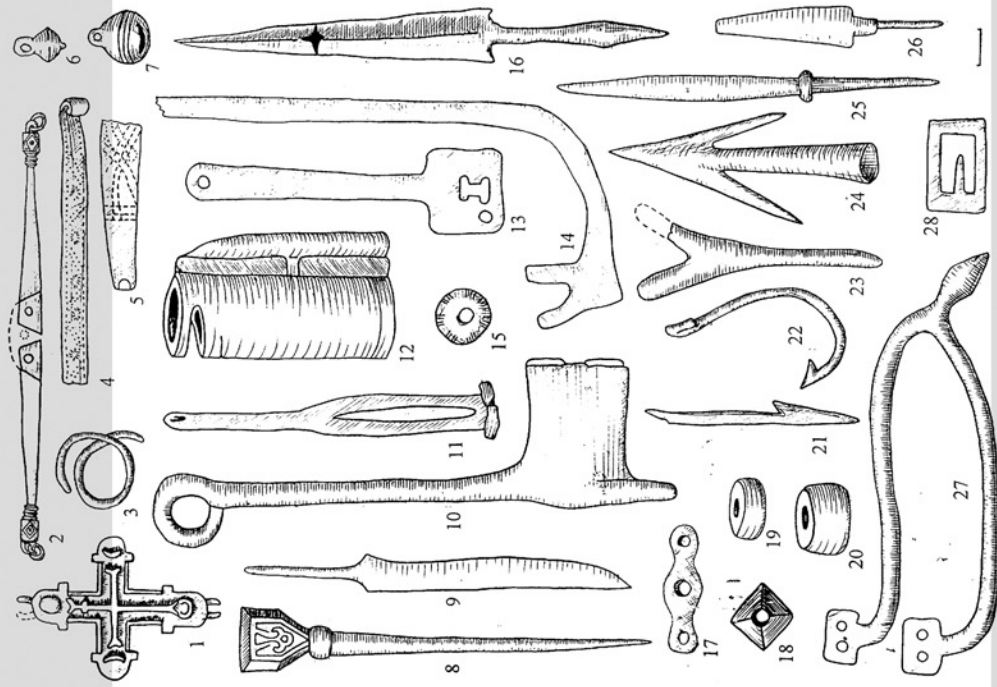

Рис. 5. Знахідки з Ленківського городища давньоруського часу.

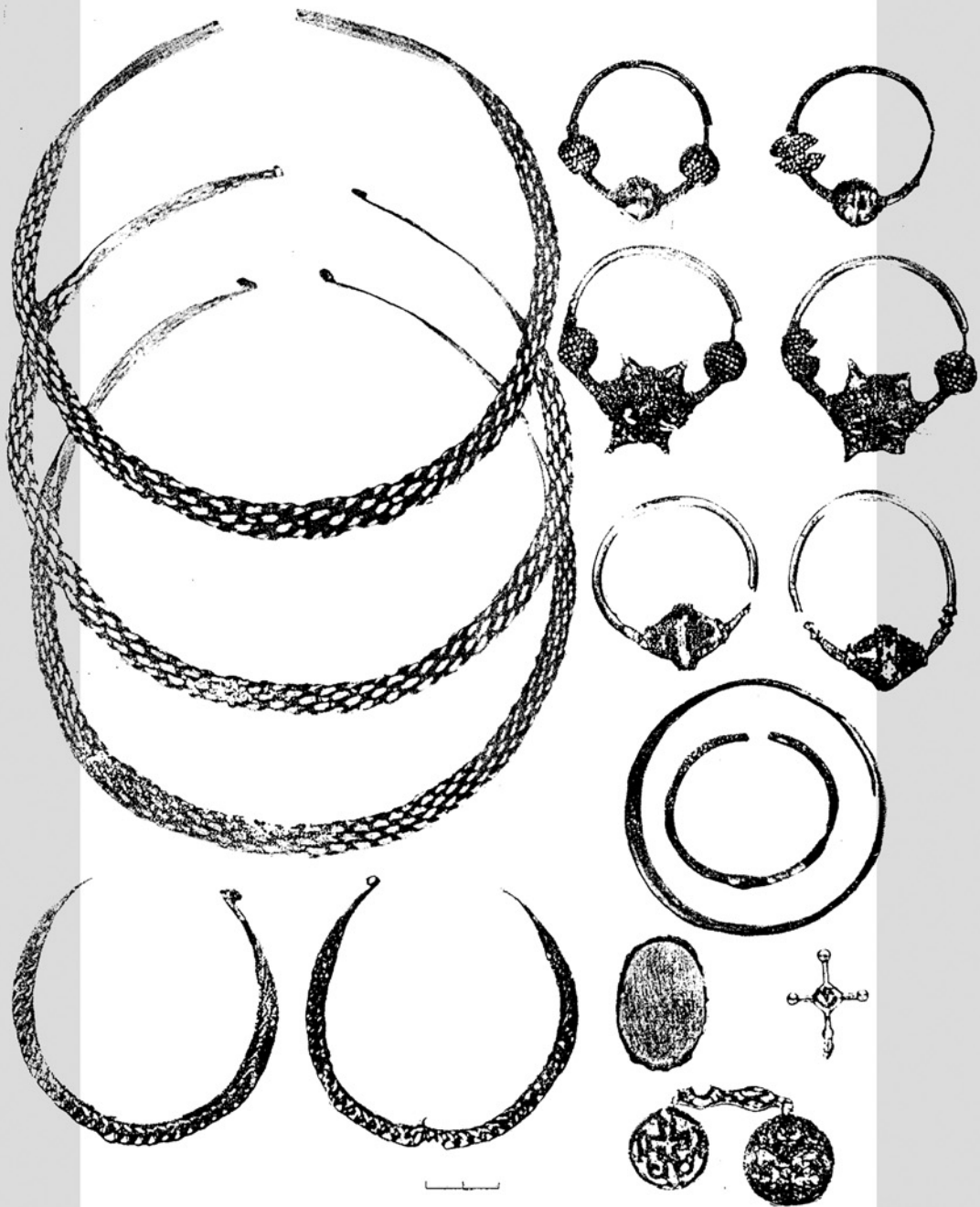

Рис. 6. Давньоруські прикраси з Цецинського скарбу.

говельних шляхів, перетворюються у митний пункт. Археологічні обстеження району зсуву засвідчили, що з XII по XVIII ст. основним осередком давніх Чернівців був район вул. П.Сагайдачного. Наявність у культурних нашаруваннях слідів пожеж засвідчує, що поселення неодноразово спалювалося, очевидно, під час ворожих нападів.

Функцію князівського господарсько-адміністративного центру після загибелі Ленковецького городища перебрала на себе Цецинська фортеця. Вона розташовувалася на пагорбі висотою 537 м над рівнем моря. Спочатку тут була збудована дерев'яно-земляна фортеця, від якої збереглася система валів і ровів. Центральна площадка городища мала діаметр 50 м. Очевидно, в другій половині XIII ст. на ній була споруджена кам'яна вежа-донжон круглої форми діаметром 20 м. У товщі зруйнованих стін було виявлено круглі в розрізі димарі – свідчення того, що внутрішня площа вежі була пристосована під житлові приміщення [36, с.97]. Про важливе значення Цецинської фортеці як адміністративного і військового центру та перебування в ньому представників вищих соціальних прошарків давньоруського (давньоукраїнського) суспільства свідчить скарб срібних речей, знайдений в 1839 р. місцевими жителями. До складу скарбу входило 19 срібних прикрас загальною вагою 762 г. Серед них три шийні гривни, сплетені із товстого круглого дроту, пластинчасті наконечники яких прикрашені вигравіруваними зигзагами і крапками (розміри – 194x189, 195x204, 202x190 мм, вага – 193,1, 189,5, 179,1 г.); два браслети, виготовлені з декількох скручених тригранних у перетині дротів та один, зроблений із суцільного дроту (розміри – 86x75, 74x80, 50x48 мм, вага – 20,9, 15,8, 40 г); два скроневі кільця із центральною пустотілою намистиною, прикрашеною зерню (розміри – 50x48, 58x49 мм, вага – 14,5, 15, 3 г); два тринамистинні скроневі кільця з центральною неорнаментованою і двома боковими пустотілими, прикрашеними зерню намистинами (розміри - 49x48, 48x49 мм, вага – 10, 9,2 г); два тринамистинні скроневі кільця з центральною пустотілою біконічною намистиною, прикрашеною 8 конічними шипами і двома боковими намистинами,

орнаментованими зерню (розміри – 56x58, 58x54 мм, вага – 19,7, 19,5 г); натільний хрестик із потовщеними кінцями і прокресленою буквою „А” в центрі (висота – 29 мм, вага – 2,9 г), монетоподібна підвіска з вушком із зображенням стилізованого розквітлого подвійного хреста (діаметр – 27 мм, вага – 16 г); монетовидна підвіска із зображенням стилізованого тризуба, середній зуб якого оформлено у вигляді подвійного хреста (діаметр – 24 мм, вага – 1,7 г); дві подовгуваті гранчасті бусини, підвіска із гірського кришталю в ажурній оправі та фрагментоване скроневе кільце [21, с.179-181].

Більшість предметів із скарбу знаходять чіткі аналогії в старожитностях Давньої Русі й зустрічаються у скарбах та при археологічних дослідженнях давньоруських міст. Два скроневі кільця із скарбу з центральною намистиною прикрашеною шипами, характерні для східноєвропейських кочівницьких старожитностей й пов'язуються з половецьким населенням [21, с.179-181].

Усі прикраси, які входять до скарбу, були приналежністю вбрання заможної особи. Достеменно відомо, що срібні перевиті шийні гривни носили князі та особи з їх оточення. Наявність гривен серед речей скарбу з Цецини свідчить, що в укріпленні перебував хтось із найближчого князівського оточення, можливо, якась важлива посадова особа (тисяцький або управитель волості).

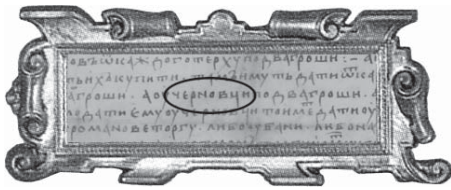
Вежа-донжон Цецинської фортеці, яка в давньоруських літописних джерелах іменувалась „столпье”, надійно захищала князівську адміністрацію і місцевий військовий гарнізон від несподіваного нападу як з боку монголо-татар, так і угорських військ. Кам'яна вежа на г.Цецина функціонувала і в подальший період, залишаючись осередком князівської влади в регіоні. Із включенням території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра до складу Молдавського князівства Цецинський замок продовжував виконувати роль адміністративного центру.

Ознайомлення з археологічними джерелами дозволяє говорити, що, починаючи з доби пізнього палеоліту, мікрорегіон Чернівців, розташований на перехресті давніх шляхів, був заселений людськими спільнотами. Його розвиток у різні

історичні періоди проходив неоднаково. В добу енеоліту, ранньозалізний вік, пізньоантичний час і добу Давньої Русі-України тут простежується концентрація археологічних пам'яток і активізація суспільно-економічного життя. З першої половини I тис. н.е. можемо говорити про складання в мікрорегіоні сталих річкових та сухопутних комунікацій, виникнення поселень, осередків ремісничої та торговельної діяльності. Найбільшого роз-

витку давні поселення отримують тут у давньоруський час, коли виникає міський центр, що сформувався навколо Ленковецького городища. До його структури, очевидно, входило і поселення на правому березі Пруту (район сучасної вул. П.Сагайдачного). Із занепадом Ленковецького городища поселення на правому березі річки продовжило існування і з часом стало новим осередком міського життя.

ЧЕРНІВЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV - XVIII СТ. (ДО 1775 Р.)

ОЛЕКСАНДР МАСАН

Передісторія першої документальної згадки про місто

Поява документа, який містив першу згадку про Чернівці, була пов'язана з важливими геополітичними змінами, що відбувалися упродовж XIV ст. на території, розташованій між Карпатами і р. Дністром. Адже, згідно з археологічними матеріалами, на території нинішнього обласного центру ще в XI – першій половині XIII ст. існувала ціла агломерація, тобто скупчення землеробських і ремісничо-торговельних поселень. Найбільше з них, що розташовувалося на лівому березі Пруту, було справжнім містом. Унаслідок монголо-татарського нашествия в середині XIII ст. і воно, і багато інших поселень занепали або й зовсім щезли з обличчя землі. І все ж декілька населених пунктів вижили і продовжували існувати на правому – горбистояристому і лісистою – березі Пруту, зокрема обабіч нинішніх вулиць А. Барбюса та П. Сагайдачного, на Горечому, а також на г. Цецин, на вершині якої стояв кам'яний замок-донжон [81; 88].

У другій половині XIII – першій половині XIV ст. місцеве населення перебувало в складних умовах. Татарські баскаки владарювали на сусідньому Поділлі, а в степах між Дністром і Прутом кочували татари й існувало декілька татарських міст. Згідно з літописними повідомленнями, татари „с своїх кочевийц, с ріки Прута и с ріки Молдави”

нападали на сусідні краї і країни, в тому числі на місцевість, де розташовувалися Чернівці [17, с. 55].

Після смерті хана Узбека в 1342 р. Золоту Орду охопили внутрішні чвари, а в 1347 р. татар покосила епідемія чуми. Цими обставинами скористалися правителі Угорського королівства і Великого князівства Литовського. Військо першого захопило землі між Карпатами і середньою течією Пруту, де було збудовано фортецю Молдава (по-угорськи *Moldvabanya*). Створене близько 1345 р. воєводство одержало назву Молдавського. Використовуючи його як плацдарм, угорське військо, яке складалося переважно із секлерів¹ і волохів², здійснило декілька походів у Подністров'я [99, с. 23-23]. Тим часом литовські князі встановили свою владу над Волинню, Київщиною і Поділлям. Українське населення підтримало їх у боротьбі проти татар. Восени 1363 р. великий литовський князь Альгірдас і його племінники – брати Коріятовичі, які стали подільськими князями, розгромили війська трьох татарських „царків” у битві на р. Синя Вода на півдні Поділля [61, с. 111].

¹ Етнографічна група мадярів тюркського походження, яка в суспільному відношенні нагадувала українське козацтво.

² Так у середньовіччі і новий час окреслювалися румуни.

Перемоги литовців поліпшили становище Молдавського воєводства, яке в 1359 р. очолив воєвода Богдан. Він повстав проти Угорщини і до 1365 р. виборів незалежність краю, ставши першим молдавським князем. Існують деякі підстави вважати, що Богдан контролював і Шипинську землю, центрами якої були замки Цецин, Хотин та Хмелів. Так, в інтерполяціях (вставках) молдавського книжника XVII ст. М. Келугера до літопису Г. Уреке містяться відомості про те, що під час створення князівства влада молдавського воєводи поширилася також на землі, розташовані „вище від Чернівців, де вона (молдавська держава. – О.М.) сходиться з кордоном Польщі і з Черемошем” [57, с. 28]. Однак не виключено, що книжник міг перенести реалії свого часу, тобто XVII ст., на середину XIV ст.

Галицьке князівство ще в 1349 р. захопив польський король Казимир III. Після його смерті в 1370 р. правителем Польщі став угорський король Людовик I, який призначив правителем Галичини князя Владислава Опольського. Мабуть, його залоги розташувалися не лише в галицьких фортецях, але й у замках Шипинської землі, зокрема в Цецині. (На початку XX ст. під час розкопок руїн кам'яної башти-донжона на вершині однойменної гори, було виявлено срібні монети Людовика I, а також одну з написом „Moneta Russie”, карбовану у Львові за Владислава Опольського [4, с. 1; 94, с. 134]).

Саме в той час значно пожвавилися торговельні відносини між Львовом і молдавськими містами, передусім Серетом, який був тоді столицею князівства. Головну роль у цій торгівлі відігравали львівські вірмени, яких цікавив не так Серет, як безпечний рух у Причорномор'я [104, с. 184]. Одне слово, почав діяти торговий шлях, який ішов зі Львова через Галич, Коломию і Снятин до Чернівців, відтак через Серет, Сучаву і Тегиню (нині Бендери) до Білгорода, розташованого на правому березі Дністровського лиману. Львів'яни називали цей шлях Волоським, а жителі молдавських міст – Львівським.

Восени 1374 р. Владислав Опольський здійснив похід у Молдавію і посадив на князівський престол свого ставленика Юрія, який правив упро-

довж трьох років. Наприкінці 1377 р. владу в князівстві захопив Петро Мушат, який формально визнав себе васалом угорського короля і його намісника в Галичині [99, с. 46-47, 51-52; 77, с. 34-35]. Це дозволило львівським купцям і надалі розвивати торгівлю з Північним Причорномор'ям через територію Молдавії.

Петро Мушат перебував у родинних стосунках з великим князем литовським Ягайлом, якого в 1386 р. було обрано королем Польщі під іменем Владислава II. Наступного року польське військо прогнало угорські гарнізони з галицьких фортець. Цим скористався князь Петро Мушат, який встановив свою владу над Шипинською землею та її замками. Адже коли восени 1388 р. він склав васальну присягу королю Владиславу-Ягайлу і королеві Ядвізі у Львові [45, с. 599-600], Шипинська земля з її замками вже перебувала в складі Молдавського князівства. Відповідно, й Чернівці опинилися тоді у володінні Петра Мушата.

Приязні відносини між Польщею і Молдавією, підкріплені родинними зв'язками між їхніми правителями, сприяли ще більшому пожвавленню торгівлі між галицькими і молдавськими містами. В тогочасних актах Львівського суду було занотовано низку імен торговців з Молдавії, переважно німецького походження, які торгували у Львові хутром чорної білки [53, с. 41; 72, с. 48-49]. З другого боку, галицькі купці освоїли не лише молдавський ринок, але й торгували у Валаському князівстві, передусім, в його столиці м. Торговиці (нині Тирговишт). Це засвідчує привілей на безмитну торгівлю, виданий львівським купцем князем Валахії Мірчею Старим у 1390 р. [5, с. 104-106].

З того часу Волоський шлях сполучав Львів не лише з м. Сучавою, яке стало столицею Молдавського князівства, але й з містами Північного Причорномор'я, Нижнього Подунав'я і Семигороду. У цих регіонах, як і в Молдавському князівстві, галицькі та подільські купці мали можливість продавати західноєвропейські, польські й українські вироби і закуповувати товари зі Сходу та Візантії, а також місцеву продукцію, яка користувалася великим попитом у Польщі й Західній Європі. Молдавські князі були зацікавлені у пожвавленні торговельних зв'язків між Галичиною і Поділлям,

з одного боку, та Молдавією, з другого, адже це приносило чималі прибутки державній скарбниці. З метою її регулярного поповнення князівська влада організувала розгалужену систему митниць і розробила детальні правила ведення торгівлі зарубіжними купцями на території Молдавського князівства.

„Уставицьтво о митах” князя Олександра Доброго

На початку XV ст. комерційні відносини між Галичиною, Поділлям і Молдавією перебували в повному розквіті. Цьому сприяла загалом миролюбна зовнішня політика молдавського князя Олександра, прозваного згодом Добрим³, який правив з 1400 р. Він декілька разів зустрічався з польським королем Владиславом II, складаючи йому васальну присягу, зокрема на початку жовтня 1407 р. у Львові. Мабуть, Олександр Добрий вирішував водночас і питання, пов'язані з торгівлею. Ініціаторами були, безсумнівно, львівські купці, які звернулися до князя з проханням упорядкувати і зменшити митні збори на території Молдавії.

М. Грушевський писав, що Олександр Добрий „під час побуту його ві Львові”, тобто у жовтні 1407 року, видав львівським купцям торговельний „привілей” [67, с. 59]. Слід зазначити, що до початку XX ст. цей документ датували 1407 роком. І лише Р.Ф. Кайндль у книзі „Історія Чернівців” (1908 р.) висловив слушну думку, що „привілей” потрібно датувати 1408 р., адже в середньовічній Молдавії рік розпочинався 1 березня. Це означало, що літочислення велося від 5508 р. до н.е. Олександр Добрий видав „привілей” 8 жовтня 6916 р. Якщо від цієї дати відняти 5508, одержуємо 1408 [102, с. 7, 211].

Дивує те, що М. Грушевський не звернув уваги на місце видання „привілею”, наприкінці якого чітко вказано „у Сочаві”, тобто Сучаві, столичному місті з часів правління Петра Мушата. Справді, якщо 6 жовтня 1407 р. князь Олександр

складав присягу королю у Львові [45, с. 628-629], то з огляду на тодішні транспортні засоби і стан доріг він аж ніяк не міг за один день подолати відстань в 365 км, щоб 8 жовтня бути в Сучаві й укласти складний за змістом документ. На упорядкування митних тарифів та узгодження їх з львів'янами потрібно було чимало часу.

Вказівка на договірний характер документа міститься в його преамбулі. В ній Олександр Добрий повідомляє, що „єсми доконали с радцями і с містчяни Ілвовского міста і с усім посполством їх і учинили єсми уставицьтво о митах у нашой землі, і доконали єсми с ними, штоби ходили у нашой землі і с своїми торговлями. А мита єсми їм так поставили і улегчили, штоби давали у нашой землі мито так” [11, с. 20]. Преамбула важлива й тим, що в ній точно визначено суть самого документа, який історики, зазвичай, називають „привілеєм”. Але він мав би характер привілею, якби звільняв купців від сплати мита. Визначення документа міститься у виразі „уставицьтво о митах”, тобто йшлося про митний статут.

До речі, вперше це „уставицьтво” було опубліковано 1846 р. в „Актах, относящихся к истории Западной России,” під назвою „Уставная таможенная грамота молдавского господаря, воеводы Александра, львовским и подольским купцам” [2, с. 30]. Справді, наприкінці „уставицьтва” зазначено, що князь видав його „купцем господаря нашего, короля полского, із усей Руской землі і с Подольской”. В заключних переговорах брали участь лише „посли с Левова”: Мичко Куликовський, Зимирстан Ханис, Ханис Верзесть, Рус Никлюс і писар Ханис [11, с. 20]. Перший з них був, мабуть, українцем і походив з містечка Куликова, розташованого на північ від Львова. Рус Никлюс міг бути Миколою Русиним, який „німчився” задля престижу. Троє Гансів (Ханисів) представляли німецьке купецтво Львова, причому ім'я Ганса Зимирстана (Зоммерштайна) збереглося дотепер у львівській топонімії – у назвах колишнього північного передмістя Замарстинів і вулиці Замарстинівської [69, с. 100].

З молдавського боку в переговорах і виданні „уставицьтва” брали участь придворні бояри: староста Журж (Георгій), Михайло Дорогунський

³ У грамотах XVI ст. князь Олександр згадувався з прізвиськом Старий. Літописець першої половини XVII ст. Г. Уреке називав його Старим і Добрим [57, с. 30].

(тобто з Дорогоя), Влад Серетський (із Серета), сучавський двірник (суддя) Оана, пан Яцько і чашник Іліяш. Укладачем тексту грамоти був логофет Братяй, який і привісив до неї велику князівську печатку.

З Галичини в Молдавію ввозилися переважно імпорتنі сукна, як правило, фламандського (нідерландського) виробництва. Їх слід було везти до Сучави і там сплатити „головне” мито: „найпервое головное мито сочавское, на іскладі, от сукна от гривну три гроші”. Продавати цей товар львів'янам дозволялося теж лише в Сучаві, причому цілими сувоями – „поставами”: „А постави сукна імают їх продати на ісклад у Сочаві, а у [іних] наших торгах не імают волю продати їх. А с тіми гроши волно їм ходити і торгувати собі по усіх торгах наших, што коли ізнайдуть” [11, с. 20-21].

Отже, Сучава мала складське (стапельне) право стосовно сукон. Це було звичайним явищем у середньовічній Європі, коли лише столиця держави або великої провінції користувалася виключним правом на торгівлю найбільш прибутковими чи престижними товарами. Наприклад, Львів мав право складу на сіль, яка добувалася поблизу Коломиї, а також на „татарські” товари, тобто різні спеції та інші східні вироби, які довозилися з міст Північного Причорномор'я [69, с. 89]. Стапель узгоджував інтереси іноземних оптовиків і місцевих торговців, які реалізовували товар у роздріб. І все ж галичанам та подолянам дозволялося провозити сукна транзитом „до Угор і до Бесараб слободно”, тобто в Семигороді і Валахії, сплативши мито в Сучаві та на прикордонних митницях. В „устаविцьтві” згадується також мито „от крамних річех”, до яких належали шапки, ногавиці (штани), корди (шаблі) та мечі. Воно сплачувалося в „Сирятьском” торгу, тобто в м. Сереті [11, с. 21].

Вивіз з Молдавії, а також з Валахії і Семигороду через Молдавію був вельми різноманітний. В „уставицьтві” на першому місці згадувався „татарський товар”: шовк, чорний перець, камка (парча з візерунками), тебенки (цупкий шовк для оббивки сидел), тем'ян (ладан), грецький квас (цитрини). Ці товари називалися татарськими не за місцем виробництва, а через те, що доставлялися в Молдавію з Криму, головним чином з Кафи. З Валахії

везли чорний перець, бавовну та ще якісь конкретно не названі товари, які довозилися туди з Візантії.

Головними предметами вивозу з Молдавії були свійські тварини, продукти тваринництва та лісових промислів: воли („скот”), свині, вівці, коні, овеча шкіра („овчини суранні”) і вовна, каракуль („кожі ягнячі”), волова шкіра, хутро білки („білиць”) і ласки („лисиць”)⁴. Крім того, з Браїлова везли дунайську рибу.

Водночас існували деякі обмеження і заборони. Зокрема, галицьким і подільським купцям дозволялося закуповувати лише дешевих коней, вартість яких не перевищувала трьох гривень. Це обмеження не стосувалося угорських коней, куплених у Семигороді. Зовсім заборонялося вивозити „заповіданий товар”: хутро куниці, срібло, віск і дорогих коней. Якщо ж ці товари були закуплені в Угорщині чи Валахії, то їх можна було провозити, сплативши мито. Проте князь застерігав за собою право примусово купувати срібло в зливках і хутро куниці, „колко будет нам надобно” [11, с. 21].

Ось на тлі такого жвавого торговельного руху і таких значних товарних потоків в „уставицьтві” згадувалися Чернівці як одна з князівських митниць, на якій сплачувалося лише вивізне мито. (Цього не помітив М. Грушевський, який вважав, що тут платили і за ввіз сукна, але не з поставів, а з воза.)

Передусім, „у Черновці по два гроші” платилося „от каждого коня”. Якщо ж купець гнав коней до Кам'янця-Подільського, то „што било дати ему у Черновці, то імет дати у Хотині. Такожє єсть мито і от кобили, яко і от коні”. Після викладу правил закупівлі худоби в молдавських містах у документі подано порядок сплати мита в Чернівцях: „а у Черновці от німецкого воза мито четири гроші, а от ормінского воза шесть гроші, от скота один грош, от десяти свиній один грош, от десяти овец один грош, а от кони і от кобили по два

⁴ Зі Львова хутро ласки доставлялося у величезній кількості в ганзейські міста Пруссії – Торн і Данціг, звідки його відправляли морем на Захід. Ганзейці називали це хутро „lassiczin”

гроші. А на перевозі і от німецьких воз цілих и от ормінских по четири гроші. То мито черновское” [11, с. 21].

Різниця між німецьким і вірменським возами полягала в тому, що перший був меншим, і в нього запрягали коней, а другий – більшим, і його тягли воли [102, с. 8, 211, прим. 8]. Незважаючи на це, платня за перевіз поромом через Прут була однаковою. Звичайно, назви транспортних засобів зовсім не означали, що торгівлею промишляли лише німці та вірмени, як вважав Р.Ф. Кайндль. Львівське купецтво було тоді багатонаціональним [69, с. 81-84].

„Уставицьтво” містило ще й такий важливий припис: „А у Черновці вози не стрясти, але купець дати свою віру, аже не имаєт заповіданий товар на свой воз: куниці, серебро, воск і коні добрії земстї”. Отже, чернівецьким митникам заборонялося „трясти” вози, тобто переглядати їхній вміст, розпаковувати товари тощо. Натомість кожен купець повинен був мати при собі посвідку, завірену печаткою митниці („возмет печать от митника”) того торгу, де купувався товар. Це стосувалося навіть риби, на яку теж вимагалось мати „печать” і за яку сплачували „у Черновці мито от воза”. Очевидно, такі документи мали слугувати надійними посвідками стосовно того, що на возі немає контрабанди.

Отже, Чернівецька митниця, яка, безумовно, існувала задовго до 1408 р., контролювала, передусім, вивіз товарів з Молдавії у Галичину. Вона була останньою на Львівському шляху. Розташування митниці не на самому кордоні, а в Чернівцях відповідало традиціям середньовіччя. Купецькі валки рухалися лише визначеними шляхами, на яких вони перебували під захистом державної влади. У неспокійні часи та в ряді інших випадків їх супроводжували князівські охоронці, за що власники товарів сплачували окремий збір. Купці не могли обминути митницю ще й через бездоріжжя і необхідність користуватися поромними переправами на ріках.

Нині вже неможливо встановити місцезнаходження митниці в Чернівцях на початку XV ст. У пізніші часи вона розташовувалася поблизу старої церкви св. Параскеви, яку називали ще „мит-

ною” [102, с. 33-34]. Ця маленька дерев'яна церква, збудована в другій половині XVII ст., стояла трохи нижче від сучасної, на злитті теперішніх вулиць Головної та Заньковецької. Можливо, й у XV ст. митниця розташовувалася десь неподалік від вказаного місця, адже тоді це була окраїна Чернівців, через яку купецькі валки в'їжджали до міста і прямували до переправи, розташованої на початку нинішньої вул. Прутської.

„Уставицьтво о митах” залишалось чинним до кінця правління Олександра Доброго, який помер 1 січня 1432 р. Через деякий час, у березні 1434 р., до його сина і наступника Штефана II прибули „містичі ілвовстї”, тобто посланці львівського міщанства, які, як писав новий князь, „принесли грамоту святопочившаго отца моего, Александра-воеводи, о митах”. Отже, львів'яни представили „уставицьтво” від 8 жовтня 1408 р. Мабуть, відбулися переговори, внаслідок яких 18 березня 1434 р. князь Штефан II видав у Сучаві нову грамоту. У головній частині текст документа 1434 р. мало чим відрізняється від тексту 1408 р. Однак назву Чернівців двічі передано по-розмовному: „у Черновцех” [45, с. 667-670]. І нині в буковинській говірці побутує схожий вираз – „у Чернівцех”.

Восени 1455 р. на престолі Молдавського князівства утвердився позашлюбний син Олександра Доброго Петро Арон. Незабаром і до нього прибули „бургаре ливовскїї” – міщани Львова, які „принесли великое привіліє” його батька, себто „уставицьтво” 1408 р. Нова митна грамота від 29 червня 1456 р. також повторювала у головних речах початковий текст, хоча й містила більше лексичних відмінностей у порівнянні з грамотою 1434 р. Але, як і в ній, назву Чернівців у документі 1456 р. теж було вжито у двох формах: „у Черновці” та „у Черновцех”, а також згадано „мито черновское” [45, с. 788-791].

Навесні 1457 р. Петра Арона розгромив Штефан III, онук Олександра Доброго. Після кількох ворожнеч і колотнеч між Молдавським князівством та Польщею в квітні 1459 р. було укладено мир. Цим і скористалися „бургаре ливовскїї”, які знову принесли в Сучаву, як писав Штефан III, „привіліє великое, що імают от уйка нашего, покойника Стефана-воеводи и от усіх на-

ших предков”. Йшлося, мабуть, про грамоти 1408, 1434 і 1456 рр. 3 липня 1460 р. князь теж видав грамоту, яка за змістом нагадувала попередні, проте містила значно більше відомостей про товари, напрямки й умови торгівлі. Згадки про Чернівці передано в декількох формах: „у Черновці”, „у Чернівцех” та „у Черновцех” [38, с. 271-276]⁵.

Приблизно до того самого часу відноситься перше повідомлення, у якому визначено статус поселення. „Батько” польської історії Ян Длугош (1415-1480), який жив у Кракові, зазначав у вступній частині свого твору, що річка „Сочава” починається „в Сарматських Альпах”, тобто Карпатах, і „впадає в Прут біля містечка Чернівців (kolo miasteczka Czarnowic)” [29, с. 19]. Звісно, він припустився помилки стосовно місця впадіння Сучави, яка втікає в Сірет, проте знав, що на березі Пруту розташоване не село, а містечко Чернівці.

⁵ Декілька ремарок стосовно оригіналу „Уставицтва о митах” Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 р. У примітці до першої його публікації в збірнику „Актив” 1846 р. зазначалося, що оригінал документа з печаткою молдавського князя належить львівському історичному Д. Зубрицькому. Після його смерті в 1862 р. грамота зберігалася у міському архіві Львова, де нею користувався професор Чернівецького університету О. Калужняцький, який опублікував її у польському перекладі. (Загалом „Уставицтво” друкувалося у різних збірниках як мовою оригіналу, так і в перекладах на німецьку, румунську і російську мови). Проте Р.Ф. Кайндль, працюючи в 1907-1908 рр. над „Історією Чернівців”, не зміг скористатися оригіналом грамоти, тому що вона щезла з архіву. Рукописні копії „Уставицтва”, виготовлені в XIX ст., зберігалися у фондах бібліотеки Румунської АН і Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ними й користувалися такі публікатори документа, як М. Костекеску та В.М. Русанівський. Нарешті, в 1986 р. вийшла друком „Історія Львова в документах і матеріалах”, у якій було вміщено „Уставицтво” 1408 р. з приміткою, що упорядники використали оригінал, який вони знайшли у відділі писемних джерел Державного історичного музею СРСР. Яким чином і коли документ потрапив до Москви, упорядники не пояснили, тому що це й не передбачалося. Оригінали грамот 1434, 1456 і 1460 рр. збереглися у Центральному державному історичному архіві України (м. Львів).

У грамоті Штефана III від 3 квітня 1488 р. стосовно передачі с. Козмин Путнянському монастиреві Чернівці згадано не у зв'язку з митницею, а просто як важливий населений пункт. Ця згадка міститься в описі хотаря (межі) володінь села. В одному місці межа прямувала „малою дорогою до столпа, та на старого столпа на великій дороги, що ідет от Черновці, та черес пут(ь)” [38, № 184]. Зовсім не випадково орієнтиром слугував путівець, який ішов від Чернівців, адже йшлося про міжнародний Волоський шлях, що прямував у Причорномор'я.

З кінця XV ст. збереглися ще два цікавих документи, в яких вперше чітко вказувався статус Чернівців як населеного пункту в структурі Молдавського князівства. Грамоти було видано 15 березня 1490 р. від імені Штефана III у зв'язку з поділом патронату над парафіяльними церквами у Чернівецькій і Сучавській волостях між Радовецьким єпископством та Путнянським монастирем. У першому документі, який призначався єпископству, було зазначено, зокрема, що йому належать у „волості Черновской” дві „церкви от міста от Черновціх” [33, с. 136]. Схожа фраза міститься й у другому документі, призначеному для монастиря: дві „церкви і с поп(а)ми у місто у Черновцех” [33, с. 140]. Варто зазначити, що першу грамоту писав якийсь не вельми освічений Іон, і це видно з написання слова „місто”. Зате укладач другої грамоти – дяк Теодор – написав це слово за всіма тодішніми правилами – „місто”. Та важливіше інше: обидва писарі вимовляли цю лексему як „місто”, тобто цілком по-сучасному, по-українськи.

Отже, в зазначених грамотах Чернівці визначені однозначно як місто, і в обох випадках вжито український термін, хоча в молдавській номенклатурі того часу міста найчастіше позначалися словом „тръг”, „тирг”. Згадка про дві церкви в Чернівцях засвідчила існування двох парафій. Можливо, їхні храми стояли на місці колишньої Успенської церкви поблизу Турецької криниці і нинішньої церкви св. Миколая (дерев'яної). Важливою була вказівка першої грамоти на те, що перелічені в ній 50 церков, у тому числі дві чернівецькі, надав Радовецькому єпископству ще Олександр Добрий [33, с. 136]. Це дає підставу вважати, що й на початку XV ст. Чернівці мали дві па-

рафії і користувалися статусом міста. Зрештою, всі інші митниці, які діяли в Молдавському князівстві в 1408 р., розташовувалися у містах, за винятком лише однієї, що знаходилася поряд з монастирем Молдавиця. Олександр Добрий заснував його близько 1402 р. [57, с. 30-31] і, мабуть, тоді ж відкрив біля нього митницю.

Отже, писемні джерела з історії Чернівців XV ст., незважаючи на їхнє порівняно незначне число, містять важливі відомості про те, що на час першої документальної згадки Чернівці вже були містом, можливо, внаслідок існування традиції з часів Галицького і Галицько-Волинського князівств. Розташування поселення поблизу річкового „перевозу” на торговій трасі міжнародного значення теж сприяло збереженню його міського характеру.

Цецинська і Чернівська „держави”

На початку XV ст. Чернівці ще не були адміністративним центром, а входили до складу Цецинської „держави”. Нині назву Цецин (Цецина) має гора, розташована на західній околиці міста, яка підноситься на 537 м над рівнем моря. З низки джерел кінця XIV – середини XV ст. відомо, що на її вершині розташовувався „град Цецин” [79; 81].

Перше свідчення про нього міститься у грамоті, датованій початком 1395 року (без вказівки дня і місяця), у якій йшлося, зокрема, „о Цецин” [45, с. 609-610]. Приблизно до того самого часу відноситься перелік фортець, що зберігся у складі різних літописних зводів під заголовком „А се імена всім градом руским, далнім і ближнім” [86]. У ньому перед Коломиєю, Городком на Черемоші та Хотиним на Дністрі згадується „Чечюнь” [20, с. 475].

Назва цієї фортеці часто виступає у документах 30-50-х років XV ст., які стосувалися польсько-молдавських відносин. Серед них слід згадати, передусім, лист, написаний безпосередньо „у Цецуні” 23 грудня 1447 р. і відсланий у Кам’янець-Подільський [55, с. 184]⁶. Документ є унікальним у тому сенсі, що до нашого часу не дійшло жодно-

го іншого оригінального тексту, написаного на території нинішніх Чернівців за доби середньовіччя. Адже наступні за часом акти, укладені на чернівецьких землях, дійшли лише з кінця XVI – початку XVII ст.

Найдавніші документальні відомості про конкретних осіб, які проживали на території Чернівців і, мабуть, виконували владні функції, теж пов’язані з Цецином. Уперше такий діяч згадувався у грамоті від 7 січня 1403 р., яка збереглася у староукраїнській копії, написаній латинкою. У ній йшлося про передачу Олександром Добрим двох сіл поблизу Сучави тільки-но заснованій єпископії [44, с. 46-47]. Свідками були численні бояри, які своєю присутністю завірили правочинність акта. Це звучало так: „А на то wira moja wysze pysannoho Aleksandra wojewody i wira usich bojar moldawskych (поіменний перелік. – *О.М.*), wira pana Chotka Ciacynskoho, wira pana Horajeca Chotynskoho” та інших.

Отже, перший документально засвідчений „чернівчанин” звався Хотьком Цяцинським, тобто Цецинським. Слідом названо Горайця Хотинського. Їхні прізвиська походять від назв замків – резиденцій глав адміністративних одиниць князівства. Ці керівники називалися старостами (пізніше пиркелабами), а одиниці – волостями, або державами (пізніше цінутами).

Для прикладу, в грамоті від 18 жовтня 1435 р. йдеться про село „на ім’я Собранец у Цециньской державі” (нині с. Шубранець Заставнівського р-ну). Грамоту написав писар Якуш „у Хотіні” [44, с. 420-421]. У цьому зв’язку слід згадати про документ від 29 вересня 1441 р. із згадкою про село „у державі Хотінской на ім’я Ржавенці” [45, с. 63].

1 серпня 1404 р. у Кам’янці-Подільському відбулися переговори князя Олександра Доброго з польським королем Владиславом II, які закінчилися традиційним складанням васальної присяги з боку молдавського господаря і бояр. Серед них були „пан Хотько Цяциньски(й), пан Шандр Німецки(й)” та інші [45, с. 625]. Це промовисте свідчення того, що цецинський староста Хотько належав до політичної еліти держави. Востаннє він згадувався у грамоті від 28 червня 1411 р. як свідок надання села князем Олександром боярину Пло-

⁶ Оригінал зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві [55, с. 184-185].

туну. В документі вжито стандартну форму: „і віра Хотька Цяцинського, і віра Шандра Хотинського” та інших бояр [44, с. 84-85]. Мабуть, незабаром староста Хотько або зійшов з цього світу, або князь змістив його з посади.

Після 20-річної „лакуни” Цецин виступає у низці документів 30-х років XV ст. Всі вони стосувалися польсько-молдавських відносин, які різко погіршилися в останні роки життя Олександра Доброго. Скориставшись вибухом війни між Польщею і Литвою, він 1431 р. напав на Покуття, спалив Снятин і Коломию, а відтак спустошив частину Поділля. Загони подільської шляхти під проводом братів Бучацьких відбили цей напад і вторгнулися на Шипинську землю, захопивши Хотин і, мабуть, Цецин [30, с. 461-462; 99, с. 72].

Після смерті Олександра Доброго (1 січня 1432 р.) молдавський трон успадкував його старший син Іліяш, який незабаром примирився з Польщею. На початку червня 1433 р. він і його бояри склали васальну присягу королю Владиславу II. У присяжних грамотах не було згадки про Цецин, який, мабуть, ще перебував у руках поляків. І все ж в акті, виданому від імені бояр, фігурували „пан Щефул і брат его пан Миндря” [45, с. 650]. Документи наступних років містили згадки про те, що вони почергово займали посаду цецинського старости. Так, у грамоті від 6 серпня 1440 р. у традиційній формі зазначено: „віра пана Щефула Цецюньського (...), віра пана Маноїла Хотинського” [45, с. 65-66], а в грамоті від 16 грудня 1442 р. – „віра пана Щефула Жуметатевича і брата его, пана Миндрі Цеценського” [40, с. 168].

Ці бояри були прибічниками князя Іліяша, проти якого восени 1433 р. виступив Штефан (Стецько), його звідний брат. Він одразу визнав себе васалом короля Владислава II. 13 грудня було видано серію грамот стосовно верховенства короля Польщі над Молдавським князівством і, зокрема, Шипинською землею. В одній з них Владислав II зазначав: „А токіж того існого Стецька, воєводу, хочачи особною милостю утішити, аби нам по том тим готовій і вірній служил (...), тії городи Цецунь а Хмелов, со тими волостми і сели, которийж к ним прислушають, которийж городи лежать межи нашою землею Рускою і Волоскою, даєми і дали єсми

ему на віки і его дітем і намісткум (...), а чиними его правим отчичем і дідичом тим городум Цецуню і Хмелеву” [45, с. 660-661].

У серпні 1435 р. у Молдавському князівстві встановилося „двовладдя”: князь Іліяш закріпив за собою північну частину держави, включаючи Шипинську землю, а князь Стецько – південну [99, с. 95]. 19 вересня 1436 р. Іліяш склав васальну присягу новому королю Польщі Владиславу III у Львові, де 23 вересня видав грамоту, згідно з якою визнав „шкоди”, заподіяні його батьком Олександром „землям руским, то єсть коломиийским і снятиньским волостям”, і як компенсацію обіцяв повернути королю „землю Шепиньскую, которую Молдавская земля от коруни іміла, з городи (...) Хотинь, Цецюнь і Хмелов, і со всіми волостьми, місти, сели” [45, с. 706-707].

Останні слова з цитованої фрази засвідчують, що перелічені „городи”, тобто фортеці, були центрами волостей і що в межах цих волостей існували, крім сіл, ще й міста (місты). Мова могла йти про Хотин, який розташовувався поряд з однойменним „городом”, і Чернівці, що знаходилися за декілька кілометрів від Цецинського замку. (Виявити місце розташування Хмелева досі не вдалося, хоча висувалося багато гіпотез на цей рахунок).

І все ж зазначені замки і волості залишилися у складі Молдавського князівства, на що вказують цитовані вище документи, в яких виступали старости Маноїл Хотинський, Щефул Цецинський і Миндря Цецинський. Князь Іліяш встиг передати Хотин, Цецин і Хмелів з волостями своїй дружині княгині Марії (Маринці), яка була рідною сестрою польської королеви Соньки Гольшанської – останньої дружини Владислава II і матері Владислава III. Пізніше Марія пред’явила польським урядовцям акти, які засвідчували її права на згадані волості. Це сталося за досить драматичних обставин. Влітку 1442 р. Штефан II здобув чергову перемогу над Іліяшем, який втік на Поділля. Його спроби повернути престол восени 1443 і навесні 1444 рр. закінчилися поразками [77, с. 45].

Ще під час цих подій, 28 лютого 1444 р., дружина Іліяша – княгиня Марія і хотинський староста Маноїл уклали у Львові угоду з намісниками короля Польщі про передачу їм „наших замків

Хотина, Цецина і Хмелева з приналежними до них волостями (*castra nostra Choczyn, Czeczvn et Chmyelow cum districtibus ibidem spectantibus*)” терміном до св. Петра. Урядовці мали вирішити з Владиславом III, який тоді перебував в Угорщині, питання про обмін цих земель на рівноцінні володіння у Польщі. У випадку відмови короля згадані замки і волості поверталися Іліяшу та Марії на св. Петра [45, с. 721].

Польські урядовці не могли вирішити це питання без відома Владислава III, який як король Угорщини готував похід проти османців. Він загинув у битві під Варною 10 листопада 1444 р. Крім того, екс-князь Іліяш ще у травні того самого року потрапив у полон до Стецька й був осліплений [77, с. 46].

1447 р. королем Польщі став Казимир IV, який висунув проти господаря Штефана II свого двоюрідного брата Романа, старшого сина Іліяша. Новому претенденту допомагав також господар Валахії Влад Дракул, який захопив Стецька в полон і стратив його в липні 1447 р. [99, с. 104]. Однак проти Романа виступив його дядько Петро. Наприкінці року він контролював уже більшу частину Молдавського князівства включно з Цецинською волостю. Про це свідчить вже згадувана грамота, написана Петром II „у Цецуни” 23 грудня 1447 р. і відіслана до Кам’янця-Подільського на ім’я подільського старости Д. Бучацького з пропозицією відновити союзні відносини [55, с. 184].

Проте польські можновладці вважали Шипинську землю з Хотиним і Цецином давнім володінням Польщі. Я. Длугош описав дебати на сеймі 1448 р. стосовно вимог Литви повернути їй Західне Поділля, загарбане поляками в 1430 р. Польські „прелати і барони” заявили тоді, що Подільську землю відбив у татар Казимир III, який „збудував або з каменю або з дерева багато замків, а саме: Кам’янець, Хотин, Цецин (*Czeczyn*), Бакоту, Брацлав, Меджибіж та інші” [31, с. 48]. Отже, заявники захищали Цецин до Поділля, а його спорудження приписали Казимиру III (1333-1370).

Наприкінці 1448 р. господар Петро II помер за невідомих обставин, що дозволило полякам посадити на трон у Сучаві молодшого сина Іліяша – Олександра, або Олехна, який доводився Казимиру IV двоюрідним братом.

Мабуть, у замку Цецин розташувалася польська залога [99, с. 109]. Проте у жовтні 1449 р. владу в Молдавії захопив Богдан, можливо, позашлюбний син Олександра Доброго, а господар Олександрел з матір’ю втекли до Кам’янця-Подільського [45, с. 746-747]. Король Польщі двічі направляв військо з метою прогнати Богдана, якого поляки вважали ставлеником Угорщини. Боротьба точилася з перемінним успіхом до осені 1451 р. Олександрел зі своїми прибічниками зміг утримати лише Цецин і Хотин [92, с. 30].

Несподівано господар Богдан загинув у сутичці з черговим претендентом – Петром Ароном, теж позашлюбним сином Олександра Доброго. Порозумівшись з Олександрелом як співправителем, він гарантував його матері Марії пожиттєве володіння Шипинською землею. Питання про неї постало восени 1455 р. після смерті Олександрела. На думку деяких польських істориків, Петро Арон прогнав княгиню Марію з Шипинської землі [92, с. 30-31]. Можливо, прибічники княгині, втративши Цецин, продовжували триматися у Хотині.

1 жовтня 1455 р. Петро Арон зустрівся під Хотиним з коронним гетьманом А. Одровонжем й іншими польськими можновладцями і зобов’язався служити королю й короні „до нашої смерті”. Він погодився надати княгині Марії м. Серет та с. Ольховець „ізміну за Хотин” [45, с. 774]. Отже, Петро Арон визнавав володінням княгині лише Хотин, але не Цецин, який поляки, мабуть, зруйнували.

Це не влаштувало Казимира IV. На переговорах у червні 1456 р. його посол Пшедбор з Конецполя і Петро Арон обмірковували, зокрема, питання „про Хотинські й Цецинські та інші дібра, на які ця княгиня Марія (...) має грамоти і привілеї (*de Chotinense et Ceczonense et ceteris bonis, super que ipsa dux Maria (...) habet literas et privilegia*)”. Сторони відклали остаточне рішення до особистої зустрічі князя з королем [45, с. 781-782].

І все ж є підстави вважати, що на час переговорів Цецинський замок вже було вщент зруйновано, і він перестав бути центром волості. Адже інакше важко пояснити, чому Петро Арон передав цей статус Чернівцям, а точніше, призначив

чернівецького старосту. Ця адміністративна зміна відобразилася в угоді, укладеній князем з керівниками сусідніх повітів Польщі – снятинським, коломиїським і коропецьким старостою Мужилом Бучацьким та подільським старостою Бартошем Бучацьким 1 квітня 1457 р. [45, с. 809-810].

Приводом до цієї угоди стали „лиходійства” якогось Лева, який на чолі ватаги опришків спустошив околиці Снятина, а потім „ся увернул до нашої землі Молдавскую іс тими то лиходійці”. На прохання польських старост Петро Арон видав їм злочинців на розправу і зобов’язався призначити „на границі у Хотині і в Чернівській (Чернівецькій. – О.М.) волості двох панів справедливих й іменованих (...), аби один був нам старостою хотинським, а другий – чернівським уставичним”. Судячи з контексту угоди, на час її укладення князь уже призначив цих старост. В їхні обов’язки входила взаємодія з польськими урядовцями з метою „ті ж дві землі держати з обох сторін (...) в мирі, в ласці і справедливості”. Особливо сторони домовилися про „таку справедливість”, щоб „злодіїв іменованих (...) вішали на обох сторонах”⁷.

Таким чином, на 1 квітня 1457 р. Чернівці вже були центром волості, або держави, територія якої простягалася від р. Сірету до Дністра, від Покуття до межі з Хотинською і частково Дорогойською волостями. Як і в „Уставицьтві о митах”, так і в грамотах, пов’язаних з волостю чи її старостами, звертає на себе увагу характерна форма прикметника, утвореного від іменника Чернівці – „черновская”, „черновский”. До речі, ця форма прикметника зберігалася у мовленні і навіть писемності місцевого населення аж до першої половини ХХ ст., щоправда, в новій українській вимові („чернівська”, „чернівський”).

Це була остання угода Петра Арона, бо вже 12 квітня 1457 р. він зазнав поразки від нового претендента – Штефана, який переслідував супротивника до Чернівців, де й добив рештки його війська [3, с. 25; 92, с. 32]. Штефан III, син Богдана II, на-

званий згодом Великим, зосередив усі зусилля на модернізації замку в Хотині і не вважав за потрібне відновлювати Цецин. У 1929 р. Т. Балан проводив розкопки фундаментів башти-донжона і дійшов висновку, що її було зруйновано потужним вибухом. Через це декілька масивних уламків муру відлетіли на значну відстань від місця, де стояла вежа [26; 24].

Штефан III зберіг за Чернівцями статус адміністративного центру. Про це свідчать два документи від 1 і 29 червня 1476 р., згідно з якими князь надав Путнянському монастиреві с. Ширівці „у Черновской державі” [32, с. 314, 316]. Йшлося, мабуть, про Долішні Шерівці, які нині становлять частину Садгирського району Чернівців.

Щоправда, у двох документах за 1479 і 1481 рр. ще фігурували „старости от Цецина” [32, с. 335, 364]. І все ж це був анахронізм, тому що писарі, безсумнівно, скопіювали старі акти Радовецького єпископства, згідно з якими Олександр Добрий в 1420 р. передав Кіцмань з навколишніми селами єпископії. Тоді волость, до якої належав цей населений пункт, ще називалася Цецинською і нею управляли старости з Цецина. Проте після 1481 р. в документах вже не згадувалися ні Цецин як адміністративний центр, ні термін „держава” як синонім волості. Наприклад, 8 квітня 1488 р. Штефан III надав Путнянському монастирю „наше питомое село на имя Козминул у Черновской волости” [38, № 184].

Документи другої половини XV ст. не зберегли імен чернівецьких старост, крім одного. Вперше конкретну особу, яка перебувала на цій посаді, було згадано в польсько-молдавській угоді, ратифікованій Штефаном III у Гирлові 12 липня 1499 р. У примірнику, написаному по-українськи, фігурує „Іон Грумаз, староста черновский”, а в латинському примірнику – „Johannes Grwmacz capitaneus Czarnoviciensis” [39, с. 425, 441]. Всі інші керівники волостей, крім Хотинської, виступали у цих документах як „паркалаб” і „porkolab”. Незабаром хотинських старост теж почали називати паркалабами, або пиркелабами. Лише Чернівецьку волость (цінут) до останньої чверті ХVIII ст. очолювали старости, повноваження яких не відрізнялися від повноважень пиркелабів (ісправників).

⁷ Питання прикордонного співробітництва чернівецького і хотинського старост з польськими старостами автор детально висвітлив в інших працях [70, с. 111-117; 91, с. 55-77].

Згаданий І. Грумаз мав деяку власність в околицях Чернівців, а це означає, що він постійно перебував в адміністративному центрі волості. Адже у грамоті князя Штефана IV Молодого від 6 жовтня 1520 р. згадувалася „пасіка у хотар Черновського торга, где билі пчели пана Грумаза, староста”. Цю пасіку, розташовану поблизу Пруту, разом із с. Рогізна князь передав Радовецькому єпископству [43, с. 261-262]. Йшлося про велику і цінну ділянку, яка мала власний хотар (межу). Для прикладу, єпископ Пахомій купив у боярина Петру Вартика іншу пасіку із садом за 200 татарських золотих [43, с. 479].

Отже, після зруйнування Цецинського замку в середині XV ст. Чернівці стали адміністративним центром досить великої території – волості, або „держави”, і резиденцією її керівника – старости. Втім, наявність броду на Пруті й проходження великого торгового шляху становили для Чернівців небезпеку під час воєнних конфліктів.

За доби воєнних лихоліть

Згадки про центр північної частини Буковини в хроніках і літописах XVI-XVII ст. пов'язані майже виключно зі збройними конфліктами. Ці згадки дуже стислі, адже їх було включено в описи воєнних дій, які відбувалися на значних територіях. Тим паче, що Чернівці, на відміну від Хотина та Сучави, не мали оборонних укріплень, тому ворогуючі сторони не вели боїв за місто, а просто грабували чи навіть спалювали його.

І все ж, незважаючи на фрагментарність та певну однобічність, джерельний матеріал XVI-XVII ст. дозволяє висвітлити деякі питання історії Чернівців того часу і встановити імена конкретних осіб, які жили в місті чи були причетні до його самоврядування. Крім того, слід брати до уваги так звану приховану інформацію, яку вельми часто містили давні документи.

З рубежу XV-XVI ст. дійшла низка згадок про Чернівці у зв'язку з воєнно-політичними подіями, зокрема походом польського короля Яна Ольбрахта на Сучаву в 1497 р. Найбільше відомостей про ці події містив Бистрицький літопис, завершений у 1507 р. Він повідомляв, що перша сутичка між молдавською сторожею і поляками відбулася на-

передодні 27 серпня 1497 р. „на брод Черновском торгу на Пруті-ріку”, тобто під Чернівцями. Шістьох полонених шляхтичів відвезли в Романів торг, де перебував Штефан III.

Після невдалої облоги Сучави і поразки в Козминській Буковині (26 жовтня, четвер) Ян Ольбрахт зібрав військо в с. Козмин і повільно „прийде до Черновці”. (До речі, він рухався тією самою великою дорогою, яка згадувалася в описі хотаря цього села в 1488 р.). За наказом Штефана III у неділю, 29 жовтня, воєвода Болдур розгромив у Ленківцях (нині передмістя Чернівців) „друга войска лядска”, яке йшло „на помочь кралю лядскому”. А „в понеділок, охтябрія 30, паки разбиен бисть краль от Черновці і приіде Прута-ріка. І оттуду побежде с малими нікими воі и єдва спасеся” [3, с. 31-33].

Бистрицький літопис – це єдине молдавське джерело, в якому детально і хронологічно точно, хоч і тенденційно, відображено хід подій 1497 р., особливо в тій частині, що стосується Чернівців. Польські хроніки передали значно більше відомостей про воєнні дії на підступах до міста і в ньому самому.

Коли військо Яна Ольбрахта повільно рухалося до Чернівців, Штефану III донесли, що зі Снятина виступило „друге лядське військо”. Насправді воно нараховувало лише 600 мазовецьких кіннотників. Господар направив проти нього 3-тисячний загін на чолі з боярином Болдуrom. Згідно з М. Стрийковським, молдавські кавалеристи перевдягнулися, мабуть, у польські строї, захоплені молдаванами під час погрому обозу королівського війська в Козминській Буковині [56, с. 303]. Вдосвіта 29 жовтня Болдур розгромив мазовшан під Ленківцями, на підступах до Чернівців [92, с. 51].

Того самого дня зі Снятина на Буковину вступив кількатисячний кінний загін литовців під командуванням С.П. Кишки. Болдур зі своїми людьми спробував зупинити його під Шипинцями, проте був розбитий [56, с. 303]. Литовське військо на чолі з великим князем Олександром Ягеллончиком, молодшим братом короля Яна Ольбрахта, не взяло участі в поході на Молдавію. І все ж він направив на допомогу полякам свою надвірну кінно-

ту. Прибуття загону Кишки до Чернівців значно поліпшило становище польського війська, яке під час переходу через Прут 30 жовтня зазнало нових нападів з боку супротивника. Проте далеке від істини твердження молдавських літописців про розгром поляків у Чернівцях, унаслідок чого король, мовляв, „заледве врятувався”. 31 жовтня Ян Ольбрахт з військом вже перебував у Снятині [110, с. 144-145].

Польсько-молдавська угода 1499 р., в укладенні якої брав участь і чернівецький староста І. Грумаз, не принесла справжньої згоди між державами. На початку жовтня 1502 р. Стефан III окупував Покуття. Уряд Польщі намагався вирішити територіальний спір шляхом переговорів. 3 листопада 1503 р. її посол М. Фірлей зустрівся з молдавським князем, „який був тоді зі своїми військами у Чернівцях (apud Czarnowcze)” [39, с. 472]. Але триденні розмови завершилися безрезультатно. Стефан III стояв на своєму, тож Покуття залишалося у володінні князя до його смерті (2 липня 1504 р.).

Новий господар Молдавського князівства Богдан III Одноокий повернув Покуття Польщі на умовах укладення тісного союзу через шлюб із сестрою короля Олександра I. Проте по смерті останнього в серпні 1506 р. польський уряд скасував угоду. Богдан III захопив Покуття, але восени коронний гетьман М. Каменецький на чолі 3-тисячного загону прогнав молдаван з Покуття і вступив на Буковину. Щоправда, передова хоругва братів Струсів потрапила в засідку й була цілковито знищена, проте в бою під Чернівцями поляки розгромили молдавський корпус. По тому вони спустошили низку населених пунктів аж до Ботушан і в жовтні покинули Буковину [57, с. 67; 107, с. 77].

Після тривалих переговорів Богдан III в 1509 р. спустошив значну частину Поділля і Галичини. У відповідь військо М. Каменецького спалило Шипинці, Чернівці і Хотин, декілька інших міст і багато сіл на півночі Молдавії. Коли поляки переправлялися через Дністер, їх атакувало молдавське військо, але зазнало нищівної поразки [48, с. 952-953]. Богдан III був змушений укласти мирний договір з Польщею 17 січня 1510 р. [41, с. 613-617, 624-631].

Порівняно мирними були роки правління наступного князя Стефана IV Молодого (1517-1527), який уклав низку договорів з польським королем про „вічний” мир і прикордонне співробітництво. В складі молдавських делегацій перебував і чернівецький староста Петріка [43, с. 516].

Після приходу до влади Петра Рареша в 1527 р. відносини між Молдавським князівством і Польщею склалися спочатку мирно. Восени того самого року було укладено новий договір про союз і співпрацю. Молдавську сторону представляли старости – хотинський Влад і чернівецький Тома Барновський [42, с. 410, 461]. Та незабаром Петро Рареш висунув територіальні претензії на Покуття і розпочалася нова молдавсько-польська війна. 22 серпня 1531 р. поляки завдали молдавському війську нищівної поразки під Обертино, а відтак спустошили територію Буковини, спаливши Чернівці, Хотин і низку інших населених пунктів [48, с. 1050-1053].

Прикордонні сутички тривали до 1538 р., поки польські дипломати не домовилися з урядом Туреччини прогнати Петра Рареша з князівства і посадити на його місце іншого господаря. Військо султана Сюлеймана I Кануні 18 вересня 1538 р. зайняло столицю Молдавії Сучаву. Князівство було включено до складу Османської імперії. Номінально й Чернівці опинилися під владою правителів Туреччини, хоча тут продовжували управляти місцеві старости, які підлягали молдавським воєводам [77, с. 76].

Упродовж більшої частини XVI ст. відносини між Польщею і Туреччиною були мирними, базуючись на взаємовигідній торгівлі. Проте окремі польські й українські магнати, а згодом і заможні не раз вторгалися у Молдавію в другій половині століття, що, звичайно, викликало занепокоєння і невдоволення Османської Порти. Однією з гучних приватних авантур була допомога сєрадзьського воєводи Ольбрахта Ляського в захопленні молдавського престолу Яковом Гераклідом.

Вторгнення Ляського і Геракліда в Молдавське князівство відбулося в жовтні 1561 р. з боку Снятина. Їхнє військо складалося з німецьких, шведських, іспанських та польських найманців і

якихось козаків [57, с. 88]. Мабуть, цього разу Чернівці не було спалено, адже Я. Гераклід мусив піклуватися про підтримку з боку місцевого населення. Він захопив владу в Сучаві й домігся затвердження своєї кандидатури у Стамбулі за чималу суму грошей. Однак влітку 1563 р. проти Геракліда, прозваного духовенством Деспотом (він був протестантом і нещадно оббирав православні монастирі), підняли заколот бояри, яких очолив гетьман Ш. Томша. Заколотники захопили Сучавський замок і вбили ненависного господаря. Однак ще перед тим Гераклід покликав на допомогу Ляського, який прибув лише в листопаді 1563 р. Ш. Томша повідомив польського магната про зміну влади в Молдавії і запропонував йому перемир'я з тим, щоб той вивів свої загони за межі князівства. Ляський відступав через сумно відомий для поляків Буковинський (Козминський) ліс, де його військо зазнало нападів з боку селянських ватаг, озброєних ціпами і косами. Польські загни страждали також від голоду і хвороб [57, с. 97-98]. Хоча літописці не згадують про Чернівці в контексті цієї події, мабуть, місто було спалене здеморалізованими вояками Ляського.

Непрямо на це вказував документ від 9 липня 1569 р. Тоді до господаря Богдана Лепушняну звернулися нащадки боярина Шефула, які при свідках доводили своє право на володіння Заставною. Їхній батько мав привілей на це село від „старого Стефана-воеводи”, тобто Штефана III Великого. „А тая привілея, коли ся запер Деспот у Сучавському граді і коли прийшов Ляській удруге навіть до Чернівців, тоді загинула” [25, с. 43]. Мабуть, документ зберігався в одній з чернівецьких церков і згорів під час походу Ляського в Молдавію восени 1563 р.

Наступними десятиліттями ворогуючі сторони вели бойові дії переважно на Хотинщині. Чернівці почали розвиватися за порівняно сприятливих умов, передусім завдяки торгівлі. Про це збереглися деякі цікаві відомості. 1587 р. тут побував секретар трансільванського князя Лестар Дюлафі. Він записав у щоденнику, що в Чернівцях „живуть русини” і що від „цього міста до польського кордону лише 2 милі”, тобто близько 15-ти кілометрів. „В Чернівцях ми подолали ріку Прут і звідси ру-

шили на Русь і в Галичину. Із згаданих Чернівців молдавський воєвода отримує тридцятину, яка щорічно становить понад 100 тис. форинтів. Тільки під час нашого перебування погнали звідти в невідомому напрямку 30 тис. голів худоби вартістю 80 тис. форинтів (...)” [19, с. 40]. Торгівля „білими” молдавськими волами відбувалася на ярмарках у Ленківцях і Шипинцях. Їх гнали через Галичину в Німеччину та Венецію або вивозили в Англію через польський Гданськ [62, с. 271].

Наприкінці 80-х років XVI ст. відносини між Річчю Посполитою й Османською імперією погіршилися унаслідок активізації козацьких нападів на турецькі фортеці в Північному Причорномор'ї. За наказом султана кримські татари наприкінці літа 1589 р. напали на Поділля і Галичину. В нападі взяли участь турецькі загони із Сілістри, які „спалили Снятин, де захопили багато волоських купців, бо натрапили там на ярмарок” [49, с. 1628-1629].

Мабуть, тоді Чернівці теж були пограбовані. Про це опосередковано свідчить документ від 11 червня 1594 р., виданий воєводою Ароном Тираном на прохання дяка Ончула та інших спадкоємців колишнього ворника Юрашка. Свого часу останній купив с. Малий Кучурів, на що мав грамоти, „однак вони пропали, коли турки захопили Снятин і Чернівецький цінут” [25, с. 74]. Якщо не збереглося жодних документів представників державної влади і міського самоврядування у Чернівцях до 90-х років XVI ст., то це означає, що місто зазнало спустошень не лише восени 1563 р., але й улітку 1589 р.

Під час воєнних кампаній траплялися й винятки. Коли 1600 р. Молдавію захопив валаський воєвода Мигай Хоробрий, на допомогу господарю Є. Могилі (1595-1606) прибуло польське військо на чолі з Я. Замойським. Прямуючи на Чернівці та Сучаву, він заборонив воякам палити хати місцевих жителів, щоб не налаштувати його проти поляків [57, с. 142; 77, с. 89].

Однак правління родини Могил у Молдавії закінчилося восени 1611 р., коли владу захопив турецький ставленник С. Томша (Томшич). Проти нього розпочав боротьбу зять Є. Могили, польський магнат С. Потоцький. За свідченням

сучасника, в 1612 р. „напали вночі на Чернівці тисяча поляків, вирізали всіх людей і знищили все місто Чернівці, й повернулися назад до Снятина”. Згодом ще один польський загін наскочив на околиці міста, забрав усю худобу й відігнав її до Кам'янця-Подільського [47, с. 30]. Відтак С. Потоцький пішов походом на Молдавію, але зазнав поразки, потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Головну роль у перемозі над поляками відіграла Буджацька орда (30 тис. воєнків) на чолі з мурзою Кантеміром, який повів її на Буковину, напав на Покуття і здобув там „великий полон” [28, с. 149].

Одне слово, в складі Молдавського князівства й Османської імперії Чернівці перебували в складних умовах, адже зазнавали регулярних нападів і спустошень. Містечко перебувало під владою амбіційних феодалних правителів, які не рахувалися з інтересами населення і нерідко були політичними авантюристами.

Владні органи та їхні функції

Про такі нашествия ще йтиметься далі, проте слід звернутися, нарешті, до не вельми численних документів з терену міста і його округи, які дійшли до нашого часу, незважаючи на драматичні обставини доби.

26 лютого 1591 р. господар Петро Кульгавий подарував чернівецькому старості Сидору (Sidor) с. Рівна „в долині Іспаса на цьому боці Пруту”. Воєвода зазначав у грамоті, що Сидір передав „чотири добрих коня, оцінених точно в сто срібних талерів, і 12 тисяч литих аспрів у господарську скарбницю”. Князь стягував такі субсидії для сплати туркам додаткової данини, щоб не допускати їхніх нападів на князівство [25, с. 72]. Йшлося про наслідки турецького рейду на Буковину і Покуття в серпні 1591 р. Звичайно, староста Сидір не був альтруїстом, який допомагав державі з патріотичних почуттів, віддаючи їй останні талери й аспри. Додаткові кошти добувалися шляхом запровадження понаднормових податків, які, однак, накладалися на міські та сільські громади, а не конкретних осіб. Розкладка податкових платежів здійснювалася всередині громади в залежності від майнового стану окремих господарств.

Сидір займав посаду старости і в наступні роки, хоча дуже часто на цій посаді перебували одночасно дві особи. З його іменем пов'язаний документ від 8 лютого 1595 р., виданий безпосередньо в Чернівцях. Грамота розпочинається словами: „Ето аз, пан Сидоріє, старосте черновскіи, свідителствуєм сим листом (...)”, а наприкінці зазначено, що лист „пис[ан в] торг Черновеці”, і вказано дату від сотворіння світу. В документі йшлося про розгляд поземельного спору між власниками частин сіл Глибока і Банилів за участю свідків із сусідніх населених пунктів [14, с. 368-369]. Це поки що найдавніша грамота, написана безпосередньо в Чернівцях, яка дійшла до нашого часу, хоча в ній і не йшлося про справи міста. Вона є свідченням того, що головна функція волосних старост полягала в провадженні судочинства стосовно осіб не вельми знатного походження, тобто середньої і дрібної шляхти. Звичайно, старости відповідали й за податкову справу, проте цим займалися особи нижчого рангу – злоташі.

З того часу збереглося також декілька документів, засвідчених або виданих міською радою Чернівців. Усі вони стосувалися продажу чи купівлі земельної власності за межами міста. Так, 8 лютого 1599 р. Марина, донька Магди, із сином Білавом продали їхню частку в с. Ленківцях чернівецькому старості Кракалії за 25 талерів. Угоду засвідчили, зокрема, Ончул – шолтуз Чернівців і 12 пиргарів, а грамоту було скріплено міською печаткою [14, с. 128; 115, с. 69].

В цьому документі вперше згадано міську раду Чернівців, яка складалася з голови і 12-ти радників. Молдавський термін „шолтуз” було запозичено з німецької мови: с.-в. нім. *schultus*, сучасне *der Schultheiss* – міський суддя. Членів ради називали пиргарями – від с.-в. нім. *burger*, суч. *der Bürger*, міщанин, громадянин. Ці терміни потрапили в Молдавське князівство з Трансильванії, де німецькі колоністи ще в XII-XIII ст. засновували самоврядні міста. Щоправда, під польським впливом замість терміна „шолтуз” нерідко вживали термін „війт” (войт, воют), який теж мав німецьке походження (від *voit, der Vogt*, захисник у суді, адвокат). Для прикладу, лист з першою згадкою про міських голову і раду в Хотині, написаний 27 трав-

ня 1559 р., розпочинається такою фразою: „Ja, Iwan, voyth miasta Chocimskiego, wespolek swoiemi starsemi (...)”, тобто: „Я, Іван, війт міста Хотина, разом зі своїми старійшинами (...)” [8, с. 124].

Чималий інтерес становить документ, виданий міською радою Чернівців 6 липня 1599 р. Шолтуз Герас і всі пиргарі, а також дяк Юрко, відтак Федір, Флоря, кравець Сербин та багато інших міщан засвідчили, що за часів воєводи Арона (Тирана), тобто в 1591-1595 рр., чернівецьким старостою був спочатку Поліхроній, який відібрав у Маргіти, вдови Матеяша, с. Ставчани (нині Кіцманського р-ну). Жінка повернула власність лише тоді, коли дала Поліхронію 60 „цільних” талерів, коня і „кочую”, мабуть, плащ. Згодом старостою став Бадко, який теж відібрав у Маргіти її село, і вона мусила віддати йому коня. Після Бадка староство було надане Пангратію, і той вчинив так само, як і його попередники. Маргіта повернула Ставчани, давши коня і цьому старості. Чернівчани висловили готовність за необхідності засвідчити ці факти, а „для ліпшої віри ми приклали печать торгу нашого Черновського” [25, с. 77-78]. Отже, міська рада виступила в ролі своєрідного нотаріату, який занотував зловживання з боку представників державної влади стосовно місцевої землевласниці.

Серед свідків у грамоті згадується дяк Юрко. Термін «дяк» означав тоді писаря, а не служителя церкви – диякона. Для прикладу, 12 січня 1605 р. воєвода Є. Могила писав „славетним паном братству Львовському (...), иже смо послали до Льова дяка нашего Андрея для купования папіру на писане книг, так тиж и для дяков до писаня книг на потребу нашу” [11, с. 66].

Якщо чернівчани називали міського дяка просто Юрком, то сам він величав себе більш урочисто, як, наприклад, у грамоті, виданій 14 грудня (рік не вказаний, можливо, це був 1600-й) у с. Рогізні. Документ розпочинався словами: „Георгій, писар черновський, і Бобрик, великий ватаг (...), даємо знати і свідчимо”, що Меріка з Ленківців продала свою частку землі в селі пану Кракалії за 30 талерів. Вона зробила це через сина Кречуна, який вчинив убивство і, мабуть, мусив заплатити високий штраф. Крім того, якийсь Василь продав пану

Кракалії свою частку в Рогізні за 20 талерів [25, с. 79].

Таким чином, міська рада та її службовці займалися питаннями нотаріального забезпечення купівлі-продажу нерухомого майна та його захисту від зловживань з боку представників державної влади. Звичайно, це стосувалося не лише землевласників в довколишніх селах, але й жителів міста. Крім того, орган міського самоврядування був зобов'язаний захищати майнові і станові інтереси всієї громади Чернівців. Як це відбувалося, засвідчують документи, які розглядаються далі.

„Змагання” за Денисівку

За молдавського господаря Є. Могили (1595-1605) на денисівських луках було знайдено двох убитих поляків, мабуть, шляхтичів [102, с. 21]. Згідно з тодішнім звичаєм, відповідальною вважалася місцева громада, до нотаря якої належали ці землі і яка повинна була віднайти й видати вбивць або сплатити високий штраф. Чернівецькі „старійшини”, тобто члени міської ради, прагнучи уникнути відповідальності, заявили, що денисівські „поляни”, мовляв, не належать їхній громаді, а перебувають у межах Рогізні та Шерівців (Долішніх). Загін поляків з Кам'янця-Подільського забив п'ятьох жителів цих сіл і схопив сина колишнього чернівецького старости Кракалії, який був змушений заплатити викуп у сумі 300 талерів. Після того рогізнянські землевласники Гаврилаш і Кракалія (другий син колишнього старости) звернулися до господаря Є. Могили з тим, щоб денисівські „поляни” було передано їм, мабуть, на тій підставі, що вони надали кошти на викуп. Господар задовольнив їхнє прохання [27, с. 187].

Через скарги представництва громади Чернівців господар Р. Міхня 28 травня 1618 р. видав грамоту на ім'я Гаврилаша, „колишнього старости” (згадувався на цій посаді в 1613 р. [25, с. 113]), і Костянтина Кракалії, „дяка з Рогізні”, в якій підтвердив їхнє право власності на „тоті поляни зі всім доходом”, а чернівецькі міщани могли повернути втрачені володіння лише після компенсації всіх витрат, пов'язаних з цією справою [27, с. 187-188; 34, с. 172]. І все ж чернівчани продовжували скаржитися на родину Кракалій, через що

на початку 1619 р. господар Р. Міхня доручив кільком боярам розібратися на місці, кому належать спірні „поляни за Прутом навпроти міста” [25, с. 128-129].

Незважаючи на перехід денисівських лугів у власність боярина Гаврилаша і дяка Кракалії, міська рада Чернівців була змушена підтримувати з ними ділові відносини, мабуть, з огляду на їхнє високе службове становище. Так, Гаврилаш знову займав посаду чернівецького старости в 1620-1621 рр. [25, с. 134-135; 35, с. 78], в 1622 р. був уже „великим дворником вишньої землі” – вищим суддею у північних волостях князівства [34, с. 177-178], а незабаром вкотре став старостою. Для прикладу, 17 вересня 1625 р. шолтуз Йонашко, 12 пиргарів і ще декілька осіб засвідчили купівлю „його милістю Гаврилашем, чернівецьким старостою”, частини с. Южинця. До грамоти було прикладено печатку з написом: „Сіа печат от тръг Чернъуц” [12, с. 383]. Декілька днів по тому, 21 вересня 1625 р., староста Гаврилаш купив ще одну частину Южинця. Свідками цієї угоди знову виступили шолтуз Йонашко „з усіма пиргарями” та інші особи. Відповідну грамоту склав дяк Ілля у Чернівцях [34, с. 193].

1626 р. господарем Молдавії став М. Барновський-Могила, який раніше займав посади чернівецького старости, хотинського пиркелаба та гетьмана. Боярин Гаврилаш був жонатий на його сестрі [35, с. 80]. Не дивно, що 8 квітня 1627 р. „наш вірний болярин Гаврилаш, пиркелаб хотинський, і слуга наш Думитрашко Кракалія” одержали від М. Барновського-Могили нове підтвердження прав на денисівські „поляни”. У відповідній грамоті зазначалося, що під час інциденту початку XVII ст. поляки схопили „брата Думитрашка Кракалії, сина старого Кракалії, бувшого старости”. Крім того, господар надав боярину Гаврилашу „одне селище на ім'я Денисівка з болотами рибними і весь прибуток, що є від тих полян від Жучки”, тобто розташованих поблизу Жучки. Цікавою є вказівка на те, що раніше це селище (запустіле село) „було приналежне до околу торгу Чернівецького” [27, с. 188-189; 34, с. 196-197].

Коли влада в князівстві перейшла до господаря Мойсея Могили, вїйт Чернівців Ісак і міщани

Іон Чуч, Пантелей, Іон Флорескул, Олекса Пирчу, Олекса Клуччин, кравець Сирбул та інші подали позов на боярина Гаврилаша стосовно селища Денисівки з полянами та сіножатями. Боярська рада, яка була водночас вищим судом у державі, стала на бік колеги-боярина [27, с. 196; 115, с. 75-76]. Відповідне рішення було оформлене грамотою господаря 7 вересня 1630 р., який за чотири дні до цього визнав Денисівку отчиною боярина Гаврилаша, не згадавши при цьому Д. Кракалію як співвласника [27, с. 185; 115, с. 75].

До речі, згаданий шолтуз (вїйт) Ісак згадувався у грамоті від 10 січня 1631 р. Тоді він і 12 пиргарів були свідками продажу В. Кракалією частини с. Рогізни Й. Бринзану [35, с. 100]. Відповідну угоду було укладено в Чернівцях.

Чернівчани і наступними роками намагалися повернути втрачені громадські землі. Зокрема, вони тричі зверталися до господаря В. Лупу з позовами на боярина Гаврилаша в 1634 і 1645 рр. [115, с. 77-81]. У грамоті від 1 квітня 1645 р. В. Лупу зазначав, що „всі міщани з торгу Чернівецького” викликали на суд боярської ради „нашого вірного і шановного болярина Гаврилаша Метяша, колишнього великого логофета (канцлера. – *О.М.*), через одне село Денисівну, що на ріці Пруті, у волості Чернівецькій, між Жучкою і між Ленківцями, із сіножатями і з болотами рибними”. Міщани доводили, що це село розташовується у межах чернівецьких володінь і що логофет Гаврилаш вчинив над ними „велике насильство”. Відповідач представив грамоту господаря М. Барновського-Могили, мабуть, видану в 1627 р. (див. вище), яка переважила докази чернівчан. Боярська рада не лише підтвердила право Г. Метяша на володіння Денисівкою, але й заборонила міщанам подавати на нього судові позови „на віки вічні” [25, с. 175-176; 27, с. 190].

Десь на початку 1652 р. Г. Метяш помер. Його спадок, який нараховував 79 сіл та їхніх частин, поділили між собою син Єремія і доньки Іляна та Олександра. Жучку і Денисівку одержав Єремія [25, с. 183-184]. Однак на час боярського заколоту проти господаря В. Лупу (березень 1653 р.) власником Денисівки був уже великий вістерник (скарбник) Йордакій Кантакузино – зять Г. Метяша,

жонатий на його доньці Олександрі. Він стояв на боці В. Лупу і втік разом з ним в Україну. Новим господарем став ватажок заколотників Г. Штефан. Цим скористалася міська рада Чернівців, яку все ще очолював війт Ісак. Він „зі всіма міщанами” домігся від Г. Штефана, зрештою, повернення Денисівки „з тими полянами” до складу чернівецьких володінь. Однак недовго раділи чернівчани. Боярин Йордакій зумів здобути прихильність Г. Штефана і боярської ради, які 18 липня 1653 р. визнали Денисівку його „отниною”, а грамоту, видану чернівчанам раніше, оголосили недійсною [27, с. 196; 36, с. 186]. Після цієї невдачі міські старійшини, мабуть, вже не робили спроб повернути втрачені землі на лівому березі Пруту [102, с. 21].

Серед всіх перипетій, пов'язаних з Денисівкою, звертає на себе увагу якісний ріст цього майна. Адже на початку XVI ст. мова йшла лише про „поляни”, власне, луги посеред чагарникових заростей. У 1627 р. предметом спору були „селище на ім'я Денисівка з болотами рибними і весь прибуток, що є від тих полян”. А в 1645 р. змагання вже йшло за „село Денисівку (...) між Жучкою і між Ленківцями, із сіножатями і з болотами рибними”. За 45 років на місці полян з'явилося село. Це приклад того, що в умовах феодальної системи відбувався певний поступ, але в цьому випадку він був зумовлений передусім тим, що впродовж трьох десятиліть (між 1621 і 1650 рр.) Чернівці та їхні околиці перебували у відносному спокої.

Чернівчани в XVII ст.

У джерелах XVI – першої половини XVII ст. відсутні відомості про стан ремесла й торгівлі в Чернівцях. З ремісників згадувався лише один – кравець Сербин (Сирбул). Складається враження, що більшість тодішніх міщан здобували хліб щоденний за рахунок аграрних занять [пор.: 102, с. 31]. Мабуть, через це чернівчан так турбувала втрата денисівських луків. Цю думку підтверджує документ від 13 липня 1659 р., згідно з яким господар Г. Гіка надав монастирю Великий Скит у Галичині щорічну десятину „від хліба, скільки припаде від міста Чернівці, щоб все пішло на прохарчування отців, які там проживають: пшениця, ячмінь, жито, овес, гречка (...)” [35, с. 162].

Щоправда, джерела містять окремі згадки про дрібних службовців і священників, які проживали в Чернівцях. Як зазначалося, місто вперше згадувалося у грамоті 1408 р. у зв'язку з розташуванням у ньому князівської митниці. Вона діяла й упродовж наступних століть, тим паче, що купцям з Польщі дозволялося їздити в Молдавське князівство „лише такими гостинцями, як Чернівецький, Хотинський і Сороцький”. Такий припис містила грамота господаря Ш. Томші від 10 грудня 1614 р. [8, с. 264].

Перші згадки про конкретних митників у Чернівцях з'являються у документах лише з кінця XVI ст. У грамоті від 11 червня 1594 р. згадувався митник Ілля, який колись продав сіножаті і ставок в околицях с. Малого Кучурова ворнику Юрашку [25, с. 74]. Митник Кондра виступав як свідок продажу частки в Кадубівцях 9 жовтня 1610 р. Покупцем був чернівецький староста Ончул (Юрашкович), а як свідки виступали шолтуз Чернівців Добраш, дяк Іванко та інші [35, с. 70]. Мабуть, саме цього ж „чернівецького митника Кондрю” воєвода Штефаниця Лупу послав наприкінці 1659 р. до Львова із завданням закупити там тканини для князівського двору [9, № 104].

Митник Лупул на прізвисько Грандафір (Троянда) став свідком продажу частини с. Валяви 4 серпня 1645 р. Що він був митником саме в Чернівцях, вказували прізвища інших свідків: чернівецький староста Діма, намісник (заступник старости) Чіходар, Зота з Чернівців, Стефан Унгурянул „звідти ж”, Лазар з Чернівців і, нарешті, дяк Григорій з Чернівців, який склав документ [34, с. 245]. В грамоті 1640 р. серед свідків виступав „піп Ігнат з Чернівців” [34, с. 224; 102, с. 35].

У Чернівцях проживали також заможні землевласники. М. Костін писав, що під час татарсько-козацького походу в Молдавію в 1650 р. у Чернівцях загинув Штефан Мургулець, „землевласник, відомий при дворі [господаря]”. Це було справою татар, адже в наступному реченні літописець повідомив, що вони „з великою люттю попалили й сплюндрували села та міста” [28, с. 199].

Ш. Мургульцю належали с. Михальча поблизу міста та частки в ряді інших сіл [35, с. 84-85, 135]. В 1647 р. чернівецькі старости І. Шептелич і Тодер розглядали позов шляхтича Г. Стирчі стосов-

но залежного селянина (вечіна) з Михальчі І. Бехкала. Серед свідків були чернівецькі міщани – старий Дмитро, Лазар та Ісак, які під присягою засвідчили, що І. Бехкало – вечін Ш. Мургульця [25, с. 178]. Пізніше декілька Мургульців займали посаду чернівецького старости [25, с. 206]. Один з них згадувався у вельми цікавому документі – заповіті чернівчанки Марії, доньки виноторговця Іллі.

Зміст заповіту простий і зрозумілий. Марія, вдова по Курилу, заповіла своєму другому чоловікові Георгію власний спадок. У грамоті не уточнювався склад її майна, проте зазначалося, що жоден з Марієвих родичів по чоловічій лінії не міг претендувати на цей спадок, який мав належати Георгію. Адже йшлося про нерухому власність, яка залишилася Марії від її першого чоловіка Курила. Ця дама володіла, мабуть, чималими статками, бо тестамент засвідчили поважні посадові особи: староста Николай Мургулець, бояри Єнакі та Йордакі Строевскі, піп Авакум і диякон Кіфа, шолтуз міста Олександр, а також Петрашко Пунда, Мирон Котюжка, Лупашко, Єфтимій Реценко, його брат Василь, Корня, Семен Робуленко, Марко Царик і Костин Реценко, які приклали свої печатки „для більшої віри”. Грамоту написав „Дарій, син Тодера, зять Пілата. У Чернівцях, в літо 7183, грудня 10” [25, с. 205-206], (1675 р.).

Цінність цього тестаменту полягає в тому, що він є найдавнішим „внутрішньоміським” документом, у якому відобразився цікавий епізод життя чернівчан у другій половині XVII ст. Можна лише пошкодувати, що не збереглися інші заповіти з того часу.

І знову лихоліття

Татари ще декілька разів навідувалися до Чернівців. Зокрема, наприкінці серпня 1653 р. тут з’явився татарський загін, який утік з-під Сучави після конфлікту з Тимошем Хмельницьким. Розлютившись на татарського мурзу, гетьманич відрубав йому голову, що й спонукало татар покинути козацький табір. Втім, вони недовго перебували в Чернівцях, тому що поспішали за Дністер, у напрямку Могилева-Подільського [28, с. 220].

Декілька днів по тому через Чернівці промарширували 600 німецьких найманців на чолі з пол-

ковником Денгофом, які везли 4 малих й одну велику гармати. Польський король Ян Казимир направив їх з-під Галича до Сучави на прохання Г. Штефана, який тримав в облозі козацький корпус Хмельниченка. Німці були вправними гармашами: обстрілюючи козацький табір під Сучавським замком, вони влучили в намет гетьманича. Тиміш одержав важке поранення в ногу і за три дні помер (4 чи 5 вересня) [28, с. 221].

Козаки під проводом полковника М. Федоревича (Носачика) оборонялися до 8 жовтня 1653 р., але, не маючи води і харчів, здали замок на почесних умовах. Зі зброєю і прапорами, з прахом Т. Хмельницького вони відійшли із Сучави в Сорочки, де перейшли на українську територію. Деякі з нинішніх чернівецьких „краєзнавців” вважали, ніби козаки поверталися за Дністер через Чернівці та Хотин і навіть відспівували гетьманича в старій Миколаївській церкві. Проте ці твердження належать до домислів. Адже тоді ж, коли козаки покинули Сучаву, загопи їхніх супротивників (поляки, німці, молдавани та інші) подалися через Чернівці до Хотина на допомогу королю Яну Казимиру, який з військом опинився у Жванецькій облозі [77, с. 108].

Натомість залишається й досі маловідомим факт перебування козаків у Чернівцях у 1657 р. Гетьман Б. Хмельницький налагодив союзні відносини із семигородським князем та господарями Молдавії і Валахії. У жовтні-листопаді 1656 р. союзники спланували спільний похід проти Польщі. Три українських полки – Київський, Білоцерківський і Переяславський загальною чисельністю 12 тис. козаків і близько 8 тис. „охотників” на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем у січні 1657 р. прибули до Чернівців. Цього разу вони перебували на Буковині як союзники Г. Штефана. Б. Хмельницький наказав А. Ждановичу, „жеби нікому утяженья не було, хто при ласце нашой і Войску Запорозькому зостават будет”. Чернівецьким старостою був тоді А. Мургулець, який, мабуть, зустрічав А. Ждановича. Відтак, з’єднавшись з 4-тисячним загоном молдаван і валахів, козаки попрямували через Снятин на Самбір [28, с. 230; 77, с. 109].

Після порівняно мирних 1660-х років в історії Чернівців настало тривале лихоліття. Загарбання

османським військом Кам'янця-Подільського і всього Поділля в 1672 р. викликало затяжний польсько-турецький конфлікт. Великий коронний гетьман Я. Собеський вирішив завдати удару по ворожому угрупованню, яке влітку 1673 р. розташувалося у Хотині. 31 жовтня польське військо прибуло до Снятина. Перед вступом на Буковину Собеський заборонив жовнірам грабувати місцевих жителів і наказав купувати харчі за гроші. Проте польські вояки, прямуючи у напрямку с. Бояни, відбирали у людей худобу і хліб. Щоб припинити грабежі, коронний гетьман вдався до жорстоких покарань. 1 листопада було розстріляно двох офіцерів і повішано декількох жовнірів. Відтак кожного дня відбувалися страти „гультаїв”. Мабуть, від них постраждали й Чернівці та довколишні села, адже польське військо проходило повз Ленківці, Денисівку і Жучку [109, с. 150-151].

Після блискучої перемоги над турками в Хотині 11 листопада 1673 р. Я. Собеський попрямував у Молдавію, але незабаром дізнався про смерть короля М.К. Вишневецького і поспішив до Польщі. 1 грудня великий коронний гетьман прибув у Чернівці, де заночував. Звідси він відправив декілька листів, вказавши як місце свого перебування „табір під Чернеховцями над Прутом” [117, с. 70-71]. Швидше за все, назву міста переплутав гетьманський писар.

Під тиском татарсько-турецьких сил польські загони були змушені покинути Молдавію на початку 1674 р. Восени у центральних і північних волостях князівства, крім Чернівецької і Сучавської, розташувалася Буджацька орда. Татари нещадно грабували населення, викликавши справжній голодомор. Унаслідок цього упродовж 1675 р. лютувала епідемія чуми, яка, мабуть, відібрала життя й у багатьох чернівчан [51, с. 294-295]. З цими трагічними подіями, можливо, й був пов'язаний згаданий вище заповіт чернівчанки Марії, доньки Іллі. Публікатор документа Т. Баллан датував його 1674 р., але в заповіті стоїть 7183 р. від створення світу, що відповідає 1675 р. від Різдва Христового.

Перемир'я 1676 р. і мир 1678 р. не усунули протистояння між Польщею і Туреччиною, адже Поділля залишалося під османською владою. Чернівецька волость стала партизанським краєм.

Місцеві шляхтичі, які раніше служили в польському війську і нерідко мали офіцерські звання, активувалися восени 1683 р., коли польсько-козацько-німецькі війська під командуванням короля Яна III Собеського завдали поразки туркам під Віднем. Після того партизани на чолі з братами Бренеску зайняли Буковину й Чернівці, звідки здійснювали рейди на Поділля і вглиб Молдавії [51, с. 304].

Ян III вважав, що Кам'янець-Подільський сам впаде в руки поляків, якщо коронне військо захопить Молдавське князівство. Восени 1685 р. на Буковину вступило польсько-козацьке військо на чолі з великим коронним гетьманом С. Яблоновським. Його загони пройшли мимо Чернівців до с. Боян, де 1 жовтня їх несподівано атакували переважуючі турецько-татарсько-молдавські сили на чолі із сераскером Сюлейманом-пашею. 3 жовтня розпочалася битва, проте Яблоновський, маючи ліпшу артилерію, відбив усі наскоки супротивника. Зрештою, у ніч з 9 на 10 жовтня польсько-козацьке військо відійшло з-під Боян на північ і, рубаючи просіку, дісталася Дністра [51, с. 315].

26 липня 1686 р. Ян III на чолі польсько-литовського війська попрямував повз Чернівці до Ясс. Однак йому не вдалося досягти успіхів і він покинув Молдавію. Частина польських і молдавських загонів король залишив на Буковині. Задля підтримання порядку Ян III універсалом від 21 червня 1687 р. призначив генеральним суддею й управителем Чернівецького повіту ротмістра К. Туркула (Туркульця) – місцевого уродженця, який служив у королівському війську і брав участь у війнах з турками [77, с. 122, 151-152]. Розміщення військ і призначення королівського ротмістра чернівецьким старостою було спробою анексувати Буковину і Чернівці до складу Речі Посполитої.

Кінні і піші роти було розташовано в ряді населених пунктів, у тому числі в Чернівцях і Великому Кучурові. Вони здійснювали регулярні рейди під Кам'янець-Подільський і вглиб Молдавії, винищуючи дрібні турецькі й татарські загони і захоплюючи чималу здобич [51, с. 320-321].

У вересні 1691 р. король Ян III здійснив останній похід у Молдавське князівство. Незважаючи на окремі успіхи, широко задуманий воєнний захід зазнав фіаско. Польське військо, не маючи

провіанту й фуражу, відходило 15 жовтня – 1 листопада під зливами і хурделицями. Через падіж коней не було чим тягнути гармати, які довелося закопати в лісі поблизу с. Ропча, а кавалеристи мусили йти пішки [51, с. 321; 92, с. 179-180].

Становище стабілізувалося 1696 р., коли новий молдавський господар Антіох Кантемір налагодив мирні відносини з Річчю Посполитою. Того ж року помер Ян III. Восени 1698 р. у Карловці поблизу Белграда розпочалися мирні переговори. Посланець Речі Посполитої С. Малаховський вимагав від Осаяної Порти повернення Поділля і передачі Польщі Чернівецького, Сучавського, Хотинського та Сороцького повітів. Зрештою, у грудні 1698 р. польська делегація підписала мир, згідно з яким польське військо мало залишити фортеці в Молдавії, починаючи з березня 1699 р., а турецька залога покидала Кам'янець-Подільський [60, с. 319-320; 77, с. 123-124].

Карловицький мир поклав край польсько-турецьким війнам і на деякий час поліпшив становище Чернівців. Загалом упродовж XVI-XVII ст. місто перебувало в складних умовах через міждержавні конфлікти, підлеглість Османській імперії, захланність сусідніх феодалів і, зрештою, непослідовність чернівецьких „старійшин”. У той час Чернівці були містом лише в юридичному розумінні, тому що вся система суспільно-політичних відносин не сприяла розвитку поселення як промислово-торговельного і культурного центру. Тому ще й наприкінці XVII ст. воно залишалося аграрним містечком, яке, щоправда, відрізнялося від інших населених пунктів краю тим, що його жителі були особисто вільними людьми і мали свій орган самоврядування – міську раду.

„Мы пришли в местечко Чернявцы”: історичні епізоди з початку XVIII ст.

1701 року розпочалася Північна війна, яка незабаром продемонструвала міць Росії. Вона претендувала на роль військово-політичного гегемона в Східній і Південно-Східній Європі. Це прагнення царського уряду справило вплив і на Чернівці, і на політичні настрої місцевих діячів, які раніше орієнтувалися на Річ Посполиту. Од-

ним з перших у поле зору московських політиків потрапив згадуваний вище чернівецький староста К. Туркул.

У вересні 1698 р. резидент Валахії у Москві Г. Кастріот, пропонуючи російському уряду спрямувати в Буджак (нині південно-західна частина Одеської області) козаків, зазначив, що „и Костянтин Туркулец, староста черновецкий и региментарь тамошних волоских и русских мест (...), с великим вниманием ожидает такого дела, и хочет притти в 10000-х конницы выборной” [10, с. 125]. Наприкінці 1700 р. Туркул зустрівся з шефом московської розвідки Г. Головкиним і справив на нього позитивне враження. Згодом Туркул знову нагадав про себе через валаського резидента в Москві Д. Корбю, який 1702 р. зазначив у доповідній записці: „В Польше служит Речи Посполитой волошанин Константин Туркулец, славный воин, которой обещался со всеми волохами, которые служат в Польше, буде годны царскому величеству, готовы будут кровь свою лить для православия, только б ведомость ему учинилась”. Корбю просив дозволу послати довірену людину до Туркула „для проведения польских дел, потому что он знатный человек, а мне друг, яко брат родной, и мочно мне корреспонденцию иметь (...)” [10, с. 183]. Одне слово, Туркул пропонував росіянам розвідувальну інформацію стосовно Польщі.

Посольський приказ скористався цією пропозицією, і в подальшому Туркул виконував завдання Головкина – глави приказу з 1706 р., вербуючи досвідчених військових для російської армії. Наприклад, на початку 1707 р. він доповідав: „(...) посылаю к вашей милости называемого Апостола Кигяча, породы доброй, который есть родом волошенин и поистине православный, во всем изрядный человек, особливо в рыцерском деле искусный (...), и иные будут в кратком времени до той же услуги его царского величества, потому что уже я разослал, дая знать в наш край волоской, к начальным людям, дабы такую любовь учинили, чтоб на службу его царского величества как наискорее ехали” [10, № 79]. Справді, крім ротмістра А. Кігеча, який мав власність на півночі Буковини, Туркул направив у розпорядження Головкина інших старшин і рядових, які пройшли вишкіл у польській кавалерії.

На час Полтавської битви вже багато сотень „волошан” служили в царській армії як драгуни.

Після поразки під Полтавою шведський король Карл XII і гетьман України І. Мазепа перебралися за Дністер і розташувалися поблизу міста-фортеці Бендери. З часів султана Сюлеймана I Кануні зазначена фортеця з округою належала туркам і була резиденцією паші. Перебуванню там шведського короля приділив чимало уваги Вольтер в „Історії Карла XII”. Він вважав, що в Бендерах Карл XII „чекав на турецьку армію, яка повинна була прийти йому на допомогу. Для того, щоб тепер спонукати Осаяну Порту до цієї війни, він вислав вісім сотень поляків та козаків зі свого супроводу і наказав їм рухатися за Дністер (...) та спостерігати, що діється на польських кордонах.

Московські війська, які стояли повсюдно в тих околицях, не чекали довго, щоб виступити проти цих дрібних загонів і переслідувати їх звідти за турецькі кордони; а це було саме те, чого так волів шведський король. Його міністри і посланці при Порті підняли гвалт стосовно цього нападу і під'юджували турків до помсти” [113, с. 229-230].

Загалом Вольтер вірно змалював перебіг головних подій, однак йому не були відомі конкретні факти, які справді призвели до конфлікту між Туреччиною і Росією. Йдеться про сутичку між шведсько-козацьким загonom, з одного боку, та російським військом, з іншого, яка відбулася у Чернівцях у вересні 1709 р. Першочерговим для короля Швеції було вибратися через Молдавію і Польщу в Померанію, де розташовувався корпус генерала Е.Д. Крассау. Найпростіше це можна було здійснити, використовуючи давній торговий шлях через Чернівці, Снятин та Львів. Аби встановити, чи цей шлях безпечний, і забезпечити прикриття Карлові XII й І. Мазепі, на початку вересня 1709 р. у Чернівці прибув підполковник королівської лейб-гвардії, генерал-квартирмейстер Аксель Ілленкрук (Gyllenkrook)⁸. Під його командою перебував шведський полк чисельністю близько

560 офіцерів і вояків, хоча, як зазначав Г.А. Нордберг, лише 160 шведів мали рушниці. Крім того, слідом за Ілленкруком у Чернівці прибув генерал-ад'ютант Аксель Ілленклоу (Gyllenclou) на чолі 900 козаків [108, с. 172].

Проте московське командування пильно стежило за рухами шведських і козацьких підрозділів. Ще 19 серпня цар Петро I наказав бригадиру Г. Кропотову „идти с (...) драгуны и казаки к Каменцу Подолскому” і „во всем к поиманию короля швецкого чинить” [15, № 3386]. Князь О. Меншиков додатково направив на Поділля кавалерійську дивізію під командуванням генерал-майора А. Волконського. Після цього бригада Кропотова перейшла у південно-східну частину Покуття і розташувалася між Кутами і Городенкою, перекинувши шлях з Чернівців до Львова [51, с. 364].

Особливістю цього з'єднання (чисельністю 3-4 тис. вояків) було те, що в ньому служило багато молдаван, вербуванням яких займався К. Туркул. Зокрема, командирами полків і рот в бригаді були згаданий А. Кігеч, брати Антон, Василь та Юниця Танські й інші [10, с. 377, прим. 161]. Наявність офіцерів і вояків, які добре знали місцеві умови, мабуть, і послужила причиною того, що саме бригаді Кропотова було доручено спіймати короля Карла XII та гетьмана І. Мазепу під час їхнього переїзду через Буковину і Галичину.

Незабаром російське командування вирішило завдати удару по шведах і козаках, які розташовувалися у Чернівцях. 14 вересня (за ст.ст.) Меншиков направив Кропотову відповідний наказ. Через два тижні командир бригади доповів: „И по указу вашей княжеской светлости в Волошскую землю до местечка Чернявец сего же сентября в 23 день ходил с господином полковником Туркулом, которой вел нас зело трудными гористыми и лесистыми местами. А помянутое местечко Чернявцы от польскова рубежа милях в пяти. И пришед наши передовые, с которыми посылан господин полковник Друцкой, учинили с запорожцами-бунтовщиками стрельбу, и из наших ранили рот[ми]-стра волошского и несколько волохов. Однако ж дорогу, куды бежать шведам было, наши захватили. И так оные шведы и казаки стали подле лесу и с помянутыми нашими передовыми имели стрель-

⁸ Автор висловлює щире вдячність Угуру Уміту Ун-гору (Ugur Umit Ungor), науковцю з Департаменту історії Амстердамського університету (Нідерланди), за надіслання матеріалів стосовно перебування шведів і козаків у Чернівцях в 1709 р.

бу непрестанную. И до приходу моего к местечку Чернявцам взяли передовые наши шведов в полон: одного капитана, одного порутчика, двух прапорщиков, шесть человек редовых драгун. И как мы пришли в местечко Чернявцы, стали и, построясь, пошли против шведов, которые также стояли в строю (...)” [10, № 108].

Молдавський літописець і державний діяч І. Некулче уточнив, що шведи, почувши стрілянину, помчали „на вершину Чернівецького горба (iar cîfedzii au purces sg sg suie on vorvulu dealului Cernigiuului)” і вступили в бій з противником, який надійшов з боку Михальчі [51, с. 365]. Деякі австрійські дослідники вважали, нібито літописець мав на увазі Цецинську гору [115, с. 46-47], яка справді вкрита лісом і поблизу якої розташоване с. Михальча. Проте дорога, яку перекрив передовий загін полковника Друцького, повинна була прямувати на південь, а не через г. Цецин, що лежить на захід від Чернівців.

На першій топографічній карті Буковини, опрацьованій капітаном австрійського Генштабу Ф. фон Мігом у 1773 р., чітко видно, що головною дорогою з Чернівців на південь була нинішня вул. Червоноармійська, яка в XIX – на початку XX ст. називалася Великокучурівською [50, карта]. У XVIII ст. з Чернівців до Сучави їздили саме через Великий Кучурів. В описі меж міста з вересня 1782 р. записано, що природню межу між Чернівцями і Великим Кучуровом становив Яблонецький струмок „аж до мосту, що розташований над цим струмком на головному шляху (die Hauptstrasse)” [58, с. 31]. Далі межа прямувала на схід до Молодіївської дороги (Mologiaer Strasse), яка, таким чином, була звичайною сільською дорогою. На карті Ф. фон Міга добре видно, що головний шлях починався у Чернівцях приблизно на нинішній Центральній площі і прямував на південь, співпадаючи з частиною теперішньої вул. Головної і Червоноармійською. Справа від останньої картограф показав стрімку вершину, розташовану в горішній частині нинішньої Соборної площі. У XVIII ст. вона була справді високою, проте під час будівництва в'язниці в 1812-1817 рр. її зрізали і вирівняли [102, с. 179]. І все ж, саме там розташовується найвища точка середмістя – 255 м над р.м.

Наприкінці XVIII ст. на місці майбутніх „криміналу” і вул. Лесі Українки ріс ліс, який поступово вирубували. Торгівля дровами зосереджувалася на теперішній Соборній площі, яка спочатку називалася Дров'яною [102, с. 169, 173]. Зрозуміло, що цей ліс існував і в 1709 р. Цілком логічно, що шведи і козаки стояли тоді „подле лесу”, який не давав можливості противнику зайти їм у тил і взяти в оточення. Росіяни повинні були розташуватися на самому шляху, фронтом на північний захід, аби вести вогонь по противнику й утримати до підходу головних сил „дорогу, куды бежать шведам было”.

В 1709 р. найбільш забудованою частиною Чернівців були теперішні вулиці П. Сагайдачного, Шолом Алейхема, Львівська, початок Головної, нижня частина вул. М. Заньковецької, де й повинні були квартирувати шведи та козаки. Почувши стрілянину своїх дозорів, вони поспішили на Чернівецький горб і зайняли оборону. Коли ж до місця бою підійшли головні сили бригади Кропотова, які мали значну чисельну перевагу, то шведи, „видев наше войско, не бились, а здалися на оккорд, как при сем посланной с ними учиненной трактат являет” [10, № 108]. Детальніші відомості про полонених містить реляція бригадира Кропотова Петру І, відправлена „из местечка Чернявцов”, мабуть, 24 вересня й одержана в штабі російської армії у Торуню (Польща) 8 жовтня 1709 р. [15, № 3452]. У ній, зокрема, зазначалося: „А сколько шведов здалось на дискрецию, и то писано ниже сего. Полковник от фортификации и подполковник от лейб-гвардии Аксель Гилденкрон (Ілленкрук. – О.М.). Генерал-отъютант королевской Гильден-Клоу. Маэор от пехоты Сал вер Спар. Ротмистров – 2, капитанов – 19, порутчиков – 21, квартирмистров полковых – 4, прапорщиков – 22, отъютантов – 3, аудитор – 1, полковой комисар – 1, писарей – 2, полковой лекарь – 1, пасторов – 10, цырюликов – 8, габоистов – 7, полковых профосов – 3, ундер-афицеров – 71, капралов и редовых – 351, барабанщиков – 16, оружейный слесарь – 1, литаврщик – 1, трубачь – 1, кузнец – 1, запорожцов – 8. Всего взято – 554”. А що сталося з іншими запорожцями?

Кропотов не згадує про них у рапорті Меншикову. Щоправда, в листі до М. Раковиці від 25 ве-

ресня він повідомив: „(...) Понеже уедал я, что обретаецца в местечке Чернявцах несколько неприятелей наших шведов, також и изменников запорожцов, которые, перебегая за рубежи польские, многую нам доуку чинили. Того ради и приходили мы в землю высочества вашего не во образе неприятельском, но только чтоб забрать нам неприятелей наших, також и изменников запорожцов, которых мы с помощью Божиею и взяли (...)” [10, № 107]. Складається враження, ніби всі козаки потрапили в полон разом із шведами, хоча таких виявилось лише восьмеро. Зате в реляції штабу російської армії зазначено, що в Чернівцях було „запорожцов изменников с 500 человек”. Коли шведи склали зброю, „запорожцы все побежали в леса вниз подле реки Прута, которых наши передовые драгуны и казаки и волохи, спешась, многих побили и во оной реке потопили” [15, № 3452]. Проте є підстави думати, що Кропотов дещо перебільшив успіх своїх військ. Адже інший сучасник – І. Некулче, описуючи цю подію, зазначив, що „козаки подалися вниз, у долину Пруту, і врятувалися майже всі (се сгзасіі аи еі даі ла вале, оп лунса Прутулуі, де-ау ссрпат маі тоуі)” [51, с. 365]. Вони мусили рятуватися втечею не лише внаслідок колективної здачі в полон шведів, але й через те, що російське командування розглядало б їх не як полонених, а як зрадників, яких цар Петро I наказав безпощадно знищувати [пор.: 108, с. 173].

Бригада Кропотова вийшла з Чернівців, мабуть, 24 вересня. У згаданому листі від 25 вересня бригадир повідомляв М. Раковицю, що московські вояки, полонивши у Чернівцях „неприятелей наших (...), подданным вашим волохом никакова убытку или шкоды никакой не учинили, и тако паки мы возвратились в рубежи польския”. Полонених шведів відвели у Городенку, а потім до Києва. Генерала Їлленкрука відвезли в Москву, де він перебував до 1722 р. Після повернення з полону в Швецію його було підвищено до генерал-лейтенанта і призначено намісником у Гетеборзі. Помер він у 1730 р. [100].

Кропотов направив декілька ескадронів молдавських найманців у південну частину Буковини, де вони винищили дрібні підрозділи шведів чисельністю 10-15 вояків, які перебували в Радівцях, Су-

чаві та деяких селах. Відтак драгуни розташувалися в Путні і Кимпулунгу, вистежуючи Карла XII та І. Мазепу, який на той час вже помер [51, с. 365]. Однак після нападу російського війська на Чернівці шведський король відмовився від наміру їхати через Сучаву, залишившись у Бендерах аж до жовтня 1714 р.

Отже, незважаючи на успішні дії бригади Г. Кропотова у Чернівцях, російське командування припустилося серйозного прорахунку, адже було втрачено можливість полонити Карла XII і завдяки цьому переможно завершити Північну війну принаймні на 12 років раніше. Крім того, чернівецький епізод цієї війни викликав ускладнення у турецько-російських відносинах. Осяйна Порта мала всі підстави розглядати інцидент у Чернівцях як порушення умов Константинопольського трактату, укладеного Російським царством й Османською імперією 1700 р. Він передбачав, зокрема, що сторони не порушуватимуть державних кордонів одна одною.

Великий везір Алі Чорлулу-паша був прихильником мирних відносин з Росією і свого часу відряджував Карла XII від направлення полку на чолі з А. Їлленкруком у Чернівці, а дізнавшись про інцидент, що стався, він тричі збирав засідання дивану на початку жовтня 1709 р. На Буковину було направлено слідчу групу на чолі із султанським агою (капітаном), який записав у Чернівцях свідчення очевидців стосовно недавніх подій. Слідчі виїжджали на кордон, щоб встановити, де, коли і як російська бригада перейшла Черемош і вступила на територію, що офіційно належала Туреччині. Диван ухвалив направити в Молдавію військові частини на чолі з намісником Анатолії Абді-пашею і колишнім намісником Румелії Ісмаїл-пашею [51, с. 366; 101, с. 101-102].

Крім того, за повідомленням польського посланника в Стамбулі С. Понятовського, Карл XII використав напад московського війська на володіння султана як привід, щоб „заохотити Османську імперію до помсти й озброїти турків проти московів” [21, с. 96, прим. 53]. Шведський представник при Осяйній Порті М. Нойгебауер передав їй спеціальний меморандум з обґрунтуванням причин, „з яких для Туреччини є вигідним вчинити

опір занадто великим успіхам московського царя”. Перша причина формулювалася так: „Московський цар без дозволу могутнього султана напав на його територію і здійснив ворожі дії проти шведів, друзів султана (...)” [21, № 13]. Отже, як головний привід до війни Туреччини проти Росії висувався напад росіян на шведів у Чернівцях.

Зрештою, 9 листопада 1710 р. Осаяна Порта оголосила війну Росії [77, с. 130]. Господарем Молдавії було призначено Д. Кантеміра, який користувався довірою Порти. Відомо, що він перейшов на бік Петра I. Проте менш відомим є ім'я особи, яка вела переговори з царем про умови переходу Молдавії під московський протекторат. Цією людиною був чернівецький староста Штефан Лука. Саме він зустрівся з Петром I на початку квітня 1711 р. у Луцьку й ознайомив його з проектом молдавсько-російської угоди. 13 квітня цар підписав диплом, згідно з яким князівство Молдавія мало перейти під покровительство Москви [51, с. 377-378].

Взимку 1711 р. кримські татари, шляхетські загони „київського” воєводи Ю. Потоцького і козаки гетьмана П. Орлика рушили на Україну, але похід закінчився повною невдачею [93, с. 77-82]. У відповідь армія Петра I вторгнулася у червні в Молдавію, де потрапила в оточення. Цар був змушений підписати Прутський мир, після чого турки дозволили йому відступити за Дністер. Ці події відбувалися далеко від Чернівців, однак відлуння Прутського походу докотилося і до них. Рятуючи себе й армію, Петро I кинув напризволяще кавалерійську дивізію, якою командував генерал К.Е. Ренн. У день підписання Прутського миру, 12 липня 1711 р., він захопив м. Браїлов на Дунаї. До 16 липня генерал чекав розпоряджень Петра I, але так їх і не дочекався, натомість, дізнався про відступ царської армії за Дністер.

У цій критичній ситуації Ренн залишив Браїлов і повів своїх драгунів берегом р. Сірет у напрямку Буковини. І. Некулче повідомляв, що кавалерія Ренна йшла, „грабуючи і з'їдаючи все, що знаходилося в країні. І людність тікала з долин у гори. А коли чули, що туди йде Рент (Ренн. – *О.М.*), то не знали, куди вже далі тікати” [51, с. 400]. Справді, не маючи постачання, драгуни добували

провіант і фураж у селах та містечках, які траплялися на їхньому шляху. Після багатоденного маршу кавалерія Ренна увійшла в Чернівці, звідки попрямувала до Хотина, де переправилася через Дністер.

Згодом територія північної частини Буковини неодноразово ставала ареною запеклих боїв між російськими і турецькими військами, під час яких вона зазнавала чималих спустошень і людських втрат. Ось так незначна, на перший погляд, сутичка „в местечке Чернявцах” дала поштовх до кризового протиборства двох імперій.

Турецький „спадок” у Чернівцях

Після подій 1711 р. Осаяна Порта почала призначати господарями Молдавського князівства так званих фанаріотів – заможних греків зі стамбульського кварталу Фанар. Першим був Николає Маврокордат, який і перед тим короткий час вже займав цю посаду. Прагнучи зміцнити свою владу, він вживав заходів, щоб приборкати іноземні війська, які перебували в князівстві. Зокрема, в Чернівцях та довколишніх селах зимували шляхетські ватаги Ю. Потоцького, союзника Карла XII, і „чинили багато збитків жителям”. Господар направив туди військо на чолі з гетьманом А. Жорою, який вгамував „ляхів”, пригрозивши вигнати їх до Польщі [51, с. 409-410].

Приблизно в той самий час на кошти господаря Н. Маврокордата в Чернівцях було збудовано невелику дерев'яну церкву Успення Пресвятої Богородиці, яку потім називали „князівською” [36, № 80; 97, с. 78-79]. Вона стояла на горбку, повз який протікав струмок, що й нині живить (як підземне джерело) „Турецькі кирниці”.

Тим часом Осаяна Порта вирішила посилити турецьку військову присутність на півночі Молдавського князівства і створити нахійє (райю) з центром у Хотині, включивши до її складу Хотинську і Чернівецьку волості. Хоча господар Н. Маврокордат намагався запобігти цьому, відсилаючи до Стамбула чималі „бакшиші”, навесні 1712 р. до Хотина прибув новопризначений командувач округу Абді-паша, а відтак почалося перекидання на Буковину турецьких дивізій з Боснії.

У 1713-1714 рр. понад 20 тис. вояків султанської армії зайняли населені пункти від Дністра до Карпат, у тому числі Чернівці [51, с. 411-412]. Щоправда, завдяки великим хабарам місцеві бояри спромоглися отримати в 1719 р. султанський ферман (указ), згідно з яким турецькі підрозділи було виведено з Чернівецької волості і проведено демаркацію адміністративної межі між нею і Хотинською нахіїє [51, с. 422].

З перебуванням турецьких підрозділів у Чернівцях в 1714-1719 рр. слід пов'язувати спорудження першого колодязя – „Турецької” криниці – найдавнішої комунальної споруди міста, яка збереглася до наших днів⁹. Її обстеження (навесні 1989 р., разом з краєзнавцем В. Білеком) привело автора до несподіваного висновку, що криницю було викопано саме в ті роки, коли будувалася Нова фортеця в Хотині (1711-1718 рр.). Колодязь вимуровано добре обробленими каменями – такими самими, якими обмуровано вали фортеці. Мабуть, місцеві жителі, за наказом турецьких командирів, привезли їх з Хотина, тому що в околицях Чернівців немає покладів доброго каменю. Командування турецьких частин ставилося ретельно до постачання вояків і коней водою, тому повсюдно робилися „чишми” чи колодязі, бо це передбачалося Кораном – священною книгою мусульман. Одне слово, загарбники залишили місту споруду, яка функціонує й досі і через яку в місті залишилася низка топонімів: „Турецькі криниці” (їх дві), Турецька лазня, Турецька вулиця, Турецький міст (хоча останній в давніші часи називався просто „старим” і був дерев'яним).

Турки ставилися терпеливо до юдеїв, які в часи католицької реакції в Іспанії й Італії в XVI ст. знайшли притулок саме в Османській імперії. Молдавські правителі другої половини XVI-XVII ст. не дозволяли їм селитися у своїй країні. Проте господарі-фанаріюти сприяли розселенню юдеїв, які почали оселятися й у Чернівцях, де збудували де-

рев'яну синагогу по правій стороні нинішньої вул. А. Барбюса, в її горішній частині (в XIX – на початку XX ст. – вул. Синагоги). Так, навесні 1774 р. представники юдейської громади писали „дивану князя Молдавії”, що „вони в попередні молдавські часи мали в названому місті Чернівцях упродовж 60-ти й більше років школу, а саме синагогу, обгороджену довкола”. Вона згоріла, і тому громада звернулася до дивану за дозволом на її відбудову [54, с. 83-84].

Також у Чернівцях існував „юдейський цвинтар з незапам'ятних часів”. Він розташовувався „у долині навпроти Пруту” (на місці нинішньої трикотажної фірми „Арніка”, яка знаходиться на початку вул. Одеської) [59, с. 25, № 245; 102, с. 28 та іл. 19]. Юдеї, згідно зі звичаями свого народу і віруваннями, жили окремою громадою, яка називалася кагалом. У документах вона згадувалася з 1727 р. [102, с. 38].

Міська влада і жителі міста приязно приймали юдеїв, часто надаючи їм ділянки під будівництво безкоштовно. Для прикладу, в 1787 р. Лайя Ейссіг, вдова по юдею Ісраелю, заявила представникам австрійської межувальної комісії стосовно власної ділянки, що її покійний чоловік „одержав від міської влади цю землю, виділену більш ніж 20 років тому. Він мав на руках письмове розпорядження, яке, однак, пропало у воєнних заворухах, проте все місто знає, що влада тоді охоче гарантувала кожному порожній вільній міській землі через нестачу народу”. Цю заяву підтвердили засідателі міського суду Г. Попович і Г. Димитрович [58, с. 35, № 6].

Відомі випадки шлюбів між християнськими хлопцями і юдейками, які, звичайно, переходили в православ'я і змінювати імена – найчастіше на Марію. У XVIII ст. юдеї селилися в Чернівцях без жодних обмежень, тобто не існувало окремого юдейського кварталу чи якогось гетто. Вони жили „черезсмужно” з молдаванами та українцями, хоча в більшості мали невеликі хатки, бо були ремісниками чи дрібними торговцями. Лише окремі юдеї володіли порівняно великими ділянками [58, с. 34 (№3), 35 (№ 6), 37-38 (№ 13-14) і далі].

Під час турецької окупації Чернівців у місті з'явилися також турки (тюрки). Їх було зовсім неба-

⁹ Нині архітекторка Лариса Вандюк за активної участі міського голови М. Федорука реалізувала проєкт відновлення Турецьких криниць і всього комплексу т.з. „Турецького” майдану на злитті нинішніх вул. Турецької і П. Сагайдачного. Це місце стане одним з найцікавіших туристичних об'єктів міста.

гато – декілька родин. Вони займалися торгівлею і, кажучи по-сучасному, земельними спекуляціями. Для прикладу, 23 січня 1730 р. чернівчанин Онуфреш, син Кості, з дружиною Гафією „продав ділянку землі з хатою не примушений і з власної волі” пану Сулейману. Під грамотою підписалися численні свідки: Онуфреш, продавець майна, Костянтин, колишній шолтуз, Кириак, шолтуз, Василь Слухайко, Іон Бондар, Гаврило, син Василя Громи, Стефан Пітей, Дмитро, син Пантелія, Глігораш, його брат, Сімеон Ружіне, Степан Верига, Андрієш Пітей, який написав грамоту і поставив печатку „для віри” [36, № 64]. Приблизно через півтора року, 10 вересня 1731 р., Сулейман Баша продав сад з хатою Георгію Греку. В грамоті, складеній з цієї нагоди, зазначено, що Сулейман купив це майно у Костіна, тобто Онуфреша, сина Кості [36, № 74].

Про місце розташування цієї ділянки можна дізнатися з протоколу межувальної комісії, яка працювала в Чернівцях під проводом ротмістра Й. Пітцеллі в 1787 р. В записі стосовно парцели № 347 зазначалося: „В’язниця (темниця), згідно із заявою Лазаря Грека, була збудована на тій землі, яку купив його батько Лазар Грек в 1731 році у певного Сулімана Баші, за що він сподівається ще на відшкодування” [59, с. 38]. Темницю (Demnitz) було споруджено в 1780 р. на нинішній площі Філармонії [102, с. 179]. Щоправда, батька Л. Грека звали не Лазарем, а Георгієм, як це й записано в грамоті 1731 р.

Поодинокі греки і представники інших балканських народів почали осідати в Чернівцях та довколишніх селах теж на початку XVIII ст. Деякі з них належали до дрібного дворянства і перебували на тих чи інших посадах в адміністрації Чернівецького цінуту. Однак через те, що переважну більшість міщан становили русини (українці) та молдавани, ні юдеї, ні турки, ні греки не могли справляти суттєвого впливу на внутрішньоміські відносини в Чернівцях чи ментальність корінних жителів.

Коли в місті ще перебувала турецька залога, близько 1719 р., декілька ченців-пустельників викопали печеру на схилі вкритого лісовими нетрями горба, який називали Горечим. Серед перших

монахів був і батько ігумена Путнянського монастиря у Південній Буковині – Антонія, який незабаром став єпископом Радовецьким. У зв’язку зі смертю тата владика заснував монастир, збудувавши невеличку дерев’яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці та келії для монахів. Це відбулося, вірогідно, в 1729 р. [75].

Першим ігуменом Горецького монастиря був о. Іоанікій, який прагнув створити матеріальну базу для існування обителі. У лютому 1737 р. він купив у чернівецького міщанина Георгія Пінтея сусідній великий луг Заромнівку за 6 німецьких гульденів. Акт купівлі засвідчили чернівецький протопоп Косташ і 10 пиргарів, тобто членів міської ради. Купчу грамоту, скріплену міською печаткою, затвердив владика Антоній, на той час вже митрополит Яський [36, № 94]. Так було закладено основи чернечої обителі, яка наступними роками перетворилася на процвітаючий монастир, незважаючи на важкі обставини доби.

Місто у вирі природних і воєнно-політичних катаклізмів

Неодноразове перебування у Чернівцях шведських, російських, польських, турецьких та інших військ, як правило, супроводжувалося реквізіціями продовольства і фуражу, грошовими контрибуціями, насильствами і вбивствами. За таких умов міщани не могли звести кінці з кінцями, були неспроможні платити податки і виконувати повинності. Для прикладу, в 1715, 1716 і 1727 рр. чернівчани відмовлялися здавати зернову десятину, передусім від вівса, проса та гречки, на користь Великого Скита Манявського, яку місто платило цьому монастиреві з 1659 р. [116, с. 64-65].

Не маючи значних запасів зерна, жителі міста й околиць опинялися у скрутному становищі у неврожайні роки, зокрема в 1731-1732 рр. Через нестачу хліба різко зросли ціни на нього, а голод набрав масового характеру. Молдавський господар Григорій Гіка розпорядився завезти кукурудзяне борошно в Чернівці, Сучаву та інші міста на півночі князівства з південних районів, де кукурудза вродила. Борошно роздавалося з відстрочкою оплати до осені, завдяки чому вдалося послабити нищівні наслідки голоду [51, с. 432].

В 1735 р. почалася чергова російсько-турецька війна, проте Буковина потрапила у вир бойових дій лише в липні 1739 р. Коли 65-тисячна армія росіян під командуванням генерал-фельдмаршала Б.К. Мініха підійшла до Дністра, ріку форсували численні „партії” легкої кінноти з метою здобуття ворожих „язиків” і худоби для війська. Згідно з рапортом штабу армії, 19 липня (за ст.ст.) один з цих загонів доставив двох яничарів, „які конвоювали декількох купців з Хотина в Чернівці, а чугуївський полковник Авксентьев застав у Чернівцях ворожу партію, порубав капітана на ім'я Новак (Novac) і офіцерів, взяв у полон 10 рядових і здобув 2 великих прапори разом з красивою зброєю та іншими речами” [1, с. 2].

На початку серпня армія форсувала Дністер і продовжила марш у напрямку Жучки і Боян. „По сторонам билі деревні волоскіє, – писав учасник походу Я. Маркович, – которіє велено палит, и палено” [6, с. 278]. 6 (17) серпня армія, обійшовши ліс «Буковину» і піднявшись на Хотинську височину, стала табором, „а деревні, поблизу будучіє, попалено, а по правой стороні ріка Прут по-под горами течет, и за Прутом городок, називаемий Черноуци, владінія господара Волоского, ради трудного туда переходу войск, оставлен ціл” [6, с. 279]. Отже, Чернівцям пощастило – „визволителі” не спалили містечко, на відміну від лівобережної частини нинішнього міста, де, безсумнівно, було „попалено” Ленківці, Денисівку, Рогізну та Жучку.

Незважаючи на Ставчанську перемогу, капітуляцію Хотинської фортеці та інші успіхи, російська армія восени 1739 р. покинула територію Молдавського князівства. Проте відхід окремих її з'єднань супроводжувався суцільним пограбуванням тих населених пунктів, які вціліли влітку. Зокрема, Донське козацьке військо (близько 8 тис. шабель), яке перед тим „промишляло” в Семигороді, рухалося назад через перевал Ойтуз та міста Сучаву і Чернівці, нещадно грабуючи місцеве населення [51, с. 466].

Відлуння цих трагічних подій давалося взнаки ще багато років. Для прикладу, 2 квітня 1741 р. молдавський господар Григорій Гіка видав „золоту” грамоту, згідно з якою він подарував села

Жучку, Денисівку, половину Ленківців та деякі інші монастирю Барновського в Яссах. Раніше вони належали боярину Георгію Урсаки, який помер молодим і нежонатим. Перед смертю він передав зазначені села та інше майно під опіку князя, який подарував їх монастирю, де були поховані батьки Г. Урсаки. Водночас ігумену передавалися всі наявні документи на ці села й оголошувалися недійсними втрачені грамоти, як і ті, що „їх забрали козаки, коли московити напали на цю країну і спустошили її” [115, с. 108-109]. (Монастир Св. Трійці називали Барновським, бо його заснував у 1627 р. господар Мирон Барновський-Могила, який подарував йому своє родове володіння – с. Топорівці [115, с. 72-75]).

Наступне мирне десятиліття у житті-бутті чернівчан завершилося посухою і нашествиям сарани, що викликало масовий голод у 1748-1749 рр. Щоб вижити, люди були змушені молоти на „борошно” висушену деревну кору і жолуді. Додавши до нього трохи справжнього борошна, пекли коржі і споживали невеликими шматочками. Внаслідок такого харчування смертність була високою [115, с. 60-61].

Можливо, саме з цим голодом пов'язані згадки про померлих батьків й спадкування майна в Чернівцях, занотовані в протоколі межувальної комісії 1787 р. Так, С. Чешка спадкував дім і землю „40 років тому від свого тата” [59, с. 6, № 86]. Г. Дарій успадкував хату із землею „від свого тата, який помер 40 років тому” [59, с. 19, № 184]. Г. Слухайко, колишній ватаг умблеторів, теж успадкував дім і землю „від свого тата, що помер 40 років тому” [59, с. 22, № 216]. В цих записах відобразилася цікава особливість мислення тодішніх чернівчан, які в усних спогадах про давні події, як правило, заокруглювали роки.

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., коли армія під командуванням генерал-аншефа О.М. Голіцина вступила на Хотинщину з боку Поділля (квітень 1769 р.), підрозділи її легкої кінноти декілька разів перебували в Чернівцях. Зокрема, 1 травня загін під командуванням поручника Жагіци, заїхавши до міста, виявив там „неприятельской магазейн с разным хлебом тысяч до десяти четвертей”. (Російська чверть – це май-

же 210 літрів зерна або борошна). Кавалеристи знищили весь цей запас, „потому что онаго с собою забрать никак не возможно было” [7, май, 1-го].

Вдруге Голіцин повів армію на Хотин тим самим шляхом, що й Мініх. Форсувавши Дністер поблизу с. Самушин, 6 липня авангард зайняв позиції поблизу лісу, „по здешнему Буковина называемому”. На нараді з генералами Голіцин вирішив „сію Буковину обойти, оставляя оную в леве, и учреждая поход армеею на деревню Рогози”, тобто Рогізну (нині Садгірський р-н Чернівців). Похід тривав декілька днів, так що військо прибуло „до деревни Рогози” 9 липня, де отаборилося наніч [7, июль, 6-го, 9-го]. Під час цих переходів попереду рухалися численні загони легкої кінноти, які, як і в 1739 р., полювали на „язиків” і здобували худобу. Мабуть, вони знову навідалися в Чернівці, нагнавши страху на місцевих жителів.

Восени 1769 р. росіяни зайняли не лише Хотин, але й усе Молдавське князівство. Частина військ було відведено на Буковину і Покуття на „зимові квартири”. Наприкінці листопада в Чернівцях розташувався якийсь піхотний полк, а в грудні ще один – Київський [87, с. 281, 288]. Ця практика повторювалася і наступними роками, лягаючи важким тягарем на плечі жителів міста й околиць. Російське військо здійснювало реквізиції, в тому числі позабирало всіх коней [102, с. 12].

Воєнне лихоліття далось взнаки чернівчанам ще й епідемією чуми, від якої в 1770 р. померло чимало людей. Точних відомостей стосовно втрат не збереглося, але окремі жертви цього лиха згадувалися у протоколі межувальної комісії 1787 р. Так, П. Григораш повідомив, що спадкував хату і землю від тата, який „помер 17 років тому під час чуми (vor 17 Jahren in der Pestzeit)” [59, с. 20, № 198]. Ця ділянка розташовувалася на нижньому розі нинішніх вулиць Руської і Т. Шевченка. Те саме заявив комісії Мойзес Ітціг [59, с. 28, № 268]. Його дім стояв з лівого боку нинішньої вулиці Шолом Алейхема на розі з вул. П. Сагайдачного. Отже, люди помирили в різних частинах міста, досить віддалених одна від одної.

Не виключено, що солдати окупаційних військ звинувачували юдейське населення у поширенні

епідемії і мстилися йому. Як вже зазначалося, навесні 1774 р. члени юдейської громади скаржилися молдавському дивану, що „після того, як царські війська вступили в країну Молдови, прозимували там 2 роки, потім знищили і спалили школу, так що немає жодного місця, де вони (юдеї. – *О. М.*) могли б молитися за звичаєм їхньої віри”. Диван дозволив громаді відбудувати синагогу на тому самому місці [54, с. 84]. Крім того, під час війни деякі юдеї втратили документи на власність, бо нерідко переховували їх у землі. В протоколі 1787 р. було записано стосовно ділянки № 31: „Якоб Лазар з німецьким прізвиськом Келльгаммер купив цей дім із землею 33 роки тому у певного Івона Чоботаря, на що мав купчу, яка, однак, згнила, закопана в часи, коли в краї були росіяни” [58, с. 41].

Деякі важливі заходи російської окупаційної влади

Втім, упродовж 1770-1774 рр. російське командування запровадило низку новацій, окремі з яких позитивно вплинули на становище Чернівців та околиць. Зокрема, за ініціативою генерал-аншефа П.О. Румянцева і за сприяння чернівецьких старост Л. Імбо де Мантая та І. Херескула в 1771 р. між селами Рогізною і Жучкою було засновано монетарню для карбування мідних грошей, призначених для використання у Молдавському і Валаському князівствах. Особливість монет полягала в способі позначення їхньої вартості, яка подавалася одночасно у двох валютах – турецькій (пара і 2 пара) та російській (відповідно, 3 деньги і 3 копійки). Сировиною слугували спочатку мідні гармати, здобуті росіянами в Хотинській фортеці та її околицях. За три роки було випущено монет на суму близько 750 тис. рублів [74, с. 15-16, 20-24, 29, 40-41].

Фактично це була перша на Буковині мануфактура, на якій працювало близько 100 робітників [74, с. 27]. Її заснував фахівець монетної справи П.Н. Гартенберг-Садогурський, який походив з Данії, працював гірничим майстром у Норвегії та Саксонії, де зайнявся карбуванням грошей і здобув титул саксонського барона. Упродовж 1765-1772 рр. він очолював Краківський і Варшавський

монетні двори, за що одержав польське шляхетство і друге прізвище – Садогурський [74, с. 16-20]. Від його прізвища нове поселення, що виникло поблизу монетарні, одержало і тривалий час зберігало назву Садогура (нині Садгора, північна частина Чернівців), хоча саме підприємство припинило діяльність влітку 1774 р. у зв'язку із закінченням війни і виведенням царських частин за межі Дунайських князівств. На момент вступу австрійського війська в Чернівці на початку вересня того самого року в Садогурі проживало вже 180 сімей, а також понад 40 юдейських родин (1776 р.) [114, с. 127].

Крім того, за розпорядженням російської військової влади в Чернівцях було відкрито поштову станцію, на якій кур'єри та різні службові особи могли поміняти коней, відпочити чи підкріпитися перед подальшою дорогою. Утримання цієї пошти стало головною повинністю жителів 103-х дворів у с. Молодія (нині Глибоцького р-ну), яких звільнили від всіх інших „загальнонародних повинностей” [13, с. 117]. На Пруті було влаштовано міст на човнах-понтоні, який обслуговувала артіль у складі 9-ти „подарів”, а „при них старший ватаг Лупул”. Мабуть, вони слідували за станом мосту, під час повеней розбирали настил і витягали човни на берег тощо. Ці мостівники були жителями Чернівців і виконували свою роботу як єдину повинність, тобто безоплатно [13, с. 116]. До речі, повинність з утримання мосту в Боянах виконували 190 дворів місцевих селян [13, с. 119]. Запровадження кінної пошти і влаштування мостових переправ суттєво поліпшили умови транспортного сполучення та зв'язку, які до тих пір перебували на незадовільному рівні.

Наведені дані містилися у „Відомості в молдавській диван від ісправників Чернівецького цінуту про число в ньому поселень, в них дворів і людей, як про це нижче значить, 1772 року”. Цей своєрідний перепис було проведено за розпорядженням російського командування в усіх цінутах князівства, тому „Відомість” складалася відповідно російською мовою у двох примірниках. Пізніше, в червні 1774 р., мабуть, за власною ініціативою уряд князівства провів ще один перепис у значно досконалішій формі, адже у відомостях,

складених по-молдавськи, поіменно називалися всі особи, які виконували повинності або були від них звільнені. Мета цих важливих заходів полягала в точному визначенні числа осіб та окремих категорій населення, які або підлягали оподаткуванню на користь держави, або перебували на державній службі і на цій основі звільнялися від податків¹⁰, або виконували повинності на користь церкви чи окремих представників адміністративно-управлінських структур тощо.

Жителі Чернівців та околиць за „Відомістю” 1772 р.

Матеріали переписів 1772 і 1774 рр. тривалий час були недоступні дослідникам історії міста, що змушувало їх використовувати випадкові свідчення мандрівників і статистичні відомості, які містилися у звітах австрійської військової адміністрації за 1776-1780 рр. Однак їхня точність і повнота викликали чимало сумнівів, адже в них відсутні дані про заняття і національний склад населення Чернівців в останній період приналежності міста до Молдавського князівства та в перші роки австрійської окупації Буковини.

Для прикладу, мандрівник Й. Боскович, який проїжджав через Чернівці в липні 1762 р., занотував у подорожньому щоденнику, що містечко мале й налічує близько двохсот хат. Більшість жителів – це схизматичні греки, хоча проживає й багато євреїв, які займаються прикордонною торгівлею. На основі цих свідчень робився висновок, що все населення Чернівців становило близько тисячі осіб, переважно православних румунів та русинів (українців) [102, с. 29, 36].

Згідно зі звітами австрійської військової адміністрації, в 1774 р. у місті проживало 278 сімей, в 1776 р. – 178, в 1779 р. – 406, в 1780 р. – 325 сімей [114, с. 108]. Звертає на себе увагу суттєва різниця у цих цифрах. Лише в звіті 1776 р. містилися стислі відомості про соціально-службовий склад жителів Чернівців (з передмістям Клокучка) станом на 1775 р.: двоє бояр, четверо мазилів, 10 священників, 48 селян, 18 умблаторів (имблеторів), 18 арнаутів, 78

¹⁰ Перелік та обсяг податків і повинностей подав Р.Ф. Кайндль в „Історії Чернівців” [102, с. 25-28].

баранів (беранів), разом 178 сімей [114, с. 127]. Р.Ф. Кайндль уточнив, що до них слід додати ще 112 єврейських родин, разом 290 сімей. Взявши за середній сімейний коефіцієнт 5 осіб, він підрахував, що число міщан становило близько 1400 осіб. В територіальному відношенні до міста належали села Рошош (Роша) і Горече (Гореча), в яких в 1775 р. проживало, відповідно, 146 і 20 сімей. Загалом, на думку Кайндля, на міській території нараховувалося 456 сімей, або близько 2280 осіб [102, с. 185]. Щоправда, історик взяв до уваги число жителів (20 сімей) лише монастирського с. Люди-Горечого, тоді як у с. Горече проживало 33 сім'ї, а разом 53 родини [114, с. 35, 127]. Отже, на всій міській території було 489 сімей або 2445 жителів.

І все ж Р.Ф. Кайндль не пояснив відсутності відомостей про ремісників і торговців у списку 1775 (1776) р., зате звернув увагу на те, що „з 290 сімей, які проживали у середмісті (in der innern Stadt), 48 прямо позначаються як селяни”. Він розглядав цей факт як доказ того, що на час австрійської окупації „більша частина жителів Чернівців займалася сільським господарством” [102, с. 190]. Але ці 48 „селян” не могли бути жителями середмістя. Вони або проживали на Клокучці, або ж австрійські чиновники переклали молдавський термін „бірніч”, „бірники” (від *bir*, данина, податок) як „Вауерн”, тобто селяни.

Имблетори, арнаути і берани – це нижчі службовці старостинської (державної) адміністрації. Австрійський генерал Г. фон Сплени писав, що берани були пішими судовими виконавцями на чолі з капітаном, имблетори – кінними судовими виконавцями, якими командував ватаг (лейтенант), а арнаути становили „підрозділ крайової міліції” на чолі з чаушем (капралом). Вони служили на конях і виконували функції кур'єрів. Крім того, в Чернівецькому „дистрикті” було понад 100 каларашів, які на чолі з капітаном і чотирма віце-капітанами пильнували кордон з Польщею і торгові шляхи [18, с. 90-91; 102, с. 16].

У порівнянні з австрійськими звітами матеріали російського перепису 1772 р. більш інформативні й точні. Згідно з ними, в Чернівцях налічувалося 294 двори, один з яких був не заселений. В окремих графах відомості вказувалося число осіб,

які платили податки (бірники), звільнених від податків дрібних службовців (имблеторів, беранів та арнаутів) і скутельників – ремісників, візників тощо, які виконували повинності лише на користь представників місцевої адміністрації й окремих священників.

До бірників належали 33 сім'ї. Від державних повинностей були звільнені такі категорії жителів: 26 имблеторів, 59 беранів, 15 арнаутів, 11 перевізників дров для старост, 9 мостівників, або подарів, „а при них старший ватаг Лупул”, 6 майстрів, які обслуговували старост (цирульник, 2 кравці і 3 шевці), 10 візників і 16 „вдових баб”. У 14-й графі переписної відомості стосовно них було зазначено: „Уволены от всех общенародных повинностей”. У місті проживали 12 священнослужителів і 6 дворян (мазили та рупташі). В окремих графах ще вказані: 20 греків, 4 вірмен, 65 „сербів”, 2 циган [13, с. 116]. У 13-у графу укладачі відомості помилково записали „сербів”, але у відомостях по інших цинутах у цій графі вказувалися євреї, які становили окрему податкову категорію. У примітках до відомості зазначалося стосовно греків, що 14 з них проживали в Чернівцях тимчасово. Вірмени були постійними жителями Снятина [13, с. 130, прим. 3 і 4]. Цигани належали монастирю Путна і в правовому відношенні становили категорію рабів [13, с. 130, прим. 2; пор.: 63, с. 30-31, 82].

Під відомістю 1772 р. підписалися чернівецькі старости Імбо та Ілля Херескул. Леон Імбо де Мантай (Leon Imbault de Manthay) був французом, який народився у Туреччині, близько 1745 р. перебрався у Молдавію і здобув боярський титул пагарника (чашника) [37, с. 230-231]. Посаду чернівецького старости він займав у 1768-1773 рр. [102, с. 14-15]. Боярин І. Херескул перебував на посаді старости упродовж 1771-1774 рр. Його брат Досітей з 1750 р. був радовецьким єпископом, а 1782 р. став першим владикою Буковини з резиденцією у Чернівцях [102, с. 15, 202]. Двори цих бояр, деяких інших посадових осіб та їхніх слуг не було внесено в переписну відомість 1772 р. Отже, на той час у Чернівцях могло нараховуватися більше 300 дворів.

У „міських” селах „Росоша” та „Хореча” (Рошош і Горече) числилося, відповідно, 127 і 75 дворів „з людьми”. В першому підлягали оподат-

куванню 79 дворів, а від повинностей були звільнені 6 умблаторів, 14 беранів, по одному арнауту й каларашу та 16 вдовиць. Крім того, там мешкали 3 священнослужителі і 6 мазилів та рупташів. Загалом в селі проживало 126 сімей, як це й було вказано в другому примірнику відомості [13, с. 116, 130, прим. 8]. У с. Горече нарахували 75 дворів, а податки мали платити 77 сімей. Однак 19 травня 1772 р. всі вони були звільнені від „податей” як скутельники монастиря „Хорече” [13, с. 117]. Загалом на чернівецькій території нараховувалося близько 500 сімей, а все населення становило майже 2500 осіб. Ці цифри майже співпадають з підрахунками, зробленими на основі даних за 1775 р.

Соціотопографія податних категорій населення міста за „Відомістю” 1774 р.

Значно більший інтерес представляють матеріали перепису з червня 1774 р. Як зазначалося, всі записи були виконані по-молдавськи. В них зазначалися імена, інколи прізвища та професії конкретних жителів міста. На початку відомості було вказано, що в Чернівцях нараховувалося 388 дворів. З їхніх мешканців підлягали оподаткуванню 161 бірник, до яких належали 44 місцеві християни, 92 євреї і 25 „чужинців”, що проживали в місті [13, с. 370-371].

Вище йшлося про те, що в 1775 р. австрійська адміністрація виявила серед чернівчан 48 „селян”, тоді як у переписі з червня 1774 р. значилося 44 бірники-християни. Цифри близькі, тим паче, що за рік-півтора число бірників могло зрости до 48-ми. Вони не могли бути „селянами”, адже в ряді випадків у відомості 1774 р. вказувалися їхні професії. Список бірників відкривав міський голова (шолтуз) Андрієш, № 7 – водовіз (апар) Михай, № 11 – син кожухаря (кожокар) Андрієш, № 13 – різник (касап) Костянтин, № 15 – корчмар (кричмар) Штефан, № 23 і 24 – шевці (чуботар) Іляш і Матей, № 32 – гончар (олар) Андрій, № 39 – візник (харабажіу) Петро, № 44 – мельник (морар) Антон тощо [13, с. 370].

Деякі з бірників згадувалися у протоколі межувальної комісії 1787 р., записи якого і доданий

межувальний план дозволяють визначити, де проживали ті чи інші особи. Так, у відомості 1774 р. під № 6 значився Василь Роценку. Мабуть, його згадано в протоколі у зв’язку з парцелою № 136, яку Т. Неделко купив 1781 р. у „певного Василя Реценка (Rezenko)” за 14 флоринів [59, с. 12]. Ділянка розташовувалася по нинішній вул. Українській, неподалік від рогу з вул. Олександра Доброго.

В протоколі 1787 р. згадувалася також вдова Іоанна Реценчаса, яка успадкувала парцелу № 142 від чоловіка, що помер у 1776 р. [59, с. 13]. Ділянка знаходилася в нижній частині нинішньої вул. М. Ломоносова й одним кутом сягала майданчика, на якому нині стоїть греко-католицька церква. Мабуть, І. Реценчаса була вдовою по шолтузу Андрієшу, з якого починався список бірників. Андрія Реценка як голову міста згадано в грамоті від 10 червня 1773 р., згідно з якою він і пиргарі (радники) виділили землю єврею Давиду Ізраелю (Цюрхеру), який переселився в Чернівці з Хотина під час війни, тобто в 1769 р. [54, с. 82-83; 102, с. 25, 30-31]. В протоколі 1787 р. ця парцела мала № 3 [58, с. 34]. Одним боком вона виходила на нинішню вул. Ю. Гагаріна, а тильним – до єврейського кладовища, нині не існуючого, яке знаходилося по вул. Одеській.

У тій самій грамоті 1773 р. було згадано пиргаря Івона Сазонтія, який у відомості 1774 р. числився серед бірників (№ 20). У протоколі 1787 р. він згадувався у зв’язку з парцелою № 362: „Теодор Мустяца купив цю землю, на якій він спорудив свій кам’яний погріб, минулого року в Івона Сазонтія (Iuon Sazonty) за 185 фл.” [59, с. 40]. Ця трикутна ділянка розташовувалася на розі нинішніх вулиць Ю. Гагаріна і Б. Хмельницького.

Другим у списку бірників 1774 р. значився Петро, „москал”, тобто росіянин. Згідно із записом у протоколі 1787 р., Петро Москаль володів парцелою № 199 (трикутна, знаходилася на розі нинішніх вул. Н. Яремчука і пров. Інтернаціонального). Він утік, влада конфіскувала дім із землею і виставила на аукціон, на якому це майно придбав Г. Молдован [59, с. 20].

Водовіз (апар) Михай (№ 7 у списку бірників) теж покинув свою велику парцелу № 179, розта-

шовану між нинішніми вулицями Т. Шевченка і Л. Кобилиці, в їхній середній частині. В протоколі 1787 р. зазначалося, що будинок і землю Михая Апара, втікача, було конфісковано [59, с. 20]. Підписалися Теодор і Георгій Поповичі – засідателі міського суду (так називався тоді магістрат), який складався із судді та чотирьох засідателів (Beisitzer).

Бірник Іон, син Дурдука, (№ 5 у відомості 1774 р.) згадувався у протоколі 1787 р. стосовно парцели № 150: „Катерина, покинута дружина Івона Дурдука, 10 років тому збудувала цей дім з її чоловіком, який 2 роки тому пішов звідси і до сих пір не повернувся, на тій землі, котра спадково припала їй від її батька, що помер 15 років тому” [59, с. 14]. Цій Катерині належала й парцела № 154, яку вона теж успадкувала від тата в 1773 р. [59, с. 15]. Перша ділянка знаходилася на розі нинішніх вулиць П. Сагайдачного і М. Садовського, друга – по правій стороні вул. П. Сагайдачного, ближче до „Турецької” площі.

У відомості 1774 р. під № 14 серед бірників значився „Никита, зять сербки”, а в протоколі 1787 р. записано щодо парцели № 384: „Никита Бодар (Nikitta Bodar) заклав цей дім із садом 30 років тому на тоді вільній землі” [59, с. 43]. Прізвище Бодар походило від молдавського „подар”, поромник. В іншому місці протоколу згадувався Микита Перевізник (Mikitta Previsnik), який купив парцелу № 409 у Тодора, сина Аксентія, за 7 фл. [59, с. 45]. Мабуть, Бодар і Перевізник – це одна особа, прізвисько якої було записано різними мовами. Ділянка № 384 знаходилася з правого боку старої резиденції єпископа (стояла на місці нової), а ділянка № 409 – десь західніше, над р. Клокучка.

Під № 17 у списку бірників 1774 р. значився Тодер Кокюшка. Мабуть, ця особа мала прізвище Котюшка, яке згадувалося у протоколі 1787 р. стосовно парцели № 375: „Іллука Котюшка (Illuka Kotiuschka) спадкував цей дім із землею від свого тата Теодора, який помер 30 років тому” [59, с. 42]. Ділянка розташовувалася на розі нинішніх вулиць І. Богуна і 28 Червня.

Грек Некула (№ 19 у відомості 1774 р.) належав до заможних бірників. Про це свідчить запис у протоколі 1787 р. щодо парцели № 366: „Николай Грек купив цей дім і сад у 1754 році у Теодора

Чунтуляка за 25 фл. і сад у 1761 році у молдаванки Аниці Германяси за 6 фл.”. Сусідня парцела № 365 раніше теж належала Н. Греку, проте в 1779 р. він передав її зятю Думітру Кроїтору, тобто кравцю [59, с. 40]. Ці ділянки розташовувалися в нижній частині нинішньої вул. Б. Хмельницького, по правій стороні. На плані, який слугував додатком до протоколу 1787 р., добре видно, що невелика ділянка № 365 раніше була частиною значно більшої ділянки № 366. По австрійській окупації Николай Захаріас Грек став міським головою (суддею). 1782 р. його як „суддю міста” було запрошено на перше засідання комісії Й. Пітцеллі [58, с. 21; 102, с. 102].

Під № 26 у списку бірників значився „Алекса, рус”, тобто виходець з Галичини або Поділля. Мабуть, він згадувався у протоколі 1787 р. як власник парцели № 174: „Алекса Рус (Alexa Russ) купив цей дім із землею 4 роки тому у Прокопа Піндяка” [59, с. 17]. Ділянка розташовувалася на південній околиці міста, по нинішній вул. Т. Шевченка, прямо навпроти вул. О. Кобилянської.

Серед бірників у відомості 1774 р. згадувалися Іон Домнішор і його син Лупул (№ 41 і 42). У протоколі 1787 р. містився запис стосовно парцели № 383: „Лупул Домнішор одержав це порожнє місце під двір, розташоване поблизу старого шанця, від своїх батьків, а ці – від дідів” [59, с. 42]. Ділянка розміщувалася по нинішній вул. Й. Главки і була останньою в тій частині міста.

Наприкінці списку бірників значився мельник Антон (№ 44). Можливо, саме його згадано в протоколі 1787 р. у зв’язку з парцелою № 201: „Антон Мюллер (мельник. – О.М.) купив цей дім із землею в 1783 році у Гіляріуса Гільманна за 30 фл.”. Сусідня парцела № 202 належала Ефтінци Антонясі, яка спадкувала її від батьків [59, с. 20]. Ця Ефтінка мала бути дружиною Антона (Антоняса = Антониха). Ділянки розташовувалися по лівій стороні нинішньої вул. Руської, навпроти вул. Т. Шевченка. Східною стороною вони виходили до берега Мольниці, де був став з млином, збудованим Йосседем Шмулем у 1783 р. [59, с. 21]. Можливо, мельник Антон, який в 1774 р. був самостійним ремісником, у нових умовах обслуговував цей млин вже як найманий робітник.

Юдейські жителі міста, як зазначалося, нараховували в червні 1774 р. 92 сім'ї. (Ще 8 вдовиць-юдейок значилися у списку чернівецьких вдів, яких було 20). „Простодушні” укладачі переписної відомості окреслили майже третину юдеїв ... як юдеїв. Для прикладу, № 47 – Лазер, жидов, № 48 – Шаул, жидов, № 49 – Буюм, жидов, і т.д., хоча всі вони значилися в окремому списку під заголовком „Жыдовий от торгу” („Міські юдеї”).

Розпочинав цей список „Лазор, старосте де жидовь”. Також у переліку значилися двоє вчителів (даскалу): Соломон і Маркул. Серед юдеїв було порівняно багато ремісників: 6 кравців (критор), 4 пекарі (ковригар), срібляник (аржинтар), ювелір (злетар), винокур (велничер). Під № 77 значився Аврам Цинбелар, мабуть, цимбаліст. У ряді випадків вказувалося походження, наприклад, Лейба „от Боян”, Шулум, „ешан”, тобто з Яссів, Урсул (!), „гелецан”, тобто галичанин, Шлома, „хотинчан” [13, с. 370-371].

Через те, що в 1774 р. нотувалися майже виключно імена без вказівки прізвищ, неможливо ідентифікувати тодішніх юдеїв з тими, що проживали в Чернівцях у 1787 р. І все ж можна думати, що згаданий у переписній відомості ювелір (злетар) Шміл (№ 18) – це „Шмуль Ітціг з німецьким прізвищем Кьоніг, ювелір (ein Goldschmiede)”, який володів парцелою № 56, купленою в 1776 р. у Параскіці Даскалиці за 38 фл. [59, с. 3]. Ця трикутна ділянка розташовувалася на розі нинішніх вулиць П. Сагайдачного і Шепетівської.

Захарій (№ 26) володів парцелою № 60, про яку в протоколі 1787 р. зазначалося: „Захаріас з німецьким прізвищем Пурчер одержав цю землю як посаг за доньку Йоссея Герша і на якій він збудував дім” [59, с. 4]. Ділянка знаходилася по нинішній вул. П. Сагайдачного, поблизу вул. Шолом Алейхема.

Під № 42 у відомості 1774 р. значився Янкул, син Лазера, який у протоколі 1787 р. згадувався у зв'язку з парцелою № 19: „Янкель Лазар з німецьким прізвищем Келльгаммер успадкував цей дім із землею від свого померлого 8 років тому батька, якому землю було надано в 1762 році міською владою” [58, с. 38]. Ця невелика ділянка знаходилася по лівій стороні нинішньої вул. А. Барбюса, у її верхній частині.

Юдей Волва (№ 2), можливо, згадувався у протоколі 1787 р. як Вольф Сорех з німецьким прізвищем Грейфф, який ще у 1731 р. купив дім із землею (парцела № 255) у Петра Кожокаря за 16 фл. [59, с. 26]. Ця ділянка розташовувалася між нинішніми вул. П. Сагайдачного і Львівською.

Не менш цікаві відомості стосуються 25-ти „чужинців” („Стрэиний, че се афлэ ын тыргу”) [13, с. 371]. Серед цих осіб було чимало ремісників: четверо кушнірів (бленар), четверо кожухарів, двоє кравців, ткач (абежер), пекар (фурмажиу). Косте був торговцем (маркитан). Не ясно, чим займалися греки Міхалакі, Дука та Косте, „хотинчани” Іон, Костянтин, Мирон та інші.

Деякі з цих „чужинців” згодом осіли в Чернівцях, наприклад, кушнір Марін. Він згадувався у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 165: „Костін Планар (Бланар. – О. М.), кушнір, купив цей дім із землею у певного Маріна Кожокаря в 1781 році за 20 фл.” [59, с. 16]. Ця ділянка тягнулася уздовж правої сторони нинішньої вул. М. Садовського до вул. П. Сагайдачного.

Кожухар Єні в 1778 р. став власником парцели № 230. У протоколі 1787 р. стосовно неї зазначалося: „Єні Кожокар (Jenie Koschokar) купив цей дім із землею 9 років тому від колишнього старости Імбо за 35 фл.” [59, с. 23]. Ділянка розташовувалася по нинішній вул. А. Барбюса у її нижній частині.

В Чернівцях осіли й „чужинці” Мирон та Іон Попеску. В протоколі 1787 р. було зазначено стосовно парцели № 330, що Леонтій Даскал в 1785 р. купив дім із землею у Мирона Попескула за 60 фл. [59, с. 36]. Ділянка знаходилася по нинішній вул. Університетській, навпроти скверу з пам'ятником Ю. Федьковича. І. Попеску згадувався у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 301, яка лежала на нинішній вул. Головній, трохи вище від ратуші. Стосовно неї було зазначено: „Івон Попеску отримав цей дім із землею від шан[овної] крайової адміністрації в 1779 році як еквівалент за його будинок, відібраний під військовий шпиталь (...)” [59, с. 32]. Останній знаходився на місці скверу, що на розі нинішніх вулиць Університетської та М. Ватутіна.

У відомості 1774 р., крім „чужинців”, подавалися як окрема група „іноземні вірмени, які проживають зі своїми сім'ями у Снятині, але з лавками – тут, у місті”. Їх було восьмеро, хоча лише чотирьох окреслено як крамарів (дугенжіу) [13, с. 373]. Зрозуміло, що вони сплачували якийсь особливий податок за право торгівлі в Чернівцях.

З наведених фактів напрашується висновок, що чимало бірників були ремісниками і торговцями, працювали в галузі транспорту і міському самоврядуванні (в останньому випадку – крім юдеїв, „чужинців” і снятинських вірмен). Вони не мали безпосереднього відношення до сільського господарства, хоча нерідко володіли великими садами. Зрештою, ця традиція існувала в Чернівцях до початку ХХ ст.

Службові категорії міщан: соціотопографічний вимір

Далі в переписній відомості 1774 р. містилися списки дрібних службовців – имблєторів, беранів та арнаутів, які були звільнені від виконання „загальнонародних повинностей”, натомість виконували свої службові обов'язки безоплатно.

Имблєторів („Имблєторь че служеск ла старостие”) нараховувалося 26 осіб [13, с. 371-372]. Один з них – Семен – був шевцем (чуботар). Він і ряд колишніх имблєторів проживали в Чернівцях і в 1787 р. Так, у відомості 1774 р. під № 2 значився ватаг Григораш, а в протоколі 1787 р. було записано стосовно парцели № 216: „Григорій Слухайко (Grigori Sluhaiko), колишній ватаг умблєторів, успадкував цей дім із землею від свого тата, який помер 40 років тому” [59, с. 22]. Ділянка лежала в нижній частині нинішньої вул. П. Сагайдачного, виходячи тильною стороною до р. Мольниці. Родина Слухайків здавна проживала у Чернівцях. Для прикладу, Василь Слухайко згадувався як свідок в грамоті від 23 січня 1730 р., згідно з якою міщанин Онуфраш, син Кості, продав пану Сулейману ділянку землі з домом [36, с. 91].

Имблєтор Семен, швець, згадувався у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелю № 397, власником якої був Івон Степанович. Дім із землею припали йому як посаг за дружиною Ілінкою, яка одержала цю власність від свого прийомного бать-

ка Симіона Чоботаря [59, с. 44]. Ця ділянка розташовувалася між нинішніми вулицями Б. Хмельницького, Університетською і Ч. Дарвіна. Крім того, в протоколі 1787 р. згадувався Семен Чізаренко (Thismarenko), син якого – Костянтин – в 1773 р. продав не забудовану парцелю № 26,5 (лежала з лівого боку сучасної вул. А. Барбюса) Т. Мунтяну [58, с. 40]. Прізвище Чізаренко походило від молдавського чізар (= чоботар, швець) і означало буквально Чоботаренко або Шевченко. Це цікавий приклад молдавсько-українського мовного симбіозу в багатонаціональному середовищі. (До речі, швець Михалко Кучевський був окреслений у протоколі 1787 р. як Csismenmacher [59, с. 2], тобто за австрійської влади додався ще й молдавсько-німецький мовний симбіоз).

У відомості 1774 р. серед имблєторів згадувався Штефан Бунбак, а в протоколі 1787 р. був запис щодо парцели № 138: „Штефан Бомбак успадкував цей дім із землею від свого батька, який помер 20 років тому” [59, с. 13]. Його велика ділянка знаходилася у верхній частині нинішньої вул. М. Ломоносова.

Имблєтори Штефан та Іюніце, сини Ністора, (у відомості 1774 р. – під № 10 та 11) в 1787 р. володіли парцелю № 146: „Штефан та Івон Ністори з ще 4-ма сестрами успадкували цей дім із землею і садом від їхнього батька, умблєтора Ністора, який помер 20 років тому” [59, с. 14]. Їхня ділянка розташовувалася по нинішній вул. Митрополита А. Шептицького, на місці гімназії № 6. Це приклад спадкового характеру служби имблєторів, адже після батька, який помер у 1767 р., його сини служили на тих самих посадах. Крім того, в протоколі 1787 р. записано щодо парцели № 401: „Івоніца Ністор купив цей дім із землею як майно, конфісковане в Івона Гроша, що втік, на публічному аукціоні за 8 фл.” [59, с. 44]. Ділянка розташовувалася по нинішній вул. Університетській, навпроти вул. М. Щепкіна.

Имблєтор Сандул Чешке (№ 14 у відомості 1774 р.) двічі згадувався у протоколі 1787 р. Йому належала парцела № 86: „Сандул Чешка успадкував цей дім із землею 40 років тому від свого тата” [59, с. 6]. Ділянка лежала на розі нинішніх вулиць К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Раніше йому ж нале-

жала парцела, яка в протоколі 1787 р. була позначена під № 265: „Беньямін Беньямін, юдей з Герци, купив цей дім із землею у певного Сандула Чешки в 1762 році за 30 фл.” [59, с. 28]. Це була зовсім маленька ділянка, розташована по правій стороні нинішньої вул. Глухівської.

Имблетора Іона, сина Чолкана, (№ 15) згадано в протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 314: „Ніколаус Фьолькер, міщанин і готельєр, купив цю землю у родичів: Івона, Настасії та Докіци Чолокан у 1781 році за 18 фл.” [59, с. 34]. Ділянка лежала на розі нинішніх Центральної пл. та вул. Університетської.

Имблетор Лазар Хажі (№ 22) згадувався у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 266: „Маріуца, дружина Лазаря Хаджіу (Lazars Hadschiuz Gattin), одержала цю землю від її свекра – [тата] першого чоловіка Георгія” [59, с. 28]. Це була невелика ділянка по нинішній вул. Глухівській.

У відомості 1774 р. числився й имблетор Іон Чунтулак. В 1787 р. він (Juon Tschuntuliak) продав парцелу № 137 прислужнику Францу Невіровському за 40 фл. [59, с. 13]. Ця ділянка знаходилася на сучасній вул. Українській, приблизно там, де нині розташоване приміщення редакції газети „Буковина”.

Нарешті, в протоколі 1787 р. містилася згадка про имблетора Семена (Simen Umblator aus Tschernowitz). У 1778 р. він продав парцелу № 34 (дім із землею) Моніху Янкелю, який помер на початку 1787 р., і власність успадкувала його вдова Ціна, жителька Садгори (Zina zu Sadagura wohnhaft) [58, с. 41]. Ця маленька ділянка розташовувалася по вул. П. Сагайдачного.

У списку беранів („Бэраний, че служеск ла старостіє”), що містився у відомості 1774 р., наховувалося 79 осіб, організованих по-військовому [13, с. 372]. Їх очолював капітан Ставер, мазил [13, с. 374]. Першим у списку беранів значився прапорносець (стегар) Іон, а під № 21 – барабанщик (добошер) Косташку. Деякі з них мали відношення до ремесла, транспорту чи сфери послуг: різник (кесап) Тенасе, водовоз (апар) Костянтин, бондар (бутнар) Гаврило тощо. В окремих випадках вказувалося, чиїм сином був беран, наприклад, син винокура (велнічер) Семен, син попа Штефан тощо.

Деякі особи зі списку беранів згадувалися згодом у протоколі 1787 р. Зокрема, візник (візітеу) Василь володів парцелою № 204: „Василе Везетеу спадкував цей дім із землею від свого тата, який помер 20 років тому” [59, с. 21]. Ділянка прилягала до ставка, що існував на Мольниці нижче мосту по нинішній вулиці Руській.

Під № 4 у відомості 1774 р. числився беран „Симіон, син винокура”. Він згадувався також у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 191, яку Адрій Рімко купив „у Симеона, сина Андрія Веллічаре (Andrei Vellitschare), 2 місяці тому за 5 фл.” [59, с. 21]. Ділянка знаходилася в нижній частині нинішньої вул. Т. Шевченка, з її правого боку.

Григораш Дарій (№ 5) був сусідом берана Симеона. В 1787 р. він володів парцелою № 184, яку він успадкував „від батька, що помер 40 років тому” [59, с. 19]. Вона розташовувалася між нинішніми вул. Т. Шевченка та Л. Кобилиці в їхній нижній частині. Під № 6 згадувався Пинтелей, брат Григораша Дарія. У 1787 р. йому належала парцела № 192: „Пинтелей Даріє купив цей дім із землею у певного Теодора за 11 фл.” [59, с. 19]. Ділянка лежала на верхньому розі нинішніх вулиць Т. Шевченка і Н. Яремчука. Крім того, в списку беранів 1774 р. числилися Тоадер Дарій (№ 35) та Олександр, син Дарія (№ 63), проте в протоколі 1787 р. відомостей про них немає.

Беран Семен Петрушка (№ 9) у 1787 р. був власником парцели № 195: „Симон Петрушка (Petruschka) купив цю землю у Стефана, сина Петра Андрієша, в 1774 році” [59, с. 20]. Ділянка розташовувалася на нинішній вул. Н. Яремчука, неподалік від її виходу до вул. Руської.

Василь, син Соарей, (№ 10) згадувався у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 209, яку Василь Соаре продав Ш.Г. Михалеску за 30 фл. у 1775 р. [59, с. 21]. Ця ділянка виходила одною стороною до р. Мольниця і була відокремлена від нинішніх вулиць П. Сагайдачного та Руської парцелою № 208, яка виходила на їхній нижній ріг. Крім того, під № 12 у списку беранів числився Андрієш, син Соарей, мабуть, брат Василя Соаре. У протоколі 1787 р. стосовно парцели № 215 зазначалося: „Андрій Соаре спадкував цей дім із землею від свого батька, який помер 20 років тому”

[59, с. 22]. Ділянка розташовувалася між нинішньою вул. П. Сагайдачного і р. Мольниця. Поряд, через вуличку, знаходилася парцела № 214, яку за тих самих обставин успадкував Николай Соаре, мабуть, брат Андрія і Василя.

Беран під № 31 – Георгій, син Петею, фігурував у протоколі 1787 р. як Георгій Пітей. Він був власником парцели № 341, яку одержав у 1772 р. як посаг за Івоану, доньку Павла Петрули [59, с. 15]. Ділянка розташовувалася приблизно на розі нинішніх вулиць Б. Хмельницького і 28 Червня.

Петро, син Григораша, (№ 33) згадувався у 1787 р. як П. Григораш, батько якого „помер 17 років тому під час чуми” [59, с. 20]. Його парцела (№ 189) лежала на нижньому розі нинішніх вул. Т. Шевченка і Руської.

Різник (кесап) Тенасе (№ 36) володів парцелою № 171, яку його син Пінтелей (Pintelei, Sohn des Thanasie Kasap) продав у 1779 р. Йоніці Віхтігу за 10 фл. [59, с. 17]. Ця ділянка розташовувалася по лівій стороні нинішньої вул. Вірменської, трохи вище від рогу з вул. В. Маяковського.

Беран „Некулаю, син капітана,” (№ 41) згадувався у протоколі 1787 р. як власник парцел № 396 і 224. Стосовно першої зазначено: „Николай Домітреску, син капітана Василя, купив цей дім із землею у певного Василя Гончарека в 1768 році за 80,5 фл.” [59, с. 44]. Ділянка розташовувалася у верхній частині нинішньої вул. Б. Хмельницького. Щодо парцели № 224 говорилося: „Николай Домітрескул успадкував цей дім із землею від свого батька, який помер 20 років тому” [59, с. 23]. Ця ділянка знаходилася по нинішній вул. А. Барбюса. В. Думітреску в середині XVIII ст. займав посаду „великого капітана Чернівців та Кіцманя” й очолював каларашів – охоронців кордону з Польщею [102, с. 18].

Беран Андрій Цулуйко (№ 40) не дожив до 1787 р., однак про нього йшлося у протоколі у зв'язку з парцелою № 373: „Андрей Цулуйко (Zuluiko), званий зазвичай Караджіу, отримав великий ґрунт від свого батька Симеона. Андрей помер і після нього залишилися чотири сестри, з яких тут присутня одна – Анастасія” [59, с. 41]. Ця ділянка розташовувалася по лівій стороні нинішньої вул. І. Богуна.

Беран Єнакі Белаус (№ 43) згадувався у протоколі комісії Й. Пітцеллі в записі від 31 серпня 1782 р., в якому йшлося про запрошення представників міської влади (die Vorgesetzten der Stadt Csernowitz), в тому числі Єнакі Білоуса (Jenaki Bilous) на перше засідання комісії [58, с. 21]. У записях 1787 р. ця особа не значилася, як і берани „Митре Белаус” (№ 28) та „Филип Белаус” (№ 29).

Під № 49 у списку 1774 р. значився беран Єнакі, син Кислицоаї, який згадувався й у протоколі 1787 р. як власник парцели № 395: „Єнакі Киселиця (Kisselitza) спадкував цей дім із землею від свого батька, який помер 25 років тому” [59, с. 44]. Ця порівняно невелика ділянка розташовувалася в горішній частині нинішньої вул. Б. Хмельницького. Беран Маноле Киселіце (№ 54), можливо, був родичем Єнакі Киселиці. Він теж згадувався у протоколі 1787 р. як власник парцели № 353, яку одержав 1754 р. як посаг [59, с. 39]. Ділянка розташовувалася з правого боку нинішньої вул. Переяславської.

Іон Здоровле (№ 57) згадувався у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 232: „Івон Чоботар купив цю землю в Івона, сина Здоровлея (Sdorovlei), в 1780 році за 4 фл.” [59, с. 23]. Ділянка розташовувалася в нижній частині нинішньої вул. А. Барбюса.

Під № 66 у списку беранів значився „Іван, рус”, який був уродженцем Галичини або Поділля. Мабуть, саме він згадувався у протоколі 1787 р. як Іванко Баран (Iwanko Baran): „Андрій Дашкевич, молдавський писар, купив цю землю на готарі Клокучки у Марії, сестри Іванка Барана, в 1766 році і у Василя Москаля в 1780 році за 36 фл.” [59, с. 46]. На плані Пітцеллі ця ділянка (№ 414), остання з усіх, занотованих комісією, не показана, через що в протоколі й було вміщено вказівку на готар с. Клокучка.

На відміну від беранів, число арнаутів у відомості 1774 р. було незначним – 16 осіб [13, с. 372-373]. Список відкривали чауші Іван і Василе. Лише один з арнаутів називався Думитру, різник. Слід думати, саме про нього йшлося в 1787 р. у зв'язку з парцелою № 91: „Льобель Гершель (...) успадкував цей дім від свого батька, який купив його в 1767 році від певного Дмитра Арнаута (Dimitri Arnaud) за 50 фл.” [59, с. 7]. Ця маленька ділянка

розташовувалася у верхній частині нинішньої вул. Шолом Алейхема, по її правій стороні.

Арнаути Панаїте і Стоян (№ 4 і 5), можливо, згадувалися у протоколі 1787 р. як Панаїті Штірбул і Стоян Штірбул („Щербатий”). Так, стосовно парцели № 160 було зазначено: „Івоніца Капаціна одержав цей дім із землею 16 років тому від Панаїті Штірбула за 12 фл., який Панаїті раніше купив від певного Гауд-аги (Haudaga), що був другом Капаціни (...)” [59, с. 16]. Ця ділянка розташовувалася по теперішній вул. П. Сагайдачного, позаду нової церкви св. Миколая. Ім'я Гауд-ага вказує на турецьке походження. Можливо, цей турок продав свій дім П. Штірбулу в 1768 р., коли розпочалася російсько-турецька війна. В свою чергу, Панаїті відступив будинок І. Капаціні в 1771 р. У протоколі 1787 р. згадувався також „Панаєсті Чауш”, який у 1771 р. одержав дім і землю (парцела № 263) від тещі Параскеви як посаг [59, с. 27]. Ця ділянка розташовувалася між нинішніми вул. Глухівською, К. Лібкнехта і Шолом Алейхема. Мабуть, П. Штірбул і чауш Панаїті – це одна й та сама особа.

Стоян Штірбул у 1787 р. був власником парцели № 169. Він одержав землю, на якій збудував дім, „20 років тому від свого тестя Василя Віхтіга” [59, с. 17]. Це була велика ділянка, яка починалася від сучасної вул. Української і тягнулася вниз приблизно до вул. В. Маяковського.

У тому ж списку 1774 р. значився арнаут Годосе (№ 10). Мабуть, саме про нього йшлося у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 125: „Годосій Фесько, арнаут (Thodosi Viesko Arnaut), купив цей дім із землею в 1772 році від певного Міхалакі Хієрару за 15 фл.” [59, с. 11]. Ділянка розташовувалася по нинішній вул. Головній, 59. Прізвище Хієрару вказує на те, що це був коваль (hieraru = fieraru, коваль).

У протоколі 1787 р. згадувався арнаут Ілля Гайвас, який не числився у відомості 1774 р. Йшлося про парцелу № 398 – будинок і землю, які В. Гініє купив у Гайваса в 1775 р. за 9,5 фл. [59, с. 44]. Ділянка розташовувалася з лівого боку нинішньої вул. Університетської, навпроти вул. Ч. Дарвіна.

Наведені факти свідчать про те, що дрібні службовці в ряді випадків проживали досить компакт-

но, зокрема, в нижніх частинах теперішніх вулиць Т. Шевченка, Руської, П. Сагайдачного, а також горішніх частинах Університетської, Б. Хмельницького, І. Богуна. Звертає на себе увагу й та обставина, що деякі з них були професійними ремісниками або працювали в галузі транспорту.

Соціотопрагфія чернівецьких скутельників

Інститут скутельництва був офіційно запроваджений у Молдавському князівстві господарем К. Маврокордатом у 1742 р. Воно полягало в тому, що за кожним представником державної ієрархії і церкви закріплювалося точно визначене число селян і/або міщан, які повинні були виконувати повинності на їхню користь. Скутельники (букв. „звільнені від податків”) не сплачували державних податків, а лише ренту власнику землі чи іншого нерухомого майна. Як зазначав сучасник, „бояри старалися вибрати для цього класу найзаможніших селян” [63, с. 57]. Мабуть, у містах до скутельників зараховували не лише заможних міщан, але й професійних майстрів.

У відомості 1774 р. містилися три списки скутельників [13, с. 373]. У першому було перераховано 32 особи, які обслуговували старост („скутельничий старостешть”). Важливо, що в цьому переліку вказувалися їхні професії або заняття, крім трьох випадків. 9 осіб позначено як „дырвар”. Пояснення цього терміна містилося у матеріалах перепису 1772 р. У першому примірнику згадувалися „11 возящих старостам дрова” [13, с. 116], а в другому ці ж особи позначені як „11 дырваров старостских” [13, с. 130, прим. 6]. Ще 6 чоловік окреслено терміном „подар”. У відомості 1772 р. про них було зазначено: „(...) находящиеся при мостах” [13, с. 116].

Серед скутельників було чимало ремісників: бондар Василь, кушнір Тоадер, шорник Григораш, гончарі Георгій та Антон, кравець Йоніце, шевці Некулаю та Олександру. Декілька чоловік були зайняті в галузі транспорту та послуг: візники Якоб і Єні, кухар (букетар) Андрій, цирюльник (бербієр) Василе та його сини Георгій і Василе.

Деякі з цих осіб згадувалися в протоколі 1787 р. Так, кушнір Тоадер володів парцелами № 80 і

81. Стосовно першої у протоколі зазначалося: „Тодер Бланар, кушнір, успадкував цей дім із землею 28 років тому від свого батька”. Другу ділянку він продав Готтлібу Дамму, миловару (ein Seifensieder) [59, с. 6]. Ці парцели розташовувалися нижче від нинішньої школи № 14.

Служник при мості (подар) Продан (№ 8) належав до бідноти. Про це свідчить запис у протоколі 1787 р. стосовно парцели № 413: „Бродан Подар спорудив цю хатинку (Hausel) 3 роки тому на державній землі без жодного дозволу на це” [59, с. 46]. Ділянка лежала десь у нижній частині сучасної вул. Кіровоградської, поблизу р. Клокучки.

Кухар (букетар) Андрій згадувався у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 349: „Івон Скура, дякон, купив цей дім із землею в Андрія Букатаріу в 1775 році за 58 фл. (...)” [59, с. 46]. Йшлося про ділянку, розташовану на нижньому розі нинішніх вул. М. Горького і Б. Хмельницького.

Цирульники Василе і його син Георгій згадувалися у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелями № 258 і 259. Стосовно першої парцели говорилося: „Георгій Чунтуляк, молдавський цирульник, одержав від свого батька Василя 13 років тому цю землю”. Про останню з них було записано: „Василь Чунтуляк одержав цей дім із землею 35 років тому від своїх батьків” [59, с. 27]. Обидві ділянки розташовувалися на розі нинішніх вул. Львівської та Глухівської. Г. Чунтуляку належала ще й парцела № 369, яку він купив у 1765 р. за 10 фл. Під записом був проставлений власноручний підпис: „Georgi Tschuntuliak, Barbier m[anu]. p[ro]pria.” [59, с. 41]. Ділянка розташовувалася на розі нинішніх вулиць Б. Хмельницького та І. Богуна. Нарешті, стосовно парцели № 30 зазначалося: „Георгій Чунтуляк, міщанин і цирульник (Buerger und Barbierer), купив цей дім із землею в 1769 році за 100 фл. у юдея Льобеля Зайде” [58, с. 41]. Ця невеличка ділянка знаходилася на початку нинішньої вул. А. Барбюса, з її правого боку.

Мабуть, другий син цирульника Василя – теж Василь у 1787 р. згадувався у зв'язку з парцелою № 290: „Давид Льоба з німецьким прізвищем Вергель купив цю землю від певного Василя Берб'єрчука (Berbiertschuk) в 1768 році за 15 фл.” [59, с.

31]. Прізвище Василя свідчить про те, що його батько був барбієром, цирульником. Ця невелика ділянка знаходилася на місці обласного УМВС, навпроти нинішньої вул. Митрополита А. Шептицького.

Друга група скутельників виконувала повинності на користь „пана пахарника Лінбо”, тобто Леона Імбо. В 1774 р. він вже не був старостою, але зберігав боярський титул пагарника (чашника). Скутельників нараховувалося семеро, проте лише в п'яти випадках було вказано їхні професії: шорник Іон, цирульник Георгій, кухар Якоб, шевці Андрій і Данило. Один з них – шорник (курелар) Іон – проживав у Чернівцях до 1787 р. У протоколі Й. Пітцеллі містився запис стосовно парцели № 307: „Ангел Чіоран, музикант, купив цей дім із землею у молдавана Івона Куреллара минулого року за 37 фл. 35 кр.” [59, с. 33]. Ділянка розташовувалася по нинішній вул. Головній, трохи вище від готелю „Київ”. Слід зазначити, що пагарник Імбо мав ще 20 скутельників у с. Кам'яна (нині) Сторожинецького р-ну [13, с. 117].

14 скутельників з третьої групи були приписані до різних службовців і священників. Однак лише двоє з них названі за професіями: колісник Іон, який був скутельником попа Іллі, і мельник Андрій, скутельник якогось Кості, мабуть, чернівецького митника К. Кирелеску, який згадувався у протоколі 1787 р. у зв'язку з парцелою № 355. У записі йшлося про те, що в 1776 р. купець Т. Мустяца придбав будинок із землею у митника К. Кирелеску (Koste Kirelesku Wamesch) за 155 фл. [59, с. 39]. Ділянка розташовувалася з правого боку нинішньої вул. Переяславської, ближче до вул. Головної. Не дивно, що митник проживав у цьому районі, адже відомо, що митниця знаходилася неподалік – поблизу церкви св. Параскеви, яку називали „митною” [102, с. 33-34].

У цій групі числився Дем'ян, скутельник Кості Мустяце. Ім'я Дем'ян було рідкісним для Чернівців, але воно згадувалося у протоколі 1787 р. щодо парцели № 235: „Василь Унгурян, по-іншому Барадарек, купив цю землю з домом у певного Дем'яна в 1783 році за 100 пара, або 2 фл. 30 кр.” [59, с. 24]. Ділянка знаходилася за нинішньою вул. А. Барбюса, в районі зсуву ґрунту.

Воєвода Олександр Добрий і його "Уставицтво о митах" від 8 жовтня 1408 року з першою згадкою про Чернівці.

Стара хата у Чернівцях

Мирон Барновський –
староста Чернівців (1619-1621)
і господар Молдови (1626-1629)

Залишки Цецинського замку

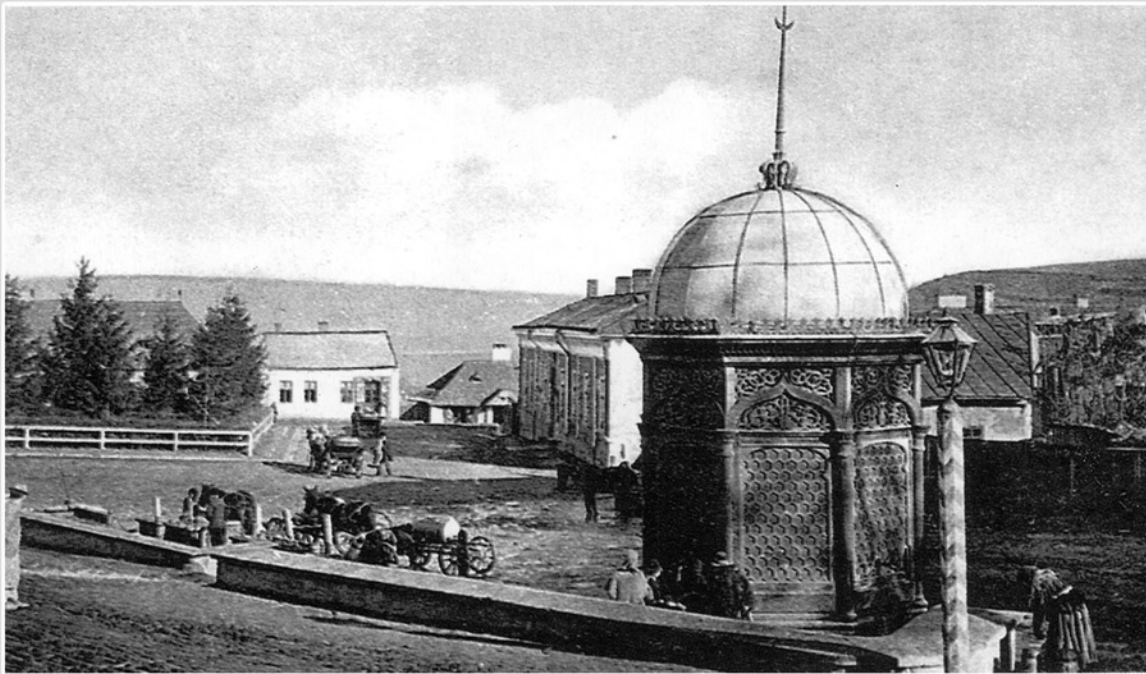

Вид на Чернівці з Цецинської гори

Зброя та спорядження
молдавського воїна XIV-XVI століть.
Чернівецький краєзнавчий музей

Турецька криниця

Російські монети, карбовані у Садгорі

Монастирська церква у с. Горече

Чернівці та околиці на карті австрійського Генштабу у 1773 році

Наприкінці відомості 1774 р. значилося четверо циганів, які були ковалями (херар). Їхній статус не був окреслений, однак, як і в 1772 р., вони, безумовно, залишалися рабами Путнянського монастиря, хоча їхнє реальне становище в аспекті виконання повинностей майже не відрізнялося від становища скутельників. Один з цих ковалів проживав у Чернівцях і в 1787 р. Це був Міхалакі Хієрару, про якого вже йшлося у зв'язку з парцелю № 125. В 1772 р. він продав її арнауту Тодосію Феську за 15 фл. [59, с. 11]. Натомість „Міхалакі Цидан, коваль (ein Schmied),” купив хату у Мирона Бакала за 16 фл. [59, с. 12]. Цидан – це описка, тому що в підписі стоїть Міхалакі Циган. Його парцела (№ 133) лежала на південно-західній окраїні Чернівців, по нинішній вул. Головній, ч. 73.

Отже, більшість скутельників і всі цигани були зайняті в ремеслі, транспорті та сфері послуг і проживали в різних частинах міста – як у старому центрі, так і на віддалених околицях.

Міське духовенство в світлі соціотопографії

Станом на червень 1774 р. в Чернівцях проживали 12 служителів церкви: священники Ілій, Думитру, Тоадер, Думитрашку, Симіон та Афтанас, дякони Тимофтії і Тоадер, даскали Василе, Костянтин (?), Некулаю та Георгій. Деякі з них згадувалися у протоколі 1787 р. Так, о. протопоп Афтанасій Іванович був священником церкви св. Трійці, збудованої 1774 р. на розі нинішніх вулиць Б. Хмельницького і М. Горького (нині спортмайданчик педучилища) [59, с. 43]. Він проживав на великій парцелі № 374. Колись вона належала І. Херескулу, який продав її певному Кучурану, а той відпродав дім із землею протопопу Афтанасію [59, с. 41]. Ця ділянка розташовувалася по правій стороні нинішньої вул. І. Богуна, тобто неподалік від Свято-Троїцької церкви. Крім того, протопоп Афтанасій згадувався у зв'язку з парцелами № 288 і 289. На першій в 1782 р. було споруджено так званий Дім полковника (нині театр ляльок). Австрійські власті купили цю ділянку під будівництво у Г. і Т. Бошняків та протопопа Афтанасія [59, с. 31]. На ділянці № 289 в 1781 р. було збудовано приміщення аудиторіату – військового суду і комісаріату (нині північна частина обласного УМВС). Цю ділянку власті придбали у протопопа Афтанасія і єврея Мошка [59, с. 31].

Сусідня парцела № 291 належала до 1775 р. дякону Тодеру Вердішу, який продав її (дім і землю) Беньяміну Ітцігу (Зальтеру) за 70 фл. [59, с. 31]. Нині на цьому місці височить будинок по вул. Головній, ч. 26. Мабуть, у відомості 1774 р. згадувався саме цей дякон (Тоадер).

Серед служителів церкви у 1774 р. числився о. Симіон. У 1787 р. в Чернівцях проживало два священники, які мали таке ім'я: о. Симіон Кокоран та о. Симіон Кіпа. Вони згадувалися у зв'язку з парцелами № 293 і 294. Першу з них о. С. Кокоран і ще двоє співвласників продали Гершелю Мойзесу (Гербелю) в 1777-1784 рр. [59, с. 31]. Ділянка розташовувалася на розі нинішніх Центральної пл. і вул. Головної, де зараз фонтан. Парцелу № 294 о. С. Кіпа продав Мойзесу Лазару в 1775 р. [59, с. 32]. Ділянка лежала в нижній частині нинішньої Центральної пл., навпроти пам'ятника Т. Шевченку.

Неподалік, на розі теперішніх вулиць Університетської та О. Худякова, знаходилася парцела № 319, яка теж належала священнику Симіону. Проте він помер у 1782 р., а ділянку спадкувала його вдова Докіца. Цікаво, що покійний о. Симіон купив цю землю в 1768 р. у монастиря Великий Скит в Галичині за 12 фл. [59, с. 35]. Мабуть, саме цей священник і згадувався у відомості 1774 р.

Там само числився священник Думитрашку. В протоколі 1787 р. йшлося про о. Думитраша Сухопана, який збудував дім на парцелі № 404. Вона знаходилася далеко від старого центру міста, на нинішній вул. М. Некрасова. Цю ділянку о. Думитрашу виділив магістрат у 1784 р., після того як його будинок реквізували під офіцерське житло (zu Offiziers-Quartier) [59, с. 5]. Місце розташування останнього в протоколі 1787 р. не вказувалося. Мабуть, реквізований будинок знаходився одразу за Генеральським домом (нині вул. Шкільна, ч. 1). На це вказує клопотання о. Дмитра Сухопана, яке він подав цісарю Йосифу II під час його перебування у Чернівцях 17-19 червня 1783 р. і в якому священник просив заплатити йому за дім із садом,

взятий під житло для директора дистрикту [76]. Тоді на цій посаді перебував старший лейтенант Адлер [102, с. 84]. Певно, о. Думитраш був сином о. Івона Сухопана, згаданого у зв'язку з парцелою № 32, про яку в протоколі 1787 р. зазначалося, що Костянтин, батько колишнього міського судді В. Паладія, „отримав цей дім із землею від свого тестя священника Івона Сухопана в 1747 році як посаг (...)” [58, с. 41].

Згаданий у відомості 1774 р. дякон Тимофтей в 1787 р. був уже священником церкви св. Параскеви. В записі щодо парцели № 98 зазначалося, що „священик Тимофтей одержав цей дім із землею 28 років тому, оженившись на своїй дружині Санді, який вона успадкувала 40 років тому від її тата”. Нижче стояв підпис попаді Санди, доньки Сухопана [59, с. 8]. Ділянка однією стороною виходила на нинішню вул. Митрополита А. Шептицького, ч. 15, другою – на вул. Турецьку, ч. 3. (Перед нею, на розі названих вулиць, лежала парцела № 99, яка належала „молдавському пекарю” Неделку Формаджіу. Він одержав її як посаг від тестя Степана Капаціни [59, с. 8]).

Даскал Георгій, згаданий у відомості 1774 р., не дожив до 1787 р. Про це свідчить запис стосовно парцели № 47: „Параскіца, вдова по Георгію Даскалу, отримала цей дім із землею 30 років тому від її свекра Іфтімія Даскала” [59, с. 1]. Ділянка розташовувалася по нинішній вул. П. Сагайдачного, ч. 37 (на розі з вул. М. Удонова). За тих самих обставин Параскіца одержала „землю з домом” (парцела № 54) на „Турецькій” площі поряд із Свято-Успенською церквою [59, с. 2]. В іншому записі згадувалася Параскіца Недельчаса, тобто Неделькова, разом із синами Івоницею і Георгієм [59, с. 5]. Івониця Неделько визначався у протоколі 1787 р. як „шкільний наставник при так званій князівській церкві (Schullmeister bey der sogenannten fuerstlichen Kirche)” [59, с. 3]. Його ділянка № 57 знаходилася по правій стороні нинішньої вул. П. Сагайдачного, неподалік від Свято-Успенської церкви, яку й називали князівською. Отже, даскал Івониця був сином даскала Георгія, який, у свою чергу, був сином даскала Іфтімія. Мабуть, ця династія учителів-даскалів працювала при згаданій церкві, спорудженій, як зазнача-

лося, близько 1712 р. на кошти господаря Н. Маврокордата.

Даскал Николай значився у протоколі 1787 р. як власник парцели № 336. Він „одержав цю землю в 1771 році від свого тестя Єремії Марка як посаг” [59, с. 37]. Ділянка розташовувалася з правого боку нинішньої вул. 28 Червня, займаючи третину простору між вул. М. Заньковецької і Б. Хмельницького.

Таким чином, представники духовенства проживали поблизу церков, у яких вони служили, а також у горішній частині тодішніх Чернівців, тобто нинішньому центрі, де вони володіли порівняно великими і зручними ділянками.

І все ж найбільш помітне місце серед чернівецького духовенства займав, мабуть, настоятель Горечького монастиря Артимон Кініцький, хоча він не згадувався у переписній відомості 1774 р. Ставши ігуменом на початку 40-х років XVIII ст., о. Артимон розвинув енергійну діяльність, спрямовану на розширення володінь монастиря. Він активно скуповував ґрунти в Горечому, Чернівцях та інших місцях. Одним з перших придбань у самому місті був став з „греблею” на Рудому потоці (нині р. Мольниця), на якому монахи згодом збудували млин. „Гребля” розташовувалася приблизно на місці теперішнього мосту по вул. Руській, під яким протікає згадана річка. Ігумен купив цей став 11 січня 1745 р. у чернівецького міщанина Степана Вериги, заплативши 12 німецьких гульденів у присутності Василя, сина Воронки, з Горечого „та багатьох інших разом з ним” [36, № 155; 59, № 187].

Наступними десятиліттями о. Артимон придбав чимало ділянок в різних частинах міста, передусім неподалік від ставу, в нижній частині нинішньої вул. Руської [59, с. 20, № 203]. Згодом, в 1768 р., він купив у міщанина Штефана Пітея за 40 турецьких золотих велику не забудовану ділянку, яка займала всю праву сторону „Турецької” площі і прилеглу частину нинішньої вул. П. Сагайдачного. Цей комплекс було поділено на чотири менші ділянки і віддано під забудову різним особам [59, с. 14-15, № 151, 152, 152,5, 153]. Ще одну ділянку, розташовану безпосередньо біля Турецької криниці, монастир отримав як даровизну від Г. Пин-

теля і К. Кожокара в тому ж 1768 р. [59, с. 15, № 153,5]. Частина ділянки, на якій в 1780 р. збудували Генеральський дім (нині вул. Шкільна, ч. 1), перед тим теж належала Горечькому монастирю [59, с. 7, № 93].

Р.Ф. Кайндль мав у своєму розпорядженні грамоту, згідно з якою цьому монастирю належали землі, розташовані в західній і південно-західній частині нинішніх Чернівців, в тому числі на схилах гір Цецин і Стінка й обабіч дороги на Сторожинець. У XIX – першій половині XX ст. частину міста між вул. Сторожинецькою і Рошою називали Манастериською (Монастирським), мабуть, на згадку про колишню приналежність цих земель Горечькому монастирю [див.: 102, с. 22, 215, прим. 15].

Маючи сталі прибутки від земельних володінь і пожертви з боку заможних благодійників в особі митрополита Яського Якова, великого логофета Чілібіу та інших, о. Артимон збудував упродовж 1765-1767 рр. монастирський храм Різдва Пресвятої Богородиці – першу кам'яну будівлю на території Чернівців. Її було розписано фресками, які й досі становлять велику мистецьку цінність. В архітектурі храму поєдналися планувальні елементи молдавського і стильові елементи українського зодчества, зокрема київського бароко. Ігумен Артимон зважав також на зовнішні небезпеки, тому по всьому периметру верхнього ярусу храму, в товщі 1,5-метрової стіни, було влаштовано вузький бойовий хід з численними бійницями. Отже, храм мав слугувати ще й оборонною спорудою і міг витримати тривалу облогу [75].

Коли було засновано Садогурську монетарню, о. Артимон звернувся до П.Н. фон Гартенберга з проханням відлити два дзвони для монастирської церкви. На жаль, вони не збереглися, однак до нашого часу дійшов їхній опис. За давньою традицією на дзвонах було вміщено литі написи церковнослов'янською і латинською мовами. Перший напис на більшому дзвоні звучав так: „На честь Святої Трійці і для возвеличення Діви Марії в місці її Різдва Горечі відлито цей дзвін в Садогурі при Петрі бароні фон Гартенберзі коштами високошановного ігумена цієї обителі Артимона Кінецького в році 1773”, а далі латиною: „Мене зробив

Іоганн Крістіан Валентін в Садогурі року 1773”. На меншому дзвоні містився такий напис церковнослов'янською: „На честь Різдва Святої Діви цей дзвін відлили завдяки отцю Артемону для обителі Гореча, ігумену цієї обителі, під покровительством пана барона Гартенберка”, і далі латиною: „Мене зробив майстер Іоганн Крістіан Валентін в Садогурі в році 1774” [73, с. 28-29]. Ці дзвони стали своєрідними провісниками зміни історичних епох і духовних цінностей, яка невдовзі відбулася в Чернівцях.

Чернівецька шляхта в соціотопографічному аспекті

Наприкінці переписної відомості 1774 р. числилися мазили, тобто середні дворяни, хоча таких було лише двоє: логофет Константин Паладі та його син Василь. Більшість осіб в цій групі були рупташами, які належали до нижчого дворянства: логофет Міхалакі Ботезат, писар Іон Фрунзе, ватаг Іон, Косте Мустяце, колишній капітан беранів Георгій Бошняга, логофет Костянтин, „мунтян”, тобто виходець з Мунтенії (Валахії), капітан беранів Ставер і грек Занфір. Деякі з них згадувалися й у протоколі 1787 р.

К. Паладій був власником парцели № 32, про яку вже йшлося вище, що він одержав її від тестя о. Івона Сухопана в 1747 р. [58, с. 41]. Ця невелика ділянка розташовувалася по нинішній вул. П. Сагайдачного. Син К. Паладія Василь у 1787 р. був власником декількох парцел. Щодо ділянки № 323 у протоколі зазначалося: „Василе Паладіє, колишній молдавський суддя міста, спорудив свій дім на тій землі, яку йому було виділено міською владою в 1773 році за наказом тодішнього старости Хірескула” [59, с. 35]. Ця ділянка знаходилася по нинішній вул. Університетській, одразу за сквером з пам'ятником М. Емінеску. 1786 р. В. Паладій купив за 50 фл. великий сад у І. Максенюка та С. Гайка (Jwan Maxeniuk und Stephan Haiko) [59, с. 35]. Він займав значну площу між нинішніми вулицями О. Худякова, П. Чайковського і М. Заньковецької. Крім того, В. Паладію належав ще один дім, який він збудував на ділянці (№ 287), одержаний в 1779 р. як посаг за дружину Імаранду. Згодом у ньому розмістилася перша цивільна аптека.

1786 р. влада викупила цю ділянку за 1500 фл. „під будівництво кам'яної католицької церкви” [59, с. 30-31]. Йшлося про місце, на якому нині стоїть костел Воздвиження Св. Хреста [102, с. 181].

Поряд знаходилися ділянки, які належали колишньому капітану беранів Г. Бошняку. В протоколі 1787 р. було зазначено стосовно парцели № 286: „Головну вартівню було збудовано на тій землі, на якій раніше стояв старий дім Георгія Бошняка” [59, с. 30]. Нині на цьому місці розташовані будівля з колонами (зупинка „вул. Шкільна”) і будинки з її тильного боку. Крім того, як вже зазначалося, Г. і Т. Бошняки та протопоп Афтанасій були співвласниками парцели № 288, на якій 1782 р. було споруджено Дім полковника (нині ляльковий театр) [59, с. 31].

Логофет (секретар) Міхалакі Ботезат не згадувався у протоколі 1787 р., натомість у ньому декілька разів йшлося про колишнього секретаря Міхалакі Черновського. Прізвисько Ботезат (буквально „Хрещений”) могло означати особу, яка змінила конфесію, наприклад, перейшла з католицтва в православ'я і заново хрестилася. Таке, мабуть, і відбулося з М. Черновським, який міг бути уродженцем Галичини, але „натуралізувався” в Молдавії. У 1787 р. він був власником парцели № 278: „Пан Міхалакі Черновський, колишній молдавський секретар, купив цю землю від різних осіб” [59, с. 43]. Ділянка лежала між нинішніми вулицями Головною, К. Лібкнехта та Шолом Алейхема і будинком-„кораблем”. У 1786 р. Черновський купив дім, конюшню, муровану пивницю тощо у мазила І. Мітескула за 800 фл. Ця велика парцела (№ 11) знаходилася у верхній частині нинішньої вул. А. Барбюса [58, с. 37].

Рупташ Косте Мустяце не згадувався у протоколі 1787 р., але в ньому часто йшлося про купця Теодора Мустяцу, мабуть, його сина. Щоправда, останній придбав низку парцел виключно за власні гроші, тобто в Чернівцях він не мав спадку. Так, у 1776 р. Т. Мустяца купив ділянку з домом (парцела № 355) у митника К. Кирелеску за 155 фл., у 1779 р. – два будинки у Дуки Панаїте (парцела № 357-358) за 1650 фл., у 1786 р. – ділянку, на якій спорудив кам'яний погріб (парцела № 362), в І. Сазонтія за 185 фл. [59, с. 39-40]. Ці володіння роз-

ташовувалися досить компактно в нижній частині нинішньої вул. Б. Хмельницького, а також по вул. Переяславській.

На нижньому розі цієї вулиці і Головної знаходилася парцела № 356 (дім із землею), яка вклинювалася між ділянки Т. Мустяци. Вона належала Георгію Зотті та Міхалакі Яношу, які за іншими джерелами відомі як шляхтичі. Перший одержав її частину у спадок від померлого батька Штефана Зотта-Шатті, а другий – іншу частину як посаг за дружину Тодоску, сестру Г. Зотті [59, с. 39].

Капітан беранів Ставер колись був власником парцели № 390. У протоколі 1787 р. було зазначено: „Андрій Дашкевич, молдавський писар, купив цей дім із землею і садом в 1776 році у певного Ставера, колишнього капітана, за 130 фл.” [59, с. 43]. Ділянка розташовувалася між нинішніми вул. 28 Червня, І. Богуна та Ч. Дарвіна.

Грек Занфір, рупташ, згадувався у протоколі 1787 р., можливо, як Апостолакі Замфір, який у 1786 р. купив парцелу № 213 у Гаврила Соаре за 40 фл. [59, с. 22]. Вона розміщувалася по нинішній вул. П. Сагайдачного неподалік від старої церкви св. Миколая. У середині XVIII ст. великим капітаном Чернівців і Кіцманя був Манолі Замфір [102, с. 18], який в 1748 р. подарував монастирю на Горечому „лаз”, куплений у Г. Унгурияна [36, с. 53]. Йшлося про новоосвоєну орну землю, одержану внаслідок вирубки лісу.

У відомості 1774 р. не числилися як жителі Чернівців бояри Л. Імбо та І. Херескул, його брат капітан Теодор Херескул, родина Строекулів, капітан Василь Єремєвич, писар „Андриуци” та грек Дука. Однак записи у протоколі 1787 р. дозволили визначити, де вони проживали і якими ділянками володіли.

Так, стосовно парцели № 352 було зазначено: „Пан граф Логотеті і відп[овідно] спадкоємці Леопа Імбо спадкували цей дім із землею від їхнього батька, який помер 6 років тому” [59, с. 39]. Мабуть, це була та сама ділянка з будинком, яку староста Л. Імбо і його дружина Адрієна купили у митника Кості Георгіу (Кирелеску) 5 червня 1771 р. за 1350 фл. [37, с. 230]. Вона знаходилася між нинішніми вулицями Переяславською, Головною, М. Заньковецької і площею Філармонії. Граф

Джакомо (Яків) Логотеті був зятем і головним спадкоємцем Л. Імбо після його смерті в 1781 р. [37, с. 284].

За життя Л. Імбо належали й інші ділянки в місті. Для прикладу, в протоколі 1787 р. зазначалося стосовно парцели № 58: „Андрій Дімітрі, молдавський пекар, отримав дім із землею від колишнього старости Імбо як посаг 11 років тому, коли він пошлюбив його (старости. – *О.М.*) служницю” [59, с. 3]. Ця маленька ділянка знаходилася по вул. П. Сагайдачного.

Родині Херескулів теж належало декілька ділянок. Спадкоємці на той час покійного старости І. Херескула володіли не забудованою парцелою № 370,5, яку їхній батько купив у 1772 р. в Олександра Скурея за корову і теля вартістю 15 фл. [59, с. 41]. Ті ж спадкоємці в 1786 р. продали парцелу № 370 (дім із землею) Антону Черньовському за 400 фл. [59, с. 41]. Ці ділянки лежали між нинішніми вулицями Б. Хмельницького, М. Горького та І. Богуна.

Прикордонний капітан Т. Херескул віддав одну із своїх ділянок під будівництво Генеральського дому в 1780 р. Ця будівля понині розташована на розі вул. Шкільної і Шолом Алейхема [59, с. 7]. Іншу парцелу з домом (№ 23) він продав старому рабину Ізраелю Йосселю за 80 фл. у 1779 р. [58, с. 39]. Вона знаходилася по ліву сторону нинішньої вул. А. Барбюса. Ще одну парцелу (№ 391) Т. Херескул подарував своєму племіннику Николаю, сину І. Херескула [59, с. 43]. Ділянка розташовувалася за двором Троїцької церкви, на верхньому розі нинішніх вулиць М. Горького й І. Богуна. Цю церкву було збудовано в 1774 р. на парцелі (№ 392), яка раніше теж належала родині Херескулів [59, с. 43; 97, с. 81].

Родині Строекулів – Костянтину і його трьом братам належала парцела № 350, яку вони спадкували від їхнього батька Глігораша Строекула в 1773 р. Останній купив її в 1740 р. у Санди, вдови Сандула Дуки, за 15 фл. [59, с. 38]. Частину власності Строекули подарували дякону Івону Скурі в 1783 р., і вона була приєднана до парцели № 349, а ще частину – під приміщення канцелярії і кватир бухгалтера й аудитора 2-го гарнізонного полку (парцела № 351) [59, с. 38-39]. Ці ділянки розта-

шовувалися по нинішній вул. Переяславській і на її розі з вул. М. Горького. К. Строекул і його брати належали до мазилів і володіли землями в с. Шубранець (нині Заставнівського р-ну) [13, с. 120].

Мазил Василь Єремівич, колишній прикордонний капітан, мав у Чернівцях дім із землею (парцела № 335), які він одержав від певного Качавелли за заповітом [59, с. 37]. Ця велика ділянка розташовувалася між нинішніми вулицями 28 Червня, М. Заньковецької і площею Філармонії. Мабуть, Василь Єремівич був сином Єремії Косташевича Марка, який в 1771 р. віддав парцелу № 336 зятю Николаю Даскалу як посаг [59, с. 37]. Ділянка знаходилася по правій стороні нинішньої вул. 28 Червня. Крім того, Є. Марко передав парцелу № 331 (дім із землею) о. Афтанасію Йоановичу на умовах сплати пожиттєвої ренти [59, с. 36]. Ділянка лежала між нинішніми вулицями 28 Червня, Г. Сковороди та Університетською (з цього її боку тепер стоїть корпус № 1 ЧНУ). Слід зазначити, що мазил В. Марко мав земельні володіння у с. Репужинці (нині Заставнівського р-ну) [13, с. 124].

У відомості 1774 р. згадувався писар „Андриуци”. Безсумнівно, це був Андрій Дашкевич, „молдавський писар”, який купив парцелу № 259,5 в о. Г. Вакуменка, І. Чечкуляси та І. Херескула. Він підписався по-польськи: Andrzej Daszkiewicz, дописавши знизу: „Dalem wieczne Donacye zięciowi temu, m.p. (Я дав вічний дарунок моєму зятю, рукою власною)” [59, с. 27]. Ділянка знаходилася в нижній частині нинішньої вул. Головної. Як вже зазначалося, в 1766 р. А. Дашкевич купив землю на межі Чернівців і Клокучки [59, с. 46], а в 1776 р. – дім і сад у колишнього капітана Ставера (парцела № 390) [59, с. 43]. Поряд з ним, на парцелі № 393, мешкав його зять Дмитро Попович, якому А. Дашкевич віддав як посаг сад, відокремивши його від своєї ділянки [59, с. 44].

Грек Дука, який у 1774 р. мав скутельників у Чернівцях, можливо, був тим самим Дукою Панаїті, який 1779 р. продав Т. Мустяці ділянки з будинками на розі нинішніх вул. Головної і Б. Хмельницького [59, с. 39].

У відомості 1774 р. не значився Лазар Грек, який мав власність у Чернівцях, хоча він згадував-

ся як рупташ у с. „Рошиша”, тобто проживав на Роші. І все ж у протоколі 1787 р. стосовно парцели № 267 зазначалося: „Лазар Грек з 2 братами – Костянтином і Міхалакі Греками, з ще одним – четвертим братом – успадкували цей дім із землею від їхнього батька” [59, с. 28]. Ділянка розташовувалася на розі нинішніх вулиць П. Сагайдачного та Шолом Алейхема. Як зазначалося вище, з 1731 по 1780 р. цій родині належала парцела № 347 – нинішня площа Філармонії [59, с. 38]. До речі в грамоті від 10 вересня 1731 р., згідно з якою Сулейман Баша продав цю ділянку Г. Греку, зазначалося, що з одного боку вона межує з ділянкою Кацавелли [36, с. 103]. У протоколі 1787 р. вона значилася під № 335 як власність мазила Василя Єремівича, яку він одержав від певного Кацавелли за заповітом.

Земельну власність у Чернівцях здавна мав також мазил Іон (Іоніца) Мітескул. Так, у протоколі 1787 р. зазначалося стосовно парцели № 35: „Абрахам Мойзес, який живе у Герці в Молдавії, спорудив цей дім на тій землі, котру він купив у 1761 році у певного Івоніци Мітескула за 30 турецьких фл.” [58, с. 41]. Такий самий запис стосовався і парцели № 36, яку Герш Єреміас купив у І. Мітескула за 40 рейнських фл. теж у 1761 р. [58, с. 42]. Ділянки розташовувалися по нинішній вул. П. Сагайдачного. Вище вже йшлося про парцелу № 11, яку в І. Мітескула купив секретар М. Черновський [58, с. 37].

Ще якийсь Теодор Мітескул, свояк Єнакакі Зотти, володів парцелою № 272 (дім із землею), яку він одержав частково як посаг від Штефана Зотти, а частково купив. Поряд знаходилася парцела № 273 (дім із землею), яку Єнакакі Зотта спадкував від батька в 1770 р. [59, с. 29]. Ці ділянки розташовувалися по лівій стороні нинішньої вул. Шолом Алейхема. Ш. Зотта був шляхтичем і мав якусь власність у с. Кадубівці (нині Заставнівського р-ну) [13, с. 125].

Таким чином, чернівецька знать та інтелігенція мешкали, головним чином, в районі, обмеженому нинішніми вулицями Головною, П. Чайковського, М. Заньковецької, 28 Червня, І. Богуна, Б. Хмельницького, а найбільш „аристократичною” була Переяславська.

Соціально-професійне обличчя жителів міста наприкінці молдавської доби

Розглянуті відомості джерел дають можливість стверджувати, що в Чернівцях станом на червень 1774 р. було не 388 будинків, зафіксованих у переписній відомості, а близько 400. Адже в перепис не потрапили особи, які займали вищі посади в адміністративному управлінні або мали шляхетські володіння в селах краю.

Переважна більшість населення Чернівців в останні роки перебування міста в складі Молдавського князівства складалася, по-перше, зі значного числа нижчих службовців, частина яких займалася ремеслом і транспортними послугами, по-друге, з професійних ремісників, зайнятих у найбільш необхідних споживчих галузях виробництва, хоча найчисельнішу групу ремісників становили кушнірі й кожухарі. Ці професії слід розрізняти, як це робили укладачі відомості 1774 р. Адже кушнірі (бленар) обробляли шкірки хутряних тварин, тоді як кожухарі (кожокар) займалися обробкою овчини.

П. Кокирла підрахував, що на червень 1774 р. в Чернівцях проживали 84 ремісники з 388-ми міщан, що становило 24,8 % жителів. З них 28 осіб займалися обробкою шкіри і хутра, 13 – виробництвом продуктів харчування, 10 – пошиттям одягу і ткацтвом, 4 – обробкою металу, 3 – будівництвом, 3 – художніми ремеслами тощо [71, с. 48-49]. Ці числа слід розглядати як мінімальні, тому що укладачі переписної відомості в більшості випадків не зазначали професії чи заняття жителів міста.

Для прикладу, в протоколі 1787 р. було занотовано стосовно парцели № 220: „Костянтин Кожокар успадкував свій дім із землею від свого тата, який помер 50 років тому у віці 130 років (der vor 50 Jahren im Alter von 130 Jahren verstorben)”. Мабуть, цьому ж Костянтину раніше належала й сусідня парцела № 221, про яку в протоколі було записано: „Ніколаус Майд, міщ[анський] столяр

(Tischlermeister), купив дім із садом від молдаванина на ім'я Костянтин Кучмар, кушніра (Constantin Kutchmar Kirschner), у 1779 році за 30 фл.” [59, с. 22]. Ділянки знаходилися по лівій стороні нинішньої вул. П. Сагайдачного, ч. 53 і 55 (нині їх розділяє вул. Старобельська). Отже, Костянтин Кожокар (чи Кучмар) володів своєю парцелою з 1737 р., тобто був людиною в літах, яка займалася кожухарством і пошиттям кучм не перший десяток років. Проте у відомості 1774 р. жоден Костянтин не був означений як кожухар або кушнір.

Це ж стосується родини Кудла, яку Р.Ф. Кайндль зараховував до „давньоосідлих” у Чернівцях [102, с. 37]. У протоколі 1787 р. було занотовано декілька парцел, які належали представникам цієї сім'ї. Так, стосовно парцели № 233 зазначалося: „Олександр Кудла спадкував цю землю з [домом] від свого тата, що помер 60 років тому” [59, с. 24]. Парцелою № 231 володів Василь Кудла, який одержав її від батька. Крім того, мельник Прокоп Кудла (Prekor Kudla Morar) купив землю, на якій збудував дім, у п'яти „молдавських мешканців міста Чернівці”. Це була парцела № 228 [59, с. 23]. Всі три ділянки розташовувалися поряд у нижній частині нинішньої вул. А. Барбюса. Проте ім'я Прокоп чи прізвище Кудла жодного разу не згадувалися у відомості 1774 р. Ім'я Олександр носили дві особи – беран Олександр, син Дарія, і скутельник старости швець Олександр. Можливо, останній належав до родини Кудла.

Таким чином, у 1774 р. відсоток ремісників у Чернівцях мав бути помітно вищим порівняно з даними переписної відомості. І все ж явно не вистачало кваліфікованих фахівців, внаслідок чого в місті працювало порівняно багато „чужинців”. Те саме стосується торгівлі, якою займалися не лише місцеві „молдавани” і євреї, але й вірмени зі Снятина та „чужинці”. Вони були дрібними торговцями, які користувалися деякими пільгами. Для прикладу, впродовж XVIII ст. чернівецькі міщани звільнялися від сплати „соляр-

ту” – акцизу за сіль, яка довозилася з покутських копалень [102, с. 27-28].

Місцеві торговці не могли конкурувати з вірменськими купцями „з Ляської країни”, які традиційно тримали в своїх руках торгівлю „стратегічним” товаром Буковини – худобою завдяки протекції молдавських князів [36, с. 129-130, 153-155]. „Своє” купецтво, яке провадило торгівлю в значних обсягах, з'явилося у Чернівцях лише після встановлення австрійської влади. Це були, передусім, Теодор Мустяца, Берл Мехель, „єврейський торговець (juedischer Handelsmann)”, який купив дім із землею (парцела № 74) в Елліка Лазаря за 250 фл. [59, с. 5], вірменин Крістоф Петрович з Городенки, який придбав дім з мурованим погребом (парцела № 95) у Льобеля Ісака за 430 фл., німець Франц Ульріх, який купив будинок (парцела № 97) в Ісака Шмулля Аданії Мадери за 350 фл. [59, с. 8] та інші. Дім Мехеля розташовувався з правого боку нинішньої вул. Шолом Алейхема, поблизу Старого ринку, а будинки Петровича й Ульріха – по нинішній вул. Головної, ч. 35 і 37.

Окремі соціально-професійні верстви жителів розміщувалися порівняно компактно в тих чи інших кварталах міста. Ремісники проживали переважно по нинішніх вулицях П. Сагайдачного, А. Барбюса, Турецькій і на південній околиці Чернівців. Будинки духовенства розташовувалися поблизу храмів, Центральної пл. і на нинішніх вул. Університетській та 28 Червня. Знають та інтелігенти мешкали довкола теперішньої пл. Філармонії, а найбільш „аристократичною”, як зазначалося, була нинішня вул. Переяславська.

Соціально-професійний склад населення „міських” сіл

В червні 1774 р. у „міському” селі „Рошоші” нарахувалося 149 сімей, які поділялися на такі категорії: 65 бірників, 14 беранів, 3 арнаути, 6 имблеторів, 7 каларашів, 34 скутельники, 1 єврей, 10 вдів, 3 служителі церкви, 6 мазилів і рупташів [13, с. 274-276].

В групі бірників інколи зазначалися посади, професії, походження тощо. Список розпочинав двірник (ворник, староста) Василе Пекюл. Його заступник (ветеман) звався Єнакі, який мав синів Василя і Тодера. З ремісників і найманих працівників у списку числилися: мельники Василе та Іон, син гончара Андронік, кожухар Петре, колісник Некулаю та пастух Василе. Частина бірників були порівняно недавніми поселенцями. Зокрема, з Хотинщини походили „хотинчани” Стефан, Василе та Єні. Вихідцями з Галичини або Поділля були особи, позначені як русини (рус, русул): два Штефани, два Іони, Симіон, Григорій, Олекса, Федір, Яків, Василь та його брат Іон. Василь Руснак належав, мабуть, до місцевих старожилів. Нарешті, біженець (беженар) Урсул переселився, мабуть, з іншого цінуту Молдавського князівства.

У списку беранів числилися Онуфрій Киселиця і Василь Пітей, які, можливо, були родичами чернівецьких беранів Манолія Киселиці та Георгія Пітея. Порівняно нечисельні арнеути й імблетори з Рошоша нічим особливим не виділялися. Зате п'ятеро із семи каларашів були означені як русини, хоча й Василе Ломош, вказаний на початку списку, теж міг бути русином. Ще один Василе мав професію чоботаря.

Скутельники поділялися на чотири групи. До першої належало 11 „старостинських скутельників”. У більшості випадків у відомості вказувалися їхні професії або заняття: лудильник (споєнжіу) Постолак, гончарі Николай і „хрещений” (ботезат) Юз, пекар (пітар) Георгій, бондар Павло та його син Лупул, садівник (гредінар) Максим, візник Михай та водовоз Йоніце. Друга група скутельників складалася з 11-ти „чужоземних русинів пана старости Хереску”. Серед них були двоє садівників, візник і, можливо, мельник, хоча йшлося про прізвище (Василе Мельник). У групі „скутельників пагарника Лінбо”, тобто Л. Імбо, числилося п'ятеро чоловік, в тому числі садівник

Аксентій і бондар Сандул. Дещо недоречно між цією і наступною групою скутельників було записано орендаря Гершкула, який, як і всі інші євреї, платив податки за окремою статтею. Ще семеро скутельників числилися за службовцями і священиками: Іон, „унгурян”, (виходець з Трансільванії), був скутельником логофета К. Мунтяна, русин Іван – капітана Янеша, русин Штефан – рупташа Л. Грека, Костянтин – рупташа В. Грека, русин Антон – попа Афанасія, Петро – попа Йордаке і, нарешті, Іон Кучерян – стольника Потнога.

Після вдів і священнослужителів наприкінці переписної відомості містився перелік мазилів та рупташів, до яких належали мазил капітан Янеш, рупташі Лазар і Василь Греки та інші. Як зазначалося, батька останніх звали Георгієм Греком, який у 1731 р. купив у Сулімана Баші дім із землею на нинішній площі Філармонії. У переписній відомості 1772 р. Г. Грек ще значився як житель „Росоші” [13, с. 116], але до червня 1774 р. він вже помер.

Отже, населення Роші помітно зросло в порівнянні з 1772 р., коли там нараховувалося 126 (127) сімей. В 1774 р. їх було вже 149. Це можна пояснити появою декількох десятків переселенців з Галичини або Поділля, Хотинщини, Молдови і Трансільванії.

В „міському” селі „Хореча” нараховувалося 62 сім'ї. З них 58 залишалися скутельниками монастиря. Щоправда, трьох осіб позначено в цьому списку як рупташів, тобто дворян. Видавці вказали в примітці, що, мабуть, йшлося про колишніх рупташів. Горечани були звичайними селянами, професії мали лише одиниці: ткач Петро, кушнір Андрій, мельник Іван, скрипкар Костянтин. Двоє осіб позначені як „хотинчани”, „унгурян” Андронік і його син Симіон мали б походити з Трансільванії, „рус” Андрій – з Галичини. Двоє мали прізвисько Руснак, один – Мазур. Лише двоє жителів Горечого перебували на службі: беран Тодер та імблетор Василь Воронка. „Інтелі-

генцю” представляли о. Дмитро і даскал Михалакі [13, с. 385].

Звертає на себе увагу менше число дворів – 62 у 1774 р. порівняно з 1772 р., коли в Горечому було занотовано 75 дворів. Це можна пояснити тим, що в 1774 р. у відомість включили лише с. Горече, яке в територіальному відношенні належало до Чернівців. А маленьке монастирське с. Люди-Горече (від виразу „люди монастиря Горече”) укладачі відомості, мабуть, не взяли до уваги.

Висновки

Отже, в червні 1774 р. на території, яка адміністративно належала Чернівцям, проживало щонайменше 3 тис. осіб. Населення самого міста могло нараховувати близько 2 тис. жителів. Майже третину глав сімей становили дрібні службовці місцевої адміністрації, частина яких додатково займалася ремеслом і перевезеннями. Проте в ремеслі, транспорті, сфері послуг головну роль відігравали звичайні міщани, передусім, скутельники, частково бірники, в тому числі представники єврейської громади. Така галузь ремесла, як ковальство, перебувала виключно в руках циганських майстрів. Однак, на загал, обсяг професій і послуг був досить обмежений.

Торгівля носила дрібний характер, а місцеві гендлярі, мабуть, крім корчмаря Штефана і ще декількох осіб, не мали навіть справжніх крамниць. Цю лакуну заповнювали чужинці. Й. Боскович, подорожуючи влітку 1762 р., бачив у Чернівцях три крамниці, в яких торгували турки [102, с. 37-38]. Ту саму роль відігравали снятинські вірмени, які відкрили в місті свої крамниці.

Чернівці XVIII ст. розташовувалися на правому березі Пруту і межа міста, судячи з її опису 1782 р., мало змінилася з тих пір. Однак міщанська громада могла користуватися лише землями, розташованими між Прутом, Клокучкою та Мольницею. На південному заході, півдні і південному сході межа міської території пролягала ярами, що перетинають нинішні вул. Сторожинецьку та

Південно-Кільцеву, і сягала залізниці поблизу заводу „Кварц”, де різко завертала на північ і прямувала до Мольниці. Як на 2 тис. міщан, це була достатня площа для випасу худоби і вирощування зернових культур. Проте більша частина громадських земель була вкрита лісом і болотами. Згідно з давніми звичаями, орна земля надавалася в користування лише тим особам, які мали робочу худобу та реманент для її обробітку. І все ж складається враження, що в 1772-1774 рр. більшість чернівчан не займалися сільським господарством як головним заняттям, хоча мали великі садиби, які нерідко створювали на „порожніх” площах, не питаючи дозволу влади. На цих ділянках вони вирощували сади та городину, тримали чимало худоби та іншої живності, плекали пасіки.

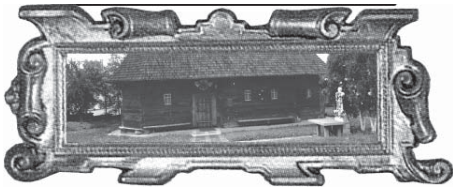
Нарешті, міщани не були такими темними, як вважали деякі історики кінця XIX – початку XX ст. Даскали в школах-дяківках, що існували при міських храмах, навчали дітей з більш заможних сімей читати, писати, рахувати, а в деяких випадках ще й співати псалми. Як засвідчує протокол 1787 р., письменні особи були навіть серед ремісників, хоча й не багато. Для прикладу, власноруч підписалися (кирилицею) циркульник Г. Чунтуляк, кушнір С. Деметрович, кушнір К. Планар (Бланар), С. Чешка, Ш. та І. Ністори, П. Штірбул, Г. Слухайко, П. Чауш та інші. Грамотними були всі священнослужителі, шляхтичі та засідателі міського суду місцевого походження, а деякі з них навчилися підписуватися по-німецьки. В двох випадках власноручні підписи (кирилицею) поставили жінки – „вдова арнаута” Іяна та „заприсяжена повитуха” М. Ботезата. Найвищим рівнем освіти відзначалися євреї, які підписувалися на івриті. Зате серед німців, які осіли в місті після 1774 р., було немало таких, що не вміли писати і замість підписів ставили хрестики.

Прослідковуючи складний, сповнений трагічних перипетій шлях Чернівців крізь майже чотириста років – від першої документальної згад-

ки в грамоті від 8 жовтня 1408 р. до перепису з червня 1774 р., можна з упевненістю стверджувати, що вони набули виразних рис осередку суспільно важливих функцій, притаманних саме місту, – адміністративних, ремісничо-торговельних,

транспортних, культурно-освітніх. Цей фактор став об'єктивною передумовою перетворення міста на важливий регіональний центр [106], а в перспективі – здобуття Чернівцями статусу і значення крайової столиці Буковини.

ЧЕРНІВЕЦЬКІ ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ XVIII СТ.: ІСТОРІЯ СПОРУДЖЕННЯ, АРХІТЕКТУРА, ДОЛЯ

МИХАЙЛО ЧУЧКО

Буковина як історико-географічний регіон України, що безпосередньо межує з Поділлям та Поліссям, а також сусідніми Румунією та Молдовою, з якими її пов'язує багатовікова історія, виділяється своєю етнокультурною специфікою. Ці особливості яскраво відобразилися не лише в традиціях, господарських заняттях, кухні, одязі місцевого населення, але й в народній архітектурі, зокрема культовій.

Досить виразно специфічні риси традиційного культового будівництва буковинського краю минулих епох знайшли своє втілення в архітектурних формах дерев'яних православних храмів Чернівців, яких тут, за свідченням джерел, було декілька.

Перша писемна згадка про чернівецькі церкви датується кінцем XV ст. В грамоті молдавського воєводи Штефана Великого від 15 березня 1490 р. згадано дві церкви “отъ миста отъ Черновцих” з двома “попами”, які підпорядковувались Радівецькому єпископству. Однак які це були храми і де вони розташовувались в документі не повідомляється. Протягом наступних століть дерев'яних церков в місті побільшало. За свідченням єзуїта Й. Босковича, який разом з англійським послом Д. Портером відвідав Чернівці в липні 1762 р., там існувало вже три церкви.

Одну з них було споруджено між 1709 і 1715 рр. за вказівкою молдавського воєводи Ніколає Мав-

рокордата (рис.1), а його сини – господарі Константин та Іоан – надали церкві особливі привілеї. Зокрема, Константин Маврокордат у грамоті, датованій вереснем 1732 р., зазначав, що “змилосердившись над цією святою церквою з Чернівців”, котру збудував його покійний батько Іо Ніколає Олександр воєвода і “де святкується храм Успення Пресвятої Богородиці”, він визначив, щоб “кожного року надавалося їй щомісяця по 2 ока (1 ока=1,52 л) мира та 30 драм ладану з господарської митниці” для його “вічного поминання”. Через це Успенську церкву часто називали “господарською” (“biserica domniască”). Священники цієї церкви користувалися низкою привілеїв та пільг: вони звільнялися від податків та данини на користь держави, а також від зборів за бджоли, свині та вівці. Окрім того, вони мали право брати з продавця за кожен продану в Чернівцях голову худоби чотири бані, а з покупця – два бані. До того ж різник повинен був видавати їм щонеділі з м'ясної лавки одно око (1,278 кг) м'яса. Ці пільги були підтверджені господарями в грамотах 1741 та 1743 років.

Розташовувалась Успенська церква на пагорбі біля Турецької криниці. Поблизу храму стояла дерев'яна дзвіниця, а також розташовувалося парафіяльне кладовище. В 1779 р. господарську церкву було розібрано і коштом графа Я. Логотетті перевезено до с. Долішні Шерівці (тепер передмістя Чернівців), де її відновлено та освячено на спо-

честь св. Спиридона (рис.2). Там вона знаходиться й понині.

Відповідно до архітектурного вирішення основних об'ємів – це тризрубна споруда з квадратним в плані притвором, трохи ширшою навою та п'ятигранною вівтарною частиною. Під високим, критим драницею дахом, заховані пірамідальні верхи зрубів. Над покрівлею височить декоративна маківка, трішки відсунута на схід внаслідок перебудови, яка змінила загальні пропорції будівлі. В XIX ст. кронштейни зрубів, що підтримували вноси даху, замінили дерев'яними стовпами. Це надало господарській церкві оригінальністю вигляду.

Церква св. Параскеви “на Чернівецькому торзі” була ще однією дерев'яною культовою спорудою, що існувала в місті у XVIII – на початку XIX ст. В документі 1768 р. її називають “церквою блаженного Леки”, який мав бути ктитором цього храму. В окремих джерелах церква фігурує під назвою “Вамяска”, оскільки біля неї знаходився митний пост – вама. З подорожніх нотаток австрійського цісаря Франца I, який відвідав Чернівці в 1817 р., довідуємося, що ця невеличка дерев'яна православна церковця стояла “у провулку неподалік будівлі гімназії [...] з правого боку”.

Точна дата побудови храму невідома. В актах обстеження церкви св. Параскеви за 1829 р. протопресвітер Стефан Тарновецький відзначив, що ця споруда на той час мала 105 років. Якщо ця інформація є точною, то датою побудови храму повинен бути 1724 р. Оскільки церква вже на початку XIX ст. була у підупалому стані і до наших днів не збереглася (у 1837 р. її зачинили, а в 1843 розібрали), ми маємо лише приблизне уявлення про об'ємно-просторове вирішення цієї культової споруди. Зокрема, з протоколу канонічної візитації дерев'яної церкви св. Параскеви за 1837 р. дізнаємось, що довжина храму становила 8 1/2 сажнів (16 м), а ширина – 4 сажні (7,6 м). В 1844 р. трохи вище від старої церкви на розі тодішніх вулиць Головної та Львівської за ініціативою отця Андрія Василевича було закладено новий мурований храм, який в 1862 р. освятили на честь св. Параскеви.

У 1748 р. в Чернівцях було зведено дерев'яну церкву св. Миколая. Її ктитором виступив тодішній чернівецький староста боярин Стросеску. Цей храм ще й досі стоїть в тій частині старого

міста, яка фігурує в джерелах під назвою Селище (тепер вулиця П. Сагайдачного). З документів відомо, що цю ділянку землі ще в 1742 р. придбав за 200 золотих від Костя Грами і доньок Лупу Стросеску, племінник. Таким чином на момент побудови Миколаївської церкви Селище вже належало Стросескулам. В науково-популярній літературі часто фігурує інша дата спорудження храму – 1607 р., однак вона не підтверджується джерелами і є помилковою.

Як засвідчують документальні матеріали Буковинської православної консисторії, у 1779 р. церкву св. Миколая в Селищі було суттєво перебудовано завдяки турботам церковного епітропа Георгія Димитровича. В ході цієї перебудови парафіяни підвели під споруду кам'яний підмурок. У 1864 р. після освячення кафедральної церкви Зішестя Св. Духа в Чернівцях, Миколаївська церква стала її філією. У 1885 р. турботами настоятеля храму протопресвітера Леона Попеску релігійна громада перекрыла церковний дах, що вже кілька років поспіль протікав. В 90-х рр. XIX ст. стіни церкви зовні потинькували (рис.3). Про це свідчить її зображення на поштівці Л. Кьоніга (1899 р.). Спершу біля храму стояла дерев'яна дзвіниця. Згідно з протоколом обстеження церкви за 1834 р. вона мала три дзвони, але через її занедбаний стан у 1868 р. ліворуч від церковної будівлі було зведено муровану дзвіницю. В 1873 р. на ній також висіло три дзвони. Раніше поблизу церкви св. Миколая, як і біля Успенської, знаходився парафіяльний цвинтар.

За стильовими ознаками Миколаївська церква належить до архаїчних безкупольних споруд. Її основний об'єм, що складається з широкої прямокутної в плані нави і вужчих полігональних зрубів вівтаря та притвору, накритий високим спільним спадистим дахом. Гребінь покрівлі увінчано трьома кованими хрестами (рис.4).

У радянський час храм не діяв. Лише в листопаді 1990 р. його повернули православній релігійній громаді. 14 листопада 1992 р. споруда церкви частково згоріла, але вже за кілька років була відновлена. Її освячення відбулося 4 грудня 1995р.

Наприкінці молдавсько-турецької доби, в 1774 р., на так званій “Магалі” (на місці нинішнього спортмайданчика педагогічного училища), було

Колишня
Свято-Успенська,
а з 1779 року –
Свято-Спиридонівська
церква.

Фундатор Свято-Успенської
церкви воевода Ніколає
Маврокордат.

Свято-
Миколаївська
церква
з дзвіницею.

Ктитор Свято-Троїцької
церкви Радівецький єпископ
Досифей Хереску.

Свято-Миколаївська
церква.

Свято-Троїцька церква.

Новий храм Успення
Пресвятої Богородиці.

руджено дерев'яну церкву св. Трійці. Ктиторами храму стали Радівецький єпископ Досифей Хереску (рис.5) та його брат, чернівецький староста і великий медельнічер, Ілля Хереску з дружиною Катериною. Саме в цій церкві 12 жовтня 1777 р. владика Досифей відправив урочисте богослужіння з нагоди принесення населенням Буковини присяги на вірність австрійській імператриці Марії-Терезії та її сину, цісарю Йосифу II. У Троїцькому храмі (протягом 1781 – 1864 рр. він був кафедральною церквою православної громади) з 29 червня до 7 вересня 1783 р. перебували мощі св. вмч. Іоана Нового під час їх повернення із Жовкви до Сучави.

1874 р. коштом Буковинського православного релігійного фонду за підтримки чернівецького торговельного інспектора Леона фон Рея та церковної громади церкву св. Трійці перенесли з центральної частини міста до передмістя Клокучка.

Своїми архітектурними формами Троїцький храм в загальних рисах нагадував церкву св. Миколая. Однак, на відміну від останньої, його притвор був не гранчастий, а квадратний. Окрім головних вхідних дверей з південного боку притвору, церква мала додатковий вхід із заходу. Пірамідальні перекриття зрубів ховалися під площинами високого спадистого даху, увінчаного трьома кованими хрестами. Поблизу церкви височіла дерев'яна дзвіниця (рис.6).

З 1966 р. ця історико-архітектурна пам'ятка Чернівців зберігається в експозиції Львівського музею народної архітектури і побуту. До речі, чернівецькій мерії до 600-річного ювілею першої документальної згадки про Чернівці варто було б поставити питання про повернення цієї споруди на територію міста.

У 1783 р. на пагорбі біля Турецької криниці замість старої господарської князівської церкви було зведено новий дерев'яний храм Успення Пресвятої Богородиці (рис.7, 8). В 1876 р. Успенську церкву перенесли до чернівецького передмістя Калічанка (в район нинішньої вулиці Новоушицької), де вона стоїть і понині.

За своєю архітектурно-просторовою композицією це типовий безкупольний храм з широкою квадратною навою, гранчастим вівтарем та прямокутним притвором, високий спадистий дах якого традиційно увінчано трьома кованими хрестами.

Таким чином, чернівецькі дерев'яні церкви XVIII ст. є помітним явищем в історії традиційного культового будівництва Буковини та її крайової столиці, оскільки не лише репрезентують на теренах краю найбільш архаїчні форми молдавсько-буковинського архітектурного типу, але й визначають архітектурне обличчя Чернівців як міста з багатомістовою історією та давніми культурними традиціями.

МІСТО В ПЕРІОД АВСТРІЙСЬКОГО ПРАВЛІННЯ

ВАСИЛЬ БОТУШАНСЬКИЙ

Населення

З приєднанням краю до Австрії склад населення міста суттєво змінювався. Передусім **кількісно**. Якщо у 1774 р. у Чернівцях і приміських селах – Роші, Клокучці і Горечі проживало 359 родин, а це приблизно 2 тис. осіб, то у 1787 р. – 2,7 тис., 1830 р. – 9,1 тис., 1850 – 20,5 тис., 1857 р. – 26,3 тис., 1869 р. – 33,9 тис., 1880 р. – 45,6 тис., 1890 р. – 54,2 тис., 1900 р. – 67,6 тис., 1910 р. – 87,1 тис., 1914 р. – бл. 100 тис. [9, с. 21; 80, с. 175]. За чисельністю населення Чернівці серед провінційних столиць Австрії займали приблизно середнє становище. Приміром, у 1869 р. населення Праги становило 157,3 тис. чол., Трієста – 80,7 тис., Лемберга (Львова) – 87,1 тис., Граца – 80,7 тис., Брюна (Брно) – 73,5 тис., Чернівців – 33,9 тис., Лінца – 30,5 тис., Лайбаха (Любляни) – 23 тис., Зальцбурга – 19,3 тис., Троппау – 17,1 тис., Інсбрука – 16,8 тис., Клагенфурта – 15,2 тис. [108. – 1870. – 15 квіт.]. За 130 років населення Чернівців зросло у 37 разів. Цьому сприяло те, що місто жило в умовах миру, тож природний приріст населення був значний. У великій мірі населення поповнювалося приїжджими людьми як з повітів Буковини, так і з інших провінцій імперії у зв'язку з появою в місті нових підприємств, об'єктів транспорту, будівництва, закладів освіти, охорони здоров'я, фінансів, розширення державних органів влади та інших, що

фіксувалося тодішньою статистикою. Так, у 1857 р. позакрайове населення міста становило 5,8 тис. чол., [97, с. 5], у 1869 р. 9,4 тис. чол., [98, с. 7], у 1880 р. – 19,6 тис. [108. – 1881. – 17 лип.] і т.д. Тож якщо, приміром, у 1869 р. власне населення Чернівців становило 24,5 тис. чол., а у 1880 р. – 26 тис. чол., то за рахунок власного приросту населення воно збільшилося на 1,5 тис. чол., а за рахунок приїжджого – на 10,2 тис. чол.

Але цікавий сам по собі факт цих міграцій, який свідчив про те, що Чернівці були відкритим містом, а не глухим анклавом. Так, у 1869 р. серед „стороннього” населення з інших провінцій зафіксовано у Чернівцях 5065 чол. із Галичини, 224 – з Богемії, 99 – з Угорщини, 81 – з Нижньої Австрії, 77 – з Моравії, 38 – з Сілезії, 33 – з Семигороду, 6 – з Штирії, 3 – з Верхньої Австрії, 1 – з Тіролю. Виявлено було і 354 чол. з інших країн: 197 – з Румунії, 47 – з Російської імперії, 42 – з Пруссії, 24 – з Італії, 21 – з Англії, 10 – з Баварії, 7 – з Швейцарії, 4 – з Франції, 1 – з Саксонії, 1 – з Туреччини. Водночас зафіксовано 180 чернівчан у 8 австрійських провінціях і 240 – за кордоном (179 – в Румунії, 51 – в Російській імперії, 7 – в Німеччині, 2 – у Франції, 1 – в Англії) [98, с. 6 - 9].

Щодо співвідношення складу населення за статтю, то воно розподілялося майже порівну з коливанням на користь тієї чи іншої статі в межах 0,1 – 0,7%.

Місто поступово ставало **багатонаціональним**. На час приєднання Буковини до Австрії край був заселений рідко. Тому австрійське керівництво було зацікавлене у збільшенні числа населення, передусім **німецького**, щоб зміцнити в місті і краї німецькомовний елемент як певну свою опору. На заклик влади сюди переселилося з Швабії, Баварії, Франконії, Саксонії, а також з Богемії (Чехії) і Семигороду (Трансильванії) до 3 тис. німецьких родин, частина з них і в Чернівці [33, с. 7-8]. Щоправда, абсолютна більшість з них оселилася у сільській місцевості, а також на Роші, Жучці [40, с. 8; 28, с. 38 - 43]. У місті оселилися у переважній більшості німецькомовні австрійці із західних провінцій як різного роду керівне чиновництво, представники освіти, юриспруденції, охорони здоров'я, ремісники, промислові робітники, підприємці, військові та ін. Про те, що німецькомовне населення, якого тут раніше майже не було, а після 1774 р. істотно зростало, свідчать такі дані по м. Чернівці: у 1869 р. – 6,6 тис. чол., або 19,6% населення міста, 1880 р. – 8,3 тис. (18,5%), 1890 р. – 9,9 тис. (18,6%), 1910 р. – 12,7 тис. (14,8%) [80, с. 204], тобто за 40 років зросло у 1,9 раза, а частка у загальному складі населення не досягала і п'ятої частини.

Та особливо інтенсивно зростала чисельність **єврейського** населення – як за рахунок природного приросту, так і особливо за рахунок механічного, тобто прибуття з Галичини, інших провінцій Австрії, Молдови, Бессарабії, займаючи провідні позиції в торгівлі, почасти в ремеслі, суді і судочинстві, охороні здоров'я, освіті та ін. Щоправда, австрійська влада не визнавала євреїв за окрему націю. А з огляду на те, що вони говорили на жаргоні, близькому до німецької мови, то їх за розмовною мовою при переписах населення вписували у графу разом з німцями. Тому дослідники і раніше, і тепер визначали число євреїв за віровизнанням у графі „іудеї”, „мозайш”, що є не зовсім точно. На час приєднання Буковини до Австрії у всьому краї проживало 504 єврейські сім'ї, що становило приблизно 2,3 тис. осіб [40, с. 42]. У 1857 р. їх число у Чернівцях становило 4,7 тис. осіб (17,8%), у 1869 р. – 9,6 тис. (28,2%), у 1880 р. – 14,4 тис. (32,4%), у 1890 р. – 17,4 тис. (32,7%), 1910 р. –

28,4 тис. (34,4%). Причому абсолютна більшість євреїв жила не у передмістях, а у самому місті: у 1880 р. – 93%, у 1890 р. – 88%, у 1910 р. – 93% [7, с. 2; 98, с. 65; 80, с. 204, 205]. Населення цієї національної групи зросло за півстоліття у 6 раз, а його питома вага у складі населення міста – у 1,8 раза.

На фоні всезростаючого прибуття в місто різнонаціонального населення незначним було зростання частки корінного населення – **українців і румунів**, які у 1846 р. становили на Буковині відповідно 48,6% і 37,9% - разом 86,5% [42, с. 372; 41, с. 67]. У 1869 р. українців у місті було 5,8 тис., що становило 17,2%, у 1880 р. – 8,2 тис. (18,5%), у 1890 р. – 10,4 тис. (19,6%), у 1900 р. – 13,0 тис. (19,8%), у 1910 р. – 15,3 тис. (17,5%) [98, с. 65; 80, с. 204, 205]. Число румунів становило у 1869 р. 6 тис. чол. (17,7%), у 1880 р. – 6,4 тис. (14,4%), у 1890 р. – 7,6 тис. (14,4%), у 1900 р. – 9,4 тис. (14,3%), у 1910 р. – 13,4 тис. (15,4%) [124, с. 15; 198, с. 65; 80, с. 204, 205]. Хоч число українців зросло у 2,6 раза, їх питома вага у місті підвищилася всього на 0,3%. Чисельність румунів зросла у 2,2 раза, а питома вага знизилася на 2,3%.

Після приєднання Буковини до Австрії, а особливо коли адміністративно край був включений до складу Галичини, сюди досить численно прибувало **польське** населення: селяни, ремісники, підприємці, гірники, а згодом і за рахунок природного приросту поляки досить численно поповнювали склад залізничників, різного роду службовців, суддів, адвокатів, працівників освіти, охорони здоров'я та ін., внаслідок чого за чисельністю вийшли на третє місце (після євреїв і українців). Так, у 1869 р. поляків у місті нараховувалося 5,7 тис. чол (16,8%), у 1880 р. – 6,7 тис. (15,0%), у 1890 р. – 7,6 тис. (14,3%), у 1900 р. – 8,6 тис. (13,1%), у 1910 р. – 14,9 тис. (17,1%) [98, с. 65; 124, с. 15; 128, с. 54; 80, с. 204, 205]. Значно менше було в місті представників **інших національностей**: чехів у 1880 р. – 483, у 1890 р. – 169, у 1910 р. – 365; угорців у 1869 р. – 84, 1880 р. – 18, 1900 р. – 37, 1910 р. – 57; росіян-старообрядців у 1869 р. – 33, 1910 р. – 84; словенців у 1910 р. – 24, тоді ж італійців – 12, сербів – 1 [98, с. 65; 124, с. 15; 128, с. 54; 80, с. 204, 205,]. Отже, населення Чернівців було багатонаціональним. Найбільш численним було

єврейське населення, далі йшли українці, румуни, німці, поляки, однак на початку ХХ ст. поляки навіть входять на 3-є місце у складі городян. Хоч корінні жителі краю – українці і румуни – становили, приміром, у 1890 р. на Буковині 76%, у складі населення Чернівців – тільки 34%. Тоді на українських землях це було характерно для всіх великих „неукраїнських” міст.

Населення Чернівців відзначалося не тільки багатонаціональністю, але й **багатоконфесійністю**, оскільки кожен „привіз” у свій час свою віру і передав її спадкоємцям. Це, знов-таки можна простежити за урядовими переписами населення тих же років. Так, 1857 р. римо-католики становили в місті 7,3 тис. чол., або 28%, православні – 5,9 тис. (22%), іудеї – 4,7 тис. (18%), греко-католики – 2,5 тис. (9%), євангелісти (лютерани і реоформісти) – 1,1 тис. (4%), незначне число (140 чол.) становили вірмено-католики і православні вірмени (31 чол.). У 1869 р. співвідношення дещо міняється. Римо-католики поки що на першому місці – 10,6 тис. чол. (31%), іудеї на другому – 9,6 тис. чол. (28%), православні відсуваються на третє місце – 7,6 тис. (23%), далі йдуть греко-католики – 9,6 тис. чол. (11%), євангелісти – 1,6 тис. (5%), незначне число (217 чол.) вірмено-католиків, 5 чол. православних вірменів, 12 чол. – інших конфесій. У 1910 р. іудеї займали перше місце – 28,6 тис. чол. (33%), римо-католики – 23,5 тис. (27%), православні – 20,6 тис. (24%), греко-католики – 9,6 тис. (11%), євангелісти – 4,4 тис. (5%), незначне число зараховувало себе до вірмено-католиків – 311 чол., липованів-старовірів – 84, вірмено-православних – 31, старокатоликів – 14, магометан – 2, атеїстів – 25 [97, с. 2; 98, с. 56 – 57; 128, с. 54 - 55]. Питома вага православних – корінних жителів краю становила у 1910 р. 68% проти 24% православних у Чернівцях, тобто останніх було майже у три рази менше. Стосунки між мешканцями різних віровизнань були загалом толерантними [86, с. 42].

Як відомо, кожна людина живе з своєї праці. Мешканці Чернівців були зайняті у **різних сферах людської діяльності**, про що засвідчують ті ж урядові переписи. Щоправда перший загальний перепис населення (і худоби) у 1857 р. не відповідав ще науковим запитам, тому можемо встановити

лише, що у місті в промисловості і ремеслі у 1857 р. серед місцевого працюючого населення (без сторонніх) було зайнято 2,1 тис. осіб, у сільському господарстві – 0,9 тис., у торгівлі – 0,6 тис., на державній службі, у вільних професіях – 0,7 тис., домовласники і рантьє становили 0,3 тис. осіб, слуги і поденники без зазначення сфери зайнятості – 1,7 тис. чол. Останнє не дає можливості визначити точно відсоток зайнятості населення у кожній галузі. Непрацюючі – діти до 14 років, престарілі, інваліди, безробітні становили 16 тис. чол. [97, с. 3 - 4].

Значно краще було враховано зайнятість громадян при переписі 1869 р. У промисловості і ремеслі серед усіх працюючих (без дітей та інших непрацюючих) числилося 4,5 тис. осіб, або 26% усіх працюючих, у торгівлі – 1,3 тис. (7%), на транспорті – 0,4 тис. (2%), у будівництві – 0,7 тис. (4%), як особиста прислуга у міської знаті – 2,7 тис. (15%), у сільськогосподарському виробництві – 5 тис. (29%), на державній службі, охороні здоров'я, освіті, в нотаріаті, адвокатурі, у вільних професіях – 2,6 тис. (15%) [115, с. 58 - 59]. Як не дивно, але у місті по 20 роках ліквідації панщини найбільше городян було зайнято у сільському господарстві. Таке явище традиційно вважається проявом консерватизму. Але ці „міські селяни” (переважно з передмість) забезпечували тоді місто (та й пізніше) значною частиною сільгосппродукції.

Чіткий розподіл усього населення міста (працюючого і непрацюючого) за основними сферами діяльності дав перепис 1890 р.: у промисловості – 18,9 тис. (35%), у торгівлі і на транспорті – 11,9 тис. (22%), на державній, офіційній службі і у вільних професіях – 14,1 тис. (26%), у сільськогосподарському виробництві – 9,2 тис. (17%) [123, с. 8]. Отже, за 20 років істотно зросла частка зайнятих у промисловості, торгівлі, на транспорті, на державній службі і у вільних професіях, а, з другого боку, значно знизився відсоток зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Це було закономірним наслідком урбанізації Чернівців.

Найповнішим переписом населення за зайнятістю (працюючих і непрацюючих членів їхніх сімей та інших) є перепис 1910 р. Із 87,1 тис. жителів міста у промисловості і ремеслі було зайнято 26,2 тис.

чол. (30%), стільки ж у торгівлі і на транспорті; на державній службі, вільних професіях – 28,1 тис. (32%), у сільськогосподарському виробництві – 6,7 тис. (8%) [131, с. 5, 9, 13, 17, 21]. Отже, хоч і з певним запізненням, але Чернівці за структурою зайнятості населення по різних сферах діяльності наближалися до середньоєвропейського рівня. За 40 років у 3,6 раза знизилася питома вага зайнятих у сільськогосподарському виробництві, у 4 рази підвищилася питома вага зайнятих у торгівлі, у 2 рази підвищилася питома вага зайнятих в інтелектуальній праці і офіційній службі. Процес, як мовиться, йшов у цивілізаційному руслі. Хоча відчувалася залежність глибини від метрополії. Внаслідок недостатнього розвитку промисловості відставав ріст числа промислових робітників, які могли б більше виробляти товарів народного споживання. Доводилось багато чого довозити в край і продавати. В результаті число зайнятих у торгівлі фактично зрівнялося з числом виробників, що свідчило про ознаки перетворення краю у ринок збуту промислових товарів метрополії. Можна було вітати збільшення в місті числа професорів, учителів, медиків, діячів науки, мистецтва. Однак швидко збільшення числа чиновників (1900 р. – 1,7 тис., 1910 р. – 2,6 тис.) [80, с. 197, 198] могло свідчити про посилення в місті чиновницько-бюрократичного апарату, збільшення видатків на його утримання.

За переписами населення простежувалася й частка працюючих серед усього наявного населення. Так, у 1857 р. серед 26,3 тис. чол. наявного населення переписом зафіксовано, очевидно, далеко неповно лише 6,3 тис. працюючих, або тільки 24%, у 1869 р. – відповідно серед 33,9 тис. усього населення – 17,3 тис. працюючих (51%), у 1890 р. – серед 54,2 тис. усього населення 23,8 тис. працюючих (43,9%), у 1910 р. – серед 87,1 тис. усього населення – 38,2 тис. працюючих (43,9%) [80, с. 180, 181; 97, с. 3]. Отже, в міру розширення ринку праці дещо зростала частка працюючих у місті, але вона здебільшого не піднімалася вище половини, у той час як в цілому по Буковині, вона здебільшого коливалася у межах 47,8 – 59,5% (в основному за рахунок раннього залучення до праці сільських дітей).

Переписи населення дають можливість побачити й **становище окремих соціальних груп** населення як по кожній сфері зайнятості, так і в цілому. Якщо у 1890 р. самостійні господарі і орендарі становили у місті у всіх сферах 8,8 тис. чол., або 37% усього працюючого населення, службовці – 4,1 тис. (17%), робітники – 8,6 тис. (36%), поденники – 2,2 тис. (10%), то у 1910 р. – самостійні – 17 тис. (40%), службовці – 4,2 тис. (10%), робітники – 17,9 тис. (42%) і поденники – 3,5 тис. (8%) [123, с. 9 – 17; 131, с. 21]. Отже, число самостійних господарів зросло за 20 років в 1,9 раза, а процентна частка – на 3%, службовців – знизилася на 0,2 тис. (- 7%), , робітників збільшилося у 2 рази, а частка у структурі населення на 6%, поденників – у 1,6 раза, але частка у структурі зменшилася на 2%. На цій підставі можна хоча б приблизно робити висновки про добробут населення міста, скажімо, у 1910 р. Очевидно, у самостійних господарів і службовців (21,2 тис. чол., або 50% працюючих) доходи були постійними, надійними і загалом достатніми для їх прожиття і їх родин, а у робітників і поденників (21,4 тис., або 50% працюючих) ці доходи були невисокими, непостійними, ненадійними.

Міське самоврядування на тлі історичних подій

У ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. російські війська зайняли тоді Молдавське князівство, у т.ч. й Буковину. Але за Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. Молдавське князівство було повернуто Туреччині. Російські війська виводилися звідти більше місяця. За цей час представники вищого військового командування Австрії за дорученням імператора Йосифа II вступили у переговори з командуючим 1-ю російською армією генерал-фельдмаршалом П.О.Рум'янцевим і домовилися (не без винагороди останнього), що після відступу російських військ Буковину без відома Туреччини займуть австрійські війська.

Після відповідної підготовки австрійські війська 31 серпня 1774 р. рушили з Галичини (приєднаної до Австрії 1772 р.) на Буковину, у т.ч. два батальйони полків Нугента і Шишковича вступили у Чернівці. Перший батальйон гусарів отабо-

рився у Чернівцях (туди ж прибуло і військово командування), а другий батальйон 1 вересня рушив на Сучаву. За короткий час була занята майже вся Буковина. Під час тривалих, напружених дипломатичних переговорів Австрії підписанням Константинопольської конвенції 7 травня 1775 р. вдалося мирним шляхом примусити Туреччину погодитися передати їй Буковину „навічно” [32, с. 169-245].

Управління краєм перейшло до військової адміністрації, яка впродовж 1774 – 1786 рр. перебувала у Чернівцях, очолювана спочатку генерал-майором Габріелем фон Сплени, який прибув сюди у середині жовтня 1774 р. Г.Сплени, ознайомившись з краєм, склав цікавий документ – „Опис Буковини”, перекладений у наш час українською мовою. Він писав: „Чернівці досить населене місто. Кращі будинки належать іудеям, яких в усьому дистрикті немає такої кількості, як у цьому містечку”, зокрема 112 родин іудеїв і 178 родин християн. Серед останніх – дві боярські родини, 4 родини – мазилів, 10 родин священиків, 48 – селянських, 18 умблаторів, 18 – арнаутів, 78 – биран (різного роду службові особи за часів Молдавії) [82, с. 21, 36].

Перехід Буковини, а отже і Чернівців, з-під влади Османської імперії під владу великої європейської держави з централізованою владою, помітними здобутками в економічному і культурному розвитку мав певні позитивні наслідки. На 140 років тут припинилися війни. Українське населення Буковини, яке завжди становило в краї більшість, дістало можливість об'єднатися з українцями Галичини і Закарпаття в межах однієї держави (тим самим поновити єдність українців, яка існувала у межах колишньої Галицько-Волинської держави). Це давало можливість українцям успішніше протистояти денационалізаторським процесом, зберегти себе як етнічне ціле.

Важливою подією у Чернівцях стало складання населенням міста і краю 12 жовтня 1777 р. присяги на вірність Австрії і Габсбурзькій династії. Жителі Чернівців і запрошене з усієї Буковини дворянство складало присягу у Чернівцях, а для прийняття присяги на місцях було направлено 17 офіцерів. У Чернівцях присягу складало майже 800

осіб у спеціально побудованому перед т.зв. генеральським будинком (нині на розі вул. Шкільної і Шолом Алейхема) дерев'яному залі, де було встановлено портрети імператриці Марії Терезії та імператора Йосифа II. Перед портретами стояв стілець, на якому сидів військовий губернатор Г.Сплени і від імені Габсбургів приймав присягу на вірність. Урочистості супроводжувалися богослужінням, 36 пострілами з гармат, а також з рушниць, розкиданням у натовп 1500 15-крейцерових монет, музикою, співами, танцями, ілюмінацією (засвітили 5 тис. ламп), різними забавами, народним гулянням і щедрим угощенням (40 смажених баранів, багато смаженої птиці, 1500 булок, 150 відер вина та ін.) [119, с. 68-71].

Спочатку все управління в місті було в руках Г.Сплени і його офіцерів, на нижчих посадах залишилося незначне число колишніх молдавських службовців. 6 квітня 1778 р. військовий губернатор Г.Сплени покинув Чернівці. Його з 3 квітня замінив генерал-майор Карл барон фон Енценберг. Мабуть, Чернівці були йому не до вподоби, бо у тому ж 1778 р. Надвірна рада у Відні розглядала питання про перенесення адміністрації краю з Чернівців до Сучави – колишньої столиці Молдови. Ймовірно, з міркувань близькості Сучави до австрійсько-турецького кордону (кілька кілометрів) цього не було зроблено. 17 – 19 червня 1783 р. у Чернівцях вперше побував австрійський імператор Йосиф II, який дав кілька розпоряджень місцевій владі [119, с. 72]. К.Енценберг сприяв економічному розвитку міста, його благоустрою, заохочував прибуття ремісників, торговців, влаштування майстерень, млинів, будівництво житлових будинків, заїжджих дворів, готелів [59, с. 19]. Він робив спроби вдосконалити управління краєм і Чернівцями. Зокрема, у Чернівцях був призначений магістрат. Він тоді називався громадський суд, голова був „суддею”, а члени управи „судовими засідателями”. У 1782 р. до такого суду-магістрату входили: голова Николай Грек, члени Василь Сазонтій, Гаврило Галушка, Афанасій Костін, Іван Гайдей, Іван Зілюк, Іван Сазонтій і Єнакій Білоус [103, с. 8]. У місті перебували крайові органи влади: канцелярія військової адміністрації (генерал Енценберг, його ад'ютант, військовий ко-

місар, окружний касир, волоський секретар, волоський і польський писарі – всього 7 осіб), установа для ведення земельного кадастру, військовий шпиталь (з 1779 р.), міщанський шпиталь (з 1786 р.).

До часів правління Марії Терезії належить надання місту першого **прапора** із зображенням цісарсько-королівського орла [119, с. 165]. 1784 р. зроблено першу спробу виробити **герб** Чернівців. Того року була виготовлена міська печатка з гербовим зображенням: мурована відчинена брама, в отворі якої вміщений австрійський герб – двоголовий орел з щитком на грудях, перетятим горизонтальною смугою; браму вінчають сім зубців, над якими вісім каменів, розташованих у два ряди по чотири; під брамою – перехрещені лаврові віті, перев'язані стрічкою. Мурована відчинена брама з зубцями символізувала гостинність міста, відкритість для поселенців. Зображення цього герба використовувалося не тільки на міських печатках, але й на міському прапорі, на громадських будівлях (на міському театрі, на будівлі пожежної станції, на ЗОШ №5, на нинішньому медуніверситеті) [58, с. 167-171].

У 1786 р. Надвірна військова рада у Відні затвердила складений Енценбергом **перший міський статут** для Чернівців. За цим статутом жителі міста християни склали міщанську (міську) громаду. Вони під наглядом окружного комісара обирали міський суд (магістрат) у складі міського судді (бургомістра) і 4 радних терміном на 3 роки. Магістрат наймав ще синдика (діловода), канцеляриста, поліція, 5 слуг і 2 нічних сторожів. Того ж 1786 р., 7 травня, відбулися перші вибори міської управи. Міським суддею (бургомістром) було обрано Василя Паладія, радними – Йосипа Гампеля, Ніколауса Фелькера, Георгія Деметровича і Тодора Поповича. Кожен з них відповідав за певну сферу життєдіяльності міста і зобов'язаний був брати участь у щотижневих „сесіях” обраного органу. Запроваджувалося протокольне діловодство, бухгалтерський облік прибутків і витрат, визначалася щомісячна платня службовцям [119, с. 151]. Оголошення цісарських указів, урядових постанов,

окружних і міських розпоряджень доводилося до відома городян шляхом вивішування текстів цих документів, а здебільшого „під барабан”: йшов по вулиці найнятий за певну винагороду барабанщик (здебільшого військовий), бив у барабан, а представник влади зібраному натовпу оголошував відповідне розпорядження, наказ, рекомендації. Міська управа поширювала свою владу і на приміські села: Рошу, Клокучку, Каличанку, Гаречу, мешканці яких виконували повинності на користь міста.

Проте повноваження міської управи залишалися вкрай обмеженими: вона могла прийняти рішення про витрати не більше, ніж на 10 фл., а про фізичне покарання порушника – не більше як до 25 „буків” [119, с. 126. 150-153. 165].

За наполяганням керівництва зі Львова магістрат Чернівців з 1792 р. повинен був називатися „судом громади”, а бургомістр – „суддею громади”. З 1795 р. запроваджено новий порядок виборів, під час яких населення міста „обох націй”, тобто німецької і молдавської (молдавські чиновники тривалий час переконували австрійську владу, що на Буковині, в Чернівцях інших національностей, крім цих нема, а православні рутени (українці) – це ті ж молдавани) обирало комітет із 12 осіб, який обирав громадський суд (магістрат). Обирати радних рекомендувалося з числа чоловіків „скромних, чесних, заможних, поважних, осілих, які розуміються на міському господарстві та знають місцевість” [119, с. 155-157].

Було визначено й розмір місячної плати 23 службовцям магістрату. За листопад 1796 р. вона становила: голові громадського суду, тобто бургомістру Й.Гампелю – 8 флоринів 20 крейцерів (1 фл. = 60 кр.), по стільки ж двом радним, по 4 фл. 10 кр. – двом іншим радним, синдику (діловоду) – 21 фл. 40 кр., ревізору – 12 фл., бухгалтеру – 22 фл. 30 кр., хірургу – 8 фл. 20 кр., капралові поліції – 7 фл. 30 кр., шістьом рядовим поліції разом – 36 фл., нічному сторожу – 4 фл., служнику окружної школи – 2 фл., санітару – 5 фл., іншим – від 2 до 8 фл. 20 кр. [119, с. 156-157].

Друге перебування Йосифа II у Чернівцях 26 червня 1786 р. мало далекосяжні наслідки на на-

ступні понад 60 років. Крім розпорядження побудувати в місті католицький костел (нині римо-католицький костел Воздвиження Святого Христа, вул. Бетховена, 2), він розпорядився **ліквідувати військову адміністрацію** на чолі з генералами і приєднати Буковину в адміністративному відношенні до Галицької губернії як 19-у округу. Першим окружним старостою з перебуванням у Чернівцях він призначив Бекка [119, с. 72-73]. Це, з одного боку, сприяло тіснішому спілкуванню українців Буковини з сусіднім українським населенням Східної Галичини, а з другого – посиленню колонізаційних консервативних впливів польських магнатів і шляхти на суспільне, культурне життя міста і краю.

Надалі Чернівці залишалися аж до 1849 р. місцем перебування окружного управління та окружних старост (В.Бальша, Георгевича, Й.Фогеля, Й.Плятцера, А.Штуттергайма, Ф.Краттера, Г.Ісеческула).

У 1787 р. у Чернівцях було здійснено обмір земельних ділянок, будинків, облік населення. Виявилось, що у центральній його частині існувало 414 будинків і проживало 2687 жителів [59, с. 21].

Чернівці на початку XIX ст. мали вже вигляд міста. Тут діяла пошта [12, с. 95]. Діяли в місті також військовий і міський шпиталі, дві аптеки, друкарня (з 1799 р.), обозне виробництво, працювало 144 ремісники, об'єднані у 12 цехів. Тож обсяг діяльності магістрату розширювався.

У 1807 р. персональний склад магістрату збільшився ще на 5 осіб, серед них той, хто вів поземельні книги міста. Поступово зникають посади 4 судових засідателів [119, с. 158].

Та початок XIX ст. був для Чернівців тривожним, зокрема у зв'язку з російсько-турецькою війною в суміжній Бессарабії у 1806 – 1812 рр. та у зв'язку з нищівними поразками Австрії у війні з наполеонівською Францією у 1800, 1805, 1809 рр. У 1808 р. через Чернівці пройшли російські війська чисельністю 10 тис. чол., які верталися з військового походу в Італію, де вони ще з 1805 р. билися проти наполеонівських військ на боці Австрії [103, с. 13]. Через відсутність на Буковині рекрутських

наборів австрійське військово командування звернулося 9 червня 1809 р. до населення Чернівців і Буковини на німецькій, румунській і тогочасній українській книжній (вперше!) мовах вступати в добровільні загони, озброюватися, хто чим може „...ставитесь как можно скорее зде в Черновцах, с оружием, яко то: Шаблями, Фузіями, Пестолетами... Спешите конно и пехотою в Черновци для защищения буковинских границ...” Чернівці були оголошені збірним пунктом для добровольців, яких набиралося більше тисячі чол., які брали участь у боях проти союзників Наполеона поляків біля Снятина і Заліщиків, але були оточені і мусли скласти зброю [32, с. 258 – 259; 117, с. 6]. По втихомиренню воєнних лихоліть Чернівці і Буковину відвідав у серпні 1817 р. імператор Франц I, наслідком чого було прискорення будівництва першої Чернівецької гімназії [13, с. 178].

У 1821 р. цісарським розпорядженням у Чернівцях запроваджено **бюргерське право** і бюргерську присягу. Було виготовлено спеціальну книгу, у якій з 1822 р. почали вписувати знатних людей міста християнського віросповідання [59, с. 24].

У 1822 р. штат магістрату був розширений до 33 осіб з річними окладами: голова Й. Гампель (600 фл.), секретар (400 фл.), касир (400), 1-й канцелярист (300), 2-й канцелярист (250), діловод поземельної книги (300), квартирмейстер (200), службовець канцелярії (150), хірург (100), акушерка (80), управитель шпиталю (120), лісничий (150), 4 об'їждчики (по 48 фл.), поліцейський ревізор (250), капрал поліції (100), ефрейтор поліції (80), 6 – 10 рядових поліцаїв (по 75), 4 нічних сторожі (по 48), два кати, завідник міського годинника, ринковий суддя [119, с. 158].

Певним випробуванням на вміння приймати високих гостей було для чернівецької влади перебування з 5 по 10 жовтня 1823 р. в Чернівцях цісаря Франца I і російського імператора Олександра I. Вони вели важливі переговори про російсько-турецькі відносини і необхідність їх поліпшення, про судноплавство на Чорному морі, про становище в Молдавії і Волахії, про повстання в Греції, фінансові питання та ін. Про Чернівці заговорила

впродовж кількох днів європейська преса. Під час перебування в Чернівцях російського імператора відвідали представники релігійних громад, він здійснив прогулянку містом, у т.ч. побував у церкві на Горечі [32, с. 261 – 262].

Та звучали в ці роки на вулицях міста не тільки урочисті святкові марші духових оркестрів на честь високих персон, а й плачі та голосіння за сотнями померлих під час війни, від холери у 1830 р. [103, с. 14; 119, с. 86]. А у 1837 р. 21 – 22 червня велике нещастя спіткало Ленківці, Жучку, Каличанку внаслідок великої повені – Прут піднявся на 6,5 м [119, с. 87]. Влітку 1849 р. від холери померло 1,2 тис. городян (6% населення міста) [119, с. 86, 97].

Хоч управа міста була виборною та підконтрольною громаді, окремі голови цієї управи та деякі їхні прибічники наживалися шляхом зловживань на шкоду мешканцям міста. Як зазначалося у скарзі жителів міста на голову Г. Гампеля і членів управи у 1798 р., вони „дбали не про добро громади, а про своє власне. Кожен з них придбав собі якнайбільше міської землі, а після отримання сертифікатів продав її іншим”. І хоч Гампеля замінив Фігнер, але у 1802 р. Гамселю в якийсь спосіб знову вдалось очолити управу міста і продовжувати зловживання з міською землею. Згодом він і його прибічник синдик Плетершніг відбулися лише доганами. Не відзначалися належною службою і наступники Гампеля [119, с. 166 – 189]

Отже, за 1780 – 1832 рр. міськими головами (суддями) Чернівців були: Миколай Грек (1780 – 1782), Йозеф Вайнек (1782 – 1784), Андреас Шереш (1784 – 1785), Василь Паладій (1786 – 1787), Леопольд фон Лаутербач (1787 – 1794), Антон Тома (1794 – 1795), Йозеф Гампель (1796 – 1800, 1802 – 1811), Карл Фігнер (1800 – 1802), Александер Бельдович (1811 – 1817), Андреас Клюг (1817 – 1832) [119, с. 170].

Жителі міста неодноразово зверталися у вищі інстанції, щоб місто мало „**організований магістрат**” з ширшими повноваженнями. Декретом Надвірної канцелярії від 29 жовтня 1829 р. такий дозвіл було дано, але реалізували його тільки 1832 р. **Першим бургомістром** міста призначено Франца

Лігоцького з м. Одрау в Моравії, який правив у 1832 – 1848 рр. і який повів боротьбу проти зловживань в магістраті. Було облаштовано канцелярію, для якої придбали стіл. Члени магістрату кожної суботи мали приходити на наради. Магістрат уже мав право робити видатки без узгодження з окружною владою аж у сумі... 50 фл. Отже, залежність від окружної влади ще залишалась значною.

Певний відгук у Чернівцях мали **події революції 1848 – 1849 рр.** в Австрії і Угорщині. У місті з числа молоді створено гвардію (6 рот), яка дефілювала вулицями міста, вигукуючи гасла про свободу, демократію, конституцію, а більш радикальні учасники вибивали камінням вікна у відомих консерваторів, а також у новообраного бургомістра Адальберта Суханека. Під час виборів до австрійського парламенту депутатом від Чернівців було обрано директора гімназії Антона Краля. Частина знаті й інтелігенції – прихильників абсолютизму на деякий час покинула місто. У березні 1848 р. магістрат перейшов у новозбудоване приміщення ратуші. (Нині тут діє міська рада).

Події революції співпали ще й з страхітливою епідемією холери, під час якої у другій половині 1848 р. померло в місті приблизно 1,2 тис. людей (6%) [119, с. 96].

Місто потерпало також від нестачі дрібної розмінної монети, через що городяни мусили розривати дрібні купюри на 2, 4 і навіть 8 шматочків, які й служили відповідними „розмінними грішми” [59, с. 26; 66, с. 205]. Під час селянських заворушень під проводом Л.Кобилиці у місті була велика тривога. Власті заборонили навіть продавати селянам у Чернівцях коси, серпи, іншу потенційну холодну зброю.

Коли 5 січня 1849 р. угорські революційні війська під командуванням генерала Ю.Бема вступили у Південну Буковину, це викликало в місті велику тривогу. Чиновництво готувалося втікати в Галичину. Приготували навіть білий прапор, щоб при необхідності винести його назустріч повстанцям [119, с. 96].

1849 рік пам'ятний для Чернівців ще й тим, що цього року російські війська рухалися в Угорщину для придушення там революції (про це попросив російського царя австрійський імператор Франц Йосиф I). 18 травня до 13,5 тис. російських

солдатів і офіцерів (3 тис. коней) під командуванням генерала Гротенгільма вступили на територію Буковини, у т.ч. до 2 тис. – у Чернівці. Для них було заготовлено значну кількість продовольства і фуражу, лазарети. Тут вони перебували 24 дні, потім рушили на південний захід в Угорщину, вступили в бої з угорськими повстаннями, багато хто з них там загинув, свідченням чого були на площах Чернівців купи військового російського спорядження, залитого кров'ю, а в лікарнях, лазаретах – чимало поранених. У другій половині вересня 1849 р. поріділі колони росіян через Буковину, Чернівці повернулися в межі Російської імперії. 16 вересня у церкві Св. Трійці в Чернівцях з нагоди перемоги над революційною Угорщиною відбулося урочисте богослужіння, яке вів єпископ Є.Гакман. Рота піхоти 41-го австрійського буковинського полку і російська батарея дали салют. 29 вересня останній російський солдат покинув Буковину [32, с. 272-275; 59, с. 26].

З наданням у 1849 р. Буковині статусу окремого коронного краю з власним самоврядуванням (сеймом) **Чернівці стали столицею** цієї провінції (щоправда, остаточно з 1861 р.). Тут перебувало Крайове управління зі всіма його відділами, крайовий сейм, інші служби, війська.

У 1848 – 1864 рр. міську управу Чернівців очолювали бургомістри Адальберт Суханек (1848 – 1854), Йозеф Ортинський (1854 – 1859), Йозеф Лепший (1859 – 1861), Юліус Губріх (1861 – 1864).

У роки правління Й.Ортинського місто спіткала у 1859 р. страхітлива пожежа, яка знищила значну частину Чернівців [103, с. 14].

1864 рік став знаменним у становленні й **міського самоврядування**. 14 листопада 1863 р. було прийнято, а у березні 1864 р. санкціоновано крайовий закон про місцеве самоврядування. На його основі було розроблено статут громадського самоврядування для Чернівців. Через 46 років у 1909 р. набрав чинності новий крайовий закон про місцеве самоврядування, який діяв до 1918 р. За цим законом населення Чернівців творило окрему громаду, де жителі ділилися на дві категорії: громадян (корінних жителів – міщан) і співгромадян (приїжджі, які жили в місті не менше 2 років, мали тут майно і сплачували податки). Громадя-

ни міста обирали громадську раду в кількості 50 депутатів терміном на 4 роки. З числа депутатів вони обирали бургомистра, який одночасно був і головою міської ради, і очолював магістрат, а також віце-бургомистра і чотирьох радників. Річна плата бургомистра у 1896 р. становила 2600 фл. і 400 фл. різних доплат, найнижча у службовців VIII рангу – 500 фл. на рік. Рада ухвалювала рішення і контролювала їх виконання, а магістрат мав управлінсько-виконавчі функції [63, с. 154; 44]. Через кожні два роки половина складу депутатів оновлювалася при додаткових виборах. Депутати працювали безоплатно, засідання ради були відкритими, інколи закритими.

За цим же законом дістали активне і пасивне виборче право також і євреї, які незабаром і до 1918 р. займали в раді більшість. Депутати ради розподілялися по 6 секціях, які відали певними сферами життєдіяльності міста, а магістрат мав відповідні департаменти, відділи і комісії. І департамент відав загальними питаннями, будівництвом, бюджетом, II – промисловістю, страхуванням, лікарнями, III – торгівлею, санітарною, будівельною, протипожежною міліцією, IV – всіма виборами, освітою, релігійними культурами та ін. Міськрада безпосередньо підпорядковувалася крайовому президенту (губернатору краю). У законі і міському статуті чітко було виписано компетенції міськради і магістрату та шляхи їх реалізації, зокрема організацію і проведення виборів та втілення в життя їх результатів [59, с. 27; 63; 44; 111]. Рада повинна була охороняти інтереси громадян і законним шляхом їх захищати, управляти майном міста, забезпечувати порядок в місті, дбати про влаштування добродійних закладів, благоустрій, про розвиток освіти в місті, охорону здоров'я та ін. За 1887 р. відбулося 65 відкритих і 132 закриті пленарні засідання, 134 засідання секцій і комісій, на яких розглянуто 613 питань. З них у правовій секції – 124, у фінансовій – 272, у будівельній – 119, у поліцейській – 31, у культовій і шкільній – 37, у спеціальних комісіях – 30 [63, с. 149].

Першим обраним за цим законом у 1864 р. бургомистром був виходець із заможної вірменської родини **Яків рицар фон Петрович**. Але його роки головування співпали з неврожаєм і страхітливим

голодом, супутніми тифом і холерою 1865 – 1866 рр. Крім голодуючих городян сюди у пошуках заробітків і поживи кинулося багато голодних селян. Тож помирили і городяни, і селяни, де кого застала смерть. Лише з середини травня до середини червня 1866 р. у Чернівцях померло понад 800 людей. По місту їздив спеціальний фургон, у який підбирали вмираючих і везли у шпиталь, а померлих по 7 – 8 трунів – на кладовище, де їх без трун скидали вночі у великі ями, посипали вапном і закидали землею. Міська влада навіть дала дозвіл на відкриття нового кладовища. Всього у місті у 1866 р. померло від голоду і інфекційних хвороб 2262 чол. (11%). Магістрат, крайова влада робили зусилля для порятунку населення, однак з боку центральної влади допомога була недостатньою, бо у червні 1866 р. розпочалася війна Австрії з Пруссією і Італією [21, с. 71 – 78; 59, с. 28].

Після Я.Петровича бургомістрами міста були обрані і діяли: Антон барон Кохановський фон Ставчан (1866 – 1874), Отто Амброс фон Рехтенберг (1874 – 1880), Вільгем фон Клімеш (1881 – 1887), А. Кохановський, вдруге (1887 – 1905), Едуард Райс (1905 – 1907), Фелікс барон фон Фюрт (1907 – 1913), Соломон Вайсельбергер (1913 – 1914) [119, с. 170; 8, с. 13]. Кожен з них вніс свою частку в розвиток міста, особливо А. Кохановський (водогін і каналізація, електрифікація і трамвай та ін.). За заслуги А. Кохановський у 1872 р. нагороджений орденом Залізної корони III ступення, у 1888 р. – орденом св. Анни II ступеня [40, с. 93]. У зв'язку з 50-річчям правління цісаря Франц Йосифа А. Кохановський у 1898 р. був відзначений титулом барона [34. – 1898. – 4 груд.]. За заслуги перед громадою міста йому у 1889 р. присвоїли звання „почесний громадянин міста”, а у 1905 р. „почесний бургомістр” [68, с. 78].

Зростав чисельно і магістрат. Якщо у 1859 р. у ньому числилося 24 чол. (голова – вакансія, асесорів – 2, секретар – 1, протоколістів – 2, канцеляристів – 4, контролерів – 1, лікарів – 2, суддів – 1, будівельних майстрів – 1, інших майстрів – 8, слуг – 1) [116, с. 434], то у 1875 р. разом з усіма службами – 86 [114, с. 119-120].

Однак не варто й ідеалізувати міське самоврядування міста. Виборче право було обмежене не

тільки за законом 1864 р., але й за законом 1909 р.

Приміром, у 1897 р. із 60 тис. городян (у т.ч. 45 тис. у віці понад 24 роки) виборче право мали 2,2 тис. чол. (5%), у 1910 р. із 87 тис. (у т.ч. 65 тис. у віці понад 24 роки) – близько 20 тис. (30%). Не мали виборчого права жінки (а це половина дорослого населення), військові на службі, слуги, жебраки, ті, хто були під опікуном, ті, на чие майно під час виборів було оголошено продаж з аукціону за борги, хто прострочив погашення боргу громаді, хто в минулому мав судимість строком від 3 до 10 років. Високим залишався віковий ценз при здійсненні активного виборчого права (24 роки) і пасивного (30 років), ценз осілості (2 роки). Залишалися виборчі курії. Засідання міськради інколи відбувалося при відсутності кворуму [31. – 1896. – 16 трав.], бюджет приймався із запізненням і майже завжди з дефіцитом. Приміром, на 1892 р. бюджет по доходах складав 279,5 тис. фл., а по видатках – 355,4 тис. фл. (- 75,9 тис.) [31. – 1891. – 5 лист.]. Магістрат інколи настільки „залазив” у борги, що навіть закладав ратушу [34. – 1896. – 6 вер.]. Так, у 1880 р. борг міста складав 254,4 тис. фл. [108. – 1880. – 25 квіт.]. У 1907 р. борг міста складав 12 млн. крон (при загальній вартості міського майна близько 19 млн. к.) [119, с. 236]. У багатонаціональному місті не дотримувалися принципу більш-менш пропорційного національного представництва у міськраді. Приміром, у 1890 р. німці і євреї становили у місті 51%, українці – 20%, румуни – 14%, поляки – 14%, інші – 1%. Але серед депутатів міськради німці і євреї становили 66%, українці – 4%, румуни – 18%, поляки – 10%, інші національності – 2%. У 1892 р. у міськраді було три українських депутати (В.Залозецький, В.Ясеницький і Є. Пігуляк) [31. – 1892. – 9 груд.], а у 1899 р. – жодного. Хоч місто стояло на українській землі, серед бургомістрів міста у XIX – на початку XX ст. не було жодного українця, що можна вважати проявами національної дискримінації.

Про значення Буковини, Чернівців для Австрії у якійсь мірі свідчить те, що столицю краю **відвідали чотири імператори**: Йосиф II (1783, 1786), Франц I (1817, 1823), Франц Йосиф I (1851, 1855, 1880), Карл I (1917), а також відбулося ще 16 візитів пред-

ставників Габсбурзької династії. Принагідно зазначимо, що за 48 років приналежності Буковини, Чернівців до СРСР місто не відвідав жоден генсек чи глава уряду [13, с. 176 – 184].

Економічний розвиток міста

Ремесло і промисловість

Збільшення числа населення міста вимагало, з одного боку, виробництва для його потреб необхідного одягу, взуття, різних речей домашнього вжитку, засобів праці і продовольчих виробів, а з другого – забезпечення населення роботою, щоб було йому де заробити на життя. Впродовж більше ста років означеного періоду абсолютна більшість таких речей виготовлялася у сфері **ремісничого виробництва**. З метою заохочування мешканців міста займатися ремеслами австрійські власті після окупації краю на 5 років звільнили ремісників від податків.

У 1799 р. у ремеслі було зайнято 144 ремісники: столяри, слюсарі, ковалі, годинникарі, ювеліри, бляхарі, шевці, кушнірі, пивовари, муляри, теслі, пекарі, мельники, різники, гончарі, миловари та ін. Через те, що кваліфікація їх була невисокою, урядовим рішенням від 18 червня 1804 р. на Буковині, у т.ч. й у Чернівцях, запроваджувалися **цехи** (хоча в Західній Європі вони на той час майже віджили). Чернівецькі ремісники були об'єднані у 12 цехів, кожний з яких охоплював кілька спеціальностей. Наприклад, різницький цех охоплював не тільки різників, але й пивоварів, пекарів, мельників, миловарів. 13-у гільдію утворювали ремісники складних майстрових спеціалістів: годинникарів, ювелірів, різьбярів по дереву, книгодрукарів, малярів та ін. Існувало ще об'єднання аптекарів та об'єднання хірургів [119, с. 268 – 269; 152. – 1852. – 12 лист.]. Будівельники мали власну гільдію У місті існували цехи мулярів, кравців, шевців, ковалів, м'ясників, слюсарів, теслярів, кушнірів, дубильників, художників і ювелірів, лимарів, які об'єднували 45 спеціальностей [33, с. 115].

Дехто з городян брався за облаштування для гостей міста, купців т.зв. заїжджих (гостинних) дворів, а при них – трактирів, нічліжних кімнат, всього того, що нині називається готельно-ресто-

ранним бізнесом. Причому власники давали цим закладам інтригуючі назви. Перший з них, що належав Йозефові Моншайну, мав назву „Під золотим кораблем”. У 1785 р. подібних закладів було вже 12, у 1788 р. – 20, окремі з них з назвами: „Під трьома коронами”, „Під золотою рибкою”, „Під чорним орлом” і навіть... „У свинячому кварталі”, „За останній гріш”. Міські власті слідкували, щоб шинкарі не утискували відвідувачів, щоб у дні посту готували пісну їжу. У 1850 р. в Чернівцях діяло 15 готелів і, відповідно, 15 власників, 47 челядників [103, с. 133; 152. – 1852. – 26 лист.].

Ремісники у той час підрозділялися на майстрів, підмайстрів (челядників) і учнів, які здобували у майстрів спеціальності. На свої збори ремісники збиралися не раз у міській ратуші. Виступаючи, зверталися до присутніх „браття”. Кожний цех мав свій прапор з відповідною до спеціальності емблемою. У цехах панував суворий режим. За порушення (особливо за низьку якість виробу) визначалося покарання – аж до віддання в рекрути. Цю цехову систему гостро критикували. „Це був фактично абсолютистсько-мілітаристський режим, який здебільшого існує в окупованих країнах – писала М. Мішлер. – Фактично було введено мілітаризоване строго регламентоване управління ремеслом, яке трималося на системі концесій і поліцейській регламентації” [101. – 1892. – 9 чер.].

Тому з часом цехи почали розпадатися. Були такі цехи, які склалися всього з 2-3 майстрів. Особливо розпадалися вони з початку 80-х років XIX ст., коли Австрія заборонила ввіз з Румунії зерна і худоби, а Румунія у відповідь – ввіз промислових і ремісничих товарів з Австрії (у т.ч. з Буковини) – в Румунію, тобто внаслідок втрати румунського ринку. У Чернівцях цехи ковалів і м'ясників припинили своє існування на початку 60-років XIX ст., мулярів – у 1876 р., кравців – у 1880 р. До 1883 р. у Чернівцях збереглися лише цехи столярів і шевців [33, с. 116].

Але всі ці складнощі для цехового виробництва не привели до остаточного його занепаду. Для краю з недостатнім розвитком промисловості ремесло зберігалось. Але, як і в інших провінціях, паралельно з ремісничим виробництвом поступово з'являлося і розвивалося фабрично-заводське.

У 1851 р. в Чернівцях діяло 12 цехів, дві гільдії одне художньо-прикладне товариство, стільки ж у 1861 р. – всього 960 ремісників: шевців – 19, кравців – 117, столярів – 44, пекарів – 25, бондарів – 20, ковалів – 22, забійників великої рогатої худоби – 83, мірошників – 16, кушнірів – 26, гончарів – 11, теслярів – 6, ткачів – 4, слюсарів – 10, капелюшників – 8, каретників – 8, лимарів (шорників) – 6, канатників – 8, годинників – 10, мідників – 3, цегельників – 7, малярів – 10, модисток – 11, ювелірів – 5, решетників – 2, палітурників – 4, токарів – 4, каменотесів – 5, фарбувальників – 2, сукноробів – 1, оббивальників – 6, бляхарів – 2, сопілкарів – 4, кондитерів – 3, пивоварів – 3, граверів – 2, мулярів – 3, круподерників – 1 та інших виробничих професій [152. – 1852. – 26 лист.; 115, с. 188; 108. – 1868. – 28 лют.].

За законом Австрії від 20 грудня 1859 р. про свободу занять ремеслами, підприємництвом цехові обмеження знімалися. Замість цехів мали бути створені ремісничі товариства, кожне з яких мало свій номер. Станом на 1887 р. в Чернівцях діяли такі товариства: I – будівельників, II – склярів, бляхарів, малярів (у ньому майстрів – 58, челядників – 85), III – столярів, теслярів, паркетників (майстрів – 87, челядників – 71), IV – кравців, модисток (відповідно 131 і 162), V – ковалів, каретників, оббивальників та ін. (115 і 148), VI – кушнірів, ткачів та ін. (?), VII – шевців, дубильників та ін. (242 і 351), VIII – пекарів, мельників (?), IX – м'ясників та ін. (61 і 87), X – кофейників, рестораторів (?), XI – розпущено, XII – візників (?), XIII – бондарів, корзинників (15 і 18), XIV – перукарів (24 і 27). Після сформування всіх товариств діяло 1269 майстрів і 2159 челядників – всього 3428 осіб [38. – Ф.3. – Оп. 2. – Спр. 15023. – Арк 30; 108. – 1885. – 18 груд.; 1886. – 4, 14 лют.]. Свої зібрання ремісники не раз проводили у міській ратуші. У Садгорі існувало 5 ремісничих товариств, де працювало 354 майстри, 90 підмайстрів, 95 учнів – разом 539 чол. Отже, чернівецькі і садгірські ремісники складали 45% усіх ремісників Буковини. До 1905 р. число ремісників у Садгорі зросло до 616 чол. [95, с. 267]. Згодом українські ремісники створили у Чернівцях свої ремісничі товариства „Воля”, „Родина”, польські – „Gwiazda”.

Ще у період домінування ремесла у місті існували окремі підприємства, які називали „заводами”, „фабриками”, хоч без механічних двигунів вони ще фактично належали до підприємств ремісничо-мануфактурного типу. Це, зокрема, підприємство бронзових виробів Карла Гретца (у 1851 р. зайнято 8 осіб). Ще з 1801 р. існувала обозна „фабрика”, яка виробляла до 80 возів на рік (у 1851 р. зайнято 140 чол.). У 50-ті роки XIX ст. тут діяло невелике машинобудівне підприємство Альберта Грохольського і Карла Шпайєра, на якому працювало 12 осіб і яке виготовляло прості сільськогосподарські машини, пристрої та ремонтувало їх. У 70-х роках XIX ст. у Чернівцях по вул. Новий Світ (нині вул. Т.Шевченка) діяв машинобудівний завод з ливарнею Реддінгера [33, с. 128]. Всі вони, не витримавши конкуренції привізних фабрично-заводських виробів, з часом збанкрутували, або у кращому разі перетворилися у майстерні по ремонту привізних машин. В умовах жорсткої ринкової конкуренції промислові підприємства змушені були пристосовуватися, перекваліфіковуватися, враховуючи місцеві можливості. Приміром, майже не зазнавало позакрайової конкуренції цегельне виробництво (довозити цеглу з західних провінцій було нераціонально).

Утрималася у 50-х роках XIX ст. друкарня Екгарда і сина (перша друкарня виникла у 1799 р.), яка використовувала папір місцевого виробництва з паперової фабрики у м. Радівцях. Тримався і різницький промисел. У 1851 р. в Чернівцях працювало 50 різників, які мали власні цехи [152. – 1852. – 19, 26 лист.].

У 1867 р. у Чернівцях денна праця в середньому оплачувалася: ручна – 0,4 фл., з тяглом – 2,5 фл., у Садгорі – 0,5 і 3,0 фл. [108. – 1868. – 29 січ.].

Але з 60-х років XIX ст. цехова організація ремесла поступово занепадає. З'являються більш організовані, технічно оснащені, з більшим числом працюючих – фабрики і заводи.

Фабрично-заводським підприємством в Австрії вважалося таке, де діяв механічний двигун і було зайнято не менше 20 осіб [133, с. 57]. З часу становлення фабрично-заводської промисловості Чернівці займали в краї провідне місце у таких

галузях промисловості, як металообробка (вироби з міді, золота, срібла), машинобудівна (виготовлення возів, карет, інструментів, ремонт годинників), хімічна галузь (аптеки, миловаріння, виготовлення свічок), будівництво (обробка каменю, будівельного лісу, будівництво житлових та інших будинків, залізниць), поліграфія (фотографування, гравірування, ксилографування, художнє малювання, друкування, словолиття, зшивання), текстильна галузь (прядіння, ткання, в'язання), паперова і шкіряна галузі (виробництво шкіряних виробів – чемоданів, кінської упряжі, дублення шкіри, вироби з паперу абажурів та ін.), лісова та деревообробна промисловість (лісопиляння, столлярні вироби та ін.), харчова промисловість (виробництво борошна, випікання хліба, забій худоби, виробництво ковбаси та ін.), виробництво чи доставка напоїв (горілки, пива, вина, оцту, кофе, мінеральних вод) [123, с. 68 - 72].

Розглянемо коротко історію виникнення і розвитку **окремих більш-менш відомих у місті підприємств**. За статистикою торгово-промислової палати у Чернівцях з більш значних підприємств існували у 1861 р. одне „машинобудівне” підприємство, 8 цегельень, 3 вапнярки, 24 млини, але більшість дрібних, спиртоочисне підприємство, 4 броварні, один лісопилний завод [115, с. 188 - 189]. Через десять років та ж торгово-промислова палата у звіті констатувала: „Велика промисловість через нестачу дешевих кредитів... ще не пустила тут коріння. За останнє десятиліття вдалося тут забезпечити розвиток лише 4 парових млинів, в той час як спиртоочисний завод у Чернівцях... через нестачу капіталів не вдалося утримати. Збудовано паровий пивзавод, але він не став ще до ладу”. Зазначалося, що у паровому млині А.Шлосмана встановлена парова машина з 3 котлами, тиском у 8 атмосфер і потужністю 16 к. с.; у млині Аби Штайнера – одна парова машина, 2 котли, 8 атмосфер тиску, потужність 10 к. с.; на цегельні встановлено машину – потужністю 8 к. с., на водокачці залізничної станції – потужністю 2 к. с. [115, с. 237]. Ще через 10 років, мандрівник Б.Хотомський виявив у Чернівцях у 1880 р. кілька „великих” підприємств з паровими двигунами: 2 млини, пекарня, три пивзаводи, фабрика оцту,

фабрика свічок, фабрика шмаровидла, невеликий ректифікаційний завод, кілька цегельень, гарбарня [102, с. 39].

У 1885 р. кількість великих підприємств збільшилася, але з числом робітників понад сто – лише одне, понад 50 – два [108. – 1886. – 13 трав.].

У 1898 р. тут діяло уже більше 20 великих підприємств промисловості і комунального господарства з паровими двигунами, більшим числом зайнятих, зокрема: лісопилний завод (372 чол. зайнятих), 3 пивзаводи (158 чол.), млини Шлосмана (110), Брунштейна (30), Крауса (30), два нафтоперегінні заводи, слюсарна майстерня (20), дві майстерні по ремонту машин, 6 водо-каналізаційних установок (351), 3 будівельні підприємства, електростанція (196), насосна станція (39), а всього з дрібними – 2,8 тис. „підприємств”, на яких працювало 4,2 тис. чол. У місті зосереджувалося 28,4% усього промислового виробництва краю [92, с. 181 – 182; 123, с. 64].

Розбудова міста потребувала значної кількості **будівельних матеріалів**, особливо цегли. Перша цегельня існувала десь з 1796 р. і належала Георгу Тампенбергу. З 1839 р. в Чернівцях діяв черепичний завод. З 1860 р. найбільша цегельня в Чернівцях належала Маріну [119, с. 271 - 272]. У 60-х роках ХІХ ст. цегельні Чернівців виробляли щороку понад 2 млн. штук цегли [108. – 1868. – 1 вер.]. У 1897 р. у місті діяло 32 цегельні, серед них найбільша – „Патрія” („Батьківщина”), на якій в 1900 р. працювало 138 чол. [93, с. 92]. У 1903 р. у місті діяло 22 цегельні, але великих (понад 20 чол. зайнятих) – тільки 2. Саме цегельням місто завдячує в його розбудові, створенні чудових архітектурних ансамблів.

Приблизно з 1860 року почався процес власного виробництва кахлі у Чернівцях на підприємстві Антона Кайндля. Щоправда, певний час кахля була невисокої якості. З кінця 70-х рр. ХІХ ст. за поліпшення справ у кахельному виробництві взявся енергійний підприємець Розенцвайг. Він побував на кахельних підприємствах Європи, вивчав технологію і досвід виробництва. Водночас було спростовано, що чернівецька глина нібито не годиться для виготовлення кахлі. Після наполегливих домагань, звернень до уряду, за сприяння уря-

дового радника Коха Розенцвайгу через шість років вдалося організувати кахельне виробництво у Чернівцях, на правому березі р. Прут. Розенцвайг привіз з Німеччини керівника і робітників підприємства, які налагодили випуск кахлі з відповідною міцністю, кольором, поливою та ін. Підприємство назвали „Фабрика Розенцвайга”. Це справді було індустріальне підприємство, яке стало до ладу у 1886 р. [108. – 1886. – 16 трав.]. Грубки, облицьовані цією кахлею, ще й досі є у багатьох помешканнях Чернівців.

На кахельній фабриці виготовлялися також дуже якісні орнаментальні карнизи, фризи, консолі, теракотові фігурки, вази, скарбнички (копилки). Усі ці вироби можна було спостерігати у спеціальному магазині по вул. Панський (нині вул. О. Кобилянської), зробити замовлення на продукцію відповідної кількості, кольору, форми, моделі тощо [108. – 1886. – 4 квіт.]. Вироби фабрики Розенцвайга були представлені й на крайовій виставці у Чернівцях у 1886 р. Широке ознайомлення з ними дало можливість постачати чималу кількість кахлі і на експорт [108. – 1886. – 16 трав.].

У 1910 р. це підприємство належало Г. Тріхтеру, яке виробляло кахель для грубок та інші кахельні і гончарні вироби. Продукція збувалася на Буковині і в Галичині. Діяло кахельне виробництво і в с. Ленківцях (нині входить до Чернівців), що належало фірмі Таубера і Кеніга, де працювало не менше 8 робітників [108. – 4 квіт., 16 трав.; 56, с. 29].

У Чернівцях дістала певний розвиток **лісова промисловість** – лісопильна і почасти деревообробна. Зокрема, у 1869 р. на правому березі р. Прут, між верхнім і нижнім мостами виник великий паровий лісопильний завод, який увійшов до „Акціонерного товариства з експлуатації лісу і парових лісопилень” (генеральна дирекція у Відні, виробничі дирекції у Чернівцях і Галаці). У 1897 р. на ньому діяла парова машина потужністю 250 к.с., працювало 372 чол. [108. – 1869. – 12 бер.; 91, с. 29]. У 1900 р. він згорів, після відбудови у 1902 р. на ньому працювало 600 осіб – половина з Чернівців і передмість, решта – з навколишніх сіл, діяло 11 пилорам, 170 стрічкових, 12 циркулярних і 2 поперечні пили, 2 стругальні і 2 фельцові ма-

шини. Завод переробляв щорічно 110 тис. куб. м круглого лісу, який вивозився в основному за межі краю (до 2,5 тис. вагонів пиломатеріалів). Робота на заводі була важкою, заробітки – від 1,3 до 3 крон на день. Хоч була при заводі лікарняна каса, але виплати з неї не перевищували 17 тис. крон на рік [93^a, с. 247].

Крім того, в місті у 1898 р. існувало ще 155 дрібних підприємств цієї галузі, майстерень, де було зайнято 340 осіб [92, с. 30]. У 1902 р. в Чернівцях діяли 4 столярні, на яких працювало від 11 до 20 чол., у 1904 р. тут введено в дію столярну з паровим двигуном і діяло також у 1902 р. дві бондарні (зайнято 21 чол.), на одній з яких з механічним двигуном, у 1912 р. її розширено, верстати приводилися в дію електричним струмом. У 1910 р. діяла невелика (15 працюючих) меблева фабрика. Загалом деревообробна промисловість у місті розвивалася тоді недостатньо [56, с. 28].

Хімічна промисловість міста була представлена двома невеликими нафтоперегінними заводами, які довозили нафту з Галичини і Румунії. У 1885 р. на заводі у Ленківцях (30 чол. працюючих) діяла парова машина (4. к. с.), 9 дистиляційних котлів, 2 преси. Підприємство виробило за рік 1,2 тис. т гасу, 20 т парафіну, 10 т мазуту, 100 т іншої продукції. У 1906 р. діяло 4 нафтоперегінні заводи (70 чол. працюючих): 2 у Ленківцях, по одному в Рогізні і Старій Жучці. За 1906 – 1908 рр. вони переробили 3,25 тис. т нафти на різні нафтопродукти [56, с. 30].

Для захисту своїх економічних інтересів у конкурентній боротьбі власники нафтоперегінних заводів (а всього їх на Буковині було у 1911 р. 7) створили „Перше Буковинське товариство по перегонці нафти” з осідком у Чернівцях [96б, с. 7]. Заводи ці у той час неодноразово зазнавали пожеж, аварій. 4 травня 1900 р. на заводі Хаїма Бреттшнайдера вибухнув котел, внаслідок чого 22-річний робітник Р.Шульц загинув, а 18-річний М.Снядовський став калікою [108. – 1900. – 31 трав.].

Поступово у місті налагоджувалася **друкарська справа**, особливо з другої половини XIX ст. Якщо у 1878 р. на Буковині було всього 3 друкарні, то у 1893 р. – 6, з них 4 – у Чернівцях; у 1903 р. з усіх 23 буковинських друкарень 10 діяло у Чернів-

цях, на яких було зайнято 75 робітників, тобто вони були невеликими. Тоді ж у Кракові діяло 9 друкарень, де було зайнято 253 робітники. У менших за населенням містах Австрії, зокрема в Лінці і Граці діяло по 8 друкарень в кожному [94, с. 118 - 119].

Незабаром внаслідок економічної кризи 1903 р. число друкарень скоротилося. У 1906 р. в Чернівцях діяли 3 друкарні фабрично-заводського типу: „Буковинське об'єднання друкарень”, „Австрія”, Г. Чопа, які друкували значну кількість продукції [56, с. 31].

Паперова промисловість Чернівців була представлена шпалерною фабрикою, що стала до ладу 1910 р. і була оснащена імпортованими машинами, устаткуванням, одержувала папір і фарби з провінцій Австрії, з Відня, Лейпцига, Дрездена, виробляла до 200 тис. сувоїв шпалери і збувала її як у краї, в Галичині, так і в Угорщині, в країнах Близького і Середнього Сходу [156, с. 32].

Машинобудівна промисловість міста тільки формально називалася машинобудівною, бо ніяких справжніх машин тут не випускалося, а тільки ремонтувалися. Існувала у 1902 р. слюсарна майстерня з 23 працюючими (двигун потужністю 1 к. с.) та залізнична майстерня, де було зайнято 49 чол. [56, с. 33].

Але у столиці аграрної провінції, у якій зростало число неземлеробського населення, з одного боку, а сільські виробники, втягуючись у ринкові відносини, потребували порівняно недалекого ринку збуту своєї продукції, з другого, мали своїм наслідком розвиток різних галузей **харчової промисловості**. У 70 – 80-ті роки XVIII ст. на околицях міста, зокрема у т.зв. „Селищі” (Ленківці) існувала гуральня, яка мала 20 великих кадубів, 34 бочки для горілки та інше начиння [119, с. 277]. Особливістю цього виробництва було те, що воно зосереджувалося у селах, у поміщицьких маєтках, де вироблявся спирт-сирець.

Його ректифікація становила певну проблему, доводилося возити його для цього на очисні заводи в Галичину, Угорщину, Швейцарію. У с. Жучка у 1868 – 1869 рр. було збудовано спиртоочисний завод потужністю 50 тис. відер (1 відро = 56,6 л) на рік, а згодом – до 100 тис. відер. 7 листопада

1869 р. в урочистій обстановці, з привітаннями і добрими побажаннями багатьох промовців було прийнято в експлуатацію спиртоочисний завод „Першого галицько-буковинського акціонерного товариства з очистки і експорту спирту”. У його будівництві взяли участь великі буковинські землевласники Петрович, Вартарасевич, Костін, граф Баваровський, барон Ромашкан, президент будівельної ради краю Волянський. До товариства спочатку входив 41 акціонер з 67 голосами. Вартість будівництва становила 80 тис. фл. Завод був оснащений новітнім устаткуванням одного із заводів Праги. Цікаво, що на відкриття заводу прибув навіть власник цього празького заводу Губер. Завод почав діяти з 1 грудня 1869 р. [108. – 1868. – 22 груд.; 1869. – 23 лют., 4 трав., 2 чер., 17, 31 жовт., 28 лист.].

Але цей завод не міг очистити весь спирт-сирець, що вироблявся в краї, хоч у 1902 р. уже діяло два спиртоочисні заводи і лікерний завод у поєднанні з паровим млином, свого роду агропромисловою інтеграцією, оснащеною празькими і берлінськими машинами та устаткуванням. У 1912 р. у Чернівцях було створено окреме „Об'єднання буковинських дистиляторів”, яке діяло в інтересах виробників спиртової продукції [56, с. 19 - 20].

Досить давно (за Р.Ф. Кайндлем), у 1783 р. у місті виникло пивоваріння, але пиво було невисокої якості, у зв'язку з чим окружне управління у 1788 р. погрожувало пивоварам закрити їхнє виробництво, або взяти під суворий контроль [119, с. 272].

Для „простого люду”, як тоді говорили, у 50-ті роки XIX ст. у Чернівцях у броварні Йозефа Балабана вироблялося пиво з розмолотого кукурудзяного зерна [14, с. 133]. Хоч на Буковині у 60-х роках XIX ст. існувало 15 броварень, більше половини обсягу пивної продукції вироблялося у броварнях Чернівців. Так, у 1870 р. у броварні Гйобля вироблено 12 тис. відер пива (1 віденське відро = 56,6 л), у броварні Штайнера – 10,8 тис. відер, у броварні Шетца – 2,5 тис. відер і у броварні Ольгісера – 0,6 тис. відер – разом 25,9 тис. відер [14, с. 133].

Але оскільки цієї кількості пива не вистачало, частину його довозили з Тешена, Львова, Освен-

цима, Пльзеня, Корвіна. Була потреба в розширенні цього виробництва. Підприємцями Ігн. Шнірхом, В.Вагнером, Із.Рубінштейном, Лейбукою Барбером, інженером і архітектором Грегором і нотарем М.Мюллером у 1869 р. створено „Акціонерне пивоварне товариство” з статутним капіталом 250 тис. фл., на кошти якого у 1869 – 1871 рр. неподалік від р. Прут і залізниці збудовано першокласний пивзавод. Але він незабаром згорів. Відновив виробництво тільки 1 липня 1877 р. і став зразковим підприємством, не поступаючись якістю продукції, що вироблялась на подібних підприємствах в Австрії, Німеччині. Виробляв якісне пиво, у т.ч. „Пльзенське” (з 1898 р.). Обсяг виробництва зріс з 22 тис. гектолітрів (100 літрів) у 1877 р. до 56 тис. гл у 1899 р. (80 осіб працюючих). У 1899 р. три чернівецькі пивзаводи (згаданого Акціонерного товариства, „А.Шлосмана і К^о” та „Ронхетті і Река”), де працювало 158 чол., виробили до 80 тис. гл пива, всі решта пивзаводів на Буковині – 20 тис. гл. Пиво збувалося не тільки в краї, але й вивозилося в Галичину, Румунію, Семигород, в Німеччину збувався солод. У 1907 р. завод Акціонерного товариства виробив 55 тис. гл, або 40% усього виробленого в краї пива. Літр пива у продажу коштував від 28 до 40 гелерів (100 гелерів = 1 крона). Від збуту пива Чернівці мали у вигляді податку все більший і більший прибуток: у 1866 р. – 10,7 тис. фл., у 1907 р. – 174,5 тис. крон (1 к. = 0,5 фл.). Умови праці на заводі були важкими [14, с. 132 - 138].

Дістала розвиток у Чернівцях **борошномельна промисловість**. Від примітивних наплавних млинів на р. Прут місто поступово переходило до індустріальної галузі. У 1863 р. введено в дію паровий млин Боруха і Амстера потужністю двигуна 100 к. с. біля готелю „Під чорним орлом” [99. – 1863. – 9, 25 груд.]. У 1865 – 1866 рр. зведено великий паровий млин Шльосманна, на якому згодом потужність двох парових машин складала 500 к. с. По вул. Руській у 1868 р. став до ладу паровий млин Блюхера [108. – 1869. – 25 груд.]. На базі парового млина Шльосманна у 1888 р. створено „Перше Буковинське акціонерне товариство парових млинів” з акціонерним капіталом 300 тис. фл. [56, с. 17]. Буковинські млини великої потужності

мололи не тільки крайове зерно, а також з Румунії і Російської імперії. Приміром, у 1894 р. вони переробили 18 тис. т зерна [89, с. 151], у 1897 р. – 20 тис. т, з яких 3 тис. т експортовано до Німеччини, Англії та Швейцарії [134, с. 97; 91, с. 30]. Існували парові млини і в с. Ленківцях (нині Чернівці). У 1897 р. у млині Шльосманна працювало 110 чол., у млині Брунштейна – 30, у млині Крауса – 30 – разом 170 [92, с. 178]. У 1910 р. у млинах Акціонерного товариства, на яких працювало 150 осіб, мололося за добу 70 т пшениці [56, с. 17].

З борошномельною промисловістю тісно зв'язана **хлібопекарська**. На деяких млинах навіть були пекарні. Ще у 1851 р. в Чернівцях числилося 18 пекарів, які володіли дрібними пекарнями і задовольняли потреби міста в хлібі [152. – 1852. – 5 лист.].

1 січня 1873 р. у місті відкрилася велика парова пекарня Лангенгана і Вальтера, яка випікала значно більше і краще хлібної продукції [108. – 1872. – 31 груд.; 1873. – 24 квіт.]. У 1902 р. в Чернівцях діяло 5 пекарень, на кожній з яких працювало від 11 до 20 осіб. Найбільшою залишалася та ж парова пекарня, на якій у 1903 р. було зайнято понад 20 працюючих, де випікали білий і чорний хліб. Діяло також одне кондитерське механізоване підприємство, на якому в 1901 р. працювало 23 особи, у т.ч. 14 жінок, і яке щоденно виробляло 500 кг цукерок, в основному на продаж в Угорщині, Галичині [56, с. 24].

Чернівці виступали всезростаючим значним споживачем худоби і птиці. Якщо у 1868 р. у місті було забито 6 тис. шт. великої рогатої худоби, 2,5 тис. шт. овець і 1,7 тис. шт. свиней, то у 1885 р. – відповідно 12,5, 0,9 і 7,2 тис. шт. худоби, у 1894 р. у Чернівцях було забито 5,2 тис. свиней [90, с. 186].

У 1896 р. на продаж у Чернівці було пригнано 21,2 тис. голів ВРХ, 4,9 тис. коней, 6,1 тис. голів овець, 13,8 голів свиней [90, с. 210]. У 1901 р. на ярмарках і базарах Чернівців було продано 49,3 тис. шт. свиней [22, с. 194]. Частина з цієї кількості худоби споживалася і у Чернівцях. Крайове управління дозволило магістрату Чернівців заснувати у 1901 р. міську універсальну **бойню** для забою великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, коней [93,

с. 31], бо в місті у 1902 р. існувала 61 дрібна бойня, на якій було зайнято 126 осіб [125, с. 110 - 111]. У 1902 р. у місті існувало два порівняно великі різницькі підприємства, на яких працювало по 13 чол. У 1906 р. щотижня для споживання чернівчан забивали 10 – 12 корів, 40 – 55 голів молодняку, 60 – 70 телят [148, с. 135]. Тривалий час не було тут справжнього ковбасного виробництва. Лише у 1910 р. у місті з'явилася велика ковбасна фабрика, на якій працювало 26 чол. [56, с. 24].

При паровому млині фірми „Е.Краус і К^о” в с. Жучка (нині – у складі Чернівців) діяла досить потужна **олійня**, яка в 90-х рр. ХІХ ст. переробляла за рік до 1,5 тис. т ріпаку, збуваючи олію і макух не тільки в краї, але й експортуючи їх до Німеччини [91, с. 30].

До однієї з модерних галузей промисловості у Чернівцях належала **цукрова промисловість**. Ще з 1868 р. у місцевій пресі почало обговорюватися питання про вирощення цукрових буряків і будівництва цукрового заводу, щоб у якійсь мірі забезпечити міське і почасти сільське населення роботою, мати власний цукор, а не завозити його в край щороку до 8 тис. т вартістю понад 2 млн. фл. Після тривалих домагань у центральній владі дозволу на будівництво цукрозаводу такий дозвіл був даний 13 листопада 1890 р. Але дуже мало господарів погодилися вирощувати цукровий буряк, отже не було й сировини, проходили роки, дозвіл втратив силу.

З 1896 р. місцеві власті, а депутат С. Стефанович (з с. Бояни) у австрійському парламенті знову розпочали „наступ на Відень”, щоб добитися дозволу на будівництво цукрозаводу, а серед селян і великих землевласників заінтересовані особи повели активну агітацію за вирощення цукрових буряків. 1 серпня 1900 р. цісар Франц Йосиф І нарешті дав дозвіл на таке будівництво. Фінансували його Галицьке акціонерне товариство цукрової промисловості у м. Пшеворську (нині – у Польщі) князя А. Любомирського, Буковинський православний релігійний фонд та ін. Будівництво заводу почалося 18 серпня 1900 р. в с. Жучка і присвячувалося 70-річчю від дня народження цісаря Франца Йосифа. Велося будівництво під керівництвом підрядчика Еліаса Папста і будівельних

майстрів Лейба Мейснера і Петера Дамашка з використанням місцевих матеріалів і місцевої робочої сили. Платили мало, тому 1 жовтня 1900 р. 400 робітників застрайкували, 17 квітня 1901 р. – 30 робітників, вимагаючи підвищити денну плату з 0,9 – 1,1 крони до 1 – 4 к.

12 жовтня 1901 р. основні будівельні роботи було закінчено, завод став до ладу. Його директором призначено поляка Годлевського з Варшави, правліннями – поляків, чехів. Навколишні мешканці мусли привикати до клубів диму з 60-метрового димаря. Завод обладнали машинами, устаткуванням фірми „Шкода” (м. Пльзень, Чехія). Згодом, у 1910 р. встановили парову турбіну потужністю 750 кВт німецької фірми АЕГ, у 1911 р. мотор потужністю 40 кВт (теж з Німеччини). Новітнє обладнання давало можливість щодобово переробляти 800 – 1000 т буряків, які доставлялися з 135 сіл Буковини, а також з Галичини, Румунії. Вапно, дрова поступали з Буковини. Виробничий сезон тривав з жовтня до березня, під час якого працювало від 550 до 580 осіб, а по закінченні сезону – до 150 чол. при денній платі чоловіків 1 – 2,18 к., жінки (вони становили п'яту частину робітників) – 0,8 – 1,1 к., підлітки 14 – 16 років (вони становили 12 – 13%) – 0,8 – 1,1 к. Випуск цукру зростав: з 30 тис. ц у 1902 р. до 80 тис. ц у 1908 р., він збувався у місті, на Буковині, в Галичині [26, с. 164 - 182].

Безумовно, індустрія краю і в першу чергу Чернівців робила значний поступ вперед. У 1890 р. у місті уже діяло 17 підприємств з паровими двигунами (24 парові котли) [129, с. 227]. Але при такому резерві робочої сили, при певних запасах мінеральної і органічної сировини, при наявності промислової школи, яка готувала кваліфікованих спеціалістів, при наявності значних капіталів Буковинського православного релігійного фонду та при інших сприятливих обставинах цей поступ міг би бути значно більшим з кращими наслідками для краю, щоб вони десятками тисяч не втікали за океан. Очевидно, центральний уряд, імператор мали б оперативніше давати дозволи на будівництво підприємств, а не зволікати роками, а то й більше десятка років (частину підприємств так і не було дозволено побудувати, зокрема у Чернів-

цях). Та й у самому крайовому сеймі засідали з 1861 по 1903 р. не палкі прихильники індустріалізації, а учасники її гальмування – великі землевласники, бо побоювалися, що промисловість забере в них дешеву робочу силу. У ході т.зв. „митної війни” уряд приносив у жертву в першу чергу економіку прикордонних територій, позбавляючи її ринків збуту у сусідніх країнах. Представники ділових кіл Чернівців, друковані органи, зокрема газета „*Bukowinaer Rundschau*” досить гостро ставили питання перед міністром Ледебургом, який у 1896 р. перебував з інспекцією на Буковині, щодо необхідності більш інтенсивного розвитку індустрії в краї, у т.ч. в Чернівцях. Газета писала: „Ми ввозимо не лише шкіряні вироби як вирощувачі худоби, льняне полотно як вирощувачі льону, цукор, хоч маємо одні з кращих земель для вирощення цукрового буряку, цемент і вапно, хоч у нас є для його виробництва сировина, крохмаль, дріжджі, хоч для аграрного краю це не мало б бути характерним. Ввозимо не лише машини, обладнання, сільськогосподарські знаряддя, коси, серпи, будівельні матеріали аж до цвяхів; ввозимо не лише хімічну продукцію, нафту і багато чого іншого, для виробництва чого є у нас тут всі необхідні умови; ввозимо навіть примітивні дерев’яні ящики, дерев’яні дитячі іграшки, ба навіть ковбасу, хоч в краї м’яса є достатньо... Краєві потрібна індустрія. Край вивозить сировину, яка згодом у вигляді промислових виробів повертається сюди, але за значно вищими цінами” [101. – 1896. – 13 вер.]. Твердження, можливо, занадто категоричне, але підстави для цього, видно, у редакції газети були.

Транспорт

Жодне місто не може нормально функціонувати без відповідної інфраструктури. Впродовж кількох попередніх століть, особливо після входження краю до складу Австрії, між Чернівцями як осередком економічного, культурного і громадсько-політичного життя краю та провінцією сформувалася спочатку мережа сухопутних **шляхів сполучення**, що з’єднала місто з багатьма населеними пунктами. Але Чернівці як прибережне біля р. Прут місто потребувало для сполучення передусім мостів. Переправа через р. Прут тривалий

час була чималою проблемою ще за часів Молдавії, існував всього один міст навпроти монастиря на Горечі. За урядовим розпорядженням було зведено в районі Ленківців наплавний міст на 35 човнах, який під час повеней не раз зносило. Тільки після значних регулювальних робіт у 1804 – 1825 рр. вдалося в якійсь мірі забезпечити стабільність сполучення з різними місцевостями. Зокрема, на схід тяглася дорога Чернівці – Новоселиця, по якій ще з першої половини ХІХ ст. переганяли щороку тисячі волів у Відень та інші міста імперії, рухалися тисячі фір із зерном, хутром на захід. Жвавий був рух і по дорозі на північ Чернівці – Садгора – Чорнівка – Добринівці – Самушин – Дністер – переправа в Галичину. У цьому ж напрямі тяглася дорога Чернівці – Ленківці – Рогізна – Задубрівка – Васловівці – Малий Кучурів, а звідти у двох напрямках: 1) Вікно – Митків – Мосорівка-на-Дністрі; 2) Заставна – Кадубівці – до тернопільської дороги, а через Веренчанку – Киселів – Борівці – до Городенки. Дорогою Чернівці – Кіцмань місто було зв’язано з Кіцманем, Лужанами, Шипинцями, Суховерховим, Мальятинцями, Южинцем, Шишківцями – Галичиною, а через Кіцмань на захід – також з Ошихлібами, Неполоківцями, Вашківцями, Вижицею, а далі на південний захід з Сторонцем – Путиловим – Селятином – і далі до Угорщини. Дорога на південний схід Чернівці – Цирени вела до румунського кордону, на південь Чернівці – Глибока – Серет – Сучава – до румунського кордону, дорога на південний захід Чернівці – Сторожинець вела далі на Радівці [108. – 1869. – 6 серпн.].

Чернівці у другій половині ХІХ ст. були і значним **річковим портом**, куди прибували плоті з круглим лісом на лісопильний завод і далі. Завдання працівників річкового транспорту міста полягало в тому, щоб тут забезпечити прохід численних плотів з лісом, що сплавлились в межі Російської імперії та інші країни. У кінці 80 – на початку 90-х рр. ХІХ ст. повз Чернівці проходило по Пруту щороку від 2 до 2,5 тис. плотів (круглий ліс, пиломатеріали, гонт, драниця) загальною вартістю 0,8 – 1 млн. фл. На цьому шляху знаходили заробітки сотні селян і почасти городян [135, с. 103].

Та цього уже було недостатньо. У багатьох країнах домінуючим ставав залізничний транспорт. Будівництво залізниць до Чернівців мало винятково важливе значення. Питання про будівництво залізниць до Чернівців Буковинська палата торгівлі і ремесел порушувала перед Міністерством торгівлі і економіки у 1851 р., згодом у 1862 р. Але таке будівництво стало можливим тільки після завершення прокладання залізниць Краків – Львів у 1861 р. залізничним товариством імені Карла – Людвіга. У 1864 р. було створено „Акціонерне товариство цісарсько-королівської привілейованої залізниці Львів – Чернівці” з осідком у Львові з стартовим капіталом 12,5 млн. гульденів. Прокладання залізниці довжиною 266,6 км мало здійснюватися три роки під керівництвом головного підрядника англійського підприємця Томаса Брасея.

Будівництво розпочалося в травні 1865 р. по всій наміченій трасі, поділеній на 150 ділянок силами навколишніх селян числом від 6 до 10,5 тис. чол., причому в основному вручну. Лише при будівництві мостів через Дністер, Совицю, Прут діяло 5 парових машин і 50 ручних пристроїв для забивання паль. Зокрема, на будівництві мосту через Прут, прокладанні залізничного полотна і будівництві вокзалу працювало понад 600 робітників, одержуючи 1 – 1,1 фл. денної плати. Завершальні роботи відбувалися у вкрай несприятливих умовах голоду і австро-пруської війни. 1 вересня 1866 р. до Чернівців прибув перший поїзд. 28 жовтня 1869 р. залізницю продовжено до Сучави та Іцкан загальною довжиною від Львова 357 км, у т.ч. по території Буковини – 114 км. 4 березня 1868 р. новозбудований міст через Прут провалився під вагою поїзда, навантаженого худобою. У 1870 р. залізницю продовжено по території Румунії до Ясс, звідти до залізниць Російської імперії – Унгени – Кишинів – Одеса.

В результаті Чернівці були зв'язані залізничним сполученням з Віднем, Бухарестом, Одесою, Києвом, а фактично – з Східною і Західною Європою [1, с. 84 – 92; 47 – 100 – 109]. Після введення в дію залізниць Чернівці – Новоселиця і з'єднання її у 1894 р. з Південно-Західними залізницями Російської імперії Чернівці дістали прямий залізничний

зв'язок з Україною, Північною Бессарабією, іншими підросійськими територіями. Прокладення в краї майже 600 км залізниці зв'язало Чернівці також з сотнями населених пунктів краю, навіть гірськими.

Введено кілька пасажирських поїздів Чернівці – Відень, Чернівці – Львів, а також до всіх найдалших кінечних станцій Буковини. Зокрема: Чернівці – Львів – Відень (вагон I класу – 51 фл., II кл. – 38 фл., III кл. – 21 фл., в дорозі 27 год.); Чернівці – Будапешт – Відень (відповідно: 32 фл., 23 фл., 14 фл., в дорозі 30 год.), Чернівці – Зайбуш – Відень (відповідно: 38 фл., 27 фл., 15 фл., в дорозі 40 год.); Чернівці – Львів (12 год. в дорозі). З 1896 р. введено швидкісний пасажирський поїзд Іцкани – Чернівці – Відень, який долав понад 900-кілометрову відстань за 20 год. [1, с. 84 – 92; 47, с. 100 – 109; 95, с. 187].

Тодішні вагони були невеликі. Вантажопідйомність вантажних вагонів становила 10 т. У вагон можна було вмістити 20 с/м дров, у напіввагон – 16 – 18 с/м. Але залізничні перевезення з кожним десятиліттям суттєво зростали. Приміром, у 1885 р. по Львівсько – Чернівецько – Яській залізниці через залізничну станцію Чернівці перевезли 68 тис. пасажирів і майже 100 тис. т вантажів, по залізниці Новоселиця – Чернівці – 8 тис. пасажирів [137, с. 39].

Чернівці стали важливим вузлом залізничного сполучення, перевезення значного числа пасажирів і вантажів, що проходили через головний вокзал і дві менші залізничні станції: Жучка (нині Чернівці-Північна) і Гредіне публіке (нині Чернівці-Південна). Так, у 1910 р. через станцію Жучка щомісяця в середньому від'їжджало 11,8 тис. пасажирів, а коли були ярмаркові дні – 16 тис., відбувалося 660 відправлень вантажних поїздів з цеглою, каменем, вугіллям, нафтою, будівельним лісом, дровами тощо [96^a, с. 96].

Чернівці були важливим вузлом залізничного сполучення як внутрішньокрайового, так і міжнародного. Значним був транзитний рух з Російської імперії і Румунії. Залізнична станція Чернівці щороку приймала для потреб міста багато вантажів. Так, у 1906 р. для потреб міста було прийнято 10,2 тис. вагонів вантажів. Аналіз цього ван-

тажопотоку дає певне уявлення про потреби міста та зв'язки з регіонами постачання. Так, з усіх 10,2 тис. вагонів було одержано: 36% - з різних місцевостей Буковини (будівельні матеріали, зерно, мука, дрова, ділова деревина, сіль, худоба та ін.), 25% - з Галичини (ті ж матеріали і крім того цемент, тютюн і тютюнові вироби, пиво, метал і металовироби, нафтопродукти та ін.), 12% - з Угорщини (та ж продукція і особливо метал і металовироби), 10% - з Російської імперії (зерно), 6% з австрійських провінцій (хімікалії, залізо і залізновироби, кофе, жири, олія, мін. вода, будматеріали, гончарні вироби), 4% - з Німеччини, Бельгії, Нідерландів (кам'яне вугілля, кокс, оселедці, жири, олія, нитки, канати, картон, папір, цемент, скло, фарфор), 3% - з Відня (цитрусові, рис, рейки, хімікалії, кінні екіпажі, вози, меблі, мануфактура), 3% - з Румунії (зерно, цитрусові), 1% - з Триєста і Фіуме (цукор, жири, олія, мінеральні води). За специфікацією 43% всіх вантажів становила сільськогосподарська продукція, чи готові продовольчі товари (але лише 11% з аграрної Буковини), 27% - будматеріали – разом 70%. Лише 2,6% вантажів становили метал і металовироби, 0,4% - машини і деталі для них, 4% - кокс і кам'яне вугілля. Як видно, запити індустрії були незначні [95^a, с. 273].

До працівників транспорту в Чернівцях належали візники, трамвайники, залізничники та ін. Якщо переписом 1902 р. було охоплено 248 транспортних „підприємств” з 328 працюючих (це переважно візники), то за переписом населення 1910 р. усіх транспортників у місті числилося 1992, у т.ч. 1036 залізничників. Серед останніх переважали робітники (768) і службовці (232). Транспорт став суттєвою складовою економіки міста.

Засоби зв'язку та комунальне господарство

З часу входження Буковини, і відповідно, Чернівців до складу Австрії тут засновано регулярну **пошту**. Уже першого вересня 1774 р. створено польову пошту між Снятином і Чернівцями. Після побудови головного Семигородського шляху від Снятина до Чернівців і далі до Сучави (закінчено у 1814 р.) і його відгалуження від с. Дубівців на Сторожинець, Віків, Качику (1776-1809 рр.)

було налагоджено регулярний поштовий зв'язок міста з краєм і країною. У кінці 1782 р. у Чернівцях створено першу поштову контору на чолі з поштмейстером Йоганном-Паулем Фогелем, за походженням з Відня, з річним окладом 150 фл. та ще 37 фл. квартирної платні і 104 фл. на перевезення поштових відправлень. Пошта почала діяти з 1 січня 1783 р. на непримітній тоді вулиці, яка згодом дістала назву Поштової вулиці (нині – Худякова). Довгий час поштові відправлення кіньми з Чернівців до Снятина відбувалися тільки два рази на тиждень. З початку ХІХ ст. відкрився поштовий зв'язок Чернівців з Заліщиками і Серетом, з 1830 р. – з Новоселицею, Хотиним, Кам'янцем-Подільським, Бельцями, з 1834 р. – зі Львовом. Спочатку коней для поштових перевезень надавали власники (орендарі) поміщицьких маєтків, де проходив поштовий маршрут, потім з'явилися поштові станції у Боянах, Кіцмані, Лужанах та інших населених пунктах з т. зв., „поштовими кіньми” (18 – 20 шт.) і певна кількість возів для вантажних і кілька діліжансів для пасажирських перевезень.

Поштовий персонал спочатку був невеликим: у 1848 р. на пошті у Чернівцях працювали 4 службовці, один кондуктор і один листоноша. Підпорядковувалися Львову. 29 березня 1805 р. у Чернівцях створено поштову дирекцію, яка 7 листопада 1851 р. підпорядковувалися Галицькій поштової дирекції. У 1876 р. поштову дирекцію у Чернівцях об'єднано з міською дирекцією телеграфу. Чисельність поштового персоналу у 1868 р. становила 14 службовців, 22 кондуктори, кілька десятків листонош і пакувальників. З появою залізничного сполучення Чернівців зі Львовом (1866 р.) і з Сучавою (1869 р.) та місцевими залізницями кінні поштові перевезення скорочуються. У листопаді 1889 р. у Чернівцях по вул. Поштовій зведено чудове приміщення пошти і телеграфу. Чисельність службовців поштово-телеграфної дирекції зросло у 1890 р. до 104 осіб у місті і 22 чол. на місцях у краї. Якщо у 1851 р. через Чернівці було відправлено 200 тис. листів і 30 тис. посилок, то у 1913 р. відправлено 11,6 млн., одержано 10,7 млн. листів, газет відправлено 1,8 млн., одержано 2,3 млн. і грошових переказів відправлено 190,7 тис. на суму

13,1 млн. к., отримано 263 тис. на суму 21,2 млн. к. – всього відправлень і одержань на 34,3 млн. к. Листи спочатку відправлялися у вигляді бандеролей з сургучевою печаткою, згодом – у конвертах з маркою, на якій був профіль царя Франца Йосифа різного кольору (і вартості). З 1869 р. в Австро-Угорщині введено поштівки з краєвидами міст, у т. ч. Чернівців, Сторожинця. Автором останніх був фотограф Шіллер.

Запровадження поштового зв'язку сприяло налагодженню різнобічних контактів мешканців Чернівців як з іншими провінціями Австро-Угорщини, так і з іншими країнами Європи і світу [12, с. 95 – 97].

У 1855 р. у Чернівцях з'явився **телеграф**. Перша телеграфна станція була невеликою – начальник і 3 телеграфістки. Підпорядковувалася Галицькій поштової дирекції. З кінця 50-х років XIX ст. почали з'являтися телеграфні станції і в інших містах і селах краю – всього у 1914 р. 149. Протяжність провідних ліній складала у 1896 р. 1644 км. Чернівецький телеграф спочатку підпорядковувався Львову, а 1872 р. створено окрему дирекцію телеграфу, яка підпорядковувалася безпосередньо Міністерству торгівлі. У 1876 р. з метою економії коштів телеграфну дирекцію об'єднали з поштовою. Чисельність працівників телеграфу зросла у 1891 р. до 23 осіб. З Віднем телеграфний зв'язок Чернівці підтримували через Краків, що сповільнювало термін передачі телеграм. Неодноразові домагання побудувати пряму лінію Чернівці – Відень не знаходили підтримки. Обсяг телеграфних повідомлень зростав: з 9,8 тис. у 1862 р. до 469 тис. у 1888 р., 340 тис. у 1913 р. (скорочення у зв'язку з появою у 1883 р. телефонного зв'язку). За допомогою телеграфу швидко передавалися різні повідомлення. Зокрема, у 1877 р. у Чернівцях засновано Центральну станцію телеграфічного повідомлення прогнозу погоди на найближчі 24, 36 і 48 годин, що передавали з Відня. Достовірність його була досить високою. У 1889 р. телеграфна станція перейшла у нове приміщення по вул. Поштової. Працював телеграф прибутково. У 1913 р. прибуток пошти і телеграфу складала 2,5 млн. к. У поштово-телеграфній службі Буковини у 1913 р. було зайнято 1185 чол. Через Чернівці здійсню-

вали телеграфний зв'язок прилеглі області Румунії та Російської імперії. У 1914 р. було вирішено розпочати будівництво нової телеграфної станції з встановленням там більш швидкодіючих апаратів, однак війна перешкодила цьому [12, с. 98 – 99].

На домагання Крайового управління і Буковинської торгово-промислової палати Міністерство торгівлі Австрії у березні 1883 р. прийняло рішення **телефонізувати** Чернівці й околиці. Відповідні роботи здійснювала лондонська телефонна компанія („Consolidated Telephone construction and Maintenance Company limited in London”), яка одержала від австрійського уряду концесію на встановлення телефонного зв'язку в містах імперії. В першу чергу телефонізувалися підприємства, склади товарів та ін. У жовтні 1883 р. у Чернівцях відкрили першу телефонну станцію з 13 телефонними установками. Через рік їх було 30, зокрема на залізничних станціях Чернівців, Жучки, Садгори, Боян, Новоселиці. Плата за телефон була високою, тому число абонентів зростало повільно: у 1886 р. їх було 109, 1889 р. – 114, 1899 р. – 130, 1902 р. – 201, 1904 – 268, 1906 – 316 і т. д. Більшість телефонних апаратів було встановлено у заможних мешканців міста. Перший апарат в околицях міста, у Садгорі з'явився у вересні 1884 р. у палаці барона Й. Мустаці.

Чернівці телефонічно зв'язалися через Краків з Віднем. Через Чернівці з Європою зв'язувалися й прилеглі до Буковини області Румунії і Російської імперії. Наприклад, уже через два роки, у 1885 р., щомісяця між Чернівцями і Віднем відбувалося 11 тис. розмов, у т.ч. 3,4 тис. з Буковини і 7,6 тис. з Румунії. За кредит, взятий магістратом в сумі 650 тис. к., у 1893 р. завершено будівництво в Чернівцях центральної телефонної станції з встановленням необхідної апаратури. Незважаючи на значні труднощі, дорожнечу абонентної плати (80 фл. на рік; для порівняння: віл коштував 60 фл., 1 ц пшениці – 6 – 10 фл.), телефонна мережа зростала і при 29 телефонних станціях на Буковині становила: у 1912 р. – 1877 абонентів, у 1913 р. – 1975, протяжність ліній досягла 772 км, телефонних розмов у 1913 р. відбулося 7,1 млн. Навесні 1914 р. завершилося будівництво в Чернівцях другої телефонної станції на 1800 номерів, з перспективою

розширення до 3 тис. номерів. Телефонним зв'язком було з'єднано як житла окремих громадян, так і підприємства, заклади торгівлі і транспорту, банки, органи влади, навчальні, медичні заклади, а також з'єднано Чернівці з Віднем, містами Європи, до того ж Чернівці стали посередником у телефонному зв'язку значних територій Румунії і Російської імперії з Західною Європою.

Загалом поштово-телеграфний і телефонний зв'язок мав для Чернівців, як і всієї Буковини, важливе значення у справі налагодження контактів виробничого, торговельного, культурного характеру, міжособистісних взаємин для „входження краю в Європу” [12, с. 99 – 101].

У зв'язку з інтенсивним зростанням чисельності населення міста все більш актуальною ставала проблема **водопостачання**. Адже ще з давніх часів городяни користувалися звичайними відкритими криницями, що не раз приводило до кишково-шлункових отруєнь. Лікарі не раз нагадували про необхідність централізованого постачання води з її санітарною обробкою. Вперше питання це офіційно порушувалося ще у 1857 р., тривалий час (1866 – 1876 рр.) обговорювалося в магістраті. Для оцінки якості води в навколишніх місцевостях запрошувалися спеціалісти з Франції, Німеччини, з Праги. У січні 1888 р. магістрат уклав угоду з „Австрійським товариством водопостачання” у Празі про проведення бурових робіт під керівництвом Макса Мінденмана на предмет визначення якості води. Було доставлено три бурові установки, які 27 січня 1888 р. почали бурити свердловини в районі сіл Рогізна і Ленківці. Аналіз якості води проводив професор Чернівецького університету Прібрам, який підтвердив її високу якість. Але тільки 1893 р. було оголошено конкурс на виконання робіт з прокладання водогону і каналізації. Магістрат домовився з віденською фірмою „Румпель і Ніклас”, що вона за 337 тис. фл. прокладе водогін, а друга віденська фірма „Пітл Брауцветтер” за 303 тис. фл. прокладе каналізацію.

Бургомістр А.Кохановський і депутат австрійського парламенту від Буковини адвокат Й. Ротт добилися у Відні під гарантію крайового сейму кредиту в 1,5 млн. фл. у Австрійському кредитно-земельному банку під 7 відсотків річних. За уго-

дою фірма „Румпель і Ніклас” мала побудувати в Рогізні котельню і машинне відділення для водогону, прокласти 6 км магістрального водогону до водонапірної башти на Альтгассе (нині – вул. Л.Українки) і 25 км водопровідної мережі в місті, облаштувати через кожні 90 – 100 м колодязі для гідрантів і 29 водопровідних колонок на вулицях міста. Роботи почалися у серпні 1894 р. Очолював їх інженер Шуни. Водопровідні труби загальною довжиною 10 км було доставлено з Вітковиці. У самих будинках укладалися труби свинцеві або всередині покриті оловом. Роботи виконували доставлені з австрійських володінь у Північній Італії італійські робітники. Під керівництвом інженера Релла одночасно прокладали і каналізацію та очисні споруди біля Пруту. Цемент доставляли частково із цементного заводу із Стражі (Пд. Буковина), а в основному з Німеччини. На початку червня 1895 р. водопровідна мережа першої черги була укладена по 77 вулицях, провулках і 13 площах міста. Серед населення, у школах велася велика роз'яснювальна робота про те, як користуватися водопровідною мережею і каналізацією. Експлуатація водогону почалася 2 листопада 1895 р. із колодязя глибиною 95 м і діаметром 3 м на водогоні „Рогізна”, спочатку всього 1,2 тис. м³ на добу. Водогінну мережу прокладали і в 1896 р. Для прискорення робіт доставили до 200 італійських робітників. У 1898 р. діяло 6 водоканалізаційних об'єктів, на яких працювала 351 особа. За 1898 р. місто спожило 853,3 тис. м³ води, у т.ч. 60,2 тис. м³ державними установами, 756,1 тис. м³ промисловими підприємствами, приватними готелями, закладами харчування, квартирами. Води спочатку поступало недостатньо: на 1 людину на добу – 69 л (при мінімальній нормі – 80 л, але були періоди, коли поступало лише по 25, 34, 35 л на добу на людину, в горішній частині міста – лише кілька годин на добу. Це спонукало магістрат вести далі розвідувальні роботи між Новими Мамаївцями, Новою Жучкою і Рогізною на площі 20 кв. км (пробито 40 свердловин).

Плата за воду з 27 листопада 1898 р. була встановлена на рівні 4% від рівня квартплати, а за каналізацію – 4,5 крейцера за 1 кв. м площі. Не платили за воду державні установи і громадські туа-

лети. Зростання потреб у воді змусило магістрат збудувати ще один водогін „Магала”, який став до ладу в грудні 1913 р. і діяв уже при допомозі електромоторів [5, с. 106 – 109]. Прибуток від водогону становив у 1907 р. 164,4 тис. к. [119, с. 228].

Однією з ознак міста здавна було **освітлення** його вулиць у нічний час. Перші згадки про стаціонарне освітлення вулиць Чернівців відносяться до 1783 – 1784 рр. На вулицях на стовпах висіли ліхтарі із запаленими гнотами в посудинках з воллим жиром. З початку 60-х років XIX ст. з'являються нафтові ліхтарі. З 1872 по 1884 рр. велися перемовини про газове освітлення, яке частково було здійснено, але основним видом ліхтарів залишалися гасові. У 1884 р. їх висіло на вулицях міста 511, на що місто витратило 7 тис. фл. на рік. З 1889 р. у місті існувало навіть товариство ліхтарників.

Однак гасові ліхтарі виділяли кіптяву, сморід, небезпеку пожеж. В магістраті обговорювалося питання про **електричне освітлення**. Тим більше, що частина підприємців, власників закладів купували вже динамомашини і встановлювали в них індивідуальне освітлення: у 1879 р. – на лісопилному заводі Шлоссмана, в магазині Самуеля Дорнбау. Професор університету А.Гандль у березні 1884 р. у залі ратуші прочитав лекцію про електрику. У пресі тоді ж з'явилася стаття, що електрика це благо, але дуже дороге для Чернівців і використовувати його ще рано. Дискусії затяглися на десять років. І лише на початку 1894 р. магістрат оголосив конкурс на кращий проект електричного освітлення міста, який виграла нюрнберзька фірма „Шуккерт і К^о”. З нею 2 березня 1895 р. магістрат уклав угоду про будівництво електростанції, освітлення міста і запровадження в місті електричного трамвая. Роботи оцінювалися у 700 тис. фл. В угоді зазначалося, що електростанція повинна була забезпечити струмом 7 вагонів трамвая і 3,2 тис. електроламп у місті. 13 серпня 1895 р. у присутності депутатів міськради Чернівців було закладено перший камінь у фундамент електростанції на Альтгассе (нині – вул. Л.Українки), будівництво якої вів майстер Сальтер. Для забезпечення кращої якості робіт фірма доставила з Німеччини у Чернівці інженерів і monterів. Елек-

тричне освітлення центральної площі Ринок і головних вулиць включили ввечері 27 лютого 1896 р. За всі роботи магістрат заплатив фірмі понад 840 тис. фл. Для експлуатації електростанції і трамвая 31 серпня 1898 р. у Чернівцях створено „Акціонерне товариство електростанції і трамвая” на чолі з службовцем нюрнберзької компанії Францем Решем. Отже, у нове прогресивне явище в місті над Прутом зробили свій внесок і трудівники далекої Німеччини. Щоправда, не всі вони переживали радість зробленого, бо дехто став інвалідом, а дехто поплатився життям. 14 грудня 1895 р. під час натягування мідного електропроводу зірвався з верхівки стовпа і покалічився електрослюсар з Нюрнберга Леопольд Гассель. 12 лютого 1896 р. під час випробування електромережі внаслідок короткого замикання обпало обличчя монтеру Н.Вайру. 2 липня 1896 р. зірвався з верхівки стовпа 18-річний монтер Рубін Рехтштоффен. Через день він помер. На міський цвинтар покійника супроводжувала вся бригада його співвітчизників і багато городян.

За електроосвітлення вулиць, державних, комунальних закладів платив магістрат, держава. За освітлення приватних, корпоративних об'єктів – їх власники на основі угод. Спочатку електроосвітлення було проведено у центрі міста. Околиці ще довго залишалися без світла. Плата за електроенергію була досить високою – 9 гелерів за гектоват (у Відні – 6 – гел., у Будапешті – 4), тому у 1907 р. у місті нараховувалося лише 2 тис. користувачів електроенергією. Поступово електроенергія почала використовуватися і для виробничих цілей. Працювала електростанція прибутково: у 1907 р. мала 47 тис. прибутку. Напередодні Першої світової війни виробництво електроенергії досягло 33 млн. кВт. в рік, число споживачів зросло до 4164. У 1914 р. в систему електроосвітлення було включено 46094 лампи, 482 дугові лампи, 171 мотор загальною потужністю 885 к. с., 137 вентиляторів. Планувалося будівництво гідроелектростанції на р. Черемош з передачею в Чернівці 50 млн. кВт електроенергії на рік, однак війна перешкодила здійснити цей намір [3, с. 120 - 122].

З розвитком міста, збільшенням числа населення все більш нагальним поставало питання внутр-

ішньоміського сполучення і **перевезень**. Тривалий час цим займалися візники, які володіли одно- чи двокінними фіакрами. В Чернівцях візницький промисел був започаткований у 1838 р. першим візником Марціаном Юркевичем, а як масовий організований вид занять у місті він сформувався у 60-ті роки XIX ст., особливо після того, як у 1866 р. до Чернівців прокладено залізницю і була потреба у перевезенні пасажирів до і від вокзалу. У 1872 р. у Чернівцях було 68 візників. Але цього було недостатньо. У серпні 1893 р. магістрат обговорив проект міського будівельного радника Г. Рапфа про прокладання **трамвайної колії** довжиною 4 км від головного залізничного вокзалу до Народного саду (нині – парк ім. Т. Шевченка) з електричною тягою, а також від митрополичної резиденції до Руського кладовища. Конкурс на будівництво виграла німецька фірма „Шуккерт і К^о” (Нюрнберг). 2 березня 1895 р. з нею було укладено відповідну угоду. Водночас фірмою мало вестися будівництво електростанції і проводитися електрифікація міста. З вини Міністерства залізниць Австрії будівництво почалося лише через півтора року 19 вересня 1896 р. Щоб забезпечити кращу якість будівництва, фірма привезла з Німеччини інженерів, робітників – італійців, які мали досвід подібного будівництва. 18 липня 1897 р. трамвай було введено в експлуатацію. З часом електротрамвай, що був викуплений магістратом, простягся від р. Прут до Рогатки (в районі нинішнього центрального автовокзалу). До кінця грудня 1913 р. було прокладено лінію електротрамвая за р. Прут.

Спочатку на лінії (однокільній) було всього три вагони, через рік – 5, до кінця 1897 р. – 8, 1901 р. – 12, 1902 р. – 16, 1906 р. – 18, 1908 – 1914 рр. – 22, які були доставлені з Граца і Вітковиці. Впродовж 1906 – 1909 рр. прокладено другу колію трамваю від нинішньої вул. Севастопольської і від нинішньої пл. Соборної до вул. Садової, у 1911 р. – від нинішньої вул. Севастопольської до р. Прут. Цьому сприяло й завершення 27 квітня 1912 р. будівництва в місті другої електростанції (по нинішній вул. Севастопольській) з двома двигунами Дизеля потужністю по 500 к. с. кожний; у 1913 р. встановлено третій двигун

Дизеля. До електромережі був підключений водогін „Магала”, куди підвели кабель довжиною 7 км.

У кінці 1913 р. завершено прокладання однокільної трамвайної колії по мосту через р. Прут до залізничної станції „Жучка” („Моші”, „Чернівці Північна”). З початку 1914 р. по цій лінії почався трамвайний рух. На клопотання магістрату Міністерство залізниць дозволило прокладання трамвайної колії Резиденція – кладовище Руське і військовий пам’ятник (нині розвилка вулиць Головної і Червоноармійської) – передмістя Роші (нині клуб). Розпочалися підготовчі роботи. Однак війна не дозволила реалізувати цей проект. Загалом до середини 1914 р. трамвайна колія по осі вулиць складала у місті 6,3 км, по одиночній колії – 12,4 км. Якщо у 1897 р. трамваєм було перевезено 0,5 млн. пасажирів, то у 1913 р. – майже 3 млн. За цей же час виручка від продажу квитків зросла з 70 тис. к. до 366,2 тис. к.

Ціна на проїзд тривалий час „вдосконалювалася” відповідно до відстані, з початку 1914 р. вона складала 18 гелерів за одну з двох зон у вагоні I класу і 14 гел. у вагоні II к.

Трамвай інтенсифікував внутрішньоміський рух, поліпшилася комунікація між підприємствами, установами, закладами, особами, ринками, околицями і центром, між залізничними вокзалами і тими чи іншими пунктами міста. Цим самим він сприяв наближенню Чернівців до європейського міста [27, с. 129 – 135; 83, с. 10 – 85].

На основі укладеної угоди магістрату з Віденським товариством 4 червня 1905 р. в Чернівці було доставлено 12 кінних **омнібусних карет**, а 26 липня того ж 1905 р. почався омнібусний рух від нинішньої Центральної площі по теперішній вул. Червоноармійській до військового госпіталю, а другий маршрут – від нинішньої Центральної площі по вул. Руській, до кладовища і до Горечої з оплатою від 12 до 36 гелерів. З 27 серпня 1905 р. відкрито омнібусні лінії від Резиденції: по нинішній вул. Університетській – Головної – Червоноармійській, другий – від нинішнього парку Шевченка по вул. Головної – О.Кобилянської – Руській – кладови-

ще – Гореча. З 7 вересня 1905 р. відкрився рух омнібусів до Садгори та ін. Але внаслідок крутизни спусків і підйомів на окремих маршрутах в місті, втомлюваності коней на підйомах, особливо взимку, „війни” візників проти омнібусів омнібусне сполучення скорочується. До 1914 р. збереглася лише одна омнібусна лінія – від р. Прут до Садгори [83, с. 62 - 65].

З початку ХХ ст. у окремих заможних людей міста з'являються **автомобілі**. Перший поштовий автомобіль у Чернівцях з'явився у липні 1906 р. З 1911 р. у місті встановлено тарифи на автомобільне перевезення.

У серпні 1913 р. підприємець А.Ауслендер одержав концесію на автомобільне сполучення між Чернівцями і Садгорою. 23 січня 1914 р. у місті створено парк автотаксі. У березні 1914 р. під патронажем Австрійського автомобільного товариства у Відні почався регулярний рух автотаксі між Чернівцями і Садгорою. Тривалість поїздки становила півгодини, вартість – 1 крона. І знову – традиційна конкурентна „війна” візників проти автомобілів, яка проявлялася навіть у їхній акції протесту у центрі Чернівців того ж 23 січня 1914 р., розігнаний поліцією. Але технічний прогрес брав своє. Щоправда, супроводжувався і неприємностями. 27 березня 1914 р. сталася перша автомобільна аварія в Чернівцях і на Буковині взагалі. Автомобіль, який рухався з „шаленою” швидкістю 20 км/год. зіткнувся на х. Денисівка (нині в складі Чернівців) з підводою. З початком війни більшість автотранспортних засобів реквізована [9, с. 36 – 37; 83, с. 65].

Торгівля

Невід'ємною частиною ділового життя міста здавна була торгівля. Вона мала своє продовження і при австрійській владі, яка, щоправда, намагалася її відповідно регулювати. Ще при військовій адміністрації міська управа у 1786 р. вимагала від продавців, щоб вони штучно не піднімали ціни. Вона ж регулювала і проведення міських **ярмарків**, зокрема т. зв. „Петрівського” ярмарку. Згідно з міським статутом 1786 р. у Чернівцях відбувалося два ярмарки, з яких Петрівський (бо починався на свято св. Петра і Павла 11 липня) три-

вав два тижні, а другий ярмарок з 31 жовтня по 12 листопада. Петрівський ярмарок розпочинався і весь час продовжувався яскравими дійствами, народними гуляннями, влаштовуваними міською управою, і проходив на всіх площах міста: на пл. Фердинанда (нині – в районі Центрального ринку), на Кримінальній пл. (нині – Соборна), на пл. Ринок (нині – Центральна пл.). До Чернівців з різним товаром або для закупівлі товару прибували торгівці з України, Бессарабії, Криму, з Німеччини, Молдови, з Туреччини, а також з різних провінцій Австрії. Тому зазделегідь займали номери в готелях „Молдова”, „Росія”, „Париж”, „Централь”, „Під чорним орлом”, „Вайс”, „Золотий лев” та ін.

На ярмарок приганяли тисячі голів худоби, доставлялися найрізноманітніші товари, здатні задовольнити всі верстви покупців, виставлялися на продаж і місцеві вироби. Від ринкових зборів місто мало значні прибутки [20, с. 67 - 70]. Крім того, у місті відбувалися ще три базари на тиждень: у понеділок, середу і п'ятницю.

Важливу роль у розвитку, певному регулюванні й організації торгівлі в краї і у Чернівцях відіграла **торгово-промислова палата Буковини** (або палата торгівлі і ремесел). Її засновано у Чернівцях спеціальним урядовим розпорядженням від 25 червня 1850 р. Членами її були призначені: Г.В.Альт, М.Амстер, А.Чугава, Р.К.Грец, Г.Юстер, Ф.Кадор, К.Крігль, Л. фон Мікулі, А.Микулич, М.Цукер. Кількісний склад правління палати поступово зростав: 1850 р. – 10 осіб, 1856 р. – 18, 1875 р. – 21, 1893 р. – 23 і т.д. У керівному її складі завжди переважали представники єврейського торгово-промислового капіталу. Зокрема, станом на 1902 р. її членами у секції торгівлі були: Моріц Пашкіс, Вільгельм Тітінгер, Самуїл Кравс, Войтих Фонтін, Вільгельм Бадіян, Михайл Рехен, Нафталі Тітінгер, Генріх Гольдпост, Леон Розенцвайг, Моріц Берал, Кароль Бориславський, Моріц Зільбербуш; у секції промисловості: Йосиф Фішер, Емануїл Аксельрод, Герш Тріхтер, Моріц Пікер, Йосиф Грегор, Фрідріх Лангенган, Самуїл Сальтер, Моріц Центнер, Йосиф Штайнгер, Георг Франк, Соломон Рудіх, Ісидор Айзенберг [31. – 1902. – 18 квіт.]. Про стабільність її роботи можна судити на підставі того, що за 60 років (1850 – 1910) її очолювали лише два керівники: Г.В.Альт (1850

– 1885) і Лангенган (1885 – 1910), а у 1910 – 1914 рр. – Д.Тігінгер.

Основним завданням палати відповідно до її статуту було: сприяти і в певній мірі регулювати, контролювати розвиток ремісничого, мануфактурного і промислового виробництва, а також торгівлі. Палата надавала дозвіл на заняття ремеслом і торгівлею у Чернівцях і на Буковині в цілому, реєструвала нововідкриті ремісничі і торговельні заклади, як також їх банкрутство і закриття (у погодженні із судовими органами), посередничала при наданні ремісникам і торговцям необхідних кредитів, клопоталася перед крайовими і повітовими властями про відкриття у різних населених пунктах краю ярмарків і базарів та налагодження їх нормального функціонування. Якщо у 1851 р. на Буковині відбувалося 37 ярмарків у 10 містах і містечках тривалістю 80 днів, то у 1908 р. – 53 ярмарки у 12 містах і містечках сумарно 86 днів. Базари у певні дні тижня у 1851 р. відбувалися сумарно впродовж 614 днів, а у 1908 р. вони відбувалися у 20 містах, містечках і великих селах загальною тривалістю 1100 днів на рік.

Завдяки сприянню палати на Буковині зростала кількість торгових закладів всіх видів – з 2,6 тис. у 1851 р. до 7 тис у 1902 р., з них до третини у – Чернівцях.

Палата контролювала ремісничі і промислове виробництво. У 1861 р. її контролю підлягала діяльність 6,5 тис. ремісників 114 спеціальностей, у т.ч. 1 тис. ремісників – у Чернівцях. За липень 1903 – червень 1904 р. нею видано промислових свідоцтв 864, ремісничих – 352, концесій – 142 – разом 1357. За звітом 1912 р. у палаті було зареєстровано 47 нових фірм, спілок, об'єднань і ліквідовано 24.

Складнішою справа була з забезпеченням ремісників дрібним кредитом. Наприклад, у 1904 р. в палату поступило 476 заяв на кредит у сумі 140,7 тис. к., але палаті вдалося забезпечити лише 160 (34%) заяв на 25,2 тис. к. (18%).

Особливу увагу приділяла палата професійній підготовці фахівців і працівників масових професій шляхом відкриття різних навчальних закладів, курсів. Завдяки її домаганню у Чернівцях були відкриті школи: крайова сільськогосподарська (1871), державна реміс-

нича (1873), ткацтва (1906), а також промисловий музей (1887). Вона добивалася відкриття у Чернівцях технічної академії. Відала палата й ремісничим навчанням учнів безпосередньо на виробництві у майстрів, у недільних школах. Наприклад, у 1894 р. під її контролем перебувало 900 таких учнів, у т.ч. 750 у ремеслі і 150 у торгівлі. Палата домагалася при цьому, щоб не було надмірної експлуатації учнів майстрами, хазяями, щоб останні дотримувалися обумовлених термінів навчання учнів.

Торгово-промислова палата представляла робітників, ремісників і торговців під час виборів (становила окрему курію), завжди мала в австрійському парламенті одного депутата, а у Буковинському сеймі – двох. Видавала свою газету, публікувала свої щорічні звіти. Палата перебувала у різних приміщеннях, з 1895 р. – у новозбудованому приміщенні Промислового музею (нині – Укрсоцбанк по вул. Міцкевича, 2), а з 1910 р. – у спеціально збудованому для неї 4-поверховому приміщенні на Елізабетплатц (нині – приміщення медуніверситету на Театральній пл., 2). Під час Першої світової війни не діяла. Відновила роботу у червні – жовтні 1918 р., порушувала клопотання про відкриття у Чернівцях торговельної академії [2, с. 66 - 71].

Торгово-промислова палата сприяла створенню у Чернівцях **зернової (продовольчої) біржі**. Це було викликано тим, що у Чернівці прибувала і збувалася продукція не тільки крайового виробництва, інших провінцій імперії, але й – з-за кордону. Через брак приміщень різного роду продукція не раз стосами, штабелями залишалася на вулицях, тротуарах, через що псувалася. Це питання не раз обговорювалося на засіданнях торгово-промислової палати, яка у 1867 р. запропонувала створити спеціальну торговельну біржу. У 1874 р. було оголошено про її створення у Чернівцях, але через те, що не зголосилося мінімум 200 пайовиків з внеском 5 гульденів, вона була зареєстрована тільки 19 лютого 1877 р., коли було досягнуто необхідного числа пайовиків. Очолив її Генріх Вагнер. Відкрито біржу 23 липня 1877 р. у готелі „Париж” (нині на перехресті вул. Головної і Руської), пізніше діяла на вул. Поштової (нині – Худякова).

Фонди біржі формувалися з пайових внесків постійних і тимчасових учасників, які вкладали свої паї чи купували піврічні, кварталні, місячні чи одноденні картки і „гвали” на біржі на різниці закупівельних і збутових цін. Число їх кожного року істотно коливалося. Наприклад, у 1880 р. постійних членів було 148, власників піврічних карток – 40, місячних – 30, одноденних – 3092, всього відвідувачів біржі – 3392 (у 1879 р. – 4022), обслуговували біржу 22 чол., річний прибуток становив 6,5 тис. гульд. Постійних пайовиків було порівняно небагато: 1882 р. – 111, 1883 р. – 109, 1884 р. – 78, 1895 р. – 93 і т.д. Правління біржі обиралося на 3 роки з числа євреїв, німців – представників тодішнього бізнесу, великих землевласників, наприклад, на 1898 – 1900 рр.: Йосип Блюм, Яків Кіндлер, Міхаель Рехен, Давид Тітінгер, Генріх (Гершко) Гольдлюст. Біржовики щодня цікавилися цінами на зерно та іншу продукцію у провінціях в Австро-Угорщині, розїжджали по селах влітку і восени, закуповували у селян урожай (часто ще на пні) за низькими цінами, як також і у великих землевласників, а взимку і навесні продавали по значно вищих цінах. Щоправда, нові форми торгівлі – картелі, різні спеціалізовані торговельні компанії намагалися витіснити біржу з цього ринку. Так, у 1879 – 1883 рр. біржа щороку продавала зерно і борошно в середньому 60,2 тис. т, а весь річний оборот продажу біржі становив 6 млн. гульденів, а у 1894 – 1898 рр. – відповідно 32,9 тис. т і 2,8 млн. гульд. Займалася біржа торгівлею й іншими товарами. Приміром, у 1890 р. вона продала 42 тис. гл спирту, 120 тис. с/м лісоматеріалів, 40 тис. колод кругляка, 100 м³ стовпів, 20 тис. шт. дошок, 100 тис. шт. драниці, 20 тис. шт. шпал, 60 тис. с/м дров, 10 т сала, 12 тис. гл барди та ін. Загалом ця біржа у перші десятиріччя свого існування відіграла важливу роль торгового посередника, своєрідної „комори” для постачання Чернівців та інших міст і сіл краю зерном, насінням, борошном, іншою сільськогосподарською і лісовою продукцією. Під час війни не діяла. Відновила свої торгові операції у травні – жовтні 1918 р. з основним капіталом в 1 млн. крон [24, с. 28 - 31].

Торгівля у Чернівцях тривалий час зосереджувалася в руках окремих купців чи їх угруповань за спеціа-

лізацією. Так, у 1861 р. у місті таких торгових угруповань (від 2 до 198 чол.) існувало 74, у т.ч. торгівлею змішаними товарами займалося 50 чол., мукою – 13, великою рогатою худобою – 4, дрібним товаром, старими речами та ін. – 198, меблями – 3, скляними і гончарними виробами – 8, а також займалися торговим посередництвом – 30 чол., обміном валюти – 60, збутом спиртних напоїв у шинках – 97 та інші – разом 1,3 тис. чол., у 1867 р. у 79 спеціалізованих групах – 1,1 тис. чол. [108. – 1868. – 28 лют.]. Скорочення числа торгівців пояснювалося впливом недавнього страхітливого неврожаю і голоду 1865 – 1866 рр. У 1890 р. з усього населення Буковини, зайнятого в торгівлі, 26% зосереджувалося в Чернівцях [123, с. 72]. Більше 90% торгівлі в місті перебувало в руках євреїв.

Газета „Czernowitzer Zeitung” обурювалася у номері за 13 вересня 1896 р., що у Чернівцях недостатньо книжкових магазинів: на 54,2 тис. мешканців всього 4 книгарні, у той час як в Інсбруку (23,3 тис. чол.) – 6 книгарень, в Лінці (47,7 тис.) – 9, в Егері (18,7 тис.) – 5, Білітці (14,6 тис.) – 3 і т. д. Тому учні шкіл, гімназій, студенти університету не завжди могли придбати потрібну кількість підручників. А ще ж у Чернівцях розкуповували книги приїжджі з Російської імперії, Румунії [108. – 1896. – 13 вер.].

За переписом 1902 р. в Чернівцях нараховувалося 1,1 тис. торгових „підприємств”, у яких працювало 2,4 тис. осіб, тобто приблизно по 2 на один заклад. Щоправда, додалося крамничних закладів з більшим числом працюючих, а саме: 424 торговельні заклади з 1,8 тис. працюючих, тобто більше 4 на один заклад. Як і раніше, значна кількість торговельних „підприємств” займалася продажем продуктів харчування – 345 (633 працюючих), менше з продажу інших видів продукції. Фруктами, молоком торгували 74 заклади (101 працюючий), живою худобою – 33 (49 працюючих), м’ясом – 30 (39 працюючих), мукою, печеним хлібом – 14 (25 працюючих), вином, пивом – 13 (33 працюючі), спиртними напоями – 3 (5 працюючих) і т. д. [125, с. 106 – 107, 110 – 111].

Газета „Буковина” писала у 1903 р., що Чернівці забезпечуються продуктами харчування з передмість, з ближніх і деяких віддалених сіл, а також з Румунії і

Росії (Бессарабії, України). Але ціну на м'ясо складає „різницький картель, що панує безоглядно і неподільно” і діє не для регулювання попиту й пропозиції, „а в цілі поборювання небезпечної для картельників конкуренції і в цілі одностороннього установлювання цін без згляду на консументів (споживачів. – Ред.)” [31. – 1903. – 2 січ.].

Але в Чернівцях діяло й кілька торговельних фірм, які вели торгівлю у значних масштабах; зокрема зерном, олійними – „Е. Краус”, „М. Цукер”, філіал Галицького акціонерного іпотечного банку, цитрусовими – „А. Байер”, „Г. Шваммен”, винами, соками – „Якоб Готліб”, „Штефан Гаїна”, „Давид Кліер”, „Гершон Ельгісер”, „Брати Табакар”, свинями – „Карл Бориславський і Міхаель Регвальд”, шкірами – „Маркус Туржек”, яйцем – „С. Шефер”, кунжутною олією – „Шмідт і Фонтін”, рибою – „С. Брехер”, „Соломон Ебнер”, молочними виробами – „Перше чернівецьке молочне товариство „Адольф Рольнер і К^о”, мукою, крупою – „Брунштейн”, „Йозеф Лейбука Барбер”, „Перше Буковинське акціонерне товариство парових млинів колишне А.Шлосман і К^о”, лісом – філія „Акціонерного товариства з експлуатації лісу і парових лісопилень” [38. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 18574. – Арк. 27 - 28].

Про платоспроможність міського населення – учасника ринкових відносин – можна у значній мірі судити за тими цінами, які склалися в місті у різні роки. Приміром, у 1901 р. вони були такими за 1 ц у кронах у порівнянні з цінами у Відні: мука пшенична – у Чернівцях – 26 к., у Відні – 18 к., мука житня – у Чернівцях – 23 к., у Відні – 22 к.; воли 1 ц – відповідно 56 к. і 57 к., телята 1 ц – 120 к. і 84 к., вівці – 72 к. і 47 к., свині – 116 к. і 73 к.; продукція тваринництва за 1 кг: у Чернівцях м'ясо яловичина – 1,4 к., у Відні – 1,45 к., телятина – відповідно – 1,2 к. і 1,44 к., свинина – 1,16 к. і 1,43 к., сало – 1,56 к. і 1,02 к., масло коров'яче – 2,15 к. і 2,3 к., вино (л) – 1,6 к. і 0,96 к., пиво (л) – 0,4 к. і 0,28 к., горілка (л) – 1,39 к. і 0,56 к., олія (л) – 2,47 к. і 1,7 к., цукор (кг) – 0,92 к. і 0,92 к., гас (л) – 0,96 к. і 0,92 к., дрова тверді (м³) – 7,0 к. і 10,6 к., кам'яне вугілля (1 ц) – 3,2 к. і 3,76 к. [131^a, с. 158 - 159]. Як видно, ціни у Чернівцях – центрі аграрної провінції – по

деяких видах сільгосппродукції були навіть вищі, ніж у мегаполісі імперії – Відні.

До торговельної галузі примикало й надання **готельно-ресторанних послуг**. Ця сфера помітно розширювалася. Якщо у 1902 р. в ній діяло в Чернівцях 292 заклади з 644 працюючими, то у 1910 р. в ній числився 991 працюючий (ріст в 1,5 раза), серед них власники становили 404 особи [125, с. 110 - 111].

Чернівці були важливим центром **міжнародної** посередницької торгівлі. Тут перебувало чимало посередницьких торговельних фірм, які займалися закупівлею у сусідніх Румунії, Російській імперії зерна, худоби, іншої сільськогосподарської продукції з метою продажу в західних провінціях Австрії і за кордоном. Так само існували посередницькі фірми, які закуповували товари на Заході і збували у цих сусідніх державах.

Зокрема, до першої половини 80-х років XIX ст., коли був вільний ввіз худоби в Австрію з Румунії і Російської імперії, буковинські торгівлі посередницькі фірми, багато з яких перебували у Чернівцях, закуповували там щороку для краю, а також для вивозу в західні провінції та за кордон (понад 80%) у 60-ті роки до 20 тис. голів великої рогатої худоби, у 70-х – на початку 80-х – близько 31 тис., 30 – 40 тис. голів свиней, до 1 тис. коней, значну кількість птиці (до 600 тис. шт., 1906 р.), яєць, а також овечої вовни, сирих шкір та ін. Закуповувалося також до 3,5 тис. вагонів (1 вагон – 10 тонн) зерна (1,5 тис. – з Російської імперії, 2 тис. – з Румунії), а також 15 тис. вагонів – транзитом (8 тис. – з Російської імперії, 7 тис. – з Румунії) [17, с. 93]. Через Чернівці і Садгору в Російську імперію в 1831 – 1913 рр. щороку вивозилося лісу на 223 тис. крб. У ваговому відношенні за 1899 – 1913 рр. через Садгору, частково через Чернівці у межі Російської імперії відправлено 51,9 млн. пудів лісу (у т.ч. 0,6 млн. обробленого, решта – кругляк), дерев'яних виробів за 1831 – 1881 рр. – на 1,3 млн. руб. [36, с. 41 - 42]. З Чернівців щорічно в Російську імперію вивозилося у 1869 – 1878 рр. – по 325 тис. пудів дріжджів, у 1866 – 1913 рр. – по 19 тис. пудів солі з чернівецьких складів, ультрамарин виробництва чернівецької фабрики Штангера.

Чернівці були важливим посередником у торгівлі з Російською імперією західно-європейськими товарами. У місті перебувало кілька посередницьких торговельних фірм зі своїми великими складами, наприклад, фірма „Штангер”, а окремі фірми у Садгорі, звідки йшли товари на схід: метали і металовироби, будівельні матеріали, текстильні і галантерейні вироби, аптечні матеріали. Приміром, за 1857–1881 рр. в Російську імперію вивезено машин і апаратів на 1027,3 тис. крб. сріблом, сільгоспмашин і знарядь – на 434,4 тис. крб., металовиробів – на 511,5 тис. крб., бавовняної пряжі – на 39,2 тис. крб., взуття і шкіряних виробів – на 463,3 тис. крб. і т.д. [36, с. 41–42, 57–60].

Широким потоком промислові і ремісничі товари власного і західноєвропейського виробництва поступали з Чернівців у Румунію. По деяких видах ремісничої продукції з Чернівців і Садгори вивіз в Румунію досягав 75%. Австрійські товари в румунському імпорті сягали майже половини. І основна їх маса поступала через Чернівці. Загальний щорічний обсяг посередницької торгівлі в краї становив у кінці ХІХ ст. понад 22 млн. гульденів [132, с. 529].

Однак цій торгівлі надто дошкуляли **митні війни**, які розпочалися між Австро-Угорщиною і сусідніми державами – Сербією, Румунією, Російською імперією. На вимогу великих аграріїв австрійський уряд заборонив ввіз або дуже підняв ввізні мита на зерно, худобу, м'ясо та деякі інші види товарів з означених держав, щоб захистити інтереси земельної аристократії. Звичайно, урядові кола знали, що такі дії не залишаться безкарними, особливо щодо прикордонних територій, якою була Буковина і її столиця, але йшли на це. У відповідь російський уряд дещо підняв мито на лісоматеріали, а Румунія – на промислові і ремісничі вироби, зокрема і буковинські. В результаті питома вага австрійського експорту в Румунії знизилася з 49% до 15%. Це вдарило також по чернівецьких і садгірських товаровиробниках, зокрема ремісниках, внаслідок чого частина з них виїхала у США, Канаду, а також в Російську імперію, в Румунію [17, с. 93–104]. Митні строгості вели навіть до свого роду курйозів. Наприклад, у 1912 р. у Чернівцях розглядалася судова справа проти селянки з Нижніх Синівців Раїфти Марусяк, яка контра-

бандою ввезла з Румунії із с. Михайлени 0,25 кг м'яса [38. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 250. – Арк. 8]. Або: через заборону ввозу кукурудзи з сусідньої Румунії у 1906 р. ввезли на ринки Буковини, у т.ч. і в Чернівці 20 тис. т кукурудзи з Аргентини, провінції Ла-Плата [96, с. 115]. Якщо ця митна політика і принесла певну вигоду більш розвинутим в економічному відношенні провінціям Австрії, то для прикордонної Буковини і зокрема Чернівців вона мала більше негативних наслідків, ніж позитивних.

Розширення ринкового господарства в місті мало своїм наслідком залучення все більшої кількості працюючих в торгівлю: з 2,4 тис. у 1902 р. до 3,2 тис. чол. (ріст в 1,3 раза) у 1910 р., у т.ч. власників торговельних закладів з 1,1 тис. до 1,6 тис. (ріст у 1,4 раза) [131, с. 93]. Чернівці стали найбільшим торговим центром Буковини, причому як внутрішньої торгівлі, так і зовнішньої.

Про господарство Чернівців на початку ХХ ст. можна судити за результатами промислового перепису 1902 р., під час якого враховували все: від справді великих підприємств до найдрібніших майстерень з одним працюючим. Отже, в місті діяло 3,3 тис. „підприємств”, різних закладів, на яких працювало 8,5 тис. осіб, з них виробничих – 1,8 тис. об'єктів (5,8 тис. працюючих, або 68%), 1,6 тис. – заклади торгівлі і транспорту (2,7 тис. працюючих, або 32%). У промисловості найбільше нараховували підприємств швейної галузі – 546 (працюючих – 1354), харчової – 170 (776 працюючих), деревообробної – 172 (537 чол.), будівельної – 131 (819 чол.), металоіндустрії – 132 (353 чол.), тобто на кожне підприємство припадало від 3 до 6 чол. По окремих групах підприємств це число було дещо вищим: на 3 пивзаводах – 171 особа, на 22 цегельнях – 314 чол., у 11 млинах – 165 осіб, у 8 будівельних організаціях – 289 чол., у 10 друкарнях – 194 чол., на одній електростанції – 32 чол. Але ж були і надто дрібні підприємства: у 221 взуттєвому „підприємстві” – 450 працюючих, у 115 столярних – 408 чол., у 15 бондарнях – 45 чол., у 14 текстильних – 22 чол., на 14 паперових „підприємствах” – 38 чол. і т.д. [125, с. 106–107].

За переписом населення 1910 р. співвідношення пра-

цюючих в різних галузях промисловості Чернівців суттєво не змінилося, хіба що зросло загальне число промислового працюючого населення – з 8,5 тис. осіб до 10,2 тис. чол. (в 1,2 рази). У швейній галузі концентрувалося 33% всіх працюючих, у будівництві – 26%, у харчовій промисловості – 10%, у деревообробній – 9%, у металообробній – 6%, у машинобудівній (здебільшого ремонт машин) – 4%, обробці мінеральної сировини – 3%, поліграфічній – 2%, текстильній – 2%, паперово-шкіряному виробництві – 2%, хімічній – 1%, електротехнічній і водопостачанні – 0,3% [131, с. 41 - 85]. Однак у найчисельнішій (за кількістю працюючих) швейній галузі більше третини становили одноосібні власники майстерень, тобто „підприємство” з одним працюючим.

Соціальний статус кожного з працюючих у промисловості залежав від того, чи це був хазяїн, роботодавець, службовець, чи найманий робітник, поденник. Урядові переписи засвідчують, що у 1869 р. серед 4,5 тис. працюючих у промисловості самостійні (господарі) становили 18%, службовці – 0,6%, робітники і поденники – 81,4%, у 1890 р. серед 7,4 тис. працюючих – відповідно 26%, 2%, 72%, у 1910 р. серед 10,2 тис. працюючих – 26%, 3% і 71%. Отже, майже 3/4 становили люди найманої праці. У період первісного нагромадження капіталу не завжди підприємці належно дбали про людей, яких найняли на роботу, „економили” на здоров’ї, а то й житті трудового люду.

У числених звітах промислового інспектора Буковини Арнульфа Навратіла за 80–90-ті рр. XIX ст. умови праці характеризувалися як вкрай важкі, небезпечні для здоров’я і життя людей. Приміщення низькі, темні, задушливі, гарячі, або дуже холодні взимку, з протягами, брудні, тісні, задимлені, панує антисанітарія, робітники ночують у виробничих приміщеннях, у хлібних коритах, по стінах течуть потьoki вологи, долівка в калюжах, сморід, ніде нема кімнати для відпочинку робітників. Техніка безпеки: здебільшого на низькому рівні, техоглядів нема роками, через що кілька десятків людей щороку стають каліками або гинуть. Робочий день: офіційно – 11,5 год. з 1,5 год. перерви. Але: у парових млинах – до 15 год., у броварнях – 13–14 год., на лісопильному заводі – 15–16 год. без перерви, на будівництві – з 5 год. ранку до 7 год. вечора з 1,5 год. пере-

рви, на цегельнях – від 3 год. ранку до 12 год. ночі. Вихідні і святкові дні: на підприємствах єврейських власників християни працювали і в неділю та християнські свята, на підприємствах власників-християн іудей змушені працювати і в суботу та іудейські свята. Жіноча праця: на будівництві жінки носять будівельні матеріали на велику висоту. Дитяча праця: виявлено роботу дітей у друкарнях Чернівців у нічний час. Списки робітників: або нема, або неповні. Робітничі книжки: здебільшого нема. Заробітна плата: низька і виплачується нерегулярно та ще й різні вирахування. Навчання учнів у майстрів: перші два роки працюють як прислуга, а потім 2 і більше років ще тримають як безплатну робочу силу [108. – 1886. – 13. 23. 27. 30 трав., 3. 6 чер.; 1895. – 21 квіт.]. Це приводило не раз до соціальних конфліктів, страйків, яких з кінця XIX ст. до 1914 р. у Чернівцях відбулося 87 за участі до 14 тис. робітників [56, с. 75 - 111]. Тож прогрес давався з великими труднощами.

Банки і бюджет міста

Чернівці стали осередком акумулювання значних грошових коштів у **банківських** закладах і, відповідно, кредитування виробничої та інших сфер діяльності, грошових розрахунків. Власне банківські заклади тут з’являються тільки після реформи 1848 р. з домінуванням позакрайового капіталу. Першою значною фінансовою інституцією в Чернівцях, мабуть, можна вважати Крайову касу, що виникла тут у 1850 р. У 1860 р. її реорганізовано в Буковинську ощадну касу, яка надавала кредити під заклад нерухомості. Її касові обороти зросли з 148 тис. фл. у 1862 р. до 14,5 млн. фл. у 1895 р. Сума наданих нею іпотечних кредитів досягла у 1908 р. 9,2 млн. к., а активи – 20,6 млн. к.

У зв’язку з громадянською війною у США і обмеженням там англійських капіталовкладень англійські банкіри шукали застосування свого капіталу в Європі, зокрема в Австрії, де якраз шукали кошти для будівництва Львівсько-Чернівецької залізниці. У 1863 р. було засновано Англо-Австрійський банк, який фінансував це будівництво. Мав банк свій філіал згодом і в Чернівцях.

У 1869 р. в Чернівцях відкрили філіал Галицького іпотечного банку. Його касовий оборот зріс з 5,2 млн. фл. у 1870 р. до 17,4 млн. фл. у 1895 р. Наступного, 1870 р. у місті виник Буковинський задатковий банк, що належав польським поміщикам.

У кінці 1871 р. в Чернівцях почала діяти філія горезвісного Галицького рустикального банку, який, надавши кредити понад 10 тис. північнобуковинських селян, потім немилосердно спродував їхні господарства. Помітно поживавішало фінансове життя у столиці краю після відкриття тут у 1874 р. філіалу головного Австрійського національного банку (з 1878 р. – Австро-Угорського), касовий оборот якого сягнув у 1895 р. 69,1 млн. фл. Станом на 1907 р. його іпотечні кредити на Буковині під 4,5% річних становили 15,6 млн. к.

У 1882 р. у Чернівцях, нарешті, створено ніби власний – Буковинський кредитний земельний банк, але йому доводилося самому брати кредити у великих банках, щоб кредитувати місцеві потреби. Він надавав кредити на термін від 5 до 54,5 року під 6,5 - 7% під нерухомість. У 1900 р. цей банк мав чистого прибутку 174,3 тис. к. У 1905 р. на базі цього банку в Чернівцях створено Крайовий банк, який на 30 – 50 років надавав іпотечний кредит під 4%. Станом на 1913 р. обсяг його діяльності сягав 71,8 млн. к.

5 липня 1909 р. у Чернівцях відкрито філіал „Центрального банку чеських ощадних кас у Празі”. Станом на 1910 р. він надав кредитів на Буковині на 9 млн. к. під 4 – 5%. У 1911 р. у місті відкрито філіал „Віденського об'єднання банків”, який теж надавав іпотечні кредити під 4% річних. Це об'єднання банків разом з усіма філіалами мало у 1913 р. 13,8 млн. к. прибутку. Отже, станом на 1911 р. в місті діяв Крайовий банк і 6 філіалів позакрайових (віденських, львівських), з активами в 55,5 млн. к., які кредитували господарство Чернівців і краю, сприяли нормальному функціонуванню грошово-фінансової, кредитної системи [16, с. 86 – 94; 22, с. 217 - 220].

Крім філіалів цих великих банків, у місті відкрилися філії й інших депозитних та ломбардних фінансових установ Австрії, а також кооперативних кас, що існували в місті перед Першою світовою війною, зокрема: „Загальний народний кредитний банк”, „Загаль-

ний ощадно-задатковий банк”, „Буковинський дисконтний банк”, „Буковинське товариство з обліку векселів”, „Буковинський комерційний банк”, „Буковинська кредитна спілка”, „Буковинська кредитна установа”, „Буковинський кредитний банк”, „Буковинська поштова ощадно-задаткова спілка”, „Міська задаткова каса”, „Буковинський уніон-банк”, „Промислово-ремісничє кредитне товариство Буковини”, „Єврейська народна задаткова каса”, „Меркурій” – загальний ощадний банк”, „Ощадно-кредитна спілка для німецьких жителів міста Чернівці і передмість”, „Ощадно-задаткова спілка залізничного банку”, „Ощадно-задаткова спілка службовців телеграфного відділення”, „Товариство економії і кредиту”, „Товариство збережень і кредиту для Чернівців і передмість”, „Прогрес”, - румунське товариство сільських господарів, ремісників і торговців”, „Руська каса” та ін. Крім того, в Чернівцях існувало ще 33 страхових компаній, спілок, товариств як місцевих, так і філіалів з Відня, Кракова, Штеттіна, Лейпціга, Берліна [103, с. 24 – 25; 66, с. 296; 71, с. 75].

У 1902 – 1914 рр. у Чернівцях розташувалися офіси українського, румунського і німецького крайових кооперативних союзів, які регулювали кредитування сільських ощадно-кредитних кас (райфайзенек), оперуючи багатомільйонними коштами.

За переписом 1902 р. в Чернівцях діяло 43 кредитні заклади (174 працюючих) і 9 страхових компаній (75 працюючих), що свідчило про певний розвиток банківської грошово-кредитної системи [125, с. 110 - 111]. До 1910 р. кількість кредитних і страхових закладів у місті дещо зросла, а число працюючих у цій сфері досягло 532 чол., тобто збільшилося у 2,1 раза [131, с. 97]. У їх складі: 47 самостійних (власників закладів), 418 службовців і лише 57 робітників й 9 поденників [131, с. 97]. Тобто у цій галузі абсолютну кількість (майже 90%) працюючих становили кваліфіковані спеціалісти, які забезпечували функціонування галузі. Разом з тим впродовж десятиліть тоді відзначалося, що отримати дрібний кредит селянам, ремісникам було проблематично

Як нині, так і сто і двісті, і більше років тому актуальним для міської управи було завдання формування

міського бюджету. До початку 80-х років XVIII ст. місто взагалі не отримувало ніяких дотацій. Перші надходження були як податок від продажу спиртних напоїв, який раніше становив земельно-княжий податок. Остаточно збори від виробництва спиртних напоїв держава передала міській громаді у 1804 і 1812 рр. [119, с. 215]. Акциз на сире м'ясо передано громаді за законом 1866 р. У 80-х роках XVIII ст. існували платні ліцензії на музику – 20 крейцерів за одноразовий дозвіл. Йшли у прибуток міста і різні штрафи, запроваджені з 1783 р. за різні порушення.

Суттєвий прибуток мало місто від збору повинностей з жителів приміських сіл (свого роду „поміщицький податок”). Крім того, селяни цих сіл виконували на користь міста різні повинності роботою.

Мало місто прибутки від здачі в оренду пасовищ, каменоломень, лісів, вапнярки, права полювання, риболовлі та інших угідь, від податку на кожну хату, від роботи комунальних об'єктів: цегельні, лазні, пляжу, від ринкових зборів за кожне місце на базарах і ярмарках, за місце утримання пригнаної на продаж худоби, від припасу прибудлої худоби, від судових такс, від земельного кадастру. З 1868 р. введена плата за надання австрійського громадянства, з 1869 р. – будівельні такси, з 1897 р. – збори за контрольні ваги і міри, з 1786 р. – збір від продажу худоби, від казармених внесків (за те, що в хаті не розквартирують військових), від митних зборів на дорогах за в'їзд в місто, податок за комірне (з 1875 р. за квартирування), з 1881 р. – податок на собак, пеня за несвоєчасне внесення платежів, згодом – за водопровідну воду, каналізацію, електроосвітлення, телефон, плата за навчання, від видання газети „Чернівецька газета”, плата за огляд м'яса, плата за огляд трупів, плата за продаж облігацій, внески на народні школи та ін.

Прибутки ці зростали досить суттєво. Так, від орендної плати за земельні угіддя, каменоломні місто у 1796 р. мало 153 фл., у 1820 р. – 3 тис. фл., у 1907 р. – 105 тис. к. У 1907 р. прибутки міста становили: від водогону і каналізації – 164,4 тис. к., від електростанції – 47 тис. к., від акцизу на горілку та від права продажу спиртних напоїв – 142 тис. к., від акцизу на

пиво – 174,5 тис. к., від акцизу на вино і м'ясо – 162,1 тис. к., від податку на комірне – 220 тис. к., від податків на шкільний фонд 352 тис. к. і т.д. – всього 2,2 млн. к. [119, с. 213 - 231].

Але майже кожного року місту доводилося вдаватися до такого фінансового „джерела”, як кредит. Так, у 1908 р. власні доходи міста становили 1,8 млн. к., загальні видатки – 2,7 млн. к., видатки на службовий персонал – 1 млн. к., прямі податки – 1,4 млн. к., додаткові (громадські) податки – 4,7 млн. к., кредит – 7,7 млн. к. [127, с. 396 - 397]. Через це місто й перебувало весь час у боргах. Але тоді це була загальноприйнята практика і в інших містах: жити в значній мірі кредитними коштами наперед, а там буде видно. (Перша світова війна більшість боргів міста „списала”, але незрівнянно дорожчою ціною).

Освіта і охорона здоров'я

На час приєднання Буковини до Австрії у Чернівцях шкіл не було. Населення було здебільшого неписьменним, хіба що два священики вмiли читати, але не вмiли писати [103, с.26]. Губернатору генералу Енценбергу через Вищу військову раду у Відні вдалося перевести з Семигорода в Чернівці двох учителів т.зв. нормальних шкіл Антона де Маркі і Франца Таллінгера і зобов'язано їх розробити систему **народної освіти** на Буковині. З цією метою Таллінгер відправився в Сучаву, а де Маркі 1 березня 1784 р. почав навчання у двокласній німецько-румунській „нормальній” школі у Чернівцях. Уже у перший рік навчання цю школу відвідували 51 хлопець і 17 дівчат. На другий рік її уже відвідувало 100 учнів. У 1785 р. Енценберг просив у Вищої військової ради ще двох допоміжних учителів із Семигорода, які б знали німецьку і молдавську мови. У 1786 р. в Чернівцях діяли дві школи з німецькою, а також молдавською мовою навчання, де навчалися діти різних національностей – німці, молдавани, українці [103, с.26].

Були створені т.зв. тривіальні школи. У Чернівцях організовано окружне учительське зібрання, яке координувало роботу 32 народних шкіл. Діяло воно до 1802 р. До 1806 р. заборонялося навчання в школах дітей із єврейських родин. Після 1806 р. дозволялося відвіду-

вання ними шкіл, але діти ці повинні були сидіти окремо від християнських.

У місті згодом існувало кілька шкіл і головна окружна школа, в якій кандидати складали іспит, щоб стати вчителем [81, с.53]. Рівень підготовки вчителів був невисоким. Але вони мали деякі пільги: звільнялися від служби у війську, від будинкового податку. Вдови і сироти вчителів отримували допомогу (вдова – 8 крейцерів, дитина – 2 крейцери на добу – із спеціального фонду для бідних, створеного 1784 р.). З 1793 р. школи краю перейшли під нагляд Львівської римо-католицької консисторії, хоч переважна більшість населення краю належала до християн православного обряду. У школах запроваджувалося вивчення польської мови. Це викликало певне незадоволення населення.

У 1823 р. у Чернівецькій головній окружній школі працювало 6 учителів: Іван Варницький (директор), Іван Кравчук, Михайло Грибовський, Леопольд Балінт, Іван Воронка, Тодосій Павлович. Вони вели заняття німецькою і румунською мовами з таких предметів, як читання і переказування прочитаного, красне письмо, диктант, німецька мова, релігія, християнська мораль, переклад текстів Святого письма, рахунок та ін. У I класі навчалося 126 дітей (у віці 6-14 років), у II – 112 (7-15 років), у III – 131 (9-16 років), у IV – 46 (приватне навчання), у V – 85 (переростки) [103, с.26-28].

Невдоволення учительської, батьківської громадськості і православного духовенства Чернівців, як і всієї Буковини, опікою над школами Львівської католицької консисторії було до певної міри враховано владою, і у 1844 р. нагляд за школами, де навчалися переважно діти з румунських і українських родин, було передано Буковинській православної консисторії. Решта і далі залишалася аж до 1869 р. під опікою Львівської консисторії, у т.ч. Чернівецька головна школа, дівоча, тривіальна на Роші, у Садгорі [57, с.258; 115, с.383-385].

Внаслідок революції 1848 р. сталися помітні зміни в галузі освіти. Передусім 23 березня 1848 р. було створене окреме Міністерство освіти, крайові і міські шкільні ради у, т.ч. Чернівецька (16 чол.). Оголошено про ре-

форму школи, що знайшло відображення і в першій конституції: рідна мова повинна стати мовою навчання [100, с.6], введено т.зв. „учительські зібрання”, які збиралися щомісяця у головному місті шкільного округу (округів було три: Чернівецький, Радівецький, Сучавський). На них обговорювалися методика навчання і виховання учнів, навчальні предмети, матеріальне становище шкіл і учителів. Введено посади шкільних інспекторів.

На підставі ст. 17 австрійської конституції про стосунки між церквою і державою прийнято імперський закон, санкціонований цісарем 14 травня 1869 р., за яким церква відділялася від школи, держава брала на себе всю справу безплатного, обов'язкового навчання і виховання школярів. За цервою залишалася тільки викладання Закону Божого в народних школах [153, с. 5-12]. Школи поділялися на **народні** і 3-класні або 8-класні міські школи (Bürgerschule), які давали більше знань, ніж народні, але без права вступу по закінченні в університет чи технічний ВНЗ. Відвідування школи було обов'язковим. За невідвідування – штраф до 10 фл. або 2 доби арешту батька, якщо він бідний (у 1869 р. школу в місті відвідувало 46% дітей шкільного віку). За відповідним крайовим законом Буковини від 30 січня 1873 р. діти зобов'язані були ходити до школи з 7 до 13 років і вчитися 6 років (а не 8, як за імперським законом). Заборонялося фізичне покарання дітей у школі.

У багатонаціональних краях (до такого належала і Буковина) вводилося вивчення мови як предмета тієї національності, мешканці якої становили у цьому краї 1/6 (16,6%). У Чернівцях цей відсоток українців завжди був вищий: 1869 р. – 17,2%, 1880 р. – 18,5%, 1899 р. – 19,6%, 1900 р. – 19,6%, 1910 – 17,3% [80, с.205]. Учні вивчали такі предмети: релігія, німецька і рідна мова, арифметика з елементами геометрії, природознавство, географія, історія, каліграфія, співи, фізкультура, домоводство (для дівчат). По кожному предмету була розписана навчальна програма [153, с. 450-547].

Для підготовки вчителів і вчительок створювалися чоловічі і жіночі семінарії, де навчалися 4 роки з обов'язковою народною школою при семінарії для практики студентів. Після складання випускних

іспитів молоді педагоги два роки працювали як практиканти, потім склали кваліфікаційні іспити і за курсом влаштувалися на роботу [108. – 1880. – 8, 15, 26 серп.].

За статичними даними, у 1871 р. в Чернівцях існувало уже 15 шкіл, але більшість (11) – приватних. Зокрема, дві комунальні 4-класні дівочі, одна 4-класна хлопчача комунальна, одна 4-класна приватна, по одній іудейській і євангелістській, по одній 1-класній на передмістях Роша, Каличанка, Монастирська, Клокучка, Гореча і т.д. У них працювало 52 учителі і учительки, навчався 2051 учень (1124 хлопці і 927 дівчат). За рідною мовою вони розподілялися у такому співвідношенні: німецькомовних (німців і євреїв) – 987 (48%), польськомовних – 599 (29%), румуномовних – 253 (12%), україномовних – 211 (10%), 1 угорець [115, с.389]. Отже, українців училося найменше – 10%, хоча українці за переписом 1869 р. становили у місті 17,2% [115, с.65].

У наступні роки зростала кількість шкіл, класних кімнат, класів, учнів і учителів, вдосконалювалася система навчання, навчальні програми. Тижневе навантаження коливалося від 20 до 33 год. [51, с.370].

Станом на 1888 р. у Чернівцях діяли такі **народні** школи: т.зв. вища дівоча 6-класна школа, де працювало 39 учителів і співробітників, дівоча 6-класна школа по вул. Семигородській (нині Головна), де було зайнято 24 учителі, хлопчача 6-класна (14 учителів), хлопчача 4-класна (10 учителів), народна 4-класна (8 учителів), хлопчача 4-класна (7), євангелістська 4-класна народна школа (5), німецько-єврейська об'єднана (хлопчача і дівоча) 4-класна (13), народна 4-класна школа на Роші (5), народна 3-класна школа на Клокучці (3), народна 2-класна школа на Каличанці (2), народна 1-класна школа на Горечі (1) – всього 13 шкіл, у яких працювало 138 учителів [100, с.8-14]. Тодішню 1-класну чи 6-класну школу не слід розуміти так, що в одній школі вчилися один рік, а в другій – 6. Всі діти шкільного віку вчилися в народній школі 6 років. Але школу відкривали лише при наявності 40 дітей шкільного віку (один клас), коли набиралося 80 учнів, відкривали другий клас, школа ставала 2-класною і т.д. Тож у малих школах в одній і тій же кімнаті могли навчатися діти і 1-го, і

2-го, і 3-го року навчання (комплект). Відповідно до наказу Крайової шкільної ради від 3 березня 1888 р. у однокласних школах поділ учнів на відділи здійснювався таким чином: I відділ – учні першого року навчання, II відділ – учні 2 і 3 року навчання, III відділу – учні 4-го, 5-го і 6-го року навчання. І якщо їх було менше 40, всі вчилися одночасно в одній кімнаті, заняття вів один учитель. Тижневе навантаження для хлопців у I відділі становило 19 год., у II – 24, у III – 27; для дівчат відповідно: 19, 28 і 30 год. [153, с. 450].

Через 15 років кількість шкіл майже не змінилося, лише деякі збільшилися на 1-2 класи. Станом на 1904 р. у Чернівцях діяли такі народні школи:

- 6-класна дівоча школа на нинішній вул. А.Шептицького, директор Констанца Грліч; мова навчання німецька, як предмети вивчалися також мови українська, польська, румунська;

- 6-класна хлопчача школа по нинішн. вул. А.Шептицького, директор Іван Каменський, мова навчання німецька, як предмети – українська, польська, румунська мови;

- 6-класна дівоча школа по нинішн. вул. Головній, директор Йоганн Шрайбер, мова навчання німецька, як предмети – українська, польська, румунська;

- 6-класна хлопчача школа по нинішн. вул. Головній, директор Аугуст Флаш, мова навчання німецька, як предмети – українська, польська, румунська;

- 4-класна (згодом розширена на 6-класну) народна школа по нинішн. вул. Ю.Гагаріна, директор Захарій Мажеран, мова навчання німецька, як предмети – українська і польська;

- 4-класна (згодом розширена на 6-класну) народна школа по нинішн. вул. Руській, директор Фердинанд Крупка, мова навчання німецька, як предмети – українська, польська і румунська;

- 2-класна народна школа на Горечі, завідувач старший учитель Михайло Пітей, мова навчання румунська, як предмет – німецька;

- 4-класна (згодом – 5-класна) народна школа на Клокучці, завідувач старший учитель Олександр Кантемір, мова навчання німецька, як предмети – українська, румунська і польська;

- 4-класна (згодом розширена на 6-класну) народна школа на Монастириськах, завідувач Максиміліан Кайндль, мова навчання німецька, як предмети – українська, румунська і польська;

- 1-класна (згодом – 2-класна) школа на Роші-Стинці, завідувач молодший учитель Микола Бесплітний, мова навчання німецька і румунська;

- 4-класна народна школа на Роші-I, завідувач Ніколає Мігалескул, мова навчання німецька, як предмет – румунська;

- 5-класна народна школа на Роші-II, завідувач старший учитель Міхаель Сцелтес, мова навчання німецька, як предмети – українська, румунська і польська;

- 2-класна народна школа на Цецині-Роша, завідувач Тит Козак, мова навчання румунська, як предмет – німецька; (згодом – ще одна 2-класна школа, завідувач – Артемій Зама);

- 2-класна народна школа (в районі сучасн. заліз. станції Чернівці-Південна), завідувач старший учитель Іван Олчанський, мова навчання німецька і українська.

Існували й приватні школи:

- 4-класна євангелістська народна школа, ректор Густав Дерер, мова навчання німецька;

- вища православна дівоча школа, завідувачка вчителька Стефанія Жемна, мова навчання румунська, українська і німецька;

- 4-класна православна хлопчача школа, завідувач старший учитель Іван Литвинюк, мова навчання румунська, українська і німецька;

- єврейсько-німецька (по 4 класи) хлопчача і дівоча школа, завідувач старший учитель Кальман Дубенський, мова навчання німецька, як предмети – румунська і українська;

- монастирська школа „Святе сімейство”, завідувачка Франциска Бірнацька, мова навчання німецька, як предмети – румунська і українська;

- румунська дівоча школа-інтернат, завідувачка Єфросинія Вільгельм, мова навчання румунська і німецька [103, с.29].

На відзначення 50-річчя одруження цесаря Франца Йосифа у Чернівцях засновано у 1904 р. 6-класну дівочу комунальну школу імені Франца Йосифа I, завідувачка Сабіна Гартенлауб і комунальну хлопчачу 6-

класну школу імені цесаря Франца Йосифа I (нині ЗОШ №5), завідувач Мозес Лорбер, філіал школи по вул. Святої Трійці (нині вул. Б.Хмельницького).

Спочатку школи утримувалися громадами, частково Православним релігійним фондам Буковини, потім крайовим і державним бюджетом. Проте видатки на одного учня на Буковині, у т.ч. в Чернівцях, були значно нижчі, ніж в інших провінціях Австрії. У 1894 р. вони, наприклад, становили у флоринах: у Нижній Австрії – 20 фл., у Чехії – 15, Моравії – 14, Зальцбурзі – 14, Верхній Австрії – 14, Сілезії – 14, Штирії – 12, Каринтії – 12, Далмації – 12, Тіролі і Побережжі – 11, Крайні – 8, Далмації – 7, Галичині – 6, Буковині – 6 фл. [31. – 1895. – 10 груд.; 1896. – 25 чер.]. У 1886 р. шкільний бюджет міста становив досить скромну суму – 39,5 тис. фл. [31. – 1886. – 13 жовт.].

Зарплата учителів за крайовим законом 1873 р. виплачувалася відповідно до трьох категорій учителів, середина кожна категорія ділилася на 2 - 3 підкатегорії в залежності від посади, стану, типу школи, місцезнаходження (село, місто). Для вчителів першої категорії зарплата становила в місті 900 – 800 фл. на рік, для учителів другої категорії, що працювали в народних школах – 700 – 500 фл., третьої категорії – 450 – 400 фл., новачки і тимчасові учителі – 360 фл. [153, с. 68]. Середня річна платня буковинського учителя була порівняно невисокою, нижчою, ніж в інших провінціях, як, наприклад, у 1875 р. у флоринах: у Нижній Австрії – 717, Верхній Австрії – 612, Трієсті і області – 619, Моравії – 541, Чехії – 490, Зальцбурзі – 479, Штирії – 468, Каринтії – 452. – Сілезії – 465, Гйорці і Градісці – 381, Крайні – 368, Буковині – 377 (у місті – 400), Форальберзі – 257, Галичині – 366, Далмації – 366, Тіролі – 167 [108. – 1876. – 16 жовт.]. Пенсійний стаж для вчителя в місті становив 30 років (на селі 40 років) [31. – 1898. – 21 груд.].

Вчителям тривалий час не рекомендувалося вступати у різні політичні партії, брати участь в агітації під час виборчих кампаній. За §48 шкільного закону вчитель повинен бути того ж віровизнання, що більшість учнів, яких він вчить [101. – 1897. – 17 жовт.].

Підручники у міських школах в основному використовувалися німецькі, видані у Відні, почасти в Чер-

нівцях. У тих школах, де вивчалася українська мова як предмет, використовувалися галицькі підручники, адаптовані до умов Буковини, затверджені міністерством. Крім того, використовувалися підручники, укладені буковинськими авторами: С.Смаль-Стоцькимі Ф.Гартнером та Ом. Поповичем („Руська граматика”, „Руські вправи” та ін.) [31. – 1889. – 28 трав.].

Інколи Міністерство освіти і врівизнань на прохання Крайової шкільної ради направляло на Буковину частину підручників для учнів з малоімущих сімей. Так, у 1906 р. ним було направлено на Буковину книг на 9,6 тис. крон (просили на 43,6 тис. к.), у т.ч. виділили на школи Чернівців підручників на 716 к. [31. – 1906. – 18 бер.].

Число дітей шкільного віку зростало: 1869 р. – 4,8 тис. (відвідувало школу 2,2 тис.), 1888 р. – 6,3 тис., 1904 р. – 9,4 тис., 1912 р. – 11,3 тис. Більшість їх навчалася уже не у приватних, а у публічних шкільних закладах (68,6% у 1912 р.), 28,6% учнів відвідували приватні чи інші школи, навчалися вдома, 0,8% не навчалися через психофізичні вади, 0,6% не відвідували школи без причин [142, с. XII-XIII; 143, с. XII-XIII]; [31. – 1888. – 28 лип.].

Загалом відвідування учнями шкіл міста поліпшувалося. Якщо у 1869 р. воно становило 46%, то у 1893 р. – 70%, 1894 р. – 85%, 1898 р. – 90%, 1912 р. школою було охоплено абсолютну більшість дітей шкільного віку [142, с. XII-XIII; 143, с. XII-XIII; 31. – 1894. – 9 бер.; 1900. – 13 трав.]. Високий процент (99,3%) охоплення школою дітей шкільного віку забезпечувався не тільки підвищенням свідомості батьків, а й відповідними покараннями батьків за невідвідування школи учнями. У 1904/05 н.р. за невідвідування школи учнями на батьків було накладено 578 штрафів на суму 2,8 тис. к., здійснено 112 арештів батьків (здебільшого на добу в льох) [31. – 1906. – 13 трав.]. Але це незрівнянно менше покарань, ніж раніше, приміром, у 1889/90 н.р. – 3,9 тис. випадків штрафів на 4 тис. фл. (або 7,9 тис. крони) [108. – 1890. – 25 лист.]. Учителі через кожні два тижні повинні були доповідати органам влади, хто з учнів не відвідував заняття, щоб вжити заходів. Щоб зменшити число тих, що не відвідують школу, керівники шкіл інколи не надто дбали про повний облік шкільної малечі. Так, у 1902 р. в Чернівцях з українських родин повинні були хо-

дити до школи 1,8 тис. дітей, а було записано в школах тільки 1,3 тис. (74%).

Про рівень успішності можна судити, приміром, за результатами атестації 1905 р. Із 6,3 тис. учнів, записаних у школах міста, було атестовано 6 тис. (93%). З них 5,2 тис. (83%) переведено у наступні класи [31. – 1906. – 4 трав.].

Особливо помітні позитивні зрушення у шкільництві міста сталися на початку XX ст. Зокрема, кількість публічних шкіл (без інших типів шкіл) з 1907 р. по 1912 р. зросла з 19 до 20, класних кімнат з 112 до 132. (У 1875 р. 12 публічних шкіл і лише 39 класних кімнат) [31. – 1901. – №42]. Якщо у 1907 р. 5 шкіл не мали власних приміщень, то у 1912 р. такі приміщення мали всі школи. Число дітей шкільного віку зросло з 10,2 тис. до 11,3 тис. (+ 10,3%). Відвідування публічних шкіл зросло з 6,9 тис. учнів до 7,8 тис., зате скоротилося відвідування приватних шкіл – з 1,8 тис. учнів до 1,5 тис. Збільшилося відвідування інших типів шкіл – з 0,7 тис. учнів до 1,7 тис. Скоротилося число учнів, які навчалися дома – з 244 до 23. Внаслідок підвищення інтересу зросло число записаних у повторювальне навчання колишніх учнів – з 77 учнів до 246. А особливо позитивним було скорочення числа тих, хто не відвідував школу без поважних причин – з 319 учнів до 65 (майже у 5 раз).

Дещо зросла кількість учительських і учнівських бібліотек: з 38 до 40. 16 шкіл мали навчально-дослідні ділянки.

Збільшився кількісно і поліпшився якісно склад учителів – з 171 до 225 (+ 13%) осіб, у т.ч. значно (в 1,6 раза) збільшилося число учителів-чоловіків (з 68 до 110). Небагато, але все-таки підвищився відсоток учителів з відповідною педагогічною освітою – з 84% до 85%. Примітним у кадрових призначеннях було і таке: якщо у 1907 р. церквою було призначено 55 учителів релігії, то у 1912 р. – лише 17 [142, с. IV – XV, 143, с. IV – XV].

У цих оптимістичних графах шкільної статистики Чернівців одна графа, як і 10, як і 50, як і 100 років перед тим, залишалася порожньою – графа про наявність у міст бодай однієї української школи на 1500-1700 українських дітей: 1907 р. – 0, 1912 р. – 0 [142, с. IV – V, 143,

с. IV – V]. Щоправда, українці міста мусили задовольнитися появою замість однієї „німецько-рутенської” (австрійські чиновники ніколи не визнавали, що на Буковині були українці) школи аж трьох і появою зовсім двох нових („вавилонських”) „німецько-рутенсько-румунських шкіл” [142, с. IV – V, 143, с. IV – V], у яких українські діти „успішно” денаціоналізувалися.

У зв'язку з тим, що національний склад населення Чернівців був багатонаціональним, учнівський контингент практично усіх міських шкіл теж формувався із дітей з різнонаціональних родин. Це констатувалося щоразу у всіх шкільних, міських, повітових і крайових звітах про роботу шкіл. У 1887/88 н.р. у школах Чернівців навчалось 4346 учнів, у т.ч. 1493 (34%) із єврейських родин, 840 (19%) – із польських, 780 (18%) – із німецьких, 679 (16%) – із українських, 532 (12%) із румунських, 11 – із чеських, 11 – із інших [31. – 1888. – 28 лип.]. Якщо на околицях навчання велося почасти й на національних мовах, то у центрі – тільки на німецькій. Приміром, у 1896/97 н.р. у 4 хлопчачих школах у центральній частині міста навчалось 2265 дітей, у т.ч. 670 дітей із єврейських родин, 597 – із українських, 167 – із німецьких, навчання у всіх цих школах велося тільки німецькою мовою [31. – 1897. – 1 жовт.]. У 1906 р. серед 9563 учнів німецькомовні (німці – 1871, євреї – 3070) учні становили 4941 (52%), українці 1733 (18%), румуни – 1356 (14%), поляки – 1501 (16%), 32 – інші [31. – 1907. – 2 жовт.].

Багатонаціональними були практично усі школи. У школі по вул. Семигородській (нині – вул. Головна) у 1894/95 н.р. навчалось, наприклад, 827 учнів, серед них 361 (44%) німецькомовні (235 євреїв і 126 німців), 203 (25%) – польськомовні, 172 (21%) – україномовні, 81 (10%) – румуномовні, 10 чехів. Навіть на передмісті учнівський контингент був різномовним. Того ж 1894/95 н.р. у школі на Клокучці серед 330 учнів навчалось 148 румунів, 82 українці, 52 євреї, 18 німців, 28 поляків, 1 чех [31. – 1895. – 21 лип.].

Для вирішення багатьох питань національного характеру у учительському загалі Чернівців і Буковини загалом у місті виникли національні педагогічні товариства, які мали філії на провінції. Приміром, уже у

80-х рр. XIX ст. тут існували німецьке товариство „Шульферайн”, чеське „Матіце школьсько”, польське „Педагогічне товариство”, румунське „Шкоала роміне”, українське „Руська школа” (з 1908 р. „Українська школа” [31. – 1888. – 28 лип.].

З огляду на багатонаціональний склад учнів міста їхнє навчання (всіх без винятку) мало б організовуватися відповідно до ст. 19 австрійської конституції про рівноправність націй і право навчати дітей на рідній мові, відповідно до імперського закону про школу 1869 р. і відповідно до крайового закону 1873 р. Та й Крайова шкільна рада у своєму рескрипті від 22 березня 1874 р. №1587 відповідно до ст. 19 австрійської конституції про рівність націй і мов стверджувала, що материнська, тобто рідна мова є природнім і загально визнаним засобом, з допомогою якого можна засвоїти будь-які знання [31. – 1898. – 11 лют.]. Однак сама рада це положення часто порушувала, особливо стосовно дітей з українських родин. У 1898 р. у Чернівцях було записано до школи 1445 українських дітей, відвідували школу 1356, але жодної української школи в місті не було [31. – 1898. – 1896. – 11 лют.].

Про це не раз нагадували владі українські громадські і культурні діячі, батьківська громадськість. Виступаючи у квітні 1898 р. у крайовому сеймі, депутат С.Смаль-Стоцький заявив: у Чернівцях для 1405 румунських дітей є бодай 4 румунські класи у німецьких школах, а для 1660 дітей з українських родин – немає жодного українського класу [31. – 1899. – 7 трав.].

Народна (початкова) освіта в Чернівцях, безумовно, з кожним десятиліттям поліпшувалася, але передусім для німецькомовного населення. Для корінних мешканців краю, зокрема для дітей з українських родин, навчання переважно німецькою мовою було важким випробуванням: порушувався головний педагогічний принцип – навчання дитини на рідній мові. Наприклад, у 1904/05 н.р. серед 6314 учнів нараховувалося 3146 (50%) учнів німецької і єврейської національності, 1320 (19%) – української, 1165 (18%) – польської, 766 (12%) – румунської, 17 – інших. Отже, учні з українських родин займали друге місце за чисельністю, але жодної української школи в місті не було.

Українська громадськість не раз клопоталася про поліпшення навчання українських дітей міста. У 1891 р. була внесена петиція з цього питання до Чернівецької міської ради, але та відповіді не дала. Друга петиція товариства „Руська школа” і чернівецьких громадян до Крайової шкільної ради теж залишилася без відповіді. У 1895 р. те ж товариство „Руська школа” знову звернулося до Крайової шкільної ради відкрити в місті 4-класну українську школу, але даремно. На таку ж вимогу крайовий сейм у 1896 р. ухвалив позитивне рішення, але Крайова шкільна рада у 1897 р. заявила про неможливість його реалізувати. У 1897 р. українська делегація двічі зверталася до Крайової шкільної ради з цією пропозицією, але та 17 листопада того ж року відмовила. На прохання українців Чернівецький міський магістрат звернувся з цією ж пропозицією до Вищого адміністративного трибуналу, але той своїм рішенням від 19 вересня 1898 р. відкинув цю пропозицію. У 1900 р. пропозиція про відкриття української школи в Чернівцях і українських відділів у середніх школах також була зігнорована Крайовою шкільною радою. У зв'язку з цим газета „Буковина” натякала у 1906 р. про можливість вдатися до таких дій, як у Росії у 1905 р. „Думаємо, що вже раз скінчиться ся просто скандальна одісея жадання русинів о руску (українську. – Ред.) школу в Чернівцях, бо не хочемо вірити щоб ... чернівецькі русини, живучи в конституційній державі, мусили в борбі за національну школу хапатись засобу, практикованого з успіхом недавно в самодержавній Росії – а то бойкоту чужої школи, яка вбиває духа нашої молодіжи і спинює її в культурнім поступі” [31. – 1906. – 13 трав.].

У передовій статті „Міське шкільництво в Чернівцях”, вміщеній в газеті „Буковина” за 22 і 25 квітня 1906 р., зазначалося, що у Чернівцях проживало 13 тис. українців, але жодної української школи у місті тоді не було. Міський шкільний відділ на чолі з інспектором Йосифом Вотою нічого не робить для поліпшення навчання українських дітей. „Чернівецькі школи чужі для руского (українського. – Ред.) міщанства, – йшлося у статті. – У них мова чужа: німецька! На цілі Чернівці нема й одної рускої (української. – Ред.) школи. Рускої (української. – Ред.) мови вчать тільки в деяких школах

у перших роках, трактуючи її як конечний (вкрай необхідний. – Ред.) засіб, щоб дитина мала можливість вчитися по-німецьки. По шести роках науки дитина руска (українська. – Ред.) не знає прочитати по-руски (по-українськи. – Ред.), бо руского (українського. – Ред.) вчуть учительські сили (вчителі. – Ред.) некваліфіковані... Руска (українська. – Ред.) дитвора чернівецька або мусить сидіти по кілька літ в одній клясі задля чужої мови, або зовсім не ходити до школи, бо, як свідчать звіти, фреквенція (відвідування. – Ред.) руских (українських. – Ред.) школярів у Чернівцях що раз більше упадає (за 1903-1905 рр. у школах міста учнів єврейської національності збільшилося на 260 осіб, польської – на 81, німецької – на 75, а української скоротилося на 81 учня, румунської – на 69 [31. – 1906. – 13 трав.]). Хто ж пробує ту школу, виходить з неї, звичайно, духовною калікою із затраченим народним почуванням (втраченим національним самоусвідомленням. – Ред.), або просто яничаром, який відтак, перейшовши не менш славні наші гімназії, а там і університет помагає ворогам із усієї сили „матір катувати”. Автор наголошував далі: „Наука для не-німецької молодіжи, а передовсім для нашої, переміняється в сих школах на одно безперервне насилування діточої душі, на муку дитини і вчителя, яка кінчиться тим, що руска (українська. – Ред.) молодіж по них просто туманіє, цілими роками висиджує у тій самій клясі, і то звичайно вже в 3-й рік, аж виходить з школи крайніми недоуками, що за свої втрачені роки мусять тільки ненавидіти загалом усяку школу” [31. – 1906. – 22, 25 квіт.].

Про це й йшла мова на міських зборах у Чернівцях з порядком денним „Про потреби чернівецького руского (українського. – Ред.) міщанства” у квітні 1901 р. під головуванням проф. С.Смаль-Стоцького. Доповідач проф. А.Клим у доповіді „Потреби чернівецького руского міщанства на полі народного шкільництва” зазначив, що частка дітей з українських родин у міських школах від класу до класу зменшується. „Головна вина за це падає на мовні труднощі. Дитина, яка чула вдома лиш українське слово, нагло попадає в німецьку школу і там не тільки сама наука спричинює труднощі, але головне незнання мови”. Доповідач

Площа Ринок. Поштівка.

Фонтанна площа. Карт. худ. О.Любківського.

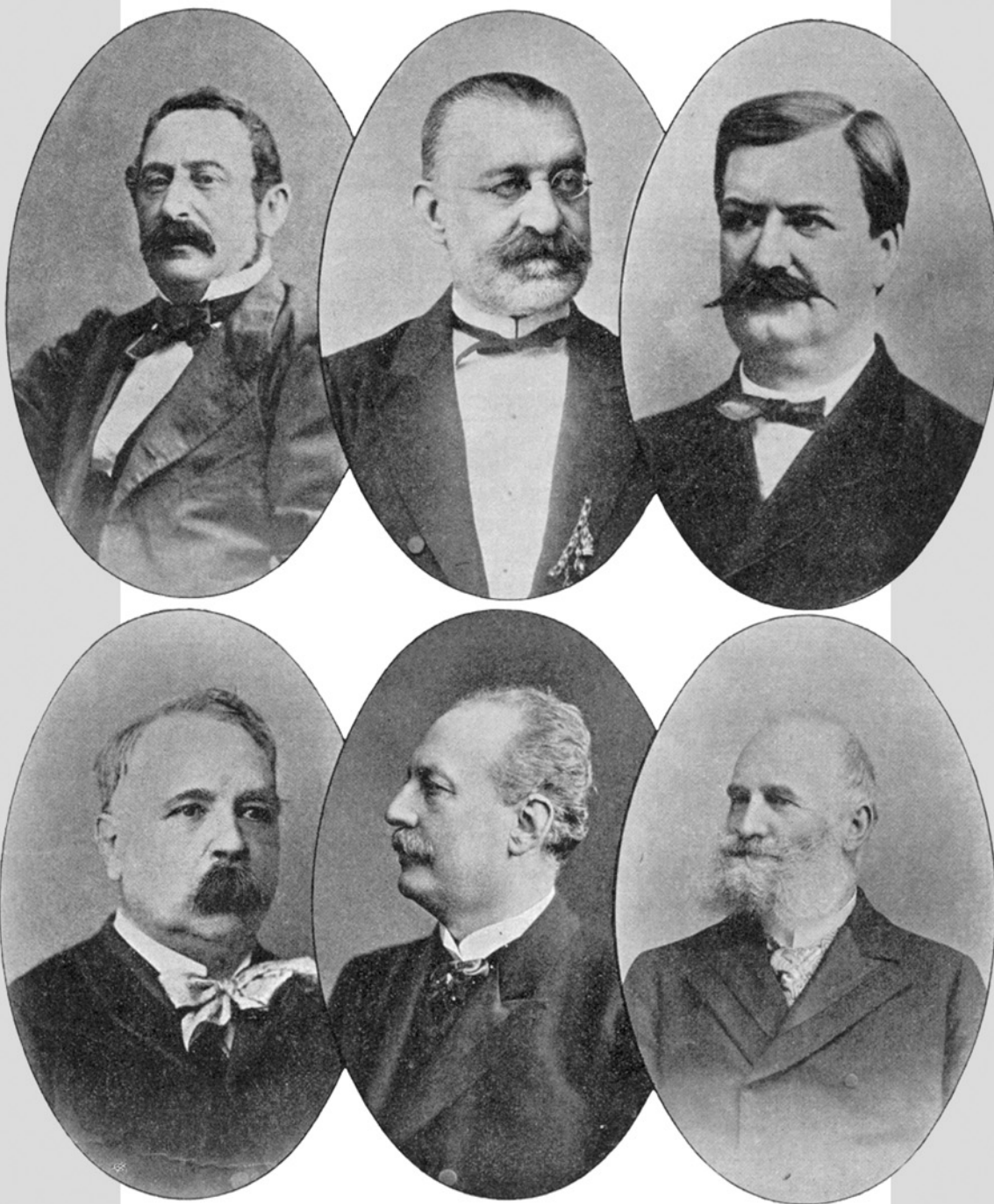
Чернівчани. Поштівки

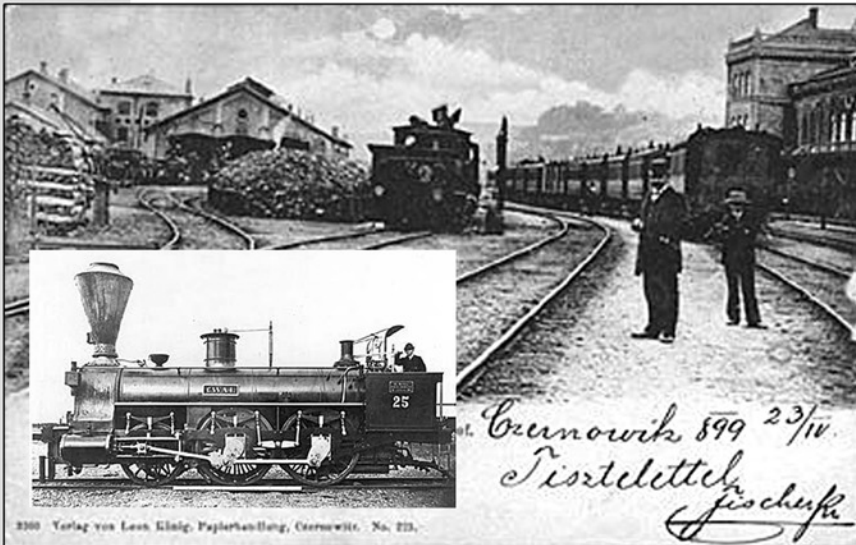
Самостійні чернівецькі бургомістри: Я. Петрович (1864-1866),
А. Кохановський (1866-1874 і 1887-1905), О. Амброс (1874-1880),
В. Клімеш (1881-1887), Е. Райс (1905-1907), Ф. Фюрт (1907-1913)..

Czernowitz

Haupt Bahnhof

3300 Verlag von Leon Kling, Papierhandlung, Czernowitz, No. 213.

Чернівецька
залізнична
станція і вокзал

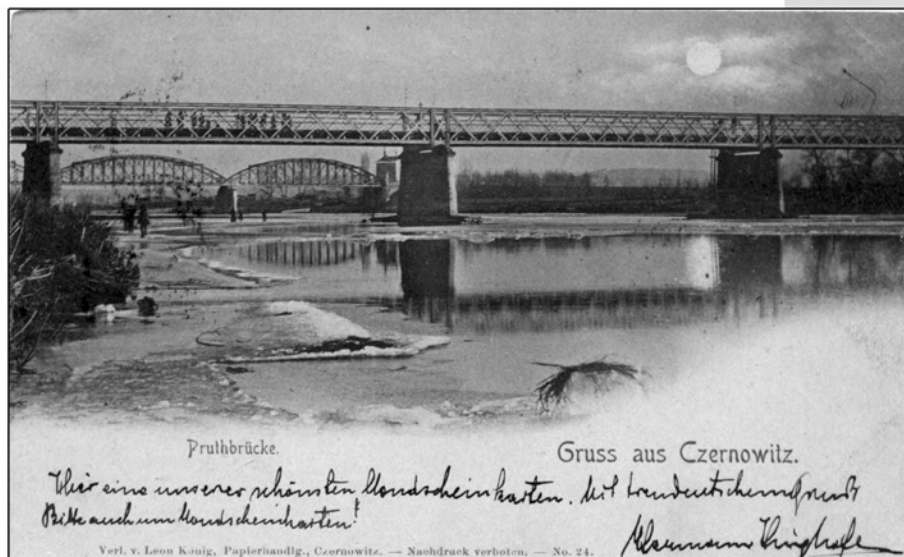
Grüß aus Czernowitz - Hauptbahnhof
Sălutarî din Cernăuți - Gara principală

Перша
буковинська
броварня

Мости через Прут

Наплавний
млин на Пруті

GRUSS AUS DER BUKOWINA

Zuckerfabrik in Zuzka

Wochenmarkt, Sadagóra (Bukowina)

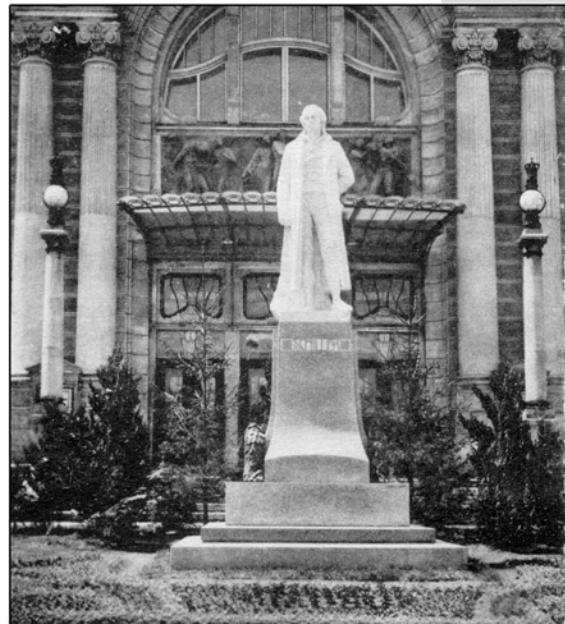
14
Copyright 2000 Tomasz Wisniewski

Цукровий завод
на Жучці

Базар
у Садгорі

Передмістя
Клоучка

Пам'ятники австрійської доби: "Австрія"; "Цісарська скеля";
 Полеглим солдатам 41-го піхотного полку імені архікнязя Євгена;
 Австрійській цесаревій Елізібет, класику німецької Фрідріху Шиллеру.

П. к. державна гімназія.
K. k. Staatsgymnasium.

Ц.-к. державна гімназія

Чернівецький університет

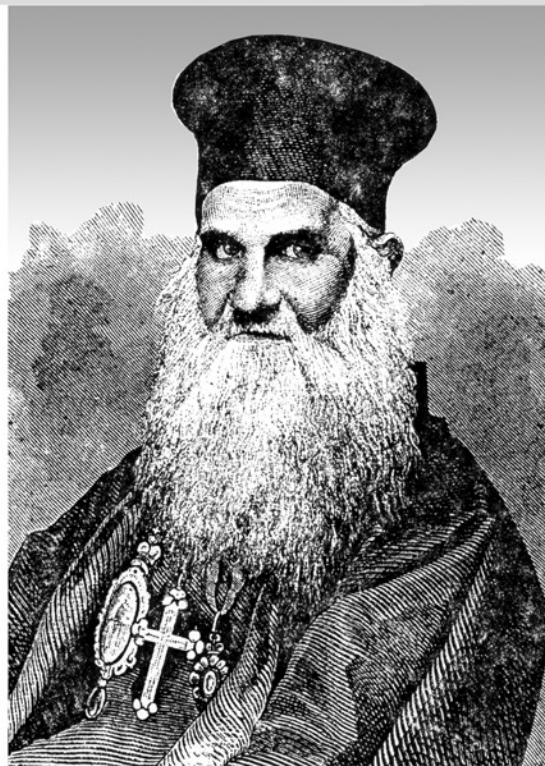

Вигляд центру Чернівців з повітря, 1912 р.

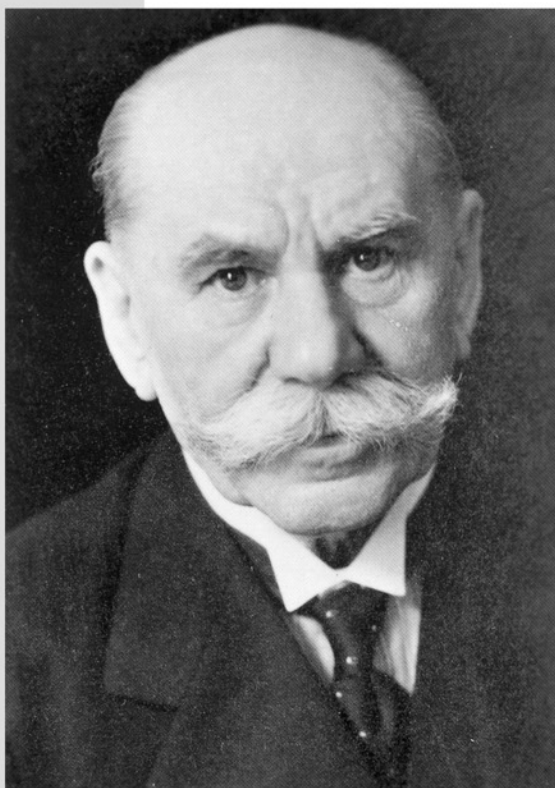

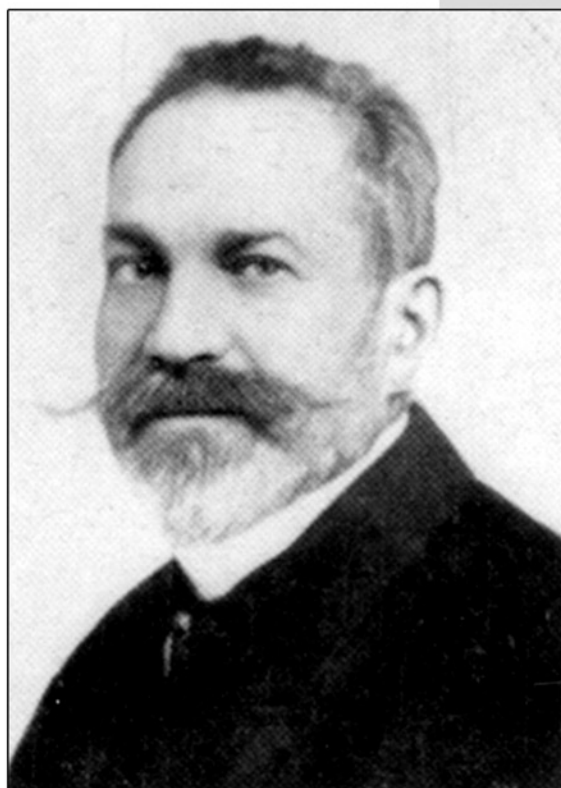
Костянтин Томащук

Евген Гакман

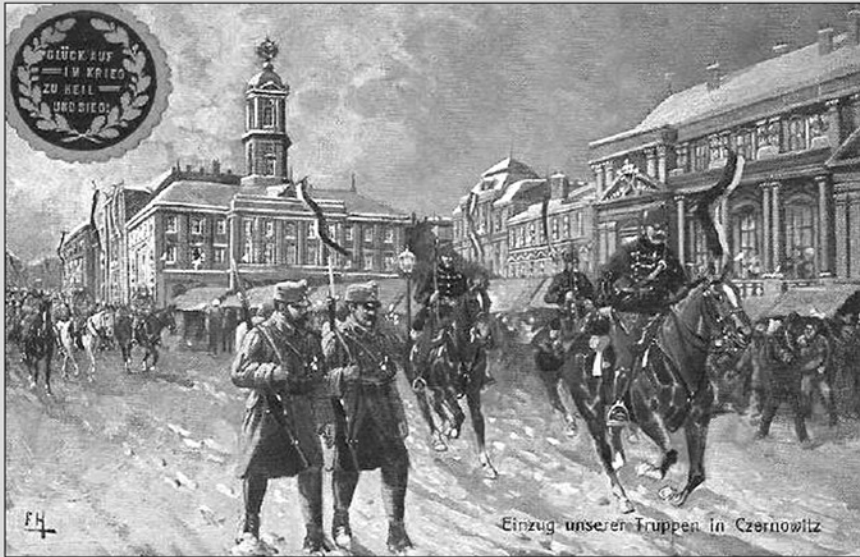
Степан Смаль-Стоцький

Раймунд Фрідріх Кайндль

Вступ австро-угорських частин до Чернівців.
Поштівка

Цісар Австро-Угорщини Карл I на сходах Чернівецької ратуші. 6 серпня 1917 р.

Руїни після російських бомбардувань, червень 1918 р.

бачив вихід у створенні в місті українських шкіл [31. – 1906. – 11 квіт.].

До речі, так, як учням з українських родин важко було навчатися у неукраїнських школах міста, так і вчителям-українцям важко було дістати роботу в місті, бо як писала газета „Буковина” у 1906 р., учительська посада „все ще є в руках якоїсь кліки в раді міській. Отся система протекційна найбільш дошкульно відбивається таки ж на руских (українських. – Ред.) учителях, яким достатися до черновецької школи (працевлаштуватися. – Ред.) важче, як біблійному верблюдові перелізти через ігольне вухо”, не може він мати і кваліфікацію кількох мов, щоб вільно вести уроки кількома мовами [31. – 1906. – 4 трав.].

Навчання значної частини школярів на нерідній мові було однією з причин повільного зростання рівня письменності населення Чернівців порівняно з іншими великими містами імперії. У 1880 р. рівень письменності населення міста (у віці понад 7 років) становив лише 34,8%, у 1900 р. зріс до 56,2%, у 1910 р. – до 57,2% (на Буковині – 32,4%) [80, с. 99]. Щодо зростання національної свідомості української шкільної молоді Чернівців, то вона відставала від сільської учнівської молоді, де навчання велося рідною українською мовою.

Отже, впродовж зазначеного періоду народна (початкова) освіта у Чернівцях, як і в усьому краї, незважаючи на значні труднощі, завдяки зусиллям педагогів, владних структур, громадських товариств зробила значні кроки вперед у своєму розвитку, особливо після 1848 р. і прийняття у 1869 р. і 1873 р. загальнодержавного і крайового законів про освіту. Зростали кількість шкіл, число учнів і вчителів, навчально-методичний рівень навчання, рівень письменності городян.

Водночас залишалися невирішеними і деякі проблеми, зокрема навчання дітей на рідній мові. Ігнорування центральною владою природних інтересів ненімецькомовного населення, прагнення підпорядкувати освіту в місті централізаторським інтересам правлячих кіл імперії гальмували декларований рівний доступ до знань корінних мешканців міської громади. А це вело до відставання освітнього рівня

значної частини населення міста від рівня інших великих міст країни і передових країн Європи в цілому.

Зародження **середньої освіти** у Чернівцях (і на Буковині взагалі) пов'язане передусім із заснуванням у місті відповідно до імператорського указу від 10 січня 1808 р. **першої Чернівецької гімназії** імені імператора Франца І. Заняття у ній почалися 16 грудня того ж 1808 р. в одній орендованій кімнаті у складі 24 учнів, що закінчили початкову школу, і 3 викладачів, присланих з Галичини: Михайла Озуревича (викладав латинську мову, 9 год. на тиждень), Юліана Кліпуновського (викладав географію, математику, природничу історію), єпископа Влаховича (викладав релігію). Викладання велося спочатку латинською мовою (згодом – німецькою). Як у класичній гімназії, у ній велика увага приділялася ґрунтовному вивченню мов, літератури, зокрема грецької, латинської, німецької, етики, риторики та ін. [103, с. 33-34].

Гімназія утримувалася за кошти Православного релігійного фонду Буковини і Галицького шкільного фонду (бо Буковина до 1849 р. адміністративно входила до Галицької губернії). Зокрема, на ці кошти купувалася література для бібліотеки гімназії (у 1852 р. у ній уже було 1100 книг) [152. – 1852. – 31 груд.]. У 1850 р. видатки на гімназію становили 19,6 тис. гульд. [144, с.23].

Спочатку гімназія була 5-класною, з 1814 р. – з 2-річним філософським курсом (латинською мовою). Збільшення числа учнів вимагало розширення площ. Було розпочато будівництво приміщення. Цісар Франц І, перебуваючи 1816/1817 н.р. у Чернівцях, відвідав гімназію, побував у всіх класних приміщеннях, цікавився національним складом учнів і розпорядився прискорити будівництво приміщення гімназії, щоб з 1817/1818 н.р. гімназія повністю перейшла у нове приміщення і стала шестикласною [13, с.178]. І справді, з 1817/18 н.р. і в наступні роки гімназія працювала у новозбудованому приміщенні (нині – ЗОШ №1, вул. Емінеску, 1). На підставі цісарського указу від 10 травня 1848 р. філософський курс об'єднано з гімназією і вона надалі (з 1859 р.) стала вищою – 8-класною [118, с.51; 116, с.441].

Вдосконалювалися навчальні плани, предмети розподілялися за своєю складністю від нижчих класів до вищих. У зв'язку з тим, що навчання латинською мовою супроводжувалося поясненням німецькою мовою, то вступники уже у першому класі гімназії повинні були мати достатні знання німецької мови з народної (початкової) школи [103, с.34].

Згідно з реформою навчання у гімназіях і реальних школах 1849 р. у них повинні були вивчатися релігія, мовні науки і літератури. Факультативно вивчалися крайові і європейські мови. Так, у 1851 р. заняття з української мови і літератури відвідувало 37 учнів, з румунської – 28, з французької – 18, з італійської – 9 і т.д. [152. – 1852. – 31 груд.]. Вивчалися поетика, риторика, історія, географія, елементарна математика і геометрія (в нижчій гімназії об'єднана з кресленням), природнича історія з елементами фізіології, експериментальна фізика; пропедевтика філософії, співи, гімнастика, каліграфія. Останні факультативно. І все ж переважали (понад 2/3) гуманітарні предмети [52, с. 369-370]. Цікаво, що з 1887/88 н.р. у гімназіях Австрії, у т.ч. і в Чернівцях, введено предмет „Історія рідного краю”. Для Чернівців і Буковини його програму розробив Д. Ончул (за традиційною для румунської історіографії схемою) [108. – 1887. – 31 лип.].

Вчилися гімназисти за підручниками, які суворо контролювалися Міністерством освіти і віросповідань. Більшість з них були німецькою мовою, але на Буковині друкувалися також румунською і українською мовами. Так, у 1896-1899 рр. для гімназій було надруковано 21 підручник румунською мовою. Українські підручники, видані в Галичині, адаптувалися до умов Буковини і використовувалися в українських класах після затвердження у міністерстві. У 1885 р. для українських паралельних класів було затверджено їх 11, 3 затверджено тимчасово [31. – 1899. – 28 трав.].

З 1850 р. введено іспити на атестат зрілості. Результати іспитів на атестат зрілості друкувалися навіть у пресі. Так, за 1890/91 н.р. такі іспити у першій Чернівецькій гімназії з числа українців склали: Воробкевич, Маланчук, Звізда, Лісинецький, Кравчук, Том'юк і Галіп [31. – 1991. – 16 лип.].

Багато значило, хто очолював гімназію. Приміром, з 1826 р. її директором було призначено Франца Захарієвича (перед тим – директора Львівської провінційної гімназії), який настільки поліпшив стан справ у ній, що вона зрівнялася з іншими гімназіями Австрії. Потім директором призначено віденського учителя граматики Антона Краля (з 1848 р. – депутата австрійського парламенту від Буковини). Але 5 грудня 1849 р. його переведено директором гімназії у Брюн (Брно). З 1852 р. директором гімназії призначено старшого вчителя д-ра Антона Калерта (родом з Пруської Сілезії). Він добився того за рівнем навчально-виховного процесу, що Чернівецька гімназія вийшла на 3-є місце у першому ряду гімназій Австрії. Тож неохоче він покидав Чернівці. З 1859 р. гімназію очолив проф. гімназії Терезіануму у Відні Стефан Вольф, який впродовж 28 років, як писав один дослідник, „незважаючи на жадання представників різних національностей і конфесій краю, міцно стояв на сторожі і захисті німецької культури на Сході” [103, с. 34] (читай – германізації. – Ред.). У 1895 р. директором гімназії став виходець з Буковини, шкільний радник Генріх Клаузер, який добивався розширення навчальних площ гімназії, але безуспішно. З 1910 р. і до кінця австрійського панування на Буковині директором був Карл Вольф, який перед тим був директором гімназії в Іглу (Моравія) [103, с.34].

Учнівський склад гімназії постійно зростав і відповідно становив: у 1808 р. – 24 учні, у 1818 р. – 145, у 1830 р. – 400, у 1840 р. – 535, у 1850 р. – 445 (у т.ч. 28 приватні), у 1860 р. – 517, у 1870 р. – 569, у 1880 р. – 832, у 1895 р. – 884, у 1898 р. – 983, у 1900 р. – 985, у 1906 р. – 756 учнів [110, с. 28, с. 30]. Збільшувалося й число викладачів: з 3 у 1808 р. до 21 у 1851 р., 34 у 1865 р., 32 у 1907 р. [152. – 1852. – 31 груд.; 146, с.69; 126, с.53]. Деяке скорочення числа учнів і викладачів у першій Чернівецькій гімназії було пов'язано з відкриттям двох нових гімназій у Чернівцях і кількох у повітових центрах.

У першій Чернівецькій гімназії навчалися учні не тільки з Чернівців і Буковини, але й з поза меж краю.

Так, у 1870/71 н.р. тут серед 569 учнів навчалося 26 учнів з Румунії, деяка кількість з Галичини, Чехії, Моравії, Угорщини, Семигороду [108. – 1870. – 14 вер.]. У 1890/91 н.р. серед 674 учнів гімназії 261 (39%) були з Чернівців, 243 (36%) – з повітів Буковини, 119 (18%) – з Галичини, 29 (4%) – з Румунії, 16 (2%) – з інших провінцій Австрії, 6 (1%) – з Російської імперії [31. – 1891 – 16 лип.]. У 1906/07 н.р. серед 756 учнів першої Чернівецької гімназії 598 (79%) були з Буковини, 104 (14%) – з Галичини, зовсім мало – з інших провінцій і країн: з Верхньої Австрії – 6, з Нижньої Австрії – 3, з Штирії – 5, з Каринтії – 1, з Чехії – 3, з Моравії – 4, з Сілезії – 1, з Угорщини – 3, з Румунії – 19 (2,5%), з Російської імперії – 4, з інших – 1. Отже, в Чернівецькій гімназії здобували середню освіту не тільки чернівчани, буковинці, але й вихідці з ряду провінцій Австро-Угорщини та інших країн, що сприяло розширенню зв'язків молоді Чернівців, Буковини зі своїми зарубіжними колегами. Навчаючись тут, зарубіжна гімназійна молодь поширювала в країнах Європи позитивну інформацію про м. Чернівці.

У зв'язку з багатонаціональністю Чернівців (євреї – 33,5%, українці – 17,8%, румуни – 15,7%, німці – 14,9%, чехи – 0,4%, росіяни – старообрядці – 0,1%, угорці, словенці, італійці, серби, хорвати – 0,1% – 1910 р.), як і всієї Буковини (українці – 38,4%, румуни – 34,4%, євреї – 12,9%, німці – 8,3%, поляки – 4,6% чехи, словаки, словенці, угорці, італійці, серби і хорвати – 1,44%. – 1910 р. [128, с.203]), прибуттям сюди на навчання учнів із інших країн національний склад учнівського контингенту першої Чернівецької гімназії теж був багатонаціональним. Так, у 1851 р. серед 448 її учнів навчалося 168 (37,5%) дітей із румунських родин, 89 (20%) з німецьких, 79 (17,6%) – з українських, 54 (12%) – з польських, 26 (5,8%) – з вірменських, 24 (5,3%) – з єврейських, 8 (1,8%) – з угорських [152. – 1852. – 31 груд.]. У наступні роки це співвідношення суттєво мінялося. У 1900/901 н.р. серед 985 учнів 407 (41%) становили євреї, 232 (23%) – румуни, 176 (18%) – німці, 90 (9%) – українці, 77 (8%) – поляки, 3 чехи [31. – 1901. – №75]. Тобто національний склад гімназії був далеко неспівставним не тільки відносно національного складу населення Бу-

ковини, але й для Чернівців, причому серед українців і поляків значну частину становили вихідці із Заліщицького, Снятинського, Коломийського повітів Галичини [113, с.111].

Склад учнів був постійно різноконфесійним. Так, у 1906/07 н.р. серед 756 учнів гімназії іудеїв було 464 (61%), римо-католиків 156 (21%), православних 72 (9,5%), євангелістів – 55 (7,2%), вірмено-католиків – 7 (0,9%), вірменів православних – 2 (0,3%) [126, с. 58-59].

Тривалий час у гімназії навчалися лише хлопці, і дуже рідко – дівчата. Приміром, у 1896 р. у Чернівецькій гімназії вчилася лише одна дівчина [31. – 1896. – 19 лип.]. Та й на всю Австрію у 90-х роках ХІХ ст. існувала лише одна жіноча гімназія у Відні, до якої 1895 р. вступила єдина буковинка – Олена Матковська (батько її – міський касир, мати – заступник голови українського жіночого товариства „Руські жінщини” [34. – 1895. – 13 жовт.]).

Вчилися учні в гімназіях порівняно довго. Наприклад, у 1870/71 н.р. у першій Чернівецькій гімназії учні 8-го класу були у віці 25-28 років [108. – 1870. – 14 вер.].

З 1826 р. у гімназії було введено плату за навчання. Щоправда, платили не всі. У 1851 р. із 448 учнів 193 (43%) були звільнені від плати, а 255 учнів заплатили 1,8 тис. фл. [152. – 1852. – 31 груд.]; у 1861 р. із 517 учнів від плати було звільнено за „довідками про убожество” 130 (25%) учнів [113, с.111]. Частина учнів навіть отримувала стипендії від держави, краю, міста, громад, меценатів. У 1862/63 н.р. із 623 учнів 20 учнів отримували стипендії від Православного релігійного фонду Буковини (8 учнів – по 120 фл. на рік, 12 – по 84 фл.), 12 учнів – стипендії ім. Франца Йосифа (по 52,2 фл.), 1 – від вірменської католицької громади (157 фл.), 10 – з фонду імені поміщика Петріно з Вашківців-над-Черемошем (по 50 фл.), 1 – з фонду поміщика Антона Ковача з Карапчева-над-Черемошем (80 фл.) [99. – 1863. – 12 серп.]. У 1880 р. із 691 учня 17 отримували стипендії від Православного релігійного фонду Буковини (9 учнів – по 50 фл. на рік, 8 – по 40 фл.), 15 – стипендії імені Франца Йосифа по 50 фл., 2 – стипендії імені барона Мустаца, 3 – стипендії імені Євгена Гакмана (по 50 фл.), 3 – сти-

пендії імені Веняміна Іліуца (по 50 фл.), 2 – стипендії імені Маркуса Цукера (по 68 фл.), 1 – стипендію громади м.Снятин (100 фл.) [108. – 1880. – 27 серп.].

Як уже зазначалося, з 1851 р. в гімназії було введено викладання української мови. Для її засвоєння у чернівецьких гімназистів були труднощі, адже у народних школах Чернівців вони її здебільшого не вивчали. Тому вивчення її у гімназії починали з букваря. Станом на 1858 р. вона вивчалася у всіх 8 класах, але не як справжня українська мова, а як горезвісне „язичіє”. Багато зробив для вивчення справжньої української мови викладач гімназії О.Бурачинський, який діставав українську навчальну літературу з Галичини, створив у гімназії бібліотеку українських книг, в результаті чого молодь з українських родин національно освідомлювалася. Тож в 1862 р. 179 учнів (з 679) визнали українську мову як свою рідну [43, с.119-120].

Безумовно, головною метою навчання у гімназії було здобуття повної середньої якісної освіти. На це формально були спрямовані старання учнів і вимоги викладачів. Результати кожної сесії ретельно обговорювалися в навчальному закладі, друкувалися навіть у пресі. Так, у газеті „Буковина” за 27 липня 1897 р. констатовалося, що із 757 учнів гімназії 386 (51%) завершили сесію позитивно, у т.ч. 23 з відзнакою першого класу, 3 – з відзнакою, 286 – з успішністю першого класу, 74 – з успішністю другого класу, 8 – з успішністю третього класу, 71 – мали перездачу або підлягали виключенню [31. – 1897. – 27 лип.].

З причин неуспішності учнів, тривалої плати за навчання і утримання учня батьками, а то й небажання продовжувати навчання у старших класах гімназії мали своїм наслідком постійне скорочення учнів з класу в клас. Наприклад, у 1851/52 н.р. в гімназії у I класі було 79 учнів, у VIII – 23, причому з числа останніх гімназія могла дати рекомендацію для дальшого навчання в університетах лише 15, сім мали перездачу [152. – 1852. – 31 груд.]. У 1869/70 н.р. за два семестри кількість учнів скоротилася на 49 осіб [108. – 1870. – 14 вер.]. Ось характерні результати з цього приводу по гімназії через кожних 8 років у 1884-1896 роках і лише щодо учнів двох національностей: українців і німців (у т.ч. і євреїв).

I клас		VIII клас	
1884 р.	німців – 94	1891 р.	німців – 26
	українців – 24		українців – 7
1885 р.	німців – 66	1892 р.	німців – 35
	українців – 18		українців – 6
1886 р.	німців – 75	1893 р.	німців – 32
	українців – 18		українців – 3
1887 р.	німців – 59	1894 р.	німців – 22
	українців – 21		українців – 8
1888 р.	німців – 64	1895 р.	німців – 26
	українців – 22		українців – 2
1889 р.	німців – 75	1896 р.	німців – 30
	українців – 18		українців – 3
Разом:	німців - 433	Разом:	німців – 171
	українців - 121		(39,5%) українців – 29 (24%)

Серед румунів за ці ж роки відсоток тих, що добралися до 8 класу, становив 25%, серед поляків – 22% [31. – 1898. – 9 лют.]. В цілому за 1850-1908 рр. у першу Чернівецьку гімназію було зараховано на навчання 7012 учнів. З них дійшло до 8 класу 2662 учні (38%), закінчили і отримали атестат 2322 учні (33,1%) [127, с.78-79].

Головною причиною відсіву стосовно українців було, безумовно, навчання на нерідній німецькій мові. Для багатьох не-німців німецька мова стала непереборним бар'єром на шляху здобуття якісної середньої освіти, а центральна влада дуже не охоче, впродовж десятиліть „вирішувала” справу організації середньої освіти для тубільного населення на рідній мові. А виключення учнів з гімназії означало для кожного не тільки втрату батьками важко зароблених грошей (не менше 30 фл. на рік), але й глибоку моральну травму, невдоволення такою системою освіти. Для порівняння: у Львівську українську гімназію за тих же шість „восьмирічок” записалося 533 учні, дійшли до 8 класу 284 (51%) – відсоток у порівнянні з учнями-українцями в Чернівецькій гімназії у 2 рази вищий [31. – 1898. – 20 лют.]. Це ще один доказ того, що не стільки суворі ви-

моги викладачів чи лінощі учнів, а все-таки німецька мова була головною перешкодою у здобутті більшої кількості буковинських українців (як і румунів) середньої освіти.

Звичайно, перша Чернівецька гімназія була визначним осередком освіти у місті і краї, у ній працювали відомі педагоги, культурні, громадські діячі, зокрема Е.Нойбауер – поет, друг Ю.Федьковича, Й.Обріст – австрійський поет, перший перекладач творів Т.Шевченка німецькою мовою, А.Пумнул – автор підручника румунської мови, С.Шпойнарівський, який викладав у цій гімназії українську мову і філософію, автор 3-х читанок для українських шкіл. У гімназії навчалися Є.Ярошинська – відома українська письменниця, М.Емінеску – видатний румунський поет, К.Умлауф – музикант, співак, літератор, К.Мікулі – композитор, піаніст, фольклорист, К.Томашук – відомий громадський діяч, перший ректор Чернівецького університету, І.Синюк – відомий український письменник, І.Сбієра – румунський письменник, літературознавець, С.Релі – румунський історик, В.Репта – митрополит Буковини, О.Попович – відомий український педагогічний, громадський і політичний діяч, Ю.Пігуляк – український живописець, В.Козаришук – український фольклорист, письменник, громадський діяч, А.Кибич-Ревняну – румунський мемуарист, Г.Дроздовський – австрійський поет, прозаїк, драматург, Л.Гоян – румунський віолончеліст, скрипаль, піаніст, Г.Гурмузакі – румунський публіцист, фольклорист, А.Гурмузакі – румунський публіцист, громадський діяч, К.Горбаль – український письменник, журналіст, громадський діяч, К.Бераріу – румунський письменник і громадсько-культурний діяч, С.Боднареску – румунський поет і драматург, Сімігінович-Штауфе – австрійський поет, перекладач, фольклорист, К.-Е.Француз – витатний австрійський письменник, В.Шесан – церковний діяч, Т.Штефанеллі – румунський письменник, історик, Ш.Штефуряк – румунський письменник, В.Герасім – румунський філософ, письменник, К.Логін – румунський літературознавець, Д.Онищук – український письменник, Д.Петріно – румунський поет, Т.Роб'яну – румунський поет, Р.Сбієра – румунський письменник, Т.Галіп – український письменник, громадсько-культурно діяч,

С.Воробкевич – видатний український композитор, поет, громадський діяч, Т.Бриндзан – український громадський культурний діяч.

При всіх заслугах цієї гімназії все ж доводиться констатувати, що вона створювала більше можливостей для німецькомовного населення і мало для українського, про що свідчать сучасники. Ось як про це писав у своїх спогадах „Відродження Буковини” один з учнів першої Чернівецької гімназії згадуваний Ом.Попович: „Тодішня одинока в Чернівцях гімназія була наскрізь німецька, учителі самі майже німці з Чех (з Чехії. – Ред.) та інших західних країв Австрії. До 1. класи вступало рік-річно кільканадцять українців, але матурував (складав іспит на атестат зрілості. – Ред.) звичайно один, або й ні один, по дорозі пропадали вони, а коли вийшов який, то національно зовсім несвідомий. Німецька гімназія робила учеників національно байдужими, зокрема українців... Німецька викладна (викладова. – Ред.) мова замикала загалові українців доступ до вищих шкіл, бо тільки одиниці поборювали язикові (мовні. – Ред.) труднощі” [73, с. 128 – 129]. Є.Дмитрів (І.Семака) писав у 1909 р. про цю гімназію: „Хто з руских (українських. – Ред.) дітей покінчив сю школу, той відчувився від свого темного народу, бо тут віяв чужий німецький дух, і всі предмети викладалися по-німецьки” [39, с.6].

Ось чому батьківська громадськість і крайова влада виступали за збільшення у Чернівцях, на Буковині більшої кількості гімназії, у т.ч. з викладанням на національних мовах корінного населення краю. Тим більше, що перша Чернівецька гімназія з кожним десятиліттям ставала надто переповненою. Ще у 1862 р. газета „Виковіна” писала, що внаслідок переповненості класів у гімназії учні не можуть отримати належні знання, четверта їх частина не може у зв'язку з цим перейти в наступні класи, змушені перездавати з окремих предметів, а то й залишатися другорічниками [99. – 1862. – 6 бер.]. Питання про заснування української гімназії у Чернівцях порушувало у 1874 р. також українське товариство „Руська бесіда” [31. – 1896. – 1 серп.].

У липні 1883 р. на засіданні крайового сейму спеціально розглядалося питання про другу гімназію. До-

повідач депутат Лупу констатував, що Крайова шкільна рада вже більше десяти років вносить клопотання про відкриття другої гімназії, бо перша переповнена: у 1877 р. – 639 учнів, у 1883 р. – 830 учнів. „Ні в одному краї, – підкреслив він, – не зроблено урядом так мало для середньої освіти, як на Буковині”. Сейм ухвали рішення про відкриття у Чернівцях другої гімназії [108. – 1883. – 27 липн.].

Та до реалізації цього рішення пройшло 14 років. Сейм, громадськість, преса і далі порушувала це питання. Крайовий сейм у черговий раз ухвалив у 1887 р. рішення про відкриття у Чернівцях ще однієї державної гімназії [31. – 1887. – 28 січ.]. Крайова шкільна рада у 1891 р. звернулася до крайового сейму, щоб при відкритті у Чернівцях другої німецької гімназії було передбачено відкриття й паралельних українських класів [31. – 1891. – 12 бер.]. Газета „Вукowiner Rundschau” в черговий раз звертала у 1895 р. увагу влади на те, що гімназія в Чернівцях переповнена: 914 учнів на 20 класних кімнат, отже 45 учнів на одну кімнату. Через те заняття у першу зміну тривали тільки 3-4 години. На інші гімназії Австрії значно менше припадало учнів на один заклад: у Нижній Австрії – 428, у Сілезії – 357, у Моравії – 545, у Галичині – 683 [101. – 1895. – 1 серп., 7 груд.].

Нарешті, у липні 1895 р. було дано дозвіл на відкриття з наступного 1896/97 н.р. у Чернівцях **другої чоловічої німецької гімназії з паралельними українськими класами**. Почала вона діяти у 1896/97 н.р. тимчасово у старій казармі при 74 учнях. Директором було призначено уродженця Буковини, випускника Віденського університету німця проф. Вінцента Фаустмана (до того – учитель, директор нижчої німецької гімназії; перед війною директором був Корнелій Козак, у 1917 – 1918 рр. – Агенор Артимович) [31. – 1896. – 15 лют.; 17 чер., 6 вер.; 108. – 1897. – 31 бер.; 103, с. 35]. У тому ж 1896 р. магістрат виділив під будівництво нової гімназії (вартістю 117 тис. фл.) [31. – 1898. – 11 лют.] ділянку землі на пл. Фердинанда (де нині – гімназія №5, вул. Загула, 8]. Вступникам у гімназію треба було представити свідоцтво про хрещення, про закінчення 4 класів народної (початкової школи), вказати рідну мову (німецьку, українську, румунську) [31. – 1896. –

26 чер.], скласти вступні іспити з релігії, української і німецької мов, арифметики за 4 класи народної школи [31. – 1896. – 12 лют.]. Було влаштовано підготовчі курси.

Становлення гімназії відбувалося складно, особливо для українських дітей. Коли оголосили прийом в українські класи другої Чернівецької гімназії, батьки на radoцax виявили готовність направити на навчання 93 учнів з Чернівців і 160 – з повітів Буковини. Але коли взнали, що треба складати іспит з німецької мови, то число бажаючих скоротилося у 5 раз [31. – 1897. – 19 чер.].

У 1897 р. в український клас вступав 41 учень, серед них був лише один німець, але німецьку мову мусили здавати всі, внаслідок чого 16 українців не склали цей іспит і не вступили в гімназію [31. – 1897. – 19 чер.].

У паралельних українських класах другої гімназії, зокрема уже у першому, українською мовою заняття велися тільки на уроках української мови (2 год на тиждень), латині й математики. Німецькою мовою відбувалися заняття з німецької мови [5 год. на тиждень), з історії, географії, грецької мови, природознавства, землезнавства та інших предметів. Українську мову викладали спочатку два учителі-німці Франк і Преліч, які самі її знали дуже приблизно, як і вчитель природознавства Мейєр. Усі вивіски, документація у цій гімназії – тільки німецькою мовою. Тож учні-українці мусили старатися з усіх сил, щоб опанувати навчальну програму [31. – 1897. – 24, 29 чер., 16, 20 лип.]. Приміром, після першого року навчання в „українській” гімназії у Чернівцях складало іспити 43 українські учні, 8 здали на „відмінно”, 22 – зі знаннями першого класу, 7 – зі знаннями другого класу, 4 мали перездачу, 1 не атестований [31. – 1897. – 16 лип.]. При вступі у нову гімназію і здачі німецької та української мов міські діти не знали української мови, а сільські – німецької. Тому наступного 1897/98 н.р. батьки-українці значно менше направили дітей у гімназію – 25 (та ще 6 другорічників) [31. – 1897. – 9 вер.].

У зв'язку з цим українська батьківська громадськість у лютому 1898 р. навіть звернулася з петицією в Буковинський крайовий сейм, скаржачись на важкі вступні іспити в гімназію з німецької мови, ви-

соку плату за навчання і слабкі знання, які дістають вихованці гімназії. Зокрема, зазначалося, що вступні іспити з німецької мови для сільських дітей – це серйозна перешкода для них на шляху до здобуття середньої освіти. Наголошувалося, що при відкритті у Чернівцях другої гімназії з паралельними українськими класами 160 українських дітей подали заяви про вступ до цієї гімназії. Однак, коли взнали, що треба здавати вступний іспит з німецької мови, багато хто з них вирішили не здавати цього іспиту, отже, і не вступати в гімназію. До того ж хто склав іспит лише на „задовільно” мусив заплатити за іспит 20 фл. [31. – 1898. – 20 лют.]. Тому у другій Чернівецькій німецько-українській гімназії українці спочатку становили меншість. У 1898 р. у ній навчалося, наприклад, 173 німці і євреї, 82 українці, 24 поляки, 8 румунів [31. – 1898. – 20 лип.], у 1899 р. – відповідно 135 німців і євреїв, 113 українців, 39 поляків, 9 румунів [31. – 1899. – 21 лип.], у 1906/07 н.р. – 340 українців (53%), 232 німці і євреї, 70 поляків, 3 чехи, 1 угорець – всього 646 учнів, з них: 537 з Буковини, 17 – з Галичини, 5 – з інших австрійських провінцій, 2 – з Угорщини, 1 – з Румунії, 4 – з Російської імперії [126, с.60-61]. У гімназії з 1900 р. працював відомий український історик М.Кордуба. Істотне збільшення числа українців в українських класах цієї гімназії спростовувало твердження деяких німецьких чиновників по нездатності дітей українців до набуття знань за середню школу, більшу їх придатність до фізичної праці. (Крайовий інспектор шкіл Тумлірж нарікав у 1901 р., що надто вже багато дітей українців вчиться у гімназіях (насправді вони становили тоді лише 9%), що в краї „з них були б добрі ремісники, кравці, шевці” [31. – 1901. – 30 лип.]). У зв'язку з переповненістю першої Чернівецької гімназії у 1901 р. було створено її філіал з німецько-румунськими паралельними класами, який у 1906 р. став **третьою німецько-румунською гімназією у Чернівцях** [119, с.205] (директор Теодор Бужор). У 1906/07 н.р. у ній серед 429 учнів уже переважали учні із румунських родин – 204, але вчилися також німці і євреї (190), поляки (34), угорці (1), більшість були вихідці з Буковини (374), незначне число з інших провінцій і країн: з Галичи-

ни (35), з Румунії (6), з Російської імперії (6), з Угорщини (3) [126, с.60-64]. У 1914 р. розпочалося будівництво приміщення для неї по вул. Семигородській вартістю 972 тис. к., однак війна завадила його завершенню [107. – 1914. – 6 трав., 29 серп.]. (Завершено при „румунській владі” як жіночий ліцей Oltea Doamna, при радянській владі – США № 26, нині – гімназія № 3).

В німецько-українській гімназії у Чернівцях навчалися Д.Загул – український поет, критик, літературознавець, перекладач (нині гімназія носить його ім'я); І.Доццівник – український письменник, перекладач, педагог; Д.Руснак – український оперний співак і диригент; І.Василяшко – український літературознавець, красзнавець, педагог.

Учні гімназій із сіл (як і студенти університету) змушені були наймати житло у приватному секторі, що було додатковими витратами для селянських родин. Реальною формою допомоги учням була організація при гімназіях бурс (гуртожитків чи інтернатів). У 1898 р. в українській бурсі поселили 23 гімназистів і семінаристів, а в 1900 р. у ній уже було 50 хлопців [31. – 1898. – Ч.П; 1900. – №73]. У 1904 р. Крайова шкільна рада ухвалила рішення побудувати по одному інтернату для 100 гімназистів і 50 гімназисток з проханням, щоб держава виділила 20 тис.к. і стільки ж крайова влада, 5 тис.к. – Православний релігійний фонд Буковини і по 300 к. – батьки кожного учня (учениці). Однак проше-них коштів не поступило. Такі гуртожитки були збудовані на кошти, зібрані національними культурологічними товариства для учнів відповідної національності, зокрема українським товариством „Народний дім” – для хлопців, „Товариством руської православної шляхти” – для дівчат, румунським „Товариством культури і літератури” – для хлопців, румунським жіночим товариством – для дівчат, товариством „Німецький учительський дім” – для хлопців. Сподівалися, що утримання цих гуртожитків візьме на себе держава і край. Але Буковинська крайова шкільна рада у своєму розпорядженні опікунам бурс від 12 вересня 1906 р. повідомляла, що згадані товариства повинні взяти на себе утримання цих недержавних закладів (харчування, опалення, освітлення, прибирання, медична допомога, дотримання дисципліни), виділивши для цього

відповідальних учителів [141^a. – Арк. 29-30, 38-41]. Товариство „Українського народного дому” (218 членів) утримувало у своїй бурсі 70 хлопців і розпочало у 1906 р. будівництво приміщення на 160 хлопців [31. – 1906. – 13 трав.].

Крім класичних гімназій з їх гуманітарним ухилом, була потреба і в більш „практичних” середніх навчальних закладах, наближених до потреб народного господарства. Їх називали „реальні гімназії”. Оскільки на Буковині їх заснуванню сприяв своїми коштами Буковинський православний релігійний фонд, то ці гімназії називали ще „вища православна реальна школа”. Про її створення порушувалося питання ще у 1817 р. [118, с. 52], але лише через 10 років, у 1828/29 н.р. при т.зв. нормальній школі у Чернівцях було відкрито четвертий клас, і на цій базі створено нижчу німецьку реальну гімназію. У 1851 р. у ній навчалося (безплатно) 112 учнів (53 поляки, 47 німців і євреїв, 7 українців, 5 румунів), працювало 4 вчителі [152. – 1852. – 31 груд.]. Половина коштів на утримання виділяв магістрат, половину – шкільний фонд [152. – 1852. – 31 груд.; 144, с. 34-35]. Цього було недостатньо, тому в 50-х роках ХІХ ст. знову обговорювалося питання про створення повної реальної гімназії на кошти релігійного фонду. Після тривалих перемовин у 1863 р. було створено реальну гімназію: 5-ті і 6-ті класи, після 1870/71 н.р. – наступні класи (стару 2-класну нижчу реальну школу у 1872 р. закрили) [118, с. 52]. У школі вивчали релігію, німецьку мову і літературу, арифметику, геометрію, механіку, географію, природничу історію, природознавство, каліграфію, креслення, архітектуру (будівельну справу) та інші предмети. Мова навчання – німецька, румунська, українська. У 1864 р. у реальній гімназії працювало 9 учителів, навчалося 132 учні, наступного року – 13 учителів і 223 учні; 1867/68 н.р. – 361 учень, 1895/96 н.р. – 562, 1906/07 н.р. 613 учнів [145, с. 13, 66; 108. – 1868. – 4, 27 вер.; 2 жовт.]. У гімназії вчилися учні не тільки з Чернівців, Буковини, але і з Галичини, Чехії, Моравії, Нижньої і Верхньої Австрії, Далмації, Угорщини, Пруссії, Баварії, Туреччини, Російської імперії, Румунії та інших провінцій і країн. Так, у 1894/95 н.р. серед 471 учня 212 (45%) були з Чернівців, 134 (28%) – з повітів Буковини, 64 (14%) – з Галичини, решта – з інших

провінцій імперії та з-за кордону. 236 з них, або 50% – становили євреї, 89 (19% – німці), 72 (15%) – поляки, 32 (7%) – українці, 31 (7% – румуни) [31. – 1895. – 18 лип.]. У 1906/07 н.р. серед 613 учнів реальної гімназії 436 (71%) були з Чернівців і повітів Буковини, 107 (17%) – з Галичини, 37 (6%) – з Румунії, 17 (3%) – з інших провінцій Австрії, 6 (1%) – з Угорщини, 7 (1%) – з Російської імперії, 1 – з Німеччини, 2 – з інших країн. За національністю 426 (69%) були німцями і євреями, 66 (11%) – румунами, 65 (11%) – поляками, 45 (7%) – українцями, 6 (1%) – чехами, 5 (1%) – угорцями [126, с. 60-61]. Отже, частка українців у реальній гімназії не піднімалася вище 7%. Буковинських українців серед них було іще менше, бо більшість зазначених українців були галичанами.

Працювала школа у приміщенні по вул. Семигородській (нині – ЗОШ №2 по вул. Головній). У свій час у реальній школі навчалися П. Видинівський – український живописець, М. Івасюк – видатний українських художник, Є. Пігуляк – громадський діяч, педагог, письменник, І. Дутка – український актор і режисер.

У Чернівцях виникли і деякі середні спеціальні навчальні заклади, які готували фахівців середньої ланки для ремісничих, промислових, торговельних закладів. Питання про заснування у Чернівцях державної **ремісничої (промислової) школи** порушувалося Буковинською торгово-промисловою палатою ще у 1857 р. [93, с. 42], але відкрита вона була лише у 1873 р. У школу приймали тих, хто після народної школи мав знання ще й за 4-річне навчання у нижчій реальній гімназії чи реальній школі.

У школі викладалося широке коло предметів як загальноосвітніх, так і фахових: німецька мова, історія, географія, математика, фізика, механіка, креслення, органічна і неорганічна хімія, нарисна геометрія, архітектура, мінералогія, бухгалтерія, морфологія, технічна хімія і хімічна технологія, машинознавство, креслення будівельних конструкцій, історія архітектури, а за вільним вибором – моделювання й каліграфія.

Школа не раз розширювалася за рахунок відкриття нових відділів: через три роки після заснування створили школу підвищення ремісничої кваліфікації, у 1879 р. – відділ майстрів будівельної справи. У 1884 р. школу розширили до 4 семестрів, у 1896 р. – до 5. У 1882 р.

відкрито ще торговельну школу, розширену у 1888 р. до 4 курсів. У 1886 р. відкрито 4-річну школу мебльовиків. У 1894 р. введено ще 5-місячний курс підготовки вчителів малювання. Чисельність учнів у школі суттєво мінялася. У 1896/97 н.р. у школі навчалось 386 учнів, у т.ч. у ремісничому відділі – 79, у будівельному – 12, у торговельному – 97, зразково-купецькому – 24 і т.д. [31. – 1897. – 22 серп.]. У 1906/07 н.р. у цій школі навчалось 220 учнів: 166 (75%) німців і євреїв, 29 (13%) – поляків, 13 (6%) – румунів, 10 (4%) – українців, 1 – чех, 1 угорець [126, с.60-61]. За перші 25 років діяльності школа підготувала 640 фахівців різних галузей промислових і ремісничих підприємств, торгівлі, різних комерційних закладів. Найбільш відомим директором цієї школи (нині – ЗОШ №4, вул. Т.Шевченка, 14-16) був архітектор і педагог Еріх Кольбенгайер, його заступником – Альфред Краус [103, с.32].

До навчальних закладів виробничого навчання належала також **ткацька школа**, відкрита у вересні 1906 р. у Чернівцях (директор Шмідт) по вул. Новий Світ (нині – вул. Т.Шевченка). На відкритті школи серед інших виступав С.Смаль-Стоцький. Водночас відкрито крайовий базар, на якому учні цієї та інших шкіл виробничого навчання могли б продавати свої вироби [31. – 1906. – 12 вер.]. У 1906/07 н.р. у школі навчалось 24 учні (9 румунів, 6 німців, 6 українців, 3 поляки) [126, с.58-59].

Розвиток народної освіти неможливий без учителів, зокрема у народних (початкових) школах. Спочатку вчителів прислалали в Чернівці і на Буковину з Семигорода і Галичини. Розпорядженням Міністерства освіти і віросповідань Австрії від 17 вересня 1848 р. поряд з римо-католицькими вчительськими курсами у Чернівцях були створені такі ж курси для підготовки вчителів для православних шкіл: одна 4-класна реальна школа і одна 2-класна православна школа [118, с.49]. Цього було недостатньо, тому створювалися й приватні вчительські семінарії з невеликим числом слухачів. Приміром, у 1860 р. у Чернівцях існувала приватна вчительська жіноча семінарія, де вели заняття 7 викладачів з 6 слухачками [149, с.228]. Але після ухвалення у 1869 р. імперського закону, а у 1873 р. – крайового закону про обов'язковість навчання дітей шкільно-

го віку і відвідування 6-річної народної школи різко постала потреба у значній кількості учителів. Тому у Чернівцях на основі відповідного рішення від 19 серпня 1870 р. засновано 2-річну **чоловічу державну семінарію** (очолив директор Деметер Йосопескул). Відкрили її у 4-класній народній школі по вул. Шкільній при 15 набраних слухачах і наявності базової школи для педпрактики (96 учнів). 14 жовтня 1872 р. у місті по вул. Ландгаузштрассе (нині – вул. А.Шептицького) відкрито **жіночу вчительську семінарію** (набір через рік) у тамтешній дівочій народній школі при наборі 22 слухачок. У грудні того ж 1872 р. всі вчительські семінарії в Австрії стали 4-річними. У зв'язку з нестачею підготовлених абітурієнтів 8 серпня 1873 р. при чоловічій семінарії створили підготовчі класи. При жіночій у 1875/76 н.р. відкрили базову дівочу школу для проходження практики (в т.ч. й дитсадок для дошкільнят). У зв'язку з відкриттям університету (1875 р.) частину семінарії віддали під його аудиторії (нині – 1-й корпус університету), з 1887 р. семінарія перейшла у власний будинок [101. – 1895. – 28 серп.].

Особливістю навчальної програми в семінаріях було те, що слухачі мусили ґрунтовно вивчати крайові мови (німецьку, румунську, українську), щоб могли вести заняття у школах з різнонаціональним учнівським контингентом, вивчали також педагогіку, психологію, дидактику, математику, природознавство, історію, літературу, малювання, співи, фізкультуру та ін.

У 1877/78 н.р. на чотирьох курсах чоловічої семінарії навчалось 107 слухачів, у підготовчих класах – 27, у жіночій – 101 слухачка. У базовій 4-класній школі чоловічої семінарії навчався 181 учень, при жіночій – 155 учениць і дитсадок (78 дітей) [101. – 1895. – 28 лип.]. У 1887/88 н.р. у чоловічій семінарії навчалося 150 осіб, у жіночій – 94 – разом 244. Серед них осіб німецької і єврейської національності – 72, румунської – 72, української – 70, польської – 30. Стипендію (від 40 до 120 фл. на рік) отримувало 83 особи (34%) (від держави, краю, фондів, меценатів) [108. – 1889. – 11 січ.]. Видатки на утримання семінарії були немалі: на 1887 р. на чоловічу виділено 66, 5 тис. фл. [31. – 1886. – 28 жовт.].

Навчатися у семінарії було важко, бо досконало потрібно було володіти двома, а то й трьома крайовими мовами. Через те до „фінішу” добиралося у кінці 70- на початку 80-х рр. до 14 чол. [108. – 1883. – 1 серп.]. У 1889 р. у чоловічій семінарії у Чернівцях на I курсі вчилася 46 слухачів, на II – 36, на III – 19, на IV – 28 [100, с. 46-48]. У 1896/97 н.р. у семінаріях складало випускні іспити 100 осіб, склали 80: 37 – для шкіл з німецькою мовою навчання, 15 – з українською, 9 – з румунською, 1 – з угорською, 5 – з румунською і німецькою, 11 – з українською і німецькою, 2 – з німецькою, румунською і українською. Але кваліфікацію вчителя присвоювали тільки після певного терміну і складання кваліфікаційного іспиту. Того ж 1896/97 н.р. в семінарії кваліфікаційний іспит склали 32 учителі і 3 вчительки. 2 склали цей іспит для роботи у школі з німецькою мовою викладання, 7 – з румунською і німецькою, 7 – з українською, 1 – з угорською, 5 – з румунською і німецькою, 11 – з українською і німецькою, 2 – з німецькою, українською і румунською [31. – 1899. – 30 квіт.]

У таких обставинах, коли головна увага приділялася якомога кращому вивченню „allgemeinverständliche Sprache” („общепонятного язика”), українську мову більшість слухачів вивчала абияк. Газета „Буковина” у номері за 28 березня 1887 р. писала, що випускники семінарій не можуть в школі навіть правильно по-українськи говорити з дітьми [31. – 1887. – 28 бер.], а у номері за 28 липня 1888 р. – що в семінарії виховують ненависть до української мови [31. – 1888. – 28 лип.]. Критично про це відгукувався у середині 90-х рр. XIX ст. С. Смаль-Стоцький, тим більше, що вчили там не справжньої української мови, а малозрозумілого язичія. „Руска (українська. – Ред.) інтелігенція, – писав він, – не виносила з тих шкіл жодного позитивного знання рускої (української. – Ред.) мови і літератури. Вони не навчалися там ані говорити добре по-руски (по-українськи. – Ред.), ані правильно виражати свої гадки в письмі. Їй не подано огляду духовного життя на Русі (в Україні. – Ред.) ... Від учителів своїх училися цілі покоління буковинско-рускої (української. – Ред.) інтелігенції не любити і не шанувати своєї рідної мови, ба навіть її зневажати ...” [81, с. 153].

Щоб полегшити підготовку вчителів для конкретних національних шкіл, менше тратити часу на мову, на якій вчитель не буде викладати, буковинський депутат С. Винницький вніс у квітні 1898 р. у австрійському парламенті інтерпеляцію, підписану 24 депутатами, щоб у Чернівцях відкрити українську семінарію [31. – 1898. – 1, 15 трав.]. На це влада не пішла, а дозволила у 1899 р. в чоловічій семінарії ввести паралельні українські класи [31. – 1899. – 13 січ.]. Лише 1906 р. Крайова шкільна рада ухвалила поділити семінарії на три відділи: український, румунський і німецький [31. – 1906. – 1 лип.]. Рішення було реалізоване 1909 р.: чоловічу семінарію поділено на український (зав. В. Івасюк), румунський і німецький відділи, внаслідок чого запити національних шкіл забезпечувалися значно краще [141^a. – Арк. 55]. У 1912 р. у чоловічій і жіночій семінаріях 497 слухачів уже були розподілені більш-менш відповідно до потреб національних шкіл: в українському відділі – 174 (35%), румунському – 182 (36%), німецькому – 107 (27%). Було ще 30 (6%) поляків у різних відділах [143, с. XVIII-XIX].

За 1870-1905 рр. в чернівецьких учительських семінаріях навчалася 6508 осіб, у т.ч. 2695 (41%) українців, 2204 (34%) румунів, 912 (14%) німців, 671 (10%) поляк, а також 14 угорців, 8 чехів, 4 росіянина [31. – 1906. – 1 лип.]. Це єдині навчальні заклади, де національний склад слухачів приблизно відповідав національному складу населення краю. Місто Чернівці найбільше дало учителів для шкіл Буковини: у 1903 р. з усіх 846 вчителів, що працювали в краї, 204 (24%) були уродженцями Чернівців [31. – 1903. – 24 чер.]. У учительській семінарії працювали В. Сімович, О. Маковей, Ом. Попович. У ній навчалися майбутні письменники, визначні педагоги, громадсько-культурні діячі І. Бажанський, О. Вільшина, І. Діброва, С. Канюк, І. Карбулицький, В. Кобилянський, М. Марфієвич, Ор. Руснак, Д. Харов'юк, Ом. Попович та інші.

Буковина як аграрний край потребувала спеціалістів сільського господарства. Питання про заснування у Чернівцях **агрошколи**, яка б давала середню сільськогосподарську освіту молоді, вперше було порушене у грудні 1850 – січні 1851 р. Буковинською торгово-промисловою палатою, а також „Товариством крайової агрокультури”, проте відкрили її через 20

років – у 1871 р. у Чернівцях. Приймали у цю 3-річну німецькомовну школу юнаків у віці 15 років, які закінчили нижчу гімназію чи реальну школу. Готували з них агрономів, лісівників, зоотехніків, економістів, учителів агродисциплін. У школі вивчали ґрунтознавство, рослинництво, тваринництво, зооветеринарію, агротехніку, сільськогосподарські машини і знаряддя, лісівництво, кормовиробництво, економіку сільськогосподарства, статистику, аграрне законодавство, зберігання, переробку і споживання сільськогосподарської продукції, а також загальноосвітні предмети: хімію, фізику, математику, історію, географію, літературу, мови (німецьку, українську, румунську). Число учнів зростало: з 27 у 1871 р. до 95 у 1896 р. (12 учителів). Більше 4/5 слухачів було з Буковини, решта з Галичини, Угорщини, Румунії, Російської імперії та ін. У 1906/07 н.р. серед 76 слухачів 39 становили німці і євреї, 1 – румун, 1 – поляк, 7 – українці, 1 чех. Більшість німців і євреїв по закінченні школи не бажали відправлятися на роботу у сільське господарство і влаштовувалися службовцями на різні роботи у Чернівцях. Школа занепадала, у 1910 р. була поділена на три відділи: український, румунський і німецький. Перші два відділення перевели в села, німецький залишено в Чернівцях, але приміщення передано під пологовий будинок [22, с. 178–179]

Згідно з статичними даними за 1906/07 н.р. у 8 середніх навчальних закладах Чернівців учнівський контингент і учительські кадри виглядали так: у першій державній гімназії навчалася 756 учнів, працювали 32 учителі, у другій державній німецько-українській гімназії – відповідно 646 учнів, 31 учитель, у третій державній гімназії – 429 учнів 25 учителів, у реальній гімназії – 613 учнів, 45 учителів, у крайовій 3-річній сільськогосподарській школі – 62 учні, 21 учитель, у крайовій школі ткацтва – 22 учні, 3 учителі, у чоловічій і жіночій семінаріях – 511 слухачів, 50 учителів, у державній ремісничій школі – 217 учнів, 20 учителів – разом 3256 учнів і 266 учителів [142, с.57]. Платили за навчання повністю 1107 (40%) учнів, наполовину – 28 (1%), були звільнені від плати 1509 (54%). Різного роду стипендії отримували 289 (9%) учнів [15, с.64-65; 31.–1901.–7 серп.].

Учнівський контингент за національним складом у середніх навчальних закладах Чернівців становив у 1906/07 н.р.: німці і євреї – 61%, українці – 15%, румуни – 13%, поляки – 10%, чехи, угорці та ін. – 1% [126, с.58-59]. За походженням: з Буковини – 80%, з Галичини – 14%, з Румунії – 2%, з провінцій Австро-Угорщини – 2%, з Російської імперії, Угорщини, Німеччини – 2% [126, с.60-61]; за віком (3 гімназії): 11-14 років – 40%, 15-20 років – 55%, 21-27 років – 5% [143, с.62-63].

Крім вказаних середніх навчальних закладів, у Чернівцях існували дівочий ліцей, різні навчальні кількамісячні курси, на яких вчилися різні категорії слухачів з освітою за народну школу чи нижчу гімназію. Особливо відомими були в Чернівцях зимові 1,5 – 2-місячні сільськогосподарські курси (курси вищої освіти для селян), засновані С.Смаль-Стоцьким. Вони тривали в зимній час впродовж 4 років. Число слухачів зросло з 37 у 1910 р. до 80 у 1911 р. Слухачі вивчали всесвітню історію, історію України, історію державного устрою Австрії, астрономію і фізичну географію, антропологію і етнографію, гігієну, історію української літератури, історію релігії – всього 26 год. на тиждень. Курси сприяли підвищенню освітнього, культурного, фахового рівня українських селян Буковини [37, с. 115-117].

Отже, середня освіта Чернівців з середини ХІХ ст. і до Першої світової війни зробила значний поступ. Хоч і з великим зволіканням, але відкривалися нові навчальні заклади, збільшувався контингент учнів і число викладачів, вдосконалювалися навчальні програми, з'являлися нові навчальні предмети. Влада, громадські організації, меценати надавали учням деяку допомогу у вигляді стипендії, гуртожитків (бурс). У зв'язку з багатонаціональністю міста, краю склад учнів теж був багатонаціональним, що за роки навчання сприяло вихованню в них міжнаціональної і міжконфесійної толерантності. Освіту здобували не тільки представники домінуючої в імперії нації, але й деякі місцеві аборигени. Однак незаперечний факт: повсюдне навчання переважно німецькою мовою, особливо у другій половині ХІХ ст., мало своїм наслідком значне обмежен-

ня чисельності учнів корінних національностей міста і краю, воно стало для сотень і тисяч українців, румунів непереможною перешкодою на шляху до здобуття ними середньої освіти.

Розвиток різних сфер людської діяльності у місті, як і краю в цілому, потребував фахівців з **вищою освітою**, які могли б забезпечити функціонування державного апарату, сфери освіти, культури, науково-технічний поступ тощо. Необхідність підготовки фахівців вищої кваліфікації диктувалася й нестачею викладачів для середніх навчальних закладів, де, у свою чергу, як уже зазначалося, готували вчителів для народних шкіл. Як у провінції, де корінне населення (українці, румуни) належало здебільшого до православного віровизнання, була потреба і у освічених духовних особах.

Підготовку фахівців з вищою освітою, зрозуміло, можна було здійснювати через вищі навчальні заклади, але на це потрібні порівняно значні кошти. Такі кошти в краї мав передусім Православний релігійний фонд Буковини, створений 1786 р. Тож і поява першого вищого навчального закладу в краї, але суто релігійного типу була можливою саме завдяки підтримці з боку цього фонду. На базі клерикальної школи, переведеної у 1789 р. з Радівців у Чернівці, єпископською дієцезією у 1827 р. створено теологічний інститут, де готували духовних осіб з вищою освітою. 8 травня 1849 р. цей заклад оголошено як цісарський [119, с. 285–286; 118, с. 51]

Однак цей вузькоспеціалізований заклад не міг задовольнити широкі запити суспільності у кадрах різних сфер людської діяльності, це завдання у значній мірі міг виконати **університет**. Питання про створення університету чи академії права у Чернівцях порушувалося буковинською громадськістю перед центральним урядом, парламентом, цісарем у 1848, 1849, 1851, 1868, 1872 роках, у 1868, 1869, 1872, 1873 роках – у крайовому сеймі. Особливо палким поборником заснування університету в Чернівцях був відомий громадський і політичний діяч Буковини, блискучий оратор, депутат крайового сейму і австрійського парламенту, виходець із чернівецької українсько-румунської родини Костянтин Томашук. Саме завдяки його переконливим аргументам у парламенті йому вдалося схилити на свій бік

більшість депутатів, які проголосували за відкриття університету в Чернівцях (претендували на це ще шість міст Австрії). Аргументами за відкриття університету в Чернівцях були: колонізація з 1870 р. Львівського університету і неможливість навчатися у ньому випускників Чернівецької німецької гімназії; віддаленість інших німецьких університетів у Відні, Граці, Інсбруку, що збільшувало витрати для малоімущих студентів; університет у Чернівцях буде німецьким, тобто оплотом німецької культури на “далекому сході монархії”; наближається 100-річчя приєднання Буковини до Австрії, і заснування університету в Чернівцях буде гідною державною відзнакою цієї події. У березні 1875 р. австрійський парламент схвалив, а цісар санкціонував закон № 40 про заснування університету в Чернівцях. Урочисте відкриття Чернівецького університету ім. Франца Йосифа відбулося 4 жовтня 1875 р. у приміщенні учительської семінарії (нині – корпус № 1) у складі трьох факультетів: теологічного, юридичного і філософського з німецькою мовою викладання. Першим ректором університету обрано К. Томашука [85, с. 8–10]. Привітати викладачів і студентів з цієї подією прибули делегації від багатьох університетів Австрії, Німеччини, інших країн Європи.

Заснування університету в Чернівцях широко висвітлювалося у німецькомовній пресі, зокрема кореспондентом К.Е. Французом [76, с. 58–66]. Оскільки власних кадрів для викладацької роботи не вистачало (крім теологів теологічного закладу, який склав основу теологічного факультету), то сюди були запрошені викладачі з університетів Австро-Угорщини і з-за кордону. Їхнє число поступово зростало – з 28 осіб у 1875 р. (14 – німці, 10 – румуни, 4 – українці) до 65 у 1908 р.

Усього за 44 роки існування німецького університету в Чернівцях за часів Австрії у ньому в різний час працювало 134 викладачі, серед них 127 професорів. За походженням: 48 – з Віденського університету, 14 – з Грацького, 8 – з Празького, 7 – з Інсбрукського, 10 – з університетів Німеччини, 3 – з Швейцарії, 1 – з Російської імперії (з Риги), 30 – виходці з Буковини (переважно з Чернівців). За своїм

національним складом 83 з них (62%) були німцями, 20 (15%) – румунами, 16 (12%) – євреями, 5 (3%) – українцями, а ще було 2 словенці, 1 чех, 1 поляк [85, с. 22]. Одні з них були професорами ординарними (штатними), інші – екстраординарними (позаштатними), одні доцентами, інші – приват-доцентами, крім того, були ще посади асистентів і лекторів. 16 прибули зі званням професорів, 12 дістали доцентуру в Чернівецькому університеті, 82 здобули звання професорів і доцентів в інших університетах імперії. У 1906/07 н.р. серед 52 викладачів було 40 професорів, 6 доцентів, решта – асистенти, лектори [126, с. 84 – 85]. Загалом професорсько-викладацький склад університету був сумлінний, люди пунктуальні, вимогливі, за політичними переконаннями – глибоко віддані Габсбургам і Австрії. При вступі на посаду кожен складав присягу на вірність династії.

Грошове утримання викладачів було нижчим, ніж в інших університетах імперії, що пояснювалося міністерством дешевиною проживання у Чернівцях.

Викладачі університету не тільки вели заняття зі студентами, але й займалися науковими дослідженнями. Дехто з них мали значні досягнення у своїй галузі, зокрема юристи Євген Ерліх і Ганс Гросс, економіст Йозеф Шумпетер, історики Раймунд Фрідріх Кайндль – видатний історик Буковини, Фердинанд Ціглауер, Карл Віккенгаузер, філологи Степан Смаль-Стоцький (очолював кафедру української мови і літератури впродовж 1885-1918 рр.), Омелян Калужняцький, Г.Онишкевич, Ф.Гартнер, Іон Сбієра, математики Леопольд Гегенбауер, Ганс Ган, Йосиф Племель, мінералог Рудольф Шаріцер, хімік Ріхард Прібрам, біолог Едуард Тангль, фізики Алоїс Гандль, Оттокар Тумлірж.

Склад кафедр був невеликий – 1-2 викладачі. Кількість кафедр поступово зростала: з 23 у 1876 р. (16 – на філософському факультеті, 4 – на юридичному, 3 – на теологічному) до 53 у 1918 р. (28 – на філософському, 15 – на юридичному, 10 – на теологічному). Університет був німецьким, але у ньому діяли й кафедри з українською і румунською мовами викладання.

Хоч університет був німецькомовним, але „як наймолодший... серед німецькомовних університетів, університет Чернівців стояв на найнижчому рівні... університетської ієрархії Старої Австрії...” [35, с. 15].

З числа викладачів обирали сенат – керівний орган університету у складі 11 чоловік: ректор, проректор, декани і продекани факультетів, три сенатори (по одному від факультету). Ректор, як і декани, обирався на рік і без обрання виборцями ставав депутатом Буковинського сейму. За австрійських часів в університеті обрано 44 ректори, з числа яких 22 були німцями, 11 – румунами, 9 – євреями, 2 – українцями. Серед них (крім К.Томащука): Ф.Ціглауер, В.Митрофанович, Ф.Ліблой, А.Гандль, Є.Попович, А.Гольдбахер, Ф.Кляйнвехтер, В.Репта, Й.Вробель, К.Гіллер, Г.Вейт, Г.Зінгер, К.Попович, О.Калужняцький, Р.Прібрам, Е.Воюцький, Ю.Рошман-Гьорбург, І.Гільберг, А.Скедль, Ф.Гауке, Р.Шаріцер, В.Гьорман-Гьорбах, Т.Тарнавський, З.Френкель, Є.Ерліх, Є.Козак, К.Зелінка, К.Адлер, М.Фрідвагнер, Й.Кромайер, С.Сагін, Р.Ф.Кайндль, Г.Фріш, Ц.Померанц та ін. Навчальний процес в університеті здійснювався впродовж двох семестрів на рік, термін усього навчання – 4 роки. Основною формою занять були лекції і семінари.

Число студентів поступово зростало: 1875/76 н.р. – 191 студент, 1885/86 н.р. – 260, 1895/96 н.р. – 369, 1905/06 н.р. – 679, 1913/14 н.р. – 1198 студентів, тобто ріст у 6 разів. Більшість студентів були з Буковини. Так, у 1907/08 н.р. серед 834 студентів буковинців було 656 (79%), галичан – 123 (15%), з Угорщини і Семигорода – 25 (3%), з Румунії – 9 (1%), з Нижньої Австрії і з Верхньої – по 3, з Каринтії і Болгарії – по 2, з Крайни, Богемії (Чехії), Моравії, Сілезії, Хорватії, Славонії, Герцеговини, Німеччини, Англії, Російської імперії, Туреччини – по одному [127, с. 94].

Склад студентів був багатонаціональним. Приміром, у 1913/14 н.р. серед 1198 студентів євреї становили 36%, румуни – 26%, українці – 25%, поляки – 7%, німці – 2%, інші національності – 4%. Багатонаціональний склад студентів університету був однією з причин того, що навчання в ньому мусило вестися на одній із поширених тоді європейських мов – німецькій – мові

міжнаціонального спілкування, бо як казав тоді один політик, „німецька мова має претензію на універсальність” [35, с. 11]. За віросповіданням співвідношення серед студентів було досить різним і у 1907/08 н.р., приміром, серед 834 студентів становило: іудейів – 39%, православних – 32%, греко-католиків – 6%, євангелістів – 3%, вірмено-католиків – 1%, православних вірмен – 2 особи [127, с. 93]. Хоч українці на Буковині становили у 1880-1910 рр. від 38,4% до 42,2%, а у північних повітах – 55%, частка українських студентів в університеті була у кілька разів нижчою, зокрема у 1875/76 н.р. – 20%, 1895/96 н.р. – 9%, 1913/14–н.р. – 25%, 1918/19 н.р. – 10% [85, с. 34–35].

Через те, як писав М. Кордуба про українських студентів університету початку ХХ ст., „буковинська молодь, вихована в чужомовних гімназіях, з дуже невеличким або ніяким знанням рідної історії та літератури, захоплена буршівськими традиціями німецького студентського життя, конвенціями, двобоями, вживала в розмовах між собою здебільшого чужої мови, а рідною володіла слабо в слові, та ще слабше в письмі” [Цит. за: 30, с. 112].

Спочатку в університеті навчалися тільки хлопці. І лише коли у 1879 р. на філософському факультеті відкрили фармацевтичне відділення, туди записалося троє дівчат. З 1897 р. почали приймати дівчат на навчання і на інших факультетах (крім теологічного), однак вони завжди були у меншості: у 1899/900 н.р. – 4 (усіх студентів 381), у 1906/07 н.р. – 64 (із 799), 1907/08 н.р. – 39 (із 834) і т.д. [15, с. 139; 142, с. 84-85].

Навчання в університеті було платним, але частина бідних студентів звільнялася від плати. У 1907/08 н.р. повністю було звільнено від плати 194 студенти (23%), наполовину – 91 (11%) [127, с. 94]. Незначна частина (від 4 до 10%) студентів отримувала за конкурсом стипендії: державні (105 фл. на рік), крайові, релігійного фонду, інших фондів, меценатів.

Університет своїх гуртожитків не мав, студенти наймали житло у приватному секторі. Лише на початку ХХ ст. на кошти колишніх випусників університету було збудовано гуртожиток на 32 місця. Університет мав друкарню, де друкувалася необхідна література.

До 1888 р. університет користувався частиною аудиторій учительської семінарії, після цього року став гос-

подарем цієї будівлі (нині – корпус №1). У 1883 р. завершено будівництво другого корпусу, де навчалися фізики, хіміки (нині – корпус №2). Теологічний факультет займав аудиторії в резиденції Буковинських митрополитів. І все ж університет ще орендував у місті 16 аудиторій. Університет мав добру бібліотеку, створену на базі крайової бібліотеки (заснованої 1853 р.), яка була передана університету. Під час заснування університету на його адресу надійшло у вигляді подарунків чимало літератури. Загалом за роки „австрійського” періоду університету книжковий фонд бібліотеки збільшився з 31,3 тис. томів у 1875 р. до 229,3 тис. томів (у 7,6 раза) у 1918 р. [10, с. 10].

Студенти вивчали дисципліни відповідно до спеціальностей факультету, на якому навчалися. Наприклад, на юридичному факультеті вони освоювали римське право, історію австрійської держави, філософію, австрійське цивільне право і судочинство, австрійське кримінальне право і судочинство, австрійське адміністративне, торгове і вексельне право, політичну економію, фінанси, філософію права, порівняльну і австрійську статистику, німецьке право, церковне право, австрійське приватне право та ін.

На філософському факультеті, який включав фактично всі гуманітарні і природничі дисципліни, студенти вивчали історію Австрії, загальну історію, стародавню, східноєвропейську і південносхідноєвропейську історію та ін. У курсі східноєвропейської історії читалася й історія України. Студенти-українці при підтримці проф. С. Смаль-Стоцького з 1908 по 1912 рр. добивалися відкриття в університеті кафедри історії України, але безуспішно. На цьому ж факультеті вивчалися німецька, грецька, латинська, англійська, французька мови і література, порівняльна слов'янська філологія, романістика, українська мова і література, румунська мова і література та ін. На природничому відділенні вивчалися математичні дисципліни: математика і математична фізика, теорія чисел, теорія диференціальних та інтегральних рівнянь, теорія визначників, геометрія, теорія функцій, алгебра, теорія потенціалу, лінійний функціональний аналіз та ін.; фізичні дисципліни: експериментальна і теоретична фізика, кристалофізика, молекулярна теорія, оптика,

електрика і магнетизм, механіка і теплообмін; геолого-географічні дисципліни: фізична, економічна, регіональна географія, кліматологія, гляціологія, картографія, сейсмологія, геоморфологія, метеорологія, вулканологія, океанологія, геологія, палеонтологія, мінералологія, корисні копалини та їх використання, рудознавство та ін. науки. На цьому ж факультеті вивчалася хімія, ботаніка, зоологія.

На греко-православному теологічному факультеті студенти вивчали Біблію, Новий Завіт, догматику, християнську мораль, історію церкви, церковне право, практичну теологію, східні мови, методологію богословського навчання, церковну статистику, церковний діловий стиль, археологію, патрологію, апологетику, церковнослав'янську мову, церковну символіку та ін.

По кожній дисципліні студенти складали іспити. Вимоги були досить суворі. Приміром, із 63 студентів, які склали восени 1897 р. історико-правовий іспит, склало всього 24 студенти.

Студенти різних національностей створювали свої земляцькі (буршівські) товариства, кількість яких сягала до 25, у т.ч. українські: „Союз”, „Запороже”, „Чорноморе”, „Січ”, „Молода Україна”, останнє створене студентами В.Сімовичем і П.Лушпинським [30, с. 109].

У Чернівецькому університеті в „австрійський” період навчалися відомі в майбутньому громадські і культурні діячі, вчені, ректори Чернівецького університету, письменники, мовознавці, публіцисти, краєзнавці, фольклористи, етнографи, композитори, педагоги, історики, митрополити та інші, зокрема українські: І.Франко, С.Смаль-Стоцький, В.Сімович, З.Кузеля, В.Карбулицький, Ю.Кобилянський, А.Артимович, І.Василяшко, Є.Козак, М.Догоміля; румунські: І.Ністор, Н.Котлярчук, Д.Дімітріє, І.Гремаде, Ч.Порумбеску, Т.Балан, І.Веренка, Л.Боднареску, І.Білецький-Албеску, К.Бераріу, В.Василеску, Н.Васіліу, Ю.Веспер, Д.Вітенку, Є.Ісар, Л.Маріан, С.-Ф.Маріан, К.Мораріу, Р.Сбієра, В.Тарнавський, Є.Ботезат, Р.Киндя, Г.Драгінеску; німецько-австрійські Р.Ф. Кайндль та ін. [7, с. 11].

За 44 роки існування німецького університету у Чернівцях з його стін вийшло понад 4 тисячі кваліфікова-

них фахівців, які працювали на Буковині, в Галичині, у провінціях Австрії, в Німеччині, інших країнах Європи і Америки, гідно представляючи свою alma mater. Окремі з них внесли певний вклад у вивчення природних ресурсів Буковини, її історії, етнографії. Університет підтримував широкі зв'язки з навчальними закладами Австро-Угорщини, Німеччини. Хоч в університеті переважала німецька мова, культура, він сприяв певному духовному розвитку культур інших національностей, об'єднував у своєму складі представників різних націй, чим сприяв утвердженню міжнаціональної і міжконфесійної толерантності, цивілізованих стосунків між людьми. Через університет у Чернівцях Буковина прилучилася до здобутків високої на той час європейської науки і культури [85; 88^a; 6; 7; 10; 15; 25; 35; 55; 76; 100; 109].

У міру збільшення в місті населення все актуальнішою ставала проблема **охорони здоров'я**, забезпечення людей від захворювань і наглої смерті. Тим більше, що у XVIII – XIX ст. місто, як і край, не раз зазнавали таких страшних пощестей, як чума, холера, віспа, тиф та ін. Годішня медицина була практично безсила перед ними. Та й власті у першу чергу дбали про військових. У 1779 р. засновано у Чернівцях військовий госпіталь, з 1781 р. – військову аптеку і лише з 1785 р. – першу цивільну аптеку (другу – у 1820 р.). Першим дипломованим лікарем вважається Йозеф Глабах, що прибув до міста 1782 р. У 1788 р. засновано міську лікарню. Та стан її був дуже жалюгідний, вона перебувала у поганому приміщенні, видатки на неї становили у 1795 р. 427 фл. Лише після того, як побудували нову тюрму на Дров'яній площі (нині – Соборна) і перевели туди ув'язнених, у звільненому старому приміщенні тюрми на пл. Рудольфа (нині – пл. Філармонії) розмістили у 1824 р. міську лікарню. У 1833 р. її перевели у новозбудоване приміщення на 90 – 100 ліжок. У 1843 р. в ній лікувалося 660 хворих. Там вона перебувала до 1886 р. [52, с. 36 – 37].

У 1849 р. по вул. Шпитальній збудовано приміщення військового госпіталю. У 1854 – 1855 рр. на кошти єврейської громади і члена торгово-промислової палати Маркуса Центнера споруджено єврейську лікарню

на 250 місць, але рівень лікування там був невисоким. Наприклад, у 1884 р. з 604 хворих, що там лікувалися, померло 103, або кожен шостий [52, с. 39]. У 1870 р. в місті уже числилося 5 різних медичних закладів [108. – 1871. – 21 лют., 12 бер.]. 21 листопада 1874 р. Буковинським сеймом прийнято крайовий закон про заснування в Чернівцях крайової лікарні, у статті 51 якого зазначалося, що завдання лікарні – надавати всім медичну допомогу, незалежно, звідки хворий за походженням, за кошти, визначені тарифом, надавати ліжко, харчування, догляд, похорон в разі смерті [140, с. 52]. Основою для створення такої лікарні послужила міська лікарня. Впродовж 1883–1886 рр. за проектом Й. Ляйцнера навпроти Народного саду (нині – парк ім. Т. Шевченка) збудовано нове типове приміщення міської лікарні на 250 ліжок (нині – обласна лікарня), яку відкрили у вересні 1886 р., де було три відділення і працювало 52 медики. Головним лікарем було призначено відомого лікаря Василя Воляна, який був на цій посаді до своєї смерті у 1899 р. В. Волян залишив правдивий опис того, як важко налагоджувалася справа охорони здоров'я у Чернівцях. Зокрема, він писав, що до приєднання Буковини до Австрії тут лікарень не було. Після приєднання виникла невеличка лікарня барачного типу неподалік від резиденції. Через 20 років побудована лікарня теж барачного типу на Мучній площі (нині – пл. Філармонії). І лише у 1830 р., коли епідемія холери косила людей тисячами, виникла справжня лікарня на 120 ліжок, але недобудована. У 1853 р. лікарня прийняла за рік 853 хворих. Стільки ж щороку до 1865 р., у 1865 р. внаслідок голоду і холери прийняла тисячі хворих. У 1866 р. лікарня прийняла 2724 хворих. Не вистачало місць. Побудували бараки. У 1867–1878 рр. в середньому щороку лікувалося 1020–1070 хворих. У 1879 р. у лікарні, яка складалася з 8 великих палат і 4 малих кімнат, можна було встановити 60 ліжок, від сили 95.

Багато людей з віддалених сіл, писав він, прибували в Чернівці для лікування, але не було місця, їх відправляли назад, інколи поліція підбирала мертвих, які не могли бути прийняті в лікарню. У шпиталі щороку утримувалося 25–30 душевно хворих, яких привозили з різних повітів, не раз зв'язаних, а то й закованих у

кайдани. Але багатьох доводилося відправляти – не було місця. Тож вкрай необхідно розширити, а точніше збудувати новий крайовий шпиталь, щоб допомогти численним хворим. В останні десятиліття, писав він, охорона здоров'я на Буковині не поліпшилася. За останні 4 роки край втратив 20 тис. дітей через хвороби, нестачу лікарень, майже повну відсутність лікарів у селах. Крайовий шпиталь вкрай необхідний. Ліжка в лікарні – мішки з соломною, грубі рядна, такий же одяг.

У 1820–1832 рр., повідомляв В. Волян, в шпиталі лікувалося 2186 чол., у 1833–1878 рр. – 37404 чол. З 1860 р. лікарня стала публічною, тобто мусила приймати будь-якого хворого. За останні 12 років у лікарні побувало з різних місцевостей 12666 хворих (7870 чоловіків і 4790 – жінок), з яких 10911 одужали, 491 не одужали, 1263 померли. Якщо врахувати, що в лікарню попадали лише важко хворі, то цей процент смертності (10%) – невисокий. Щодо хвороб за цих 12 років, то більше третини – венеричні (в основному 18–30-річні, які заражаються в основному від галичан, які прибували на Буковину на заробітки, як також від проституції), у 2828 осіб – „хірургічні хвороби”. За останні 10 років смертність складала 3,7–4,8% проміле (на 1000).

З тих, що лікувались останні 10 років, – 50% – з Буковини, 15% – з Чернівців, 30% – з Галичини, 5% – з інших провінцій Австрії, були також з Російської імперії і Румунії. Щоденна такса за перебування в лікарні однієї людини становила: у 1843 р. – 20 крейцерів, у 1856 р. – 27 кр., у 1858 р. – 47 кр., 1871 р. – 57 кр. і т.д. [108. – 1879. – 20, 23, 25, 27 лют.]. Такі замальовки надто цінні, бо вийшли з-під пера людини, яка добре знала, про що писала.

Після 1886 р. нові приміщення давали можливість розширити надання медичної допомоги. Уже наступного, 1887 р. тут лікувалося 1,9 тис. хворих, у 1896 р. – 3,1 тис. хворих. Уже й ці приміщення ставали тісними. Тому крайові власті вирішили на честь 50-річчя правління Франца Йосифа побудувати для душевнохворих окрему лікарню на 250 місць, виділивши на це 450 тис. фл. [31. – 1897. – 3 лют.; 1898. – 21 січ.; 1899. – 21 чер.]. Її збудували у 1900–1902 рр., де щороку лікувалося понад 600 чол. (головний лікар Леон

Кобилянський). У 1908–1910 рр. на кошти меценатів збудовано дитячу лікарню. З 1896 р. в Чернівцях існувала модерна приватна лікарня Квятковського на 24 ліжка (по вул. Семигородський, 23, нині – вул. Головна) з добовою платою: 4 фл. у палаті І класу, 2 фл. – II кл., 1 фл. – III кл. [31. – 1897. – 27 чер.].

Після смерті В. Воляна крайову лікарню тимчасово очолював Костянтин Цуркан, а з 22 вересня 1900 р. відомий хірург Володимир Філіпович. При ньому лікарня розширилась до 5 відділень: внутрішніх, хірургічних та очних хвороб, дермато-венерологічне й інфекційне. Перед Першою світовою війною ця лікарня мала 550 ліжок [52, с. 39].

Але лікарня – це не лише приміщення, а передусім лікарі. Число їх в місті поступово зростало. У 1863 р. їх було 33, у т.ч. 22 цивільні і 8 військових (в основному поляки) [99. – 1863. – 22 лют.].

Як уже зазначалося, внаслідок неврожаю 1865 р., голоду й тифу у 1866 р. в Чернівцях померло 548 чоловіків, 339 жінок і 193 дитини – разом 1080 чол., від холери – 551 чоловік, 325 жінок і 326 дітей – разом 1182 особи. Отже, голод, тиф і холера забрали тоді 2262 особи (майже 7% населення міста). Лікарні були переповнені, частина лежала і помирала в бараках [119, с. 109–111; 108. – 1868. – 31 січ.].

У 1867 р. в Чернівцях працювало 28 цивільних лікарів, 10 фармацевтів, з них 3 власники аптек, інші – орендарі [108. – 1868. – 31 січ.].

У 1870 – працювало 33 цивільні лікарі (у т.ч. й кілька ветеринарів), діяло 4 аптеки, у крайовому шпиталі лікувалося 1,1 тис. чол. (у т.ч. 356 осіб на сифіліс, 70 – після травм). На харчування хворих того року витрачено 16,7 тис. фл. (по 15,2 фл. на людину на рік. Результати їхнього лікування: одужало 940, залишилося на лікуванні 73, померло 87) [108. – 1871. – 21 лют., 12 бер.].

Справа утримання лікарів вирішувалася по кількох напрямках. Одні лікарі утримувалися за кошти центрального бюджету, інші – за рахунок крайових, ще інші – за рахунок міських чи сільських громад. Була категорія, яка утримувалася за рахунок товариств, корпорацій. Приватні лікарі утримувалися з плати хворих. Безумовно, лікарі були зацікавлені у тому, щоб

бути на „твердих” ставках – державних, крайових. Однак Чернівці і Буковина в цілому відставали по цьому показнику. Так, у 1872 р. на таких „твердих” ставках (а це на Буковині 400 – 600 і більше флоринів на рік для молодшого складу лікарів) по окремих провінціях була така кількість лікарів: у Чехії – 1001 лікар, у Нижній Австрії – 983, у Галичині – 379, у Тіролі і Фольальберзі – 344, у Моравії – 226, у Штирії – 208, у Трієсті, Гйорці і Істрії – 147, у Верхній Австрії – 119, у Далмації – 100, у Каринтії і Сілезії – по 44, у Зальцбурзі – 40, у Буковині – 29, у Крайні – 27 [108. – 1875. – 2 квіт.]. Певну частину лікарів можна було з часом готувати, відкривши у Чернівецькому університеті медичний факультет, але незважаючи на неодноразові прохання, центральний уряд так і не дав на це згоди [85, с. 19].

Відповідно до крайового закону від 10 липня 1885 р. штатним працівникам крайової лікарні визначалися такі річні ставки: директору – 1500 фл. і доплата 800 фл., 2 заступникам – по 1200 фл. і доплата по 300 фл., 3 лікарям – по 600 фл. і житло, управителю – 1100 фл. [138, с. 262]. У 1879 – 1887 рр. в Чернівцях щороку працювало в середньому 38 лікарів (один лікар припадав на 1179 жителів) і 74 акушерки (1 на 600 чол.), функціонувало 4 аптеки (1 на 10,1 тис. мешканців) [122, с. 146]. У 1898 р. у місті працювало 46 лікарів, у 1899 р. – 49, у 1900 – 50, один лікар припадав у середньому на 1209 мешканців міста (по Буковині – на 5437). Акушерок за ці ж роки в середньому щороку працювало в місті 89, одна акушерка припадала на 714 жителів міста (по Буковині – на 1945 чол.) [120, с. 75 – 76].

У зв'язку з наріканнями мешканців на дорогі медичні послуги, зокрема приватних лікарів, санітарна рада краю 4 червня 1898 р. затвердила розмір цих послуг у таких розмірах у Чернівцях: звичайний лікарський огляд дома у лікаря – 1 фл.; огляд у будинку лікаря з окремим дослідженням з приладом – 2 фл.; візит лікаря вдень додому до хворого – 2 фл.; нічний візит (21 год. – 7 год.) – 3 фл.; експрес-візит – 3 фл.; консультація із запрошенням кількох лікарів – 5 фл.; щеплення у лікаря вдома – 1 фл.; особливі операції – за домовленістю (1 год. – 2 фл., 1 день – 15

фл., 1 ніч – 25 фл., 25 год. – 30 фл.). Плата – зразу ж, або по закінченні хвороби, за винятком коли хвороба тягнеться роками. З бідного можна взяти менше, але не нижче мінімального тарифу [101. – 1888. – 26 чер.].

Якщо лікарські кадри готувалися поза межами краю, то акушерки – в самому місті. У 1811 р. у місті було засновано державну акушерську школу, а 1852 р. при міській лікарні відкрито пологове відділення. У 1866 р. на його основі відкрито крайовий пологовий будинок, виділивши його в самостійну лікувальну установу. Його об'єднали з школою акушерок і назвали крайовим інститутом, де навчання акушерок проводилося німецькою, польською, українською мовами (останній керівник в австрійський період Октавіан Георгіан). Навчання при пологовому будинку мало скоріше прикладний характер. У школі навчалось щороку різне число акушерок. У 1857 р. – 1864 рр. в середньому – 43 [144, с. 441; 145, с. с. 74 – 75; 52, с. 41]. У передвоєнні роки з цієї школи випускали 20 – 25 акушерок, що для краю було замало.

У 1912 р. пологовий будинок і практичні заняття слухачок акушерської школи перевели у чудове приміщення занепакої крайової сільськогосподарської школи по вул. Семигородській (нині – пологовий будинок №1 по вул. Головній, 129).

Хоч у справі охорони матері і дитини робилося немало, дитяча смертність залишалася „хворим” місцем чернівецької медицини. У 1889 р. у місті померло 566 дітей у віці до 3 років, що становило 40% від усіх померлих [122, с. 56]. У 1900 р. в Чернівцях померла 801 дитина у віці до 5 років, або 48% від усіх померлих того року. Взагалі дитяча смертність була загальним нещастям для всієї Буковини. За звітом крайового лікаря Василя Ключенка за 1904 – 1906 рр. на Буковині померло приблизно 10 тис. дітей у віці до 5 років, що склало 50% усіх померлих [150. – 1911. – 21 січ.].

Крім поганих умов життя і побуту, неповноцінного харчування, простудних захворювань, смертність пояснювалася й тим, що частина дітей, та й дорослих, не проходили раніше медичного обстеження з метою більш раннього виявлення хвороби. Так, із кожних ста

померлих дітей у Чернівцях у 1896 р. раніше проходили медичне обслідування 59, у 1900 – 53.

Для найбідніших мала, очевидно, також значення платність медичної допомоги, яка час від часу зростала. Так, з 1 лютого 1904 р. у крайовій лікарні денне утримання хворого у палаті III класу було підвищено з 1,8 до 1,85 к. (це висока денна плата сільськогосподарського робітника чи поденника). Порівняймо: у лікарнях Львова воно становило тоді ж 1,6 к., у Празі – 1,85 к. [150. – 1904. – 5 бер.].

Все ж за останні десятиліття XIX ст. і початок XX ст. внаслідок наполегливих домагань міських і крайових властей, крайової санітарної ради (з 1896 р. її очолював В. Залозецький) від уряду, завдяки зусиллям лікарів стан охорони здоров'я в Чернівцях порівняно з більш раннім періодом поліпшився. Наприклад, у 1907 р. в місті діяло 5 медичних закладів, працювало 67 лікарів, у т.ч. 5 – на утриманні держави, 22 – на утриманні краю і міста, 12 – на утриманні корпорацій, товариств, 28 – приватних, а також 105 акушерок. Того року зроблено 1,7 тис. щеплень. У крайовій лікарні лікувалося у 1907 р. 8,1 тис. чол., одужало 4,9 тис., поліпшили здоров'я 1,6 тис. чол., не поліпшили – 0,4 тис., померло – 325 чол. Демографічна ситуація по місту виглядала так: народилося 2,8 тис., померло 2 тис. (у т.ч. діти до 5 років – 0,9 тис., або 45% усіх померлих) [127, с. 6 – 8, 25]. Тобто були зрушення, але й проблеми (особливо дитяча смертність) залишалися. І чернівецькі медики в міру своїх сил, умінь і значно більших, ніж раніше можливостей намагалися їх вирішити.

Місто у період воєнних лихоліть і революційних потрясінь

Не оминали місто і події загальноєвропейського та світового масштабу.

Значний відгук у Чернівцях знайшли революційні події 1905 – 1907 рр. в сусідній Російській імперії. Адже там проживала основна маса українського народу, і зміни у підросійській Україні могли впливати і на українців у сусідніх Східній Галичині і Буковині. Українська чернівецька газета „Руска Рада” писала 24 жовтня 1905 р.: „Ми, русини на Буковині, пильно інтересує-

мося тим, що ся нині діє в Росії... Доля тих наших братів, яка є залежна від теперішніх подій в Росії, мусить нас горячо обходити, тим більше, що зміна положення русинів на Україні... в Росії може мати великі наслідки і на наше жите, і на наше положенє” [77. – 1905. – 27 жовт.]. Практично у Чернівцях не було жодної з численних газет, які тут виходили, щоби у ній у ті кілька революційних років не вміщалися статті, повідомлення з Російської імперії під промовистими назвами „В боротьбі за свободу”, „Царство тьми”, „Жертви кривавих днів”, „Під теперішню хвилю”. 30 січня 1905 р. у залі Чернівецької ратуші відбулися міські збори робітників, які ухвалили резолюцію осуду російського царя, з наказу якого було влаштовано в Петербурзі т. зв. „Криваву неділю”, і підтримки революційних робітників. На зборах виступив один з втікачів з Російської імперії, який закінчив свій виступ словами: „Долой царизм! Долой убийцу с трона!”. За рішенням зборів організовано комітет для збору коштів сім'ям, які втратили родичів під час розстрілу мирної демонстрації в Петербурзі. Внаслідок революційних подій, єврейських погромів в імперії Романових, влаштованих чорносотенцями, на Буковину втекло звідти на кінець лютого 1905 р. 1024 біженці, з них 704 – у Чернівці. А коли крайові власті хотіли їх депортувати, чернівчани-робітники не дали цього зробити.

На початку липня 1905 р. українська національно-демократична партія (народовці) провела у Чернівцях багатолюдне (кілька тисяч учасників) віче, на якому після ґрунтового виступу С. Смаль-Стоцького та інших ухвалено резолюцію солідарності зі своїми братами на сході і що українцям Буковини для досягнення своїх вимог демократизації суспільства (запровадження загального виборчого права) треба виступати разом з представниками інших національностей краю. „Пам'ятаючи на се, - заявили учасники віча, - що волоський (молдавський, румунський. – Ред.) нарід зв'язаний з руским (українським. – Ред.) (задля спільної релігії) вузлом приятних і сусідських відносин, віче висказує для него свою повну симпатію... Віче підносить із горячим признанем поміч з боку жидівського (єврейського. – Ред.) населення... і заявляє одногосно, що руского

(українського. – Ред.) народу не відтягнуть ніякі цькування від приятних відносин з жидами (євреями. – Ред), з якими русини (українці. – Ред.) від віків живуть у згоді” [31. – 1905. – 9, 12 лип.].

11 листопада 1905 р. в Чернівцях єврейськими студентами перед російським консульством було організовано демонстрацію протесту проти єврейських погромів у Російській імперії, у приміщенні консульства під гучні викрики вибито шибки у вікнах. 12 листопада 1905 р. у залі ратуші і на площі перед нею відбулися масові збори громадян, які у своїй резолюції вітали певні перемоги революції на сході (досягнення деяких перемог після проголошення царського маніфесту 17 жовтня) і закликали городян рішуче домагатися і в Австро-Угорщині загального виборчого права при виборах до парламенту, крайових сеймів і громадських рад [150. – 1905. – 18 лист.].

28 листопада у всій Габсбурзькій імперії відбувся загальний політичний страйк з вимогою запровадження загального виборчого права. У Чернівцях у цій акції взяло участь до 15 тис. чол. 15 грудня у Чернівцях на крайовій соціал-демократичній конференції ухвалено резолюцію, у якій серед інших пунктів був і такий: „Крайова конференція Буковини вітає російську революцію з її дотеперішніми успіхами і висловлює палке бажання, щоб російським товаришам вдалося у класовій боротьбі пролетаріату досягти остаточної перемоги над самодержавством і реакцією”.

У лютому 1906 р. у Чернівцях відбулися народні зібрання у зв'язку з річницею російської революції, на яких висловлювалася солідарність з борцями на сході, лунали протести проти депортації з Чернівців втікачів з Російської імперії. 1 травня того ж 1906 р. під час демонстрації у Чернівцях теж висловлювалась підтримка російським революціонерам. У червні студенти-євреї влаштували демонстрацію перед російським консульством у Чернівцях, протестуючи проти єврейських погромів у Белостоку.

Виступи чернівчан, буковинців спільно з громадянами усієї Габсбурзької імперії вплилися у загальне річиче боротьби в імперії за загальне виборче право, яке було введено у 1907 р. [19, с. 107–113].

Наступного 1908 р. чернівчани гідно відзначили 500-річчя першої писемної згадки про Чернівці. Міській раді було подаровано чудово виготовлений прапор із зображенням герба міста [58, с. 170; 8, с. 13].

З 1909 р. і в наступні роки, особливо під час Балканських воєн 1912 – 1913 рр. в Чернівцях, як і в цілому в імперії, відчувалися військові приготування, нагнітання воєнного психозу. Це було помітно передусім у зростанні в місті числа військовослужбовців.

У Чернівцях, як прикордонному місті, з 1774 р. по 1918 р. завжди перебувала певна кількість **військових**. Тим більше, що тут існувало два „своїх” полки: 41-й піхотний і 22-й крайової оборони. Хоч військо було розосереджено по всій Буковині, у Чернівцях концентрувалося військово командування, значний особовий склад у щонайменше 4 військових містечках із казармами та різними службовими приміщеннями, збудованими в основному у другій половині ХІХ ст. За статистикою, у 1857 р. в Чернівцях числилося 106 військовослужбовців (по Буковині 1,5 тис.), у 1910 р. – 2914, у т.ч. 200 офіцерів (по Буковині – 4 тис., 253 офіцери). Отже, за 53 роки чисельність війська у місті зросла у 27 раз [125, с. 121; 77, с. 179].

Перед Першою світовою війною у місті концентрувалося 73% у усього війська, що було на Буковині. Зокрема, тут перебували: 59-а піхотна бригада, склади майна військовозобов'язаних, військовий госпіталь і військова аптека, 41-й піхотний полк, полк уланів, 33-й полк польової артилерії, команда поповнення особовим складом, гарнізонний суд, гарнізонна гауптвахта, 43-й дивізіон піхотної крайової оборони, 86-а бригада крайової оборони, 22-й полк крайової оборони і призивна команда при ньому, військовий суд підрозділів крайової оборони, госпіталь крайової оборони, крайова жандармерія №13, народне ополчення та ін. [103, с. 23 – 24]. Військова служба для рядового складу була суворою і важкою. Офіцерський склад комплектувався в основному з корінних австрійців.

В останній період габсбурзького панування на Буковині в Чернівцях існувало кілька **консульських представництв** деяких держав: російське, румунське кон-

сульства, німецьке почесне віце-консульство, османське почесне консульство, представництво італійського почесного консульства у Львові, представництво французької почесної агенції у Львові [103, с. 25]. Більшу активність проявляли російське, яке посилено займалося поширенням русофільських ідей, і румунське консульства, діяльність інших була мінімальною.

1914 рік вкарбувався у свідомість мільйонів людей того часу і наступних поколінь як рік **великої війни** і великої біди, рік, який поклав початок кількарічним мільйонним жертвам, потрясінням і, зрештою, розколу світу на ворогуючі табори.

Офіційні Чернівці, влада і заохочувані нею провідні різні заклади, громадські організації, особливо німецькі, зустріли звістку про оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії з піднесенням. Політичні кола, партії, об'єднання розгорнули ура-патріотичну кампанію під гаслом: „Österreich über Alles” („Австрія – понад усе”) [107. – 1914. – 28 лип.]. Газета „Czernowitzer Tagblatt” 30 липня 1914 р. надрукувала статтю „Воєнне піднесення в Чернівцях”, констатуючи: „Воєнне піднесення в Чернівцях не стихає” і повідомляла далі, що повсюду населення демонструє свою відданість цісарю, „свої глибокі патріотичні почуття і завжди готове пожертвувати своїм добром і кров'ю за цісаря і батьківщину”. Чи питав автор цієї статті „населення” з приводу „крові” – невідомо. Далі повідомлялося, що ввечері 29 липня в Чернівцях більше тисячі чернівчан пройшли вулицями міста, вигукуючи підтримку цісарю та патріотичні гасла. Біля Крайового управління зупинилися з такими ж вигуками і співом гімну на честь цісаря. На балкон вийшов крайовий президент і виголосив коротку патріотичну промову, й висловив радість, що чернівчани підтримають цісаря і війну.

Далі з метою „розкручування” заданої істерії повідомлялося, що один селянин-халупник на Роші, який отримав повістку по мобілізації, став на коліна, перехрестився і з радістю вигукнув, що піде воювати за старенького цісаря (мабуть халупа його була в такому стані, що їй не варто було уже й захищати).

Повідомлялося також, що українська читальня ім. М.Шашкевича влаштувала в Народному саду маніфес-

тацію на честь цісаря, член комітету Тодор Тарко виголосив патріотичну промову, а потім заспівали „Боже, цісаря бережи”, „Ще не вмерла Україна”, „Не пора” та вигукуючи „Славно”, „Ганьба Сербії і Росії”.

30 серпня у міській ратуші відбулося позачергове засідання на підтримку цісаря і вірність Австрії. Перед ратушею о 8 год. вечора зібралося до 3 тис. чернівчан. Військовий оркестр грав мелодію „О, ти моя Австріє!” Прибули й військові підрозділи з прапорами. Вся площа була зайнята людьми. Голова міськради Соломон Вайсельбергер відкрив засідання о 8 год. вечора у залі, заповненому „циліндрами” (капелюхами, які носили заможні городяни). Голова говорив про патріотизм, про необхідність забути суперечки і всім об’єднатися, закликав підтримати цісаря і війну. До цього ж з балкона закликав усіх зібраних на площі Еліас Вендер – „об’єднатися як брати в міцний союз без різниці націй, віросповідань, стану, бути готовими пожертвувати добром і кров’ю за цісаря і батьківщину, просити Бога, щоб він допоміг нашій армії здобути перемогу”. Потім члени міської ради на чолі багатотисячного факельного походу з прапорами австрійським, угорським, німецьким, італійським (Італія ще не вийшла з союзу), з військовим оркестром, з патріотичними маршами рушили до Крайового управління. Прибувши, члени міськради зайшли в приміщення Крайового управління, С.Вайсельбергер запевнив владу, що місто підтримує цісаря і війну. Виступив і крайовий президент. Потім рушили до пам’ятника Австрії, де теж лунали промови на вірність Австрії: крайового президента – німецькою, Теодота Галіпа – українською, Дорі Поповича – румунською, Квятковського – польською, Бено Штраухера – єврейською. Потім рушили до військового пам’ятника, де теж лунали патріотичні промови Антона Норста та інших захистити Австрію, тримати міцний союз з Вільгельмом II і всім могутнім німецьким народом [107. – 1914. – 31 лип.].

Слід відзначити, що і влада, і проавстрійськи, пронімецьки налаштована значна частина мешканців міста, преса, ніби раді були війні, ніби уявлялося їм, що Ав-

стро-Угорщина разом з Німеччиною настільки могутні, що дуже швидко і легко розіб’ють Антанту, зокрема Росію, і війна закінчиться для них повним тріумфом.

Та уже з перших днів почали появлятися „непатріотичні” вчинки: згвинчування цін, спекуляція засобами споживання, скасування вихідних днів, заборона дрібної торгівлі, оголошення бургомистра бути дисциплінованими при мобілізації чоловічого населення [107. – 1914. – 1, 2, 4, 5, 6, 7, серп.].

1 серпня українські депутати парламенту і крайового сейму звернулися до українського населення Буковини захистити Австрію і цісаря, відкинути думку, що українці і серби – слов’яни. Звернення підписали: М.Василько, Є.Пігуляк, Ю.Лисан, Т.Драчинський, Й.Бурачинський, Т.Галіп, Т.Іваницький, А.Лукасевиц, М.Куриш, Т.Левицький, А.Малик, Н.Осадець, Ів.Павлюк, Ом.Попович, Є.Семака, Н.Спинул [107. – 1914. – 2 серп.].

Та поза патріотичними гаслами городяни усвідомлювали, що починається справжня велика війна, багато хто кинувся до банків забрати свої заощадження. 1 серпня філіал Австро-Угорського банку видав своїм клієнтам 199 тис.к. Крайове управління дало розпорядження видавати за один раз тільки 200 к., процент на вклади не – вище 3%, суворо карати спекулянтів, що піднімають ціни на товари широкого народного споживання. 3 серпня поліція арештувала кількох таких торгівців, введено цензуру листів, заборонено використання поштових голубів, вислано в Інсбрук арештовану дружину Геровського [107. – 1914. – 4 серп.], оголошено, що зрадники будуть розстріляні [72, с. 154].

4 серпня багато громадян зібралося на вул. Поштової біля філіалу „Віденського об’єднання банків”, щоб забрати свої заощадження, але все уже було у вагонах, і на вимогу вкладників крайовий президент розпорядився затримати „грошові вагони” [107. – 1914. – 6 серп.].

На заклик проректора університету Кайндля до студентів захищати вітчизну станом на 4 серпня добровольцями записався 71 студент, на збиральні польові роботи відправилося 50 студентів [107. – 1914. – 5, 7 серп.]. У місті почалися арешти „шпигунів”.

21 серпня митрополит В.Репта звернувся до віруючих міста і Буковини всіма силами підтримувати австрійську армію, виконувати всі розпорядження влади [107. – 1914. – 22 серп.].

За розпорядженнями місцевої влади у місті створювалося ополчення, на 25 серпня у ньому уже було записано 240 чол. [107. – 1914. – 26 серп.], загін „Українська січ” (140 чол.) [107. – 1914. – 27 серп.]. Водночас чернівчани стали 27 серпня свідками першого військово-польового суду, коли у приміщення на пл. Австрії (нині – Соборна) ввели під вартою, у кайданах 8 жителів с. Раранчі, які вітали російських солдатів, коли ті вступили у це село [107. – 1914. – 28 серп.]. Згодом такі суди відбувалися ще не раз. Австрійські війська, відступаючи, 31 серпня 1914 р. зірвали залізничний і шосейний мости через р. Прут. Втекло і Крайове управління. Масово втікало й населення міста, зокрема євреї: з 23 по 30 серпня – близько 10 тис. [151, с. 6.].

2 вересня 1914 р. бургомістр С.Вайсельбергер на вимогу російського командування взяв ключі від магістрату і в екіпажі з білим прапором у супроводі інших екіпажів з 6 членами магістрату і румунського консула прибув до р. Прут, по зірваних металевих фермах моста добрався до управління цукрозаводу на Жучці і передав ключі російським військовим, узгодивши окремі зобов'язання. Того ж 2 вересня під вечір російські війська під звуки оркестру і спів пісень донських козаків вступили в місто, пройшли центральною вулицею біля ратуші. На східцях ратуші стояли окремі члени магістрату на чолі з бургомістром, митрополитом В.Рептою у повному митрополичому вбранні з православним духовенством, представники інших віросповідань. Прибули російські генерали Павлов, Арутюнов і група офіцерів. Арутюнов зі східців ратуші оголосив, що Чернівці „з Божою поміччю приєднуються до Російської імперії” [151, с. 11-13].

Російське командування поставило перед містом вимогу за добу внести контрибуцію в сумі 600 тис. рублів золотом і сріблом, бо кілька тижнів тому австрійські війська генерала Баумана захопили Кам'янець-Подільський і взяли з його жителів контрибуцію в 200 тис. рублів золотом і сріблом. Погрожували, що в разі невиконання місто буде піддано артилерійському об-

стрілу. На прохання митрополита сума контрибуції була знижена до 300 тис. рублів. Але коли ця сума була зібрана, генерал Павлов прибув у ратушу і заявив, що командування відмовляється від неї. „Я тільки хотів, щоб населення Чернівців відчуло на собі те, що відчуло населення Кам'янця-Подільського”. Але в заручники взяли 23 чол. [151, с. 19].

Російські солдати грабували місцевих мешканців, особливо євреїв. За наказом російського командування з балкона ратуші було знято австрійський прапор і вивішено російський, з шпилья ратуші знято металевого двоголового орла. З ратуші вивезено як воєнні трофеї старовинні прапори й емблеми.

3 вересня комендантом міста призначено капітана Кірієнка, який розмістився в ратуші і доводив бургомістру розпорядження російського командування.

Спочатку (з 8 вересня) тимчасово губернатором Буковини був генерал Навроцький. З 15 вересня його замінив С.Євреїнов, переведений сюди з посади віце-губернатора Бессарабії. За його наказом бургомістр С.Вайсельбергер і деякі члени магістрату були арештовані і вислані в Сибір. 16 вересня С.Євреїнов призначив бургомістром адвоката Фемістокла Боканчу, його радниками – д-ра Гакмана, Тита Ончула і д-ра Скалата. Було заборонено в магістраті діловодство німецькою і українською мовами (хоч останньою там і до того нічого не велося), дозволялося румунською, заборонено всі товариства, зокрема українські. На вимогу Євреїнова митрополит В.Репта в кафедральному соборі Чернівців відслужив урочисту службу в честь російського царя і перемог російського війська (за що згодом, 27 серпня 1918 р., був усунутий царем з цієї посади) [151, с. 22 – 38].

У зв'язку з нестачею грошей магістрат з дозволу російських властей видав своєрідні „чернівецькі гроші” – невеликі папірці з зображенням справа герба міста Чернівців, а зліва – цифра: 5 крон, 1 крона, 50 гелерів, 20 гелерів, по краях – сума прописом і 8 підписів членів т.зв. боргової комісії. Під ці „гроші”, що видавалися бідноті у вигляді допомоги, остання могла у народних кухнях дістати щось подібне до супу. Всього таких грошей було видано на 140 тис. крон [18], [151, с. 42 – 43].

У місті запроваджено комендантську годину, введено штат поліцейських на чолі з поліцмейстером Лазаревим. В резиденції Буковинських митрополитів розташувався госпіталь Червоного Хреста, де перебувало чимало поранених.

20 жовтня 1914 р. в Чернівці вступили австрійські війська, зокрема жандармські формування. Російське командування, намагаючись вибити австрійців з міста, з 26 жовтня піддало його артилерійському обстрілу. Після відступу російських військ з Чернівців російський прапор з ратуші знято і встановлено австрійський, угорський і німецький, прикріплено портрет цесаря Франца Йосифа, а згодом на шпилі – двоголового орла. На площі Ринок (нині – Центральна пл.) відбувся мітинг місцевого (переважно німецькомовного) населення з промовами в дусі австрійського патріотизму. Міський комендант Яскевич 22 жовтня розпустив міську управу і замість неї призначив урядового комісара А. Норста і двох його заступників. Але ненадовго. Через 10 днів бургомістром призначено Моріца Барлеона. Місто обстрілювала російська артилерія [151, с. 49; 107. – 1914. – 28 жовт.].

27 листопада російські війська знову вступили в Чернівці. Магістрат на чолі з Барлеоном втік у Відень і діяв там в готелі „Hotel France”. Там же діяв і Буковинський сейм на чолі з бароном Гормузакі. У місті чинилися грабежі, багато мешканців, особливо євреїв втекли, рятуючись від насильств. Новим бургомістром було призначено д-ра Гостюка. Комендантом міста призначено козачого майора Астахова, якому в ратуші виділено окреме приміщення. У місті введено петербурзький час. Прибув знову у Чернівці губернатор С. Євреїнов разом зі своїм секретарем місцевим москвофілом д-ром О. Геровським і колишнім бургомістром Ф. Боканчею. 15 грудня Боканча знову зайняв посаду бургомистра тимчасового магістрату (згодом – Вітик, Гостюк). У магістрат поступили на службу прихильники російської влади москвофіли Галіп, Дмитрович, Мазанек, Боберський, Смеречинський, Терлецький та ін. [151, с. 52-54].

16 грудня за наказом російських властей знову було знято з шпиль двоголового орла. Хотіли знищити й великого австрійського орла на Крайовому управлінні,

але тільки забили дошками, решту австрійської символіки замазали чорною фарбою. 19 грудня 1914 р. в місті гучно відзначено день народження царя Миколи II, ратушу ілюміновано (електростанція і трамвай працювали безперебійно) [151, с. 52–66]. Взимку 1914–1915 рр. чимало бессарабських селян привозили муку, іншу продовольчу продукцію і продавали на пл. Ринок. Планувалося адміністративно приєднати Буковину до Бессарабської губернії як Буковинський повіт з повітовим управлінням у Чернівцях.

Але під натиском австро-угорських і німецьких збройних сил російські війська 17 лютого 1915 р. знову відступили з Чернівців. Всюди відновлено австрійську символіку, головою тимчасового магістрату призначено Максиміліана Краля. Встановлено суворий режим. Службовцям, які поверталися на Буковину, уряд виділив 1 млн. к. Була введена державна хлібна монополія, почали випікати в місті „воєнний” хліб: 2/3 муки грубого помелу і 1/3 кукурудзяної муки і картоплі. Вводилися обмеження на норми продажу продовольства. Населення голодувало [107. – 1915. – 15 серп.]. Влітку 1915 р. відомий буковинський історик, ректор Чернівецького університету Р.Ф. Кайндль отримав запрошення перейти на професорську посаду в Грацький університет, і він погодився [107. – 1915. – 11, 16 серп., 21 вер.]. 19 професорів Чернівецького університету пішли на флот. Впродовж 1914–1916 рр. в Чернівцях діяли румунське і турецьке консульства, російське не діяло. З 17 серпня 1915 р. в Чернівцях запроваджено військовий стан. Дано наказ ліквідувати в місті всі назви об'єктів (готелів, ресторанів, кафе та ін.), які мали назви міст, країн Антанти. Відновлено діяльність військово-польових судів. 1 листопада 1915 р. такий суд у Чернівцях засудив до страти через повішання поденника з Нової Жучки Тодора Белінського за те, що при перебуванні російських солдат на території села він „завів росіян до своєї хати, співав з ними пісень, вступив у воєнний час у порозуміння з ворогом на шкоду австрійським збройним силам”. Вирок було виконано на другий день, 2 листопада. А співали ж, мабуть, українських пісень, бо російських Белінський не знав. На г. Цецин перебував табір російських військовополонених. Їх

зв'язок з рідними листовно здійснювався через організації Червоного Хреста.

Над Чернівцями майже щодня з'являлися російські аероплани, які бомбили місто, з ними в бій вступали прислані німецькі авіатори. Незважаючи на бойову обстановку, діяли електростанція, трамвай, водогін. Відновлено міст через р. Прут.

У зв'язку з боями під Раранчем, Топорівцями у Чернівцях постійно чуно було гуркіт канонади. Час від часу вулицями Чернівців вели групи військовополонених російської армії. Водночас чернівчани збирали теплі речі і через Червоний Хрест слали своїм військовополоненим в Росію [107. – серпень 1915. – 3 червня 1916].

В результаті т. зв. „брусиловського прориву” Чернівці 18 червня 1916 р. знову були окуповані російськими військами. Над ратушею знову розвівався трьохколірний прапор – замість австрійського двоголового орла. У ратуші з волі російських властей бургомістри не раз мінялись: Шандру, Мікулі, Маковей, Вітик (вдруге) і т. д. Магістрат змушений був організувати пункти харчування для голодного населення [18].

Та зріло в російській армії загальне невдоволення війною.

Події **Лютневої революції** 1917 р. охопили й Чернівці, Буковину, де стояли російські війська Південно-Західного фронту під командуванням О. О. Брусилова. За короткий час у місті було ліквідовано царські органи влади і встановлено владу Тимчасового уряду. У військах настала небачена свобода, але водночас і анархія. На прохання Української Центральної ради Тимчасовий уряд призначив комісаром Галичини (власне, 8 східногалицьких повітів, решта була під австрійцями) і Буковини відомого українського громадського діяча Д. І. Дорошенка, а губернським комісаром Буковини і Покуття – О. Г. Лотоцького [87, с. 304]. У Чернівцях сформовано Виконавчий комітет Галичини і Буковини, а також міський комітет.

Д. Дорошенко, всупереч великодержавникам, намагався активізувати в місті українське громадське життя, проводити демократичні заходи, захищати місцеве населення від пограбувань воячини. У місті виникло 49 різних комітетів, рада солдатських депу-

татів (засідала у залі Музичного товариства), український військовий клуб імені П. Полуботка (в Українському народному домі). Під покровительством Д. Дорошенка у Чернівцях діяв комітет, очолюваний київським професором Багрієм, який ставив своєю метою пропаганду українських національних ідей і приєднання української частини Буковини до України.

У місті відбулася багатотисячна першотравнева демонстрація та кілька інших під різними прапорами, у т. ч. під жовто-блакитним, майже щодня у різних місцях проходили збори, на яких одні з промовців виступали за продовження війни Росії до переможного кінця, інші – за припинення війни і укладення миру на почесних умовах, треті – за негайне припинення війни і укладення миру без анексій і контрибуцій. У місцях зібрань українців одні виступали за об'єднання всіх українських земель в єдину автономію під Росією, інші – за повну самостійність України. Польські організації – за незалежну Польщу, москвофіли на чолі з О. Геровським – за відновлення царської монархії, придушення українського і єврейського визвольного руху; чехи (військовополонені, що погодилися воювати на боці Росії, всього в Чернівцях понад 2 тис.) – за Чеську республіку.

Однак більшість міського населення уникала участі у цих подіях, боячись репресій з боку австрійської влади у разі чергового її повернення. І справді, після поразки росіян у червневому наступі російська армія на початку серпня 1917 р. змушена була покинути Чернівці, грабуючи, спалюючи чимало об'єктів на своєму шляху [4, с. 89 – 101].

В умовах розкладу російського війська командування 8-ї російської армії 27 листопада (ст. ст.) 1917 р. у приміщенні торгово-промислової палати підписало з командуванням 3-ї австро-угорської армії перемир'я на Буковинській ділянці австро-російського фронту. Бойові дії на Буковині, а отже і навколо Чернівців, припинилися [104. – 1917. – 13 груд.].

Внаслідок війни місто зазнало великих людських і матеріальних втрат: загинули тисячі людей, частина стала каліками. Десятки тисяч стали біженцями. У квітні 1918 р. у західних австрійських провінціях перебувало 80 тис. буковинських біженців, зокрема євреїв, німців, українців з Чернівців. Коли російська армія

покинула в серпні 1917 р. Чернівці, у місті залишилося лише 37 тис. чол. Місто зазнало значних руйнувань. Тут було знищено 215 значних споруд вартістю 6 млн. к., у т.ч. 47 промислових підприємств і громадських закладів. Загальні втрати Чернівців оцінювалися в 20 млн. к. [33, с. 205–206]. Австрійські власті, що повернулися в місто, намагалися відновити виробничі і соціально-культурні об'єкти, навесні 1918 р. зняли стан облоги. Тимчасовим бургомістром з 28.01.1918 р. до 6.11.1918 р. був Іван Мінкуш. Однак становище в місті було важке, особливо навесні 1918 р.: голод, безробіття, злидні, що викликало невдоволення. У місті відбувалися походи голодуючих, страйки [33, с. 213; 72, с. 176–177].

Внаслідок поразок Австро-Угорщини у Першій світовій війні і її розпаду в Чернівцях відбувалися важливі події, різні зібрання, на яких мешканці міста і Буковини намагалися визначити подальшу долю краю, а відповідно, і міста [70, с. 67-69]. Зокрема, 13 жовтня 1918 р. у Чернівцях відбулася міжпартійна конференція українських політичних партій Буковини, на якій ухвалено рішення про поділ Буковини на українську і румунську частину з метою подальшого її приєднання до тієї країни, до якої побажає населення. „Ми проголошуємо своє право, - говорилося в резолюції конференції, - на українські області Буковини, з їхнім одним осередком торгівлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями, а тільки з четвертої припірає до мішаної, в якій сходяться всі торговельні шляхи з українських областей і в якій ми [після євреїв] творимо взглядну (відносно. – Ред.) більшість” [61, с. 102].

Для реалізації ідеї створення української держави і прилучення до неї буковинських українців 24 жовтня 1918 р. в Українському народному домі (на нинішній вул. Українській, 31) створено Український крайовий комітет на чолі з Ом. Поповичем. До комітету входили М. Василько, А. Лукашевич, І. Семака, С. Смаль-Стоцький, Н. Спинул, Є. Пігуляк, Т. Драчинський, О. Бурачинський, Т. Галіп, Ю. Лисан, Т. Іваницький, М. Гавришук та інші – всього 39 осіб [61, с. 112–114] (ця подія досі не увічнена меморіальною дошкою на означеному будинку).

Проти поділу Буковини за національною ознакою виступили впливові румунські кола, які 27 жовтня 1918 р. скликали у Чернівцях свої збори (конституанту), створили Румунську національну раду, заявили протест проти поділу Буковини і оголосили, що весь край є румунським й об'єднується „з рештою румунських країн в одну незалежну державу” [61, с. 106].

Це викликало невдоволення українських студентів університету, які наступного дня, 28 червня, зібралися у Чернівцях в Українському народному домі й ухвалили резолюцію, в якій підтримали ідею об'єднання усіх українських земель Австро-Угорщини, у т.ч. української частини Буковини разом з Чернівцями, в українську державу і об'єднання всіх українських земель „в єдиній суверенній українській державі”. Водночас вони засудили рішення румунської конституанти про посягання на українську частину Буковини, викрили інсинуації румунських очільників, які ширили неправдиві чутки серед православного українського населення, що об'єднання зі Східною Галичиною має на меті поширення на Буковині унії, закликали Українську Національну Раду, створену у Львові, якомога скоріше домогтися поділу краю і стати „дійсним господарем української землі” [61, с. 107–108].

Ідею створення української держави включно з українською частиною Буковини висловили на своїх зборах у Чернівцях 1 листопада 1918 р. представнику українського духовенства краю. Вони засудили також зазіхання румунських провідних кіл на ту частину Буковини, яка заселена українцями [61, с. 109–110]. Того ж 1 листопада Буковинська делегація Української Національної Ради привітала українців Львова з взяттям влади й поширила у Чернівцях і краї відозву до українського населення творити свою українську державу, а для вирішення цього питання зібратися 3 листопада у Чернівцях на крайове віче (збори) українців [61, с. 110–111].

На цей заклик 3 листопада 1918 р. у Чернівцях зібралися багатолюдне (до 10 тис. чоловік) **народне віче** представників від українських міст і сіл краю, які ухвалили об'єднати північну українську частину Буковини зі Східною Галичиною і Північно-Східним Закарпаттям в одну українську державу, поширити на цій частині

Буковини владу Української Національної Ради, що у Львові, закликали її виробити конституцію цієї держави, визнали права всіх національностей на цій території, у т.ч. євреїв визнали як окрему націю, засудили домагання румунських шовіністичних кіл на українську частину Буковини, закликали буковинську частину Української Національної Ради у Чернівцях (Український крайовий комітет) негайно перебрати від австрійців владу в свої руки, а на завершення ухвалили соборницьку ідею українців західноукраїнських земель: „Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України” [31. – 1918. – 10 лист.].

Це було справедливе рішення, воно відповідало прагненням українців національно самовизначитися на території свого споконвічного проживання і об'єднатися зі всіма українцями в єдину Соборну Українську державу [23, с. 9 – 23; 48, с. 94-96; 53; 73].

Після віча відбулася багатотисячна демонстрація на вулицях міста і мітинг на Елізабетплатц (нині – пл. Театральна), учасники якого одностайно підтримали рішення Буковинського народного віча (ця подія увічнена меморіальними дошками на приміщенні медуніверситету та на самій площі). На основі рішення віча Український крайовий комітет при підтримці озброєного загону 6 листопада мирним шляхом перебрав владу у приміщенні Крайового управління (нині 14-й корпус

Чернівецького університету та облпрофспілки) від останнього австрійського губернатора Й.Ецдорфа. Про це було складено відповідний протокол, підписаний тим же Ецдорфом, О.Поповичем, І.Семакою та М.Спинолом – від імені українців і А.Ончулом – від імені румунів [73, с. 187 – 188]. Мирним шляхом українці перебрали владу у всіх державних установах в Чернівцях, направивши туди комісарів Крайового комітету, у т.ч. в магістрат – О.Безпалка, який фактично виконував функції бургомістра [29, с. 18-19]. Крайовий комітет почав діяти у приміщенні Крайового управління як влада, як складова частина уряду Західноукраїнської держави (ця подія увічнена відповідною меморіальною дошкою). Направлено делегацію до Києва.

Остаточне рішення про долю Буковини мала ухвалити Мирна конференція. Та румунські шовіністично налаштовані кола на чолі з Я.Флондором не стали чекати конференції, запросили на Буковину війська королівської Румунії [74, с. 54], які 11 листопада 1918 р., долаючи збройний опір місцевих українських загонів, окупували всю Буковину, у т.ч. й м. Чернівці. Однак для буковинських українців рішення Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. в Чернівцях не втратило своєї чинності у подальшій боротьбі за незалежність.

ЧЕРНІВЦІ – ВИЗНАЧНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

ОЛЕКСАНДР ДОБРЖАНСЬКИЙ

Чернівці розташовані у північній частині Буковини, тій частині, яка з давніх-давен була заселена українцями. Навколишні села також в переважній більшості українські. Тому, хоча етнічний склад Чернівців впродовж багатьох століть зазнавав чималих змін, **українці** в місті завжди становили значну частину жителів. 1880 р. у Чернівцях проживало 8232 українці, що становило 18,05% усіх жителів [16, с. 3]. Через тридцять років чисельність українців зросла до 15254, але це становило вже тільки 17,84% всіх жителів міста [14, с. 56]. Зниження відсотка українців пояснювалося більш високими темпами приросту жителів Чернівців єврейської і польської національності.

У XVIII – XIX ст. в переважній більшості українці Чернівців були дрібними ремісниками, робітними людьми, торгівцями, селянами. Вони не мали великого впливу на управління містом. Тільки з другої половини XIX ст. порівняно швидко починає зростати кількість українських учителів, службовців, лікарів. Однак все ж на початку XX ст. українських службовців у місті було в декілька разів менше, ніж службовців німецької, єврейської чи польської національності. Українці в цей час не мали великого впливу на управління містом. Впродовж другої половини XIX – поч. XX

ст. вони спромоглися обрати тільки кількох представників у магістрат. В Буковинському сеймі жодного разу не було обрано українця із курії міст. Все це обумовлювалося перш за все недосконалістю виборчих законів до міської ради та сейму, які велике значення приділяли майновому цензові виборців і ділили їх на соціальні курії. На початку XX ст. гостро дебатовалося питання про зміну системи управління Чернівцями. 21 жовтня 1912 р. Буковинський сейм прийняв новий статут та виборчий закон до Чернівецької міської ради. Він базувався на національному кадастрі. Виділялися українська, румунська, німецька і польська курії, які, в свою чергу, ділилися в місті на 4 виборчих відділення, а в передмісті – на 2. Число радних встановлювалося 72. З них 42 з німецької курії (25 євреїв і 17 німців) і по 10 з української, румунської та польської курій. Виконавчий комітет складався з бургомістра, 4 віце-бургомістрів і 9 міських радників. Кожна національна курія обирала одного заступника міського голови. Щодо радників, то 6 з них обиралися від німецької курії і по одному від решти національних курій [17, с. 238-241; Додаток 266, с. 2-37]. Українські депутати, наголошуючи, що українського населення в Чернівцях більше, ніж поляків, вимагали на один мандат

більше. Ця пропозиція не пройшла. В цілому новий закон був більш справедливим для українців і давав їм можливість активніше брати участь в управлінні містом та забезпечувати свої національні права. Однак він так і не був санкціонований імператором до початку Першої світової війни.

Тривалий час українці Чернівців, як і всієї Буковини, мали **низьку національну свідомість** і слабо орієнтувалися у тому, „хто вони” і „чий батьків діти”. Самі себе вони називали русинами. Переважна більшість їх на початок ХІХ ст. була православної віри, незначна частина, вихідці з Галичини, були греко-католиками. Тому процес становлення національної свідомості українців міста спочатку був дуже повільним. Потрібно було долати чимало хибних уявлень і суджень для того, щоб усвідомити себе українцем.

1806 роком датується **перший рукописний співа-ник**, складений у Чернівцях українським священиком Іваном Велегорським, в якому було записано декілька **українських пісень** [1. – 1901. – Ч.116-117]. **Перша українська світська книга** видана у Чернівцях у 1845 - 1846 рр. Це були „Псалми” священика В.Ферлеєвича [6, с. 248]. Через два роки опубліковані комедії І.Озаркевича, які були переробками творів І.Котляревського та С.Писаревського. Спроби писати літературні твори в цей час робили також Василь та Гаврило Продани. Однак ці перші кроки в розвитку української національної культури та суспільного життя у Чернівцях були дуже несміливими і не мали широкого впливу на народні маси.

В роки революції 1848-1849 рр. українці Чернівців встановили контакти з Головною Руською Радою у Львові. Зокрема 4 (16 лютого) на засіданні Головної Руської Ради виступив чернівчанин Микола Гакман (брат Євгена Гакмана). При греко-католицькій церкві в Чернівцях було створено деканальну раду, яка мала діяти як складова частина Головної Руської Ради. Однак вона так і не змогла запрацювати. Загалом під час революції 1848-1849 рр. **українці Чернівців не змогли виступити як свідомо політична сила.**

Організований український національний рух у Чернівцях зароджується тільки **на рубежі 50-60-х років ХІХ ст.** Передусім все його становлення пов'язане з появою **нового покоління українських письменників** – Юрія Федьковича, Сидора і Григорія Воробкевичів. Вони стали засновниками нової української літератури на Буковині.

Ю.Федьковича під час перебування в Чернівцях у 1859 – 1861 рр. установив тісні контакти з такими непересічними особистостями, як К.Горбаль, А.Кобилянський, Л.Лукашевич, Е.Нойбауер. Це мало вирішальний вплив на формування його творчості. Він починає писати поезії українською мовою, які швидко здобули популярність серед української громадськості як Буковини, так і Галичини. Уже 1862 р. побачила світ його перша збірка поезій.

С.Воробкевич закінчив Чернівецьку духовну семінарію 1861 р., був священиком по селах Буковини, а з 1867 р. викладав у Чернівецькій духовній семінарії. Літературну діяльність розпочав 1863 р., опублікувавши у збірнику “Галичанин” цикл віршів “Думки з Буковини”. Його молодший брат Григорій Воробкевич проживав у Чернівцях з 1871 по 1880 р., писав патріотичні поезії, робив спроби у прозі.

Своєю творчістю названі літератори заклали ідейні основи українського національного відродження, яке з 60-х років ХІХ ст. швидко набирало розмаху. Велике значення для згуртування українства Чернівців мав також ідейний вплив Наддніпрянської України та сусідньої Галичини. В Чернівцях знали твори Т.Шевченка, П.Куліша, І.Котляревського та інших українських письменників.

Чимале враження на буковинців справили гастролі **українського театру з Галичини**. Нагадаємо, що на той час у Чернівцях уже діяли німецький, румунський та польський театри. У вересні 1865 р. у Чернівці приїхав Львівський український театр під керівництвом Бачинського. Буковинці змогли побачити п'єси „Мужики і аристократи”, „Назар Стодоля”, „Сватання на Гончарівці”, „Верховинці” та ін. Про своє враження від цих перших українських вистав у Чернівцях С.Вороб-

кевич писав: „Дуже радуюсь, що маю можливість згадати про наш дорогий народний театр. Аж тепер познав я, що єсть дуже велика різниця межи народним і чуженародним театром” [11. – 1865. – 29 вер.].

Важливим проявом зростаючої національної свідомості українців Чернівців стало **вшанування роковин смерті Т.Шевченка**. Вперше це було зроблено 1864 р. Організували акцію чернівецькі гімназисти та слухачі семінарії. Було проведено панакхиду по поетові в церкві Святої Параскеви, яка викликала певний резонанс не тільки на Буковині але й у Галичині. Львівська газета „Слово” зауважувала: „Однимъ темь примечательным фактом и Буковинская Русь заявляє поминкою за Шевченка свое отъ сну духовное пробуждение” [11. – 1864. – 4 бер.]. В наступні роки вшанування роковин смерті Кобзаря в Чернівцях стало традицією.

Визначною подією в житті українців Чернівців стало заснування першого українського товариства **„Руська бесіда”** 1869 р. [2. – Ф.3. – Оп.4. – Спр.1949. – Арк. 11 – 16; 3, с. 13]. Підготовча робота по заснуванню товариства тривала майже рік. На початку січня 1869 р. урядова „Черновітцер Цайтунг” повідомляла: „Руське товариство в Чернівцях, для заснування якого в останні тижні збиралися підписи бажаючих вступити, подало, як чути, до державної влади своє прохання про дозвіл конституюватися. Число членів має становити 150” [13. – 1869. – 15 січ.]. Через декілька днів, 14 (26) січня 1869 р., у готелі „Під золотим ягням” відбулися установчі збори, на яких зібралося понад 200 чоловік з усіх куточків Буковини. На них затверджено статут нової організації та обрано її керівництво. Першим головою товариства став кафедральний проповідник В.Продан.

З цього часу українство міста мало осередок навколо якого групувалися усі національно свідомі люди. Слідом за **„Руською бесідою”** було засновано політичне товариство **„Руська рада”**, **„Міщанську читальню”**, **„Руську школу”**. 22 січня 1884 р. відбулися установчі збори товариства **„Руський народний дім”** у Чернівцях. Через три

роки для нього придбано будинок по вулиці Петровича 2, до якого у 1899 р. надбудовано другий поверх [5, с. 25 – 26]. „Народний дім” став головним осередком українського національного життя у Чернівцях. Патріотично настроєні українці перетворили його у своєрідний духовний та організаційний центр свого руху і намагалися через нього впливати на інші громадські об’єднання, які виникали пізніше. Однією з найбільш вдалих акцій „Народного дому” стали урочисті музично-літературні вечори на честь будителів українства Т.Шевченка, М.Шашкевича, Ю.Федьковича, які регулярно проводилися з кінця 80-х років XIX ст.

На початку XX ст. „Народний дім” містив культурно-просвітницькі та мистецькі товариства **„Руська бесіда”**, **„Буковинський Боян”**, **„Українська школа”**, **„Зоря”** та ін., редакції газет **„Буковина”** та **„Руська Рада”**, українську друкарню, читальню, **„Курси для подальшої освіти української молоді”** тощо.

Складовою частиною „Народного дому” була хлопчача бурса ім. Ю.Федьковича, для якої 1906 року збудовано окреме приміщення. В цьому році у бурсі перебувало 140 дітей. Буковинський сейм регулярно виділяв кошти на розвиток **„Народного дому”** та української бурси у Чернівцях [2. – Ф. 3. – Оп.4. – Спр.3726. – Арк.8 – 12].

Крім культурно-освітніх та мистецьких товариств, у Чернівцях успішно розвивалися **молодіжні та спортивно-гімнастичні українські товариства**. Перше українське молодіжне напівлегальне товариство в Чернівцях під назвою **„Согласіє”** заснувалося 1870 р. Наступного року виникло молодіжне об’єднання **„Братній союз”**. Але справді активний український молодіжний рух у Чернівцях розпочинається після відкриття університету. У жовтні 1875 р. українські студенти Чернівецького університету заснували товариство **„Союз”**, яке стало взагалі першим студентським товариством у цьому навчальному закладі. Пізніше в Чернівцях діяли молодіжні товариства **„Молода Україна”**, **„Січ”**, **„Запороже”**, **„Чорноморе”** та ін. На початку XX ст. на Буковині бурхливо розвивали-

ся молодіжні спортивно-гімнастичні товариства „Січі”. 1905 р. у Чернівцях створено координуючу організацію січового руху „Союз Січей”, який на той час об’єднував понад 60 січових організацій по селах краю [9. – 1905. – 17 чер.]. Однією з найбільш вдалих і найпомітніших акцій “Союзу Січей” стало “Загальнобуковинське січове свято”, проведене 12 липня 1910 р. у Чернівцях. Зібралось понад 2 тисячі січовиків з найвіддаленіших куточків Буковини та Галичини. Січовики пройшли вулицями: Семигородська, Ратушева, Ринкова, Новий Світ на Площу вправ. Потім розпочалися показові виступи. Завершилося свято народними гуляннями та виставою в міському театрі української народної театральної трупи під керівництвом І.Захарка [10. - 1910. - № 1. – С.1].

На початок 1913 р. у Чернівцях налічувалося **54 українських культурно-просвітницьких, мистецьких, молодіжних, спортивних товариства** [4, с. 537 – 539]. Крім вже згадуваних, активною роботою відзначалися „Братство ім. Святого Тадея”, (об’єднання українських греко-католиків Буковини), „Жіноча громада”, „Товариство православних русинок”, „Мироносиці”, „Історичне товариство”, „Товариство руської православної шляхти на Буковині”, „Товариство ім. Г.Сковороди” (об’єднання українських учителів середніх шкіл), „Товариство руських православних священників на Буковині” та ін. Вони активно співпрацювали з подібними ж організаціями німців, євреїв, румунів, поляків.

З розвитком українського національного руху в Чернівцях у ньому формуються ідейні течії. Спочатку це були **русофіли (москвофіли) і народовці**. Перші вважали, що українці Буковини і Галичини – це частина єдиного російського народу. Вони проповідували культурну орієнтацію на Росію, заперечували самотність української мови, вважаючи її діалектом російської. На противагу їм народовці вважали український народ окремим слов’янським народом із власною історією, духовними та побутовими традиціями. Вони прагнули згуртувати українців, послідовно відстоювали їхні

політичні та культурні права. Народовська течія стояла ближче до потреб простих українців і уособлювала національне начало в українському русі.

Поступово з двох первісних течій в українському русі виникло ще ряд нових, які на початку ХХ ст. перетворилися в **політичні партії**. Перша українська політична партія утворилася у Чернівцях 1905 р. і називалася „Національна рада русинів на Буковині”. Вона продовжувала народовський напрямок в українському русі. “Національна рада” проіснувала до кінця 1907 р. Пізніше народовці утворили Українську поступову партію, а потім політичну партію „Руська рада”. Напередодні Першої світової війни вони були розколоти на дві партії – Українську народну партію та Національно-демократичну партію [4, с. 310 – 311]. Відмінності між ними мали переважно тактичний характер. Лідерами народовства і народовських політичних партій були Микола Василько, Степан Смаль-Стоцький, Омелян Попович, Єротеї Пігуляк, Агенор Артимович та ін.

16 червня 1907 р. в Чернівцях відбулися установчі збори Української радикальної партії [15. – 1907. – 14 лип.]. Вона активно критикувала народовські партії за надмірний лоялізм до влади і культурництво, заявляючи, що виражає інтереси українського селянства. Однак вплив цієї партії на маси був порівняно невеликим. Її лідером був адвокат Теодот Галіп.

Окремою силою в українському русі були соціал-демократи. В серпні 1896 р. на з’їзді у Чернівцях окремі соціал-демократичні гуртки краю об’єдналися в Соціал-демократичну партію Буковини, складову частину австрійської соціал-демократії. На автономних засадах до Соціал-демократичної партії Буковини входили українці, поляки, німці, євреї, румуни. Українські соціал-демократи Буковини одночасно вважалися складовою частиною Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини, яка утворилася у Львові 1899 р. У перші роки існування вони мали небагато прихильників на Буковині. Тільки 1908 р. український соціал-демократичний рух на Буковині достатньо

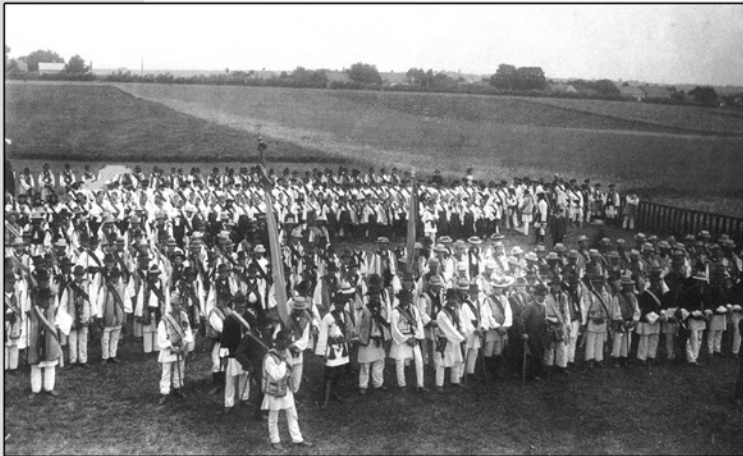
Василь Продан

Микола Василько

Омелян Попович

Січковий здвиг 1910 року в Чернівцях

Єротеї Пігуляк

Українська маніфестація 1 травня 1917 року в Чернівцях

Ілля Семака

зміцнів і почав справляти реальний вплив на суспільні процеси у краї. Лідером буковинських соціал-демократів у цей час став Осип Безпалко. Українська соціал-демократична партія Галичини і Буковини стояла на засадах віденської 1901 р. програми австрійської соціал-демократії. Вона заявляла, що відстоює інтереси робітників, намагалася поєднати принципи інтернаціоналізму та національного самовизначення українського народу.

Москвофільський рух на Буковині не одержав значного поширення, як це сталося в сусідній Галичині. На початку ХХ ст. москвофільські організації переживали кризу, втрачаючи вплив на політичні справи. Москвофіли так і не змогли створити окрему партію. Після 1904 р. вони не мали жодного депутата в Буковинському сеймі. Їхні культурні товариства займалися переважно випрошуванням грошей з Росії і не мали підтримки в широких масах населення. У травні 1910 р. вперше в історії герцогства Буковина австрійські власті провели акцію закриття одночасно кількох москвофільських товариств в Чернівцях („Общество русских женщин”, „Карпат”, „Русско-православный народный дом”, „Русско-православный детский приют”, „Русско-православная читальня”, „Русская дружина”), а також москвофільських бурс у Чернівцях і Сереті за звинуваченням у порушенні статутних норм та антидержавній діяльності [7. – 1910. – 11 трав.]. Майно цих товариств конфіскували, а через декілька років продали з торгів.

Український національний рух на Буковині, так само як і в усій Україні, від самого початку був демократичним, опирався на широкі верстви селян, ремісників, робітних людей. На початок ХХ ст. українці настільки добре сконсолідувалися, що розпочали широку кампанію боротьби за здійснення демократичних перетворень в краї, спрямованих на подолання засилля в управлінні Буковиною великих землевласників-бояр. 1903 р. українські політики разом з демократичною частиною румунів, євреями та німцями утворили міжнаціональне об'єднання „Вільнодумний союз”. Нове

об'єднання поставило за мету добитися виборчої реформи до Буковинського сейму, підвищення платні учителям, створення „Селянського банку”, реформування окремих видів оподаткування, забезпечити рівні права представникам усіх національностей для забезпечення своїх економічних, освітніх та культурних прав. Хоча в 1905 р. „Вільнодумний союз” через внутрішні суперечки розпався, боротьба за реформи тривала в наступні роки і загалом увінчалася успіхом. 1910 р. було запроваджено новий виборчий закон до Буковинського сейму, який став одним з найкращих в тодішній Австро-Угорщині щодо забезпечення прав національних груп.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Чернівцях швидко розвивається **українська періодика**. Першою українською газетою в Чернівцях стала „Буковинська Зоря”, яку видавало товариство „Руська бесіда” 1870 р. Через брак коштів вийшло тільки 16 чисел газети. В 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. українцями робилися спроби видавати газети „Зазуля”, „Лопата”, „Сельський господар”. Але всі ці проекти швидко занепадали. Дещо довше, з 1879 по 1882 р., протрималася газета „Родимий листок”. Вона мала яскраво виражений москвофільський характер.

1885 р. започатковано видання першої української політичної газети в Чернівцях „Буковина”. Вона виходила до 1910 р. і вважалася найвпливовішою українською газетою в краї. В різний час її редагували Ю.Федькович, О.Маковей, Я.Веселовський, О.Луцький, З.Кузеля та інші визначні українські діячі. На її сторінках друкувалися твори М.Грушевського, В.Винниченка, Б.Грінченка, М.Драгоманова, О.Кобилянської, В.Стефаніка, А.Кримського, М.Коцюбинського. В середині 90-х рр. ХІХ ст. „Буковина” перетворилася у загальноукраїнську газету, яка послідовно відстоювала думку про єдність усіх українських земель, незалежно від їх державної приналежності.

На кінець ХІХ – початок ХХ ст. українська періодика у Чернівцях значно урізноманітнюється, набуває яскраво вираженого партійного харак-

теру. Народовці видавали газети для селян „Руска Рада” (почала виходити 1898 р.), „Народне богатство”, а після припинення видання „Буковини” – політичні газети „Народний Голос”, „Нова Буковина”, „Україна”. Органом радикалів були газети „Народна справа”, „Громадянин”, соціал-демократів – „Борба”. Москвофіли видавали газети „Народна Рада”, „Русская Правда”.

Звичайним явищем для Буковини початку ХХ ст. стало **друкування й поширення творів письменників Наддніпрянщини та Галичини**, а також перекладів на українську мову творів західноєвропейської та американської літератури. Це мало важливе значення ще й тому, що в Російській імперії видання українських книг з 1876 р. фактично перебувало під забороною. Край переживав справжню видавничу лихоманку. Популярними стають серійні видання, які були розраховані на масового читача і мали на меті ознайомити буковинців із найкращими здобутками світової та української літератури. Найбільшими тиражами розходилися книжечки „Народної бібліотеки”, що видавалися „Селянською касою”. Вони виходили двічі на тиждень обсягом у два друкованих аркуші, були порівняно дешевими і, крім того, розсилалися по сільських читальнях. 1911 р. в „Народній бібліотеці” побачили світ твори Б.Лепкого, Л.Толстого, О.Стороженка, Б.Грінченка, Т.Шевченка, Ю.Федьковича. Крім “Народної бібліотеки”, “Селянська каса” видавала „Спількову бібліотеку”, „Бібліотеку суспільних наук”, „Світову бібліотеку”, „Дитячу бібліотеку”. Книжкові серії видавалися „Руською радою”, „Руською школою”, „Вільною організацією українських учителів на Буковині” та іншими товариствами. Популярними були літературні додатки до газет „Промінь”, „Народний Голос”, „Борба”.

Завдяки демократизму австрійських суспільних відносин, сприятливим регіональним умовам для розвитку українського національного руху, на початок ХХ ст. **Чернівці перетворилися у третій за значимістю після Києва та Львова центр українства**. Тут діяли відділення українських політичних партій з Наддніпрянської України, зокрема Рево-

люційної української партії, Української народної партії, друкувалася політична література, яка потім переправлялася в Російську імперію.

Загальноукраїнське значення мала творчість буковинських письменників. Естафету старшого покоління Ю.Федьковича, братів Воробкевичів підтримали молодші колеги. Найвідомішою українською письменницею Буковини на рубежі ХІХ – ХХ ст. стала О.Кобилянська, яка з 1891 р. проживала у Чернівцях. Тут вона написала відомі повісті „Царівна”, „Людина”, „Земля”, „У неділю рано зілля копала”. Значний внесок у розвиток української літератури цього часу зробили І.Бажанський, Д.Харов’юк, Д.Макогон, Є.Ярошинська, Г.Гордий, С.Яричевський, І.Синюк та ін.

В Чернівецькому університеті успішно працювала **кафедра української мови та літератури**, яку в різний час очолювали К.Ганкевич, О.Калужняцький, І.Онишкевич, С.Смаль-Стоцький. Вони чимало зробили для розвитку українського мовознавства та літературознавства. К.Ганкевич займався проблемами українського наголосу, І.Онишкевич відомий як видавець першої на західноукраїнських землях бібліотеки українських письменників [8].

Проблемами українського правопису, походження української мови, творчості Т.Шевченка, І.Франка, Ю.Федьковича, В.Стефаніка займався С.Смаль-Стоцький. Він написав також книгу „Буковинська Русь” [12], яка стала першим дослідженням історії національно-культурного життя українців краю. З 1875 по 1914 р. кафедру порівняльної слов’янської філології займав О.Калужняцький, член-кореспондент Російської та Румунської академій наук, дослідник старовинних слов’янських рукописів, палеограф.

В різний час в університеті навчалися майбутні відомі українські літератори, науковці, політики І.Франко, О.Колесса, В.Сімович, Л.Мартович, С.Шпойнаровський, Д.Лукиjanович, Ю.Кобилянський та ін.

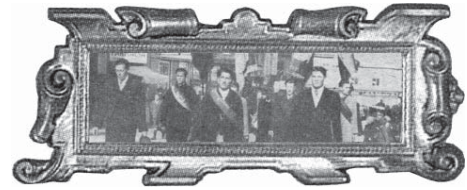
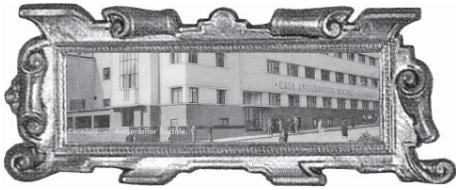
Яскравим свідченням значення Чернівців для українства стали часті **відвідини міста суспіль-**

но-політичними та культурними діячами з Наддніпрянщини та Галичини. 1894 р., наприклад, чернівчани урочисто зустрічали М.Грушевського, вітали його як першого професора української історії Львівського університету. Бували в Чернівцях у 70-90-х роках ХІХ ст. М.Драгоманов, М.Міхновський, В.Самійленко. 1901 р. “Буковинський Боян” разом із товариством “Молода Україна” влаштував святковий вечір в честь Л.Українки, яка саме перебувала в Чернівцях. Повторні урочистості, пов’язані з вшануванням поетеси, відбулися під час її відвідин Буковини 1903 р. Цього ж і наступного 1904 р.

буковинці влаштували святкові зустрічі з М.Лисенком, у ході яких „Буковинський Боян” організував прекрасні концерти з творів композитора. Лисенка обрали почесним членом „Буковинського Бояна”. Відвідували Чернівці в цей час М.Левитський, В.Винниченко, Є.Чикаленко, І.Труш, Г.Хоткевич, М.Кропивницький, А.Бучма. Д.Антонович, В.Щербаківський, І.Липа, М.Коцюбинський, С.Петлюра, Ф.Вовк та багато інших відомих діячів із Великої України.

Успішний розвиток українського національного життя в Чернівцях був перерваний початком Першої світової війни.

МІСТО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

ІГОР ПІДДУБНИЙ

Примари та облаштування міста у 1918 – 1940 рр.

Після закінчення світової війни й утворення “Великої Румунії” Чернівці зберегли за собою статус муніципії та перетворилися на один з помітних адміністративних центрів королівської Румунії, хоча і однієї з найменших її провінцій (за переписом 1930 р. Буковина нараховувала 853 009 осіб) [119, с. XXVIII]. Саме місто станом на 1930 р. нараховувало 112 427 осіб населення, з яких 30 367 склали румуни, 16 359 німці, 11 130 українці, 8986 поляки, 42 592 євреї та представники інших національностей. При цьому румунська мова була рідною для 29 123 осіб, німецька – 26 223, українська 12 754, ідиш – 32 731 [119, с. 120-121]. Як перепис населення, так і свідчення Л.Ром’є з його книги “Перехрестя загиблих імперій” фіксують факт проживання представників християнської релігії у передмістях, тоді як саме місто населяли переважно євреї. Щоправда, сам Л.Ром’є вважає Чернівці такими, що втратили в міжвоєнний період своє колишнє значення, перетворившись на звичайне провінційне місто [36, с. 234].

Зміни в управлінні містом були в деякій мірі продовженням традицій часів I Світової війни у призначенні керівництва містом. Зокрема, з листопада 1918 р. містом управляв призначений примар, хоча поряд з цим зберігалися певний час старі органи управління краєм та діяли австрійські закони [112, с. 114, 188-191]. Зміни в адмініструванні відбувалися відповідно до прийняття нових за-

конів та проведення законодавчої уніфікації країни. Загальні засади були визначені у конституції, затвердженій 29 березня 1923 р., якою передбачався поділ Румунії на повіти та громади. Кількість повітів та громад, їх розміри, структурні підрозділи мали бути встановлені відповідно до норм, передбачених законами з адміністративної організації [81, с. 3.].

14 червня 1924 р. вийшов закон про адміністративну уніфікацію, який вступив у дію з 1 січня 1926 р., а згодом, у 1936 р., був доповнений новими положеннями. Закон передбачав поділ Румунії на повіти та громади. Громади були сільськими та міськими. Останні були або повітовими центрами, або звичайними містами. Якщо міські громади мали економічне чи культурне значення, наприклад, Чернівці, то їх проголошували муніципіями. З метою здійснення контролю за виконанням законів, кращого спрямування адміністративної роботи міста поділяли на сектори.

Згідно зі статтею 7 закону усі мешканці країни повинні були належати до громад і вирішувати всі проблеми, пов’язані з їх функціонуванням. Громада мала владу над громадянами та належною їй територією. Перебування на території громади чужинців погоджувалося на підставі спеціального закону. Для управління громадою та повітом призначалися відповідні ради, які склалися з радних обраних, внесених по праву та кооптованих. Громадські та повітові ради обов’язково виконували розпорядження й дотримувалися постанов центральних органів влади. Главою адміністрації

громади був примар, зобов'язаний виконувати постанови та рішення, прийняті міською радою [103, с. 338-340].

Першим примарем став відомий усім чернівчанам з часів війни о.Г.Шандру. Радний консисторії управляв містом впродовж 1918-1919 та 1920-1922 рр. [45, с.42]. Йому на зміну прийшов Т.Сіміоновіч, якого знали як політика з часів Австро-Угорщини, адже з 1907 р. він був віце-маршалком крайового сейму, а з 1909 р. став "Почесним громадянином міста". В час розпаду Австро-Угорщини увійшов до складу Румунської національної ради і з 1919 р. очолював інтеримарну комісію. Завдяки його зусиллям у власність міста перешло електричне підприємство. У 1919 р. Т.Сіміоновіча обирали депутатом парламенту від Радівецького повіту. У 1924 р. він навіть займав посаду віце-президента парламенту. За заслуги перед королівством нагороджений орденом „Корона Румунії” в ранзі командора.

Т.Сіміоновіча на посаді міського голови змінив барон Н. Флондор, який залишався примарем у 1920 та 1922-1926 рр. Зміна центральної влади привела до усунення його з цієї посади і у 1926 р. його замінив Б.Грігоровіце, а пізніше – Р.Сбієра. Останній народився 17 грудня 1876 р. у Чернівцях. У січні 1903 р. титулований ступенем доктора філософії. Впродовж 1898-1919 рр. був асистентом у Чернівецькому університеті. З 6 червня 1919 р. – доцент латинської мови та літератури, а у 1922-1923 рр. – декан філософсько-філологічного факультету. У 1922-1926 та 1931-1937 рр. виконував обов'язки професора кафедри індоевропейської філології. Брав участь у політичному житті румунської громади краю, впродовж 1918 – 1919 рр. виконував обов'язки Генерального секретаря Румунської національної ради та перебував на посаді державного секретаря народної освіти. У 1926-1927 рр. був примарем та сенатором парламенту Румунії [71, с.78].

Наступником Р.Сбієри став Р.Киндя. Народився він 1886 р. у Аврігу (повіт Сібіу). У 1912 р. здобув звання доктора теології, а 1916 р. – доктора філософії. Впродовж 1916-1918 рр. перебував на посаді титулованого професора теологічного інституту в м.Сібіу. З 1919 р. переведений на поса-

ду титулованого професора всесвітньої церковної історії теологічного факультету Чернівецького університету. Від 1922 р. – титулований професор кафедри всесвітньої історії філософсько-філологічного факультету, а 1923-1924 н.р. виконував обов'язки декана згаданого факультету. У 1925-1926 н.р. Р.Сбієра – ректор Чернівецького університету ім. короля Фердинанда I. З 6 липня 1927 по 12 червня 1929 р. очолював міську громаду [71, с.78-79].

Діяльність Р.Кинді на цьому посту була охарактеризована в одній з публікацій „Calendarul „Glasul Bucovinei», у якій подано оцінку стану міста в період з жовтня 1927 по червень 1929 р. та діяльності комунальної ради, очолюваної Р.Киндею. Зокрема, вказувалося, що бюджет міста за ці роки постійно зростав і становив 175 млн.лей у 1927 р., 206 536 тис.лей – 1928 р. та 223 млн. – 1929 р. [90, с.149].

Впродовж його примарства проводилося замощування вулиць Альба-Юлії, Принца Ніколає та Александра Доброго на загальну суму 2 млн.лей та вул.Трансільванії – на 6 млн. лей. Мало місто і проблему з постачанням води. У зв'язку з цим було встановлено більш економний мотор на насосній станції "Магала". Роботи коштували разом з вартістю мотора 10 млн. лей та тривали 8 тижнів у дві зміни. Проведено було підготовчу роботу по заміні турбіни потужністю 5 тис.к.с. на електростанції, що коштувало 70 млн.лей [90, с.149, 152].

Також впорядковувалися парки міста, ремонтувалися школи, встановлювалася пожежна сигналізація за кошти міської громади. В бюджеті 1929 р. було передбачено 600 тис.лей для купівлі землі під школу. З ініціативи примаря Р.Кинді було споруджено будинок на 16 помешкань для працівників примарії (7,5 млн. лей) та три будинки з 24 помешканнями для бідних (1,5 млн. лей). Діяльності цього примаря давалася висока оцінка та вказувалося на факт незаконного його зміщення. Як приклад успішної діяльності приводилося порівняння, що у червні 1929 р. на час демісії примаря в касі залишалося 2,5 млн. лей та 9 млн. були в Фінансовій адміністрації. Наступники Р.Кинді, за твердженням автора публікації, лише за 4 місяці господарювання у банках зробили боргів на 10 млн. лей [90, с.152].

З 12 червня 1929 р., в період діяльності уряду Націонал-цереністської партії примарем став Н.Сеучук-Севяну. На короткий проміжок часу, з 1931 по 1932 р., його замінив Н.Костяну і знову у червні 1932 р. міську громаду очолюватиме Н.Сеучук-Севяну. Цим примарям робота ускладнювалася економічною кризою, адже в її умовах зросло число безробітних в місті. Хоча на біржі праці зареєстрованими були 3 тис. безробітних, їхнє число складало не менше 7-8 тис. осіб. Проте лише 1700 безробітних отримували допомогу від примарії, і взимку 1931-1932 рр. міська влада та благодійні товариства навіть організували пересувні кухні. Та це не покращувало ситуації, адже у 1932 р. мали місце перебої з виплатою допомоги та пенсій пенсіонерам. Для того, щоб підтримати безробітних в такій ситуації, примарія залучала їх до участі у будівництві, в ході якого змінювалося й обличчя міста. Зміна примаря відбулася у листопаді 1933 р., коли, у відповідності до зміни партій при владі, Н.Сеучук-Севяну був усунутий від влади, і місце примаря зайняв Д. Мармелюк.

Д.Мармелюк народився 1886 р. в с.Літень Сучавського повіту. Ступінь доктора філософії отримав у Віденському університеті. Впродовж 1913 – 1919 рр. займав посаду асистента в університеті. У листопаді 1919 р. займав посаду викладача-стажера, а з 28 вересня 1920 р. – доцента Чернівецького університету. З червня 1921 р. перебував у званні агрегованого професора, з грудня 1925 р. – титулованого професора університету. У 1929 – 1931 рр. Д.Мармелюк був деканом філософсько-філологічного факультету. Мав ряд нагород за службу в армії, зокрема і за участь в боях під Мерешешть у складі V дивізії: орден „Корона Румунії” в ранзі командора, орден „Зоря Румунії” – в ранзі командора, орден „Фердінанд I” в ранзі офіцера, орден „Почесного легіону” [71, с.80].

Період діяльності Д.Мармелюка на посаді чернівецького примаря співпав з розгортанням будівництва у місті. Цьому сприяла і приватна ініціатива, і інтерес членів націонал-ліберального уряду до міста. Останні, співпрацюючи з примарем, створювали можливості для розгортання різних проектів, які й реалізувалися. З розбудовою міста

було пов'язане й спорудження Учнівського притулку (Căminul de Uceni), який було урочисто закладено 9 листопада 1934 р. Виступ міністра праці І.Ністора на цьому урочистому дійстві продемонстрував, що це один із заходів, задуманих та реалізованих по всій Румунії. Подякував міністр у промові й примареві міста, який з розумінням поставився до такої ініціативи міністерства та виділив землю під забудову [75, с.137]. Загалом Учнівський притулок мав забезпечити житлом близько 300 учнів, при ньому планували відкрити народну їдальню для робітників та безробітних на 1000 місць, народну лазню, Атенеї з театральною залою та бібліотекою [101, с.149].

Одночасно з цим закладом створювався будинок соціальної допомоги, закладений 18 серпня 1935 р. Ця інституція мала опікуватися в Чернівцях здоров'ям робітників та ремісників. В обох випадках площі під забудову були відведені з власності примарії Д.Мармелюком. Разом з тим вже під час спорудження цих закладів висловлювалися думки про те, що вони є румунськими і повинні підтримувати румунський національний дух [101, с.151].

Одним із заходів, що спрямовувався на встановлення контролю держави за трудовими ресурсами, стало заснування Палат праці, одну з яких відкрили у Чернівцях згідно із законом від 30 квітня 1934 р. Її діяльність спрямовувалася на контроль за робітниками усіх галузей, встановлення нагляду за учнями та професійними школами, на які виділялися кошти, влаштування інспекцій на підприємствах з метою контролю за тривалістю робочого дня, ін. [93, с.143-144].

Поруч з цією установою більш тривалою була діяльність палати торгівлі та промисловості у Чернівцях. В одній з публікацій відзначалося, що ця установа в умовах економічної кризи стала виконувати завдання з подолання її впливів. Разом з тим певна увага спрямовувалася і на забезпечення торгівлі. Чернівці в той час відігравали роль помітного центру у внутрішній торгівлі в Румунії. Серед планованих у 1935 р. заходів стало заснування фонду допомоги комерсантам, які зазнали збитків, кошти якого мали формуватися з відраховань з вагонів з товаром, які прибували чи за-

лишали залізничні станції в окрузі діяльності Палати [99, с.147-148].

До 1935 р. було забруковано бульвар короля Кароля II (нині- Червоноармійська), вул. Бринковяну, Нягое Басараб (нині М.Штерна), Пуанкаре. Провели впорядкувальні роботи на вулицях Бенделли (нині М.Тургенєва), Негруцці, 11 листопада (нині - 28 червня) та в передмістях Клокучка, Каличанка і Роша. Створено нові вулиці в університетському кварталі. Були проведені й інші види робіт, які стали можливими завдяки інвестуванню в місто впродовж двох років 40 млн. лей [86, с.115-118].

Звіт з приводу діяльності Д.Мармелюка на посту примаря з'явився у календарі "Glasul Vucovinei" на 1937 р. Однією з причин його появи було наближення парламентських виборів, тому звіт примаря, члена Націонал-ліберальної партії, був логічним і необхідним у такому виданні. В публікації підсумовувалася діяльність Чернівецької інтеримарної комісії, главою якої був професор Д.Мармелюк за період з 28 листопада 1933 по 28 листопада 1936 р. План діяльності примаря був опублікований у газетах вже у грудні 1933 р., де Д.Мармелюк звертав увагу на нагальні господарські потреби міста [122, с.184-186].

Відповідно до плану найактивніше велися роботи у ряді кварталів, зокрема в університетському, адміністративному кварталі біля префектури повіту, центральному кварталі по вул. Я.Флондора (нині – О.Кобилянської). Увага зверталася на заощення вулиць та площ міста, з яких забрукували повністю вулиці Університетську, Митрополита Сильвестра (нині – частина вул.Університетської), бульвар короля Кароля II, частково вулиці Бринковяну, Пуанкаре, Нягое Басараб, Я.Флондора, а також вул. Румунську (нині – Руська), таким чином покривши 22 370 м². Одночасно з впорядкуванням існуючих вулиць створювалися нові, значна частина яких з'явилася на околицях міста. Відомими стали бульвар воеводи Мігая, що вів до аеропорту, нова алея у Парку Єлизавети. Загалом було виконано робіт на суму 1 570 тис. лей, а, крім того, на суму 3 635 тис. лей проведено реконструкцію 20 вулиць та 3 площ. На суму 655

тис. лей проведено робіт з впорядкування міських кладовищ, а також витрачено 1 845 тис. лей на впорядкування парків та озеленення вулиць в самому місті [102, с.190-191]. За звітний період провели захисні роботи в районі між вул. Куза Воде та потоком Клокучка, в районах вул. 11 листопада, Клокучки, Каличанки-Саткі, Роша-Стинка на суму 2 780 тис. лей [122, с.192-193].

Примарія керувала роботою зі спорудження нової початкової школи на вул. Є.Мовіле (нині – В.Чапаєва), на що витратили 4 150 тис. лей. 430 тис. лей виділили на спорудження громадських туалетів, тоді як 1 037 тис. лей спрямували на реконструкцію театру. Проводилися роботи з реконструкції водонапірних станцій "Магала", "Рогізна" та "Ленківці" на загальну суму 1 318 тис. лей та 2130 тис. лей коштувало проведення каналізації на вулицях Констанци (В.Чкалова), Мунтенії (І.Кармалюка), Хотинської (Ю.Гагаріна), Др.-а Райса, Сучавської (М.Драгоманова) та ряду інших. Для підтримання у належному стані вулиць міста впродовж трьох звітних років замовлено три поливальні автомобілі на суму 2 330 тис. лей. Для потреб примарії закупили за 350 тис. лей автомобіль "Б'юік" [122, с.194-197].

Поряд з заходами з покращення стану міста чимало робилося для відновлення старих традицій та забезпечення відпочинку громадян. Товариства за ініціативи Міністерства праці організували 14 вересня 1934 р. торгову експозицію фруктів, яка була облаштована у саду Румунського національного будинку. Її відкриття супроводжувала Служба Божа, виступи міністра І.Ністора та міських посадовців. Фактично це стало початком "тижня фруктів", в рамках якого влаштовувалися виставки та продаж у саду ресторану Дрегуляну, на площі В.Александрі (Театральна площа) (торгівці оптові та роздрібні) та площі Грігоре Гіка Воде (Соборна) (селяни). Влаштування такого свята представляло собою нові віяння в галузі зацікавлення національною економікою з боку держави [92, с.124].

Серед заходів примарії 30-х років було й відновлення Петрівського ярмарку, який провели у 1935 р. за ідеєю примаря Д.Мармелюка та під патронатом міністра праці І.Ністора. Фактично справа відновлення ярмарку стала результатом співпраці

влади з приватними інституціями, підприємцями, ремісниками [86, с.112-113].

Проводили ярмарок з 29 червня по 15 липня 1935 р. Свято відкрили урочистою службою в кафедральному соборі та ходою вулицями Штефана Великого (частина вул.Головної) і Мігая Вітазу (Садова) до роздоріжжя бульвару короля Кароля II та вул. Сторожинецької, де було освячено монумент Трійці з іконою, виконаною В.Загородніковим. Після цього представники влади відвідали експозиції, влаштовані до ярмарку. Зокрема, було влаштовано промислову виставку під наглядом Палати торгівлі та ремесел в православному чоловічому ліцеї, виставку шкіл і книг, муніципії та електричних муніципільних підприємств, аграрну виставку, антиревізіоністську виставку, яку на вимогу примаря привіз голова Румунської антиревізіоністської ліги С.Попеску. В рамках святкування ярмарку 1 липня 1935 р. урочисто представлено Регіональний музей імені короля Кароля II. У 1936 р. з 15 червня по 15 липня провели „Місяць Чернівців”. В обох випадках заходи мали великий успіх.

Велику вагу мали зведені з ініціативи міністра І.Ністора будівлі Учнівського притулку, Соціальної допомоги, корпуси станції притулку. Також на землі примарії по вул. Куза Воде (Лесі Українки) було розпочато будівництво міської поліклініки. Участь у організації зведення таких будівель міністра І.Ністора дозволила інтеримарній комісії прийняти рішення стосовно іменування його почесним городянином Чернівців. 28 листопада 1936 р. в місті у парку Арбороасе (сквер напроти корпусу №14 університету) відкрито пам'ятник І.Бретяну, створений Деметреску-Бреїле. Всього ж на муніципальні роботи за 3 роки було інвестовано 40 млн. лей. Значно зріс у ці роки бюджет муніципального електро-транспортного підприємства, який становив 84 624 тис. лей [122, с.197-205].

Провал парламентських виборів 1937 р. започаткував ряд змін в країні і згідно з традицією, що склалася в Румунії, прихід до влади уряду Націонал-християнської партії означав зміну примаря. У січні – лютому 1938 р. місто очолював Г.Дрегенеску. Доктор права Г.Дрегенеску народився 1884 р. у Галаці і свій науковий ступінь здобув 1913 р. в

Берлінському університеті. З 1916 р. працював у Бухарестському університеті, а з 1920 р. – титулований професор кафедри цивільного права Чернівецького університету. У 1925-1927 рр. виконував обов'язки декана юридичного факультету. Крім того, до свого призначення обіймав ряд інших посад у Бухаресті та Чернівцях. Як юрист був співробітником одного з правничих видань у Берліні та членом Академії порівняльного права в Гаазі [23. – 1938. – 11 січ.; 71, с.66-67]. Серед заходів примаря було й намагання провести іспити з румунської мови для урядовців міста та електричних підприємств [23. – 1938. – 30 січ.].

З проголошенням у країні королівської диктатури полковник І.Кантемір став чернівецьким примарем (лютий-грудень 1938 р.). У тих обставинах міністр внутрішніх справ А. Келінеску видав наказ стосовно змін у призначенні місцевої адміністрації. Ним скасовувалися громадські ради міст, а всі їхні повноваження переходили до примаря. Про військовий стан в країні нагадувало й те, що примарями мали право бути особи з числа демобілізованих або ж офіцери запасу, які не належали раніше до політичних партій і не були ніколи примарями. На посаду примаря повітового центру пропонували ставити суддів повітових трибуналів при збереженні за ними своїх посад [23. – 1938. – 19 лют.]. У грудні 1938 р. примарем Чернівців став Н.Флондор. На цій посаді він залишався до передачі північної частини краю і його столиці представникам радянського уряду.

Загалом період між двома світовими війнами став часом боротьби представників національних меншин за право участі в управлінні містом. Зокрема, з боку українців неодноразово висловлювалися протести з приводу того, що у громадській раді міста відсутнє пропорційне представництво усіх національностей, що мешкають у місті. Зокрема, лише у 1927 р. в раді з 30 осіб українці були представлені трьома радними (А.Завадою, А.Кирилівим, М.Левицькою), що було близьким до пропорційного представництва. В питаннях, які порушували ці радні, була й допомога злиденним. Зокрема, М.Левицька порушувала питання про створення притулку для невиліковно хворих, про

захист вдів, сиріт, молоді. Щоправда, сама рада досить часто відхиляла раціональні пропозиції [52, с.296-297]. Та все ж впродовж 20-30-х років переважно лише А.Завада представляв у міській раді українців міста [45, с.45]. У січні 1938 р. Екзекутива Української національної партії провела нараду, на якій планували визначити кандидатури від українців до міської громадської ради. Але першим і єдиним кандидатом на нараді був названий А.Завада, і хоча клопоталися про включення до ради двох радників та по одному представнику від передмість, кандидатів так і не назвали [23. – 1938. – 27 січ.].

Одночасно з адміністративною після війни була проведена і судова реформа, яка перетворила Чернівці на судовий центр. Згідно із законом-декретом від 25 червня 1919 р. у Чернівцях був створений апеляційний суд для Буковини, Хотинського і Дорохойського повітів. Поділ Буковини на п'ять повітів привів до створення у Сторожинці, Радівцях та Кимпулунзі трьох повітових трибуналів на додачу до існуючих Чернівецького та Сучавського. Судова реформа здійснювалася на підставі закону від 28 листопада 1925 р. (вступив у дію з 1 січня 1926 р.). Апеляційний суд у Чернівцях охоплював своєю діяльністю п'ять буковинських повітів та Хотинський і Дорохойський повіти [13, с.85]. Про значення Апеляційного суду для Чернівців наголосив свого часу у власній публікації А.Дорофтею, який вважав відкриття установи певним тріумфом румунських політиків [89, с.99-101].

Після затвердження нової румунської конституції у березні 1938 р. розпочали розробку нових виборчого та адміністративного законів. Проект останнього був готовий у квітні 1938 р. Згідно з ним примаря міста мав право призначати губернатора краю. Примарі муніципальних та резиденційних міст (а Чернівці були саме таким містом) мали бути за віком старші 30 років та мати вищу освіту, тоді як по решті міст – середню, а в селах – початкову [23. – 1938. – 17 трав.]. Остаточно закон про адміністративну реформу затвердили у жовтні 1938 р. і згідно з ним Чернівці стали центром Сучавської області, утвореної з 5 буковинських та Хотинського і Дорохойського повітів [22. – 1938. – 9, 22 черв., 20 серп.; 52, с. 301-302].

Діяльність зарубіжних місій та представництв у Чернівцях

Зміни, що відбулися внаслідок I Світової війни у Європі, привели до відродження Польщі та перетворення Румунії й Польщі на сусідів. Відтепер обом країнам доводилося вирішувати ряд проблем, пов'язаних зі співіснуванням. Також розташування у прикордонній зоні зробило Чернівці на весь міжвоєнний період центром діяльності зарубіжних місій та представництв. Потреба в цьому була, якщо зважити на потік біженців, що утворився внаслідок громадянської війни на території України та відтоку частини населення і військових підрозділів за кордони України. Крім того, у мирний час певний потік пасажирських та торгових перевезень вимагав присутності у Чернівцях консульських установ ряду держав.

Вже події Хотинського повстання 1919 р. продемонстрували певний інтерес до північно-східної нової провінції Румунії, тим більше, що це був доказ неприхильного ставлення населення до нової влади. Як результат, впродовж 1919 р. на Буковину було направлено ряд місій, які мали вивчити ситуацію в краї. Безумовно, що приймали ці місії у Чернівцях, де й узгоджували маршрути їхніх подорожей. Зокрема, одним з перших відбувся візит міністра Франції А.Томаса, якого познайомили з типовим буковинським селом та вислухали у парламенті [24. – 1919. – 6 трав.]. Слідом місто відвідала місія британських та американських офіцерів, очолена генералом Грінлі. Членів місії зустрічали на вокзалі командир VIII дивізії генерал Я.Задік та генеральний секретар крайової адміністрації Й.Тома. Останній у вітальній промові змалював ситуацію в краї, зобразивши його приєднання до Румунії як відновлення справедливості [24. – 1919. – 16, 21 трав.].

Згадані вище місії мали вивчати економічний, соціальний, культурний та етнографічний стан Буковини. Зокрема, завданням американського професора Л.Мартіна, відрядженого до Американської комісії з укладення миру, полягало у вивченні можливостей якнайшвидшого встановлення

комерційних стосунків між Румунією та Україною. Разом з тим вивчався професором стан краю з археологічної та етнографічної точок зору. Завдання ж генерала Грінлі полягало у вивченні Буковини з військової точки зору і встановлення ролі румунської армії в дотриманні порядку та збереження “європейської цивілізації на берегах Дністра”. Також місії генерала довіряли проведення соціальних досліджень на даній території. Окремою місією слід вважати подорож через “звільнені румунські провінції” військового аташе американського посольства в Бухаресті полковника Йейтса та члена американського Червоного Хреста на Балканах майора Тредвелла [24. – 1919.– 22 трав.].

Ще пізніше, 8 серпня 1919 р., відбувся візит генерала Петена, військового аташе Франції в Бухаресті, кому готували урочисту зустріч. Ця поїздка мала на меті огляд військ чернівецького гарнізону, а також знайомство з тереном дій румунських військ, оскільки передбачалася мандрівка до Коломиї, Сторожинця, Чудея, Путни, Сучавиці, Гура-Гумори, Кимпулунгу, Дорна-Ватри. У цій поїздки селяни з буковинських сіл мали вітати “великого приятеля Румунії” [24. – 1919.– 8 серп.]. Про важливість даного візиту може свідчити те, що французького генерала зустрічали міністр Буковини І.Ністор, секретарі уряду Буковини, ректор Чернівецького університету, примар міста, генерал Я.Задік, комендант міста полковник Попеску, підполковник Ровінару, директор Крайового банку, вищі французькі офіцери, англійський офіцер, представники студентства. З генералом Петеном прибули командант Сегуа, лейтенант П.Женеврі та ще два офіцери. О 5-ій годині мав відбутися огляд військ, візити до військового шпиталю та деяких міських закладів. У неділю 11 серпня генерал подорожував до монастиря у Путні з поверненням до Чернівців наступного дня, а 13 серпня 1919 р. гості відбували до Хотина [24. – 1919.– 9 серп.].

На постійній основі діяли досить чисельні (проти австрійського періоду в історії міста) консульські організації. Зокрема, у 1919 р. в Чернівцях розпочала діяльність місія Чехо-Словаччини, яка займалася візуванням паспортів подорожніх,

що через Чернівці прямували до консульства Чехо-Словаччини у Бухаресті. Займалася місія й справою репатріації громадян Чехо-Словаччини [24. – 1919.– 16 лип.]. Станом на 30 вересня 1921р. в консульстві розглянули 3936 справ та видали понад 9 тис. туристичних віз [14, с.179]. Загалом консульство Чехо-Словаччини виглядало більш відкритим, ніж консульства інших держав, що було помітним від початку його діяльності. Навіть коли у 1924 р. віце-консул Боровец заборонив участь працівників консульства у діяльності “Гуртка Масарика”, це “викликало велике розчарування краян” [14, с.180]. У 1932 р. роботу консульства у Чернівцях збиралися припинити або відкрити почесне консульство. Розглядалася навіть кандидатура університетського професора В.Шесана на цю посаду. Прохання не закривати консульство чи створити почесне консульство у Чернівцях вмотивовувалися неможливістю представницьких закладів ЧСР у Галаці, Бухаресті та Клужі вести торговельні справи в даному регіоні [14, с.184-187]. У 30-х роках консулом ЧСР в Чернівцях був Р.Герман.

Відкрила своє консульство у Чернівцях і Австрія (25 серпня 1921 р.), яке очолив Е.Гюгель. Консульство виконувало представницько-консульські функції і особливо не опікувалося долею німецького етносу на Буковині. Можливо, певна другорядність цього напрямку для австрійського уряду і викликала зміни у діяльності установи. У зв’язку із заходами австрійського уряду з метою економії коштів на початку 1923 р. австрійське консульство реорганізували на почесне. Його очолив після розгляду кількох кандидатур колишній директор Чернівецького поштового управління Р.Ліперт [13, с.254-257]. У 1927 р. обговорювалося питання призначення на посаду почесного консула Р.Шлеттера, але з огляду на його єврейське походження та наростання антисемітського руху в Румунії від цього довелося відмовитися, навіть незважаючи на можливість отримання фінансових переваг для консульства [13, с.260-261]. Діяльність почесного консула дуже часто викликала нарікання, особливо в плані організації торгових зв’язків з цим регіоном [13, с.262-263]. У зв’язку з аншлюсом Австрії наприкінці березня 1938 р. почесне консульство

припинило свою діяльність. Останній консул Й.Мендель після передачі справ ще деякий час полагоджував справи колишніх австрійських громадян, але у роботі в німецькому консульстві у Чернівцях йому відмовили [13, с.6, 272].

Німецьке консульство розпочало свою діяльність у Чернівцях 1 лютого 1923 р. Від його відкриття і до 18 квітня 1934 р. керував діяльністю консульства П.Друбба, якого згодом змінив Ф.Шелльгорн. Він не лише очолював консульство, але й взяв участь у 1940 р. у переселенні з Буковини до Німеччини румунських громадян німецької національності. На відміну від австрійського консульства, німецьке досить активно вело роботу з підтримки німецького населення на Буковині. Особливо активною ця робота стала після приходу до влади в Німеччині А.Гітлера. Загалом вона полягала не лише у намаганні підтримати німецький національний рух на Буковині, але й пошуку можливих союзників Німеччини у подальшій боротьбі за першість у Європі. Особливо актуальним це було і у 20-х роках, коли союзник міг підтримати Німеччину, що прагнула скасування умов Версальського миру, і у 30-х роках, коли існувала необхідність у допомозі з-за меж Німеччини при боротьбі проти супротивників [13, с.5]. Таким чином певна увага приділялася національному вихованню німецького населення Буковини. Пошук союзника на цій території звернув увагу німецького керівництва на українське населення, яке також перебувало під тиском румунізації [13, с.183-85,186]. Підтримка діяльності українських політиків у вигідному для Німеччини руслі стала часткою діяльності німецького консульства у Чернівцях [13, с.182-183]. З 1933 р. консульство опікувалося активніше “національним рухом”, тримаючи його під власним контролем, хоча одностайності у сприйнятті його серед німців Буковини не було [13, с.196]. У листопаді 1940 р. німецьке консульство припинило свою діяльність у Чернівцях.

Працювало у місті також Генеральне консульство Республіки Польща, яке розпочало свою роботу як почесне консульство весною 1919 р. і було очолене С.Квятковським. З 1 травня 1920 р. воно вже було штатною одиницею і впродовж одного року змінилося кілька його очільників: спершу це

був С.Квятковський, з липня 1920 р. – Я.Є.Раф, з серпня – С.Гемпель, а з 9 жовтня – консул Є.Лоренович [14, с.17]. Початок діяльності консульства співпав з роботою щодо пропуску до Польщі мігрантів, а вже наступного 1922 р. вдалося розширити консульський відділ у Чернівцях, тим більше, що за 1919-1921 рр. ним було обслужено понад 27 тис. осіб на предмет консульських дій та 20 тис. емігрантів. Активність консульства пояснювалася тим, що місто на околиці Румунії було центром, де перетиналися торгові шляхи з Буковини до Західної Європи та з Бессарабії до Польщі. Фактично це дозволяло говорити, що „буковинське купецтво шукає (і знаходить) партнерів у промислових центрах Польщі, а бессарабське купецтво починає зав'язувати відносини у Відні, Празі тощо” [14, с.18]. В цілому захист інтересів громадян Польщі, контроль за економічним, політичним та культурним становищем польського населення на Буковині перебував у числі обов'язків консульства, хоча у виборі об'єктів, яким надавалася фінансова підтримка, консульство було досить обережним, що підтверджує і справа з товариством “Сокіл”. Причиною такої обережності було й те, що “Сокіл”, на відміну від “Польських харцерів”, вважався організацією, що працювала на політичну кар'єру А.Фріделя і загалом був організацією “національної деморалізації” [14, с.36-43]. Очолювали консульство у різні періоди також Г.Й.Корибут-Воронєцький, М.Грабінський, М.Уздовський. Діяльність останнього припала на переважну частину 30-х років і характеризувалася постійною працею в напрямку підтримання польських торгових операцій на території Румунії та інших напрямів діяльності [14, с.69].

Діяло у Чернівцях французьке консульське агентство, постійним представником якого був Ж.Онора. Також у 30-х роках в Чернівцях працював представник Швейцарії. В обох випадках мова йшла про економічні інтереси, хоча французьке консульське агентство звинувачували свого часу у розвідувальній діяльності, спрямованій проти СРСР.

Свої дипломатичні представництва на території Румунії до 1923 р. мала й УНР. Після створення Надзвичайної дипломатичної місії УНР в

Бухаресті, яку очолювали почергово Г.Гасенко та К.Мацієвич, у Чернівцях головою Місії було призначено повноважного представника М.Догомилю як “відпоручника України в торговельних справах”. На цій посаді він перебував до своєї смерті у грудні 1920 р. У доповідній записці полк.Є.Лугового в дипломатичне представництво РСФРР у Празі вказувалося на те, що консул Догомиля працював як уповноважений у справі біженців [1.- Спр.122.- Арк. 25; 44, с.82-83].

3 грудня 1920 р. обов’язки тимчасового уповноваженого Місії став виконувати підполковник Є.Луговий, який виконував ці обов’язки з вересня 1920 по жовтень 1921 р., хоча формально консульство діяло у Чернівцях до 1923 р. [1.- Спр.122. – Арк. 25]. Секретарем консульства залишався Л.Івасюк [44, с.83]. Завданням консульства, створеного у Чернівцях, після того, як Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Румунії очолив К.Мацієвич, була опіка інтернованими вояками та біженцями з України в Румунії та Польщі. Саме у Чернівцях у міністра О.Безпалка було конфісковано 2 млн. гривень для біженців у Галичині, в зв’язку з чим Луговому наказано підтримувати стосунки з румунською стороною в питанні доставлення цих коштів до Місії в Бухаресті [1.- Спр.122. – Арк.453]. Фактично консульство у Чернівцях мало існувати з тих грошових зборів, які отримувало за проведення ряду операцій, в т.ч. з видачі паспортів. Лише певні категорії українських громадян звільнялися від сплат консульського податку [2.- Спр.161.-Арк.25].

Під час та по завершенні бойових дій чернівецьке представництво опікувалося пересуванням прибулих до Румунії українців, яких обов’язково мали направляти до таборів у Брашові та Фегераш. Щоб допомогти інтернованим воякам, Дипломатична місія організувала направлення козаків на роботу до Зарожанської цукроварні, зобов’язавши Є.Лугового здійснювати нагляд за діями дирекції цукроварні з оплати праці інтернованих вояків [1.- Спр.-122.-Арк. 452, 457].

Згодом, коли Місії стало відомо про погане ставлення до козаків, Є.Луговому рекомендували перевести працівників на цукроварню у Джурджу, де умови праці та її оплати були набагато кращи-

ми [2.- Спр. 161.-Арк.31]. Саме про цих козаків у зв’язку з “антирадянськими українськими елементами” згадували в спільній ноті нарком Закордонних справ РСФРР та голова Раднаркому і нарком Закордонних справ УСРР від 13 серпня 1921 р., Буковину поряд з Бессарабією називали територією, де готувалися бойові дії проти радянських республік [15, с.265]. В цій ноті певним чином розкривалися дії повстанських сил під командуванням отамана Гулого-Гуленка, якого звинувачували в тому, що за сприяння генерала С.Дельвіга він збирав загони для дій в Україні. Як “центр сприяння петлюрівському штабу” відзначалися і Чернівці, де підполковник Луговий проводив подібну діяльність. Сподіваючись на нормалізацію стосунків між обома сторонами, радянська сторона висловлювала думку, що заходами для підтримання мирних стосунків мають стати “припинення всілякої моральної та матеріальної підтримки петлюрівських та контрреволюційних організацій та вислання з території Румунії, Буковини і Бессарабії їх керівників, розформування створених ними загонів та припинення дипломатичних зносин з так званим урядом “української народної республіки”, позбавленого всілякої території та всілякої влади на Україні” [15, с. 269]. В подібному дусі було складено і спільну ноту урядів РСФРР та УСРР уряду Румунії від 3 жовтня 1921 р. та передану по радіо [15, с.387-392], а також в ноті від 22 жовтня 1921 р. [15, с.435-438].

Напевне, досить активна діяльність Чернівецького представництва Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії була пов’язана з прагненням уряду УНР повернути Україну та вести подальшу боротьбу за звільнення України. Саме тому відводилася відповідна роль діяльності працівників представництва, через яке організовували переміщення вояків та старшин. Зокрема, у листі від 27 липня 1921 р. до Є.Лугового давали розпорядження зв’язатися зі штабом VIII дивізії для переведення у розпорядження Місії 4 старшин з відділу полковника Сірка із затриманням їх до особливого розпорядження Місії [2. – Спр. 161. – Арк.31].

Серед завдань Місії була й організація пропагандистської діяльності, тож вже у квітні 1921 р.

за наказом К.Мацієвича було засновано тижневик “Народний голос”, який редагував Л.Когут. Поширення часопису в Україні покладалося на Є.Лугового та Пасківського [1. – Спр. 122. – Арк. 448]. Щоб якось підтримувати діяльність Місії, слід було вишукувати засоби, тому в травні 1921 р. ліквідовувалися російські цінні папери, які були у власності Місії. Саме тоді К. Мацієвич погодився на пропозицію Є.Лугового обкласти додатковим збором заможніших громадян для створення фонду пожертв [1. – Спр. 122. – Арк. 450-451].

Коли Є. Луговий зібрався повернутися на батьківщину, то, намагаючись встановити контакти з радянськими представництвами за кордоном, шукав доказів своєї лояльності до радянської влади. В одному із своїх листів він подав часткову інформацію про діяльність зарубіжних представництв у Чернівцях. В цьому відношенні було згадано про англійського генерального консула Д.Кемерона, з яким у Лугового склалися довірливі стосунки. Описуючи діяльність французького консула Онора, Є.Луговий стверджував, що той більше працював на Румунію, ніж на Францію [1. – Спр. 122. – Арк.462]. На жаль, докладнішого аналізу діяльності інших зарубіжних представників у листі Є.Лугового не подано.

Комунікаційна система Чернівців

Міські пасажироперевезення. На початок міжвоєнного періоду у Чернівцях внутрішні перевезення забезпечувалися електромеханічним, механічним та гужовим транспортом. Станом на початок 1919 р. трамвайний парк був сильно зношений, а колія вимагала капітального ремонту, місцями повної заміни. Зростання цін на матеріали та паливо для електростанцій, потреба постійно підвищувати заробітну плату робітникам та службовцям привели фінансове становище підприємства електростанцій у жалюгідний стан. Трамвай працював не в повному обсязі і не отримували виторгу з перевезень. Як результат – зростання цін на перевезення. До того ж рухалися трамваї по укороченій трасі, від залізничного вокзалу до міської митниці та за скороченим графіком: з 1

лютого 1919 р. останній трамвай відправлявся о 18.10 – 18.30 [57, с.96-97; 109, с.26-27].

Наступного 1920 р. було закінчено відбудову Першої міської електростанції, яка наприкінці війни зазнала пожежі, та проведено реорганізацію Чернівецького акціонерного товариства електропідприємств. 23 вересня 1920 р. на загальних зборах товариство було ліквідоване, а трамвай і обидві електростанції перейшли у власність примарії, тобто у комунальну власність міста. 26 листопада 1920 р. в Національному реєстрі фірм було зареєстроване нове підприємство “Електричні підприємства та міські трамваї”. Його дирекція підпорядковувалася безпосередньо міській владі [109, с.27].

Наступного 1921 р. робота трамвая покращилася, але мали місце нарікання з боку пасажирів на дії обслуговуючого персоналу та порушення графіку руху. З боку працівників міського трамвая нарікання стосувалися порушення правил перевезень самими пасажирами [50, с.102-105]. Рух у центральній частині міста загалом був стабільний у 20-х роках. Але мали місце випадки, коли його доводилося обмежувати. Так, у червні 1923 р. довелося обмежити рух через площу Об’єднання (нині – Центральну) у зв’язку з початком спорудження тут монумента Об’єднання. Якщо кінні екіпажі були пущені у об’їзд, то трамваї продовжували рухатися через площу. Серед завдань, які у 20-х роках стояли і частково виконувалися було завдання сконцентрування технічної та управлінської бази в одному місці, і воно було реалізоване, коли споруджено за трамвайним депо адміністративний будинок. В депо відкрили нову ремонтну майстерню. У 1926 р. постало і питання розширення руху, тому прийняли рішення про прокладення другої колії на відтинку від Народного саду до міської митниці (Рогатки). Адміністрація підприємства у 1927 р. розпочала його реорганізацію разом із заходами по збільшенню потужності Другої міської електростанції [109, с.29-31].

Проїзд оплачувався місячними проїзними квитками та блоками квитків. Тариф на проїзд вважався на початку 30-х років найвищим у Румунії. Вводилися і пільгові квитки для держслужбовців,

військових та студентів [57, с.110-111]. Коли у 1929 р. розпочалися роботи з відновлення шосейного мосту через р. Прут, то з'явилася надія на те, що по відновленому мосту буде прокладено до Жучки трамвайну лінію, але цього у період між світовими війнами так і не вдалося здійснити через відсутність коштів у примарії. Так само нереалізованим залишився проект будівництва трамвайної лінії по вул. Кучурул-Маре (нині – Червоноармійська) через «Квартал вілл» з виїздом на вул. Трансільванії (частина вул. Головної). Більше того, скрутне становище з міським бюджетом привело до скорочення у 1931 р. частини службовців та робітників трамвайного депо [57, с.116-117]. У листопаді 1932 р. на базі муніципальних електричних підприємств створено Державне комерційне управління електромеханічних підприємств муніципії Чернівців [109, с.33]. Друга половина 30-х років принесла подорожчання плати за електроенергію та нові проекти будівництва колій на тлі заміни частини колійної траси. В результаті з 1 квітня 1937 р. були підняті тарифи на трамвай в межах половинних зон [57, с.125].

На червень 1940 р. у місті діяли три маршрути трамвая, а саме № 1 “Прут – вокзал – Народний сад”, №2 “Прут – трамвайне депо” та №3 “Прут – Рогатка”, які обслуговувалися 23 моторними вагонами виробництва фірми “Сіменс-Шуккерт”. Станом на червень 1940 р. трамвай обслуговував чернівчан від 6-ї ранку до 1-ої години ночі [57, с.137-138; 77, с.110; 109, с.56].

Трамвай був, безумовно, прогресивним видом транспорту, однак проблема полягала в тому, що не у всі частини міста ним можна було дістатися. Частково це питання допомагали вирішити візники, які, як правило, групувалися у людних місцях і могли доставити пасажирів за його бажанням. Цей вид транспорту, однак, мав свої недоліки, зокрема, він був доступним головню для заможних верств. Тож потрібно було відкрити лінію, яка б обслуговувала мешканців міста за певним графіком. У 1925 р. цю проблему намагалася вирішити фірма “Таксіко”, яка влітку 1926 р. започаткувала перевезення пасажирів автобусами. Лише 16 листопада 1930 р. в місті було відкрито першу регулярну лінію від вул. Алба Юлії до залізничного

перейзду в районі вул. Мунтенської, який обслуговувався трьома автобусами. У червні 1933 р. примарія доручила управлінню ІЕМС (Електричне підприємство муніципії Чернівців) організувати регулярне автобусне сполучення у місті, для чого ІЕМС замовила автобуси “Фіат-622”. Автобус з кузовом вітчизняного виробництва вмщував 19 пасажирів.

Автобусне сполучення вирішили організувати на трьох постійних та двох сезонних лініях, які стикувалися з трамвайною лінією, бо автобусне і трамвайне сполучення розглядалися примарією як одна цілісна система транспортного обслуговування, тому невдовзі було запроваджено єдину систему квитків [57, с.141-143]. Відкриття автобусного сполучення у місті викликало занепокоєння у власників фіакрів та приватних таксі, які боялися, що на автобусних маршрутах поліція заборонить перевезення таксі та фіакрами. Делегація візників та таксистів звернулася до примарії з протестом проти відібрання засобів існування. Та їх хвилювання були марними, бо автобусом користувалися середні та бідні верстви населення, тоді як таксі і фіакри дозволяли собі заможніші городяни.

26 серпня 1933 р. відкрито автобусне сполучення на трьох лініях: №4 “Міська застава на Горечій – Резиденція митрополита”; №5 “Площа Дачія (нині – пл.Філармонії) – Німецький дім на Роші” та № 8 “Площа Об'єднання – вул. Петру Рареша (нині – Буковинська)”. Сезонними, що діяли у літній період, були маршрути №6 “Площа Об'єднання – пляж Лідо” та №7 “Площа Об'єднання – аеропорт”. Автобусом стали користуватися досить інтенсивно і вже за останні дні серпня ними було перевезено 8834 осіб. У подальшому число пасажирів зростало і у жовтні 1933 р. склало 68.601 особу. Основний потік пасажирів рухався маршрутом № 4. Пасажири, діючи за традицією, яка склалася ще при використанні автобусів “Таксіко”, зупиняли автобуси по трасі “голосуванням”. Останнє змусило управління ІЕМС з грудня 1933 р. запровадити обов'язкові зупинки. Автобуси курсували на лінях від 6 до 22 години. Пересадочні квитки були дійсними протягом 30 хвилин після пересадки. До околиці Чернівців, лісу на г. Цецина було відкрито автобусний маршрут № 8. З 10 травня 1934 р. у святкові дні та по неділях за гар-

ної погоди від площі В.Александрі (пл.Театральна) на Цецину відправлялися автобуси з 6 до 9 та з 17.30 до 20 години. Подорож на Цецину взимку надавала можливість любителям бобслею та їзди на лижах отримання задоволення від улюбленої розваги [57, с.144-145; 77, с.90, 110].

Наприкінці 1934 р. управління ІЕМС закупило нові машини: 3 автобуси “International B 3” на 23 місця та один “Volvo LB-70” на 27 місць. Дещо раніше, на початку листопада 1934 р., було відкрито дослідний маршрут № 7 “Площа Об’єднання – вул. Кучурул Марє”, який обслуговував Квартал вілл. За місяць він став настільки популярним, що з рангу “дослідного” його перетворили на постійний і у середині грудня 1934 р. маршрут продовжили від вул. Великокучурівської до вул. Михальчанської. У листопаді 1934 р. змінили довжину маршруту №5, який мав кінцеві пункти “Монастирська – вул. С.Пушкарю (нині – Марка Вовчка)” та №8 – “Залізничний переїзд – Німецький дім на Роші” [57, с.145-147].

Зростання кількості пасажирів змусило влітку 1935 р. управління ІЕМС купити ще три автобуси “International B 3”, збільшивши автобусний парк до 17 машин. Пізніше, влітку 1936 р., закуплено два автобуси “International C 35”, а у 1937 р. – ще дві машини. Старі, вже зношені, автобуси “Fiat-622” були продані з аукціону. Впродовж другої половини 30-х років автобусні маршрути неодноразово змінювалися, адже керівництво ІЕМС експериментувало, хоча не завжди досить вдало. Так, у 1937 р. у місті утвердилися 5 автобусних маршрутів, кожним з яких курсували 3 – 4 автобуси з інтервалом 10 – 15 хвилин. Обслуговування пасажирів автобусами здійснювалося від 6-ої ранку до 10-ої години вечора [77, с.110].

З другого півріччя 1939 р. у місті діяли 4 маршрути: №5 “Площа Об’єднання – Німецький дім на Роші”; №6 “Площа Об’єднання – залізничний переїзд по вул. Мунтенській”; №7 “Площа Об’єднання – Квартал вілл”; №8 “Площа Об’єднання – Національний дім”. Протяжність автобусних ліній складала 15 км, на яких курсували 11 машин з інтервалом 20 хвилин. Обсяги перевезень були досить великими, зокрема у липні – грудні 1939 р.

автобусами перевезено 730.050 пасажирів [57, с.148-151].

Через надмірну експлуатацію автобусного парку у серпні 1939 р. на лінію змогли виходити лише 8 автобусів, позаяк решта машин була стара чи потребувала капітального ремонту. Все це підштовхувало до пошуку альтернативних шляхів вирішення проблем. Ось чому за міського голови д-ра Д.Мармелюка розпочалося вивчення питання про запровадження у місті тролейбусного сполучення. Після вивчення використання тролейбусів у Європі як експериментальну лінію було запропоновано автобусний маршрут №4 від парку принцеси Елени (фактично від Резиденції митрополита) до міської застави на Горечій. Готуючись до запровадження нового виду транспорту, у 1937-1938 р. на території депо збудували тролейбусний гараж та розширили автобусний. Основні монтажні роботи на лінії розпочали весною 1938 р. Прокладалися лише частина проекрованої лінії – від Резиденції до міського кладовища (довжиною 3,2 км) та під’їзна лінія від трамвайного депо до Площі Об’єднання. Для повітряної контактної мережі використовували мідний дріт та підвісочний матеріал фірм “Браун Бовері” та “Сіменс – Шуккерт”. Майже вся лінія була двопутною, за винятком однопутної розворотної петлі в районі міського кладовища. Біля резиденції та в гаражі розвороти зробили трикутними [109, с.35].

У кінці липня 1938 р. на курси водіння тролейбусів до Берліна було відправлено двох водіїв автобусів ІЕМС, які після повернення почали готувати групу працівників до експлуатації тролейбуса. Набір водіїв проводився у липні – серпні 1938 р. У грудні 1938 р. після отримання позики було оплачено вартість машин, замовлених у Німеччині. Перші два тролейбуси були доставлені у місто 11 січня 1939 р., а інші два – 14 січня 1939 р. Машина виготовлялася підприємством MAN в Аугсбурзі і була розрахована на 30 місць для сидіння та 20 стоячих. Загалом всі заходи з відкриття тролейбусного руху у Чернівцях обійшлися у 12,4 млн. лей [57, с.155-157].

Перша пробна поїздка тролейбуса відбулася у ніч з 12 на 13 січня 1939 р., а випробування всіх машин провели 21 січня о 22-й годині. Регуляр-

ний рух тролейбусів відкрили 1 лютого 1939 р., коли на лінію вийшли три машини. Тарифи на перевезення були подібні до тарифів на автобусній лінії. Упродовж 1939 р. тролейбусами було перевезено 696.347 осіб, а за перше півріччя виручка від його використання склала 1.881.392 лей. У серпні 1939 р. управління ІЕМС розробило проєкт прокладання другої тролейбусної лінії від площі Об'єднання до Кварталу вілл і назад до площі Об'єднання. Для цієї лінії, яку планували відкрити навесні 1940 р. замовили три тролейбуси меншої місткості, але так і не спромоглися її спорудити [57, с.157-162].

Поруч з громадським транспортом у місті використовували транспортні засоби, що перебували у державній чи приватній власності. Разом з гужовим транспортом зростала кількість транспортних засобів з двигунами внутрішнього згорання і вже станом на початок 1930 р. в розпорядженні чернівчан був 391 автомобіль. З них 247 були у приватній власності, 9 належали військовим, а 44 були державними. На 1936 р. у місті було 402 транспортні засоби (331 автомобіль та 71 мотоцикл), тоді як у травні 1938 р. – 925 (850 авто і 75 мотоциклів), а у 1939 р. – 975 одиниць техніки [57, с.141]. Цей вид транспорту можна було використовувати як особисто, так і пристосувати для перевезень пасажирів. Проте не завжди державні установи, заклади чи інституції могли дозволити собі купівлю автомобіля. Зокрема, лише у 1936 р. поліція м. Чернівців отримала до розпорядження автомобіль, що призначався для перевезення наряду поліції до місць подій [23. – 1936. – 27 вер.]. Автомобілі використовували для перевезень важливих гостей окремі готелі міста, а також власники таксі. З 1 жовтня 1938 р. приватні таксі згідно з постановою примарії мусили мати таксометри. При посадці в машину платили 10 леїв, а за кожні 400 м дороги – 4 лея. Вартість проїзду 1 км складала 20 леїв, 2 км – 30 леїв, 3 км – 40 леїв. При цьому вартість подорожі фіакром від залізничного вокзалу до міських околиць складала вдень 40 леїв, вночі – 50 леїв [77, с.110].

Зовнішні комунікації міста. Зовнішні комунікаційні лінії, які сполучали Чернівці з населеними пунктами в краї та Румунії, а також з іншими місцевостями, мали різний характер. Так, свого подаль-

шого розвитку дістали пошта, телефон та телеграф. Ці види зв'язку перебували у віданні Генеральної дирекції пошти, телеграфу, телефону (РТТ). На перших порах, в умовах повоєнного часу діяльність цих структур не була цілком повноцінною через різні фактори. Для прикладу, на початку давалися взнаки часті крадіжки населенням дроту на лініях; у квітні 1919 р. секретаріат внутрішніх справ Буковини з подачі командування VIII дивізії з метою вчасної передачі та отримання розпоряджень військових та цивільних властей розпорядився обмежити приватні телефонні розмови, особливо у державних установах [6. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк.1; 4. – Оп.1. – Спр.128. – Арк. 1, 15; 4. – Оп.1. – Спр. 137. – Арк. 1, 5-4].

В той же час спостерігається поступове відновлення комунікацій з навколишнім світом: з 1 квітня 1919 р. по Буковині відновили відправку цінних листів; з вересня 1919 р. відновили відправку та прийом листів з Польщі, Австрії, Чехо-Словаччини, Німеччини; з 1 серпня 1921 р. відновлено телефонний зв'язок з Польщею тощо. У цей же час рішенням від 8 червня 1919 р. уніфіковано поштово-службу Буковини з поштовою службою Старого королівства. В ході цієї уніфікації дещо модифіковано і систему приватного телефонного зв'язку [105, с.394-396]. На кінець 20-х років у Чернівцях діяла телефонна станція на 1000 основних та 600 допоміжних номерів. Цей телефонний зв'язок доповнювався телеграфним, і Чернівці мали прямий телеграфний зв'язок з Кишиневом, Хотиним, Ботошанами, Клузем, Дорна-Ватрою. Обслуговувалися ці лінії апаратами системи Хью (Hughes). У 1929 р. встановлено нову телефонну та телеграфну лінію, яка сполучила Бухарест з Варшавою, оновлено і сполучення Чернівців зі Снятином [23. – 1929. – 20 лист.]. Всього ж станом на 1928 р. у 106 поштових відділеннях Буковини було встановлено 90 телефонних та 76 телеграфних апаратів [85, с.410-411]. Крім того, більшість примарій, постів та секцій жандармів у краї станом на 1930 р. мали телефонний зв'язок [5. – Оп.2. – Спр. 264. – Арк. 2, 6].

Сам зв'язок не завжди був якісним, тож чернівчани нерідко нарікали на якість або відсутність міжміського та міжнародного зв'язку. Установи ж,

зокрема керівництво Палати торгівлі та ремесел, неодноразово виходили з пропозиціями відкриття прямої лінії телефонного зв'язку з Віднем, Прагою та Берліном [87, с.13]. З 1926 р. Чернівці отримали можливість слухати радіопередачі, і станом на 1928 р. в краї було 3 тис. абонентів радіо. Радіозв'язок підтримувався завдяки зведеному на Горечі радіопосту, який з серпня 1928 р. забезпечував автоматичні прийом та передачу інформації [104, с.397-398].

Автомобільний транспорт прислужився й для міжміських перевезень. Так, машини товариства “Ауто-транспорт” з 26 січня 1926 р. забезпечували перевезення пошти в краї та за його межами. Зокрема, з Чернівців пошта везлася до Заставни, Радівців, Хотина, Липкан [105, с.415-416]. Регулярні пасажирські перевезення започаткували 11 червня 1930 р., коли з Чернівців через Серет-Радівці-Солку-Качіку до м. Гура-Гуморулуй вирушив перший автобус. У серпні 1934 р. відкрито лінію з автобусним сполученням Чернівці – Клуж. Також у цей час введено автобусні лінії, які сполучали великі залізничні станції зі значними селами. Станом на 1939 р. діяли автобусні маршрути на лініях Чернівці-Фелтичені, Чернівці-Ботошані, Чернівці - Тиргу Нямц. Автостанція у Чернівцях розташовувалася на площі Дачія і звідси двічі на день відправлялися автобуси за маршрутами Чернівці-Серет-Сучава-Фелтичені, Тиргу Нямц та Чернівці-Серет-Мигайлени-Дорохой, а також раз на день за маршрутами: Чернівці-Серет-Дорохой-Сучава; Чернівці-Мигайлени-Дорохой-Ботошані; Чернівці-Бучеча-Ботошані. Станом на 1939 р. досить традиційним став маршрут з Чернівців до берега р. Дністер (до Хрещатика та Звинячина), який обслуговували автобуси “Румунських залізниць”. Автобусні сполучення існували також з Хотиним та Вижницею [77, с. 96, 100, 106; 34а, с.60]. Оскільки площа Дачія була перевантажена транспортними засобами, то виникла потреба перенести автостанцію у нове місце. У березні 1939 р. був підготовлений, але не реалізований план будівниц-

тва нової автостанції на вул. Александра Добро-го [57, с.141].

Поряд з автомобільним продовжував розвиватися й залізничний транспорт, який сполучав Чернівці з іншими краями та країнами від 1866 р. і який вигідніше було використовувати для перевезення значних партій товарів. Все залізничне господарство (до цього слід долучити також лісовозні та так звані “військові залізниці”, споруджені у 1914-1918 рр.) перебрала під своє управління дирекція “Căilor Ferâte Române”, яку на Буковині представляв VII інспекторат залізниць [104, с.37].

Магістраль Львів-Чернівці-Сучава після війни виявилася у складі двох держав – Польщі і Румунії. Домовленості між Польщею і Румунією стосовно залізничного сполучення мали базуватися на умовах Сен-Жерменського та Тріанонського мирних договорів й прикордонного розмежування. Лінія кордону між Румунією та Польщею була визначена таким чином, щоб зберегти на Буковині “цілісність її історичної території, окрім невеликого вирівнювання, необхідного для того, щоб не переривати залізничний зв'язок між галицькими містами Городенка та Заліщики” [28, с.173]. Протягом 20 – початку 30-х років відбувалися румунсько-польські конференції, на яких було досягнуто порозуміння як щодо делімітації кордонів, так і щодо використання залізничного транспорту. Обома країнами цим питанням надавалося значної ваги, оскільки між ними відбувався інтенсивний товарообмін, де Чернівці виступали головними воротами. Наприкінці 20-х років, наприклад, через Чернівці спрямовувалося до Польщі майже 80 % румунського експорту [23. – 1929. – 17 вер.].

Цьому сприяло доволі швидке підписання торговельної угоди між Румунією і Польщею, що відбулося вже 2 липня 1921 р. Ця конвенція залишалася у силі до 1929 р. і доповнювалася укладеною 1925 р. конвенцією Польщі, Румунії, Королівства сербів-хорватів-словенців, якою додатково регламентували транзит зброї та спорядження, а також і військ між Чорним, Адріатичним та Балтійським морями. Товари, які йшли з Польщі до Румунії, були різномані-

тними і до їх списку входили залізо, сільськогосподарські машини та реманент, вироби зі скла та порцеляни, галантерея, вугілля, цукор. З Румунії переважно відправляли зернові, овочі та фрукти, вино, необроблені шкіри, пиломатеріали [61, с.195].

Чернівці втратили свою посередницьку роль у східному напрямкові: бессарабський напрямок став внутрішнім, оскільки колишня губернія Російської імперії – Бессарабія – стала складовою частиною Румунії, а український тривалий час був закритим через політичні причини, а саме встановлення там більшовицького режиму. Лише після підписання угоди про платежі між СРСР та Румунією 15 лютого 1936 р. почали налагоджуватися торгові стосунки з СРСР [23. – 1928. – 15 груд.; 1929. – 3 жовт.; 48, с.338]. Інша справа, що гарячий подих війни практично відразу позначився на торгівлі, яка традиційно велася через Чернівці у північному напрямку, що вже осінню 1939 р. викликало стурбованість місцевих ділових кіл – адже Східна Галичина у вересні 1939 р. виявилася зайнятою радянськими військами. Це мало своїм наслідком зміну шляху румунського експорту до Німеччини, що відразу ж позначилося на благополуччі міста. До того ж, сподіваючись на поновлення руху товарів східногалицькою, вже радянською територією, у Чернівцях цілком слушно непокоїлися за його подорожчання у зв'язку з подвійним перевантаженням товарів через запровадження російського стандарту ширини колії [13, с.217-220; 34а, с.63-64].

Ще один вид транспорту, який використовувався як поштово-пасажирський – це авіація. Вперше з'явившись на Буковині у вигляді військової авіації, цей вид транспорту зміг завоювати певну довіру і зайняв відповідне місце у системі буковинських та румунських комунікаційних зв'язків. Авіаперельоти, які відбувалися у 20-х роках через Чернівці, не мали ще достатньо регулярного характеру. Через те й чернівецьке летовище з 1927 р. розташовувалося на орендованих землях поблизу с. Рогізна. Згідно з інструкцією на летовищі можна було досить вільно випасати худобу тоді, коли

не було польотів, а наближення літака було причиною, за якої худобу відганяли від злітної смуги. Можливо, що саме на цій злітній смузі приземлився 3 серпня 1928 р. пасажирський літак з Бухареста, а у 1930 р. тут могли приземлятися літаки, що обслуговували лінії Данціг – Бухарест, згодом Данціг – Салоніки [6. – Оп.1. – Спр. 6311. – Арк.11, 2, 9, 6; 45, с.44.]

Зростання ваги Чернівців як міжнародного аеропорту змусило владу звернути увагу на вдосконалення повітряних воріт міста. У лютому 1930 р. з Бухареста прийшло повідомлення від Міністерства промисловості та торгівлі про те, що з 1 січня 1930 р. засновано службу цивільної авіації та повітряних сполучень, яка повинна була вирішувати всі питання, пов'язані з авіасполученнями. Десь у цей час прийнято рішення про спорудження нового аеродрому і вже станом на вересень 1930 р. на новій площі було виконано робіт (риття котлованів, виставлення орієнтирів для літаків) на суму в 4 млн. лей. Загальна вартість робіт зі спорудження аеродрому мала складати 25 млн. лей. Ці витрати частково мали покрити Товариство “ARPA” (Румунська асоціація пропаганди авіації) та Міністерство промисловості й торгівлі при фінансовому сприянні префектури Чернівецького повіту та примарії м. Чернівці [6. – Оп.1. – Спр.12735. – Арк.1, 2; 53, с.59-61]. Наприкінці будівельного сезону 1930 р. 12 жовтня того року в присутності примаря та численної громади міста відбулося урочисте закладення наріжного каменя Чернівецького аеропорту [5. – Оп.2. – Спр. 15. – Арк. 90].

Відкриття будівлі аеропорту відбулося в урочистій обстановці 25 травня 1933 р. Присутній на урочистостях король Кароль II у своїй промові наголосив, що новий аеропорт є першим кроком на шляху розвитку румунського комерційного повітроплавання [24. – 1933.– 27 трав.]. Проте роботи з впорядкування аеропорту та прилеглої до нього території тривали ще декілька років, тож лише 1937 р. до нього проліг міський автобусний маршрут №8 сполученням аеропорт - вул. Мун-

тенії - площа Об'єднання - вул. Раду чел Маре - Німецький дім (Роша) [10. – Оп.5. – Спр.54. – Арк.1; 53, с.61].

Упорядкувальні роботи проводилися й пізніше, зокрема у квітні - травні 1938 р. велося листування з питання заборони будівництва в районі аеропорту, щоб не створювати перепон польотам. У червні 1938 р. комендант аеропорту Г.Йонеску звертався до примаря міста з проханням впорядкувати бульвар, який вів до аеропорту, оскільки зруйновані загорожі, свинарники та туалети, розташовані у садибах при дорозі, справляли гнітюче враження на пасажирів - іноземців, які прибували до Чернівців [10. – Оп.1. – Спр.8043. – Арк.1].

У рамках впорядкування прилеглої до аеропорту території та безпеки польотів порушувалися питання про позначення світловими орієнтирами димарів підприємств, які розташовувалися на території від аеропорту до міського кладовища. На димарях цегельні "Патрія", "Малбанія", млина "Суркеш та Реш" пропонували встановити червоні сигнальні електричні маяки, проте у ряді випадків керівництво відмовлялося від цього, посилаючись на відсутність електропроводки біля димаря. А щоб створити безпечні умови для польотів, керівництво аеропорту радило дирекції млина "Суркеш та Реш" вкоротити димаря до 25 м [10. – Оп.1. – Спр.8045. – Арк. 1, 10-11, 15].

Виконані роботи перетворили Чернівецький аеропорт на привабливе місце, в тому числі і місце відпочинку. Тому не є надмірно хвалебною одна з заміток газети "Час", в якій громадянам повідомляли, що м. Чернівці, в якому знаходиться найкраще в Румунії летовище, стане точкою перетину важливих повітряних шляхів. "Будуть також прості воздухоплавні лінії між Romania, Чехословаччиною, Східними Республіками й балканськими краями" [23. – 1936. – 1 лют.].

Налагодження повітряного сполучення дозволило розвинути і новий вид послуг – авіапошту. Щоб її рекламувати, поштова дирекція давала повну інформацію про послугу. Так, лист авіапошти коштував 1 леу за кожні 20 грамів ваги і дос-

тавлявся досить швидко до адресата: до Бухареста за 2 години, до Софії – за 3,5 год., до Салонік – за 5 год., до Афін – за 7 годин. З цих міст листи при потребі пересилалися за іншими напрямками, так що максимально за 12 годин вони доправлялися до Парижа, а звідти, впродовж 3 днів до Південної Америки та 7 днів до Північної Америки. Вигідним було і те, що пошту збирали за годину перед відльотом літака, але на летовищі можна було відправити пошту за 15 хвилин перед відльотом [23. – 1936. – 2 лип.].

Розширення транспортних можливостей призвело до зростання кількості різних туристичних бюро, які діяли у Чернівцях і служили здебільшого виїзду буковинців за кордон. Зокрема, цим займалося Чернівецьке відділення фірми "Romitaly", центральний офіс якого знаходився у Бухаресті, а інші – у Кишиневі та Тімішоарі. Це товариство користувалося послугами "Navigazione Generale Italiana" для перевезення емігрантів до обох Америк та Австралії [23. – 1929. – 31 серп.].

Існували в місті й інші туристичні фірми, які уможливлювали проїзд буковинців в різні частини світу. Зокрема, це були бюро подорожей Буковинської ощадної каси, представництва "Cunard White Star", "Europa-România", "Hamburg-America Linie", "Orient" та ін. [77, с.112].

Таким чином, зміна політичної приналежності краю не позначилася на процесах вдосконалення внутрішніх комунікацій. У цьому відношенні Чернівці не відставали у своєму розвитку як від інших міст Румунії, так і в цілому від інших східноєвропейських міст. Та все ж зміна політичної карти Європи призвела до посилення торгово-транспортного та пасажирського руху, який огинав СРСР від Балтійського моря до Чорного і за традицією проходив у тому числі і через Чернівці. Однак початок Другої світової війни став прологом до тих змін, яких зазнали Чернівці після того, як вони з 1940 р., а остаточно з 1944 р. ввійшли до складу Української РСР як складової частини СРСР. Саме з цього часу Чернівці майже на півстоліття порвали з західноєвропейською

культурною традицією, що позначається на містові до сьогодні.

Ділове життя міста

Зміна державної належності для міста означала і певні зміни в організації ділового життя краю і його столиці. Старі ділові зв'язки відновлювалися вже у нових умовах. Тим паче, що інтерес до традиційної продукції краю продовжував зберігатися. Зміни торкнулися в першу чергу фінансових закладів, які загалом зіграли помітну роль у формуванні акціонерних товариств та відбудові промислових підприємств, яка була тим вагомішою, оскільки перед фінансистами стояло завдання завоювання кредитного та фінансового ринку на Буковині з витісненням австрійського та угорського капіталу. Частково цьому сприяли й рішення Паризької мирної конференції про заборону німецьким банкам мати заклади в інших країнах, що спричинило часткове витіснення німецького капіталу з Румунії [38, с. 12]. Першим з румунських банків відкрив у Чернівцях свою філію Національний банк (1919 р.). Слідом, у червні 1919 р., розпочала свою діяльність філія банку „Мармарош Бланк і Ко”, яка взяла активну участь у кредитуванні зруйнованих війною підприємств, внаслідок чого банку стали належати акції таких підприємств, як Перша буковинська броварня, деревообробна фабрика „Буковина”, дріжджова фабрика „Карпчів”, підприємства „Мекано”, „Дженерала” та інших. Крім того, філія кредитувала ряд підприємств, зайнятих в деревообробній та харчосмаковій промисловості.

Діяли в краї також філії Кредитного банку (1920 р.), Комерційного банку (1921 р.), поширювали свою діяльність філії Східного, Регіонального, Іпотечного, Румунського банків та Англо-банку, які здійснювали кредитні операції на Буковині, в Бессарабії та Старому королівстві [97, *Comerț și industria*, с.14-36]. Найбільші з банків стали власниками акцій більшості підприємств і вже поряд з ними вкладали кошти у підприємства бельгійські,

англійські, французькі та італійські банки. Саме діяльність банків сприяла відбудові промисловості краю, бо королівський уряд для цих цілей виділив Буковині 50 млн. лей, з яких було отримано лише десяту частину [38, с. 13].

Особливості діяльності Англо-банку полягали в тому, що він до Першої світової війни мав свою централь у Відні, оскільки був заснований як Англо-Австрійський банк. Лише по війні, у 1920 р. централь було перенесено до Лондона, одночасно зі зміною назви на „Англо – Австрійський банк. Товариство з обмеженою відповідальністю”. Цей банк розпочав свою діяльність під патронатом Банку Англії зі статутним капіталом у 2 млн. фунтів стерлінгів [97, с.20-21]. У Чернівцях його філія відкрилася на основі порозуміння з румунським урядом під назвою “Англо-банк, Чернівці. Філія Англо-Австрійського банку в Лондоні”. Хоча в Румунії інтереси банку представляв А.Л. Мендель, все ж філія перебувала під прямим контролем лондонської централі, яка стежила за дотриманням традицій англійської банківської справи у її діяльності [97, с. 22].

Не менш важливою для розвитку Чернівців та Буковини була і діяльність Банку румунського кредиту. Цей банк свого часу злився з одним із паризьких банків, утворивши при цьому синдикат. Очолив банк після злиття М.Ж. Камбо, колишній повноважний посол Франції. Від 1924 р. внаслідок зацікавлення банком рядом промислових підприємств на Буковині було відкрито філію банку у Чернівцях [97, с.29]. Свою роль відіграла і філія “Товариства Віденський банк”, який від початку перебування Буковини у складі Румунії не лише надавав кошти буковинській адміністрації, але й забезпечував комерційні зв'язки із зарубіжжям, в тому числі й з країнами американського континенту [97, с. 39-40]. Власне, буковинські банківські організації сприяли відновленню діяльності підприємств, які представляли деревообробну, харчосмакову, металообробну, хімічну, шкіряну, текстильну галузі промисловості.

По війні першою відродилася деревообробна промисловість. За нею підприємства, пов'язані з сільським господарством. І вже після них реконструювалися цукрові заводи. Таким чином, за короткий час реконструювалися старі та були збудовані нові фабрики. Текстильна промисловість запрацювала вже у 1918-1919 рр., і зокрема „Ткальня Цукер і К^о”, „Текста” та трикотажне підприємства Є. Бухбіндера.

На початку 20-х років у Чернівцях налагодили діяльність підприємства деревообробної промисловості, зокрема фабрика „Акціонерного товариства деревообробної промисловості”, випуск продукції якого у 1921 р. становив 20 тис. м³ пиломатеріалів при загальній потужності 35 тис. м³ [118]. На початку 1924 р. це товариство злилося з товариством „Фореста Ромине”, а в липні 1924 р. до нього була приєднана група „Розенберг”. Фабрика товариства в Чернівцях працювала на румунському та польському лісі, забезпечуючи роботою 500 робітників [97, с. 20-22]. На буковинському та привозному лісі працювали підприємства з виготовлення меблів. Найбільш знаною стала у Чернівцях заснована 1919 р. зі статутним капіталом 100 тис. крон фабрика меблів та столярних виробів „Фурніка”. Вже від початку своєї діяльності на фабриці почали випускати як звичайні меблі, так і вищого гатунку, столярні вироби та паркет. На початку своєї діяльності фабрика потребувала 10 службовців та 40-50 робітників персоналу [118, с.26; 97, с. 8-9, 13-17]. У 1921 р. була реорганізована у фабрику і фірма Зайончковського. Відтепер підприємство носило назву „Зайончковський і сини. Фабрика з виробництва діжок”. У неї було інвестовано 300 тис.лей, фабрика володіла 9 електричними моторами для забезпечення роботи машин. Для виробництва використовувалося 10 тис. м³ дубового дерева. Щорічний випуск продукції становив 9 тис. діжок у вартості 1 500 тис. лей [118, с.28]. В паперовій галузі, пов'язаній з деревообробною, працювала „Фабрика обоїв та пакетів „Тапа”. Товариство з обмеженою відповідальні-

стю”, на якій було задіяно 2 службовці та 15 робітників [118, с.30-31].

Створювалися акціонерні товариства також в харчосмаковій галузі промисловості. Серед перших з них була цукроварня „Жучка” в Чернівцях (1920 р.), відбудову якої було здійснено при фінансуванні банку „Мармарош Бланк і К^о”, в результаті чого М.Бланк став головою ради адміністрації цукроварні. Поряд з цим у харчовій промисловості працювали й млини, у тому числі „Перший буковинський млин. Акціонерне товариство”, відомий як млин Тріхтера. Щоправда, у 30-х роках він значний проміжок часу простоював. З підприємств, що випускали пиво, була відома „Перша чернівецька фабрика пива та очистки спирту. Акціонерне товариство”, на якій було задіяно 105 робітників та 22 службовці. Її продукція на початку 20-х років складала 50 тис.гл пива при можливостях потужності в 120 тис. гл. [118, с.54-55]. 27 тис. гл пива випускала „Народна броварня у Чернівцях Якоба та Йосипа Віжніцерів” і 14 тис. гл - „Броварня А.Штайнер і К^о” [118, с.56-57]. Хліб у Чернівцях випікали у 2-х пекарнях: „Механічна пекарня Д. і В. Білграй”, яка щоденно випікала 3 тис. хлібин та 20 тис. булок, а також „Пекарня Давіда Тернбаха” з виробництвом 2,5 тис. хлібин та 6 тис. булок. У виробництві були задіяні 6 службовців та 50 робітників на першій та 1 службовець і 25 робітників – на другій [118, с.58-59]. Любителі ласувати шоколадом та цукерками могли споживати продукцію „Фабрики шоколаду та цукерок „Орієнталія” братів Юрграу і Нормана” та „Фабрики шоколаду „Біос” Іванієра та Ельгісера”. На обох фабриках було задіяно 75 працюючих і давали вони спільно продукції на 9 млн. лей в рік [118, с.61].

В 20-х роках зберегли свою діяльність чернівецькі цегельні. Так, відомою була продукція цегельної фабрики „Патрія” – 4 млн. штук цегли; „Уніон” – 3 млн.цеглин; „Малбанія” – 500 тис.; „Фабрики Е.Бреттшнайдера” – 300 тис. цеглин [118, с.66-69]. Діяли й інші підприємства, пов'язані з будівельною галуззю.

Стан промисловості краю на середину 20-х років дещо покращився, про що свідчило збільшення числа підприємств та розвиток окремих галузей промисловості, які перед війною були представлені кількома підприємствами, зокрема, в текстильній та хімічній промисловості. Так, якщо в перші повоєнні роки в місті було лише 5 підприємств текстильної промисловості з персоналом в 135 чол., то на 1926 р. їх нараховувалося вже 26 з задіяними тут 1079 службовцями та робітниками. Вартість вироблюваної підприємствами продукції зросла з 7 млн. лей до 180,4 млн. лей. Число підприємств хімічної промисловості зросло за цей час з 7 до 12 [62, с. 217, 223].

Однак піднесення промисловості вже наприкінці 20-х років змінюється кризою, яка завдала значних збитків промисловцям Чернівців та Буковини. Найбільші збитки та банкрутства зазнали невеликі підприємства, продукція яких не була достатньо конкурентоздатною. До того ж протекціоністська політика уряду Румунії стосувалася здебільшого підприємств в Регаті, тому не дивно, що ряд підприємств деревообробної, металообробної та текстильної галузей припиняли свою діяльність. Певну роль зіграв також штучний демпінг, що його проводили монополістичні об'єднання.

Позначилася криза на підприємствах текстильної промисловості, частина яких була закрита, а частина ліквідована взагалі, що збільшило число безробітних, хоча за офіційними даними текстильна промисловість не зазнала значного удару. Так, якщо в 1928 р. діяло 50 підприємств, то в 1931 р. їх було лише 38, а вартість вироблюваної продукції впала з 323,1 млн. лей до 166,1 млн. лей, що свідчило про кризу у виробництві [4. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2; 62, с.194; 63, с.182].

Харчосмакова промисловість, що була однією з провідних у краї, в роки економічної кризи мусила скоротити виробництво через обмеження споживання, оскільки збут продукції за ціною, нижче собівартості, був надто збитковим для

підприємців. Значно зменшилося виробництво пива та спирту, скоротилося виробництво на підприємствах кондитерської, олійно-жирової, м'ясної, хлібопекарної галузей. Офіційні дані не показують скорочення підприємств металообробної промисловості, і якщо в 1926 р. їх нараховувалося 20, а в 1930 р. - 22, то на 1931 р. їх число перебувало на рівні 1926 р. Не зменшилося число зайнятих на цих підприємствах робітників, зате скорочувалася вартість вироблюваної продукції, яка в 1926 р. становила 123,4 млн. лей, в 1928 р. – вже 109,6 млн. лей, а в 1931 р. впала до 63,4 млн. лей. Зниження вартості вироблюваної продукції свідчило про скорочення попиту на продукцію цих підприємств та відсутність можливості її реалізації [63, с.188-189; 64, с.162-163]. Відповідні зміни відбулися в хімічній, шкіряній, електроенергетичній галузях промисловості, які також були викликані економічною кризою. Найвищої точки остання досягла в 1931 - 1932 рр., після чого почалося поступове поживлення в промисловому виробництві.

У післякризовий період промисловість Чернівців була не в кращих умовах, і підприємства відновлювали діяльність поступово, перебуваючи у стані стагнації. Зокрема, в металообробній промисловості число підприємств скоротилося з 18 до 17, а вартість вироблюваної продукції, хоча й не знизилася, але зросла не дуже значно - з 139 до 141,3 млн. лей [65, с. 230-233]. Текстильна промисловість була представлена в 1934 р. - 45, а в 1935 р. - 46 підприємствами, вартість вироблюваної продукції яких скоротилася з 421,7 млн. до 382,4 млн. лей [65, с. 238-239].

Загалом текстильна промисловість в місті була представлена досить помітними в масштабах краю підприємствами: фабрикою „Інтект” (мала 140 ткацьких верстатів та виготовляла лляну й бавовняну тканини) та „Постеверія Ромине” (117 верстатів, виготовляла тканини з льону, бавовни та шовку), які мали статутний капітал у 10 млн.лей. До акціонерних товариств з обмеженою відповідальністю належали трикотажні фабрики

„Текста” та „Трикот”, що виготовляли одяг. Великим підприємством слід вважати й фабрику „Геркулес”, що мала 12 машин типу „Котторн” та 129 інших різнотипних машин і виготовляла панчохи, жіночу білизну, вироби трикотажу бавовняні, лляні, шовкові.

Фактично текстильна промисловість у Чернівцях повноцінно розгорнулася з 1924 р. з випуску панчіх та трикотажних виробів [98, с. 42]. Випуск текстильної продукції у Чернівцях був загалом явищем майже новим для Румунії, і сама продукція навіть при існуванні вільної конкуренції стала відомою в країні і затребуваною на ринку, що за короткий проміжок часу змінило становище Чернівців. В цілому економічна криза не вплинула суттєво на розвиток текстильної промисловості, і навіть у 30-ті роки Чернівці називали „малим Хемніцем” Румунії.

У другій половині 30-х років вироби текстильних підприємств залишалися затребуваними і досить відомими в Румунії. Серед них були вироби з льону як камгарн та модні дамські тканини, тканина для меблів та краватки, хустинки з бавовни, льону і шовку. Вважалося, що панчохи та трикотаж чернівецького виробництва вигідно конкурував з зарубіжними товарами. Перші роки після кризи були складними для власників текстильних підприємств і через політику уряду, що привела до ускладнень в роботі підприємств, хоча вже у 1936 р. сподівалися на розгортання і виробництва, і торгівлі із зарубіжжям [98, с.43].

Фабрика каучукових виробів „Кауром” (акційний капітал якої складав 10 млн.лей) мала двигун потужністю 548 к.с., на ній працювали 736 робітників. Основна продукція – взуття з каучуку [98, с.45]. Загалом, незважаючи на те, що більшість чернівецьких підприємств була невеликими за розмірами, інтерес до них у міжвоєнний період ніколи не згасав. Це підтверджувала і діяльність у місті консульства Франції, одним з напрямків діяльності якого була комерція та промисловість [97, с.37]. Значний інтерес до промисловості Румунії, особливо текстильної проявляла і Німеччина.

Німецький капітал з другої половини 30-х років брав активну участь у створенні підприємств з виробництва вовняних тканин, був зацікавлений у продукції сільського господарства Румунії [38, с.18].

З початком Другої світової війни спостерігався певний застій у виробництві, викликаний переходом частини промислових підприємств на виробництво військової продукції. Разом з тим значна частина підприємств змушена була діяти в умовах обмеженого постачання сировиною та енергоносіями, через що зупиняли свою роботу.

Освітні заклади міста

Перехід Буковини до складу Румунії став початком змін і у галузі освіти, яка набрала нового вигляду. Основне завдання, яке вирішувала нова влада від самого початку – перехід на румунську мову викладання у всіх навчальних закладах. Пропонували це робити спершу під керівництвом секретаріату народної освіти Румунської національної ради, якою керував Р.Сбієра. 1 липня 1919 р. розпочали видання газети для румунських вчителів початкових шкіл “Тribuna”. Для вчителів початкових шкіл відкрили літні курси румунської мови [94, с.49]. Згодом вчителі не-румуни повинні були складати іспити з державної мови, історії та географії для підтвердження своєї професійної придатності. Фактично перші іспити проводили з 1923 р. Багато вчителів не-румунів було відправлено до Регату або в румунські села Буковини для вивчення державної мови [97а, с.303]. З 1 травня 1923 р. всю освіту на Буковині, також в Дорохойському та Хотинському повітах підпорядкували XIV шкільному інспекторату в Чернівцях [97а, с.302].

Початкові школи в місті досить швидко були переведені повсюдно на румунську мову навчання. Уже у 20-і роки в місті функціонували виключно румунські початкові школи. Діяли вони на законній підставі, законодавчо підтверджені законом про початкову освіту (26 червня 1924 р.). Зокрема, ним же було узаконено створення дитячих

садків для проведення дошкільної підготовки дітей [94, с.304]. Станом на 1934 р. в Чернівецькому повіті з 45 дитячих садків було 32 міських [94, с.99]. В початковій школі у 1927-1928 н.р. у місті нараховували осіб, зобов'язаних навчатися 1838 у віці 5-7 років, 7587 – у віці 7-16 років та 429 – у віці 16-18 років [97а, с.306].

З початковою освітою була пов'язана й діяльність вчительських семінарій, яких у цей час в місті було дві – чоловіча та жіноча. Реформування вчительської семінарії відбулося згідно з міністерським розпорядженням від 22 серпня 1922 р. Ним у 1922-1923 н.р. скасовувалися всі секції вчительської семінарії у Чернівцях, де заняття велися не румунською мовою. Натомість створювалися чоловіча та жіноча вчительські семінарії [97а, с.309-310]. У чоловічій семінарії заняття вели у 1927-1928 н.р 22 викладачі, а у жіночій – 21. Відповідно число слухачів складало у першій 229 (з них 184 румуни) та 332 (258 румунок) у другій [97а, с.312]. В цей же період припинила свою діяльність українська приватна семінарія.

Проте швидка румунізація освіти мала свої негативні наслідки, адже не всі представники національних меншин могли здобути початкову освіту. Намагання уникнути повної денационалізації та дати дітям-представникам національних меншин початкову освіту змушували національні товариства виступати за право здобуття освіти рідною мовою. В Чернівцях одне з таких зібрань пройшло 18 червня 1922 р. в Німецькому народному домі. На ньому представники українців, євреїв та німців міста за участю 1 тис. осіб, обговорили скрутне становище національних меншин та висловили невдоволення з приводу введення румунської мови в школі та судових установах [4. – Оп.1. – Спр.7443. – Арк. 28-31]. 16 липня 1922 р. в Українському народному домі у Чернівцях пройшли збори протесту проти румунізації краю. На них було висловлено протест проти румунізації українських початкових шкіл, закриття українських гімназій та кафебри української мови Чернівецького університету. В резолюції зазначалося,

що створено таку систему іспитів, “завдяки якій 75% вступників у першій клас провалюються на екзаменах”. Таким чином збори протестували проти закриття українських початкових, ремісничих шкіл і перетворення їх на румунські [12, с.223-224]. Протестували проти румунізації освітніх закладів також представники німецької громади. На зборах 26 листопада 1922 р. у Чернівцях представники німецької громади як лояльні громадяни вимагали урівняння німців з румунами в галузі судівництва, адміністрування та освіти й вимагали відновлення в краї німецьких шкіл [4. – Оп.1. – Спр.7443. – Арк.50-51]. Члени Української секції Інтернаціональної соціал-демократичної партії Буковини на зборах 4 липня 1926 р., обговоривши стан освіти в краї, схвалили резолюцію з вимогами відновлення української школи, навчання українською мовою в ліцеях Чернівців, Вашківців, Кіцманя та Серету, а також створення українського університету в Чернівцях [21. – 1926. – 25 лип.]. Проте протести не давали результатів і все, що залишалось товариствам, це організувати літні курси рідної мови. Негативною була оцінка стану освіти й окремими румунськими політичними діячами. Зокрема, у 1924 р. депутат парламенту І.Сіміонеску говорив про скрутний стан у шкільництві, зауваживши, що в Трансільванії та на Буковині професорські посади займають особи з недостатнім рівнем освіти. Коментуючи цей виступ, “Зоря” зазначала, що “будучність покаже, яку шкоду заподіяли румунські шовіністи в своїм недоумстві свому краєві, нищачи просвітність меншостей та занедбуючи піднесення культури румунського населення” [18а. – 1924. – 21 лют.].

З приходом до влади уряду Націонал-цараністської партії активізувався в північній частині Буковини рух за викладання рідною мовою у школі, але лише 31 грудня 1929 р. видано міністерський декрет про викладання у школах з більшістю учнів-українців 8 годин української мови на тиждень у нижчих класах та 6 годин – у вищих. У 1931-1932 рр. ця постанова то скасову-

валася, то знову запроваджувалася, але виконати розпорядження цілком не могли через відсутність достатньої кількості вчителів. У 1934 р. було видано розпорядження про заборону викладання у школі української мови [29, с.103, 110].

В галузі **середньої освіти** в місті відбувалися зміни впродовж всього описуваного періоду. Середні навчальні заклади вирізнялися різноманітністю і в цілому поділялися на дві групи: державні та приватні. Вже у 1919 р. проведено зміни у складі ліцеїв міста. Тоді з'явився Перший теоретичний ліцей імені А.Пумнула. Слідом було створено національні ліцеї, а саме Німецький ліцей №2 ім. Куза Воде та єврейський ліцей №3 ім. Мірона Костіна, які утворили шляхом поділу колишньої гімназії №1 [93, с.280]. Описуючи німецький ліцей, П.Демант зазначає, що він був “розсадником найбільш низькопробного націоналізму великогерманської орієнтації”. Та разом з тим ним охарактеризовано цей же заклад, як такий, що давав ґрунтовну підготовку. Найбільше займалися філологічними дисциплінами, тоді як математика краще вивчалася у ліцеї №1. Серед викладачів ліцею П.Демант виділяє Ф.Ланга, який наполегливо працював з учнями при вивченні німецької мови та літератури. Він же давав учням, особливо сільським, завдання зі збору фольклорного матеріалу. Як результат випускники гімназії знали і літературу, і були досить грамотними [37, с.100-103]. В ліцеї №2 першим директором став П.Крістоф, а після нього – І.Могелніцкі. Предмети викладалися румунською та німецькою мовами. Для німецьких учнів діяв інтернат, директором якого також був Ф.Ланг [94, с.70]. У 1927-1928 н.р. у ліцеї навчалося 234 учні з меншин та 1 румун.

Гімназія №2 була перетворена на ліцей №4, який пізніше отримав ім'я Великого воєводи Мігая. У 1927-1928 н.р. тут вчилася 312 учнів та працювали 27 вчителів [93, с.286]. При цьому ліцеї у 20-х роках діяло жіноче відділення. Поляки також отримали власний середній навчальний заклад – ліцей №5, який вже у 1922 р. розформували [94, с.64].

Ліцей №3 у 1923 р. мав 57 викладачів та 1139 учнів. В 1927-1928 н.р. в ліцеї навчалося 458 учнів, для яких проводили заняття 29 викладачі [93, с.280,286]. Серед учнів 319 осіб факультативно вивчали єврейську мову. Серед викладачів ліцею були Й.Маркус, Е.Сігалл. У 1923-1926 рр. директором ліцею був А.Літяну, а від 1926 р. – В.Вітенку [94, с.71].

Надто прискіпливе ставлення румунської професури до учнів державних ліцеїв з числа меншин у місті привело й до трагічного випадку у жовтні 1926 р. На бакалаврських іспитах 1926 р. у Першому ліцеї м.Чернівці зі 106 випускників 92 гімназисти-євреї не склали іспит у професора історії Діаконеску. Провал на випускних іспитах означав втрату можливості поступити до університету. Це породило конфлікт між професором та гімназистом Д.Фалліком. Останній після інциденту на вулиці Я.Флондор разом з двома десятками інших осіб був заарештований поліцією за звинуваченням у знущаннях над державним службовцем при виконанні службових обов'язків. Слідом за цим у листопаді 1926 р. розпочався судовий процес над звинуваченими. Останні не мали змоги залучити достатньо адвокатів для захисту, але згода професора К.Радулеску захищати Д.Фалліка змінила хід процесу. Проте після судового засідання він був розстріляний студентом Н.Теуту і помер за два дні по тому [48, с.136-138].

Реальну школу у 1921 р. було реформовано у реальний ліцей з восьмирічним навчанням (Реальний православний ліцей №1), який впродовж всього періоду вважався одним з найсучасніших реальних ліцеїв країни. Пізніше його перейменували у Православний чоловічий ліцей ім. митрополита Сильвестра [94, с.66]. У 1927-1928 н.р. він мав 22 викладачі та 357 учнів, з яких 265 (74%) були румунами [93, с.281]. У 1921 р. до рангу державних переведено жіночий православний ліцей, відомий також як Православний жіночий ліцей №1 “Елена Доамна”. Першою директоркою його в румунський період стала А.Шандру-Луція. З 1925 р. в ліцеї засновано шкільний комітет. Ліцей служив базою для

проходження педагогічної практики студентів Чернівецького університету. Учениці ліцею під керівництвом викладачок заснували “Освітнє учнівське товариство “Домніца Іляна””, а 1938 р. в ліцеї видавали журнал “Домніца Іляна” [94, с.68]. Діяв у місті й жіночий ліцей №2 “Олтя Доамна” [94, с. 69-70].

22 жовтня 1924 р. відкрився в місті військовий ліцей ім. Штефана Великого, в якому спершу були I та V класи й навчалося 160 учнів. Серед працівників ліцею були А.З.Н.Поп, М.Абаджер [94, с.75]. Незначний проміжок часу (до 1930 р.) в місті діяв чоловічий державний реальний ліцей №2 [94, с.76]. Функціонувала й школа для сліпих і глухих, в якій навчання велося за німецькою системою і викладалося рукоділля для сліпих дівчат, технічні дисципліни для глухих та музика для сліпих [94, с.82]. З приватних ліцеїв для цього періоду можна відзначити чоловічий приватний ліцей ім. Емануїла Грігоровіце, серед викладачів якого був Г.Грігоровіч, приватні жіночі ліцеї “Юліа Хашдеу” та “Кармен Сілва”, приватний чоловічий ліцей “Мігай Емінеску”, приватні польська та німецька гімназії, приватний жіночий семінар “Фаміліа Маріей” [94, с.79-81].

Мовна проблема виникала для представників національних меншин і в середніх навчальних закладах. Неможливість здобути початкову освіту скорочувала число претендентів на середню серед українців, німців, євреїв. Але й пройшовши курс навчання, вони не завжди могли скласти випускні іспити. Так, з числа 40 учнів-українців випускників IV ліцею у 1929 р. лише 10 склали іспити. В 1934 р. претендувати на вищу освіту могли лише 6 українців. У 1937 р. з 16 учнів-українців до випускних іспитів допустили чотирьох [21. – 1929. – 20 жовт.; 23. – 1937. – 6, 9 лип.; 22. – 1934. – 8 лип.].

Зі встановленням в Румунії в 1938 р. королівської диктатури на Буковині мали місце нові обмеження у вживанні національних меншин. Стурбовані мовною ситуацією провідники німців відзначали скорочення числа німців серед студентів, адже багато хто з них змушений був відїжджати до Німеччини для здобуття освіти [27,

с.371; 6. – Оп.1. – Спр.21144. – Арк. 1-2; 7. – Оп.1. – Спр.1267. – Арк. 23, 27]. В умовах королівської диктатури вимога викладання рідною мовою стала для національних меншин привабливим гаслом, яке румунський уряд використовував для власного зацікавлення. Для українців міста воно було реалізоване частково вже під час ведення переговорів стосовно створення української секції у Фронті національного відродження. Так, державний підсекретар С.Драгомір в листопаді 1939 р дав розпорядження про викладання 2 годин на тиждень української мови в ліцеї №4 м. Чернівці, що було прихильно зустрінуте лідерами українців. По досягненні угоди у квітні 1940 р. з’явилося розпорядження про викладання 4 годин мови та 2 годин релігії у школах, де учні-українці склали 25%.

Для контролю за виконанням цього розпорядження в Сучавській та Дністровській областях було введено при Чернівецькому шкільному інспектораті посаду інспектора по українських школах. Одночасно для забезпечення шкіл вчителями семінарії в Кишиневі та Чернівцях отримали розпорядження про підготовку вчителів-українців. Також в Чернівецькому університеті на кафедрі славистики дозволили викладання української мови та літератури. Ці дії пояснювалися в заяві С.Драгоміра, зробленій в парламенті, де було наголошено, що забезпечуючи “українцям нормальні умовини вільного життя, так само як це зробили ми для всіх меншостей у країні, ми гадаємо, що виконання спільно усталеного програму й мирної співпраці є обов’язком провідників, яких має українська меншість” [23. – 1939. – 28 лист.; 1940. – 26, 30 квіт.]. Останній передвоєнний випуск в ліцеях міста відбувся у червні 1940. Тоді склали іспити зрілості всі учні ліцеїв, але, за традицією, не всі змогли їх успішно подолати. Так, у ліцеї ім. Арона Пумнула з 81 їх склали 75 осіб, у ліцеї ім. Митрополита Сильвестра – 63 з 83 та у ліцеї ім. Великого воеводи Мігая – 60 зі 100. З усього числа українці склали 15 осіб [23. – 1940. – 25, 26 черв.].

Свій розвиток отримала професійна освіта. Остання фактично була започаткована в австрійський період, але по війні у ремісничі та інші школи відбувається притік саме румунів. Тогочасна статистика зокрема приводить дані про таке збільшення. Так, у школах архітекторів зі 123 учнів у 1927-1928 н.р. 39 становили румуни, 65 - німці, 8 - поляки, 9 - євреї, 1 - українець, тоді як у 1913-1914 н.р. серед 113 учнів було 4 румуни, 52 німці, 12 поляків, 11 українців, 32 євреї. Подібне зростання числа румунів було помітне і в інших закладах. Так, у школі керівників громадських робіт румуни склали абсолютну більшість - 54 з 74 учнів. У жіночій ткацькій школі серед 44 учениць 24 були румунки [121, с.320-321].

Серед ремісничих шкіл виділялася школа архітекторів, яка була виділена після війни з Промислової школи. Слідом за нею була утворена згадана вище школа керівників громадських робіт. Як вища технічна школа виступала приватна технічна школа "Технікум", яка діяла впродовж всього міжвоєнного часу [94, с.86]. Як приватна діяла й реміснича єврейська школа, яка мала чоловічу столярну та жіночу кравчинську секції [94, с.87].

Окрім ремісничих шкіл, у місті розвивалися заклади комерційної освіти. Так, у 1922 р. було створено на базі існуючої комерційної школи Вищу комерційну школу з чотирирічним навчанням. Цей заклад фактично було створено після того, як у місті різні товариства вже заснували приватні комерційні школи. Зокрема, це були школи "Прогрес" (1919), "Успіх" (1919) та початкова і вища комерційна школи "Товариства Сучасна школа" (1921). Ці школи використовували державну програму і мали чоловічу та жіночу секції. У 1927-1928 н.р. у вищій комерційній школі навчалося 129 учнів, серед яких було 53 румуни, 6 німців, 3 поляки, 4 українці, 62 євреї. У приватних комерційних школах в той навчальний рік вчилася 284 учні, з яких переважна більшість (229) склали євреї [121, с.322-323].

Новим в освіті стало створення професійних жіночих шкіл, які виникли в краї після війни. Так,

у 1919 р. чернівецька філія "Спілки румунських жінок" створила клас професійної жіночої школи. З 1 січня 1924 р. Міністерство освіти взяло на себе турботу по оплаті вчительського персоналу школи, а влітку 1928 р. було зведено й приміщення для школи. У ній в 1927-1928 н.р. вчилася 129 учениць: 95 румунок, 16 українок, 13 німкеней та 5 польок [97а, с.324-325]. З 1924 р. школі присвоєно II клас, а пізніше й I клас, згідно з яким навчання в ній стало тривати 5 років [94, с.88]. До закладів професійної освіти слід віднести також школи, що готували медичних працівників нижчої ланки (сестри-жалібниці, акушерки і т.п.), навчання в яких тривало по 2 роки [94, с.88-89].

У міжвоєнний період Чернівці стали одним з провідних наукових центрів Румунії завдяки діяльності **Чернівецького університету**. Останній також був реформований відповідно до політики румунізації освіти. Німецький університет у Чернівцях був румунізований декретом-законом від 12 вересня 1919 р. 24 вересня в Синодальній залі резиденції митрополита відбулося урочисте відкриття румунізованого університету. Говорячи про цю подію, українська газета "Воля народу" з притаманною їй різкістю зазначала, що університет перетворено на "вузькоглядний румунський. Двері до давньої святині заперті вже для не-Румунів, але й бо святиня перестала бути святинею, вона стала розсадником шовіністичних почувань" [18. - 1919. - 25 вер.]. Проте після румунізації університету в ньому ще деякий час працювали викладачі-німці А.Пенекке, Ф.Нетоліцкі, Є.Герцог та К.Зієрен [77, с.267, 265; 59, с. 73-74; 34, с.122].

Вже 5 листопада 1919 р. в Чернівецькому університеті приймалися екзамени з права румунською мовою. 13 листопада в університеті др. Котос розпочав читання курсу фундаментальної теології, а 11 грудня 1919 р. відбулася інавгурація університету курсами викладачів А.Єшана, Д.Мармелюка, К.Бераріу, М.Гушуляка. 29 січня 1920 р. король Фердинанд I підписав декрети стосовно призначення професорів університету. 21 березня 1920 р.

студенти університету вимагали створення медичного факультету. 3 квітня 1920 р. університету було передано Румунським банком 10 тис. лей [82, с. 73, 76, 78, 82]. 24 жовтня 1920 р. відбулася інавгурація Чернівецького університету в присутності королівської пари та членів уряду. Першим ректором румунізованого університету став І. Ністор [77, с. 267].

Румунізований університет керувався ректором, але важливі рішення приймалися колегіально сенатом університету. Певний час навчальний заклад діяв у складі трьох факультетів, а в 1923 р. філософський факультет був розділений на науковий та філософсько-філологічний. Теологічний факультет університету мав кафедри біблійних студій Старого Завіту, біблійних студій та екзегези Нового Завіту, всесвітньої історії церкви, практичної теології, апологетики, моральної теології. З викладачів факультету відомі В. Тарнавські, В. Георгіу, Р. І. Кіндя, М. П. Шесан, В. Лойкіце, Н. Котос, В. Шесан та ін. [95, с. 69-79]. У період між війнами на теологічному факультеті, на відміну від попереднього періоду, навчалися також і жінки.

Юридичний факультет, як і філософський, на відміну від теологічного, був романізований значно більше. Так, тут було встановлено поділ на дві категорії у навчанні. Для отримання диплома ліценціата права навчання тривало 3 роки, протягом яких вивчали римське право, цивільне право, карне право, політичну та національну економію, комерційне право, історію права, медицину та ін. По завершенні курсу можна було претендувати на ступінь доктора юриспруденції по закінченні ще двох років навчання. Тут навчання проводилося у секціях юридичній та політико-економічній. Увагу приділяли римському праву, міжнародному праву, церковному праву. Докторський ступінь отримували після іспитів та захисту дисертації. У 1937-1938 н.р. термін пошукувачів ступеня ліценціата складав вже 4 роки [95, с. 100-103]. З викладачів факультету знаними були Г. Алексіяну, К. Бераріу, Д. Бусуйоческу, Г. Крістеску, Г. Дрегенеску, М. Гакман, К. Іспеску-Грекул та ін. [95, с. 105-124].

Філософсько-філологічний факультет у міжвоєнний період мав три відділення – філософії, історії та філології. Філософське відділення здійснювало підготовку студентів за такими кафедрами: історії філософії та естетики, психології та логіки, соціології, етики та політики, педагогіки та історії педагогіки. Шість кафедр мало історичне відділення – історії румунів, античної історії, греко-римської епіграфіки та старожитностей, всесвітньої історії: середньовічної, нового часу та сучасної, історії Південно-Східної Європи, історії мистецтв, візантиністики. Проте найбільш структурованим на факультеті було філологічне відділення, яке нарахувало 11 кафедр. Серед них були кафедра історії румунської мови та літератури, сучасної румунської літератури та фольклору, румунської мови та літератури, грецької мови та літератури, романської філології, французької мови та літератури, італійської мови та літератури, німецької мови та літератури, англійської мови та літератури, славістики, індоєвропейської філології [95, с. 126-127].

З викладачів відомий К. Зігель, який працював в університеті до 1927 р. на кафедрі історії філософії та естетики. Працювали на факультеті на філософському відділенні В. Герасім, А. Єшан, Т. Келаріу, Т. Брейляну, С. Геїна та ін. [95, с. 129-132]. На історичному відділенні провідним викладачем у той період став І. Ністор, якому на кафедрі історії румунів асистував І. Корфус. Доцентом цієї ж кафедри був і Т. Белан. Античну історію викладав Т. Саучук-Севяну, а всесвітню – Р. Кіндя. На кафедрі історії Південно-Східної Європи працював А. Бокенецу. Історію мистецтв викладали О. Луція та А. Тзігара-Самуркаш. Візантиністику вів в університеті В. Греку [95, с. 133-139]. Серед викладачів філологічного відділення відзначали А. Прокоповича, Л. Мораріу, П. Іроас, Д. Мармелюка, Є. Герцога, В. Мораріу, Д. Протопопеску, Г. Нандріша та ін. [95, с. 140-151].

Науковий факультет був створений у складі відділень математичного, фізичного, хімічного, природничих наук та географічного. На матема-

тичному відділенні, зокрема, читалися курси з вищої алгебри та елементів аналізу, аналітичної геометрії, теорії функцій, раціональної механіки, астрономії та геодезії. Фізичне відділення включало кафедри загальної, експериментальної, теоретичної та космічної фізики. Хімічне відділення поруч з кафедрою неорганічної та органічної хімії, мало кафедру харчової хімії. Кафедри зоології, ботаніки, фізіології рослин, палеонтології і стратиграфії, геології та петрографії діяли на відділенні природничих наук. Географічне відділення мало кафедру загальної географії, антропології та етнографії [95, с.159-160]. З викладачів математичного відділення відомі С.Стоїлов, асистентом якого був Г.Ботез, Г.Вренчану, М.І.Ніколеску, Д.Гулубей. На фізичному відділенні кафедри очолювали Н.Стеляну, Є.Бедереу, К.Г.Бедряг. Єдиною в країні була кафедра космічної фізики, на якій працювали І.Г.Попеску та Ш.Стеляну [95, с.161-169]. На хімічному відділенні провідними викладачами можна назвати Н.Д.Костяну, І.Цопу, Г.Костяну. Школа зоології була представлена Є.Ботезатом. Працювали також Н.Флореску, М.Гушуляк, К.Бауер, Ф.Нетоліцкі, А.Мюльдорф. Палеонтологією займалися К.А.Пенекке та О.Попеску. Відомим був і антрополог та археолог Ч.Амброжевіч. На географічному відділенні працював К.Бретеску [95, с.169-184]. Загалом можна відзначити, що університет мав хоча і змінений, проти попереднього періоду, але досить кваліфікований контингент викладачів.

Окрім змін у викладацькому складі, відбувалися зміни у національному складі студентів. Вже в 1920 р. в університеті було 250 вільних слухачів-євреїв з Бессарабії, які значно змінили настрої студентства. Стосовно національного складу студентів можна відзначити, що в 1925 р. серед 159 студентів теологічного факультету було 23 українці, на філософсько-філологічному, де навчалося 203 студенти, було 112 румунів та 26 українців, а на науковому – 22 українці із 174 студентів. В наступні роки (1926-1928) число українців на філософсько-філологічному

факультеті зросло, а зменшилось на науковому [4. – Оп.2. – Спр.340. – Арк. 5; 68, с.34, 52, 81, 119; 69, с. 187-188, 241, 244-245]. Проте відтворити повну картину національного складу студентства завжає відсутність даних по національному складу студентів усіх факультетів, хоча можна вважати, що більшість з них була румунами. У 1923 р. відновлено видання журналу “Junimea Literară” та “Candela”, а з 1924 р. став видаватися історико-філологічний журнал “Codrul Cosminului”. Також у 1927 р. започатковано видання “Revista Filologică” та “Buletinul Facultății de Științe” [77, с. 275].

Вже у другій половині 20-х років значно зросли потреби університету і він вже не міг виконувати свою функцію, розташовуючись у двох корпусах. На початку 30-х років сенатор університету Д.Мармелюк звернувся до уряду з проханням про покращення матеріального становища університету, його студентів та викладачів. Як результат прийнято рішення про спорудження нового корпусу університету, який урочисто відкрили 12 жовтня 1935 р. [24. – 1931. – 30 вер.; 58, с.27-28]. Спорудження цієї будівлі дозволило говорити про появу університетського містечка в цій частині міста. Своєрідним кроком у намаганні покращити становище університету та довести відданість буковинців короні стало проголошення короля Кароля II почесним доктором університету та надання його імені навчальному закладу [70, с.9].

Студентський склад 30-х років в університеті визначався переважанням студентів-румунів. У 1933-1934 н.р. на чотирьох факультетах навчалося 2145 (74%) румунів, 152 (5%) українці та 613 (21%) представників інших національностей. В подальші роки склад студентів змінювався, причому число українців мало тенденцію до зниження. Так, в 1934-1935 н.р. навчалося 138 українців, в 1935-1936 н.р. вже 104, в 1936-1937 н.р. - 112, а в 1937-1938 н.р. - лише 75. Наприкінці 30-х років з 1959 студентів 1 568 (80%) були румуни, а серед інших - лише 74 (4%) українці. Це було доказом падіння числа українців серед студентів і пояснювалося

“Пам’ятник Об’єднанню”
“Monumental Uniri” .
Споруджений
1924 р.

Мешканці
дитячого притулку,
зібрані з нагоди
влаштування балу
для збору коштів
на притулок.
Квітень 1924 р.

Представники
цивільної та
військової влади
з митрополитом
Віссаріоном
після урочистого
богослужіння
в соборі Св.Духа.
10 травня 1936 р.

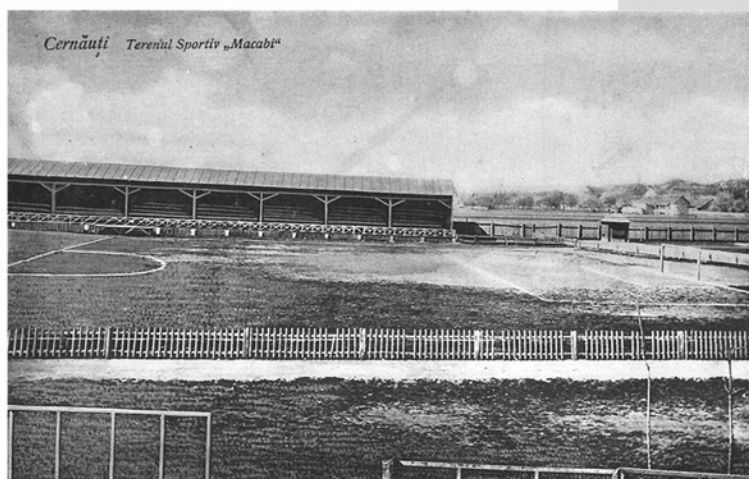

Цукерня Д.Грюна в м.Чернівці.
Друга половина 30-х рр.

Будинок соціальної
допомоги в Чернівцях

Стадіон товариства «Маккабі»

Ринок на площі Васіле
Александрі. Початок 20-х рр.

Казарма 113
піхотного полку.
Поштівка
поч.20-х рр.

Маніфестація
румунських
студентів.
20-і рр.

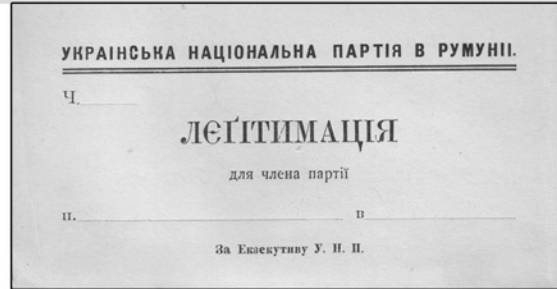
Фіакри на площі
В.Александрі.
30-і рр.

Святковий марш. 10 травня 1936 р.

Бланк посвідчення члена Української національної партії, 30-і рр.

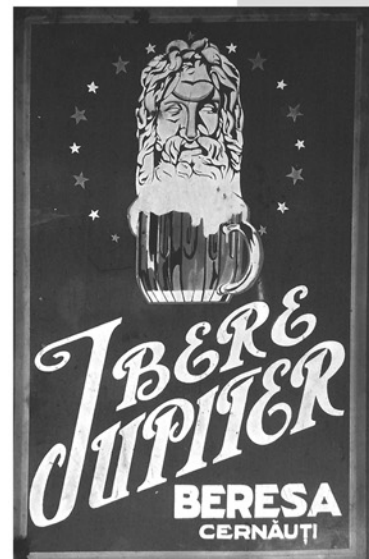
Вівіска фотоательє. За традицією пишуть німецькою мовою. 20-і рр.

Готель «Палас» та будинок по вул. Хотинській – два обличчя одного міста

Str. Hotinului № 42 vedere frontală

Реклама пива «Юпітер» від броварні «Береса»

відсутністю на Буковині роботи для випускників університету, а також малим числом українців, що отримали середню освіту [70, с.56, 69, 84, 108, 187, 196-206, 221,298, 346, 362; 71, с.44, 156; 72, с.25; 23. – 1938. – 19 січ., 3 лют.].

Для викладацького складу університету було властивим розширення зв'язків з університетами інших країн. Протягом 30-х років викладачі брали участь у наукових конференціях, що проходили в Софії, Празі, Варшаві, Кракові та ряді інших університетських центрів Європи. Відзначалися в університеті річниця багатьох подій, проводилися зустрічі з вченими Франції, Італії, Чехословаччини. В листопаді 1935 р. досить успішно пройшов семінар пам'яті Г.Гана, де доповідав С.Стоїлов, а на математичному семінарі, що мав місце того року, були присутні вчені з Варшавського, Бухарестського, Паризького та Гамбурзького університетів. Вчені університету вели наукові розробки, досягнувши певних успіхів в галузі хімії, математики та фізики [70, с.97-98, 128-129, 224-225].

В 1937 р. було прийнято рішення про спорудження нової бібліотеки та архіву університету, що частково субсидувалося митрополією Буковини [72, с.245; 59, с.82]. Цей крок був не випадковим, адже бібліотека університету, будучи структурною його одиницею, одночасно виступала в ролі наукового інституту. Від 11 серпня 1919 р. її очолював доктор теології та філософії Н.Котлярчук. Перебуваючи на посаді директора бібліотеки, Н.Котлярчук склав проект закону про діяльність бібліотек, який було заслухано та обговорено на всерумунській нараді бібліотекарів 3-5 червня 1922 р. у Чернівцях [55, с.95].

З 15 жовтня 1922 р. бібліотеку очолив К.Мандичевський, який спільно з науковцями університету розробив правила та інструкції з обслуговування читачів. Це дійсно було потребою часу, адже відвідувачами бібліотеки були не лише студенти та викладачі університету, але й інші мешканці міста, які мали потребу в отриманні певної наукової інформації. Однак одночасно працівники

бібліотеки могли обслужити лише 36 відвідувачів. Поповнення фондів бібліотеки здійснювалося на підставі закону від 27 листопада 1922 р., згідно з яким бібліотека отримувала безкоштовно по два примірники друкованої продукції всіх видавництв Румунії. Крім того, до бібліотеки надходила література з-за кордону, зокрема з Франції, Італії, Німеччини, СРСР та ін. Надсилалися сюди й видання Ліги Націй. Починаючи від 1925 р. бібліотека університету від держави отримувала 525 тис. лей на придбання книг. Загалом за своїм багатством фонди університетської бібліотеки займали друге місце в Румунії, поступаючись лише бібліотеці Румунської академії [55, с.95-97].

Активна робота бібліотеки на кінець 30-х років вже не узгоджувалася з її розташуванням. Продовжуючи традицію розбудови університетського кварталу, 24 жовтня 1938 р. було закладено перший камінь у фундамент будівлі бібліотеки та архіву університету. Впродовж 1938-1939 рр. будівельною фірмою А.Долінера було зведено стіни бібліотеки, але внутрішні роботи не були проведені за браком коштів [71, с. 218-219; 72, с.398; 73, с.243]. Загалом протягом міжвоєнного періоду університет мав широкі можливості для розвитку своєї діяльності, виконуючи наукові та навчальні завдання.

Медичні заклади міста

Після включення Буковини до складу Румунії вже у першій половині 20-х років тут проведено реорганізацію медичної служби. Буковина разом з Хотинським повітом та північною частиною Молдови була включена до складу VIII санітарної області, керівництво якою здійснював Генеральний санітарний інспектор. Санітарним інспекторатом у місті засновано регіональний склад медичних засобів та інструментів, регіональний склад медикаментів та лікарських засобів, а також Інститут гігієни. Останній мав 2 відділення: бактеріологічне та хімічне для проведення досліджень продуктів харчування, напоїв та ін. [113а, с.199; 36а, с.53].

Інспекторатом організовано вакцинацію населення, і число вакцинованих постійно зростало. Так, якщо у 1919 р. вакцинованих було 2627, то у 1920 р. їх число зросло до 5737, а 1921 р. – 7557 осіб, при цьому зріс показник невдалих вакцинацій. Останнє було причиною проведення повторних вакцинацій [113а, с.204-205]. Проводилися лікарями в місті й безкоштовні консультації як вдома, так і в диспансерах. Зокрема, у 1918-1928 рр. перших було 3176 осіб, а других – 26158 [113а, с.208-209]. Серед хвороб, за якими консультували, були сифіліс, туберкульоз та зляжисний кон'юнктивіт [113а, с.212-215]. Проте найбільше хворіли на такі інфекційні хвороби, як висипний та черевний тиф, скарлатину, дифтерію. Туберкульоз залишався масовим захворюванням, зокрема у 1931 р. в місті було 839 хворих [36а, с.49]. Високою була й захворюваність на зуб і впродовж 1935-1938 рр. в місті зафіксовано 2206 хворих, з яких переважна більшість мешкала в передмістях Монастирська, Гореча, Роша [36а, с.50].

Показником ставлення держави та громади до власних громадян може бути і стан медичних закладів. У Чернівцях діяли медичні заклади, засновані у попередній період. Так, провідним вважався Центральний шпиталь, з 1931 р. - шпиталь імені короля Кароля II, який на кінець 30-х рр. мав 8 відділень. Серед них 2 хірургічні, 2 відділення внутрішніх хвороб, 1 відділення шкірно-венерологічне, 1 – лор-відділення, 1 відділення очне та 1 відділення інфекційних хвороб. Розрахований шпиталь на 565 місць. Продовжував діяти шпиталь для лікування психічнохворих. В ньому передбачалося 800 місць та відділення неврології, психіатрії та розумововідсталіх. Наприкінці 30-х років шпиталь мав відділення у с.Чортория.

Діяв у місті Інститут гінекології та акушерства, в якому було 80 місць і яким керував др. О. Георгіан. Для чернівчан того періоду інститут був відомий під назвою “Матернітатя” (пологовий будинок). За традицією лікарню для дітей називали лікарнею Фішера. Вона була розрахована на 115 ліжок та управлялася др.І.Бодя. Та все ж найбільш

відомим був Єврейський шпиталь, який утримувався єврейською громадою міста. Значна частина тих, що потрапили в аварію чи були жертвами нападів на вулиці, ставали пацієнтами цього шпиталю.

З інших закладів існували диспансер для хворих туберкульозом, який започаткувало Товариство боротьби з туберкульозом, антивенерична амбулаторія, 6 диспансерів міських (по одному в кожному медичному районі міста), диспансер очних хвороб при муніципії міста, університетський диспансер, два притулки для калік; притулок для глухонімих [103а, с.107; 87б, с.155-156; 36а, с.57-62]. Закритими для більшості городян вважалися військові шпиталі, які також діяли в місті. Це, власне, загальний шпиталь та шпиталь очних хвороб [76, с.117]. В місті достатньо знаними були лікарі А.Залозецький, І.Бодя, О.Шевчукевич, В.Гузар, др.Флор. Однак число лікарів було недостатнім для обслуговування мешканців міста, зокрема на 9400 дітей міста припадало лише 6 лікарів [36а, с.54].

Проте відсутніми в місті були громадські лазні [103а, с.109]. Це змусило при наявних 3-х приватних лазнях наприкінці 30-х років вирішувати питання з підтримання чистоти тіла не тільки у мешканців міста, але й прибулих до нього, в тому числі біженців. Вода подавалася до міста у досить значних обсягах, але мали місце й перебої з подачею води, що неодноразово критикувалося у газетах. У 1938 р. місто спожило 4 745 тис. м³ води при ціні 8 лей за 1 м³ [76, с.108].

Політичне життя міста

Для Чернівців румунське володарювання розпочалося з введення стану облоги. Вперше його ввели у листопаді 1918 р., а у зв'язку з початком Хотинського повстання командир VIII дивізії генерал Я.Задік оголосив введення стану облоги 13 (26) січня 1919 р. у прилеглих до Бессарабії повітах Буковини. Згідно з наказом заборонялися збори та масові святкування. Пересування у передмістях Чернівців та самому місті дозволялося від 6-ої ран-

ку до 6-ої вечора. Лише особи, що харчувалися у ресторанах, мали право перебувати на вулиці до 8-ої вечора. Передбачено було і нагальні випадки, коли в разі потреби у лікарі, купівлі ліків і т.п. прохід дозволявся із супроводом. Вільно можна було пересуватися до залізничного вокзалу та з нього, якщо мандрували потягом. Відповідним чином заборони поширювалися й на торгові заклади, яким забороняли продавати алкогольні напої. Також заборонялися всі розважальні заходи на період стану облоги. Цензурі підлягали всі друковані видання. Заборонялося також носити зброю без дозволу та її застосовувати. З огляду на те, що наприкінці 1918 р. у Чернівцях скуповувалася зброя мешканцями міста, цей захід не був зайвим з точки зору органів, покликаних придушувати всілякі порушення [13, с.228; 8. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.11].

Війна залишила свій спадок у вигляді надзвичайно високих цін на споживчі товари. Соціал-демократична газета „Vorwärts” порівняла витрати сім'ї з чотирьох осіб протягом тижня у 1914 та 1919 рр. і дійшла висновку, якщо 1914 р. продукти харчування та паливо коштували сім'ї 23 крони, то у 1919 р. – 350, тобто у 15,2 рази вище від довоєнного при невідповідному зростанні цін та заробітної плати [25. – 1919. – 22 бер.]. Відчутного удару по матеріальному становищу трудящих було завдано також під час обміну австрійських крон на румунські леї.

7 листопада 1919 р. на Буковині відбулися перші вибори до румунського парламенту, обрані депутати вирушили до Бухареста 17 листопада. Урочисте відкриття парламенту відбулося 20 листопада, з якої нагоди митрополит Буковини Володимир відправив урочисту службу в кафедральному соборі міста [83, с.73-74]. Проте спокій міста 17 листопада 1919 р. порушив виступ солдатів 113 піхотного полку. Основною його причиною було незадоволення солдатів умовами служби, але зіграла свою роль й агітація, яку вели колишні офіцери австрійської армії, українці, які пропонували солдатам тікати за Дністер та вступати до лав

українських збройних сил [3. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.3, 10зв.].

Увечері 17 листопада 1919 р. група солдатів 113 піхотного полку підбурила інших до виступу та залишення полку, в результаті чого лише 9-а рота залишилася у казармі. Повсталі розділилися на кілька груп, одна з яких вирушила по вул. Трансільванії у місто; інша – по вул. Трансільванії до станції Гредіне публіке; третя – до казарм 25-го полку і четверта – у напрямку на Горечу. Солдати дорогою співали пісень та стріляли у повітря, а діставшись вокзалу, намагалися залізницею залишити місто. Проте всі групи були роззброєні та затримані солдатами 25-го полку та 3 полку прикордонників [12, с.180-182]. Як видно, повстання було стихійним та неорганізованим, через що швидко розгромлене. Головну роль у вибуху повстання зіграла агітація, що велася серед солдатів полку і мала провідною ідею невизнання північної частини Буковини за Румунією та неправомочності рекрутування буковинців до румунської армії [3.– Оп.1 – Спр.41. – Арк. 2, 3, 7, 11, 34, 36]. Згодом, з 20 лютого по 2 березня 1920 р. вівся судовий процес проти 149 учасників повстання, з яких 8 засудили до страти, 5 – виправдали, а решту засудили до каторжних робіт на терміни від 5 до 20 років [12, с.184-185]. В подальшому солдати 113 полку відзначалися дезертирством, зокрема впродовж одного місяця 1920 р. з полку дезертирувало 44 чол. [12, с.202-203].

Чернівці залишалися центром політичного життя Буковини. Саме тут члени Румунської національної ради, що вже після прилучення Буковини до Румунії почала розпадатися, утворили нові політичні організації. Одна з них, Демократична партія об'єднання, маючи регіональний характер, була створена групою, яку очолював професор І.Ністор – прихильник якомога швидшої уніфікації та консолідації Румунії. 18 квітня 1920 р. у Чернівцях пройшов конгрес Демократичної партії об'єднання, на якому учасники висловили своє ставлення до діяльності уряду А.Авереску. Спрямування до уніфікації Великої Румунії стало

причиною приєднання цієї партії до Націонал-ліберальної партії 21 січня 1923 р. [110, с.219-220; 111, с.414; 113, 45-46; 83, с.83]. Діючи у місті під час парламентських виборів, члени цієї організації опиралися на відомих місцевих лідерів і з успіхом для себе у 20-х роках використали імена С.Вайсельберга та Б.Штраухера [21. – 1926. – 23 трав.]. Представники румунських політичних кіл встигли створити у 20-х роках також місцеві організації Народної партії, яку очолив Д.Попович, існувала й організація Національної партії, яку очолив Т.Брейляну [108, с.255-258; 21. – 1927. – 11,25 груд.; 100, с. 9; 11. – Оп.2. – Спр.113. – Арк.2].

Не порушили традицію створення політичної організації і представники угруповання члена Румунської національної ради В.Боднареску. З цим ім'ям у місті пов'язували створення крайової організації Цереністської партії, яка завершила своє формування у 1922 р. У 1923 р. до неї приєдналася українська група, очолена відомим у краї політиком, колишнім соціал-демократом К.Кракалією. Хоча основою партії мали бути селяни, все ж керівництво сільськими та повітовими організаціями велося з Чернівців і в Чернівцях видавали крайові партійні газети.

Проте не стільки румунські політичні організації у 20-х роках справляли вплив на мешканців міста, скільки представники лівих сил, зокрема членів Інтернаціональної соціал-демократичної партії Буковини (ІСДПБ). До війни організація буковинських соціал-демократів не була досить чисельною. Але організована за національними секціями, вона зуміла вижити в умовах війни і досить швидко відродила свою діяльність, в основу якої був покладений класовий чинник. Представники партії знайшли можливість у 1919 р. бойкотувати вибори до парламенту, а у 1920 р. здобули 5 депутатських і 1 сенаторський мандати. З соціал-демократів Буковини у парламенті став добре відомим К.Кракалія [1. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 389; 18. – 1919. – 9 жовт.; 1920. –1, 15 квіт., 13, 23 трав].

Соціал-демократи намагалися згуртувати робітництво Чернівців та краю у повоєнних умовах,

залучаючи всі доступні засоби. Це була і участь у страйках, найбільшим з яких став загальнорумунський політичний страйк 1920 р. Останній був підготовлений всім ходом подій, що відбувалися в Румунії, засвідчивши, що буковинці, в тому числі й згруповані у політичній партії, ще не усвідомлюють себе частиною румунського громадянства і ведуть боротьбу за власні інтереси. В цілому справді доводилося виходити з місцевих обставин і діяти відповідно до них, адже друга половина 1920 р. у Чернівцях була неспокійною.

Незадоволення робітників наростало ще з кінця 1919 р., коли залізничники подали міністру Буковини І.Ністору меморандум з вимогою покращення умов праці та життя. Впродовж всього 1920 р. мали місце й інші виступи найманих працівників [18. – 1919. – 4, 11 груд.; 1920. – 1, 22 січ., 5 лют.].

Вже від 14 серпня в середовищі найманих працівників різних категорій назрівали умови для страйку. Зокрема, впродовж 15-18 серпня страйкували офіціанти готелів „Готліб”, „Шварцер Адлер” та „Брістоль”, вимагаючи підвищення заробітної плати. Одночасно з їхнім страйком розпочався страйк акторів єврейського театру. 15 серпня 1920 р. у Робітничому домі відбулося зібрання робітників з приводу закону про регламентацію праці, де виступали представники всіх національних секцій ІСДПБ. Збори обговорили питання заборони урядом страйків на державних підприємствах. Їх учасники ухвалили резолюцію протесту проти закону та прийняли рішення відправити делегацію з 10 чол. до уряду для вручення протесту. З усіх керівників національних секцій соціал-демократів відсутнім був провідник румунських соціал-демократів Г.Грігоровіч [12, с.188-189]. Страйкова боротьба продовжувала наростати. 20 вересня 1920 р. на заводі „Вулкан” виник страйк робітників з вимогою підвищення заробітної плати [12, с.190].

Та все ж найбільшим у 1920 р. виявився страйк залізничників, що розпочався 18 жовтня 1920 р. з вимог зрівняння залізничників Буковини у правах з залізничниками Регату та переріс у загальний

страйк [12, с.190-191]. Страйк залізничників паралізував сполучення у Румунії, у зв'язку з чим прем'єр-міністр А.Авереску та військовий міністр І.Ришкану підписали постанову про мобілізацію залізничників. Слідом за цим командування VIII дивізії 19 жовтня 1920 р. видало наказ про мобілізацію залізничників-страйкарів, згідно з яким контроль над залізничниками Чернівців приймало командування 8-ої артилерійської бригади. Для виконання завдання виділялися додаткові сили у складі 5-го полку гранічерів, 13 та 29 піхотних полків, 8-го саперного батальйону. Окрім проведення мобілізації, командування зони м. Чернівці повинно було також виділити охорону для супроводу поїздів за вимогою уповноваженого Генерального штабу при залізничній дирекції [12, с.191-194]. У відповідь на останнє розпорядження залізничники Чернівців відмовилися від призову і вимагали зборів соціалістичної профспілки з подальшим оголошенням загального страйку [12, с.195]. Власне, 21 жовтня 1920 р. страйк у Чернівцях розпочався з одночасного припинення роботи на всіх підприємствах та установах. Не працювали магазини, заклади харчування, міський транспорт. У місті діяли лише лікарні. Завданням страйку був протест проти терору у країні та демонстрація на підтримку залізничників і поштових службовців. Щоправда, у Чернівцях загальний страйк протривав добу і припинився, тоді як у всій Румунії він продовжувався. Та все ж день страйку у місті був відзначений „святковим спокоєм”, адже відсутній був будь-який рух, і лише групи страйкарів переміщалися містом. Об 11-ій ранку в Робітничому домі та перед ним відбулися збори залізничників та інших учасників страйку. Перед учасниками зборів промовляли Г.Григорович, Штейнбарг, Я.Пістінер, Данчул, С.Вікторчик, С.Канюк. Представники залізничників та поштових службовців вели переговори у штабі дивізії і домоглися виконання ряду вимог, в тому числі й фінансових. В публікації газети „Vorwärts” від 23 жовтня 1920 р. відзначалося, що страйк увінчався успіхом, хоча його результатом насправді була обіцянка пред-

ставників влади підтримати вимоги страйкарів [12, с.195-200]. Тут варто говорити про тимчасовий відступ представників влади, адже 25 жовтня 1920 р. з'явилося розпорядження генерала І.Ришкану стосовно виселення у випадку страйку з державного житла страйкарів із сім'ями [12, с.201]. Та й у грудні 1920 р. робітникам кочегарки на залізниці 8-годинний робочий день замінили на 10-годинний [12, с.204].

Згуртовували робітників і масові заходи, якими були мітинги та демонстрації (зокрема першотравневі). Вже 1 травня 1919 р. продемонструвало готовність брати участь у заходах соціал-демократів, адже те святкування зібрало 6 тис. осіб, і саме цю демонстрацію сприйняли у Чернівцях як вияв згуртованості робітників [3. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 5-6, 8; 4. – Оп. 1. – Спр. 1523. – Арк. 1-2; 25. – 1919. – 10 трав.]. Свій вплив на робітників та службовців міста мала і першотравнева демонстрація 1921 р., коли в місті розповсюдили листівки, віддруковані у Бухаресті [4. – Оп.2. – Спр. 673. – Арк.1]. Під жорстким наглядом поліції перебували учасники демонстрації 1922 р. Було заборонено маніфестації вулицями, але демонстрація відбулася. На неї звернув увагу й австрійський консул, який у звіті від 1 червня 1922 р. писав про масовість першотравневого заходу та додав докладну резолюцію, в якій містився протест проти поліцейського режиму в Румунії та заклики до поліпшення стосунків з Радянською Росією [13, с.242-243]. У 1923 р. демонстрація була спокійнішою і нечисельною, а надалі число учасників таких заходів скорочувалося. У святі I Травня 1926 р. взяли участь 2 – 2,5 тис. осіб. Саме воно відбувалося у саду Німецького дому вже в усталеній традиції, коли перед учасниками промовляли представники всіх національних секцій соціал-демократів – Р.Гайдош, Т.Рознован, Я.Пістінер, Г.Григоровіч, І.Стасюк, С.Вікторчик. У промові голова ІСДПБ Я. Пістінер говорив про необхідність боротьби за парламентські мандати, а Г. Григоровіч критикував більшовизм як течію, ворожу соціалізму [4. – Оп. 1. – Спр. 7446. – Арк.

1; 9. – Оп. 1. – Спр. 2682. – Арк. 1, 4, 6-8; Спр. 3862. – Арк. 2-5]. Популярності соціал-демократам у місті надавали й виступи проти румунізації. Відомими стали й збори, проведені 2 липня 1922 р. в приміщенні Робітничого дому та присвячені питанню вживання рідної мови в суді [51, с.211]. Загалом під час правління уряду Націонал-ліберальної партії впродовж 20-х років соціал-демократи змогли зберегти свій вплив на населення краю здебільшого завдяки соціальним гаслам та гострій критиці діяльності уряду.

На тлі діяльності соціал-демократів своєрідною виглядала діяльність комуністів. Виникла комуністична організація на Буковині у Чернівцях і в Чернівцях впродовж всього міжвоєнного періоду зосереджувалася її діяльність. Відкритий розкол соціал-демократії в загальнорумунському масштабі мав місце у лютому 1921 р. і завершився створенням у травні того ж року Соціалістично-комуністичної партії Румунії [20. – 1921. – 17 лют.; 50, С.234; 123, с.626-636]. Для Буковини процес організаційного оформлення комуністичних груп тривав з 1918 по 1921 р. Особливістю руху на Буковині була його орієнтація на Радянські Росію та Україну, тож до 1926 р. в Чернівцях діяла Комуністична партія Буковини, яка того року була реорганізована у крайову організацію Комуністичної партії Румунії [34, с.55-57; 35, с.15]. Перебування у підпіллі змушувало цю політичну організацію діяти через створювані з відповідною метою легальні політичні організації, до яких належали секції Міжнародної організації допомоги борцям революції, Робітничо-селянський блок, що діяли, зокрема, у Чернівцях та Чернівецькому повіті [26, с.366, 369; 46, с.278, 280; 58, 34, 66; 8. – Оп.4. – Спр.41. – Арк.65].

Діяли у місті і створені українськими політичними діячами суто українські політичні організації. В умовах стану облоги, що був постійним впродовж 1918 – 1928 рр., Чернівці перетворилися на політичний центр українського політичного життя краю, що не завжди міг підтримувати належний контакт з українським селом. Та все ж таки

представники старої політичної сили, що залишилися в краї, прагнули повернути ті, здобутки, що їх мали українці за часів Австро-Угорщини і втратили із включенням Буковини до складу Румунії. Це було настільки помітним, що доручаючи редагування газети “Народний голос” Л. Когуту, голова Надзвичайної місії УНР в Румунії К. Мацієвич застерігав від втручання “в справі внутрішньої Буковинської і Галицької політики, займаючи тут позицію національно-культурного органу” [1. – Спр.122. – Арк.448].

Через це на початку 20-х рр. виникали організації, що до певної міри співпрацювали з урядовими колами на крайовому рівні або проголошували себе надпартійними організаціями. До числа згаданих належали Українська народна партія, Українська народна організація, які проіснували короткий час. Дещо іншого характеру набрала створена також на початку 20-х рр. Українська народно-демократична партія. Вона не була потужною самостійною політичною силою, тому прояви партійної діяльності УНДП виглядали досить незначними, оскільки для отримання місць у парламенті партія мала блокуватися з румунською політичною партією. Зокрема, у 1926 р. такий блок було утворено з Народною партією, але два представники УНДП балотувалися від сільських виборчих округ [27, с.341-342; 21. – 1926. – 16 трав.].

Мешканець Чернівців А.Лукашевич, будучи сенатором, порушував питання відновлення викладання українською мовою у початкових школах Чернівецького, Сторожинецького та частини Радівецького повітів, скасування стану облоги в північній частині краю, декларував необхідність надання українцям конституційних прав [21. – 1926. – 23, 30 трав.; 11, 25 лип.]. У 1927 р. сенатор виступав проти порушень, що мали місце під час проведення перепису населення, і в своїх діях був підтриманий буковинськими депутатами від націонал-цереністів К.Кракалією та Н.Саучук-Севяну [21. – 1926. – 22 серп.; 1927. – 15 січ.].

Парламентські вибори 1927 р. пройшли для представників УНДП під знаком виборчого картелю з німецько-угорським блоком, від імені якого на Буковині спільно балотувалися А. Кирилів, Р. Ясеницький, А. Завада, А. Лукашевич, М. Кремер, Й. Нейман, А. Кольрус, С. Лайош. Проте невдалий час для створення союзу й підготовка виборів націонал-ліберальною партією спричинили поразку блоку [21. – 1927. – 24 лип, 7 серп.]. Як її наслідок виникла потреба змінити політичну силу, тож у жовтні 1927 р. в Чернівцях засновано нову політичну організацію – Українську національну партію, яку очолив В.Залозецький. Саме ця організація до 1938 р. виступала основною легальною силою, представницею інтересів українського населення краю у протистоянні румунізації та вихованні національної свідомості в українців краю [21. – 1927. – 17,24 черв., 23, 30 жовт., 13 лист., 4 груд.].

Буковина у складі королівської Румунії вже у 20-х роках постійно привертала до себе увагу членів королівської родини, а Чернівці стали містом, яке її представники періодично відвідували з різною метою. Перший візит королівської родини у складі короля Фердинанда I, королеви Марії та принцеси Єлизавети [79, с.5] відбувся у 1920 р. 16 травня 1920 р. королівська родина прибула на станцію Іцкани, де була зустрінута військовими та цивільними. Автомобілем король з родиною вирушили до Сучави, де їм влаштовано теплу зустріч та візит до монастиря Св. Іоана. Далі королівська колона вирушила на Солку, Путну, Сучеавицю, Радівці. В останніх королівську пару вітали також солдати 114 піхотного та 11 кінного полків [79, с.6-11]. Звідси король з родиною вирушили до Дорнешть, і лише пізня пора змусила затриматися на ночівлю.

17 травня о 9 годині ранку королівський поїзд прибув на Чернівецький вокзал. З вокзалу король попрямував до Кафедрального собору, де його зустрів митрополит Буковини Володимир з почетом. Пізніше на площі Об'єднання король знайомився з «вищим світом» Чернівців та приймав парад. Після відвідин університету, в першу чергу

його бібліотеки, високі гості прибули о першій годині на банкет, влаштований на їхню честь митрополитом Володимиром. Увечері після прийому король Фердинанд відвідав чернівецькі церкви усіх конфесій [79, с.12-13].

О 8 годині вечора відбувся в резиденції митрополита банкет за участю 100 осіб. Наступного дня король відвідав жіночу вчительську семінарію, мав тут зустріч з директором, викладацьким складом та ученицями. Відвідав король також Німецький та Польський народні доми, тоді як принцеса Єлизавета відвідала міський сиротинець. О 12 годині дня королівська родина відбула на вокзал [79, с.14-15].

Не пройшла без королівської участі й презентація румунізованого університету у Чернівцях. Так, для актового залу університету було написано художницею М.Селескі урочистий портрет короля Фердинанда та заслухано його слова з нагоди презентації портрета. На урочистостях, що відбувалися у Синодальній залі митрополичої резиденції, виступили міністр освіти П.Негулеску, ректор університету І.Ністор [107, с.15-17].

3 та 4 вересня 1922 р. в Чернівцях перебував принц-спадкоємець Кароль, візит було пов'язано з пропагуванням спорту. Саме тоді участь у заходах взяли представники ряду спортивних товариств з Румунії, а також команда з Польщі. Принца зустрічали на вокзалі міністр І.Ністор, генерал Мірческу та представники спортивних корпорацій [116, с.101,104].

Подібне ставлення до представників династії чернівчани-румуні могли задекларувати і під час відкриття пам'ятника на честь "об'єднання Буковини" з Румунією у 1924 р. Святкування проходили 11 листопада 1924 р. Та особливого характеру святкуванню надало відкриття пам'ятника "Об'єднання" на площі Ринок, перейменованій на площу Об'єднання. До цього дня місто було прикрашене прапорами, гірляндами, а на площі звели дві трибуни напроти пам'ятника.

О 10-ій ранку поїздом до міста прибули король з королевою, принц-спадкоємець з дружиною, прем'єр-міністр І.Бретяну та інші високі гості. Привітав їх Н.Флондор, який підніс хліб – сіль та ви-

голосив вітальну промову. З вокзалу королівська родина в супроводі пошти вирушила до Кафедрального собору, де була присутня на урочистій службі, що її вів митрополит Буковини Нектарій. Звідти всі вирушили на площу. У відкритті пам'ятника взяли участь Фердинанд з королевою Марією, принц-спадкоємець з дружиною, пошт королівського дому, прем'єр-міністр І.Бретяну, міністри Г.Вейтояну, Г.Мирзеску, Мердереску, І.Г.Дука, І.Ністор, Інкулец, А.Лапедату, Н.Севяну, Чіпеяну, генерал Презан та генерали Я.Задік, Коанде, Стратілеску, Штефанеску, І.Мірческу, митрополит Мірон Крістя, всі єпископи країни, ректор університету В.Шесан, депутати та сенатори [114, с.143-145].

Після урочистої служби та освячення пам'ятника хор учнів виконав гімн, написаний для цього випадку, виступив І.Ністор [84, с.5-10], який говорив про колишні кордони Молдавського князівства, згадував підписання конвенції у Баламутівці стосовно кордону та румунів, що зберігали національну свідомість й потяг до єднання [84, с.5-10].

Промовляв генерал І.Мірческу, який згадав, що 6 років тому румунські солдати під командуванням генерала Я.Задіка вступили на Буковину та відновили тут "спокій і порядок". Примар міста Н.Флондор у промові заявив, що місто буде берегти цей пам'ятник. В промові др. Жяну було висловлено задоволення побаченням. Після промови короля, який говорив про важливість та спільність історичного минулого Буковини з Румунією, відбувся парад [84, с.3-5], під час якого пройшли оркестр 8-го гірськострілецького полку, когорти скаутів, Об'єднання колишніх добровольців, аркаші, делегації повітів та інваліди війни [114, с.146].

По цьому у синодальній залі митрополичої Резиденції відбувся прийом, на якому промову на честь короля виголосив прем'єр І.Бретяну. У слові – відповіді король висловив думку про те, що об'єднання має відбутися не лише у кордонах держави, але й у душах її громадян. По обіді королівська родина відвідала кладовище, після цього у приміщенні примарії вона відвідала ярмарок виробів домашнього промислу, організований това-

риством "Принц Мірча" під керівництвом Вірджинії І.Ністор. О 6-й годині вечора у театрі відбулося мистецьке представлення за участю хору "Армонія", а о 8-й обід, що його дало командування VIII дивізії. О 10-й годині королівська родина у супроводі пошти залишила Чернівці [114, с.147-148].

Наступний візит представника королівської родини відбувся у 1925 р., коли 14 та 15 червня 1925 р. на Буковині перебував принц Кароль. Прибув він до міста у супроводі генерала Кондеску, королівського ад'ютанта, генерального директора "Фундації Кароля" Мугура, поета Н.Крайніка, генерального інспектора сігуранци Д.Думітреску [82, с.85]. Від імені міської громади принца привітав примар Н.Флондор, а від імені клеру – єпископ Іполіт. Після урочистої служби у Кафедральному соборі, яку провів єпископ Іполіт, на площі Об'єднання пройшов парад за участю скаутів, учнів ліцеїв, спортивних товариств. На прийомі в митрополичій резиденції виступив принц-спадкоємець, після чого слово взяв міністр І.Ністор. У промові він виклав історію боротьби румунів за свою національну культуру. По обіді відбулося засідання вчителів початкових шкіл в адміністративній палаті, яким керував інспектор-шеф Іліуц. О 4-й дня гість відвідав с.Топорівці, а увечері був присутній на виставі в театрі. Наступного дня в його присутності було освячено стадіон "Принц Мігай" спортивного товариства "Драгош Воде". Принц підписав грамоту про закладення стадіону. Після цього відбувся візит принца до м.Сторожинця, а по обіді він був присутній на футбольному матчі між командами "Драгош Воде" та "Полонія", що відбувся на стадіоні "Ян". Увечері принц Кароль залишив місто [82, с.88-89].

28 березня 1926 р. до Чернівців прибула принцеса Іяна у супроводі учениць середніх шкіл Бухареста та Ясс - учасниць секції учениць товариства "Християнська асоціація румунських жінок" [106, с.132]. Принцеса молилася в митрополичій церкві, взяла участь у прийнятті присяги рекрутами та у відкритті конференції „Блакитний трикутник” в примарії. Проходила ця конференція упродовж 3 днів у приміщенні жіночої вчительської

семінарії, куди з такої нагоди запросили й учениць жіночих шкіл міста [106, с.133-135].

Політичні зміни в країні наприкінці 20-х років привели і до зміни політичного обличчя Чернівців, започаткувавши ряд постійних мутацій в політичному житті краю та його столиці. Прихід до влади у листопаді 1928 р. націонал-цереністів, реставрація 10 червня 1930 р. були ланками єдиного ланцюга, що змінював Румунію відповідно до змін у мінливій Європі 30-х років. Прихід цереністів до влади супроводжувався розколом у їхньому середовищі, а намагання нового короля Кароля II встановити одноосібну владу привели до влади коаліційний уряд Н.Йорги – К.Арджетояну у 1931-1932 рр. Саме цей уряд викликав нарікання і в певних колах чернівецьких політиків, які відгукувалися на його діяльність поширенням різного роду листівок, що критикували діяльність Н.Йорги на посту глави уряду. У Чернівцях комуністи поширювали листівки, в яких називали уряд Н.Йорги-К.Арджетояну фашистським та звинувачували його у зростанні розмірів податків [6. – Оп.1. – Спр.13894. – Арк. 12, 14].

Проте особиста прихильність Кароля II до Націонал-ліберальної партії визначила у 1933 р. її долю. Наприкінці 1933 р. члени цієї партії повернули собі владу і створили уряд під головуванням І.Г.Дуки, а після його загибелі – Г.Тетереску [120, с.41-46, 48-49]. В період діяльності уряду Націонал-ліберальної партії відбулося кілька візитів на Буковину та до Чернівців Кароля II.

Перший візит до Чернівців король Кароль II здійснив у травні 1933 р. Впродовж 24 та 25 травня він перебував у місті, взяв участь в богослужіннях, урочистому засіданні в університеті, відкритті аеропорту та ряді інших заходів [24. – 1933. – 24 трав.]. Тоді в урочистостях взяли участь великий воєвода Мігай, державний підсекретар Ірімеску, капітан Чічею (комендант аеропорту), митрополит Нектарій, хор с. Козмин та інші. Король Румунії у своїй промові наголосив на важливості самої події та потребі розвитку повітряної навігації. Відзначив ініціативу міста у питанні спорудження

аеропорту, поставивши її як приклад для інших регіонів країни та закликавши префектів повітів резервувати у повітових центрах землі під майбутні аеропорти. Та й сам аеропорт був оцінений як „перша квітка для майбутнього розвитку нашої (тобто румунської. – Ред.) комерційної авіації” [24. – 1933. – 27 трав.].

Другий візит Кароля II до Чернівців відбувся восени 1935 р. 12 жовтня король прибув до Чернівців, де на залізничному вокзалі його вітав примар міста Д.Мармелюк. Привітання супроводжували короля на його шляху до нової будівлі університету, яку він мав відкрити разом з відкриттям навчального року. Урочисте богослужіння велося на терасі університету в присутності короля, великого воєводи Мігая, інших членів королівської родини, членів уряду на чолі з Г.Тетереску, військових аташе різних країн та представників румунської армії, професорів та студентів університету, глав місцевих установ [102, с.51-52]. Після цього в Актовій залі університету ректор І.Ністор відкрив урочисті святкування промовою, зверненою до короля та з подякою йому як патрону університету. Кароль II відповів ректору досить широкою промовою, в якій побажав, щоб новий рік був плідним для всієї громади, студентам побажав дбати про три речі – навчання, дух та здорове тіло. Після відкриття нового 1935-1936 н. р. король відвідав новий музей, який також носив його ім'я та відбув до Сучави для участі в маневрах [102, с.54-55].

Період 30-х років був часом трансформацій у суспільстві, яке переживало і наростання шовіністичних настроїв в середовищі румунських громадян. Все помітнішими, особливо у другій половині 30-х років ставали спроби витіснити представників національних меншин з ринкової економіки, усунути їх від володіння промисловими підприємствами [6. – Оп.1. – Спр.20080. – Арк. 2, 3, 9, 13].

За даних обставин активізація правих сил не була несподіванкою, адже не лише в румунському, але й німецькому та українському середовищі поширювалися націоналістичні переконання. У

Чернівцях та на Буковині діяла організація Ліги націонал-християнського захисту, члени якої відомі у краї як “кузисти”, за іменем свого лідера. Для Чернівців однією з помітних акцій цієї партії стала демонстрація її членів у зв'язку з приїздом 28 листопада 1933 р. до міста одного з провідників партії проф.Костаке. Тоді ряд демонстрантів був заарештований поліцією [19. – 1933. – 3 груд.]. 14 липня 1935 р. ця партія оголосила про злиття з Націонал-аграрною партією та створення Націонал-християнської партії [115, с.121, 124-127]. Хоча в основу її діяльності було покладено антисемітизм, все ж її діяльність поширювалася і у Чернівцях. Зі створенням НХП всередині її утворили молодіжну воєнізовану організацію LANC, членів якої за традицією іменували ланчіерами. Більш радикально налаштовані об'єднувалися в організаціях „Залізної гвардії”, неодноразово забороненої урядом. Г.Дроздовський справедливо відзначив, що і православне духовенство з її появою стало втручатися в політичне життя [34, с.176]. Після вбивства Дуки та прийняття у 1934 р. закону про захист держави з 1935 р. ця організація стала діяти під назвою партія “Все для країни” [41, с. 150-151, 177, 187; 76, с. 179-185; 6. – Оп. 1. – Спр. 19128. – Арк. 7-8, 15; Спр.20104. – Арк. 2.].

Націоналістичні погляди поширювалися в середовищі німецької та української молоді. Німецька громада міста, як і краю, була досить добре організована і на початку румунського періоду в історії краю була представлена Німецькою національною радою. Проте, незважаючи на факт підтримки нею рішення про приєднання Буковини до Румунії, німці зазнавали також румунізації. У 1920 р. було створено нову політичну організацію, що мала представляти інтереси всіх верств населення – Німецьку народну спілку Буковини, яку спершу очолив А.Кольрус, а пізніше А.Лебутон, Е.Шнірх, Ф.Ланг, Г.Вюрфель, М.Соніцкі, Е.Міланіх, М.Рунцер, Ф.Ломер [47, с.90]. Створені були й інші організації, центри яких перебували у місті. Намагання протидіяти румунізації змусили

крайових політиків співпрацювати з німцями Трансільванії та Банату, що дало для них позитивні наслідки в плані розгортання товариської роботи [47, с.90-91]. У 30-х роках в німецький організований рух влився націонал-соціалізм, результатом чого стало створення у 1935 р. Німецької народної партії Румунії та перетворення трансільванця Ф.Фабріціуса, націонал-соціаліста за переконаннями, на представника всіх німців Румунії. Та разом з тим це стало причиною поділу німецтва на радикальне та консервативне крило. На Буковині поява радикалів привела до наростання антагонізму у відносинах між німцями та євреями [47, с.109-111]. З 1939 р. з краю розпочалася часткова еміграція німецької молоді до Райху, яка до 1940 р. була все ж таки прихованою [47, с.117-118].

Представники української молоді, носії націоналістичних ідей, у 1930 р. заснували у Чернівцях першу націоналістичну організацію – “Легіон українських революціонерів”, до керівництва якого увійшли О. Зибачинський, П. Григорович, І. Басараба, з'явилися і друковані органи українських націоналістів. Саме представники націоналістів стали виявляти невдоволення діяльністю УНП та виступали проти В. Залозецького. У 1932 р. прихильники націоналістів уже заявили про перехід на платформу українського націоналізму [27, с.355,656]. 1934 р. українські націоналісти створили єдину організацію – Організацію українських націоналістів південно-західних земель, яку очолив О.Зибачинський. Пропагандистську діяльність організація вела через газету “Самостійність”, яка оцінювалася румунською жандармерією як ірредентистська та така, що підриває державну безпеку [27, с.356, 650-654; 6. – Оп.1. – Спр.20095. – Арк. 2, 3-4]. Одним з відомих у передвоєнному місті виступів націоналістів стало освістання гімну королівства на Шевченківському святі у березні 1937 р. Як результат керівники були засуджені до різних термінів ув'язнення, а газета „Самостійність” та журнал „Самостійна думка” були заборонені [27, с.357-358; 6. – Оп.1. – Спр.20096. – Арк. 2; 42, с.325-326].

Поява націоналістичної організації означала розрив у середовищі українських політиків. Представники реформістського (ліберального) напрямку все ж не полишали своїх спроб виступати за права української меншини в Румунії, демонстрували зв'язок з українцями в інших державах. Зокрема, 26 жовтня 1930 р. в Чернівцях відбулися збори протесту проти гонінь на українців у Галичині. На них було прийнято резолюцію з протестом проти насильств влади та проханням до Ліги Націй вжити заходів з надання допомоги постраждалим. Після зборів дві групи студентів вирушили до польського консульства з наміром заявити свій протест, та дорогою вони були розсіяні поліцією [5. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.126]. Члени УНП підтримували зв'язок з Конгресом національних меншин. У 1931 р. після проведення у Бухаресті XXVII міжпарламентської конференції у Чернівцях побував канадський парламентар М.Лучкович, який мав зустрічі в Українському народному домі [23. – 1931. – 3,6, 9, 10, 11 жовт.]. Впродовж 1932-1933 рр. члени УНП вели діяльність, відповідну румунському законодавству і здебільшого не торкалася міжнародних проблем. Проте одна з подій об'єднала і лібералів, і націоналістів. Штучний голод в радянській Україні змусив обидві сторони шукати спільно засобів для допомоги втікачам з України та загалом і населенню УРСР. Штучний голод в Україні став причиною втеч українських селян до Румунії, де їхнє перебування ставало проблемним без відповідних документів. Тому перша допомога, яку організували прибулим, полягала у пошуку 4 тис. леїв для оформлення відповідних документів та 1 тис. лей для прохарчування. Цією проблемою стало займатися товариство „Жіноча громада” та депутат парламенту В.Залозецький. З ініціативи останнього в Чернівцях створили Громадський допомоговий комітет, який співпрацював з аналогічним комітетом у Бухаресті. Для втікачів збиралися кошти та речі [43, с.91]. В пошуку заходів для захисту населення радянської України В.Залозецький звертався і до міжнародних організацій. В цьому плані в нагоді

стала співпраця з Конгресом національних меншин та його Генеральним секретарем Е.Аменде, який 1932 р. побував у Чернівцях. Як результат візиту – публікація у липні 1933 р. меморандуму щодо голоду в СРСР та заклик до міжнародних організацій і Ліги Націй про вжиття заходів для порятунку голодуючого населення [43, с.92-93]. У липні 1933 р. у Львові та Чернівцях створено Український громадський комітет допомоги страждальній Україні. Саме він призначив на 29 серпня проведення всебуковинського віча протесту та жалобних богослужінь, отримавши всі необхідні для цього дозволи влади.

Пізніше влада, імовірно злякавшись наслідків такого віча, вирішила не допустити його проведення. Та все ж 29 серпня, трохи раніше від визначеного часу, у греко-католицькій церкві розпочав службу о.вікарій М.Сімович. Спроба поліції припинити службу не вдалася. У кафедральному соборі служба призначена була на 10 годину, але перед початком молебня з'явилися поліцаї, які повідомили священикам, що заходи скасовано. Дехто зі священиків залишили храм, але основна частина лишилася та й прибували вірні. В тих обставинах румунський священик о.Бежан розпочав відправу.

Після закінчення відправи у греко-католицькій церкві учасники панахиди вирушили до кафедрального собору, щоб взяти участь у відправі, але шлях перепинили поліцаї під командуванням секретаря квестури поліції Кучинського. Після того, як було повідомлено, що поліція виконує наказ префекта повіту Якобана, В.Залозецький, Д.Маєр-Михальський та Ю.Сербинюк вирушили до префектури за дозволом пройти до собору. Тим часом на місце прибув генеральний інспектор сигуранци, який наказав Кучинському силою розігнати людей. Останньому все ж вдалося переконати дочекатися В.Залозецького. Отримавши дозвіл, пропустив на подвір'я кафедрального собору учасників молебня. Короткий молебен був відслужений о.протоєреєм-ставрофором К.Бриндзаном в присутності 26 священиків та 5 тис. вірних. Після

служби хор товариства “Міщанська читальня” виконав жалобні пісні. По панахиді її учасники спокійно розійшлися [43, с.93-95]. Загалом рух сколихнув Буковину, знайшовши відгук в багатьох українських селах, тож Громадський комітет отримував для надання допомоги з українських сіл зібрані кошти [43, с.95-96]. Проте кошти, зібрані для допомоги, так і не дійшли за призначенням, адже радянське керівництво відхилило таку допомогу.

Продовжували діяти у 30-х роках в Чернівцях і організації, що обстоювали соціальну ідею. Але якщо соціал-демократи діяли цілком легально, то комуністи – таємно. Соціал-демократи до кінця 20-х років перебували під керівництвом Я.Пістінера і продовжували виступати за надання працюючим соціальних свобод та поліпшення умов існування робітників. Висувалися й вимоги звільнення політичних в'язнів, як це мало місце на зборах 19 лютого 1929 р. [17. – 1929. – 24 лют., 10 бер.]. У своїй діяльності соціал-демократи критикували діяльність уряду, особливо під час економічної кризи. Зокрема, на зборах 21 вересня 1930 р. за участю 600 осіб промовці Н.Троппер, Рупташ, Настуняк, Р.Дан критикували дії уряду, застерігаючи також можливі репресивні його дії. Саме тоді почали з'являтися заяви стосовно передачі підприємств під управління робітників [5. – Оп.2. – Спр.15. – Арк. 36, 50зв., 75, 83; Спр.11. – Арк. 125, 21]. Після смерті Я. Пістінера керівництво організацією перейшло до Г. Грігоровіча, який був, як і попередник, прихильником парламентської діяльності партії як засобу досягнення партійної мети. Це визначало відповідну активність Г.Грігоровіча у проведенні передвиборчих зборів, передусім у Чернівцях, з обговоренням ситуації в країні та становища робітників. На початку 30-х років чернівецькі соціал-демократи намагалися підтримувати контакти з соціалістами інших країн. Зокрема, з цією метою у жовтні 1931 р. до Чернівців приїздив німецький соціаліст Цольман [9. – Оп. 1. – Спр. 7119. – Арк. 73]. Буковинські соціал-демократи залишалися противниками СРСР і не раз на

зборах та конференціях, де обговорювалося питання становища в СРСР, ними робилися заяви стосовно відходу ідеологів цієї країни від ідей К. Маркса. Іноді навіть робилися заяви про те, що п'ятирічний план в СРСР може принести біди і цій країні, і Європі. Подібні висловлювання містилися у рефераті Е.Еренкранца на конференції у березні 1931 р. та у виступі Г.Грігоровіча на конференції 13 вересня 1931 р. [9. – Оп.1. – Спр. 7205. – Арк. 17зв.; Спр.7119. – Арк. 62].

Традиційним засобом згуртування у цей період залишалися першотравневі мітинги та демонстрації, на яких промовці аналізували становище в Румунії та у світі, закликали робітників і селян до єднання. Робилися на таких мітингах і заяви стосовно роззброєння та боротьби проти загрози війни. Переважно дозволи на святкування 1 Травня отримувала соціал-демократична організація [6. – Оп. 1. – Спр. 12511. – Арк. 3-8; Спр. 13831. – Арк. 5, 10-12; Спр. 15093. – Арк. 8; 5; Оп.2. – Спр. 275. – Арк. 1-2].

На мітингу в Чернівцях 1 травня 1935 р. Е. Кашван у своєму виступі перед присутніми описав розгортання терору в Німеччині та Італії, говорив про загрозу війни з боку Німеччини та наголосив на тому, що лише соціалісти можуть відвернути війну й зберегти мир. Інший промовець Л. Редечану становище у світі описав як передвоєнне, звернувши увагу на те, що Німеччина, Італія та Японія готуються до війни. Способом уникнення війни промовець вважав створення соціалістичної системи в усіх державах світу [6. – Оп.1. – Спр.18345. – Арк.3-4]. За святом у 1936 р. вже спостерігали військові власті за умови, що збори проводитимуться у закритих приміщеннях та при відсутності представників ліквідованих унітарних профспілок [6. – Оп.1. – Спр.19124. – Арк.3-4].

Досить сприятливими виявилися для представників лівих партій роки економічної кризи, яка значно погіршила умови існування практично всіх груп населення міста. В умовах кризи безробітними ставали як робітники промислових

підприємств, так і службовці [33, с.75]. Разом з цим скорочувалася й реальна заробітна плата, що особливо помітним було у деревообробній та харчовій промисловості. Загалом номінальна місячна зарплата робітників Чернівців знизилася з 3129 у 1929 р. до 1376 лей у 1933 р. [33, с.77]. До цього долучалися і складні умови праці. Тривалість робочого дня на підприємствах складала в середньому 10 годин, але на окремих доходила до 11-12 годин. Це досягалося за умови скорочення погодинної заробітної плати при 8-годинному робочому дні до 112-140 лей, що змушувало робітників іти на надурочні години. Більшість дрібних підприємств розташовувалася у непристосованих приміщеннях, які не відповідали вимогам охорони здоров'я робітників. Недостатньою була і оснащеність підприємств [33, с.78-79]. До армії чернівецьких безробітних в роки кризи долучалися й пенсіонери, які в роки кризи не завжди вчасно отримували пенсії і змушені були організовувати акції протесту [23. – 1931. – 15 серп.; 46, с.291].

Комуністи в 30-х роках робили спроби легалізувати свою діяльність, але зазнали невдачі, оскільки ця політична партія була надзвичайно конфліктною, і уряд усіма способами обмежував її діяльність. Тому комуністи діяли через легальний Робітничо-Селянський блок. У Буковині він збирав недостатньо голосів на парламентських виборах. У 30-х роках збільшилося число євреїв серед членів КПП [23. – 1928, 12, 18 груд.; 100, Tab.Vf; 9. – Оп. 1. – Спр. 7109. – Арк. 261; 5. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 2; 38, с. 68; 14, с.98-99].

Переслідування та процеси, що велися проти комуністів, організовувалися як процеси звинувачення у антидержавній діяльності [6.- Оп.1.- Спр. 17335.- Арк. 2-3; Спр. 19125.- Арк. 2 зв., 4]. З 1933 р. КПП повела боротьбу проти фашизму та нової війни. Комуністи сприяли створенню іншої своєї легальної організації на Буковині Партії українських працюючих в Румунії “Визволення”; у лютому 1929 р. ця організація, беручи участь у виборах різного рівня, поширювала видання комуністич-

ного спрямування, хоча також виступала за дотримання прав національних меншин та соціальну справедливість [12, с. 274-283; 35, с. 37-42; 76, с.82]. Ідея об'єднання українців, яка використовувалася організацією, була причиною її виборчих успіхів [9. – Оп. 3. – Спр. 53. – Арк. 95-96; 38, с. 59]. Більша частина організацій партії “Визволення” створювалася в українських селах Чернівецького повіту, через що вони виявлялися та ліквідовувалися навіть прикордонною службою [12, с. 323-325, 336; 35, с. 42]. У листопаді 1934 р. партія була заборонена розпорядженням командира II армійського корпусу [35, с.42].

Досить організованою в політичному плані була і єврейська громада міста. Загалом євреї брали участь у парламентських виборах з 1920 р. у різних політичних блоках, але в цілому успіх мали в окремих повітах Буковини та Бессарабії. Починаючи з 1931 р. інтереси частини румунського єврейства стала представляти Єврейська партія (Єврейська національна партія), подібна до УНП чи Німецької народної партії.

Єврейська партія проводила на Буковині різнобічну роботу, об'єднуючи євреїв за національними та економічними інтересами. На політичних зібраннях часто обговорювалися питання фінансового становища євреїв, становище у Палестині, узгоджувалися позиції партії на виборах до комунальних, повітових рад та парламенту. На початку 20-х років окремі кола негативно ставилися до політики радянського уряду. Це було викликано гоніннями євреїв за релігійні переконання. На зборах 8 квітня 1922 р. у Чернівцях був висловлений протест проти такої політики. Учасникам конференції у Генуї адресувалось звернення стосовно надання свободи віросповідання євреям-ортодоксам. Хоча серед євреїв певний успіх мали ідеї соціалізму, на початку 30-х років у середовищі єврейської молоді почали ширитися націоналістичні настрої і навіть рух проти використання івриту [9. – Оп.1. – Спр. 6390. – Арк. 12, 13, 16, 33,

37, 55; 6. – Оп. 1. – Спр. 12511. – Арк. 6; 5; Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 15].

Однак це не заважало проводити об'єднавчу роботу серед євреїв, і буковинські організації намагалися найтісніше співпрацювати з бессарабськими. Певним об'єднавчим фактором стало питання відновлення єврейської держави у Палестині. Тут провідну роль відіграла не лише Єврейська партія, але й Національний єврейський фонд. У Чернівцях М. Ебнер організував зібрання за участю представників єврейських організацій з Єрусалима і провідною ідеєю зборів була відбудова Палестини та обговорення позицій ставлення європейських держав до палестинської проблеми. Подібні збори проводилися не лише у Чернівцях, але і в Кіцмані, Заставні та селах Чернівецького повіту. Разом з тим з Чернівців, з Буковини йшли значні суми грошей на відбудову Палестини, зокрема у 1922 р. було зібрано 2 млн. левів [5. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 17, 60, 83, 101 зв.; Спр. 15. – Арк. 36].

Підтримувалися зв'язки і з міжнародними сіоністськими організаціями. У грудні 1921 р. в Чернівцях відбулася конференція сіоністської організації, на якій був присутній представник з-за кордону К. Блюменфельд. На конференції наступним головою організації було обрано М. Ебнера, співголовами – старшого рабина Гофмана, Т. Вайсельберга та С. Касснера. Організація була потужною і нараховувала 100 первинних організацій з 8 тис. членів і з 1919 р. брала участь у політичному житті краю [13, с.232-233].

У липні 1937 р. від 20 громад обиралися представники на Цюрихський світовий сіоністський конгрес [6. – Оп. 1. – Спр. 20436. – Арк. 9; Спр. 13850. – Арк. 5; 9. – Оп. 1. – Спр. 7109. – Арк. 112]. Проте основне завдання захисту прав євреїв здійснювалося через законодавчі органи, через що досить інтенсивною була передвборча боротьба [16, с. XI-XXII]. Але вже у 1936 р. відзначалися факти вживання не лише бессарабськими, але й буковинськими євреями російської мови, що сприймалося швидше як поширення впливу ко-

муністів. Пізніше, після завершення німецько-польської кампанії, серед частини євреїв поширювалися симпатії до радянської влади [13, с.225; 22. – 1936. – 13 лист.].

Культурно-просвітницькі товариства

У період між двома світовими війнами громадські організації та національні культурні товариства залишалися невід'ємною складовою частиною життя міста. Збереглися та діяли румунські культурні товариства, які загалом вийшли на перший план у культурному житті міста, але й товариства представників інших національностей діяли, незважаючи на обмеження, що їх доводилося зазнавати. Закриті на початку війни австрійською владою товариства відновлювали свою діяльність поступово. Відновило свою діяльність й Товариство румунської культури і літератури на Буковині, читальня якого відкрилася 1 січня 1920 р. Перші загальні збори товариства відбулися 2 і 9 січня 1921 р. На них головою товариства обрали Р.Сбієру, а співголовами В.Георгіу та Н.Васілоскі [1036, с.69-71]. 1923 р. головою товариства став В.Георгіу. На перевиборах 1929 та 1930 р. він залишився на своєму посту [1036, с.72]. Діяльність товариства була пов'язана з опікою над інтернатами для учнів, ремісників та з діяльністю друкарні “Митрополит Сильвестр” [1036, с.69-75,77]. Влаштовувалися ним різні святкування [1036, с.79].

Традиційною була діяльність жіночих товариств. Зокрема, у 1919 р. в Чернівцях розпочала свою діяльність філія Яського “Об'єднання румунських жінок”, яку очолила Вірджинія Ністор. Створювалося воно з метою підтримки професійної освіти серед жінок і саме товариство відкрило відповідну школу. У школі першого ступеня, при якій діяв інтернат, станом на 1933 р. перебувало 147 учениць. Того ж навчального року відкрито і II ступінь школи, залучено до навчання учениць

школи ткацтва (дир. Л.Мітрофановіч). Отримала школа й три відділення, де навчалися кравецтву, шиттю постільної білизни та ткацтву 210 учениць [124, с.94].

Близькою за характером до діяльності жіночого товариства була діяльність “Товариства румунських ремісників”. Це товариство (голова А.Урсу) опікувалося учнями, що вивчали ремесло, підтримувало в належному стані інтернат (директор Т.Ілкеу), в якому мешкали у 1933-1934 н.р. 107 учнів. Робота полегшувалася підтримкою з боку Міністерства праці, особисто міністра І.Ністора та генерального директора праці Ш.Кунеску. Активною була діяльність товариства у національно-культурному плані, часто влаштовувалися національні святкування та конференції [75а, с.112-113]. У 1934 р. товариство взяло в оренду на 25 років 36 га землі з державного резерву у с. Хрещатик для організації ферми. Результат таких дій був помітним, адже інтернат товариства стали постачати продуктами харчування саме з цієї ферми. Крім того, в лісистою районі поблизу села організували базу відпочинку для ремісників. 13 квітня 1935 р. товариство в Чернівцях відкрило власну крамничку, яку очолив В.Оларіу. Значну увагу привертало до себе хор товариства, який виступав у Чернівцях та на півночі краю з метою пропагування румунської культури. В рамках товариства стала діяти секція юних ремісників, очолена Г.Москалюком, а також успішно діяв при товаристві „Спортивний клуб “Румунський ремісник” [87а, с.125-130].

Складнішим було відновлення діяльності товариств національних меншин. Для прикладу, станом на 1921 р. у Чернівцях з 20 українських товариств, що діяли перед війною, залишилося лише 4. Виникали труднощі і при відновленні філій товариств, які існували свого часу на передмістях, зокрема читалень “Руської бесіди”. Перші загальні збори цього товариства були скликані лише у 1922 р. Після затвердження закону про товариства від 6 лютого 1924 р. врешті було зареєстровано центральну організацію “Товариства Руська бесіда” [6.

– Оп.1. – Спр.4601. – Арк.2-3]. Однак більш широку роботу це товариство розгорнуло в краї лише наприкінці 1928 р., коли відновилося просвітницька діяльність “Руської бесіди”. Щоправда, голова товариства В.Дутчак відзначав і для цього часу низьку активність членів товариства, що могло бути причиною недостатньо вмілого керівництва з боку самого В.Дутчака. Врешті, у 1930 р. було прийняте рішення про реорганізацію товариства [53, с.182-183]. Незважаючи на заборони та обмеження, це нечисленне товариство діяло впродовж всього міжвоєнного часу. В період королівської диктатури члени товариства висловлювали відданість королю. Зокрема, на загальних зборах 8 травня 1938 р. (присутні 26 членів) було прийнято рішення направити Каролю II телеграму з запевненнями у вірності престолу [6. – Оп.1. – Спр.21470. – Арк.1, 3-4, 8-9; 23. – 1938. – 15 трав.; 11. – Оп.3. – Спр.12274. – Арк.47-48]. Наприкінці 30-х років товариство і далі займалося організацією вистав, які ставили під керівництвом Є.Унгуряна. Проте все це не могло приховати невеликої кількості членів товариства та його скрутного фінансового становища [23. – 1938. – 12 трав., 17 черв.; 1939. – 10 груд.; 1940. – 20 квіт., 29 трав.].

Подібну культурну роботу вели й товариства, що створювалися політичними організаціями, але вони зазнавали частіших переслідувань з боку влади. Зокрема, обмеженою виявилася діяльність створеного 1920 р. при ІСДПБ товариства “Воля”. Останнє займалося проведенням просвітньої роботи серед молоді, членів ІСДПБ як шляхом лекторіїв, так і проведенням концертів, вечорів, постановкою аматорських вистав, значна частина яких нагадувала про класову боротьбу і заборонялася владою [56, с.21-22; 6. – Оп.1. – Спр.2181. – Арк.1].

Проте найпомітнішою виявилася просвітницька діяльність товариства “Українська школа”. Перші повоєнні збори товариства були скликані у 1920 р. На них учасники вимагали від регіональної влади відновлення передвоєнного стану освіти, повернення на роботу українських вчителів,

закликали створювати приватні українські школи. Однак в результаті, окрім міської організації, відновила тоді свою діяльність лише Чернівецька сільська філія, які спільно займалися питаннями створення нових підручників та організації курсів, тим більше, що товариство нараховувало 299 членів [29, с.99, 139]. У 1922 р. товариство відновило “Шкільний фонд”, але у період з 1922 по 1926 рр. розгорнути діяльність так і не вдалося, за винятком читання лекцій [29, с. 102-105].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років відбулося невелике піднесення товариства, яке змогло активізувати свою роботу не лише в місті, де відкрилася його філія, але й по українських селах. У 1929 р. воно було перереєстроване й офіційно вело заходи, спрямовані на запровадження української мови у школах в повітах з українським населенням та у 5 школах Чернівців [29, с.106-107]. У 30-х роках члени товариства розпочали видання журналу для дітей “Українська ластівка”, взяли участь у відкритті пам’ятника І.Франку у Львові, у роботі “Комітету порятунку України” та інших заходах [29, с.108, 110-111; 23. – 1931. – 16, 24 лип.]. У 1934-1937 рр. товариство вело просвітницьку та видавничу діяльність, у чому відзначився й “Видавничий кружок”, започаткований І.Карбулицьким та С.Іваницьким. Головною проблемою товариства була нестача коштів, адже з 434 його членів внески сплачувалися лише третьою [29, с.114-116]. У березні 1937 р. товариство було заборонене і лише у відповідь на численні прохання його діяльність була відновлена владою, щоправда, у дуже обмежених умовах [23. – 1931. – 13 серп.; 6. – Оп.1. – Спр.18705. – Арк. 1,11].

Українські жіночі товариства відновили свою діяльність 1919 р. і спершу були представлені “Комітетом українських жінок”, який впродовж 1919-1921 рр. надавав допомогу втікачам з України, інтернованим воякам армії УНР шляхом збору коштів, одягу, харчів. У 1921 р. функції “Комітету українських жінок” перебрало на себе відновлене 1920 р. товариство “Жіноча громада”. Останнє вже у вересні 1920 р. відкрило притулок для украї-

нських дітей-сиріт, кошти на утримання якого збирали на концертах та вечорах. У 1922 р. члени товариства взяли участь у протесті проти закриття українських шкіл [18. – 1920. – 23 вер., 9 груд.; 27, с.848].

З 1925 р. товариство очолювала В.Лукашевич. Тоді воно займалося лише питаннями утримання сирітського притулку, в якому перебувало 20 дітей-сиріт (1926 р.), а у 1927 р. – вже 35. Утримання сиріт в 1926 р. обійшлося товариствам “Жіноча громада” та “Мироносиці” в 123 тис. лей, що вичерпало фонди товариств. Допомогу в утриманні притулку надавали й інші українські товариства, оскільки міська рада самоусувалася від надання подібної допомоги. Членкині товариства планували купити ділянку землі та спорудити будинок для притулку, але зібраних ними у 1927 р. коштів (102 тис.лей) було недостатньо [27, с.840-842; 21. – 1926. – 25 лип.; 1927. – 1 лют., 13 бер., 3 квіт., 24 лип.]. Влаштувало товариство й курси з ліквідації неписьменності, зокрема у 1928 р. на них навчалося 74 учні. Духовне виховання дітей велося шляхом залучення їх до народних традицій. Свято “Святого Николайка”, в якому діти брали безпосередню участь та знайомилися з українською поетичною та пісенною творчістю, стало одним з традиційних у цей час [21. – 1928. – 29 січ., 23 вер.]. Члени товариства також утримували студентську їдальню, організували влаштування на роботу жінок, опікувалися глухоніми дітьми.

Значним заходом українства міста стало відзначення товариством ювілею письменницької діяльності О.Кобилянської, про що прийняли рішення вже 19 червня 1927 р. Тоді ж було створено комітет для відзначення свята, до складу якого увійшли В.Лукашевич, О.Гузар та М.Левицька. В програмі свята були концерт, академія та комерс, а також планували видати святковий альманах, однак через смерть прем’єр-міністра І.І.К.Бретіану свято перенесли на грудень, в той час як у Польщі, Чехословаччині відзначили ювілей письменниці,

а в УРСР відбулося досить широке святкування [54, с.186].

Товариство підтримувало стосунки з іншими жіночими товариствами, хоча іноді не поділяло поглядів членів цих товариств. Та все ж у 20-х роках представниці “Жіночої громади” взяли участь у роботі Конгресу жінок меншинних націй (1925 р., Бухарест), встановили тісні контакти з українськими діячками жіночого руху в Польщі, Чехо-Словаччині, зокрема С.Русовою, сенаторкою О.Кисілевською. Результатом такої співпраці стали відвідини Чернівців у 1928 р. О.Кисілевської, яка закликала буковинок об’єднуватися в інтересах народу. Того ж року членкині товариства виступили з вимогою надання виборчих прав жінкам та зробили спробу створити на провінції філії товариства [21. – 1928. -23 бер., 30 вер.; 23. – 1928. – 9, 18, 30 груд.].

Незначна демократизація румунського суспільства після 1928 р. дозволила розгорнути діяльність ширше. В лютому 1929 р. проведено жіночий з’їзд, на якому О.Гузар звернула увагу на необхідність піднесення економічного добробуту сільського населення, а М.Левицька запропонувала створити “Жіночий національний фонд” для утримання дитячих садків та майстерень. Наступного 1930 р. товариство організувало курси рахункового діловодства, крою та шиття, створили й музичну секцію товариства та жіночий хор. Після проведення у 1931 р. чергового жіночого з’їзду, на якому були присутні О.Кисілевська та І.Блажкевич із Західної України та почесна гостя О.Кобилянська, ухвалено рішення про організацію кооперативних курсів [27, с.842-843; 23. – 1931. – 15, 17, 25 вер.]. Восени 1932 р. товариство створило безкоштовну лікарську консультацію, в якій працювали лікарі-українці [54, с.187].

Проявом усвідомлення єдності українців всіх земель стала участь трьох делегаток з Румунії в червні 1934 р. у роботі конгресу з нагоди 50-річчя заснування українського жіночого руху. Серед завдань конгресу, який проходив у Станіславі, було налагодження зв’язків між жіночими

організаціями всіх країн та політичною еміграцією в Європі. Після завершення роботи конгресу на Буковині побувала С.Русова, яка мала зустрічі з представниками українських товариств. Вона була прийнята в почесні члени “Жіночої громади” [27, с.844-845].

Зміна керівництва у 1935 р. привела до поживлення діяльності товариства, яке займалося читанням науково-популярних лекцій, організацією свят буковинського одягу, роботою дитячого театального гуртка (кер. О.Князька, Ю.Гордійчук). З 1937 р. товариство, тісніше співпрацюючи з товариством “Мироносиці”, організувало відзначення 60-річчя письменницької діяльності О.Кобилянської. В умовах королівської диктатури обидва жіночі товариства все ж влаштовували великодні базари, спільне свячене, підтримували дитячий гурток. З появою в Румунії втікачів з Карпатської України, а згодом і з Галичини товариство організувало їм допомогу. Станом на 1940 р. під опікою товариства перебувало 100 втікачів, яких закрили на карантин в Чернівецькій в’язниці [27, с.846-847; 23. – 1940. – 4 квіт, 7, 9, 10, 18 трав., 7 черв.].

Культурно-освітню мету переслідувало політичне товариство “Воля”, створене восени 1927 р. членами УНП. Його головою став В.Дутчак, а заступником – В.Залозецький. Мета товариства полягала в організації власного пресового видання [21. – 1928. – 18 бер.]. В.Залозецький був причетний і до створення “Спілки збирачів старовини і любителів науки народівідання”. Результатом її діяльності мало стати створення Українського музею народівідання, метою якого було б зберігання музейних речей, що відображали українську етнографію в Румунії [27, с.69].

Німецьке товариське життя в місті реалізувалося через діяльність відновлених після війни товариств, з яких найвідомішим було „Товариство християнських німців”, яке нараховувало 11 680 членів. Діяв також „Союз німецьких сільськогосподарських товариств” [47, с.90]. Міжвоєнний період виявився часом розділу німецького товариського життя за конфесійною ознакою. Прикладом

цього стало відкриття у жовтні 1920 р. євангелістсько-німецького сирітського притулку, а у червні 1921 р. – католицько-німецького сиротинця у Чернівцях [47, с.93]. У 1930 р. „Товариство християнських німців” було реорганізоване у „Німецьке культурне товариство”, але й в ньому мали місце суперечки з приводу поділу на дві конфесійні групи [47, с.97]. З кінця 20-х років німецькі товариства на Буковині постійно приймали членів різних німецьких молодіжних організацій з-за меж Румунії [47, с.103].

Польські товариства в місті також були досить численими. До культурно-просвітницьких організацій належали „Товариство братньої допомоги” і „Читальня польська”, „Польська шкільна матиця в Румунії”, „Союз польських вчителів Буковини”, товариство “Опіка земляків” та інші [14, с.31-32].

Молодіжний та студентський рух

У молодіжному русі на Буковині, як і в Румунії, провідну роль відігравали офіційні молодіжні організації (скауту). До них на початку 30-х років долучився відновлений український “Пласт”, яким опікувалися члени студентського товариства “Чорноморе” Б.Сірецький, Л.Гузар, В.Антонюк. Влітку 1930 р. учасники буковинського “Пласту” побували на Косівщині і після повернення створили Пластовий курінь, який очолив Б.Сірецький. В 1933-1934 рр. на базі куреня створили Пластовий кіш. Проте на цей же час припало розгортання діяльності румунської скаутської організації „Стража церій”, якою опікувався особисто король, а керував вихідець з Буковини Т.Сідоровіч, яка й фактично відсутня на задній план організацію національної меншини [27, с.760-762].

У другій половині 30-х років „Стража церій” мала виховувати громадян Румунії без різниці національності. Серед 1,5 тис. її членів перебував і спадкоємець престолу Мігай, ім'я якого також

використовували для пропагування організації. У 1936 р. великий воєвода Мігай навіть здійснив поїздку на Буковину, де перебував у стражерському таборі [91, с.61-67]. Король Кароль II своє дітище оцінював як організацію, що сприяла “розвитку нації та конструктивного націоналізму” [23. – 1938. – 29 бер.]. Тоді ж ширше розгорнула діяльність організація “Прегетіря премілітаре”, якою керували офіцери запасу і яка мала організувати допризовників, в тому числі для ведення польових робіт [23. – 1938. – 7 черв.].

Діяли й студентські товариства, серед яких першим відновило свою діяльність “Дачіа”, а далі вже “Жунімія” “Молдова” та “Арбороасе”. Члени цих товариств виявилися палкими прихильниками ідеї мононаціональної румунської держави. Їхні почуття були використані окремими викладачами. Зокрема, підбурені Р.Киндею, студенти домоглися усунення з посади завідуючого кафедрою Є.Козака [4. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.5].

Українське студентське товариство “Союз” відновило свою діяльність у травні 1920 р. і зайняло антиокупаційну позицію, що особливо проявилось в липні 1921 р., коли члени товариства відмовилися здавати кошти на спорудження королівського мисливського замку. Як відповідь влади – розпуск товариства. Через це українські студенти змушені були відновити товариство “Січ”, що проіснувало до 1923 р. Недоліком українського студентського руху цього періоду стало продовження суперечок з відновленим у 1920 р. товариством “Запороже”. Останнє очолював після війни О.Шкраба. Свою діяльність “запорожці” звернули на організацію українознавчих курсів, на яких навчалось 80 осіб. У 1921 р. в цьому товаристві мав місце розкол. У 1925 р. товариство на певний час було заборонене і в 1928 р. відновило свою діяльність через культурно-спортивне товариство “Роксоланія”. Станом на 1929 р. “Запороже” нараховувало 118 членів, а у 1934 - 239 [50, с.787; 27, с. 795-798, 811; 11. – Оп.3. – Спр.6163. – Арк. 2-3, 16-17]. У липні 1935 р. товариство відзначило 25-річницю існування, але у березні 1937 р. було роз-

пущене владою, хоча формально проіснувало до 1940 р. [27, с.798-800].

У липні 1920 р. відновило свою діяльність товариство “Православна академія”, яке у наступному році взяло участь у створенні Комітету українських студентів на Буковині. Проте у 1923 р. товариство було розпущене, й окремі його члени приєдналися до румунського товариства “Академія ортодоксе” [27, с.811].

У 1929 р. українські студентські товариства Чернівців взяли участь у створенні Союзу українських студентських організацій в Румунії, активними прихильниками якого були П.Козуб, А.Живко, О.Деренецький, Л.Романовський.

У квітні 1923 р. колишні члени товариства „Союз” відновили діяльність товариства „Чорноморе”, яке вже того року нараховувало 110 членів. Великою була серед них кількість соціал-демократів, очолених В.Руснаком, які й визначили тоді характер діяльності товариства. Члени товариства проводили літературні вечори, читали лекції. Вже з 1924 р. під опікою товариства перебувала створена 1917 р. Українська народна книгозбірня. Впродовж 1926-1928 рр. товариство проводило тільки внутрішню діяльність, через що було виключене з членів Центрального союзу українських студентів. З грудня 1928 р. частина членів товариства вимагала вести більше роботи, тож не дивно, що на початку 30-х років члени „Чорноморя” були представлені й в інших товариствах, а в місті організовували підготовчі курси для бажаючих поступити в середні навчальні заклади [27, с.803-804].

В 30-х роках „чорноморці” влаштовували концерти та курси української мови по селах, брали участь у виданні газет, влаштовували вечори та вистави. Секція студенток організувала вечори народного одягу, літні табори для дітей. У 1936 р. ця секція разом з іншими увійшла до складу Організації студенток-українок, яка пізніше діяла як секція товариства „Жіноча громада”. У 1937 р. „Чорноморе” було заборонене, але до 1940 р. проіснувало формально [27, с.805-809]. На початку 30-х

років в середовищі „Чорноморя” розгорнулася боротьба між представниками соціалістичного та націоналістичного напрямків. Прихід до керівництва Д.Квітковського привів до розколу товариства та виходу з нього націоналістів у червні 1934 р. В липні того ж року група молоді, очолена І.Григоровичем, створила культурно-спортивне товариство „Залізник”. Його завданням стало виховання нового українського громадянина, а відверта антирумунська позиція стала причиною переслідування з боку влади та невизнання українськими товариствами. Лише у січні 1937 р. „Залізник” увійшов до СУСОР-у, але вже у березні був заборонений. Частина керівництва товариства була засуджена за освіщення гімну під час Шевченківського свята [27, с.808-809].

Проблемою молодіжного руху в означений період було поширення серед частини молоді соціалістичних ідей. Як результат засновувалися нелегальні організації. Активну участь у них брали І.Стасюк, В.Гаврилук. Не втратили прихильників комуністичні ідеї і в 30-і роки. Зокрема, в 1931 р. ними було створено „Револуційний комітет чернівецьких студентів”. Основна форма їхньої діяльності полягала в організації антивоєнних та антифашистських мітингів. У 1932 р. організація була розгромлена, а 68 учасників засуджені до різних термінів ув’язнення та грошових штрафів. Та на зміну розгромленій прийшла у 1933 р. нова організація – „Загальна академічна асоціація” зі 150 членами. У червні 1934 р. 23 члени організації були засуджені за звинуваченням у підпільній діяльності [58, с.31].

Впродовж періоду між двома війнами українські студентські товариства намагалися координувати свою діяльність в рамках краю та Румунії. У 1920-1924 рр. діяв Комітет українських студентів на Буковині [27, с.813-816]. 24 серпня 1929 р. у Чернівцях відбувся конгрес українських студентів, на якому представники 4 студентських організацій утворили Союз українських студентських організацій в Румунії, обравши головою Л.Романовського. Вже у 1930 р. студенти сприяли пе-

ремозі на парламентських виборах В.Дутчака, провели зміну керівництва та виступили з протестом проти розправ польського уряду з українцями [27, с.818, 820-822; 5. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.67зв.; 9. – Оп.3. – Спр. 53. – Арк.63]. В січні 1933 р. СУСОР влаштував свято державності за участю всіх українських товариств Чернівців. З ініціативи членів об'єднання з 1 по 14 серпня 1933 р. на Буковині проголошено „всенародну жалобу та піст” у зв'язку з голодомором на радянській Україні. Такими заходами товариство формувало в своїх членів почуття солідарності з українцями всіх земель та сприяло поширенню державницьких настроїв в середовищі української молоді. Події 1937 р. стали причиною припинення діяльності СУСОР-у [27, с.823-824].

Польські студентські товариства були представлені товариством польських студентів “Огніско” та корпорацією “Лехія” [14, с.31-32]. Молодіжна організація “Польське гарцерство” наприкінці 20-х років нараховувала 90 членів і підпорядковувалася організації румунських скаутів [14, с.38].

Встановлення в Румунії авторитарного режиму привело до змін в студентському житті. 24 жовтня 1938 р. урядом було заборонено всі існуючі студентські товариства, замість яких було створено Національний студентський фронт. Останній мав завдання розвивати в студентів почуття відданості королю та батьківщині. Організаційна структура фронту нагадувала про його напіввійськовий характер. Створення «фронту», очевидно, мало на меті ліквідувати національні особливості серед студентів, що принесло шкоду всьому студентському руху [73, с.25-26].

Спортивні товариства

У міжвоєнний період значно зросло число спортивних клубів у місті, що було викликане зрослим, проти попереднього періоду, інтересом до спорту. Більшість клубів створювалася за національною ознакою і поряд зі спортивною вели на-

ціонально-виховну та політичну діяльність. Серед перших 10 вересня 1920 р. створено українське спортивне товариство “Вікторія”, яке 24 жовтня того ж року переіменували на “Довбуш”. Станом на 1924 р. в ньому було 124 члени, які займалися у гімнастичній, велосипедній, туристичній секціях, секції водного спорту та футбольній команді. У 1925 р. товариство придбало майданчик для гри у футбол і вже тут могло проводити тренування. У 1928 р. на цьому терені влаштовано спортивне свято [11. – Оп.3. – Спр.6149. – Арк.5, 8-9; 21. – 1928. – 5 лют., 4 жовт.; 32, с.3]. Спортивна робота в товаристві поєднувалася з культурно-виховною роботою, і в 1934 р. команда “Довбуша” мала грати на кубок Ю.Федьковича з футбольними командами зі Львова, Перемишля, Ужгорода. Футбольні змагання не відбулися лише з причини заборони владою святкування 100-річчя від дня народження Ю.Федьковича. Та все ж у серпні того року відзначилися члени легкоатлетичної секції товариства, зайнявши на змаганнях п'яте місце [27, с.876, 880-881; 22. – 1934. – 15,22,29 лип., 5 серп., 30 вер.].

Впродовж всього часу свого існування товариство зазнавало матеріальної скрути, у зв'язку з чим доводилося закривати секції. Все ж таки футбольна команда “Довбуша” у 20-і роки перебувала на належному спортивному рівні [32, с.3]. Фінансова скрута змушувала порушувати питання про подальше існування товариства, але навіть в умовах королівської диктатури воно продовжило свою діяльність. Щоб віднайти кошти на неї, члени товариства влаштовували вечірки та вистави, а разом з тим змушені були збирати кошти на озброєння армії [23. – 1940. – 28 січ., 1 бер.; 6. – Оп.1. – Спр. 23078. – Арк.1-2].

Поряд з “Довбушем” у місті діяв інший спортивний клуб – “Мазепа”, однак тут спортивна робота велася зі значним ухилом до національного виховання його членів. Саме тому члени “Мазепи” мали деякі суперечки з “довбушанцями” і радили останнім вести активнішу націоналістичну пропаганду. Та все ж на початок Другої світо-

вої війни обидва клуби були єдиними в Європі, що об'єднували українців [22. – 1934. – 2 вер.].

З інших спортивних клубів варто згадати заснований 28 січня 1921 р. Інтернаціональний робітничий спортивний клуб (IASK), створене спершу як товариство “11 червоних” [31, с.121]. Пізніше воно отримало згадану назву і було відоме також завдяки веденню пропагандистської діяльності. Варто відзначити, що намагання комуністичної організації вести діяльність через легальні товариства проявлялася і в галузі спорту. З 1929 по 1936 р. в місті діяло спортивне товариство “Спартак”, яке було заборонене поліцією саме за пропагандистську діяльність. З 1936 р. функції цього товариства перейшли до клубу “Мунчіторул”. За професійним принципом було створено й команду “С.Ф.Р.” [9. – Оп.1. – Спр.7108. – Арк. 1; 32, с.8].

Діяли також єврейське спортивно-гімнастичне товариство “Союз”, створене у 1922 р., та товариство “Аркашул”. До числа помітних і знаних у місті та краї належав румунський спортивний клуб “Драгош Воде”. У 1934-1936 рр. його футбольна команда була найкращою на Буковині. Також клуб мав хокейну команду, секції легкої атлетики, тенісу, ручного м'яча [32, с.2, 4]. З національних товариств відоме відновлене після війни товариство “Маккабі”, яке у 1923 р. на зібранні від меценатів та отримані з інших зборів кошти спорудило стадіон на 6 тис. місць з футбольним полем та біговими доріжками. У 30-і роки президентом клубу був М.Шіндлер. З 1925 р. в клубі діяла секція ручного м'яча, а з 1929 р. створена хокейна команда. Мав клуб і сильних легкоатлетів [32, с.4-5].

Німецькі спортсмени були представлені товариством “Ян”, яке мало в своєму розпорядженні стадіон та два спортивні зали. Високою була майстерність гри футбольної команди клубу, а хокейна команда вважалася найсильнішою в місті. У 1937 р. вона на іграх Румунського національного дивізіону “Б” зайняла третє місце. До національних спортивних товариств належали й польські “Полонія” та “Сокіл” [32, с.6]. Останнє було офіційно

розпущене у 1920 р., але у 1926 р. робилися спроби його відновити. Вже у липні 1926 р. організовано літній табір для дітей. Планували також відновити й стадіон товариства та спортивний зал. Але на все потрібно було понад 700 тис. лей [14, с.22-23]. Всі команди брали участь як у міських змаганнях, так і грали на виїзді, тому не дивно, що спортивні колонки чернівецьких газет досить часто характеризували найближчі ігри, що відбулися. Чернівчанин П.Демант також згадував, що найбільше турботи викликала гра між командами “Яна” та “Маккабі”. “Її часто супроводжували вуличні бійки, які нерідко переходили у погроми” [37, с.202].

Любителі спорту могли також отримати задоволення і від катання на лижах взимку, хоча це дійсно було дорогим задоволенням: лижі коштували 800 лей, а лижні черевики – 1200 лей [32, с.11]. Популярним був ковзанярський спорт, яким займалися й любителі, й професіонали. У ковзанярському спорті відзначився чернівчанин Р.Турушанко, який в 1935 р. у Празі зайняв третє місце на міжнародних змаганнях. Наступного року спортсмен взяв участь у зимових Олімпійських іграх і за досягнення в спорті був нагороджений від Міністерства освіти та культів “Медаллю спорту” [32, с.12-13]. Загалом у міжвоєнний період спорт став невід'ємною частиною життя міста. Для молоді в другій половині 30-х років він був тією складовою часткою, якої доводилося дотримуватися в умовах наростаючої загрози війни, коли настійно на різних рівнях радили поєднувати духовний і тілесний розвиток.

Місто в період королівської диктатури і початку Другої світової війни

Парламентські вибори 1937 р. підвели фактичний підсумок періоду правління Націонал-ліберальної партії, яка не змогла зібрати необхідну кількість голосів на виборах. Отримані 35,9 % голосів виборців не були достатні для приходу до влади. Уряд Г.Тетереску пішов у відставку, а на

його місце Кароль II призначив партійний уряд, сформований з представників Націонал-християнської партії. Очолив цей уряд лідер партії О. Гога, який після сформування уряду у ніч на 1 січня 1938 р. виступив з промовою, вказавши, що уряд “буде спиратися на ідеї націоналізму та християнства”. Серед завдань уряду були задекларовані заходи проти євреїв та проведення наступних парламентських виборів [23. – 1938. – 1, 4 січ.]. Досить швидко в Чернівцях почали проводитися процеси, що свідчили про політичні зміни. Зокрема, вже у січні 1938 р. до НХП вирішили приєднатися члени буковинської організації “Румунського фронту” [23. – 1938. – 11 січ.].

У Чернівцях, де мешкала значна кількість євреїв, на подібні заяви прем'єра відгукнулися досить швидко. Чернівецькі ланчієри, зібравши у трафіках всі румунські та закордонні єврейські видання, на площах Об'єднання та Гіка Воде їх спалили. Префект Чернівецького повіту Н.Робу наказав заарештувати всіх учасників та висварив їх за такий самовільний вчинок [23. – 1938. – 5 січ.]. Слідом за цим на новорічному прийомі префект Н.Робу оприлюднив наміри нового уряду, назвавши 1938 р. новим роком для Румунії та відзначив, що основним завданням є піднесення значення румунської нації. Союзником її префект назвав „християнські меншості”, а права євреїв вважав за необхідне обмежити. Першим кроком префект назвав закриття 14 газет у Чернівцях [23. – 1938. – 6 січ.]. У державі було прийняте рішення про дозвіл журналістам-євреям писати на ідиш та івриті виключно для єврейських газет [23. – 1938. – 6 січ.]. У Чернівцях у січні 1938 р. розпочався процес створення кооперативів та магазинів, що мали управлятися християнами [23. – 1938. – 22 січ.]. Це вважали, напевне, засобом для націоналізації торгівлі. Остання й так велася чернівецькими купцями-християнами. У січні 1938 р. було ними навіть створено мореплавне товариство “Трансмер”, для якого закупили два вантажні кораблі. Планували їх перейменувати на “Буковина” та “Чернеуць” [23. – 1938. – 25 січ.].

Слідом за цим з'явилися обіцянки, що уряд НХП здійснюватиме контроль за всіма підприємствами, які є власністю євреїв, перевірятиме громадянство євреїв [23. – 1938. – 6 січ.]. В останньому питанні стосовно Буковини було зазначено, що не менше 40 тис. її мешканців неправильно набули громадянство, тож в урядових колах сподівалися “звільнити” край від таких мешканців [23. – 1938. – 12 січ.]. Після перших заяв в ряді чернівецьких газет стали періодично публікувати повідомлення на дану тематику. В Чернівецькому університеті, як і у інших вищих школах, могли реалізувати стосовно студентів-євреїв принцип “numerus clauzus”. Надійшли розпорядження про заборону для євреїв займатися лікарською, адвокатською практикою, перебувати на державних посадах [23. – 1938. – 28 січ.].

В самому ж місті віддано до виконання розпорядження Міністерства праці заборонити в єврейських родинах використовувати працю слуг-християн. Таким чином передбачалося, що 5 тис. родин залишаться без служниць. Щоправда, пізніше видали розпорядження про затримку у виконанні цього розпорядження. Причиною такого рішення послужило те, що з 10 тис. слуг у Чернівцях 8,5 тис. перебували на службі в єврейських родинах, то ж таким чином вони могли залишитися без засобів до існування [23. – 1938. – 8, 15 січ.].

Загалом ситуація в місті та краї виглядала так, ніби існувала загальна єдність в усіх питаннях, але це було оманливе враження. В січні 1938 р. студенти юридичного факультету Чернівецького університету розпочали страйк з приводу введення окремої плати за іспити та з приводу виключення з університету одного зі студентів. Страйкарі взяли в оточення корпус юридичного факультету, не дозволяючи нікому туди заходити, але страйк досить швидко припинили [23. – 1938. – 30 січ., 1,2 лют.]. Трохи інакше своє невдоволення висловили чернівецькі пекарі, які вимагали дозволу на підвищення ціни на хліб. Проте в примарії відмовились від перегляду цін [23. – 1938. – 30 січ.].

На початку лютого 1938 р. в місті пройшло свято стражерів, в якому взяли участь командир “Стража церій” Т.Сідоровіч та міністр освіти Петрович. Після Служби Божої та параду стражерів у Резиденції митрополита відбулася нарада з питань виховання молоді [23. – 1938. – 8 лют.]. 2 лютого 1938 р. о 12 годині в місті на площі Грігоре Гіка Воде відбувся мітинг НХП, на якому промовляли і Н.Робу, і Г.Дрегенеску. Присутній на мітингу А.Куза не виступав через сильний вітер. Після мітингу відбувся похід його учасників вулицями міста. На початку лютого 1938 р. для поліцаїв міста запровадили нарукавну пов’язку кольорів державного прапора зі свастикою та зобов’язали їх вітатися римським привітанням. Над ратушею ж підняли прапор зі свастикою червоного кольору [23. – 1938. – 11 лют.].

10 лютого 1938 р. уряд О.Гоги був замінений урядом патріарха Мірона (М.Крісті). 11 лютого видано закон про стан облоги, виконуючи який, командування VIII дивізії поширило його на Буковину і Хотинський повіт. Всюди на керівних постах стали з’являтися особи, які мали статус позапартійних, а зі станом облоги заборонили політичні збори, мітинги та демонстрації. Введено було цензуру, а державним службовцям заборонили займатися політичною пропагандою [23. – 1938. – 13, 15, 16, 17 лют.]. Досить швидко після цього з’явилася нова конституція Румунії, яку схвалили на плебісциті 24 лютого 1938 р. майже одногосно. На її основі почали розробляти виборчий та адміністративний закони, приймали рішення про будівництво доріг, використання в національних інтересах преси та радіо. В силі залишались дії судових властей проти звинувачених у комуністичній пропаганді та діяльність з перевірки стану громадянства [23. – 1938. – 24, 27 лют., 3, 4, 6, 11, 13, 30 бер.].

Зміни в політичному житті продовжували тривати і у квітні 1938 р. були розпущені політичні партії та встановлено контроль з боку держави над створенням політичних організацій. Близьким за змістом до попереднього був і закон про захист державного ладу, яким забороняли пропагувати

зміну останнього. Загалом всі політичні, економічні організації та товариства, що протидіяли уряду, розпускалися, а їхня преса ліквідовувалася. Суворий контроль встановлювався і над лояльною пресою, виданням якої дозволяли займатися лише громадянам Румунії [23. – 1938. – 3, 5, 19 квіт.]. Проте всі політичні зміни впливали перш за все на тих, хто цікавився політикою, і впродовж 1938 р. особливих змін в місті в цьому плані не було.

Зате в економічному відношенні виникали різні проблеми. У березні 1938 р. примар Кантемір вирішив за допомогою промисловців міста забрукувати основні шляхи у промисловій ділянці міста [23. – 1938. – 11 бер.]. Для купців у березні дано розпорядження дотримуватися встановлених максимальних цін. При цьому по всіх торгових точках мали бути вивішені списки цих цін, а покупці мали право скражитися на дії торговців [23. – 1938. – 18 бер.]. У червні 1938 р. купці міста направили депутцію до примаря полковника Кантеміра з проханням не вводити у місті такси на вартість, оскільки це значно здорожчить життя в місті [23. – 1938. – 21 черв.]. В плані розбудови міста примар дотримувався загального плану своїх попередників: бруккування вул. Румунської, асфальтування частини площі Грігоре Гіка Воде та створення скверу на площі В.Александрі. Мали бути реорганізовані Буковинська ощадна каса та притулок [23. – 1938. – 27 бер.].

У червні 1938 р. королівським законом-декретом поліцію переведено під командування жандармерії [23. – 1938. – 24 черв.]. Проводилися в місті й каральні заходи. В березні 1938 р. за звинуваченням у комуністичній діяльності 5 осіб засуджено до тюремного ув’язнення, а одного звільнено [23. – 1938. – 6 бер.]. 20 червня у військовому суді під головуванням підполковника Крістеску відбулося судове засідання проти членів “Залізної гвардії”, на якому звинувачених звільнили від кари. Одночасно голова Робітничої палати Чернівців спільно з комісаром поліції Маврером 19 червня провели облаву по пекарнях, встановили всіх, хто не дот-

римувався обов'язкового відпочинку в неділю з метою покарання згідно з законом [23. – 1938. – 24 черв.]. Традиційними ставали судові засідання проти комуністів, організації яких періодично викривали в місті [23. – 1938. – 28 серп.]. За звинуваченням в образі нації могли притягати до суду і за діями ранішого періоду, як це було у справі Т.Марфієвича [23. – 1938. – 20 вер.].

Намагання влади контролювати політичне життя в країні привело до заснування єдиної політичної партії для всієї країни. Це рішення було оформлено декретом від 15 грудня 1938 р., яким заснували Фронт національного відродження, що мав стати “єдиним організмом, з якого постануть парламентські, адміністративні та професійні заклади, на які буде міцно опиратися в майбутньому життя нашої держави”. ФНВ отримував права висувати кандидатів до законодавчих та адміністративних органів. Очолював нову партію сам король і керував нею за допомогою директорату та Вищої національної ради ФНВ. 1 лютого 1939 р. під головуванням А. Келінеску створено перший уряд ФНВ [6. – Оп. 1. – Спр. 22387. – Арк. 8, 12; спр. 22408. – Арк. 1, 3-4; 49, с.360]. Створення ФНВ започаткувало в місті низку вступів до цієї організації, що найпомітнішим було впродовж січня-березня 1939 р., тобто фактичного часу створення організації.

Для політиків міста і краю намагання зберегти власні політичні позиції тепер означало бути лояльним до влади. Для українців ця позиція висловлювалася також неодноразово у різних умовах. Одним з перших проявів лояльності стала подяка за допомогу уряду Румунії у березні 1939 р. втікачам з Карпатської України. Події березня 1939 р. виявилися черговим випробуванням і для української громади міста, яка організувала збір коштів та засобів для надання допомоги втікачам з Карпатської України [30, с.153]. Таким чином почасті готувався ґрунт на подальшу співпрацю з ФНВ, преговори про яку вели від січня 1939 р. представники національних меншин Румунії, в тому числі й українці [23. – 1939. – 16 жовт., 16 груд.]. Для

колишніх членів розпущеної у квітні 1938 р. УНП завдання створення позапартійної організації привело до заснування Української спільноти в Румунії, члени якої Т.Бриндзан, А.Кирилів, Е.Турушанко брали участь у зборах ФНВ, які проходили 17 грудня 1939 р. в Чернівцях [23. – 1939. – 22 груд.]. Та все ж, на відміну від німців та угорців, українцям вдалося досягти угоди з ФНВ лише у квітні 1940 р. [13, с.81].

Навесні 1940 р. посилювався стан облоги в країні та місті. Від іноземців у зоні облоги навіть стали вимагати посвідчення на право проживання. У центрі все частіше говорили про необхідність оборони Румунії та збереження її територіальної цілісності. Місцева влада одночасно була стурбована можливими зазіханнями з боку СРСР та ростом націонал-соціалістських настроїв серед німців [7. – Оп.1. – Спр.1267. – Арк.56, 59зв.-60; 23. – 1940. – 16, 29 бер., 4, 5, 7 квіт.]. Така ситуація пояснювалася загальним тодішнім становищем в Європі й світі та впливом подій Другої світової війни, що вже почалася.

Початок Другої світової війни для королівської Румунії став часом певних випробувань. У діях влади спостерігалося намагання зберегти єдність країни. Вже у перших нарадах з приводу дипломатичних та інших заходів країни відзначалося бажання дотримуватися нейтралітету згідно з усіма міжнародними правилами. Військові заходи передбачалися лише в рамках потреби оборони країни, зокрема її кордонів. На засіданні Коронної ради, скликаному з метою визначення подальших дій, було відзначено, що в Румунії „панує непохитна національна дисципліна, а горожани (громадяни. – Ред.), свідомі тої сили, що впливає з об'єднання, супокійно стрічають події...” [23. – 1939. – 13 вер.]. Для румунського уряду початок німецько-польської кампанії став часом визначення у подальших діях. Будучи союзницею Польщі та незважаючи на розпад Малої Антанти, Румунія очікувала відповідних дій з боку Німеччини. Зокрема, румунський Генеральний штаб готувався до відсічі німецьким військам. Місцем її, зва-

жаючи на особливості театру бойових дій у Польщі, визначили Буковину, на території якої і готувалися вести бойові дії проти німецької армії. Але вторгнення у Польщу радянських військ змінило орієнтацію румунського Генерального штабу, тож основну загрозу очікували зі сходу [80, с.10].

За повідомленням німецького консула у Чернівцях Шелльгорна від 2 вересня 1939 р. початок війни викликав хвилювання і в краї, і в Чернівцях. Саме у місті настрої румунів, зокрема вихідців з Регату, були негативні, а іноді ворожі стосовно німців. Значна частина українців мала дружні до німців настрої і виявила “неприховану радість від розвитку подій сьогоднішнього дня”. Значною виглядала стурбованість єврейського населення, яке побоювалося, що воно зазнає долі німецьких євреїв. Не досить впевненими були й представники польської громади краю, які спершу організували кілька сотень добровольців, але відправили до Польщі лише 20 осіб [13, с.216]. На території міста і Буковини польська громада проводила збір коштів для допомоги Польщі [7. – Оп.1. – Спр. 1267. – Арк. 59зв.].

Однак досить швидкий розвиток кампанії у Польщі змінив стан справ, а вступ на територію Західної України радянських військ змусив значну групу осіб залишити Польщу. Перехід їх до Румунії відбувався організовано у пунктах біля Заліщиків, у Оршівцях та Вижниці. Число біженців - приватних осіб, які в більшості випадків були заможними особами та належали до верхівки суспільства, склало 4,5 тис. На румунську територію зі зброєю в руках перейшло також близько 10 тис. військовослужбовців, які були інтерновані в Румунії. Також близько 100 польських літаків перетнуло румунський кордон у різному стані. Поява такої кількості іноземних громадян в країні змусила урядовців звертатися до міжнародних угод і оголошувати про можливість утримувати коштом держави виключно військових. Цивільні громадяни повинні були згодом залишити країну. 17 вересня перейшли в Румунію також президент Речі Посполитої Мосціцкі, маршал Ридз-Смігли та

польський уряд на чолі зі Складковські. Мосціцкі та Ридз-Смігли у Чернівцях були прийняті в митрополичій резиденції, а пізніше виїхали до визначених їм місцевостей, зокрема, Мосціцкі - до Біказа, Ридз-Смігли – у Крайову, решта польських політичних діячів – до Сланіка [23. – 1939. – 22 вер.].

Поява у місті осіб, що не мали постійного заробітку і прибутків, створили умови для розгортання спекуляції та ошуканства, пов'язаного зі скрутним становищем новоприбулих. Органи правопорядку змушені були вживати термінових заходів з тим, щоб тримати під контролем ситуацію. Зокрема, Чернівецький інспекторат жандармерії розповсюдив у газетах розпорядження стосовно заборони купувати у польських біженців будь-які речі чи вимінювати польські гроші. Порушення заборони каралося арештом та конфіскацією майна порушника [23. – 1939. – 23 вер.]. Разом з тим для фінансового забезпечення іноземців було організовано централізований продаж майна польських втікачів. Для цього за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ при примарії створили бюро продажу коштовностей, автомобілів та інших цінних речей. Кожна купівля підтверджувалася у бюро, тоді як проведені операції за його межами не вважалися дійсними. Брати участь у роботі бюро мали право представники польського посольства та консульства [23. – 1939. – 4 жовт.].

Прикордонні території стали тимчасовим місцезнаходженням біженців, тому останніх зобов'язали визначитися з місцем подальшого перебування в Румунії, яким мали стати всі області, за винятком Сучавського цинуту, повітів у межиріччі Пруту, Дністра та столиці [23. – 1939. – 26 вер.]. В середині жовтня з'явилося чергове розпорядження стосовно польських біженців, яким дозволяли мешкати в таборах, або відведених владою помешканнях. За порушення розпорядження мали карати ув'язненням в таборі Четатя Фегерашулуй [23. – 1939. – 13 жовт.]. Інше розпорядження зобов'язувало втікачів до 17 жовтня 1939 р. зареєструватися в Чернівецькій префектурі та отримати дозвіл

на перебування в Румунії. Це розпорядження стосувалося всіх осіб, як тих, що нещодавно перейшли кордон, так і тих, що отримали подібні дозволи раніше. Невиконання розпорядження також загрожувало покаранням як для самих втікачів, так і для тих, у кого вони мешкали [23. – 1939. – 17 жовт.].

Припинення бойових дій зробило можливим налагодження поштового зв'язку з Польщею вже наприкінці вересня 1939 р. Тож ті, хто залишив Польщу, мали змогу зв'язатися зі своїми рідними поштою, зокрема через румунський Червоний Хрест: й інтерновані, й цивільні втікачі мали змогу пересилати приватні листи [23. – 1939. – 29 вер.]. Пізніше, у жовтні, для біженців створили умови отримання виїзних віз у повітових центрах, в тому числі й у Чернівцях [23. – 1939. – 3 лист.]. Таким чином влада дбала про зменшення чисельності іноземців у країні, за якими слід було встановлювати контроль та витратити кошти на їхнє утримання. Слідом за цим у листопаді 1939 р. німецьке консульство у Чернівцях оголосило про обмін паспортів Чехо-Словаччини на паспорти протекторату, тим самим полегшуючи умови перебування в Румунії громадян колишньої ЧСР [23. – 1939. – 14 лист.].

На початку 1940 р. з'явилося розпорядження примарії стосовно перевірки стану здоров'я польських біженців, яких зобов'язували щомісяця з'являтися у поліклініці на вул. Куза Воде, 5 (Л. Українки) для безкоштовного медичного огляду [23. – 1940. – 18 січ.]. Тоді ж виникла потреба залагоджувати фінансові питання власникам придбаних польських автомобілів [23. – 1940. – 20 січ.].

Разом з поляками на територію Румунії перейшли й громадяни Франції, що перебували у цій країні на час початку бойових дій. Свою роль в організації їх прийому на території Румунії зіграв Ж.Онора, консульський представник Франції у Чернівцях [14, с.216].

Війна та притік біженців не надто змінили звичного ритму життя міста. Щоправда, проводилися заходи для зміцнення обороноздатності країни.

Традиційними стали збори коштів на допомогу армії. Проводилося це шляхом продажу бон на „вивінування армії”. Ініціативний комітет, створений для цього, очолив префект Чернівецького повіту, і на грудень 1939 р. зібрано було 16,8 млн. лей. Фінансові органи в краї дозволили підписувати бони на озброєння краю частинами (фактично векселями), сплата по яких мала здійснюватися до 1 березня 1940 р. [23. – 1939. – 23 груд.]. Передали кошти (15 тис. лей) на армію і члени „Товариства румунських жінок” під керівництвом Вірджинії Ністор [23. – 1940. – 7 лют.]. Зібрані кошти іноді відправляли на цілком конкретні завдання. Зокрема, для солдатської їдальні на залізничному вокзалі майстрами-пічниками міста зібрано та передано 3,2 тис. лей [23. – 1940. – 2 бер.]. На початку березня 1940 р. для родин резервістів з Чернівців у примарію передали як допомогу 5 млн. лей [23. – 1940. – 2 бер.].

Включення Західної України до складу УРСР змінило завдання органів правопорядку та військових. Близькість радянського кордону та необхідність протидіяти радянській пропаганді зумовили посилення наприкінці 1939 р. стану облоги в краї. Румунській владі доводилося боротися й зі зростаючою кількістю втікачів до радянської України. За спробу переходу кордону та за допомогу при втечі віддавали до трибуналу за звинуваченням у антидержавній діяльності. Лише у січні 1940 р. за подібними звинуваченнями було засуджено 23 особи, значна частина яких була євреями. Перехід кордону з 1939 р. став досить „звичним” явищем, адже й налагоджений він був в обидві сторони.

Вже у вересні 1939 р. з'явилися розпорядження стосовно заборони маніфестацій, висловлювань симпатій чи антипатій до політичних та громадських діячів як Румунії, так і світу. Подібні вчинки у громадських місцях ставали підставою для заборони заходів, а також могли служити причиною арештів їх учасників [23. – 1939. – 8 вер.]. Заборонялося носити без дозволу зброю чи висловлювати думки, які розцінювалися як дефетизм (пора-

женство). Все це в рівній мірі підлягало покаранню. Зокрема, у жовтні 1939 р. засуджено у військовому трибуналі ряд осіб за незаконне зберігання зброї, за образу нації [23. – 1939. – 5 лист.]. До суду було подано на чернівчанина Райтера за продаж Літвину 3 вагонів сміття замість картоплі. Покаранням за зловживання становищем для службовця фонду „Ніку Флондор” стало видалення його зі служби на 1 місяць. Засуджувалися й особи за поширення фальшивих вісток [23. – 1939. – 3, 13 груд.].

Не завжди судові засідання закінчувалося ув'язненням чи штрафом. У Чернівецькому військовому суді було звільнено затриманого за нелегальний перехід кордону капітана Б.Модрого з родиною, тоді як ряд інших осіб отримали засуди на грошові штрафи та ув'язнення [23. – 1939. – 17 груд.]. В грудні 1939 р. на засіданні військового суду в Чернівцях засудили при їхній відсутності мешканців Бабина, Прилипчого, Веренчанки, Кліводина за таємний перехід до УРСР на втрату громадянських прав та конфіскацію майна. Перед цим же судом постали звинувачені у відмові від виконання реквізицій 50 осіб з с.Давидени Сторожинецького повіту [23. – 1939. – 30 груд.]. Наприкінці березня 1940 р. в чернівецькому суді велося засідання проти 71 особи, звинуваченої у протидержавній діяльності. Щоправда, 44 з них було звільнено від кари [23. – 1940. – 11 квіт.].

Незважаючи на заходи влади, в місті мали місце крадіжки та грабунки. Так, у приміщенні “Румунського банку” на площі Об'єднання двома особами було викрадено 100 тис. лей. Швидко затримання одного із злочинців дозволило встановити його особистість. Ним виявився Л.Голдштайн з Бухареста. Велика крадіжка мала місце і на вул. 11 Листопада [23. – 1939. – 14 вер.]. Все це змушувало поліційні органи організувати відповідні дії. 3 жовтня 1939 р. в місті проводилися поліцейські чистки. Зокрема, 1 жовтня під керівництвом секретаря квестури поліції Гросарію, комісара кримінальної поліції Якобана проведено затримання значної кількості осіб у різних громадсь-

ких місцях [23. – 1939. – 2 жовт.]. В рамках подібних заходів може виглядати і зобов'язання всіх службодавців оголошувати про прийом на роботу осіб протягом 5 днів [23. – 1939. – 20 жовт.]. У березні 1940 р. в місті заарештували відомого в Румунії злодія Б.Тартаковера [23. – 1940. – 16 бер.]. Після появи у січні 1940 р. розпорядження про економію електроенергії з'явилися особи, що видавали себе за членів комісії, що вела спостереження за дотриманням розпорядження та брали хабарі з порушників режиму [23. – 1940. – 17 квіт.]. Такі протиправні дії попереджувалися як шляхом доведення до відома городян даних про характер правопорушення, так і діями поліції.

Початок війни не дозволив завершити модернізацію чернівецького водогону, на який нарікали впродовж 30-х років через постійні проблеми з постачанням води. На вересень 1939 р. в місті планувалося відкриття модернізованого водогону. У Магалі було споруджено 20 нових криниць з метою забезпечення міста водою впродовж цілого дня. Лише вночі її мали відключати. Проте закінчення робіт відтягувалося з причини відсутності труб для водогону. Закуплені за рубежем, вони були затримані на кордонах через початок війни [23. – 1939. – 2, 4 вер.].

Необхідність реагувати на бойові дії у Польщі та потреба підготувати до захисту від наслідків бойових дій населення зумовила візит до Чернівців у вересні 1939 р. державного підсекретаря безпеки генерала Г.Марінеску. В обласному управлінні відбулася конференція за участю королівського резидента Г.Флондора, генерального секретаря Лупу, шефа кабінету Марунту, генерала Дімітріу, адміністративного директора Соколяну, генерального інспектора сигуранци та інспектора жандармів [23. – 1939. – 14 вер.]. Початок Другої світової війни зумовив і активізацію роботи з організації навчань з пасивної оборони, проведення тренувань з евакуації дітей [23. – 1939. – 14 вер.]. У першому оголошенні про курси пасивної оборони в Чернівцях повідомлялося про обов'язок пред-

ставників обох статей у віці від 7 до 60 років проходить 24 години курсів на рік. Також оголошувалося про початок таких курсів з 8 вересня [23. – 1939. – 11 вер.]. В Чернівцях курси пасивної оборони розпочали роботу з 2 жовтня 1939 р. в казармі пожежників [23. – 1939. – 3 жовт.]. 3 жовтня 1939 р. з'явилося розпорядження про затемнення Чернівців та проведення курсів сестер-жалібниць. Останні розпочиналися з 20 жовтня і мали тривати 2 роки. Поряд з ними відділення Червоного Хреста планувало відкрити скорочені курси. Керував заняттями полк. Е. Попеску, головний лікар VIII дивізії. Записи на курси проводилися щоденно у секретаріаті Червоного Хреста по вул. Куза Воде, 5 [23. – 1939. – 17 жовт.]. У березні 1940 р. в місті проводився контроль за дотриманням розпоряджень з хімічної оборони. Так, домовласників зобов'язували мати малі домашні аптеки, тоді як на підприємствах слід було тримати великі аптеки. Ліки для них купувалися у спеціальних аптеках під контролем Міністерства повітроплавства [23. – 1940. – 22 бер.].

Ознакою підготовки до війни стало також й розпорядження Міністерства освіти стосовно проведення окремої сесії для студентів, призваних до армії [23. – 1939. – 26 вер.]. У листопаді 1939 р. всі допризовники контингенту 1923 р. з середньою освітою мали 4 листопада зареєструватися у підцентрі передвійськового вишколу для подальшої участі у підготовці [23. – 1939. – 5 лист.]. Сім'ї призваних до армії (концентрованих) на офіційному рівні визнавалися такими, що потребували допомоги. Зокрема, у жовтні 1939 р. в передмісті Гореча допомогу продуктами було надано 35 особам. Зроблено це було за ініціативи примарії Чернівців [23. – 1939. – 6 жовт.]. Допомога не була даремною, адже з 1 листопада 1939 р. у Чернівцях зросли ціни на хліб. Подорожчання було проведено шляхом зниження ваги хлібини на 50 г при збереженні колишньої ціни. Подорожчав хліб лише у Чернівцях, залишившись на колишніх цінах у інших повітах Сучавського цинуту [23. – 1939. – 3 лист.]. Разом з тим встановили контроль за вико-

нанням розпоряджень влади, і у грудні 1939 р. 10 чернівецьких пекарів були покарані за недотримання норм випікання хліба [23. – 1939. – 22 груд.]. (Щоправда, через півроку ситуація зміниться. Так, швейцарський консульський агент Н. Кюнцле, описуючи ситуацію в місті після 28 червня 1940 р., зазначав, що „за хлібом у черзі стоять від пів- до півтори години”. Продаж хліба проводився таким чином, що покупець міг купити 1 кг або 0,5 кг хліба. При цьому його ціна постійно зростала. „Ціна на хліб до 1 грудня була 65 копійок (25 леїв), з 1 грудня вона піднялася до 2 рублів 65 копійок (приблизно 100 леїв) без будь-якого попередження” [14, с.208]).

В умовах підготовки до війни з ініціативи влади влаштовувалися благодійні заходи на користь бідних. Зокрема, в листопаді 1939 р. це зробили власники текстильних підприємств [23. – 1939. – 5 лист.]. Проведено було й організацію допомоги безробітним. За рішенням тимчасової комісії під керівництвом Д. Молдовану промислові та торгові підприємства мали зібрати кошти на підтримку безробітних за підписними списками. В ряду подібних дій було й встановлення в країні мінімуму заробітної плати [23. – 1939. – 7 лист.]. Керівництво міста в листопаді 1939 р. виділило 600 тис. лей для допомоги бідним. Зокрема, ці кошти мали виділятися на харчування 1 тис. осіб та для закупівлі невеликої кількості дров [23. – 1939. – 15 лист.]. У грудні для допомоги бідним міста король Кароль II надіслав 300 тис. лей. Гроші були переведені примарії і з 22 грудня їх мали роздавати бідним [23. – 1939. – 30 груд.]. У ряду заходів з допомоги нужденним стала організація запису військових інвалідів, вдів та сиріт з передмістя Чернівців на постачання дров зимою 1939-1940 рр. [23. – 1940. – 4 січ.].

З метою боротьби проти спекуляції торгівцям заборонялося приховувати товари, щоб не створювати їх дефіциту, а також слід було вказувати ціни на товари письмово та не переступати за максимальні ціни. Покарання визначалося штрафом 10-30 тис. лей та ув'язненням на 3-12 місяців [23. – 1939. – 11 вер.]. У листопаді 1939 р. на виконання

постанов закону про боротьбу зі спекуляцією примарія Чернівців передала на ухвалу королівського резидента максимальні ціни та тарифи на грудень. За пропозицією м'ясо телятини мало коштувати 28 – 20 лей, свинина – 36 лей, сало – 40 лей за кілограм. Відповідні ціни були встановлені на всі види м'ясної продукції на тій підставі, що м'ясо – основний продукт харчування робітників [23. – 1939. – 30 лист.]. На грудневому засіданні міської антиспекуляційної комісії прийнято рішення про збереження старих цін на товари загального користування. Виняток становила ціна на дрова, яка зросла на 2-3 леї [23. – 1939. – 9 груд.]. Зима ж 1939 р. виявилася досить холодною, а населення міста відчувало нестачу дров, що викликало звернення до дирекції залізниць з проханням доставки дров [23. – 1939. – 22 груд.]. Зміни цін мали місце 1940 р. Зокрема, на період з 12 березня по 1 квітня встановлювалася ціна 9,5 лей за кілограм хліба, телятина стала коштувати 30 – 28 леїв, дрова – 41 лея за 50 кг неколотих дров. На цукор, сіль та гас ціни залишалися незмінними [23. – 1940. – 17 бер.]. У квітні 1940 р. офіційні заяви були зроблені стосовно збереження на попередньому рівні споживання нафти та нафтопродуктів [23. – 1940. – 2 трав.].

Та незважаючи на певну стривоженість, місто жило своїм традиційним життям. З листопада 1939 р. у Чернівцях розпочав діяльність цех приватних урядовців, члени якого могли отримувати консультації зі своєї професії [23. – 1939. – 16 лист.]. В грудні того ж року тривали й записи до виборчих списків мешканців міста, що стосувалося тих, хто не вписався у виборчі списки раніше, та тих, хто отримав таке право після останніх виборів [23. – 1939. – 12 груд.].

В установах з 1 жовтня 1939 р. було введено новий розпорядок роботи на період з 1 жовтня 1939 по 1 травня 1940 р., згідно з яким робота мала тривати у межах 8-13 та 16-19 години, за винятком понеділка (15-19.30) та суботи (8-13.30) [23. – 1939. – 5 жовт.]. З 15 квітня по 15 вересня 1940 р. в країні вводився літній графік роботи [23. – 1940. – 16 квіт.]. З метою дотримання на відповідному рівні

стану здоров'я громадян 21-28 жовтня 1939 р. в місті проводилося безкоштовне щеплення від дифтерії дітей 1936-1937 р.н. Відмова від нього каралася, як і відмова від щеплення проти віспи. За ухиляння від останнього призначався штраф у 2 тис. леїв [23. – 1939. – 21 жовт., 5 лист.].

В місті не закривалися навчальні заклади і навіть продовжували діяти освітні курси. Зокрема, у січні 1940 р. в Чернівцях членами „Англо-румунського товариства” відкривалися курси англійської мови, які мали вести проф. Балмош та Балістер [23. – 1940. – 12 січ.].

Початок Другої світової війни вплинув і на транспортну мережу міста. У вересні практично всі повітряні лінії перейшли під контроль компанії LARES, в тому числі й лінія Чернівці – Ясси – Бухарест [23. – 1939. – 22 вер.]. Бойові дії у Польщі перервали залізничне сполучення, що обмежувало торговий оборот Румунії та Буковини. Стурбованість з цього приводу була висловлена митрополитом Буковини Віссаріоном у окремому меморандумі від 20 вересня 1939 р. Сенс його полягав у тому, що на Буковині вироблялися товари, що мали значення для німецької економіки (соя, пиломатеріали, ін.). На Буковину ж ввозилися 10% всього імпорту Німеччини до Румунії. Збереження від розвалу економіки краю потребувало негайного відновлення залізничного сполучення [13, с. 217-220]. Станом на 18 листопада німецький представник прибув до Снятина та розпочав переговори з представником Румунії щодо відновлення залізничного сполучення [23. – 1939. – 18 лист.]. Першим відновили рух поїздів на лінії Бухарест – Чернівці [23. – 1939. – 19 лист.]. У червні 1940 р. великі дощі перервали залізничне сполучення на лінії Бухарест – Чернівці [23. – 1940. – 22 черв.]. В місті підвищили й оплату за проїзд у міському транспорті [23. – 1940. – 23 черв.].

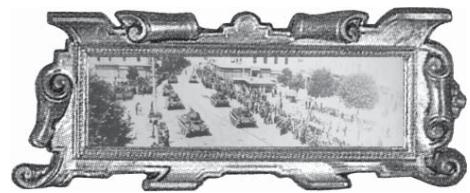
Від початку німецько-польської кампанії Буковина як прикордонна область Румунії опинилася в зоні посиленої уваги членів румунського уряду. Вже наприкінці німецько-польської кампанії мала місце зустріч сенатора І.Ністора з прем'єр-

міністром А.Келінеску, під час якої вони погодилися на посилення режиму в краї [23. – 1939. – 23 вер.]. Проявом інтересу до даного регіону з боку німецької сторони було опублікування у серпні 1939 р. в німецькому „Südostdeutsche Vorschungen“ роботи І.Ністора „Румунсько-українські відносини в ході історії” [23. – 1939. – 30 лист.]. У жовтні 1939 р. Чернівці відвідали міністр пропаганди А.Радіян та міністр озброєння В.Славеску, який затримався в області на кілька днів з тим, щоб взяти участь у нараді [23. – 1939. – 12 жовт.]. На початку квітня 1940 р. місто відвідав державний підсекретар національного виховання Цопі, який виступив з промовою „Національне виховання у „Стража Церій» [23. – 1940. – 11 квіт.]. У травні 1940 р. в місті побували міністр І.Ністор та міністр охорони здоров'я Гортолемей [23. – 1940. – 8, 23 трав.]. Останній побував на конференції повітових лікарів. Відвідав місто й командир гард ФНВ генерал П.Джорджеску для участі в нараді коман-

дирів гард у Сучавській області [23. – 1940. – 24 трав.].

Таким чином, початок Другої світової війни безпосередньо зачепив як Буковину, так і центр Сучавського цинуту м.Чернівці. Поряд з традиційним устроєм життя городян з'явилися нові явища, що суттєво впливали на їхню свідомість. Бойові дії у Польщі та перехід Західної України до складу Української РСР для Чернівців та краю мали перш за все економічні наслідки, які привели до подорожчання ряду товарів та до розриву вже усталених ділових стосунків. В політичному відношенні це був період змагання двох ідеологій за вплив на свідомість громадян прикордонної області Румунії. Крім того, бажання діяти у напрямі, визначеному урядом, змушував міську і регіональну владу не просити в нього значні кошти на розвиток міста. В цілому населення міста підготовлювалося до існування в умовах військової диктатури, але виявилось зовсім не готовим до існування у незабаром радянських Чернівцях.

ЧЕРНІВЦІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ВОЛОДИМИР ПІДЛУБНИЙ, ІВАН ФОСТІЙ

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, а 17 вересня у цю війну втрутився Радянський Союз, який нібито подав братню руку допомоги західним українцям і білорусам. 20 вересня Польська держава перестала існувати. Польська шляхта, державні службовці, деякі частини польської армії, шукаючи порятунку, кинулись через кордон в Буковину і тодішню Румунію. В Чернівцях було утворено комітет допомоги польським біженцям. Він забезпечував їх житлом, харчами, одягом, допомагав переміщатися вглиб Румунії.

Та цим клопоти чернівчан не обмежувалися. Після 17 вересня за Дністром, у Галичині, замайо-рили червоні прапори, а на кордоні замість польських прикордонників появились радянські.

В частини чернівчан не вистачало терпіння, поки Червона армія сама прийде на Буковину, і вони рішались на ризикований нелегальний перехід румунсько-радянського кордону. Той, кому вдавалося це здійснити, замість братніх обіймів, потрапляв на 3–5 років у виправно-трудоі табори НКВС СРСР.

І все ж очікувати червоноармійців довелося недовго. 26 червня 1940 р. уряд СРСР вручив румунському посланникові в Москві панові Давідеску таку ноту:

„В 1918 р. Румунія, користуючись військовою слабкістю Росії, насильницьки відторгла від Ра-

дянського Союзу (Росії) частину його території – Бессарабію і тим порушила вікову єдність Бессарабії, населеної головним чином українцями, з Українською Радянською Республікою.

Радянський Союз ніколи не мирився з фактом насильницького відторгнення Бессарабії, про що уряд СРСР неодноразово і відкрито заявляв перед усім світом.

Тепер, коли військова слабкість СРСР відійшла в область минулого, а міжнародна обстановка, що створилась, вимагає найшвидшого розв'язання одержаних у спадщину від минулого невирішених питань для того, щоб закласти, нарешті, основи міцного миру між країнами, Радянський Союз вважає необхідним і своєчасним в інтересах відновлення справедливості приступити разом з Румунією до негайного вирішення питання про повернення Бессарабії Радянському Союзові.

Уряд СРСР вважає, що питання про повернення Бессарабії органічно зв'язане з питанням про передачу Радянському Союзові тієї частини Буковини, населення якої в своїй величезній більшості зв'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу...

Уряд СРСР пропонує королівському урядові Румунії:

1. Повернути Бессарабію Радянському Союзові.

2. Передати Радянському Союзові північну частину Буковини в кордонах згідно з доданою картою.

Уряд СРСР висловлює надію, що королівський уряд Румунії прийме ці пропозиції СРСР і тим дасть можливість мирним шляхом розв'язати конфлікт, що затягнувся, між СРСР і Румунією.

Уряд СРСР чекає відповіді королівського уряду Румунії протягом 27 червня ц.р. [1. – 1940. – 29 чер.].

27 червня румунський уряд дав свою відповідь уряду СРСР, яка його не задовольнила, оскільки була неповною, в ній прямо не було сказано, приймає румунський уряд пропозицію Радянського уряду про негайну передачу Радянському Союзові Бессарабії і північної частини Буковини, чи ні.

„Але тому, що румунський посланник у Москві п. Давідеску роз'яснив, – говорилося в ноті уряду СРСР румунському урядові від 27 червня 1940 р., – що згадана відповідь королівського уряду означає його згоду на пропозиції радянського уряду, уряд СРСР, виходячи з цього роз'яснення п. Давідеску, пропонує:

1. Протягом 4 днів, починаючи з 2 год. дня за московським часом 28 червня, очистити румунським військам територію Бессарабії і північної частини Буковини.

2. Радянським військам за цей же період зайняти територію Бессарабії і північної частини Буковини.

3. Протягом 28 червня радянським військам зайняти пункти: Чернівці, Кишинів, Акерман.

4. Королівському урядові Румунії взяти на себе відповідальність за цілісність і недопущення псування залізниць, паровозного і вагонного парку, мостів, складів, аеродромів, промислових підприємств, електростанцій, телеграфу.

5. Призначити комісію з представників радянського уряду і румунського уряду по 2 від кожної сторони для врегулювання спірних питань по евакуації румунських військ і установ з Бессарабії і північної частини Буковини.

Радянський уряд наполягає, щоб королівський уряд Румунії дав відповідь з приводу вищевикладених пропозицій не пізніше 12 год. дня 28 червня” [1. – 1940. – 2 лип.].

Звістка про радянський ультиматум Румунії поширилася у Чернівцях увечері 27 червня. Одні жителі, особливо євреї, раділи і готувалися вивісити червоні прапори, інші плакали і пакували валізи, а треті журилися: що ж воно буде? „Цієї ночі майже ніхто не спав”, – свідчила очевидиця тих подій.

Коли 28 червня над містом, як завжди в ці літні погожі дні, піднялося сонце, Чернівці нагадували розтривожений вулик. Біля в'язниці на площі Гіка Воде і в центрі чулися постріли. На будинках замайорили червоні прапори. О другій годині дня біля примарії (міської ради) зібрався величезний натовп і почався стихійний мітинг, на якому виступали комуністи-підпільники.

Тим часом чернівецький примар барон Ніку Флондор і віце-примар Франц Копецькі, виконуючи доручення урядового резидента барона Георге Флондора, виїхали до мосту на Пруті, щоб формально передати м. Чернівці і північну частину Буковини радянському командуванню. Рівно о другій годині дня вони переїхали міст і зупинилися на межі Чернівців та Жучки. Після двох годин чекання з'явився радянський передовий загін. Тепер ми знаємо, що це був загін „осназ” – „особливого призначення”, – спеціальний підрозділ військ НКВС, одягнутий у форму прикордонників. Ще через годину до мосту підїхав радянський генерал зі своїм штабом. Він вислухав примаря Флондора і наказним тоном зажадав, щоб місто безперервно постачалося струмом, газом і водою. „Що стосується перебрання управління, – сказав генерал, – то це справа цивільної радянської адміністрації, яка прибуде увечері. Так що нехай румунський резидент потерпить до вечора”.

Чи відбулася зустріч представників румунської влади з радянськими уповноваженими, наразі невідомо. Як згадував колишній віце-примар Ф. Копецькі, він був в урядовому будинку до 22-ї години, але з огляду на пізній час залишив там обох Флондорів – резидента й примаря і подався додому. Вранці німецький консул д-р Шелльгорн повідомив йому, що румунський резидент і його оточення виїхали вдосвіта до Бухареста.

Поки зажурені экс-резидент і экс-примар добиралися до столиці королівства, чернівецький про-

летаріат святкував визволення з-під капіталізму і щиро вітав армію-визволительку.

28 червня 1940 р. в обідню пору під звуки духових оркестрів Червона армія вступила на буковинську і бессарабську землю як визволителька буковинців і бессарабців з-під гніту королівської Румунії.

Чернівці, як писала газета „Вісті”, переживали незабутні дні.

Вулиця Фердинанда – центральна частина міста – була прикрашена червоними прапорами і гірляндами квітів. Звучали пісні, грали оркестри. Населення радісно обіймало бійців і командирів Червоної армії.

Негайно після прибуття Червоної армії в місті розпочалися великі зміни і події. Були створені перші загони робітничої гвардії, взяті під охорону заводи, фабрики і громадські установи. З тюрем звільнено політичних в'язнів. З Коломиї в Чернівці прибула перша бригада радянських артистів [1. – 1940. – 2 лип.]

3 липня на теперішній Головній вулиці Чернівців відбувся військовий парад і величезна демонстрація робітників та селян, які з музикою і співами несли червоні прапори і транспаранти з написами „Хай живе непереможна Червона армія!”, „Хай живе наша Комуністична партія!” тощо.

Нова влада з перших днів свого встановлення активно взялася за перебудову промисловості, сільського господарства, культури, управління ними на так званих соціалістичних засадах.

4 липня ЦК КП(б)У затвердив склад повітових комітетів КП(б)У уже радянських Бессарабії і північної частини Буковини. Зокрема, до Чернівецького повітового комітету КП(б)У увійшли Іван Самійлович Грушецький – перший секретар, Михайло Семенович Коник – секретар по кадрах, Володимир Трохимович Очеретяний та Сергій Георгійович Нікітін – члени повітового комітету КП(б)У [2. – Спр. 215. – Арк. 44.].

Цього ж дня Президія Верховної Ради УРСР затвердила склад Чернівецького повітового виконавчого комітету. Його головою було призначено В.Т.Очеретяного, членами комітету затверджено І.С.Грушецького, Ф.М.Ольховського,

П.Ю.Стеценка, М.С.Коника, О.І.Нікітіна, М.П.Голєніщева [3. – 1940. – 4 лип.].

Про тогочасні настрої в Чернівцях оптимістично йшлося в інтерв'ю редакції газети „Известия” з секретарем Чернівецького повітового комітету КП(б)У І.С. Грушецьким:

„**Москва.** Розкажіть нам, як живе нині радянське місто Чернівці?

Чернівці. З кожним днем місто набирає все більш радянського вигляду. Установи, підприємства, громадські організації прикрасились портретами вождів, гаслами, червоними прапорами. Нормально працюють всі ресторани, продовольчі магазини, кафе, кондитерські і т.д. Функціонують видовищні заклади, налагоджений телефонний, телеграфний і поштовий зв'язок з населеними пунктами Північної Буковини, з Кишиневом, з Києвом. Десятки родин робітників, які тулились до нашого приходу в підвалах, переселені зараз до квартир буржуазії, що втекла” [4. – 1940. – 9 липня.].

Москву цікавило, яку спадщину залишили румунські окупанти? Відповідь була не вельми радісною. Покидаючи місто, вони забрали весь комунальний обоз і автотранспорт аж до поливних машин, всі пожежні машини, зруйнували радіостанцію, пошкодили апаратуру телеграфу. Чернівчанам довелося затратити немало днів на ліквідацію тяжких наслідків хазяйнування румунських окупантів.

Грушецький на прохання редакції розповів, як іде в місті і в повіті формування органів радянської влади, як працюють міські промислові підприємства тощо. Зокрема, що в Чернівцях нормально функціонував уже восьмий день залізничний вузол. Налагодилось залізничне сполучення з Станіславом і Коломиєю. Близько 120 промислових підприємств міста працювали нормально. „Ми застали в Північній Буковині 10 000 безробітних. Найближчим часом, у зв'язку з пуском нових підприємств і розширенням діючих, вони одержать роботу,” – запевнив Москву І.С.Грушецький і додав, що в день розмови у Чернівцях відбулися загальноміські збори вчителів, працівників мистецтва, наради з власниками і директорами ресторанів, їдалень, готелів. На нараді обговорювалось

питання поліпшення обслуговування населення. Відбулись також загальноміські інструктивні збори молоді. У місті, як і в області, велася велика робота з вивчення стану шкільної справи і становища вчителів. Всі готувалися перший радянський навчальний рік у Північній Буковині зустріти у всеозброєнні і швидше ліквідувати тяжку спадщину румунських окупантів” [4. – 1940. – 9 липня.].

5 липня Чернівецький повітовий виконком затвердив склад Чернівецької міської ради депутатів трудящих у складі п'яти чоловік на чолі з Олексієм Нікітіним. Фактично ж це був звичайний виконавчий комітет, який, щоправда, видавав постанови від імені неіснуючої міської ради, але тільки 13 грудня 1940 р. обком КП(б)У, а 16 грудня – облвиконком затвердили виконавчий комітет Чернівецької міської ради у складі 11 чоловік, троє з яких були місцевими жителями.

У світлі тодішніх документів цей виконавчий комітет виступає лише як ледь помітна „тінь” вищестоящих органів, насамперед обкому КП(б)У. Наприклад, 10 лютого 1941 р. Перша обласна партійна конференція записала у своїй резолюції: „Зобов'язати Обком КП(б)У провести, починаючи з весни, ряд заходів щодо реконструкції обласного центру Чернівців (...), зокрема: рішуче поліпшити роботу комунальних і санітарних організацій (...), упорядкувати парки і стадіони, розширити водопровід і електромережу, ширшими масштабами проводити радіофікацію, переобладнання кінотеатрів у Чернівцях і ряд інших заходів, які б дали можливість зробити Чернівці одним з найкращих і найбільш культурних міст країни”. Отже, повновладним господарем міста був обком компартії. Не дивно, що за рік правління він так і не провів виборів депутатів міської та районних рад. (Місто поділили на три райони: Ленінський, Сталінський і Шевченківський). Тобто в Чернівцях нібито була встановлена „радянська влада”, але жодних рад як таких не існувало. Хіба що на вівсках.

9 липня в Чернівцях відкрито крамницю радянської літератури, яка користувалася великим успіхом серед жителів міста. За 2 дні торгівлі було продано близько 7 тисяч книжок [3. – 1940. – 11 липня.].

В ці ж дні Чернівецька міська «рада» прийняла постанову про переселення робітників заводів „Береса”, „Індустрія сирмей”, „Тео”, фабрик „Тринако”, „Кауром” та залізничного депо із сирих підвалів у благоустроєні квартири [5. – Спр.10. – Арк.41.].

В Чернівцях проходили мітинги інтелігенції, жінок, молоді, на яких було присутніх понад 30 тисяч громадян. 7 липня відбувся вечір радянського кіно, в якому взяв участь Олександр Довженко [6. – Оп.11. – Спр.3. – Арк.1–20.].

8 липня відбувся мітинг вчителів, на якому з промовою виступив письменник-орденоносець Микола Бажан. На мітингу працівників мистецьких закладів виступив академік-орденоносець Олександр Корнійчук [7. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.1-3.].

2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР включила північну частину Буковини і Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу УРСР [8. – 1940. – 22 серпня.].

7 серпня 1940 р. утворено Чернівецьку область. Цього ж дня була прийнята постанова Чернівецького повітвиконкому про облік засобів виробництва на підприємствах, що перейшли у державну власність [9, с.34-35].

15 серпня опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР про націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку області [10. – 1940. – 17 авг.]. Цього ж дня прийнято постанову Чернівецького обкому КП(б)У про видання щоденної обласної газети „Радянська Буковина” тиражем 30 тисяч на 6 сторінках форматом 63x47,5 см [6.– Оп.1. – Спр.11. – Арк.2.]. Перший її номер вийшов 30 червня 1940 р. Виходила також молодіжна газета „Комсомолец Буковини”. На 1 лютого 1941 р. вийшло 62 номери [11. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.13-14.].

У серпні й особливо вересні 1940 р. розпочалася українізація закладів освіти і культури, перейменування вулиць і площ, усунення румунських символів та пам'ятників.

З Харкова до Чернівців був переведений у повному складі Державний український драматичний театр на чолі з головним режисером В. Васильком, створено Чернівецьку обласну державну філармонію та Чернівецький обласний будинок

народної творчості. Ці заклади культури перебували під повним контролем органів компартії, з якими потрібно було узгоджувати репертуар та кадрові питання.

Влітку 1940 р. Чернівці, як уже згадувалося, відвідали видатні українські письменники і діячі мистецтв, зокрема „режисер-орденоносець” Олександр Довженко, „письменник-орденоносець” Микола Бажан, „академік-орденоносець” Олександр Корнійчук, які зустрічалися з місцевою інтелігенцією, покладали квіти на могилу Юрія Федьковича.

Нова влада приділяла значну увагу Ользі Кобилянській, демонструючи особливе піклування про вже стареньку письменницю. 23 серпня 1940 р. Стілка письменників УРСР прийняла її у свої члени. Через чотири дні постановою Верховної Ради УРСР їй видали грошову допомогу на суму 10 тис. крб. Гучно відзначалося 55-річчя літературної діяльності Ольги Юліанівни. З цієї нагоди Чернівецький облвиконком 27 листопада 1940 р. постановив присвоїти їй ім'я міської СШ № 3 і перейменувати вул. Янку Флондора на вул. Ольги Кобилянської. Мабуть, така увага певною мірою імпонувала видатній чернівчанці. Проте в душі вона відчувала неспокій і тривогу, висловлювала в колі найближчих людей певне незадоволення „большевиками”. Старі чернівчани розповідають таке. Одна жінка постійно була в помешканні родини Кобилянської, бо приносила їм свіжі молочні продукти. Якось знайома господиня поцікавилася: „Як почувається пані Кобилянська?” Молочниця пошепки відповіла: „Пані Кобилянська дуже журить-ся тим, що ці большевики не дозволять відспівати її в церкві і поховати по-християнськи. Та думка постійно її гнітить”. Не могли не пригнічувати письменницю закриття новою владою Українського народного дому, повна заборона національних і культурних товариств, місцевих газет і видавництв, а також вимушена еміграція, переслідування й арешти відомих українських діячів культури, журналістів, адвокатів і підприємців, як також деякі статті, написані кимось під її авторством.

У серпні велась кардинальна реорганізація системи народної освіти. Чернівецька чоловіча учительська семінарія була реорганізована в педаго-

гічну школу з українською мовою викладання з контингентом студентів 160 осіб. Чернівецька жіноча учительська семінарія теж була реорганізована в педагогічну школу з таким же контингентом студентів. Утворено учительський інститут з факультетами української мови та літератури, фізико-математичним та історичним з контингентом студентів 330 осіб.

Колишній румунський університет реорганізовано в державний університет з українською мовою викладання і контингентом набору студентів 420 осіб. В ньому утворились філологічний з відділами української та російської мови і літератури, фізико-математичний з відділами фізики і математики, біологічний з відділами ботаніки і зоології, геолого-географічний, хімічний, історичний факультети [6. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.38.].

Ректор університету Шульга у довідці про роботу навчального закладу інформував обком КП(б)У 14.03.1941 р.: «Постанову ЦК КП(б)У та РНК УРСР про реорганізацію колишнього румунського університету в м. Чернівцях виконано. Набір студентів восени 1940 р. зроблено своєчасно. Навчання в університеті розпочато у визначений строк. Понад 308 студентів (60,4%) забезпечено гуртожитками. Придбано близько 40 тис. томів основної і підручної радянської літератури. 339 студентів (66,5%) забезпечено стипендіями. Частину кабінетів і лабораторій доукомплектовано і організовано 11 нових кабінетів та лабораторій. Університет в основному вже укомплектовано професорсько-викладацьким, навчально-допоміжним та адміністративно-технічним персоналом. Колектив університету брав активну участь у виборчій кампанії, брав і бере активну участь у громадсько-політичній роботі (при університеті працює лекторій, працівники університету за відрядженням Обкому КП(б)У виїжджають у райони та ін.). Науковці працюють над 42 темами, з яких 13 тем присвячено вивченню природних багатств, економіки, історії, флори і фауни та мовних особливостей Північної Буковини, готується до друку 1-й випуск „Наукових записок” університету» [9, с.157].

В Чернівцях діяв Державний український драматичний театр, який на 1 травня 1941 р. показав 106 вистав і обслужив 48 885 осіб, обласна держав-

на філармонія організувала 312 концертів, обслужила 120 700 глядачів [9, с.157].

З 1 жовтня 1940 р. у Чернівцях відкрито 12 дитячих садків, з них 10 відділу народної освіти, 1 військовий, 1 для дітей залізничників. Створено 3 дитбудинки – 2 шкільних і 1 дошкільний, у яких перебувало 302 дитини. Від румунської влади дітей прийняли роздягнених і роззутих. Тому обладнання збирали з різних установ. Для налагодження роботи в дитбудинках було відпущено 397,4 тис. карб. державних коштів, що дало можливість забезпечити дітей одягом, білизною, взуттям. Діти були охоплені виробничим навчанням у майстернях, гуртковою роботою, навчанням у школах [9, с.105].

12 січня 1941 р. відбулися вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. Вони пройшли за тодішніми мірками на високому ідейно-політичному рівні. Всі висунуті кандидати були „обрані” депутатами. У виборах взяло участь 99,4% виборців. За блок комуністів і безпартійних проголосувало 98,89% виборців [9, с.139]. Зауважимо, що на кожному окрузі балотувався лише один кандидат, без конкурентів (вибори без вибору).

В галузі промисловості на 11 вересня 1940 р. в Чернівцях було націоналізовано 92 підприємства та 42 банки [6. – Оп.13. – Спр.47. – Арк.25–28.]. На 25 жовтня 1940 р. в Чернівцях було організовано 37 артілей, в яких працювало 1403 особи [6. – Оп.5. – Спр.61. – Арк.1]. Час летів швидко. Він ніс не тільки радості чернівчанам, а й тривоги. Найбільшою тривоگوю стало значне погіршення матеріально-продовольчого постачання міста. В Чернівцях на 25 січня 1941 р. числилось 2484 торгових підприємства, з них 977 приватних. Місячний обіг окремих приватних магазинів у Чернівцях становив 7-10 тис. крб. по промтоварах і 5-8 тис. крб. по продовольчих товарах і лише магазини, що торгували м'ясом, мали обіг 25-30 тис. крб. Приблизний асортимент предметів приватних магазинів був таким: м'ясо, яйця, масло тваринне, молоко, горох, квасоля, сливи, сир, картопля, сіль, чай, бринза, ковбаса, дріжджі, свічки. Торговельна мережа приватних магазинів з розширенням державної і кооперативної торгівлі скорочувалась і мала обмежений асортимент товарів [6. – Оп.13. – Спр.116. – Арк.8-9]. Націоналізація приватної

торгівлі призвела до того, що з магазинів зникли одяг, взуття, продукти харчування. На ринках ціни зросли у кілька разів. Це викликало незадоволення городян.

Колишній комуніст писав з цього приводу: „Відомо, що в роки „буржуазно-поміщицького” правління Чернівці буквально були завалені товарами. Ці багатства були настільки великими, що накинувшись тут, як і в Хотині, купувати все підряд, новоприбулі, штовхаючись з ранку до вечора по магазинах, навіть за місяць не змогли закупити весь запас. Взамін вони нічого сюди не привозили, за винятком вугілля, яке всупереч будь-яким цивілізованим нормам розвантажували з вагонів просто на насип вздовж залізниці. Звичайно, з величезної території Радянського Союзу привозили й інші товари, і центральні керівні органи проводили відповідне „планування”, а ці вказівки потім місяцями виконувались гігантським бюрократичним апаратом. Так що населення Басарабії і Північної Буковини чекало так необхідні їм продукти харчування, аж поки в 1941 році не почалась війна”. З'явилися характерні для радянської дійсності, але цілком незвичні для корінних чернівчан черги за найнеобхіднішими товарами, яких катастрофічно не вистачало. Влада почала запроваджувати розподіл продуктів за картками.

Дрібні підприємства ліквідували шляхом приєднання їх до більших. Зокрема, восени 1940 р. і навесні 1941 р. були ліквідовані фабрики „Бриль”, „Герас”, „Езре”, „Ерко”, Каушанського, „Кліппер”, „Космос”, братів Харійл та інші, на яких перед тим працювало від 8 до 34 робітників. Так, на базі 33 панчішно-трикотажних, текстильно-галантерейних, рукавичних і фарбувальних фабрик створено 9 підприємств, а 16 текстильних фабрик укрупнено до 6. Дрібні металообробні підприємства об'єднано в металоштампувальний завод.

На підприємствах, які укрупнювалися, постійно зростала кількість робітників. Наприклад, колишня фабрика „Трикотанія”, ставши трикотажною № 4, мала у серпні 1940 р. 223 працівники, у вересні – 238, у жовтні – 278, у листопаді – 335. Водночас зростав випуск продукції. Якщо в серпні та ж фабрика виготовила 66300 пар шкар-

Вступ Червоної армії
до Чернівців.
28 червня 1940 р.

Виступ секретаря ЦК КП(б)У
Н.С. Хрущова
перед трудівниками міста Чернівці.
м. Чернівці. 4 липня 1940 р.

“Червона зірка”.
Встановлена влітку 1940 р.
на Червоній площі
(Центральна площа)
на цоколі румунського
пам’ятника “Об’єднання”.
Архітектор невідомий

На командному пункті командира 6-ї стрілецької дивізії: Саліков - командир дивізії (другий ліворуч), І.С. Грушецький (3-й ліворуч), перший секретар Чернівецького обкому КПУ. 1941 р.

Посвідчення особи жителя єврейської національності, що проживав у м. Чернівці, видане 14.06.1942 р.

О.П. Боярко - перший секретар Чернівецького підпільного обкому партії, розстріляний фашистами в березні 1942 року

Є.З. Стефюк - секретар Чернівецького підпільного обкому партії, який загинув у 1941 році

З.Д. Глеб - член Чернівецького підпільного обкому партії, розстріляний фашистами в березні 1941 року

Козачук Іван Федорович,
буковинець, Герой Радянського
Союзу. Після бою в 1943 році
в селі Оншино Орловської області,
зі своїм бойовим конем

Радянський танк Т-34 (бортовий № 608) гвардії лейтенанта
Павла Нікітіна, який 25 березня 1944 р. першим увійшов у Чернівці.
Встановлений 28 червня 1946 р. на Привокзальній площі
(вул. Ю. Гагаріна). Архітектор М. Ашкіназі

Житрлі м. Чернівці
вітають учасників параду -
героїв визволителів
на Червоній площі
(нині Центральна),
м. Чернівців, 31.07.1945 р.
Репродукція Є.П. Ряпасова

Обеліск "Перемога".
Споруджений з нагоди перемоги
над Німеччиною у Другій
світовій війні 14 липня
1946 р. на Радянській
(Соборній) площі.
Скульптор Г. Петрашевич,
архітектор В. Грігор

Ольга Гузар

Одарка Гузар-Чемеринська

Мирослав Гайдук - референт
ОУН Буковини

Провідник ОУН Коломиїщини
"Борис" і провідник ОУН Буковини "Сталь"

На фото знизу стоять (зліва направо):
Галицька Вікторія Георгіївна,
Галицька Артемізія Георгіївна - «Мотря»
(голова Чернівецького обласного проводу
ОУН (р). Сидять (зліва направо): Галицький
Георгій - батько, Галицька Савета - мати, (?),
Галицька Ольга, Галицька Євгенія Георгіївна

петок, то в листопаді – 76300 пар. Загалом нова влада приділяла значну увагу швидкому відновленню та збільшенню обсягів виробництва, активно впроваджувала й заохочувала так званий стахановський рух, а також створювала повсюдно гуртки з вивчення російської мови. Ремісників об'єднали у виробничі артілі, створивши систему промислової кооперації. Першою була артіля „Стахановець”, яка об'єднала 32 майстрів-хутровиків.

Завдяки зазначеним заходам у Чернівцях зникло безробіття. До середини листопада 1940 р. бюро реєстрації безробітних при міськвиконкомі працювало 5086 осіб з 5658 зареєстрованих. „Залишена частина зареєстрованих безробітних, – зазначалося у протоколі засідання виконкому, – це нетрудовий елемент, який відмовляється йти на роботи (...), а частина зареєстрованих зовсім не з'являється за одержанням роботи”. Виконком постановив ліквідувати бюро безробітних з 16 листопада 1940 р. Наприкінці року у промисловості вже відчувалася нестача робочої сили.

Зворотним боком націоналізації та одержавлення промисловості, транспорту, торгівлі та інших галузей стала небачена в історії Чернівців бюрократизація управління. Було створено декілька сотень обласних управлінських структур, які склалися з розгалуженої мережі менших – відомчих, міських і районних. Наприклад, у системі роздрібної торгівлі існували: Чернівецький міськпромторг, Чернівецький міськхарчторг, Укркультторг, Укркниготорг, Воєнторг, Спецторг, Тютюнторг, Ювелірторг, Хутроторг, Фізкультвоєнспорт(торг), Кондзбут, Гастроном(торг), Рибзбут, Голоvmорозиво, Трансхарчторг, М'ясозбут і інші, всього 27 управлінь. Створено 16 оптових баз на зразок Оптбакалії, Голоvсолі, Голоvцукру, Голоvросжиролії, Голоvшвейтрикотажзбуту тощо. Із цих радянських словесних „шедеврів” інколи неможливо було зрозуміти напрямок діяльності деяких управлінських організацій. Що означало „Когиз”? Виявляється – Чернівецьке міське відділення „Книжного об'єдиненого державного видавництва”. А що приховувалося за таємничим Спецторгом? Це була солідна „контора”, яка називалася Державним підприємством

торговельного і виробничо-побутового обслуговування працівників НКВС.

Те ж саме спостерігалось у різних галузях промисловості, якими, відповідно, керували Взуттєтрест, Голоvкрохмалпатока, Голоvхліб, Маслопромтрест, Облбудмат, Обллегпром, Облмельтрест, Облмісцевпром, Текстильтрест, Трест допоміжних підприємств, Трикотажний трест, Харчопром, а всього 25 управлінь, розташованих у Чернівцях.

Тисячі партійних, радянських, господарських, військових керівників і працівників та членів їхніх сімей, які прибували зі сходу, потребували хороших квартир. Таких у Чернівцях залишилося достатньо після евакуації румунських чиновників, бізнесменів і політиків різних національностей, а також внаслідок виїзду німців. Розподіл квартир не афішувався, зате комуністична пропаганда гучно рекламувала факти покращення житлових умов працюючого люду. Як велике досягнення подавалося переселення 717 робітничих сімей „з підвалів у світлі квартири” (станом на 1 січня 1941 р.).

Економічні негаразди доповнювалися ідейно-політичним гнітом, який відкрито насаджувався партійним апаратом ВКП(б)-КП(б)У, їхніми представниками у місті. Працівники обласних управлінь і районних відділів НКДБ-НКВС привели в дію свою давню і нову агентуру, яка дуже уважно дослухалася до розмов громадян, придивлялася до їхніх дій.

Чернівецька в'язниця, з якої місцеві комуністи 28 червня звільнили заарештованих товаришів, швидко наповнювалася „ворогами народу”. Цілі верстви чернівчан, насамперед інтелігенцію, охопили панічні настрої, бо йшлося вже про життя і смерть. Коли в місті стало відомо про організоване переселення німців до Рейху (а це було передбачено окремою німецько-радянською домовленістю), чимало жителів міста інших національностей, у тому числі євреїв, прагнули потрапити до списків переселенців. Оскільки переселенню підлягали не лише етнічні німці, але й члени їхніх сімей, то в римо-католицькій церкві і лютеранській кірсі щоденно вінчалось по декілька пар. Словом, було укладено чимало фіктивних шлюбів ненімців з німцями з метою виїзду. Деякі з обвінчаних не

могли й двох слів сказати по-німецьки. 8 листопада 1940 р. останній потяг з переселенцями покинув станцію Гредіна Публіке (Чернівці-Південна). Місто втратило понад 20 тисяч своїх жителів.

З перших днів встановлення радянської влади почали виловлювати членів буржуазних, за радянською термінологією, партій, різних національних, особливо ж українських товариств, які, незважаючи на декрет румунського короля Кароля II від 30 березня 1938 р. про заборону всіх політичних партій і товариств, продовжували діяти.

Скажемо стисло, що найбільшого погрому зазнала Організація українських націоналістів. Хоч її керівники Орест Зибачинський, Денис Квітковський, Іван Григорович, Дмитро Яремчук емігрували за кордон, на території області залишилась значна кількість нерозконспірованих членів ОУН. Саме на їх викриття і спрямували свою увагу обласне управління НКДБ, очолюване капітаном Трубніковим, та обласне управління НКВС, очолюване Олександром Мартиновим.

Першою 24 жовтня 1940 р. до рук слідчих потрапила дружина провідника Буковинської ОУН Марта Данилівна Зибачинська, яка заявила, що уже до ОУН не належить, назвала 20 найактивніших членів товариства „Запороже”, 11 „чорноморців” і 11 „залізників”, відповідно охарактеризувавши їх [12. – Спр.П – 2232.]. Сповідь М.Д.Зибачинської-Мойсюк так сподобалась слідчим НКДБ, що вони рішили завербувати її в свою агентуру, на що вона дала згоду, і її випустили на волю.

25 жовтня була арештована медсестра Чернівецького міськвідділу народної освіти Одарка Юрїївна Князько [12. – Спр.П – 1766.], а 4 листопада – Ліда Василівна Кіндзірська, сестра організатора оунівського проводу Мирослава Васильовича Кіндзірського із Чорного Поток. Їх теж після допитів випустили, зарахувавши в агентуру НКДБ [12. – Спр.1833 – ОФ.].

Тим часом, коли згадані дівчата і жінки вільно гуляли поміж своїми друзями, немало пишаючись тим, що вони є прихованою силою НКДБ, в місті і області почалися таємні арешти. Чернівецькі тюрми наповнювалися арештованими. З 24 жовтня тут проходив суворі допити Захар Миколайович Бідняк, адвокат з Ленківців під Чернівцями

[12. Спр.П – 7067.], з 30 жовтня – Ростислав Володимирович Гузар [13. – Спр.П – 5078.], з 4 листопада – Віктор Тодорович Кулишпир [12. – Спр.П – 4221, П – 7739.]. Всі вони не крилися з правдою, розповідали все їм відоме про ОУН, її великих і малих провідників. Дехто, як Ростислав Гузар, дав згоду на співробітництво з НКДБ.

Працівники НКБД, НКВС виловлювали, звичайно, не тільки українських націоналістів, а й членів багатьох інших партій, товариств, службовців румунського державного апарату тощо. На 10 червня 1941 р. в Чернівецькій тюрмі № 1 при ліміті 700 в'язнів, перебувало 1679, у тюрмі № 2 при ліміті 160 в'язнів, перебувало 439 [13. – Оп.1. – Д.6. – Л.189.].

Тим часом радянські кордони майже щоденно порушували якщо не німецькі літаки, то диверсанти. А 22 червня на світанку німецькі та румунські війська почали воєнні дії на протязі всього фронту від Баренцового до Чорного моря.

Чернівці піддалися бомбардуванню. 23 червня 1941 р. у в місті почалася мобілізація чоловіків у Червону армію. Їх направляли і в ті дивізії, які стояли на Буковині, і в ті, які стояли у Львові, Проскурові, Житомирі та інших містах.

23 червня 1941 р. заступник народного комісара НКВС СРСР Чернишов надіслав телеграмою наркомові внутрішніх справ УРСР Сергієнку наказ негайно приступити до евакуації в'язнів тюрем західних областей УРСР [15].

25 червня в Чернівці з цією метою прибув заступник начальника політвідділу Тюремного управління НКВС УРСР старший лейтенант держбезпеки Лазаренко і почав організовувати евакуацію в'язнів. 30 червня надійшли вагони, їх належно обладнали і 1 липня було відправлено з тюрми № 1 405 в'язнів. Оскільки для інших вагони не були подані, то 3 липня пішки було виведено із тюрем № 1 і № 2–877 в'язнів, яких під охороною 154-го окремого конвойного батальйону військ НКВС і тюремних наглядачів направили у Кам'янець-Подільський [15].

В ці ж дні 28 червня за наказом наркома держбезпеки СРСР В.Меркулова і наркома держбезпеки УРСР П.Я.Мешика в Чернівецькій тюрмі було розстріляно 222 в'язні [15. – Спр.6. – Арк.5-55.].

Прощання з Чернівцями енкадебістів і енкаведивтів було жорстоким, кривавим, злочинним. Цим нелюдським убивствам не було, немає і не буде прощення.

6 липня Чернівці зайняли румунські війська. Що доброго вони принесли в крайову столицю? Нічого! Та ж сама військова диктатура, різні заборони з жорстокими розправами, катування, грабежі і розстріли. Командир 8-ї дивізії, генерал дивізії Георгі Аврамеску ще до захоплення Чернівців, 3 липня 1941 р. видав наказ із 22 пунктів, із яких 9-й і 11-й встановлювали смертну кару, 21-й і 22-й – каторжні роботи від 5 до 25 років, пункти 2, 3, 4 – тюремні ув'язнення від 1 місяця до 1 року і штраф від 1000 до 10 000 леїв [16. – 1941. – 14 jule.]. Згідно з пунктом 2 цього наказу населенню заборонялося покидати свої комуни (населені пункти) без попереднього дозволу.

Дозволи могли видавати лише командири великих військових з'єднань або командири військових частин, дислокованих в даних місцевостях, і тільки у випадках абсолютної необхідності і на достатніх підставах. Для одержання такого дозволу спочатку необхідно було подати прохання поліцейським органам або жандармським постам, які зобов'язані були дати свій висновок після перевірки дійсності фактів, вказаних у проханні.

Пунктом 3 заборонялося ходіння по вулицях міст і сіл з 21 год. вечора до 5 год. ранку. Пунктом 4 заборонялося навіть вдень ходити групами більше 3 чоловік. Пунктом 9 заборонялося приймати або переховувати сторонніх осіб, не розквартированих компетентними органами, без негайного донесення про це військовим або поліцейським органам. Пунктом 11 заборонялося у будь-якому місті і за будь-яких обставин коментувати, повідомляти або розповсюджувати відомості чи думки, навіть правдиві, про військові операції, стан чи дислокацію військових частин, накази та постанови військових властей, пов'язаних з операціями, а також про осіб, які перебували в різних військових підрозділах або надані в їх розпорядження.

Пункт 21 забороняв пропагувати та проводити будь-якими засобами політичну ідеологію, спрямовану проти актуальних інтересів безпеки

держави, її устрою, а також проводити пропаганду на користь ворожої держави. Пункт 22 забороняв пропагувати зміну існуючої форми правління держави, класову боротьбу, звільнення від податків та проводити будь-яку іншу пропаганду, небезпечну для громадського порядку і безпеки держави.

9 липня 1941 р. керівник румунської держави, голова Ради міністрів Румунії генерал Іон Антонеску видав декрет-закон про встановлення смертної кари за порушення окупаційного режиму. В ньому всі захоплені румунськими військами склади і різні матеріальні цінності, залишені радянськими військами, оголошувались майном держави, яке військові і адміністративні органи могли використовувати за власним розсудом. Всі особи, які володіли цим майном, або знали, де воно знаходиться, зобов'язані були протягом 24 годин з моменту публікації декрету-закону передати його румунським властям чи повідомити про його місцезнаходження та кому воно належить. Все військово-спорядження та боєприпаси, залишені супротивником, що не були взяті військовими властями, необхідно було передати румунським властям або про їх місцезнаходження повідомити військовій власті впродовж 24 годин з моменту публікації даного декрету-закону. Всі ті, хто б не виконував вищенаведених розпоряджень, чинив напади на німецьких і румунських солдат, знищував або розтягував склади і майно, а також ті, хто спробував би здійснити акти шпіонажу і саботажу в тилу фронту і на території, окупованій військами, підлягали страті.

Суд і виконання вироку мали здійснюватися протягом 24 годин. Особи, піймані на гарячому, підлягали розстрілам на місці [9, с.195-196].

Саме на підставі цього декрету – закону і діяла румунська окупаційна влада. На 25 серпня у Чернівцях на Роші в табір було кинуте 756 осіб, а разом по області 28689 чоловік [17. – Спр.28. – Арк.1].

Але ще за 3 дні до видання цього декрету-закону, 6 липня 1941 р., в Чернівці прибула зондеркоманда 106 Південної групи військ вермахту під командуванням штурмбанфюрера СС Перестерера. Вона встановила зв'язок з комендантом міста

генерал-майором Длушанські та іншими румунськими органами і „розпочала чистку міста від підозрілих у політичному сенсі елементів” [18, с.68-69]. 7 липня німецькі і румунські окупанти розпочали арешти євреїв і комуністів на підставі розшукових і оперативно складених списків. 8 липня проведена „гросс-акція”, в ході якої була схоплена уся керівна єврейська верхівка. Наступного дня, тобто 9 липня, команда розстріляла приблизно 100 єврейських комуністів. Разом з румунськими військовими і поліцією зондеркоманда № 106 8-го і 9-го липня розстріляла, як доповідав 9.07.1941 р. Перестерер, понад 500 євреїв [25, с.68-69]. 1 серпня ця цифра була уточнена. Всього у Чернівцях 8-9 липня було арештовано близько 1200 громадян, а розстріляно 682 [18, с.70]. Одночасно з розстрілами без слідства і суду жандарми і сигуранца під гаслом боротьби з комунізмом і комуністами ловили усіх тих, хто працював в органах радянської влади, був активістом чи симпатиком цієї влади, або ж нелояльно ставився до румунських солдатів і офіцерів при їх відступі у червні 1940 р.

15 липня генерал Антонеску призначив своїм уповноваженим на Буковину Олександра Ріюшану. 30 липня він опублікував повідомлення, що з Чернівців було інтерновано 50 відомих євреїв як заручників, які своїм життям будуть гарантувати порядок з боку єврейського населення. Якщо ж євреї допустять якусь незначну дію проти румунських військ чи військ союзників, або проти будь-якого румунського службовця чи представника союзників, то всі 50 будуть розстріляні, а майно конфісковане [20. – Спр.5. – Арк.1-2]. Наказ Ріюшану № 1344, виданий теж 30 липня, забороняв євреям рухатися групами більше трьох осіб з 6-ї години до 20-ї. Євреї не мали права появлятися на ринку раніше 9 години 30 хвилин і пізніше 11 години. Хліб мали право купляти лише після 6 години. Заборонялося відкривати єврейські фірми в магазинах, вивішувати на єврейських будинках та магазинах німецькі чи італійські прапори. Практикуючим лікарям, стоматологам, інженерам належало вивісити на будинках таблиці з їхніми прізвищами та іменами з обов’язковою позначкою „євреї” і вказаними годинами роботи. Наказ зобов’язував усіх євреїв з лівого боку грудей носити

велику „єврейську зірку” жовтого кольору. Ті, хто б наважився не виконувати цих вимог, мали бути депортовані в табори.

Представники поліцейських та жандармських органів зобов’язані були стежити за виконанням цього наказу [19. – Спр.5. – Арк.1-2]. Президія Ради міністрів доводила до відома громадян краю, що транспортні засоби підприємств та приватних осіб – легкові та вантажні автомобілі, автобуси і підводи – підлягають реквізиції [19. – Спр.5. – Арк.1-2].

Командуючий призовним округом м. Чернівці, квестор поліції Чернівців Паул Аврамович 20.08.1941 р. опублікував наказ, в якому зазначалось, що євреї 18-50 років, які проживають у Чернівцях та Чернівецькому повіті, зобов’язані з 25 серпня по 1 вересня з’явитися для контролю та перепису зі всіма своїми військовими документами в бюро контролю з примусових робіт.

Євреї з повіту мали з’явитися з 25 по 27 серпня в поліцію чи жандармський пост. Ті, що не з’являться, будуть інтерновані в табори [20. – Спр. 2426. – Арк.1-3]. Отже, з перших днів окупації на громадян посипалися категоричні правові обмеження і смертельні погрози.

13 вересня 1941 р. губернатор провінції Буковина генерал Калотеску видав ще один погрозовий наказ № 736/41, в якому писав так: „Ми, генерал Корнеліу Калотеску, губернатор Буковини, дбаючи про порядок і безпеку держави, керуючись повідомленням Міністерства внутрішніх справ, опублікованим у „Monitorul oficial” № 199 від 23 серпня 1941 р., і наказом про адміністрацію провінції Буковина № 1345 від 30 липня 1941 р., наказую:

Ст.1. Якщо з боку комуністів буде виявлено будь-який терористичний акт чи саботаж проти інтересів держави або армії, вчинений комуністами, будуть розстріляні 20 комуністів євреїв і 5 комуністів неєвреїв.

Ст. 2. Органи поліції і жандармерії повинні стежити за виконанням цього наказу” [21. – Спр.3. – Арк.4].

11 жовтня 1941 р. у Чернівцях було влаштовано гетто. З цього дня почалася масова депортація євреїв із Чернівців. Якщо на 17 вересня 1941 р. їх

проживало в Чернівцях 47257 осіб, то на 16 грудня залишалося 19689. Отже, за три місяці з міста було депортовано 27568 євреїв. В 1942 р. цифра депортованих по всій Буковині досягла 90541 особи. На 1 травня 1943 р. кількість євреїв у буковинських повітах складала такі цифри: Кимпулунг – 8 осіб, Сторожинець – 59, Сучава – 32, Хотин – 103, Дорохой – 1853, Радівці – 68, Чернівці – 0. Всього по цих повітах – 2123 особи [22. – Спр.292. – Арк.2-3; Спр.3514. – Арк.1; Ф.37. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.1].

За даними відділу репатріації Чернівецького облвиконкому в 1941-1944 рр. з Чернівецької обл. було вивезено в Трансністрію та інші місця 68232 особи. Повернулося на 1 березня 1949 р. 56759. Не повернулося 11473 душі. Якщо їх усіх вважати загиблими, то загальна кількість жертв окупаційного терору по області становила 18 073 особи, де євреї могли скласти близько 17 000 [23, с.44-46].

В той час, як єврейське населення покірно йшло в гетто і на депортації, в Чернівцях розгортали антиокупантську роботу уцілілі від енкадєбістських погромів і заново створені два проводи ОУН – мельниківський та бандерівський.

Окупаційна влада тим часом вживала заходів, щоб придушити в зародку будь-який опір українців. 6 липня в готелі „Чорний орел” відбулася тристороння зустріч представників румунських та німецьких окупаційних властей з представниками Буковинського проводу ОУН-мельниківців Орестом Зибачинським, Петром Войновським та Степаном Джулібою, на якій було домовлено, що всі члени ОУН безперешкодно покидають Румунію, без права повертатися до неї, оскільки втрачають з дня відходу чи виїзду румунське громадянство.

Після цієї наради в Чернівцях і по всій області Буковинським проводом ОУН-мельниківців велась агітація за відхід членів організації на Велику Україну, де вони одержать високооплачувану роботу, зможуть вступити в українську національну армію, стануть керівниками різних рівнів Самостійної Соборної Української Держави (ССУД) [24. – Оп.4. – Спр.475. – Арк.8].

Близько місяця по всіх містах і селах Буковини велась агітація і мобілізація тих, хто вирішив попроситися з Румунією і присвятити себе боротьбі

за ССУД. 2 серпня 1941 р. біля мосту через р. Прут зібралось близько 200 добровольців, яких П. Войновський о 8.00 повів на Снятин. Ідучи селами, ця колона поповнювалася юнаками і чоловіками навколишніх сіл Кіцманського, Садгірського та Заставнівського р-нів, які через кілька днів разом з добровольцями, що прийшли із Вижницького і Вашковецького р-нів, утворили так званий Буковинський курінь, історія якого, сподіваємось, читачам відома.

Позбувшись майже 1000 активних, високосвідомих і найбільш підготовлених націоналістів, румунська окупаційна влада з полегшенням зітхнула, але ненадовго, бо в Чернівцях і в області залишалась значна кількість нерозконспірованих членів ОУН та їхніх симпатиків. Вони почали гуртуватися в організації. Важливо підкреслити, що починаючи з вересня-листопада 1941 р., діяльність ОУН-М занепадала, а ОУН революційної, бандерівської наростала.

В Чернівцях, зокрема, почав діяти провід ОУН-Б під керівництвом Михайла Колотила із с.Вілавче, який квартирував у студентки університету Наталки Коваль у будинку № 9 по вулиці Васіле Гаїна (нині вулиця М. Некрасова). Тут певний час містився штаб Буковинської ОУН-Б, тут їх знайшла поліція в день арешту [24. – Оп.4. – Спр.475. – Арк.9].

Разом з Мирославом Кіндзірським та Лідією Щербанович вони роздобувають друкарську машинку та циклостиль і друкують на них журнал „Мечем”, випускають листівки, налагоджують зв'язки з містами і селами області, з Крайовим (Галицьким) проводом ОУН, творять нові підрайонні, районні і надрайонні проводи ОУН, призначають їхніх керівників, забезпечують членів організації і симпатиків оунівською літературою, яка надходила зі Львова, Перемишля, Станіслава та Снятина.

Діяльність ОУН у Чернівцях і в області не була легкою. Сигуранца, поліція, жандармерія уважно стежили за кожним українцем, в якому бачили потенціального противника окупаційної влади і намагались якнайшвидше його ізолювати.

Не уникли пазурів сигуранци і Михайло Колотило – „Гуцул”, „Кобзар”, і Наталка Коваль та Лідія Щербанович. 27 січня 1942 р. вони були

арештовані. А з ними інженер Мирослав Зибачинський, студенти Степан Синчук та Іван Григорович, відома діячка національного жіночого руху на Буковині Ольга Гузар та ряд інших. Усіх їх засудили до 3-8-10 і 12 років тюремного ув'язнення. Це був сильний удар по Буковинській ОУН-Б, але вона не припинила своєї діяльності. Окружним провідником був призначений молодий адвокат Дмитро Петрович Гирюк – „Тарас” із Чернівців. Він відновив зв'язки з новими міськими і периферійними організаціями ОУН і продовжував почату М.Колотилом роботу.

Та навесні 1943 р. румунська влада знову почала арештовувати членів ОУН. Цього разу до в'язниць потрапили Дмитро Гирюк і референт жіноцтва Стефанія Понич – „Одарка” [24. – Оп.4. – Спр.475. – Арк.5-6].

Тим часом Михайлові Колотилу, який перебуваючи в тюрмі, захворів тифом і був перевезений у військовий госпіталь, удалось з госпіталю втекти, перебратися в Галичину, у Львів. Взяти там участь у кількох конференціях і повернутися на Буковину під псевдонімом „Володимир”. Та в грудні 1943 р. на вокзалі в Чернівцях його знову схоплює сигуранца і відправляє до в'язниці [24. – Оп.4. – Спр.475. – Арк.9].

Однак Чернівецька міська організація ОУН-Б у цей час не потерпіла і спокійно дочекалася прибуття на Буковину як окружного провідника Артемизії Григорівни Галицької, уродженки села Нова Жучка, яке сьогодні є частиною міста. Керуючи повстанським національно-визвольним рухом, вона неодноразово була в місті, мала тут свої явочні квартири. Сама, будучи в певній мірі кваліфікованим медиком, ходила по аптеках і за купувала ліки для поранених вояків УПА, яких сама ж і лікувала. 29 грудня 1944 р. її схопили енкадебісти у Васловівцях, де проходила чергова нарада ОУН. Пробувала застрелитись, але тільки була поранена. Військовий трибунал військ МВС Чернівецької обл. засудив її до розстрілу, але Військова колегія Верховного Суду СРСР замінила розстріл 10-ма роками ув'язнення. Після ув'язнення переїхала в Караганду, де в 1975 р. померла [25, с.205-206].

Після відновлення в області радянської влади боротьба ОУН-УПА проти тоталітарного режи-

му продовжувалась. Але центр її перенісся в сільські райони, де боївки УПА з різною інтенсивністю діяли аж до весни 1952 р.

Високою славою борців за волю України, крім уже згаданих, покрили себе чернівчани – сотенний Роман Дубик, провідник боївки СБ, уродженець с. Рогізна Костянтин Дмитрович Майданський – „Юрась”, Василь Андрійович Баб'як з Нової Жучки, Василь Миколайович Бідняк з Ленківців, Іван Миколайович Северин – „Скригун” із Шерівців Горішніх та ряд інших (вказані села нині у складі Чернівців)[26, с.523-526].

Взагалі ж за роки війни населення Чернівців скоротилось зі 140 тисяч до 70. Наполовину. До початку війни в місті було 10982 будинки. 132 з них були зруйновані повністю, 904 частково. До війни місто мало 132 промислових підприємства, після війни залишилось 94. До війни було 7 телеграфів, після війни не залишилось жодного. З двох радіовузлів залишився один. На 80% було вивезено або знищено промислове і медичне обладнання. Румунсько-німецькими окупантами було завдано місту великих збитків [19. – Спр.3. – Арк.4.].

Румунська окупація для Садгори, яка сьогодні є районом обласного центру, закінчилася 27 березня, міста Чернівці – 29 березня 1944 р., коли війська 1-го Українського фронту звільнили його.

О 20.00 тодішня столиця СРСР Москва салютувала доблесним військам 1-го Українського фронту двадцятьма артилерійськими залпами з 224 гармат [9, с.261].

«У боях за м. Чернівці, – повідомлялось в оперативному зведенні Радянського інформбюро, – наші війська знищили близько 1500 гітлерівців і захопили в полон 900 ворожих солдатів та офіцерів. Захоплені трофеї, в числі яких 14 залізничних ешелонів і, крім того, 312 вагонів та платформ з різним вантажем, 12 великих складів з продовольством, озброєнням та боєприпасами, кілька сот автомашин, а також багато різного озброєння. В ході боїв за м. Чернівці танкісти під командуванням тов. Іванова раптово вдерлися до аеродрому, де знаходились 40 транспортних та бойових літаків ворога. Жодний німецький літак не встиг піднятися у повітря. Частина ворожих літаків танкісти знищили, а решту захопили в справному стані» [9, с.262].

За зразкове виконання завдань командування в боях за звільнення Чернівців і виявлені при цьому доблесть і мужність орденем Суворова II ступеня була нагороджена 24-а стрілецька Бердичівська Самаро-Ульяновська двічі Червонопрапорна дивізія; орденем Богдана Хмельницького II ступеня: 8-а зенітна артилерійська Київська Червонопрапорна дивізія; 40-а гвардійська танкова Чортківська, 44-а гвардійська танкова Бердичівська Червонопрапорні та 45-а гвардійська танкова Гусятинська бригади; 797-й, 848-й, 978-й, 1063-й зенітні артилерійські Київські Червонопрапорні полки [9, с.264].

16 з'єднанням і частинам, які відзначилися в боях за Чернівці, наказом Верховного Головнокомандуючого було присвоєно звання „Чернівецьких”. Серед них: 64-а окрема гвардійська танкова Червонопрапорна, 27-а гвардійська мотострілецька бригади; 353-й, 362-й та 1664-й армійські гвардійські винищувально-протитанкові артилерійські полки; 79-й, 265-й, 270-й гвардійські мінометні полки та 405-й окремих гвардійський мінометний дивізіон; 597-й, 690-й та 989-й нічні близькобомбардувальні авіаційні полки, 41-й гвардійський винищувальний авіаційний полк; 267-й армійський інженерний батальйон, 15-й та 18-й окремі моторизовані понтонно-мостові батальйони [9, с.264–265].

Уже навесні та влітку 1944 р. городяни активно взялися за відбудову народного господарства. Газета „Радянська Буковина” 15 квітня 1944 року писала: „Тільки 2 тижні минуло з дня визволення нашого міста від румуно-німецьких загарбників. Але з кожним днем все швидше Чернівці повертаються до нормального вільного життя. Слідом за електростанцією та водогоном почали працювати 2 трикотажні та 2 текстильні фабрики, що виробляють шкарпетки, хустки та полотно. У 2 пекарнях щодня випікається хліб для населення. Місто очищається від бруду. Приводяться до ладу крамниці, робітники повертаються на свої робочі місця і з кожним днем все більше і більше підприємств і установ починають нормально працювати. Почало відновлюватись мистецьке життя. При філармонії організовано 2 оркестри, у складі яких 60 кращих музикантів нашого міста.

Днями в приміщенні філармонії відбудеться перший концерт класичної та джазової музики. З кінотеатрів перший почав роботу ім. Ольги Кобилянської, бувший „Селект”. В неділю, 9 квітня, в переповненому залі демонструвався художній кінофільм „Іудушка Головльов”. За 3 сеанси фільм проглянули понад 1000 глядачів. Тікаючи, німці пограбували устаткування готелів „Палас” і „Сіті”. Зараз вже відкриті і працюють готелі „Червона Буковина” і „Палас”. Відкрились у місті кілька перукарень, майстерні по ремонту годинників, оптичні, взуттєві майстерні та ресторани”. У травні почалася мобілізація чернівчан, чоловіків і жінок у Червону армію. У запасні полки і фронтові частини станом на 27 травня 1944 р. було направлено 7828 воїнів, які мужньо і самовіддано воювали і на радянсько-німецькому, і на далекосхідних фронтах, багато хто з них загинули у двобої з німецькими і японськими військами [27, с.331].

В Чернівці на 1 січня 1946 р. повернулося 3100 демобілізованих воїнів, які відразу ж включилися у мирну відбудовну працю. В партійні органи було направлено 29 учорашніх воїнів, у радянські та адміністративні органи – 96, в комсомол – 28, в промисловість – 1020, на транспорт – 407, в науку і культуру – 48, на різні курси – 25 [18. – Спр.475. – Арк.2].

Іван Федорович Козачук, колишній робітник фабрики „Тринако”, за радянської влади заступник голови Ленінського райвиконкому м. Чернівці, а на фронті командир взводу розвідки 215-го гвардійського стрілецького полку, повернувся додому з високим званням Героя Радянського Союзу і відповідними відзнаками. З високими нагородами і болючими ранами повернулися додому Петро Іванович Червенюк, Леонід Іванович Васюк, Григорій Миколайович Онещук, Микола Дмитрович Король, Володимир Іванович Краснійчук та багато інших, які теж включилися у відбудову народного господарства, яка проходила нелегко, але то вже інша тема.

Друга світова війна завдала Чернівцям в першу чергу великих людських втрат. 1615 воїнів не повернулися до рідних домівок із фронтових боїв. 2300 осіб було розстріляно та замордовано голодом у таборах і гетто румунськими окупан-

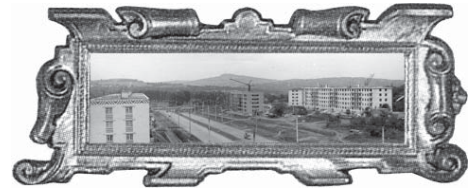
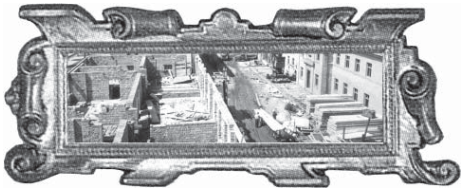
тами. Ці втрати – жахливий акт антиєврейського геноциду румунської воячини, що йшла у фарватері нацистської Німеччини і творила антилюдські злочини [27,с.331].

Друга світова війна завдала місту значних матеріальних втрат. Окупанти по-хижацьки експлуатували фабрики і заводи, а при відступі намагалися якомога більше приладів і устаткування вивезти в Румунію. Були понищені клуби, бібліотеки, медичні заклади, багато громадських і житлових будівель. Загальні збитки, як уже було сказано вище, склали 338,3 млн крб. у довоєнних цінах[19.-Спр.3.-Арк.4].

Керівники Румунії проповідували і втілювали в практику антилюдські шовіністичні догми про

створення єдинонаціональної Великої Румунії, в якій іншим національностям не було місця. З цією метою окупаційні закони забороняли говорити в службових і громадських місцях іншими мовами, окрім румунської. Національні школи були закриті. В таких умовах не могла розвиватися ні культура, ні наука, зокрема, української нації і всіх інших, окрім румунської. 2 роки і 9 місяців другої румунської окупації Чернівців зафіксовані в історії міста як чорна ніч жорстоких розправ і глуму румунської окупаційної влади над представниками інших національностей, які віками жили у крайовому центрі Буковини.

МІСТО В РАДЯНСЬКІ ЧАСИ

ВАСИЛЬ ХОЛОДНИЦЬКИЙ

Відновлення міського управління та відбудова і розвиток промисловості

Ще на заході палала пожежа війни, а в місті його громадяни налагоджували мирне життя. З перших днів визволення відновив свою діяльність обком КП(б)У на чолі з першим секретарем обкому І.Зеленюком, обласний виконавчий комітет на чолі з А.Коліковим. Слідом за ними відновлювали свою роботу міські органи влади: Чернівецький міський комітет КП(б)У на чолі з С. Дідиком та Чернівецький міськвиконком на чолі з А.І.Кожовим. Поряд з міською радою відновили діяльність і три районні ради та партійні районні комітети КП(б)У. Оскільки все було розграбовано, потребувались чималі кошти для відновлення управлінських структур міста. Враховуючи складну ситуацію, облвиконком своїм рішенням від 15 липня 1944 р. виділив для апарату міськвиконкому на потреби господарського обзаведення суму 15 тис. крб. [2. – Арк.50].

Перед відновленим складом міськвиконкому стояло нелегке завдання у справі організації **відновлювальних робіт** та налагодження нормального ритму міського життя.

Внаслідок навалюючого натиску Червоної армії німецько-румунські війська не встигли зруйнувати Чернівці, як це вони робили з іншими містами. Проте ворог завдав місту великої шкоди. Ще під час війни радянські державні органи утворили надзвичайні комісії, які розслідували злочини

здійснені румуно-німецькими властями, і визначали збитки, заподіяні війною Чернівецькій області. За їхніми даними, окупанти знищили тут тисячі людей, пограбували і пошкодили майно на 1,5 млрд. крб. (в тогочасних цінах). У місті було зруйновано повністю 442 і частково 1040 будинків, частково зруйновано резиденцію Буковинських митрополитів, зруйновано телефонну станцію, знищено 3 мости через Прут, спалено 124 виробничі приміщення, зруйновано 17 фабрик і заводів, повністю вивезено устаткування з 78 і частково з 46 промислових підприємств, демонтовано й вивезено устаткування багатьох підприємств. Наприклад, власник чернівецького заводу гумових виробів „Каурум”, відчуваючи неминучість поразки, ще в грудні 1943 року розпочав демонтаж і відправку устаткування за межі області. Він вивіз все, що мало яку-небудь цінність і могло бути навантажено на залізничні платформи чи у вагони. Він велів зняти навіть покрівлю виробничих будівель. На березень 1944 року, коли радянські війська почали наступ на територію Північної Буковини, від заводу залишився один лише каркас, та й той під час втечі зруйнували. Намагався вивезти все устаткування і власник колишньої ткацької фабрики № 3. Він демонтував і відправив на залізничну станцію всі верстати. Та швидкоплинні події не дали можливості здійснити задумане, тим більше, що робітники саботували завантаження устаткування на залізничні платформи. Коли в Чернівці увійшли радянські війська, текстильники вручну перенесли на фабрику всі вер-

стати, швидко встановили їх і почали випускати тканини для фронту й тилу. Ворогом було розграбоване шляхове господарство залізничної станції, тролейбусного парку. Від шкіл залишилися лише занедбані приміщення. Цінне обладнання шкіл, університету, міських театрів та лікарень було вивезено. Окупанти привели в напіваварійний стан електростанцію і міський водогін. Всього Чернівцям завдано збитків на 930 млн. карбованців [61, с.86; 61, с.181]

Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У в 1945 році розробили заходи з відбудови й дальшого розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік. Для подання допомоги трудящим було створено у ЦК КП(б)У в грудні 1945 року відділ західних областей України, а в Раді Народних Комісарів УРСР – Раду допомоги західним областям. Кожний наркомат республіки мав одного із заступників наркома по західних областях.

Незважаючи на те, що війна продовжувалася, у Чернівцях почало налагоджуватись мирне життя. Одним із перших розпоряджень голови облвиконкому А.Колікова та голови міськвиконкому А.Кошового було розпорядження про здачу трофейного майна. Згідно з розпорядженням жителі міста зобов'язані були все кинуте противником майно, а також підбрану вогнепальну і холодну зброю, автотранспорт, вози, продовольство, фураж і інше військове майно, котре належало частинам Червоної армії, радянським громадським організаціям і приватним особам, і яке присвоєне громадянами під час німецько-румунської окупації, зобов'язані були здати протягом 24 годин військовим частинам, органам НКВД чи місцевим органам влади [3. – Арк. 29].

Зброя, боеприпаси, автотранспорт, обмундирування, спорядження і інше військове майно під загрозою кримінальної відповідальності повинно було здаватися військовим з'єднанням або органам НКВС, інше майно – органам місцевої влади.

Виконання цього розпорядження приводило в порядок місто у відповідності до мирного часу і сприяло зниженню криміногенної напруги в повоєнному місті.

Поряд з військовим спорядженням у місті було чимало цивільного майна, покинутого спішно відступаючим противником, або недавніми жителями міста, які покинули його перед наступом Червоної армії. Тут також слід було навести елементарний порядок, бо чинилися чималі і масові безчинства навіть з боку радянсько-партійних та військових представників.

Голова міськвиконкому вимушений був 12 жовтня 1944 р. направити листа всім керівникам підприємств, закладів і організацій Чернівців, в якому повідомляв про те, що в практиці роботи районних фінвідділів з обліку і реалізації покинутого майна по квартирах виявлені нерідкі випадки, „коли окремі товариші, що приїхали зі східних областей, чинять опір фінорганам при складанні описів меблів, що знаходяться у них на квартирі, приховують від опису наявне у їхньому розпорядженні покинуте домашнє майно і меблі... коли описане і оцінене майно не оплачується їх новими подарями” [4. – Арк. 50].

А.Кошовий нагадував, що покинуте майно на квартирах належить державі, що фіноргани беруть його на облік, оцінюють і реалізують через торговельні організації. Застерігалось також про те, що винні в порушенні цих вимог будуть притягнені до відповідальності.

З перших днів відновлення радвлади громадяни міста приступили до відбудови зруйнованого народного господарства і активно допомагали фронту. До цього закликала й постанова Чернівецької міської ради від 2 квітня 1944 р. „включитися всією своєю силою і енергією до негайної відбудови свого рідного міста. Кожен, хто любить своє місто, повинен негайно включитися до відбудови його підприємств, фабрик і заводів. Тільки нелюби свого міста і ледарі можуть відмовлятися від цієї почесної справи”. „Всі, як один, на відбудову свого міста!” – таке гасло стало на порядку денному городян з перших днів визволення міста [5. – Арк. 1].

Безперечно, для відновлювальних робіт і керівництва всім міським господарством потрібні були досвідчені кадри. Багато з попередніх керівників загинули на фронтах війни чи продовжували брати участь у бойових діях. А тим часом місто знову

стало наводнюватись вихідцями зі східних регіонів України та СРСР в цілому. Тим не менше в місті на керівну партійну, радянську й господарську роботу з місцевого населення було висунуто 630 осіб. Налагоджувалася діяльність партійних організацій, які заправляли всіма процесами суспільно-політичного і соціально-економічного життя. У лютому 1945 року партійна організація міста складалася з 3-х райкомів партії, 113 первинних партійних організацій та 4-х партійно-кандидатських груп, які об'єднували 1660 комуністів [61, с.86]. Зрозуміло, що провідні місця в керівному складі як у партійних, так і радянських органах знову займали вихідці зі східних регіонів країни, члени ВКП(б) або віддані її ідеям. До місцевих висуванців і тепер не було належної довіри, бо одні з них пережили роки окупації в краї, не потрапивши ні до румунського, ні тим більше радянського війська і цим самим не викликали довіри з боку офіційних властей. Інші, які побували в евакуації чи на фронтах Другої світової війни, провоювавши в рядах Червоної армії, також не мали довіри в офіційних властей. До них ставились з пересторогою як до західняків, незважаючи навіть на те, що вони ні за соціальним походженням, ні за партійною приналежністю і навіть відданістю ідеям Леніна-Сталіна не відрізнялися від східняків.

Велика увага приділялася промисловості. Завдяки самовідданій праці робітників швидко ставали до ладу фабрики, заводи, залізничний транспорт, зв'язок. Вже через 12 днів після визволення чернівчани одержали електроенергію, воду, відновили роботу 23 промислові підприємства. За порівняно короткий час працівники Чернівецького залізничного вузла забезпечили нормальну роботу прифронтової в той час залізниці.

На початку 1945 року стали до ладу 59 підприємств і 32 промислові артілі. Промисловість міста виконала ряд замовлень для потреб Червоної армії. Чернівчани надіслали для потреб фронту 1605 тонн сухарів, 400 тонн борошна, 900 тонн м'ясних продуктів, 57 тис. кирок, 144 вози, 4 тонни ватину тощо [61, с.86].

Водночас органи державної влади дбали про забезпечення нормальних умов життя для населення. Почали працювати 58 магазинів, 27 їдалень,

лікарні, амбулаторії, аптеки, дитячі садки, школи, 8 технікумів і середніх професійних шкіл. Це був мізер від тих потреб, але, тим не менше, навіть ці результати були неабияким досягненням на шляху відродження міста. Відновили роботу і вищі навчальні заклади – державний університет та учительський інститут, а 20 жовтня 1944 року в місті відкрили ще один ВНЗ – медичний інститут.

В умовах першої повоєнної п'ятирічки здійснено швидко відбудову промисловості і забезпечено успішне виконання її завдань. Одне за одним ставали до ладу відбудовані, а також нові підприємства. Вже в 1947 р. було перевершено рівень довоєнного промислового виробництва, а в 1950 р. промисловість дала країні в 3,5 рази більше продукції, ніж у 1946 р. Створено умови для подальшого нарощування обсягів промислового виробництва в наступні роки.

В повоєнний час у Чернівцях стала до ладу діючих бавовняно-прядильна фабрика. Ткацькі фабрики об'єднав трест, який згодом був перетворений у текстильний комбінат (в кінці 60-х років виробниче об'єднання „Восход”). Об'єднання ткацьких фабрик дало можливість розпочати планомірну їх спеціалізацію, нарощувати виробничі потужності. Випуск бавовняних тканин за першу післявоєнну п'ятирічку зріс більше, ніж у 17 раз. У Чернівцях було відкрито чотири швейні і одну взуттєву фабрики [63, с.185].

Закладення в 1951 р. Чернівецького машинобудівного заводу дало початок розвитку на Буковині важкої індустрії. У 1955 р. завод видав першу продукцію – нафтоапаратуру й котельно-допоміжне устаткування для теплових електростанцій. У 1958 р. випуск продукції зріс тут більш, як у 2 рази. Потужні шахтні млини з маркою „ЧМЗ” йшли вже не тільки в усі кінці СРСР, а й за кордон – у Болгарію, Індію, Індонезію й інші зарубіжні країни [63, с.185].

За 1951-1958 рр. на розвиток промисловості в області було витрачено 126 млн. крб., що дозволило збільшити випуск валової промислової продукції в 13 раз проти 1945 р. Продукція машинобудівної промисловості зросла за цей час в 10,8 рази, лісової й деревообробної – в 8,9, будівель-

них матеріалів – у 47,5, бавовняних тканин – у 51,3, одягу – в 13,7, цукру – в 23,6 рази [63, с.186].

В 1959-1965 рр. продовжували нарощувати виробничі потужності діючі підприємства, будувались і ставали до ладу нові. На машинобудівному заводі споруджено два нових великих корпуси, в яких розмістились цехи – ковальсько-пресовий і котельно-допоміжного устаткування. Випуск продукції за семирічку завод збільшив у 2,5 рази. Колектив машинобудівників успішно виконував замовлення новобудов великої хімії й енергетики, а також експортні поставки (продукція Чернівецького машинобудівного заводу експортувалася у 28 країн світу).

У велике індустріальне підприємство країни перетворився і Чернівецький завод легкого машинобудування. Легмашівці налагодили випуск устаткування для підприємств легкої промисловості, причому переважна більшість видів нової техніки була створена або повністю працівниками заводу, або при найактивнішій їх участі. Виготовлені тут трикотажні і рукавичні машини дістали на міжнародних виставках і ярмарках високу оцінку представників трикотажних фірм Європи й Америки. В той час жодна рукавична фабрика СРСР не обходилася без машин Чернівецького заводу легкого машинобудування.

Значно збільшив свої виробничі потужності Чернівецький інструментальний завод, колектив якого освоїв випуск кількох видів сільськогосподарських машин, наборів слюсарних інструментів тощо.

Розвивалась і хімічна промисловість. Докорінно змінив своє обличчя створений на базі дрібних клеєварного і лакофарбового заводів Чернівецький хімічний завод. Оснащення його новітнім устаткуванням дало можливість освоїти виробництво різноманітної продукції і збільшити за 1959-1965 рр. її обсяг майже у 3 рази [63, с.187].

Збільшили свої виробничі потужності також заводи „Емальпосуд”, „Індустрія”, металопластувальний, металовиробів та інші.

Дальшого розвитку набула лісова і деревообробна промисловість. Чернівецький лісовий комбінат здійснив чимало ефективних заходів по кращому використанню деревини. На лісозаготівлях

тресту „Чернівціліс” у 1968 р. працювало 16 пересувних електростанцій, 637 електро і бензопил, 42 лебідки, 140 тракторів, 299 автомашин, 13 мотозовів, 27 бульдозерів та багато іншої техніки. Для спуску деревини з гір побудовані потужні канатно-підвісні дороги, тросо-блочні, повітряно-трельовочні установки і фунікульори, що дозволило механізувати майже всі трудомісткі процеси [63, с.188].

Поряд з відбудовою і будівництвом нових ліній фабрик і заводів продовжувалась робота з реконструкції старих підприємств. До середини 60-х років було в основному завершено реконструкцію і спеціалізацію виробничих дільниць текстильного об'єднання „Восход”. Зокрема, на бавовнопрядильній виробничій дільниці споруджені нові корпуси, де додатково змонтовано понад 40 тис. прядильних веретен, пряжефарбувальне та інше устаткування. З цього часу всі ткацькі підприємства і дільниці текстильного об'єднання забезпечувалися пряжею власного виробництва.

З колишньої фабрики „Геркулес” був створений панчішний комбінат, який за післявоєнні роки виріс у виробниче об'єднання. Тільки на колишньому „Геркулесі” (котонна фабрика об'єднання) на початок 70-х років працювало 2,5 тис. робітників. Цей колектив щодоби випускав понад 125 тис. різноманітних панчішно-шкарпеткових виробів.

Проведено велику роботу в справі технічного переозброєння і вдосконалення технологічних процесів на підприємствах і виробничих дільницях швейного об'єднання „Трембіта”, на гумовзуттєвій, трьох трикотажних, двох галантерейних, рукавичній і гудзиковій фабриках. Трудівники легкої промисловості багато зробили для розширення і урізноманітнення асортименту виробів, поліпшення їх якості, впровадження синтетичної сировини та матеріалів.

Чимало зроблено з модернізації виробництва. За 1966-1968 рр. введено в експлуатацію 128 поточкових механізованих і автоматичних ліній, змонтовано 1384 одиниці автоматичного і напівавтоматичного устаткування, освоєно 180 нових видів виробів. Збільшився випуск товарів широкого вжитку з місцевої сировини [63, с.1919].

Колективи промислових підприємств провели велику роботу з впровадження режиму економії, особливо в 70-х роках, внаслідок чого за роки десятиріччя заощаджено матеріальних цінностей і коштів на десятки мільйонів карбованців.

Зростали й обсяги виробництва підприємств. Обсяг виробництва продукції легкої промисловості області на середину 60-х років зріс у порівнянні з 1945 роком у 42 рази. Чернівці дали країні велику кількість бавовняних і декоративних тканин, верхнього і білизняного трикотажу, панчіх і шкарпеток, шкіряного і гумового взуття, готового одягу і головних уборів, рукавичок і гудзиків, текстильної і шкіряної галантереї та інших виробів.

Значно збільшився обсяг продукції підприємств харчової промисловості. Великою новобудовою Чернівців став м'ясокомбінат. Тут споруджені холодильник на 4020 тонн продуктів, ковбасний, м'ясожировий та ряд інших цехів. Комбінат протягом всіх років свого існування був потужним виробником м'ясо-ковбасних виробів, знаних не тільки в Чернівцях, але й у найвіддаленіших куточках Радянського Союзу [61, с. 89].

У повоєнний період працівники промислових підприємств міста були охоплені так званим „соціалістичним змаганням” за виконання і перевищення п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства, за використання внутрішніх резервів, за режим економії, знижували собівартість продукції, впроваджували у виробництво раціоналізаторські пропозиції. З кожним роком ширились ряди передовиків, новаторів виробництва. Завершився важливий етап перебудови промисловості. Було зроблено вирішальний крок на шляху подолання економічної відсталості, здійснено кооперування кустарів і запроваджено єдиний «соціалістичний» тип виробництва.

Завдяки самовідданій праці колективів фабрик і заводів робітники виконали завдання семирічки достроково. В 1965 р. було вироблено надпланової промислової продукції на 95 млн. крб.

На основі рішень вересневого (1965) Пленуму ЦК КПРС в 1966-1968 рр. на нові умови господарювання, на умови госпрозрахунку в області перейшли 29 промислових і 2 автотранспортних

підприємства, підрозділи повітряного і залізничного транспорту. Всі вони перевиконали завдання 1968 р. з реалізації продукції та прибутків [63, с. 191].

З'явилися цілком нові галузі промисловості, як, наприклад, виробництво нафтоапаратури, збірних залізобетонних і бетонних конструкцій, взуття шкіряного й гумового та інші.

На початку дев'ятої п'ятирічки (1971-1975 рр.) продукція промисловості Чернівців йшла в усі союзні республіки і експортувалася в 44 зарубіжні країни. На 77 підприємствах міста було зайнято 44,5 тис. робітників та інженерно-технічних працівників [61, с. 90].

Незважаючи на швидкі темпи розвитку машинобудування, металообробної, хімічної, енергетичної і деревообробної галузей виробництва, провідною в місті залишалася легка промисловість. Вона була представлена текстильним об'єднанням „Восход”, швейним об'єднанням „Трембіта”, трьома трикотажними і двома галантерейними, взуттєвою, швейною, рукавичною і гудзиковою фабриками.

Друге місце належало харчовій промисловості – одній з найстаріших у місті. Обсяг її валової продукції, порівнюючи з 1946 р., збільшився в 17 разів. До числа найважливіших харчових підприємств належали цукрокомбінат, олійножировий комбінат, м'ясокомбінат, маслозавод. У 1967 р. м'ясокомбінат виробив 3,6 тис. тонн ковбас і 22,4 тис. тонн м'яса. Він виготовляв продукцію не лише для Чернівецької області, а й відправляв значну частину її в Донбас, Москву і Ленінград [61, с. 90-91].

Третє місце в структурі промислового виробництва посідали машинобудівна і металообробна промисловість. Перша виросла майже в 73 рази. Найбільшими підприємствами були „Легмаш”, „Емальпосуд”, інструментальний, металовиробів, машинобудівний та інші заводи. Серед них важливе значення мав машинобудівний завод. Він виробляв устаткування для нафтової і хімічної промисловості, а також потужні шахтні млини для теплових електростанцій. Його продукцію купували Болгарія, Польща, Румунія, Куба, Корейська Народно-Демократична Республіка, Демократична Республіка В'єтнам. Машини з маркою

„ЧМЗ” і досі працюють в Індії, Бірмі, Індонезії, Афганістані і на Цейлоні.

Новою галуззю промисловості стала хімічна. Вона представлена хімічним і гумовзуттєвим заводами, фабрикою побутової хімії. Чернівецький хімічний завод випускав різноманітну продукцію. Підприємство було оснащено досконалою технікою – центрифугами, змішувачами, вальцями та іншим устаткуванням, використання якого дозволило значно збільшити обсяг виробництва.

Розвивалася деревообробна промисловість. За випуском валової продукції вона посідала п'яте місце. Чернівецькі гарнітури, дивани, гардероби та інші меблі вивозилися у різні міста країни – Москву, Київ, Харків, Донецьк, Одесу, Запоріжжя, Дніпропетровськ.

На рубежі 60-70 років став до ладу первенець електронного машинобудування завод „Електрон-маш”. Слідом за ним розгортають свою роботу підприємства електронної промисловості „Гравітон”, „Кварц”, „Вимірювач”. Саме ці підприємства належали до військово-промислового комплексу СРСР і забезпечили перетворення Чернівців у центр приладобудівної промисловості Буковинського краю. Їхнє будівництво привернуло увагу багатьох громадян міста та інших населених пунктів країни, які отримали робочі місця, а зі вступом в експлуатацію цих підприємств загін інженерно-технічних працівників і кваліфікованих робітників значно зріс.

На кожному підприємстві були свої новатори виробництва, які вносили посильний вклад у справу механізації трудомістких виробничих процесів, поліпшення технології, підвищення якості продукції, зниження її собівартості тощо. Наприклад, досвідчений слюсар рукавичної фабрики Т.Щербаков став одним з творців рукавичної плоскофангової машини, яка одержала високу оцінку на міжнародному Лейпцигському ярмарку 1959 р. На заводі легкого машинобудування в 1968 р. кожний четвертий працівник був раціоналізатором чи винахідником. Завдяки творчим пошукам новаторів за 1966-1968 рр. на текстильному об'єднанні „Восход” заощаджено 690 тис. крб. За роки десятип'ятирічки від впровадження раціоналізаторських пропозицій отримано економії близько 45 млн.

крб. Патенти на використання чернівецьких раціоналізаторів закупили багато країн світу, в тому числі США, ФРН, Англія та інші.

Зростали і об'єми промислового виробництва. В 1980 р. обсяг випуску валової продукції промисловості порівняно з 1945 р. зріс майже у 25 раз [65, с.294]. Підприємства освоїли сотні добротних виробів. Це – унікальна апаратура і устаткування для нафтової, хімічної та енергетичної промисловості, електронні прилади, високопродуктивні верстати для трикотажних і швейних підприємств, сільськогосподарські машини, а також взуття, меблі, головні убори, трикотажні та швейні вироби, товари культурно-побутового призначення і господарського вжитку, товари харчової промисловості та деревообробної тощо.

У загальнореспубліканському обсязі виробництва на індустрію міста припадало майже 100% випуску нафтоапаратури, 20% котельно-допоміжного устаткування, близько 10% верхнього трикотажу, 16% панчішно-шкарпеткових виробів тощо. Що стосується міжнародних економічних зв'язків міста радянського періоду, то тут слід мати на увазі, що підприємства міста, як і в цілому всі підприємства країни, не мали права самостійного виходу на зовнішні ринки, навіть на ринки країн соціалістичної співдружності. Монопольне право на зовнішньоекономічну діяльність мала Радянська держава. Тому, якщо говорити про те, що продукція промислових підприємств міста поставлялася за кордон, слід розуміти, що цим питанням не займалися трудові колективи чи керівники підприємств. Лише горбачовська перебудова з її гласністю і демократією, масою соціально-економічних і суспільно-політичних реформ змінили ситуацію і у зовнішньоекономічних зв'язках підприємств міста. Після відміни монополії держави на зовнішньоекономічну діяльність в 1987 р. на світові ринки могли вийти лише конкурентоздатні підприємства. Першим таким підприємством у місті виявився Чернівецький машинобудівний завод. Однак це вже був період сповзання економіки країни в глибоку економічну кризу і суттєвого впливу на ситуацію успіхи машзаводівців не мали. Тим не менше в останні роки існування Радянського Союзу керівництвом заводу

(вперше обраному на альтернативній основі) були закладені основи, які допомогли виживати колективу підприємства в недалекому майбутньому.

Будівництво житла та організація благоустрою міста

Важливий показник піднесення добробуту населення – це ступінь забезпеченості його житлом. У повоєнних умовах міськвиконком взявся за відбудову зруйнованих будівель. З цією метою ще в 1944 р. створена ремонтно-відновлювальна контора, котра з 1950 р. переросла в трест міськкомунжитлобуд. До проведення капітальних ремонтних робіт були залучені також і інші будівельні організації як, наприклад, артіль „Будівельник” і „Перемога”.

Одним із перших в 1948 р. добудований і введений в експлуатацію житловий будинок по вул. Маяковського, 38. Відновлений будинок по вул. Ризькій, 3. Капітально відремонтовані і введені в експлуатацію будинки по вул. Червоноармійській, 55, І.Франка, 13, Перекопській, 1,3,4,6, Стрийській, 10, ряд інших будинків на окраїнах було відремонтовано квартиронаймачами [6. – Арк. 56].

В 1949 р. капітально відремонтовані і введені в експлуатацію будинки по вул. Червоноармійській, 57, Леніна, 31 (нині – Головна), Стефаніка, 4, Сталінградській, 19 і 56 та ряд інших будинків. Крім того, квартиронаймачами на правах довготермінової оренди відремонтовано 105 будинків.

Увага приділялася також головним конструктивним елементам старих будівель. Зокрема, за 1948-1949 рр. відремонтовано покрівлі 200000 м², в тім числі 30000 м² замінено новою, відремонтовано міжповерхових перекриттів 10000 м², відновлено і відремонтовано 770 санвузлів, зроблено нових і відремонтовано старих 3000 пічок і кухонних плит. З року в рік зростали витрати на ремонтні роботи. За 1945-1949 рр. витрачено на капітальний ремонт житлового фонду майже 11 млн. крб., а в 1949 р. – 7 млн. крб., на 1950 р. – 8,6 млн. крб. у цінах 1949 р. [7. – Арк. 10].

Покращувалась і якість робіт. До 1949 р. від підрядників приймали роботи з капітального ремонту керуючі будинками з участю представника міськжитлоуправління, в 1949 р. прийом робіт ста-

ла проводити міська комісія, створена виконкомом міськради.

Виняткову увагу виконком міськради приділяв утриманню і експлуатації житлового фонду. В 1948 р. зі всіма квартиронаймачами були укладені договори на оренду ними житлової площі. В 1949 р. проведена при участі депутатів міськради і комісії сприяння збереженню житлового фонду суцільна перевірка виконання цих договорів квартиронаймачами. Перевірено було 19346 квартир, в результаті чого встановлено, що 4568 квартиронаймачів відремонтували квартири, які вони займали, що деякі з них, проживаючи в державному будинку ставилися до нього по-варварськи. Проживаючи по три-чотири роки в ньому, не займалися дрібним ремонтом і побілкою, жили у закопчених, брудних кімнатах, а деякі з них використовували зайву площу під склади для дров, вугілля, аж до утримання худоби в підвалах і т.п. Окремі ухитрялися тримати свиней у ванних кімнатах на 2-му поверсі [8. – Арк. 11]. І це не випадково, адже міськими жителями ставали вчорашні селяни, які прив'язані були до одноосібного ведення господарства і не могли собі уявити життя без скотини, а з іншої – слабкий рівень матеріального забезпечення та соціального захисту приводили до таких поодиноких фактів. Подібну картину можна було ще спостерігати і в 70-80-х роках. Зокрема, на проспекті 50-річчя Жовтня (нині – просп. Незалежності) на балконі в один час можна було побачити козу. Проходячи повз будинки, можна було почути не тільки спів канарейок, але й півнів.

Тому створення і діяльність житлових комісій, безперечно, мало своїм наслідком наведення порядку в квартирах, забезпечувало нормальний санітарний стан.

Вжитими заходами вдалося збільшити квартирний фонд у місті. На кінець 1950 р. він склався з 6638 будинків, 24075 квартир загальною вартістю 796,2 млн. крб. і становив 647022 м² тільки житлової площі, де проживало 72154 особи. В середньому на кожного жителя міста припадало 9 м². Цей фонд експлуатували 24075 квартиронаймачів [9. – Арк. 10].

У плані вирішення житлової проблеми чималі надії поклалися на індивідуальний сектор. Ще 7 червня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла

постанову про індивідуальне житлове будівництво в містах і робітничих селищах УРСР, якою зобов'язала облвиконкоми, в тім числі й Чернівецький, в декадний термін затвердити плани кредитування індивідуального житлового будівництва по підприємствах і виконавчих комітетах міських та селищних рад на 1947 р.

Виконком міськради з метою заохочення індивідуального будівництва за 1950-1953 рр. видав робітникам і службовцям більше 250 тис. крб. позики на індивідуальне будівництво, в результаті чого в місті побудовано 73 індивідуальні дво- і трикімнатні будинки загальною вартістю понад 1,5 млн. крб. і загальною корисною площею 3614 м². Крім того, перебувало в стадії будівництва 300 індивідуальних будинків вартістю понад 5 млн. крб. [10. – Арк. 28].

Підприємства і організації зобов'язані були не тільки допомогати індивідуальним забудовникам, надаючи їм позики, транспорт і будівельні матеріали, але й будувати будинки за рахунок підприємств і продавати трудящим в особисту власність, приймати замовлення на індивідуальне будівництво.

Насправді керівники підприємств неохоче йшли на допомогу забудовникам, а якщо й писали листа виконкому ради з проханням посприяти в отриманні позички на будівництво або відвести земельну ділянку, то вважали, що вони свій обов'язок виконали і місія їх на цьому закінчена.

У 1958 р. індивідуальним забудовникам було продано пиломатеріалів 2599 м³, круглого лісу 1551 м³, цементу 512 тонн, шиферу 18840 листів, черепиці 2285 тис. штук, цегли 2565 тис. штук, блоків керамічних 1659 м³ і вапна 494 тонни і т.п. [11. – Арк. 20].

Надавалися й позики Держбанку під індивідуальне будівництво, які також використовувалися незадовільно. Із 303,2 тис. крб. кредитів (в цінах 1961 р.), відпущених на 1960 р., вибрано тільки 138,3 тис. крб., що складало 68,2% до виділеної суми. Директори і головні бухгалтери багатьох підприємств не приділяли належної уваги цій важливій справі [12. – Арк. 41].

Взагалі справа індивідуальної забудови протягом всіх років існування радянської влади була в

центрі уваги керівництва міста. Однак на практиці щоб побудувати індивідуальне житло в радянських умовах слід було немало пооббивати порогів, щоб звести кінці з кінцями. Адже першочерговим завданням керівників будівельних підприємств та організацій було 100% забезпечення будівельними матеріалами „будов комунізму”, як тоді називали фабрики, заводи, установи, школи, лікарні, дитячі садки тощо, котрі будувалися в місті. Тим не менше навіть при наявних труднощах різного характеру індивідуальним будівництвом все ж було забудовано протягом другої половини 40 – 80-х років передмістя Роша, Жучка, Клокучка, Гарячий Урбан, Садгора тощо.

Як відомо, у місті промислові підприємства стали розширюватися з кінця 40-х років, а значить стала збільшуватися кількість робітників на цих підприємствах. У 1954 р. в порівнянні з 1940 р. кількість населення збільшилась більше, ніж на 70 тис. осіб, а кількість житлової площі не так зростала. Тому з кінця 40-х років окремими керівниками фабрик і заводів започатковано будівництво багатоквартирного житла для власних працівників. Одним із перших вдався до такого будівництва завод гумових виробів, який у 1948 р. приступив до добудови будинку по вул. Київській, №7 і завершив його будівництво в 1950 р.

Слідом за гумовим комбінатом свої перші будинки звели на початку 50-х рр. колективи текстильного, цукрового комбінату та інші. Однак збудувавши по одному житловому будинку, керівники цих підприємств заспокоювались і переставали виділяти кошти на подальше зведення житла, а кількість працівників на кожному з них не зменшувалась, а зростала, тож необхідність у будівництві нового житла була постійною. Лише машинобудівний завод у 1953-1954 рр. по житлу повністю виконав свою програму. В наступні роки ця проблема й далі успішно вирішувалась колективом цього заводу.

В подальшому завдяки постійній увазі до житлової проблеми з боку міськвиконкому будівельна інфраструктура постійно розширювалась за рахунок нового будівництва житла. За 1957-1958 рр. побудовано житла понад 40 тис. м², або 1000 квартир. З них методом народної будови – 19 тис.

м². А всього за перших двадцять років існування радянської влади в місті було побудовано 80 тис. м² жилплощі [13. – Арк. 28].

Питання житла залишалось актуальним і в наступні роки. Відбувалась забудова околиць міста. Головним чином місто забудовувалось за рахунок південних околиць. У 50-х роках чернівецька Рогатка була глухим передмістям. А на кінець 60-х років Чагорський житловий масив заселяли понад десять тисяч осіб. Переважно в цьому районі з 1959 по 1967 рік побудовано 5838 квартир. Житловий фонд Чернівців збільшився на кінець цього року до 1421 тис. м². Виросли нові вулиці: Фестивальна, Миру, Ярослава Галана, проспект 50-річчя Жовтня та інші. У 70-ті роки будівництво переноситься ще далі на південні околиці міста, тут створюються мікрорайони Комарова та Південно-Кільцевої. Потужний розвиток приладобудівної промисловості в Чернівцях приводить до створення нового житлового мікрорайону по вулиці Руській. Темпи житлового будівництва досягли високого рівня.

Важливу роль у розвитку будівельної індустрії міста відіграв завод великопанельного будівництва тресту „Чернівцібуд”, першу чергу якого було введено в дію в грудні 1978 р. Його потужність становила 50 тис. м² житла на рік. З 1979 р. в місті з'являються перші будинки із панельних блоків, котрі виготовлялись колективом цього заводу [60. – Арк. 49].

На кінець 80-х років щорічно в експлуатацію здавалось близько 1000 квартир. Сказати, що цим самим була вирішена квартирна проблема в Чернівцях, не можна. На квартирному обліку у міськвиконкомі стояли тисячі осіб. Швидше отримували квартири на тих підприємствах, які будувалися самі і будували житло для своїх, хай і молодих, але співробітників. Гірша ситуація була на старих підприємствах, які не так швидко розширювалися, а то навіть навпаки за рахунок впровадження новітніх технологічних ліній та обладнання не потребували великої кількості нових працівників і не будували власного житла.

Безперечно, що ці та інші обставини привели до чималої міграції робітників, котрі шукали кращого заробітку, кращих умов праці, кращого забезпечення продуктами харчування тощо.

Поряд з будівництвом житла одночасно поставала проблема **газифікації міста**. Незважаючи на те, що в Дашаві Львівської області були відкриті родовища великих запасів газу, тим не менше газ цього родовища не пішов на задоволення потреб західноукраїнського регіону, а на потреби Києва та головним чином Москви.

Проблема опалювання житла була однією з головних, котрою переймалися всі жителі міста та міське керівництво. Вона вирішувалась за рахунок наявності в околицях міста та в області в цілому лісових масивів. Для цього організовувалися бригади рубачів, котрі займалися заготівлею дров.

Однак з часом до міста став поступати скрапленний природний газ, в першу чергу для побутового використання. Він поступав у балонах, які під'єднувалися до газової плити, спеціально створеної для цього виду палива. Вже в 1951 році в місті газифіковано газобалонними установками 495 квартир, на кінець квітня 1953 р. – близько 2000 квартир.

Газобалонна газифікація квартир жителів міста продовжувалась у наступні роки і залишалась актуальною навіть у 80-ті роки, особливо для окраїн міста.

А тим часом міськвиконком будував далекосяжні плани стаціонарної газифікації міста. В 1955 р. урядом затверджено план газифікації Чернівців на період 1956-1960 рр. – 10000 квартир.

Роботи з стаціонарної газифікації міста почалися саме в 1956 р. За цей рік прокладено 4,7 км траси по вулицях Б.Хмельницького, Л.Українки, Радянській площі (нині – Соборна), вул. Міцкевича, та Переяславській, споруджено частину розподільчого газопроводу, побудовано ГРП №2, 4, 5, підведено під газифікацію 908 квартир [14. – Арк. 27].

На початок січня 1959 р. обладнано під газ 7100 квартир, подано газ 4550 квартирам, прокладено 135 км газових мереж.

Особливо інтенсивно місто газифікувалося в період з 1959 по 1967 рік. За цей час прокладено 127,8 км газопровідної мережі, газифіковано 26211 квартир і понад 775 промислових та комунально-побутових об'єктів. Крім того, побудовано міжобласну станцію скрапленого газу, яка обслуговувала населення ще не газифікованих районів [61. – Арк. 92].

Практично нові багатоповерхові будівлі, що споруджувались у 50-80-х роках, здавалися в експлуатацію при наявності підведеного природного газу, що було великим позитивним явищем для громадян міста. Щоправда, газ також належав до розряду дефіцитних товарів, хоча мешканці багатоквартирних будівель не відчували цього. Однак як альтернативний вид енергії вже у 80-х роках для побутового обслуговування все активніше використовується електроенергія.

В той же час околиці міста газифікувалися досить повільно, що приводило до численних скарг і навіть конфліктних ситуацій. Відомі факти, коли на початку 80-років минулого століття ціла вулиця на Роші відмовилася йти голосувати на чергових виборах до Верховної Ради СРСР лише через те, що депутати попередніх скликань, крім обіцянок, нічого не робили.

Значна робота проводилася по **благоустрою** міста.

Однією з найболючіших проблем міста радянської доби були його **дороги**. Для ремонту і підтримання вулиць у належному порядку їх поділили на основні і другорядні. До основних доріг на 1950 р. було віднесено 8 вулиць, на яких планувалося провести капітальний ремонт. До таких вулиць на цей час належали: вул. Б.Хмельницького, Л.Українки, Ніжинська, 28 Червня, проїзд по Базарній, проїзд по І.Котляревського, Білоруській і В.Боженка (нині – Шкільна). До другорядних вулиць, які потребували поточного ремонту, віднесено вулиці Хотинську, Руську, Т.Шевченка, Леніна, проспект Сталіна (нині – Головна), Червоноармійську, Вокзальну, М.Заньковецької, І.Котовського (нині – Олександра Доброго), В.Вільсона, І.Франка, Московську, Університетську, Ш.Алейхема, а також поточний ремонт мозаїкових бруківок по вулицях М.Щорса (нині – А. Шептицького), Т.Шевченка, Університетській, Червоноармійській та Вокзальній.

Важко собі уявити сьогодні, що на той час місто мало багато щебених доріг, причому у старій його частині, яка прилягала до центру. Зокрема, на цей час було заплановано здійснити поточний ремонт щебених доріг по вулицях: Українській, Київській. Пердбачалось також здійснити поточ-

ний ремонт гравійних доріг по вулицях Руській, М.Гастелло, І.Тобілевича, Л.Кобилиці, С.Воробкевича, Буковинській, Маяковського, Турецькій, Новоселицькій та Садовій.

Всі перераховані роботи по капітальному і поточному ремонту заплановано було здійснити силами і коштами дорожньо-мостової контори Чернівецького міськкомунгоспу при активному залученні мешканців міста, які проживали на вказаних вулицях.

Громадськість міста (підприємства, установи, навчальні заклади і т.п.) згідно з постановою міськвиконкому і бюро міськкому КП(б)У від 16 березня 1950 р. виконували своїми силами і автотранспортом ремонт доріг, зокрема по вулицях: Л.Руснака, Дубинській, У.Кармелюка, Сторожинецькій, О.Кошового, Ростицькій, О.Щербакова, Севастопольській, Нікопольській, Одеській, Прутській, Пугачовській, Ст-Вокзальній, Переяславській, проспект Сталіна, В.Чапаєва, В.Чкалова, дорогу на Ленківці і дорогу від Старої Жучки до Садгори [15. – Арк. 16].

Всі роботи проводились під безпосереднім керівництвом і наглядом спеціалістів дорожньо-мостової контори, ушосдору, облдорвідділу і управління з благоустрою міста. Після виконань кожним підприємством чи організацією покладених на них завдань, роботи приймалися технічною комісією і представниками міськради та міськкому КП(б)У.

Не були залишені без уваги й решта вулиць міста. На них також зобов'язані були працювати як мешканці, так і підприємства і заклади, що розташовані на них. Лише в 1950 р. відремонтовано капітальним ремонтом 59 тис. м² доріг і бруківки, поточним ремонтом – 124 тис. м² доріг і бруківки, відремонтовано 9,8 тис. м² тротуарів [16. – Арк. 12].

З побудовою асфальтного заводу щебеневі дороги почали поступово покриватися асфальтом. В 1958 р. асфальтним заводом випущено 17 тис. тонн. У літні місяці завод щоденно випускав продукції до 150 тонн. В цьому році цією масою було заасфальтовано доріг площею 48 тис. м² (або більше 6 км) і тротуарів 22,0 тис. м². Вперше заасфальтовані або замощені вул. Сторожинецька, О.Пугачова, Ніжинська, М.Горького, частина Кладбищенської, проспект Сталіна, Канівської,

Руської, Червоноармійської, Староконстантинівської. В той же час продовжувалось гравіювання інших вулиць загальною площею 33 тис. м² або більше 5 км [17. – Арк. 23].

Не вистачало наявних потужностей. Тому в кінці 50-х років було побудовано новий асфальтовий завод з чотирма змішувачами, потужністю 75 тис. тонн асфальтної маси в рік. Вартість будівництва асфальтобетонного заводу склала 1,5 млн. крб. Із введенням заводу в експлуатацію вже в 1959 р. на десятках вулиць проведено асфальтування, але гравіювання проїзної частини і тротуарів, втім числі проведення значних робіт на вулицях околиць міста, продовжувалось і в наступні роки та десятиліття. Щоправда, якість таких робіт завжди бажала бути кращою. Адже що могли зробити некваліфіковані працівники, котрі були далекими від дорожноасфальтного будівництва. Та й якість асфальту була надто низькою. Тому нерідко такі покриття виходили з ладу і вимагали перманентних ремонтів.

Щорічно значна увага приділялася озелененню міста. На це виділялися чималі кошти і витрачалося немало сил. 1948-1949 рр. у парках і скверах, на вулицях міста посаджено 55 тис. дерев і 10 тис. кущів. По проспекту Сталіна, по вул. Б.Хмельницького, Червоноармійській, Сторожинецькій, Київській, Т.Шевченка, К.Маркса (нині – Кафедральна), в парках і скверах посаджено більше 10 тис. фруктових дерев в плані поповнення існуючих садів. Крім того, 23 га посаджено нових садів загальними масивами.

Значна увага приділялася посадці квітів. Тільки в 1948 р. зеленбудом посаджено 400 тис. квітів у парках, скверах і на вулицях міста, що стали їхньою окрасою.

До впорядкування міста долучалися і його жителі. Їхніми силами протягом вказаного часу було очищено і відремонтовано 134,2 км кюветів, посаджено 45 тис. дерев, 7,7 тис. шт. кущів і 48 тис. шт. квітів. Причому всі роботи по благоустрою міста проводились виключно вручну [18. – Арк. 105].

Спільними зусиллями тресту Зеленбуду і населення міста озеленені деревами, переважно липою, вулиці О.Щербакова, Хотинська, І.Котляревського, Університетська, проспект Сталіна, вулиці Маршала Конєва, К.Маркса, Сторожинецька, Білоруська, Горіхівська, Севастопольська, Гвар-

дійська, Руська, Харківська, Полтавська, М.Гастелло, Дубинська, шосе Жучка-Ленківці, Жучка-Садгора, Горече-Урбан. Озеленені сквери Будинку офіцерів, Центральної площі, Головоштамту тощо.

Подібні роботи проводились щорічно з наростаючими об'ємами. За 1953-1954 рр. посажено дерев 43,3 тис. шт., кущів 97,4 тис.

За участю громадськості в 1953-1954 рр. створені нові сквери: на Радянській площі і по вул. Університетській в районі університету. В районі сільськогосподарської виставки на площі 4,5 га та в районі вул. В.Чкалова на площі 5 га закладені лісопарки. З 55 тис. шт. дерев, посаджених у місті в 1958 р., 48,9 тис. шт. дерев і 43 тис. кущів посажені були саме силами громадськості. В цей час з метою розвитку квіткового господарства в місті відремонтовані старі оранжереї і розпочато будівництво нової оранжереї по вул. Дубинській на 2000 парникових рам, котра здана була в експлуатацію в 1960 р. [19. – Арк. 26].

В практику ввійшли місячники по благоустрою міста, які проводились у весняний та осінній періоди. Санітарний стан міста з кожним роком покращувався.

В місті стало правилом здійснювати посадку дерев та кущів в районах новобудов, що швидко освоювались у 70-80-х роках. В такий спосіб здійснювався благоустрій нових вулиць – І.Стасюка, Молодіжної, Фізкультурної, Ф.Полетаєва, В.Комарова, Південно-Кільцевої, бульвару Героїв Сталінграда, а також внутрішньоквартальних територій нових житлових районів, де чернівчани одержали десятки тисяч квартир. Так, закладався ще в кінці 60-х років парк Жовтневий, де під нього було відведено майже 40 гектарів площі. Тут намічалось створити затишні зелені куточки, галявини, озера. Планувалось обладнати атракціони, спортивний комплекс. Однак те, що було заплановано в 60-ті роки, реалізується лише в сьогоденні умовах. Тим не менше Жовтневий парк ще в радянські часи став органічною частиною південного житлового району. Зелене шатро, яке є невід'ємною ознакою сучасних Чернівців, закладалось багатьма поколіннями чернівчан. А помножене на щорічну мільйонну посадку квітів

воно створює на сьогодні ту неповторну красу, без якої не можна уявити собі Чернівці.

Не останню роль у плані покращення умов проживання чернівчан належало **енергетичному забезпеченні** міста, освітленню його вулиць у нічний час. Ставилось завдання вже до 5 грудня 1946 р. розширити кількість освітлювальних точок по місту, довівши їх кількість до 750 одиниць. Однак потужностей для виконання цього завдання не вистачало.

На кінець 1948 р. кількість світлоточок досягла 600 (рік тому їх було тільки 116). Вжиті заходи для того, щоб підприємства міста обладнали свої силові установки і перейшли на свою власну електроенергію, що давало можливість більше електроенергії подати жителям міста.

Розпочато електрифікацію околиць міста. Зокрема, в 1951 р в Ленківцях освітлено більше 20 вулиць і дано світло більш ніж у 200 квартир.

Однак питання енергопостачання міста залишалося однією з найбільших проблем. Потужність діючої електростанції не забезпечувала в повному об'ємі потреб населення, промисловості і інших галузей міського господарства. Враховуючи цю ситуацію, уряд ще в 1949 р. прийняв постанову про реконструкцію існуючої електростанції. В плані реалізації цієї постанови в 1952 р. введений один паровий котел і монтувався другий. Розпочато монтаж парогенератора, який зданий в експлуатацію влітку 1953 р. Потужність електростанції збільшена майже вдвічі.

Але й ці заходи не вирішили проблеми електропостачання при зростаючих промислових потужностях. Тому на початку 50-х років Рада Міністрів СРСР ще за підписом Сталіна прийняла постанову про будівництво в Чернівцях нової електростанції з введенням її в експлуатацію в кінці 1955 р. Її потужність була більшою в 4 рази в порівнянні з попередніми потужностями. А це дало можливість забезпечити освітленням вулиць міста не тільки центральної його частини, але й околиць міста.

В 1960 р. загальна протяжність освітлених вулиць склала 75,5 км. Вперше центральна площа міста освітлена лампами денного освітлення [20, с.39].

Серйозна увага приділялася й **водопостачанню** населення міста. На відбудову і забезпечення нор-

мальної роботи водоканалу виділено на 1944 р. 362,6 тис. крб., які були повністю освоєні. Зокрема, відремонтовано трубопровід через р. Прут, електроустановку ст. Магала, здійснено утеплення трубопроводу, побудовано трансформаторний навіс, підсобне приміщення на ст.Рогізна, підключено 3 басейни тощо. За планом водоканал повинен подати місту в 1944 р., починаючи з 5 квітня, 16815 м³ води, а фактично подав 18195 м³, середньодобова подача води дорівнювала 6700 м³ [21. – Арк. 222].

Тим не менше проблем з водопостачанням населення міста було чимало. Найголовніше – вказаних об'ємів води не вистачало для нормального функціонування такого складного організму, як міське господарство. Тому, як і у випадку з електроенергією, міськвиконком прийняв рішення, що вже в 1949 р. підприємства повинні перейти на власне забезпечення водою. Цим заходом передбачалось полегшити забезпечення водою населення.

Однак як сам водопровід, який мав більш ніж піввікову давність (з 1895 р.), так і насосні станції і свердловини значно амортизувалися і не забезпечували зростаючих потреб міста навіть на 50%. Було вжито всіх заходів, аж до залучення жителів міста. В 1952 р. з допомогою громадськості збільшений водозабір на 18 свердловин і 2 км сифонів, що дещо збільшило подачу води. В 1953 пробурено ще 6 свердловин, 4 з яких здані в експлуатацію, що дало можливість довести подачу води до 18,5 тис. м³ на добу [22. – Арк. 47].

Разом з розширенням водозабору розширювалась мережа водопостачання. В 1956 р. розширена водопровідна сітка на 2 км. Забезпечення індивідуальним водопроводом околиць міста вирішувалось протягом наступних десятиліть і актуальним є й сьогодні. Швидше й інтенсивніше вона вирішувалась у районах новобудов, гірше на околицях міста, де було житло індивідуальної забудови.

Добова подача води у 1957 р. піднялася до 29 м³, значну частину міста перевели на цілодобове водопостачання. З введенням у 1959 р. водопровідних споруд в урочищі „Очерет” на цілодобову подачу води перейшло все місто. У 1960 р. середньо-

добова подача воли становила 34,4 тис.м³ [23. – Арк. 26, 33]. У 70-х рр. збудовано водогін Дністер-Чернівці, що вирішило питання водопостачання міста.

У зв'язку з розширенням міста все більш актуальною ставала проблема внутрішньоміського **транспорту**. Основним був електротранспорт: трамвай – від р.Прут до Рогатки і тролейбус від резиденції Буковинських митрополитів до ринку Руський. У перші повоєнні роки на трамвайну лінію виходило всього 6-7 вагонів, в кінці 1948 р. – 18, у 1961 р. – 27 вагонів. А всього електротранспорт нараховував у 1961 р. 32 вагони і 16 тролейбусів. Передмістя користувалися маршрутними автобусами.

У 1967 р. трамвай замінено тролейбусами. Побудовано тролейбусне депо. Відкрито маршрути №1, 2, 3, 4, 5, 6. Розширилося й автобусне сполучення. У 1970 р. на 23 маршрутах діяло 65 автобусів, які щодня перевозили до 50 тис. пасажирів. У зв'язку з роботою деяких підприємств у три зміни частина автобусів курсувала до 2 – 2.30 год. ночі [24. – Арк. 2-6].

З 60-х років у місті почали діяти таксі, введено в дію центральний диспетчерський пункт. Автобусним сполученням Чернівці були зв'язані з усіма райцентрами, селищами міського типу і більшістю сіл області, а також з 10 областями України. Залізничним приміським сполученням Чернівці були зв'язані з більшістю райцентрів області, з Заліщиками, Коломиєю, Окницею. Сталевими магістралями місто було зв'язане зі всіма обласними центрами України, СРСР, з столицями Румунії і Болгарії. Авіамаршрути пролягли з Чернівців на Київ, Москву, Львів, Кишинів, Сімферополь, Херсон, Донецьк, Харків.

Забезпечити населення товарами першої необхідності повинна була **торгівля**, яка налагоджувалася після воєнних дій. В основному це була приватна торгівля в дрібних магазинах. У 1945 р. їх було 125. За короткий час приватна торгівля була витіснена державною і кооперативною. До грудня 1947 р. продаж продовольчих товарів здійснювався за картками, зокрема хліба. Якість хліба у перші повоєнні роки була низькою.

У другій половині 40-х – 50-ті рр. сітка державної і кооперативної торгівлі розширювалася: з 230 магазинів і ларків на початку 1946 р. до 435 на початку 1948 р. З 1949 р. почалося деяке укрупнення і відповідно, деяке скорочення торговельних точок. На 1 січня 1949 р. вона становила 298 магазинів і 118 ларків, у т.ч. 180 продовольчих, 101 промтоварний, 17 змішаних. Закладів громадського харчування тоді ж діяло 222, у т.ч. ресторанів – 5, чайних і кафе – 11, буфетів і закусочних – 137, їдалень – 69 [25. – Арк. 115].

Велась значна робота у справі відкриття їдалень на підприємствах і навчальних закладах: на фабриках шкарпеткової, текстильно-басонній, бавовняно-прядильній, на гумовому заводі.

Відкривалися спеціалізовані магазини (у 1949 р. – 35). Поступово поліпшувався їхній вигляд, розширювався асортимент товарів. Однак невисока їхня якість вела до затоварювання магазинів (у 1951 р. – на 18 млн.крб.). У 1952 р. відкрито до 20 нових магазинів і їдалень.

З початком будівництва багатоповерхових будинків під магазини, їдальні почали відводити перші поверхи (у 1958 р. – 35 магазинів).

З'являлися нові форми торгівлі, зокрема доставка продовольчих товарів додому (230 т молока і 468 т хліба, 1958 р.). У теплу пору року працювала сезонна сітка кіосків, ларків, розвозок (у 1958 р. – 205 одиниць) [26. – Арк. 33].

Існувала і комісійна торгівля: населення через сітку міськкоопторгу продавало сільськогосподарську продукцію.

Для покращення торгівлі овочами і фруктами у 1958 р. в основному завершено будівництво плодово-овочевої бази міськхарчоторгу – 2 овочесховищ на 1000 тонн. Того ж 1958 р. заготовлено 3024 т картоплі, 1543 т свіжих овочів, 1120 т перероблених овочів [27. – Арк. 51].

Певне значення мала для міста т.зв. колгоспна торгівля, яка велася на 7 колгоспних ринках, а також під час колгоспних ярмарків, особливо передсвяткових. Проте в зв'язку з курсом на „побудову комунізму” і негативним ставленням до приватної торгівлі більшість їх закрили, залишилося лише два по вул. Червоноармійській і Критий ринок, що на пл.Філармонії. Домінуюче становище займала

державна торгівля і в меншій мірі – кооперативна. У 1979 р. обсяг торгівлі порівняно з дуже бідним 1945 р. зріс у 18 раз.

З 1958 р. відповідно до урядових рішень дістало певний розвиток **побутове обслуговування**. У місті було створено відповідне управління, якому підлягали фабрика індошви́ву одягу і фабрика індошви́ву взуття, 3 майстерні побутокмбінату. Приміром, у 1953 р. фабрикою індошви́ву одягу було виконано 23 тис. замовлень, фабрикою індошви́ву взуття пошито 7,5 тис. пар взуття, відремонтовано 184 тис. пар взуття. В середньому по місту на душу населення припадало побутових послуг на 80 крб. У 1961 р. в місті діяло 123 майстерні побутового обслуговування, де було зайнято 826 осіб. Крім того, на передмістях діяли побутокмбінати. Надання послуг розширювалося, особливо у ремонті побутової техніки, в наданні послуг вдома, чим займалися міськпромкомбінат №1, промкомбінат №2, а на початку 80-х років став до ладу потужний комбінат побутового обслуговування (на розі вул. І.Стасюка і Проспекту). Населенню надавалося понад 200 видів послуг.

Надавалися населенню і послуги в галузі інформації, зокрема шляхом **радіофікації** квартир і службових приміщень. Перші заходи у цій справі були здійснені ще у 1940 р., але масова радіофікація здійснювалася у повоєнний період. У 1946 р. в Чернівцях діяли 1884 радіоточки. У наступні роки процес прискорився (до кінця 60-х років встановлено ще 7,5 тис. радіоточок, впроваджено трьохпрограмне радіомовлення), бо через радіо компартійна влада здійснювала потужний ідеологічний вплив на свідомість громадян. Там, де не вистачало коштів на радіофікацію квартир, встановлювали гучномовці, які уже з 6-ї год. до 24 год. ночі було чути за сотні метрів. На початку 1949 р. їх було встановлено в місті 21. Із завершенням радіофікації квартир і установ гучномовці перестали використовувати.

Повільніше відбувалася **телефонізація** міста. Телефонізувалися в першу чергу партійні, державні органи влади, підприємства, різні службові заклади і організації. В кінці 60-х рр. в місті діяла АТС на 2400 номерів, згодом стала до ладу ще одна АТС на 2400 номерів, але суцільної телефонізації

квартир не відбулося. Відсутність квартирних телефонів компенсувалася в якійсь мірі встановленням в місті мережі телефонів-автоматів. Відкрито автоматичний переговорний пункт з 14 міжміськими телефонами-автоматами.

По всьому місту були встановлені **електронні годинники** (у 1955 р. їх було 42), що компенсували відсутність годинників у багатьох тодішніх громадян. З вересня 1944 р. у місті для потреб населення були відкриті довідкові бюро, а з грудня – нотаріальна служба.

Медичне обслуговування населення міста

Значна увага приділялася охороні здоров'я міського населення. Вже у квітні 1941 р. у місті діяло 40 лікувальних закладів (при румунській владі – 12), працювало 237 лікарів і 772 чол. середнього і молодшого медперсоналу [61. – Арк. 81].

У післявоєнний період медпрацівники, міська влада чимало робили для надання населенню безплатної медичної допомоги. Уже восени 1944 р. в місті діяли лікарня, 3 поліклініки, дитяча лікарня, пологовий будинок, дитяча і жіноча консультації, 6 амбулаторій на передмістях. У 1945 р. спеціалізовану медичну допомогу надавали одна клінічна лікарня на 725 ліжок, туберкульозна лікарня на 100 ліжок, 3 дитячі лікарні на 250 ліжок, психіатрична лікарня на 600 ліжок [62, с.84].

У перші післявоєнні роки ще були численні епідеміологічні захворювання. Тому проводилися санітарно-епідеміологічні заходи, організовано відповідну службу, в грудні 1945 р. у Чернівцях створено філіал Харківського інституту епідеміології та мікробіології ім. Мечнікова, який надавав населенню необхідну допомогу. Надавали таку допомогу і вчені-медики Києва, Чернівецького медінституту. У 1947 р. започатковано швидку медичну допомогу. Засновувалися медпункти на підприємствах міста (у 1944 р. – 2, у 1948 р. – 13), в ремісничих училищах.

Особлива увага приділялася наданню медичної допомоги інвалідам війни, для них виділялися в лікарнях спеціальні кімнати, їх обслуговували поза чергою. Відкривалися медичні заклади на передмістях. За 1948-1949 рр. там було відкрито

фізіотерапевтичну лікарню, 2 пологові будинки, 12 оздоровчих пунктів, 2 медамбулаторії та ін. У 1950 р. існувало 24 дитячі медичні заклади [28. – Арк. 21].

За рахунок збільшення фінансування у 1951-52 рр. відкрито лікарні №3 і №4 по 35 ліжок для населення Роші і Старої Жучки, у районі залізничного вокзалу 1952 р. відкрито лікарню №5 на 100 ліжок [29. – Арк. 1-2].

Станом на 1953 р. в місті діяли 5 міських лікарень на 345 ліжок, 8 дитячих ясел на 450 місць, станція швидкої медичної допомоги, стоматполіклініка, міська санітарно-епідеміологічна станція, 20 оздоровчих пунктів. Число лікарів поступово зросло: 1950 р. – 226, 1952 р. – 299, тобто на одного лікаря припадало 500 мешканців [300. – Арк. 66].

У 1958 р. вступила в дію водолікарня, розширено діючі лікарні. На січень 1960 р. у місті функціонували 27 медичних закладів, у яких працювало 432 лікарі і 896 осіб середніх медичних працівників, а видатки на охорону здоров'я склали 24,7 млн.крб. [31. – Арк. 40].

Поліпшувалася охорона матері і дитини. У 1949 р. в місті існувало 3 пологові будинки на 175 ліжок, відкрито Будинки дитини, акушерсько-гінекологічним оглядом охоплено 9,6 тис. жінок, знижувалася дитяча смертність. За 1944-1964 рр. в місті відкрито 25 дитсадків, 3 дитячі заклади, 12 дитячих ясел. Дошкільними закладами охоплено у 1946 р. 3,4 тис. дітей. Із 40 дитячих закладів 16 були підвідомчими міськвн. На початок 80-х років потреба в дошкільних закладах була повністю забезпечена.

З 1952 р. запроваджено систематичний профілактичний огляд населення міста, що давало можливість виявити захворювання в людей на ранніх стадіях і почати ефективне лікування.

З 1960 р. у місті проводилося деяке укрупнення лікувальних закладів, що дало можливість дещо зміцнити їх матеріальну базу. З метою підвищення санітарної культури за участі громадськості у місті на підприємствах і різних закладах створено 470 санітарних постів, 55 санітарних дружин, 76 громадських санітарних уповноважених.

У другій половині 60-х років поліпшується диспансерне обслуговування хворих, збільшено

кількість терапевтичних дільниць (з 46 у 1960 р. до 77 у 1974 р.) [62, с.100]. Удосконалювалася спеціалізація дільничних терапевтів по одному з вузькопрофільних напрямів: кардіології, гастроентерології, нефрології, ендокринології, пульмонології та інших, що мало своїм наслідком покращення якості лікувально-діагностичної роботи на дільницях. У 1969 р. відкрито міський травматологічний пункт.

На початку 70-х років у Чернівцях на 10 тис. чол. населення припадало 44 лікарі (по області – 19). На 1 тис. чол. населення припадало 150 лікарняних ліжок (по області – 89) [62, с.108-109]. Крім міських закладів, населення міста обслуговувалося і обласними медичними закладами: обласною лікарнею, туберкульозною лікарнею, спеціалізованими диспансерами.

1945 р. заснована державна система онкологічної служби, у 1946 р. відкрито онкологічний диспансер на 100 ліжок, у 1974 р. розширений до 200 ліжок. З 1960 р. запроваджено систематичний огляд населення на онкозахворювання. З 1948 р. почалося хірургічне лікування онкохворих.

З 1944 р. створюється протитуберкульозна служба, засновується тубдиспансер. З придбанням у 1951 р. флюорографів організовується масовий профілактичний огляд населення для виявлення і лікування хворих на туберкульоз. У 1989 р. флюорографічними оглядами було охоплено 582 чол. на 1 тис. населення. В результаті смертність від туберкульозу в 1989 р. була у 5 раз нижчою, ніж у 1960 р. [62, с.142, 149-151].

Значна увага приділялася шкірно-венеричним захворюванням. У квітні 1944 р. створено обласний дермато-венерологічний диспансер, шкірно-венерологічне відділення в обласній лікарні на 200 ліжок і в дитячій лікарні на 15 ліжок. З жовтня 1951 р. в диспансері відкрито стаціонар на 40 ліжок. Штат обласного шкірно-венерологічного диспансеру становив у 1990 р. 200 чол., у т.ч. 38 лікарів, 65 медсестер, 51 чол. молодшого медперсоналу. Число хворих шкірно-венерологічними хворобами скорочувалося.

Певні успіхи мали медики у боротьбі з зобом, який тут лютував століттями. У 1946 р. розпочато організаційні заходи, у березні 1948 р. засновано

у місті зобну станцію, яка у липні стала амбулаторією, у 1949 р. – диспансером. До середини 50-х років внаслідок ефективних заходів медиків захворювання на зоб скоротилися у 4-7 разів [62, с.152-155].

У 1944 р. відновила роботу обласна психіатрична лікарня на 280 ліжок (2 лікарні). У 1946 р. відкрито й дитяче відділення для розумово відсталих дітей. На базі створеного неврологічного відділення тут відкрито кафедру неврології Чернівецького медінституту. Кількість лікарняних ліжок була доведена до 1 тис., а відділень – до 10.

Навесні 1944 р. відновила діяльність в Чернівцях обласна дитяча лікарня. У 1946 р. у ній було уже 140 ліжок, лікувалося 1769 дітей, померло 202 (12%). У 1969 р. лікарня обслуговувала 20,6 тис. дітей. У травні 1985 р. її переведено з вул. Буковинської на вул. Руську, 207 [62, с.156-199].

Центром спеціалізованої медичної допомоги населенню області, як, зокрема, і м. Чернівці, стала обласна клінічна лікарня. Відновила свою роботу вона 30 березня 1944 р. У лікарні проводилася велика робота з метою впровадження прогресивних методів лікування хворих, підвищення кваліфікації та вдосконалення професійних знань лікарів. Відбулося розширення площ лікарні. Збудовано новий корпус з ортопедичним, урологічним та приймальним відділеннями, а також корпус з хірургічним, таракальним, проктологічним та реанімаційно-анестезіологічним відділеннями. Тут відбувалося й підвищення кваліфікації лікарів області й міста, працювало понад 130 лікарів і до 400 медсестер, лаборантів та інших медичних працівників, які щорічно надавали медичну допомогу 16-17 тис. хворих.

До 1950 р. в 1-й і 2-й міських поліклініках існували стоматологічні кабінети, де надавалася допомога хворим. 7 липня 1950 р. лікарі стоматологічного профілю були об'єднані в єдиний колектив міської стоматологічної поліклініки в складі 10 лікарських ставок, у 1969 р. їх число збільшилося до 37 лікарів-стоматологів, 18 зубних техніків, 19 медсестер, у 1970 р. – до 63 лікарів, 40 зубних техніків, 42 медсестер, у 1976 р. – до 190 чол., у т.ч. 63 лікарів-стоматологів. Поліклініка отримала по вул. Університетській, 34 приміщення колишньо-

го готелю, у 1976 р. завершено надбудову 3-го поверху і вона стала найбільшим лікарським закладом стоматологічного профілю.

У зв'язку з Чорнобильською катастрофою, прибуттям в область людей із чорнобильської зони, ліквідаторів, а також у зв'язку з радіоактивним забрудненням 10 населених пунктів Кіцманського і Заставнівського районів в області станом 1990 р. нараховувалося понад 26,2 тис. осіб, які в тій чи іншій мірі постраждали від чорнобильського лиха і взяті під диспансерний нагляд.

У 1989 р. споруджено міську дитячу лікарню №2, що було пов'язано з вибухом т.зв. „чернівецької хімічної хвороби” – облісіння дітей [62, с.131-133].

Отже, у 1944-1990 рр. зусиллями колективу лікарів м. Чернівці проведена велика робота з медичного обслуговування населення міста і області. Завдяки їхній діяльності подолано багато інфекційних хвороб, велася наполеглива робота щодо оволодіння новітніми методиками діагностики та лікування, врятовано від передчасної смерті десятки тисяч людей.

Розвиток освіти

Актуальною постала проблема навчання дітей. 8 вересня 1944 р. Чернівецький облвиконком прийняв рішення „Про виконання закону загальнообов'язкового навчання дітей шкільного віку”. У ньому визначалися завдання обліку всіх учнів шкільного віку, навчання (роздільне хлопчиків і дівчаток), харчування дітей та ін. Станом на 15 листопада 1944 р. у місті навчалось в школах 5014 дітей, пересічно відвідування становило 85%, 60 дітей зовсім не відвідувало школу. У багатьох сім'ях для школярів не вистачало одягу, взуття, харчування. За рішенням облвиконкому мали відкрити в школах 6 їдалень і 7 буфетів, але їдалень не відкрили. Не вистачало учителів, а також підручників, шкільного приладдя, особливо зошитів [32. – Арк. 39-40].

У наступні роки ці труднощі поступово долалися. Збільшувалася кількість підручників, особливо російською мовою, було організовано й ремонт підручників попередніх років випуску. Причому, до початку 1952/53 н.р. учнями міста було

придбано 37095 нових україномовних підручників і 64446 російськомовних [33. – Арк. 24]. У 1950 р. учні вже повністю були забезпечені зошитами, школи – наочними посібниками. При всіх школах створено бібліотеки.

З 1954/55 н.р. відповідно до урядового рішення об'єднано жіночі і чоловічі школи з спільним навчанням.

З розбудовою міста, промислової бази зростало число населення, у т.ч. дітей шкільного віку. У 1955/56 н.р. у місті діяла 31 початкова, семирічна і середня школа, де навчалося 18 тис. дітей. Крім того, у місті працювали: будинок піонерів, 3 дитячі будинки, обласна екскурсійно-туристична станція, станція юних натуралістів-мічурінців, юних техніків, 4 дитячі бібліотеки, 23 дитячі садки, дитяча спортивна школа [34. – Арк. 22].

З метою покращення навчально-виховної роботи і подолання бездоглядності дітей у школах міста створювалися групи продовженого дня. У 1956 р. їх створили 20, а у 1960 р. уже було 2 школи продовженого дня і багато груп в інших школах – всього у них 1200 школярів, у 1961 р. – 47 груп. У школах-інтернатах і групах продовженого дня перебувало 3 тис. учнів [35. – Арк. 42].

Тривалий час не вистачало навчальних приміщень, тому учні вчилися у дві зміни, а в третю зміну вчилася ввечері молодь вечірніх шкіл. Впродовж 70 – 80-х років ця проблема була вирішена в результаті побудови нових шкіл: №6, №11, №15, №18, №22, №27, які заповнили кілька тисяч учнів з нових мікрорайонів.

До 1945/46 н.р. в основному була вирішена проблема укомплектування шкіл учителями, у т.ч. частково за рахунок місцевих кадрів. У 1951/52 н.р. в школах міста працювало 617 учителів, серед яких 403 мали вищу і незакінчену вищу освіту, решта – середню спеціальну. У 1961 р. у школах міста працювало уже 1450 вчителів, у т.ч. з вищою освітою 770, незакінченою вищою – 313, середньою – 367 [36. – Арк. 41]. Крім того, у школах-інтернатах і в групах продовженого дня та спецшколах працювало 192 вихователі з вищою освітою. Велику допомогу у підготовці вчительських кадрів надавав Чернівецький державний університету та вчительський інститут.

З метою підвищення фахового рівня вчителів працювали методоб'єднання, семінари директорів, завучів шкіл, класних керівників, предметні комісії, рада міськвн, здійснювалися систематичні інспекторські перевірки. Головна увага приділялася вивченню шкільних предметів, якісному засвоєнню учнями знань з цих предметів.

У 1949/50 н.р. школи міста перейшли на кабінетну систему навчання.

Особливо велику увагу органи народної освіти відповідно до вимог влади приділяли політехнізації освіти. З 1954/55 н.р. в школах введено уроки праці, з 1955/56 н.р. введено нові навчальні плани і програми з вимогами ознайомити учнів з основами промислового та іншого виробництва. За школами закріплялися шефські підприємства, які надавали школам допомогу в обладнанні виробничих майстерень, в ознайомленні з технологічними процесами тощо. З 1957 р. учні 8-9 класів проходили виробничу практику, у школах існувало 46 класів з виробничим навчанням. З 1958/59 н.р. усі школи міста перейшли на виробниче навчання. Із 600 випускників того року разом з атестатами зрілості отримали дипломи швачок – 174 чол., металообробників – 171 чол., текстильників – 57, будівельників – 33, електриків – 74 і т.д. Понад 300 осіб виявили бажання залишитися працювати в місті за набутими спеціальностями. У школах №№1, 2, 3, 5, 10 навчальні майстерні було перетворено в навчально-виробничі, де учні виконували замовлення промислових підприємств. З 1958 р. в 5 – 10-х класах введено предмет „Домоводство”, у 7 – 10-х класах – виробниче навчання. Цим самим влада намагалася не тільки поповнити колективи виробничників, але й добитися того, щоб у вищі навчальні заклади (ВНЗ) потрапляла молодь з певним виробничим стажем. Адже до ВНЗ приймали переважно тих, хто мав кілька років виробничого стажу. Причому, у 1961 р. у ВНЗ міста таких було понад 80% [37. – Арк. 26-36]. Політехнічний ухил у школах тривав до початку 90-х років. У 1956 р. була відмінена плата за навчання у середніх і вищих начальних закладах.

Отже, в місті з середини 40-х років здійснювалася загальнообов'язкова початкова освіта, з 1959

р. – загальнообов’язкова 8-річна, з початку 70-х років – загальнообов’язкова середня.

Учителі, вихователі багато робили для того, щоб виховати в учнів такі позитивні людські якості, як чесність, правдивість, порядність, гуманність, любов і шана до батьків, до людей старшого віку, до рідної землі. Та водночас на вимогу комуністично-радянської влади свідомість учнів систематично оброблялася у відповідному ідеологічному напрямі: любові і відданості партії, уряду, комуністичним вождям, у дусі інтернаціоналізації, а фактично денационалізації і русифікації. Так, у місті при 2/3 українського населення і 1/6 росіян у 1987 р. в українських школах навчалось 33,5%, а в російських – 64%.

У 40 – 50-х роках приділялася також увага ліквідації неписьменності і малописьменності (у 1949 р. відповідно 49 і 1178 осіб). Того року навчалось неписьменних 34 особи і малописьменних 594. У зв’язку з включенням Ленківців і Жучки до складу міста число неписьменних зросло перед початком 1949/50 н.р. до 837, малописьменних – до 1148 осіб. Для їх навчання на підприємствах було створено 58 груп, у школах – 26 груп, що дало можливість подолати це негативне явище [38. – Арк. 17].

Для молоді, яка не мала початкової чи неповноосередньої освіти, створено школи робітничої молоді. У 7 таких школах у 1955/56 н.р. навчалось близько 2 тис. осіб. Щоправда, якість освіти у цих школах була низькою. У 1960 р. не встигали з різних предметів 1232 учні. Значною була плинність учнів. За 1960 р. вибуло з вечірніх шкіл 412 учнів [39. – Арк. 42].

Чільне місце в системі освіти міста займали вищі і середні спеціальні навчальні заклади, які, щоправда, підпорядковувалися не міськвню, а різним міністерствам. Це Чернівецький державний університет, Чернівецький державний медінститут (з 1944 р.), філіал Київського торговельно-економічного університету та інші. Чернівецький університет відновив свою роботу 10 жовтня 1944 р. у складі 6 довоєнних факультетів та одного нового геолого-грунтознавчого і 23 кафедр. Університет щороку розширювався, вдосконалював навчально-виховну та наукову діяльність. Число факуль-

тетів зросло з 7 у 1944 р. до 11 у 1990 р., а кількість кафедр з 23 до 50. Якщо у 1945/46 н.р. у ньому навчалось 1,5 тис. студентів, то в кінці 60-х років щороку навчалось 6,6 тис. чол. у 70 – 80-х – до 10 тис. У 1947/48 н.р. навчально-виховну і наукову роботу вели в університеті 160 викладачів, з них 6 докторів наук, 46 кандидатів наук. У 1990/91 н.р. в університеті працювало понад 600 викладачів і 450 наукових працівників, з них 60 докторів і майже 400 кандидатів наук. За 1944-1990 рр. університет підготував понад 40 тис. спеціалістів. В університеті велися й масштабні наукові дослідження, особливо у галузі фізики. З 1989 р. університет носить ім’я видатного буковинського українсько-го письменника Юрія Федьковича [73, с.22].

У 1952 р. учительський інститут було реорганізовано в педагогічний інститут, а у 1955 р. зли-то з університетом.

У жовтні 1944 р. за рішенням уряду України 2-й Київський медичний інститут з лікувальним факультетом передислоковано в Чернівці. У 1945 р. в ньому навчалось 1303 студенти, працювало 136 викладачів. З часом число студентів і викладачів зросло. У кінці 2004 р. тут працювало 150 докторів, 287 кандидатів наук. Інститутом (згодом академією, нині медуніверситетом) підготовлено біля 20 тис. лікарів [67, с.49].

Розвиток освіти в місті відчутно позначився на зростанні в місті освітнього рівня населення, кадрового потенціалу. Приміром, число спеціалістів з вищою освітою зросло в місті з 9 тис. у 1960 р. до 54,4 тис. у 1989 р., а з середньою спеціальністю – з 14,5 тис. до 101,7 тис. Безумовно, це певний прогрес. Тільки в умовах командно-адміністративної системи не завжди можна було використати його зусилля з належною віддачею.

Національна політика

Як уже зазначалося, з приходом радянської влади на Буковину, у Чернівці, у 1940 р. було заборонено всі політичні партії, національні організації і товариства, арештовано і заслано тих національних діячів, активістів, які не встигли втекти від „визволителів”. Відповідно до домовленості Сталіна з Гітлером Буковину покинуло 44577 осіб німецької національності, серед них і до 4 тис. ук-

Обеліск на Червоній (Центральній) площі, споруджений у березні 1945 р.

Центральна площа і пам'ятник В.В. Леніну,
споруджений 7 листопада 1951 року

Забудови в мікрорайоні бульвару Героїв Сталінграда і вул..Головної

Першотравнева демонстрація

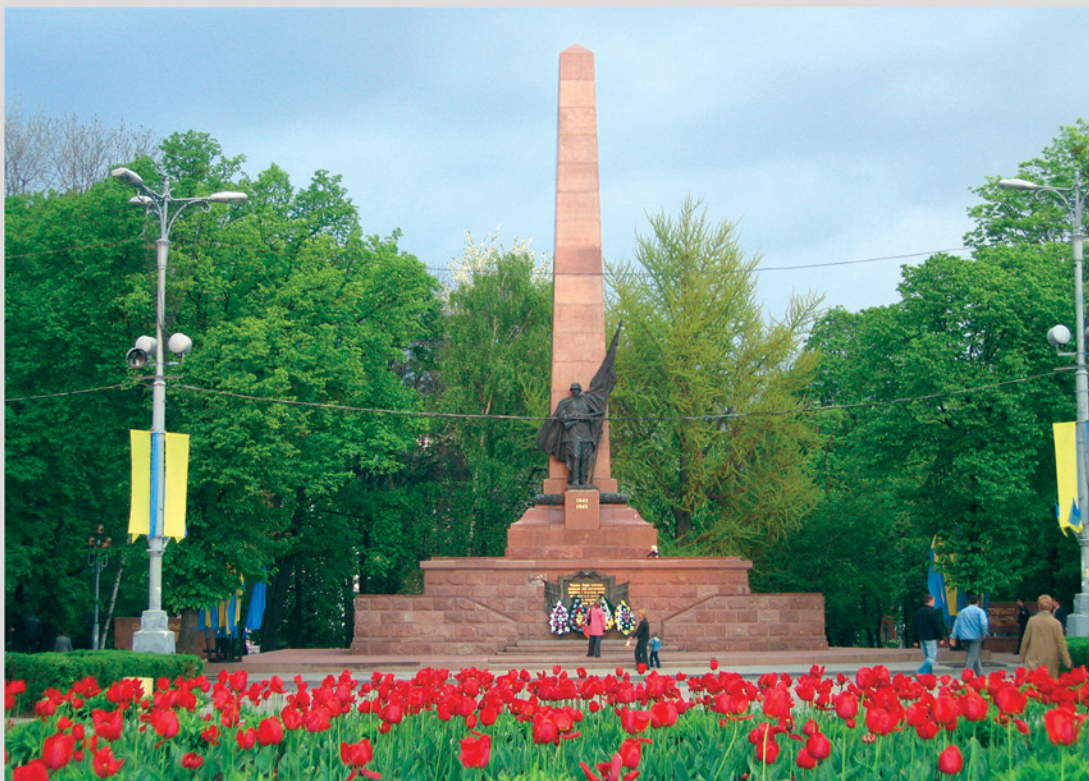

Музей народної архітектури і побуту

Готель «Турист»

Пам'ятник Ользі Кобилянській (1980).
Скульптори А. Скиба, М. Мірошніченко,
архітектор О. Таратута

Пам'ятний знак на честь воїнів
1-го Чехословацького корпусу (1985).
Скульптор Д. Горшковський,
архітектор Б. Деркач

раїнців [66, с.39], які усвідомлювали, що будуть арештовані і вислані радянською владою в концтабори. Значна частина з них була і з Чернівців.

З наближенням Червоної армії навесні 1944 р. до Чернівецької області втекла з міста і краю значна кількість румунського населення. Втікало і те, єврейське населення, яке повернулося з румунських концтаборів з т.зв. Трансністрії: за перші місяці після вигнання румунсько-німецьких окупантів з Чернівців звідси виїхало 1325 осіб. Станом на 6 травня 1946 р. Буковину, в основному Чернівці покинуло 22307 чол. єврейської національності, у т.ч. 7133 чоловіки, 10072 жінки, 5102 дитини. Цим радянська влада ніби демонструвала свободу пересування в СРСР, навіть за кордон, а насправді хотіла позбавитися тих людей, які були незадоволені владою. Всього за 1945-1946 рр. область покинуло 33 тис. осіб, у т.ч. із Чернівців. 11 тис. буковинських біженців, що втекли у 1944 р., залишилися в західних країнах, але значна частина була передана радянським органам і здебільшого була відправлена в табори ГУЛАГУ. Ті ж громадяни, які виїхали з Буковини, у т.ч. з Чернівців, ще до війни, дістали право повернутися на батьківщину (всього 318 родин), у т.ч. в Чернівці, були працевлаштовані і використовувалися владою для їх виступів з критикою капіталістичного ладу.

Щоб заручитися підтримкою українського населення, радянська влада, на відміну від недавньої румунської, у перші повоєнні роки сприяла застосуванню української мови як офіційної.

Засновуються також школи з молдавською (румунською) мовою навчання. Видається у Чернівцях українською мовою газета „Радянська Буковина”, яка дублювалася молдавською (румунською) мовою. Ведуться радіопередачі українською і молдавською мовами. Зміст їх був строго радянсько-більшовицький. Відновив свою діяльність український театр, почав діяти єврейський театр. У зв'язку зі збільшенням в місті росіян, що прибували на керівну роботу, а також інженерно-технічних працівників – на підприємства, особливо підприємства ВПК, військовослужбовців та інших категорій – з одного боку, та проведення урядової політики на „зближення” і „злиття” націй – з дру-

гого боку, місто все більше русифікувалося. Число росіян становило в області у 1946 р. 6 тис. (в основному старообрядців), у 1959 р. – 52,3 тис., тобто у 8,5 раз більше (в основному у Чернівцях), українців за цей же час збільшилося у 1,5 раза, румунів і молдованів – у 1,2 раза [65, с.271]. Школи поступово здебільшого були переведені на російську мову викладання, в університеті все більше курсів читалося російською мовою, те ж і у технікумах, училищах. Тільки російська мова вживалася у війську, що дислокувалося в місті, у міліції, суді й прокуратурі, профспілкових органах, у спорті, на транспорті. Поступово витіснялася українська мова з радіомовлення і телебачення, та навіть у розмові мешканців на вулицях міста.

Деякі батьки-українці, а особливо росіяни добивалися, щоб їх дітей звільнили у школі від вивчення української мови і літератури, а то й взагалі щоб виключили ці предмети з навчального плану шкіл як „неперспективні”. Єврейське населення було позбавлене навчання дітей рідною мовою, не мало воно також преси, радіомовлення. Тож під впливом відповідної пропаганди з 60-х років і у наступних десятиліттях з міста виїхали в Ізраїль десятки тисяч євреїв. Про це свідчать дані по всій області, особливо характерні для Чернівців, де проживала основна маса єврейського населення: у 1959 р. числилося 42,1 тис. чол., у 1979 р. – 22,3 тис. чол., у 1989 р. – 16,5 тис. чол., тобто відбулося скорочення у 2,5 раза [65, с.286].

Однак при співжитті у місті українців, молдованів, румунів, росіян, євреїв та представників інших національностей тут не було помітно якихось гострих міжнаціональних суперечностей. Очевидно, певний вплив мали і давні традиції міжнаціональної толерантності.

І все ж, хоч період 50-80-х років характеризувався певною стабільністю у міжнаціональних відносинах, національне питання залишалося далеко невирішеним. Українці стають переважною більшістю жителів міста. Поряд з українцями спостерігається й ріст міського населення молдавської, румунської, російської та білоруської національностей. Зростання міського населення відбулося за рахунок зменшення жителів сіл краю та

міграційних процесів, спричинених соціально-економічною політикою радянської влади.

Національне відродження припадає на кінець 80- початок 90-х років. Цьому сприяло створення в лютому 1989 р. крайової організації Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка. Крім того, поруч з українським у краї відновлюють свою діяльність національно-культурні товариства інших національностей. Зокрема, в 1989 р. були створені Чернівецьке Товариство єврейської культури ім. Е.Штейнбарга і Чернівецьке обласне Товариство молдавсько-румунської культури ім. М.Емінеску. Згодом утворилося Товариство польської культури ім. А.Міцкевича. Особливістю відродження цих товариств було те, що вони отримали в цей час імена провідних діячів тієї чи іншої національності. В цей же час започаткували свою діяльність Товариство білоруської культури ім.Скорини, Товариство російської культури ім. акад. А.Сахарова та Товариство австрійсько-німецької культури. Деякі національності створювали по декілька товариств. Частина з них отримали під свої офіси ті приміщення, які належали їм ще у дорадянський період.

Незважаючи на те, що суспільно-політична та соціально-економічна і навіть міжнаціональна криза привели до розпаду Радянського Союзу в кінці 1991 р., в умовах незалежної України національні проблеми знаходять своє розв'язання не тільки в загальнодержавному масштабі, але й на регіональному рівні. В Чернівцях відновлено роботу єврейської загальноосвітньої школи, закритої в другій половині 40-х рр. На обласному радіо і телебаченні звучать передачі не тільки державною українською мовою, але й мовами національних меншин (румунською, єврейською). Виходить преса і література на мовах національних меншин.

Релігійне життя

Ще „при перших совітах”, як казало місцеве населення про радянську владу 1940-1941 рр., розпочався наступ на церкву, на конфесії, які існували в місті: православну, римо-католицьку, греко-католицьку, іудейську, протестантську. Земельна власність церкви була конфіскована, на церкви накладено податки.

Під час війни сталінський режим дещо пом'якшив ставлення до церкви, яка сприяла перемозі над фашизмом.

І хоча православна церква Буковини ніколи не належала до Російської православної церкви, тим не менше перетворення, котрі мали місце в останній, безпосередньо стосувалися і православних Буковини. У 1944 р. була створена Чернівецька єпархія українського екзархату Руської православної церкви. Тому всі ті зміни, котрі мали місце у стосунках між державою і РПЦ взагалі, автоматично переносилися і на релігійне життя населення міста Чернівці та краю в цілому.

З відновленням радянської влади в регіоні при Чернівецькому облвиконкомі створено Раду у справах православної церкви. Уповноваженим ради призначено Касаткіна, який почав активну роботу з реєстрації функціонуючих церков та вирішення кадрового забезпечення служителів культу, дефіцит якого утворився внаслідок як попередньої антирелігійної роботи органів радянської влади, так і зміни політичних режимів у краї. За сприяння органів влади релігійне життя буковинців поживалювалося. Швидкими темпами проходила реєстрація православних церков. На цей же період часу в Чернівцях діяв один жіночий монастир. За національним складом священники були українцями (52 особи), румунами (9 осіб), росіянами (6 осіб) та молдованами (4 особи). Переважно всі вони походили зі Східної України та Волині [40. – Арк. 13]. Очолював православне духовенство Чернівецької області спочатку єпархіальний благочинний, протоієрей Є.П.Ковернинський, який у березні 1945 р. став єпископом Чернівецьким і Буковинським під іменем Феодосій. Сам він також походив із Східної України і встиг навіть побувати (в тридцятих роках) у таборах ГУЛАГу. Тим не менше він завоював довір'я в радянського керівництва і дослужився до досить високого церковного сану.

Не залишалися поза увагою владних структур і соціальні потреби священників. Так, Чернівецьким облвиконкомом єпископу Феодосію виділено окремих будинок під квартиру і канцелярію єпархі-

ального управління, підключено електроенергію, встановлено телефонний зв'язок, надано легковий автомобіль. Крім того, йому було надане гарантоване постачання продуктами харчування та промисловими товарами. Причому Феодосій забезпечувався ними по найвищій категорії, по тій, що і вище партійне та радянське керівництво області. Гарантованим постачанням продуктами та промисловими товарами (хоч і за нижчими категоріями) забезпечувались також і священники РПЦ та інших релігійних культів, котрі офіційно були зареєстровані в органах радянської влади.

Враховуючи таке піклування про себе офіційних представників влади та владних структур взагалі, священники прагнули здебільшого вірно служити радянській владі. В релігійних проповідях вони прославляли героїчну боротьбу воїнів Червоної армії проти німецьких та румунських загарбників, прославляли «мудрого» керівника Сталіна, прославляли радянську владу взагалі, підтримуючи останню в боротьбі проти ОУН-УПА.

В Чернівцях діяло більше десятка іудейських общин. Але активний процес виїзду чернівецьких євреїв за кордон у 1945-1946 р. привів до закриття ряду синагог. Особливо дошкуляла керівництву міста спалена румунськими окупантами синагога-темпл, що розташований у центральній частині міста. Спроба зруйнувати цю величну споруду з допомогою вибухівки привела лише до того, що від потужного вибуху повилітали вікна в довколишніх будинках. Після цього будівля була перепрофільована і використовувалась в подальшому як один з найбільших кінотеатрів міста спочатку під назвою кінотеатр „Жовтень”, а з початку 90-х років перейменована в кінотеатр „Чернівці”. В Чернівцях залишилась одна римо-католицька церква, незважаючи на гоніння з боку радянських владних структур, вона ніколи не припиняла своєї роботи, навіть після виїзду з Чернівців значної частини буковинських поляків у 1945-1946 рр.

Однак це було тимчасове пом'якшення. Свобода совісті залишалась лише декларацією. В цей час

припиняє свою діяльність єдина в Чернівцях греко-католицька церква. Практично вона закривається під тиском владних структур, які взяли курс на боротьбу саме з цією віткою християнства, котра вважалася покровителькою українського націоналістичного руху.

Більше того, з початком 60-х років, в умовах формування т.зв. „нової людини комуністичного майбутнього”, вільної від „релігійних забобонів”, набирає нових обертів атеїстична пропаганда та переслідування віруючих. У законодавчому порядку уряд заборонив насильно залучати неповнолітніх дітей до релігії. Компартійна влада залишила за собою монопольне право на формування світогляду молодого покоління.

Утисків зазнають представники практично всіх конфесій міста, в т.ч. і Руської православної церкви, до якої належало найбільше віруючих. В ході атеїстичної пропаганди здійснювалася кампанія по „саморозпуску” релігійних общин і закриттю культових споруд. В 1962 р. закритий єдиний діючий до цього часу жіночий монастир. Крім православних парафій, зменшується кількість інших зареєстрованих релігійних общин. Якщо в 1959 р. нараховувалось 4 іудейські общини, то в 1962 р. лише 1. На цей час у місті продовжувала діяльність єдина римо-католицька церква. Переслідування за релігійні переконання з боку властей призвели до того, що общини п'ятдесятників, свідків Єгови, назаретян, адвентистів-реформістів та інших діяли без офіційної реєстрації, вступаючи цим самим у прямиий конфлікт з існуючим законодавством [65, с.283].

Деякі культові споруди приведені в запустіння. Вони стали використовуватись під склади інколи з шкідливою хімічною продукцією, котра вела до руйнування живописних фресок на стінах цих споруд. Згодом за рішенням міськвиконкому кілька релігійних споруд відновлено не для проведення у них релігійних обрядів, а для заходів, спланованих партійними органами міста і області. Зокрема, церква святої Параскеви була віддана під міський шаховий клуб, Вірменська церква – під органний зал. А в кафедральному Святодухівсь-

кому соборі була організована виставка досягнень народного господарства міста та області. Перед цим були проведені внутрішні і зовнішні „ремонтні” роботи, які завдали великої шкоди святиням. Наприклад, із Святодухівського собору було по-варварськи викинуто саркофаг з останками відомого буковинського митрополита Гакмана, попередньо пограбувавши його, змити зі стін розписи на біблійні сюжети.

У такий спосіб зменшувалася не тільки кількість релігійних об'єднань, але і кількість віруючих, адже здійснення релігійних обрядів та дотримання релігійних традицій було дуже обмежено. Натомість всіляко заохочувалися нові радянські свята та обряди. Але, незважаючи на активну атеїстичну пропаганду з боку властей і навіть прями переслідування та репресії проти віруючих, позбутися релігійних переконань у більшості населення владі не вдалося.

Проблеми соціального захисту населення

Суспільно-політичні та економічні перетворення в краї зумовили соціальні зміни населення. Певним соціальним надбанням цього часу була ліквідація безробіття в краї та покращення медичного обслуговування людей.

Проте бурхливий розвиток промисловості та деяке піднесення сільського господарства не призвели до суттєвого підвищення життєвого рівня більшості населення, хоч у свідомості людей, які пережили цей період, він став пізніше сприйматися як такий, коли у магазинах „було все”, коли відбувалося зниження цін, коли рівень життя постійно зростав. Насправді традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів народного споживання дійшло до крайнощів. І хоч промисловість міста була орієнтована на випуск в основному саме таких товарів, проте її продукція перерозподілялася у загальнодержавному масштабі, через що створювався дефіцит навіть тих товарів, які випускалися місцевою промисловістю. Їх швидше можна було купити в Москві, Києві чи навіть на Далекому Сході, ніж у Чернівцях.

Незважаючи на скасування карткової системи і проведення грошової реформи в грудні 1947 р., купувати продукти споживання стало ще складніше, бо ціни на них виявилися у три рази вищими, ніж у довоєнному 1940 р. Власне, такий високий початковий рівень цін і створив можливість для радянської влади їх подальшого зниження у 50-х роках, що підносилось офіційною пропагандою як доказ „підкування” про благополуччя населення. З 1944 р. населення міста залучалося до всіляких пожертв у фонд допомоги Червоній армії, починаючи від продуктів харчування, білизни і закінчуючи збором грошей на танкову колону „Дмитрій Донський” та у фонд перемоги. А якщо додати до цього ще щорічні позики, які здійснювалися державою у примусовому порядку серед жителів міста вже у фонд відбудови, то стає зрозумілим, що їх купівельна спроможність була досить низькою. Тому населення купувало товарів порівняно мало.

Важким соціальним наслідком війни стали масові епідемії, які охопили населення. Саме в 1945 р. тут поряд з традиційними хворобами, такими, як кір, грип, скарлатина та інші, вирувала епідемія сипного, поворотного і черевного тифів. Трагізм ситуації ускладнювався тим, що у той період для боротьби з епідемією катастрофічно не вистачало ні медикаментів, ні медичного обладнання, ні медичного персоналу.

Проблема була актуальною і для повоєнних Чернівців, бо небезпека масового враження городян епідемічними хворобами через міграцію населення була дуже великою. З боку радпартійних органів були вжиті надзвичайні заходи. Зокрема, для організації боротьби з епідеміями восени 1944 р. були створені надзвичайні протиепідемічні комісії-трійки. На чолі Чернівецької обласної протиепідемічної комісії стояв голова облвиконкому А.Коліков. На чолі Чернівецької міської надзвичайної протиепідемічної комісії стояв голова міськвиконкому А.Кошовий. До кінця грудня за розпорядженням голови міськвиконкому такі ж комісії створені у всіх районах міста. 6 грудня обласна протиепідемічна комісія прийняла постано-

ву „Про боротьбу та попередження висипного тифу у зв'язку із збільшенням захворювань висипного тифу”. 28 грудня 1944 р. обласна протиепідемічна комісія констатувала, що внаслідок важкої ситуації у районах області захворювання розносяться до Чернівців контингентами, які мобілізуються районними комісаріатами і скупчуються на пересильному пункті облвійськкомісаріату в Чернівцях. З метою запобігання поширенню захворювань на висипний тиф у місті було запроваджено карантин і тимчасово припинена будь-яка мобілізація із вказаних районів області та вжиті заходи для подолання вогнищ епідемії [41. – Арк. 125]. 25 грудня 1944 р. на об'єднаному засіданні Чернівецького міськвиконкому та міськкому КП(б)У прийнята постанова „Про боротьбу з епідемічними захворюваннями в м. Чернівцях”, якою зобов'язано голів РВК та секретарів РК КП(б)У для приведення міста в належний санітарний стан для вивезення сміття та нечистот використати тягло та автомобільний транспорт підприємств, установ, артилей та населення міста для очистки в першу чергу житла, торговельний та адміністративний фонд міста, лікарські та шкільні приміщення, госпіталі, площі, сквери та парки [42. – Арк. 86].

На великих підприємствах, при гуртожитках навчальних закладів, залізничних вузлах організовані були душові установки, санпропускники та примітивні дезкамери. Проводилась регулярна санобробка робітників, службовців, студентів, учнів ремісничих шкіл та приїжджих до міста. З метою проведення зразкової чистоти та порядку з необхідним та обов'язковим виконанням санітарного мінімуму організовано детальне обстеження гуртожитків ремісничих закладів, технікумів, інститутів та промпідприємств.

Силами медперсоналу організоване подвірне обслідування. Здійснено протитифозні щеплення, проведені лекції-бесіди з питань санітарної гігієни. Міськздороввідділом на в'їздах в місто встановлені санітарні пости з направленням приїжджаючих у місто для проходження обов'язкової саноб-

робки. Вживалися заходи з виробництва мила та інших засобів для проведення дезінфекцій. За пересуванням населення в місті пильно стежили працівники міліції. Всі ці та інші заходи дали можливість до кінця весни 1946 р. поліпшити ситуацію [65, с.266].

Однак посуха, що охопила південно-східні, південно-західні і центральні регіони України весною-влітку 1946 р., та особливо грабіжницька хлібозаготівельна політика радянської влади привели до чергового загострення соціальної напруженості в країні і в Чернівецькій області в тому числі.

Міське населення перебувало дещо в кращих умовах, в тім числі й жителі м. Чернівці, населення якого перебувало на картковому продовольчому постачанні. Тут діяли торговельні заклади (гастрономи, ринки, їдальні, ресторани), де можна було при наявності грошей, часто немалих, підкріпитися і не померти з голоду.

Ситуація ускладнювалася й тим, що з вересня 1946 р. керівництвом СРСР був узятий курс на економію у витрачанні хліба. Серед багатьох заходів, спрямованих на реалізацію цього курсу, передбачалось не тільки зниження норм споживання хліба, круп, але й значне скорочення кількості осіб, які охоплювались картковою системою постачання хлібом. В Чернівцях карткова система запроваджена з червня 1944 р. До кінця цього року на гарантованому постачанні хлібом перебувало 112054 особи, а на вересень 1946 р. – 139187 осіб. На цей час для впорядкування даної системи в області було створено з партійного і комсомольського активу 98 бригад загальною чисельністю 272 особи. Результатом їхньої діяльності стало, як і передбачалось рядом урядових постанов, значне зменшення карткового контингенту. Кількість населення, яке залишилося без гарантованого карткового постачання хлібом, зменшилося з 139 тис. 178 осіб на початок вересня до 88 тис. 304 осіб у листопаді 1946 р. Зменшення відбулося в основному за рахунок жителів сільської місцевості та міських окраїн Чернівців, які володіли невеличкими присадибними ділянками [69, с.145].

В результаті голод, який розпочався в жовтні-листопаді 1946 р., посилюючись у грудні і наступних зимових і весняних місяцях 1947 р., привів до того, що десятки тисяч людей внаслідок голодування захворіли дистрофією і стали помирати голодною смертю. Вже в грудні 1946 р. хворі з діагнозом „дистрофія” почали надходити з навколишніх сіл у лікарні Хотина та Чернівців. З березня по липень 1947 р. практично всі лікарні міста були зайняті лікуванням дистрофіків. За цей час госпіталізовано з діагнозом „дистрофія” 6 тис. 74 хворих. Для їхнього лікування додатково влаштовано 1196 ліжок [71, с.25].

Звичайно, ті, хто перебував на гарантованому картковому забезпеченні продовольчими товарами, а головне хлібом, не відчували такої скрути. Проте і тут весною 1947 р. продовольча ситуація значно загострюється. Так, 19 травня на текстильній фабриці №2 під час обіду, який був приготовлений традиційно з однієї юшки, без будь-яких жирів і при відсутності хліба, робітницями фабрики було зроблено демонстративну заяву що „наші керівники вимагають тільки виконання плану, а ніхто питаннями забезпечення робітників харчуванням не займається. Ми голодні. Потрібно кидати роботу і йти додому”. Ситуацію швидко поправили, помінявши не тільки директора фабрики, але й дещо поліпшили харчування.

Особливо ситуація ускладнилася в 1947 р. Вона характеризувалася високою захворюваністю чернівчан поворотними тифами та дизентерією, кульмінаційний момент яких досягав у липні місяці в значно більших масштабах, ніж у березні. Основною причиною збільшення захворюваності паразитарними тифами став міграційний процес, котрий посилювався у березні-квітні місяцях, коли через місто в пошуках їжі проїжджало чи проходило щодня в напрямку західних областей України до 4 тисяч осіб бездоглядного і бездомного контингенту. З таким об'ємом роботи по забезпеченню профілактичних робіт не могли справитися санітарно-епідемічні служби міста і області.

Причиною спалаху епідемії кишкових хвороб була антисанітарна обстановка в місті, не-

справність каналізаційної сітки і незадовільне керівництво з боку міськкомунгоспу. Для ліквідації вищевказаних причин, котрі сприяли розповсюдженню інфекційних захворювань, було проведено 27 засідань районних надзвичайних протиепідемічних комісій і три міських. Силами медичної громадськості міста незалежно від адміністративного підпорядкування стали проводитися подвірні обходи з метою виявлення хворих, які температурили, що дало позитивний результат. На допомогу міській дизенфікаційній станції був додатково мобілізований транспорт лікувальних закладів міста. Встановлено систематичне вилучення органами міліції і санітарного нагляду бездомного і бездоглядного контингенту з метою проведення одноразової обробки. Весь комплекс проведених заходів сприяв різкому зниженню інфекційних захворювань.

Великою була і смертність від голоду. Причому помирали люди голодною смертю навіть у лікарнях, куди потрапляли далеко не всі нужденні. Особливо страждали діти. Зокрема, за даними дитячих лікарень Чернівців загальна дитяча смертність тут сягала 18,7%. У стаціонарі для дизентерійно хворих, котрий був спеціально відкритий у 1947 р. при дитячій лікарні Чернівців, дитяча смертність досягала 43,3%. Але найбільшою була смертність в стаціонарі для дистрофіків, котрий також був відкритий при Чернівецькій дитячій лікарні. Смертність тут досягла 73,1% від тих, хто поступив до лікарні на лікування [70, с.85-86].

Не вистачало найголовніших „ліків” – хліба. Помирали не тільки хворі з діагнозом «дистрофія», але й з іншими діагнозами, оскільки лікування різних хвороб при відсутності харчів було малоефективним, а то й безперспективним, і лікарі були тут безсилі.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що голод був спричинений не лише посухою та наслідками війни, але головним чином тією варварською заготівельною політикою, яку проводила радянська держава.

Не остання роль у нормалізації ситуації належала також працівникам комунальної служби, які з величезними труднощами налагоджували комунальне господарство міста. За 1948-1949 рр. не

тільки відновлений, але і набагато збільшений транспорт міської контори санітарної очистки. В 1948 р. була відновлена планова подвірна очистка в районах головних вулиць і площ міста, в 1949 р. подвірною плановою очисткою охоплена вся центральна частина, в 1950 р. подвірною очисткою охоплено все місто. В 1949 р. обладнана машина для поливання вулиць.

Повністю ліквідований висипний тиф з лютого 1950 р. і поворотний тиф з 1949 р. По черевному тифу з року в рік помітно відбувалося зниження захворювання.

Голод закінчився, але проблема з постачанням хліба продовжувала залишатися в центрі уваги жителів та керівників міста. Для забезпечення населення хлібом в місті працювало 17 хлібних магазинів і 22 відділи при бакалійних магазинах. Протягом 1948-1949 рр. для обслуговування окраїн міста відкрито 11 змішаних магазинів з хлібними відділами, розташованих по вул. Руській, 178, Червоноармійській, 156, Стрийській, 16, Бердичевській, Клокучці, В.Чкалова, Старій Жучці, Роші та на цегельному заводі №3.

На 1949 р. місто згідно з виділеними фондами, отримувало два сорти хліба (житній і пшеничний). При цьому внаслідок 40% підсортування хліб був надзвичайно низької якості. Щоправда, в 1949 р. хлібозавод поступово став нарощувати асортимент і вже на початок 1950 р. давав 5 сортів житнього хліба і 17 видів із сортової муки. Все ж хліб випікався дуже низької якості [43. – Арк. 114]. Протягом 1948-1949 рр. місто отримувало дуже обмежені фонди сортової муки, що давало можливість забезпечити лише дитячі і лікувальні заклади, громадське харчування і зовсім незначна кількість залишилась для продажу населенню.

Торгівля хлібом дещо покращилась у 1950 р., підвищилась культура його продажу.

З 1 січня 1950 р. виділено 10 магазинів для торгівлі білим хлібом і хлібобулочними виробами. Дещо підвищилась якість самого хліба і хлібобулочних виробів, їхній асортимент збільшився до 28 найменувань. Однак якість і особливо кількість випеченого хліба не задовольняла потреб жителів

міста, незважаючи на те, що до березня 1951 р. щоденно більше 37 тонн не продавали, а починаючи з березня щоденно стали продавали 52-53 тонни хліба [44. – Арк. 1, 7, 30]. І цього не вистачало. Справа в тім, що селянство Чернівецької області, загнане в колгоспи, було позбавлене радянським режимом належної кормової бази для відгодівлі домашньої худоби, птиці. Здавалось, немає нічого простішого як взяти частину наявного фуражу з державних резервів і дати у державну чи в кооперативну торговельну сітку для задоволення потреб селян. Однак ні тоді, ні протягом наступних років радянський режим так і не дійшов до розуміння суті проблеми, особливо у частині позитивного її вирішення для селянства. Борючись за власне виживання, буковинське селянство та робітництво околиць міста та приміських сіл використовувало випечений хліб для відгодівлі худоби. Дешева ціна на нього дозволяла спокійно мішками скуповувати його в хлібних магазинах міста і повертатися з ним додому.

Хліб за 2-3 години розпродувався, і робітники підприємств після повернення з роботи практично не могли його купити. Це викликало велике незадоволення міських жителів. Лунали різні пропозиції щодо виходу із хлібної кризи, аж до повної заборони продажу хліба селянам, встановлення робітничого контролю над його реалізацією тощо. Поступили інакше. Ніхто селянам не заборонив купувати хліб, але обмежено було відпуск хліба в одні руки. Через рік черг біля хлібних магазинів майже не спостерігалось. Крім того, в 1955 р. потужність хлібопекарень міста доведена до 110 тонн на добу проти 85 тонн у 1954 р. В 1956 р. був введений до ладу новий хлібозавод, що ще більше розширювало можливості в задоволенні населення хлібними і хлібобулочними виробами в умовах всезростаючого попиту на нього міського населення, яке швидко зростало [45. – Арк. 29-30].

Чергове загострення хлібної проблеми знову спостерігається на початку 60-х років, коли якість хліба знову значно погіршилась у зв'язку і з рядом неврожайних років в країні, а також використанням проблеми для вирішення влас-

них амбіцій радянської політичної еліти. Але до масових невдоволень не дійшло. Зміщення Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС та з посади Голови Ради Міністрів СРСР в жовтні 1964 р. зразу розблокувало і проблему з постачанням міського населення хлібом і хлібобулочними виробами належного ґатунку.

Взагалі, хоч і не в таких масштабах, як це було на початку 50-х та 60-х років, проблема задоволення населення міста хлібобулочними виробами завжди була актуальною у зв'язку з ціною на випечений хліб і небажанням радянського керівництва вирішити проблему кормової бази для відгодівлі тварин на присадибних господарствах селян та робітників. На рубежі 70-80-х років мінімальна заробітна плата складала 70 карбованців. А кілограмовий батон хліба коштував 16 копійок. Не важко підрахувати, скільки кілограмів хліба можна було купити за таку зарплату. Це при тому, що робітники, які проживали на околицях міста отримували значно вищу зарплату і могли собі дозволити ведення власного господарства за рахунок випеченого хліба. Щоб не допустити подібної ситуації, рішенням міськвиконкому були накладені також обмеження на утримання тварин жителями околиць міста.

Прагнучи ліквідувати напруженість з продовольчим постачанням населення міста, радянське керівництво вбачало вихід із цієї проблеми в культивуванні огородинства. Міськвиконком став надавати земельні ділянки підприємствам і організаціям для вирощування сільськогосподарських культур тощо. Вже в 1944 р. міськрада відвела 77 підприємствам земельні наділи загальною площею 428 га, котрі були використані під підсобні господарства. Їм також було відведено 200 га садів і 270 га сінокосів [46. – Арк. 128].

В наступні роки кількість підприємств, які володіли землею, зростало. Так, в 1945 р. 133 підприємствам було відведено 968 га орної землі, 140 га саду і 293 га сінокосів. Орна земля була використана під підсобні господарства і тільки незначна частина під індивідуальні городи.

Індивідуальне городництво також зростало. Наприклад, в 1949 р. під ці цілі було відведено 2311

га землі. Користувалось ними 16571 особа, проти 1325 га землі і 14426 осіб, які користувалися цією землею в 1948 р. За даними облстатуправління, тільки в 1948 р. організації міста мали 20 га садів, 30 корів, 428 коней, 262 свині, 43 вівці, 3 кози. Індивідуальний сектор мав 1133 корови, 192 коня, 412 свиней, 653 вівці, 1165 кіз [47. – Арк. 137].

В 1949 р. з приєднанням сіл Ленківці і Стара Жучка територія міста збільшилась і складала 9370 га землі, в тім числі: орної землі 3732, сінокосів 830, вигонів 859, городів 792, садів 309 га.

З приєднанням вказаних територій місто отримало 3 колгоспи: в Ленківцях колгосп ім. І.Франка, в Старій Жучці – ім.О.Кобилянської, і ім. К.Ворошилова. Правда, з політикою укрупнення колгоспів, котра була проведена на початку 50-х років, в 1953 р. у місті залишилось 2 колгоспи з загальною площею землі 2133 га. Урожайність склала по цукровому буряку в середньому 270 ц, озима пшениця – 16 ц, яра – 12 ц, ячмінь – 12 ц, і овес – 16 ц з 1 га [48. – Арк. 34]. Але чернівецькі колгоспи, як і по всій країні, були малопродуктивними. Надії на те, що отримавши колгоспи у своє підпорядкування, можна буде успішно справитися з продовольчою проблемою, не справдилися.

Тому кількість індивідуальних власників городів зростала і в наступні роки. В 1952 р. мали городи в індивідуальному користуванні 34356 осіб, проти 16571 осіб у 1950 р. Ними зібраний ориєнтовно врожай картоплі близько 12 тис. тонн, кукурудзи 10 тис. тонн, овочів до 3 тис. тонн [49. – Арк. 70].

Тенденція до збільшення індивідуальних власників городів спостерігалася протягом наступних десятиліть існування радянської влади в краї. Особливо проблема городництва актуалізується із загостренням продовольчої проблеми на рубежі 70-х – 80-х років. В цей час міськвиконком прагнув задовольнити всіх бажаючих в отриманні так званих дачних ділянок, під котрі були виділені непридатні для сільськогосподарського виробництва території, розташовані, як правило, в горбистій місцевості околиць міста. У такий спосіб садогородніми товариствами були освоєні землі Садгори, Роші, Цецини тощо. Отримавши земельну ділянку розміром не більше 0,06 га, городяни умуд-

рялися побудувати на цій території невеличкий будиночок, вирощувати овочі і фрукти. Практично не було такої верстви міського населення, яка б не переймалася в даний час дачними ділянками. Все це забирало чимало часу, відволікало громадян від основної роботи, але гарантувало забезпечення сімей хоча б мінімумом продовольства.

Безперечно, в 50-80-х роках певні зрушення були у життєвому рівні населення. Внаслідок деякого зростання заробітної плати робітники та службовці забезпечили собі відносний достаток. Зокрема, почали користуватися такими недоступними раніше благами, як наручні годинники, фотоапарати, телевізори, радіоприймачі, холодильники, пральні машини тощо. На рубежі 70-80-х років на 100 сімей робітників і службовців області припадало вже 7 легкових автомобілів, 64 радіоприймачі і радіоли, 81 телевізор, 69 холодильників, 28 пілососів, 65 пральних і 41 швейна машини та ін. По Чернівцях ці показники були значно вищі. Доступні ціни на основні продукти харчування, житло, комунальні послуги, транспорт помітно підвищували життєвий рівень людей.

Жителі міста користувалися кількома видами соціальних послуг: безплатними медициною, навчанням, отриманням квартир, дешевими путівками в будинки відпочинку, санаторії. Практично всі працюючі і пенсіонери регулярно отримували зарплатню і пенсію.

Проте ріст грошових доходів населення продовжував випереджати виробництво товарів та послуг, що призвело до своєрідного товарного голоду, особливо не вистачало високоякісних товарів. Залишався збідненим їх асортимент. Звичним явищем стали черги за дефіцитними товарами, які забирали час та здоров'я людей. Після деякого піднесення соціально-економічного становища жителів міста в 60 – 70-х роках, наступає період кризових явищ.

До соціально-економічних проблем час від часу додавалися й природні, екологічні. Розташовані на горбистій місцевості Чернівці, особливо низинна частина, що прилягає до р.Прут, майже щорічно потерпала від повеней.

В 1955 р., літо котрого було дуже дощовим, стрімка прутська вода, що вийшла з берегів, у Лен-

ківцях забрала 12 будинків. Наступна трагедія розігралася в червні 1969 р., коли раптово повинь призвела не тільки до значних матеріальних втрат, але й людських жертв. Це була надто висока ціна за безглузді рішення компартійних чиновників. Справа в тім, що у повоєнний період карпатські ліси за розпорядженням московських і київських чиновників стали вирубуватися в масовому порядку.

Разом з тим перенасичення західних областей України, у т.ч. й Чернівецької області, промисловими підприємствами з масовими шкідливими викидами призвели на початку 80-х років до загострення екологічної проблеми.

Через два роки після Чорнобильської аварії Чернівці постраждали від невідомої науці специфічної хвороби, яка, на думку більшості дослідників, має екологічні причини. Мешканцям Чернівців про неї стало відомо восени 1988 р., коли в лікарні міста почали поступати діти, у котрих випадало волосся і були уражені внутрішні органи та нервова система. Місто охопила тривога. Обурені бездіяльністю влади, чернівчани вийшли на несанкціонований мітинг. Протягом 25-27 жовтня 1988 р. його учасники вимагали правди про ситуацію в місті й прийняття негайних заходів для виявлення причини захворювання і захисту дітей. Щоб вгамувати пристрасті, які розгоралися довкола проблеми облісіння дітей, до міста прибули одна за одною республіканська і загальносоюзна комісії, до складу яких входили спеціалісти, маючи на меті з'ясувати причини такої незвичної хвороби. Представники міністерства охорони здоров'я виступали в трудових і навчальних колективах зі спробою пояснення цього явища. А тим часом, на початку листопада, поки йшло розслідування трагедії, батьки разом з дітьми в масовому порядку покидали Чернівці. Згодом комісія прийшла до висновку що причиною такого явища стала надмірна концентрація талію, вміст якого в ґрунті з нез'ясованих до сьогодні причин в декілька разів перевищував допустимі норми. Було заявлено також про те, що пік цієї трагедії пройшов і дітям можна повертатися додому [64]. Щоб підтримати підупале здоров'я дітей, були відкриті спеціальні продуктові магазини, де для них за списками відпускали-

ся небачені для чернівецької торгівлі ікра червона й чорна, апельсини, мандарини, імбир, інжир, фініки і інша всячина. Крім того, на кожну дитину за рецептами лікарів безплатно видавали комплект ліків, серед яких у великій кількості було активоване вугілля. А сім'ям, у яких постраждали діти, крім вище сказаного і медичного лікування, було покращено житлові умови.

Всі ці катастрофи завдавали великих збитків населенню і зайвий раз говорили про безпорадність компартійної системи, про її неспроможність ефективно управляти всім народногосподарським механізмом.

Організація міського управління та політичне життя чернівчан

З відновленням радянської влади в Чернівцях в кінці березня 1944 р. в квітні відновлює свою діяльність і Чернівецький міськвиконком в повністю оновленому складі. На цей раз головою міськвиконкому був призначений А.І. Кошовий, секретарем – І.Твердохліб, заступниками голови стали М.Коник та І.Прохоренко, а членами міськвиконкому – М.Гаврилюк (начальник планового відділу), Шабурова (зав. відділом держзабезпечення), М.Багіров (завідувач мобілізаційним відділом), В.Крюк (голова Ленінської райради), Лисенко (голова Шевченківської райради), Дяченко (заступник голови Сталінської райради). Таким складом розпочиналась робота з відновлення та організації міського життя в перші післявоєнні роки [50. – Арк. 26-27].

На кінець грудня 1944 р. міськвиконком складався з таких відділів: планова комісія, відділ народної освіти, відділ охорони здоров'я, сільськогосподарський відділ, відділ комунального господарства, житлове управління, відділ соціального забезпечення, відділ торгівлі.

До грудня 1947 р. органами місцевої влади в Чернівцях, як і області в цілому, були виконавчі комітети: міський, три районні. До цього часу діяльність Чернівецького міськвиконкому та райвиконкомів міста проходила протягом одного року в умовах війни і двох повоєнних років. Прак-

тично всі вони не були обраними відповідно до існуючої Конституції, а працювали на основі призначень вищестоящими радянськими структурами при погодженні з відповідними партійними органами. Як і в 1940 р., так і в 1944 р. призначення було пов'язано із екстремальними умовами, в яких доводилося діяти радянському керівництву у справі радянізації краю.

Лише в грудні 1947 р. після страшних катаклізмів, через які довелося пройти жителям Чернівців, вони були долучені до виборів місцевих органів влади. За радянською виборчою системою обрання всіх депутатів відбувалось виключно за погодженням з партійними органами. Ця система в своїй основі передбачала парадоксальні дії – „вибори” депутатів по тому чи іншому виборчому округу (а таких округів на цей час по місту було створено 270) при наявності тільки одного кандидата. Тобто вибирати було ні з кого.

Першим „обраним” головою Чернівецького міськвиконкому був Грицай О.Ф. Його обрання, як і його наступників, також відбувалось формально, за рекомендацією партійної групи, яка була створена з депутатів міської ради, а практично за рішенням Чернівецького міськкому та обкому партії за погодженням із ЦК Компартії України. За узгодженням з місцевими партійними органами на першій сесії Чернівецької міської ради депутатів трудящих був обраний і виконавчий комітет міської ради, склад її постійно діючих комісій тощо.

Склад депутатського корпусу також ретельно підбирався за наперед встановленим трафаретом. Тобто витримувалась певна пропорція депутатів за соціальним, національним складом, партійною, віковою приналежністю. Так, на першій сесії Чернівецької міської ради депутатів трудящих другого скликання, котра проходила 28 грудня 1950 р., мандатна комісія, крім всього іншого, констатувала, що серед обраних 299 депутатів до міської ради обрано 153 робітників, що становить 51,2%, 10 селян і 133 службовців і представників радянської інтелігенції. Зверталась увага на те, що серед обраних 100 депутатів нагороджені орденами і

медалями СРСР, 4 – Герої Радянського Союзу, а 3 депутати міської ради є одночасно депутатами Верховної Ради України [51. – Арк. 5].

Вищу освіту мали на цей час 74 депутати, середню – 88, тобто 54,2% всього депутатського складу було з вищою і середньою освітою.

Депутатський корпус був представлений різними віковими категоріями, але ставка робилася на середній і зрілий вік. Так, за віком депутати розподілялись: від 20 до 24 років – 19 осіб, від 25 до 35 – 70, від 35 до 50 – 163, від 50 і більше – 47 осіб. За національністю було обрано українців – 181, або 60%, росіян – 104 або 35%, білорусів – 5, молдаван – 4, євреїв – 4, що мало слугувати об'єктивному національному представництву, хоча росіян 35% у місті не було. Особливо важливе значення надавалося партійності, хоча вибори проходили під гаслом „блоку комуністів і безпартійних”. Безпартійних підбирали таких, які здебільшого не на смілювалися опонувати комуністам. Приміром, із 299 депутатів другого скликання 159 (53%) були членами і кандидатами в члени ВКП (б), 140 (47%) безпартійних. Але комуністи серед населення міста ніколи не становили 53%. Приблизно таке співвідношення серед депутатів міськради було і в наступні каденції. Серед 300 депутатів міськради третього скликання 172 (57%) були комуністами і 17 комсомольцями, серед 350 депутатів сьомого скликання комуністи і комсомольці (вірна опора партії) становили відповідно 175 і 35 осіб – разом – 210 осіб, або 60% усього складу депутатів. Партійна група серед депутатів наперед визначала керівний склад ради.

У 1948 р. було ліквідовано поділ Чернівців на три райони, відповідно ліквідовано й три райвиконкоми, їхні функції передано міськвиконкому, що значно ускладнило роботу останнього. Згодом відновили поділ міста на райони, з початку 60-х років було ліквідовано Садгирський сільський район, а м.Садгору включено до складу Чернівців. У результаті у складі міста поряд з міськими районами Першотравневим і Ленінським з'явився і Садгирський. Було ліквідовано і Чернівецький сільський район.

На виконавчий комітет лягала вся відповідальність за забезпечення нормального функціонування всього господарського механізму міста.

Свою увагу у 40-50-х роках виконком зосередив на збереженні житлового фонду, благоустрої міста, виконанні закону про освіту, покращенні медичного і культурного обслуговування, дальшому розвитку торгівлі, покращенні громадського харчування і ряді інших питань, які сприяли задоволенню постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб жителів міста, здійснював чималу роботу з покращення всіх галузей міського господарства.

Наприклад за 1953-1954 рр. проведено 12 сесій міської ради, на яких обговорювались такі питання, як розвиток торгівлі в місті і заходи покращення обслуговування споживачів, про будівництво і ремонт житлового фонду, про роботу громадського харчування, про дотримання соціалістичної законності і т.п. [52. – Арк. 37].

З метою залучення депутатів міської ради до активної роботи у її складі створювались і працювали постійнодіючі комісії, в котрих працювали депутати. Комісій нараховувалось від 10 до 15.

Наприклад, перша сесія третього скликання, котра проходила 3 березня 1953 р., обрала 11 постійно-діючих комісій: народної освіти, житлово-комунального господарства, фінансово-бюджетну, торгівлі, охорони здоров'я, культпросвітроботи, благоустрою і деревонасаджень, транспорту і зв'язку, сільського господарства, соціального забезпечення [53. – Арк. 18-22]. Всі вони відображали найбільш важливі галузі міського господарства. Поява комісії сільського господарства була не випадковою. Адже до міста Чернівці на рубежі 40-50-х років було передано 2 колгоспи на Жучці і в Ленківцях. Тому питання оранки, сівби, збору врожаю і т.п. також було в полі зору виконкому міської ради.

Кількість постійних комісій не була постійною. Вона змінювалась у залежності від обставин і вимог часу. Так, перша сесія сьомого скликання, що проходила в березні 1961 р., прийняла рішення про утворення 16 комісій [54. – Арк. 792]. Замість

комісії сільського господарства знаходимо тут комісію садівництва і городництва. Крім цього, з'являються такі нові комісії, як комісія промпродтоварів, міськбуду, житлова, з питань соціалістичної законності і комісія побутового обслуговування. Виконком міської ради народних депутатів 22 січня 1962 р. прийняв рішення про утворення комісії у справах неповнолітніх, яку очолив завідувач міськвно М.П.Донець, а шоста сесія сьомого скликання, що проходила 25 січня 1962 р., ухвалила рішення про створення адміністративної комісії на чолі з заступником голови виконкому міськради М.Г.Петрушком [55. – Арк. 20-21].

До кожної сесії тривала підготовча робота, що давало можливість депутатам міськради брати активну участь в обговоренні питань, піддавати критиці роботу виконкому і його відділів і вносити пропозиції щодо покращення роботи.

Постійні комісії проводили значну організаційну роботу. З їх допомогою і допомогою широкої громадськості на початку 50-х років були проведені роботи зі створення лісопарку в районі аеропорту, облаштування Радянської площі, озеленення вулиць і площ міста, покращення роботи міського парку культури і відпочинку, покращення роботи медичних закладів, розглянуто питання про якість продукції місцевої і кооперативної промисловості і т.п.

Добре працювали комісії торгівельна, охорони здоров'я, освіти, які вели свою роботу ритмічно і внесли багато цінних пропозицій та допомогли їх здійснити.

Без сумніву, участь депутатів в роботі багатьох комісій відіграла велику роль. Наприклад, в 1948 р. 100 депутатів працювали в комісіях, що проводили суцільну перевірку житлового фонду, 50 депутатів прикріплені були до об'єктів, що підлягали капітальному ремонту, для щоденного контролю за ходом ремонту. В 1949 р. 96 депутатів брали участь в перевірці виконання договорів квартиронаймачами. Багато депутатів брали участь у перевірці і розгляді скарг тощо [56. – Арк. 27-29].

Виконком міської ради перед завершенням терміну своєї діяльності постійно звітував перед сесією міської ради про проведену роботу за період повноважень, котра засідала 3-4 рази і більше на рік. Наприклад, 13 сесія міськради від 28 січня 1955 р. розглянула питання про роботу міської ради депутатів трудящих за період 1953 – 1954 рр. Сесія констатувала, що виконком міської ради депутатів трудящих на своїх засіданнях, а також сесіях міської ради за вказаний період ставив найважливіші питання життя міста, що, безумовно, сприяло виконанню пропозицій виборців в частині покращення господарського і культурного будівництва в місті. Зокрема, на своїх засіданнях за 1953-1954 рр. виконком розглянув 152 питання про капітальний і поточний ремонт житлофонду і благоустрою міста, 85 питань про роботу промисловості, 228 бюджетно-фінансових, 58 про народну освіту, 47 про торгівлю, 10 про хід нового будівництва і ряд інших. Проведено 12 сесій, на яких обговорювались питання розвитку торгівлі в місті, про заходи покращення обслуговування споживачів, про будівництво і ремонт житлового фонду, роботу громадського харчування, дотримання соціалістичної законності тощо [57. – Арк. 37].

За радянською традицією на сесіях була присутня критика і самокритика тих чи інших відділів міськвиконкому та їхніх керівників. Говорилось про те, що через слабкий контроль з боку виконкому і його відділів пропозиції депутатів частіше всього не виконувались. Різкій критиці свого часу на сесії було піддано роботу тресту їдалень за незадовільне керівництво громадським харчуванням. Зверталась увага на те, що депутатами було внесено багато цінних пропозицій, але так з боку виконкому і його відділу торгівлі не був встановлений належний контроль за їх виконанням, стан громадського харчування майже не покращився. Аналогічне становище було й з капітальним ремонтом житлофонду.

Взагалі що стосується політичної активності жителів міста, то вона в основному проявлялася саме через виборчу систему, яка нічим не відрізнялася від існуючої виборчої системи в країні. Кан-

дидати в депутати разом із довіреними особами зустрічалися з виборцями того округу, по якому вони балотувалися. Перед виборцями розповідали не тільки власні біографії, але й про „своє” бачення подальшого вирішення народногосподарських проблем міста, а також соціально-побутових проблем виборців того чи іншого округу на наступні два роки.

Вибори супроводжувались гучною агітаційно-роз'яснювальною роботою. Широкою рекламою як в пресі, так і по радіо, а згодом і по телебаченню. Агітатори закликали городян до активної участі в голосуванні. У своїй роботі вони були дуже настирливими, проте в 50-х, а особливо в 60 – 80-х роках такої настирливості особливо не було необхідності проявляти, оскільки більшість громадян, вихованих у дусі комуністичної ідеології, були сповнені обов'язку взяти участь у голосуванні.

Виборчі дільниці були гарно прибраними, з відповідною наочною агітацією. У день виборів вони розпочинали свою роботу о 6 годині ранку і продовжували її до пізнього вечора. У цей день на окремих дільницях виборців зустрічала музика, на кожній з них розгортали свою роботу виїзні буфети, де виборці після голосування мали можливість полакувати делікатесними кондитерськими, м'ясними чи рибними виробами тощо. Тобто виборам надавались всі ознаки великого свята.

Одні з них йшли на вибори під впливом партійних, комсомольських організацій, членами яких вони були, інші – настрашені репресіями 40-х років вважали за краще проголосувати „за” чи „проти” нав'язаного їм кандидата і в такий спосіб забезпечити собі спокій до наступних виборів. Проте у всі часи була невеличка кількість людей, яка вперто не погоджувалась віддавати свій голос за нав'язаних кандидатів, відкрито мотивуючи свої дії різними причинами. Відсоток таких сміливців не перебільшував навіть 1%. Наприклад, у грудневих, 1950 р. виборах до місцевих органів влади, що проходили в Чернівцях, взяли участь 99,92% всіх виборців міста. З них 99,98% віддали за свої голоси

за кандидатів „сталінського блоку комуністів і безпартійних” [58. – Арк. 2].

У виборах до міської ради депутатів трудящих, що відбулися на початку березня 1957 р., взяли участь 99,99% загального числа виборців міста. Однак за кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99, 74% [59. – Арк. 5]. І це не випадково, адже громадяни міста разом зі всією країною переживали період так званої „хрущовської відлиги”, коли почався відхід від сталінського диктаторського режиму і в країні в цілому появлялися перші паростки демократії. Після зміщення Хрущова від керма влади голосування на виборах до місцевих і інших рад повернулося у рамки 99,9%.

Лише горбачовська перебудова, реалізація курсу на демократизацію суспільства, здійснення політичної реформи привело до справжніх демократичних виборів депутатів всіх рівнів, не тільки на основі таємних рівних і прямих виборів, але й до альтернативи у виборах.

Крім участі у виборчих компаніях, які регулярно проводилися під керівництвом партійних і радянських органів, громадяни міста брали участь у святкуванні радянських свят, що запроваджені були з самого початку встановлення радянської влади в краї і до самого розвалу Радянського Союзу ці свята стали вже традиційними. Найбільшими святами були 1 Травня. Саме в цей день відбувалися маніфестації трудящих міста з приводу міжнародного Дня солідарності трудящих. Городяни виходили на демонстрацію під визначеними партією гаслами: „Мир”, „Праця”, „Рівність”, „Братерство”, „Щастя” тощо.

Другим таким святом, чи навіть першим за значущістю, було святкування чергових роковин Жовтневої революції, котра, власне, і започаткувала радянську владу в Росії. У ці дні чернівчани, які не мали до цієї революції ніякого відношення, виходили на вулиці і організовано формувалися в колони по трудових колективах. Колони, прикрашені радянською символікою, портретами „вождів світового пролетаріату” та членів політбюро ЦК КПРС, з піснями і танцями проходили через Ра-

дянську площу мимо пам'ятника воїну-визволителю, на постаменті - трибуні якого збиралось ком-партійне керівництво міста і області і з цього підвищення за зразком Москви чи Києва приймало демонстрацію трудящих міста. Цим самим порадянськи реалізовувалося конституційне право громадян на демонстрацію.

За подібним сценарієм відбувалось забезпечення ще одного права громадян на мітинги та маніфестації. Зокрема, такі масові акції знову ж таки були організовані по всіх трудових колективах і навчальних закладах міста в січні 1961 р. на підтримку Кубинської революції і її лідера Ф.Кастро. Під час радянсько-китайського прикордонного конфлікту, що мав місце в березні 1969 р., на таких мітингах лунали прокляття на адресу Мао-Цзедуна – лідера китайських комуністів. Подібна ситуація відбувалася на підтримку Сальвадора Альєнде – лідера Чилійської революції, що відбулася в 1973 р. На цей раз мітингуючі викривали американський імперіалізм, з допомогою котрого ця революція була потоплена в крові тощо. Організація подібних масових акцій протесту створювала видимість політичної активності населення і разом з тим давала підстави керівництву держави виступати із засудженням тих чи інших подій на міжнародній арені від імені всього радянського народу.

Подібні „волевиявлення трудящих мас” використовувались і на місцевому рівні при вирішенні проблем локального характеру, наприклад, для перейменування назв вулиць, площ тощо. Зрозуміло, що старі назви не могли залишитися, оскільки вони відображали тенденції історичного розвитку румунської держави. Тому вже в 1940 р. поряд з іншими питаннями суспільно-політичного розвитку актуальними були й питання змін назв вулиць, площ і т.п. У 1944 р. знову постало це питання на порядок денний. Вже в кінці квітня цього року голова міськвиконкому А.Кошовий направив особистого листа районним виконавчим комітетам міста, в якому вимагав від керівників підприємств, установ, організацій та відомств, щоб вони до 25 травня 1944 р. встановили радянські

вівіски українською мовою, щоб роботи були виготовлені якісно та грамотно. Виконання цього розпорядження розтягнулося на кілька місяців. Це ж стосувалося і назв вулиць, площ тощо (див. 10-й розділ).

Цікаво, що в радянський період змінюються і назви окраїн міста. Зокрема, виконком депутатів трудящих 28 грудня 1950 р. прийняв рішення про перейменування околиць міста. Колишня Стара Жучка була перейменована у Ворошиловку, Роша – в Червоне, Стінка – в Красногорівка, Горячий Урбан і Горячий Монастир – в Молдавське. Хоча в народі ці перейменування ніхто не сприймав серйозно. У практичному використанні назв околиць міста населення користувалося звичними традиційними назвами.

Жителі міста святкували і свята, які були в пошані у всьому світі. Наприклад, святкування Нового року стало також традиційним у чернівчан. Взагалі місяць січень став святковим місяцем, якщо вдатися до релігійних традицій, які, незважаючи на десятиліття діяльності войовничого атеїзму, все ж продовжували жити в народі. Щоправда, ці свята були більш сімейними і їх святкування здебільшого не піддавалися розголошенню. Навіть члени компартії, вихідці із народних мас, потай від навколишнього світу також святкували релігійні свята.

Стало традицією в Чернівцях святкувати окремі свята «за статтю». Наприклад, чоловічу половину міста вшановували 23 лютого кожного року. Це був день Радянської армії, тобто день вшанування всіх тих, хто служив, служить чи буде служити в цій армії. Не обділена була увагою і жіноча половина жителів міста. Саме на 8 березня щорічно припадає свято Жінки, або святкування жіночого дня. Це свято повинно було засвідчити ще раз про рівноправність жінки у радянському суспільстві. І справді, як одне свято, так і інше святкували на рівних і жінки, і чоловіки.

Святкували 9 Травня – день Перемоги над фашистською коаліцією у Другій світовій війні. Як правило, у цей день організовувалися в місті мітинги, на яких виступали керівники міста та

ветерани війни. Це був день пам'яті, коли віддавали шану тим, хто віддав життя у боротьбі з ворогом, і тим хто дожив до Перемоги і до сьогодні.

Отже, вся політична активність жителів міста радянської доби була загнана у радянську схему дозволеного. Будь-який відступ від неї суворо карався.

І лише горбачовська перебудова з її гласністю і демократією вдихнула в статті радянської конституції ознаки поживлення політичного життя. Право на страйки, мітинги, зібрання, утворення громадських організацій стало реальним явищем. Користуючись конституційним правом на страйк, першими у квітні 1986 р. застрайкували чернівецькі тролейбусники, які вимагали покращення соціально-економічних умов. Це був чи не перший страйк в новітній історії СРСР, про який писала газета „Правда”. Цікаво, що комісія з ЦК компартії України, розслідуючи даний інцидент, прийшла до висновку, що тролейбусники мали реальні підстави для подібного виступу. Ситуацію швидко виправили і рух міського електричного транспорту було відновлено.

Потужний вибух гніву жителів міста викликала хвороба, яка вела до облісіння чернівецьких дітей, до враження їхньої нервової системи тощо. Багатолюдний мітинг протесту проти бездіяльності владних структур вирував у кінці жовтня 1988 р. перед міською радою. Лише приїзд урядових комісій з Москви та Києва, їхня практична діяльність зі з'ясування причин трагедії на місці, а також виступи представників комісії в трудових колективах міста з першими результатами досліджень вгамували пристрасті чернівчан [64]. Подібних виступів столиця буковинського краю не знала протягом всіх років радянської влади.

На рубежі 80-90-х років розвиток політичного життя в Чернівцях вимагав об'єктивного інформування громадськості про події, котрі відбувалися у місті і в країні в цілому. Перші спроби створення нових газет, які здійснили крайові організації Руху і УРП, виявилися не зовсім вдалим: ці

видання друкувалися за межами України і виникали складнощі з їх транспортуванням тощо. Цьому заважала повна залежність засобів масової інформації від комітетів комуністичної партії. Першою з-під партійного диктату визволилася в області газета „Молодий буковинець”, колектив якої зміг відстояти власне лице.

3 листопада 1990 р. у річницю Буковинського віча 1918 р. вийшов перший номер газети „Буковинське віче”.

Влітку 1990 р. у Чернівцях було відроджено газету „Час” (закриту ще в 1940 р.), яка посіла особливе місце серед періодичних видань Буковини завдяки своєму радикалізму і бойовитості. А 24 листопада 1990 р. з ініціативи депутатів міської ради вийшов перший номер тижневика „Чернівці”. Вони стали своєрідними рупорами в боротьбі населення краю за соціальне і економічне відродження, в боротьбі за незалежність України.

В умовах проголошеної демократизації з'явилися можливості для створення громадських об'єднань, котрі би не перебували під жорстким контролем партійної системи. Однією з перших незалежних громадських організацій у краї, яка репрезентувала цей рух, було культурологічне Товариство „Оберіг”. Воно було створене у грудні 1988 р. за ініціативою журналістів та активних авторів комсомольської молодіжної газети „Молодий буковинець” під певним враженням діяльності прибалтійських народних фронтів та просвітницького Товариства Лева, яке вже діяло у Львові. Це товариство займалося питаннями культури, історії та екології. Цього ж року утворилося об'єднання молодих літераторів „Січ”. На фоні зростаючої стурбованості екологічним станом краю зароджується „Зелений рух Буковини” [72, с.62].

14 червня 1989 р. за ініціативою Товариства „Оберіг” та істориків університету в приміщенні обласного муздраттеатру вперше було вшановано пам'ять жертв сталінських репресій, які пройшлися буковинськими краєм в ніч із 13 на 14 червня 1941 р.

Через два роки колишні радянські політв'язні та жертви депортацій уже об'єдналися в Товари-

ство „Меморіал”, Спілку політв'язнів України та утворили румуно-молдавське товариство „Голгофа” і самі долучилися до проведення в усій області з 9 по 23 червня Днів пам'яті та скорботи, приурочених до 50-ліття сталінських репресій.

У листопаді того ж 1989 р. „Оберіг” разом із Асоціацією молодих істориків знову ж уперше відзначили річницю Буковинського народного віча 1918 р. та проголошення в краї української державності. А вже наступного, 1990 року день Буковинського віча було відзначено в Чернівцях багатотисячною маніфестацією. Після мітингу та інших акцій учасники свята рушили до центрального корпусу університету й за сприяння студентства вперше підняли національний синьо-жовтий прапор. Відтоді дата 3 листопада відзначається у Чернівцях як офіційне крайове свято [72, с.64-65].

На хвилі політичної активності 1989-1990 рр. виникло чимало інших громадських організацій демократичного спрямування, в яких об'єдналися молодь, віруючі, жінки. Серед них помітне місце посідали Спілка української молоді Буковини (СУМБ) і організаційно підпорядкована їй Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська студентська спілка (УСС). Всі вони створені у листопаді 1989 р. У грудні 1990 г. засновано Союз українок Буковини (СУБ). Робилися спроби відродити юнацьку організацію „Пласт”.

Значне місце у процесах національного відродження, котрі набували сили, належало крайовій організації Товариства української мови ім.Т.Г.Шевченка, створеній ще у лютому 1989 р. Крайова організація ТУМу відразу ж розгорнула широкомасштабну діяльність. Пропаганда рідного слова, численні концерти, святкові заходи Товариства охоплювали все більше людей, залучаючи їх до активної підтримки ідеї національного відродження [1, с.298].

На рубежі 80 – 90-х років на порядок денний ставиться питання про створення нових політичних партій. Їхні зародки вже існували. Так, у Чернівцях діяла група правозахисників, лідерами якої були брати Ганкевичі, В.Кузьмін та деякі інші. В липні 1988 р. вони об'єдналися в осередок Української гельсінської спілки (УГС), активність яко-

го була досить помітною. Незважаючи на переслідування з боку влади, члени УГС пропагували ідеї незалежності України, виступали проти порушення прав людини і русифікаторської політики. Невдоволення жителів краю існуючим станом речей зростало, і на хвилі політичного піднесення в Чернівцях та області виникають перші осередки нової громадсько-політичної організації, якій судилося зробити великий внесок у досягнення Україною державної незалежності. У серпні 1989 р. ці осередки утворили крайову організацію Народного руху України, котру першим очолив Л.Сандуляк. Створення Руху означало, що політичній монополії Компартії України прийшов кінець, і боротьба проти віджилої системи набула організованих форм [1, с.298].

У травні 1990 р. на базі осередку УГС у Чернівцях було створено крайову організацію Української республіканської партії (УРП), яка проголосила себе ідейним спадкоємцем Української гельсінської спілки – відомої правозахисної організації 60-70-х років. Цим самим було покладено край багатолітній монополії КППС у політичному житті краю й закладено першу цеглину в фундамент багатопартійного і плюралістичного суспільства. Саме УРП була першою з нових партій, офіційно зареєстрованих в Україні. А активісти „Зеленого руху” утворили Партію зелених України (ПЗУ), її організація у Чернівецькій обл. виникла в жовтні 1990 р. У вересні того ж року виникла ініціативна група зі створення на Буковині Демократичної партії України (ДемПУ), котра виступала виразником національних інтересів українського народу, водночас обстоювала право національних меншин на задоволення своїх культурних та національних потреб тощо. Головою обласної організації ДемПУ став професор університету Т.Кияк, якого згодом було обрано народним депутатом України від демократичних сил міста [1, с.298; 72, с.66].

На жовтень 1990 р. припадає виникнення чернівецької міського осередку Партії демократичного відродження України (ПДВУ). Всі новоутворені партії демократичного спрямування активно співпрацювали з Рухом і протистояли спробам контрнатупу обкому та райкомів КПУ.

Для протистояння комуністам і консолідації демократичних сил краю представники партій, рухів і громадських організацій утворили Буковинський комітет громадської згоди, названий „Злагодою”. До його складу ввійшли поряд із політичними силами українського державницького спрямування, як-от обласними організаціями НРУ, УРП, ДемПУ, Товариства української мови ім. Т.Шевченка „Просвіта”, Спілкою української молоді Буковини, Союзом українок Буковини та іншими, також громадські об’єднання національних меншин краю.

Важливою віхою на шляху демократизації суспільно-політичного життя були вибори народних депутатів СРСР. На початку 1989 р. почалася підготовка до виборів, на яких буковинці вперше за півстоліття отримали можливість висунути незалежних кандидатів. У Чернівцях переконливу перемогу на виборах тоді здобув лідер „Зеленого руху Буковини” проф. Чернівецького університету Леонтій Сандуляк.

Суттєвою прикметою демократичних процесів початку 1990-х, яка стала визначальною у подальшому суспільно-політичному житті Чернівців, було утвердження європейських ідей розширення прав місцевого самоврядування. Вже у вересні 1990 р. координаційна рада Демократичного блоку Чернівецької міської ради, створеного демократично налаштованими місцевими депутатами за зразком Демблоку Верховної Ради СРСР, винесла на обговорення проект ухвали міськради про владу, який значно розширював повноваження міської ради. Проект передбачав, що міська рада є вищим органом державної влади в межах своєї компетенції на підпорядкованій їй території. Рішення та постанови вищих виконавчих органів, які не узгоджувалися з рішеннями міської ради, рекомендувалося приймати виконкомом до виконання лише після ухвалення їх міською радою. Одним із перших пунктів проекту гарантувалося дотримання визнаних світовим співтовариством прав і свобод людини, закріплених у „Загальній декларації прав людини” [72, с.75].

Конкретним уособленням ідеї розширення прав міського самоврядування стало збільшення повноважень мера Чернівців, чи голови місьвиконкому, який за панування КПРС виконував фактично диспетчерські функції з вирішення гарячих проблем міського господарства. Наприкінці 80-х цю посаду обіймав П.Каспрук, який завдяки принциповій позиції і рішучим діям під час екологічної катастрофи, що спіткала місто восени 1988 р. і жертвами якої стали передусім чернівецькі діти, набув великого авторитету серед городян. 21 грудня 1990 р. на черговій сесії міської ради П.Каспрука було обрано також головою міської ради, що зробило мера повновладним господарем у місті. Характерно, що кандидатуру П.Каспрука підтримала як компартійна більшість депутатів, так і Демблок: це засвідчило здатність кандидата консолідувати різні політичні угруповання задля спільної праці на благо всіх городян [72, с.75].

19-21 серпня 1991 р. група керівних партійних та державних діячів СРСР здійснила спробу зберегти тоталітарну імперію, захопивши владу в Москві. При перших звітках про цей заколот на Центральну площу Чернівців вийшли члени Руху, УРП, ДемПУ та інших демократичних організацій. Вони підняли гасла проти дій заколотників, за збереження і розвиток демократичних процесів. А вже 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України проголосила Акт незалежності України. У підготовці цього історичного документа активну участь взяв буковинець Леонтій Сандуляк.

При звістці про те, що Україну проголошено незалежною державою, в Чернівцях відбувся масовий мітинг. На ньому виступили новий керівник крайової організації Руху проф. університету Олег Панчук, інші авторитетні лідери демократичних організацій, а також представники державної влади. На адміністративному будинку, котрий з 1940 р. займав обком КПУ, а також над мерією було вивішено українські національні прапори. Позачергова сесія міської ради 29 серпня ухвалила взяти на свій баланс майно КПРС-КПУ на території міста, демонтувати пам’ятник Леніну в Чернівцях та протягом місяця перейменувати чернівецькі

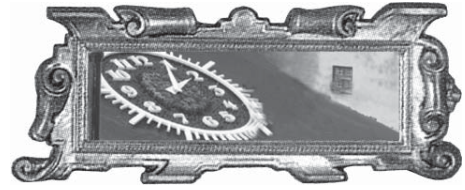
вулиці й площі, назви яких пов'язані з ідеологією і практикою тоталітаризму. Більшість цих ухвал були втілені в життя досить оперативно.

На референдумі 1 грудня 1991 р. переважна більшість буковинців проголосувала за незалежність України. Результати референдуму підтвердили, що 92,7 відсотка населення області висловилося за незалежність Української держави і тим самим за її територіальну цілісність [1, с.300-301]. В таких складних умовах жителі міста Чернівці робили свій вклад у створення незалежної Української держави.

Безперечно, за період радянської влади завдяки наполегливій праці всіх жителів міста було здійснено певний крок вперед у соціально-економічному та суспільному житті краю. Цьому сприяла Чернівецька міська рада різних скликань та її виконком, які у різний час очолювали: Нікітін Олексій Іванович (1940-1941), Кошовий Антон Іванович (1944-1945), Грицай Олександр Никифорович (1945-1948), Козачук Іван Федорович (1948), Котко Полікарп Архипович (1949-1950), Гутафель Віктор Іванович (1950-1954), Михайловський Михайло Іванович (1954-1959), Донченко Петро Іванович, Толмач Василь Петрович (1964-1971), До-

цюк Володимир Федорович (1972-1985), Каспрук Павло Михайлович (1985-1991), Бойко Іван Васильович (1991), Городецький Георгій Дмитрович (1991). Однак через непереборні хвороби тоталітарної економіки, яка вичерпувала свої екстенсивні можливості, позитивні досягнення в галузі добробуту народу не вдалося закріпити і розвинути далі. Економіка країни не була переведена з екстенсивного на інтенсивний шлях розвитку. Повільно впроваджувалися у виробництво досягнення науки і техніки, що негативно відбилося на кількісному і особливо якісному виробництві товарів. Економіка міста, як і всієї країни, поступово сповзала в глибоку соціально-економічну кризу, яка доповнювалася і політичною кризою. Ці процеси спричинили тоталітарні методи господарювання, монополія компартійного апарату на владу, його неспроможність здійснити вкрай необхідні реформи економічного і політичного характеру, небажання побудови справді демократичного суспільства. Все це свідчило про те, що радянське суспільство вступило в глибоку кризу, з якої йому не судилося вийти. Мешканці Чернівців вступали у невідомий їм етап незалежної Української держави, вибір на користь котрої вони зробили на референдумі 1991 року.

ЧЕРНІВЦІ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

ВАСИЛЬ ХОЛОДНИЦЬКИЙ

Зміни в соціально-економічних відносинах

Після бурхливої осені 1991 р. суворя дійсність економіки перехідного періоду швидко вивітрила із голів чернівчан, як і решти жителів країни, романтичні настрої доби перебудови та національного відродження, які пов'язувалися з демократизацією і незалежністю. Колишні мітингові оратори та організатори пікетів зіткнулися з новими проблемами соціально-економічного характеру, до вирішення яких більшість із них були не готові.

Перехід на курс реформування економіки, що розпочався з відпуску цін на промислові і продовольчі товари, привів до глибокої економічної кризи, що визріла у надрах соціалістичного суспільства. Продовольча криза змусила ще в 1990-1991 роках запровадити талони практично на всі основні види продуктів та товарів повсякденного вжитку.

Болісно чернівчани переживали обвальну руйнацію звичної радянської системи соціального захисту із регулярною виплатою двічі на місяць зарплати, путівками для оздоровлення дітей за рахунок профспілки, шансом отримати у багаторічній черзі безплатно квартиру і т. д.

Городяни зустрілися з небувалою раніше інфляцією (1993 р. – 10256%, 1994 р. – 501,3%, 1995 р. – 286,1%, 1996 р. – 39,6%), розмір середньомісячної

зарплати набував небувалих масштабів. Так, середньомісячна зарплата робітників і службовців області становила: у 1992 р. – 10 тис. українських карбованців, 1993 р. — 337 тис., 1994 р. – 2,7 млн. крб., 1995 р. – 5,7 млн. крб. Все працююче населення враз стало „мільйонерами” [2, с.39].

Хоч номінальна зарплата робітників і службовців у 90-і роки зростала (у 1993 р. – у 33 рази, у 1994 р. – у 4,4 рази, у 1995 р. – у 5,6 рази, у 1996 р. – у 1,8 рази), реальна зарплата внаслідок інфляції, росту цін на споживчі товари знижувалася (причому, у 1994 р. – на 25%). Якщо ціни у 1995 р. порівняно з 1990 р. зросли (в укр. крб. порівняно з рад. крб.) майже у 77 тис. раз, то середня заробітна плата по області – у 19 тис. раз, тобто її купівельна спроможність знизилася за першу половину 90-х років у 4 рази. У 1997 р. номінальна зарплата робітників і службовців зросла по місту майже до 116 гр., але реальна зарплата становила 99 гр., бо продовжувався ріст цін на споживчі товари [2, с.319].

Справжнім соціальним лихом стала тривала (по кілька місяців) невивплата зарплати (як і пенсій, стипендій та ін.). Так, за 1996 р. борг держави по зарплаті робітникам і службовцям становив 58 млн. гр. В цих умовах розрахунки товарами та сировиною набувають неабияких розмірів. Дійшло до того, що навіть вчителям зарплату стали компенсувати окремими видами продуктів харчування, меблями і спиртними напоями.

Чи не найбільшою бідою стало зростаюче безробіття. 17 липня 1991 р. у Чернівцях офіційно було зареєстровано першу безробітну людину. В 1992 р. безробітних уже числилося 1115, 1993 р. – 4,3 тис, 1996 р. – 11,5 тис, 1997 р. – майже 17 тис. За 1992-1997 рр. число працюючих скоротилося на 25%.

Зростало приховане безробіття. Так, у 1995 р. через згортання виробництва кожний четвертий серед працюючих перебував у вимушеній безоплатній відпустці, 150 тис. працездатного населення (29%) були поза сферою зайнятості. У 1997 р. реальне безробіття становило приблизно 1/5 усіх працюючих. Сума виплачуваної допомоги по безробіттю була незначна. Приміром, у 1996 р. вона становила 489,9 тис. гр., або по 43 гр. на одного безробітного на місяць. У місті створювався ринок праці [2, с.320].

Складна економічна обстановка негативно вплинула на демографічні процеси. Практично протягом 90-х років місто мало негативний приріст населення, тобто більше помирало, ніж народжувалось. Так, якщо в 1989 р. у місті нараховувалося 256,6 тис. мешканців, то станом на 5 грудня 2001 р. кількість мешканців міста становила 240,6 тис. осіб. Тобто за вказаний період населення міста зменшилось на 16 тис. чол. Ця проблема перекочувала і в нинішнє століття. Зокрема, за даними 2002 р. кількість народжених дорівнювала 1849 осіб, а кількість померлих – 2541 особу. Таким чином, за природнім приростом простежується негативне сальдо в 692 особи [15, 28].

Щоправда, певна стабілізація економічної ситуації в кінці 90-х років, а також стійка тенденція до економічного відродження краю сьогодні, деяке покращення матеріального становища населення призвело також і до позитивних зрушень в демографічній ситуації. Чисельність населення в місті станом на 1 січня 2006 року склала вже 244,9 тис. осіб [4], у 2008 році – 249,5 тис.

У складній ситуації перехідного періоду кожен житель міста рятувався, як міг. У плані виживання торгівля посіла у 90-і роки особливо помітне місце. Поруч з традиційною державною та кооперативною (магазинною) торгівлею небувалих розмірів набула стихійна базарна торгівля, котра

з часом набирала цивілізованих форм. У цю сферу ринули десятки тисяч безробітних краян. Користуючись незнаною раніше відкритістю кордонів, прагнучи подолати горезвісний постійний радянський дефіцит усього найнеобхіднішого та намагаючись заробити щось на прожиття, а то й збагатитися, новоявлені „бізнесмени” заповнили десятки нововідкритих базарів (особливо відомого Калинівського у Чернівцях) порівняно дешевим, яскравим крамом, привезеним із Туреччини, Китаю, Польщі, Індії, Угорщини, Сирії, Арабських Еміратів та інших країн.

У такий спосіб з часом вдалося подолати товарний дефіцит. Але все це обернулося і масовим „придушенням” багатьох власних товаровиробників, які, не витримавши конкуренції, мусили різко згорнути виробництво, втративши ринки збуту та заробітки. Об’єктивно чернівчани стали працювати на закордонного товаровиробника і душити власного. Тому обсяги торговельного обороту власними товарами в області у першій половині 90-х років знижувалися (наприклад, у 1995 р. порівняно з 1994 р. – на 16%). Лише з 1996 р. намітилося незначне (+2,8%) зростання товарообороту і платних послуг, але не стільки за рахунок росту товарної маси, скільки за рахунок випуску дорожчих товарів [2, с.322].

Не останню роль у торговому обороті міста відігравали ринки, які організовувались спочатку стихійно. За 10 років незалежності України в Чернівцях було створено 6 постійнодіючих та 17 тимчасових ринків, з них 22 спеціалізовані та один загального напрямку діяльності [31]. Станом на 1 січня 2008 р. у місті функціонувало вже 25 постійних ринків і мікроринків, з яких: 15 продовольчих, 7 непродовольчих, 1 змішаного типу та 2 квіткові. За час свого існування ринки відіграли позитивну роль у плані створення додаткових робочих місць та залучення на них громадян із місць стихійної торгівлі (наявність обладнаних торгових місць в 1996 р. складала 7645, в 2000 р. – 11120, а в 2007 – 15,3 тис.). Збільшено податки і збори до місцевого бюджету. Так, надходження ринкового збору в 1996 р. визначалися в сумі 1,6 млн. грн., за 11 місяців 2000 р. – 4,96 млн. грн., в 2007 р. – 14,9 млн. грн., з них 11 млн. грн. припадало на МТК

„Калинівський ринок”. Покращилось торговельне обслуговування населення [32].

З метою насичення внутрішнього ринку продовольчими і непродовольчими товарами, в тому числі й місцевих товаровиробників, в місті щорічно проводилося до 8 ярмарків, виставок-продажів, демонстрацій товарів та послуг. У липні 1997 р. відновив свою діяльність Петрівський ярмарок, що проводився традиційно до радянської влади. З року в рік розширювалась і кількість його учасників. Лише в 2007 р. у цьому ярмарку взяли участь 500 суб'єктів господарської діяльності міста, районів області та 14 регіонів України.

Таким успіхам сприяло й те, що сфера торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування з початком 2000 р. майже повністю були роздержавлені і побудовані на приватній і колективній формах власності. Значно розширилася мережа торговельних закладів, об'єктів побуту та громадського харчування, особливо в центральній і прилеглих до неї частинах міста [25].

В наступні роки кількість об'єктів торгівлі невпинно зростала. Так, у 2002 р. в місті нараховувалося 1430 торговельних закладів, що немислимо було собі у явити подібне у радянські часи, а в 2007 р. – 1784. Їхній товарообіг на одного мешканця збільшився відповідно з 1262 грн. до 4916 грн. Зростання відбулося за рахунок нового будівництва, реконструкції нежитлових приміщень, переобладнання житла. Лише за 2007 р. мережа торгівлі поповнилася 158 новими об'єктами [15, 32]. Серед них за значним розміром торговельної площі, великим вибором товару, різноманітністю форм продажу, товарів і послуг, що надавалися: торговельно-побутовий комплекс „Боянівка”, торговельний комплекс „Екватор”, гіпермаркет продуктів харчування „Караван”, торгівельний центр „Метро” тощо. Отримали подальший розвиток прогресивні форми торгівлі: самообслуговування (мережа фірми „Колос”), склад-магазини (БВ „ПАК”, ЗУСК „Продторг”), багатопрофільні фірми (роздрібні та гуртовий продаж промислових і продовольчих товарів, ремонт технологічного обладнання, виготовлення напівфабрикатів, продукції громадського харчування) тощо. Розвиваються форми торгівлі за каталогами, зразками,

на замовлення. Створюється мережа магазинів на околицях.

Наприкінці липня 1991 р. у Чернівцях після вимушеної піввікової перерви відновила свою діяльність Буковинська біржа – установа, про яку більшість городян до того часу мала лише приблизну уяву. Тепер вона виявилася дуже доречною у справі переходу до нових економічних відносин [25].

Безперечно, ті городяни, які знайшли себе в торгівлі чи іншому бізнесі, або знайшли прикладання своїх рук у сфері харчування, побутового обслуговування тощо, в значній мірі змогли захистити себе та свої родини від ударів ринкової стихії. Гірша ситуація була в тих, хто не мав такої можливості.

Керівництво міста, як і держави в цілому, вживало екстрених заходів для надання допомоги малозабезпеченим сім'ям. Цьому сприяла й діяльність спеціально створених для вирішення даної проблеми структур. Зокрема, в Чернівцях на початку 90-х років створені 3 управління праці та соціального захисту населення районних в місті рад (Шевченківської, Першотравневої, Садгірської) і управління праці та соціального захисту населення міської ради, які в своїй роботі взаємно доповнюють один одного. В місті діють також комунальний центр соціальної та медичної допомоги самотнім непрацездатним громадянам “Турбота”, Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, Центр ресоціалізації для бездомних при об'єднанні громадян “Народна допомога”, геріатричний пансіонат, міський притулок для неповнолітніх, Буковинський міжрегіональний центр професійної реабілітації інвалідів тощо. З середини 90-х років надаються державні субсидії малозабезпеченим сім'ям, що відіграло позитивну роль у поліпшенні ситуації в місті.

З 1995 р. в Чернівцях самотнім малозабезпеченим громадянам похилого віку та інвалідам надаються пільги по ремонту складної електропобутової техніки. За наданням цієї пільги в 2002р. звернулось 9 громадян, прохання яких були задоволені. 509 підопічним міського центру “Турбота” та 42 підопічним міського Товариства Червоного Хреста здійснюється безкоштовне прання білизни. З

червня 2000 р. для малозабезпечених непрацевдатних чернівчан запроваджено пільгове користування послугами лазень [14].

З метою запобігання ранньому соціальному сирітству в пологових стаціонарах міста функціонують консультативні пункти центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. За період з 2005 – 2008 рр. до цього часу зареєстровано 36 випадків відмов, з них 28 матерів змінили свій намір відмовитися від новонародженої дитини.

Для працевлаштування молоді з 2002 року при центрі зайнятості працює молодіжна біржа праці. Цього ж року до неї звернулося 364 молодих людей, 169 роботодавців, 150 осіб влаштовані на постійні та тимчасові робочі місця.

В службі психологічної допомоги діє „Телефон довіри”, який працює з 2004 р. Станом на 1 грудня 2007 р. в службі зареєстровано більше 10 тис. дзвінків. Найбільша частина звернень – проблеми стосунків у сім'ї, юридичні та інформаційні консультації, питання зайнятості.

Безперечно, всі ці та інші заходи дали в комплексі перші позитивні зрушення. Так, вже в 2002 р. в місті спостерігалася тенденція до стабілізації ринку праці. Протягом січня-листопада 2002 р. в міському центрі зайнятості на обліку перебувало 9,4 тис. незайнятих громадян, що на 23,3% менше, ніж за відповідний період попереднього року. За цей же період до міського центру зайнятості за сприянням у працевлаштуванні звернулося 6259 громадян. Із числа зареєстрованих безробітних 43,1% займали посади службовців. Найбільшу питому вагу серед осіб, що мали статус безробітного, складали жінки – 67,8%, молодь віком до 28 років – 22,8%. Майже 17% безробітних підпадали під категорію соціально-незахищених громадян [15].

Якщо в 2000 р. було працевлаштовано 1933 особи, в 2001 р. – 3460, то в 2002 р. – 3945 осіб. Позитивним показником було й те, що переважно всі вони були працевлаштовані на вільні та новостворені робочі місця за сприяння державної служби зайнятості. Протягом 2007 р. в місті створено 9068 нових робочих місць. У економіці збережено

стійку тенденцію зростання середньомісячної заробітної плати. Якщо в 2005 р. розмір середньомісячної зарплати становив 711,2 грн., в 2006 р. – 907,2 грн., то в 2007 р.- 1161 грн. Так, на кінець 2006 р. у всіх сферах діяльності в місті було зайнято 119,4 тис. чернівчан, що становило понад 74% від населення міста працевдатного віку. Зменшився до 1% і рівень безробіття [14, 15].

Адресна грошова допомога була надана 2627 малозабезпеченим сім'ям на загальну суму 296,6 тис. грн. 479 малозабезпечених чернівчан за кошти міського бюджету та міської благодійної акції „Милосердя” отримали гаряче харчування в їдальні об'єднання громадян „Народна допомога”, 51 був оздоровлений в пансіонаті „Зелені пагорби” та в лікарні відновного лікування в с.Брусниця, 437 скористалися послугами лазень за 50% вартості. 380 підопічним комунального центру „Турбота” та міської організації Товариства Червоного Хреста України щомісячно здійснювалося безкоштовне прання білизни тощо.

Тобто малозабезпечені сім'ї не залишилися без уваги з боку держави і тому мали можливість виживати завдяки допомозі всієї міської громади

Будівництво та благоустрій міста

В плані задоволення соціальних потреб громадян велика роль належала будівельному сектору економіки, особливо будівництву житла. З початком 90-х років обсяги **будівництва житла** в Чернівцях скоротилися з 82,9 тис. м² до 60,19 тис. м² у 2002 р. Через відсутність централізованих капіталовкладень швидко збільшувалася частка індивідуального будівництва і зменшувалася частка багатоквартирного. У 2002 р. це співвідношення становило відповідно 76% і 24%. У розрахунку на 1 жителя житловий фонд на 01.01.2003 р. складав 19,4 м² [15]. У 2007 році у місті збудовано житла 121,6 тис. м², 2008 р. – 148,9 тис. м².

Індивідуальними забудовниками активно освоювалися вільні земельні площі, які надавалися виконкомом міської ради на околицях міста. В першу чергу це територія Роші, Роші-Стинки, Садгори. В нинішньому столітті стали активно забудо-

уватись земельні площі в Ленківцях, на південній околиці міста в районі заводу „Кварц”, а також площі, які знаходились раніше під дослідною станцією, що в південно-західній частині міста тощо. На цих та інших територіях вирости прекрасні котеджі, збудовані громадянами міста за власні кошти та за рахунок кредитування.

У рамках реалізації міської програми реформування і розвитку житлово-комунального господарства комунальної власності територіальної громади Чернівців на 2005-2010 рр. та 10 цільових програм з різних напрямків цієї сфери подальший розвиток здобула вся система житлово-будівельного господарства міста. Житловий фонд міста на 1 січня 2008 р. склав 3761 будинок комунальної власності загальною площею 2,52 млн. м² [32].

Однак значна частина чернівчан не в змозі дозволити собі побудувати власне житло. Високі процентні ставки за кредит також не сприяють їхньому залученню до будівництва квартир. Тому зростають квартирні черги. Зокрема, в 2006 р. на квартирному обліку перебувала 9131 сім'я, а в 2007 р. – 9490, з них мали право на позачергове отримання житла 733 сім'ї. А буде місто власного житла надто мало. Зокрема, в 2007 р. ордери на житло було видано 86 сім'ям [32].

Інтенсивно відбувався процес приватизації житла. З початком реалізації Закону України „Про приватизацію державного житлового фонду” з січня 1993 р. і до початку 1998 р. у Чернівцях було приватизовано 27160 квартир із 37160 квартир та одноквартирних будинків. Це 73,1% від житлового фонду, що перебував на балансі міськжитлоуправління і підлягав приватизації. Станом на 1 січня 2008 р. по місту було приватизовано вже 43,3 тис. квартир, що складало понад 83% від їх загальної кількості. Згідно з чинним законодавством не підлягали приватизації близько 2 тис. квартир [25].

Приватизація житлового фонду й, зокрема тимчасового житла (гуртожитків), ще більше загострила житлову проблему молоді. Проте лише незначна частка молоді вважає доцільним перебувати на квартирному обліку. Так, станом на 1 травня 2003 р. на такому обліку перебували 17300 осіб,

з яких 185 – молоді сім'ї, 71 – одинокі молоді громадяни, всього 603 особи, включаючи дітей. Міськвиконкомом розроблена Програма розвитку молодіжного житлового будівництва та забезпечення молоді житлом у місті Чернівцях на 2003 – 2012 роки. Починаючи з 2000 р. у місті діє система пільгового довгострокового кредитування будівництва (реконструкції) житла для молоді [19].

В останні роки Чернівці переживають відчутний розвиток **сфери послуг**. З'являються нові кафе, бари, крамниці, салони, агентства, майстерні тощо. І це добре. Однак приватизація будівель та приміщень у центральній частині міста та використання їх під магазини, офіси, ресторани, кав'ярні тощо, а особливо перепрофілювання приміщень, прагнення розширити площу шляхом самочинного знесення стін, колон, перегородок завдає непоправної шкоди будівлям та людям.

Після обвалу будинку, що по вул. О. Кобилянської, 19 (збудованого ще в 1883 р.), який стався 22 червня 2002 р. і привів до людських жертв, міським головою було видано розпорядження щодо призупинення надання дозволів на переобладнання житлового і нежитлового фондів у Чернівцях до закінчення нової інвентаризації будівель і споруд міста. Будинок протягом року відбудували, але життя двох його мешканців не повернеш.

Обвал житлового будинку в Чернівцях став сигналом для створення спеціального фонду підтримки об'єктів старої забудови міста в масштабах усієї країни.

Третя сесія Чернівецької міської ради чотирнадцятого скликання від 27 червня 2002 р. прийняла постанову „Про охорону пам'яток містобудування та архітектури, розташованих на вул. О.Кобилянської”. Відповідно до рішення, крім всього іншого, було заборонено проїзд транспортних засобів по цій вулиці. Такі кроки були продиктовані результатами обстеження житлового фонду старої частини міста з метою його збереження. Саме з метою збереження архітектурної спадщини історичного центру Чернівців в цьому році було створено заповідну територію в центрі старої частини міста, проводилися ремонтно-рес-

тавраційні роботи фасадів будинків, тротуарів із залученням коштів власників та орендарів будинків. На 2002 р. з державного бюджету передбачалося виділити 400 тис грн. на ремонтні та реставраційні роботи у старій частині міста.

Поряд з будівництвом нового житла міськвиконкомом збільшуються обсяги робіт як із поточного, так і з капітального ремонтів житлового фонду. Особливо актуальною ця проблема поставила перед міськвиконкомом у плані проведення ремонтних робіт до 600-річчя міста. Заплановано відновити фасади понад 460 будинків.

З метою об'єднання зусиль підприємств, установ, організацій міста та фізичних осіб для виконання ремонтно-опоряджувальних робіт на фасадах і покрівлях житлових і нежитлових будинків та споруд за кожною запланованою до ремонту будівлею закріплено посадових осіб виконавчих органів міської ради.

За районними радами закріплено також 45 будівель та споруд відомчого підпорядкування, фасади та покрівлі яких рекомендовано відремонтувати розміщеним в них підприємствам та установам.

Зростає кількість будинків, які утримуються об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). Так, якщо у 2003 р. таких об'єднань нараховувалось 63, то в 2007 р. – 127. Поряд з цим зростає кількість органів самоорганізації населення (ОСН) – з 62 у 2003 р. до 109 у 2007 р. Переважна більшість ОСББ та ОСН позитивно вирішують питання збереження, утримання житлового фонду в належному санітарному стані та інших нагальних потреб мешканців [32].

Здійснюється поступове оснащення житлового фонду міста приладами обліку та регулювання споживання води, газу і теплової енергії за рахунок районних бюджетів розвитку, шляхом надання мешканцям безвідсоткового кредиту. Всього в місті встановлено 41062 прилади від загальної кількості абонентів (60062).

Успішно вирішувалися проблеми **газифікації** міста. Так, вже на початку 1998 р. газифікацію міста було здійснено на 92%. За попередні 4 роки

цей показник збільшився на 10%. За рахунок бюджетних та позабюджетних коштів прокладено газопроводи загальною довжиною 12190 м і зроблено 279 підключень, на що витрачено 609611 грн. (це вул. Горіхівська, П.Нахімова, Заболотівсько-Снятинська та вулиці і провулки Стрийська, Сторожинецька, Марморозька, В.Стефаніка (катодна станція), Широка, Таманська (ГРП) та Путивльська). 63% всіх робіт за цей період часу виконано в Садгірському районі, 26% - у Ленінському (нині – Шевченківському) та 7,5% – в Першотравневому. В наступні роки проводилися роботи забезпечення жителів міста стаціонарним газопостачанням. У 2007 р. введено в дію першу чергу другої гілки від с. Рідківці до с. Магала довжиною 6,1 км [24, 32].

Значна увага приділялась також **водопровідній системі** міста. Так, у 1997 р. для покращення якості очищення питної води на водопровідно-очисних спорудах в с. Вікно були встановлені фільтри німецького виробництва, завдяки чому вдалося зменшити вміст важких металів та органічних сполук у воді в 2-3 рази. Крім цього, в 2007 р. відремонтовано і замінено водопровідні мережі довжиною 10,3 км та каналізаційних мереж – 0,6 км [32].

3 грудня 2005 р. введено в експлуатацію каналізаційний колектор у Садгорі, який споруджено за унікальною технологією, що дало можливість розпочати „каналізування” цього мікрорайону та створило перспективи для розширення житлового будівництва.

До спорудження каналізаційних та водопровідних мереж в 2007 р. у Чернівцях на умовах співфінансування з міського бюджету були залучені 27 товариств мешканців, що дозволило в цьому році каналізувати 20 вулиць. Водночас за кошти міського бюджету проводилась заміна усіх інженерних комунікацій на історичній пішохідній вулиці О.Кобилянської, де вони не замінювалися з часів Австро-Угорщини. Завершено також будівництво каналізаційного дюкера (прохідної системи) через р. Прут вартістю майже 12 млн.грн.

Щоправда, роботи у цій сфері, як і в багатьох інших, дуже багато. Нині Чернівці забезпечені

каналізаційними мережами менше, ніж на 60%. У центральній частині міста діє каналізаційна система, побудована ще в 1896-1946 роках. Відсутність каналізаційних мереж стримує освоєння нових житлових районів перспективної забудови. Тому у 2006 р. було прийнято Програму каналізування Чернівців, впровадження якої розраховано здійснити до 2015 р. Загальна вартість програми каналізування Чернівців становить понад 178 млн. грн. [15, 22].

Облаштування **доріг та тротуарів** міста має також неабияке значення. Переважна увага зосереджувалась на ремонтних роботах, котрі завжди були актуальними у Чернівцях. Так, протягом 1994-1997 рр. у місті було відремонтовано 59,9 тис. м² асфальтового покриття, 26,5 тис. м² бруківки, використано 19,5 тис. м³ гравію на гравійних дорогах, відремонтовано 1136 колодязів зливної мережі, замінено і встановлено 965 нових люків і решіток.

Капітально відремонтовані вул. В.Івасюка, М.Фрунзе, Ю.Федьковича, П.Тольятті, тротуари по вул. М.Заньковецької. Досить якісний ремонт покриття був зроблений на спусках по вул. Ю.Гагаріна та М.Заньковецької, яке тримається вже довго, в той час як раніше доводилось його замінювати двічі на рік [25].

Що стосується ремонту доріг, то до 2006 р. здійснювався тимчасовий ямковий ремонт, який не давав належного ефекту. Такий ремонт не витримував інколи одного сезону. У 2006 р. на ремонт та утримання чернівецьких доріг було виділено майже 56,6 мільйона гривень, що дало можливість вперше розпочати реконструкцію низки вулиць методом відновлення асфальтобетонного покриття із застосуванням комплексу "Реміксер-4500". Загальна протяжність виконаних робіт 2006 р. становила 13,7 кілометра (регенерацію дорожнього покриття проведено на вулицях Університетській, М.Ватутіна, Бр.Руснаків, Червоноармійській, Калинівській, Ізмайлівській, Руській). До кінця року було реконструйовано асфальтобетонне покриття на вулицях Головної та В.Комарова. Всі роботи проведено з високою якістю. Продовжувалося будівництво об'їзної дороги.

В 2006-2008 рр. р. здійснено капітальний ремонт вул. Комунальників, О.Боярка (на ділянці від вул. Головної до вул. В.Гаврилюка), Е.Штейнбарга, Ентузіастів, Нагірної, Дубинської (на ділянці від просп. Незалежності до вул. Сторожинецької), пров. Складського. За допомогою спецмашини „Олекса” методом просочування було відремонтовано вул. Ю.Федьковича, М.Фрунзе, просп. Незалежності, О.Кошового, В.Комарова, І.Стасюка, Південно-Кільцевої, Я.Налепки, І.Підкови, Сторожинецької, Головної, В.Чапаєва, Ф.Полетаєва та інші. Одночасно продовжується ремонт тротуарів із заміною бордюрів.

Крім того, до ремонту вулиць був залучений Луцький облавтодор, котрий провів роботи із поверхневої обробки вулиць Хотинської та Галицький Шлях. Аналогічні роботи виконав Тернопільській облавтодор на вул. Сторожинецькій. В той же час у місті тривало будівництво нової дороги по вул. С.Воробкевича, реконструкція вулиць Стрийської, В.Винниченка, Шкільної, А.Пумнула, А.Мицкевича, М.Садовського, розширення вулиці Червоноармійської, зовнішнього освітлення та контактної мережі тролейбусів по вул. Головної та Ю.Гагаріна. Завершено реконструкцію вулиць Й.Гете, 29 Березня, П.Сагайдачного, Миру, Київської, Руської тощо [17].

Значні роботи проводилися з освітлення міста. Зокрема, підприємством ДКП „Міськвітло” у 2005 р. на вулицях міста та міжбудинкових проїздах замінено 1180 світильників на нові світильники „Сінтра”, „Опало”, „Медіо”, ЖКУ-150 з покращеними світлотехнічними характеристиками. Проведено роботи із підсвічення будинків на площах Філармонії та Центральній [17].

Незважаючи на всі негаразди кінця минулого та початку нинішнього століття, щорічно трестом зеленого господарства та протизсувних робіт проводилися значні заходи по **озелененню** столиці буковинського краю. Тільки в 2007 р. ними висаджено понад 3 тис. дерев, 12,7 тис. кущів, 161 тис. квітів, влаштовано майже 40 тис. кв. м газонів, сформовано та обрізано біля 3 тис. дерев, зрізано 813 аварійних дерев тощо. Одночасно відбувалось

облаштування скверів, реконструкція площ міста. Після реконструкції набула гарного вигляду площа Філармонії. Завершуються капітальні будівельні роботи по облаштуванню площі Турецької криниці.

Безперечно, всі ці зусилля сприяють покращенню зовнішнього вигляду міста, роблять його привабливим. Сьогодні місто справляє гарне враження на гостей, туристів, кількість яких з кожним роком зростає.

Тож не випадково у рейтингу комфортності українських міст, який за результатами експертного дослідження щорічно складає журнал „Фокус”, місто Чернівці у 2008 році посіло перше місце серед міст України.

Промисловість

Промисловість буковинського краю також переживала складний період. Більшість промислових підприємств значно скоротила своє виробництво. Питома вага промисловості у валовому національному продукті впала у 1996 р. до 41%.

На жаль, не всі підприємства витримали випробування жорсткої конкуренції, котра прийшла до міста разом з реалізацією курсу на ринкові відносини. Перестали існувати в колишніх об'ємах „Гравітон”, „Кварц”, „Темп”, „Вимірювач”, „Радіозавод” тощо. Спроба вдихнути життя в окремі з них за допомогою іноземних інвестицій на початку нинішнього століття не привела до бажаного результату.

Критичний спад промислового виробництва міста відбувся в 1994 р. і становив 35,3%. Починаючи з 1995 р. темпи зниження значно уповільнилися і склали в 1997 р. (в порівнянні з 1996 р.) 13,9%. Або скоротилися за цей період на 21,4%. Іншими словами, якщо в 1994 р. зменшились обсяги виробництва 62 підприємств (86,1% від загальної кількості), то в 1997 р. – 45 підприємств або 51,1% [24].

1998 рік став рубіжним для промисловості Чернівців. Падіння промислового виробництва не лише припинилось, але й було досягнуто першого зростання виробничих показників. Ця динаміка

зберігалася і в наступні роки. Зокрема, обсяги виробництва промислової продукції в 2002 р. склали 525,7 млн. грн., у 2006 р. – 795,8 млн. грн. [17].

Було проведено значну роботу із завершення реформування власності. Стрімкими темпами став розвиватися приватний сектор економіки, який був ліквідований остаточно в місті ще в перші повоєнні роки, а тепер був покликаний до життя новітніми реаліями. Так, якщо в 1994 р. було 89 державних підприємств, то на кінець 1997 р. їх залишилося лише 11, причому шість із них перебували в стадії приватизації. Кількість акціонерних товариств та колективних підприємств зросла з 20 до 63. Більшість населення одержала приватизаційні майнові сертифікати, використавши своє право на частку державного майна в процесі так званої сумнівної „ваучерної приватизації”, що розпочалась з 1993 р.

У 2007 р. в промисловому комплексі міста склалися виробнича структура на базі 65 підприємств, які представляли 10 галузей. Визначальними серед них була харчова та з перероблення сільськогосподарської продукції (33% від загальноміських обсягів виробництва товарної продукції), машинобудування (23%), легка промисловість (19%), виробництво та розподіл електроенергії (9%). Зберігається позитивна тенденція зростання обсягів виробництва на акціонерних товариствах «Трембіта», «Акцент ЛТД», «Розма», «Кварц», «Восход», «Олійно-жировий комбінат», «Чернівцім'ясопромсервіс», «Міськмолзавод», «Карпати», «Цегельний завод №3» та деяких інших. Вироблено товарів народного споживання на 212 млн. грн., що становило більше 60% від загального обсягу споживчих товарів області. Майже половина з них належали до продовольчої групи. Збільшилось виробництво м'яса, включаючи субпродукти I категорії, ковбасних виробів, продукції з незбираного молока, взуття з полімерних матеріалів, швейних виробів. Частка бартерних операцій знизилась до 3,8 % [32].

Всього промисловими підприємствами міста у 2007 році вироблено товарної продукції в порівняльних цінах на 925,2 млн. грн., що на 152,4

млн. грн. більше, ніж у 2006 році (772,8 тис. грн.). Щодо кількості підприємницьких структур міста, то за 10 років (з 1997 р. по 2007 р.) їх кількість зросла більше, ніж у 6 раз. Так, в 2007 році у малому підприємстві міста вже працювало 27,9 тисячі суб'єктів господарювання, з них 2492 малих підприємства. Їх частка в обсязі реалізованої продукції загалом по місту склала 12,7%, що було одним з найвищих показників у державі [32].

Зростання економіки краю, вирішення соціальних проблем немислимі без залучення іноземних інвестицій. Вже в 1997 р. загальний обсяг інвестицій у підприємства міста склав 2,8 млн. дол. США, що в 1,8 рази більше, ніж у 1996 р. Загалом в економіку міста іноземними інвесторами в 2007 р. було вкладено 12,7 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій. Ці інвестиції здійснили нерезиденти з 35 країн світу. Найбільшу частину склали іноземні інвестиції у промисловість (37%), в операції з нерухомим майном та орендою (33,4%), у торгівлю, ремонт автомобілів, побутових виробів (7,3%), у надання індивідуальних послуг та інших (3,5%). На початок 2008 р. у місті було зареєстровано 257 підприємств з іноземними інвестиціями, 26 з яких створені в 2007 році (у 2006 р. створено 21 підприємство).

Більш тісному співробітництву і порозумінню з найближчим сусідом сприяло відкриття в Чернівцях Генерального консульства Румунії, яке з 1997 р. надає консульські послуги також мешканцям п'яти румуномовних областей України. У відповідь консульство України стало діяти в столиці Південної Буковини Сучаві. За допомогою цих консульств налагоджуються культурні, соціальні та торговельні зв'язки, вирішуються проблеми прав румунського та українського населення на тій чи іншій території тощо.

На сьогодні Чернівці мають налагоджене співробітництво з 7 містами різних держав. Першим містом-побратимом, з яким найтісніші та найплідніші зв'язки існують і дотепер, стало з 1989 р. Солт-Лейк-Сіті (США). Далі коло міст-побратимів розширювалось у такому порядку – Саска-

тун (Канада, 1991 р.), Клагенфурт (Австрія, 1992 р.), Конін (Польща, 1994 р.), Сучава (Румунія, 1995 р.), Назарет-Ілліт (Ізраїль, 1997 р.) і Подольськ (Росія, 2002 р.). Співпраця здійснюється переважно у сферах гуманітарної допомоги, обміну студентами, досвідом роботи громадських організацій, зрідка економічних зв'язків.

Але в плані міжнародних зв'язків, залучення іноземного капіталу у виробничі потужності Чернівців, або створення спільних підприємств робляться лише перші кроки. На цьому шляху належить зробити ще багато.

Міський транспорт

Спад економічного розвитку позначився і на транспортному сполученні міста. Транспортні засоби зношувались. Не вистачало ні запчастин, ні, тим більше, коштів для серйозного оновлення їхнього парку. Випуск **тролейбусів** на лінії у період з 1990 по 1994 рр. зменшився до 60 одиниць на день. А коефіцієнт випуску не перевищував при цьому 50%. Через нестачу машин скорочувалися зупинки троллейбусів на всіх маршрутах, а маршрут №1 був навіть скорочений до Соборної площі. Безперечно, мерією вживалися певні заходи. Вже в 1994 р. було закуплено 3 троллейбуси 14-ТР чеського виробництва, які побували у використанні, а також придбані запасні частини до рухомого складу троллейбусного управління. Все це дало можливість у тому ж таки 1994 р. відновити маршрут №1 до вул. М.Ватутіна. У 1995 р. придбано ще 5 троллейбусів, на цей раз нових і вітчизняного виробництва ЛАЗ. А в 1996 р. введено першу чергу автобусно-тролейбусного підприємства, створеного на базі другого депо. До 100-річного ювілею електротранспорту в Чернівцях (1996) було оновлено капітальним ремонтом 26 троллейбусів та збільшено коефіцієнт випуску до 0,83 [25].

Із деякою стабілізацією економічного розвитку міста в нинішньому столітті створюються можливості для покращення пасажирських перевезень. Так, за розпорядженням міського голови з 1 жовтня 2007 р. троллейбусний маршрут №1 продовжено від вулиці М.Ватутіна до центрального корпусу

су Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича на вул. М.Коцюбинського.

Ще раніше було продовжено тролейбусний маршрут №5 аж до Калинівського ринку. Цим самим було з'єднано не лише південну частину міста з його північною частиною, але й з Садгірським районом м.Чернівці. На 10 тролейбусних маршрутів, що існують сьогодні, припадає значна частина всіх міських пасажирських перевезень. На цих маршрутах у першій половині 2008 р. щоденно працювало понад 85 тролейбусів.

Розвивається також мережа міських **автобусних сполучень**, які доставляють пасажирів у різні райони міста. Хоча і тут не обходилося без проблем. На початок 2006 р. середній вік чернівецьких автобусів складав 16-17 років. Вжитими заходами лише за цей рік автобусний парк Чернівців «помолодшав» на 9-10 років, оскільки основною умовою до перевізників, які на конкурсних засадах виборювали право на обслуговування міських маршрутів, була вимога щодо наявності сучасних транспортних засобів. Станом на серпень 2007 р. функціонували 44 міських автобусних маршрути загального користування. 12 з них віднесено до соціально значущих, на яких відшкодовувалися втрати перевізників від перевезень пільгових категорій громадян. Нині щоденно на маршрути виїжджають 287 автобусів, які здійснюють 4687 рейсів, в тому числі 386 є пільговими [15, 17, 24].

Що стосується автобусного міжміського сполучення, то місто має, на відміну від 90-х років, стійке сполучення з кожним районним центром і майже з кожним селом. Для потреб чернівчан працюють таксопарки. Швидким та зручним видом транспорту стали „маршрутні таксі”.

Взагалі в Чернівцях автомобільний парк чернівчан зростає із року в рік. Тепер на тисячу мешканців міста припадає 200 легкових автомобілів, що є одним з найвищих показників в Україні.

Все це створює додаткові проблеми з регулюванням транспортних потоків, особливо у старій частині міста з її вузькими вулицями. В часи „лік” можна швидше пішки пройти по вул. І.Франка, або по вул. Червоноармійській від Соборної площі

до вул. Сторожинецької. А якщо врахувати й те, що і на без того вузьких вулицях центральної частини міста обабіч встановлюються самочинні стоянки автомобілів, і двосторонній рух перетворюється практично в односторонній, то можна уявити собі, з якою швидкістю рухається автотранспорт такими вулицями. Слідом за будівництвом об'їзної дороги, перша черга якої здана в експлуатацію 24 жовтня 2004 р., постає питання будівництва „малого кільця” з метою розвантаження центральної частини міста. Вживаються й інші заходи з врегулювання транспортних потоків.

Ситуація в **авіаційному транспорті** також піддавалася впливу тих змін, які були продиктовані часом. Авіатори зустрілися із недостатнім фінансуванням галузі і особливо із зношеністю літаків. Скорочувалися рейси, звільнялися висококласні спеціалісти в пошуках роботи за межами аеропорту. Задля виживання виконувалися чартерні рейси, в тім числі й за кордон. Працівники аеропорту стали обслуговувати запити середнього і великого бізнесу. Пасажиропотік на внутрішніх рейсах через дорожнечу квитків зменшувався. Для пересічного чернівчанина авіаційний транспорт із доступного і такого популярного в радянські часи став надто дорогим. Галузь терпіла серйозні проблеми і в нинішньому столітті. Практично Чернівці в роки незалежності України залишалися чи не єдиним обласним центром у Західному регіоні без власного міжнародного повітряного сполучення. Хоча час диктував його необхідність.

Це добре розуміли керівники міста та області. Ситуація дещо змінилася на краще із переведенням аеропорту у комунальну власність (2002 р.). Відтепер міський аеропорт став називатись комунальне підприємство „Міжнародний аеропорт Чернівці”. Вже в 2007 р. вперше за всю історію Чернівецького аеропорту було встановлено регулярне сполучення з Італією. Це тим більш важливо, якщо врахувати той факт, що тисячі буковинців зараз перебувають на заробітках за кордоном. Однак за самою суттю йому, звичайно, було ще далеко до статусу міжнародного. Потрібні були

Орест Криворучко. Чернівці на межі тисячоліть

Торговельний комплекс «Майдан»

Посвячення нового герба і прапора Чернівців (9 жовтня 1992 р.)

Мер Чернівців Микола Федорук і його попередники на посаді керівників міської влади – В. Павлюк, І. Бойко, В. Доцюк, М. Михайлевський, Г. Гродницький (1994 р.)

Пам'ятник Тарасу Шевченку

Пам'ятник афганцям. 1999 р.
Скульптори Д. Горшковський,
М. Лисаківський

Пам'ятник Мігаю Емінеску, 2000 р.
Скульптор Д. Горшковський

Пам'ятник поету Паулю Целану,
1992 р. Скульптор І. Салевич

Пам'ятник загиблим в голокост євреям, 2000 р. Встановлений Л. Фуксом

Алея "Зірок Буковини".
Площа Театральна,
2000 р. Ідея
М. Федорука

Скульптурна група
"Колиска миру", 1992 р.
Встановлено на честь
побратимства
між Чернівцями
і Солт-Лейк Сіті (США).
Скульптор Деніс Сміт

"600 років Чернівців".
Подарунок
Я. Табачника

серйозні капіталовкладення. В цьому напрямку робляться серйозні кроки. Так, у квітні 2008 р. розпочато ремонт злітно-посадкової смуги, котра буде не тільки відремонтована, але й продовжена в сторону міста з 2216 метрів до 2500 метрів. Це дасть змогу приймати літаки нового класу, більш сучасні, ніж нинішні ЯКи та АНи. Чернівецький аеропорт зможе приймати сучасніші літаки та розширювати польоти до Португалії, Німеччини, Іспанії, Ізраїлю, а у віддаленій перспективі і з іншими державами [17].

Як і в попередній період, місто має вихід в інші області республіки, а також в країни ближнього і дальнього зарубіжжя з допомогою **залізничного транспорту**. Щоправда, із розпадом Радянського Союзу та утворенням незалежних держав проблема транспортного сполучення загострилася у зв'язку із проходженням залізничної вітки, яка сполучала Чернівці з Києвом та іншими містами через Могилів-Подільський, і проходила територією суверенної Молдови. Брак коштів для розрахунку за експлуатацію цієї вітки привів до того, що за рішенням уряду стали використовувати альтернативні шляхи залізничного сполучення, які прокладені виключно по території України на Тернопіль та на Хмельницький. Це дає для держави чималу економію в грошах, але значно продовжує довжину шляху при поїзді до Києва чи куди інде та час перебування пасажирів у дорозі.

Незважаючи на складність ситуації, **телефонний зв'язок** у обласному центрі знаходив можливість не тільки утримати позиції, які дісталися у спадок від колишнього СРСР, але й примножити здобутки. За 1997 р. підприємствами зв'язку міста було надано послуг на 9052,1 тисячі гривень, з них 42,6% – населенню, проти 31,3% в 1996 р. [24].

Поворотним у розвитку телефонного зв'язку став січень 1999 р., коли стала до ладу нова телефонна станція АТС-54 на 6 тис. абонентських ліній для Чернівців та на 4 тис. – для трьох районних центрів: Сторожинця, Новоселиці і Кіцманя. А в середині лютого відбулася заміна програмного забезпечення на міжміській станції УТЕЛ. Із проведенням цих заходів покінчено з чергами на вста-

новлення телефонів. Тобто обладнання станції давало можливість встановити телефони у кожній квартирі міста. Справа тепер була за користувачами. Відтепер все залежало від їхніх фінансових можливостей. Але це якраз та складова, яка не дає можливості сказати, що на сьогодні проблема телефонізації остаточно вирішена. Зокрема, на початок 2007 р. нараховувалось 80803 абоненти у міській телефонній мережі. В той же час 5286 осіб перебували в черзі на встановлення телефонного зв'язку.

Для незалежного періоду існування України характерною була поява мобільного та стільникового телефонів. Взагалі на рубежі століть міський та міжміський зв'язок здійснювали три взаємозалежні структури: „Утел”, „Чернівцітелеком”, та „UMS”. Сьогодні важко собі уявити життя без стільникового телефонного зв'язку. Стільникові апарати стали багатофункціональними, вони завойовують все більше і більше прихильників. Необмежені можливості для зв'язку дає сьогодні також інтернет.

Підприємства зв'язку, на відміну від інших галузей, розвиваються інтенсивно і на сучасній технологічній базі. Впроваджені засоби автоматичного міжнародного зв'язку, електронна пошта, зв'язок з мобільними об'єктами. Функціонує 21 відділення **поштового зв'язку**, 2 пункти міжміського зв'язку. В місті набула широкого розвитку мережа різноманітних послуг, що надаються фірмами-операторами систем зв'язку. В той же час проблемними залишаються питання щодо забезпечення збереження обладнання зв'язку (таксофонів), а також поштових скриньок в будинках комунальної власності.

Стан освіти

Складний період переживала і шкільна освіта. Головним чином проблеми створювалися, як і в багатьох інших галузях, від нестачі фінансування. На 90-ті роки припадало і реформування освіти, що полягало в переході з 11-річного до 12-річного навчання. Оцінювання знань у школі переведено із 5-бальної системи на 12-бальну. Зап-

роваджувалося також вивчення нових предметів – християнської етики тощо.

Загальну кількість шкіл, що залишилися з радянського періоду, вдалося зберегти і навіть дещо примножити завдяки зростанню доходів міського бюджету в нинішньому столітті. Наприклад, у 2005 р. здано в експлуатацію загальноосвітню школу №31 вартістю майже 11 млн. гривень. У 2007-2008 н.р. кількість шкіл міста доведено до 53. Натомість кількість дітей з року в рік у школах зменшувалась через складну демографічну ситуацію перехідного періоду і скрутного соціально-економічного становища населення. Так, якщо кількість дітей у загальноосвітніх навчальних закладах міста у 2005 р становила 24 993, то станом на 1 січня 2008 р. – 22677 осіб [32].

Починаючи з перших років незалежності України шкільна система проходила певну реструктуризацію. Створювалися нові типи шкіл: ліцеї, гімназії. Одним із перших у місті був створений економіко-математичний ліцей №1 з поглибленим вивченням математики, економіки, іноземних мов. Його організація припала на 1991 р. У 1993 р. розпочав свою діяльність ліцей №2 філософсько-правового, економіко-правового, історико-філологічного профілів. Ліцей №3 медичного профілю засновано у 1995 р. [25].

Окрім трьох ліцеїв, у місті створено мережу гімназій гуманітарного профілю, яка була також започаткована на початку 90-х років. Зокрема, ще в 1990 р. створено гімназію №1 з поглибленим вивченням німецької мови. Багатопрофільна гімназія №2 заснована в 1991 р. Гімназія №3 з поглибленим вивченням французької мови заснована у 1992 р. Гімназія №4 з поглибленим вивченням англійської мови заснована в 1993 р. Гімназія №5 суспільно-гуманітарного та хіміко-біологічного профілів з поглибленим вивченням української мови та літератури, іноземних мов, історії та правознавства, хімії, біології, екології була створена у 1995 р. [20].

На початку нинішнього століття реорганізація шкіл продовжувалася. Із 54 навчальних закладів міста в 2007-2008 н.р. функціонувало: 3 ліцеї, 7 гімназій, 7 спеціалізованих шкіл I ступеня, 2 –

школи I – II ступенів, 31 – I–III ступенів, школа-інтернат та Центр освіти молоді, 2 приватні школи „Надія” і „Гармонія”.

При гімназії №1 діяла недільна школа з німецькою мовою навчання, а при гімназії №3 – недільна школа з польською мовою навчання. В школі №41 вивчали мови, традиції та історію єврейського народу. В 4 навчальних закладах міста навчання проводилося румунською мовою.

Крім того, в жовтні 1992 р. в Чернівцях була створена жіноча недільна гімназія, а в 2003 р. Чернівецьким міським центром соціальних служб для сім'ї дітей та молоді започатковано юнацьку вечірню гімназію – першу в Україні гімназію для юних джентльменів.

З 2003 р. школи міста почали працювати над реалізацією Програми розвитку профільного навчання учнів старшої школи. В 2006 р. багато чернівецьких навчальних закладів отримали свою профілізацію. Наприклад, профіль українська філологія мали 10 навчальних закладів міста, економічний – 8, суспільно-гуманітарний – 7, математичний – 2, медичний – 2, хіміко-біологічний – 1. Але, окрім цього, у Програмі закладено вивчення низки робітничих професій. Зокрема, інтернат №2 та школа №8 отримали спеціалізацію закладів, де навчали на столярів і художній обробці дерева. Професію автослюсаря можна отримати у школі №24, швачки-модельєра одягу – у школах №1, 2, 8, 12, професію оператора комп'ютерного набору – у школах №2, 21, 42. У багатьох школах з'являться класи зі спеціалізацією водій автомобіля та будівельними професіями, наприклад, утеплювача фасадів, маляра-штукатур тощо. Профілізація шкіл – обов'язкова, але для дітей, які не захочуть здобувати запропоновану професію, працюють і загальноосвітні класи [3, 20].

Окрім того, постійно відбувається контроль за рівнем технічної оснащеності шкіл, що в час швидкого технічного прогресу людства є особливо важливим. В школах міста діють 44 сучасні комп'ютерні класи в 40 загальноосвітніх закладах міста, 40 з яких підключено до Інтернету. Вже до кінця 2007 р. всі міські школи отримали доступ до Інтер-

нету. У 60% шкіл міста вивчення інформатики запроваджено у молодших класах.

Нині педагогічні колективи шкіл працюють над новим завданням – підготовкою до зовнішнього оцінювання якості знань своїх випускників шляхом незалежного тестування. У Чернівцях у 2008 р. було зареєстровано на проходження тестування з української мови і літератури 2846 учасників, з них – 1472 одинадцятикласники, 1380 – випускники попередніх років. В організації тестування було задіяно 456 вчителів міста.

Всю цю нелегку роботу з навчання і виховання молодого підростаючого покоління забезпечує прекрасний і невтомний педагогічний колектив чернівецьких освітян.

Їм вдалося не тільки зберегти систему освіти міста, але й започаткувати перехід її до нового, більш якісного стану. Левова частка в цьому належить використанню програмно-цільового методу планування розвитку сфери освіти. Це розробка і реалізація міських програм, які допомагають розв'язувати пріоритетні завдання освітньої галузі.

Певних змін зазнала і вища школа. Введено акредитування ВНЗ. Середні спеціальні навчальні заклади перетворені в коледжі. Освіта стала ступеневою. Підготовка у ВНЗ II рівня акредитації проводиться за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодший спеціаліст, бакалавр. У ВНЗ III-IV рівнів акредитації – за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліст, магістр. Навчання у ВНЗ перейшло на так званий „болонський процес”. З'явилися приватні ВНЗ (Буковинський університет, Чернівецький економіко-правничий інститут). Серед ВНЗ міста перші позиції займає Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Він акредитований найвищим – четвертим рівнем акредитації. В останні роки тут понад 20 тис. студентів щорічно здобувають кваліфікацію бакалавра, спеціаліста, магістра. Далі йде Чернівецький медичний університет III рівня акредитації, Чернівецький торгово-економічний інститут Київського торгово-економічного університету IV рівня акредитації тощо. Висококваліфіковані профе-

сорсько-викладацькі кадри ВНЗ забезпечують підготовку фахівців на рівні світових стандартів.

Охорона здоров'я

Деструктивні процеси 90-х років призвели до деформації системи охорони здоров'я, справили негативний вплив на діяльність галузі. Реальна потреба бюджетних асигнувань для забезпечення нормального режиму функціонування лікувальних установ міста задовольнялася на початку нинішнього століття лише на 63%. Придбання санітарного автотранспорту, обладнання, інвентарю, медикаментів та медичного інструментарію було вкрай обмежене. Через дорожнечу та відсутність належного фінансування у 90-х рр. зменшилась кількість відвідувань хворими лікувальних установ. Почала зростати смертність [26].

Тим не менше, навіть у таких складних умовах медичні працівники намагались зробити все можливе для того, щоб надати чернівчанам та жителям області кваліфіковану медичну допомогу.

Продовжували свою діяльність всі заклади охорони здоров'я міста, що були створені в попередню епоху. Втрат було завдано лише в середині 90-х років, коли в результаті зсуву ґрунту і загрози будівлям, що розташовувалися в цьому районі, довелося закрити міську лікарню №1, що знаходилась на розі вулиць Волгоградської (нині – П.Сагайдачного) та Ю.Гагаріна. Проте вжитими заходами міськвиконкому, колектив цієї лікарні в 1997 р. вже відновив свою роботу у відведених приміщеннях по вул. Південно-Кільцевій.

Ефективно продовжував свою діяльність діагностичний центр. У 1992 р. в ньому було створено медико-генетичну консультацію. Планова потужність Центру – 500 відвідувань за зміну. В його складі в кінці 90-х років працювало 186 медичних працівників, в т.ч. 54 лікарі та 58 осіб середнього медичного персоналу [6, с.161].

Чернівецьким обласним ендокринологічним диспансером в 1994 р. разом з обласним управлінням охорони здоров'я розроблено комплексну програму, спрямовану на раннє виявлення та контроль за діабетом, профілактику його ускладнень,

оскільки в середині 90-х років щорічно реєструвалося понад 2 тис. пацієнтів, в яких вперше виявлено захворювання на цукровий діабет. Станом на 1 січня 1998 р. в області було зареєстровано 16,7 тис. хворих на цю недугу.

Чернівецька область приєдналася до рішення Сент-Вінсентської декларації (1989 р.) і виконує національну програму профілактики, медичного і соціального забезпечення хворих на цукровий діабет. У 1998 р. створено обласне Товариство хворих діабетом, а при ендокринологічному диспансері – „Школу хворого на діабет”, де пацієнти отримують кваліфіковані поради щодо способу життя, вчать спеціальним діагностичним та лікувальним прийомам. Щорічно в диспансері оздоровлювалося майже 2 тис. хворих і понад 10 тис. відвідувало поліклінічне відділення [6, с.155-156].

Дитячу міську лікарню №2, спорудження якої було пов'язане з появою в 1988 р. в Чернівцях та околицях алопеції, або так званої „чернівецької хімічної хвороби”, з урахуванням потреб області в 1993 р. було перейменовано на обласний радіаційно-екологічний диспансер з діагностичним та реабілітаційним відділеннями, що був розрахований на 75 ліжок. Тут щорічно лікувалося до 1300 дітей, серед яких сільські мешканці склали четверту частину [6, с.134-135]. Це, зокрема, діти з Заставнівського та Кіцманського районів, вражених чорнобильською трагедією.

В 1995 р. з метою визнання заслуг медичних працівників міста міською радою засновано 10 щорічних премій імені Бориса Радзіховського, професора, доктора медичних наук. Ця премія є найвищою нагородою Чернівецької міської ради в галузі медицини, найбільш престижною творчою відзнакою лікарів за вагомих внесок в розвиток медичної науки та практики, винаходу та впровадження передових методів лікування, проведення якісної профілактичної роботи тощо.

В нинішньому столітті із покращенням бюджету міста зростало фінансування охорони здоров'я. Бюджет охорони здоров'я в 2006 р. складав 47,0 млн. грн., в 2007 р. 66,7 млн. грн. [32]. Взагалі фінансування галузі здійснюється як за рахунок міського бюджету, так і додаткових джерел у виг-

ляді надання платних послуг, спонсорських надходжень та гуманітарної допомоги з боку самих хворих. В 2007 р. 16 лікувально-профілактичних закладів міської комунальної власності спрямовували свою діяльність на забезпечення населення якісною та доступною медичною допомогою.

Подальшого розвитку набула амбулаторно-поліклінічна ланка. Кількість відвідувань поліклінік міста в 2007 р. склала майже 2 млн. До стоматологів, сітка кабінетів яких значно розширилась, звернулось 142612 жителів міста. Лікарями швидкої медичної допомоги обслужено 66331 виклик [21].

Не залишена поза увагою і така галузь, як охорона материнства та дитинства. В Чернівцях функціонують дев'ять лікувальних закладів, які надають медичну допомогу матерям та дітям. Всі вони пройшли державну акредитацію: 5 установ отримали вищу, а 4 – першу категорію. Пологові будинки міста є закладами III найвищого рівня медичної допомоги і обслуговують жіноче населення як міста, так і районів області. За впровадження сучасних фізіологічних технологій в 2007 р. міжнародною комісією ЮНІСЕФ/ВООЗ вже вдруге було підтверджено обом пологовим будинкам звання „Лікарня, доброзичлива до дитини”. Міська дитяча клінічна лікарня та міська поліклініка №5 отримали статус „Клініка, дружня до молоді”. Пологовий будинок №1 включено в проект „Здоров'я матері і дитини” під патронатом американського фонду USAID. Проведені навчальні тренінги з медичним персоналом. У вересні 2007 р. були підведені підсумки першого етапу цього спільного проекту з позитивною оцінкою роботи [21].

Продовжувалась робота щодо забезпечення медикаментами пільгових категорій населення. На пільгові рецепти лише для ветеранів Великої Вітчизняної війни лікувально-профілактичними закладами міської комунальної власності у 2007 р. витрачено 227,2 тис. грн., що склало 21,4 грн. на одного амбулаторно пролікованого. Проведено протезування зубів пільговим категоріям населення на загальну суму 461,4 тис. грн., в тому числі 545 ветеранам (178,3 тис. грн.). Закуплено та введено в експлуатацію медичне обладнання на загальну суму 2,6 млн. грн.

Обласний центр буковинського краю з постійним населенням сконцентрував лікувальні заклади, які надають первинну медико – санітарну кваліфіковану та спеціалізовану допомогу. В місті функціонує 43 лікувальні установи, в тому числі: 16 міської комунальної власності, 23 – обласної, 4 – відомчі [21].

Чернівчани не уявляють свого життя без станції медичної швидкої допомоги. Нині вона має у своєму складі 17 виїзних бригад. Із них: лікарських загальнопрофільних – 9, в тому числі для надання допомоги дітям – 2, спеціалізованих – 8. За 2006 р. лікарями станції швидкої медичної допомоги обслужено 68,5 тис. викликів. Працює 3 філії в мікрорайонах міста: „Садгора”, „Роша”, „Руський”.

В лікувально-профілактичних закладах міста працює 4,3 тис. осіб персоналу, із них 1055 лікарів та 1807 середніх медпрацівників. Забезпеченість кадрами на 10 тисяч населення: лікарями – 41,2, середнім медичним персоналом – 64,1.

Фінансування галузі здійснювалося і за рахунок міського бюджету та додаткових джерел у вигляді надання платних послуг, спонсорських надходжень та гуманітарної допомоги тих же хворих.

В стаціонарах міста за 2006 рік проліковано 33,2 тис. хворих, в денних стаціонарах при поліклініках – 10,3 тис. хворих, в стаціонарах вдома – понад 10,5 тис. чол.

В пологових будинках народилось 4713 дітей, з них 2578 – жителів м. Чернівці.

Протягом кількох років працює відділення сімейної медицини на базі міської поліклініки №3. З 01.07.2004 р. працює поліклінічне відділення сімейної медицини на базі міської лікарні №4 та з 1.08.2005 р. відкрита амбулаторія загальної практики-сімейної медицини №1. Наявна мережа лікувальних закладів та наявність медичного персоналу задовольняють потреби не тільки чернівчан, але й жителів області [21]. Проте вжитих заходів ще недостатньо для нормального функціонування медичної галузі міста. Міська влада працює над її поліпшенням.

Суспільно-політичне життя

Поява приватного власника як соціальної категорії на початку 90-х рр. позначилася і на політичному житті області. Якщо під час свого зародження нові політичні партії не мали фінансової бази і спиралися, як правило, на невеликі групи активістів, переважно з числа інтелігенції, то згодом створюються умови для росту їхніх лав і зміцнення матеріальної бази за рахунок нових соціальних сил.

У 1993 р. в місті остаточно сформувалися політичні угруповання, що займали правий фланг – місцеві організації політичного об'єднання Державної самостійності України та Конгресу українських націоналістів. Вони виступали разом із обласною організацією ОУН та центристами у протидії спробам прокомуністичних сил взяти реванш за серпневу поразку 1991 р., але в інших аспектах проводили власну політику. Діяли в області й об'єднання центристських і правих сил. Все помітнішу роль у політичному житті краю відігравали соціал-демократи та ліберали.

Події 90-х рр. засвідчили глибокі зміни в суспільно-політичному житті Чернівців і краю. Головним було те, що припинила існування вертикаль комітетів Компартії України, яка фактично виконувала функції державної влади. Рядові члени КПУ увійшли в нові політичні партії та рухи різного політичного спрямування, але більшість обрали політично-нейтральні позиції. Досить значна група партійно-радянської номенклатури склала кістяк нових керівних органів і, формально не входячи в жодну з офіційно зареєстрованих політичних партій, утворила т.зв. „партію влади”. В Чернівецькій обл. представники нових політичних партій та рухів отримали в органах влади лише окремі другорядні посади.

Здавалось, складна соціально-економічна обстановка 90-х років, шок від перших результатів переходу до ринкових відносин мав би відволікти населення від політичних проблем для того, щоб зайнятися нагальним питанням – проблемою виживання. Однак навіть у цих складних умовах більшість чернівчан не залишались поза політичним життям. Вони брали активну участь у різно-

манітних політичних заходах, акціях протесту, що проходили час від часу з вимогами збільшення заробітної плати, пенсій, стипендій, соціального захисту малозабезпечених тощо. Проте головними політичними акціями були вибори до органів влади всіх рівнів. Особливість виборів до місцевих органів влади 1994 р. на 4 роки полягала в тому, що чернівчани отримали можливість обирати керівника міста і нову міську раду. Відповідно до законодавства громадськими організаціями краю було висунуто на посаду мера міста декілька кандидатур. Проте основна боротьба розгорнулася між діючим мером В.Павлюком (на долю якого випало прийняти перший і найпотужніший удар нових соціально-економічних випробувань) та діючим головою Першотравневої районної ради і головою райвиконкому М.Федоруком.

Перший тур виборів, що проходив 26 червня, не приніс перемоги жодному з претендентів і лише з другої спроби, 10 липня 1994 р., обрано мера і склад нової ради. Головою міської ради і виконкому став М.Федорук, за якого проголосувало 52,7% виборців. Обрано також 28 із 30 депутатів Чернівецької міської ради. 15 депутатів обрано на платформі демократичного об'єднання „Україна”. Інші поділилися майже навпіл між представниками лівих сил і тими, хто не демонстрував своїх політичних симпатій [23].

Чернівчанам хотілося змін на краще, тому перевагу було віддано порівняно новій людині, яка не була ще на міському олімпі та викликала надії і сподівання у виборців. Загалом виборці цього часу голосували не стільки за того чи іншого кандидата, скільки проти існуючого нестерпного стану справ.

Характерною особливістю цієї та наступних виборчих кампаній було те, що чернівчани відчували смак демократії та сповна скористалися нею. Ні на цих виборах, ні на наступних «радянської активності» 99,9% голосів не було. Передвиборча агітаційна кампанія розгорталася все сильніше від виборів до виборів, однак чернівчани майже зі стабільним результатом з'являлися на виборчі дільниці з явкою в межах 60% від їх загальної кількості і брали участь у голосуванні. Кожного разу, від виборів до виборів кількість тих виборців,

які підтримували М.Федорука зменшувалась (1994 р. – 52,7%, 1998 р. – 49,23%, 2006 р. – 39,84%). Лише в 2002 р. за нього проголосувало 61,14% виборців. М.Федорук завжди набирав відносну більшість голосів і кожен раз дякував всім чернівчанам за їхній вибір, і не забував нагадати про те, що він є мером усіх чернівчан, а не тільки тих, хто голосував за нього.

Така ж активність виборців була і при виборах президента України та депутатів Верховної Ради України. Однак виборча кампанія президента України 2004 р. стала особливо активною. Передвиборчий процес спочатку проходив спокійно, без прояву якихось ексцесів. Ще до старту передвиборчої кампанії відбувалось висунення кандидатів у президенти України від політичних партій, громадських організацій, колективів підприємств тощо. За радянською традицією провладний кандидат завжди був прохідним на будь-яких виборах. Тому самовисунення В.Ющенка спочатку не викликало особливої небезпеки для провладного кандидата, діючого прем'єр-міністра В.Януковича. Але самовисунення В.Ющенка на майже 100-тисячному зібранні його прихильників, що приїхали з усієї України до Києва, засвідчило, що він має неабияку підтримку серед народних мас. Згодом з-поміж багатьох претендентів боротьба розгорілася головним чином між двома Вікторами, які стали фаворитами передвиборчих змагань. У провладного кандидата був величезний потенціал органів державної влади, щоб з їхньою допомогою здійснювати тиск на опозиційного кандидата та на його прихильників. У Чернівцях тиск на виборців також набрав нечуваних досі форм.

Напередодні самих виборів, котрі були призначені на 31 жовтня 2004 р., з метою залякування виборців о 4.30 невідомими було кинута 2 бойові гранати на території ВАТ „Денисівка”, які пошкодили 4 автомобілі. А між 6 та 7 годинами вибух пролунав у кабінеті заступника директора МТК „Калинівський ринок”. ВАТ „Машинобудівний завод”, потужний колектив якого виступив на підтримку В.Ющенка, а також такі колективи, як ВАТ „Денисівка” та МТК „Калинівський ринок”,

котрі також підтримували В. Ющенко, вимушені були розплачуватись у такий спосіб за „неслухняність”, за свій вибір, за свою тверду громадянську позицію.

Близько 15 тис. українських і 1,5 тис. іноземних спостерігачів стежили за ходом виборів в Україні. Раніше жодні вибори не викликали такої зацікавленості [7].

31 жовтня вибори відбулися у спокійній обстановці. В Чернівцях чуда не сталося. Переважна більшість виборців, як цього і слід було чекати, віддали свої голоси за В.Ющенко. Однак ЦВК затягувала з остаточними підрахунками голосів, що привело до цілого ряду акцій протесту. 150 студентів чернівецьких ВНЗ виступили на Центральній площі з акцією протесту проти маніпуляцій роботи ЦВК, поклавши при цьому на асфальт рахівниці, підручники з математики, письмові зошити для першого класу в клітинку, олівці та гумки, вони заявили, що членам ЦВК потрібно вчитися математики [9]. А тим часом ЦВК не дрімала, нею все було зроблено для того, щоб провести другий тур голосування. В кінцевому підсумку жоден з фаворитів виборчих змагань не отримав необхідної кількості голосів. Тому на 21 листопада призначений другий тур виборів, результати якого набрали нечуваних до цього часу розмірів фальсифікацій на користь провладного кандидата. Це викликало величезну хвилю обурення з боку виборців. Вже в понеділок 22 листопада, на майдані Незалежності в Києві вирував майже 250-тисячний мітинг на підтримку В.Ющенко з гаслами „Кучму геть!”, „Медведчука геть!”, „Януковича геть!”, „Нас багато, нас не подолати!”.

У Чернівцях першими піднялися на акцію протесту студенту Чернівецького національного університету, здебільшого студенти 14 корпусу (економічного та історичного факультетів). Спочатку мітингувальники пікетували територіальну виборчу комісію територіального виборчого округу №204, що був розташований поруч у приміщенні молодіжного палацу „Юність Буковини”. З гаслами „Ганьба!”, „Ющенко! Так!”, „Нас багато, нас

не подолати!” вони направились до центральних корпусів університету. По дорозі підняли студентів 1-3 корпусів і на території Резиденції, за участю студентів 4-6 корпусів влаштували короткий мітинг протесту проти фальсифікації результатів виборів. Звідти вони направились на Центральну площу, куди підтягувались студенти 9 корпусу і з інших ВНЗ та мешканці міста. Їх підтримали робітники ЗАТ „Чернівецький машинобудівний завод”, МТК „Калинівський ринок” тощо. Рух транспорту через центральну частину міста було перекрито. Позачергова сесія міської ради, що проходила в цей день, висловила громадську недовіру ЦВК, та заявила про невизнання оголошених результатів попереднього підрахунку голосів. Тим часом мітинг наростав. О 13.30 на Центральній площі виступив ректор Чернівецького національного університету М.Ткач, який щойно повернувся з-за кордону. Він підтримав В.Ющенко і своїх студентів, що майже в повному складі разом з викладачами перебували на площі. Декілька спроб, що зробили учасники мітингу щодо обласної адміністрації та обласної ради з метою примусити їх приєднатися до загальноміської акції протесту, не дали результатів [10, 11].

У наступні дні щоденно на Центральній площі міста збиралось понад 10 тисяч буковинців. 25 листопада страйкарі організували Буковинське віче-2. Його головою обрано ректора ЧНУ М.Ткача. Під його головуванням віче приступило до формування обласного Комітету національного порятунку. До складу комітету увійшли авторитетні в краї люди – ректор Чернівецького національного університету М.Ткач, ректор Чернівецької медакадемії В.Пішак, генеральний директор ЗАТ „Чернівецький машинобудівний завод” В.Сідляр, керівник регіонального штабу виборчого блоку „Сила народу” І.Демчак тощо. Останній був обраний головою комітету. Буковинське народне віче, в котрому взяло участь майже 7 тис. осіб, висловило недовіру облраді і проголосувало за її розпуск, оскільки облрада нехтувала волею 75% виборців краю [12].

Лише на десятий день масових мирних акцій протесту проти фальсифікацій напруга спала. У цей день Верховна Рада України визнала другий тур виборів недійсним. А 4 грудня Верховний Суд України ухвалив рішення про визнання недійсними результати виборів 21 листопада, дії ЦВК – неправильними та анулював постанову ЦВК від 24 листопада 2004 р. „Про результати виборів президента України та обрання президента України” [13].

Третій тур виборів, що проходив 26 грудня, приніс впевнену перемогу В.Ющенку. Чернівецькі виборці віддали за нього 75,12% голосів, а за В.Януковича – 21,04%. По області цей відсоток склав відповідно 79,75 та 16,37%.

Всеукраїнський здвиг мас проти фальсифікації виборів та мирний спосіб розв’язання цієї проблеми свідчив про те, що Україна вступила в новий, більш якісний етап демократії, при якому подібні фальсифікації не повинні повторитися в майбутньому. Він підніс авторитет України на міжнародній арені. Підтримка В.Ющенка на виборах і його перемога сприяла зміцненню авторитету виборчого блоку „Юлії Тимошенко” та особисто його лідеру, а також зміцнила позиції лідера Соціалістичної партії України та авторитет її лідера О.Мороза. Натомість Соціалістична партія об’єднана, лідер якої був причетний до фальсифікацій, зазнала краху.

Для Чернівців, як і для Буковини та України в цілому, це мало неабияке значення в плані політичної структуризації. З-поміж понад 80 партій та осередків, що діяли в Чернівцях, і близько 100 обласних партій та осередків [16] у результаті „помаранчевої революції” авторитетними залишилися партії, що увійшли до блоку „Юлії Тимошенко” та партії „Наша Україна”, яка стала формуватись з прихильників В.Ющенка самим президентом зразу ж після перемоги на виборах, а також Партія регіонів, яка на терені Буковини користувалася деякою популярністю серед румуномовного населення. Тим не менше ці політичні сили стали визначати подальший хід виборів як до районних, міської та обласної рад,

так і до парламенту, а також роботу самих рад під час сесій.

Так, в результаті виборів до міської ради, котрі проходили в кінці березня 2006 р., було обрано 24 представників від виборчого блоку „Юлії Тимошенко”, 14 – від „Народного союзу Наша Україна”, 11 – від Партії регіонів, 5 – від блоку виборців „Свобода, справедливість, солідарність”, 3 – від Соціалістичної партії України, 3 – від партії Віче. Всього 60 депутатів [18]. Представники цих сил утворили відповідні фракції у міській раді. Тобто блок „помаранчевих”, як стали називати переможців «помаранчевої революції», мав у сумі переважну більшість.

Більшість населення краю позитивно ставилася до процесів державотворення. В специфічних умовах Чернівецької області особливе значення мало те, що труднощі перехідного періоду не викликали зростання міжетнічної напруги. Незважаючи на спроби деяких угруповань викликати у частини населення сепаратистські настрої, в краї продовжувала зберігатися традиційна міжетнічна злагода. Цьому в значній мірі сприяла велика робота державних органів із забезпечення конституційних гарантій вільного задоволення національних запитів всіх етносів, що проживають в Україні.

Непростим видався 2007 рік в суспільно-політичному житті міста. Відчутний вплив на це справили дострокові вибори до Верховної Ради України. Спостерігалася активізація політичних партій, багатьох громадських організацій. Проте кийвські політичні пристрасті практично не позначилися на одвічній толерантності і взаємоповазі між жителями Чернівців різних національностей. Під час виборчої кампанії в Чернівцях побували лідери всіх виборчих блоків і партій. Кожен, хто бажав висловити свої політичні уподобання, робив це без перешкод і заборони. Події 2007 року показали, що впродовж останніх 5-7 років суспільне життя міста стало більш демократичним. Відбулося зміцнення зв’язків міської ради з численними громадськими, політичними формуваннями.

Національно-культурне життя

Особливістю складу населення міста була і є його багатонаціональність. За даними останнього Всеукраїнського перепису населення, проведеного в грудні 2001 р., на території міста проживали представники 65 національностей і народностей. Переважну більшість серед них склали українці, чисельність яких становила 189 тис. осіб, або 79,8% від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 р., кількість українців зросла на 9,9%, а їх питома вага серед жителів міста – на 13,3%.

Друге місце за чисельністю посідали росіяни. Їх кількість порівняно з переписом 1989 р., зменшилась на 41,7% і становила на час останнього перепису 26,7 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилась на 6,4-відсоткового пункту і становила 11,3%.

Мовний склад населення міста також зазнав певних змін. Українську мову вважали рідною 79,2% населення міста, що на 16,6-відсоткового пункту більше, ніж за даними перепису 1989 р. Російську мову визнали рідною 15,3% населення. Порівняно з минулим переписом цей показник знизився на 14,9-відсоткового пункту. Частка інших мов, які були вказані як рідні, за міжпереписний період зменшилась на 1,7-відсоткового пункту і становила 5,5 відсотка [29].

У порівнянні з 1989 р. осіб румунської національності зменшилось з 5 до 4,5%, молдаван – з 2,5 до 1,6%, поляків – з 0,8 до 0,6%, євреїв – з 6,1 до 0,6%, білорусів – з 0,7 до 0,4%. Виходячи із вищесказаного, можна стверджувати, що найбільших змін у бік зменшення (понад 6%) зазнали росіяни та євреї [29].

Результати Всеукраїнського перепису населення засвідчили тенденцію до підвищення освітнього рівня населення, зростання кількості осіб, які мають повну вищу і повну загальну середню освіту. Так, кількість населення міста, яке мало вищу та повну загальну середню освіту, склала 158,3 тис. осіб, що перевищило відповідний показник перепису населення 1989 р. на 5,2%.

У розрахунку на 1000 осіб населення міста у вказаному вище віці кількість осіб, які мали повну вищу освіту, збільшилася порівняно з даними перепису 1989 р. на 26,5%, осіб із повною загальною середньою освітою – на 15,5% [29].

Безперечно, в умовах економічної кризи, загострення соціальної напруженості відповідальним випробовуванням для нової демократичної влади міста стало досягнення злагоди у міжнаціональних стосунках. Серед важливих питань, які порушували перед владою новостворені національно-культурні товариства, чи не на першому місці фігурувало повернення колишніх будівель народних домів, які у свій час були збудовані на кошти національних громад краю, а в 1940-х експропрійовані радянською владою. Більшість цих приміщень використовувалися під культурні заклади (наприклад, у колишніх Польському та Німецькому народних домах розташовувалися кінотеатри імені Зої Космодем'янської та „Україна”, у Єврейському домі був палац культури трикотажного об'єднання „Восход”, у якому працювали десятки колективів художньої самодіяльності). Ліквідація їх зачіпала інтереси значно більшого числа громадян, ніж було представників поріділих згаданих національно-культурних організацій. Після майже піввікової вимушеної паузи почали відроджуватися народні доми польської, румунської, німецької та єврейської громад. Міська влада пішла назустріч побажанням цих товариств і повернула їм у власність частину колишніх національних домів.

Слідом за національним і політичним пробудженням українців ідея національного відродження почала захоплювати і представників інших національних громад міста й краю, які тут мали давнє коріння – румунів, молдаван, поляків, євреїв, німців. Це вилилося у створення відповідних національно-культурних організацій: Товариства румунської культури ім. Міхая Емінеску, Товариства польської культури ім. Адама Міцкевича, Товариства єврейської культури ім. Еліазара Штейнбарга, Чернівецького єврейського громадсько-культурного фонду, Товариства австро-

німецької культури „Відродження” тощо. Слідом за традиційними громадами почали об’єднуватися росіяни і білоруси. У січні 1991 р. у приміщенні Українського народного дому було створено Товариство російської культури ім. Андрія Сахарова. А в червні 1991 р. відбулися установчі збори Товариства „Беларуска громада ім. Франциска Скорини” [33, с.101-104].

До національно-культурних товариств вступали переважно за національною ознакою. Тому тут були зібрані люди, що дуже по-різному уявляли собі завдання національно-культурних організацій. Більшість активістів широко прагнули відродити традиції багатокультурності старих Чернівців. Завдяки ініціативі товариств при деяких середніх навчальних закладах міста розпочали діяти недільні школи з вивчення польської мови та івриту, одну зі шкіл із румунською мовою навчання в центральній частині міста (на вул. А.Шептицького) було реорганізовано в гімназію, чимало робилося для вшанування й увічнення імен визначних чернівчан різних національностей.

Часто національними товариствами ініціювались проведення різноманітних національно-культурних заходів. Так, Товариство єврейської культури ім. Е.Штейнбарга та Всесвітня рада з єврейської культури організували на початку липня 1998 р. у місті міжнародний форум за участю науковців та літераторів із України, Австрії, Ізраїлю, США, присвячений 90-річчю I Міжнародної конференції з мови ідиш, яка колись відбулася в Чернівцях. „Святом чернівецької багатокультурності” місцева преса назвала відзначення у січні 1999 р. 70-х роковин від часу заснування єврейської газети на мові ідиш „Черновіцер блеттер” – „Чернівецька газета”. Громадськість міста тепло привітала беззмінного редактора цього відновленого в незалежній Україні видання – патріарха літератури на ідиш Йосифа Бурга. 11 травня 2001 р. у Чернівцях проходили урочистості з нагоди столітнього ювілею однієї з найяскравіших постатей німецькомовної літератури чернівецьких євреїв 1920-1930-х

років Рози Ауслендер. На будинку в історичному єврейському кварталі, на колишній Нижній Єврейській вулиці (нині Петра Сагайдачного), де мешкала поетеса, було встановлено пам’ятну дошку. В жовтні того ж року єврейські організації організували перший обцинний фестиваль єврейської книги, у межах якого діяла виставка про релігію та побут євреїв Буковини, а також було відкритоobelіск пам’яті про жертви Холокосту. У серпні 2008 р. в ошатній мармуровій залі Чернівецького національного університету відбулася міжнародна конференція, присвячена вже 100-літньому ювілею I Міжнародної конференції з мови ідиш.

В цьому плані діяли й інші товариства. Так, десятилітній ювілей від часу створення відзначило наприкінці 1999 р. Товариство польської культури ім. Адама Міцкевича. З цієї нагоди в міському палаці культури 26 грудня відбувся урочистий концертний вечір. А 2 лютого 2002 р. відсвяткував 100-ліття від часу заснування Польський дім. Із ювілеєм чернівецьких поляків привітали лідери румунського та австро-німецького товариств, української „Просвіти”. На урочистому концерті з цієї нагоди звучали польські пісні на українські мотиви та відомі українські пісні польською мовою [33, с.102].

З ініціативи російської громади Чернівців та міської ради 4 червня 1999 р. у приміщенні музично-драматичного театру ім. Ольги Кобилянської проведено поетично-музичне свято „И славен буду я!”, приурочене до 200-ліття від дня народження великого російського поета Олександра Пушкіна.

В 1997 р. в Чернівцях виникло вірменське національно-культурне товариство „Аревік” – тобто „Сонечко”. Однак переважна більшість членів вірменської громади – це вже іммігранти нової хвилі, які покинули батьківщину в 90-х роках минулого століття. 2 листопада 2001 р. прибуття Патріарха Вірменської католицької церкви до столиці Буковини було приурочене 1700-літтю від часу прийняття вірменами християнства. У 2002 р. чернівецькі вірмени відзначили 24 квітня – День скорботи у пам’ять про жертви геноциду 1915 р.

Молебень на території історичного вірменського храму відправив настоятель Свято-Успенської церкви о. Валерій Сиротюк.

Представники різних націй та народів, що проживають у Чернівцях, брали участь нарівні з переважною більшістю українців у структурах місцевої влади, бізнесу тощо. В цьому процесі задіяні всі 17 національно-культурних товариств, які прагнуть робити більше для міста, в якому живуть.

До честі чернівецьких національно-демократичних сил слід відзначити, що вони зуміли дійти порозуміння з основними національними громадами міста і докладають спільних зусиль до покращення життя представників всіх націй, що проживають в місті.

Церковно-релігійне життя

Специфічні риси мала й релігійна ситуація в краї. Непросто склалися стосунки між віруючими різних конфесій, проте і в цій сфері державні органи намагалися знайти шляхи злагоди та порозуміння. Найбільш складними виявилися питання власності на храми та інші споруди, що належали різним конфесіям. При розколі тієї чи іншої релігійної громади або утворенні нового об'єднання віруючих державні органи шукали можливостей виділити їм культові споруди з числа тих, що використовувалися не за призначенням, або ж давали дозвіл на будівництво нових. Подолання наслідків тотального атеїзму, насадженого радянською державою, проходило поступово, і цей процес був досить болючим. Тим не менше вплив релігії на моральність людей посилювався, зростала кількість зареєстрованих релігійних громад і культових приміщень. Кількість релігійних громад у порівнянні з 1983 р. зросла у 2 рази. Більшість з них належала до Української Православної церкви Московського патріархату. Досить активні в релігійному житті громади Української Православної церкви Київського патріархату, важливою подією для яких у середині 90-х рр. було відновлення Буковинської митрополії, котра зараз існує у складі

УПЦ (КП). Відновила діяльність Греко-Католицька церква.

В цілому Чернівці були і є поліконфесійними. Тут функціонують 23 парафіяльні об'єднання 11 віросповідань, десятки храмів, церков, молитовних домів. Проте, як і раніше, випадків протистоянь між різними конфесійними громадами не спостерігалося.

Головною проблемою у релігійному житті було подолання суперечностей між православними громадами Московського та Київського патріархатів. Хоча церква і відділена від держави, вона є важливим чинником духовного життя суспільства, і державні органи добре це розуміють. Вони мають реальні можливості сприяти створенню таких умов, коли самі віруючі зможуть усунути міжконфесійне тертя, що забезпечить мир і толерантність між церквами. А це має важливе значення для зміцнення духовного здоров'я нації, для успіху державотворчих процесів. Як у місті, так і в області, в Україні загалом.

Зростає кількість віруючих, авторитет релігійних свят. Їхнє святкування уже не переслідувалося і не переслідується. Із попередніх свят радянської доби „канули в Лету” демонстрації у день Жовтневої революції. Ніхто не жене городян на першотравневі демонстрації. Хоча невеличка кількість чернівчан, прихильників лівих сил, збираються під червоними прапорами у ці дні і проводять маніфестації зі своїми прихильниками. Однак представлені переважно пенсіонерами, ці сили не мають перспективи. День перемоги і День жінки (8 березня) залишилися шанованими у Чернівцях. А ось чоловіків стали вшановувати 6 грудня, на якого припадає День української армії. Щоправда, одним із указів Президента Л.Кучми 23 лютого на догоду Росії перетворено у свято Захисника вітчизни. Тобто чоловіків стали пошановувати двічі на рік. Не залишені уваги і жінки. На середину травня припадає відроджене свято День матері.

Серед нових свят, яке ввійшло у традицію чернівчан, стало святкування Дня міста, що започатковане в середині вересня 1992 р. Саме в цей час чернівчани вперше відзначали День міста, який відтоді став

одним із найяскравіших і найулюбленіших свят городян, особливо молодшого покоління.

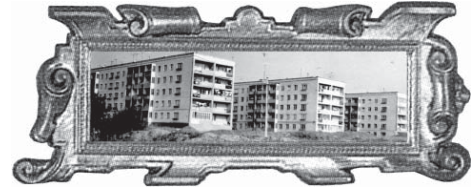
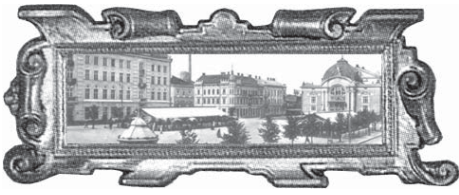
17 липня 1992 р. сесія міської ради затвердила описи та ескізи нових герба і прапора Чернівців, відновивши таким чином перервану 1918 р. стару міську традицію. 9 жовтня майстерно виготовлені чернівецькими різьбярами по дереву та вишивальницями герб і прапор міста були урочисто посвячені перед входом до мерії священнослужителями православної, греко-католицької та католицької церков. Так з'явилися сучасні символи міста – прапор і герб [18].

З метою організації змістовного дозвілля та відпочинку населення Чернівців в період святкування новорічно-різдвяних свят та зустрічі Нового року виконком міської ради щорічно проводить цикл новорічно-різдвяних заходів з 18 грудня по 14 січня, виходячи із багатоконфесійності міста. Чернівчани святкують як Новий рік, так і Старий новий рік, який за старим календарем припадає на 14 січня.

Таким чином, ставши на шлях незалежності України разом з усім українським народом на початку 90-х років минулого століття, Чернівці і чернівчани мусили долати економічну і соціально-політичну кризу, вихід з котрої затягнувся надовго. Перехід на ринкові відносини привів до спаду промислового виробництва, закриття багатьох

підприємств, появи масового безробіття, що відбилося безпосередньо на соціальному забезпеченні населення, позначилося на освіті, охороні здоров'я, демографічній ситуації тощо. Разом з тим поступово набирали розвитку ринкові відносини, у яких торгівля стала чи не пріоритетною галуззю, де чернівчани знайшли прикладання своїх зусиль. В основі нових перетворень лежали кардинальні зміни – зміни форм власності. Приватна форма власності стала домінуючою. На її основі на рубежі століть було призупинено економічний спад і започатковано процес економічного відродження. Разом з проголошенням курсу на побудову демократичного суспільства похвалилось політичне, релігійне, культурно-національне життя чернівчан різних національностей, віровизнань і політичних смаків. Чернівчани активно включилися в державотворчий процес. Звичайно, становлення держави – це довгий і в значній мірі болючий процес. Повною мірою відчула це як Україна в цілому, так і її регіони. При умові збереження миру, доброї волі її громадян, територіальної єдності держави вона зможе подолати нинішні труднощі й зайняти гідне місце в Європі та в світі. Чернівці, як і вся однойменна область, є невід'ємною складовою частиною України і разом з усією державою долають цей важкий шлях.

ЗАБУДОВА ЧЕРНІВЦІВ: ПЛОЩІ, ВУЛИЦІ, СПОРУДИ, НОВІ МІКРОРАЙОНИ, ПЕРСПЕКТИВА (1774-2008 рр.)

МАРІЯ НИКИРСА

На час входження Буковини до складу Австрії Чернівці були невеликим поселенням, що нараховувало близько 200 невеликих курних хат-мазанок, вкритих соломною і дранкою, без димарів, з низькими стелями і більше половини з них мали лише одну кімнату (на 200 хат було всього 290 кімнат). У 1774 р. в Чернівцях проживало 290 сімей (крім Роші та Горечі), з яких – 112 сімей іудеїв, 178 – християн, серед яких 2 боярські, 4 сім'ї мазилів, 10 сімей священників, 48 – «селянських», 18 сімей умблаторів, 18 – арнаутів, 78 – биран (збирачів податків) [40, с.21].

В ті часи ще не існувало вулиць, адже поняття „вулиця”, за визначенням „Великого тлумачного словника сучасної української мови”, означає обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння [8, с.212]. Тоді вживалися терміни „дорога, що веде з міста на Горечу”, „дорога на Рошу”, „дорога на Клокучку”, „дорога на царину”, „дорога з міста до лісу” та інші. Існували також спеціальні позначення окремих частин міста. Так, східна частина Чернівців називалася «Селіште» (селище, частина міста біля площі Ринок – „Горішне місто”, далі на північ було „Долішне”, яке називалося ще „Єврейським містом”. На заході (біля майбутньої учительської семінарії) розкинулась частина міста „Магала”. На „Шанцях”, або на „Старому Шанці” стояли хати на північ від єпископської резиденції, де в часи окупації споруджено укріплення [52, с.243].

Найстаріші вулиці міста мали назви, пов'язані з професією їхніх мешканців: Кушнірська, Годинниківів, Фарбувальників, Кам'яна, Якірна, М'ясників, Пожежників, чи у зв'язку із розміщеними на них будівлями й архітектурними спорудами: Синагоги, Фонтанна, Шкільна, Поштова, Мостова, Кринична. Ця традиція зберігалася і в подальшому: Ратушна, Крайової Палати, Єпископська, Садова, Гімназійна, Старовокзальна, Університетська, Кафедральна, Резиденції, Музичного Товариства, Цвинтарна. Вулиці також вказували напрямом: Львівська, Молодіївська, Цуринська, Великокучурівська, Семигородська, Руська. Частина вулиць була названа на честь австрійських цісарів та членів їхніх родин: Марії Терезії, Франца, Йосифа, Кароліни, Стефанії, а також площі: Фердинанда, Рудольфа, Єлизавети. Інші – за прізвищами крайових президентів, голів Буковинського сейму, бургомістрів, почесних громадян міста, визначних письменників: Амброза, Барлеона, Гормузакі, Гоенлое, Гакмана, Кохановського, Василька, Мустаці, Мера-на, д-ра Райса, Сплєні, д-ра Ротта, Мікулича, Воляна, Ісопескула, Роткірха, д-р Фехнера, Мораря, Вагнера, Альта, Сенкевича, Шевченка, Воробкевича, Гайне, Міцкевича, Пумнула, Францо-за.

Протягом Першої світової війни під час перебудовування в краї російських військ вулиці та площі

міста також перейменовувалися: 11 вересня 1916 року поліцмейстер міста Чернівці отримав від губернатора, дійсного статського радника В. Лігіна розпорядження про перейменування вулиць і площ міста, де йшлося про те, що „слід виготовити таблички на російській мові і вивісити там, де це потрібно”. Членів Чернівецького міського магістрату було зобов'язано виконати розпорядження в триденний термін [19. – Спр.214. – Арк.5].

Приміром, вулиця Семигородська (нинішня Головна) була перейменована на вул. генерала П. Лечицького, війська якого 18 червня 1916 р. взяли м. Чернівці під час т. зв. „брусиловського прориву”.

З вхождением міста до складу королівської Румунії лиш деякі з вулиць зберегли свої назви. Серед них вулиці Шевченка, Воробкевича, Гакмана, Василька, Гормузакі, Міцкевича, Гейне, Ісопеску, Пумнула, Шіллера. Решта перейменовані на вулиці та площі, пов'язані з історією румунського народу: короля Фердинанда, короля Карла (Кароля), королеви Марії, принца Ніколає, Штефана чел Марє, Александра чел Бун, Богдана Води, Мірчі Води, Драгоша Води, Кузи Води, Тудора Флондора, генерала Презана, генерала Мірческу, маршала Авереску та ін.

Перейменування вулиць в радянський час відбулося в 1944 р. Постановами Чернівецького міського виконавчого комітету №253 від 24 серпня 1944 та №658 від 29 грудня 1944 р. „Про перейменування назв вулиць міста” були перейменовані всі вулиці міста [27. – Спр.8. – Арк.107-119; Спр.21. – Арк.4-5; Спр.35. – Арк.29-33].

Тільки декілька вулиць зберегли свої старі назви. Це вулиці Гете, Шіллера, Університетська, Сторожинецька. Вулиці отримали назви за іменами російських більшовицьких вождів, революціонерів та зарубіжних комуністичних лідерів: Леніна, Сталіна, Держинського, Жданова, Кагановича, Калініна, Кірова, Орджонікідзе, Лібкнехта, Люксембург, Коларова, Дімітрова; т. зв. вождів світового пролетаріату: Енгельса, Маркса; воєначальників періоду громадянської війни: Фрунзе, Боженка, Щорса; російських історичних героїв: Мініна, Невського, Пожарського, Болотнікова; російських, радянських та українських письмен-

ників-демократів: Белінського, Гайдара, Горького, Джамбула, Маяковського, Фурманова, Франка, Котляревського, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, Тобілевича; за назвами російських міст: Архангельська, Астраханська, Брянська, Владивостоцька, Іркутська, Казанська, Мурманська, Новосибірська, Омська, Саратовська, Смоленська, Ставропольська, Челябінська та ін.

Понад 40 вулиць присвячено подіям та особам, що відзначилися у Другій світовій війні 1941-1945 років. До таких належить вул. 29 Березня, що названа на честь дня вигнання німецько-румунських окупантів з Чернівців; на честь воїнів, Героїв Радянського Союзу, що визволяли місто названі вулиці Бахрушина, Нікітіна, Удонова, Худякова, Шкіля. Частині вулиць присвоєно імена буковинців, які героїєски проявили себе під час війни: Івана Козачука, Кузьми Галкіна; загиблих воїнів Червоної армії, похованих у Чернівцях – Федора Боброва та Яна Налепки; відомих радянських маршалів, полководців: Жукова, Ватутіна, Рибалка, Толбухіна, Черняховського, Рокосовського. Вулиці отримали назви Сидора Ковпака, Семена Руднева, Зої Космодем'янської, Олега Кошового, Олександра Матросова, Лізи Чайкіної, Миколи Кузнецова. Також з'явилися вулиці Таманська, Танкістів, Червоноармійська, Перемоги тощо.

У 1954 р. було прийнято рішення №490 від 16 травня 1954 р. „Про затвердження вулиць м. Чернівці”. Як додатки до рішення було наведено списки вулиць і довідку про стан їхніх назв відповідно до плану міста [27. – Спр.479. – Арк.80-84].

В подальшому назви вулиць частково змінювали назви перед „круглими” датами радянських свят.

У період Незалежності України частині вулиць повернуто історичні назви: Головна, Вірменська, Кафедральна, Турецька, Університетська, Шкільна; деякі перейменовано на честь відомих гетьманів, діячів церкви, відомих краян: Петра Сагайдачного, Дмитра Вишневецького, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, митрополита Андрея Шептицького, митрополита Євгена Гакмана, Антона Кохановського, Едуарда Райса, Степана Смаль-Стоцького, Володимира Залозецького та ін. [44, с.7-84]. Варто зазначити, що всі

проведені за століття перейменування надзвичайно ускладнили дослідження з історії міста, адже є такі вулиці, що перейменовувалися не менше п'яти-шести разів.

Містобудування як вид архітектурної і будівельної діяльності визначається соціальним ладом і рівнем розвитку продуктивних сил суспільства, культурою, природнокліматичними умовами та національними особливостями країни, краю. За словами архітектора-реставратора, фахівця у галузі урбаністики Романа Могитича, „містобудівна історія Чернівців – яскравий зразок послідовної зміни кількох історичних традицій у міському плануванні, як і впливу геополітичних реалій кожної з історичних епох на розташування та планувальну структуру центрального ядра міста” [35, с.26-34]. До входження Буковини до складу Австрії, за його словами, місто зберігало середньовічні феодальні традиції містобудування і мало спонтанну планувальну структуру.

Одним із перших документів, що дає уявлення про планування вулиць і їхню забудову, є план Пітцелі 1787 р. Кожна парцела (земельна ділянка) на плані мала свій власний номер, в експлікації (поясненні) наведено окремі назви і призначення споруд. Всього на плані нанесено 417 ділянок, 413 з яких мають поштові номери, що є підтвердженням існування на них будинків [32, с.9-17].

Із входженням Буковини до складу Австрії вживалися заходи щодо збереження існуючої частини міста і водночас велася подальша його розбудова. Чернівці стали адміністративним центром з усіма відповідними атрибутами. Забудову міста в часи австрійського панування можна поділити на три періоди:

1) кінець XVIII – середина XIX століття; 2) середина XIX – кінець XIX століття; 3) початок XX століття – до кінця австрійського володарювання.

Перший період характеризується швидкими темпами розвитку забудови міста та зміною будівельної стратегії, переходом до планового ведення міського будівництва, розробкою правової бази забудови, визначенням основних напрямків забудови вулиць. В цей час розпочалося формування містобудівної структури міста. Тоді ж визначилися і основні напрями забудови вздовж централь-

них шляхів. Так, на карті міста, складеній інженером Адольфом Маріном у 1831 р., зазначена територія тогочасних Чернівців обмежувалась вулицями Білою (Bilaergasse), Мостовою (Brückengasse), Каличанки (Kaliczankaergasse), Фонтанною (Springbrunnengasse), Руською (Russischegasse) та Львівською (Lembergerstrasse). На плані вже позначено площу Ринок (Marktplatz), майбутні площі Австрії та Франца позначені як місця торгівлі дровами. Тут також чітко видно шляхи на Семигород та Львів, зафіксовано кілька церков, серед яких Святого Миколая та Святої Трійці, єпископська резиденція. Цей план є одним з найдавніших планів міста, особливо цінним є фіксація на ньому існуючої на той час забудови [10. – Спр.827. – Арк.1].

Першочерговим завданням міського магістрату було впорядкування існуючої міської території. За відсутності брукованих доріг і каналізації міські шляхи під час дощів ставали непрохідними. Особливо страждала від дощів, снігу і талих вод найстаріша частина Чернівців. Вода виривала глибокі рівчаки навіть у канавах, прокладених з боку вулиць, і ринула бурхливими потоками через нижнє місто. Вода несла балки, дошки, будівельне сміття, навіть бочки. Все це неслося до урвища, яке називалося „Єврейським ровом”, „Водяним ровом” чи „Потоком”. Згідно з даними літописця історії міста Чернівці Раймунда Фрідріха Кайндля, „Єврейський рів” починався на вулиці Святої Трійці (нині Богдана Хмельницького), на Фонтанній площі над цим ровом було перекинуто міст, а нижче Турецької криниці у рів впадав невеликий потік.

Питаннями відведення стічних вод займалися директор гідротехнічної служби Раухмюллер, крайові інженери Байнгольц, Духослав, Ля Мотте та навігаційний інженер Шеновіц. Власники будинків Йоганн Вагнер, Мартін Пауль Суханек та інші, що проживали над урвищем, боялися, що їхні будинки можуть завалитися [9. – Спр.3717. – Арк.8].

Було складено кошторис на суму 1293 флорини 21 крейцер для виконання теслярських робіт і брукування вулиць старого міста, завдяки чому встановлено відвідні дерев'яні канали, збудовано над ними мости, поступово укріплено береги ур-

вища та насаджено особливо необхідні ґрунтоукріплюючі кущі і дерева, зокрема верби. Але час показав, що цих заходів недостатньо.

Для укріплення урвища почали використовувати фашини. Дослівно слово „фашина” означає туго скріплена в’язка хмизу циліндричної форми. Фашини застосовувалися міськими інженерами при гідротехнічних земляних роботах, спорудженні гребель, прокладанні шляхів у болотистих місцевостях, укріпленні берегів річок, насипів і укосів земляних споруд. Укріпленням урвища у нижній частині міста займалися підприємці Самуель та Фалек Кінсбруннери. 4 січня 1828 р. вони звернулися до Буковинської окружної управи з проханням про надання дозволу навігаційному інженеру внести зміни до їхнього контракту. Заява підприємців свідчить про те, що у яру споруджували захисні дамби, для чого згідно з кошторисом мали виготовити 3930 фашин розмірами „9 градусів довжини, 1,1 градус ширини” (1 градус = крок). Після нових розрахунків кількість фашин збільшено до 8 тисяч, також були збільшені і їхні розміри. В 1844-1847 рр. ґрунтоукріплювальні роботи проводили підприємці Давид Зальтер, Нухман Требич, Абрагам Нідергофер [9. – Спр.8415. – Арк.1-43].

З часом урвище було повністю ліквідовано і тільки на старих картах міста залишилися його координати. Пізніше почали впорядковувати вулиці: їх засипали гравієм, а збоку вимощували тротуари з широких дерев’яних плит. Вулиці вирівнювалися, пристосовувалися до поквартальної системи забудови, прокладалися провулки. Спочатку забудова велася у нижній частині міста. Новому будівництву в Нижньому місті приділялася велика увага з боку Чернівецького магістрату, дії якого не завжди співпадали з інтересами власників земельних ділянок і будинків, які і надалі хотіли зводити будинки на свій власний розсуд, тоді як їм дозволялося споруджувати будинки тільки згідно з поданими планами [13. – Спр.34. – Арк.102-103³⁸].

На вулиці Синагоги проживали здебільшого євреї, там розташовувалися і найважливіші єврейські установи, серед яких найчисельнішими були синагоги. Перша дерев’яна синагога була споруджена на початку XVIII ст., проте її спалили

російські війська у 1770 р. З входженням Буковини до складу Австрії Чернівецька єврейська релігійна громада звернулася до Чернівецького суду (управи) з проханням визнати за громадою право власності на земельну ділянку для спорудження нового будинку синагоги. Мова йшла про ділянку, що прилягала до вулиці Синагоги і мала довжину 17 клафтерів (сажнів) 2 кроки (1 клафтер = 1,9 м). Довжина майбутньої споруди згідно з поданими планами мала становити понад 14 клафтерів. Поряд із вибраною ділянкою розміщувалася єврейська нормальна школа. До прохання додали попередні розміри, план майбутньої споруди та приблизний кошторис. Суд розглянув клопотання релігійної громади й у своєму висновку від 25 травня 1799 р. повідомив, що наразі земельна ділянка ще не оформлена у кадастрових книгах і тому згідно з бюргерським кодексом (частина 2, параграф 172) не може рахуватися власністю громадян [14. – Спр.20. – Арк.1-4].

Будувалась згодом синагога на кошти Чернівецької єврейської релігійної громади та добровільні пожертви місцевих і іноземних євреїв [23. – Спр.660. – Арк.36-37]. На внутрішнє оздоблення споруди також використовувалися кошти від продажу місць у майбутній синагозі. Будівництво синагоги завершено у 1853 р., і нова споруда стала найбільш репрезентативною та добротною спорудою Нижнього міста.

У Нижньому місті існувала також вулиця Каличанська (нині не існує). Вона починалася біля старого єврейського кладовища і вела до бойні. За словами Р.Ф. Кайндля, колишніми вулицями Каличанською та Синагоги до міста з північного боку Великим Львівським шляхом в’їжджали гості та подорожні. Тут була переправа через річку Прут. Від Пруту місто відмежовувалося густими вербовими заростями, тому ця місцевість отримала назву Лози. У Нижньому місті розміщувалися три площі: Єврейська, Фонтанна та Успіння Марії. Всі вони існували ще до входження краю до складу Австрійської держави, коли територія міста практично не виходила за їх межі.

Єврейська площа (Judenplatz), пізніше - Старий ринок (Alter Markt) розміщувалася між вулицями Верхньою Єврейською (нині – Шолом Алейхема)

та Нижньою Єврейською (пізніше – Фонтанною, зараз – частина вулиці Сагайдачного, що вела від Фонтанної площі).

Фонтанна площа „Springbrunnplatz” розташовувалася на тому місці, де здавна сходилися шість вулиць старого міста: колишня – Нижня Єврейська, пізніше – Фонтанна (нині – Гетьмана Петра Сагайдачного); колишня – Синагоги (нині – Анрі Барбюса), колишня – Львівська, пізніше – Вокзальна (нині – Юрія Гагаріна); колишня – Святої Трійці (нині – Богдана Хмельницького); колишня – Верхня Єврейська, пізніше – Єврейська (нині – Шолом Алейхема) та колишня – Львівська, пізніше – Енценбергова-Головна (нині – Головна). На Фонтанній площі розташовувалося всього шість будинків. Сьогодні про цю площу вже майже нічого не нагадує.

Площа Марії (Maria Himmelfahrtplatz), пізніше Святої Марії (інколи зустрічається назва площа Турецької Криниці) також знаходилася у Нижньому місті і на ній упродовж століть стояла православна церква, єврейська міква та декілька приватних будинків. За твердженнями Ф. Р. Кайндля, церква Успіння Марії була збудована ще молдавським воєводою Миколаєм Маврокордатом між 1709 і 1716 роками. Його сини, князі Костянтин та Іван наділили її особливими пільгами. Ця церква також називалася „Князівською” і була зведена на пагорбі біля Турецької криниці. Згідно із грамотами від 1743 р. церква щомісяця отримувала від митниці два ока (1 ока = 1,52 л) олії та 30 драм ладану. Священники цієї церкви були звільнені від будь-яких податків, а також від зборів за бджіл, свиней і овець. Крім цього, вони мали право отримувати дохід із кожної проданої у Чернівцях голови худоби, як від продавця, так і від покупця. Ще вони отримували і невелику кількість м'яса з м'ясної лавки.

Згідно з „Шематизмом Буковинської православної архієпископії” церква Успіння Марії була збудована на місці старої маленької церковці, перенесеної у 1779 р. до Долішніх Шерівців. На її місці у 1783 р. на кошти парафіян споруджено нову церкву Успіння Марії, а згодом і вона була перенесена коштом Православного релігійного фонду Буковини при допомозі чернівецького ринкового інспектора Леона фон Рея та церковної громади в

передмістя Чернівців – на Каличанку. Після цього площу було впорядковано: знесено пагорб, перенесено на нове кладовище старий цвинтар, обгороджено. На місці, де стояв старий вівтар, поставили монумент, який використовувався для освячення води на Водохреще [54, с.39].

До вулиць найстарішої частини міста належали також Нижня Єврейська, пізніше – Фонтанна (Springbrunnengasse) та Кушнірська. Нині ці дві вулиці об'єднані в одну (вул. Петра Сагайдачного). Нижня Єврейська починалася від Енценберга – Головної та Фонтанної площі і вела до площі Марії, Кушнірська простягалася від площі Марії до вулиці Руської. Перша належала до Нижнього міста, друга – до Селища. Обидві пролягали вздовж невеличкої річки і вели у напрямі до села Гореча, яке з плином часу стало передмістям. Тут були переважно дерев'яні, вкриті соломною або очеретом мазані хатинки. Навколишні ліси підступали до невеликого поселення і давали достатню кількість будівельного матеріалу для зведення невеликих придатних для житла будинків. Забудова обидвох вулиць міста була в основному приватною.

На вулиці Кушнірській розташовувалася найстаріша православна церква міста – Святого Миколая, збудована з м'яких матеріалів біля 1748 р. старостою Чернівців боярином Строескулом, у 1779 р. відновлена церковним єпітропом Георгію Дімітровичем з допомогою церковної громади, у 1855-1856 рр. відремонтована, у 1885-му розширена і наново накрита [54, с.38].

Вона була складена з тесаних, щільно зістиківаних дубових колод і вкрита дранкою. Дах – гостроверхий, без куполів. Церква мало чим відрізнялася від звичайної сільської хати, тільки невеличкі хрести на даху вказували на її призначення. При ремонтах церкви заробили щілини, проклеїли стіни, помалювали їх світлим кольором як зовні, так і зсередини. На зовнішніх стінах темною фарбою на білому фоні зробили квадрати, які надали церкві вигляду кам'яної споруди. Бічні стіни церкви зміцнили важкими, вагою в центнер, залізними жердинами. В ремонті церкви брали участь крайовий інженер Рьолль та Павловський [12. – Спр.1218. – Арк.65].

У місті діяли 4 православні парафії, вони охоплювали місто Чернівці та передмістя Клокучку і Каличанку. Кожна парафія мала будиночок для священика, який отримував ще й річну квартиру грошову винагороду 120 фл. Всі церкви перебували у центрі міста, в той час як передмістя своїх церков не мали і, незважаючи на погані дороги, їх мешканці були змушені на молитву добиратися у місто.

Австрійська центральна і місцева адміністрації приділяли велику увагу питанням забудови Чернівців, для чого було видано низку інструкцій і положень про будівництво та пожежну безпеку міста. Протипожежним цілям служила Турецька криниця. Її вода неодноразово використовувалася при гасінні пожеж. Тому пересихання криниці у засушливі роки було величезною бідою для беззахисних пожежонебезпечних дерев'яних будиночків старої частини міста.

Перші приписи про будівництво видав військовий намісник генерал Кароль фон Енценберґ. Міський статут 1786 р. містив також багато вимог до спорудження конюшень, підвалів, кам'яних будинків із димарями. Цей документ установлював також всілякі пільги для тих, хто будував хати з твердого матеріалу (з каменю та цегли): це передовсім звільнення від усіх крайових та державних податків на тридцять років і звільнення від міського земельного чиншу на десять років. Але статут вимагав, щоб інженерові перед початком будівництва показували план, горизонтальну проекцію, профіль та фасад [52, с.193-194].

Питання пожежної безпеки регламентували численні інструкції Галицького намісництва, наприклад, від 24 жовтня 1787 р., 5 червня 1812 року, 28 грудня 1823 р. і т.д. Існував також припис щодо розмірів цегли: довжина мала складати 12 віденських дюймів, ширина – 6, товщина – 3 (1 дюйм приблизно 2,54 см).

Поступово будівництво переходило на верхні тераси, і цей процес затягнувся на ціле століття. Першими збудованими австрійською владою будинками були адміністративні. Забудова велася в районі площі Святого Хреста та вулиці Головної. За рахунок державної казни у 1780 р. збудовано кам'яну споруду, передбачену для потреб адміні-

страції краю. Тут розміщувалися також помешкання бригадних генералів, розквартированих у Чернівцях військових частин [17. – Спр.85. – Арк.1-4].

Нинішня Головна раніше складалася з чотирьох вулиць. Найстаріша її частина ще до входження Буковини до складу Австрії мала назву Львівська, згодом була перейменована на Енценберґгауптштрассе (тобто Енценберґова Головна вулиця). Центральну вулицю міста почали впорядковувати одразу ж після входження Буковини до складу Австрії та визначення Чернівців столицею краю. На Головній розмістилися заїжджі двори, а згодом і міські готелі, як, наприклад, „Париж” та „Молдавія”. Вигідне розташування вулиці зумовило розміщення тут багатьох важливих для функціонування громади установ і відомств. Так, згідно з кадастровими планами міста та Чернівецького змішаного суду тут розміщувалися дві церкви (православна та римо-католицька), міська аптека, гауптвахта, казино, а також приватні помешкання найбільш заможних городян.

На час приєднання Буковини до Австрії у краї не було римо-католицьких храмів, оскільки до цієї конфесії належали лише представники тих народів, що прибували на Буковину: німці, поляки, угорці, чехи, словаки та інші. В теплу погоду Богослужіння проводилося під відкритим небом. Згодом у римо-католицьку капличку переобладнали споруду, в якій буковинці у 1777 р. приймали присягу на вірність правлячій династії Габсбургів. Вона була темною, невисокою, над входом – добудовано вежу. Першим чернівецьким римо-католицьким священиком і деканом Буковини став Венцель Кекерт [46, с.74].

План храму розробив цісарський обервахмістр інженерного корпусу австрійських військ Фердинанд Фенріх. Для новобудови придбано земельну ділянку між будинками військової адміністрації, гауптвахтою та дерев'яною римо-католицькою капличкою. Будівництво розпочалося під керівництвом інженера Фенріха. У 1788 р. будівельними роботами керував крайовий інженер Нойсснер. До осені 1793-го завершили майже всі склепіння та вежу. Проте в жовтні цього ж року вежа завалилася і зруйнувала частину склепінь. Будівництво призупинили. У 1804 р. почали розбирати по-

шкоджені склепіння та завали. Роботами керував крайовий інженер фон Бангольц. Рештки завальної церкви обстежували представники навігаційної будівельної дирекції Остерлам, Галицької будівельної дирекції фон Чіусс та будівельної дирекції Крайни Шмаусс фон Ліванег. Останній запропонував укріпити старий фундамент і зовнішні стіни на один градус чотири хвилини та подовжити церкву на три градуси [13. – Спр.24. – Арк.113-113^{зв}]. Роботи проводилися під керівництвом крайового інженера Духослава із Язлова. Фундамент поглибили на два клафтери. До кінця 1811 р. спорудили зовнішні стіни, а в 1812-1813 роках будівництво завершили під керівництвом ад'юнкта будівельної дирекції Маркеля. У 1814 р. храм освятили.

Проте вже через чотири роки у церкві з'явилися перші дефекти: почали осідати стіни та фундамент, з'явилися дві вертикальні тріщини, що простягалися зверху донизу. Та незважаючи на дефекти споруду використовували за призначенням. Міцність і надійність нової церкви постійно перебувала у полі зору крайового інженера Адольфа Маріна. Поряд із церквою спорудили будинок священика. Храм з його вежею упродовж років був архітектурною домікантою прилеглої території, а вежа – спостережним пунктом на випадок пожеж.

Дерев'яну римо-католицьку капличку, в якій раніше молилися католики, у 1814 р. викупила євангелістська релігійна община. Вона безкоштовно отримала від Чернівецького магістрату на околиці міста між вулицями Бішофгасе (нині Університетська), Рошергасе (нині Гастелло), вулицею Святої Трійці (нині Богдана Хмельницького) та вулицею поряд з православним цвинтарем (згодом вулиця Альта, нині Лесі Українки) 200 квадратних клафтерів міського ґрунту. Сюди у 1814 р. перенесли капличку, а в 1847 р. поряд з нею за проектом архітектора Енгельса почали зводити кам'яну церкву, яка була освячена 30 вересня 1849 р. Церква мала 18 метрів довжини, 7 метрів ширини, 6 – висоти. Покрівлю зробили з білої бляхи та олов'яної бляхи, купол вежі позолотили. Церква мала два входи: головний і парадний. Неф церкви мав звичайну дерев'яну підлогу. Дерев'яні сходи вели на хори, які підтримувалися чотирма коло-

нами, стелю прикрашав орнамент. За скляними дверима розміщувалася кімната для хрещення дітей [13, с.37-40]. Споруда була типовою для німецьких протестантів – видовжене приміщення зі світлими просторими вікнами та вежею з годинником. У 1859 р. поряд з церквою збудовано школу. Тут же розміщувався сад, згодом спромоглися і на будинок священика [18. – Спр.49. – Арк.281].

На вулиці Головній розміщувався також православний храм – церква Святої Параскеви. До її парафії з 1774 р. належали північна частина внутрішнього міста з передмістям Клокучка та частиною передмістя Каличанки. На той час вона була дерев'яна. За словами Ф.Р. Кайндля, „рік спорудження церкви Св. Параскеви нам невідомий. Вже в 1768 році її називали церквою покійного Леки. Її називали ще „Митною” церквою, оскільки поруч з нею стояла та сама митна станція”. Церква розташовувалася між церквами Святої Трійці та Успення Марії. Її довжина становила 17 клафтерів, вона була старою і вимагала капітального ремонту. Загалом до храму ходили і сповідувалися 320 осіб із 82 родин. Наприкінці 1835 р. церкву закрили. Організувати спорудження нової церкви доручили крайовому інженеру Маріну [23. – Спр.498. – Арк.9].

Нинішня кам'яна будівля церкви Святої Параскеви зводилася на декілька метрів південніше від старої дерев'яної. Будувати нову церкву на місці старої було неможливо через брак місця і крутий спуск. Спорудження церкви за проектом Антона Павловського розпочалося в квітні 1844 р., для чого довелося виміняти і докупити земельні ділянки. 29 січня 1848 р. підписано угоду про регулювання вулиці Кароліни (нині – частина вулиці Заньковецької) та прокладання нової вулиці від Мучної площі до Штайнгасе (нині – вул. Переяславська). Одночасно з будівництвом храму проводилося впорядкування його двору [12. – Спр.1650. – Арк.3, 13, 89, 157-159]. Церкву будували на гроші парафіян і Православного релігійного фонду Буковини. Вартість будівництва становила 46657 фл. 73 кр. австрійською валютою. Освятили храм 5 лютого 1862 р.

Чернівці забудовувалися за типовим зразком невеликих австрійських міст, з ратушею в центрі

міста, яка виходила на ринкову площу. Площа Ринок своїм створенням завдячує цісарю Йосифу II. Під час своїх перших відвідин Чернівців у червні 1783 р. він запропонував магістрату місце для ринкової площі та категорично наказав знести розміщені там халупи. Міська управа Чернівців підготувала доповідну записку від 16 серпня 1796 р., де йшлося про те, що існує певна закономірність при забудові міст, зв'язок між центральними та бічними вулицями. Згідно з розробленим планом, – говорилося у документі, – необхідно створити велику вільну площу, яка має стати безпечним місцем проведення торгів та ярмарків, і, зрештою, – окрасою міста.

В 1796 р. Чернівецька міська управа почала листування з Галицьким намісництвом у місті Львові стосовно створення площі Ринок і підтвердження права власності на земельні ділянки на місці її проектування. Галицьке намісництво своїм розпорядженням №26583 від 27 липня 1796 р. зобов'язало Буковинську окружну управу розробити план нової площі. Проте одразу ж виникли непорозуміння з власниками земельних ділянок та злидених халуп, які намагалися довести, що ця нерухомість належить саме їм, хоча і не змогли надати потрібні документи

Крайового інженера Ціттера зобов'язали провести обміри земельних ділянок, які необхідно викупити, в тому числі й навколо будинку №443, що належав міському голові Гампелю [9. – Спр.915. – Арк.1-2, 4]. У фонді Окружної управи зберігся план земельних ділянок у межах майбутньої площі, датований не пізніше 1798 р., на якому було окреслено земельні ділянки з будівлями та зазначено їх власників. Проблема викупу земельних ділянок та знесення старої забудови виявилася дуже гострою. Власники скаржилися на те, що їм за будинки та землі пропонується ціна 16-літньої давності, незважаючи на її зростання. Рішення щодо викупу земельних ділянок і оплати їх вартості розглядалися в Чернівецькому міському суді з 1800 по 1832 рік! [9. – Спр.1082. – Арк.4].

Впорядкування площі Ринок розпочалося у 1825 р. – після призначення крайовим інженером Адольфа Маріна. Саме тоді тут почали укладати брукуванку, але спершу площу вирівняли. Брукуван-

ням займалися довго – впродовж багатьох десятиліть.

Питання про будівництво ратуші постало відразу ж після створення Чернівецького міського магістрату. 29 травня 1786 р. командувач військової адміністрації Буковини Кароль фон Енценберґ видав постанову про необхідність взяття в оренду для ратуші приміщення. Протягом наступних десятиліть магістрат Чернівців працював у орендованих приміщеннях і листувався з віденською Надвірною будівничою радою, Галицьким намісництвом, Буковинською окружною управою про необхідність побудови власного приміщення. Зрештою, в 1825 р. було прийнято постанову про спорудження ратуші за проектом Надвірної будівничої ради на Казармовій площі (місце злиття тодішніх вулиць Франца та Францо́за – нинішніх 28 червня та І. Богуна). Та проти цього проекту виступив окружний інженер Адольф Марін. 18 років велося листування про спорудження ратуші не на околицях, а в центрі міста. Марін переконував, що Чернівці розвиватимуться у південному напрямку, і ратуша повинна розташовуватися в центрі міста, а саме – на площі Ринок. У 1830 р. крайового інженера підтримав громадський комітет на чолі з Андреасом Клугом, визначивши найпридатнішу для будівництва ділянку, що належала заможній родині Петровичів. 14 березня 1841 р. Чернівецький міський магістрат підтвердив контракт між Христовом фон Петровичем і магістратом щодо земельної власності №288 [13. – Спр.116. – Арк.1]. Цю земельну ділянку було придбано магістратом за 8000 флоринів. 12 березня 1842 року австрійський цісар схвалив рішення Галицького намісництва про спорудження ратуші в Чернівцях [23. – Спр.619. – Арк.131].

Конкурс на будівництво виграв підприємець Мендель Амстер, який підписав із магістратом контракт, що складався з 20 пунктів. Згідно з цим контрактом підприємець Мендель Амстер та компанія Герша Юстера, що постачала будівельні матеріали, зобов'язувалися збудувати приміщення ратуші за чотири роки. Будівництво велося під керівництвом крайового інженера та безпосереднім наглядом магістрату й громадського будівельного комітету, до складу якого увійшло шес-

теро найбільш шанованих і компетентних городян. Роботи розпочалися з копання котловану під фундамент. Через нерівність поверхні та наявність ґрунтових вод його глибина сягала 6,3 м. 19 квітня 1843 р. відбулося закладення наріжного каменя у фундамент майбутньої ратуші. До міста запросили багато гостей, зокрема представників Галицького намісництва зі Львова та віденської Надвірної будівничої ради. У спеціальну нішу поклали золоті монети з профілем цісаря та пергаментну грамоту з посланням до нащадків.

Фундамент мурували з каменю, стіни – з цегли. Дуже якісних матеріалів вимагало будівництво вежі. Спершу передбачалося, що вона матиме дерев'яний каркас, однак згодом було запропоновано металевий. Будівельні роботи завершили наприкінці листопада 1846 р. А вже 1 грудня, незважаючи на те, що будівлю ще не було прийнято в експлуатацію, магістрат перебрався до ратуші.

Остаточне прийняття новобудови відбулося 20 березня 1848 р. – без урочистостей і банкетів (13 березня у Відні почалося збройне повстання). Для цього був підготовлений детальний опис усіх поверхів ратуші, який склав архітектор Франц Кадор, а підписали його – крайовий комісар Краль, архітектор Мікулич, муляр Урбанські, члени будівельного комітету Карл Мартель та Йозеф Отт [13. – Спр.97а. – Арк.428-441].

Від площі Ринок відходило ряд вулиць: серед яких вулиці Панська, Ратушна, Лілійна, Гімназійна, Темпля, Поштова, Енценберга-Головна, Руська. Вулиця Панська спочатку мала назву Молодіївська, оскільки тут пролягала дорога на село Молодія. За твердженням Р.Ф. Кайндля, розбудова вулиці почалася тоді, „коли Стефан Айвас у 1786 р. налаштувався збудувати кам'яний дім („Три корони”)”. Точна дата виникнення найменування Панська не встановлена, хоча на старих картах міста вже на початку ХІХ ст. зазначена Верхня (Горішня) Панська та Долішня Панська (нині частина вулиці Української). Забудова вулиці велася з початку ХІХ ст. Перші споруди були дерев'яними, одноповерховими, проте до наших днів ці споруди не дійшли, згодом вони зносились або перебудовувались до 2-, 3-поверхових.

Від Ринкової площі на південь вела „Кучурівська” дорога, названа пізніше „Великочучурівською” вулицею. Однак вона була забудована лише в тій частині, яка згодом утворила Ратушну вулицю. Вулиця плавно піднімалася до Дров'яної площі (нині Соборна) і була забудована в основному приватними будинками. Тут розташовувалися готелі „У принца австрійського”, „Метрополь” та «Золота груша» [13. – Спр.6274. – Арк.12, 14]. Вулиця Руська виникла у той час, коли почали створювати класичну структуру оновленого міста навколо його центральної площі. Згідно з наведеними Ф.Р. Кайндлем даними, питання про пробиття вулиці „від головної площі міста обговорювалося з 1816 року. Привід для цього дало будівництво руської (української. – Авт.) католицької парафіяльної церкви (1820 р.), за якою вона й носить свою назву”. Первісно це була вулиця, яка під прямим кутом відійшла від площі на схід та отримала вдале завершення осьової перспективи значною культовою спорудою – церквою. Далі вулиця об'єдналась з існуючою, що тяглася до давнього торгового шляху. Споруджена в абсолютному нехарактерному для буковинських церков стилі (ампір) церква сприймалася суто як руська, тобто українська. Церкву святого апостола Тадея збудовано згідно з декретом Надвірної канцелярії від 3 червня 1819 р. будівельним підприємцем Францом Росбахом з твердих матеріалів у 1820 р. Фундатором церкви був Тадеуш фон Туркул, який у 1813 р. подарував їй частину свого рухомого і нерухомого майна. Він також вніс частину грошей для спорудження храму. Подарована земельна ділянка не підходила для будівництва, тому її обміняли і приступили до спорудження храму. Церкву покрили дранкою, вимостили кам'яними плитами. Споруда мала хрестово-вежову систему. В основу було покладено хрест. Церква мала велику вежу, яка покривала головний вівтар, над двома малими вівтарями піднеслися дві менші вежі. Над центральною вежею розміщено ще один хрест. Церква мала тільки один вхід. Згідно з розпорядженням Галицького намісництва від 2 грудня 1823 р. було добудовано тамбур. За ініціативою прелата Теодора Максимовича церква була розписана художником Шингалевичем. Іконостас

виготовив з липи за планами декана Лаврецького майстер із села Жадови Андрієш Трянєвський. Ікони створив художник Фолаковський. Церква вміщувала 500 осіб. Біля церкви спорудили житло для прелата та вікарія [14. – Спр.69. – Арк.1-33].

До вулиці Руської прилягали сади вулиці Шнірха (після 1861 р. – Крайової Палати, нині – митрополита Шептицького). За словами Р.Ф. Кайндля, вона „позначалася у 1787 р. як дорога на Горечу, пізніше як Цуринська, Фіріха або Шнірха, – останні дві за прізвищами міщан, які мали тут будинки”.

Площа Рудольфа (нині – Філармонії) наприкінці XVIII ст. була окраїнною територією. З моменту приєднання Буковини до Австрії тут розпочалося спорудження військових та адміністративних будівель, серед яких: військовий продовольчий склад, порохівий погріб. Тут також торгували мукою, тому й виникла назва – Мучна площа. На цій площі в 1780 р. споруджено провінційну в'язницю, яка діяла до введення в експлуатацію приміщення кримінального суду на площі Австрії (нинішня Соборна площа). З 1824 р. будівля в'язниці орендувалася містом і була пристосована спочатку під шпиталь, пізніше для розміщення практичного навчального курсу акушерської школи та пологового будинку. При упорядкуванні Мучної площі у 1860 р. це приміщення знесено. В 1866 р. за межі міста винесено і порохівий погріб, завдяки чому утворилася досить широка площа, яка використовувалася під ринок. Тут було встановлено контрольну двотонну вагу, яку зазвичай використовували купці та місцеві жителі для зважування товарів. Крім того, тут у спеціально відведеному місці за досить помірну плату можна було зберігати товари. Пізніше контрольну вагу перенесли на ріг вулиць Великокучурівської та Садової. Від площі Рудольфа відходили вулиці Кароліни, Стефанії, Вагова, Гормузакі, Парافیальна та Музичного товариства.

В 1832 р. міським канцеляристом Регіусом та міським практикантом Рудольфом було складено протокол про передачу Йозефом Фюртом частини ґрунту (894 клафтери) для „прокладення вулиці від темниці до Єпископської вулиці” [13. – Спр.20. – Арк.60-62]. Більш ніж очевидно, йшлося про майбутню вулицю Кароліни.

Нинішня Соборна площа із витоків мала назву Дров'яна, пізніше – Кримінальна. На честь сторіччя приєднання Буковини до Австрії у 1875 р. вона перейменована на площу Австрії [15. – Спр.183. – Арк.124]. Частина площі, яка в 1786 р. була визначена місцем для торгівлі худобою, пізніше отримала назву Holzplatz (Дров'яна площа). На цьому майдані торгували деревиною та дровами.

Одна з найстаріших споруд площі – приміщення карного суду та в'язниці. Їх спорудження розпочалося в 1812 р. Буковинська окружна управа призначила на посаду керівника будівництва інженера Духослава, розпорядника фінансів – Франца Гаткієвича. Через півтора року роботи призупинили та продовжили аж у червні 1814-го. Будівництво просувалося повільно, тому для його прискорення 24 січня 1817 р. було видано наказ, в якому йшлося про необхідність закінчити будівництво протягом року. Проте воно затягнулося аж до 1821-го. 7 червня цього ж року цісарська головна бухгалтерія остаточно підрахувала витрати на спорудження приміщення суду та місцевої в'язниці – 103329 фл. Після цього в різні роки добудовано ще декілька приміщень для суду та в'язниці. Від площі Австрії відходили вулиці: Нова, Лілійна, Ратушна, Альта, Цецинська, Великокучурівська.

Окраїнною була і площа Зернова (згодом Єлизавети, нині – Театральна). Від своїх витоків площа називалася відповідно до назви товарів, котрі продавалися на ній. Вона мала назву „Зернова площа”, „Фруктова площа”, „Рибна площа”. На цій території близько 1787 р. були розташовані: загін для худоби, комора для зберігання цегли та ділянка конюшини. В цей же час тут розпочалося будівництво продовольчого складу, а також складу для боєприпасів, який пізніше дістав назву порохівий склад. Він стояв біля старого католицького кладовища і був оточений частоколом, поблизу - шопа для інструментів, що використовувалися при гасінні пожеж, а також лісосклад, теслярна майстерня і трачка. Пізніше тут збудували декілька примітивних споруд, що служили військовими складами.

В цей час вже існували вулиці Святої Трійці (нині – Богдана Хмельницького), Франца (28 Червня), Францоza (частина вулиці Богуна) та інші.

Вулиця Святої Трійці отримала свою назву від назви дерев'яної церкви, яка постала у 1774 р. у районі дороги на Рошош (так називалася дорога, що вела до приміського села, згодом міської околиці) на місці сучасної каплиці біля педучилища. Ця церква була збудована коштом Радівецького єпископа Дозитея (Дозофтея) Херескула і його брата – чернівецького старости Іллі Херескула. Вона знала тим, що у ній 12 жовтня 1777 р. відбулося урочисте богослужіння перед церемонією присяги бояр, шляхти і духовенства Буковини на вірність короні Габсбургів. В 1876 р. церкву перенесли на міську околицю Клокучка, а звідти у середині 1960-х років – до музею-скансену народної архітектури і побуту у Львові, де й сьогодні вона представляє дерев'яне культове зодчество Буковини [45, с.17-18].

Вулиця Франца з'єднувала новостворений центр міста – район площі Ринок – з правобережною припрутською дорогою, в її назві було увічнено ім'я австрійського цісаря Франца І. Вулиця виникла при розбудові міста. За словами Ф.Р. Кайндля, „згідно з повідомленнями 1844 року, це була ще недавно розкорчована місцина, що пролягала між садами, але вже прикрашена кількома добротно збудованими будинками”. На цій вулиці на місці її злиття з нинішньою вулицею Богуна (колишній Казармовій площі) навіть пропонувалося збудувати міську ратушу. Вулиця належала до зсувної території. І тому вона постійно перебувала в полі зору магістрату. На початку ХХ ст. під час танення снігу і сильних дощів частину будинків вулиці підмивало. Цікава думка її мешканця професора Отто Жуковського щодо цього від 18 квітня 1909 р.: „Вулиця Франца – тупикова вулиця і має такою лишатися назавжди, тому що в кінці вулиці з давніх часів – обрив, який спадає в сусідні сади, і через характерні особливості даної місцевості може стати непрохідним і недоступним”. Впорядкування вулиці цікавило не тільки міську владу, але й власників будинків, які тут проживали [13, с.12-13].

Після того, як було викопано рови вздовж вулиці, вода мала вже свій вторований шлях і не наносила шкоди будинкам, проте деякі з них пере-

бували нижче рівня вулиці, і тому затоплювалися під час сильних дощів та танення снігу. Спочатку вулицю засипали щебенем, але таке покриття було неефективним, тому на початку 1900 р. почалася друга черга впорядкування вулиць. До головних було віднесено і вулицю Франца, її брукували спеціальним сортом покриття, яке мало назву „Макадам”. З 1896 р. тротуари підняли вище рівня вулиці.

До середини ХІХ ст. контури забудови міста вже були визначені. Почалося заповнення міської території новими малими вуличками, будівлями, парками, скверами та приватними спорудами. Існуючі площі і вулиці забудовувалися новими архітектурно витонченими спорудами.

Наступний період, який ми визначаємо середньою ХІХ – кінцем ХІХ ст. дуже важливий в плані містобудування. У цей час сформувалися основні напрями забудови, їх характер, словом все те, що визначає сьогодні обличчя міста. Упродовж цього періоду змінюється характер забудови, поряд з адміністративними будуються споруди громадського призначення (Народні доми, будинки товариств (гімнастичного, музичного), церкви, ошатна каса, прибуткові будинки, готелі та житлові будинки).

7 грудня 1869 р. австрійський цісар Франц Йосиф підписав указ „Про введення будівельного статуту для крайового міста Чернівці”. Попередньо цей статут було схвалено законом Буковинського сейму. Закон вступив у силу з 12 січня 1870 року. Контроль за дотримання статуту здійснювало Міністерство внутрішніх справ Австрії.

Будівельний статут складався із 6 розділів, що мали 78 параграфів. Ним визначався порядок міського будівництва майже на чотири десятки років. Згідно з законом для проведення нового будівництва, добудови чи перебудови в межах міста і передмість вимагався дозвіл магістрату. Для його отримання треба було звернутися в магістрат із заявою, додавши до неї ситуаційний план місця новобудови (прилеглих вулиць, площ тощо), план споруди із зображенням фасаду, розрізу, поверхів, даху, підвалу. Окремим пунктом вимагалось надання інформації про віддаленість від вуличних ровів, залізниці, природних водойм. Без

отримання дозволу будівництво заборонялося. У середньому місті будівельна комісія встановлювала будівельну лінію і рівень споруд. Будівельна лінія проводилася перпендикулярно до вулиці або площі.

Виданий на будівництво дозвіл вважався недійсним, якщо впродовж двох років не приступили до будівельних робіт. Місце новобудови обносили парканом висотою в 5 і більше футів (1 фут = 30,5 см) до закінчення будівництва і здачі його в експлуатацію. Після закінчення будівництва все прибиралося, у випадку пошкодження вулиці або бруківки ремонтні роботи здійснював власник новобудови. Дозвіл на введення новобудови в експлуатацію надавався тільки після перевірки компетентними органами магістрату дотримання проекту, протипожежних, будівельних і санітарних приписів.

Другим розділом закону регулювалися питання експропріації (відчуження) або передачі землі, будівельних майданчиків, впорядкування вулиць чи місць будови. Забудова вільних площ вимагала врегулювання транспортних, санітарних і пожежних питань. Вулиці мали бути рівними, зручними для руху транспорту, мати по обидва боки проходи для пішоходів. Головні вулиці повинні були мати ширину щонайменше 8 клафтерів, для бічних вулиць допускалося не менше 6 клафтерів, але при цьому враховувалася поверховість будинків.

Третій розділ стосувався питань якості нового будівництва. Тут виписані вимоги до якості будівельних матеріалів: цегли, каменю; визначені розміри фундаментів, ширина стін несучих конструкцій, порядок кріплення залізних траверсів на опорних балках, розміри при спорудженні склепінчастих споруд, відстань між ними для середньої частини міста – 10 футів. Житлові будинки у Чернівцях могли мати не більше 4 поверхів.

Для шкіл та інших громадських споруд обов'язковою була відповідна вентиляція. Визначалася висота і ширина вікон, вимоги щодо підлоги на кухнях, димоходів, дахів, ринв, громовідводів, підвалів, прибудов, балконів, криниць, тротуарів, парканів і т.д.

Четвертим розділом регламентовано промислові споруди, для будівництва яких визначалася

територія за межами міста, п'ятим - функції магістрату та міського представництва щодо виконання будівельного статуту. Заключним шостим розділом визначено будівельні такси (тарифи), які не могли перевищувати 10 гульденів [51, с.2-31].

Завдяки новим правилам і будівельним департаментам краю і міста, що втілювали їх у життя, було створено неповторні архітектурні ансамблі вулиць та окремих споруд середини і кінця ХІХ ст. Забудова здебільшого була суцільною і периметральною. Будинки будувалися впритул один до одного по червоній лінії вулиці, а флігелі всередині кварталу з'єднувалися з будинками, які виходили на вулицю. Таким чином, виникли маленькі двори-колодязі, прикрасою яких були яруси суцільних балонів, що поєднували між собою декілька квартир [42, с.39-30].

Не останню роль у перетворенні центру міста у визначний архітектурний ансамбль відіграли викладачі та випускники промислової школи, яка була відкрита у 1873 р. На Буковину з різних країв Австрії прибули архітектори, які до 1918 р. розбудовували місто згідно з вимогами містобудування. Деякі з них залишилися на Буковині до кінця свого життя. Серед таких – директор вищої промислової школи Йозеф Ляйцнер (Laizner).

Директор Йозеф Ляйцнер разом із випускниками промислової школи виготовляв плани архітектурних споруд та в деяких випадках особисто керував будівництвом. За його проектами споруджено склеп на кладовищі для родини радника Ясинського, пам'ятник для передчасно померлого сина крайового президента Алезані, елегантні житлові будинки для купця Адольфа Векслера та д-ра медицини Вольчинського, прибутковий будинок для д-ра Карла Векслера, розробив проект приміщення природничого факультету для державного університету Франца Йосифа (нині корпус №2). Учитель цієї школи Еріх Кольбенгайер збудував замський будинок для Модеста Григорчі, бічні галереї в протестантській кірсі також були зведені за його проектом і вказівками. Суплент промислової школи Якоб Кляйн виконав проект житлового будинку купця Брунштайна, а також написав підручник з архітектури. Професор школи Віктор Швердтнер розробив проект і де-

тальні креслення будинків банкіра Леона Розенцвайга та адвоката Табори, керував спорудженням житлових будинків Барбера і Кона, перебудував оранжерею у графа Борковського. Один із викладачів школи Карл Пеккарі був нагороджений Золотим Хрестом з короною за заслуги за участь у спорудженні пам'ятника Австрії у Чернівцях [49. – 1883. – 7 вер. – С.2-3]. Крім того, Йозеф Ляйцнер був розробником проектів споруд вищої промислової школи (1884), 7 павільйонів загального публічного крайового шпиталю (1886) (нині обласна клінічна лікарня), єзуїтської кірхи „Серце Ісуса Христа” (1894), промислового музею (1896) та ін. В цей час були збудовані найзначніші адміністративні та громадські споруди, які надали Чернівцям імпазантного вигляду.

Великий вплив на забудову міста мав також розвиток залізничного сполучення. Залізниця зумовила розвиток промисловості та забудову припрутського району міста. На цій території споруджувалися великі та малі підприємства, серед яких майстерні з обслуговування і ремонту рухомого складу залізниці, паровий млин Шльосманна (вул. Прутська), паровий пивоварний завод Гебеля (вул. Вокзальна), пивоварний завод Штайнера (вул. Мостова). З розвитком промисловості в забудову міста вкладалися значні кошти приватного капіталу.

Забудова площ Рудольфа, Австрії та Франца Йосифа в основному здійснювалася в другій половині XIX ст. Більша частина будинків на них належала приватним власникам. У центрі площі Рудольфа (нині – Філармонії) на кошти „Товариства сприяння музичному мистецтву на Буковині” збудовано приміщення товариства. З моменту створення у 1862 р. це товариство проводило свої мистецькі заходи та концерти в залах готелю „Молдавія”, в приміщенні ратуші та інших винаймлених залах. Наприкінці 1868 р. створено будівельний комітет, який розпочав збір коштів на будівництво власного приміщення товариства. Загалом було зібрано 3500 фл. За ці кошти придбали земельну ділянку для будівництва. Проте вона не дуже вдовольняла членів товариства, оскільки знаходилася далеко від центру міста – поблизу старого цвинтаря. Товариству вдалося виміняти її у магістрату, а також вчасно виготовити та предста-

вити плани споруди. Магістрат у 1873 р. надав Музичному товариству відповідну будівельну земельну ділянку і поставив одну умову: після закінчення будівництва товариство заплатить у міську касу 8200 фл. Товариство пристало на ці умови. План і кошторис споруди виготовив цісарсько-королівський будівельний радник Алоїс Булір. Йшлося і про те, що новозбудоване приміщення буде використовуватися також і для театру. Алоїс Булір перебрав на себе керівництво будовою і уклав договір із міським архітектором Емілем фон Регіусом. У квітні 1876 р. розпочалися земляні роботи. А 29 травня того ж року відбулося свято закладання наріжного каменя споруди. У фундамент – зі східної сторони – вмурували урну з пам'ятним зверненням до нащадків, в якому йшлося про створення та діяльність Музичного товариства.

Приміщення будувалося протягом двох років. Попередній план забудови був дещо змінений, оскільки для потреб театру вирішили спорудити спеціальне приміщення. Велика концертна зала споруди товариства мала 12 клафтерів у довжину та 9 клафтерів у ширину. Подіум мав 6 клафтерів у довжину та 5 – у глибину. Були тут також зала для репетицій, 3 навчальні кімнати, канцелярія. Кімнати з південного боку пізніше були переобладнані під квартири та гостьові. Приміщення за простотою і пропорціями фронтона з виступаючим портиком нагадувало класичну споруду віденського Музичного товариства на вулиці Тухлаубен, що була збудована у 1829-1831 роках Францом Ксавером Льюслем [39, с.45-60]. Через деякий час внутрішні приміщення споруди Музичного товариства були розписані художником Каролем Йобстом. На розкішній стелі, в обрамленні вінків, були зображені емблеми музики, на вікнах – вітражі, на колонах – розписи, в гірляндах квітів – імена найвидатніших композиторів.

Одна із площ міста, а саме площа Франца Йосифа, виникла завдяки споруді Буковинської крайової управи. Її забудова в основному здійснювалася в другій половині XIX ст. Споруди були як адміністративними, так і приватними. Громадська рада міста Чернівців запропонувала назвати майдан перед Крайовою управою площею Франца Йосифа на честь його цісарсько-королівської

величності з нагоди майбутнього ювілею та в пам'ять про цю подію. Бургмістр Чернівців Антон Кохановський 25 листопада 1873 р. звернувся до Буковинської крайової управи з клопотанням про отримання найвищої згоди цісаря на найменування площі. Голова Буковинської крайової управи Фелікс барон Піно фон Фріденталь звернувся до Міністерства внутрішніх справ Австрії з проханням щодо схвалення цього рішення, зауваживши при цьому, що він особисто його підтримує. Дозвіл надійшов, і таким чином наприкінці 1873 р. у Чернівцях була створена нова площа, названа на честь цісаря Франца Йосифа

Оскільки Чернівці були столицею Буковини, постало питання про будівництво відповідного приміщення для Крайової управи (к.-к. Bukowiner Landes-Regierung). Під нього відвели частину Дров'яної площі. У жовтні 1869 р. зроблено розмітку під фундаменти, приведені із сусідньої тюрми 50 ув'язнених викопали канали під ці фундаменти. Заможні перехожі громадяни, знаючи, що будується, кидали в канали срібні монети із зображенням цісаря Леопольда. Будівництво почалося у квітні 1870 р., планувалося звести будівлю за три роки, на що виділено 160 тис. фл. [49. – 1869. – 23 квіт., 19 вер., 22 жовт.; 1870. – 10, 29 квіт.].

Для цього було споруджено власну цегельню, оскільки цегли потребувалось багато, та й вимоги щодо якості були дуже високими. Документи свідчать, що споруда урядової управи будувалася за типовим проектом для всіх країв, що входили до складу австрійської держави. У такий спосіб намагалися і кошти зекономити, і збудувати ідентичні будівлі в усіх краях монархії. Керував будівництвом старший будівельний радник Павловський [12. – Спр.10764. – Арк.121³⁸]. Будівництво завершили влітку 1873 р. Споруда мала три поверхи, останній поверх використовували під житло. Тут проживали президент краю з родиною та його радники.

Навпроти площі Франца впродовж 20 років будували православний кафедральний собор Святого Духа (з 1844 по 1864 рік). 12 березня 1844 р. кресляр будівельної дирекції з Відня Антон Рьолль згідно з декретом Галицького намісництва був

відправлений у Чернівці для того, щоб перебрати керівництво та нагляд над цим будівництвом. Будівництво велося з перервами до 1864 р. [12, с.1-42]. Споруда була грандіозною та вимагала від керівника будівництва ретельності, акуратності і самопожертви. Рьолль вникав у справи будови до найменших деталей і мав залишатися у Чернівцях до повного завершення споруди. Проте в 1860 р. він помер, а керівництво будовою перебрав на себе цісарський інженер Мінніх. У травні 1862 р. в соборі почали встановлювати вилиті галицькими майстрами дзвони Після їх встановлення ще продовжувалися деякі роботи, а в липні 1864 р. кафедральний собор Святого Духа в Чернівцях було освячено єпископом Євгеном Гакманом. Внутрішні роботи і розпис храму велися до кінця століття [12. – Спр.1658. – Арк.1-91].

Наприкінці XIX ст. почали забудовувати площу Єлизавети (нині – Театральна). На плані 1897 р., автором якого був міський будівельний інженер Людвіг Вест, тут зазначено тільки військовий продовольчий склад. За межами площі перебували гарнізонний арешт і пожежний відділ. Параметри самої площі на плані дуже чітко визначені, але за старою звичкою всю прилеглу до площі територію чернівецькі чиновники та будівничі ще довго продовжували називати площею Єлизавети. Першими спорудами цієї просторої території стали: споруда створеної в 1855 р. єврейсько-німецької школи (нині – приміщення І ліцею). Приміщення цього навчального закладу було збудоване в 1860 р. Наступні три роки велася добудова, в результаті якої школа отримала 8 просторих класних кімнат, канцелярію і квартиру для директора [50, с.31-33].

Згодом зведено споруду управління залізничного транспорту (нині це спеціальна школа для дітей з вадами слуху, розташована за театром). Будівельні роботи проводилися з 1886 р. за проектом віденського архітектора Ганса Граніхштадтена. Сам проект зберігся в одній із справ Чернівецького міського магістрату та є унікальним зразком для дослідження архітектурної справи дотепер.

У цей період збудовано багато споруд, що і сьогодні є визначними зразками архітектури, якими місто пишалось і через десятиліття і століття. Се-

ред них - комунальна школа на Семигородській (1877), комунальна школа для хлопців і дівчат (ріг вулиці Турецької та Крайової палати) (1883), вища реальна школи (ріг Семигородської і Кафедральної) (1870), сільськогосподарська школа (1897), яка згодом перебудована архітекторами Ісидором Каленбергером та Германном Брандесом в пологовий будинок, казарми ерцгерцога Євгена на Семигородській (1884), казарми ерцгерцога Райнера (1894) на Великокучурівській, публічний крайовий шпиталь (1886) на Семигородській, комунальна школа на Вокзальній (1888), приміщення пошти і телеграфу на Поштовій (1889), єврейський темпль (1877) на вулиці Темпля, вірмено-католицька церква (1875) на вулиці Вірменській, приміщення гімнастичного товариства на вул. Йосифа (1886), промислового музею на вул. Лілійній (1896). На краю міста у 1888 р. в районі вулиць Семигородської та Польової (Flurgasse) споруджено будинок для осіб похилого віку [49. – 1888. – 5 чер. – С. 3].

Площа Фердинанда (у 20-30-х рр. ХХ ст. – Децебаль) почала забудовуватися в кінці ХІХ ст. Першою спорудою площі став костел „Серця Ісуса Христа”, який будували місіонери з Товариства Ісуса. Вони прибули до Чернівців на початку 80-х років ХІХ ст. На початку 1891 р. громадська рада міста пожертвувала отцям-єзуїтам земельну ділянку на площі Фердинанда. За словами ксьондза Яна Бадені, „це була велика площа на кінці міста, поруч із військовими шпиталями, недалеко від скромної схованої в підземеллі католицької єзуїтської каплички. Тепер це ще пуста площа, видно тільки фігуру святого Іоанна, що благословляє розпочату будову; незабаром вона залюдниться, забудується. Магнітом, що стягне сюди будинки і людей, буде чудовий костел Серця Хрестового, про план і розміри якого вже говорить фундамент, що вже виступає з-під землі” [3, с.75].

Закладення наріжного каменя під майбутню споруду відбулося у червні 1891 р. Місце новобудови освятив римо-католицький митрополит Східної Галичини та Буковини архієпископ Северин Моравський у супроводі численних прелатів

за присутності вищих урядовців Буковини та міста. Весною 1894 р. над Чернівцями здійнялася ввись шістдесятиметрова готична вежа. 25 жовтня того ж року архієпископ Моравський у присутності десятків тисяч людей, що прибули з усіх куточків Буковини та сусідньої Галичини, освятив храм Серця Ісуса. Цю подію докладно описала газета „Czernowitzer Zeitung”: „Величава споруда, символ невтомної праці голів товариств, а особливо суперіора Франца Ксавера Ебергардта, що стала пам'яткою колективізму і жертвовності католицьких християн, збудована. Для сердечної радості всіх католиків освячена єпископом, митрополитом д-ром рицарем Моравським, який три роки раніше закладав і освячував тут наріжний камінь, споруда воздвигнута во славу Божу для благочестя та миру людям доброї волі”. Площу перед храмом прикрасили з великим смаком, тут розвівалися на високих щоглах знамена та прапори, було багато вінків із традиційної для краю ялиці. Перед 8 годинною почали збиратися представники духовенства, національних товариств „Сокіл”, „Унітас”, католицьких благодійних товариств, члени добровільної пожежної дружини. Люди все прибували і прибували. Перед входом поставили накритий білою скатертиною стіл зі свічками, сіллю, водою. Д-р Моравський прочитав молитву, освятив воду, після цього процесія тричі обійшла навколо храму. Архієпископ, служителі кліру та всі, хто помістився, зайшли всередину церкви. Єпископ виголосив перед присутніми (біля тисячі осіб) промову на польській і німецькій мовах, де наголосив, що за такий короткий термін збудовано чудохрам, і в цьому величезна заслуга суперіора Ебергардта, який невтомно працював і для того, щоби йому подякувати, не вистачає слів. Він високо оцінив також пожертви католиків і представників інших конфесій, які надали чимало коштів для спорудження храму. Першу урочисту месу відслужив отець Тунклер із Пруської Сілезії, адже з того краю надійшло найбільше коштів на будівництво. Йому допомагали римо-католицький прелат Шмідт і вірмено-католицький священник Каспрович. На таку визначну подію відгукнувся сам Папа римський, який уповноважив отця суперіора Ебергардта передати бургомістрові Антону Кохановсь-

кому письмове апостольське благословення йому особисто та його родині аж до третього коліна [49. – 1894. – 26 жовт. – С.4]. Автор проекту храму директор Чернівецької промислової школи Йозеф Ляйцнер. За його ж проектом було збудовано і сусідній кляштор (католицький монастир).

У травні 1899 р. розпочали надбудову другого поверху споруди „Українського народного дому” на вулиці Петровича (нині Українська, 31). Між будівельним комітетом і будівничим Алоїсом Лепольдом було укладено контракт на виконання перебудови, за яким будівничий зобов’язався виконати роботи до кінця листопада 1899 р. Архітектор вклався у відведені терміни і до кінця 1899 р. „Український народний дім” був перебудований.

Для містобудівного розвитку Чернівців середини та кінця ХІХ ст. найбільш важливою спорудою став ансамбль резиденції Буковинських митрополитів. Місто збагатилося архітектурною пам’яткою світового рівня, якою можна пишатися перед всім світом. Кожна людина, що приїздить до Чернівців, намагається ознайомитися з цією величною будовою, що вже давно стала візиткою Чернівців. Заповітну мрію Буковинського єпископа Євгена Гакмана втілив у життя геніальний будівничий Йозеф Главка.

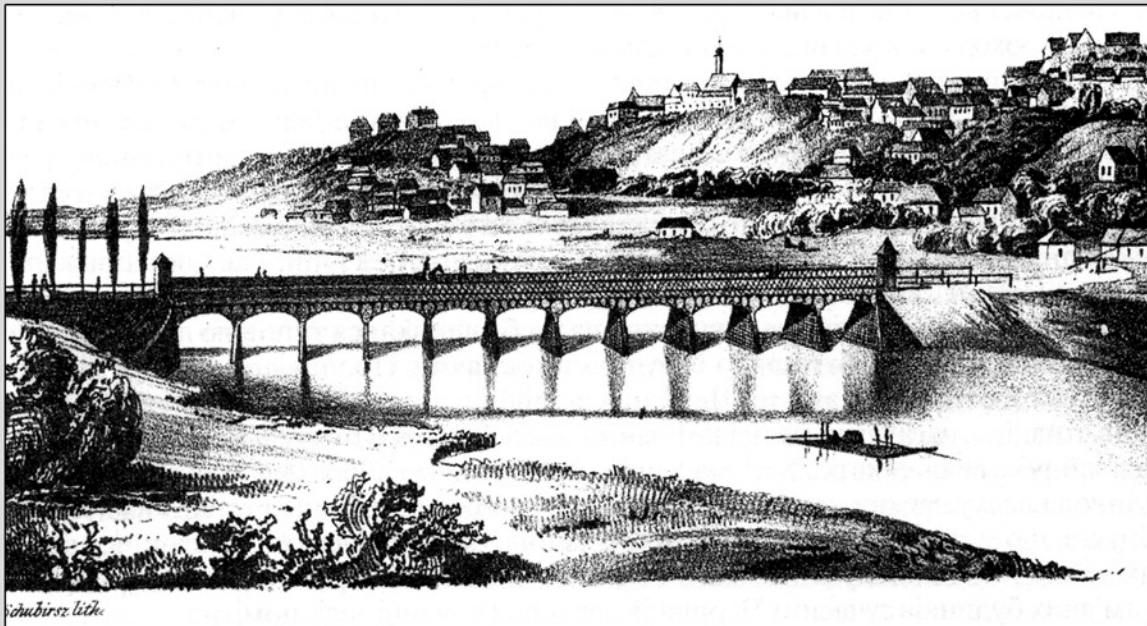
25 травня 1861 р. єпископ Євген Гакман звернувся до крайового президента Буковини надвірного радника Венцеля рицаря фон Мартіні з пропозицією стати членом будівельного комітету зі спорудження в Чернівцях єпископської резиденції. В зверненні він писав, що створення такого комітету запропоновано самим архітектором Йозефом Главкою, який вважав, що комітет буде незалежним, будівельні та фінансові справи вирішуватиме самостійно при погодженні з міністерськими службами Відня. Керувати новобудовою мав окремий архітектор з підпорядкуванням самому Главці, який мав відати технічними та художніми роботами. Всі виконані роботи мали контролюватися спеціальним рахівником-бухгалтером і тільки після цього підлягали оплаті. Таким чином, пропонувалася чітка система контрактів і контроль за їх виконанням. На членство в комітеті погодився барон Отто фон Петріно, митрополія від імені духовенства делегувала в комітет професора Попо-

вича. Згідно з декретом Надвірної ради Австрії ще від серпня 1812 р. всі контракти проводилися через відкриті публічні аукціони. Митрополит писав, що нарешті здійсниться його найзаповітніша мрія, і вже в цьому році при сприянні крайового президента розпочнуться попередні роботи та поставка матеріалів для такого складного будівництва.

З метою розгляду планів новобудови в Державному міністерстві 19 вересня 1862 р. відбулося спеціальне засідання, в роботі якого взяли участь новий крайовий президент Буковини Рудольф граф Амадей та єпископ Євген Гакман. Представники Буковини погодилися з запропонованими архітектором планами, після чого вони були схвалені міністерством. За проект Йозеф Главка отримав гонорар – 2000 фл. Збудувати резиденцію планувалося за десять років. Будівництво залежало від коштів Православного релігійного фонду Буковини. Згідно з прийнятими Надвірним будівельним департаментом поправками за попереднім кошторисом на будівництво резиденції планувалося витратити 721521 фл. 8 кр. [12. – Спр.4515. – Арк.3-4^{зв}].

6 (18) липня 1864 р., на другий день після освячення православного кафедральної собору Святого Духа єпископ Євген Гакман у присутності крайового президента Рудольфа графа Амадея й інших високоповажних посадових осіб з Австрії і Буковини заклав наріжний камінь у фундамент каплиці Святого Івана Нового Сучавського. Саме з цієї події і розпочалося спорудження комплексу єпископської (згодом митрополичої) резиденції у Чернівцях [34, с.52].

Архітектор Главка спроектував нетрадиційний комплекс приміщень. Для будівництва вимагалась велика кількість будівельних матеріалів. З цією метою було відкрито ряд кар’єрів з видобутку каменю у Василеві, Дорошівцях, Товтрах, Чунькові, Самушині, Тораках, Красній і Сучавиці. Камінь возили спеціальними возами. Для роботи були запрошені майстри з заходу Австрії. Вони здійснювали кам’яні роботи і навчали місцевих майстрів. З часом на будівництві вже обходилися своїми робітниками – буковинцями. Кваліфіковані робітники цінувалися, на них був великий попит, адже одночасно із резиденцією будувалася залізниця Львів – Чернівці – Ясси.

ЧЕРНІВЦІ
Художник Шубіріц

Площа Ринок (Центральна)

Вулиця Резиденції (Університетська)

Площа Австрії (Соборна)

Вулиця Панська (Ольги Кобилянської)

Площа Єлизавети (Театральна)

Вулиця Головна

Площа Фердинанда (сквер на поч. вул. Шевченка)

Площа Рудольфа (Філармонії)

Приміщення,
в якому був відкритий
Чернівецький університет

Німецький,
польський та
єврейський
народні діми

Румунський народний дім.

Вулиця Червоноармійська (навпроти продуктового базару видно дров'яний базар), 1965

Будівництво житлового масиву по проспекту Леніна в р-ні Рогатки, 1960

Проспект Леніна від автовокзалу за напрямком Рогатки, 1965

Нові житлові будинки (Фізкультурний проїзд), 1971

Будинок-корабель (Шіфа)

Готель Черемош

Уже в травні 1864 р. було вирішено застосувати при спорудженні фундаментів поряд із рваним бутовим дрібним каменем також і цеглу. З цієї причини фундаменти довелося робити глибшими, ніж за проектом. Будівельним комітетом було взято проби використовуваних у Чернівцях для виготовлення цегли і черепиці суглинків та сортів сланцевої глини. Ці проби переправили до Відня на фабрику з виготовлення черепиці Гайнріха Драксе. Там проби дослідили, виготовили з них черепицю і повернули в Чернівці для використання як зразка. Директору місцевої фабрики Шрьодеру було зроблено приписи щодо випуску черепиці високої якості на місці. Велика увага надавалася якості суглинків, які не повинні були мати сторонніх домішок. Також з глини високої якості виготовляли цеглу. Перед випалюванням збита заготовка цегли мала відповідний час вистоятися [20. – Спр.68. – Арк.17-17^{зв}].

Архітектори Антон Фіала та Йосиф Грегор ретельно слідкували за якістю будівельних матеріалів. На Буковині були відкриті поклади алебастру та мармуру. Стіни Синодальної зали було викладено алебастровим каменем, а каплиця і семінарська єпископська церква – мармуром. Для споруди богословської семінарії використовували камінь-пісковик і вапняк з-над Дністра. Все дерево брали з лісів Православного релігійного фонду Буковини [41, с.23].

За задумом Главки, передбачалось спорудження трьох окремих будівель – власне резиденції та двох бічних, розташованих під прямим кутом – богословської семінарії та священничої палати, які мали створити єдиний комплекс. Будівництво було розпочато у 1864 р. До 1872 р. Йозеф Главка сам керував будовою. Проте через хворобу вимушений був повернутися до Відня. Подальшу роботу на спорудженні резиденції митрополитів доручили інженерові Рейнеке, згодом Ксенжарському та Вільгельму. Будівництво затягнулося до 1882 р. Серед майстрів та скульпторів особливо відзначився Кароль Гофман з Відня, який за свою роботу був відзначений самим цісарем.

За словами архітектора В. Вечерського, комплекс резиденції Буковинських митрополитів

складається з трьох мурованих двоповерхових корпусів, згрупованих довкола глибокого прямокутного курдонера, відділеного від вулиці огорожею з металевими ґратами. Курдонер оформлено партерною зеленню, а вхід з вулиці акцентовано монументальною трипрогоною брамою. Північніше, в тилу головного корпусу резиденції, в 1876-1878 рр. було закладено ландшафтний парк площею 8 га. Резиденція Буковинських митрополитів у Чернівцях є найвиразнішим ансамблем австрійської доби на Буковині, неперевершеним взірцем синтезу мистецтв і поєднання європейських досягнень із регіональними традиціями [37, с.279-281].

У Чернівцях за проектом Йозефа Главки зведено ще одну споруду – вірмено-католицьку церкву Святих апостолів Петра і Павла. Наприкінці ХІХ ст. на Буковині проживало понад тисячу сімей вірменів. Спорудження власної церкви було для них справою надзвичайної важливості, оскільки церква мала стати вічним пам'ятником вірменської побожності та вірменської національності, „ланкою того таємничого ланцюга”, який об'єднує вірменів, розсіяних по всій землі [31, с.116-117]. Спроби виготовити проект будівництва церкви робилися ще на початку 60-х рр. ХІХ ст., розпочався збір коштів на її спорудження. Приміром, станом на листопад 1863 р. уже було зібрано 25 тис. гульденів. З цією ж метою розпочалася лотерея, вибір площі під забудову. 20 вересня 1870 р. закладено перший камінь у фундамент споруди [49. – 1863. – 18 вер., 13 лист.; 1868. – 14 лют. 18 груд.; 1870. – 21 вер.]. Завершено будівництво у 1875 р. з твердого матеріалу, за дещо зміненим проектом, спричиненим нестачею коштів. Через відсутність тесаного каменю квадерштейну не було споруджено середню вежу на всю висоту, лише нижня частина вежі була тимчасово накрита дахом з бляхи у формі кулі, довелося також відмовитися від спорудження імпазантної вежі. Гарна, монументальна церковна споруда була збудована завдяки багаторічним зборам, без будь-якої грошової допомоги з римо-католицького дотаційного фонду [12. – Спр.21044. – Арк.135-136]. В архітектурі храму переплелися елементи романсь-

кого та готичного стилів. Завдяки чудовій акустиці храм з самого початку використовувався для проведення вечорів церковного співу, тут також було встановлено орган. Диво-храм піднісся своїм гостроверхим шпилем над прилеглою територією.

У другій половині XIX ст. місто не тільки збагатилося архітектурними шедеврами, але й втратило чимало споруд. У пожежі 1859 р. згоріло 78 будинків нижнього та середнього міста. Пожежа охопила район вулиць Синагоги, Нижньо-Єврейської, Верхньо-Єврейської, Головної. Зберігся план нижньої частини міста Чернівці, на якому відтворено знищені внаслідок пожежі будинки і вулиці [13. – Спр.512. – Арк.58]. Пожежа 1866 р. знищила споруди вулиці Шкільної та площі Святого Хреста. При пожежах постраждали споруди римо-католицького храму, церкви Святої Параскеви, будинки, що стояли півколом на площі Хреста. Деякі із цих споруд вдалося відбудувати, інші – втрачені назавжди.

Велику роль в перетворенні Чернівців в європейське місто відіграло введення в дію водогінної та каналізаційної систем. Ще у 1865 р. розглядалася можливість будівництва водогону з Черемошу, Сірету або Пруту. У 1880 р. зупинилися на проєкті водопостачання міста з Пруту. У вересні 1888 р. крайовий інженер Людвіг Вест відвідав міста Західної Європи, щоб ознайомитись з питаннями водопостачання. При Чернівецькому магістраті було створено комісію із забезпечення міста водою. Вивчали досвід міст, які вже мали водопостачання. У кращих лабораторіях Відня та Чернівецького університету було зроблено хімічні аналізи води з експериментального водозабору у Рогізні. Аналізи довели доцільність спорудження водозабору саме тут.

Будівництвом водогону зайнялася австрійська фірма „Румпель і Ніклас”. Будівництво розпочалося 1889 р. і тривало до осені 1895. Станція з двома водозаборами „Ленківці-1” та „Рогізна” була завершена 2 листопада 1895 р. Паралельно прокладено 20 кілометрів водопровідних мереж головного водогону та 300 метрів від насосної станції до резервуару. Крім того, розпочалося спорудження і каналізаційної мережі. На час введення в дію

насосної станції „Рогізна” в місто, яке на той час нараховувало близько 30 тисяч жителів, на добу подавалося 3,3 тисячі кубометрів води. У подальшому цього виявилось замало й у 1912 р. була введена в дію насосна станція „Магала”, яка постачала на добу вже 6 тисяч кубометрів води.

Згідно з земельним кадастром міста, складеним магістратським службовцем д-ром Шоттенфельдом, на кінець 1904 р. кількість жителів Чернівців досягла 72686 осіб. Місто мало 259 будинків з двома ділянками, 7 складів і будівельних майданчиків, 543 сади та домашні городи при будинках, 481 лісний масив, 4052 ділянки орної землі, лук та пасовиськ, 30 місць поховання, 192 вулиці і дороги, 41 залізничну колію, 129 ставків та інших водойм. У міському підпорядкуванні перебувало 35 громадських (публічних) споруд, серед них школи, церкви, богадільні та ін. Місто мало електричну та насосну станції. Наприкінці 1904 р. у місті було 6635 будинків, 2669 із них здавалися домо-власниками у найм. У цьому ж році у Чернівцях зводилися 120 новобудов [48. – 1907. – 23 чер. – С.4].

На початку XX ст. районом забудови була ділянка між ботанічним садом університету (так звана Sturmwiase), вулицею Великокучурівською, передмістям Монастириська та площею Фердинанда. Також незабудованою залишалася велика територія між вулицями Сенковича, Університетською, Альтгасе та Адама Міцкевича, що визначалася районом площі Єлизавети. В цей час починає формуватися комплексна забудова – одночасно будуються ансамблі вулиць і площ. Одним із них став ансамбль площі Єлизавети.

Першою архітектурною окрасою площі Єлизавети став збудований у 1905 р. міський театр. Для його спорудження вибрали західну частину площі. Для підготовки проєкту обрали фірму Фельнера і Гельмера, за проєктами яких у європейських містах уже було збудовано 48 театрів. 31 травня 1904 р. на засіданні міської ради депутати вже вітали Фердинанда Фельнера, який прибув у Чернівці і радо погодився взяти на себе підготовку проєкту і побудову театру. В серпні 1904 р. розпочали закладати фундамент під майбутню споруду, а 4 жовтня 1905 р. споруда театру у Чернівцях постала у

всій своїй красі. При побудові театру відзначилися старший будівельний радник Людвіг Вест, який разом з архітекторами Фердинандом Фельнером і Германном Гельмером взяв на свої плечі весь тягар відповідальності за новобудову, та керівник будівництва архітектор Йозеф Шрайбер, який, як здавалося, ніколи не відчував втоми, зранку до пізнього вечора постійно перебував на будівельному майданчику. Фірма Фельнера і Гельмера виготовила креслення всіх частин майбутньої споруди, серед яких: креслення головного та бічних фасадів, їх розрізи із зображенням всіх скульптурних груп в бічних нішах, зображення скульптур, креслення всіх поверхів, підвалу та даху [14. – Спр.153. – Арк.1-23].

Поруч з театром у 1908 р. виросла споруда Єврейського народного дому (зараз Центральний міський палац культури), зведена Чернівецькою єврейською релігійною громадою. Спочатку громада збрала 30 тисяч крон пожертв. Планувалося звести споруду за 300 тис. крон (1 фл. = 2 крони), проте кредит у банку взяли дещо більший – 450 тис. крон під 8 відсотків річних. Для керівництва будівництвом було створено комітет, до складу якого ввійшли міські архітектори та радники єврейської громади – Юліус Бохнер, Іоахім Айзенберг, Йозеф Грюнберг та інші. Комітет очолив голова правління громади д-р Бенно (Бен'ямін) Штраухер [22. – Спр.762. – Арк.10]. Керівництво новобудовою доручили одному з найвідоміших тогочасних архітекторів – Йозефу Шрайберу. Скульптури були виготовлені скульптором Оскаром Черні [22. – Спр.837. – Арк.248^{зв}]. Будинок задумано як центр зібрання всієї єврейської громади, осередок її духовного і національного життя. Редакції єврейських газет різних міст Європи звернулися до керівництва Чернівецької єврейської релігійної громади з проханнями про надання їм опису та світлин новозбудованої споруди.

На другому боці площі наприкінці 1909 р. збудовано приміщення Торгово-промислової палати Буковини (нині – медичний університет). Конкурс на її спорудження виграв архітектор Фрідріх Готтесманн, він розробив детальний план та керував будівництвом. 1 липня 1907 р. розпочали закладати фундамент на надзвичайно престижній зе-

мельній ділянці на площі Єлизавети. Розкішне приміщення палати планували завершити до 60-річчя правління австрійського цісаря Франца Йосифа і цим „засвідчити свою вдячність за його невтомну турботу про економічний розквіт Буковинського краю”. Проте корективи в ці наміри внесла природа. Виявлення сильних водоносних жил під час виїмки землі затримали будівництво – довелося вносити необхідні зміни і в кошторис, і в заплановані роботи.

Будівля мала чотири поверхи: перші два призначені для потреб палати, інші – під житло, проте за необхідності їх можна було перетворити на службові кабінети. На горищі попередньо планувалося розмістити різного роду ательє, але через високий дохід від здачі в оренду воно також використовувалося під квартири. На спорудження Торгово-промислової палати Буковини витрачено 607954 крони 60 гелерів (1 к. = 100 гел.) [48. – 1909. – груд. – С.4].

Будинок палати закryw собою збудований у 1906 р. Палац юстиції (нині – приміщення обласної державної адміністрації та обласної ради). Земельну ділянку для будівництва було подаровано магістратом Чернівців [13. – Спр.3125. – Арк.1-5, 68]. План цієї споруди розробив архітектор Франц Сковрон, технічно-художнім керівником став інженер Артур Вілеман фон Монтефорте. До цих двох відомих архітекторів долучився цісарсько-королівський ад'юнкт Франц Губіх. Згідно з детально розробленим архітектором Сковроном планом 5 лютого 1904 р. було затверджено кошторис, який сягнув суми 995000 крон. 20 травня 1905 р. було додатково виділено 86213 крон 25 гелерів на придбання облаштування для канцелярій.

При безплатній передачі магістратом будівельного майданчика (0,45 га вартістю 140 тис. крон) 2 березня 1904 р. обриси майбутньої споруди прокладено за допомогою дощок. Тоді ж розпочато будівництво. В кінці року будинок уже було накрито. В спорудженні Палацу юстиції брали участь відомі на Буковині підприємці: Йозеф Коритинський, Іоахім Айзенберг, Макс Айзенберг, Нафталі Руднік. Весь 1905 рік займалися опоряджувальними роботами всередині споруди. Приміщення мало 4 поверхи, висота першого поверху сягала 3,9

метрів. У нижній частині споруди було розміщено промисловий суд та 7 квартир для функціонерів суду. Тут також містилися судові архіви, літографія, відділ вкладів і поточних рахунків, два цивільних арешти. У бельетажі, що мав висоту 4,3 метра помістили податковий відділ (займав 13 кімнат), головний податковий та депозитний відділи (11 кімнат), філія пошти (3 кімнати). Кімната з одним вікном мала 18-20 м² площі, від 77 до 86 м³ об'єму. На другому та третьому поверхах кімнати мали ще більші розміри. Загалом споруда мала 4 входи, 144 кімнати та зали. Освячення приміщення Палацу юстиції відбулося 7 жовтня 1906 р.

В цей період також забудовувалися вільні місця на площах та вулицях центральної частини міста. Так, підприємці Йозеф Ландау та Макс Майснер 14 жовтня 1905 р. отримали дозвіл Чернівецького магістрату на розбір купленої власності і побудову кам'яного будинку з вогнестійким даховим покриттям на площі Рудольфа. Саме на їхні кошти і спорудили архітектурну доміную цю частину міста – чотириповерхову кам'яницю зі стилізованою вежею – готель „Брістоль”. 14 березня 1906 р. власники отримали дозвіл магістрату на добудову трьох невеликих балконів напроти будинку Адели Гординської, що на вулиці Кароліни, 7, та встановлення в будинку 3 ліфтів.

На площі Ринок в 1900-1901 рр. за проектом віденського архітектора Губерта Геснера (учня відомого австрійського архітектора Отто Вагнера) було споруджено приміщення Ощадної каси. За цей конкурсний проект у Чернівцях Геснер отримав першу премію і державне замовлення на спорудження новобудови, яке зробило його знаменитим. За словами наукового співробітника федерального управління охорони пам'яток у Відні Маргарет Віорел-Чапки, „Геснер об'єднав у споруді чотири функції: заставне бюро і партер, зал ощадної каси і зал засідань на другому поверсі та архів – на третьому. Споруда своїм триподілом нагадувала традиційну схему бюргерських будинків, що фасадом виходили на площу. Вона складалася з парадного дому, дворового тракту та задвірка. У передній частині, а саме в партері були два невеликі приміщення; до vestibюля примикав презентабельний хол. Справа від нього розміщувалася

сходова клітка, на другому поверсі з боку вулиці – приміщення дирекції. Дворовий тракт містив у партері приміщення бюро та зал обслуговування, які на другому поверсі з'єднувалися за допомогою низки колон і утворювали касовий зал (нині відокремлені перегородками). У задній частині приміщення були склади. На другому поверсі – сейф. На третьому, в передній частині містилися житлові приміщення директора. Фасад добре вписувався в будівельне оточення площі. Справжня окраса будинку – майолікове панно та скульптури на фронтоні [43, с.99-112].

На вулиці Панській у 1905 р. перебудовано Польський народний дім. Проектом перебудови керував архітектор Франц Сковрон, оздобленням займався Конрад Гурецький. В оформленні споруди брав участь художник Станіслав Качор-Батовський та скульптор Марковський. Над сходами розмістили барельєф Адама Міцкевича. Уроцисте відкриття і освячення Польського дому, в якому взяли участь багато поляків з різних міст держави, відбулося 2-3 грудня 1905 р. [48. – 1905. – 2 груд. – С.3].

Неподалік від Польського було збудовано і Німецький народний дім. 30 березня 1908 р. Товариство християнських німців звернулося до Чернівецького магістрату та Буковинської крайової управи з проханням про надання дозволу на будівництво приміщення Німецького народного дому за розробленими архітектором Густавом Фрічем планами. Будівельний департамент Буковинської крайової управи після детального розгляду в цілому проект схвалив [12. – Спр.26966. – Арк.1].

Будівельними роботами керував надвірний радник Ервін Мюллер. Восени 1908 р. споруда вже стояла під дахом. Два роки німецькі товариства використали для внутрішнього облаштування будинку. Будівля була збудована як прибутковий та будинок товариства за 700 000 крон на місці старого німецького шкільного дому за адресою Панська, 47. Споруда в середньому чотириповерхова, частково п'ятиповерхова, в деяких частинах двоповерхова (приміщення для студентів). Центральний двір об'єднав прибутковий будинок із розміщеними позаду спорудами. Частини будинку з'єднувалися між собою. В партері розміщував-

ся Німецький торговий дім, на другому – Райфанзенська каса, на третьому – Крайова спілка, на четвертому – Товариство християнських німців, на п'ятому – товариства „Шларафія” та „Прутана” [48. – 1910. – 5 чер. – С.2].

В цей час також було збудовано приміщення ювілейної початкової школи на 16 класів для хлопців і дівчат на вулиці Альта (1910), готель „Під золотим левом” на вулиці Поштовій (точна дата завершення будівництва не встановлена), будинок спілки лікарів (1907) на вулиці Стефанії, дитячу лікарню (1910) на вулиці Воляна, казарми ерцгерцога Євгена (1902, ріг вулиці Великокучурівської та Садової), споруду другої цісарсько-королівської гімназії (1904) на площі Фердинанда, приміщення крайової фінансової дирекції по вулиці Енценберга-Головній (1913), добудовано четвертий поверх споруди Буковинської крайової управи на площі Франца Йосифа. Добудову здійснили через пожежу, що виникла 16 березня 1905 р. Заподіяна вогнем шкода складала близько 10 тисяч крон” [5. – 1905. – 16 бер.]. Після добудови четвертого поверху споруда отримала теперішній вигляд (нині – 14-й корпус ЧНУ та Чернівецька обласна рада профспілок). Усі оздоблювальні роботи на четвертому поверсі виконував скульптор і штукатур Оскар Черні. Фронтон будинку вінчала геральдична композиція, всередині неї - овальний щит, на якому зображено офіційний герб Австро-Угорської монархії.

На окраїні міста, на земельних ділянках, що належали благодійному фондові імені Франца Йосифа, за планами професора промислової школи Ерїха Кольбенгайєра, під керівництвом архітектора Юліуса Бохнера побудували комплекс споруд для душевнохворих. Загальна площа лікувальної установи склала 10,6 гектара. Тут спорудили павільйони: один лікувальний, інший – для утримання хворих, між ними сад та інші установи комплексу; також були передбачені поля, на яких мали працювати пацієнти закладу. Урочистості з нагоди відкриття лікувального комплексу відбулися 29 червня 1902 р. (Приміщення і нині слугують тим же цілям).

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX ст. Чернівці нічим не поступалися середньостатичному європейському місту. Під час Першої світової

війни місто зазнало деяких руйнувань. Навчальні заклади були перетворені на казарми, лазарети, через що страждав навчальний процес. Готелі міста були також зайняті військовими і не приносили ніяких прибутків міській касі.

У 1918 р. Чернівці ввійшли до складу королівської Румунії і за чисельністю населення посіли друге місце в державі. Румунським урядом, як і раніше австрійським, приділялася певна увага питанням забудови та містобудування. При примарії міста було створено технічний відділ, який надавав городянам дозволи на забудову, перебудову або добудову в межах міста, а також контролював усі питання, пов'язані з забудовою. При митрополії Буковини організували архітектурне бюро, яке займалося питаннями церковного будівництва не лише в місті, але й на теренах краю. Не відмовилися і від попереднього досвіду – дотримання існуючих правил забудови. В 1928 р. примарією Чернівців було схвалено „Правила забудови будинків та врегулювання вулиць міста Чернівці”.

Правила склалися з 11 розділів, до яких ввійшло 87 статей. Кожен розділ регулював певні питання забудови. Так, перший розділ стосувався систематизації забудови. Тут йшлося про розміри вулиць – основні вимагали ширини не менше 15 метрів, другорядні – не менше 11, дороги до будинків повинні були бути 5-метрової ширини. Також визначалися умови прокладання тротуарів та розміщення табличок із назвами вулиць.

За другим розділом зони будівництва ділилися на центральну, периферійну, промислову та приміську. Третім розділом регулювалася висотність споруд. За цим показником їх поділяли на 4 класи: від 4,5 метрів до 18 і більше. Зазначалося, що фасади будинків повинні гармонувати зі всією забудовою кварталу. Тут також виписані вимоги до співвідношення висоти поверхів до розмірів вікон і дверей, співвідношення фасаду будинку і ширини вулиці; а також освітлювальної та вентиляційної систем. Гігієнічним та санітарним нормам, забезпеченню водою та каналізацією, вимогам до багатопверхівок, особняків, прибудов, кухонь, сараїв, підвалів та ін. присвячено четвертий розділ.

П'ятий – сьомий розділи стосувалися будівельних вимог до фундаментів, цегляних споруд, не-

сучих конструкцій, дахів, громовідводів, димоходів; вимог до спеціальних тимчасових споруд: атракціонів, цирків, літніх ресторанів, підвалів для збереження льоду, бомбосховищ. Процедуру видання дозволів на будівництво регулював восьмий розділ. Тут йшлося про нове будівництво, перебудову приміщень, знесення старої забудови, встановлення ліфтів, розміщення вітрин, реклами, прожекторів; порядок подання заяв на виготовлення та оформлення проектної документації. Тут, як зразок, наведені плани будівель. У дев'ятому розділі йшлося про здачу новозбудованих споруд у експлуатацію. Окремим пунктом винесено санкції за недотримання умов будівництва та експлуатації споруд. Так, за самовільне пробиття вулиці та самовільне будівництво накладався штраф у розмірі 5 тисяч лей, за заселення без дозволу – 3 тисячі. Десятий розділ присвячено існуючим на той час тарифам, а одинадцятий – каральним санкціям і штрафам [16. – Спр.729. – Арк.1-94].

Показником росту забудови міста служить „Порівняльна таблиця по існуючих будинках в Чернівцях у 1914-1926 рр.”, складена у 1927 р. префектом поліції Чернівців Болоканом. За таблицею, на 1914 р. в місті (разом з передмістями Роша, Клокучка, Монастирська, Каличанка та Гореча) нараховувалося 8286 будинків, тоді як до кінця 1926 р. ця цифра вже становила 9922. За іншою таблицею, складеною технічним відділом у 1938 р. та підписаною архітектором Вальтером Штюбхен-Кірхнером, з 1933 по 1937 рік у місті збудовано 1252 житлові та 14 громадських споруд [30. – 2002. – 12 лип.].

У цей час зводилися дво- та триповерхові зручні житлові будинки на кооперативних засадах, які потопали в зелені садів. За таким принципом було збудовано низку вулиць, прилеглих до площі Александрі (нині – Театральна). В житловому будівництві широко застосовувався конструктивізм. В цей час велася забудова житлових будинків по вулицях Генерала Мірческу, Генерала Авереску, Тіту Майореску, Куза Води, Траяна, Янку Флондора, Генерала Презана, Константіна Бринковяну, 11 листопада, Міцкевича та інших. З'явилися і нові вулиці, як, наприклад, вулиця Масарика, яка з'єднала вулицю Штефан чел Маре з вулицею Траяна.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. було збудовано аеропорт, новий корпус університету по вулиці Куза Води (нині – 3-й корпус по вул. Л.Українки), неподалік розпочато будівництво приміщення університетської бібліотеки, споруджено Палац культури, соціальної допомоги, а також за проектом В. Залозецького перебудовано греко-католицьку церкву [6, с.249].

Наприкінці будівельного сезону 1930 р., а саме 12 жовтня, у присутності примаря та численної громади міста відбулося урочисте закладення наріжного каменя Чернівецького аеропорту. Його урочисте відкриття відбулося 25 травня 1933 р. о 12 годині дня. Присутній на урочистостях король Румунії Кароль II виголосив промову, підкресливши, що новий аеропорт є першим кроком на шляху розвитку румунського комерційного повітроплавання. Роботи з впорядкування аеропорту продовжувалися і після його відкриття. У 1936 р. впорядкували дорогу, що вела до Чернівецького аеропорту [38, с.61].

Будівництво корпусу університету диктувалося тим, що студенти університету з приходом румунської влади навчалися у збудованих за Австрії корпусах, яких не вистачало, оскільки збільшилася кількість факультетів та студентів. Наявних аудиторій та лабораторій також було замало. Ректоратові та сенатові вищого навчального закладу вдалося добитися дозволу на будівництво нового приміщення університету та виділення для цього 10 млн. лей з державного бюджету. На початку 1935/1936 навчального року новий корпус для розміщення природничого факультету було здано в експлуатацію – гарний будинок з великими вікнами та боковими східцями до центрального входу, розташованими по спіралі.

В урочистостях з нагоди відкриття нового корпусу університету та його освячення, що відбулося 12 жовтня 1935 р., взяли участь король Румунії Кароль II, принц Румунії Ніколає. У супроводі членів уряду на чолі з головою Ради Міністрів Татареску на святкуванні також були присутні міністр внутрішніх справ Іон Інгулець, міністр віровизнань Лапедату, державні секретарі Негура та Бента, іноземні послы, румунські військові аташе, керівники багатьох державних установ міста

та краю, університетські професори, студенти, представники академічних корпорацій та товариств. Дорога до університетського корпусу була вистелена ялиновими гілками та квітами. Чернівецькі студенти з великим захопленням вітали шановних гостей, що прибули на свято. На терасі нового корпусу відбулося богослужіння, яке відслужив декан теологічного факультету професор Сіміон Релі. На святі з промовою виступив король Кароль II. Він говорив про досягнення професорів і випускників університету, які прославили свій навчальний заклад і внесли неабиякий вклад у розвиток науки і культури.

Поруч з новим корпусом університету розпочали будівництво університетської бібліотеки. Фонди бібліотеки постійно зростали. Починаючи з 1922 р. бібліотека отримувала безкоштовно по два примірники друкованої продукції всіх видавництв Румунії; багато цінної літератури надсилося з-за кордону. За своїм складом бібліотека стала однією з найбагатших і найцінніших бібліотек Румунії. У 1938 р. в зв'язку із тим, що наявні площі бібліотеки стали замалими для зростаючої кількості книг, сенат університету прийняв рішення про будівництво нового приміщення університетської бібліотеки. Проект було розроблено архітектором з Міністерства праці Леоном Сілеоном. Під будівництво виділили земельний майданчик площею 3431 м². У присутності примаря міста Дмитрія Мармелюка, архітекторів Сілеона та Долінські, викладачів університету, представників духовенства 24 жовтня 1938 р. було освячено місце майбутньої новобудови та закладено наріжний камінь. За традицією, у фундамент вклали пам'ятне послання для майбутніх поколінь. Згідно з проектом приміщення бібліотеки мало будуватися в неокласичному стилі та складатися з триповерхової споруди адміністративного корпусу і семиповерхового книгосховища, які мали утворювати літеру „Т”. Книгосховище мало вміщувати один мільйон книг. Планувалося спорудити читальний зал на 150 місць, великий конференц-зал, друкарню та палітурну майстерню.

Через рік були зведені стіни бібліотеки, зроблено дахове покриття, але через недостатнє фінансування затрималося внутрішнє облаштування. З

приходом радянської влади і початком війни будівництво було призупинено і продовжено тільки у радянський час. (Введено в дію 1956 р.).

У 1937 р. на розі вулиць Генерала Презана та Турецької збудовано нове, цікаве у архітектурному плані приміщення – касу соціального страхування (нині – приміщення міської поліклініки №1). Примарія міста надала для новобудови безкоштовно земельну ділянку, на якій перед початком будівництва було знесено стару споруду Робітничого дому (колишній театр, збудований у 1877). Касу соціального страхування відкрили 18 червня 1937 р. Ця імпазантна триповерхова споруда з підвалами була збудована за останніми досягненнями будівельної справи і обійшлася забудовникам у 18 мільйонів лей. Для установи придбали необхідне медичне обладнання найкращої якості, обладнали рентгенологічний кабінет, відділи дерматології, педіатрії, лабораторії, аптеку, лазню, відділ госпіталізації, а також адміністративні кабінети.

На церемонію відкриття Каси соціального страхування прибули робітничі делегації міста Чернівців. Службу Божу правив митрополит д-р Віссаріон Пую у супроводі гарного хору румунських підмайстрів. Споруду збудували підприємці фірм Буковинського „Петрозалу” та Чернівецького „Граніту”, які намагалися виконати будівельні та опоряджувальні роботи на найвищому рівні. Місто Чернівці отримало нову установу, обладнану найсучаснішим на той час медичним обладнанням.

18 червня 1937 р. відбулися урочистості з нагоди відкриття гуртожитку підмайстрів імені „Проф. Іона І. Ністора” на вул. Траіан (нині – приміщення медичного університету по вул. О. Поповича). На його побудову витрачено 32 мільйони лей. Гуртожиток мав чотири поверхи та два підвали і був розрахований на 300 учнів, які утримувалися за рахунок Міністерства праці. Тут також розмістили велику публічну бібліотеку, зали для професійного навчання підмайстрів, їдальню (там за 10 лей можна було отримати повноцінний обід із трьох страв), кінозал, сучасні душові, пральню та інше.

На святі з нагоди урочистого відкриття гуртожитку виступали: інженер Кунеску, примар

Чернівців д-р Димитріє Мармелюк, префект Чернівецького повіту Георг Винту, директор гуртожитку Товариства підмайстрів Траян Ількеу. За ними виступав міністр праці Іон Ністор, який зазначив, що велінням часу стало задоволення потреб людей праці. Згідно з законом „Про професійну підготовку”, прийнятим у квітні 1936 р., турбота про молодих робітників, створення добрих умов для навчання і проживання стала важливим завданням держави. Спорудження нового гуртожитку є свідченням турботи держави про кваліфікованих робітників [47, с.54-66].

Після входження краю до складу Румунії в тогочасній архітектурі з'явилося намагання якомога ширше застосовувати архітектурні стилі, характерні для королівської Румунії. У цей час перед впливовим румунським „Товариством поширення румунської культури та літератури” постало питання про нову споруду для нього, бо приміщення старого готелю „Вайс”, де воно розміщувалося з кінця ХІХ ст., не відповідало вимогам. Адміністрація Буковини в особі міністра-делегата Янку Флондора виділила товариству земельну ділянку на розі площі Александрі та вулиці Генерала Задіка (нині Ватутіна). Пізніше докупили ще ділянку землі. За словами К. Логіна, товариство мало в центрі міста земельну ділянку вартістю 390 тис. лей [53, с.42].

У 1921 р. товариство замовило проект споруди відомому архітектору Дуїлю Марку. Її плани та опис збереглися у звіті товариства за 1922 рік. Слід зазначити, що товариство було втягнуто у безкінечні судові процеси щодо права власності на земельну ділянку, витратило на них майже два мільйони лей і самостійно не могло збудувати не тільки розкішну споруду за проектом Марку, але й набагато простішу. Допомогу запропонували митрополія Буковини та Православний релігійний фонд Буковини – найбагатші установи краю. Архітектор Хорія Крянге розробив проект новобудови та подав його на розгляд 9 квітня 1937 р.

Тендер на будівництво виграла відома будівельна фірма з Бухареста „Дім Тіберія Єремія”. Закладка наріжного каменя відбулася 26 жовтня 1937 р. У фундамент, за традицією, заклали капсулу зі зверненням до нащадків за підписами відо-

мих особистостей Чернівців. За проектом новобудова повинна була складатися з центрального блоку, що мав розміщуватися на площі Александрі (нині – Театральна), трьох блоків на вулиці генерала Задіка (нині – Ватутіна) та одного блоку на Університетській. Разом вони повинні були скласти суцільний комплекс будівель. Але через брак коштів вдалося збудувати тільки центральний блок, який поділявся на дві частини – комерційну та культурну. Приміщення належало двом власникам. Культурна частина, а саме, партер з вестибюлем і концертним залом, залом для засідань і читальний зал на першому поверсі, робочі кабінети на другому поверсі, читальна зала і бібліотека на третьому, а також сховище бібліотеки на четвертому поверсі належали „Товариству поширення румунської культури та літератури”. Комерційна частина належала Православному релігійному фонду Буковини і складалася з наступних кімнат: магазинів і ресторану в партері та кімнат готелю на поверхах. У підвалі було розміщено обладнання центрального опалення, яке змонтувала фірма „Корвітц”, на даху - оглядова тераса, з якої можна було побачити все місто. Новобудову було завершено на початку 1940 року, але товариство переселилося туди тільки в травні, коли були повністю виправлені всі дрібні недоробки (нині це Будинки офіцерів).

У другій половині 30-х років ХХ ст. у Чернівцях було зведено чотири визначні культові споруди православного обряду. В архітектурному плані привертає увагу Свято-Миколаївська церква на стику вулиць Румунської (нині – Руська) та Генерала Авереску (нині – П. Сагайдачного). Проект розроблено архітекторами Вальтером Штюбхен-Кюхнером, Йосифом Леґнером та Вірджилом Іонеску. За побажанням митрополита Віссаріона храм збудували в стилі „бринковяну”, який поєднав відгомін італійського ренесансу і типові румунські прийоми композиції та оздоблення. Прообразом послужила єпископська церква в Куртя де Арджеш (1512-1517) у Румунії, в якій поховані члени румунської королівської династії. Церква збудована у вигляді хреста з п'ятьма незвичними вежами. Основна вежа особливо красива зсередини. В центрі - великий вітраж відомого бухарес-

тського художника Г.Кіровича із зображенням Господа Вседержителя. Його обрамляють 12 продовгуватих вітражів. Металевий каркас для вітражів було виконано відомим чернівецьким майстром Вільгельмом Свідерським. З боків великої дванадцятигранної вежі розміщено чотири менших. Вікна в них зроблені по косій лінії, через що маленькі вежі здаються скрученими. Дерев'яна скульптурна частина вівтаря виконана талановитим бухарестським скульптором майстром-різьбярем Григорієм Думітреску. Вартість робіт склала 300000 лей. Іконостас двоярусний, увінчаний хрестом, виконаний з високоякісного дуба із зображенням виноградної лози, серафимів, різних птахів. В ньому використані мотиви старих церков та гербів Румунії. Іконостас розписував відомий бухарестський художник Паул Молда. Загальна вартість ікон складала на той час 180000 лей. Крім архітекторів Іонеску й Іванова, будівництво контролював митрополит Віссаріон, він особисто погоджував проект і безпосередньо давав настанови при виконанні будівельних робіт [21. – Спр.2231. – Арк.1-196].

Свято-Миколаївська церква була освячена 6 грудня 1939 р. священиком Штефаном Салческу за участі митрополита Буковини, Хотина, Мараморощини, багатьох священиків і численних парафіян. На відзначення цієї події у церкві встановлено пам'ятну дошку. Біля церкви збудували дзвіницю, територію обнесли парканом [21. – Спр.2212. – Арк.1-34].

Три інші церкви збудовано на околицях міста: в міській Горечі, на Клокучці та Монастириськах. Свято-Вознесенську церкву на Горечі освятили 21 листопада 1938 р. Плани та креслення церкви були виконані архітекторами Вірджілом Іонеску й Александром Івановим [21. – Спр.2195. – Арк.134-151]. Будівництвом та оформленням церкви займалися чеські, угорські, місцеві підприємці та бухарестська фірма Франца Рілля. Скульптурну частину вівтаря виконав відомий бухарестський скульптор-різьбяр Григорій Думітрашу, а іконостас розписав відомий художник Жорж барон Льовендаль. Вартість двох іконостасів (одночасно виготовлявся іконостас для церкви на Клокучці) склала 160000 лей. Плани і креслення церков Свя-

тої Трійці на Клокучці та церкви Петра і Павла на Монастириськах виконані головним архітектором бюро архітектури митрополії Буковини Вірджілом Іонеску [21,с.1-199]. Будівництво також велося під наглядом архітекторів цього бюро. В роботах брали участь будівельні фірми й організації Чернівців, Бухареста, Ясс і Сигету. Храм на Клокучці було освячено у 1938 р., на Монастирській – у 1939.

У міжвоєнний період збудували також декілька шкільних та інших приміщень, серед яких: споруда жіночого ліцею „Олтя Доамна” (Oltea Doamna) по вулиці Трансільванії (нині - гімназія № 3, колишня СШ №26), школа для хлопців по вулиці генерала Презана (нині – СШ №14 на вул. Шкільній), телефонно-телеграфна станція на вулиці Дуки (нині - вул. Університетська), два ринки – перший в районі площі Дечебалъ (нині – вул. Червоноармійська), другий – на площі Дачія (тепер – площа Філармонії).

Упродовж цього періоду продовжувалось державне та приватне будівництво, розширювалися головні та бічні вулиці, реконструювалися комунальні мережі, брукувалися площі та вулиці, проводилася дощова каналізація, місто озеленювалось, упорядковувалися його околиці.

На кінець 30-х років ХХ ст. загальна довжина вуличної мережі складала 203 кілометри, 14 з яких були вимощені кам'яною бруківкою, 10 кілометрів заасфальтовані, а решта мали гравійне покриття, матеріал для якого брали з Пруту. Загальна площа вулиць складала 3052475 м², парки розміщувалися на 587200 м² території міста [4, с.71].

Наприкінці 30-х років Північна Буковина опинилася в сфері геополітичних інтересів СРСР. 28 червня 1940 р. в Чернівці вступила Червона армія. У місті було проведено широко розрекламовану кампанію переселення робітників із підвалів і горіщ у квартири, вилучені у підприємців, працівників румунської адміністрації та інших „класово ворожих елементів”, як називала їх нова влада. Найкращі помешкання займали представники нової влади [6, с.255]. Розпочалася широкомасштабна націоналізація житлового фонду та передача існуючих адміністративних споруд під новостворені радянські установи та організації. Приймались рішення про поліпшення роботи комуналь-

них і санітарних служб міста, упорядкування парків і стадіонів, розширення водопровідної та електричної мережі. Місто було поділено на три райони: Ленінський, Сталінський та Шевченківський.

Після звільнення Чернівців від німецько-румунських окупаційних військ у 1944 р. Чернівецький міський виконавчий комітет встановив межі між районами Чернівців. До Шевченківського р-ну віднесли обидві сторони вулиць Леніна (нині – частина Головної), Боженка (нині – Шкільна), праву сторону вулиць: Руської, Руданського, проспекту Сталіна (нині – частина Головної), Чкалова до межі с. Чагор. До Ленінського району відійшли обидві сторони вулиць Вокзальної, Богдана Хмельницького, ліва сторона вулиць Червоноармійської, Чапаєва, Сторожинецької. До Сталінського р-ну включено праву сторону вулиць Червоноармійської, Чапаєва, ліву сторону вулиць Руданського, Руської, Сталінградської [24. – Спр.775. – Арк.98-99]. Цей поділ пізніше декілька разів уточнювався в зв'язку з ліквідацією Шевченківського р-ну та створенням Ленінського, який у 2003 р. перейменованний на Шевченківський.

24 вересня 1947 р. Чернівецьким міським виконавчим комітетом було схвалено „Схему генерального плану міста Чернівці” із зауваженнями про деякі доопрацювання [28. – Спр.356. – Арк.2]. В цьому документі зазначалося, що враховуючи існуючу забудову, немає необхідності розбудовувати місто на захід (до Цецини) і на схід (до Пруту). Пропонувалося включити до міської території так званий Запрутський район, де планувалося створення промислової зони. Це було зроблено в 1949 р., коли в міську смугу міста включили населені пункти Ленківці та Стара Жучка [24. – Спр.339. – Арк.226]. Проте вже через 10 років їх було вилучено із меж міста на три роки і остаточно приєднано до Чернівців у 1962 р.

У 1956 р. Харківським філіалом проектного інституту „Діпромісто” розроблено генеральний план Чернівців, яким передбачався подальший розвиток міста у південному напрямі. Тоді ж вирішено відмовитися від вибіркового будівництва в історичному центрі і зосередити зусилля на масо-

вому будівництві на нових територіях із застосуванням тільки типових проектів.

В рамках цього плану рішенням Чернівецької обласної ради депутатів трудящих №409/22 від 7 вересня 1956 р. схвалено проект детального планування та забудови районів проспекту імені Сталіна та привокзальної частини міста. Проектом детального планування охоплено проспект Сталіна та прилеглі до нього квартали від вулиці Чапаєва до краю міста. Проектом передбачалася прямокутна мережа вулиць та три-чотириповерхова забудова. Нову забудову вели, відступивши вісім метрів від запроектованої червоної лінії на дільницях від вул. маршала Жукова до Рогатки в північно-східному напрямі, та від Рогатки до с. Чагор в південно-західному напрямі [26. – Спр.106. – Арк.54-57].

В цей час і почалася інтенсивна розбудова міста, тоді ж було побудовано перший житловий масив „Рогатка”, в районі нинішніх вулиць Боярка і Головної та перший мікрорайон південніше вул. Чапаєва.

Станом на 1963 р. загальна довжина вулиць і проїздів у Чернівцях дорівнювала 383 км, з яких 133 км мали тверде покриття. Крім того, в місті було 260 км тротуарів, 37 км набережних ріки Прут і струмка Клокучка, а також 44 мости [25. – Спр.680. – Арк.30].

В 1965 р. за матеріалами горизонтальної зйомки, проведеної Чернівецькою комісією землеустрою, розроблено план землеустрою міста. Внутрішні межі Чернівців були погоджені з відповідними райвиконкомом та схвалені рішенням Чернівецької обласної ради депутатів трудящих 28 жовтня 1966 р [26. – Спр.847. – Арк.49].

Відбувалися зміни в адміністративному поділі міста. Створюються нові міські райони. На основі Сталінського та Шевченківського р-нів створено Першотравневий. Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965 р. до складу Чернівців увійшло місто Садгора та селище міського типу Ленківці, які утворили Садгірський р-н. Площа обласного центру склала 9940 гектарів, а чисельність населення – понад 170 тисяч жителів [34, с.65].

Починаючи з 1965 р. Чернівці розбудовуються за новим розробленим Львівським філіалом проектного інституту „Гіпроград” генеральним планом. В цей час (1962-1966 рр.) збудовано багатоповерховий корпус хлібокомбінату на Рогатці, завод залізобетонних виробів, асфальтобетонний завод на правому березі Пруту, гуртожиток для студентів університету, телестудію, а також кілька шкіл. У 1967 р. введено в експлуатацію 5000 квартир та індивідуальних житлових будинків загальною площею 257 тисяч м².

В 1969 р. почалася забудова житлового масиву „Південний”. Управлінню капітального будівництва облвиконкому були надані земельні ділянки під будівництво 11 будинків по вул. Червоноармійській та 4 – по вул. Комарова (протокол №17 від 11 вересня 1969 р.), розбудовувалось студентське містечко по вул. Стасюка.

Одночасно в окремих випадках надавалися дозволи на надбудову поверхів житлових будинків, як це було на вулицях К. Маркса, Щорса, Котовського, Л. Українки та ін. У цей час також забудовувались вільні ділянки між глухими торцями будинків, наприклад на вул. Леніна, 26, Худякова, 4, Ватутіна, 1. Для збереження характеру вже існуючої забудови для таких споруд визначалася кількість поверхів та художнє оформлення фасадів. Забудовувалась також і окраїнна частина міста.

За основну композиційну вісь була прийнята нинішня вулиця Головна. Будівництво проводилося в південній частині міста, нові мікрорайони забудовувались п'ятиповерховими будинками, спортивними та розважальними установами. Так, 9 серпня 1968 р. виконавчим комітетом Чернівецької міської ради прийнято в експлуатацію двоповерхове приміщення кінотеатру „Дружба” (нині – ім. І. Миколайчука) по вул. Леніна на 600 місць, забудовником якого виступило Чернівецьке обласне управління кінофікації.

З 1971 р. в житлових масивах міста будувалися типові будинки з поліпшеним плануванням квартир. У будинках, що виходили на центральні вулиці, на перших поверхах розташували магазини, інші об'єкти громадського обслуговування (вул. -

Леніна, 189). У цей час збудовано комплекс гуртожитків університету, дитячу спортивну школу, будинок побуту (вул. Стасюка). Також зведено новий житловий район на перетині вулиць Стасюка і Комарова, тут же споруджено готель „Черемош”, новий ринок, школу, дитячий садок, переобладнано у Чернівецький обласний діагностичний центр призначену для облагопрому споруду [7. – 1993. – 28 січ.].

Упродовж 70-80-х років велася забудова першого (проспект 50-річчя Жовтня) і другого („Південний”) мікрорайонів. Забудова виконувалася за типовими проектами серії №67, розробленими проектними інститутами Києва. У цей час у Чернівцях з'явилися нові вулиці (Комарова, Стасюка, Молодіжна, Фізкультурна, Гайдара, Ф. Полетаєва) і проспект 50-річчя Жовтня (нині – проспект Незалежності).

Після здачі в експлуатацію Чернівецького заводу залізобетонних виробів швидко розвивається житлове будівництво. Почалася масова забудова міста багатоповерхівками. Перші дев'ятиповерхові будинки були споруджені по вулиці Червоноармійській. Це будинки №№ 79, 81, 83. За ними вирости цілі багатоповерхові райони (бульвар Героїв Сталінграда, вулиці Воробкевича, Південно-Кільцева, Головна).

У цей час окремим установам видавалися архітектурно-планувальні завдання на розробку проектів планів окремої забудови та спорудження промислових підприємств. Так, в січні 1971 р. за Чернівецьким державним університетом було закріплено земельну ділянку розміром 30 га в районі вулиць Червоноармійської, Сторожинецької, Ровенської, проспекту 50-річчя Жовтня для спорудження навчально-лабораторного корпусу фізичного та математичного факультетів. Тут також планувався комплекс університетського містечка [29. – Спр.34. – Арк.1-10]. Проте до сьогодні тут збудували тільки корпуси фізичного факультету та приміщення інституту термоелектрики.

Продовжувалася розбудова існуючих вулиць. Так, на вулиці Червоноармійській у 1968 р. спо-

руджено із скла та залізобетону простору триповерхову споруду центрального міського універмагу. Тут гармонійно поєдналися нові будівельні матеріали і конструкції, було встановлено люмінесцентне освітлення та найновіше на той час торговельне обладнання. Нині приміщення універмагу перебудовується і стане сучасним торговим центром – на першому поверсі продаватимуть продукти, на другому – промислові товари, а на третьому будуть різні розважальні заклади.

У 1968 р. здано в експлуатацію високу споруду зі скла та бетону – ательє мод фабрики індивідуального пошиву та ремонту одягу „Силует”, яке тоді задовольняло вимоги найвибагливіших клієнтів. Пізніше воно реорганізовано в ательє „Фіотекс”, зараз тут дрібно-гуртовий магазин.

Споруду, відому нині як Чернівецький обласний центр естетичного виховання „Юність Буковини”, за адресою вул. Червоноармійська, 3, було збудовано в 1982 р. як приміщення Будинку політичної освіти Чернівецького обласного комітету Компартії України. Будівництво було розпочато в жовтні 1978 р. Проект споруди, а саме: архітектурно-будівельні креслення цокольного поверху, підвалу, плани поверхів, технічного підвалу, покрівлі, залу засідань, каркасу підвісної стелі, їдальні, фойє, плани сходів, а також деталі фасаду розробили працівники Чернівецького філіалу „Гіпрогромадпромбуд”. У центральній частині споруди розмістили зал засідань, він мав тільки одну зовнішню стіну, без вікон, по висоті займав три поверхи. В будівельному виконанні об'єкт був надзвичайно складним. Перекриття робили із залізобетонних плит з утеплювачем і підшивною стелею. Зал розрахований на 800 місць. Загальна площа споруди 4771 м². Приміщення збудовано за чотири роки і здано в експлуатацію 30 грудня 1982 р. з оцінкою „відмінно”.

На вул. Червоноармійській, 176 в 1979 р. введено в експлуатацію чотириповерховий адміністративний будинок райкому Компартії України та районного виконавчого комітету Ленінського (нині – Шевченківського) р-ну. Акт приймання споруди в експлуатацію схвалено рішенням викон-

кому Чернівецької міськради №199/7 від 30 березня 1979 р. Будівельні роботи виконував генеральний підрядник – управління „Житлобуд” №2 тресту „Чернівецьбуд”. Будівництво велося згідно з рішенням ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР №111/76 від 09 1976. Проектно-кошторисну документацію розробив Чернівецький філіал державного інституту „Гіпроцивільпромбуд”. Будинок було прийнято з оцінкою „відмінно”.

У Чернівцях, у місці, де сходяться дві великі міські магістралі – проспект Незалежності та вул. Червоноармійська, було збудовано готель „Турист”. Будівництво розпочато згідно з рішенням управління Львівської обласної ради професійних спілок від 31 жовтня 1974 р. і велося за індивідуальним проектом. Готель розрахований на 322 місця, кількість поверхів – 7, кількість секцій – 4, висота поверхів – 2,5 метра, загальний будівельний об'єм 33066 м³, кошторисна вартість будівництва сягнула 1426740 крб. Будівництво розпочато в квітні 1977 р. і велося комплексною бригадою будівельного управління №2 „Житлобуду” Чернівецького тресту „Чернівецьбуд”. Споруду здали в експлуатацію 15 червня 1982 р.

На вул. Червоноармійській збудовано також адміністративний будинок Чернівецького обласного відкритого акціонерного товариства „Державний ощадний банк України”. Проектно-кошторисна документація розроблена проектною фірмою „Архпроект”. Будівництво велося будівельними управліннями №№535 та 470 майже 6 років. Загальна площа приміщення складає близько 2,5 тисяч м², вартість будівництва 1226 тис. гривень. Споруду здано в експлуатацію 12 серпня 1999 р.

Крім того, на вул. Червоноармійській розмістилося ціле медичне містечко краю. Першою медичною установою вулиці став обласний клінічний онкологічний диспансер. 13 червня 1963 р. виконком Чернівецької міської ради ухвалив рішення „Про відведення Чернівецькому обласному відділу охорони здоров'я під будівництво онкологічного диспансеру на 120 ліжок та радіологічного корпусу земельну ділянку по вулиці Червоноармійській

між №№232-44 розміром 3,5 га. Планувалося збудувати головний корпус зі стаціонаром на 90 ліжок та пансіонат на 30 ліжок, радіологічний корпус на 18 ліжок, патолого-анатомічний корпус та господарський корпус у складі пральні, котельні, вбудованої підстанції та інших приміщень. План новобудови розробила Чернівецька обласна проектна контора „Облпроект” (головний архітектор проекту Т.Водяньський). Будівництво розпочато у першому кварталі 1964 р., закінчено у липні 1968 р. Відкрито нові лікувальні кабінети: гастроентерологічний, урологічний, функціональної діагностики та ін. Також було отримано потужну гамма-терапевтичну установку „Луч”, змонтовано пристрій для подачі радіоактивних речовин. В операційній встановлено безтінюву лампу з телевізійною установкою. За ходом операцій, не заважаючи хірургам, могли стежити молоді студенти-медики. Через 33 роки, на початку жовтня 2001 р. тут було відкрито ще один корпус.

30 грудня 1982 р. за адресою вул. Червоноармійська, 230 завершено будівництво приміщення, де нині розміщується Чернівецький обласний клінічний кардіологічний диспансер з поліклінікою. Це був цілий комплекс з перехідною галереєю, надвірними мережами та благоустроєм. Загальна площа поліклініки 690 м², лікувального корпусу - 828 м². Балансова вартість поліклініки 877,7 тис. крб., лікувального корпусу – 990 тис. крб. Обидва медичні заклади були прийняті в експлуатацію з оцінкою „добре”. Проектно-кошторисна документація обидвох споруд була розроблена Чернівецьким філіалом державного проектного інституту „Гіпроградпромбуд”. Поліклініка на 250 відвідувань збудована за 24 місяці, а приміщення лікувального корпусу – за 34 місяці. Спочатку цей комплекс належав лікувальному санітарному управлінню. Тут могли лікуватися тільки партійні та радянські працівники вищого рангу та члени їх родин. Із здобуттям Україною незалежності стало питання про використання цього приміщення. За розпорядженням Голови Верховної Ради України від 13 вересня 1991 р. Чернівецька обласна рада народних депутатів ухвалила рішення

„Про майно обкому Компартії України”, згідно з яким (і низкою наступних) приміщення колишнього „Ліксанупру” було передано під Чернівецький обласний клінічний кардіологічний диспансер.

До комплексу медичних споруд вул. Червоноармійської належить вузлова лікарня залізничної станції „Чернівці”. Зведенням цього об’єкта займався колектив будівельного управління 147-го тресту „Південзахідтрансбуд”. У грудні 1987 р. приміщення вузлової лікарні було прийнято в експлуатацію. Лікарня мала хірургічний, терапевтичний, гінекологічний, неврологічний відділи. В побутовому корпусі діяла механізована пральня й інші допоміжні служби. Через 8 років після введення в експлуатацію лікарні поруч збудовано приміщення поліклініки на 200 відвідувань в одну зміну. Будівництво поліклініки здійснено згідно з рішенням Чернівецької міської ради від жовтня 1986 р. Дозвіл на виконання будівельних робіт було видано Чернівецькою інспекцією державного архітектурного будівельного контролю. Будівництво здійснено генеральним підрядником – управлінням №147 тресту „Південзахідтрансбуд”. Проектно-кошторисна документація розроблена генеральним проектувальником – Чернівецьким філіалом „Гіпроцивільпромбуд”. Вихідні дані для проектування затверджені заступником головного архітектора міста Чернівці 20 листопада 1986 р. Проектно-кошторисна документація була також затверджена головним інженером Львівської залізниці. Роботи розпочалися в лютому 1991 р. і закінчилися у грудні 1995 р. 28 грудня 1995 р. виконавчий комітет Чернівецької міської ради народних депутатів затвердив акт державної комісії з прийняття в експлуатацію вузлової поліклініки станції „Чернівці” на вул. Червоноармійській, 226.

На цій вулиці знаходяться також лікарня з поліклінікою СОЗ УМВС (Управління внутрішніх справ України) в Чернівецькій області, молитовний будинок євангелістів, крім того, під №242 зареєстровані гаражі. Між вулицями Комарова та Південно-Кільцевою на площі 40 га було закладено парк „Жовтневий”.

Поблизу нього на вул. Рівненській розташований пологовий будинок, що зданий в експлуатацію в грудні 1987 р. Споруда нового пологового будинку була зведена за два роки. Це цілий комплекс, що значно поліпшив медичне обслуговування майбутніх матерів. Складається він із трьох блоків, що з'єднані між собою перехідними галереями. В одному з них розміщена жіноча консультація, в іншому – приймально-виписне гінекологічне відділення, лабораторія, аптеки. В третьому корпусі – міський клінічний пологовий будинок №2, в якому діють відділення: пологове, патології вагітності, дитяче, гінекологічне, реанімаційне, обсерваційне, акушерсько-фізіологічне, родильний зал та приймальна палата, а також відділення, що працює за спецкоштами. Спорудження комплексу розпочато в 1985 р. будівельним управлінням „Промбуд-1” тресту „Чернівцібуд”, яке стало генеральним підрядником. 31 грудня 1987 р. комплекс було здано в експлуатацію. Балансова вартість комплексу споруд пологового будинку №2 818097 крб.

Історично в місті сформувалися три промислові райони – у південній частині міста, в районі вулиці Руської та за Прутом. У південній частині міста, по вул. Головній виникли заводи „Чернівці-легмаш” (нині тут розміщено філіал Харківського політехнічного інституту), „Електронмаш”, „Кварц”, в районі вул. Комарова – корпус рукавично-трикотажної фабрики і швейного об'єднання „Трембіта”. У районі вул. Руської збудовано заводи „Вимірювач” та „Гравітон”. Завод „Гравітон” почали будувати на початку 60-х років, а навколишню територію оголосили власністю Міністерства оборони. Тутешня архітектура є типовою для радянської забудови – багатоповерхівки, між ними школа та дитячий садок. На території району заводу „Гравітон” було збудовано 33 п'яти- і дев'ятиповерхові будинки, дитячу поліклініку, поліклініку профілактичних оглядів, склад-магазин „Буд-Макс”, медичний центр „Естетика”, продуктовий ринок „Нива” тощо.

На вул. Руській, 183-191 у 1979 р. введено в експлуатацію чотиріповерховий адміністративний

будинок райкому Компартії України та районного виконавчого комітету Першотравневого району. Акт приймання споруди в експлуатацію схвалено рішенням виконкому Чернівецької міськради №793/26 від 29 грудня 1978 р. Будівельні роботи виконував генеральний підрядник – управління „Житлобуд” №3 тресту „Чернівецьбуд”. Будівництво велося за типовим проектом, розробленим Київським інститутом „Гіпроград”. Будівельні роботи розпочали у травні 1976 р., а закінчили у грудні 1978 р. Будинок прийнято з оцінкою „відмінно”.

В цей період у місті було збудовано низку навчальних закладів, серед яких дитяча спортивна школа по вулиці Стасюка, 6 (1971), середня школа на 1000 учнівських місць по вулиці Стасюка, 18-а (1973), середня школа на 1176 місць по проспекту 50-річчя Жовтня, 88-а (нині – проспект Незалежності) (1974), середня школа №6 на 1176 місць по вул. Комарова, 26 (1976), середня школа №11 по вул. Комарова, 25 (1978), школа-інтернат по вул. Нововінницькій, 17 (1982), середня школа №22 по вул. Південно-Кільцевій, 17 (1984), середня школа №27 на 44 класи і 1728 учнівських місць по вул. Воробкевича (1990), середня школа №28 на 1296 учнівських місць у мікрорайоні Руський (1990), середня школа №16 на 836 місць по вул. Білоруській, 77 (1995). Крім шкіл, було здано в експлуатацію дитячу установу №9 по проспекту 50-річчя Жовтня (1975), дитячу установу по вул. Комарова, 28-В (1976), госпіталь інвалідів Великої вітчизняної війни (1976), акушерсько-гінекологічний корпус по вул. Буковинській, 1-а (1979), професійно-технічне училище по вул. Руській, 198 (1979), партійний архів по вул. Стасюка, 20 (1983), приміщення прокуратури Чернівецької області по вул. Орджонікідзе (нині – М.Кордуби) (1984), станцію швидкої допомоги по вул. Мусоргського, 6 (1993). Також було введено в дію злітно-посадкову смугу Чернівецького аеропорту (1974) та троллейбусну лінію по вулиці Леніна до заводу „Кварц” (1977) тощо.

Генеральний план міста було розроблено у 1990 р. та схвалено рішенням XVII сесії міської ради

XXI скликання від 3 липня 1993 р. №458 з терміном дії до 2010 р. Місто розвивалося згідно з генеральним планом, проте оскільки змінилися соціально-економічні умови, місто вступило у ринкові відносини, зменшилася чисельність населення та темпи будівництва, багато підприємств закрилися, через десять років виникла потреба у коригуванні плану міста. Новий відкоригований генеральний план міста було затверджено рішенням 26 сесії Чернівецької міської ради IV скликання від 4 листопада 2004 р. №562. Новим планом, дія якого розрахована на період до 2020 р., передбачено плавний ріст населення до 250 тис. осіб, зміну функціонального призначення тих промислових підприємств, які не працюють і працювати не будуть. Новим генпланом передбачено розглядати річку Прут як основну рекреаційну і композиційну вісь. Запропоновано не відновлювати ряд виробничих об'єктів у зоні річки та провести реструктуризацію центральної промислової зони зі зміною домінуючої виробничої функції на рекреаційну. Стратегічний план розвитку Чернівців передбачає перетворення міста з його багатою історико-культурною спадщиною в потужний торгово-туристичний центр Буковини.

Основний розвиток Чернівців, згідно з генпланом, відбуватиметься в існуючих міських межах. Площа міста в адміністративних межах складає 15273 гектари, з них забудовано 3,5 тисячі га, що складає 23% площі території. Під забудову можна використати ще 40% території, тоді як решта зайнята сільськогосподарськими угіддями, лісами, зонами зсувів і т.д. Разом із тим у межах міста наявні резервні частково вільні території в ділянці Каличанки, Жучки, Роші, Садгори, району вулиць Сторожинецької, Руської, Комунальників, освоєння яких планується до 2020 р.

Генпланом також передбачено перепрофілювання та реконструкція вже освоєних територій, знесення малоцінного житла по вулицях Червоноармійській, Головній, Руській, Гагаріна, передислокація військових частин, деяких підприємств. Планується збудувати кілька нових житлових рай-

онів, серед яких мікрорайон із високим рівнем комфортності (з підземними гаражами) для десяти тисяч мешканців, що буде обмежуватися вулицями Червоноармійською, Рівненською, Сторожинецькою та проспектом Незалежності. Такий масив планується і в районі вулиці Руської.

Вже розроблено й затверджено міською радою проекти забудови вулиці Хотинської та Руської, житлового масиву по вулиці Каштановій, розробляються проекти забудови районів Сумська-Таджицька, Александрі-Лукіяновича, кварталу на вулиці Дубинській [1, с.98-105].

Рішенням 34 сесії міської ради IV скликання від 7 липня 2005 р. затверджено „Правила використання та забудови території міста Чернівці”, які були розроблені Державним інститутом проектування міст „Містопроект” м. Львова за участю робочої групи виконавчого комітету Чернівецької міської ради, створеної розпорядженням міського голови і департаменту містобудівного комплексу та земельних відносин міської ради №73-Р від 3 березня 2005 р.

Головною метою запровадження правил є забезпечення ефективної реалізації генерального плану розвитку Чернівців, раціонального використання території міста, створення повноцінного життєвого середовища, вирішення архітектурно-містобудівних завдань у справі комплексної забудови, стимулювання інвестиційної діяльності фізичних та юридичних осіб, урахування законних приватних, громадських та державних інтересів під час здійснення містобудівної діяльності. Правила складаються із восьми частин, в які входять сорок вісім глав і додатків до них. Найбільш вагомою є процедурна частина правил, якою регламентуються питання планування забудови, вибору місця будівництва, надання дозволів на забудову, використання земельних ділянок та ін. [2, с.1-33].

Генеральний план міста поступово втілюється в життя. Це добре видно на прикладі мікрорайону вул. Руської. Нині в одній із будівель заводу „Гравітон” розмістився торгівельний центр „Екватор”, його адміністративний корпус переобладнано під

житло. Так діють і на сусідньому заводі „Вимірювач” [36. – 2007. – 3 трав. – С.4-5].

Проект забудови мікрорайону по вул. Руській потребує корегування відповідно до перспективного генерального плану містобудування, розрахованого до 2020 р. Прийнято рішення запропонувати інвесторам вільні земельні ділянки між багатопверхівками для спорудження чотириповерхових будинків поліпшеного планування, що мають гармонійно вписатися у навколишню забудову і надати їй довершеності. На перших поверхах будинків планується розмістити бібліотеки та магазини. Передбачається спорудження спортивно-оздоровчого центру з басейном. На схилах, що спадають до р. Прут, планується паркова зона. У 2007 р. тут висадили понад тисячу дерев.

Проведено багато будівельних і ремонтних робіт, серед яких реконструйовано вулицю О. Кобилянської, де відновлено фасади і внутрішні дво-

рики. Оголошено інвестиційний конкурс на реконструкцію Соборної площі, за яким планується побудова міні-готелю та влаштування підземного паркінгу чи торгового центру. Намічено будівництво підземного переходу з торговими місцями на перехресті вулиці Стасюка та проспекту Незалежності.

У перспективі заплановано також зведення нового житлового району на розі вулиць Руської і Комунальників та його продовження до Південно-Кільцевої. Розпочато житлове будівництво біля озера у районі вул. В. Винниченка, де замість старих аварійних приміщень з'являться нові 2-3-та 4-поверхові житлові будинки. Тут також планується будівництво розважальних закладів, зокрема, аквапарку та палацу спорту. Таким чином, місто розвивається, забудовується і при цьому зберігає свою містобудівну спадщину для прийдешніх поколінь.

Назви вулиць міста в різні періоди

Австрійський	Румунський	Радянський	Сучасний
Ackergasse	Ogorului	Вінницька (60 р. СРСР)	В.Винниченка
Ackergasse	Ogorului	Ставропольська	Ставропольська
Albertinengasse	Dimitrie Onciul	Комсомольська	В.Сімовича
Althgasse	Cuza Vodă	Л.Українки	Л.Українки
Ambrosgasse	Tudor Vladimirescu	М.Гоголя	М.Гоголя
An der Lehne	Pantei	Кольцова	не існує
Ankergasse	Gheorghe Sion	Р.Люксембург	Р.Люксембург
Armeniergasse	Dimitrie Petrino	К.Маркса	Вірменська
Armeniergasse	Elena Popovici-Logotheti	К.Маркса	Вірменська
Atlasgasse	Vasile Conta	29 Березня	29 Березня
Augasse I	Luncei	С.Разіна	С.Разіна
Augasse II	Mamaia	О.Пугачова	О.Пугачова
Austriaplatz	Piata Ghica Vodă	Площа Радянська	Соборна площа
Bachgasse	Grigorie Ureche	І.Нечуя-Левицького	І.Нечуя-Левицького
Balschgasse	Balș	Леонтовича (Дарвіна)	Ч.Дарвіна
Bahnhofplatz	Piata Gării	Хотинська	Ю.Гагаріна
Bahnhofstrasse	Bratianu	Вокзальна (Ю.Гагаріна)	Ю.Гагаріна
Bahnhofstr. alte	Calea Plevnei	Старовокзальна (Нікітіна)	П.Нікітіна

Bahnsteg, Bahnstrecke	Drumul Ceferiștilor	Артемівська	Краснодарська
Baltinestergasse	Maramureșului	Тбіліська (Енгельса)	О.Ольжича
Bankgasse	Neagoe Basarab	Жукова (пров. Франка)	М.Штерна
Barackengasse	Dorobanților	Запорізька	Запорізька
Barleongasse	Zimbrului	Є.Гребінки	Є.Гребінки
Bendellagasse	Bendela	Віленського (І.Тургенева)	І.Тургенева
Berggasse	Dealului	Шепетівська	Шепетівська
Bethausgasse	Țepeș Vodă	К.Станіславська	не існує
Bilaergasse	Bilei	М.Чернишевського	М.Чернишевського
Bilaersteg	Poteca Bilei	Дрогобицька	Дрогобицька
Bindergasse	Dogarilor	Куп'янська	Куп'янська
Bischof-Hakmannngasse	Episcopul Hacman	Пушкіна	Є.Гакмана
von Bleylebengasse	General Berthelot	Суворова	О.Суворова
Blumengasse	Florilor	Малиновського (Е.Тельмана)	В.Залозецького
Bräuhausgasse	Războeni	Л.Кобилиці	Л.Кобилиці
Breitegasse	Anton Pan	Полтавська	Полтавська
Browiczgasse	Popa Andrei	Самаркандська	Самаркандська
Brückengasse	Hotinului	Хотинська (Ю.Гагаріна)	Ю.Гагаріна
Buchegasse	Vasile Bumbac	Донська	Донська
Cecinagasse	Țeținului	Цецино (Нагірна)	Нагірна
Cheresculgasse	Episcopul Herescu	М.Щепкіна	М.Щепкіна
Czahorer Grenzgasse	Hotarul Ceahorului	зникла	не існує
Czahorgasse	Ceahorului	Чагорська	не існує
Czuntuleakgasse	Ciuntuleac	Ташкентська (пров. П.Сагайдачного)	пров. П.Сагайдачного
Cloakengasse	Canalului	Набережна	не існує
Dominikgasse	Arhimandritul Eusebie Popovici	Д.Галицького (Рокосовського, Жуковського)	Й.Главки
Dreifaltigkeitsgasse	Sfânta Treimi	Б.Хмельницького	Б.Хмельницького
Eberhardgasse, Pater	Macedonieii	Азовська (Бахрушина)	Д.Загула
Elisabethplatz	Piața Vasile Alexandri	Площа Театральна	Театральна площа
Eminescugasse	Vlahuțșă	Крупської	М.Лермонтова
Enzenberghauptstr.	Regele Ferdinand	Леніна	Головна
Eugengasse	Mihai Viteazu	Держинського	Садова
Fabrikgasse	Moldovei	Молдавська (Енгельса)	О.Ольжича
Färbergasse	Urban Jarnik	О.Радіщева (пров. Парковий, Сучавська)	Сучавська
Dr. Fechnergasse	Odobescu	О.Маковея (Г.Димитрова)	Г.Димитрова
Fedkowiczgasse	Blajevici	Сумська	Сумська
Feldgasse	Munteniei	У.Кармелюка	У.Кармелюка
Ferdinandplatz	Piața Decebal	Базарна пл., Т.Шевченка	не існує
Fialagasse	Pictorul Bucevschi	В.Короленка (Українська)	Українська
Fichtengasse	Poteca Molizilor	Боровиковського (Ф. Ушакова)	Ф.Ушакова
Flurgasse	Jeremia Movila	В. Чапаєва	В.Чапаєва
Franzengasse	II.Noembrie	28 Червня	28 Червня
Franzenssteg	Simeon Florea Marian	О.Грибосдова	О.Грибосдова
Franzosgasse	Petre Liciu	І.Богуна	І.Богуна
Franz Josefsplatz	Piața Arboroasa	Сквер	Сквер
Franz Josefsgarten	Gradina Arboroasa	Сквер	Сквер

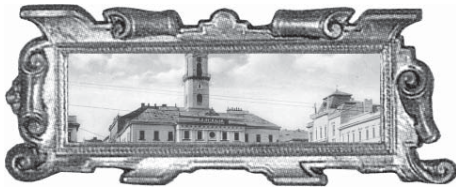
Friedensgasse	Stefan Tomşa	Лубенська	Лубенська
Friedhofstrasse	Cimiturului	Цвинтарна (Зелена)	Зелена
Fuchsgasse	Turculeţ	Тернопільська	Тернопільська
Froschlackengraben	Gârla Broaştelor	зникла	не існує
Gärbergasse	Tăbăcarilor	В.А.Моцарта	В.А.Моцарта
Garnisongasse	Garnizoanei	Гарнізонна	О.Матросова
Gartengasse	Regele Carol	Ю.Федьковича	Ю.Федьковича
Gänsehäufel	Plaja Prutului	Пляж на р. Прут	р-н вул. Донбасівської
Strasse zum Gänsehäufel	Spătarul Coman	Донбасівська	Донбасівська
Geibgasse	Făgăraşului	Тульчинська	Тульчинська
Glockengasse	Clopotelor	Д.Писарева	Д.Писарева
Goethegasse	Goethe	Й.Гете	Й.Гете
Grabengasse	Asachi	Рокосовського (Нижньо- Базарна, М.Удонова)	М.Удонова
Grätzgasse	Vasile Lucaciu	М.Залізняка	М.Залізняка
Gregorgasse	Nicolai Jorga	Г.Сковороди	Г.Сковороди
Grenzgasse	Mihalcei	Канівська	Канівська
Grillparzergasse	Locotenent Turturean	І.Котляревського	І.Котляревського
Grünegasse	Logofătul Tăutu	М.Римського-Корсакова	М.Римського- Корсакова
Guttergasse	Milcovului	Ізмаїльська	Ізмаїльська
Gymnasialgasse	Alba-Julia	Театральна (М.Емінеску)	М.Емінеску
Glisisgasse	Primaverii	зникла	не існує
Glisis-Seitengasse	Păduricel	зникла	не існує
Hasnergasse	Daniil Verenca	Л.Глібова	Л.Глібова
Habsburghöhe	Parcul Principesa Elena	Парк ім. Ю.Федьковича, парк університету	Парк ім. Ю.Федьковича, парк університету
Haydngasse	Delavrancea	Жовтнева	І.Вільде
Heiliger Kreuzplatz	Piaţa Eroului necunoscut	зникла	не існує
Heinegasse	Lascar Lutia	І.Котляревського	Е.Штейнбарга
Herrengasse	Jancu Flondor	О.Кобилянської	О.Кобилянської
Herweggasse	Petru Major	І.Павлова	І.Павлова
Herziplatz	Piaţa Herzl	зникла	не існує
Hohegasse	Înaltă	Кримська	Кримська
Hohenlohegasse	Bogdan Vodă	Радянська	М.Грушевського
Horeczaergasse	Horecei	Слов'янська	Слов'янська
Hormusakigasse	Hurmuzachi	М.Заньковецької	М.Заньковецької
Igelgasse	Aurel Vlaicu	В.Стефаніка (Балашівська)	Балашівська
Isopesculgasse	Isopescu	С.Орджонікідзе	М.Кордуби
Issecesculgasse	Isacescu	М.Черемшини (Ульянівська)	М.Черемшини
Jenknergasse	Principatele Unite	П.Сагайдачного (Хортицька)	Хортицька
Johannesgasse	Sextil Puşcariu	М.Вовчка	М.Вовчка
Josefsgasse	Jancu Zotta	Українська	Українська
Judengasse	Evreiască	Шолом-Алейхема	Шолом-Алейхема
Kaliczankaergasse	Caliceanca	Каличанка, Одеська	Одеська
Kampelmachergasse	Aurelian	Ленінградська	О.Гузар
Karlgasse	Aviator Gagea	Покришкіна (М.Фрунзе)	М.Фрунзе
Karolinengasse	Avram Jancu	М.Заньковецької	М.Заньковецької

Kasernengasse	Cazărmii	Казарменна	пров.Казарменний
Kathedralkasse	Principele Nicolae	Л.Толстого (К.Маркса)	Кафедральна
Keckertgasse	Barițiu	Корсунська	Корсунська
Kellergasse	Boltei	Коростенська	Коростенська
Klimeschgasse	24. Ianuarie	Партизанська	не існує
Kluggasse	Bolintineanu	П.Мирного	П.Мирного
Kochanowskigasse	Poincare	М.Лермонтова	А.Кохановського
Kopernikusgasse	Copernic	М.Коперніка	М.Коперніка
Korngasse	Constantin Morariu	Мелітопольська (пров.Кірова)	А.Ончула
Kranzgasse	Eroilor	Аккерманська (Брацлавська, Кишинівська)	Кишинівська
Kurczumarerstrasse	Cuciurul Mare	Червоноармійська	Червоноармійська
Kunzgasse	General Drăgălina	О.Довбуша	О.Довбуша
Landhausgasse	General Mircescu	М.Щорса	А.Шептицького
Landwehrgasse	Ostașilor	М.Кутузова	М.Кутузова
Langenhanggasse	Sarmisagetuza	М.Некрасова	Маловокзальна
Lazarethgasse	Lazaretului	Д.Мерделеева	Д.Менделеева
Lehm-gasse	Sucevei	М.Драгоманова	М.Драгоманова
Landesspitalgasse	Spitalelor	Госпітальна (О.Боярка)	О.Боярка
Leichenhofgasse	Aviatorilor	Житомирська	Житомирська
Lepczyk-gasse	Matei Milo	Смілянська (2-й пров.Харківський)	Харківський 2-й пров.
Lerchengasse	Tisei	Харківська	Харківська
Lehockygasse	Uzinei	М.Глінки	М.Глінки
Liliengasse	Constantin Brâncoveanu	І.Франка	І.Франка
Limberg-gasse	Nicolae Gane	І.Бабушкіна	І.Бабушкіна
Magazingasse	Oituz	К.Мініна	К.Мініна
Maisgasse	Sportului	М.Мусоргського	М.Мусоргського
Maria Theresiengasse	Miron Costin	Папаніна, Челюскінців	Челюскінців
Marienplatz	Piața Sfânta Marie	зникла	не існує
Martinowiczgasse	Cetății Albe	Грінченка, Жданова, І.Козачука	І.Козачука
Maximowiczgasse	Maximovici	Криворізька	Криворізька
Mayergasse	Nistrului	Державіна, пров.Достоевського	не існує
Metzgergasse	Mihai Cogălniceanu	В.Маяковського	В.Маяковського
Mickiewiczgasse	Mickiewicz	А.Міцкевича	А.Міцкевича
Mikuligasse	Mikuli	Луцька	Луцька
Mikuliczgasse	Titu Maiorescu	І.Котляревського	І.Котляревського
Merangasse	Zece Mai	С.Гулака-Артемовського	С.Гулака- Артемовського
D- r Mikuliczgasse	d- r Mikulicz	Шаумяна, О.Герцена, П.Куліша , О.Герцена	В.Залозецького
Mohelicagasse	Moviliței	Перемишлянська (Азовська, пров.Красноільський)	пров.Красноільський
Molnitzgasse	Molniței	Метлинського	В.Кочубя
Monostorgasse	Schitului	Фастівська	Фастівська
Morariugasse	General Averescu	Сталінградська, (Волгоградська)	П.Сагайдачного
Morgenbesergasse	Dobrogei	Г.Квітки-Основ'яненка	Г.Квітки-

			Основ'яненка
Mühlengasse	Morii	Є.Максимовича (Стаханівська)	пров.Прутський
Mühlsteg	Gârla Morii	Уманська (пров. Київський)	пров.Київський
Müller Josefgasse	Ieremievici Dubău	Л.Кагановича (газети „Правда”)	Є.Ярошинської
Mureschanugasse	Andrei Mureșanu	Ф.Достоевського	Ф.Достоевського
Musikvereinsgasse	Ciprian Porumbescu	П.Чайковського	П.Чайковського
Mustatzgasse	Șerban Vodă	С.Руданського	С.Руданського
Maringasse	General Eremie Grigorescu	О.Молодчого (пров. Є.Гребінки)	П.Целана
Neubauergasse	Artileriei	Херсонська	Херсонська
Neuegasse	Nouă	Галицька	Жасминна
Neuweltgasse	Mărășești	Т.Шевченка	Т.Шевченка
Nikolausgasse	Sfântu Nicolae	М.Садовського	М.Садовського
Onciul Isidorgasse	Isidor Onciul	О.Невського	О.Невського
Panaitengasse	Panita	Щоголева (Ф.Нахімова)	П.Нахімова
Pardinigasse	Dionisie Bejan	К.Цеткін	Трояндова
Sankt Petersplatz	Piața Sfântu Petru	зникла	не існує
Petrinogasse	Kochanowski	Ф.Енгельса	Т.Шевченка
Petrowiczgasse	Petrovici	М.Ломоносова	М.Ломоносова
Pfarrgasse	Tudor Flondor	Л. ван Бетховена	Л. ван Бетховена
Piteygasse	Pitei	29 Березня	29 Березня
Pitzeligasse	Mareșalul Foch	К.Ворошилова (Інтернаціональна)	Н.Яремчука
Plankengasse	Brutarilor	Хорольська	Хорольська
Poppergasse	Nicolae Bălcescu	Бориславська (пров.Запорізький)	пров.Запорізький
Postgasse	Bucureștilor	Поштова (О.Худякова)	О.Худякова
Pruthgasse	Prutului	Прутська, 50-річчя ВСКСМ	Прутська
Pumnulgasse	Aron Pumnul	Руснака (Сєдова)	А.Пумнула
Quergasse	Grigore Alexandrescu	зникла	не існує
Radeckigasse	Vartolomei Măzăreanu	Газети „Правда” (С.Канюка)	С.Канюка
Rapfgasse	Dr. George Popovici	М.Устияновича (О.Радішева)	О.Радішева
Rathausstraße	Regina Maria	Леніна	Головна
Dr. Reissgasse	Mircea Vodă	Українська	Українська
Reitschulgasse	Spiru Haret	Ужгородська	Ужгородська
Rennergasse	Chișinăului	Кишинівська	пров.Буковинський
Residenzgasse	Mitropolitului Silvestru	Університетська	Університетська
Riedfeldgasse	Țarinei	Миргородська	Миргородська
Riedgasse	Turdei	Яричевського (Авіаційна)	Авіаційна
Ringplatz	Piața Unirii	пл. Червона (Центральна)	пл. Центральна
Römergasse	Dimitrie Cantemir	Кричевського (пров.Червоноармійський, В.Шкіля)	В.Шкіля
Roschergasse	Iașilor	М.Гастелло	М.Гастелло
Roschersteg	Drumul Roșișei	Роша, Маріупольська, Черняхівського	пров.М.Гастелло
Röscher Hauptstraße	Calea Roșișei	зникла	не існує

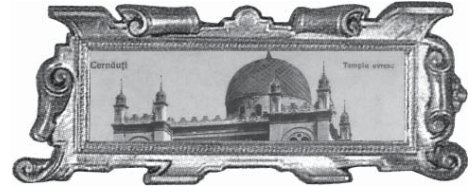
Rosengasse	Constantin Stamati	Пров. Боженка	пров.Шкільний
Rosenzweiggasse	Pictorul Grigorescu	Головацького	М.Салтикова-Щедріна
Rothkirchgasse	Ion Grămadă	М.Лисенка	М.Лисенка
Dr. Rottgasse	Alexandru cel Bun	Г.Котовського	О.Доброго
Rudolfplatz	Piața Dacia	пл. Перемоги (Філармонії)	пл. Філармонії
Russische Gasse	Română	Руська	Руська
Reptagasse	Mitropolitului Vladimir	М.Коцюбинського	М.Коцюбинського
Sbieragasse	Sbiera	О.Новикова-Прибоя	О.Новикова-Прибоя
Scheugasse	Costachi Negri	М.Шашкевича (І.Мечнікова, О.Невського)	О.Невського
Schiesstättgasse	Arcașilor	З.Космодем'янської	З.Космодем'янської
Schilfgasse	Stufăriei	Єреванська	Єреванська
Schillergasse	Schiller	Ф.Шіллера	Ф.Шіллера
Schlachthausgasse	Abatorului	Мінська	Мінська
Schluchtgasse	Adâncă	І.Гончарова	І.Гончарова
Schmiedgasse	Cronicarul Neculce	Є.Гребінки	П.Целана
Schnirchgasse	Locotenent Breaban	М.Островського	Сіді Таль
Schulgasse	General Prezan	В.Боженка	Шкільна
Schulsteg	Fundătura Școalei	Бахмацька	Бахмацька
Schützengasse	Constanței	В.Чкалова	В.Чкалова
Seilergasse	Frângerilor	Старобільська	Старобільська
Seminarergasse	Vasile Gaina	9 Травня (М. Некрасова)	М.Некрасова
Seminarsteg	Fundătura Seminarului	Л.Кецховелі	Л.Кецховелі
Senkowiczgasse	General Zadik	М.Ватутіна	М.Ватутіна
Siebenbürgerstrasse (bis Volksgarten)	Stefan cel Mare	Сталіна (Леніна)	Головна
(weiterhin)	Transilvaniei	Сталіна (Леніна)	Головна
Slowackigasse	Nicolae Filipescu	Першотравнева	Першотравнева
Sofiengasse	Horia	Чорноморська	Чорноморська
Splenygasse	Traian	Кірова	О.Поповича
Springbrunnenplatz	Piața Fântâni	зникла	не існує
Springbrunnengasse	Ion Creangă	Сталінградська (Волгоградська)	П.Сагайдачного
Simiginowiczgasse	Simighinovici	Тімірязєва (пров. Ботанічний)	пров.Ботанічний
Stefaniegasse	Eminescu	М. Горького	М.Горького
Dr. Stefanowiczgasse	Tache Ionescu	Волзька	Волзька
Steilegasse	Priporului	К.Хетагурова	не існує
Steingasse	Josif	Переяславська	Переяславська
Sterngasse	Dragos Vodă	Б.Хмельницького	Хмельницького Б.
Stillegasse	Orfanilor	Казанська	Казанська
Storozinetzergasse	Storozinetului	Сторожинецька	Сторожинецька
Strazagasse	Roșiorilor	Куйбишева	Є.Максимовича
Sumpfgasse	Mlaștinei	І.Болотнікова	І.Болотнікова
Synagogengasse	Wilson	А.Барбюса	А.Барбюса
Schewczenkogasse	Schewczenko	І.Гонти	І.Гонти
Schillerpark	Parcul Regina Elisabeta	парк Шіллера	парк Шіллера
Taborgasse	Tabora	М.Калініна	О.Пушкіна
Thalgasse	Văii	Кониського (В.Короленка)	В.Короленка

Teichgasse	Iazului	Харківська	Харківська
Tempelgasse	Principele Carol	Університетська (Рязанська)	Університетська
Theaterplatz (alter)	Piața Victoriei	зникла	не існує
Tischlergasse	Hașdeu	Тимошенка (Львівська)	Львівська
Tittingergasse	Coșbuc	Паризької комуни (Готельний проїзд)	пров.Готельний
Tomasczuggasse	Tomașciuc	І.Черняхівського	Г.Сковороди
Töpfergasse	Olarilor	С. Наливайка	С.Наливайка
Traubengasse	Crișanei	Кіровоградська	Кіровоградська
Trompeteurgasse	Dunărei	Стороженка	не існує
Türkengasse	Turceasca	Турецька (Коларова)	Турецька
Türkenbrunnengasse	Fântâna Turcească	Турецька (Коларова)	Турецька
Ufergasse	Gârlei	Каспійська	Каспійська
Uhrmachergasse	Luca Arbore	К.Лібкнехта	К.Лібкнехта
Universitätsgasse	Universității	Університетська	Університетська
Verbindungsgasse	A. D. Xenopol	Молотова (Дружби)	М.Вавілова
Veteranengasse	Banatului	І.Тобілевича	І.Тобілевича
Wächtergasse	Drumul Sentinei	М. Карамзіна	М.Карамзіна
Waaggasse	Anastasiu Crimca	Московська (Л. Толстого)	Л.Толстого
Wagnergasse	George Tofan	І. Богуна	І.Богуна
Wassergasse	Călugăreni	Севастопольська	Севастопольська
Wassilkogasse	Alexandru Vasilco	П. Саксаганського	П.Саксаганського
Wechslergasse	Mihai Teliman	Глухівська	Глухівська
Weidengasse	Sălcilor	Нікопольська	Машинобудівників
Weinberggasse	Podgoriei	Орловська	Орловська
Weinberggasse (oben)	Viilor	Костомарова (Декабристів)	Декабристів
West Oberbauratgasse	Griviței	Г. Гейне	Г.Гейне
Wickenhausergasse	Wickenhauser	В.Белінського	В.Белінського
Winkelgasse	Barbu Lăutarul	Таллінська (К. Ворошилова, Інтернаціональна)	Н.Яремчука
Winzergasse	Costache Negruzzi	М.Шашкевича, М.Пирогова	М.Пирогова
Wolangasse	Petru Rareș	Буковинська	Буковинська
Wolf Stefangasse	George Lazăr	М.Кривоноса (Комунарів)	Братів Руснаків
Worobkiewiczgasse	Isidor Vorobkievici	І. Воробкевича (В.Воровського)	А.Добрянського
Wojnarowiczgasse	Olteniei	Ю.Фучіка (Хрушова)	Ю.Фучіка
Zaloczieckigasse	Basarabiei	Басарабська (Д.Фурманова)	Д.Фурманова
Zelesnygasse	Aprodul Purice	Сухумська (І-й Харківський пров.)	1-й пров.Харківський
Ziegeleigasse	Caragiale	Ніжинська	Ніжинська
Zieglauergasse	Andrei Șaguna	Мічуріна (І.Павлова)	І.Павлова
Zuckergasse	Șincai	О.Невського	О.Невського
(zwischen Balschstr. und Sf. Treimi)	P. Cerna	Конотопська	В.Сімовича

11

РОЗДІЛ

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЧЕРНІВЦІВ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ

СВІТЛАНА БІЛЕНКОВА

Архітектурна спадщина – яскравий вияв багатства і різнобарвності європейської культури і, без сумніву – спільний спадок всіх народів. Одним із таких осередків культурних надбань європейських народів є архітектурна спадщина старовинного українського міста, розташованого на схилах Прикарпатських пагорбів у майже географічному центрі Європи – міста Чернівців. Це місто досі зберегло в своєму образі пам'ятки культурної спадщини багатьох історичних епох, починаючи ще з кінця XVIII ст.

Архітектура Чернівців XIX ст. – періоду електрики

Наприкінці XVIII ст. Чернівці ще були провінційним містом із нерегулярною структурою ландшафтного розпланування. І тому основу його архітектурного образу склали дерев'яні церкви хатного типу та невеличкі садиби. Вони збережені у місті і донині як мовчазні свідки тієї далекої історії, що закарбувалась у їх художніх образах. Своєю неповторністю вони складають одну із унікальних колекцій українського дерев'яного зодчества XVII – XVIII ст.

З першої половини XIX ст. у Чернівцях відбуваються надзвичайно важливі події, які значно вплинули на розвиток архітектури міста, поділивши його на два умовних періоди. Перший із цих

періодів відмічений, як і у всій європейській архітектурі того часу, стійким пануванням класицизму.

Класицизм. Архітектурна мова класицизму була не тільки інтернаціональною за своїм характером, але і дещо „індиферентною” щодо функції споруди – хоча при цьому дотримувалася і певний взаємозв'язок між функцією та художнім вирішенням її фасаду, чим і визначався той чи інший ступінь репрезентативності архітектурного вирішення.

Багато споруд періоду класицизму у центрі міста були згодом перебудовані, або замінені іншими будівлями. Тільки декілька будинків зберегли свій автентичний художньо-естетичний образ. Їх можна побачити сьогодні на вул. Головній, О. Кобилянської, на Центральній площі і у деяких інших місцях. Чудовими зразками класицизму є будівля „Гауптвахти” (вул. Головна, дім № 18 – нині тут продовольчий магазин) та два кутових будинки із „ротондовим” вирішенням заокруглених частин фасадів. Один із них – дім № 17 на куті Головної вул., а другий – на куті вул. О. Кобилянської, 3. Обидва ці будинки з фасадами ротондового типу і донині відіграють досить важливу роль у структурі історичного центру Чернівців.

Художні особливості пізнього класицизму („стилю ампір”) і притаманна йому тенденція до героїзації архітектурного образу надзвичайно яс-

краво проявилися в образі житлового будинку-особняка на Головній вулиці, № 41. На жаль, перший поверх цього будинку пізніше був значно пошкоджений пробитими широкими вітринами-отворами.

До сучасного ансамблю Центральної площі також входить дві цікавих споруди епохи класицизму. Вони займають відповідні ділянки на куті вул. Руської. В одній із цих споруд раніше розміщувався готель „Париж” (вважається, що саме тут і зупинявся 1823 р. російський імператор Олександр I, коли приїжджав на зустріч із австрійським імператором Францом I [47, с.57]). Але, на жаль, фасад цієї споруди сьогодні несе багато відбитків перебудов, які значно ускладнили класичний ритм його архітектурних членувань.

Досить цікавим прикладом безордерного варіанту класицизму є триповерховий житловий будинок № 6 на Центральній площі. Його перший поверх дійшов до наших днів також із змінами (хоча вони по-своєму цікаві як ілюстрація багатоманітності історичних „нашарувань” будівлі). На центральному фасаді верхніх двох поверхів збереглися живописні барельєфи, сюжети яких пов'язані з античною міфологією – це унікальний у культурній спадщині Буковини взірць синтезу мистецтва епохи класицизму. Будівля зберегла не тільки оздоблення фасаду, але і свій первинний силует. Тому цілком справедливою була заборона відповідних пам'яткоохоронних служб Чернівецької міської ради восени 2002 р. щодо реалізації проекту реконструкції покрівлі будівлі у зв'язку з її приватизацією [35, с.1-3]. Після довготривалих творчих пошуків за розробленим проектом чернівецького архітектора Євгена Бебіха зараз ведуться роботи з пристосування історичної пам'ятки архітектури до сучасних умов використання та повернення їй первинного призначення, тобто – функцій готелю.

Упродовж першої половини ХІХ ст. будинки на центральних вулицях міста формувались у вигляді суцільної забудови – упритул один біля одного, без розривів. Фасади були симетричними. В'їзди у внутрішні двори здійснювалися через парадну браму, розміщену у центрі фасадного ядра. Над брамою досить часто розміщувався балкон.

Уздовж бокових сторін ділянок зводились флігелі, які охоплювали внутрішній двір. Зв'язок між приміщеннями здійснювався системою галерей, що проходили уздовж дворових фасадів. Характерний приклад такого будинку у Чернівцях зберігся на Переяславській вул., № 22. У цей період саме такі будинки утворювали загальну „тканину” масової житлової забудови центральної частини міста.

Починаючи з 1840-х рр. в образі деяких споруд Чернівців стали проглядатися риси, які були пов'язані з початком відходу від принципів класицизму і становленням тих нових тенденцій, які пануватимуть у місті упродовж майже всього ХІХ ст. Однією з таких тенденцій стало звернення до архітектурних прийомів італійського Ренесансу, яке відображене прикладом художньо-естетичного образу міської Ратуші Чернівців (архітектори Ф.Радор та А.Мікулич, інженер А.Марін, 1843-1848 рр.) [25, с.73-75]. Висока годинникова вежа Ратуші створює прямі асоціації із традиційними силуетами старовинних муніципальних споруд і цілком справедливо може розглядатись як один із перших проявів того креативного підходу, який визначав проектну методику початкової фази еклектики. „Неоренесансна” вежа Ратуші стала прямим втіленням того принципу „розумного вибору”, який декларувався ідеологами еклектики як один із основ нового творчого методу. Він відмічений, як і у всій європейській архітектурі, пануванням різнохарактерних прийомів еклектики. До речі, термін „еклектика” – більш вживаний у сучасному вітчизняному мистецтвознавстві, хоча у західноєвропейській науковій літературі загальноприйнятими термінами вважаються „історизм”, „історизм” – наприклад у книзі А.Мораваньскі „Die Architektur der Donaumonarchie” (Budapest, 1988) [59]. Чернівецька Ратуша – одна із найбільш цінних пам'яток архітектури міста. Тому цілком справедливо основними „предметами охорони” цієї споруди є не тільки зовнішній образ, але й інтер'єр її двору та деталі декоративного оздоблення внутрішніх приміщень.

Гравюри та літографії середини ХІХ ст. дозволяють чітко уявити собі образ Ратушної площі і декількох головних вулиць міського центру, що був притаманний тій епосі. Центр міста зразу ж

сформувався як цілісний архітектурний організм, який, без сумніву, володів ансамблевою єдністю. Дво-триповерхові споруди з класицистичними фасадами утворили архітектурне середовище, відмічене єдністю масштабу і стилістики. Пізніше, в останній третині ХІХ ст. і на початку ХХ, в ансамблі площі з'явиться ще декілька нових споруд, але при цьому загальний характер її забудови буде збережено. Він і сьогодні продовжує залишатись таким, де споруда Ратуші утримує у просторі площі свою домінуючу роль.

У середині та другій половині ХІХ ст. розвиток архітектури європейських країн був відмічений цілим рядом загальних закономірностей і крокував схожими шляхами: наприклад, в один і той же час відбувалась зміна стильових напрямів, виникали нові тенденції і течії. У цьому контексті крокувала еволюція архітектурного розвитку Чернівців. Особливо друга половина ХІХ ст. в історії Чернівців відмічена швидким демографічним зростом (з 21 тис. у 1857 р. – до 68 тис. у 1900 р.), інтенсивним містобудівним розвитком та високими темпами будівництва. За даними австрійської статистики, у Чернівцях 1869 рік був відмічений наявністю майже 3,5 тис. будівель, а до 1900 р. їх кількість збільшилась майже до 6 тис. [56, с.189]. При цьому суттєво змінилась типологія житлових споруд: якщо окраїни міста ще зберігали одноповерхову забудову і досить провінційний, а то і напівселянський образ, то центр став виглядати до кінця ХІХ ст. зовсім інакше. Тут будинки ставились впритул один біля одного, утворюючи уздовж вулиць суцільний фронт забудови.

Багатоквартирні житлові будинки висотою у три-чотири поверхи змінювали попередню одноповерхову забудову особняків. Однак у багатьох кварталах житлові будинки різної поверховості стояли поруч один із одним. Така різноманітність та різноманітність забудови, що виникла на кінець ХІХ ст., продовжує зберігатись на багатьох вулицях історичного центру міста й у наші дні. Це стало однією із своєрідних містобудівних особливостей столиці Буковини.

Поруч із багатоповерховими житловими будинками на центральних вулицях та майданах з'явилися і різноманітні громадські споруди, які ста-

ли вузловими містобудівними домінантами. У 1875 р. був відкритий університет ім. імператора Франца-Йосифа, і до кінця ХІХ ст. завершено будівництво декількох навчальних корпусів. У північно-західній окраїні міста, на вершині мальовничого пагорба Домінік збудований ансамбль споруд Резиденції буковинських митрополитів. Поруч розміщений просторий романтичний парк. Ближче до окраїн міста декілька кварталів міста були зайняті казармами.

Багато вулиць та площ у центрі міста набули досить імпозантного вигляду. У цей період майже остаточно сформувались ансамблі Центральної (Ратушної) пл.; Театральної пл.; пл. Австрії – нині Соборної пл. Цілісного ансамблевого характеру набула забудова Панської вул. – нині вул. О. Кобилянської; початку Руської вул.; багатьох ділянок Головної вул.; вул. І. Франка та ряду інших. Досить часто кутові будинки у центрі міста акцентувались вежами: вони з'явилися на початку нинішньої вул. О. Кобилянської, дім № 1; на розі вул. Головної та Шолом-Алейхема; на вул. М. Ватутіна; на розі вул. І. Франка та А. Міцкевича; на кутових будинках неподалік від Театральної пл. та ін.

Множинність різнохарактерних завершень веж та вежечок суттєво збагатила силует міста і стала характерною особливістю його архітектурного образу. У центрі міста піднялися в небо високий готичний „шпиль” костелу Серця Ісуса, „легко опуклий купол” церкви Св. Параскеви Сербської, „східна мітра” Центральної синагоги – іудейського Темплю. А збережені будівлі епохи класицизму немов би відтінили багатоманітність споруд періоду еkleктики своїми „стрімкими вишуканими розмірами”, що звернені до традицій античної архітектури. Місто стало „задовольняти погляди” його жителів і продовжує сьогодні приносити радість своєю архітектурою сучасникам – людям ХХІ ст.

Особливістю архітектури цього періоду Чернівців є активний розквіт **еклектики**. Цей термін походить від грецького дієслова „еклегейн” – „вибирати”, „визбирувати”, „вишукувати”. Сам термін „еклектика” з'явився ще у 1830-х рр., коли при кризовій ситуації класицизму розпочались

пошуки нового творчого методу. Суть цього принципу „розумного вибору” тоді вбачали у тому, щоби при проектуванні споруд вибирати той історичний стильовий прототип, який (в уяві і архітектора, і замовника) асоціювався би із функцією споруди.

Перехід від класицизму до еkleктики („історизму”) в архітектурі Чернівців відбувався дещо пізніше, ніж в архітектурі столичних міст (Відня, Парижа, Петербурга, Києва та ін.) і відбувався досить плавно протягом середини XIX ст. У цей „еклектичний” період (як і у всій європейській архітектурі того часу) можна виділити низку стильових тенденцій і напрямів. Серед них – „класицизований напрям” („запізнілий класицизм”); „неоренесанс”; „необароко”; „неоготика” та інші „постромантичні” тенденції (вони проявились головним чином в архітектурі храмів та інших споруд, пов’язаних із замовленнями релігійних організацій), а також ряд „перехідних” і „проміжкових” стильових тенденцій.

Характерним прикладом такого „запізнілого класицизму” у Чернівцях є Кафедральний собор, збудований у 1844-1864 рр. за проектом архітектора Антона Рьолля [9].

Як один із прикладів запізнілого класицизму можна розглядати і будівлю Буковинського крайового сейму, збудовану 1875 р. (нині – це міський Палац дітей та юнацтва, вул. А. Шептицького, дім № 10). Майже буквально повтором традицій класицизму сприймається і споруда школи на Головній вул. (дім № 87, нині – ЗОШ №2), збудована у 1869 – 1870-х рр. за проектом архітектора Карла Кьохліна [1, с.85]. Аналогічно цьому стилю класицистичне рішення було застосоване і в оздобленні фасадів споруди Єврейської школи та нового навчального корпусу університету вздовж парної сторони Університетської вул., № 28, який був побудований у 1875 р.

Особливо стійкими традиції класицизму виявилися у спорудах казарм. Притаманна цьому стилю стриманість та дисциплінованість логічно асоціювалась із функціями споруд військового відомства. Одна із кращих пам’яток архітектури цього специфічного жанру – будівля колишньої казарми на Головній вул., прикрашена військовою ат-

рибутикою, виконаною у традиціях пізнього класицизму – „ампірі” першої третини XIX ст. Популярним „запізнілий” класицизм став у масовій житловій забудові як центральної частини міста, так і його окраїн. Цей напрям у сукупності із творами архітекторів першої половини XIX ст. став досить суттєвим стильовим компонентом архітектурного образу Чернівців. Датування таких споруд, як правило, ускладнене через відсутність архівних документів, але іноді, звертаючись до історичної іконографії міста, вдається вирішити це завдання.

Мешканці міста добре знають великий триповерховий будинок (у минулому готель „*Belle Vue*“), який розміщений між вул. О. Кобилянської та Головною, що виходить своїм вузьким фасадом на Центральну пл. Цей вузький фасад такого незвичного будинку був декілька разів перероблений, очевидно, у кінці XIX ст. – для розміщення надпису із назвою готелю. Але бокові фасади, що виходять на вулицю, зберегли своє попереднє оздоблення, у тому числі й дуже характерні для класицизму обрамлення вікон (великі вітрини на перших поверхах з’явилися, напевно, вже на початку XX ст.). Про це свідчить збережений металодекор під центральним балконом будинку, орнамент якого притаманний саме епосі модерну. А от на фасаді цього будинку з боку вул. О. Кобилянської зберігся первинний автентичний балкон із вишуканими перилами, малюнок яких виконано у „готичному” стилі. Відповідно до „петербурзьких мірок” таке поєднання ампірних обрамлень вікон із готичним балконом – типове для 1830-х рр. Але вивчення старовинних гравюр та фотографій, які показують Ратушну площу Чернівців, доводить, що цей будинок був збудований у кінці 1850-х – на початку 1860-х рр. і, таким чином, може розглядатись у хронологічній еволюції архітектури XIX ст. як приклад „запізнілого класицизму”. Таким чином кутова споруда у сукупності із сусідніми будинками на Головній вул. утворює своєрідний „мікроансамбль”, вирішений у єдиному стильовому характері.

У забудові престижної Панської вул. – нині вул. О. Кобилянської мотиви „запізнілого класицизму” („класицизованої еkleктики”) зустрічаються та-

кож досить часто – особливо на її початковій ділянці. Характерним зразком цього напрямку був буд. № 19, побудований у другій половині ХІХ ст. за проектом австрійського архітектора Шрутека (1869 р.). Його образ визначався віконними обрамленнями класицистичного типу та вишуканими балконними перилами строгого малюнку. На жаль, цей будинок трагічно обвалився 22 червня 2002 р. Восени ж 2004 р. була завершена відбудова втраченої пам'ятки архітектури відповідно до її історичного образу. І вперше у місцевій реставраційно-відновлювальній практиці міста були застосовані традиційні будівельні технології, притаманні ХІХ ст. При цьому використано збережені автентичні фрагменти деталей парадного фасаду та чотири кам'яні балконні кронштейни другої половини ХІХ ст. Два бокових кронштейни центрального балкону були відновлені місцевими реставраторами за аналогами існуючих.

„Запізнілий класицизм” другої половини ХІХ ст. у сукупності із спорудами, побудованими у першій половині ст., став досить суттєвим „стилістичним компонентом” архітектурного образу Чернівців – у цьому, очевидно, і полягає одна із причин того надзвичайно цілісного враження, яке справляє історична частина міста і у наші дні.

Неоренесанс. Одним із найпоширеніших стильових напрямів еkleктики у Чернівцях (як і у багатьох інших містах Європи) став стилізований „неоренесанс”. Цей „неостиль” проявився у декількох різновидах, які відповідали особливостям самого історичного прототипу – стилю італійської архітектури епохи Відродження ХV – ХVІ ст. В архітектурі Чернівців це був так званий „проміжковий” варіант „неостилу”. У ньому тісно сплелися риси пізнього класицизму та деталей, запозичених із спадщини архітектури епохи італійського Відродження.

Поряд із „напівкласицистичними – напівренесансними” фасадами (споруда Крайового управління Буковини – 1869-1873 рр., архітектор Глаубіц за участі архітектора Й.Главки) є приклади і досить послідовного „цитування” прийомів та мотивів італійської архітектури епохи Відродження, а також (у більш рідких випадках) приклади звернень до стильових прототипів ХVІ – початку

ХVІІ ст. Приклади „неоренесансу” зустрічаються в архітектурі споруд усіх типів. Але особливо чітко цей напрям зазвучав в архітектурі громадських споруд і дав цілу низку видатних творів у міській забудові. Вони і сьогодні відіграють важливу містобудівну роль у загальній панорамі історичного центру Чернівців. Серед них – споруда Промислового музею (нині – Чернівецька філія „Укрсоцбанку”), збудована 1885 р. за проектами архітекторів К.Ромшторфера і Е.Кольбенгайєра та головний поштамт на вул. Поштової (нині О. Худякова), збудований 1889 р. [28].

„Неоренесанс” у той час – улюблений стиль чернівецьких архітекторів, які проектували будівлі навчальних закладів. Цікаву ансамблеву композицію у забудові міста утворили два навчальних корпуси університету, що стоять з обох сторін Університетської вул.: один із них вирішено у „безордерному” варіанті „запізнілого класицизму”, а другий – в „ордерному” варіанті „неоренесансу” з використанням прийомів французької архітектури (архітектор Й.Ляйцнер, 1880-ті рр.). Мотиви італійського Ренесансу застосовані і в оформленні фасаду будівлі гімназії № 2 на вул. Головної, 73, збудованій на межі ХІХ – ХХ ст.

Своєрідною окрасою стилю, що опирається на досвід архітектури епохи італійського Відродження, став купол особливої форми, який в основі має квадрат і, відповідно, чотири криволінійні грані. Такі куполи з'явилися в Європі у середині ХVІ ст. і найчастіше використовувалися французькими архітекторами надалі. Ці чотиригранні куполи в епоху еkleктики залюбки перейшли кордони Франції – їх стали повторювати у багатьох містах Європи. З'явилися вони і у Чернівцях. Характерним прикладом застосування „французького” купола стало завершення фасаду будинку № 5 на Центральній площі, після здійсненої добудови на рубежі ХІХ – ХХ ст. Очевидно, нові власники захотіли надати „класицизованому” двоповерховому будинку „паризького шик”, здійснивши реконструкцію із „французьким” шарком.

Є у Чернівцях ще місця, де споруди із „неоренесансними” фасадами утворюють цілі ансамблі. Такий ансамбль сформувався на початку вул. Русь-

кої. Одним із головних „домінуючих” компонентів цього ансамблю став великий особняк – майже палац, що розміщений біля перехрестя на вул. Руській (дім №17), поблизу греко-католицької церкви. Край його фасаду видно на фотографії Л.Кьоніга за 1899 рік [78], що дозволяє чітко датувати цю споруду кінцем XIX ст. Чудовий у минулому палац на Руській вул. – один із кращих зразків „неоренесансу” в архітектурі міста. Фасад палацу демонструє дуже багато характерних прийомів Ренесансу і при цьому – у надзвичайно високоякісному професійному виконанні. Архітектурні форми фасаду цієї будівлі „вимальовані” впевненою рукою великого безіменного майстра і доброго знавця ренесансних мотивів. Будівля-палац належить до кращих зразків „неостилів” чернівецької еkleктики – і тому особливо прикро, що його строго симетрична композиція з 2001 р. порушена „пробиванням” дверей вздовж першого поверху з метою організації приватного бізнесу [17, 18].

Поруч із „неоренесансним” палацом на вул. Руській стоїть одноповерховий особняк за № 15. Тут проживав відомий культурний і громадський діяч Володимир Залозецький. Фотографія за 1899 рік свідчить, що цей будинок також збудований у кінці XIX ст. Дім В. Залозецького і сьогодні привертає увагу своєю високою майстерністю виконання ліпної обробки. Цікава особливість композиції фасаду – ритміка віконних прорізів. Архітектор проявив справжню віртуозну майстерність, то розмістивши вікна по одному, то об’єднавши їх глухими нішами по три: за формулою „вікно-ніша-вікно”, або – „ніша-вікно-ніша”. Таким нестандартним рішенням невідомий ще сьогодні архітектор при проектуванні внутрішніх приміщень житлового будинку доречно вирішив непросте професійне завдання і толерантно зберіг ритміку композиційного звучання фасадного полотна особняка.

Подібний прийом композиційного об’єднання сусідніх віконних прорізів отримав у Чернівцях досить активне поширення – особливо в архітектурних вирішеннях фасадів одноповерхових особняків. Очевидно, цим прийомом архітектори намагались зробити масштаб невеликих споруд більшим, а їх художньо-естетичний образ – репрезентативнішим. Подібних прикладів на вулицях

Чернівців можна знайти дуже багато. Максимально спрощений варіант „неоренесансу” демонструє фасад споруди Музичного товариства, збудованої 1877 р. і нині займаної Чернівецькою державною філармонією. Будівництво сучасної філармонії велось за проектом архітектора Еміля фон Регіуса [1, с.47]. Привабливим і високохудожнім є „неоренесансний” фасад споруди головного Поштамту, збудованої 1889 р. [1, с.85]. Архітектор [1, с.163-168] прикрасив її алегоричними статуями, виконання яких видає руку досить талановитого скульптора.

„Неоренесанс” був улюбленим стилем при проектуванні фасадів споруд навчальних закладів. Характерний приклад у Чернівцях – будівля колишньої державної Художньо-ремісничої школи – нині середньої школи № 4 на вул. Тараса Шевченка, № 16. Прийоми італійського Ренесансу використані і в оздобленні фасаду будівлі школи-гімназії № 2 на вул. Головної, 73. Фасад увінчано куполом із стильовим оздобленням „французького” типу. Витончено майстерні і якісно виконані ліпні деталі відтінюються завдяки облицюванню фасаду темно-червоною керамічною плиткою. Це один із перших прикладів такого типу у Чернівцях. Вікна другого поверху парадного фасаду гімназії декоровані портиками із каріатидами, а над фронтоном центрального портика розміщена композиція у вигляді двох алегоричних фігур – можливо, навіяних виконавцеві чудової скульптурної композиції знаменитими статуями, які були створені в усипальниці сім’ї Медічі у Флоренції видатним скульптором Мікеланджело Буонаротті у 1530-х роках.

Характерним зразком „неоренесансу” є будівля колишнього Православного дівочого лицю (нині – гімназія № 4) на вул. М. Щепкіна, 2, збудована на рубежі XIX і XX ст. Алегоричні статуї в нішах бокових ризалітів гімназії належать до кращих у Чернівцях зразків монументально-декоративної скульптури тих років.

Один із найцікавіших прикладів „неоренесансу” у Чернівцях – безумовно споруда Сільськогосподарської школи (нині у ній знаходиться положовий будинок № 1) на вул. Головної, 129. Вона збудована 1897 р. (дата на фасаді) за проектом архі-

тектора Еріха Кольбенгайера [1, с.86]. Неоренесансні мотиви фасаду доповнені скульптурними деталями і живописними панно, тематично пов'язаними із діяльністю вихованців школи. В обрамленнях центральних вікон другого поверху – фігурки дітей із атрибутами сільського господарства: коси, граблі, вівці т.п. А між вікнами другого поверху на бокових крилах фасаду розміщені вісім тематичних живописних панно, виконаних у монохромній, майже графічній манері: це алегоричні сцени, які присвячені сільськогосподарському життю, землеробству, виноградарству, садівництву.

Включення сюжетного живопису у композицію фасаду значно привертало у свій час західноєвропейських художників XV – XVI ст. Вони намагалися тоді методом синтезу мистецтв висловити гуманістичні ідеї Відродження. Таке активне використання синтезу мистецтв, яке демонструє фасад споруди Сільськогосподарської школи – порівняно рідкісний випадок в архітектурі міста періоду еkleктики. У пластиці скульптурних деталей і у самому прийомі живопису композиції фасаду досить яскраво відчувається звернення до „уроку давніх майстрів”. Однак, з другого боку, у цьому можна побачити й інше – початок звернення до тих нових художніх принципів і прийомів, які через якихось три – чотири роки стануть панівними в еkleктиці і у творчій практиці модерну.

Використання прийомів італійської архітектури епохи Відродження в оздобленні фасадів шкіл не випадкове і, без сумніву, повністю відповідає принципу „розумного вибору”, оскільки цей історичний стильовий прототип асоціювався з тими високими традиціями гуманізму, які повинні були покладатись освітянами в основи виховання юнацтва. Цю ж мету мало і звернення до синтезу мистецтв – включення живопису та скульптури у композиції фасадів. Так в архітектурі будівель шкіл та гімназій була здійснена цікава спроба пов'язати образ функціонального призначення споруди із завданнями етичного та естетичного виховання учнів. Навіть простий перерахунок наведених прикладів показує, яку важливу роль відіграли будівлі „неоренесансу” у формуванні архітектурного образу Чернівців. Але і у цій ролі формування містобудівної канви із стилізаторським „неоренесан-

сом” конкурував ще один досить популярний у Чернівцях архітектурний напрям – стилізоване „необароко”.

„Необароко” („друге бароко”) майже не використовувалось в архітектурі громадських споруд у період еkleктики, тому що у таких спорудах у першу чергу вимагалась „солідарність” з іншим оточуючим середовищем і „стриманість” стилю. Але в обробці фасадів елітних особняків та прибуткових будинків багатих мешканців міста „необароко” отримало дуже велике поширення.

Архітекторам, які працювали у краях, що входили у ХІХ ст. до Австро-Угорської монархії, було де і у кого навчитися складній, але різнохарактерній та стрімкій мові архітектури бароко. У столиці імперії – у Відні цей стиль блискуче розквітав ще з кінця ХVІІ ст. І у першій половині ХVІІІ ст. він залишив багато справжніх шедеврів, які у значній мірі і визначили образ так званого „веселого” Відня.

Чудовий взірць українського бароко у сучасних Чернівцях – Георгіївська церква на Горечі, збудована 1767 р. Цілком зрозуміло, що архітектори в той час в основному орієнтувалися на бароко і рококо Відня, запозичуючи з нього, у першу чергу, деталі та мотиви декоративного „вбрання” – бо за своєю структурою та плануванням споруди другої половини ХІХ ст. вже сильно відрізнялись від палаців аристократії ХVІІ – ХVІІІ ст. Притаманна історичному бароко „елітарність стилю” імпонувала уподобанням буржуазії ХІХ ст., оскільки використання ошатної, але при цьому й досить дорогої обробки „*a la barocco*” надавало фасадам особняків та елітних прибуткових будинків респектабельного вигляду. Окрім усього, він свідчив про фінансове процвітання власника та його ієрархічне становище у тогочасному суспільстві. Одна із важливих методологічних особливостей історичного бароко полягала у тому, що цей стиль досить чутливо реагував на сам характер „соціального замовлення”, і тому виникали різні відтінки стилю – від примхливих, витіюватих – до відносно стриманих манер. Це залежало частіше всього від економічних можливостей замовника, і, безумовно, від особливостей його індивідуального смаку та інтелекту.

Одним із кращих зразків „другого бароко” сьогодні можна назвати особняк на вул. Українській, № 37. У ньому дуже точно відтворені і композиційні прийоми, і декор історичного стильового прототипу. Красою та „чистотою” виконання стилю привертають увагу майстерно виконані обрамлення вікон. Досить близьким до історичного стильового прототипу є образ житлового будинку № 9 на вул. П. Чайковського. В „австрійський період” ця будівля належала аристократичній сім’ї – закономірно, що вона й була спроектована у вигляді невеликого палацу.

„Друге бароко” стало тим вишуканим „неостилем”, який відповідав функції багатоповерхового житлового будинку „під заможних мешканців” – особливо на престижних вулицях історичного центру міста. Один із безсумнівних шедеврів цього типу – багатоквартирний житловий будинок, розташований на куті вул. Руської, № 19 і вул. М. Садовського, №1. Витіюваті обрамлення вікон із складними завитками-рокайлями, з яких виглядають то жіночі обличчя, то зворушливі голівки маленьких „путтиків” стали основною прикрасою будинку. На жаль, ще у 1990-х рр. цей чудовий будинок був поставлений на капітальний ремонт. При цьому нові власники, які приватизували його, зажадали надбудувати над карнизом додатковий мансардний поверх. Сьогодні він своїми пропорціями та масштабами „спровокував” дисгармонійність ситуації серед оточуючого історичного середовища.

Тяжіння до підкресленої репрезентативності архітектурного образу, яке так чітко відобразилося у розквіті „другого бароко”, привело до того, що багато будинків, які стоять на перехрестях вулиць, стали завершуватися кутовими вежами. Знаходячись у найпрестижніших місцях міста, такі будинки ставали активними архітектурними домінантами його неповторного історичного ландшафту. В ансамблі Центральної площі такою містоформуючою домінантою стала споруда, яка стоїть на куті вул. О. Кобилянської. На його вишуканій кутовій вежі видно дату: „1898”. Варто зазначити, що у приватній колекції одного із мешканців міста є листівка початку ХХ ст.. На ній вказане прізвище архітектора – „фон Клаузевіц”.

Фасади цього будинку – улюбленця мешканців міста багатьох поколінь, демонструють прийоми, які були запозичені з архітектурної спадщини бароко і виконані із справжньою, блискучою професійною майстерністю.

Два верхніх поверхи охоплені струнками пілястрами. Над карнизом піднімається високий фронтон, який увінчують три декоративні вази. Над вікнами першого поверху (колись там була найпрестижніша кав’ярня „Габсбург”) – справжня колекція різноманітних маскаронів. Веселі амурчики сидять з обох сторін балкону, який утримує консоль із виліпленим зображенням лева. А над вхідними дверима – у стилізованій раковині, обрамленій художньо виліпленими гілками – дві чудові дитячі голівки, які ніжно нахилилися одна до одної. Над усім цим багатоголосим хоровим звучанням барокової ліпнини, завершальним акордом виступає ніби злітаючи у небо струнка кутова вежечка з вишуканим, типово бароковим куполом. Цікаво, що вона своїми формами нагадує ніби дивовижний святковий дзвоник, який символізує чистоту теплих почуттів городян та їх високий духовний потенціал.

На межі ХІХ і ХХ ст. вежі різноманітних окреслень піднялись над кутовими завершеннями ще декількох „необарокових” будинків – наприклад, на перехресті вул. О. Кобилянської і Челюскінців; І. Франка та А. Міцкевича; В. Маяковського і Т. Шевченка. З’явилися вони і в ансамблі Театральної площі: початок ХХ ст. символічною естафетою прийняв архітектурну традицію минулого ХІХ ст. Стилізоване „необароко” відіграло дуже важливу роль у формуванні силуету центральної частини міста, і у цьому полягає особлива заслуга такого ошатного архітектурного напрямку в історії містобудівного розвитку Чернівців.

В європейській архітектурі кінця ХІХ ст. з’явився ще один напрям, заснований на поєднанні в одній композиції і на одному фасаді елементів різних історичних стилів [34, с.234-248]. Найчастіше таке поєднання базувалось на елементах, запозичених із спадщини Ренесансу та епохи бароко. На вулицях Чернівців також можна знайти подібні приклади. Один із найбільш знаменитих і улюблених романтичних прикладів міської забу-

дови – дім-„корабель”, розташований на куті вул. Головної, № 25 і Шолом Алейхема, № 1, який був збудований на межі ХІХ і ХХ ст. Обробка першого поверху рустом яскраво демонструє застосування в архітектурному образі будинку ренесансних мотивів. Але на бокових фасадах цього знаменитого будинку – „Шіфи” у повну силу розквітає „друге бароко” і досягає свого апогею у чудово виконаних подвоєних обрамленнях віконних отворів та у незвичному завершенні кутової вежі.

На межі ХІХ і ХХ ст. в архітектурних вирішеннях фасадів „багатоквартирних будинків, які будувалися на його престижних вулицях, відчувається тяжіння не тільки до ошатності та „багатостилля” декору, але і до створення більш пластичних композицій, які збагачують і внутрішній простір інтер’єрів житлових апартаментів. Цей процес відобразив початок тих змін у методології архітектурного проектування, які були пов’язані із зародженням „нового стилю” – модерну. Абсолютно унікальним взірцем у цьому контексті є півч в одному із приміщень готелю „Вайс”, нині займаному Апеляційним судом Чернівецької обл. Її металеве облицювання, оздоблене художніми розписами живописних пейзажів далекої Італії, надає внутрішнім інтер’єрам будівлі надзвичайно ліричного характеру емоційних почуттів.

„Неоготика” та інші стильові тенденції. Населення Буковини у ХІХ ст. було в етнічному відношенні не тільки багатонаціональним, але й поліконфесійним [83]. Це визначило і сам процес будівництва храмів різних конфесій, їх архітектурно-художню стилістику як у самих Чернівцях, так і у містах та селах Буковини. Відомо, що в епоху класицизму архітектурно-стилістичне вирішення храмів майже суцільно підпорядковувалось канонам стилю і досить слабо відображало конфесійні особливості релігій та їх художні традиції. Тому цілком закономірним було явище, коли вже у період початку кризової ситуації класицизму виникло бажання пов’язати архітектурну стилістику храмів із національними релігійними та культурними традиціями.

Характерним прикладом стилізованої „неоготики” у Чернівцях є Ієзуїтський костел Серця Ісуса на вул. Т. Шевченка, який був збудований у

1891-1894 роках (архітектор Й.Ляйцнер) із цегли і обтінкований. Тому цей храм у деталях виглядає примітивніше від пам’яток середньовічної готики, виконаних із каменю та прикрашених різноманітною кам’яною скульптурою. Однак у панорамі міста гострий шпиль костелу став цікавою містобудівною домінантою.

Церква св. Параскеви Сербської (у минулому Воїнська церква) вирішена в абсолютно інших стильових традиціях. Вона була збудована у 1843-1864 рр. за проектом місцевого архітектора А.Павловського [28]. За своєю об’ємно-просторовою композицією (купол – над головною частиною храму, фасад – із двома вежами) ця церква є близькою до композиції Кафедрального собору, але в її архітектурній обробці (дещо у спрощеному, „тинькованому” варіанті) вже повторюються мотиви північно-італійської архітектури ХІ ст., коли вони за стилем були близькими до візантійських. Таке стильове вирішення Воїнської церкви, яке й досі змушує нас звертатись до тієї далекої епохи, напевно, було пов’язане з бажанням створити образ храму, який виявився би найбільш „нейтральним” щодо конфесійних архітектурних традицій краю.

Аналогічне стильове вирішення, але при іншій об’ємно-просторовій композиції має церква у Садгорі (на вул. Вересневій). А от костел у Садгорі на вул. І. Підкови вирішений вже в іншому „стильовому ключі”, який схиляється до прийомів бароко. Надзвичайно незвичну стильову характеристику має споруда Вірменського католицького костелу. Зведена вона у центрі Чернівців за проектом славетного чеського архітектора Йозефа Главки у 1869-1875 роках [37, с.45-60]. У силуетах шатрових завершень центрального барабану із двох веж можна ледь вловити віддалений натяк на силует собору в Ечміадзині – резиденції „католикосу всіх вірмен”. Очевидно, мало значення, що цей храм будувався на замовлення католицької громади чернівецьких вірмен.

Принцип „розумного вибору” виявився досить відносним і при проектуванні споруд іудейських синагог та Центру хасидів у Садгорі. І замовникам – чернівецькій іудейській громаді, і проектантам здавалось, що „середньовічний” стиль є найбільш вдалим для споруд цієї конфесії. Дуже

ефектно виглядав у центрі Чернівців хоральний храм реформатського напрямку іудаїзму – знаменитий Темплъ. Він був збудований за проектом відомого львівського архітектора Юліана Захаревича у 1873-1878 рр. [42]. Сильно пошкоджений у роки Другої світової війни, він потім був перебудований і пристосований під кінотеатр із широкоформатним кіноекраном, одним із перших у СРСР.

Ансамбль Резиденції буковинських митрополитів. Міська культура Чернівців надзвичайно тісно пов'язана із процесами злиття, сплаву і, в кінці кінців, інтернаціоналізації різних культурних тенденцій. Цей процес у цілому був характерний для розвитку міської культури Європи в останніх десятиліттях XVIII ст. та особливо у XIX ст. Яскравим прикладом такої європейської інтернаціоналізації еkleктики другої половини XIX ст., безумовно, став чудовий ансамбль Резиденції буковинських митрополитів у Чернівцях, який по праву можна оцінити як один із найвидатніших творів того часу і як справжню перлину архітектурної спадщини Чернівців. Будувався він за проектом видатного чеського архітектора, випускника Віденської академії мистецтв Й. Главки протягом 1864-1882 рр. Нині в цьому ансамблі розташовані 4 факультети Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.

Поруч із корпусами ансамблю був розбитий дивовижний романтичний парк – один із найцікавіших зразків ландшафтного мистецтва Буковини того часу. Цей парк цілком справедливо можна назвати „садом мистецтв, де мова символів і почуттів” розкриває природну душу Буковинського краю.

Неподалік від Резиденції був побудований також невеличкий одноповерховий будиночок із садом, в якому довгий час проживав знаменитий архітектор. Але після тривалої хвороби у 1880-х рр. Й.Главка повернувся до Праги і згодом очолив там Празьку академію мистецтв. Сьогодні вулиця у Чернівцях, де у свій час проживав талановитий архітектор, теж носить його ім'я.

Будівництво Резиденції стало одним із найважливіших моментів в історії розвитку архітектури Чернівців. У структурі споруд ансамблю були широко використані металеві конструкції. Усі спо-

руди оздоблені високоякісною облицювальною цеглою, для виготовлення якої у Чернівцях були збудовані спеціальні цегельні заводи. В обробці фасадів та інтер'єрів використано натуральний камінь, що видобувався у Карпатах. Видатною новизною стала поліхромна черепиця покрівлі.

Ансамбль Резиденції буковинських митрополитів складається з трьох корпусів, які утворюють парадний двір – курдонер. У центрі, завершуючи перспективу головної парадної алеї, – корпус православного митрополита. Його інтер'єри оздоблені надзвичайно вишукано. Особливо ошатною виглядала колись Синодальна зала (нині – Мармуровий зал університету). На жаль, у воєнні роки XX ст. ця зала згоріла, де повністю втрачені декоративне вбрання зали та художні монументальні розписи відомого чеського художника Карла Свободи. Це була одна із останніх значних живописних робіт художника Свободи. Невдовзі він сильно застудився і помер. Сучасний стан зали – це тільки талановита інтерпретація, вдало виконана у 1960-х роках українськими реставраторами. Справжня Мармурова зала – довгий час була однією із найкрасивіших залів Європи другої половини XIX ст.

У правому куті Митрополичого корпусу розміщена домашня церква митрополита, яка виділена видовженим куполом і теж колись розписана чудовими монументальними фресками, знищеними у полум'ї трагічної пожежі.

Корпус, увінчаний годинниковою вежею справа, призначався для розміщення училища співу, іконописної школи, музею, мав кімнати для гостей. Сьогодні тут – географічний факультет університету.

Функціональний сенс ансамблю Резиденції найбільш яскраво проявився у знаменитій навчальній Семінарській церкві, що входить до складу корпусу, де знаходилася у минулому духовна семінарія, а нині – філологічний, філософсько-теологічний факультети та факультет іноземних мов університету. Тут можна побачити чітку схильність як до теми традиційної православної церковної архітектури, так і до західноєвропейського романського стилю XI-XII ст. Ця протилежність об'єктивно відображає той стан, в якому

перебувало православ'я на західноукраїнських землях.

Включення мотиву багаторазового використання ступінчастих „щипців” із зубцями у композицію Митрополичої резиденції, напевне, призначалося для підтвердження думки про те, що Резиденція православного митрополита перебувала на території Австро-Угорської імперії, де державною мовою була німецька. Скоріше за все, ці „німецькомовні” архітектурні форми повинні були висловлювати у той час ідею абсолютної лояльності митрополита й усього його оточення до австрійської влади.

Але досить дивно поруч із Семінарською церквою Трьох Святителів виглядають німецько-бюргерські ступінчасті „щипці”, які ніби намагаються прикрити, приглушити звучання куполів православного храму. Хоча великий віконний отвір усе ж відверто вказує на те, що за ним знаходиться простір церковного залу.

Подібні приклади цегляної міської готики можна побачити на завершеннях житлових будинків Гамбурга, Любека, Амстердама, Брюгге та багатьох інших західноєвропейських міст. Але як вони опинилися тут, на Буковинській землі? Очевидно, подібний мотив сприймався сучасниками Йозефа Главки, та й ним самим, як свого роду символ традиційної міської культури, характерної для середньовічних міст Західної Європи – і, у першу чергу, як міст із німецькомовним населенням.

Тож застосування зубчатих „щипців” бокових ризалітів церкви внесло ще один і досить вагомий „підтекст” у багатогранний художній образ Резиденції буковинських митрополитів як духовного символу поліетнічної та поліконфесійної толерантності міста цілком європейського гатунку.

Разом з тим було б неправильно бачити в архітектурному образі митрополичої Резиденції тільки „німецькомовні” витоки: він достатньо складний і багатозначний, і при його уважному „читанні” виявляються й інші аспекти, які безпосередньо відображали зовсім непростий стан національної проблеми в Австро-Угорській імперії другої половини ХІХ ст. Зокрема, слід звернути увагу на архітектурне вирішення високої покрівлі, яка відіграє помітну роль у формуванні не тільки

силуету всього ансамблю, але і семантичних аспектів його архітектурно-художнього образу.

Покрівля виготовлена із високоякісної поліхромної черепиці, утворюючи святковий багатоколірний геометризований орнамент малюнка. Такі покрівлі вже застосовувалися в архітектурі Австрії та Чехії. Поліхромна черепиця була використана свого часу у конструкції високої покрівлі стародавнього середньовічного Кафедрального собору Святого Стефана у Відні. Також така черепиця використовувалась і у містах Чехії. Так що звернення архітектора Йозефа Главки до цього довговічного і вишуканого покрівельного матеріалу було цілком закономірним. Окрім того, поліхромна черепиця покрівлі Резиденції стала важливою технологічною новизною в архітектурі Чернівців тих років. Налагодити випуск такої черепиці було непросто, хоча на завершення цього процесу на Буковині сформувались кадри висококваліфікованих місцевих майстрів.

Однак застосування раціональної і вишуканої поліхромної черепиці диктувалось не тільки інженерними розрахунками, але і пошуком певної специфіки її художньо-декоративного вирішення. Блоки черепиці утворили на покрівлях Резиденції поліхромний геометризований орнамент, який і сьогодні нагадує традиційні гуцульські килими – „ліжники”, і розписи великодних яєць – писанок, і орнаменти вишиванок буковинських рушників.

В оздобленні фасадів Резиденції та її інтер'єрів також були використані декоративні вставки з кольорової полив'яної кераміки, які викликають певні асоціації з інтер'єром буковинського селянського житла. Так в архітектурний образ ансамблю Резиденції буковинських митрополитів надзвичайно толерантно і гармонійно увійшли мотиви фольклорного мистецтва сільського населення краю, причому увійшли досить чітко і не нав'язливо.

Складніше виявити стильові витоки, які надихнули Йозефа Главку під час проектування в'їзної парадної брами. В її образі прослідковуються мотиви не тільки західноєвропейського середньовіччя, а і легкий натяк на екзотику Сходу. На перший погляд здається, що у ній є якісь риси східної архітектури: арка парадних воріт увінчана невисокими мінаретоподібними вежами, і цим чимось

нагадує далекосхідну „Альгамбру”. Разом із тим, подібні мотиви можна побачити і в архітектурі Венеції, що зустрічаються тут як відображення історичної долі цього знаменитого міста, яке довгий час виступало для Західної Європи своєрідною „вхідною брамою” у країни ісламського Сходу. Така аналогія у деякій мірі допомагає пояснити своєрідність архітектурного вирішення центральної брами митрополичої Резиденції у Чернівцях: в її образі якщо і присутня „тема Сходу”, то присутня вона як би через досвід Венеції.

Особливої уваги заслуговує Семінарський корпус Резиденції буковинських митрополитів, архітектурний образ якого достатньо складний, багатогранний і у деяких моментах має навіть немало суперечностей. Бокові ризаліти Семінарського корпусу завершуються вже знайомими бюргерсько-німецькими „щипцями”. У центрі навчального корпусу Резиденції красується величне „візантійське” п’ятиглавіє, і ця церква створює романтичний характер образу споруди: багатофункціональної за своєю суттю, де поруч із навчальними аудиторіями знаходиться православний храм.

У внутрішньому дворику Семінарського корпусу можна побачити мотиви, що звернені до західноєвропейського романського стилю XI–XII ст. Однак над всім панує величне візантійське п’ятиглавіє. І це зрозуміло, тому що воно осягає собою православний храм. Досить дивно поруч із храмом виглядає німецько-бюргерський ступінчастий „щипець”, який ніби намагається прикрити, приглушити звучання багатоголосся православних куполів, хоча великий віконний отвір усе ж відверто вказує на те, що за ним знаходиться простір церковного залу. Заповнення віконного отвору, в якому арки поєднуються з круглими люкарнами, зашкленіми вітражами хрестоподібного малюнка, несе у собі мотиви і візантійської, і ломбардської архітектури. Сам же портал – типовий для західноєвропейського романського стилю XI–XII ст. Подібні композиції „перспективних” порталів використовувались і в архітектурі Центральної та Східної Європи XII–XIII ст.

Велику зацікавленість представляє собою інтер’єр Синодальної церкви Трьох Святителів, який знаходиться на території Семінарського кор-

пусу. Відомо, що художні розписи стін здійснювались віденським художником Карлом Йобстом та буковинським Епаміондою Бучевським. За свідченнями, наведеними у публікації віденської дослідниці з історії архітектури Дагмари Редль, проект іконостасу розробив Йозеф Кляйн, живопис виконав вже відомий нам Карл Йобст [1, с.53].

Художньо-естетичне переплетіння західних та візантійських мотивів в архітектурному образі церкви Митрополичої резиденції досить цікаве і разом з тим неповторне. Можна припустити, що такий несподіваний архітектурний засіб в уяві Йозефа Главки та його замовників повинен був відобразити ту єдність християнської церкви, яка у дійсності була порушена в результаті поділу християнської церкви на Західну та Східну.

У цьому ансамблі використані мотиви різних історичних стилів, притаманних архітектурі середньовіччя як і Східної, так і Західної Європи. Проте у даному випадку це сплетіння та поєднання різних стильових прототипів визначалось не тільки спільною методологічною спрямованістю архітектури періоду пізньої еkleктики, але і конкретними обставинами: по-перше, складною, багатофункціональною структурою ансамблю; по-друге, загальною ідеологічною ситуацією в Австро-Угорській імперії. Ця ситуація швидше всього і коригувала використання того „принципу вибору”, який став методологічною основою еkleктики.

Ансамбль Резиденції буковинських митрополитів став переконливою ілюстрацією того, що у період пізньої еkleктики романтичні тенденції не тільки не занепали, а, навпаки – дали надзвичайно сильний сплеск саме тоді, коли стимулювались відповідним функціональним та ідеологічним завданням. Поява таких романтичних тенденцій в ансамблі Митрополичої резиденції швидше всього прослідковується у зверненні архітектора до мотивів середньовічного зодчества – як західноєвропейського, так і східноєвропейського. Це і надало певного романтичного забарвлення художньому образу всього ансамблю Резиденції.

Завдяки талановитій творчості архітектора Йозефа Главки характерною особливістю міста

стала різнобарвність архітектурної палітри, яка і сьогодні надає місту особливого індивідуального та неповторного архітектурного образу, який не має аналогів не тільки в інших регіонах України, але й у світі.

Багатогранна стилістична мова архітектури Чернівців ХІХ – першої половини ХХ ст. надзвичайно важлива для розуміння тих еволюційних процесів, які відбувалися в той час у світовій архітектурі. У ці десятиліття архітектура столиці Буковини у своєму стильовому розвитку пройшла в основному ті ж етапи, якими була відмічена історія європейської архітектури – хоча шлях розвитку чернівецької архітектури був більш складним, ніж у регіонах Західної та Східної Європи.

Архітектура Чернівців початку ХХ ст.

Європейську архітектуру кінця ХІХ і перших десятиліть ХХ ст. справедливо розцінюють як період напружених творчих пошуків, що привели до формування „нового стилю”. Він отримав в історії архітектури країн світу різні назви: „Art Nouveau”, „Сецесіон”, „Сецесія”, „Югендстиль”, „Модернізм” та ін. Крім цих термінів, виникли і місцеві, локальні терміни. Наприклад, у Парижі – стиль „Гімар”, „Стиль метро”; в Україні цей новий художній рух уже в період його становлення отримав назву „стиль модерн”.

Місто на межі століть і типологія споруд. Розмах будівельної діяльності, який розпочався у столиці Буковини в кінці ХІХ ст., продовжувався і на початку наступного століття. Центр міста стрімко забудовувався багатоповерховими прибутковими будинками. Поряд з ними будувались і житлові споруди інших типів – одноповерхові особняки різних розмірів та конфігурацій, пов’язаних із соціальним становищем та економічними можливостями власника.

Забудова вулиць і майданів міста продовжувалася здійснюватися тими ж прийомами, які склались в останніх десятиліттях ХІХ ст. Будинки ставилися впритул один біля одного, утворюючи суцільний фронт забудови вздовж „червоної лінії”. Тим не менш, важливою містобудівною особливістю Чернівців виявилася значна кількість озелених

просторів. Поміж міських парків і скверів, розкритих в „екстер’єр” вулиць та майданів у місті досі існує немала кількість озелених ділянок, які знаходяться всередині кварталів. За звичаєм вони поєднуються із просторами внутрішніх дворів, розкритих всередині кварталів. Однією із головних причин такої ситуації став своєрідний, горбистий рельєф міста, який і стимулював збереження всередині кварталів територій, майже непридатних для будівництва.

Незважаючи на загальну тенденцію щодо ущільнення забудови центру, у Чернівцях збереглося немало внутрішніх двориків, добре озелених, які і сьогодні приваблюють своєю затишністю. Такими є внутрішні дворики буд. № 22 на вул. О. Кобилянської та буд. № 22 на вул. Українській; буд. № 68 на вул. Т. Шевченка та буд. № 4 на вул. О. Поповича і ін.

Розумне поєднання об’ємних архітектурних споруд і ландшафтного мистецтва проявилось у створенні декількох „лікарняних містечок”, що з’явилися у Чернівцях на початку ХХ ст. Серед них комплекси обласної (1900 р.) і дитячої міської (1908-1910 рр.) лікарень на вул. Буковинській, № 2 і № 4; великий комплекс психіатричної лікарні на вул. М. Мусорського (1902 р.) та ряд інших [68, С.14]. Лікарняні містечка, завдячуючи їх просторому озелененню, стали тими „вузлами” просторової міської структури, навколо яких почали виникати райони престижної забудови, заповненої віллами та котеджами.

У центрі міста, у його найбільш престижних місцях були зведені нові громадські споруди: Палата юстиції (Управління юстиції Буковини – нині Чернівецька обласна державна адміністрація), архітектор Ф.Сковрон (1904-1906рр.) на вул. М. Грушевського, № 1; Палата торгівлі і ремесел на сучасній Театральній площі (архітектор Ф.Готтесман, 1908 р.); Управління залізниць на вул. Й. Гете („1908” – дата на фасаді); урочиста будівля Музично-драматичного театру на Театральній площі (архітектори Ф.Фельнер і Г.Гельмер, 1904-1905 рр.); Єврейський народний дім (архітектор Т.Левандовський, „1908” – дата на фасаді) та ряд інших. Було збудовано ще декілька нових шкіл: вони, як правило, вписувались у канву тканини житлової

забудови (школа на вул. Л. Українки, № 1, збудована на честь 500-річчя першої писемної згадки про Чернівці, школа-ліцей для дівчат на вул. М Щепкіна) та ін.

У стильовому відношенні архітектура громадських споруд була досить різноманітною. В одних випадках архітектори продовжували слідувати традиціям еkleктики („неоренесанс” фасадів Управління юстиції і Палати торгівлі та ремесел, „необароко” Єврейського народного дому; Польського народного дому на вул. О. Кобилянської з його фасадом, який повторює мотиви польської архітектури XVII ст.); в інших – у тій чи іншій мірі звертались до новацій модерну (залізничний вокзал, Управління залізниці), або поєднували ті новації з традиціями пізньої еkleктики у руслі так званого „перехідного стилю” (споруда Музично-драматичного театру). В архітектурі громадських споруд, що збудовані на початку 1910-х рр., прослідковується вплив ретроспективістських тенденцій тих років.

У деяких випадках будівництво нових громадських споруд дуже активно впливало на зміну загальної структури прилеглої частини міста. Характерною ілюстрацією такої ситуації є ансамбль Театральної пл. Одночасно з будівництвом Музично-драматичного театру розгорнулася забудова і навколо нього, що простягалася від нинішньої вул. Л. Українки до Університетської. Нові квартали були в основному збудовані багатопверховими прибутковими будинками з досить святковими фасадами. При цьому ансамбль Театральної площі, що виник у перші роки ХХ ст., отримав досить імпазантний вигляд. В архітектурному вирішенні фасадів будинків, які оточують сучасну площу, в їх вишуканому ліпному оздобленні широко застосовувались мотиви бароко. Однак до їх багатоголосного „хору” все помітніше вплітались мотиви раннього „флорального” модерну – як це і позначилося на фасадах споруди театру. На жаль, гарна містобудівна ідея – побудувати на правому боці площі адміністративну споруду Крайового сейму так і залишилась нереалізованою.

На цій незавершеній кутовій ділянці протягом майже чверті століття залишався пустир. І тільки у 1937-1938 роках за проектом бухарестського ар-

хітектора Хорія Крянге було збудовано масивну споруду Румунського національного палацу.

Залишився нереалізованим і проект скверу на Театральній площі, розроблений у 1908 р. [45, с.118-119]. До ідеї облаштування скверу на сучасній Театральній площі міські органи влади звернуться майже через тридцять років, коли у зв'язку із будівництвом зазначеного вище Палацу культури буде організовано конкурс на кращий проект скверу.

До початку Першої світової війни місто отримало риси, які в основному були характерними в Європі тоді для багатьох міст такого рангу. Однак специфічний природний ландшафт, його чудовий мальовничий рельєф надали Чернівцям особливого, індивідуального образу і сприяли створенню цілого ряду надзвичайно вражаючих панорам. У них і сьогодні домінують роль відіграють і вежа Ратуші, і куполи та дзвіниці храмів, і вежі кутових будинків, що піднімаються над мальовничим „морем дахів”, яке переривається багатоманітними кронами дерев.

Важливою містобудівною домікантою у структурі Чернівців стала нова споруда залізничного вокзалу, збудована у 1905-1908 рр. Архітектура вокзалу – характерний зразок того „компромісного” стильового рішення, в якому можна побачити і риси історичних стилів, і риси модерну. При цьому проглядається певна закономірність: прийоми модерну активніше використані у тих частинах вокзалу, які прямо пов'язані з його транспортною функцією. Серед їх числа – залізний навіс над платформою, годинникова вежа, які ніби „зустрічають” потяги, що прибувають.

„Вік дев'ятнадцятий, залізний” владно заявив про себе у величезних металевих мостах (серед них і мости через річку Прут поблизу Чернівців), у прольотах, якими вкриті вокзальні перони [59, с.64-65], у критих пасажах, ринках, виставкових павільйонах, у силуеті трьохсотметрової Ейфелевої вежі у Парижі (1889 р.), у каркасних конструкціях перших американських хмарочосів та багатопверхових торговельних домів, що з'явилися у великих містах Європи.

В архітектурі Чернівців „залізний стиль” не проявився так масштабно, як у столичних містах

світу, але тим не менш на початку ХХ ст. у місті з'явилися і перший пасаж, і металевий навіс платформи залізничного вокзалу (обидві споруди – цікаві зразки модерну). Технічний прогрес став все помітніше впливати на образ міста. 1896 р. у Чернівцях була збудована перша електростанція. Споруда збереглась – вона знаходиться за адресою: вул. Л. Українки, № 7. Тоді ж був запущений міський електричний трамвай від вул. Садової до набережної р. Прут. Металеві опори електричного зв'язку міського освітлення збереглися на декількох вулицях міста (Шкільна, Л. Українки, Бетховена та ін.) і стали тепер цінними свідками історії міста, які заслуговують того, щоби їх зберегти як пам'ятки техніки тієї епохи. Заслужують охорони і опори контактної мережі трамвайної лінії, що збереглась поблизу міського парку ім. Т.Шевченка.

Центр міста на початку ХХ ст. продовжував наповнюватись комфортабельними готелями. З'явилися такі чудові твори чернівецької архітектури епохи модерну, як готель „Брістоль” на площі Філармонії; „Кронпринц” – сучасний готель „Київ” на вул. Головній; „Золотий Лев” на куті вул. Університетської та О. Худякова. Ці споруди стали суттєвими компонентами архітектурної „тканини” міста, демонструючи свої найкращі досягнення.

Висота будинків збільшилась до п'яти поверхів (хоча продовжували будувати і будинки висотою у три поверхи). Фасади забудови почали відображати всю палітру стильових тенденцій кінця ХІХ – початку ХХ ст. від пізньої еkleктики – до різноманітних відтінків модерну та ретроспективізму 1910-х рр. А пластика фасадів еволюціонувала від типових для періоду еkleктики – до все більш пластичних композицій із балконами, еркерами та кутовими вежами. По-своєму затишними залишались тихі вулички окраїн, забудовані одноповерховими особняками. Громадські та житлові будинки, збудовані на початку ХХ ст., відобразили своїми фасадами та інтер'єрами особливості різних стильових тенденцій „архітектури епохи модерну”.

„Новий стиль”. Початок модерну в архітектурі Чернівців ознаменований появою справді видатного твору – споруди дирекції Буковинської

ощадної каси (*Bukowienspaarkasse*) на Центральній площі. Зараз у ній розмістився Чернівецький художній музей [57, с-7, 73-75]. Ця споруда збудована у 1900-1901 рр. за проектом віденського архітектора Хуберта Гесснера – учня Отто Вагнера, одного з видатних представників того покоління архітекторів австрійської школи, який своєю творчістю вніс великий вклад у розвиток передових принципів „нового стилю”.

„Сецесійну інтонацію” фасаду задає, передусім, розкішне майолікове панно, що прикрашає його верхню частину. Тема цього панно (на думку співробітників музею) – алегорія процвітання Австро-Угорської імперії. У нижньому куті панно читаються надписи: „*J. Lang*“, „*Zsolnay*“, „*Pecz*“ („Й.Ланг”, „Жольнай”, „Печ”). Очевидно, Й.Ланг – це художник, автор композиції, а Жольнай – це виконавець панно, яке виготовлялось у майстерні, розміщеній у місті Печ (нині на території Угорщини). Точна атрибуція цього панно ще вимагає подальшої дослідницької роботи [36, с.26 - 27].

Потужний поліхромний акорд панно однозначно вводить споруду чернівецької Ощадниці до кола найкращих художніх творів „сецесіоністів”, продовжуючи той пошук прийомів синтезу мистецтв, який був розпочатий у 1898 р. О. Вагнером. Фасад спроектованого ним будинку *Majolika-Haus* на вул. *Linke Wienzeile* у Відні був перетворений у величезне майолікове панно. Але якщо панно на фасаді віденського *Majolika-Haus* подібно величезній різнокольоровій „шалі” із рослинно-квітковим узором, то на фасаді чернівецької Ощадної каси ми бачимо сюжетне панно з алегоричними фігурами (через чотири роки подібне панно з'явиться у верхній частині фасаду шестиповерхового будинку у Празі (архітектор Йозеф Фанта, 1904-1905 рр.).

„Дух Сецесії” чітко відчувається і у багатьох орнаментально декоративних мотивах, що прикрашають фасади Чернівецької ощадниці – тут і ніжні стилізовані квіти, і ніби „роздуті вітром” стрічки, виконані у низькому рельєфі, а дві статуї (богині родючості Деметри і богині піднесеного кохання Афродіти-Уранії) з обох боків аттика зразу ж викликають у пам'яті ті загадкові фігури „волаючих жіночих фігур”, що стоять на карнизах

будинку, побудованого в цей час у Відні Отто Вагнером поруч із *Majolika-Haus* одночасно з ним.

Вестибюль споруди Ощадної каси і його парадні сходи – чудові зразки інтер'єру того часу. В їх оформленні присутні деякі традиційні риси – наприклад, колони класицистичного типу, живописне панно над верхньою площадкою, яке змушує згадати плафони віденського бароко. Але в усьому іншому – це вже панування „нового стилю”: і у малюнку перил із загадковими птахами, і в орнаментативній плафоні, і у святковому мерехтінні віконних вітражів, і у стилістиці „флоральних мотивів”. Новації чернівецького модерну у перші роки ХХ ст. особливо помітно проявились в орнаментально-декоративному вирішенні фасадів і в оформленні парадних сходів, їх вестибюлів та вхідних дверей. Чернівці у цей період, як і Відень, стають могутньою художньою митрополією Буковинського краю, де „мистецтво – сенс життя”.

„Флоральний стиль”. „Флоральні мотиви” – чи не найхарактерніша стильова ознака ранньої стадії модерну. Їх можна побачити на фасадах багатьох споруд, збудованих у Чернівцях у першому десятилітті ХХ ст. За своїм художнім трактуванням вони помітно відрізняються від інших, енергійних та соковитих завитків, „рокайлів”, гірлянд та інших орнаментальних деталей „необароко” періоду еkleктики. Стилiзованi зображення квітів i рослин в орнаментах модерну – переважно у вигляді видовжених пропорцій із деякою манірністю та „в'ялістю” ліній, або якоюсь хворобливою витонченістю, чи загадковістю.

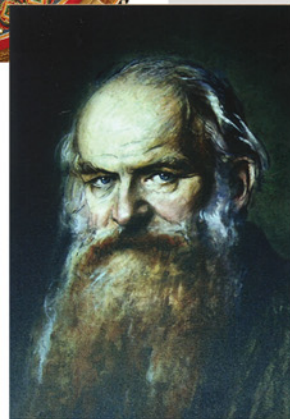
Серед цих мотивів модерну уважний погляд може відстежити чимало улюблених квітів тієї епохи. На фасадах будівель можна побачити навіть і стилізовані соняшники (наприклад, на будинку № 5 на вул. П. Саксаганського). Такі мотиви сприймаються вже як „флоральний символ”, що вносить в образ споруди відтінок регіональної приналежності.

Фасад будинку № 59 на вул. Б. Хмельницького, збудований 1910 р., у цілому досить типовий для модерну (широкі вікна, балкон із залізобетону і т.п.). У його декорі є дуже характерні мотиви, які демонструють „масову продукцію” архітектури тих років. Але при цьому проглядаються і до-

сить оригінальні авторські „задумки” – це декоративні консолі балконів верхнього поверху. Невідомий архітектор, звертаючись до модної у ті роки „флоральної” тематики, створив досить забавну композицію: залізобетонні „букові стовпи” у вигляді балконної консолі ніби утримують плиту балкону, цим самим символізуючи багатства Буковинського лісу. Так естетика символізму отримала в оздобленні фасаду цього будинку досить своєрідне значення. Наближені до масштабів людської фігури, ці мотиви вносяться у малі архітектурні форми, які безпосередньо оточують людину, надаючи їм той відтінок ліричності, який дозволяє у певній мірі зняти стреси, породжені урбанізованим міським середовищем.

Ось декілька цікавих прикладів з архітектури Чернівців. Пройшовши за цими адресами, можна відчутти і їх красу, і їх художню специфіку. Один із чудових зразків декоративної „флористики” чернівецьких будинків – це обробка буд. № 1 на вул. М. Коцюбинського. У простінках між вікнами другого поверху піднімалися цілі букети, які своїми залишками і сьогодні нагадують вазони „веселих” квітів на вікнах буковинських веранд. Їх пелюстки, зроблені з гіпсу, кріпились на стіні розчином та металевими стержнями. Ці розкішні букети квітів розпускались „із пишністю гордою” уздовж площини стіни, перетворюючи фасад будинку у справжнє „свято царства Флори”. Мешканці міста свідчать, що пелюстки цих квітів були колись позолоченими. Але це їх і згубило: всі квіти були по-варварськи збиті „шукачами золота”. Від колишніх букетів залишилися тільки їх сліди – ніби „тіні” минулої епохи, коли художня інтелігенція романтично мріяла про те, „що саме Краса і врятує світ”.

Разом із „флоральною тематикою” в архітектурі модерну нерідко зустрічаються мотиви і сюжети, пов'язані з фауною в образі стилізованих зображень птахів, або звірів. Наприклад, вхід у споруду чернівецької Ощадниці раніше охороняли два загрозливих орли з піднятими крилами і підозріло позирали на відвідувачів. Ці орли прикрашали центральний портал (на жаль, пізніше вони були зруйновані і тільки восени 2003 р. знову відтворені). Підіймаючись сходами центрального фойє,

Колишня резиденція
буковинських
митрополитів
і її архітектор Й.Г.Лавка

ПРОПОЗИЦІЯ НОМІНАЦІЇ ДО ПОПЕРЕДНЬОГО СПИСКУ
ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ UNESCO

NOMINATION FOR INSCRIPTION ON THE UNESCO WORLD
HERITAGE TENTATIVE LIST

ІСТОРИЧНЕ ПОЛІЕТНІЧНЕ СЕРЕДМІСТЯ ЧЕРНІВЦІВ

CHERNIVTSI HISTORIC POLYETHNIC INNER CITY

The German Community Houses, early XX c. Kobylanska Str., 53

Detail
Main Str., 67

BUKOWINA
1890-1910

ALBUM

The Jews Community Houses,
1907-1909, The Theatre
Square, 5

Chernivtsi views later XIX
- early XX cc.

Urban environment of
the historic centre

The Ukraine Community Houses, late XIX - early XX cc., Ukrainaska Str., 31.

The Turkish well XIX c.

Толерантність як особливість громадської свідомості виявлялась, зокрема, в появі різнозначних національно орієнтованих елементів містобудівної структури - Німецького, Українського, Єврейського Румунського Польського народних домів та інших громадських об'єктів національних спільнот.

Tolerance as a feature of public consciousness is felt specifically in the fact of emergence of equivalent, ethnically oriented elements of the urban tissue: The German, Ukrainian, Jewish, Roumanian, Poland Community Houses and other public buildings of the ethnic groups.

The Rumanians Community Houses

КРИТЕРІЙ 1 (У)

Центральна частина історичного середмістя є унікальним у своєму роді прикладом архітектонічної цілісності містобудівної структури і гармонійності міського середовища, де поєдналися риси європейських класичних стилів кінця XVIII - першої половини XX століть та етнічного колориту різних культур.

CRITERION 1(U)

The central part of the historic inner city is a unique example of architectural integrity of urban layout as well as harmonious urban environment combining features of European classic styles of the late XVIIIth - early XXth centuries and ethnic colour of some different cultures.

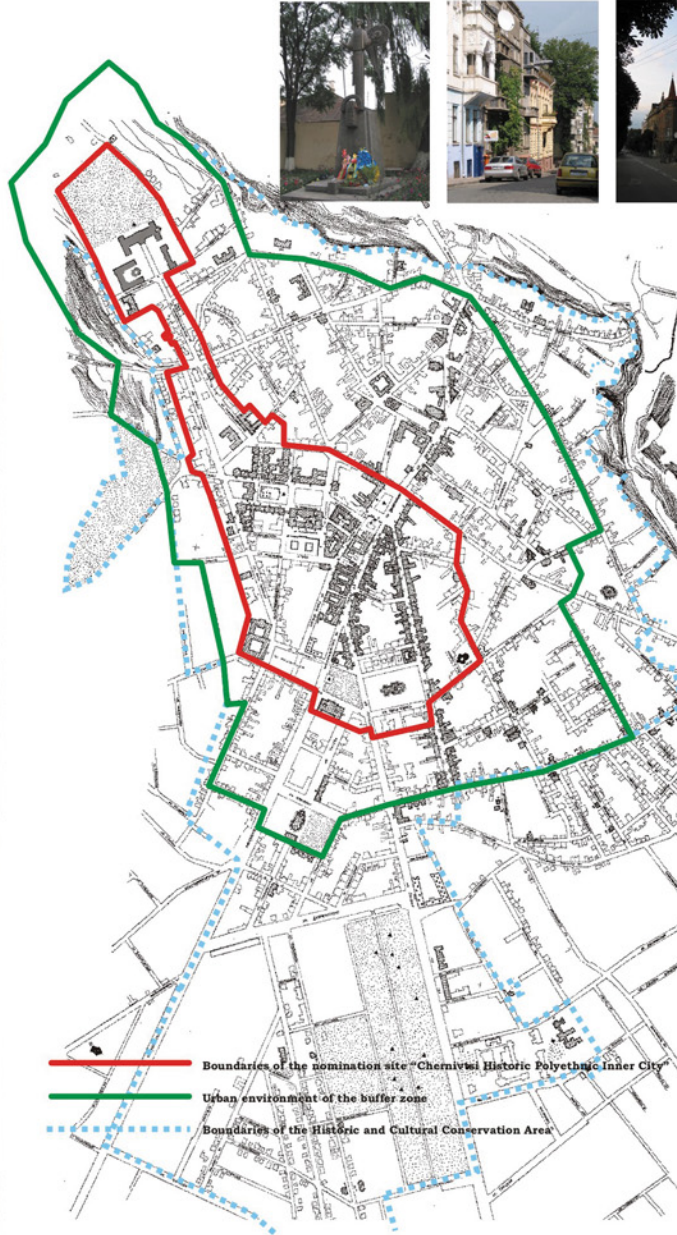
ПРОПОЗИЦІЯ НОМІНАЦІЇ ДО ПОПЕРЕДНЬОГО СПИСКУ
ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ UNESCO

NOMINATION FOR INSCRIPTION ON THE UNESCO WORLD
HERITAGE TENTATIVE LIST

ІСТОРИЧНЕ ПОЛІЕТНІЧНЕ СЕРЕДМІСТЯ ЧЕРНІВЦІВ

CHERNIVTSI HISTORIC POLYETHNIC INNER CITY

BOUNDARIES OF THE NOMINATION SITE AND ITS BUFFER ZONE

— Boundaries of the nomination site - Chernivtsi Historic Polyethnic Inner City
— Urban environment of the buffer zone
--- Boundaries of the Historic and Cultural Conservation Area

АРХИТЕКТУРНІ ФРАГМЕНТИ
СЕРЕДОВИЩА БУФЕРНОЇ
ЗОНИ

Arglimpses of the buffer zone environment

Arglimpses of the buffer zone environment

Панорама Чернівців

Чернівецький театр

Художній музей

можна побачити ажурні стилізовані силуети якихось фантастичних птахів (можливо – павичів?), майстерно вписаних у малюнок перил.

„Мода на Єгипет”, що виникла у часи наполеонівського походу до Єгипту, переживала справжнє відродження в епоху будівництва та відкриття Суецького каналу у листопаді 1869 р. Сплеск цієї моди, який відбувся на початку ХХ ст., надихнув чернівецького архітектора Роберта Фітека, проектуючи Будинок Спілки медиків Буковини (збудований 1907 р. на розі вул. Б. Хмельницького та М. Горького, № 21/45), включити у композицію фасадів мотиви, запозичені зі світу фауни. Вони тематично пов’язані з функцією будівлі: „сови” – символ мудрості та науки, „змії” – символ фармацевтики. Ці мотиви переплітаються з цілим рядом елементів декору східної символіки: наприклад, уздовж фасадного полотна проглядаються пілястри зі стилізованим зображенням квітучого папірусу. Як відомо, на стеблах папірусу давньоєгипетські жерці і виписували перші медичні рецепти.

Одним із улюблених сюжетів архітектури модерну був жіночий образ, що символізував красу природи, думки, духовний стан людини. Він надихав тіло, яке було тільки „одягом” душі, і створював почуття ніжності та граціозності істот. Немалу роль у цьому процесі відіграли маскарони у вигляді жіночого обличчя з розпущеним волоссям. Вся чуттєвість образів концентрувалась у тому, як зображено рот – у пухлих, майже що жадібних вустах відображався весь універсум жіночого світу. Кількість таких прикладів на фасадах чернівецьких будівель безмежна. Маскарони з чоловічим обличчям також зустрічаються – але набагато рідше.

Серед багатьох декоративних новацій модерну, які відображають естетику символізму, слід відмітити стилізовані рослини-водорості у вигляді коливань в якихось таємничих течіях. Гру таких ліній, що переходять у своєрідні букети ліпних квітів, можна побачити на верхньому поверсі буд. № 5 на вул. М. Вавилова. У характерному „лінійному” ритмі скомпоновані стулки вхідних дверей. Такі ж ритми панують і у ліпному декорі парадних сходів. Обробка цих сходів збереглась на рідкість

добре, що робить їх інтер’єр цінною пам’яткою модерну (слід також звернути увагу на ретельно виконане облицювання підлоги керамічними плитками – взірцями з квіткових орнаментів. На одній із плиток парадного фойє позначено назву фірми-виконавця: „Leon Schrenzel. Czernowitz“).

Вишуканість ритмів ліній, якими так стали захоплюватися майстри модерну, знайшла досить благодатне поле діяльності для втілення цих художніх принципів у балконних та сходових перильних огорожах, а також у решітках та вітражах дверей. Ці малі архітектурні форми виконувались із кованих залізних елементів, і такі лінійні ритми дуже органічно відповідали самій технології ковальського мистецтва

Невгамовний час привів до того, що ажурні металеві решітки дверей у багатьох будинках зникли – тим ціннішими для нас стали деякі збережені зразки. Їх композиції вражають дивною творчою фантазією майстерності виконання. У малюнку дверних решіток умовні „несюжетні” лінійні мотиви часто збігаються із зображеннями листя та квітів – то стилізованих, то виконаних досить „натурально”. До вже названих прикладів можна додати і такі чудові зразки майстерності чернівецьких ковалів, як решітки парадних сходів буд. за № 15 на вул. Челюскінців; буд. № 5 на вул. О. Доброго, багатьох будинків на вул. гетьмана П. Сагайдачного та інших.

Недарма і самі ідеологи модерну, і його ідейні суперники так охоче пов’язували „новий рух” у мистецтві з „декадентством”. Цей термін виник на межі ХІХ – ХХ ст. і походить від латинського слова „*decadentia*” – „занепад”. Та водночас для декадентства характерний також „культ краси – як вищої цінності у мистецтві”, а саме це і визначило багато в чому дух творчих пошуків модерну і притаманний йому „пафос новизни”. Модерн наслідував навіть „кинути виклик” тому, що споконвіку вважалось непорушною основою зодчества – системі архітектурних ордерів.

Один із найбільш цікавих прикладів цієї епатжної „антитрадиційності” модерну можна побачити на фасаді будинку № 34, розташованому на вул. Б. Хмельницького. Дата, збережена на аттику, свідчить, що побудований він 1906 р.

Тема швидкоплинності життя – один із лейтмотивів художньої культури межі XIX і XX ст. Вона часто звучить у поезії символістів. В архітектурі, завдання якої – матеріальна організація простору, ця тема легше втілювалась не в об'ємах, а у ритміці ліній декору. „Звивисті” лінії стали характерним символом архітектурної мови раннього модерну і багато в чому визначили ритміку його „флоральних композицій” і його декору. Естетика декадентства своєрідно відобразилась у формуванні фасаду будинку № 45 на вул. О. Кобилянської – причому у поєднанні з певною раціоналістичною тенденцією. У композиції фасаду використано подібність ордерного вирішення. Але спрощений стилізований ордер, застосований у простінках, являє собою подібну пілястру, у якій традиційні капітелі замінені „декадентськими” дівочими маскаронами. Їх обличчя, з широко розкритими очима та налякано прикритими вустами, повні трагізму. Створюючи їх, безіменний скульптор, швидше всього, гостріше від інших своїх сучасників відчував всю складність та суперечності нової епохи, що наступала.

Нові композиційні структурні елементи споруд. Різноманітність архітектурно-художніх особливостей модерну в архітектурі Чернівців відобразила складні взаємовідносини стимулів, які визначили становлення „нового стилю”. І пов'язані з функціями структурні елементи споруд (віконні і дверні прорізи, балкони, еркери, вітрини, аттики та ін.) ставали все більш активними компонентами їх архітектурних образів. Уже в перших творах модерну почав проявлятися принципово новий метод проектування. Суть цього нового методу у тому, що структурні елементи споруди, пов'язані з її функцією та структурні елементи, що пов'язані з конструктивним і композиційним завершенням верхньої частини фасаду, осмислювалися та трактувалися як суттєві компоненти архітектурного образу. У цьому відношенні типовим зразком раннього модерну і до того ж ледь не першим прикладом „нового стилю” в архітектурі Чернівців (на фасадах – дати „1900”) став дім-пасаж. Він займає ділянку кварталу між вул. Головною, № 42 та І. Франка, № 13. Цей будинок споруджено у вигляді складного просторового комплексу. До вулиць

примикають багатопверхові корпуси з ідентичними зовнішніми фасадами, а поміж житловими корпусами, у просторі видовженого внутрішнього двору влаштовано пасаж, двір якого на початку століття був повністю накритий прозорою залізо-скляною покрівлею, яка створювала комфортні умови для перебування у торговельних залах пасажу (сьогодні ця покрівля відсутня).

Одним із важливих досягнень модерну було те, що він продовжував розвивати ті напрями творчих пошуків, які пов'язувались із розробкою нових прийомів об'ємно-просторової композиції. Найбільш послідовно та цікаво ця тенденція проявилася в архітектурі вілл, котеджів та особняків – тобто у тих типах елітних житлових будинків, які могли достатньо вільно розташовуватися на просторових ділянках. Один із кращих зразків чернівецького модерну заховався за кронами давніх яблунь на Хотинській вул. (дім № 7). Будинок (дата на фасаді «1906») був тоді приміською віллою (зараз у ній розмістилось окреме відділення пошти). Фасад у цілому симетричний, але збоку є додатковий вхід. Центр вуличного фасаду займає глибока лоджія, над нею – велике вікно криволінійної форми (такі вікна тоді входили у моду як одна із формальних декларацій „нового стилю”), над вікном – такий же криволінійний аттик модних у ті роки окреслень. „Стильні” структурні елементи споруди, як і її декор, створюють дуже цілісну композицію, перетворюючи віллу на Хотинській вул. у цінну пам'ятку архітектури епохи модерну.

Модерн нерідко тяжів до гротеску, до перебільшеної експресії архітектурно-художньої мови. Це проявлялось як у декорі, так і у трактуванні структурних елементів споруд. Такою, наприклад, є дещо важкувата кутова вежа і могутні еркери на фасадах колишнього готелю „Брістоль” на вул. М. Заньковецької, № 11. Еркери дозволили збільшити площу номерів і доповнити їх невеличкими кутовими балконами. Відчуваючи важкуватість громіздких об'ємів еркерів, архітектор намагався візуально пом'якшити їх тинькованим декором. Декорована тонка „сіточка” нижніх частин еркерів, ніби намагається „розчинити” їх масу. А вертикальні лопатки, що тягнуться вздовж фасаду догори, переростають в оригінально трактовані кри-

волінійні тяги, покриті легким орнаментом. Ритм їх ліній як би „піднімає догори” і карниз, і розташований над ним фронтон. Аналогічний прийом використано і у композиціях фасадів житлових багатоквартирних будинків на вул. Т. Шевченка, № 47 і на вул. Шолом-Алейхема, № 15. В обох випадках могутні еркери дозволили збільшити площу житлових кімнат верхніх поверхів.

Несиметричне компонування особняків, яке дозволило краще організувати внутрішній простір і надати споруді мальовничість об'єму та силуету, що так цінувалась в епоху модерну, іноді застосовувалась і тоді, коли особняк розташовувався впритул до сусідніх будинків. Наочний приклад такого компонування – дім № 10 на вул. О. Пушкіна. Асиметрія його фасаду та м'які обриси зсунутих вбік фронтонів, без сумніву, пов'язуються з естетикою модерну. Однак у тинькованому оздобленні фасаду використані мотиви, які вже недостатньо відповідають декору раннього модерну. Дата на фасаді: „1910” не тільки вказує на час побудови. Спеціалісту-мистецтвознавцю вона зразу ж нагадає про те, що приблизно у ці роки почався певний поворот у стильовій еволюції архітектури – поворот у бік класицистичних тенденцій.

Нові будівельні та оздоблювальні матеріали.

Цікаво і багатогранно архітектурно-художні новації модерну проявилися у широкому застосуванні металодекору, у використанні нових прогресивних оздоблювальних матеріалів, високодекоративних і міцних, із поліхромною облицювальною керамікою (приміщення ательє керамічної майстерні Леона Шренцеля збереглося на вул. 28 Червня, № 2), кольоровим склом вітражів, об'ємними скляними блоками „фальконьє”. Раціональною новизною була обробка підлог та сходів кольоровим бетоном із кам'яною крихтою. Ці новації у галузі будівельних технологій помітно вплинули і на кольористику архітектурного середовища міста.

Традиції „цегляного стилю”, який так активно заявив про себе в архітектурі Чернівців в останній третині ХІХ ст., перейшли і на початок ХХ ст. Один із масштабних прикладів – велична споруда у минулому Палати юстиції. Вона була побудована за проектом архітектора Франца Сковрона [8,

с.115]. Будівництво споруди велось з 1904 по 1906 рр. (про це свідчать дати на фасадах). У її будівництві і в обробці брало участь багато майстрів: Артур Вілеман проробляв деталі, Франц Губіш підбирав будівельні матеріали і виробляв методику робіт, Коритнянський і Гіссенберг вели будівельні роботи, Маркус Кіслінгер – власник заводу „Патрія”, випускав цеглу вищої якості та облицювальну глазуровану цеглу [25, С.114].

Фасади Палати юстиції були вирішені у формах стилю раннього флорентійського ренесансу ХV ст., але на відміну від стильового прототипу – аристократичних палаццо Флоренції, оздоблених місцевим жовтувато-сірим каменем, фасади Палати юстиції у їх нижній частині оздоблені тинькованим рустом, а у верхній – поліхромною облицювальною цеглою (хоча і тут оздоблювальні деталі виконані з тиньку). Четвертий поверх споруди прикрашений різнокольоровими майоліковими панно: на них зображені квіти та вазони, трактовані з деяким натяком на традиції буковинського фольклорного мистецтва. Ці панно, як і високоякісне цегляне оздоблення – яскраві свідчення чудової майстерності чернівецьких керамістів, які продовжували ті традиції, що були закладені ще при будівництві Резиденції буковинських митрополитів.

Парадний вестибюль Палати юстиції з його ефектною позолотою повторює стиль пізнього віденського бароко (рококо) середини ХVІІІ ст. Але на верхній площадці парадних сходів з'являються вже зовсім інші декоративні мотиви, які явно пов'язані з модерном – у тому числі і чарівні „гілочки буку”, виконані із позолоченого стюку. У конструкції стін сходових маршів Палати юстиції влаштовані великі вертикальні отвори, засклені об'ємними блоками з кольорового дутого скла, названі „фальконьє” за іменем їх винахідника – *Falconnier*. „Скляна стіна” з блоків „фальконьє” створює ту гру світла і кольору, яка народжує хвилююче відчуття парадності квітучого потоку життя. Оживлений світ об'ємного скляного орнаменту, переливаючись веселковою грою кольору, нагадує буковинські народні мотиви. І тому, піднімаючись парадними сходами Палати юстиції, відвідувач як би переходить „із епохи еклектики”

– в „епоху модерну”. Активне використання нових оздоблювальних матеріалів та пошуки нових прийомів синтезу мистецтв проявились і в оформленні будівлі Палати торгівлі та ремесел на Театральній площі, збудованої у 1908-1910-х роках за проектом архітектора Фрідріха Готтесмана [44, с.107-114].

В обробці фасадів житлових будинків теж почався процес відмови від попереднього суцільного тинькування. На вулицях міста все частіше з'являлись будинки, фасади яких демонстрували специфічну красу відкритої цегляної кладки. Такі будинки можна побачити і в центрі (Університетська вул., № 34), і на колишніх окраїнах (Руська вул., № 85). У цей період став використовуватися і новий оздоблювальний матеріал – облицювальна плитка з червоної та жовтої глини – „кабанчик”. У Чернівцях немало будівель, на фасадах яких така плитка поєднується з деталями тинькування. Такі приклади можна побачити на фасадах гімназії № 2 (вул. Головна, № 73), житлового будинку № 8 на Університетській вул. (поєднання темно-червоних та жовтих плиток утворюють народний орнамент у простінках верхніх поверхів), житлового будинку № 56-58 на вул. Б. Хмельницького (фриз у вигляді „вишиванки” з червоних та жовтих облицювальних плиток) і цілого ряду невеликих одноповерхових особняків (Руська вул., № 81) та інших споруд.

Справжнім шедевром цієї тенденції можна назвати невеликий дім-особняк на Університетській вул., № 38, побудований 1903 р. (дата визначена на фасаді – вона вписана у майстерно промальований картуш). Архітектурні деталі фасаду виконані у тинькуванні і трактовані дуже „стильно” – у дусі пізнього ренесансу. Вони ефектно відтіняються фоном – темно-червоною облицювальною плиткою, в яку включена орнаментальна викладка з жовтої плитки. Облицювальна кераміка в епоху модерну стала дуже широко застосовуватися також і в обробці інтер'єрів парадних вестибюлів та сходових маршів.

Виготовленням оздоблювальних керамічних плиток у Чернівцях займалось декілька фірм. Одна з них – згадувана фірма Леона Шренцеля (*Leon Schrenzel*). Назва фірми-виготвоника нерідко зус-

трічається на плитах багатьох будівель, наприклад, на сходах будинку № 5, що розташований на вул. М. Вавілова. За щасливим випадком ательє майстерні Леона Шренцеля збереглось і донині. Воно знаходиться на першому поверсі будинку № 2 на вул. 28 Червня. Фасад будинку прикрашено автентичним рекламним панно з різнокольорової об'ємної кераміки. Добре збережений інтер'єр, декорований різноманітними взірцями керамічних орнаментальних сюжетів та фризів радують сучасних покупців магазину „Молоко”, який затишно розмістився у приміщенні колишньої майстерні-ательє Леона Шренцеля. У багатьох квартирах та офісних приміщеннях історичної забудови ще досі можна побачити чудові кахельні печі, каміни чи декоративні настінні панно.

В епоху модерну дуже швидко вдосконалювалися передові технології виробництва фасадної облицювальної кераміки, розширювався її випуск. Поруч із облицювальною цеглою та облицювальною плиткою-„кабанчиком” в обробці фасадів стали ще сміливіше застосовувати поліхромні композиції. На жаль, величезне алегоричне панно на фасаді центральної Ощадниці залишилось єдиним подібним прикладом в архітектурі Чернівців, але воно, без сумніву, вплинуло на менталітет і мешканців, і архітекторів, і замовників, змінюючи тим самим їх смаки у бік все більш рішучих симпатій до естетичних принципів модерну. Притаманне його художній програмі нове розуміння кольору як важливого „носія краси” стимулювало все більшу популярність поліхромних облицювальних композицій. Їх почали розмішувати на фасадах то у вигляді оздоблювальних вставок, то у вигляді цілих фризів, а в окремих випадках ними прикрашали значні ділянки фасадного полотна.

Яскравими прикладами такого „локального” вкраплення поліхромних композицій можуть слугувати фасади будинків № 28 на Червоноармійській вул., № 49 на вул. Б. Хмельницького та ряд ін. Один із цікавих прикладів такого естетичного принципу – дім на куті вул. Української, № 57 – Т. Шевченка, № 45. „Екстремальним” прикладом використання керамічного облицювання можна вважати фасад будинку № 6 на вул. Й. Гете. Яскраво зелені плитки вкривають усі три верхніх

поверхи, контрастно відтінюючи ліпний декор із характерними мотивами модерну.

У зміні кольористики міського архітектурного середовища все більш активну роль стали відігравати вітражі з різнокольорового скла. Не буде великим перебільшенням зауважити, що у роки розвитку модерну вітраж, який з'явився ще в епоху середньовіччя, в цей період пережив своє „друге народження”. На жаль, тендітність самого матеріалу привела до втрати багатьох вітражів. Але мешканці міста можуть пишатися тим, що у Чернівцях все ж таки збереглися унікальні приклади цього виду мистецтва, створені ще на початку ХХ ст. До кращих зразків епохи модерну належать уже згадувані вітражі у вестибюлі парадних сходів колишньої Центральної ошадної каси. Завдячуючи чудовому виконанню вітражних вікон, які прикрашають парадні сходи будинку № 10 на вул. Челюскінців, їх інтер'єр наповнюється мерехтінням кольору, а „флоральні” візерунки як би переносять у якийсь загадковий казковий світ.

Сьогодні городянам порівняно мало відомий величезний вітраж, що розташований при парадних сходах навчального корпусу № 14 Чернівецького національного університету ім.Ю.Федьковича. Цей вітраж був створений на початку ХХ ст. У нижній частині вітража можна прочитати надписи німецькою мовою. Надпис зліва: „*Entwurf von A. Offner*” – говорить про те, що ескіз вітража виконував художник А.Оффнер. Надпис справа: „*Ausführung Carl Geilings Erden. Wien*” – називає виконавця і місце розташування вітража. Він був виготовлений у столиці тодішньої Австро-Угорської імперії – у Відні, можливо, як подарунок столиці Буковини. Стиль виконання свідчить про те, що його творці були пов'язані з діяльністю Віденського сецесіону. Цей твір, без сумніву, можна віднести до найвищого професійного рівня. У ньому відображується той процес зростаючого інтересу до традицій народної культури, який був притаманний настроям думок творчої інтелігенції і діяльності письменників та художників, що працювали в регіонах Австро-Угорщини на початку ХХ ст. [50, с.64-65].

У творчості архітекторів, які працювали у Чернівцях і проектували для Буковини, пошуки націо-

нальних варіантів стилю в період модерну привели до появи цілого ряду досить цікавих творів. У них проблема „національної ідентичності” вирішувалась різноманітними художніми засобами.

Національні та регіональні варіанти стилю. На межі ХІХ і ХХ ст. на Буковині склалась специфічна етно-культурна ситуація, де Чернівці сформувались як багатонаціональне місто. [30, с.236]. Відображенням багатонаціонального складу населення міста стала організація різноманітних товариств та об'єднань, які супроводжувалися серед ряду випадків будівництвом спеціальних споруд для потреб цих організацій [26, 27].

Однією з таких споруд став Польський народний дім (буд. № 36) на „Панській” вул., як її довгий час називали городяни (нині вул. О. Кобилянської). Будівлю зведено протягом 1902-1903 рр. На цій же Панській вул. дуже своєрідною пам'яткою архітектури став Німецький народний дім. Він збудований протягом 1908-1910 рр. за проектом архітектора Густава Фріча [27]. Керівництво будівельними роботами здійснював Е.Мюллер. У залі для глядачів була розміщена величезна настінна картина „Тоді і зараз”, написана художником Карлом Оффнером [27, с.215-217]. Фасади Німецького дому, як і обробка його інтер'єрів, стали своєрідною інтерпретацією мотивів, які були звернені до німецької готики.

Складніше вирішувалась проблема „національної ідентичності” в архітектурі споруд, пов'язаних із життям, побутом та культурою єврейського населення Чернівців. Єврейський народний дім, побудований 1908 р. за проектом львівського архітектора Т.Левандовського [70, с.161-165], - з ошатними фасадами в дусі стилізованого „необароко”. Це було викликано, швидше за все, баченням престижності та комплексної ансамблевості – оскільки споруда увійшла до ансамблю Театральної площі. В її образі намітилась тенденція до переваги „необароко”. Разом з тим в оформленні парадних сходів у фойє та бокового входу можна зустріти і деякі іудейські мотиви.

Межа ХІХ і ХХ ст. позначена в культурі багатьох регіонів Австро-Угорської імперії сплеском зацікавленості традиціями народного прикладного мистецтва і „архітектурним фольклором”. Ре-

зультатом цього руху стали спроби цілого ряду професійних архітекторів реалізувати традиції „архітектурного фольклору” у своїй творчості. Один із цікавих і переконливих прикладів „фольклорних тенденцій” в архітектурі Чернівців епохи модерну можна назвати дім-особняк, що розташований на вул. Орловській, № 10. Забудова цієї вулиці розпочата була на межі XIX і XX ст. За свідченнями, люб’язно наданими мешканцями будинку влітку 2000 р., він належав чернівецькому тесляреві Рішкевичу, який і збудував його у самому кінці 1890-х рр. Тесляр Рішкевич брав участь у будівництві знаменитої Резиденції буковинських митрополитів. За їх розповідями, господар був не тільки досвідченим будівельником, але і чудовим майстром дерев’яного різьблення. Він прикрасив свій дім надзвичайно цікавими різьбленими деталями. Сучасні власники цього будинку (серед них є і майстер з художньої обробки дерева) визначають дім тесляра Рішкевича як приклад „народного буковинського стилю”, і таке визначення можна вважати цілком правильним.

Пошуки прикладів „національно-ідентифікованих” варіантів модерну в архітектурі буковинської столиці дозволили виявити надзвичайно цікаві зразки українського модерну. До них можна віднести невеликий багатоквартирний дім на вул. Університетській, № 37. Проект цього будинку з позначенням дати „1911” на ескізі фасаду на *Residenzgasse* (так називалась на початку XX ст. нинішня вул. Університетська), що належав мешканці міста Марії Кілліх – *Maria Killich*, був виявлений у фондах Державного архіву Чернівецької області. Проект розробляв міський архітектор – *Stadtbaumeister Julius Hosbein* (його підпис є на кресленнях фасаду і на поверхових планах). Незвичні вікна другого поверху (зі скошеними верхніми кутами прорізів) схожі, як вже відмічалось, на аналогічні форми вікна цілого ряду споруд українського модерну: такі вікна сучасними дослідниками архітектури впевнено визначаються як характерна ознака українського національного варіанту модерну. Аналогічна форма вікон домінує і у композиції вілли на вул. М. Фрунзе, буд. № 31. Вілла збудована 1911 р. (про це свідчить дата на флюгері). Схожість архітектурних мотивів та

наближеність дат проектування і будівництва дозволяють припустити, що цю віллу також спроектував *Stadtbaumeister Julius Hosbein*.

Названі архітектурні твори архітектора Юліуса Хосбайна – не єдині приклади пошуків рішення проблеми „національної ідентичності” у прийомах, які були близькими „українському модерну”. Обстеження міста дозволило виявити ще ряд споруд початку XX ст., архітектурна стилістика яких ілюструє й інші досить своєрідні пошуки рішення проблеми „національної ідентичності”, що розвивалась у загальному руслі творчих пошуків модерну. Одна з них – споруда Управління Чернівецького цукрового заводу на Хотинській вул., № 4. Силует споруди, незважаючи на суттєву різницю у розмірах, створює певні асоціації з мальовничим образом садиби заможної селянської родини. Завдання: надати архітектурній мові споруди заводоуправління відтінок „буковинського стилю” його автори намагались вирішити з використанням рослинних мотивів, запозичених із місцевої флори і трактованих у дусі селянського мистецтва. Споруда Управління Чернівецького цукрового заводу виявилася однією з найбільш цікавих і своєрідних пам’яток архітектури епохи „пізнього модерну”. Її особливе значення в архітектурній спадщині Чернівців визначається ще й тим, що образ цієї споруди втілює тоді новаторські тенденції, які щойно виникли і були спрямовані на пошуки національної та регіональної „ідентичності”.

Але в цілому міська архітектура Чернівців виявилася в ті роки досить „інтернаціональною”, без яскравих прагнень до регіональної та національної специфіки масової житлової забудови, що і визначило досить своєрідний „європейський” образ цього міста.

Ретроспективна, „модернізована неокласика” і „класицизований модерн”. Ретроспективна неокласика початку XX ст. справедливо розцінюється сучасними дослідниками як „спроба створити мистецтво, орієнтоване на світ стійких духовних та матеріальних цінностей” [60, с.7-8], як „мрія про вічне свято ідеальної краси і порядку”, яка „легше всього передається мовою класицистичною” [41, с.10].

До поняття „ретроспективної неокласики” цілком справедливо можна віднести вуличний

фасад особняка на Українській вул., № 22 (нині в ньому розміщені редакція чернівецької обласної газети „Буковина” та міська муніципальна бібліотека ім. А.Добрянського). Ймовірно, цей аристократичний особняк збудовано на початку 1910-х рр. Його вуличний фасад, завершений класичним трикутним фронтоном і при цьому фланкований з правого боку майже „бароковою” брамою, своїми загальними контурами та гладдю площин нагадує особняки епохи класицизму. Однак більш широкі вікна – це яскрава ознака архітектури початку ХХ ст. Використання мотивів різних історичних стилів в обробці інтер’єрів притаманне багатьом аристократичним особнякам того часу. Але в даному випадку особливо цікавою виглядає та частина споруди, яка виходить у внутрішній двір: в її архітектурних формах дуже чітко заявляють про себе застосовані новаторські залізобетонні конструкції. Тому, якщо оцінювати цю будівлю в цілому, з врахуванням новаторських, конструктивних форм дворового фасаду, то її стилістика наближається до категорії „модернізованої неокласики”.

Однак частіше у чернівецькій архітектурі початку 1910-х рр. зустрічаються споруди, стилістика фасадів яких наближається до поняття „класицизований модерн”. Один із кращих зразків класицизованого модерну – споруда готелю „Золотий Лев” на розі вулиць Університетської та О.Худякова. Вона була зведена, як показує аналіз старовинної фотографії, на початку 1910-х рр., що співпадає зі стильовими особливостями її фасадів [53]. Готель „Золотий Лев” став одним із важливих компонентів ансамблю Центральної площі: масивні форми будівлі чудово узгоджені з розмірами простору площі. Кутова вежа, перегукуючись із вежею „неоренесансного” характеру міської Ратуші та з фігурною „необароковою” вежею колишнього кафе „Габсбург” на початку вул. О. Кобилянської, створюють потужний акорд стрімких вертикалей. Вони допомагають усвідомити архітектурну цілісність ансамблю цієї чудової площі.

Своєрідними зразками архітектури початку 1910-х рр. у Чернівцях є два багатоквартирні житлові буд., № 5 і № 7, що стоять упритул один біля одного на вул. О. Доброго. Вони яскраво ілюструють абсолютно різні відтінки ретроспективних

тенденцій, притаманних міській архітектурі періоду неокласики. Будинок № 5 має на фасаді дату – „1912”. Якщо би не вона, то споруду можна віднести до „запізнілої еkleктики” – до чернівецького „необароко” 1900-х рр. Очевидно, такі стильові тенденції були у місті популярними. Адже вони майже без змін пройшли не тільки через період модерну 1900-х рр., але й дожили до початку 1910-х. Сусідня будівля (дім № 7), яка контрастує із ретроспективним „необароко” буд. № 5, витримана зовсім в іншому характері. За прийомами модернізації класицистичних мотивів (симетрія, високі пілястри) вона дещо нагадує віллу сім’ї Прімавезі у Відні, збудовану Йозефом Гоффманом протягом 1913 – 1915 рр. (це ще один приклад паралелей між еволюцією архітектури Чернівців і творчістю лідерів віденського Сецесіону). Слід звернути увагу і на незвичне трактування капітель пілястрів „іонічного” ордеру. Їх форми дійсно геометризovanі і в цьому сенсі дещо нагадують ті прийоми стилізації, якими захоплювались чеські архітектори, які навіть у 1910-х роках розробили своєрідний варіант „нового стилю” – так званий „чеський кубізм”.

„Передчуття 1920-х”: „нізній югендстиль” – „раціональний модерн”. Еволюція модерну в архітектурі всіх європейських країн проходила шлях від ранньої декоративістської стадії стилю з її розквітом флоральних мотивів до пізньої, відміченої стійким прагненням до строгості, простоти та раціоналістичності архітектурних форм. Однак частіше всього ці риси пізнього модерну поєднувалися з тими чи іншими проявами ретроспективізму. У чистому вигляді пуризм пізнього модерну не викликав симпатій замовників і зустрічається в архітектурі Чернівців досить рідко. Тим не менш у місті є декілька споруд, в яких ці тенденції „пізнього югендстилю” – „раціонального модерну” втілились досить послідовно. Один із таких прикладів – дім № 8 на вул. І. Богуна з датою на фасаді – „1911”.

У роки Першої світової війни, коли Чернівці декілька разів переходили з рук у руки протидіючих імперій – Австро-Угорщини та Росії (але, на щастя, без вуличних боїв [24]), нормальний процес архітектурного розвитку міста призупинився.

1918 р. Буковина була передана Румунському королівству. І вже у рамках „румунського” періоду, в 1920-х – 1930-х роках у Чернівцях стали з’являтися споруди у стилі функціоналізму, в яких лаконізм форм поєднувався з новими прийомами. Як відомо, функціоналізм був одним із напрямів західноєвропейської архітектури 1920-х – 1930-х рр. Одна з найбільш цікавих пам’яток архітектури Чернівців цього періоду – житловий буд. № 57, що розташований на розі вулиць Української і Т. Шевченка. Він має всі підстави зайняти почесне місце у тому еволюційному ряду, який пов’язує пізній модерн із майбутнім „ар деко”. Фасад будинку, який прорізаний широкими вікнами, привертає увагу якоюсь особливою елегантністю. Шорстка фактура тинькування відтінюється майстерно промальованими тягами і тонкими рамками „мінімізованих” віконних наличників. Деякі з вікон виконані „окантовано”: вони зразу ж викликають асоціації з творів передових віденських майстрів – Макса Фабіані (споруда фірми „Артарія”) і Адольфа Лооса, який застосував такі „об’ємні” „окантовані” вікна у відомій споруді банку на (*Michaellerplatz*) Михаеллерплац. Але особливу красу фасаду цього будинку надають яскраві червоні керамічні облицювальні плитки, що весело „розсипалися” уздовж простінків між вікнами верхнього поверху і немов би „затаїлись” по закутках вікон другого поверху.

В обробці фасаду немає ніяких криволінійних окреслень: в’ялі „декадентські” лінії і „флоральні” мотиви, які були такими популярними у ранньому модерні, змінилися чіткими геометризваними формами – прямими вертикалями та горизонталями, квадратами, прямокутниками, сяючими кришталевістю „окантованими” вікнами. Ця святковість геометризму послідовно висвітлює ту стильову концепцію, яка, зароджуючись в естетиці раціоналізму початку ХХ ст. згодом запанує і в „ар деко”. На фасаді будинку немає дати. Ім’я автора оберігають поки що не знайдені архівні документи. Але за всіма ознаками ця споруда побудована на початку 1910-х рр. Життєрадісний дух Сецесіону, святковість життя „веселого Відня” і традиційна елегантність віденської культури явно простежується в оптимістичному звучанні архітек-

турного образу цієї споруди. Вона сприймається як творча естафета епохи Сецесіону, яку він заповів художній культурі 1920-х рр., ніби нагадуючи, що при високоемоційних техніцистських захопленнях „індустріального століття” світ простих людських радощів не повинен виходити з поля зору архітектури.

Архітектура Чернівців міжвоєнного періоду ХХ ст.

Версальський мир 1918 р. перекроїв політичну карту Європи. Чернівці як столиця Буковини були передані до складу Румунського королівства і перебували під його егідою до літа 1940 р. і з червня 1941 р. до березня 1944 р. У 1920–1930 рр. продовжувався помітний ріст міського населення Чернівців. Тому столиця Буковини у цей час активно забудовувалась, що значною мірою змінило містобудівну картину. У місті виникли цілісні ансамблі вулиць, забудовані багатопверховими житловими будинками.

Учасник екскурсії київських архітекторів по Буковині, яка була організована влітку 1940 р., О.Повстенко, ділячись своїми враженнями про надзвичайно цікаве місто в Україні, писав: „На високому правому березі Пруту розкинулись Чернівці – дуже мальовниче місто зеленої Північної Буковини [...]. Воно вирізняється своєю жвавою торгівлею, якою може змагатися із Бухарестом; своїми магазинами, „люкс-ресторанами”, кафе [...], аристократичними кварталами із розкішними віллами та готелями” [29].

У міжвоєнний період майже всі вулиці та площі Чернівців були перейменовані. Через дизайн вуличного середовища – рекламу румунською мовою, відповідне оформлення вітрин тощо було організовано цілеспрямовану „румунізацію” архітектурного ландшафту міста. Про це засвідчують численні фото та листівки 1920-х – 1930-х рр. Книги, що видавалися у Чернівцях у 1920-х – 1930-х рр., прославляли історичне значення „унірії” – об’єднання Північної Буковини з Румунією ([53], [58], [93] – [96] та ін.). Цій події був навіть присвячений пам’ятник, урочисто встановлений перед Ратушею. Пам’ятник не зберігся – після приходу радянської влади його було демонтовано. До речі,

румунська влада так само вчинила з багатьма пам'ятниками монументального мистецтва, які були встановлені у Чернівцях в „австрійський” період. Пам'ятник „унірії” зник, але процес колишньої „румунізації” міста в ансамблі Центральної площі (*Piata Unirii*) й досі нагадують здійснені тоді перебудови перших поверхів декількох будинків. Особливо цікавим у цьому відношенні виглядає фрагмент правої частини першого поверху будинку № 9 (колишнього готелю „Вайс”), переробленої у специфічному „румунському” стилі – з приземкуватими колонами та трилопасними арками, запозиченими з румунської архітектури ХVI – ХVII – початку ХVIII ст.

Тим не менш певні містобудівні традиції „австрійського” періоду були підхоплені і продовжені архітекторами, що проектували у 1920– 1930 рр. Подібною традицією, яка надавала образу міста своєрідного колориту і активно формувала його просторовий силует, були будинки-„кораблі” з кутовими вежами. Такі будинки зводились і у так званій „румунський період” як продовження тієї традиції, яку полюбили чернівецькі городяни ще на початку ХХ ст. У центрі міста є цілий ряд прикладів, коли нові багатоповерхові житлові будинки з'являлись на місцях попередніх порожніх ділянок, або одноповерхових особняків „австрійського” періоду. Частіше всього ці нові споруди за своїм масштабом відповідали прибутковим будинкам „австрійського” періоду і у сукупності з ними утворювали цілісні ансамблеві композиції. Зокрема, композиційним елементом надзвичайно тактовно вписався в ансамбль Театральної площі чотириповерховий житловий будинок, поставлений на куті вул. М. Ватутіна. Декор фасадів цього будинку, хоча і відрізняється за стилістикою від сусідніх споруд „австрійського” періоду, тим не менш створює певну масштабну відповідність цього будинку з ансамблем всієї площі і майже повторює будинок, що розташований на куті вул. І. Котляревського. Завдячуючи цьому, у місті склалась гармонійно врівноважена і майже симетрично зіставлена ансамблева композиція південного боку ансамблю Театральної площі.

Цікавим зразком ущільнення житлової забудови стало освоєння озелених просторів всередині

кварталів, що залишились незаповненими від часів „австрійського” періоду. Воно досягалось утворенням нових провулків-проїздів, що ведуть у глибину кварталу, забудованого новими будинками (такі приклади можна побачити на вул. М. Кордуби: будинки атрибууються датами, викладеними на підлогах вестибюлів „1927” і „1929”), на вул. Головній, Богомольця, Турецькій і у деяких інших місцях.

Багато споруд, збудованих у 1920– 1930 роках, відобразили офіційну ідеологію уряду королівської Румунії. Іноді вони здавались дещо агресивними щодо архітектурного середовища попереднього „австрійського” періоду. І у цьому можна побачити втілення певної офіційної політичної програми. Незвично ця тенденція проявилася і у самому факті будівництва величезного Будинку культури на Театральній площі, і в архітектурному образі цієї споруди, яка різко відрізняється від споруд „австрійського” періоду перейменована у площу імені Василя Александрі (1821 - 1890) – видатного румунського культурного і громадського діяча.

Стилістика споруди Палацу культури на площі поєднує у собі принципи функціоналізму (асиметрія, „дім на стовпах”, горизонтальний дах і т.д.) із надзвичайно спрощеним трактуванням „ордерної системи”. Однак масштаб і геометризоване пластичне трактування портика з пілонів різко відрізняється від ордерних елементів сусідньої „необарокової” споруди 1908 р. Намагання автора проекту будівництва Королівського палацу – Хорія Крянге композиційно пов'язати фасад Палацу з сусідньою спорудою при допомозі включення у фасадне полотно декоративних статуй на консольних п'єдесталах, поставлених на тому ж рівні, що й необарокові каріатиди сусідньої адміністративної будівлі, все ж не дало очікуваного ефекту. І не тому, що ці статуї потім були демонтовані. Справа у тому, що висота Палацу, його масштабний устрій і його строгі, лаконічні форми дуже різко контрастують з іншими спорудами ансамблю Театральної площі.

Палац стоїть у просторі площі як би „сам по собі”, свідомо ігноруючи художні закономірності, притаманні спорудам початку ХХ ст. У цьому підкреслено контрастному протистоянні прочитується не тільки стильове протиставлення „сучас-

ного стилю” 1930-х рр. – стилю „минулої епохи”, а і втілення політичної ідеї щодо організації „румунізації” столиці Буковини. І ця ідея була авторитарно продиктована архітектурним рішенням, прийнятим до втілення. Тим не менш сама споруда румунського Палацу культури (1937 р.) є, без сумніву, надзвичайно цікавою і цінною пам’яткою архітектури свого часу.

У 1920– 1930 рр. поруч із будівлями „австрійського” періоду з’явилися численні котеджі та вілли, архітектурний образ яких демонструє чи не весь спектр стильових тенденцій європейської архітектури 1920– 1930 рр.: від національного „неорумунського стилю” – до ортодоксального „інтернаціонального” функціоналізму з численними проміжними традиціями та відтінками стилю – у тому числі і з досить оригінальними прикладами поєднання прийомів функціоналізму з різноманітними „ретро-мотивами” у душі активних пошуків „ар деко”.

Особливо яскраво цей діапазон стильових напрямів архітектури румунського періоду ілюструється двома багатопверховими житловими будинками на Університетській вул., які фланкують початок вул. Й. Гете. Один із них – ортодоксальний функціоналізм, інший привертає увагу своєю мальовничою черепичною покрівлею та декоративними мотивами, в яких упевнено читається історичне джерело – „стиль Бринков’яну”.

Активний приріст населення міста вимагав будівництва нових громадських споруд. Характерними прикладами навчальних закладів того часу стали споруди сучасної гімназії №3 на вул. Головній, ЗОШ № 30 на вул. В. Чапаєва та № 14 на вул. Шкільній.

1935 р. було завершено будівництво нового університетського корпусу на вул. Л. Українки, № 25, який призначався для розміщення факультет точних наук і природознавства (нині цей корпус вміщує хімічний і біологічний факультети Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича). Урочисте відкриття нового корпусу відбулось у жовтні 1935 р. У цих заходах взяли участь король Румунії Кароль II і його син – спадкоємний принц Михайл. І тому цілком зрозуміло,

що новий корпус університету вирішений у формах офіційної неокласики. Він став важливою архітектурною домінантою у структурі прилеглого до університетських корпусів простору.

В архітектурі Румунії все більшого поширення отримував той лаконічний техніцистський стиль, який в СРСР називався „конструктивізм” (у західноєвропейському мистецтвознавстві цей напрям називається іншим терміном – „функціоналізм”). Відображенням цього процесу стали споруда поліклініки на вул. Л. Українки, № 11) і Будинок соціального страхування („*Palas al Asigurarilor Sociale*”), відкритий 1937 р. (нині – споруда поліклініки на Шкільній вул. біля Турецького моста). Обидві будівлі стали воістину хрестоматійними взірцями європейського функціоналізму. Досить своєрідною пам’яткою архітектури „епохи конструктивізму” є добре збережена споруда аеропорту, яка продовжує функціонувати за своїм первісним призначенням і у наші дні.

Характерними прикладами виступають кутові будинки на розі вул. О. Кобилянської та Вірменської; вул. Університетської і 28 Червня; вул. Ю. Гагаріна і Волинської та ін. Архітектурно-містобудівна спадщина „румунського” періоду ще чекає свого всебічного дослідження. Однак уже зараз стають абсолютно очевидними не тільки його матеріальна цінність, але й архітектурно-художнє та історико-культурне значення.

В архітектурі Чернівців того періоду простежуються ті ж стильові напрями, які розвивались тоді в архітектурі багатьох західноєвропейських країн. У той же час через політичні обставини, що склалися на Буковині, архітектура Чернівців отримала потужний вплив тих тенденцій і напрямів, які сформувалися тоді в архітектурі Бухареста. При цьому, однак, треба врахувати і те, що творчість румунських архітекторів у міжвоєнний період, особливо у 1930-х роках, розвивалась під потужним впливом архітектури Франції, а у деяких аспектах – і під впливом архітектури Італії. Але поруч з цими „інтер-європейськими” тенденціями та напрямами, в архітектурі Румунії в 1920– 1930 ро-

ках досить помітну роль відігравав особливий – національний напрям, який склався на території міста у так званий „неорумунський стиль”.

Продовження традицій модерну. В архітектурі Чернівців „еволюційний зв’язок” стилістики архітектури початку 1910-х рр. і післявоєнного періоду відчувається особливо. Пояснюється це, без сумніву, в першу чергу тим, що у післявоєнні роки у місті продовжували проектувати та будувати в основному ті ж самі архітектори і ті ж самі майстри-виконавці, що працювали у Чернівцях раніше. Таким типовим прикладом „запізнілого модерну” з „присмаком” неокласики може слугувати особняк на розі вул. І. Вільде та Садової, № 24. Він чітко визначається датою на аттику „1925” – однак в образі будинку є певне відлуння модерну, наприклад, в обрамленні вхідних дверей.

Риси стилістики архітектури 1910-х рр. і прийоми обробки, притаманні почерку майстрів „австрійського періоду”, виявляються у „мікроансамблі” з декількох будинків, що утворюють у глибині кварталу невелику вуличку між будинками № 23 і № 25 на вул. М. Кордуби. Збережені у вестибюлях парадних сходів дати („1927”, „1929”) точно визначають дату будівництва цих будинків.

„Ар деко”. Останніми роками дослідники історії архітектури як в Україні, так і в інших країнах, проявляють все більшу зацікавленість до того могутнього і багатогранного явища в архітектурі 1920–1930 рр., яке починає настирливо визначатися терміном „ар деко” [22]. Стиль „ар деко” – дуже складний за своїм генезисом і тому досить багатоманітний за своїми проявами. Сам термін „ар деко” пов’язаний, перш за все, з методом декорування фасадів, інтер’єрів та їх деталей (у тому числі і меблів) тими чи іншими декоративними мотивами, що створювалися шляхом переробки, стилізації якихось елементів класики, єгипетського мистецтва, крито-мікенського мистецтва та ін. Як правило, всі ці елементи у системі „ар деко” отримували спрощене, геометризоване трактування [24, с.93-122].

Особливо поширеним у Чернівцях був той варіант „ар деко”, який втілювався у декоруванні фасадів нечисленними тинькованими деталями, трактованими у спрощеному „геометризованому ключі”. Такі будинки можна побачити у багатьох

місцях. Це можуть бути і односмейні особняки, і вілли, і багатоквартирні будинки. Простота виконання декору сприяла поширенню цього напрямлення в архітектурі Чернівців. Будинок на Університетській вул., № 16, дуже близький до стилістичних прийомів паризького „ар деко”. Його строго симетричний фасад має „рамочну композицію”, яка сприймається як парафраза аналогічної теми фасаду споруди Театру на Єлисейських полях у Парижі. Аналогічну „рамочну композицію” мають фасади буд. № 35 на вул. О. Кобилянської і № 10 на вул. Л. Українки.

Функціоналізм. Одним із передових напрямів в архітектурі 1920–1930 рр. став функціоналізм. Опираючись на висунуті ним принципи примату функціональності, конструктивної правдивості та раціональної простоти, цей стиль виробив свою особливу мову архітектурних форм (геометризм, відмова від декору, панування прямих ліній, „стрімкий біг горизонталей”). Естетика функціоналізму як „конструктивістського стилю” програмно опиралась на архітектурні можливості залізобетону. Прямим відображенням властивостей цього матеріалу і зародженого ним методу конструювання споруд стали знамениті „п’ять принципів” Ле Корбюзьє, що стали згодом „стильовою програмою” функціоналізму.

Одним із найбільш яскравих і безпосередніх проявів цього „залізобетонного стилю” у Чернівцях стала нова частина будинку з галереєю та сходами, побудована з боку двору у старовинному особняку, що стоїть на вул. Українській, № 55. Дім № 2 у Шкільному провулку, побудований за рядом ознак у кінці 1920-х рр., поєднує у композиції фасаду відгуки модерну (пластичне вирішення еркера, двері з художньо виконаним металодекором у традиціях модерну) з прийомами „конструктивістського стилю”.

Офіційна неокласика. Перебування Північної Буковини у складі Румунського королівства зумовило появу в архітектурі міста цілого ряду особливих, специфічних стильових напрямів – аналогічних тим, які розвивалися і в архітектурі столиці королівства – Бухареста. Офіційним напрямом в архітектурі Румунії у цей період стає неокласика.

Цілком природньо, що офіційна неокласика не могла не з'явитися і у Чернівцях – тим паче, що цей стильовий напрям у 1930-х роках став все більш владно заявляти про себе в архітектурі багатьох європейських країн (особливо у тих спорудах, які будувались відповідно до урядових замовлень). 1935 р. на вул. Л. Українки завершується будівництво нового корпусу університету. Ця будівля - один із кращих зразків неокласики 1930-х рр. в архітектурі Чернівців. У конструкціях споруди широко використаний залізобетон, зокрема у конструкціях парадних сходів. Їх інтер'єр – цікавий приклад вдалого дизайнерського осмислення конструктивно-технічних закономірностей залізобетону. Але в архітектурі Чернівців 1930-х рр. офіційна неокласика майже не „прижилась”.

Національні варіанти стилю. Передусім, необхідно відмітити особливий різновид „ар деко” – із привнесенням стилізованих та геометризованих мотивів національної румунської архітектури (трилопасних арок, „плетених жгутів” і т.д.). Серед числа найбільш характерних взірців „румунізованого” варіанту „ар деко” - кутовий будинок із вежею, розташований на перехресті вул. М. Кордуби, № 25 та Братів Русаків, № 22. Цікавими взірцями „румунізованого” варіанту „ар деко” є два будинки-близнюки на Садовій вул., № 24 і 26. Біля одного з них при вході до будинку з-під асфальту нещодавно виступив надпис „1929”, який чітко датує ці будівлі. Один із цікавих куточків „старовинних Чернівців” – тиха і затишна Трояндова вуличка, забудована особняками з фасадами у дусі різноманітних відтінків „ар деко” – у тому числі і „румунізованого” варіанту стилю. Забудова цієї вулиці – цікавий і цінний взірець ансамблевої композиції, що склалась „спонтанно” в результаті використання ідентичного масштабу і аналогічних прийомів обробки.

В образі будинку № 27 на вул. 28 Червня „румунський присмак” фасаду відчувається у прорізах еркерів трилопасних арок. При цьому інтер'єр внутрішнього світлового двору повністю позбавлено цього „присмаку” і виконано в абсолютно лапідарних формах. Аналогічний прийом „румунізації” архітектурного образу фасаду демонструє дім № 3 у Вірменському провулку: його лоджії за-

вершуються трилопасними арками. Але в інтер'єрі сходів залізобетонні конструкції заявляють про себе з усією ширістю.

В архітектурі Румунії 1920-х – 1930-х рр. надзвичайно могутній розвиток отримав напрям, який базувався на використанні художньої мови румунської архітектури XVI - XVIII ст. Свого найвищого розквіту цей стиль досягнув в епоху правління князя Константина Бринков'яну (1688-1714 рр.). „Стиль Бринков'яну” характеризується мальовничими аркадами, специфічними „плетеними” орнаментами, черепичною покрівлею – іноді у кольоровому виконанні з поліхромним орнаментом.

Один із кращих зразків „неорумунського стилю” у Чернівцях – Дім священиків (вул. М. Коцюбинського, № 7), розташований біля колишньої Резиденції буковинських митрополитів. У міській забудові є немало особняків „неорумунського стилю” (на вул. М. Фрунзе, Ю. Федьковича, М. Вовчка та інших).

Спрощений варіант „неорумунського стилю” ілюструє багатоквартирний житловий будинок, що розташований на вул. Ю. Гагаріна – навпроти залізничного вокзалу, зведений у кінці 1930-х рр. Поруч із спорудою залізничного вокзалу, збудованого у 1907 – 1908 рр., який справедливо вважався „візитівкою” Чернівців, цей будинок „румунського” періоду став важливим компонентом „фасаду міста” з боку залізничних шляхів. Вступаючи у просторовий „діалог” із спорудою вокзалу, будинок „неорумунського стилю” сприймається як свого роду архітектурний символ міжвоєнного періоду в історії міста. Так, в образі „залізничного фасаду” Чернівців відобразились і політичні перипетії історії Буковини ХХ ст.

Ортодоксальний варіант „неорумунського стилю” особливо послідовно втілювався у церковному будівництві. Одним із видатних творів такого напрямку в архітектурі Чернівців стала церква Св. Миколая на вул. Руській, № 35, побудована у 1927 – 1939 рр. За своїм архітектурним вирішенням це надзвичайно рідкісний зразок церковної архітектури міжвоєнного періоду на Буковині. Своєрідними формами своїх „закручених”, „гвинтоподібних” бань цей храм нагадує унікальну пам'ят-

ку культової архітектури Валахії ХVІ ст. – знамениту єпископську церкву у монастирі Куртя де Арджеш (1512-1517 рр.) [11]. Очевидно, така схожість була далеко не випадковою. Церква в Куртя де Арджеш – усипальниця валаських воєвод і сприймається свого роду як архітектурний символ Румунії. Так що повтор прийому „закручених” бань був продиктований в першу чергу з певною політичною програмою румунської влади.

Мотиви „неорумунського стилю” (хоча і в не такому експресивному трактуванні) архітектор В.Іонеску використав і при побудові інших церков на околицях Чернівців: у 1938 р. – церкви Вознесіння св. Петра і Павла на вул. Руській, № 233/235; у 1939 р. – церкви на вул. Сторожинецькій, № 45. Церкви „неорумунського стилю”, збудовані у 1930-х роках, відіграли важливу містобудівну роль у формуванні силуету Чернівців і вже у наш час сприймаються як цікаві й цінні пам’ятки архітектури минулого ХХ ст.

Політична ситуація в кінці 1930-х рр. у Румунському королівстві і зокрема на території Буковини, стала складатися так, що напередодні важливих подій почало відчуватися певне „загравання” з українським населенням Буковини. Одночасно розпочався стрімкий підйом національно-патріотичних настроїв серед української інтелігенції, що проживала на території тодішньої Румунії. Характерна ілюстрація цих процесів – стаття „Шевченко – один із видатних поетів світу”, опублікована буковинською газетою „Час” від 30 жовтня 1939 р. [16]. Тому цілком зрозумілою була закономірна ініціатива чернівецької української інтелігенції, спрямована на „українізацію” архітектурного образу греко-католицької церкви, розташованої на цій же Руській вул., тільки вище. Ця ініціатива підтримувалась офіційною владою краю.

Церква Успенія Пресвятої Богородиці надбудована відповідно до проектних пропозицій Володимира Залозецького стала п’ятиглавою. При цьому центральний купол церкви отримав складне пластичне завершення у вигляді фігурної „бані”, типової для українського бароко ХVІІ – ХVІІІ ст. І хоча сам тип утвореного склепіння був звернений до традицій давньоруського зодчества (бокові малі куполи розміщені по кутах квадрату), тим не

менш потужний активний силует головного купола з його типово-українською формою зразу ж якісно змінив архітектурний образ храму, зробивши його одним із символів українського менталітету в образі міського силуету Чернівців.

Проблеми збереження архітектурної спадщини Чернівців на сучасному етапі

Місто Чернівці у зв’язку зі своєю непростою історією виявилось насиченим надзвичайно цікавими пам’ятками архітектури, що яскраво ілюструють той шлях, який пройшла у своїй стильовій еволюції європейська архітектура протягом кінця ХVІІІ – ХІХ – першої половини ХХ ст. Архітектурний образ центру міста справляє надзвичайно цілісне враження. Стає зрозумілим, що у Чернівцях працювали першокласні архітектори. Це чудове місто своїми окремими будинками, дійсно нагадує одним кварталом Парижа, іншими – Відня, а ще іншими – Бухарест. Причому, хто б не будував – австрійські зодчі чи румунські, вони це робили досконало, на найвищому рівні.

Відрадно відмітити, що за останні роки пророблена величезна робота з реставрації історичних споруд Чернівців. Тактовне поліхромне забарвлення більшості історичних споруд виявило красу їх чудово виконаних архітектурних деталей. Охорона історичної архітектурної спадщини міста у наступні десятиліття стала однією із актуальних проблем сучасної культури, містобудування і державних пам’яткоохоронних служб. Безумовно, ця проблема постала і перед столицею Буковинського краю.

З 1980-х рр. ведеться велика робота з обстеження архітектурної спадщини Чернівців, з вивчення та усвідомлення її художніх закономірностей, її стильових особливостей. До цієї роботи залучені як чернівецькі, так і відомі в Україні київські та львівські фахівці [10, с. 157]. Результати досліджень просторового архітектурно-ландшафтного середовища Чернівців вперше були опубліковані у капітальній праці відомого історика архітектури Віктора Вечерського „Спадщина містобудування України” [10, с.157-171]. Він відмітив, що резуль-

тати проведеного дослідження „дозволили висунути пропозицію про створення у Чернівцях історико-архітектурного заповідника... І хоча на сьогодні заповідник так і не створений, проте міська влада заопікується питаннями збереження і реставрації пам'яток культурної спадщини в межах історичного центру міста” [10, с.158].

У 1990-х роках до роботи з вивчення історичного архітектурного середовища Чернівців і з приводу формування Переліку пам'яток архітектури був підключений науковий колектив Українського регіонального науково-реставраційного інституту „Укрзахідпроектреставрація”. Підсумком цієї діяльності стала розробка наукового проекту „Історико-культурної заповідної території міста Чернівців” і складання „Каталогу пам'яток м.Чернівців”, виданого 1996 р. за редакцією відділу історико-культурної заповідної території департаменту містобудівного комплексу та земельних відносин Чернівецької міської ради.

Згодом, 1999 р. в Україні був затверджений „Державний реєстр національної спадщини (пам'ятки містобудування та архітектури України)” [23]. Чернівці були представлені 602 пам'ятками архітектури, в їх числі 24 пам'ятки – загальнонаціонального значення. До „Державного реєстру” зі статусом архітектурного ансамблю включено містобудівні комплекси ансамблів Центральної та Театральної пл., вул. О. Кобилянської, значна ділянка Головної вул. (будинки №№ 4 – 58; 1 – 59). Восени 2002 р. науково-дослідним інститутом „Укрзахідпроектреставрація” розроблена „Програма реконструкції історичного центру м.Чернівців”, яка охоплює історико-культурну заповідну територію міста площею в 226 га.

Таким чином перед сучасними дослідниками чернівецької архітектури постало чимало професійних завдань, пов'язаних із виявленням авторства споруд та їх атрибуцією. Перелік архітекторів, що працювали у Чернівцях протягом ХІХ – першої половини ХХ ст., поки що нараховує не більше двох десятків імен. У більшості своїй споруди та

будівлі на вулицях і майданах міста залишаються сьогодні анонімними. У цьому відношенні багато «білих плям» утримує так званий „румунський” період історії розвитку міста. Що стосується попереднього – „австрійського” періоду, то тут картина набагато краща.

В останні роки дослідженням творчості архітекторів, що працювали у Чернівцях і проектували споруди для столиці Буковини, займається декілька вітчизняних та зарубіжних фахівців. Помітним вкладом у чернівецьке краєзнавство стало видання в останні роки книг О.Масана, І.Чеховського, С.Осачука, В.Запововського, В.Фісанова, В.Селезінки, Н.Шевченко та ін., статей В. Ботушанського, І. Жалоби, І. Піддубного та ін.

Робота Першої Міжнародної конференції, присвяченої архітектурній спадщині Чернівців „австрійського періоду”, що відбулася у жовтні 2001 р., внесла помітний вклад в активізацію наукових досліджень історико-архітектурної спадщини міста Чернівців. Конференція була організована науково-дослідним Центром буковинознавства при Чернівецькому національному університеті ім.Ю.Федьковича, Австрійською кооперацією з питань освіти, культури та науки (Відень), Центром австрійсько-української співпраці з науки, освіти та культури (Львів). У роботі конференції вперше взяли участь і українські дослідники – архітектори, історики, культурологи та краєзнавці (Ю.Бірюльов, Л.Вандюк, Т.Дугаєва, І.Коротун, Б.Колосок, Р.Могитич, О.Ремешило-Рибчинська, І.Міщенко, В.Проскураков, І.Сьомочкін, автор цього доробку та ін.), і їх австрійські колеги (С.Агне, М.Віорал-Чапка, Ф.Бювье, Д.Редль та ін.); у роботі конференції взяв участь також представник російської історико-архітектурної науки – проф. А.Л.Пунін. Підсумком цієї конференції було видання наукового збірника доповідей з історії архітектурного розвитку Чернівців [1].

Безумовно, ця конференція сприяла зародженню творчих контактів українських, російських та австрійських колег, які працюють у галузі архітектури та охорони пам'яток. Кафедра теорії та історії архітектури Санкт-Петербурзького державного академічного інституту живопису, скульптури і

архітектури ім.І.Рєпіна Російської Академії мистецтв також підключилась до цієї роботи.

Останніми роками з боку Австрії значно активізувалась зацікавленість до історії Чернівців і до архітектури міста. 2001 р. у Відні був перевиданий путівник по Буковині, складений на початку ХХ ст. Г.Міттельманом, що вийшов у Чернівцях у 1907 – 1908 рр. У 2002 р. у Відні вийшла перекладена з української на німецьку мову книга автора цього добробку „Югендстиль у Чернівцях. Топографія краси” [50]. Ця книга стала першим досвідом мистецького аналізу архітектури Чернівців періоду 1900-х – початку 1910-х рр. У виданні книги активну роль відіграли науково-дослідний Центр буковинознавства у Чернівцях і товариство „Katolische Czernowitzer Pennaler” (м.Інсбрук – Австрія).

У травні 2003 р. у Чернівцях відбувся I Міжнародний австрійсько-український семінар з питань реставрації пам’яток архітектури м.Чернівців під девізом: „Пізнавай, аналізуй, реставруй”. Організаторами цього семінару були Чернівецька міська рада, міський голова Микола Федорук, відповідні комунальні служби, а також науково-дослідницький Центр буковинознавства у Чернівцях та Центр австрійсько-української співпраці з науки, освіти та культури (м.Львів). У роботі семінару взяли участь австрійські спеціалісти – Ф.Бювье, М.Піфль, Й.Пьотценбергер, Й.Вайсенбах та Е.Ретенбахер, група чернівецьких та львівських реставраторів [12, 20, 21]. У процесі семінару була проведена показова реставрація цілого ряду фрагментів знаменитої пам’ятки архітектури епохи модерну – споруди Центральної ошадної каси. У проведенні реставраційних робіт брали участь студенти Чернівецького фінансово-юридичного інституту – члени міської молодіжної організації Клуб „Ренесанс”, студенти архітектурного відділення Чернівецького політехнічного технікуму та учні (майбутні реставратори) Чернівецького вищого художнього професійно-технічного училища № 6. Проведення таких науково-практичних заходів, видання книг, присвячених історії Чернівців та їх архітектурі – все це свідчить про помітну активізацію пошукової, науково-дослідницької і рестав-

раційної діяльності. Наступні 2004 – 2005 роки стали надзвичайно плідними у розширенні „географічних кордонів” з науково-практичного дослідження та охорони історико-культурної спадщини міста.

Архітектурна спадщина Чернівців успішно репрезентувалась на Міжнародних форумах, конференціях, конгресах як в Україні (Чернівці, Київ, Львів, Одеса, АР Крим), так і за її межами (Лунд – Швеція; Відень, Грац – Австрія; Москва, С-Петербург – Росія). Відомий шведський дослідник історії архітектури, доц. Лундського політехнічного університету (Швеція) Бо Ларссон та російський історик архітектури, проф. Санкт-Петербурзького державного академічного інституту живопису, скульптури та архітектури ім.І.Рєпіна Андрій Пунін надали у розпорядження відповідних служб Чернівецької міської ради науково обґрунтовані експертні висновки щодо надання архітектурній спадщині Чернівців національного статусу [23, 46]. Підсумком такої спільної співпраці стала організація у жовтні 2004 р. II Міжнародної науково-практичної конференції у Чернівцях на тему: „Чернівці – на шляху до UNESCO” [31, 32].

Цієї ж осені місцевим досвідом щодо збереження та охорони об’єктів культурної спадщини чернівецькі науковці поруч із відомими вітчизняними фахівцями ділились вже на європейському науковому рівні – у місті Лунд (Швеція) у процесі роботи Міжнародного науково-практичного семінару [72, 75, 76] та у місті Відень (Австрія) – на Міжнародному симпозиумі щодо управління архітектурним менеджментом в історичному середовищі і реставрацією пам’яток культурної спадщини. У грудні 2004 р. у С-Петербурзі була захищена кандидатська дисертація, яка вперше стосувалась досліджень стилістичних особливостей архітектури Чернівців ХІХ – першої половини ХХ ст. і процесу її стильової еволюції [4].

Внаслідок такої активної науково-пошукової співпраці у наступному 2005 році історико-архітектурна спадщина Чернівців також вперше була представлена на Всесвітньому конгресі, який проводився під егідою Центрального Комітету UNESCO. У його роботі брали участь понад 600

експертів із 55 країн світу [82]. Згодом у центральному вітчизняному пам'яткоохоронному науковому збірнику був надрукований надзвичайно важливий міжнародний законодавчий документ „Віденський Меморандум-2005: Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом”. У ньому вперше роз'яснюються правила щодо містобудівної поведінки в історичному середовищі з оглядом на збереження традиційного характеру ландшафту історичних міст світу [13, с.12-20].

У наступні 2006 – 2007 рр. чи не вперше в Україні на замовлення Чернівецької міської ради була організована надзвичайно клопітка й багатогранна науково-практична робота з „Коригування історико-архітектурного опорного плану м.Чернівців”; інвентаризації всіх об'єктів культурної спадщини (у т.ч. й пам'яток історії та культури, монументального мистецтва, археології та садово-паркового мистецтва), упорядкування „Переліку пам'яток та об'єктів культурної спадщини м.Чернівців” із врахуванням щойно виявлених об'єктів культурної спадщини [30, 28].

Влітку 2007 р. ця робота була затверджена на урядовому рівні з новим „Переліком пам'яток та об'єктів культурної спадщини м.Чернівців”, який вже став нараховувати понад 800 об'єктів. Серед них – 44 об'єкти культурної спадщини отримали статус як щойно виявлені. Зокрема, до цього Переліку потрапили містобудівні ансамблі вул. А. Барбюса, Руської (дім № 1 - № 28), Челюскінців, О. Богомольця та відтвореної пл. Філармонії; споруда Управління цукрового заводу на Хотинській вул., № 4; вілла у стилі „модерн” на цій же вул., дім № 7; буд. № 2 на вул. 28 Червня, в якому на початку ХХ ст. знаходилось ательє фірми Леона Шренцеля; пам'ятки архітектури „румунського” та „сталінського” періодів; мозайкові фасадні гобелени „радянської” доби на вул. Червоноармійській і Стасюка та ін.

Разом з тим, враховуючи надзвичайно швидко активізацію містобудівної політики у Чернівцях, на окраїнах міста вдалося знайти цікаві зразки родинних садиб із будинками сільського типу. І

хоча сьогодні вони розташовані поза межами історичних ареалів міста (вул. Руська, № 226 та № 231), за своїми художньо-естетичними та науковими якостями ці будиночки можуть поповнити фонди Комплексу Чернівецького музею народної архітектури та побуту як надзвичайно цінні експонати народної садибної забудови, що існувала на околицях міста упродовж ХХ ст.

Неможливо не згадати й унікальний за своїм архітектурним рішенням ансамбль колишньої Резиденції буковинських митрополитів. Внаслідок проведеної навесні 2006 р. Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 175-літтю від дня народження Йозефа Главки [29], підсумком багаторічних наукових обміркувань стала пропозиція університету щодо включення цього знаменитого архітектурного шедевр Йозефа Главки до Списку об'єктів культурної спадщини всесвітнього надбання. Влітку наступного р. цей об'єкт був представлений Україною на розгляд експертної ради UNESCO, де й прийнято рішення щодо включення його до Попереднього Списку об'єктів всесвітньої культурної спадщини UNESCO. Зараз міжнародною групою вчених, науковців, чернівецької студентської молоді готується пакет документів щодо остаточного представлення ансамблю Резиденції буковинських митрополитів у Чернівцях до Списку всесвітньої спадщини UNESCO [33].

Місто – живий організм і у масштабі своїх історичних ареалів воно не може не бути у тій чи іншій мірі реконструйоване та модернізоване. Однак споруди та ансамблі, які отримали статус пам'яток архітектури і включені до Переліку об'єктів культурної спадщини міста, вимагають певних жорстких обмежень, що заборонятимуть втручання в їх архітектурний образ, в їх зміну. Щодо таких пам'яток архітектури предметами охорони стають не тільки зовнішній образ споруди, її фасади, покрівля; морфологія прилеглих територій; мощення; освітлення – але й цінні інтер'єри, а у ряді випадків – навіть і внутрішні двори.

Категорія: „предмет охорони” – нині введена у зарубіжне пам'яткоохоронне законодавство, ак-

тивно використовується фахівцями при науково-дослідницьких і практичних роботах, зокрема при здійсненні заходів щодо пристосування пам'яток культурної спадщини до сучасних умов використання, чи їх реконструкції [38].

Наслідками сучасних умов економічного розвитку країни стала майже „лавинна” приватизація підвалів та перших поверхів житлових будинків Чернівців з їх пристосуванням під комерційні функції. Це створює чимало проблем для місцевої влади, особливо з точки зору збереження пам'яток архітектури як об'єктів культурної спадщини. Шлях толерантного вирішення цих проблем вбачається сьогодні саме у сучасному визначенні „предмета охорони” – як загальної композиції історичної споруди, так і її архітектурних деталей, композиційних елементів. При цьому досить важливим є здійснення постійного моніторингу щодо визначення містобудівної ролі тієї чи іншої споруди у загальному просторі вулиці чи площі. Попередні „рецепти” тут неможливі – тому підхід до кожної ситуації здійснюється диференційовано.

Це стосується також і тих ситуацій, коли постає питання щодо здійснення надбудови малоповерхових будинків і пристосування їх горищ під функціональні мансарди. Є випадки, коли подібні зміни історичних споруд абсолютно недопустимі, але є і цілком вдалі приклади, зокрема: реконструкція горища колишнього готелю на розі Центральної площі та вул. Руської із влаштуванням мансардних приміщень.

Варто зазначити, що сусідство одноповерхових особняків „австрійського” періоду з багатоповерховими спорудами „румунського” періоду (наприклад, чи то на вул. Г. Сковороди, чи на Університетській, або на вул. Л. Українки) стало своєрідною містобудівною особливістю історичного середовища Чернівців, розташованого на схилах природнього ландшафту. Вона своєрідно відображає специфіку не тільки історичної долі Буковини, а й надає місту особливого художньо-естетичного колориту. Тому при здійсненні реконструкції малоповерхової забудови враховується і цей фактор.

Проблема нового будівництва в історичному середовищі – одна із складних і актуальних проблем сучасного містобудування. Особливий охоронний статус Чернівців як історичного міста України вимагає особливо обережного і делікатного вирішення цієї проблеми. У центральній частині Чернівців є певні ділянки, які, на думку авторитетних істориків архітектури, можуть використовуватись під нове будівництво. Однак ці новобудови обов'язково повинні гармонійно вписуватися в існуюче архітектурне середовище. Передусім - у масштабному відношенні і відповідати вимогам міжнародного законодавства, зокрема „Віденського Меморандуму-2005 з управління історичним міським ландшафтом”.

Для розробки проектів нових споруд на найбільш привабливих ділянках земель історико-культурного призначення проводяться архітектурні конкурси. Зокрема, з реконструкції ансамблю Центральної площі 2006 р. вперше проводився Міжнародний архітектурний конкурс, в якому брали участь не тільки вітчизняні архітектори, а й проектантні організації із зарубіжних країн. За такої ситуації цілком логічним постає питання про створення Реєстру земельних ділянок у межах історичних ареалів міста, де у принципі можливо здійснювати будівництво нових споруд і таким чином застерегти спонтанне використання таких земель під нове будівництво. Однак при цьому, як свідчить зарубіжна практика, на кожну окрему ділянку розробляється регламент, що визначатиме розміщення майбутніх споруд, їх висоту та співвідношення з оточуючою забудовою.

В останні роки намітився швидко зростаючий інтерес громадськості і засобів масової інформації до архітектурної спадщини Чернівців і до проблем її збереження та регенерації. На шпальтах багатьох газет публікуються статті, інтерв'ю та повідомлення на цю тему, виходять телепередачі та радіоновини [39, 40]. Ці засоби масової інформації створюють чималий резонанс і він продовжує посилюватися. Все це свідчить про те, що у свідомості мешканців Чернівців з кожним роком більш активно формується розуміння історико-культурно-

го значення архітектурної спадщини міста. Важливим фактором у розвитку діяльності з охорони пам'яток архітектури та історичного середовища міста стало створення громадської консультативної ради з питань збереження культурної спадщини міста Чернівців. Перше скликання ради було організовано 2003 р. за сприяння міського голови Миколи Федорука. До її складу увійшли тридцять представників чернівецької інтелігенції. Серед їх числа – вчені різних спеціальностей, краєзнавці, історики, архітектори, мистецтвознавці, відомі громадські діячі, керівники декількох відомств та установ. Діяльність цієї ради, яка проіснувала у незмінному складі п'ять років вже принесла немало ко-

ристі і сприяла правильному рішенню багатьох питань [5, 6, 7, 14].

Архітектурна спадщина Чернівців, залишена нам у спадок тією далекою епохою, вимагає такого ж уважного та бережливого ставлення, про яке нагадає майбутнім поколінням зворушливий надпис, залишений майбутнім поколінням на „Весільній вежі” у старовинному німецькому місті Дармштадт. Зведена вона на початку ХХ ст. за проектом відомого австрійського архітектора Йозефа Ольбриха. І ці знамениті слова: „Поважайте минуле і майте сміливість відважитись на нове” [42Є, с.235-238] сприймаються нами сьогодні як своєрідна естафета толерантного ставлення до минулої історії заради розвитку майбутньої.

12

РОЗДІЛ

СТОРІНКИ ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ В ЧЕРНІВЦЯХ

БОГДАН МЕЛЬНИЧУК

Коли і з чого почалося літературне життя в місті над Прутом?

Якщо відповідати найзагальніше, то стосовно першої частини цього запитання можна сказати, що **не пізніше XVIII століття**. Чернівці належали до етнографічного регіону, який Іван Франко іменував Карпатською Руссю й окреслював його таким чином: „... весь обшир Карпатських гір, заселений русинами, починаючи від Спішу (територія в Східній Словаччині, заселена словаками й українцями. – Ред.) на Заході і доходячи до Кімполунга на Буковині, разом з досить широкими підгір'ями на північ і на південь Карпат, по Перемишль, горішній Дністер, Прут і Черемош, з одного, над Угом, Лаборцою (теперішні назви річок – Уж, Лаборець на Закарпатті й у Східній Словаччині. – Ред.) і горішньою Тисою, з другого боку. Етнографічно се (з виємком найдальших західних осад) територія, найчистіше заселена русинами, з найменшим процентом чужинців, найменше винародовлювана і найконсервативніша в захованні (збереженні. – Ред.) свого типу, своєї мови, звичаїв і способу життя” [44, с.208]. Щоправда, серед творів „карпаторуського письменства” XVII-XVIII століть І.Франко не згадує тих, що знайдені в місті над Прутом, зате докладно розповідає про рукопис, який отримав „від селянина Гулейчука з Іспаса над Черемошем на Буковині”, рукопис, датований березнем 1732 р. й

позначений іменами та прізвищами Григора Слюсарчука й Федора Мохначука. Можна припустити, що подібні до Іспаського рукописи (а то збірник перекладних апокрифічних творів) робилися й у Чернівцях.

З другого боку, місто над Прутом не могло не мати й певної фольклористичної традиції. Адже неподалік від нього, в Південній Буковині, ще в другій половині XVI століття було зроблено чехом Яном Благославом найдавніший запис української народної пісні „Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш”, а ще ближче від Чернівців, на Хотинщині, невдовзі після переможної битви 1621 р. народилася пісня „Ой Хотине, граде давній, на всю землю вельми славний...”, збережена в рукописному співанику середини XVII століття.

Так чи інакше, але в 1806 р., на самому початку XIX століття, обидві традиції – фольклористична і суто літературна – об'єдналися у складеному в Чернівцях рукописному співанику клірика **Івана Велегорського**. Фольклористична традиція тут переважала: містилися українські та молдавські народнопоетичні твори, а також дві військові російські пісні часів російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Осібне місце посідав у збірнику анонімний вірш „Ах, я бідний, ах нещасливий...”, який, на думку О.С.Романця, „...очевидно, слід вважати першим українським літературним твором на Буковині” [22, с.118]. Була це інтимна

сповідь закоханої душі, яка не знаходила взаємності:

*Завше плачу, як не бачу
твої уроди прекрасної;
проклинаю, життя лаю,
ах, я нещасний! [17, с.178].*

Складено було цю сповідь, безперечно, раніше. Осип Маковей, котрий обнародував збірник І. Велегорського в газеті „Буковина” (1901. – Чч. 116 і 117), зазначав: „Ся поезія, записана 1806 р., а зложена, мабуть, ще скоріше, свідчить, що були вже й тоді люди, яким мало було набожних і чисто народних пісень...” [17, с.179].

Щоправда, подібні до цитованого вірша „Ах, я бідний, ах нещасливий...” твори тяжко пробивали собі дорогу. Легшою вона виявилася для віршів, писаних, за висловом І. Франка, „калічною церковщиною”, авторами яких були **Гаврило Продан (1816-1844) та Василь Ферлеєвич (1783 – 1851)**. Г.Продан, як свідчить професор Степан Смаль-Стоцький, „перший почав на Буковині писати вірші „рускою” (тобто українською. Ред.) мовою” [38, с.56]. Вперше вони з’явилися друком у Чернівцях 1841 року в альманасі з предовгою назвою: „Чувствія любви і благодаренія къ отечеству Буковинской Семинарии питомцовъ на новий год 1841. Въ пользу въ скудости страждущихъ священническихъ вдовъ греко-восточныя церкви Буковинской епархіи жертвують слухатели третіяго года Богословія”. Значення вміщених тут літературних спроб Г. Продана уже в тому, за С.Смаль-Стоцьким, що „вони перші показали буковинським русинам, що можна і по-руськи виявляти письменно свої думки і чуття” [38, с.60].

Перу В. Ферлеєвича належать і дві перші в Чернівцях окремі збірки віршів - „П’єси з нотами (близько 1845-1846 рр.) та „Песни, псалмы и стихи” (1849), в яких помітна орієнтація на виданий у Почаєві 1790 року збірник „Богогласник”. В одному з віршів, що звернутий до першого буковинського митрополита Євгенія Гакмана, В. Ферлеєвич згадував шанобливо й місто, де він розгортав свою діяльність:

*Євгеній святитель основаль обитель
В Черновицкомъ градѣ... [17, с.181]*

Підсумовуючи розмову про вірші Г.Продана і В.Ферлеєвича, згадуваний С.Смаль-Стоцький пи-

сав: „Тут переломилася своя старосвітчина з чужою новиною. Своя старосвітчина завмирає, свого нового ще не видати” [38, с.60]. І це було справді так.

Кінець першої половини XIX ст. позначений у культурному житті Чернівців виходом двох драматичних переробок у друкарні „Ян Екгарт і син”. Перша з них, **„Дівка на виданню, або На миловання нема силування”**, з’явилася тут у 1848 р., друга, **„Весіле, або Над цигана Шмагайла нема розумішого”**, - в 1849 р. Обидва твори являли собою переробки п’єс східноукраїнських авторів: перший – „Наталки Полтавки” Івана Котляревського, другий – „Купала на Івана” Степана Писаревського (літ. псевд. Стецько Шереперя), пристосованих до реалій західноукраїнського життя. Обидві переробки здійснив Іван Озаркевич (1794-1854), священник, громадський і театральний діяч з недалекої від Чернівців Коломиї. Саме там у 1848 р. він влаштував виставу „Дівки на виданню” та „Жовніра-чарівника” (також за І.Котляревським) силами місцевого українського аматорського театру. Відтак цю виставу було показано у Львові, чим започатковано тамтешній аматорський рух, а звідти він перекинувся до Перемишля й Тернополя. Наводячи ці факти, сучасний театрознавець Ростислав Пилипчук підкреслює: „... Чернівці мають велику історичну заслугу перед українським аматорським рухом, що виник у сусідній Галичині...” [26, с.2].

Вплив переробки „Наталки Полтавки”, виданої 1848 р. в місті над Прутом, не обмежився Галичиною. Через три роки після її появи у Чернівцях було надруковано в Яссах і поставлено на сцені тамтешнього театру драму Георге Асакі, уродженця містечка Герца, під назвою „Повернення верховинця з Англії”, яка й дійовими особами, й перипетіями сюжету, в тому числі щасливою розв’язкою, нагадувала „Наталку Полтавку” І.Котляревського. Автор монографії „Георге Асакі” (Кишинів, 1966) Ф.Левіт вважав її „вільною адаптацією” твору українського драматурга. Та, певне, ближчий до істини дослідник українсько-східнороманських взаємин О.Романець, який писав про залежність „Повернення верховинця з Англії” не стільки від Наталки Полтавки, скільки

від її галицької переробки, виданої в Чернівцях [34, с.154-155].

У другій половині XIX ст. літературне життя Чернівців значно поживалося й незмірно збагатилося. Але далеко не відразу. Ще довго після публікацій „запізнених екземплярів старомодних віршарів” (вислів І.Франка) з’являлися писання, витримані в їхнім дусі.

Зокрема, це стосується старшого Гаврилового брата **Василя Продана (1809-1881)**. За словами С.Смаль-Стоцького, він „своєю політичною діяльністю” (а В.Продан заснував у Чернівцях товариства „Руська бесіда”-1869 і „Руська рада”-1870) належить [...] вже до новшого часу, але своїми письменними пробами він стоїть на тім самім ґрунті, що його брат Гавриїл” [38, с.62]. І справді, за стилістикою нічим не відрізнялися від Гаврилових писання В.Продана пізнішого часу – ні „Ода на освященіє кафедральній церкви въ Буковинѣ въ градѣ Черновцахъ въ день 5 мѣсяца Юлія Го́да 1864”, ні „Стихотворенія поздравительныя Его превосходительству преосвященному Ки́рь Евгению Гакману...”, написані 1871 р., ні ще кілька інших.

У цьому ж руслі йшов і „По́емъ на день великого торжества Буковины на посвященіє церкви катедральной...” (1864) пера ректора Чернівецької семінарії Михайла Коморошана.

О.Маковой назвав оди В.Продана та „по́емъ” М.Коморошана „страшним анахронізмом” [17, с.196], а С.Смаль-Стоцький ще раніше від нього писав: „Вплив чужини на наших дійсно щирих людей був такий пагубний, так попусував їм природний смак і слух, що вони мов оглухли і не чули, як вже тоді правдивий (справжній. – Б.М.) соловій буковинський Юрій Федькович, сховавшись в гушавину гірських лісів, лящав милозвучну руську пісню, що чути його стало аж ген далеко на всю Україну. Яка пропасть між „одами” і „поемами” Василя Продана і Коморошана – а піснями Федьковича! Одно чуже, зовсім чуже – друге своє рідне” [38, с.62].

Подія, яку не завважили чи не хотіли завважити згадані старосвітські автори, сталася на початку 1861 р., коли в Чернівцях вийшли дві брошури – „Slovo na slovo do redactora „Slova” та „Holos na

holos dlia Halycynu”. Підготували й видали ці брошури молоді громадські діячі та літератори з Галичини **Антін Кобилянський (1837-1910)** та **Кость Горбаль (1836-1909)**, які навчалися тоді в чернівецьких середніх школах. До підготовки першої брошури був причетний і Ю. Федькович.

Складалася ця брошура з двох частин – публіцистичної та літературно-художньої. Публіцистична частина, автором якої був А.Кобилянський, адресувалася редакторові львівської газети „Слово” Богданові Дідицькому й відзначалася гострим неприйняттям хибних москвофільських позицій цього друкованого органу та його чільника. Різко засуджувалися тут галицькі поети москвофільської орієнтації, які вважали безперспективною народну мову, витворюючи замість неї штучну мовну мішанину зі старослов’янських, російських та інших чужих слів. Не називаючи імені, але маючи на увазі саме Ю.Федьковича, А.Кобилянський повідомляв, що „прийде небавом чоловік з гір гуцульських” і „заспіває так, що всі наші поетчуки обернуться в жаби”. Оцінюючи це та інші висловлювання А.Кобилянського, І.Франко відзначав, що той „...виставляв Федьковича відразу в першій бойовій ряді нового покоління, як репрезентанта нових ідей, як поета саморідного, далекого від шкільного шаблону, та зате тим ближчого до дійсного життя і народу” [45, с.121].

Друга частина брошури, власне, літературний додаток, містила художні твори самого А. Кобилянського і К.Горбала та, що мало особливу вагу, – сім поезій Ю.Федьковича: „На день добрий”, „Оскресни, Бояне”, „Дністер”, „Виправа в поле”, „У Вероні”, „під Маджентов” і „Співацька доля” (останні чотири – з циклу „Жовнярські думи”, які, за І.Франком, „були першим мертвим позвоном мертвому, схоластичному галицько-руському віршоробству” [46, с.368]. А ще він підкреслював: „Сі дві чернівецькі брошури були немов першими ластівками нової весни народовецького руху...” [47, с.317].

В унісон із Франківською звучить оцінка чернівецьких видань, зроблена сучасним дослідником М.І.Юрійчуком: „Брошури „Слово на слово до редактора „Слова” та „Голос на голос для Галичини” мали винятково важливе значення для ук-

раїнського суспільного і культурного руху на Буковині. Вони заманіфестували (головно публікаціями Ю.Федьковича) провесінь національного відродження українців краю, органічно пов'язану із загальним західноукраїнським відродженням у 60-х роках ХІХ ст.” [52, с.182].

Чернівці відіграли винятково важливу роль у житті вихідця з карпатського Сторонця-Путилова – **Ю.Федьковича**, а він – у житті буковинської столиці. Щоправда, цей взаємовплив дав про себе знати не відразу. Зрозуміло, що підліток 12-14 років, котрий навчався в нижчій реальній школі Чернівців від 4 жовтня 1846-го до літа 1848 року, не міг мати впливу на це поселення, а говорити, за словами О.Маковея, про „якийсь особливий вплив міста Чернівці на Федьковича трудно. Одне певне, що школа і люди помогли тому вивчитися краще німецької мови. Рідної мови він навіть не мав нагоди у школі вчитися” [17, с.55]. Мабуть, небагато дало Федьковичеві – у розумінні освітньо-інтелектуальному – й кількомісячне (до листопада 1852 р.) перебування в Чернівцях (після повернення з Молдови) на службі писарем у канцелярії купця Добрянського і така ж кількомісячна (від 1 листопада 1852-го і до весни 1853 р.) військова служба в місті над Прутом. Більші наслідки в цьому плані могло мати річне перебування Федьковича в буковинській столиці у 1854-1855 роках, коли в складі одного з батальйонів 41-го полку, перекинутого із Семигорода, він служив у буковинській столиці. У зв'язку з цим О.Маковей зазначав, що у Чернівцях „міг він роздобути книжки до читання легше, як у Семигороді”, – хоч тут же додавав: „але само собою се місто було тоді занадто скромною „столицею”, щоб могло мати якийсь більший вплив на нього. Не було тут університету, лише духовний семінар, із середніх шкіл – лише одна гімназія і нижча реальна школа на всю Буковину; а загальне життя було таке старосвітське, що люди вдовольнялися присланими здалека часописами, а самі у себе, у столиці Буковини, не чули (не відчували – Ред.) потреби мати якийсь свій часопис [...]. Одне, що міг Федькович винести із тодішніх Чернівців, се був німецький дух, який майже всевладно опанував всю інтелігенцію” [17, с.87-88].

Духом іншого характеру став дихати Федькович на зламі 50-60-х років ХІХ ст., коли, повернувшись до Чернівців із австро-італо-французької війни і продовжуючи військову службу в 41-му полку, близько зійшовся з уже згадуваними А.Кобилянським та К.Горбалем, щасливим вислідом чого став вихід двох брошур, в одній з яких містилося сім його україномовних поезій. Цей час у житті Ю.Федьковича О.Маковей називає „дуже важним (важливим. – Ред.) для його літературної діяльності”, коли він під впливом інтелігентного середовища, у яке попав, почув у собі свідомість свого таланту, а то й національну. Недовго він сим разом жив у Чернівцях, як рахувати від серпня 1859 до лютого 1861 р., то не більше як 17 місяців, і се ще з перервою, але й цього вистачило, щоб із нього виробився свідомий українець і щоби дозрів його талант” [17, с.95].

Окрилений чернівецькою публікацією, Федькович продовжував інтенсивно творити, перебравшись у березні 1861 р. на Семигородщину. Власне, в основному з віршів, написаних у цьому році, склалася його перша окрема збірка „Поезії. Ч.І” (Львів, 1862). А були серед них такі шедеври, як „Пречиста Діво, радуйся, Маріє!”, „Дезертир”, „Довбуш”, та ще низка інших. О.Маковей напише пізніше про них: „Сі поезії виробили йому відразу славу поета, найбільшого на ті часи по Шевченку...” [17, с.125].

Подальші життєві шляхи вели Юрія Федьковича то в Молдову, то до рідного Сторонця-Путилова, то до Львова, то знов до Сторонця й лиш 24 серпня 1876 р. він оселився в Чернівцях, цього разу надовго, – аж до смертної години, що спіткала його 11 січня 1888 р. в робочому кабінеті редактора газети „Буковина”, де нині одна з кімнат його літературно-меморіального музею.

У місті над Прутом Ю.Федькович замешкував у трьох місяцях. Спершу, в 1876-1878 рр., за свідченням О.Маковея, – в „партеровому домику при Цвітній вулиці (тепер д-ра Рота)” [17, с.351] (нині це вул. Олександра Доброго. – Ред.), який відійшов йому по смерті батька. Відтак, продавши при кінці 1878 р. цю нерухомість, він купляє іншу – будиночок на околиці міста, чи, за тим же О.Маковеєм, „в полі при Стрілецькій улиці (тепер Воляна)” [17,

с.346] (нині це вул. Буковинська. – Ред.). Місце третього чернівецького осідку Ю.Федьковича – кімнатка при товаристві „Руська бесіда” (нині на розі Соборної площі та вул. І.Франка), туди він перебрався зі слугою Михасем Мельником після продажу будиночка на вул. Стрілецькій у 1885 р.

Останні дванадцять Федьковичевих літ позначені боротьбою з нестатками та недугами, але у творчому відношенні небезплідні. Як писав про перші вісім із них (1876-1884 рр.) О.Маковей, – „Ні, він не дармував; се тільки його тодішне особисте життя було вбоге на важливі події, але вільного часу, якого мав тепер багато, він не марнував і працював на диво багато – шкода лише, що найбільше над такою пустою справою, як астрологія” [17, с.347].

Втім, лишалося часу і для „непустих справ”. Після невеличкої німецькомовної збірки „Gedichte von J.Fedkowicz” (Чернівці, 1865), після двох випусків „Поезій” у Коломиї (1867) та після київського видання „Повісті Осипа Федьковича” (1876) буковинець зладжує восени 1876 р. „великий” (із 41 твору) цикл віршів „Дикі думи” (з’явився у Львові в 1877 р.), збірку німецькомовних поезій „Am Tscheremuschi” (вийшла в Чернівцях 1882 р.), книжку „побожних пісень” (до 40 віршованих „життій святих”), „Руський лірник” (1878), видає в Чернівцях „Пісні жовнярські з голосами” (1887) тощо.

Важливо, що в останні роки життя Ю.Федькович вознісся на верховини національної свідомості, а водночас і на верховину майстерності. Не грайлива коломийка, а карбований ямб превалює в тодішній ліриці Буковинського Соловія. І в двох варіантах поезії „Старий господар умирає і сина навчає”, надто в другому:

*За все найдужче, сину, тих ся бій,
Що хочуть в тебе взяти нарід твій,
Сокровище твоє цюнайдорожче... [30, с.488-489].*

І в сповненому уїдливих сатиричних глузів вірші „Вже двадцять рік...”:

*Оден собі аж страх забав
У золоте улізти руно,
І нині русином ще ляг,
А завтра встав уже румуном.
.....*

*А другий знов, як та свиня,
У москалі конечне преться,
Бо там карбованці брinya
І „батюшкова” водка п’ється
За наші запродані душі! [30, с.474].*

На схилі віку Ю.Федькович написав глибоко патріотичну поезію „Нова Січа”, зазначивши в підзаголовку: „На голос „Ще не вмерла Україна”. Відгомони українського гімну звучать в одному з монологів Богдана Хмельницького у віршованій трагедії нашого краянина, закінченому за два тижні до його кончини:

*Бо я для України лиш живу!
Єї і душу, й тіло завдаю!
За тую ріков козацька моя кров! –
Се моя заповідь [27, с.426].*

Власне, це заповідь нащадкам і самого Юрія Федьковича.

Непроминальною заслугою письменника було те, що від січня 1885-го і до 11 січня 1888 р. він очолював редакцію першого в Чернівцях і в усьому краї україномовного періодичного видання – газети „Буковина”, яка мала не тільки локальне, а й загальноукраїнське значення.

Незвичайність Федьковичевого вкладу в українське відродження краю засвідчили ювілейні врочистості в Чернівцях, які відбувалися 24 червня (6 липня за новим стилем) 1886 року – спочатку на післяобідніх загальних зборах у головній залі товариства „Руська бесіда”, а відтак на літературно-вокальному вечорі в кімнатах товариства (нині літературно-меморіальний музей письменника). Зокрема, професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький наголошував: „Його заслуги для Буковини величезні і через те, що він розвіяв у нас темряву вузькоглядності, що він перший показав, що нам нема чого відділюватися від рідних братів у Галичині, на Україні, бо ми один народ, одна наша мати, один наш язик. Своїми творами звеличив він Буковину на всю Русь, а як він її любить, доказом того кожне його слово [...] Почуття народне шириться у нас з кожним днем більше, наш народ будиться, встає. Се суть заслуги Осипа Федьковича!” [31, с.5]. Крім українців, шану письменникові склали німці й поляки. Було зачитано привітальну телеграму з Кракова, від редакції га-

зети „Nova Reforma”, яка, до того ж, вмістила статтю про Ю.Федьковича. А редактор чернівецької „Gazety Polskiej” Николай Колаковський привітав ювіляра (відзначалося 25-річчя літературної діяльності письменника) віршем, де були рядки:

*Wam po-słowian'sku – pokłon do ziemi,
A Piewcu Rusi – chwala i ześć! [54, с.1-2].
(Вам по-слов'янськи – поклін доземний,
А співцю Русі – хвала і честь!).*

Через два роки після Федьковичевого ювілею в Чернівцях відзначалося 25-ліття літературної діяльності поетового побратима **Сидора Воробкевича (1836-1903)**, який дебютував 1863 р. у літературному збірнику „Галичанин” (Львів) циклом віршів „думки з Буковини” і за 40 років інтенсивної діяльності залишив глибокий слід як письменник (поет, прозаїк, драматург), композитор, педагог, громадський і церковний діяч.

За винятком кількох дитячих літ, проведених у дідуся в Кіцмані, та ще кількох років пастирської діяльності в селах Давидени та Руська Молдовиця, життя С.Воробкевича пройшло в Чернівцях. Тут він народився, тут навчався в гімназії (1849-1856) та в духовній семінарії (1856-1860). Від 1867 р. він знову жив у Чернівцях, викладав музику і співи у духовній та учительській семінаріях, у гімназії, реальному училищі та співочій школі, а від 1875 р. – на богословському факультеті Чернівецького університету. Багато уваги приділяв фольклористичній діяльності, організації хорового мистецтва в краї, підготовці й виданню підручників з музики і співу для шкіл. У Чернівцях С.Воробкевич уклав і видав літературний альманах „Руська хата” (1877). Він один із засновників (1869), член і голова (1880-1883), почесний член (від 1887) товариства „Руська бесіда” (Чернівці), почесний член товариства „Просвіта” (від 1871), голова „Руського літературно-драматичного товариства” (1884, Чернівці). У 1874 р. С.Воробкевич здійснив поїздку до Києва як делегат історико-археологічного з'їзду, що відіграло важливу роль у його особистому і творчому житті.

Основна частина літературного доробку С.Воробкевича – ліричні твори про любов до Буковини, України загалом, про духовну єдність українців, соборність українських земель, про кохан-

ня, про соціально-побутові та родинно-побутові стосунки.

Немеркнучим діамантом серед його поезій сяє вірш „Рідна мова”, написаний у Чернівцях 1869 р. Мало не півтора століття ширяє він над просторами України та інших країн світу, де живуть українці, прищеплюючи їм імунітет до агресивності антиукраїнських впливів, рятуючи від денаціоналізації:

*Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь мас.
Як ту мову мож забути,
Котрою учила
Нас всіх ненька говорити,
Ненька наша мила? [5, с.101].*

Перу С. Воробкевича належить низка ліро-епічних та епічних творів, чимало яких було написано в Чернівцях. Це історичні поеми „Тиміш Хмельницький” і „Нечай”, балади і поеми на соціально-побутову та родинно-побутову тематику („Гостинець з Боснії”, „Скаменіла Багачка”, „Убога Марійка”, „Гуцульська доля”), оповідання „Месть чорногорця”, художні нариси „Николай Сучавський”, „Наш театр у повітовім містечку Н.” та ін.

С.Воробкевич зробив вагомий внесок у розвиток української драматургії, створивши мелодрами і драми з життя села („Гнат Приблуда”, 1875; „Убога Марта”, 1878; „Новий двірник”, 1883 та ін.) та робітничого Борислава („Блудний син”, 1885), на історичну тему („Василько Ростиславич”, 1882; „Петро Конашевич-Сагайдачний”, 1884; „Кочубей і Мазепа”, 1891 та ін.).

При відображенні тодішнього життя письменник не цурався гумористичних барв, які наявні в жартівливих віршах („Дай, шинкарочко, вина”, „Світлий отче Харалампій”, „Каплиця”, „Монастир”), в оповіданнях („Амброзій Остапкевич”, цикл гуморесок про Безглуздів), у комедіях-операх та ін.

Переважно в Чернівцях була створена значна за обсягом, різноманітна за жанрами і тематикою музична спадщина С.Воробкевича: музика до всіх його драм і мелодрам, до 15 п'єс інших авторів („Назар Стодоля” Т.Шевченка, „Добош” А.Сте-

чинського, „Новий Дон Кіхот” О.Фредра та ін.), низку комедій-оперет, водевілів („Золотий мопс”, 1879; „Пані молода з Боснії”, 1880; „Пан мандатор”, „Янош Іштенгазі”, обидва – 1882 та ін.; усі за власними текстами), інструментальні твори – для оркестру, фортепіано, скрипки, флейти, гітари („Розголоси Буковини”, „Серенада”, „Романеска”, „Полька”, „Полька-мазурка”); понад 400 хорів патріотичного та лірично-побутового змісту, з них більше 200 – на власні тексти („Кантата на роковини знесення (скасування. – Ред.) панщини”, „Цар-ріка, наш Дніпро”, „Збудилась Русь”, „Над Прутом у лузі”, 30 – на слова Т.Шевченка („Гомоніла Україна”, „Думи мої”, „Тече вода з-під явора”, „Утоптала стежечку”), а також І. Франка („Весно, що за чудо”, „Розвивайся, лозо, борзо”, „Ой ти, дівчино, з горіха зерня”), М. Шашкевича, Ю. Федьковича та ін., понад 40 солоспівів на власні тексти, 20 вокальних дуетів і квартетів у супроводі фортепіано; обробки народних пісень (цикли „Руська кадрили”, „Гей, слов’яни, брати мої”, „Вінок, сплетений з 36 рідних квіток”), духовна музика – літургії, псалми, гімни („Святий Боже”, „Херувимська”, „Отче наш”, „Хваліте Господа”, „Христос воскрес” та ін.

С.Воробкевич прислужився певною мірою і румунській музичній культурі, написавши на основі зразків румунського фольклору, текстів окремих румунських письменників (М.Емінеску, В.Александрі) низку оригінальних композицій та пісень, які включив до власноруч створеного посібника з музики і співу для румунських шкіл „Colectiune de cântecse pentru școalele populare” („Збірник пісень для народних шкіл”, 1889).

У Чернівцях і на Буковині загалом С. Воробкевич багато зробив для церковної справи. Від 1882 р. він редагував українські матеріали для церковного журналу „Candela”. Залишив унікальні зразки церковно-проповідницької публіцистики – „науки” для народу, які (їх понад 100) друкувалися на сторінках журналу „Candela” та були видані окремими книгами: „Науки надгробні для сільського народу” (1891), „Десять Заповідей Божих і Молитва Господня” (1893), „Науки для народу” (1899).

З багатогранною діяльністю С. Воробкевича (громадсько-культурною, фольклористичною,

літературознавчою, мистецтвознавчою) пов’язані його науково-популярні та публіцистичні праці: „Наша народна пісня” (1865), „Переднє слово” (до альманаху „Руська хата”, 1877), розділ „Музика” в колективній монографії „Bukowina in Wort und Bild” („Буковина у слові та малюнку”, 1899), цикл статей „Наші композитори” („Михайло Іванович Глінка”, „Михайло Вербицький”; обидві – 1879), „Борислав і його земні скарби” (1885) та ін.

У передньому слові до єдиної поетичної збірки С.Воробкевича „Над Прутом” (1901), виданої за життя буковинця, І.Франко іменував його: „один з перших жайворонків нової весни нашого народного відродження” [48, с.114].

Найпершим у цьому гурті судилося стати Ю.Федьковичеві. За ним і за С.Воробкевичем пішли інші їхні молодші сучасники, зокрема брат автора „Рідної мови” **Григорій Воробкевич (1838-1884)**, уродженець Чернівців, який закінчив тут гімназію й духовну семінарію, проживав не один рік, працюючи спірітуалом (духовним наставником) у духовній семінарії та викладаючи у вищому реальному училищі; тут же знайшов і довічний спочинок, залишивши після себе низку поезій, які видав у 1904 р. в місті над Прутом О.Маковей. Переважну частину поетичного доробку Г.Воробкевича складають вірші та поеми на теми з історії українського народу, серед яких найзначнішою є „Берестечко” (1869). Відгукнувся він також на події сучасної йому російсько-турецької війни 1877-1878 рр. („Проклята керниця”, 1883), засудив переслідування української мови царськими властями („Моєму любезному братику Сидорові Івановичеві Воробкевичеві” (Чернівці, 1877 р.) та висловив тривогу за її майбутню долю:

*України-неньки діти, люди, заніміли,
Де раз краснов материнськов мовов гомоніли.*

.....

*І так сталося на Вкраїні, тисьмо їй забрало, –
Живе слово також вкрадуть,*

як ’го ще не вкрали [28, с.149].

Разом з іншими подвижниками утверджував весну національно-культурного відродження українців Буковини **Омелян Попович (1856-1930)**, небіж Ю. Федьковича і його соратник у виданні газети „Буковина”, педагог, культурно-освітній і

громадсько-політичний діяч, літератор. Народився він у Дорні-Ватрі на півдні Буковини (тепер це територія Румунії), але більшою частиною життя був пов'язаний з її північними теренами, зокрема з Чернівцями, а також з Галичиною. В місті над Прутом О.Попович здобував у 1864-1877 роках освіту, тут, закінчивши семінарію, працював спершу вчителем, а відтак, у 1881-1891 рр., і директором кількох шкіл. Будучи вчителем, вступає до товариства „Руська бесіда”, обіймає в ньому посаду секретаря, а згодом і голови. Завдяки, значною мірою, його зусиллям у середині 80-х років вдається вирвати „Руську бесіду” з-під впливу москвофільства і спрямувати в національно-патріотичне русло, що було великою перемогою української справи. Важко переоцінити заслуги О.Поповича і в редакційно-видавничій царині. Починаючи від 1879 р., він упродовж майже сорока літ редагував „Буковинський православний календар”, а в 1885-1893 рр. – видання „Бібліотека для молодіжки” (від 1894 р. – „Ластівка”). О.Попович належав до чільних працівників газети „Буковина”. Зі сторінок усіх згаданих видань звучало і його власне письменницьке слово – поета, прозаїка, публіциста, перекладача. Вірші О.Поповича наскражені любов'ю до Буковини та всієї України („Рідний край”, „Русе-мати”, „Рідна хата”), шаною до її видатних синів („На добраніч Юрію Федьковичу”, „Соловієві України Миколі Лисенкові в привіт”, уболіванням за рідне слово („До руської мови”). В унісон із С.Воробкевичем, але по-своєму він писав:

*Мово руська, рідна мово,
Руського життя осново! –
Поки ж то сини негідні
Будуть звуки твої рідні
За мамону продавати,
За полове, мох міняти? [28, с.160].*

До утвердження українських національно-патріотичних ідеалів на Буковині в середині 80-х років XIX століття чимало зусиль доклали такі діячі, як Єротеї Пігуляк, Іван Тимінський, Степан Смаль-Стоцький.

Паралельно з літературним життям українців, у місті над Прутом розвивалося, нерідко перехрещуючись, аналогічне буття інших інтелектуальних

громад, у першу чергу, зрозуміло, німецько-австрійської, що в абсолютній більшості всіляко підтримувала правлячу владу, її цілеспрямований курс на германізацію всього населення Чернівців. Щоправда, частина цієї громади, кількісно не дуже значна, була лояльною до потреб і запитів місцевого люду, а дехто з неї об'єктивно сприяв підтримці його національної ідентичності.

Зокрема, до таких належав **Ернст Рудольф Нойбауер (1822 – 1890)** – німецький поет і прозаїк, фольклорист, освітній і громадський діяч. Походив він з Моравії, був активним учасником революційних подій 1848 року у Відні. Впродовж кількох місяців видавав там газету „Der freie Wiener” („Вільний віденець”), влився до революційного студентського легіону й там був призначений ад'ютантом коменданта революційних формувань генерала Мессенгаузера, в одному з боїв отримав тяжке поранення. Після поразки повстання у Відні й розстрілу Мессенгаузера Нойбауер з метою уникнення розправи перебрався зі столиці в закуток Австрійської імперії – на Буковину, оселився в Чернівцях і в 1850 р. став викладати історію в тутешній гімназії. 1862-1869 рр. Нойбауер редагував газету „Bukowina”, перейменовану в 1867 р. на „Czernowitzer Zeitung”, що приділяла також багато уваги життю українського населення міста і краю. Від 1872 р. і аж до смерті (5 травня 1890 р.) Нойбауер був директором гімназії в Радівцях (Південна Буковина).

У 1854 р. Нойбауер видав поетичну збірку „Пісні до Амалії”, в одному з віршів якої „Принаді” – висловив захоплення і безмежну прив'язаність до Буковини:

*Du, o schönster Land der Erde,
Du, mein neues Heimatland...
(Ти, о найкращий край на Землі,
Ти, моя нова Батьківщино!..)*

А в творі „Нова Батьківщина”, що увійшов до наступної збірки поезій „Пісні з Буковини” (1855), він знову засвідчує палку любов до букового краю, признається в безмежній прив'язаності до нього.

Нойбауер збирав буковинські народні легенди, деякі з яких використав у книжці „Ілюстрована Буковина”, виданій 1857 р. На особливу увагу заслуговує вміщена тут романтична оповідь „Сестри

із Шипота”, в якій ідеться про легендарного месника Гуцульщина Юрія Гінду (в історичних джерелах такого не зафіксовано). Саме звідси Федькович почерпнув згодом мотив для своїх поезій „Юрій Гінда” та „Шипітські берези”. А в 1869 р. Нойбауер обнародував у Чернівцях свої „Оповідання з Буковини”.

До речі, Федькович познайомився з Нойбауером, очевидно, в середині 1859 р., повернувшись до Чернівців з Італії, і в першій своїй автобіографії назвав його „любим німецьким черновецьким поетом, професором” та признавався далі, що прочитав йому „мої німецькі думи, котрі м ще в Молдавії писав, а той ревний німецький поет так мене дуже полубив, що я не лише вступ в його високочесний дім отримав, але він мені навіть раз казав, що я в ліриці з кожним німецьким поетом міряться могу”.

Отже, Нойбауер відразу відчув великий поетичний талант Федьковича. Він перший віддав належне творам молодого автора, заохочував його перекладати українські народні пісні й доносити їх до німецької читацької публіки. Молодому Федьковичеві імпував демократизм Нойбауера, неабияка ерудиція та культура, прихильне ставлення до буковинського фольклору. Не без впливу професора буковинський співець активно прилучився до творчої спадщини видатних німецьких поетів, почав перекладати дещо з неї українською мовою.

Особиста і творча дружба синів двох європейських народів тривала до смерті Федьковича, залишивши численні взаємні вияви. Так, 1862 р. Нойбауер вмістив вісім німецькомовних віршів Федьковича у редакційній ним газеті „Sonntagsblatt der Bukowina” („Недільна газета Буковини”) та подарував йому свою збірку „Пісні з Буковини” з приязним дарчим написом. У свою чергу, одну з поезій цієї збірки Федькович використав у ролі заспіву до своєї німецькомовної збірки „Gedichte” („Поезії”), яка вийшла в Чернівцях 1865 р. Рядки з твору Нойбауера Федькович поставив епіграфом до поеми „Циганка” (1867), а другу збірку своїх німецькомовних поезій „Am Tschereemus” („Над Черемошем” (1882) присвятив німецькому приятелю.

Захоплення деякими творами й працями Нойбауреа мало для Федьковича й негативні наслідки. Маються на увазі „Нарис з історії Серетської землі” та поема „Ногайя”, в яких німецькомовний професор і поет виклав свою хибну теорію походження гуцулів, згідно з якою їхніми предками були уци – споріднене з куманами (половцями) плем’я, яке нібито прийшло в Карпати з берегів Каспійського (у Федьковича – Чорного) моря. Згідно з цією теорією виходило, що гуцули не були автохтонним населенням Карпат, а це не відповідало дійсності. Тож позначені її впливом твори Федьковича („Довбуш”, „Король Гуцул”, „Гуцул-Невір” та ін.) багато втратили у своїй переконливості.

Загалом же взаємини Федьковича й Нойбауреа, яких доля звела в Чернівцях у 1859 р., принесли безперечно користь обом діячам.

Молодшого сучасника Нойбауера **Людвіга Адольфа Сімігіновича-Штауфе** чи **Штауфе-Сімігіновича (1832-1897)** вважають першим „автохтонним” німецькомовним поетом Буковини. Він, наполовину українець, народився в Сучаві, закінчив гімназію в Чернівцях, тут же викладав і видавав часопис „Сімейна газета”. Вищу освіту здобув у Віденському університеті, співробітничав у багатьох австрійських часописах, оприлюднив там ряд оповідань, новел, репортажів, театральних і літературних рецензій, видав у Відні збірку віршів „Вітання з Нижньої Австрії” (1855), низка творів якої („До Карпат”, „До Батьківщини” та ін.) перейняті „вічним щемом ностальгії” за „горами рідними”, за Буковиною:

*В чужині я опинився, як листок,
що впав із бука,
Б'ють мене вітри й негоди,
і самотність, і розлука.*

Зразки буковинського фольклору ввібрали книги Штауфе-Сімігіновича „Буковинські народні легенди” (1885) та „Малоросійські народні пісні” (1888).

Важливу роль у духовному житті Чернівці і краю відіграв інший представник української літературної школи в австрійському письменстві **Йоганн Георг Обріст (1843-1901)**. Народився він 26 травня 1843 р. в тірольському місті Єнбах (Авст-

рія). Після закінчення університету в Інсбруці отримав місце суплента (кандидата у викладачі) в Чернівецькій православній вищій реальній школі, де працював у 1868-1873 рр. Тут він познайомився з священником О.Прокоповичем, котрий викладав слово Боже й українську мову та літературу, а через Прокоповича зацікавився з його попередником у школі священником Сидором Мартиновичем, котрий 1864 р., вперше на Буковині, відслужив заупокійну службу пам'яті Т.Шевченка в церкві св. Параскеви. Певно, О.Прокопович познайомив Обріста із Сидором Воробкевичем, котрий також працював деякий час у вищій реальній школі після смерті в 1876 р. Прокоповича. Саме ці діячі надихнули Обріста на створення книги про Т.Шевченка. Вийшла вона в Чернівцях у 1870 р. німецькою мовою під назвою: „Тарас Шевченко, малоруський поет. Нарис його життя з додатком, який складається із зразків його поезій у вільному перекладі.”

У літературознавчій частині книжки Обріст зараховував Шевченка до тих поетів, які „зуміли надати своїм творам звучання і забарвлення справжньої народної поезії”. Обріст також підкреслив, що Шевченко був „натхненним співцем свободи і мучеником за вільне слово, за все гарне і хороше, за правду і право” та порівняв українського співця з іншими прогресивними поетами світового рівня. „У такий же спосіб, як американець Лонгфелло в його піснях проти рабства або ще раніше Беранже у його шансон прагнули привернути увагу своїх земляків до негідності свавільного поневолення ближнього, Шевченко як поет невтомно підготовлював визволення нижчих верств народу своєї Батьківщини. І вже лиш одного цього було б достатньо, щоб забезпечити благородному співцеві тривку славу”.

У другій частині книги Обріста містилися переклади таких творів Шевченка, як „Гамалія”, „Іван Підкова”, „Тарасова ніч”, „Лілея”, „Русалка”, „Утоплена”, трьох розділів поеми „Гайдамаки” („Червоний бенкет”, „Гупалівщина”, „Гонта в Умані”) та ін. Завдяки Обрістові уперше зазвучав по-німецьки безсмертний „Заповіт”.

Українська громада Чернівців дуже прихильно поставилася до праці Обріста. Товариство

„Руська бесіда” висловило 4 січня 1871 р. подяку письменникові за його книгу. В будинку, пов'язаному з її виходом, нині розташована Чернівецька СШ № 2. Не буде перебільшенням стверджувати, що саме тут, у стінах цієї школи, відбулася подія європейського значення: творчість великого Шевченка стала реальним надбанням однієї з провідних культур Західної Європи, а через її посередництво надбанням світової культури.

Був Обріст й оригінальним поетом, автором, зокрема, вірша „В гаю біля гори Гореча”, де оспівав „блакитну хвилю Пруту”, „природи розквіт і красу” в цій мальовничій частині Чернівців. Проникливі поетичні рядки звертав до буковинського краю інший австрійський літератор Моріц Амстер (1831-1903).

З Чернівцями та Буковиною, як і з сусідньою Галичиною пов'язане життя та діяльність німецькомовного письменника **Карла Еміля Францо** (1848-1904). Народився він 25 жовтня 1848 р. в місті Чорткові на Тернопільщині у сім'ї лікаря, що походив з іспанських євреїв та був послідовником просвітницького гуманізму й демократичних принципів революційного 1848 року й прагнув у цьому дусі виховувати й сина. Після смерті батька в 1858 р. мати переїжджає з Карлом Емілем до Чернівців, де він навчається в німецькій гімназії (1858-1867) та займається видавничою й літературною справою. Цьому сприяло знайомство К.Е.Францо з Ю.Федьковичем, С.Воробкевичем і Й.Г.Обрістом, які схилили його до думки заснувати буковинський літературний щорічник „Buchenblatter” („Книжні листки”). Перший випуск щорічника вийшов 1870 р. в Чернівцях із передмовою засновника щорічника. На сторінках „Книжних листків” друкувалися, крім К.Е.Францо, Ю.Федькович, С.Воробкевич, Й.Г.Обріст. А сам видавець, крім своїх оригінальних поезій, вміщав у щорічнику й власні переклади.

З Чернівцями пов'язані життєві й творчі долі класиків румунської літератури **Василе Александрі** (1821-1890) та **Міхая Емінеску** (1850-1889).

Перший з них улітку 1848 р. проживав у підчернівецькому селі Чорнівка (нині Новоселицького р-ну) в родині літераторів і громадських діячів братів Георге та Алеку Гурмузакі, бував неодноразово

разово у їхньому чернівецькому помешканні. На сторінках заснованих братами Гурмузакі видань – газети „Буковина” (1848) і журналу „Листок Товариства румунської культури і літератури на Буковині” (1865-1869) В.Александрі публікував свої поезії та драми. В 1873 р. на основі першої записаної української народної пісні „Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш” він створив одну з найкращих своїх балад „Штефан і Дунай”. Чернівчанин С.Воробкевич поклав на музику понад тридцять поетичних творів В. Александрі.

Що ж до М.Емінеску, то в Чернівцях він здобував початкову (1858-1860 рр.) і гімназійну (1860-1866 рр.) освіту. Навідувався до міста над Прутом і пізніше, востаннє – за кілька років до смерті, наприкінці 1885 р., коли гостював у сестри Аглаї, яка жила на нинішній вулиці Університетській. Припускають, що М.Емінеску був знайомий із С.Воробкевичем, котрий поклав на музику кілька його поезій. До речі, на слова румунського поета писав пісні й уродженець підчернівецького села Молодія Євсебій Мандичевський.

У Чернівцях розпочався і творчий шлях М.Емінеску. Це сталося в 1866 р., коли він написав поезії „Могила Арона Пумнула”, „Надія”, „З чужини” та інші. Перша з них тоді ж була обнародована у збірці творів, написаних вихованцями Чернівецької вищої німецької гімназії в пам’ять про одного з їхніх учителів (іншими були Іон Сбієра та Е.Р.Нойбауер). З публіцистичних творів М.Емінеску, пов’язаних із містом над Прутом, порівняно частіше згадують статтю, в якій він вітав появу газети „Буковинська зоря” (виходила в Чернівцях, починаючи з 1 січня 1870 р. під редакцією москвофіла Івана Глібовицького). Останнім часом стали згадувати ще й про статтю румунського поета „Яські газети принесли нам цікаву звістку...”, що спершу з’явилася в бухарестській щоденній газеті „Тімпул” („Час”) від 18 (30) жовтня 1880 р., а згодом, через сто з чимось літ, була включена до XI тому „Творів” М.Емінеску (1984). У ній з покликанням на львівський часопис „Слово” стверджувалося, що після того, як І. Франко в 1880 р. відбув тримісячне ув’язнення в Коломиї, його заарештували ще двічі – у Львові та в Чернівцях. Це справді цікава, навіть сенсаційна інформація, од-

нак вона потребує ретельної перевірки та уточнення. Наразі ж документально незаперечною є інша дата першого Франкового перебування в Чернівцях – кінець 1890 р. Але вона вже припадає на подальший етап літературного процесу в місті над Прутом.

Хронологічно цей етап бере відлік від середини 80-х років XIX ст. – часу, коли завдяки попереднім і тодішнім зусиллям Ю.Федьковича, братів С. і Г.Воробкевичів та інших українських діячів стало незворотним національне відродження в Чернівцях, коли започаткувався вихід газети „Буковина”, довкола якої гуртувалися літературні сили міста і краю, коли з’явилися інші українські видання, а також почали діяти видавництва.

Особливу роль в українському літературному житті Чернівців останнього п’ятнадцятиріччя XIX – першого десятиріччя XX ст. відіграла газета „Буковина”. Втім, уже в часи редагування її Ю.Федьковичем газета не обмежувалася публікацією матеріалів, пов’язаних з містом над Прутом. А в 90-ті роки, надто тоді, коли її редакцію очолював Осип Маковей (1895-1897), вона набрала характеру загальноукраїнського видання. Зокрема, тут упродовж цих років відбулося три всеукраїнські літературні дискусії, з яких найбільше значення мала та, що велася в 1892-1893 рр. між Михайлом Драгомановим і Борисом Грінченком щодо перспектив подальшого розвитку українського письменства. Крім цих авторів, на шпальтах часопису публікувалися інші письменники із Наддніпрянщини – Марко Вовчок, Пантелеймон Куліш, Олександр Кониський, Володимир Самійленко, Данило Мордовець, Михайло Коцюбинський, Гнат Хоткевич, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, галичани – Іван Франко, Марко Черемшина, Наталя Кобринська, Богдан Лепкий, Степан Чарнецький, Василь Щурат.

Найчастіше газета віддавала свої сторінки буковинським літераторам. Ще в 1886 р., за Федьковичевого редагування, вона обнародувала оповідання Євгенії Ярошинської (1868-1904) „Уросна слабість”, що являло собою переробку п’єси Ж.Б.Мольєра „Удаваний хворий”. Згодом у додатку до „Буковини” під назвою „Зерна” та в основному її випуску з’явилися інші твори письменниці:

„Вірна любя”, „Борба і перемога” – всього, за підрахунками Андрія Гречанюка [7, с.13], – 13 оповідань, а також зроблений нею переклад з болгарського автора Петка Тодорова „Співак”. На початку 1898 р. в перших числах „Буковини” побачили світ початкові розділи великої повісті Є.Ярошинської „В домі протопопи” (пізніша назва – „Перекинчики”) – найкращого твору письменниці, який дотепер вражає переконливим викриттям національного ренегатства. Однак подальша його публікація припинилася – „з причин, від редакції зовсім незалежних”, як пояснювалося в п’ятому числі газети від 11 (23) січня 1898 р. І лиш у 1902 р. повість вийшла окремою книгою у Львові під назвою „Перекинчики”, посівши поважне місце в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Починаючи від 1895 року, „Буковина” друкує один за одним низку творів **Ольги Кобилянської** – оповідання й новели „Час”, „Жебрачка”, „Мужик”, „Що я любив”, „Битва”, велику повість, за нинішніми мірками, – роман „Царівна”. Особливу вагу серед них мають два останні твори.

Неоціненна заслуга авторки новели „Битва” не тільки в тому, що вона з пристрасстю безстрашного лицаря захищала тут „наші прекрасні ліси” від нищення чужоземними грабіжниками, а ще більшою мірою в тому, що зі стурбованістю зіркового провидця попереджала про катастрофічні наслідки для всієї природи, а відтак і для людини того, що називаємо сьогодні порушенням екологічної рівноваги. Варварська вирубка карпатського пралісу спричинилася, як видно з фіналу „Битви”, до страшного спустошення і запустіння гір, на яких він ріс. Колись „веселий”, „бутний”, „розпусний” потік після втручання „убійчої руки” нищителів „несміливо протікав між камінням”; „орли й яструби покинули свої гнізда”, „і зозуля перестала тут кувати”, а незрубаний молодняк – „ялинки і сосонки”, позбавлені захисту столітніх дубів, загинули від немилосердно палючого сонця. Там, де „царювала розкіш у вегетації, краса в барвах флори”, запанувала „відражаюча нагота вершин”; де володарювала одухотворена „таємна тишина”, застигла „тишина бездушна”, мертвотна. Страшною, моторошною картиною О.Кобилянська застерігала, навіть благала людей (і людство) схаменутися.

Такого стривоженого і високохудожнього застереження українська і, мабуть, світова література до „Битви” не знала.

Глибоко новаторською вийшла і „Царівна”, в кінці якої зазначено: „Чернівці, 1895”, надруковано її в „Буковині” наступного року. „... „Царівна” – се перша у нас повість, основана не на інтригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересічних людей” [41, с.524], – писав І.Франко у статті „З останніх десятиліть ХІХ в.”, надрукованій у львівському „Літературно-науковому віснику” в 1901 р. і тоді ж передрукованій у газеті „Буковина”. І трохи далі розгортає це спостереження: „В останніх роках минулого десятиліття на нашій літературній горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої, що, сприкривши собі широкі малюнки зверхнього оточення, головну увагу творчості поклала на психологію, головною метою штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології і так званої психофізики” [41, с.525]. Назвавши низку інших прикмет творчості „групи молодих письменників”, І. Франко зазначав: „На чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську [...]. В своїх дрібних оповіданнях, особливо таких, як „Битва”, „Людина”, „Некультурна”, „Valse melancolique” і т.п., вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночої душі і здобули собі заслужене признание не тільки у нас, але і в Німеччині і в Росії” [41, с.526].

На початку ХХ ст. в місті над Прутом народилися ще два потужні твори О.Кобилянської та всієї української літератури – повісті (фактично-романи) „Земля” та „В неділю рано зілля копала...”. Під першим з них зазначено: „Чернівці, 7 цвітня 1901 р.”, під другим – „Чернівці, в цвітні 1908”. Як і про попередні твори чернівчанки, надзвичайно високо відгукнувся про „Землю” Іван Франко. В листі від 8 листопада 1905 р. до видатного славіста Ватрослава Ягича, який клопотався про призначення урядової стипендії для письменниці за 1905 рік, І.Франко підкреслював: „Найвидатнішим з її творів є великий роман „Земля” [...]. І далі: „... Ольга Кобилянська – визначне явище в

українській новітній літературі. Її перші твори були свіжим подихом у цій літературі, особливо завдяки сміливості її стилістичної манери і відсутності будь-якого шаблону; це є характерним для О.Кобилянської. Серед українських письменниць вона не має суперниць в жанрі новели й роману, а її роман „Земля”, крім літературної та мовної вартості, матиме тривале значення ще й як документ способу мислення нашого народу в час теперішнього важкого лихоліття” [50, с.281-282].

Лесі Українці, яка вельми прихильно писала про попередні твори літературної посестри, заімпонувала й повість „В неділю рано зілля копала...”, вона збиралася інсценізувати твір, навіть склала план п’єси, але реалізувати його не встигла.

Газета „Буковина”, до якої ми знову повертаємось, стала одним з найавторитетніших друкованих органів, у якому почалося літературно-критичне осмислення творчості письменниці з Чернівців. У 1896 р. вона відвела місце для матеріалу О.Маковея „Ольга Кобилянська”, а в квітні 1900 р. – для статті Лесі Українки „Писателі-русини на Буковині”, що була скороченим і значно переробленим варіантом її реферату про творчість О.Кобилянської, а також Ю.Федьковича і В.Стефаніка, з яким виступила в кінці грудня 1899 р. на засіданні Київського літературно-артистичного товариства. У цій статті східноукраїнська подруга буковинки відзначала її „чималий психологічний роман „Царівна”, – один з найкращих романів такого розбору”, а також оповідання „Битва”, де „з простого факту знищення заповідного лісу через відому гандльову фірму письменка вміла створити справді трагічний і високоартистичний образ” [42, с.278]. Та ще „музично-пластичну поему в прозі „Valse melancolique” [42, с.278], високоартистичне оповідання „Некультурна” [42, с.279] та ін. твори.

Окремо торкнулася Леся Українка питання можливого переходу О.Кобилянської до праці в німецькій літературі й зазначила: „... однак добре, що вона цього не вчинила, бо в німецькому письменстві вона тільки гість, хоч і милий, а в українському вона дома і може розмаїтіше виявити свій талан. До того ж від 1895 р. вона стала при-

знаним членом родини в українській літературі...” [42, с.277].

У російськомовному варіанті згаданого реферату, що під назвою „Малорусские писатели на Буковине” друкувався в дев’ятому числі петербурзького журналу „Жизнь” за 1900 рік, Леся Українка відзначала - не без патріотичної настанови – сприятливе становище української мови в місті над Прутом: „Главный город этой провинции Черновцы (Czernowitz) интересен для малороссов в том отношении, что он является единственным значительным европейским городом, где малорусский язык принят повсюду, в домах и на улице, как *lanque parlee*” [41, с.62], тобто розмовна мова.

У 1895 р. „Буковина” ввела в українську літературу **Теодота Галіпа (1873-1943)** – надрукованими на її шпальтах віршами „Всхідний переказ” і „Пророк”, оповіданням „Чужинець”, а особливо – повістю „Перші зорі” (вона тоді ж вийшла в Чернівцях окремою книжкою) – твором із життя чернівецьких студентів 80-х років XIX ст., що викликав дискусії між Іваном Франком та Агатангелом Кримським. Про поетичні публікації Т.Галіпа в „Буковині” прихильно відгукнувся Павло Грабовський, а його першу поетичну збірку „Думки та пісні” (Чернівці, 1901) високо оцінив О.Маковей.

Завдяки чернівецькій „Буковині” прийшов в українську літературу уродженець с.Кам’янка (нині Глибоцького р-ну Чернівецької обл.), вихованець учительської семінарії в Чернівцях **Іван Синюк (1866-1953)**. У 1896 р. газета здійснила першу його публікацію – казку „Соколец”, а згодом надрукувала ще понад два десятки інших творів – оповідань, нарисів, казок, одноактну п’єсу „Мужики” (1902). Наприкінці XIX ст. в Чернівцях побачили світ дві перші окремі збірки малої прози І.Синюка – „Образки з природи” (1897) та „Образки з життя й природи” (1899), позначені тонким відчуттям і розумінням карпатської флори та фауни і нетрадиційними для української літератури підходами до її змалювання. В 1902-1908 рр. І.Синюк редагував „Крейцареву бібліотеку”, яку видавала чернівецька філія товариства „Руська школа”, в 1905 р. – дитячий журнал „Ластівка”.

Починаючи від 1897 р., „Буковина” відводить місце для низки оповідань і поезій у прозі **Силь-**

вестра Яричевського (1871-1918), серед яких – низка соціально-психологічного характеру оповідань з тодішнього, здебільшого міського, життя („Пан судія”, „Чорна смерть”, „Солодке ім'я „артист”, „Неправдива невістка”), а також викривальних сатирично-гумористичних творів („Бонзи”, „Демократична політика”, „Вічевий дзвін”, „Моляться”). Впродовж 1897-1910 рр. „Буковина” опублікувала ще й більше п'ятдесяти віршів С.Яричевського, переважно громадянського звучання.

На сторінках газети друкувався **Іван Бажанський (1863-1933)**, чие віршоване оповідання „Пропасть” вийшло 1900 р. в Чернівцях окремою книжкою. В „Буковині” побачила світ повість пізніше широко відомого історика **Мирона Кордуби (1876-1947)** „Грядуще покоління” (1897). Від 1896 р. публікував тут прозові твори, публіцистичні й літературно-критичні статті **Денис Лукіянович (1873-1965)**, який у 90-ті роки XIX ст. навчався в Чернівецькому університеті, а один час був і редактором газети.

Особливо плідно працювала „Буковина” задля українського літературного процесу в краї, та й не тільки в ньому, впродовж 1895-1897 рр., коли біля її керма стояв **Осип Маковей (1867-1925)**. Дуже продуктивно трудився він і як письменник. На шпальтах редагованого ним видання з'являються різножанрові твори – „етнографічний нарис” „Рекрут”, оповідання „Мій прапрадід” і „Клопоти Савчихи” (всі – 1895), „вражіння з військового життя” „Маневри” (1896), близько тридцяти віршів, у тому числі три цикли („Сум і глум”, „Над Прутом” та „Подорож до Києва” (1897). Останній з них, написаний під враженням поїздки на береги Дніпра, тоді ж, 1897 р., вийшов у Чернівцях окремою книжкою. В ній „редактор з-над синього Прута” (вірш „Привіт Україні”) обурювався політикою русифікації щодо Наддніпрянщини та висловлював віру в кращу майбутність розтерзаного кордонами народу:

*Не наймичка вам Україна моя!
Настане й для неї час славний,
Бо серце у неї сильніше сто раз,
Як розум ваш самодержавний!* [16, с.81]

Задля цього Осип Маковей продовжував працювати й пізніше, на початку 900-х років, коли став

професором Чернівецької учительської семінарії та (за сумісництвом) й Чернівецького університету. Завдяки йому не один з вихованців прилучився до творення української літератури та відстоювання української національної ідеї. Серед них – **Іларій Карбулицький (1880-1961)**, який зізнавався, що „покинув (тобто закінчив. – Ред.) учительський семінар як свідомий українець”, що „цеї свідомості, себто безграничної любові до рідної мови, до рідного народу й рідної батьківщини набрався я з Маковеевих прекрасних викладів з української літератури”; його ровесники **Іван Діброва (1880-1917)** та **Сергій Канюк (1880-1945)**, а також **Данило Харов'юк (1883-1916)** та **Іван Бордейний (О.Задума) (1884-1966)**, який писав у „Авторбіографії”: „В учительській семінарії в Чернівцях я особливо поважав і любив свого професора д-ра Осипа Маковея, тому що він був людяний і письменник” (Підкресл. І.Бордейного. – Ред.) [56].

Іншою кузнею гартування українських літературних сил у Чернівцях була Друга нижча державна німецька гімназія з українськими паралельними класами в ній, відкрита в 1896 р. Серед її професорів були: брат Ольги Кобилянської **Юліан Кобилянський (1859-1922)**, відомий лексикограф, особливо знаний як укладач капітального „Латинсько-українського словаря” (1912), голова українського педагогічного товариства ім. Г.Сковороди; **Володимир Кміцикевич (1873-1942)** – український лексикограф і перекладач, один із засновників Сковородинівського товариства у Чернівцях, перекладач драми Фрідріха Шіллера „Вільгельм Телль”, яку 1887 р. було видано у Львові з передмовою Івана Франка, а також „Платонові оборони Сократа”, обнародованої в Чернівцях у 1903 р. Уклав „Німецько-український словар” (Чернівці, 1912; у співавторстві), присвятивши його І.Франкові та О.Кобилянській. Залишив кілька статей про Г.Сковороду, листувався з І.Франком та О.Маковеем.

Другу гімназію закінчили в різні роки такі письменники, як **Іван Доцівник (1886-1973)**, який від гімназійних років виступав із віршами, оповіданнями, статтями (зокрема, про Є.Гребінку, Ю.Федьковича, В.Самійленка), перекладами творів, де

зображалися румунсько-українські взаємини); як **Володимир Кобилянський (1895-1919)**, поет (автор посмертно виданої збірки „Мій дар”, 1920), критик, перекладач з Г.Гейне та інших німецьких поетів; як **Дмитро Загул (1890-1944)**, поет (у Чернівцях видав збірку „Мережка”, 1913, а в Києві – „З зелених гір”, 1918; „На грані” і „Мара”, обидві – 1919; „Наш день”, 1925; „Мотиви”, 1927), критик і літературознавець (автор, зокрема, підручника з теорії літератури „Поетика”, 1923) перекладач багатьох творів німецької літератури, зокрема, трагедії Й.В.Гете „Фауст”, а також поеми англійця Д.Г.Байрона „Мазепа”.

Зрозуміло, що, крім учительської семінарії та гімназії, солідний літературний вишкіл давав Чернівецький університет, в якому кафедру української мови та літератури очолював видатний філолог, професор, а пізніше академік **С.Смаль-Стоцький (1859-1938)**. Про його дуже ефективну науку захоплено відгукувався вже згадуваний І.Дошівник, через неї пройшли поет, новеліст, перекладач (зокрема, творів І.Тургенева, М.Салтикова-Щедріна, Л.Толстого, А.Чехова) **Володимир Карбулицький (1884-1908)**, поет, драматург, літературознавець, перекладач **Дмитро Николишин (1889-1950)**, який за студентських літ починав друкуватися в газеті „Буковина”, а інтенсивну літературну й педагогічну діяльність розгортав уже в Коломиї; його ровесник **Святослав Лакуста (1884-1959)**; старший від них **Кирило Трильовський (1864-1941)**; **Франц Коковський (1885-1940)**, який під час навчання в університеті видав у Чернівцях прозову збірку „Настрої” та історично-біографічне „Оповідання про Тараса Шевченка” (обидві книжки – в 1909 р.).

Переходячи далі до **українського книговидання**, треба підкреслити, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (аж до Першої світової війни) Чернівці були другим за значенням (після Львова) осередком цієї справи в усій Україні, залишаючи далеко позаду навіть Київ, де наше слово задихалося в зашморзі, накинутому на нього російськими шовіністами. Не кажучи про чимале число видань, місто над Прутом дало життя не одній знаковій для української літератури і культури загалом книг. Маємо особливо пишати тим, що в Чер-

нівцях з’явилося й окреме видання синтетичної праці Івана Франка „Русько-українська література” (1898), і кілька томів „Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом” (початок ХХ ст.), що саме тут голосно заявили про себе першими новелістичними збірками покутяни Василь Стефаник („Синя книжечка”, 1899) і Марко Черемшина („Карби”, 1901), що в місті над Прутом вийшли знамениті „Відгуки” (1902) волинянки Лесі Українки, що в ньому дебютував збіркою оповідань степовик Володимир Винниченко (1903), що тут випустив найкращу свою повість „Камінна душа” (1911) слобожанець Гнат Хоткевич.

Зрозуміло, що серед чернівецьких видань кінця ХІХ – початку ХХ ст. переважали книги місцевих, буковинських авторів – Ю.Федьковича, С. і Г.Воробкевичів, О.Кобилянської, інших згадуваних попереду письменників. Разом із авторськими, одноособовими виданнями з’являються в цей період і колективні, альманахового типу. 1905 року побачила світ книга „За красою: Альманах в честь Ольги Кобилянської / Зібрав і видав Остап Луцький”. Серед творів О.Маковея, Л.Гринюка та інших був тут поетичний відгук Б.Лепкого „Читуючи „Битву” Кобилянської”, який започаткував необхідну на сьогоднішній день художню кобилянськіану. В 1906 р. читачі Буковини тримали в руках антологію творів молодих авторів „На шляху”, видану В.Карбулицьким, який включив до неї і свої проби пера (під псевдонімом Іванів Володимир), і своїх ровесників: Сергія Канюка, Дмитра Макогона, Іларія Карбулицького, Івана Підгоренка (Дошівника), Костя Ганусенка (Кракалії) та інших літераторів.

Крім згаданих вище художніх перекладів, з’являються інші. 1910 року з друкарні „Руської ради” виходить із ілюстраціями Осипа Куриласа роман К.Е.Францоza „Боротьба за право”, перекладений, щоправда, не з німецького оригіналу, а з російської інтерпретації Михайлом Атаманюком (1888-1939, псевдонім – Ярема Гірниченко), українським письменником і журналістом, який учителював у Чернівцях і в Сторожинці, друкувався в чернівецьких газетах „Буковина” та „Народне багатство”, опублікував низку оповідань і нарисів, а п’єсу „А я заплакав” (1910) присвятив Т. Шевченкові.

Того ж 1910 року в чернівецькому журналі „Жунімя літарарэ” („Літературна молодь”) з’явився образок В. Стефаніка „Діти” в румунській інтерпретації, підписаний псевдонімом Н. В. Лункашу, за яким заховалися молоді тоді літератори Ніколає Ткачук-Албу і Васіле Марку. Перед тим, у 1908 р., вони переклали румунською оповідання М. Коцюбинського „Пе-коптьор”.

Видатний внесок у **перекладацьку справу** в Чернівцях на початку ХХ ст. зробив **Василь Сімович (1880-1944)**. Ще будучи студентом Чернівецького університету, він інтерпретував з російського оригіналу, який щойно побачив світ, роман Льва Толстого „Воскресение” (в перекладі – „Відродження”) і впродовж 1899-1901 рр. надрукував його в газеті „Буковина”, а в 1901 р. видав у Львові. Вслід за цією інтерпретацією В. Сімович переклав комедію Миколи Гоголя „Ревізор”, оповідання Володимира Короленка „У великодню ніч” і Максима Горького „Весняні мелодії”, а на початку 90-х років ХХ ст. – повість Леоніда Андрєєва „Семеро повішаних”, оповідання Л. Толстого „Відлюдок” та інші твори; тоді ж написав „Передне слово” до книжки Софокла „Антигона”, перекладеної Петром Ніщинським, в’яжучи таким чином літературне життя Чернівців зі світом. До речі, україномовний „Ревізор” став тією книжкою, якою започаткувало свою видавничу діяльність у Чернівцях академічне товариство „Молода Україна”, що розгортало її до осені 1902 року під орудою В. Сімовича. За два роки функціонування „Молода Україна” видала згадувані вище книжки Марка Черемшини, Лесі Українки, Т. Галіпа, а також новелістичну збірку Антона Крушельницького „Серце”, а з перекладних творів – „Власть тьми” (в перекладі – „Власть темноти”) Л. Толстого та „Міщани” М. Горького, підтримавши в такий спосіб книговидавничу славу Чернівців.

Важливими складниками літературного життя міста над Прутом у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. були **відзначення відповідних ювілейних дат**, пов’язаних з письменницькими іменами, виходом знакових для літератури творів, зі святами на честь приїзду до Чернівців видатних діячів красного письменства тощо.

Починаючи від 1864 р., коли в церкві св. Параскеви відбулася перша в Чернівцях відправа на честь Т. Шевченка, його пам’ять відзначалася щорічно, а від 1889 р. в місті над Прутом не раз влаштовувалися спеціальні „співно-літературні” свята пам’яті трьох українських поетів – Шевченка, Шашкевича і Федьковича. Широко відзначалися „круглі” Шевченківські дати в 1911 р. (50-річчя від дня смерті) та в 1914 р. (100-річчя від дня народження).

На високому піднесенні святкувалося в Чернівцях сторіччя від часу появи друком перших частин „Енеїди” Івана Котляревського, з якої почалася нова українська література. У зв’язку з цим О. Кобилянська писала в листі до О. Маковея від 7 грудня 1898 р.: „Ювілей випав в нас знаменито. В театрі то таке було, що, відай, не було ще таке. Люди по 1 фр[анкові] давали на місце на галереї, щоб лиш пустити їх, та не мож вже було. Люди, мужики поприходили масою, по ложах сиділо по 8 осіб. Ну, а вже учителів – то було „море”. На комерсі мож було бачити їх. Зала музична велика в нас, та була така набита, що лиш з трудностю мож було переходити” [15, с. 376]. Блискучу доповідь про автора „Енеїди” виголосив у Чернівцях (а ще одну – у Львові) професор С. Смаль-Стоцький. До речі, чернівчани (зокрема, В. Сімович) у 1903 р. їздили до Полтави на відкриття пам’ятника І. Котляревському.

Незатертий слід у літературному житті міста і всієї Буковини залишили два приїзди **Лесі Українки** (у 1901-му та в 1903 рр.), особливо перший. Хоча поетеса навідувалася як тепер кажуть, в особистих справах, маючи на меті розвіяти в розмовах із О. Кобилянською депресію, що спричинила кончина її коханого Сергія Мержинського, але її приїзд набрав широкого громадського резонансу завдяки, головним чином, „товариським сходинам”, тобто літературному вечору, зініційованому та проведеному товариством „Молода Україна” 22 травня 1901 р. в залі Українського народного дому. Як згадував пізніше В. Сімович, „сходина були справді гарні й дуже оживлені. Було багато людей, із інтелігенції й чернівецьких міщан, на залі найшовся й К. Трильовський (той, що роком раніше організував у селі Завалля на Покутті

першу „Січ”. – Ред.), вічно бадьорий, веселий, усміхнений, він вітав Лесю Українку від українських селян і радикальної партії, створеної її дядьком, були люди й з-поза Чернівців, головню вчителі, бо сходина заповідала „Буковина” вже 19 травня...” [37, с.198]. З процитованих мемуарів В.Сімовича знаємо, що „товариські сходина” відкрив професор С.Смаль-Стоцький. Проте один із фальсифікаторів радянських часів, автор „повісти о Лесе Украинке” „Ломикамень” (1962, 1971) Олександр Дейч, побоюючись, очевидно, звинувачень у прихильності до проскрибованого „професора-націоналіста”, переадресував цю роль (як і достеменні слова, засвідчені В.Сімовичем) Осипові Маковею. Зате з В.Сімовичем він повівся більш гречно: „Коротко, но вдохновенно говорил о творчестве Леси Украинки студент Василь Симович. Он читал стихи поэтессы, декламируя их с таким чувством, что зал был захвачен” [8, с.73]. І трохи далі: „Должно быть, никогда еще в зале не раздавалось столь оглушительных рукоплесканий” [8, с.76]. І це відповідало дійсності.

Подібні до згаданих акції проводилися й іншими національними громадами міста над Прутом. А в році відзначення 500-літнього ювілею першої писемної згадки про нього (1908-му) сюди зїхалися діячі з багатьох країн планети для участі у світовому конгресі, присвяченому актуальним проблемам функціонування мови ідиш.

Повертаючись до проблем, пов’язаних з розвитком української літератури в Чернівцях, підкреслимо, що особливе значення в цьому мали приїзди до міста **Івана Франка**, надто останній, що припав на травень 1913 р. Про це значення пишуть усі очевидці події, але найвиразніше висловився про нього В.Сімович: „Той рік, 1913 рік, рік великої господарської кризи, рік балканської війни, був для національного і громадського життя українців на Буковині одним з найважчих років у передвоєнній добі. Над нашим життям нависала хмара непорозумінь, внутрішніх сварів, невідповідальної розперезаності, якоїсь повної дезорганізованості [...]. Його (І.Франка. – Ред.) приїзд був на той час чимось ясным на захмаренім нашім овиді. Бодай на якийсь часок можна було забути домашню гризню” [40, с.517-515].

Центральною подією тодішніх навідин І.Франка до Чернівців було читання ним поеми „Мойсей” у найбільшій залі Українського народного дому. Найпроникливіше передав атмосферу того читання згадуваний В.Сімович:

„Дзвінок. Студент Заклинський вітає дорогого гостя. Всі вислуховують привітання навстоячки. Слів небагато, але ж теплі вони, щирі, глибокі. Скінчив, і знов вибух оплесків. Поволеньки поет підходить на підвищення, перед ним на підставці – його „Мойсей”. А збоку студент Василь Мороз. Він буде перегортати поетові листки його великого твору.

І знову тиша. І тільки спереду лунає спокійний, одноманітний голос поета. І знов слухачі ніяковіють. Думали, почують сильний, повен переливів, із різкими перемінами, то високий, то низький живий голос, а то легко, спокійно пливе слово, як та подільська річка. Слухачі, що привикли до голосних декламацій, поволі звикають. Це ж не декламатор перед ними, не той, що завчив чужу поему, а творець сам, той, що виносив свого „Мойсея” під серцем, що цілого себе вклав у нього, це ж він той „Мойсей”, народний провідник, що дивиться вже позад себе, має за собою сорок років важкої праці і спокійно, зрівноважений, перед зібраною громадою про неї розповідає.

Зала починає поволі розуміти, в чому справа, й зі стриманим віддихом стежить за кожним словом поета. Читання тяглося, здається, дві години. Спершу поема, пізніше увід (вступ. – Ред.) до неї. Ніхто не ворухнувся. І як поет скінчив, спершу не хотілося вірити, що вже кінець. Поет устав. Бурхливі оплески. Оплескам немає кінця. І найважливіше – ніхто не йде. Плещуть і дивляться в обличчя поетове. А він стоїть – скромний, усміхнений, уста наче хотять щось вимовити, та зі зворушення не вимовлять ні слова” [40, с.516].

Виступ І.Франка з читанням поеми „Мойсей” у Чернівцях став своєрідним апофеозом літературного життя в Чернівцях на початку ХХ ст. Невдовзі, наступного року, спалахнула Перша світова війна, яка внесла істотні корективи у його подальший плін.

Часи Першої світової війни, а відтак і повосення позначилися вельми несприятливо на літератур-

ному житті міста над Прутом, як, зрештою, і всього краю. Поетеса Христя Алчевська, слобожанська подруга О.Кобилянської, писала 1915 р. в присвяченому їй вірші „Привиди війни”:

*Кривавий крик, кривавий гук,
І Чернівці у сьомий раз
Вже перейшли із рук до рук
В громах війни, у блисках мук...* [2, с.221].

І трохи далі:

*З наказу деспотів холодних,
Що маси справили у бій,
Зчепились лото українці
В борбі смертельній без надій...* [2, с.222].

Так, братовбивчий характер був найстрашнішою бідою тієї війни, хоча й не єдиною. Від зіткнення супротивних армій – царської і цісарської – накладали головами не тільки тисячі вояків, а й сотні й сотні мирних жителів, ставали попелом безцінні пам'ятки старовини і новітнього зодчества. Війна звела зі світу одних і порозкидала по світу інших буковинських інтелектуалів, у тому числі й літераторів. Не витерпівши тягаря військової служби, сконав у Христовому віці в шпиталі міста Тешина, що на кордоні Польщі й Чехії, Данило Харов'юк, за І. Франком „правдивий артист”, незреалізована до кінця потуга українського письменства. Рятуючись від російської інвазії, потрапив до Відня, де раптово помер, маючи від роду тридцять шість літ, Іван Діброва. Після участі в боях на кількох театрах воєнних дій потрапив до італійського полону й перебував там до осені 1920 р. Іван Бордейний (О. Задума). На італійському фронті воювали Дмитро Макогон, Микола Марфієвич, а також юний Юрій Пентелейчук (Остап Вільшина), котрий надбав в Альпах туберкульоз легень. Були мобілізовані до австрійського війська Осип Маковей, Теодот Галіп, Іван Дощівник, вступив на військову службу Степан Смаль-Стоцький.

Не один з письменників міста над Прутом скуштував „принад” окупаційної російської влади. Запідозреного в шпигунстві на користь Австрії Корнила Ластівку наприкінці 1916 р., як пише він в автобіографії, „арештують москалі” й запроторюють до в'язниці. Жертвою російських сатрапів став Дмитро Загул, тоді працівник редакції газе-

ти „Нова Буковина”, котрого в лютому 1915 р. разом з іншими чернівчанами вони зробили заручником і вивезли до Нижнього Новгороду. А до Сибіру було вивезено тоді вчительку і поетесу, авторку тексту пісні, що стала народною, „Чом, чом, чом, земле моя?...” Костянтину Малицьку (1872-1947). Російська військова влада закривала в місті над Прутом українські товариства, редакції українських видань тощо. Втім, не відзначалася лояльність до них й австрійська адміністрація.

Попри несприятливі обставини воєнної пори, літературне життя в Чернівцях не припинялося. Найбільшу активність у ньому виявляла тоді **Ольга Кобилянська**. Вже у 1914 р. вона пише новелу „Щира любов”, де подає опис вторгнення російських військ у „супокійне миролюбне місто” Ч., за яким вгадуються Чернівці, засуджує братовбивчу суть війни та висловлює ставлення до російської інвазії й великоруського імперіалізму загалом: „Не прийшли боронити свій край від руйнуючого нападу ворога, а прийшли, як казали, „визволяти славян” на розказ царя свого, що жив десь далеко легендою, за муром сторожі, військ... в недоступних кімнатах, повних багатств, сумних подій і кривавих вироки, ніби непрозорою мракою сповитий” [14, с.12].

У 1915 р. з-під пера великої чернівчанки з'являються інші художні відгуки на події кровопролитної війни – новели „Чудо”, „Лісова мати” тощо. А в 1917 р. вона друкує на сторінках журналів „Шляхи” і „Літературно-науковий вісник”, крім названого останнім твору, ще низку антивоєнних шедеврів – „Назустріч долі”, „Юда”, „Лист засудженого вояка до своєї жінки”, „Сниться...”, „Воєнний акорд”.

Великий заряд оптимізму вселила в душі чернівецьких літераторів підготовка і проведення в місті над Прутом Буковинського народного віча, що відбулося після розвалу Австро-Угорської монархії, 3 листопада 1918 року, й одностайно висловилося за „прилучення австрійської частини української землі до України”. Серед його найдіяльніших ініціаторів був письменник і громадський діяч **Теодот Галіп**. Попереду маніфестантів розвівалося синьо-жовте знамено, яке ніс **Сидір Ботушанський** – народний піснетворець із Глибокої, батько

майбутньої поетеси та художниці Домки Ботушанської, а над рядами лунали співані на мотив „Марсельєзи” слова, які створив **Микола Марфієвич**:

*Над землею з імлістої ночі
Зоря промениста зійшла.
Піднімайся, народе робочий,
Проти царства неволі і зла!*

*Уставай проти тюрем і зніту
На останню важку боротьбу,
На руїнах віджилого світу
Починаймо новітню добу!*

*До зброї, громадо! До зброї, брати!
На ворога разом будемо йти!* [28, с.626-627].

На превеликий жаль, невдовзі вільнолюбні прагнення чернівчан, як і всіх північнобуковинських українців, були брутально потоптані. „Ми прийшли до всякої дотеперішньої біди, що нам нещасна війна нанесла – нарешті під румунський караул. Скажу Вам наборзі, що маємо вмісто культури – голод, буки (підкресл. авт. листа. – Ред.) і несправедливість. Всі ми замкнені від світа і нічого не знаємо, хиба якісь непевні відомості доходять до нас. Коло мене голод і холод...” [55] [Підкр. авт. листа. – Ред.], – писала О.Кобилянська до Микити Шаповала в Карлові Вари 5 грудня 1918 р., менш як через місяць після того, як Чернівці зайняли румунські війська, і розпочалася понад двадцятилітня ніч нечуваного національного упослідження українського населення краю.

Брутальність нової окупаційної влади особливо відчувала наукова і літературно-мистецька еліта Північної Буковини та її столиці. В Чернівецькому університеті було закрито кафедру україністики, потужні інтелектуальні сили українців, у тому числі багатолітній керівник цієї кафедри, академік Української академії наук у Києві (від 1918 р.) С.Смаль-Стоцький, опинилися в екзилі. Робилося все для того, щоби розігнати українських літераторів по світах. У 1923 р. змушений був покинути Буковину разом із родиною, в тому числі юною донькою, яка невдовзі стане знаменитою українською письменницею під іменем Ірини Вільде, і перебратися до Станіслава, що був тоді

в складі Польщі, відомий у краї поет, прозаїк, публіцист Дмитро Макогон. Наступного, 1924 р., після одинадцятимісячного перебування в румунській в’язниці за спротив окупантам, втікає на Велику Україну молодий поет Микола Марфієвич. Ще раніше, в 1922 р., після майже восьмимісячного ув’язнення, перебирається туди ж Сергій Канюк.

У прагненні нейтралізувати патріотичну діяльність українських літераторів окупаційна адміністрація вдається до такого підступного маневру, як перекидання їх у румуномовне середовище. Так, зокрема, було вчинено зі **Святославом Лакустою (1884-1959)**, якого восени 1922 р. шкільні власті переводять із Вижниці до бессарабського міста Кагула, в якому він пробув до вересня 1930 р., а відтак – на схід Румунії, до Фокшанської гімназії, де змушений був викладати не українську, з якої спеціалізувався в Чернівецькому університеті, а німецьку мову. Бажаючи якомога більше прислужитися українській справі, С.Лакуста перебирається в другій половині 30-х років до Львова, де віддається журналістській і видавничій діяльності. Іншого випускника Чернівецького університету і літератора, **Івана Дошівника**, в 1921 р. було переведено на роботу з Вижниці в далеку причорноморську Констанцу, де він працював у гімназії на кафедрі німецької мови до літа 1923 р., відтак його перекинули до м.Сілістрії над Дунаєм – також на кафедру німецької мови тамтешньої чоловічої гімназії, наостанок – до м. Роман, а в 1941 р., як українця, і зовсім звільнили з роботи й передчасно відправили на пенсію. Випускникові Чернівецького університету 1930 р., **Корнилові Ластівці (1893-1975)**, який спочатку студіював богослів’я, а відтак культуру старокняжої доби й український фольклор, відповідної посади в рідних краях не дали, і він змушений був перебратися в Південну Буковину, до Кимполунга, де отримав церковну парафію. А уродженець села Слободзія-Паранче (нині с.Слобода Новоселицького р-ну), до 1922 р. директор місцевої школи Іван Бордейний (літературний псевдонім О.Задума) залишив таке свідчення про свої митарства в автобіографії, писаній на початку 30-х років ХХ ст.: „Тому що я противився зрумунізуванню школи, заслано мене 1922 р. за учителя в старе румунське королівство в повіт

Фалтиченський, у гірське село Валени. Відсі – в повіт Дорогойський, в румунські села Горбова, Банчени, вкінці – до ром[унського] села Молниця, де я й сьогодні тиняюся” [56]. Ще один варіант переслідування українського педагога й літератора пов’язаний з іменем **Іларія Карбулицького**. Навесні 1921 р. було вчинено спробу перевести його на роботу вчителем у гірське румунське село Південної Буковини – Валисаки. На щастя, українцеві вдалося уникнути цього, зате, щоби працювати й далі вчителем, він змушений був у 1933 р. скласти спеціальній комісії екзамен з румунської мови та літератури, з історії Румунії і конституційного румунського права. Подібні приклади можна продовжувати.

Попри вкрай несприятливі обставини, український літературний процес у краї та в Чернівцях не припинявся. Ховаючись від недремного ока сигуранци, збирався в перші роки окупації в домі молодого поета М.Марфієвича таємний літературно-науковий гурток. Хоча й недовго та з частими білими плямами, позначеними тавром „конфісковано”, виходили в Чернівцях на початку 20-х років українські періодичні видання – **газета „Каменярі” (1921-1922)** і **журнал „Промінь” (1921-1923)**, які зіграли важливу роль у тодішньому літературному процесі. В „Каменярах” друкувалися твори Дмитра Макогона, Остапа Вільшини (Юрія Пентелейчука), Миколи Марфієвича, Івана Бордейного (О.Задуми) та інших авторів. „Промінь” поряд з творами цих літераторів відводив місце для поезій Дмитра Загула, який опинився на підрадянській Україні, та його побратима Павла Тичини, а також для публікацій тих буковинців, що відійшли у вічність (Ю.Федьковича, С.Воробкевича, Д.Харов’юка). Починаючи від 1922 р., видавалася як додаток до журналу „Бібліотека „Променя”, в першому випуску якої побачила світ збірка матеріалів, присвячена 35-річчю літературної діяльності Ольги Кобилянської, а в другому – книжка новел і нарисів письменниці „Снитися” (Чернівці, 1922).

У кінці 20-х і в 30-х роках ХХ ст. багато прислужилися українському літературному процесові на Буковині, та й не тільки йому, такі чернівецькі періодичні видання, як щоденна **газета „Час”**

(1928-1940) і літературний та громадсько-політичний **місячник „Самостійна думка” (1931-1937)**.

Будучи передусім громадсько-політичним виданням, щоденник „Час” надзвичайно щедро відводив площу для літературних публікацій, надто національно-патріотичного змісту, пов’язаних, зокрема, з героїкою і трагедією національно-визвольних змагань 1917-1921 років та з глибокою історією України (зокрема, в 1930-х роках із номера в номер друкувалася повість Івана Нечужа-Левицького „Гетьман Іван Виговський”). У вересні-жовтні 1933 р. щоденник „Час” відвів мемуарам В.Сімовича про перебування Лесі Українки на Буковині аж двадцять своїх чисел. У тому ж, 1933 р., він опублікував спогади С.Смаль-Стоцького про І.Франка, а в 1937 р. – про В.Стефаніка. Не раз передруковувалися тут твори цих та інших українських класиків, вміщалися матеріали до їхніх ювілейних дат. З письменників підрадянської України найчастіше фігурував у газеті Остап Вишня як майстер уїдливих гуморесок, що дотепно викривали болячки недолугих соціалістичних експериментів.

Вельми солідною була перекладацька рубрика щоденника „Час”. Тут, зокрема, було опубліковано в українській інтерпретації С.Лакусти працю румунського дослідника Константина Доброджану-Гері „Тарас Шевченко” (1930.– Ч.427-429). Щоденник відводив місце для перекладних оповідань норвежця Б’єрнстєрне Б’єрнсона та американця О.Генрі, для повісті англійця Ред’ярда Кіплінга „Котука” та інших творів знаменитих зарубіжних авторів. До речі, це було продовженням доброї чернівецької традиції попередніх десятиліть, зокрема 20-х років, коли вже згадуваний Остап Вільшина надрукував у місті над Прутом два поетичні переспіви з видатного бенгальського майстра, лауреата Нобелівської премії Рабіндраната Тагора („Баядера”, „Поет”) і написану за Рене Мораксом, представником романдської літератури, твореної французькою мовою, високомайстерну „Пісню орача”.

Зрозуміло, що найбільше місця у щоденнику „Час” відводилося оригінальній творчості чернівецьких і пов’язаних з містом літераторів. Його сторінки зберегли низку новел К.Ластівки, в тому

Юрій Федькович

Сидір Воробкевич

Осип Маковей

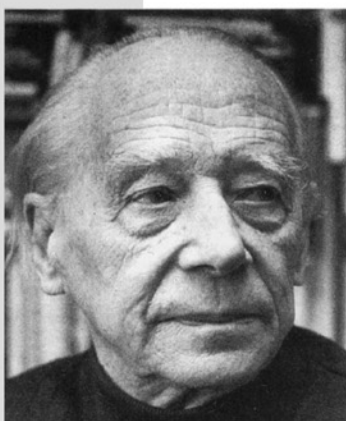
Міхай Емінеску

Ольга Кобилянська та Лєся Українка

Пауль Целан

Георгій Дроздовський

Роза Ауспендер

Еміль Францоз

Василь Сімович

Ірина Вільде

Остап Вільшина

Володимир Бабляк

Михайло Івасюк

Ч. Айтматов та О. Гончар серед студентів Чернівецького університету. 1971 р.

О.С. Романець (справа)
з Іриною Вільде
та Дмитром Косариком
(Чернівці, 60-ті роки
XX ст.)

Микола Бакай

Анатолій Добрянський

Д. Павличко серед студентів Чернівецького
університету. 1962 рік

Роман Андріяшик

Тамара Севернюк

Марія Матіос

Віра Китайгородська

Андрій Кушніренко та Богдан Мельничук

Михайло Ткач

Василь Васкан

Віталій Колодій

Херсонські літератори в Чернівцях. Березень 1962 року

Дні літератури "Червоні зорі" в Чернівцях. 28 червня 1985 р.

числі „Ілашеву теличку” (1934), в якій відчуваються водночас дві високі школи – і В. Стефаніка (в розкритті трагізму селянського життя за умов поневолення окупаційною владою), і М. Коцюбинського (у змалюванні тонкощів дитячої психології). Впродовж січня-лютого 1937 р. в „Часі” з’явилася повість Т. Галіпа, який тоді перебував на еміграції, „Панки і підпанки” – з життя підчернівецького села початку ХХ ст. і частково – „великого університетського міста”, за яким угадується Відень. Серед інших проблем тут ідеться про нестримний потяг українців до „кочування, козакування, чумакування”, тобто до еміграції в чужі краї, внаслідок чого вони можуть втратити свою рідну землю (її „обсядуть інші і вже лишаться там”).

Чималі заслуги „Часу” в підтримці молодих талантів, зокрема поета Ореста Масикевича (1911-1980) та прозаїка Ірини Вільде (1907-1982). Уродженка Чернівців, дочка Д. Макогона опублікувала в газеті низку статей, новел і фрагмент знаменитого в майбутньому роману „Повнолітні діти”, в якому розкрито життя чернівецьких гімназистів, проспівано гімн містові над Прутом, як-от у цьому місці:

„З сизих лісів Цецена долітає ласкавий легіт [...]

Звідси, мов з літака, видно ціле Монастирисько, з його рясними садами, з кукурудзою в обдертій від вітру і граду одежині, з хатками, що мають низькі віконця.

Видно ще дальше, ще більше. Виписані, як буковинські скорци, верхи митрополії [резиденції. – Ред.], вежу ратуші на довгій шиї... Парк... І всюди зелень, зелень, зелень. Не місто, а сад, що аж мерехтить у повітрі від тієї зелені, яка вже де-неде ніжно переходить у червоне золото.

– Ох, які ж гарні наші Чернівці! – в захоплені схищує Дарка руки” [4, с.81].

Щодо „Самостійної думки”, то це, за оцінкою „Енциклопедії українознавства”, – „один з кращих літ[ературних] журн[алів] свого часу, що спричинився до духовного виховання буковинців” [9, с.2702]. Редагував його Сильвестр Никорович, при найдіяльнішій участі Олега Ольжича, талановитого поета і публіциста, який керував літературно-мистецьким відділом часопису. О. Ольжич не раз бував у Чернівцях, на матеріалі археологічних

розкопок у недалекому від міста селі написав і видав у 1937 р. солідну наукову монографію „Шипинці – мистецтво і зняряддя неолітичного селища”. А в „Самостійній думці” публікував літературно-критичні статті („Голод і сучасна українська література” – 1934, кн.2; „Василь Мисик – 1936, кн.1-2; „Дмитро Фальківський – 1936, кн.4; „Войовничка неокласика” – 1935, кн.9-10) та поезії, зокрема „Зимовник” (1935, кн.1) з образом учасника національно-визвольних змагань – булавного Української галицької армії, який повернувся в село, „тричі ранений”, „женився, поставив хату”, аби продовжити справу і своїх полеглих побратимів, і тих, хто боровся за Україну три століття тому:

Але вчуйся: Кодак гуркоче,

Солоницею віє вітер.

Стільки хлопців кличуть: Богдане.

Доростають козацькі діти [25, с.1].

Вихованню національно-патріотичних почуттів сприяли публікації в журналі пера Уласа Самчука, Михайла Мухина, Остапа Грицяя, Василя Сімовича, Степана Смаль-Стоцького, Корнила Ластівки, Сидонії Никорович, яка ще до Першої світової війни друкувала оповідання і повісті з життя буковинського села в „Літературно-науковому віснику”, Івана Бордейного (О.Задуми) та інших.

Додатками до „Самостійної думки” виходили „Самостійна думка української матері” та „Державно-творча трибуна України” (1931-1932), які редагувала Сидонія Никорович (1888-1957).

З усіма трьома виданнями яскраво вираженого національно-патріотичного спрямування активно співпрацювала **Ольга Кобилянська**, друкуючи не тільки суто художні („Чудо”, „Може...”), а й публіцистичні та мемуарні твори („До українського громадянства!”, „Думки-спомини про Миколу Євшана”, „Дискусія”).

Як і в попередні десятиліття, Ольга Кобилянська залишалася в міжвоєнний період центральною постаттю українського літературного життя в Чернівцях. Тут вона створила в цей період, крім згаданих, такі шедеври малої прози, як „Василка” (1922), „Вовчиха” (1923), „Пресвята Богородице, помилуй нас!” (1927), „Московський гвер” (1928), „Путіфара” (1931) та ін., тут з-під її пера вийшли дві автобіографії (1921-1922 і 1927), спомини про

Софію Окуневську-Морачевську (1926), Василя Стефаника (1931) і Христю Алчевську (1933), статті „Лист [...] до українців в Америці” (1924) і „Про Толстого” (1930), а найголовніше, що в місті над Прутом вона написала в 20-ті, а в 30-ті роки допрацювала та видала двотомником у Львові (1936) роман „Апостол черні” – твір, що, за словами авторки, „має багато психології в собі і патріотизму”, твір, в якому виявилась виразно тверда національна позиція письменниці, безкомпромісна апологетизація української національної ідеї, особливо через образ головного героя – отця Захарія, наділеного високими громадянськими і моральними чеснотами. А в Чернівцях у ці ж роки з’явилася нова збірка оповідань О.Кобилянської „Але Господь мовчить...” (1927) та перевидання „В неділю рано зілля копала...” (1928).

Дуже масштабно було відзначено в місті над Прутом ювілейну дату, пов’язану з письменницею, в грудні 1927 р., про що зберегла відомості книга: „Ольга Кобилянська: Альманах у пам’ятку її сорокалітньої письменницької діяльності (1987-1927)”. Зладив др. Лев Когут. – Накладом ювілейного комітету в Чернівцях. – [1928]. – 312 с.). Завдяки цій книзі маємо змогу скласти уявлення про труднощі з підготовкою та проведенням „обходів”, і про їх небувалий розмах та величезну вагу для консолідації української людності всього світу.

Спеціальний комітет, який діяв у Чернівцях, зіткнувся з великими перепонами. Велелюдне святкування, намічене ним на 27 листопада 1927 р., тобто на день народження письменниці, було заборонене румунськими властями буквально в останній момент. З трудом вдалося домогтися його перенесення на 18 грудня. Але той день, як свідчить книжка, „приніс зі собою сильні морози й сніжницю; вони відтяли Чернівці від провінції так, що багато заповіджених гостей не могли прибути на свято” [24, с.69]. І все ж, незважаючи ні на що, воно, як наголошується в альманасі, „минуло серед великої урочистости, при надзвичайній піднесеності духа. З лиць щасливих учасників такого рідкого в українській літературі ювілея пробивається бодрість, бо ж черновецьке свято перетворилося в загальнонаціональне свято. На це вказує широка участь в нім всеї України” [24, с.75].

Як зазначено в книзі, „через неможливість ввозу на Буковину якого-небудь друкованого українського слова можемо подати тут облік лишень тих свят, про відбуття котрих ми могли випадково довідатися” [24, с.85]. І все ж, попри це, зафіксовані в альманасі „ювілейні обходи” не можуть не вражати. З них видно, що урочисті зібрання, літературні вечори і концерти на честь О.Кобилянської відбулися тоді майже в сорока населених пунктах Європи і Північної Америки. Славетну письменницю вшановували не тільки на західноукраїнських землях і на Великій Україні, а й у Празі, Кракові, Бухаресті, Відні, Парижі, в містах Канади і США.

А листовних віншувань і телеграм надійшло більше трьохсот, під багатьма було по кілька десятків підписів. О.Кобилянську вітали товариства, організації, установи, окремі шанувальники майже із ста міст і сіл Буковини, Галичини, Волині, Закарпаття, радянської України, а також із 22 міст Заходу – Варшави, Белграда, Відня, Берліна, Брюсселя, Парижа, Льєжа, Філадельфії, Детройта, Вегревіля... При тому вітали люди різних станів, належні до різних політичних організацій і партій – від „Союзу націоналістичної молоді” до КП(б)У.

Знаючи постійного тиску від окупаційної влади, учасники українського літературного процесу Чернівців не були позбавлені іноді й **толерантного ставлення** до себе, до своєї мови, фольклору й письменства з боку окремих румунських колег – літераторів і науковців.

Скажімо, Михайло Івасюк (1917-1995), котрий дебютував на сторінках дитячого журналу „Українська ластівка” в 1934 р. поезією „Розкажу тобі казку”, в якій були рядки про „Дніпр старий, ревучий Та Вкраїну нещасливу”, надихані і Тарасом Шевченком, і тими розмовами про трагічну долю великого народу по обидва боки Дністра, що велися в його родині та в усьому Кіцмані, згадував пізніше про свого гімназійного товариша, поета **Ніколає Теуту**, його захоплення збіркою Павла Тичини „Сонячні кларнети”, з якої робив переклади румунською мовою.

Інший приклад доброзичливого ставлення до українців пов’язаний з іменем **Григоре Нандриша (1895-1968)**, що народився в підчернівецькому селі Магала, був професором Чернівецької українсь-

кої гімназії (1924-1925), а в 1925-1940 рр. вів курс славистики в Чернівецькому університеті. Опублікував праці „Відносини між Молдовою і Україною у відображенні українського фольклору”, „Мовна спільність слов'янських народів”, „Про видання слов'яно-румунських документів” та ін. Толерантне ставлення до буковинських українців, їх мови, традицій та культури було не до вподоби румунізаторам. „І. Ністор, наприклад, – писав О. Романець, – намовляв вченого відмовитися від славистичних досліджень і спеціалізуватися в індоєвропейістиці. У листі від 5 травня 1925 р. Гр. Нандриш категорично відмовився від цієї пропозиції, висловивши своє кредо: „Продовжую бути переконаним, що з практичної точки зору ми маємо більшу потребу в славістах, якомога і численніших, і найкращих, щоб можна було охопити увесь обширний простір, такий багатогранний і такий важливий для нашої культури і нашої держави” [3, с.22].

Відхід Чернівців і всієї Північної Буковини під владу румунського короля спричинився до інших процесів у літературному житті міста й краю. Про один з них пише сучасний український літературознавець-германіст Петро Рихло, упорядник книги „Загублена арфа: Антологія німецькомовної поезії Буковини” (Чернівці: Золоті литаври, 2002). Після розпаду в 1918 р. Австро-Угорщини і захоплення Північної Буковини Румунією, зазначає він, почалася інтенсивна румунізація краю, а з нею і витіснення німецької мови з усіх найважливіших сфер життя. Тоді, за нових обставин, у Чернівцях і в краї з'явилося ціле гроно молодих талантів, які швидко модернізують **німецьку літературу**, яка до того мала, за дослідником, „чітко виражений провінційний характер” і „середній рівень”, модернізують, увійшовши в контакт, а згодом і в резонанс із домінуючими тенденціями культури інших західноєвропейських країн, насамперед Австрії та Німеччини. І цікаво, що творцями модернізованої німецькомовної літератури стають не місцеві німецькі поселенці, а вихідці з асимільованих єврейських родин, чиї прадіди переселилися свого часу за лояльного до євреїв цісаря Йосифа II, на Буковину й осіли тут, виховуючи своїх дітей „в дусі німецько-єврейського симбіозу”. З цього стану й вийшли, головним чином, німецько-єврейські поети Буковини, виховані на високих взірцях

німецької класики та глибинних пластах єврейської культури, разом з тим не байдужі до імпульсів з боку українського та румунського фольклору й літератури. „За числом яскравих талантів, неповторністю творчих манер, розмаїтістю естетичних програм німецькомовну лірику Буковини міжвоєнного часу можна сміливо зарахувати до непересічних явищ європейської поезії” [11, с.15-17], – підкреслює П. Рихло і подає в антології (в оригіналі та у власному українському перекладі твори Альфреда Маргул-Шпербера, Георга Дроздовського, Рози Ауслендер, Клари Блум, Мозеса Розенкранца, Альфреда Кітнера та інших – усього 24 поетів, які вперше були надруковані в чернівецьких видавництвах, газетах, журналах та альманахах 20-30-х років ХХ ст. Серед цих творів чимало таких, що присвячені містові над Прутом, враження від якого живили уяву поетів і тоді, коли вони опинялися далеко від нього, як-от Альфред Гонг (1920-1981), який студіював перед війною у Чернівецькому університеті:

На Рінглац з 1918-го

двоголового цісарського орла

топтав кам'яний бик.

Коням фіякрів це було кізково-байдуже.

З ратуші звисав румунський триколон.

Збирачі податків брали бакиши

і розмовляли румунською. Решта

говорили на їдиші, по-українськи,

по-польськи та по-німецьки...

А ще був у Чернівцях, позаяк ви,

можливо, цього не знаєте,

університет, у яким на початку нового

семестру румунські студенти

героїчно

лупцювали єврейських [11, с.409].

Втім, євреї Чернівців творили в міжвоєнний період і своєю рідною **мовою їдиш**, друкуючи написане, зокрема, в газеті „Черновіцер блеттер” („Чернівецькі листки”), заснованій у грудні 1928 р., що проіснувала трохи більше дев'яти років (у квітні 1938 р. її закрав румунський фашистський уряд, який прийшов до влади). Редактор газети Шмуель Аба Сойфер охоче друкував на її сторінках байки Еліезера Штейнбарга, оповідання і повісті Мойше Альтмана та Йосифа Бурга, вірші Іцика Мангера, Кубі Воля й інших молодих тоді письменників.

менників. У місті функціонувало єврейське книговидання. Зокрема, тут з'явилася в 1932 р. збірка „Мешолім” Е.Штейнбарга, майстра байкарства й віршів для дитячого читача. А в 1939 р. видав першу свою прозову книжку „Над Черемошем” Й.Бург, котрий дебютував у літературі в 1934 р. оповіданням „На сплаві” з життя бокорашів (плотогонів).

Повертаючись до цитованого вище вірша А.Гонга „Топографія”, наведемо дещо з його заключної частини:

*Так воно більш-мени спокійно
тривало до 1940-го.
А тоді миролюбно на танках
з'явилися совести
і звільнили простори Північної Буковини.
Румуни тихо і церемонно
відступили у менші кордони.
Фольксдойчі відчули раптово
невтихаючу тугу за Райхом,
Євреї, вкорінені глибше, лишились.
(Одна половина згинула в Новосибірську,
друга небавом – у таборах Антонеску) [11, с.409].*

Сконденсована поетична характеристика передає добре складність часу, що бере відлік для Чернівців і всієї Північної Буковини **від кінця червня 1940 р.** З одного боку, тоді восторжествувала історична справедливість: іноземні зайди змушені були забратися з окупованої землі. Указом Раднаркому України від 13 серпня 1940 р. румунський університет у Чернівцях було перетворено на Університет з українською мовою викладання, в школах запанувала рідна мова, яка була вигнана звідти на довгих два з чимось десятиліття. З другого боку, невдовзі після приходу червоних зі Сходу потягнулися туди ешелони з національно свідомими, патріотично налаштованими, в першу чергу творчими буковинцями.

Рятуючись від **сибірів і соловків**, завбачливіші з них перед і з приходом „визволителів” подалися в протилежному напрямку – на Захід. Емігрував до Румунії Орест Масикевич, але й там (після багатьох перипетій воєнної пори) його наздогнала енкаведистська рука. Викраденого на вулиці Бухареста, поета засудили до 15 років. До 1949 р. він перебував у в'язницях Російської Федерації, відтак, до 1955 р., – в таборі „Озерлаг” у Середній Азії, після чого повернувся до Румунії. Інший букови-

нець, Корнило Ластівка, в 1941 р. емігрував до Відня. Іван Бурдейний (О.Задума) спершу опинився в Румунії, згодом – у Баварії та ще далі – в Австралії. Журналістку, перекладачку, діячку жіночого руху Ольгу Гузар (1888-1945) спочатку не чіпали, але з відновленням радянської влади на Буковині в 1944 р. її було заарештовано, засуджено за активну участь у роботі Організації українських націоналістів краю до позбавлення волі й доведено до смерті. Загалом спокійно перебув прихід „перших совітів” (1940-1941 рр.) Іларій Карбулицький, але 11 січня 1945 р. його ув'язнили, звинувативши в „антирадянсько-націоналістичній діяльності”, і засудили до позбавлення волі на вісім років (а насправді він карався в сталінських таборах майже десять літ – до березня 1954 р.).

З приходом радянської влади зазнали переслідування майстри інших літератур. Так, уродженця міста над Прутом Альфреда Гонга в 1940 р. було відраховано з Чернівецького університету, а його родину вислано в Сибір. Під час війни він карався в чернівецькому гетто, відтак – в одному з „трудових таборів” Трансністрії, а втікши звідти, жив у Бухаресті, та коли до влади в Румунії прийшли комуністи, подався до Відня, а відтак емігрував до США. Інша німецькомовна поетеса, Роза Ауслендер, зі вступом Червоної армії 1940 року в Чернівці була заарештована за підозрою в шпигунстві і три місяці провела у в'язниці, а в 1946 р., перебувши злигодні війни (зокрема, інтернування в чернівецькому гетто), виїжджає до США. До Пауля Целана радянська влада поставилася м'якше (його не відчислили з Чернівецького університету в 1940-1941 навч. р., а в 1944 р., після перерви, викликані війною, він продовжив тут навчання, одночасно працюючи перекладачем українських матеріалів газети „Радянська Буковина” для її румуномовного дубляжу), але все-таки в червні 1945 року він переселяється до Бухареста, а першу збірку віршів „Пісок із урн” видає 1948 року вже у Відні.

Радянська влада, розігравши по світах неабиякі літературні сили Чернівців, намагається врятувати становище шляхом відрядження до міста надійних, з її погляду, літераторів із Києва та Харкова. Влітку 1940 р. тут деякий час жив, працюючи в новоствореній газеті „Радянська Буковина”, виступаючи на літературних вечорах, зустрічаю-

чись із Ольгою Кобилянською, молодий, тоді 28-річний Андрій Малишко. Сторінки газети зберегли низку його публікацій – кореспонденцій, віршів, поетичних перекладів і навіть чимале оповідання „Михайло Няга”. На тривалий час був прикомандирований до міста і „прикріплений”, головним чином, до О.Кобилянської, Дмитро Косарик. Окрім них, певні літературні (і не тільки) доручення виконували Григорій Мізюн (він, попри воєнні роки, прожив у Чернівцях до кінця своїх днів у грудні 1963 р.), Олекса Носенко, Геннадій Брежньов, Іван Вирган та інші члени Спілки радянських письменників України, відряджені до міста над Прутом із Наддніпрянщини та Слобожанщини.

Вірна своїй методі повсюдного і повсякденного стеження за людьми, комуністична влада пильно наглядала і за письменниками, яких вона відібрала та прислала для утвердження її справи у визволені від румунських окупантів Чернівці. Не так давно громадськість краю довідалася, що одного з названих щойно письменників, І.Виргана, було заарештовано за доносом про його критичні висловлювання щодо негараздів у СРСР (в тому числі про голод 1932-1933 рр.) і 21 березня 1941 р. засуджено на 10 років позбавлення волі та на 5 років з обмеженням у правах після відбуття цієї кари. Колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР своїм рішенням від 26 квітня 1941 р. залишила скаргу письменника без задоволення, а вирок Чернівецького обласного суду – в силі [43]. І лише через 20 років, 13 жовтня 1961 р., Верховний суд УРСР скасував постанову Чернівецького облсуду від 21 березня 1941 р. за відсутністю складу злочину, реабілітувавши Івана Вергуна (Виргана).

Безпардонне стеження велося за письменниками, які прибували до Чернівців у короткотермінові відрядження, як це було, зокрема, з Олександром Довженком, що влітку 1940 р. гостював на Буковині разом із Миколою Бажаном, Олександром Корнійчуком та іншими членами представницької групи діячів української культури. Старший оперуповноважений 5 відділення 2 відділу ГУДБ лейтенант держбезпеки Чекалдікін доносив у секретному рапорті:

„...Багато уваги Довженко у своїх висловлюваннях приділив своїм враженням від поїздки у Буковину:

„Чернівці, – сказав він, – чудесне місто, культурне, приємне. Жити там – просто насолода. Будинок, в якому жив митрополит, настільки прекрасний, що подібного йому немає в Москві. Народові там, у Буковині, жилося набагато краще, ніж у нас. Коли в нас їдеш поїздом, то ніде не зустрінеш радісних облич, нарядного вбрання. Всюди вбогість, бідність, пригніченість. Я вважаю, що наш народ принижує та пригноблює те, що всі у нас одягнені в сірий бушлат (тобто монотонний одяг). А там усе барвисте, веселе, прismsне”. Довженко докладно описав наряди буковинських українців і продовжував: „На площі в Чернівцях – каруселі, всілякі наївні народні розваги. Так наші ідіоти негайно ж по приїзді вирішили забрати з площі карусель. Взагалі наші ведуть себе там погано; в Західній Україні нас зустрічали в минулому році зачудовано, а тепер ми довели до того, що там розгортається повстанський рух. Гуцулів виселяли з прикордонних районів, робили тисячі ляпсусів. Тепер те ж саме повторюють і в Буковині. Хапають без розбору людей – невинних і винних”.

Потім Довженко (продовжує лейтенант держбезпеки. – Ред.) дуже негативно охарактеризував цілий ряд партійних і радянських працівників Буковини і Західної України: „Ми туди несемо нашу грубість, неделікатність, некультурність. Відчуття таке, що ми не більш організована культура, більш низька... вони здивовано бачать, як при нас усе руйнується, як усі жадібно розкрадають речі і т. д.” [35].

Далі лейтенант держбезпеки писав про інші „гріхи” О.Довженка, зокрема наводив міркування про насаджуваний у СРСР догматизм мислення, внаслідок чого „людей відучили самостійно думати”, про злочинне знищення кращих полководців. Але в контексті нашої розмови особливо цінні наведені щойно свідчення про грубе втручання більшовицької влади в культуру краю, взяту в широкому розумінні.

Стосовно літератури думку великого кінорежисера і письменника можна конкретизувати багатьма прикладами. Чи не найпоказовіший з них – приписування О.Кобилянській авторства чотирьох десятків публіцистичних виступів 1940-1941 років апологетичного щодо більшовицького режиму змісту. Як переконливо довела сучасна дослідниця Ярослава Мельничук, ці виступи,

„приписувані О.Кобилянській, є фальсифікованими і їх не слід включати в подальші видання творів письменниці” [20, с.102]. Не обійшлося без фальсифікації і при відзначенні 77-ї річниці О.Кобилянської в листопаді 1940 року, афішованої як 55-ліття літературної діяльності письменниці. Насправді, в тому році виповнилося лише 53-ліття від початків творчості буковинки, а кругла чи напівкругла, дата мала бути в 1942 році.

Щодо діячів української літератури, загалом культури, більшовицька влада проводила політику подвійних стандартів. Скажімо, коли в травні 1941 р. минало 25 років од кончини Великого Каменяра, то на будинку по нинішній вулиці Шевченка, 55 у Чернівцях було встановлено меморіальну дошку з написом, що тут „в 1913 році мешкав видатний український письменник – демократ Іван Франко” (див.: Молодий буковинець. - 1982. - 7 квітня). Мешкав там, тобто проживав постійно, професор С.Смаль-Стоцький, а І.Франко зупинявся в нього на неповні два дні. Але ж до професора було прикладено тавро „українського буржуазного націоналіста, найлютішого ворога українського народу”, згадування про нього вважалося смертельним гріхом, і радянським функціонерам доводилося викручуватися, фальшувати дійсність.

За рік більшовицького володарювання в місті над Прутом було видано кілька книжечок єврейських авторів („Світлі доріжки” Риви Балясної, „Отрута” Йосипа Бурга), стільки ж українських брошур та двоє чисел альманаху „Вільна Буковина”, які оприлюднювали здебільшого твори членів Чернівецького літературного об’єднання, створеного влітку 1940 р. Переважно ж молоді автори друкувалися в трьох обласних („Радянська Буковина”, „Комсомолец Буковини” та „Адверул болшевик”) і низці районних газет.

Надто скромні можливості для публікування мали чернівецькі літератори **в перші повосінні десятиліття**, коли з періодичних видань виходили „Радянська Буковина” та її румуномовний дублікат (був іще „журнал” „Блокнот агітатора”, але художніх творів він не вміщав). Великою рідкістю була поява літературно-художніх альманахів. Власне, до двох уже згаданих додалося в 40-ві роки лише два – „Буковинський Кобзар” (1944) і „Сонце над Карпатами” (1945). Перший з них був те-

матичним – присвячувався 110 роковинам від дня народження Юрія Федьковича і включав твори різних жанрів: поему Павла Тичини „Федькович у повстанця Кобилиці”, поезію Андрія Малишка „Федьковичу”, триптих „На землі буковинській” і вірш „Федькович на чужині” Віталія Петльованого, поезію Петра Василенка (тоді студента Чернівецького університету) „Співцеві Буковини”, нарис Володимира Бабляка „Гомін великої могили” та оповідання Олександра Гуторовича „Людина-пісня”, статті Осипа Маковея („Рідні сторони Федьковича”), Івана Василаска („Федькович – редактор „Буковини”) та ін.

Після згаданих збірників у чернівецькому альманаховиданні настала майже десятирічна перерва, яка минулася з виходом у Закарпатському книжково-журнальному видавництві **збірника „Радянська Буковина”** (1954), що мав підзаголовок: „Літературний альманах Чернівецького літоб’єднання”. Найбільше місця в ньому (мало не половину обсягу) було відведено чотириактній п’єсі з життя буковинських текстильників „Ярослава” пера Зиновія Прокопенка (1918-1952), популярного тоді драматурга (його твори йшли не тільки в Чернівецькому, а й у Львівському театрі імені Марії Заньковецької), одного з небагатьох тоді в місті над Прутом членів Спілки письменників, який по війні віддав багато сил для налагодження роботи обласного літературного об’єднання.

Перший випуск альманаху „Радянська Буковина” відкривався трьома віршами Параски Амбросій, яка дебютувала в чернівецькій пресі ще перед війною та мала на той час видрукувану в Києві трьома виданнями (одне в перекладі російською мовою) збірку „Буковинські співанки” (1950,1951).

Поетичний відділ альманаху містив також добірку поезій Михайла Ткача, Йосипа Курлата (тодішнього керівника літоб’єднання), Віри Григоренко (очолювала об’єднання перед Й.Курлатом), окремі вірші Степана Будного, Анатолія Добровича, Леонарда Кондрашенка та Івана Кутеня. З творами малої прози виступали: Борис Гончаренко та Михайло Копиленко, Іван Сосновський, Іван Фостій, зі статтями – А.Куліш („Федькович і російська література ХІХ століття”) та О.Губар („Народна поетеса Параска Амбросій”).

Наступні випуски альманаху „Радянська Буковина” (а він виходив щороку – аж до 1960-го включно) друкувалися вже у Чернівцях. А перестали його випускати у зв’язку з постановою ЦК КПРС від 1 жовтня 1959 р. „Про літературно-художні альманахи”, де констатовалося, що „видання альманахів (у СРСР їх виходило тоді 122. – Ред.) приносить великі збитки” та ухвалювалося першим пунктом: „Визнати недоцільним подальший випуск тих літературно-художніх альманахів, які систематично не розповсюджуються і є нерентабельними” [39, с.311]. Можливо, й альманах „Радянська Буковина” був фінансово збитковим, але вихід його, попри „соцреалістичне” зафарблення низки матеріалів, окупився пожвавленням літературного життя в Чернівцях і в усьому краї. Завдяки публікаціям у наступних після дебютного випусках альманаху зміцнили свої позиції в літературі **М.Ткач, Й.Курлат, Л.Кондрашенко, Б.Гончаренко, С.Будний**. Оприлюднення фрагменту „Чуєш, брате мій” у випуску збірника за 1957 рік відкрило **М.Івасюкові** шлях до надрукування через кілька літ по тому „повнометражного” тексту роману „Червоні троянди” та низки інших його творів з життя буковинського люду в 30-ті – на початку 40-х років ХХ ст. Перед приходом до всеукраїнського читача окремою книгою апробувалися в альманасі „Радянська Буковина” розділи роману **В.Бабляка** „Вишневий сад”. Почали здобувати тут літературні імена поети **Дем’ян Григорац, Віталій Демченко, Анатолій Добрянський, Віктор Зубар, Віктор Кушнір, Богдан Мельничук**, прозаїки **Антон Комарницький і Георгій Синельников**, драматург **Степан Снігур**, велика група літературознавців і критиків, починаючи від **Василя Лесина** і закінчуючи його студентом **Віктором Косяченком**. Праці філологів університету склали основу альманаху 1956 року, присвяченого сторіччю від дня народження Івана Франка. В наступному за ним збірнику (1957) з’явилися добірки забутих творів Володимира Кобилянського та Миколи Марфієвича, підготовлені й супроводжені статтею філологів Олексі Романця та Федора Погребенника. З літературно-критичними оглядами, рецензіями на книги, пов’язані з Буковиною, виступали, крім щойно згаданих авторів, Ан-

геліна Коржупова, Леонід Чернець, Олександр Пулинець, Григорій Сінченко, Всеволод Пасічний, Никифор Томашук, Олександр Губар, Дем’ян Григорац. Питання розвитку суміжних з літературою мистецтв – образотворчого, театрального, музичного, висвітлювали на сторінках альманаху Олександр Крицевий, Борис Купневський, Ольга Бикова, Ростислав Пилипчук, Григорій Шевчук.

Щодо **книговидання** в місті над Прутом, то воно впродовж кількох повоєнних десятиліть фактично зійшло нанівець. Тільки через 12 літ по закінченні битви з фашизмом, у 1957 році, у Чернівцях з’явилася перша солідна книга „Буковина в піснях”, словесний матеріал якої впорядкували Григорій Сінченко, Всеволод Пасічний та Олександр Романець, нотний – Григорій Шевчук, вступну статтю написали О.Романець і Г.Сінченко, а загальну редакцію здійснив проф. Роман Волков. Книга містила понад сто творів і, по суті, вперше подавала так широко пісенні надбання краю. В тому ж, 1957 р., в Чернівцях вийшла скромніша від згаданої книжечка „Самодіяльна естрада” – „репертуальний збірник на допомогу агіткультбригадам та гурткам художньої самодіяльності”, як значилося в підзаголовкові. Прикметною особливістю видання було те, що в ньому поряд з україно-російськомовними творами різних жанрів містилися пісні та гумористичні вірші румунською мовою; автором останніх був поет Василь Левицький.

У 1959 р. в університетському видавництві Чернівців вийшла навіть авторська поетична збірка „Розквітай, мій краю!” – дебют тодішнього 22-літнього випускника Богдана Мельничука, складена з розділів про рідне авторові Покуття і працю чернівецьких студентів на збиранні цілинного врожаю. Оскільки художня література не належала до профілю видавництва, то причетні до випуску книжки заробили догани. Але в читачів і навіть відомих письменників вона мала успіх. Павло Усенко, привітавши її вихід, зазначив, що цикл „В степу за Ішимом” – „це вже якийсь вклад (тематично) в нашу поезію; хай маленька, але сторінка подвигу нашого сьгоднішнього юнацтва” [33, с.170]. Втім, у кінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. університетське видавництво дало путівку в світ і кільком „профільним”, науково-критичним

книгам. Серед них – збірники статей і матеріалів „Юрій Федькович” та „Ольга Кобилянська” (обидва – 1958 р.) і збірник оглядів та рецензій „Цвіт культури розвивається (Літературне життя Буковини за роки Радянської влади)” (1961).

У той час вийшло й кілька книг чернівецьких авторів поза межами міста над Прутом. У Києві побачив світ упорядкований О.Романцем і Ф.Погребенником, зі вступною статтю А.Коржупової, солідний том „Письменники Буковини початку ХХ століття” (1958), що відкривав перед всеукраїнським читачем творчість фактично забутих тоді авторів – Івана Діброва, Данила Харов’юка, Івана Синюка, Дмитра Макогона, Володимира Кобилянського і Миколи Марфієвича. Тоді ж у Києві з’явилася книга Євгенії Ярошинської „Вибрані твори” (упорядкування та вступна стаття А.Коржупової). У Львові В.Лесин та О.Романець видали книги Дмитра Осічного „Де шум потоків і смек” (1957) й Івана Михайлюка „Колоски” (1959), а О.Романець – ще й „Вибрані оповідання” (1959) Дмитра Макогона.

У другій половині 50-х років ХХ ст. побачила світ і низка першодруків чернівецьких авторів. В Ужгороді – повість Георгія Синельникова „Друзья-товарищи” (1956), у Львові – збірка нарисів Миколи Бурбака „Сестри” (1959) (у 1952 р. вийшла в Києві його нарисова повість „Щастя Марії Микитей”), у київських видавництвах – поетичні збірки Михайла Ткача „Йдемо на верховини” (1956) і „На перевалі” (1957), Параски Амбросій „На сонячній дорозі” (1957), Віри Григоренко „Гірський подих” (1958), Віктора Зубаря „Пагіня” (1959), збірка оповідань „З пісень життя” і перша книга роману Володимира Бабляка „Вишневий сад” (обидві – 1958 р.), прозова збірка (повість, оповідання, нариси) Бориса Гончаренка „Твоя школа” (1957), літературний портрет Олександра Губаря „Павло Тичина” (1958), у Кишиневі – збірка Василя Левицького „Вірші” (1959), в Москві – книжка оповідань Мойше Альтмана „Коріння” (1959).

Пожвавлення в книговидаванні, вихід п’яти чисел альманаху „Радянська Буковина”, позитивно оцінених у столичній періодиці, підготували ґрунт для відкриття в Чернівцях **обласної письменниць-**

кої організації. Сталося це в другій половині 1958 року. Спочатку, 6 серпня, в приміщенні Будинку народної творчості відбулися організаційні збори членів Спілки письменників і найактивніших учасників обласного літературного об’єднання, на них виступали: за дорученням правління Спілки – київський гість В.Д.Марченко, завідуючий відділом агітації і пропаганди обкому КП України Н.Й.Сирота й група чернівецьких літераторів. Фундаторами десятої в республіці обласної письменницької організації стали (за алфавітом): Мойсей Альтман, Параска Амбросій, Григорій Блоштейн, Микола Бурбак, Олександр Губар, Василь Лесин, Хаїм Меламуд, Григорій Мізюн, Георгій Синельников, Михайло Ткач. Відповідальним секретарем Чернівецької філії Спілки письменників України обрали М.Ткача. Створено було також клуб письменників. У наступні роки організацію поповнили: молдавський поет Василь Левицький (1959), українські прозаїки Володимир Бабляк (1960), Борис Гончаренко (1961) і Михайло Івасюк (1962), драматург Маргарита Андрієвич (1962), поет Віктор Зубар (1962), перекладач Іван Кушнірик (1965). Впродовж другої половини 60-х і в 70-ті роки минулого століття до буковинського письменницького осередку влилося ще одинадцять професійних літераторів: у 1966-му – прозаїк Роман Андріяшик, у 1969-му – поети Віталій Колодій, Василь Фольварочний й Іон Кілару та літературний критик Віктор Косяченко, відтак, у 1970-х, – поети Микола Палагута (1973), Віталій Демченко (1974), Галина Тарасюк (1977) і Тамара Севернюк (1978), поет і перекладач Мірча Лютик (1978), драматург і прозаїк Анатолій Крим (1980). Плідними щодо поповнення організації виявилися й 80-ті роки ХХ ст., коли членами Спілки письменників стали такі літератори: поет і критик та літературознавець Богдан Мельничук (1983), прозаїк і драматург Василь Мельник та поет Микола Бучко (обидва – 1984), поетеса (пізніше – й прозаїк) Марія Матіос, поет Іліє Тудор Зегря (обоє – 1986), прозаїк Йосип Бург (1987), поети Борис Бунчук і Василь Терицану (обидва – 1988), поет і прозаїк Мирослав Лазарук (1989), поет і літературознавець Володимир Вознюк, поет Микола Рачук (обидва – 1990). У 1988 р. було поновлено в Спілці поета

Петра Палія. Попри відчутні фізичні втрати, Чернівецька письменницька організація під кінець 1980-х років сягнула понад трьох десятків активних творчих пер, тобто стільки, скільки мали тоді у своєму складі письменницькі осередки трьох сусідніх областей – Івано-Франківської, Тернопільської та Хмельницької, разом узятих. Цим організація завдячувала передусім тодішньому своєму керівникові В.Фольварочному.

Кількісне зростання організації йшло в парі з якісним. Упродовж 1960-1980-х років з'явилися сотні публікацій пера чернівецьких авторів, які привернули увагу читачів не тільки міста над Прутом та всього буковинського краю. Піднесене на крилах мелодій, залунало по всій Україні та далеко за її кордонами пісенне слово **М.Ткача** („Марічка”, „Ясени”, „Сніг на зеленому листі” та низка інших). У 1973 р. виходець із Бессарабщини, в той час уже киянин удостоївся найвищої літературно-мистецької відзнаки України – Шевченківської премії. Щоправда, не за тексти пісень, а за сценарій повнометражного кольорового документального кінофільму „Радянська Україна”. В ті ж часи було відзначено цією ж премією документальну кінострічку „Командарми індустрії”, сценарій якої написав тодішній киянин, а до того впродовж не одного року чернівчанин Антон Комарницький, який, до речі, створив у місті над Прутом високомайстерну нарисову книжку „Мова землі” (1961).

У жанрах оповідання та роману потужно працював у 60-ті роки В.Бабляк, який видав тоді книги малої прози „Літопис горбатой ниви” (1961) та „Дорога до любові” (1964), роман – трилогію „Вишневий сад” (1952-1962) і „роман у земляцьких бувальцях” „Жванчик”(1967-1970). Восьмитомна академічна „Історія української літератури” відводить трилогії „особливе місце серед сільської прози за тематикою і стильовою манерою” [13, с.366], підкреслює, що вона – „одна з вдалих спроб глибшого розкриття життя села, в даному разі – західноукраїнського, в повоєнний період” [13, с.367]. Зрозуміло, що з висоти сьогодення дня не все в трилогії задовольняє, але має безперечну рацію видатний сучасний прозаїк Юрій Мушкетик, коли пише, що її „треба перечитувати”, як і тоді, коли називає Баблякові новели „прекрасними” [21, с.1].

Незвичайний резонанс і в Україні, і за її межами викликав роман Романа Андріяшика, тоді чернівчанина, „Люди зі страху” (1966), побудований на матеріалі подій 1918-1920 рр. у сусідній Галичині. Твір молодого письменника „помітно розширює ідейно-художні обрії нашої літератури”, – захоплювався один авторитетний критик. Книга стала „чи не найцікавішим явищем у нашій великій прозі цього року”, – вторив йому другий. Шукання головного героя роману „нагадують за глибиною художнього зображення „ходіння по муках”, які випали на долю героїв Олексія Толстого”, – проводив аналогію третій. Роман взялися перекладати в Москві російською мовою, а у варшавському журналі „Przyjazn” (жовтень 1966 року) з'явилася стаття Флоріана Неуважного, якому Прокіп Повсюда, головний герой Андріяшикового твору, нагадував Григорія Мелехова з „Тихого Дону”, і який робив висновок: „Зріла, мужня, відчайдушна й ошадна в засобах – така ця книжка!”

Після відходу у вічність В.Бабляка та переїзду до Києва Р.Андріяшика роль першої скрипки у творенні української прози в Чернівцях заслужено перебирає до своїх рук М.Івасюк, який у 70-80-х роках „дійшов свого зросту і сили”. Це засвідчили твори з життя Буковини кінця 30-х – початку 40-х років минулого століття – новаторський роман у новелах „Вирок” (журнальна публікація – 1975-й, окрема книга – 1977-й рік) і роман „Серце не камінь” (1978), звернуті до життя Буковини кінця 30-х – початку 40-х років ХХ ст., а надто історичні романи „Балада про вершника на білому коні” (1980) та „Лицарі великої любові ” (1987) з далекої минувшини краю – другої половини ХVІІ ст. В історичній дилогії письменник розгорнув широку панораму героїчної боротьби буковинців за кращу долю і реабілітував народного ватажка Мирона Дитинку, показавши, що це був не „розбійник”, як твердили декотрі молдавські літописці, а достеменний лицар з благородними і високими пориваннями, великий і в любові до рідної землі, і в коханні до прекрасної подруги Артемії. Дилогію прихильно сприйнято як в Україні, так і за її межами. Досить сказати, що „Балада про вершника на білому коні” невдовзі після появи мовою

оригіналу побачила світ у російському перекладі в Москві (разом з „Вироком”, названим у публікації 1984 року „Приговор сыну Заратустры”), що про неї захоплено писали в Канаді („українська література збагатилася прекрасним романом”), причому в українських виданнях різної політичної орієнтації.

1960-1980-ті роки в Чернівцях позначені й певними здобутками на терені **літературної критики та літературознавства**. Першою спробою узагальнення літературного процесу в краї впродовж кількох десятиліть (20-30-ті, а надто 40-ві – перша половина 60-х років ХХ ст.) стала видана 1966 року в Києві колективна монографія „Літературна Буковина” пера Олександра Губаря, Степана Дігтяря, Олекси Романця та Леоніда Чернеця. Свого часу ця праця успішно виконувала щойно названу місію, однак нині виразніше проступають її вади – класовий підхід до характеристики літературних явищ дорадянського часу („давали волю своїй антирадянській злобі фашисткуючі геродоти”) та засоціологізованість у висвітленні літературного життя після 1940 року. Тривкішу роль судилося зіграти книзі Василя Лесина та Олександра Пулиця „Словник літературознавчих термінів”, яка вийшла в Києві трьома виданнями – в 1961-му, 1965-му й 1971-му роках, і на багато десятиліть стала настільною для викладачів, учителів, студентів та учнів усієї України. Вихід „Словника...” привітав авторитетний московський журнал „Вопросы литературы”. Автор аналогічної білоруської праці, виданої в Мінську, В.П.Рагойша називає книгу в числі кількох найавторитетніших джерел, що послужили для нього „взірцем науково-методологічного і методичного принципів укладання матеріалу, тлумачення окремих термінів” [32, с.6]. Як про кваліфіковано укладену „літературну енциклопедію в мініатюрі” відгукнувся про „Словник...” орган Польської Академії наук і Комітету слов’язнавства „Slavia orientalis”. Матеріалами праці В.Лесина та О.Пулиця скористалися автор виданої в Канаді „Теорії літератури” (Торонто, 1984) Іван Безпечний та автор – укладач двотомної „Енциклопедії літературознавства” (Київ, 2007) Юрій Ковалів.

Паралельно зі згаданими виходять інші книги, підготовлені чернівецькими літературознавцями.

В.Лесин разом із О.Романцем публікує в Києві том С.Воробкевича „Вибрані поезії” (1964), а О.Романець у співпраці з О.Деєм – „Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича” (1968). А ще В.Лесин видає том В.Стефаніка „Твори” (1964), літературний портрет „Лесь Мартович” (1963), монографії „Творчість Василя Стефаніка” (1965), „Василь Стефанік – майстер новели” (1970) та ін.

Заявляють про себе на всеукраїнському рівні учні В.Лесина: В.Косяченко – впорядкованою ним антологією „Українська радянська байка” (1966) й літературно – критичним нарисом під тією ж назвою (1972), збіркою статей „Любов’ю окрилений сміх” (1985), антологіями „Українська байка” (1983; у співавторстві) та „Українська співомовка” (1986), Анатолій Добрянський – підготовленою ним антологією „Український сонет” (1976); Богдан Мельничук – літературно – критичним нарисом „Драматична поема як жанр” (1981). Добрий розголос здобули колективні збірники „Ольга Кобилянська” (1963) і „Творчість Ольги Кобилянської у контексті української та світової літератури (до 125-річчя з дня народження письменниці)” (1988).

З іномовних чернівецьких літераторів найбільшої популярності зажили в цей час румунський лірик і гуморист **Василь Левицький (1921-1997)**, автор низки книжок, одна з яких „Признання” побачила світ у Києві в українському перекладі Андрія М’ястківського, а також російський дитячий поет **Микола Палагута (1930-1988)**, за життя якого вийшло два десятки його збірок загальним накладом у кілька мільйонів примірників, а найкращі його твори включено до книги „Веселка: Антологія русскої советскої детскої літератури на Україні” (Київ, 1988) та до однієї з антологій світової поезії для дітей, виданої в Москві.

Немалий вплив на відновлення і поживлення літературного життя в Чернівцях у повоєнні десятиліття мали **творчі навідини до міста визначних письменників** із Києва та інших центрів тодішнього Союзу. Як правило, їхні зустрічі з читачами супроводжувалися налагодженням контактів із чернівецькими літераторами, журналістами, митцями.

Уже наприкінці 1945 р. до міста над Прутом прибув із групою київських письменників Остап

Вишня. Газета „Радянська Буковина” відвела місце для його нових усмішок, а чернівецький художник Павло Борисенко, познайомившись із гумористом, намалював його портрет, що дотепер вважається одним з найкращих зображень письменника. Згодом, у липні 1953 р., як свідчить поет Олекса Ющенко, після виступу в актовому залі університету письменники, за участю Остапа Вишні, виступили в міському парку культури, де зібралося понад три тисячі чоловік [10, с.151]. Інший учасник творчої бригади, Анатолій Космаченко, зберіг у пам'яті такий колоритний епізод з того часу: „Одного разу після зустрічі з читачами у Чернівцях ми оглянули місто. Остап Вишня ішов повагом, постукуючи по кам'яних плитах палицею-топірцем. Вигляд був у нього як у хазяїна, що оглядає своє господарство. Все його цікавило: і те, як поставлені штахети, і як вимощені вулиці, і як одягаються люди. Дмитро Білоус і я йшли поряд. Павло Михайлович цікавився, чи знаємо ми історію міста, хто з діячів культури в ньому жив або бував. І сам нам багато розповідав. Зупинившись перед одним будинком, Остап Вишня довго дивився на атланта – зігнутого бородатого велетня, який тримав на спині масивний балкон, – і мовив: „Важко дідові” [10, с.242].

Інший видатний український письменник і вчений Максим Рильський зустрівся з чернівчанами в грудні 1957 р. Тоді в найбільшій аудиторії філологічного факультету студенти й викладачі університету слухали, затамувавши подих, глибокомудрі поезії із щойно виданої його збірки „Троянди й виноград”, а під вечір в університетській актовій залі самі звітували перед знаменитим поетом і його супутниками (а в числі їх був і визначний художник Василь Касян) своїми віршами, піснями і танцями буковинського краю.

Подією великої ваги, в першу чергу літературно – мистецької, стало перебування в Чернівцях групи латиських та українських письменників на початку літа 1965 р. 4 червня, в день приїзду гостей із Риги та Києва, обласні газети – українська „Радянська Буковина” та румунська „Зориле Буковинэй” – вийшли із сторінками, укладеними з творів прибалтів, інтерпретованих чернівецькими авторами, та із статтями, присвяченими українсь-

ко-латиським взаєминами. Зранку прибульці з берегів Даугави та Дніпра відвідали університет, а під завісу дня в літньому театрі міського парку культури й відпочинку в присутності трьох тисяч слухачів відбувся грандіозний літературний вечір, який вів письменник і вчений В.Лесин. З латиського боку промовляли Імант Аузінь, Ояр Ваціетіс, Валдіс Лукс, Анна Саксе, Арвід Скалбе, Зігмунд Скуїнь, з української – кияни Андрій Малишко, Любов Забашта, Дмитро Павличко та Іван Драч, чернівчани Микола Бурбак, Віталій Демченко, Анатолій Добрянський, Василь Левицький, Богдан Мельничук.

Через кілька місяців, восени 1965 р., виїзне засідання редколегії московського журналу „Советиш Геймланд” („Радянська Батьківщина”), що видавався мовою ідиш, зібрала вщерть заповнена зала Чернівецької філармонії. Задушевну розмову з чернівчанами вели відповідальний секретар часопису Михайло Лев, керівник обласної письменницької організації Микола Бурбак, літератори українські, єврейські, російські, молдавські. У другому числі журналу за 1966 р. було надруковано репортаж „Зустріч з читачами в Чернівцях” (автори – Х.Меламуд, В.Демченко, М.Бурбак, В.Левицький) і вірші В.Демченка, А.Добрянського та Б.Мельничука в перекладі мовою ідиш.

Значну віддачу мав приїзд до Чернівців 27 вересня 1971 р. групи киргизьких письменників, очолюваних Чингізом Айтматовим, та українських на чолі з Олесем Гончарем. Удень вони виступили в переповненій Мармуровій залі університету, а ввечері – в концертній залі гарнізонного Будинку офіцерів. Коментуючи в „Литературной газете” фотографію, що зафіксувала момент, коли Ч.Айтматов та О.Гончар дають автографи чернівецьким студентам, автор „Джамілі” признавався: „Для нас, киргизьких письменників незабутня Декада киргизької літератури на Україні ... Піднесені, повернулися ми додому – треба працювати, засукавши рукави... А фотографія ця зроблена в старовинному місті Чернівцях, пов'язаному з іменем видатної української письменниці Ольги Кобилянської, у стінах старовинного Чернівецького університету. Тут збережено всього лиш крайчик того, що було: у величезному двох'ярусному залі

ніде було впасти волосинці – поспіль молоді обличчя студентів, молоді сяючі очі; двогодинна зустріч пролетіла так швидко, що не хотілось розставатися. А потому ось ми з Олесем Гончарем, як-то кажуть, перед лицем „стихії” – нас атакували сотні студентів, і я, на відміну від бувалого Олеса Терентійовича, навіть розгубився. Але тепер ось я думаю, дай боже, аби завжди було так!” [1, с.1].

Двома роками перед тим О.Гончар побував у Чернівцях, щоби після небувалої червневої повені 1969 р. набратися вражень для показу поєдинку людини зі стихією в романі „Циклон”, над яким тоді працював. А влітку 1983 р. він натхненно промовляв на великому літературному вечорі, що відбувся в будинку, званому тепер як палац „Юність Буковини”. Щоденниковий запис, зроблений 24 червня 1983 року, засвідчує:

„На Буковині. Виступав на відкритті „червневих зір”, присв[ячених] возз’єднанню [...].

Виступали буковинські письменники. Чудові поезії Галини Тарасюк, Богдана Мельничука”.

У наступному записі, від 26 червня, – враження від усього краю:

„Повертаємось до Києва. А душа ще переповнена Буковиною, Карпатами, сонцем... Якось добра, святкова земля.

Думається про людей, з якими в ці дні зустрічались, і думається: оце ж твій народ.

Інші можуть вважати його таким чи таким, а для тебе він Золотий Народ” [6, с.565].

Під дією таких світлих і потужних постатей, як О.Гончар чи Ч.Айтматов, різноманітні радянські Дні, Тижні та Декади літератури й мистецтва, замислювані офіційно владою з метою, кажучи словами В.Маяковського, „всех в одно истолочь”, не втрачали самотніх національних барв і, всупереч намірам їх натхненників та організаторів, де-чим прислужилися вихованню національних, патріотичних гордоців.

Зрозуміло, що **режим** залишався ворогом національного (крім російського) патріотизму, **жорстко переслідував вияви інакодумання, „буржуазно націоналізму”**.

На початку 50-х років минулого століття група чернівецьких студентів – філологів отримала

максимальні терміни заслання (25 років) – за читання „націоналістичної” літератури (серед книжок була невинна літературознавча праця випускника Чернівецького університету 1910 року Дмитра Николишина „Історичні поеми Тараса Шевченка”).

У ті ж часи, коли розгорталася кампанія боротьби проти „безрідного космополітизму”, був засланий єврейський письменник Мойше Альтман. А згодом за публіковані в Ізраїлі вірші, що в Чернівцях були кваліфіковані як „наклепницькі і занепадницькі” (див.: „Рад. Буковина” від 4 березня 1960 р.), піддавався переслідуванням єврейський поет Меєр Харац, переслідуванням, що закінчилися його вимушеного еміграцією.

На грані 60 – 70-х років за організацією та проведення в університеті, на філологічному факультеті, двох Симоненківських вечорів, присвячених 5-річчю (1968) і 7-річчю (1970) від дня смерті поета, були відраховані з числа студентів молоді поети Ярослав Павуляк і Микола Коломієць (згодом обоє стали членами Спілки письменників), кількох із них позбавили стипендії, а ще кільком оголосили догани.

З Чернівцями пов’язані митарства двох визначних українських письменників, лауреатів Шевченківської премії – прозаїка Романа Андрияшика (1933-2000) і поета Тараса Мельничука (1938-1995).

Перший з них до здобуття вищої освіти на журфаці Львівського університету (1964) навчався на фізико-математичному факультеті Чернівецького університету (1951-1954 рр.). За те, що не побоявся сказати деканові Яковлеву, який читав лекції російською мовою, що пора навчитися української, адже більшість його студентів – українці, зазнав гонінь. „Мене „розбирали” на курсових, факультетських і університетських зібраннях, мало не вигнали з університету”, – згадував пізніше у споминах „Диво орхідеї”. Не вигнали, але й не дали захистити диплом, „заголивши до війська”, як напише в тих же мемуарах. Неодноразово став жертвою доносів, а після публікації роману „Полтва” (1969) зазнав розгромної критики за „націоналістичні” збочення.

Другого, Т.Мельничука, в 1966 р. відчислили з університету за вільнодумство. У 1972 р. його заарештували та ув’язнили вперше, а в 1978 р. –

вдруге, обидва рази – за те ж вільнодумство, інакше кажучи, за натхненну національно-патріотичну творчість. До міста своєї студентської юності поет повернувся уже в часи незалежності України лауреатом Шевченківської премії, яку отримав 1992 р. за збірку віршів „Князь роси” (1990). У жовтні того ж року майстра, увінчаного лаврами найвищої в нашій країні літературної відзнаки, тепло зустрічала переповнена зала Чернівецького міського Будинку культури...

З настанням української незалежності в літературному житті міста над Прутом відбуваються важливі переміни, здебільшого позитивного характеру. До розряду кошмарних споминів перебираються щойно згадані випадки, коли за літературну творчість садовили до в'язниць; відійшло в минуле ідеологічне керівництво літературою з боку „єдиної керівної та спрямовуючої”; неодмінне жорстке (і жорстоке) цензурування рукописів; практика організованих розгромних проробок у пресі неугодних для влади авторів і творів; різного роду регламентації тощо. Все це, помножене на загальне патріотичне піднесення перших років незалежності, сприяло пошквалюванню літературного процесу в Чернівцях, як і загалом в краї.

Важливу роль у цьому процесі відіграє **„Буковинський журнал”** – перше після півстолітнього комуністичного володарювання у краї видання такого типу. Засновано його в 1991 р., а дебютне число журналу з'явилося на початку 1992 р. – як громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. Таким він залишився і дотепер. Засновниками журналу виступили: Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича, Обласна організація Товариства „Просвіта” ім. Т.Шевченка, Обласне відділення Українського фонду культури та Обласне управління по пресі. Впродовж 1992-2002 рр. редагував часопис журналіст Богдан Загайський, від 2003 р. його головним редактором є письменник Мирослав Лазарук. Задумувався журнал як щоквартальник, проте передбачувані в році чотири книги не з'являлися ні разу: через фінансові труднощі багато номерів виходили спареними. Все ж за 16 років побачило світ майже 50 чисел журналу. Останній з них присвячено 600-літтю першої письмової згадки про Чернівці.

Публікації „Буковинського журналу” багато прислужилися поверненню в літературну проскрибованих у радянські часи творів та імен. Уже в перших його числах прийшли до читачів роман яскраво вираженого національно-патріотичного спрямування „Апостол черні” О.Кобилянської та спогади Омеляна Поповича „Відродження Буковини”. Пізніше з'явилися в часописі забута стаття Юрія Федьковича „Щоб не було запізно!”, мемуари Теодота Галіпа „З моїх споминів” та оповідання О.Кобилянської, серія публікацій про Степана Смаль-Стоцького пера Олександра Добжанського та Віктора Даниленка, розвідка Василя Ботушанського про перебування на Буковині Володимира Винниченка, добірка матеріалів про буковинські сторінки життя і творчості Олега Ольжича та ін.

Найширше представлено в „Буковинському журналі” сучасний літературний процес у Чернівцях і в краї. Перше число часопису містило поетичні добірки Михайла Івасюка, Мирослава Лазарука та Василя Кожелянка, два наступні (здвоєні) – Бориса Бунчука, Віри Китайгородської, Тамари Севернюк, Тараса Мельничука, Марії Матіос. У 1993 р. журнал обнародував цикли віршів Петра Палія, Івана Негрюка, Богдана Мельничука, Миколи Рачука, Віталія Колодія, Володимира Вознюка, Віктора Зубаря. В ці ж роки (1992-1993) у журналі побачили світ прозові твори Ореста Масикевича (оповідання „Коваль Макс”), Григора Мацераука (новели „Двоє серед зими”, „Вечірка в пані Юлі”), Івана Гришина-Грищука (автобіографічна повість „З вогню та в полум'я”), Галини Тарасюк (новела „Тікаймо, Адаме, тікаймо”) та ін. Серед публікацій 1994 р. – поетичні добірки Миколи Бучка та Василя Лелека, повісті Мирослав Лазарука („Птах самотній”) та Олега Сенчика („Сива печаль Кирила Поляруша”). З художніх публікацій другої половини 90-х – початку 2000-х років варто згадати „альтернативні” романи Василя Кожелянка „Дефіляда в Москві” та „Конотоп”, п'єсу Івана Нагірняка „Гнат Перевесло”, фрагменти роману Михайла Івасюка „У царстві вертухаїв”; з мемуарних – спогади Богдана Мельничука про Василя Лесина, Анатолія Добрянського, Наталю Кашук, з літера-

турно-критичних – огляди, статті, рецензії Олекси Романця, Віктора Косяченка, Володимира Антофійчука, Лідії Ковалець, Надії Бабич та інших.

„Буковинському журналові” чужий „буковинський сепаратизм”. Від самого початку він надає місце поряд з творами місцевих літераторів публікаціям авторів з Києва (Миколи Вінграновський, Софія Майданська, Василь Герасим'юк та ін.), Львова (Мар'яна Савка, Роман Вархол, Ростислав Чопик, Марія Якубовська та ін.), Івано-Франківська (Юрій Андрухович), Коломиї (Тарас Мельничук, Василь Рябий, Микола Васильчук, Дмитро Гриньків та ін.), з Луганщини (Василь Голобородько), а також із зарубіжжя – Румунії (крім уже згаданих О.Масикевича та І.Негрюка, – Мирослава Шандро, Магдалина Ласло-Куцюк, Юрій Лукан, Микола Чередарик), з Австрії (Василь Колотило), Німеччини (Емануель Турчинський), Польщі (Казімеж Фелешко), Канади (Юрій Книш), Бразилії (Віра Вовк) та ін.

Багата перекладацька рубрика журналу. Поряд з українськими інтерпретаціями творів сучасних чернівецьких письменників (єврейського прозаїка, який пише мовою ідиш, Йосипа Бурга, румунських поетів Мірчі Лютика, Григоре Бостана, Васіле Терицану та ін.) тут були обнародовані переклади з ряду зарубіжних літератур – німецької (роман Роберта Клінкера „Чистилице”, оповідання та поезії Георга Дроздовського, вірші Маріо Вірца, Пауля Целана та ін.), з польської (поезії лауреата Нобелівської премії Веслави Шамборської та ін.), з болгарської, хорватської та ін. Найпродуктивніше працюють як перекладачі чернівчани Петро Рихло (з німецької), Валерій Лавренюк (зі слов'янських мов) та Віталій Колодій (з румунської).

За українську інтерпретацію геніальної поеми „Лучафер”, надруковану спершу в „Буковинському журналі”, В.Колодій був удостоєний у 2002 р. Міжнародної премії імені автора твору Міхая Емінеску.

Часи незалежності України покликали до життя ще один журнал – „Ластівка”, заснований 1993 р. Чернівецьким обласним об'єднанням Всеукраїнського товариства „Просвіта” імені Тараса Шевченка, управлінням освіти Чернівецької обласної державної адміністрації – як літературно-мистецький і пе-

дагогічно-просвітницький часопис для дітей від молодшого до старшого шкільного віку. Від 1998 р. журнал виходить під назвою „Українська ластівка”, тобто тією, що мав його попередник у 30-ті роки минулого століття, закритий з приходом на Буковину радянської влади в 1940 р. До кінця 2006 р. головним редактором часопису був письменник Віктор Косяченко, нині його редагує журналістка Валентина Мацерук. Упродовж 15 років побачило світ 51 число журналу, враховуючи „спарені” та двічі „спарені” випуски. Долаючи ці негаразди, часопис долучається до патріотичного виховання молодих буковинців і засвідчує, що він гідний того віншування, яке отримав колись від Олеся Гончара: „Вітаю буковинську „Ластівку”, народжену під зорею незалежної України, вітаю всіх прихильних до неї. Землі Ольги Кобилянської і Юрія Федьковича – моє зачарування і любов. 7 жовтня 1993.”

У часи незалежності дали про себе знати в Чернівцях і дві газети літературно-мистецького характеру. Перша з них виходила в 1993-1996 рр. під назвою „Яровит”, запозиченою видавцями від наймення світлоносного божества у давньослов'янській міфології. У підзаголовку видання значилося: „Літературно-мистецька газета”. Редактором її була культуролог Галина Матвішин, а редколегію очолював поет Микола Бучко. Вийшло шість чисел часопису, але жоден із них не дублював інші чернівецькі видання. Друкуючи нові твори місцевих авторів (вірші Марії Матіос, Віри Китайгородської, переклади з Григоре Асакі, зроблені Миколою Бучком, оповідання Галини Тарасюк та відгуки на них (зокрема, на поетичні збірки Катерини Міщенко та Мирослава Лазарюка), часопис разом з тим відкривав для буковинців малознані сторінки зарубіжної україніки (стаття Ілька Борщака з продовженням у трьох номерах – „Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі”, переклад німецькомовної статті Феліцітас Родер про Анну-Галю Горбач, зроблений Зеновією Пенюк, добірка віршів українського поета в Польщі Івана Златоудра тощо). Пожвавлювали газету репродукції з картин Августи Кохановської, Георгія Якутовича, Івана Остафійчука та ін.

Друге чернівецьке видання мало назву „Літературно-мистецька Буковина”, а в підзаголовку

значилося: „газета Чернівецької письменницької організації Спілки письменників України”. Засновано її 21 серпня 1997 р. Перший номер датовано 23 серпня 1997 р., другий з’явився 22 листопада того ж року, третій – у січні, а четвертий (останній) – у лютому 1998 р. Головним редактором видання був письменник Віталій Колодій, його заступником – журналіст Микола Шкрібляк, до складу редакції входили письменники Йосип Бург, Володимир Вознюк, Мірча Лютик, Богдан Мельничук, Тамара Севернюк, Галина Тарасюк, перекладач і літературознавець Петро Рихло, художниця Наталя Яромольчук. Чотири випуски часопису – це в сумі лише 60 газетних сторінок, але вони надзвичайно місткі, насичені розмаїтим літературно-мистецьким матеріалом. У першому, крім щедрої інформації, – актуальна лірична публіцистика Т.Севернюк, добірка віршів В.Лелека, М.Лютика, С.Кирилюк, В.Вознюка, уривок з роману О.Сливинського про Юрія Федьковича, стаття В.Дячкова про Івана Миколайчука та Нейла Армстронга, сторінки із щоденника М.Івасюка, рецензія В.Колодія на монографію Б.Мельничука „Випробування істиною...”, переклад фрагментів повісті „Катерина” пера уродженця Чернівців, ізраїльського письменника Аарона Аппельфельда, матеріали „Літературно-мистецької енциклопедії Буковини”, велика добірка епіграм з упорядкованої В.Косяченком антології „УСЕ”. У другому випуску газети, повністю присвяченому 80-річчю від дня народження М.Івасюка, – і твори ювіляра – вірші, поема „Привиди” та новела „На березі моря” з часів перебування автора на засланні, і початок документальної повісті С.Пушика „Батько й син з-під сузір’я порядності”, і стаття Б.Мельничука „Іду невтомний...”: Михайло Івасюк у буковинському та загальноукраїнському літературному процесі”, і спогади О.Романця „З „Олімпу” залунало обурення...”, і низка інших матеріалів. Найбільше публікацій третього числа „Літературно-мистецької Буковини” присвячено двом подіям – 110-річчю від дня смерті Ю.Федьковича та 100-річчю від дня народження В.Сосюри. Першу подію відзначено републікацією хрестоматійних поезій та прозових творів Буковинського Соловія, а також оприлюдненням основних віх його життя і

творчості та відповідних висловлювань видатних діячів (рубрика „Читанка”); другу – друком спомину поета П.Палія й фотокопії Сосюриного листа до буковинця, статті про знаменитий вірш „Любіть Україну”, а головне – публікацією самого вірша в оригіналі та в перекладах (а їх є в світі понад п’ятдесят) різними мовами – румунською, ідиш, німецькою, російською, польською, циганською. А ще в тому випуску була стаття про дует „Писанка” та пісні з його різдвяного репертуару, добірка віршів І.Т.Зегрі в оригіналі та в перекладі В.Колодія, публіцистика остатнього й Т.Севернюк, розповідь М.Шкрібляка про художника О.Криворучка, чийми роботами ілюстровано не одну сторінку часопису.

Змістовним був і четвертий від початку, люневий номер „Літературно-мистецької Буковини” за 1998 рік. Але п’ятий, на жаль, не побачив світу: шлях його до читачів перепинили ті ж фінансові негаразди.

Проблеми з фінансуванням серйозно стримують **вихід книжок**. Промовиста в цьому відношенні історія з виданням багатотомника творів Ю.Федьковича, започаткованого у 2004 році, коли відзначалося 170-річчя від дня народження класика української літератури. Зусиллями упорядників Б.І.Мельничука (він же й автор передмови) та М.І.Юрійчука і видавництва „Буковина” в особі Л.М.Черняк було видано тоді ліричні твори письменника як першу частину першого тому „Поезія”. Наступного року намічалось випустити другу частину цього тому з ліро-епічними творами Ю.Федьковича – поемами та баладами. Машинопис його було підготовлено, але через незабезпеченість фінансуванням книга не вийшла ні в 2005-му, ні в наступні за ним роки. З цієї ж причини гальмується й випуск інших чотирьох томів, а відтак і всього видання, яке планувалося завершити у 2009 році, до 175-річчя від дня народження письменника.

Протилежним прикладом слугує перевидання книги Осипа Маковея „Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича”, здійснене у 2005 р. чернівецьким видавництвом „Золоті литаври” на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою „Українська книга”. Державне замовлення дозволило надрукувати

книгу на високому поліграфічному рівні, до того ж немалим, як на теперішні часи, накладом – 5.000 примірників та надіслати її в усі регіони України.

Практика засвідчує, що серйозні книжкові проекти під силу реалізовувати і за допомогою місцевих фінансових ресурсів. Підтвердженням цього є двотомник „Письменники Буковини”, оприлюднений у чернівецькому видавництві „Прут” наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст. Роботу над ним кафедра української літератури університету розпочала ще на початку 90-х років, але тільки в 1998 р. знайшлася частина коштів для цього – їх виділили Чернівецька обласна державна адміністрація та університет, внаслідок чого побачила світ друга частина хрестоматії-антології обсягом 440 сторінок. У ній розмістилися твори 30 письменників другої половини ХХ століття з відповідними літературними портретами й бібліографією джерел. У 2001 р., коли до двох згаданих спонсорів приєднався третій – Чернівецька міська рада, з’явилася можливість видати першу частину хрестоматії-антології „Письменники Буковини другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття” обсягом 800 сторінок. А в 2003 р., при підтримці тих же спонсорів, було перевидано другу частину проекту – в значно доповненому та розширеному до 750 сторінок варіанті. Тепер у томі 44 персоналії, а в усьому виданні загальним обсягом 1550 сторінок презентовано творчість 73 українських письменників Буковини та понад 60 народних пісень. Розділи про 24 літераторів підготував Б.Мельничук, про 7 – М.Юрійчук, про 6 – О.Романець, про 5 – А.Добрянський, про 4 – В.Антофійчук, про 3 – Я.Вишиваний, про 3 – Ю.Гречанюк, О.Романенко, А.Фаріон, про 2 – М.Івасюк, Б.Бунчук, С.Кирилюк, Л.Ковалець, Я.Мельничук, про одного – С.Далавурак, О.Івасюк, Ю.Клим’юк, В.Костик, В.Косяченко, І.Руснак, О.Попович. Редактори-упорядники обох томів хрестоматії-антології – Б.Мельничук та М.Юрійчук. За цими книгами вивчають українську літературу Буковини на філологічному факультеті університету та в усіх школах області. Двокнижжя отримало високу оцінку на сторінках провідних українських видань – журналів „Слово і час”, „Дзвін” і газети „Літературна Україна”, яка подала два захоплені

відгуки. В одному підкреслювалося, що „потужна праця редакторів – упорядників [...] може бути прикладом наукового підходу до скарбів української духовності цього чарівного та багатостраждального куточка нашої землі” [36, с.6], в другому зазначалося: „таким виданням могла б гордитися кожна область. Але поки що ним по праву пишуться тільки наші сусіди” [19, с.2].

Свого часу завдяки фінансовій підтримці Чернівецької обласної державної адміністрації вийшло ошатне двокнижжя п’єс В.Фольварочного „Спокуса: Драма” і „Пересолений мед: Комедія” (Чернівці: Зелена Буковина, 2000). Облдержадміністрація разом із чернівецьким міським головою М.Федоруком та генеральним директором ТОВ „Машзавод” В.Сідлярем прилучилися до видання монументального тому художньої публіцистики В.Михайловського „Між страхом і любов’ю” (Чернівці: Вид-во „Буковина” – Вид. дім „Букрек”, 2006) – натхненного епосу сьогоденної Буковини в долях її визначних і рядових, але героїчних і патріотичних людей.

І ще кілька видань, що з’явилися не без підтримки облдержадміністрації. Мова про двокнижжя Віталія Колодія, що гідно увінчує його більш як сорокарічну працю в українській літературі, – про книгу поем „Диспут” (Чернівці: Вид. дім „Букрек”, 2007) і книгу віршів „Ангел на камені” (Чернівці: Вид. дім „Букрек”, 2008) та про трикнижжя історичних романів М.Івасюка – „Балада про вершника на білому коні”, „Лицарі великої любові” й „Турнір королівських блазнів” (усі – Чернівці: Вид. Дім „Букрек”, 2007).

Про два перші з них уже мовилося попереду. Третій побачив світ 1994 р. в журналі „Дзвін” (№5-6), а в 1997 р. – окремою книжкою” (Чернівці: „Місто”). І ось третя публікація роману, який став лебединою піснею Михайла Івасюка і який захоплююче відтворив глибинні пласти буковинської історії, пов’язані із „загадковою”, як її називає історик Мирон Кордуба, Шипинською землею періоду 1337-1349 рр., за котрою пізніше закріпилася назва Буковина. Значна частина подій твору відбувається в Цецинському замку, який порівнюється з орлом, що „розкрилено ширяє над припрутською рівниною”. Картини героїчної оборони фортеці від

нападників – угорських вояків і місцевих розбишак, узятих ними за союзників, сусідять у творі з неповторними пейзажами Цецинської гори та недалеких звідси Чернівців, що були тоді маленьким селом:

„Ось, нарешті, розкинулося село Чернівці, що виросло на схилах стрімких горбів, які ніби йшли і зупинилися на березі Пруту. Все те сільце неначе було під захистом ялинових лісів, які покривали його своєю тінню. Не дивно, що назване Чернівцями” [12, с.186]. Чи не правда, цікаве й оригінальне пояснення етимології назви нашого міста?

Порівняно з тоталітарними часами в роки незалежності у місті незмірно зросло число **видавництв**, провідним серед яких є „Букрек”, „Книги ХХІ століття”, „Зелена Буковина”, „Місто”, „Прут”, „Золоті литаври” і „Рута”. Небачено збільшилося число назв виданих у Чернівцях та в області книжок. Скажімо, у 2007 р. число їх сягнуло 425. Але їхній наклад невеликий – 260 тисяч примірників [51], тобто трохи більше 600 примірників кожної. А це значить, що читають у нас мало, і це не може не тривожити.

І все ж нині можливості видати написане великі, навіть за державний кошт (не кажучи про власний). Скажімо, завдяки тому, що на початку 90-х років у Києві було відкрито Головну спеціалізовану редакцію літератури мовами національних меншин України (нині – „Етнос”), вийшла на всеукраїнську арену група **румунських поетів Чернівців**: до другої книги антології „На нашій, на своїй землі” (1995) включено солідні добірки віршів (мовою оригіналу і в перекладі українською) сімох авторів: Грігоре Бостана, Сіміона Гочу, Домніки Жіряде, Іліє Тудора Зегрі, Йона Кілару, Мірчі Лютика та Васіле Терицану. У 2004, 2006 і 2007 рр. в цьому ж видавництві побачила світ унікальна українсько-румунська антологія „Зоряний дощ: проза для дітей та юнацтва” – „Ploaie de stele: proză pentru copii și adolescenți” (упорядкування та переклад румунською Мірчі Лютика). 79 оповідачів – від Нестора-літописця до Марії Матіос, близько сотні творів, підібраних з винятково тонким смаком і майстерно трансформованих румунською мовою, – таке воно, це унікальне трикнижжя. Справжнє подвижництво Мірчі Лютика, незрадливого друга українського письменства, лауреата

Міжнародної літературної премії імені Івана Франка.

У роки української незалежності з’явилося ще одне антологічне видання – „Pagini de literatura română în Bucovina, Cernăuți (1775– 2000). – Cernăuți, 2000” („Сторінки румунської літератури на Буковині, Чернівецька область (1775 – 2000). – Чернівці, 2000”), авторство якого належить докторові філологічних наук, професорові, письменникові Грігоре Бостану та кандидатів філологічних наук, доцентів Лорі Бостан. У вступній частині книги подаються загальні відомості з історії румунської літератури на Буковині, а в трьох основних розділах – біографічні довідки про літераторів і тексти їхніх вибраних творів. У першому – тих, що творили в ХІХ – на початку ХХ ст., в другому – в період від 1918 до 1944 р., в третьому – впродовж другої половини ХХ ст. У кінцевому підсумку, в книзі, що обіймає 638 сторінок тексту, охоплено життя і творчість 88 літераторів, які народилися й творили, а частина й нині творить, на теренах Чернівців і області. Книга отримала високу оцінку румунської громадськості. Невдовзі після виходу її було відзначено першою премією на Міжнародному книжковому ярмарку в Яссах, а в 2001 р. – премією Спілки письменників Молдови. З успіхом використовується вона в навчальній практиці на румунському відділі філологічного факультету в Чернівецькому університеті й у румунських школах області.

Вслід за цією хрестоматією-антологією в місті над Прутом побачила світ ще одна: „Загублена арфа: Антологія німецькомовної поезії Буковини” (Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 543 с.). Концепція видання, переклад, передмова та бібліографічні довідки належать Петрові Рихлу. В цьому унікальному виданні вперше представлено мовою оригіналу та в паралельному перекладі українською твори 24 чернівецьких поетів міжвоєнної пори – вихідців з асимільованих єврейських родин. Здійснено проект за фінансової підтримки Міжнародної гуманітарної програми American Council of Learned Societies. Книга отримала міжнародний резонанс, стала одним із джерел, за яким студенти-філологи Чернівецького університету опановують навчальний курс „Література народів України”.

У цьому ж курсі вивчається творчість патріарха єврейського красеного письменства Йосифа Бурга, чю книгу „Квіти і слъзи: Оповідання. Нариси” (Чернівці, 1997) також підготував (вступна стаття, переклад) П.Рихло. А вийшла вона завдяки фінансовій підтримці з боку Чернівецької облдержадміністрації, Чернівецької міської Ради та Міністерства освіти і мистецтва Австрії.

Попри дуже значне зростання книговидання (і кількісне, і якісне) в Чернівцях (а твори буковинських літераторів з'являлися і в інших містах), ріст **письменницької організації** в краї за часів незалежності уповільнився, що треба поставити на карб її керівництву. Якщо в кінці 80-х років минулого століття вона була численнішою від літературних осередків трьох сусідніх областей (Івано-Франківської, Тернопільської та Хмельницької), разом узятих, то нині письменницька організація Хмельниччини фактично зрівнялася з Чернівецькою, а осередки Івано-Франківщини й Тернопілля „обігнали” її на 10-15 осіб кожен.

Нині у складі Чернівецької письменницької організації 34 літераторів. Один з них, старійшина Йосиф Бург, пише мовою ідиш, двоє, Людмила Ільїна та Віталій Демченко, – російською, п'ятеро, Сімон Гочу, Іліє Тудор Зеґря, Гріґоре Криґан, Мірча Лютик і Василе Терицану, – румунською, а більшість – українською: Роман Болюх, Борис Бунчук, Микола Бучко, Василь Васкан, Володимир Вознюк, Василь Довгий, Олександр Довбуш, Анна Душак, Віра Китайгородська, Віталій Колодій, Віктор Косяченко, Іван Кушнірик, Мирослав Лазарук, Василь Мельник, Богдан Мельничук, Володимир Михайловський, Василь Місевич, Катерина Міщенко, Іван Нагірняк, Петро Палій, Сергій Парашук, Микола Рачук, Тамара Севернюк, Олег Сенчик, Василь Титов, Георгій Шевченко.

Важливою, до того небувалою прикметою літературного життя міста й області стало запровадження в часи незалежності України **літературних премій**. Першою було засновано (в 1990 р.) Чернівецькою письменницькою організацією та громадою села Мілієве Вижницького району Літературну премію імені Дмитра Загула, уродженця цього села, закатованого більшовиками на Колімі. Від

1991 р. вона присуджується щороку спільною ухвалою засновників, а вручається на свято Покрови у рідному селі видатного українського поета, який починав свій творчий шлях у місті над Прутом. Першими лауреатами цієї премії стали чернівчанин Василь Лесин (посмертно), Степан Далавурак та киянка Тамара Мороз-Стрілець, яка знала особисто Д.Загула й написала про нього хвилюючі спогади. Згодом до цієї трійки прилучилися Михайло Івасюк, Петро Палій, Мирослав Лазарук, Богдан Мельничук, Яр Славутич (Канада), Тамара Севернюк, Борис Бунчук, Василь Лелек, Федір Погребенник, Василь Колотило (Австрія), Олекса Романець, Віталій Колодій, Василь Місевич, Іван Гришин-Гришук, Катерина Міщенко, Володимир Михайловський, Микола Бучко, Мірча Лютик, Сергій Парашук, Василь Титов та ін. Від 1993 р. присуджується щороку в день Буковинського віча, 3 листопада, Літературно-мистецька премія імені Сидора Воробкевича (Чернівецької обласної державної адміністрації). Першими удостоїлися звання її лауреатів письменник Михайло Івасюк, театральний режисер Анатолій Литвинчук, художній керівник і головний диригент Заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю Андрій Кушніренко. В наступні роки до лауреатських лав приєдналися з числа літераторів: Анатолій Добрянський, Володимир Вознюк, Богдан Мельничук, Галина Тарасюк, Віталій Колодій, Микола Бучко, Володимир Михайловський, Василь Фольварочний, Олекса Романець, Тамара Севернюк, Мірча Лютик, Іван Нагірняк та ін. Міською радою засновано освітянську премію імені Юрія Федьковича, а газетою „Буковинське віче” разом з готельним комплексом „Буковина” – літературну премію імені Ольги Кобилянської.

Вихованка Чернівецької письменницької організації Марія Матіос, яка нині проживає в Києві, у 2006 році удостоїлася Національної премії України імені Тараса Шевченка за роман „Солодка Даруся”, що від весни 2008 року йде з успіхом і на сцені Чернівецького музично-драматичного театру імені О.Кобилянської. Лауреатом Всеукраїнської літературної премії імені Павла Тичини став Володимир Вознюк.

Чернівецькі письменники відзначені **літературними нагородами міжнародного достоїнства**: Мірча Лютик – премією імені Івана Франка, Тамара Севернюк – премією імені Володимира Винниченка, зарубіжних країн – Ізраїлю (імені Сегала – Йосиф Бург), а також преміями сусідніх Румунії та Молдови (Віталій Колодій і Василе Терицану). Твори ряду чернівецьких авторів, перекладені Іваном Трушем, здобулися на медаль „Поезія за мир” і спеціальний диплом міланського літературно-мистецького журналу „Artcultura” (Італія).

У роки незалежності України продовжилася і набрала нової якості така давня чернівецька традиція, як **виступи в місті над Прутом видатних майстрів пера зі столиці**. Незгладний слід у пам’яті сотень і тисяч чернівчан залишили великі літературні вечори-зустрічі з Ліною Костенко, Миколою Вінграновським, Іваном Драчем, Дмитром Павличком, які вів „буковинський Златоуст”, почесний громадянин Чернівців Анатолій Добрянський.

Змістовними та високоемоційними були вечори, проведені в залах муздрамтеатру й філармонії на честь ювілейних письменницьких дат – 190-річчя від дня народження Тараса Шевченка, 150-річчя Івана Франка, 100-річчя Ірини Вільде, 80-ти і 90-річчя Михайла Івасюка, кількох ювілеїв Михайла Ткача та Йосифа Бурга.

Високим літературно-мистецьким рівнем відзначалися **творчі вечори** Тамари Севернюк у театрі й Богдана Мельничука у філармонії. Гостей із 15 міст України й кількох зарубіжних країн зібрала в травні 2007 р. Міжнародна наукова конференція „Українське письменство Буковини в загальноукраїнському літературному контексті”, присвячена 70-річчю професора Б.І.Мельничука, якого, зокрема, вітали його літературні побратими – Шевченківський лауреат, професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Степан Пушик і письменник із Хмельницького Микола Мачківський.

Не можна не бачити й **негативних тенденцій** у літературному житті міста над Прутом. Зумовленість книговидання лише фінансовим фактором

призводить до того, що поряд з творами належного художнього рівня з’являється чимало графоманського непотребу, що через втрату видавничого професіоналізму виходять не так уже й рідко книги з численними огріхами не тільки мовностилистичного, а й коректорського плану. Великої шкоди завдають вихованню молоді рейдерські наїзди літературних гастролерів, озброєних набором чорної нецензурщини. Втрати від цього особливо помітні на тлі все більшого наступу бездуховності на суспільство. Хочеться вірити, що все це явища перехідні, тимчасові.

Огляд літературного життя Чернівців упродовж двох століть переконує в тому, що воно було інтенсивним і надзвичайно своєрідним, аналогу якому не має, мабуть, жодне місто не тільки України, а й усього світу. Розвивалося це життя у взаємодії (а часом і в конкурентному змаганні) різних літератур – української, австро-німецької, румуно-молдавської, єврейської, польської, російської, які від цього збагачувалися, не втрачаючи, однак, своїх питомих, визначальних прикмет. Кожна з цих літератур у своїх кращих, демократичних і гуманістичних, виявах вартує розуміння і схвалення. Але особливого подиву заслуговує красне письменство найчисленнішої частини населення міста і краю – письменство українське. Не маючи державної підтримки майже впродовж усіх цих двох століть, зазнаючи германізації, румунізації, а відтак і русифікації та комуністичної нівеляції, воно не підупало, давши світові художні одкровення Юрія Федьковича, Сидора Воробкевича та Ольги Кобилянської, явивши феномен Дмитра Загула, засвітившись пізніше талантами Володимира Бабляка, Михайла Івасюка, Романа Андріяшика, Михайла Ткача, а в наші дні – Віталія Колодія та Марії Матіос. Завдяки тому, що нині є незалежна Україна, мають перспективу розвитку в місті й українська, і румунська, і всі інші літератури – складові частини багатонаціональної культури Буковинського краю, всієї України.

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ ЧЕРНІВЦІВ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

ТАДЕЙ СУЛЯТИЦЬКИЙ

Початок театрального життя у місті (кінець ХVІІІ – І половина ХІХ ст.)

Театральне життя Чернівців має цікаву і своєрідну історію. Його зародження і розвиток нерозривні з історичною долею Буковинського краю, центром якого є Чернівці, що у 2008 р. відзначали своє 600-річчя.

Як відомо, у 1774 р. Буковина була приєднана до Австрійської імперії. У цей період Чернівці перебували в економічному та культурному занепаді. Елементи театрального дійства існували лише у родинно-побутових і календарних обрядах та звичаях, які сягали сивої давнини.

Відомий історик Чернівців Р.Ф.Кайндль стверджував, що вже у перші роки австрійського панування в Чернівцях влаштовувались окремі театральні видовища. Так, у 1784 р. тут показував вистави італійський театр тіней, а у 1795 р. демонстрували „машину, що говорить” [1, с.287]. За свідченням історичних джерел, театральні дійства в Чернівцях у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. відбувались у звичайних балаганах, що споруджувались у громадських садах, заїжджих дворах та на ярмарках. Виступали в них співаки, танцюристи, фокусники та інші мандрівні артисти [2, с.20].

Населення Чернівців у другій половині ХVІІІ – ХІХ ст. було багатонаціональним: українці, ру-

муни, поляки, євреї, німці, вірмени та ін. Розмаїття мов, звичаїв, обрядів, релігій сприяли розвитку широких зв'язків, взаємовпливу культур цих етносів, що надавало Буковині притаманні їй риси – взаємоповагу і толерантність [3, с.196]. Відповідно формувалося своєрідне культурне середовище, де національне розмаїття знаходило відображення у програмах гастрольних театральних колективів, які виступали німецькою, ідиш, українською, польською та румунською мовами.

Австрійський театрознавець Паула Тіфенталер у статті „Театральне мистецтво” повідомляє, що у 1803-1805 рр. у Чернівцях гастрюював перший німецькомовний театральний колектив на чолі з антрепренером Філіппом Бернтом, а в 1819 р. „театральний підприємець” Матролер організував показ декількох вистав у своїй конюшні, яку було переобладнано на театральну залу. У 1830 р. вистави влаштовувались у міському казино (по вул. Енценберга, 36, нині – Головна), а також у Народному саду (нині – парк ім. Т.Г. Шевченка) у дерев'яній будівлі під відкритим небом [4, с.107]. Чернівецький підприємець Бек спорудив театральне приміщення у своєму пасажі (нині – вул. Головна, вище ратуші), у якому в 1839-1840 рр. виступала італійська оперна трупа А.Чобану, а у 1847 р. гастрюював Королівський театр з Кенігсберга, у 1851 р. – ансамбль віденського коміка Фріза [2, с.21]. Невдовзі будинок згорів, і тоді театральні

вистави показували у приміщеннях готелів „Молдавія” і „Чорний орел” [5, с.154].

Театральне життя в Чернівцях II половини XIX – початку XX ст.

Важливу роль у розвитку театального життя Чернівців у цей період відігравали культурно-освітні товариства, засновані представниками різних етносів. Вони були організаторами гастролей пересувних театральних труп, створювали власні аматорські драматичні колективи.

У другій половині XIX ст. у Чернівцях неодноразово виступали німецькі, українські, румунські, польські та єврейські театральні колективи.

У 1867 р. „Товариство цісарсько-королівського привілейованого театру у Львові” з успіхом влаштувало у Чернівцях 30 гастрольних вистав у готелі „Молдавія” з участю відомої італійської співачки Аделіни Патті. У 1872-1875 рр. антрепренер Луїс Кондерла зробив нову спробу створити міський німецькомовний театр. Його наступникові Дітцу це вдалося – він з великим успіхом презентував „Летючу мишу” Йоганна Штрауса [4, с.107].

Незважаючи на зазначені позитивні зрушення у розвитку театального мистецтва різних національностей, Чернівці до середини 70-х років XIX ст. ще не стали театральним містом, бракувало відповідного приміщення та сприятливого інтересу публіки.

У кінці 70-х років XIX ст. Чернівецька міська управа вирішила дозволити **будівництво театру**, виділивши для цього 6 червня 1877 р. 21867 гульденів [4, с. 107]. На розі нинішніх вулиць Шкільної (Шульгасе) і Турецької (Тюркенгасе) наступного року завершено будівництво дерев'яного будинку міського театру в стилі французького палацового театру (архітектор – Йозеф Грегорі), відкриття якого відбулося 27 листопада 1878 р. [4, с.108].

„Старий міський театр” був розрахований на 547 глядачів, мав вишуканий інтер'єр та розпис, виконаний професором-малюром К.Йонстом, а також партер, ложі, галереї, гардероб і непогано обладнану сцену. Освітлення забезпечувалось 22 гасовими лампами та свічками. Лише через 19 років приміщення електрифікували і воно функ-

ціонувало майже 25 років. У цьому будинку впродовж 1878-1905 рр. містився Чернівецький міський театр, у якому постійно працювали німецькі антрепризи, зокрема, й періодично виступали гастролюючі трупи. Спочатку його утримував міський магістрат, а згодом – Чернівецьке театральне товариство, організоване у 1884 р. [4, с.108]. Однак цей будинок був малоприматний для тривалої експлуатації. 5 квітня 1904 р. з міркувань протипожежної безпеки Крайове управління його закрило. Надалі він використовувався як Робітничий дім і кінотеатр до 1935 р., а згодом, після його знесення, там споруджено сучасну поліклініку.

Уже з 1894 р. Чернівецьке театральне товариство під керівництвом урядового радника графа Ерїха Кільманзегга ставило питання про будівництво у місті капітального театального приміщення [4, с.107-108]. У 1900 р. для проектування будинку театру магістрат запросив з Відня відомих австрійських архітекторів Ф.Фельнера і Г.Гельмера, за проектами яких їхня фірма спорудила Одеський театр опери та балету та багато (понад 40) театральних приміщень в Європі [6, с.5-30].

При міському магістраті діяв спеціальний театральний комітет на чолі з інженером Йозефом Грегорі, який провів велику підготовчу та організаційну роботу щодо виділення земельної ділянки, пошуків і забезпечення асигнувань (вся вартість будівництва становила 660 тисяч крон), залучення різноманітних спеціалістів і будівничих. Безпосередньо будівництвом театру керували міський архітектор Йозеф Шрайбер та інженер Людвіг Вест, основні роботи виконували майстри Герман Вендер і Москалюк, скульптор Ернст Годенбарт, позолотник Гудичек, декоратор Черни, маляр Штаймец та інші. Постачання спеціальних матеріалів та обладнання забезпечували фірми міст Відня, Будапешта і Львова [6, с.5-30].

Перший камінь під будову закладено у липні 1904 р., а через 14 місяців – 3 жовтня 1905 р. в Чернівцях під керівництвом директора Рудольфа Ранценгофера відбулося урочисте відкриття міського театру. Під час цих урочистостей було виконано пролог „Входження муз” Антона Норста, „Освячення дому” Л. ван Бетховена і комедію Ф. фон Шентана „Марія Тереза” [4, с.108].

Це – монументальна у стилі Ренесанс з оригінальним фасадом споруда, яка стала окрасою нижньої Театральної площі. Будинок складається з трьох головних частин: вестибюлю, зали для глядачів зі світлим фойє та сцени з допоміжними приміщеннями. Ажурний вестибюль поєднаний біломармуровими сходами з другим та третім поверхами, що ведуть у світлі фойє першого ярусу та амфітеатру. Театр вражав своєю архітектурною оздобою: партер, ложі, амфітеатр – все було виконано в стилі бароко з оригінальними прикрасами і античними фігурами, ліпним декором, оздобленим позолотою, багатим драпіруванням, бра, люстрами. Театр мав 860 місць (в тому числі 217 стоячих). Фасад споруди прикрасили скульптурні групи, що зображають театральні дійства за мотивами грецької міфології. В типах бокових фасадів розташовано по чотири мармурових бюсти видатних діячів світової культури і мистецтва (скульптор – Ернст Годенбарт з Відня).

У грамоті на честь відкриття театру сказано: „Хай закінчена будова стане прикрасою нашого рідного міста, утіхою для народу. Нехай цей театр служить храмом справжнього мистецтва і культурним осередком для всіх національностей і віруючих різних релігій, для всіх жителів міста і села” [7]. В його приміщенні з 1905 р. до початку 1922 р. працював Чернівецький міський німецький театр, який організований у 70-х роках XIX ст. Одночасно в цьому приміщенні виступали гастролюючі театральні колективи, які навідувались до Чернівців.

У першому сезоні на сцені новозбудованого приміщення Німецький театр показав виставу „Розбійники” Ф.Шиллера та оперу Ж.Бізе „Джаміля”. У його репертуарі переважали п’єси австрійських драматургів: А.Коцебу, Ф.Грільпарцера, Ф.Раймунда і Й.Нестроя, а також оперети і опери. Під керівництвом директора Ріхарда Ловеса на сцені театру йшли опери Р.Вагнера „Лоенгрін”, „Таннгойзер” і „Летючий голландець”, а також „Гензель і Гретель” Е.Гумпердінка [4, с.108]. У ньому з успіхом виступали німецькомовні ансамблі з участю Агати Барцеску і придворного актора Адольфа фон Зонненталя. Тут починалося творче становлення відомої артистки Ганзі Нізе. Черні-

вецький глядач на його сцені також бачив виступи знаменитих австрійських артистів Макса Палленберга і Пауля Моргана [4, с.108].

Крім театральних будинків, у кінці XIX – на початку XX ст. у Чернівцях були споруджені Народні доми різних етнічних груп городян: у 1884 р. – Український народний дім, 1897 р. – Румунський, 1906 р. – Польський, 1908 р. – Єврейський, 1910 р. – Німецький, на базі яких працювали національні культурно-освітні товариства. У цих домах були обладнані гарні зали для глядачів, у яких відбувалися культурно-масові та громадські заходи, показ театральних вистав, концерти, працювали аматорські гуртки.

* * *

Зародження і розвиток **українського театру** в Чернівцях у другій половині XIX – першій половині XX ст. відбувалися завдяки неймовірним зусиллям буковинських українців усупереч потужним перешкодам онімечення і румунізації з боку влади та духовних владик. Його становлення тісно пов’язане з розвитком театрального мистецтва Галичини та благотворним впливом драматургії і театру Наддніпрянської України. У вересні 1864 р. до Чернівців прибула трупа Руського народного театру товариства „Руська бесіда” (відомий ще під описовою назвою Український театр) зі Львова, яку очолював О.Бачинський [2, с.27]. Вперше чернівчани побачили „Наталку Полтавку” і „Москаля-чарівника” І.Котляревського, „Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка, які мали нечуваний успіх. Зі сцени лунало українське слово, чарувала рідна пісня. У наступні роки цей театр до початку Першої світової війни періодично гастролював у Чернівцях та інших буковинських містах [2, с. 28, 33, 34], підтримуючи тісні творчі зв’язки з Юрієм Федьковичем та Сидором Воробкевичем, твори яких йшли на його сцені.

Поява перших українських аматорських вистав у Чернівцях датується початком 70-х років XIX ст. [8, с.43-44]. Гастрольні виступи театру львівського товариства „Руська бесіда”, діяльність Ю.Федьковича та С.Воробкевича активізували інтерес чернівецьких українців до театрального мистецтва. У Чернівцях виникають українські культур-

но-освітні та музичні товариства, аматорські гуртки, вони здійснювали власні театральні вистави. Так, самодіяльні гуртки були організовані при чернівецькому товаристві „Руська бесіда” (засноване 1869 р.), українському академічному (студентському) товаристві „Союз” (засноване після відкриття Чернівецького університету в 1875 р.) та читальнях, які працювали на околицях міста. На сценах цих самодіяльних гуртків побутували українські класичні п'єси: „Наталка Полтавка” та „Москаль-чарівник” І.Котляревського, „Сватання на Гончарівці” та „Шельменко-денщик” Г.Квітки-Основ'яненка, „Кум-мірошник, або Сатана в бочці” Д.Дмитренка, „Покійник Опанас” А.Янковського, „Знімчений Юрко” І.Наумовича та оригінальні оперети С.Воробкевича „Ворожка” і „Весілля на обжинках”. [8, с. 43-44]

У березні 1884 р. у Чернівцях засновано „Перше руське (українське. – Т.С.) драматичне товариство”, почесним головою якого обрано С.Воробкевича [8, с.28], а його ядром стала група колишніх акторів Львівського театру товариства „Руська бесіда” – М.Коралевич (Душинський), Теофіла і Марія Романовичі (справж. Рожанківські, народилися в селі Довгопілля, тепер Путильського р-ну Чернівецької обл.), почесним членом товариства був також Ю.Федькович [8, с.43-44]. Метою цього товариства було „плекати драматичне й музичне мистецтво, виставляти українські народні п'єси в театрі, організувати музично-декламаційні вечори, концерти й популярні лекції на мистецькі теми”. Навколо цього могутнього професіонального ядра могли згуртуватися актори українського постійного професіонального театру в Чернівцях, але австрійська влада, спровокована румунськими політичними силами, які здійснювали румунізаторську політику на Буковині, перевела у 1885 р. М.Коралевича як юриста (а разом з ним обох сестер Романович) до м. Сучави (тепер – Румунії), у зв'язку з чим перспектива розвитку українського театру в Чернівцях надовго зникла [9, с.4]. У 1899 р. це товариство припинило свою діяльність, а на його базі виникло хорове товариство „Буковинський Боян”, який „поставив собі за ціль: плекати руську пісню, музику і штуку драматичну” [8, с.43-44]. Але навіть такий короткий період діяльності „Драматично-

го товариства” (1884-1899 рр.) займає помітне місце в історії українського аматорського театру на Буковині [8, с.45].

Ініціатором відновлення діяльності українського театру в Чернівцях на початку ХХ ст. був Іван Захарко, який до переїзду в Чернівці сім років працював у польському театрі у Кракові та в українському у Львові [10, с.211]. У 1900 р. він очолив українську друкарню товариства „Руська бесіда” у Чернівцях, став одним із засновників Товариства руських (українських) ремісників „Зоря”, при якому створив (1901 р.) драматичний гурток, був його керівником і режисером [8, с.43-44]. Цей гурток здійснив постановку вистав за п'єсами „Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ'яненка, „Верховинці” Ю.Коженювського, „У Гірничій Діброві” Г.Запольської, „Трійця гільтяйська” А.Нестроя, „Золоте теля” С.Добржанського.

У 1904 р. на базі цього гуртка Іван Захарко разом з чернівецькими аматорами Іваном Созанським та Йосифою Кордасевич організували „Руський селянський театр”. 4 квітня 1905 р. виставою „Не судилось” М.Старицького театр розпочав свою роботу, показуючи вистави у приміщенні Музичного товариства (тепер – Чернівецька філармонія). З 1907 р. він називався „Буковинський народний театр”. Це був перший напівпрофесійний український театр на Буковині. За своїм характером він був музично-драматичним, мав свій хор та оркестр (диригент хору та оркестру І.Робачек). На його сцені йшли народні драми, комедії, опери та оперети [8, с.48]. Вже у 1907 р. у репертуарі театру значилось 11 вистав за творами І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Старицького, М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого та інших авторів. На жаль, наприкінці 1910 р. через несприятливі матеріальні умови, утиски та заборони театр припинив своє існування [11, с.131].

Після припинення діяльності (1910 р.) „Буковинського народного театру” його роботу намагались продовжити аматорські колективи товариства „Буковинський Боян”, українських студентських товариств „Союз”, „Січ”, „Запороже” та при передміських читальнях. Ці вистави відігравали немаловажну роль у пробудженні національної свідомості і політичної зрілості українців міста.

У ці роки драматичним мистецтвом активно займалось також товариство „Руський міщанський хор”, аматори якого поставили (1904) п'єсу Л.Лопатинського „Свекруха”, а в 1907 р. – драму М.Старицького „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці” [12].

У 1905-1914 рр. радість для чернівчан приносили майже щорічні гастролі Львівського театру товариства „Руська бесіда”. Під час його виступів у ролі статистів брали участь чернівчани С.Терлецький та І.Дутка, які згодом сформувались як майбутні організатори, актори і режисери Українського театру в Чернівцях [2, с.66-67, 74]. Плідною була творча співпраця цього театру з видатною українською співачкою із Чернівців Філоменою Лопатинською (Кравчуківною), яка сімнадцятирічною дівчиною 1891 р. вступила до його акторської трупи, де завдяки вокальним і артистичним даним стала окрасою галицького театру [13, с.106].

***

У другій половині XIX ст. у Чернівцях періодично виступали з гастроллями польські театральні трупи. Так, влітку 1855 р. у місті гастролював польський театральний колектив „Сцена польська” зі Львова, яким керував Анджей Томаш Хелховські. У 1859-1860 рр. до Чернівців завітав польський театр Попельської (так називали провідну актрису колективу Роману Попельську) [14, с.179]. У 1863 р. польський антрепренер Густав Зімайер-Моджієвський організував у Чернівцях гастролі польського театру під керівництвом Луціяна Ортинського, в якому виступала популярна польська артистка Гелена Моджієвська та її три брати по матері – Юзеф, Фелікс і Шимон Бенди. Цей театр гастролював у місті з березня 1863 до кінця квітня 1864 р. і почергово щотижня показував вистави польською і німецькою мовами. Репертуар колективу складався з легких польських комедій та класичних німецьких і французьких драм. Для чернівецьких глядачів було проведено 137 театральних вечорів [5, с.154].

Також періодично виступали драматичні актори з окремими виставами та концертами з використанням сцен з вистав польських драматургів

(1883 р. – Станіслав Конопка зі Львова, 1884-1885 рр. – А.Лукович з Варшави і Густав Фішер зі Львова, 1886 р. – Тадеуш і Ельжбета Скальські, 1891 р. – Артур Завадський та ін.) [14, с.180-181].

Чимало аматорів було серед чернівецьких поляків, які гуртувались у польському Народному домі, де активно працював аматорський колектив „Gwiazda”. Основою його репертуару були твори польських авторів та переклади з інших мов. Це п'єси Я.Камінського, Ю.Коженювського, О.Фредри, Г.Запольської, М.Болуцького, а також інсценізації з творів С.Висп'янського та О.Жеромського [14, с.181].

***

У другій половині XIX ст. у Чернівцях були організовані **румунські** культурно-освітні товариства, зокрема, „Товариство румунської культури і літератури” (1862 р.), „Армонія” (1881 р.), на базі яких працювали аматорські драматичні гуртки. Так, аматори товариства „Армонія” у 1883-1884 рр. поставили 19 спектаклів, переважно за творами В.Александрі [3, с.195]. В аматорському колективі румунського товариства „Жунімія” („Юність”) дебютував як актор і режисер Аурел Бераріу [15, с.27-28].

У місті також гастролювали румунські театральні трупи, зокрема у 60-х роках XIX ст. колектив під керівництвом К.Беленеску з м.Ясси, у 1864 і 1865 рр. – трупа Фані Бардіні [15, с.26-27].

***

У Чернівцях уже давно немає **єврейського** театру, який за австрійського часу був багатогранною й популярною інституцією на Буковині.

Як стверджує австрійська театрознавка Доріс Карнер, єврейський театр виник на західноукраїнських землях на фольклорному ґрунті [16. – 2006. – 15 лют.]. Невеликі мандрівні трупи представляли театралізовані видовища там, де їм дозволяли – в корчмі чи у відкритих павільйонах.

Чернівці були сприятливою ареною для гастролей багатьох мандрівних єврейських труп. Місто займало помітне місце в історії єврейської культури, зокрема театрального мистецтва. У

другій половині XIX – на початку XX ст. тут сформувалося своєрідне єврейське культурне середовище, в якому спілкувались німецькою мовою, мовою ідиш і особливим „жаргоном чернівецьких вулиць – так званим кігльдойч” [17, с.60]. Відповідно розвивались і театральні традиції.

Початок діяльності єврейського театру в Чернівцях припадає на 70-ті роки XIX ст., коли у місті у 1878 р. з гастролями побував єврейський професійний театр під управою Авраама Гольдфадена, який до цього об’їздив зі своїм театром багато міст України, Польщі та Румунії. До речі, А.Гольдфаден як журналіст на початку 1876 р. побував у Чернівцях і певний час видавав газету „Буковінер ізраїлітілер фольксблат” [18. – 2008. – 12 лют.].

Фактично це був перший єврейський професійний театр Європи [19, с.50]. Його заснував єврейський поет і журналіст Авраам Гольдфаден (родом з м. Старокостянтинів сучас. Хмельницької обл., справжнє його прізвище Гольденфодем) у жовтневі дні 1876 р., коли під час свята Сукоти в румунському місті Ясси у літньому саду „Памул верде” („Зелене дерево”) вперше виступила організована ним театральна трупа. На сцені новонародженого театру грали його п’єси „Бабця і онучок” та „Шмендрик” („Недоросток”) [20, с.20]. Діяльність А.Гольдфадена об’єднувала всі театральні професії: актора, режисера, театального художника, антрепренера, та, нарешті, драматурга, що було визначальним у період становлення професійного єврейського театру. П’єси користувались успіхом глядачів, довгий час були зразком для єврейських драматургів-сучасників [21, с.154-160]. А.Гольдфаден з 1876 р. писав п’єси й ставив їх на сцені. Він навчав акторів, співаків. Його вихованці пішли у світ, ставши завдяки йому драматургами, знаними акторами-„зірками”, антрепренерами. І забули свого вчителя. А він, започаткувавши традиції мистецтва сцени для євреїв усього світу, помер жебраком у Нью-Йорку [19, с.63].

Під впливом цього театру 1878 р. у Чернівцях створюється німецько-єврейський театр, організа-

тором якого був актор і автор п’єс Мозес (Мойше) Горовиць [22, с.50-51].

М.Горовиць до приїзду в Чернівці працював актором у театрах Бухареста і писав п’єси, які пропонував до постановки А.Гольдфадену, але той йому відмовив. Він у 1877 р. приїхав до Чернівців, де вирішив створити власну трупу. До акторського складу він запросив з Бухареста співака Гершона Моргуліса, який одночасно був добрим актором. Невдовзі М.Горовиць залишає Чернівці, а керівництво трупою передає Г.Моргулісу [22, с.50-51, 58-59].

З акторської трупи А.Гольдфадена до цього колективу був запрошений також талановитий актор (амплуа комік) Авраам Аксельрад, який народився в місті Ясси (Румунія) у родині торговця, ще підлітком був зачарований театром А.Гольдфадена. А.Гольдфаден побачив у ньому талант актора і запросив працювати до своєї акторської трупи. Тут він пройшов добру акторську школу і з актора-коміка сформувався в універсального актора і режисера [22, с.50-51]. У серпні 1879 р. Г.Моргуліс відійшов від керівництва єврейською трупою в Чернівцях, Авраам Аксельрад разом з колишньою дружиною Моргуліса Розою на основі цього колективу створили власний театр [22, с.50-51].

У 1890 р. їхня трупа здійснила турне до Америки, де побувала з гастролями у Філадельфії та Нью-Йорку [22, с.50-51]. Через рік, повернувшись з Америки, єврейський театр-ідиш А.Аксельрада розгортає активну діяльність у Чернівцях. Не маючи свого приміщення, театр виступав з виставами у залі ресторану (сквер по вул. Гормузакі, нині в районі філармонії), павільйоні Грудера (чернівецький Орфей) на вул. Семигородській, 20 (нині вул. Головна) [22, с.52].

Діяльність театру А.Аксельрада у Чернівцях з кожним роком ставала все популярнішою, і він відіграв важливу роль у розвитку єврейської театральної культури. А.Аксельрад був не тільки талановитим актором, а й досвідченим менеджером театральної справи. Під його керівництвом у

1903-1905 рр. репертуар трупи поповнився низкою п'єс єврейських драматургів (А.Гольдфадена, М.Горовиця, З.Файмана), які йшли на сценах багатьох єврейських труп. Особливою популярністю у чернівецьких глядачів користувалися вистави „Суламіф” („Шаламіс”) А.Гольдфадена, „Комічний володар” Шайкевича та „Сліпий єврей” Й.Латайнера. А вистава „Уріель Акоста” Карла Гуцкова була поставлена в цьому театрі німецькою мовою.

У 1905 р. з Тернополя до театру А.Аксельрад запросив на посаду музичного керівника Хуно Вольфшталя, її він обіймав понад 10 років. Він писав музику до численних єврейських драм і своїх оперет. Його оперета „Дочка Єрусалима” йшла у Відні, Варшаві, Нью-Йорку та інших містах [22, с.54].

Паралельно у ці роки А.Аксельрад активно запрошує для виступів у Чернівцях єврейські театральні трупи та окремих популярних артистів з різних міст Австро-Угорської імперії, вистави яких охоче відвідувала чернівецька публіка. Так, у Чернівцях регулярно виступав Львівський єврейський театр під керівництвом Я.Бер-Гімпеля. Чернівецька публіка радо сприймала спів і гру подружжя Цукербергів, також Глімера, який вдало відтворив на сцені єврейські типові образи, а також характерного виконавця Зігмунда Шорра. Влітку 1904 р. неодноразово йшла вистава С.Лореско „Jüdale mit dem Tlimik” („Єврей з торбою”). Особливо майстерно грали актори Львівського театру подружжя Мельцер і подружжя Розенберг. Чернівчани активно відвідували вистави львів'ян. Поряд з подружжям Мельцер чернівецькій публіці особливо сподобались два актори ансамблю єврейського театру – комік Ветштайн та виконавець гумористичних віршів і пісень Самуїлов [22, с.55].

Театр Я.Бер-Гімпеля був стаціонарним єврейським музично-драматичним театром на теренах Галичини. Його заснував у 1888 році у Львові Я.Бер-Гімпель і виступав на ідиш – народною мовою євреїв Східної Європи – та працював на засадах приватної антрепризи [22, с.54, 60]. З

творчого складу театру Гімпеля до театру А.Аксельрада у 1910 р. прибула Лея Вайнтрауб-Граф, яка з успіхом виконувала головні ролі у виставах за п'єсами Я.Гордіна, зокрема роль Етті у його „Крейцеровій сонаті”, а раніше, 1907 р. зі Львова поповнили трупу артисти Пепі і Моріц Вайнберги [22, с.58].

У ці роки серйозних конкурентів театрові А.Аксельрада в Чернівцях не було. Театр почав відігравати важливу роль у єврейському національному відродженні, про що свідчив депутат австрійського парламенту, член Єврейської національної партії Бенно Штраухер.

У серпні 1907 р. на запрошення А.Аксельрада гастролював актор і автор п'єс Зігмунд Файнман. Під час цих гастролей він поставив у Чернівцях на замовлення єврейських університетських товариств „Емуна”, „Гебронія” і „Земфіра” виставу „Єврейка” [22, с.59].

У 1909 р. А.Аксельрад запросив до виступів у його театрі також актора Калмена Ювелера, який кілька років перед тим мав у Львові власну трупу, а пізніше з великим успіхом гастролював у США. У Чернівцях він виступав у головних ролях у виставах „Герой армії” З.Фейнмана, „Коль Нідре” А.Гольдфадена, „Бог, людина і сатана” Я.Гордіна і „Тітка Зіпойра” Й.Латайнера, де він був і режисером [22, с.59]. На запрошення А.Аксельрада в Чернівцях побував „Народний театр” з Нью-Йорку Б.Томашевського, який показав виставу за своїм твором „Dus pintelet Jud”. У Чернівцях також з великим успіхом гастролювали Бернард Юнг з „Єврейським королем Ліром” Я.Гордіна, комік Г.Канапоф з п'єсами А.Гольдфадена „Коль Нідре” і „Раб Йосельман” та Л.Гейманн у ролі ідіота у п'єсі Я.Гордіна „Дика людина” [22, с.61-62].

Слід підкреслити, що на початку XX ст. у Чернівцях спостерігається певний розквіт єврейської культури та створення умов для її функціонування. На початку XX ст. в Чернівцях працювало Театральне товариство імені А.Гольдфадена, що мало три театральні споруди, в яких виступали тільки гастролюючі трупи. Це – театр-павільйон

на вулиці Руській, 22 (тепер там магазин), і два літні – на вулиці О.Доброго „Дас кнапль театр” („Театр-гудзик”), де тепер розміщений будівельний технікум [18. – 2008. – 12 лют.]. Зусиллями міської єврейської громадськості у 1908 р. на площі Єлизавети (нині Театральна) за проектом архітектора Левандовського споруджено Єврейський народний дім (нині Центральний міський Палац культури), в якому обладнано дві театральні зали. Мала – для репетицій та велика – для масових заходів.

Аматорські єврейські колективи, що були організовані при культурно-освітніх товариствах, працювали в єврейських профспілкових клубних будівлях: клубі шевців „Шнайдер зал” (нині Будинок естетики і дозвілля), клубі будівельників (на вулиці Б.Хмельницького, тепер фізкультурний центр) та клубі „Тойнбегалле” на вулиці Турецькій, що за радянського часу відомий як клуб залізничників [17, с.60].

Незважаючи на постійні дискусії щодо ролі єврейського театру в культурному житті Чернівців, він одержував субвенції від міської влади. Щоправда, якщо німецький театр діставав щороку по 10 тисяч крон, то єврейський театр отримував одну тисячу крон на рік. У 1913-1914 рр. театр був у важкому фінансовому стані, а під час Першої світової війни він не діяв.

Театральне життя в Чернівцях з 1918 до першої половини 1940 рр.

Перша світова війна надовго перервала театральне життя на Буковині. Лише у серпні 1918 р. С.Терлецькому за допомогою групи галицьких артистів на чолі з відомою артисткою Катериною Рубчаковою вдалося створити на базі Чернівецького товариства „Руський народний дім” театр, названий „**Чернівецьким українським театром „Народного дому”**”. У його складі були актори колишнього театру Львівського товариства „Руська бесіда” А.Осиповичева, К.Пилипенко, К.Козак-Вірленська, Г.Юрчакова, Ф.Лопатинська, О.Левицька та місцеві артисти Микола Кракалія, Гнат Яворський, Олесь Томоруг, Корній Савицький,

Юліян Борівський, Іван Балевиц та ін. Свої вистави театр показував у Чернівцях, Кутах, Кам'янець-Подільському та інших містах [23. – 1918. – 23 серп.]. У січні 1919 р. його заборонила румунська влада. Артистів театру з їх театральним майном вислали за межі Буковини, до Галичини.

І все ж наприкінці 1919 р. невгамовному С.Терлецькому вдалося зібрати українську трупу, тепер уже з самих буковинців, повернути театральне майно колишнього „Чернівецького українського театру „Народного дому” і організувати „Український театр під керівництвом Сидора Терлецького”. Важкий, страдницький шлях судився йому. Він не мав постійного приміщення, змушений був тинятися по містечках і селах Буковини. У Чернівцях дозволяли грати один раз на тиждень у приміщенні Українського народного дому. „Цей театр, – гадував С.Терлецький, – проводив я сам до 1928 р. і покривав усі дефіцити власними коштами” [24. – 1932. – 16 квіт.]. У цьому театрі перші кроки на професійній сцені як артисти і режисери зробили Іван Дудич та Іван Дутка.

У кінці 1928 р. через переслідування румунською владою, матеріальні нестатки театр С.Терлецького припинив свою діяльність. Восени 1928 р. І.Дудич (режисер і актор театральної трупи товариства „Міщанський хор”) разом з С.Терлецьким об'єднали кращі сили чернівецьких акторів, дістали дозвіл румунської влади на створення українського виїзного театру під назвою „Український театр у Чернівцях”. Ентузіасти відновили старий репертуар, ставили нові твори. І.Дудич згадує: „Зимою ставимо вистави в Чернівцях, а весною і літом виїжджаємо по містечках і селах Буковини, а восени по Бессарабії. Зимою знову повертаємось у Чернівці для постановки нового репертуару... Важкий був шлях цього роз'їздного театру” [25. – 1961. – 20 чер.].

У 1933 р., під час виступів театру під керівництвом І.Дудича в провінції, у Чернівцях при товаристві „Буковинський Кобзар” виникає новий театральний колектив – „Український народний театр при товаристві „Буковинський

Кобзар” під керівництвом уже відомого тоді на Буковині актора і режисера Івана Дутки. У листопаді 1934 р. цей колектив і „Український театр в Чернівцях” І.Дудича об’єдналися в одну театральну трупу – „Драматична секція при товаристві „Буковинський Кобзар” під мистецьким керівництвом Івана Дутки [26, с.593-594]. Загальне адміністративне керівництво театром здійснювала управа-дирекція, яка складалася з меценатів-патріотів і любителів української сцени, яка матеріальною і моральною підтримкою домоглась згуртування у „Драматичній секції” талановитих акторів та непересічних аматорів.

Це був професійний театр, якому доводилось працювати у складних умовах і боротися за виживання. Уже в 1937 р. він нараховував 107 членів, з них 37 артистів-професіоналів. У цьому театрі працювали найкращі українські актори Буковини, які користувалися любов’ю публіки. Серед них: сестри Павловські (Маруся, Стефанія), Євген Унгурян, Аполлонія Леснянська-Дудич, Іван Спинул (Чефренко), Степан Дубіневич, Марія Унгурян, Хризант Кудринський, Катерина Дутка-Павловська, Василь Дячук, Олесь Томоруг, Ярослава Яричевська, Кароліна Бандинда, Катерина Гольдшмідт-Сенюк, Вікторія Ліснер-Кобилянська [27]. До участі у виставах театру було залучено чималу групу артистів-аматорів з числа студентів та учасників драматичних гуртків українських товариств, серед них: Дмитро Звізда, Целестин (Микола) Суховерський, Ілля і Ольга Шевчукевичі, Юрко Тевтул, Іван Григорович, Тарас Лютик [27]. Плідно працювали в цьому театрі режисерами і акторами Сидір Терлецький, І.Дудич та Є.Унгурян. Оркестром і хором керували Іван Жуковський, Олесь Микитюк та Олег Стратійчук. У театрі була створена режисерська колегія, яка дбала про художній рівень постановок [28, с.194].

Театр працював у надзвичайно тяжких умовах постійної матеріальної скрути, переслідування поліцією, цензурних утисків. Заборони, арешти і злидні – така була доля Українського театру в

Чернівцях у роки окупації. У 1938 р. товариство „Буковинський Кобзар” розпорядженням румунської поліції було заборонено. Театр перейшов як автономна Драматична секція до товариства „Руська бесіда” у Чернівцях, яка працювала в Українському народному домі [28, с. 194]. А весною 1939 р. румунська влада заборонила сценічну діяльність групі провідних українських акторів: С.Терлецькому, І.Дудичу, К. Гольдшмідт-Сенюк, А.Ліснянській-Дудичевій, І.Дутці, бо вони ніби своєю грою підбурювали народ, запалювали небезпечні почуття глядачів. Головним і єдиним режисером цього театру залишився Євген Унгурян, який продовжив діяльність театру до червня 1940 р. [28, с. 194].

Під час Першої світової війни **культурно-освітні товариства**, аматорські гуртки в Чернівцях не працювали. Лише весною 1920 р. румунська влада дозволила діяльність **українських** національно-культурних товариств, на базі яких активізували свою діяльність аматорські драматичні гуртки. Зокрема, активно працював аматорський колектив товариства „Руський міщанський хор”, яке проіснувало аж до встановлення радянської влади на Буковині в 1940 р. За сорок років своєї діяльності драматичний колектив цього товариства був центром аматорського театального руху в Чернівцях.

У ці роки російський емігрант, актор і співак Петро Лещенко організував у Чернівцях т.зв. „Народний театр”. Він виступав під псевдонімом Петро Мартинович. Як режисер в цьому театрі поставив у 1923 р. кілька вистав, зокрема оперу „Запорожець за Дунаєм” та п’єсу „Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка. У „Запорожці за Дунаєм” П.Лещенко зіграв з великим успіхом роль Карася, а К.Гольдшмідт-Сенюк – роль Одарки, роль Оксани – аматорка Ф.Добростанська, а Андрія – молодий студент М.Кухта. У п’єсі „Сватання на Гончарівці” П.Лещенко виконував знамениту роль Стецька. Оскільки у тодішніх умовах український театр на Буковині не міг дати йому постійного матеріального забезпечення, Петро Ле-

щенко згодом покинув працю в Чернівцях, виїхавши до Парижа [28, с.194].

У 1920-30-х роках на перехресті нинішніх вулиць Кармелюка та Винниченка Чернівців працювала читальня ім. Маркіяна Шашкевича (засновник Д.Рідуш), яка була важливим осередком культурного життя українців цього мікрорайону. Аматори читальні ставили вистави „Украдене щастя”, „Гріх”, „Хмари”, „Гостини святого Миколая”, „Чорт – не жінка” [29. – 2008. – 6 бер.].

У ці роки в одному з національно-свідомих осередків Чернівеччини – с. Ленківці (у складі сучасних Чернівців) під керівництвом учителя А.Зибачинського працювала читальня „Українська бесіда”, де за ініціативою Г.Веренька активно діяв драматичний аматорський гурт [26, с.880-881].

Діяльність аматорських театральних колективів українських культурно-освітніх товариств у 20-х роках ХХ ст. у Чернівцях сприяла виникненню професіонального театру, яким керували С.Терлецький, І.Дудич та І.Дудка.

Незважаючи на всі заборони і переслідування, Український театр у Чернівцях не був „мертвим” для українського духовного життя, він діяв і творив під різними вивісками та формами існування, згуртував і сформував цілу когорту талановитих творчих особистостей, які жертвовно віддавали свої зусилля служінню українському театральному мистецтву. Українські театральні колективи у Чернівцях, фундаторами і керівниками яких були талановиті актори і режисери: С.Терлецький, І.Дудич, І.Дутка - упродовж двадцяти років свого існування були активним чинником збереження українства, залишили помітний слід у культурному і політичному житті українців Буковинського краю [30, с.23].

* * *

Після включення Буковини до складу королівської Румунії у кінці 1918 р. відновив свою діяльність **німецький театр**, що дуже не влаштувало нову владу. Директор цього театру Вільгем Попп згуртував акторську трупу, яка розпочала

підготовку нових вистав. До керівництва оркестру запросив диригента Ніко Достала. Узимку 1918-1919 рр. у цьому театрі виступав чудовий ансамбль німецьких акторів за участю Іди Ере, який зіграв на його сцені декілька опер та оперет, що користувалися успіхом у глядачів [4, с.110]. У цьому театрі також гастролювали відомі німецькі актори: Марія Файн, Конрад Вайт, Леопольдин Константін, Ганс Мозер, Пауль Кемп, Іван Петрович, а також ансамбль віденського театру „Йозефштадт” [4, с.110].

У січні 1922 р. під час гастролей знаменитого німецького актора (за походженням – албанця) А.Моїссі (якому австрійський письменник Г.Дроздовський вручив на одній з вистав від імені буковинців лавровий вінок), румунські студенти ввірвалися до театру і захопили його [5, с.6-7]. Цю подію Г.Дроздовський так описує: „Ввечері 2 січня 1922 року, коли А.Моїссі в ролі Франца в кульмінаційній сцені „Розбійників” Ф.Шиллера виступав на сцені, румунські студенти „з надзвичайним патріотизмом штурмували” театр, кричали на А.Моїссі, вигнали глядачів. Театр оголосили національним румунським театром. Вистави німецькою мовою у ньому більше не відбувались” [5, с.6-7]. А.Моїссі зміг закінчити свої гастролі в залі Музичного товариства (сучасна філармонія). Статую Ф.Шиллера, що стояла перед будинком театру, було знесено і встановлено у скверіку Німецького народного дому, де він перебував у жалюгідному вигляді [4, с.110].

Незважаючи на ці невтішні обставини, чернівецькі німці відновили театральну творчість у Німецькому народному домі. Упродовж короткого часу було засновано Чернівецьке німецьке театральне товариство, до якого належали як німці, так і євреї. Ним керував спочатку директор банку Міттельман, а згодом доктор Пумпе. Чернівецьке театральне товариство піклувалося про німецькомовний театр. У ці роки у Чернівцях з успіхом гастролювали театральні колективи: „Берхтесгаденський народний театр”, „Німецький театр” із Берліна, „Тегернзеґерський селянський театр”,

які знайомили чернівчан із сучасним театральним мистецтвом (п'єси А.Піранделло, Г.Кайзера, А. Стріндберга, Л. Андрєєва). Пізніше на гастролях у Німецькому народному домі виступали Раоул Аслан, Паула Весели, Аттіла Гербігер і Ганс Тіміг [31. – 2001. – 4 жовт.].

Шанувальники німецького театру у ці роки за ініціативою Г.Дроздовського заснували ансамбль „Чернівецький камерний театр” (Czernowitzer Kammerspiele), завдяки якому німецькомовні чернівчани мали змогу відвідувати вистави німецького театру [31. – 2001. – 4 жовт.]. Як згадує працівник цього театру Г.Дроздовський, „репертуар був вельми різноманітний – „Пробудження весни” Ф.Ведекінда, „Жовтневий день” Г.Кайзера, „Карл і Анна” Л.Франка, „Чоловік, що бачив смерть” В.Ефтіміу та інші” [5, с.167]. Керівниками цього ансамблю були Зігфрід Пульман та Стефан Рубаш. На його сцені було здійснено постановку п'єси Г.Дроздовського „Сильвестер” [32, с.20].

У 1930 р. всі німецькі товариства, які діяли у післявоєнний період, об'єдналися в єдине „Німецьке культурне товариство” на базі Німецького народного дому [31. – 2001. – 4 жовт.].

Так, поряд з Німецьким театральним товариством у Чернівцях працювала й художня самодіяльність чернівецьких німців. У Німецькому народному домі аматори ставили твори Й.Гете і Г.Гауптмана, Ж.-Б.Мольєра і К.Гетца. Був ще „Любимий театр”, т.зв. „Самодіяльна сцена” і „Рошенська театральна трупа”, яка виступала переважно на швабському діалекті [4, с.108].

Під час переселення німців з Буковини у 1940 р. представники радянської влади на честь німецької переселенської комісії дозволили заспівати у міському театрі „Пісню без слів” Ф.Мендельсона. Так закінчилась історія Чернівецького німецького театру [4, с.110].

* * *

У 1922 р. після відомого скандалу під час виступу німецького актора А.Моїссі у виставі „Розбійники” Ф.Шиллера будинок міського театру на

деякий час був закритий, перейшовши під юрисдикцію румунської муніципальної влади, на його базі було започатковано організацію **румунського театру**. Першим його керівником був Константін Бєраріу (1922-1925 рр.) – румунський письменник і громадський діяч, доктор права, який свого часу переклав з німецької мови на румунську декілька п'єс (в т.ч. „Гєра і Леондр” Ф.Грільпарцєра) [15, с.28]. На початку 1923 р. на сцені румунського театру були поставлені перші спектаклі за участю аматорів румунського товариства „Армонія” [33. – 2003. – 28 бер.].

Нова влада розуміла місію театрального мистецтва у рамках великодержавної ідеології і вживала всіх заходів, щоб румунський театр був помітним явищем у культурному житті міста [33. – 2003. – 28 бер.]. У 1925 р. цей театр реорганізовано у Чернівецький румунський „Teatrul National” і забезпечено державною дотацією. Його директором призначено Дімітріє Мармелюка (1925-1926 рр.) – румунського фольклориста, педагога і громадського діяча [15, с.170]. З усієї Румунії до складу акторської трупи запрошено популярних акторів: Т.Буландра, Н.Сирєтяну, Ж.Казабана, Г.-В.Бірліка, М.Мускан, М.Балабана, Д.Млєшніцу, А.Балабан, Н.Бранкоміра, А.Митрика, Г.Цуркану та інших. У Чернівцях також працювали П.Стурза і С.Александрєску.

Провідними акторами цього театру були Жюль Казабан, Григоре-Василіу Бірлік, Анастасіє Митрик, вони і виконували головні ролі у виставах. Так, Жюль Казабан чудово грав роль Альфреда („Візит старої дами” Ф.Дюрренматта), Мольволіо („Ніч королів” У.Шекспіра), Аркадія Щасливцева („Ліс” О.Островського). Театральні сезони театру кожного року відкривалися виставою „Ключ лісу” І.Діаманді. За перших п'ять театральних сезонів поставлено десять вистав румунської і європейської класики [33. – 2003. – 28 берез.], зокрема, „Метелиця” В.Дєлавранчі, „Ліс повішених” Л.Рибряну, „Візит старої дами” Ф.Дюрренматта, „Ніч королів” У.Шекспіра та ін. Директором театру в 1927-1930 рр. був Віктор-Іон Попа, художнім керівником з 1926 р. – Трифан Нєло Бу-

чевський, режисером – Іон-Аурел Майкан. Завідував музичною частиною диригент О.Петрович-Зорело. Сценографію і декорації виконував видатний на той час художник-сценограф барон фон Жорже Льовендал. Упродовж 1930-1933 рр. „Teatrul National” очолював видатний румунський актор Мішу Фотіно. Він був режисером і одночасно виконував головні ролі у виставах „Хаджи Тудосе” В.Делавранчі, „Сильні душі” К.Петреску, „Керемія Лювиле” М.Йорге. У 1933-1935 рр. директором „Teatrul National” був Лека Мораріу – відомий румунський літературознавець, професор [15, с.186]. До 1935 р. державні субсидії виділялися тільки для театру „Teatrul National”, усі інші заклади покладались на публіку та меценатів.

Економічна криза, яка охопила з початку 30-х років ХХ ст. Румунію, призвела до того, що в 1935 р. Чернівецький румунський театр („Teatrul National”) було закрито, оскільки влада припинила його утримання [33. – 2003. – 28 бер.].

У цьому ж році у Чернівцях організовано театр-студію „Праця і добрий настрій”, який за п'ять років (1935-1940 рр.) здійснив постановку декількох п'єс. У цей же час у місті існував ще один театр – „Черговий театр Сучавського округу”, створений за ініціативою Влада Бенецяну. У його репертуарі були вистави „Криниця Бландузі”, „Червоні троянди”, „Розумниця землі”, „Плата за добро”, „Ветеран”, „Скнара”, „Прометей” та інші. Цей театр гастролював по містечках і селах Буковини. У ньому працювала група чернівецьких акторів та учнів консерваторії. Директором і режисером театру був Георгіє Подхорський (Подару), акторами – Кока Штефанеску, Генрієтта Грінкевич, Костина Кострела, Раду Хангу, Теофіла Леонті, Мірча Грінкевич [33. – 2003. – 28 бер.].

З червня 1940 по липень 1941 р. за часів перебування Буковини під владою колишнього СРСР у місті румунського театру не існувало. Під час Другої світової війни, коли Чернівці були вдруге окуповані Румунією, у 1943 р. створюється театр „Праця і світло”. Свою діяльність театр розпочав прем'єрою вистави „Магда” Зідермана. У репер-

туарі театру були такі п'єси: „Людяна леді”, „Король сирників”, „Зять з двома тещами”, „Черговий під'їзд”. Директором його був Костін Крістел, а до творчої трупи входили актори Раду Хангу, Костін Крістел, Георгіє Подхорський (Подару). Упродовж 1941-1944 рр. у Чернівцях також проводились міні-сезони національних театрів Ясс, Бухареста, Клужа.

* * *

На початку 1918 р. в складних умовах (зміна політичного режиму) поновив свою діяльність у Чернівцях **єврейський театр** під керівництвом А.Аксельрада. У його репертуарі були відновлені вистави: „Суламіф”, „Комічний володар”, „Сліпий єврей”. Колектив грав не щодня, а максимум три рази на тиждень. Посилення румунського окупаційного режиму вело до обмеження культурного життя у місті, тому А.Аксельрад мусив долати ці перешкоди, переносючи діяльність у Німецький народний дім. Трупа існувала фактично до смерті А.Аксельрада (листопад 1925 р.) [22, с.64-65].

Але на цьому єврейське театральне життя в Чернівцях не закінчилось. У 1918 р. єврейський продюсер Макс Райш заснував Єврейський павільйонний театр, для якого збудував будинок типу літнього павільйону, де впродовж кількох теплих місяців влаштовувалися вистави для єврейської публіки. Але через важкі фінансові обставини М.Райш у 1931 р. відійшов від керівництва театру. Керівником цього театру з 1931 р., залучивши колишніх акторів театру А.Аксельрада, стала Рахель Аксельрад [22, с.64-65]. Фактично цей театр працював до початку 40-х років ХХ ст.

З розвитком єврейського мистецтва у місті (кіно, театру) пов'язана споруда кінотеатру „Скала”. Будівництво його розпочав у серпні 1931 р. підприємець Адольф Тефнер з дозволу асоціації кінематографістів Румунії на розі вулиць Куза Воде (нині Л.Українки) та Ф.Шиллера на 750 місць. У березні 1932 р. рішенням Міністерства культури Румунії незавершене будівництво кінотеатру „Скала” передано у власність акціонерно-

го товариства „Sperantă” („Надія”), а у 1934 р., після завершення будівництва приміщення було прийнято в експлуатацію як кінотеатр „Скала” [17, с.60]. Він також мав добре обладнану сцену, оркестрову яму, періодично використовувався для показу театральних вистав. Так, у листопаді 1936 р. у залі „Скала” було показано виставу „Жовта тінь” Л.Малаха єврейським театром під орудою Якоба Штернберга з м. Ясси, у якій головну роль Рейзеле-Розіти виконувала майбутня видатна єврейська артистка, чернівчанка Сіді Таль [22, с.70-71].

Театральне життя в Чернівцях з червня 1940 до березня 1944 рр.

28 червня 1940 р. північну частину Буковини приєднано до Радянського Союзу. Нова влада з перших же днів заборонила діяльність існуючих культурно-мистецьких товариств, народних читалень, закрила Народні доми, місцеві газети, їх майно націоналізувала. Одночасно з перших днів встановлення радянської влади на Буковині розпочалась робота щодо організації мистецьких колективів, які відповідали б її вимогам. Газета нової влади „Радянська Буковина” повідомляла: „Днями організовано в Чернівцях Український драматичний театр... Зараз колектив готує першу свою виставу – п'єсу талановитого українського письменника І.Франка „Украдене щастя” [34. – 1940. – 27 лип.]. Згодом ця ж газета у замітці „Відродження мистецтва” писала: „Український драматичний театр вже працює над п'єсою „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці” [35. – 1940. – 8 серп.].

Новоорганізованому **Чернівецькому українському драматичному театрові** надано приміщення колишнього німецького міського театру, в якому до липня 1940 р. працював румунський театр „Teatrul National”, а художнім керівником став згадуваний уже досвідчений буковинський режисер і актор С.Терлецький [36. – 1940. – 12 лип.]. До творчого складу було залучено більшість артистів Драматичної секції чернівецького товариства „Руська бесіда”. Але це були творчі люди, які виростили і

сформувалися в інших суспільно-політичних умовах. Їм і не дуже довіряли, вважаючи, що вони не зможуть вірно служити новій владі [37, с.80].

Справді, колектив ще перебував у стадії формування, нелегких організаційно-творчих пошуків. Але нова влада вирішила форсувати події. На початку жовтня 1940 р. відповідно до постанови РНК УРСР для Чернівецького українського державного драматичного театру були виділені кошти і планувалось надіслати кваліфікованих акторів. Художнім керівником театру був призначений заслужений артист УРСР режисер С.Ткаченко. Таким чином, Чернівецький український драматичний театр, організований місцевою владою у липні, одержав офіційний статус і був забезпечений відповідною фінансовою підтримкою.

Але сталося не так, як планувалося. Радянське керівництво у цей період вирішило перевести у західноукраїнські області ряд театральних колективів зі Східної України. Відповідно до постанови РНК УРСР (№1625 від 25 листопада 1940 р.) до Чернівців перебазовано один з провідних театральних колективів у республіці – Харківський державний український театр ім. Ленінського комсомолу. Історія цього театру почалася з міста Харкова, де в листопаді 1931 р. п'єсою І.Микитенка „Справа честі” заявив про своє народження новий театральний колектив – Державний театр Революції (з 1937 р. – Харківський державний театр ім. Ленінського комсомолу, який очолював І.Юхименко як художній керівник). Біля його колиски стояли такі визначні діячі українського мистецтва, як режисер М.Терещенко, письменник, голова ВУСППу І.Микитенко, художник А.Петрицький, композитор М.Вериківський, хореограф П.Вірський. Для роботи в театрі були залучені акторські сили з провідних театрів України в особі заслужених артистів УРСР В.Варецької та Ю.Шумського, артистів – В.Сокирка, П.Міхневича, Г.Янушевич, П.Столяренка, В.Жихарського, К.Ципи, Д.Козачківського, К.Тимошенко, Ю.Козаковського, Л.Луганської М.Чаплинської, Г.Гринька, М.Голобородька та ін. Серед режи-

серської молоді були: Б.Борін, І.Земгано, П.Хижняченко.

З колективу театру ім. Ленінського комсомолу й існуючого уже Чернівецького українського драматичного театру у листопаді 1940 р. створено Чернівецький державний український драматичний театр [38. – 1940. – 19 груд.]. Художнім керівником театру призначено заслуженого артиста УРСР І.Юхименка, головним художником В.Рифтіна, завідувачем музчастиною М.Каневського. Вся діяльність театру, особливо його репертуар, ідейна спрямованість кожної вистави були поставлені під суворий контроль пануючої тоталітарної системи.

В останній день грудня 1940 р. до Чернівців прибув колектив Харківського театру ім. Ленінського комсомолу. Художній керівник новоствореного Чернівецького державного українського драматичного театру Іван Якович Юхименко розпочав активну організаторську і творчу працю. Заступником директора було призначено досвідченого актора і організатора буковинського театру Сидора Терлецького, помічником режисера – Лева Романовського. Склад трупі поповнився великою групою чернівецьких акторів (понад 20 чоловік). Серед них І.Дудич, М.Павловська, С.Циганюк-Павловська, А.Лиснянська-Дудичева, Є.Унгурян, М.Унгурян, В.Дячук, С.Дубиневич, О.Головата, Н.Василів (Терлецька), Х.Кудринський, А.Глібо, Р.Головатий, Г.Коляно, Т.Рідуш, Й.Коцюк, М.Греул, а також артисти хору і балету, чимало обдарованої молоді з числа аматорів.

А 14 січня 1941 р. Чернівецький державний український драматичний театр розпочав свою сценічну діяльність виставою „Лісова пісня” Лесі Українки (режисер І.Маковський, художник В.Рифтін) [39. – 1941. – 15 січ.]. Чернівчани і всі буковинці з великим захопленням сприйняли першу виставу театру. Театр показав чернівчанам також постановки невмирущої класики – „Безталанна” і „Наймичка” І.Карпенка-Карого, „Вій” М.Кропивницького, а також „При битій дорозі” К.Гераси-

менка (за поемою Т.Шевченка „Катерина”), вистави за п'єсами російських авторів: драми „Павло Греков” Б.Войтехова та Л.Ленча, „Таня” О.Арбузова, „Звичайна дівчина” В.Шкваркіна і „Сади цвітуть” В.Масса та М.Куличенка [11, с.143-144.].

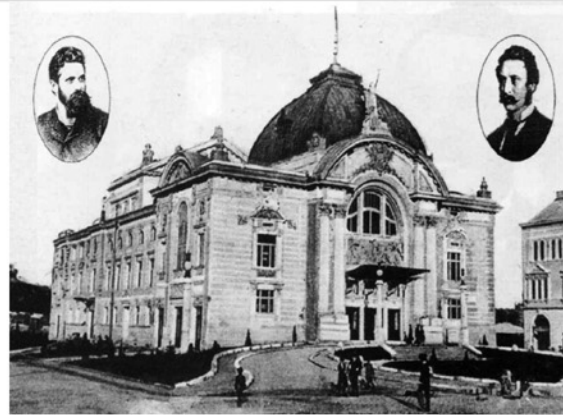
Чернівецькі глядачі познайомилися з класичною комедією „Слуга двох панів” К.Гольдоні, з шедевром світової драматургії - трагедією „Отелло” В.Шекспіра [40. – 1941. – 21 січ.]. Не меншу зацікавленість викликав у глядачів твір видатного німецького драматурга Ф.Шиллера „Підступність і кохання”.

Перший сезон на Буковині, а він тривав неповних п'ять місяців, театр закінчив прем'єрою вистави „Украдене щастя” І.Франка, яка відбулася 28 травня, а з початку червня 1941 р. розпочав літні гастролі у м. Станиславові (тепер Івано-Франківськ). Галичани з великою зацікавленістю зустріли виступи українського театру з Буковини. Однак ці гастролі були перервані вибухом війни. В останні дні червня без гастрольного майна колектив добрався до Чернівців, і більша його частина (колишні харків'яни) 2 липня 1941 р. евакуювалась до Харкова. У Харкові лиха доля спіткала художнього керівника Івана Яковича Юхименка, якого заарештували тут органи НКВС. Фактично він постійно перебував у полі зору беріївських спецслужб як український митець, який формувався на визвольних ідеях УНР і активно працював у театрах М.Садовського та Л.Курбаса [41]. Разом з ним була заарештована його дружина – артистка К.Тимошенко. Не стерпівши страшних умов сталінського ГУЛАГу, 16 лютого 1943 р. Іван Якович помер у Казані. Його дружина К.Тимошенко також сиділа у казанській тюрмі, не знаючи про долю чоловіка. У 1947 р. вона повернулася до Чернівців, але в театрі її на роботу не прийняли.

У зв'язку із загрозою окупації німцями Харкова восени 1941 р. колектив театру відповідно до розпорядження Комітету в справах мистецтв РНК УРСР був евакуйований у Краснодарський край (Армавір). Важкий шлях театру в суворі дні війни пролягав на Північний Кавказ (Кисловодськ), до

Приміщення першого міського театру в Чернівцях 1878 р. Архітектор Й.Грегорі

Чернівецький міський театр 1905 р. Архітектори Г. Гельмер (ліворуч), Ф. Фельнер

Творчий склад Чернівецького німецького міського театру (1905-1906 рр.)

Пам'ятник Фрідріху Шиллеру біля театру. Споруджений 1907р., знесений 1922 р.

Іван Захарко (1851-1919) - організатор і керівник Буковинського народного театру (1905-1910) в Чернівцях

Колектив Буковинського народного театру в Чернівцях

Сидір Терлецький (1892-1953), ліворуч та
Іван Дудич (1899-1963) - режисери, актори
Українського театру Буковини
(1918-1940)

Театральний колектив товариства "Міщанський хор" (1925).
Керівник Іван Дудич

Іван Дутка (1899-1940) -
режисер, актор. Керівник
Драматичної секції
товариства
"Буковинський Кобзар"
(1933-1938)

Мавка - К.Тимошенко, Лукаш - П.Міхневич.
Сцена з вистави "Лісова пісня" Лесі Українки. Січень 1941 р.

Свєн Унгурян - актор,
режисер. Керівник
Драматичної секції
товариства
"Руська бесіда"
(1938-1940)

Колектив Українського театру в Чернівцях під керівництвом
І.Дудича (1931 р.)

Іван Юхименко (1893-1943) -
художній керівник Харківського
ім. Ленінського комсомолу (1937-1943),
Чернівецького українського
драматичного (1940-1941)
театрів

М.Гольблат (1896-1974), ліворуч - художній керівник, артист та С.Штейнберг (1887-1955) - композитор, зав. музчастиною Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема в Чернівцях (1945-1950 рр.)

Сіді Таль (1912-1983) - артистка естради, заслужена артистка УРСР

Deutsch-jüdisches Theater

Direktion: A. Axelrad.
Gruder's Etablissement, Stobenbürgerstrasse Nr. 20.

Sonntag, den 18. Juni 1911:

II. Gastspiel des berühmten Charakterkomikers, Herrn **Charles Friedmann** bei erhöhten Preisen.

Die Bas-Jechide

Lebensbild in 4 Akten von N. Rakow.

Kassa-Eröffnung 7 Uhr. Anfang 8 Uhr.

Кінотеатр "Скала", в якому працювали єврейські театри (1940-1941, 1945-1950 рр., нині Палац "Академічний" ВДМУ)

Афіша Єврейського театру А.Аксельрада в Чернівцях (1911 р.)

Афіша про відкриття театру в Чернівцях 10 березня 1945 р.

К.Бераріу (1870-1929) - перший директор у 1922-1925 рр., М.Фотіно (1886-1970), в центрі - головний режисер і актор у 1927-1930 рр. та Л.Мораріу (1888-1963)-директор у 1933-1935 рр. ((TEATRUL NATIONAL DIN CERNĂUȚI))

Василь Василько (1893-1972) - директор і мистецький керівник (1943-1946), мистецький керівник (1946-1948) Чернівецького музично-драматичного театру

Сцена з вистави "Земля" В.Василька за О.Кобиллянською (1947 р.)

Борис Борін (1899-1965) - головний режисер Чернівецького муздрамтеатру (з 1954 р. ім. О. Кобиллянської) в 1945-1965 рр.

Євгенія Золотова - артистка, режисер, головний режисер театру ім. О. Кобиллянської (1960-1988)

Сцена з вистави "Вовчиха" О. Ананьєва за О. Кобиллянською (1963).
У ролях:
Санда - О. Ільїна,
Зоя Жмут - Г. Янушевич

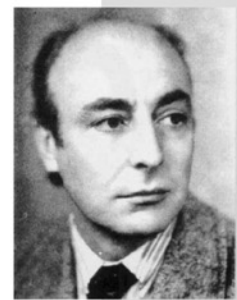
Володимир Грипич (1922-2005) - головний режисер театру ім. О. Кобиллянської (1969-1974)

Анатолій Литвинчук (1935-1993) - режисер, головний режисер, художній керівник театру ім. О. Кобиллянської (1965-1993)

Сцена з вистави "Гнат Приблуда" С. Воробкевича (1986 р.)

Костянтин Пивоваров - головний режисер театру ім. О.Кобиллянської (1980-1986)

Чечено-Інгушської АРСР (Гудермес, Грозний), Дагестану (Дербент, Махачкала), Оренбурзької області (Сорочинськ).

Під час евакуації до театру вступили артисти Р.Раїсова, А.Камінська, Ю.Розумовська, А.Боднарчук, Г.Сушко, І.Поваляєв, М.Собольський, Н.Батієнко, художник М.Гребнер, вибули І.Базилевич, М.Гревцов, В.Морозов, І.Гончаренко, К.Домбровська, помер головний художник В.Войцеховський.

На початку 1943 р. колектив театру переїхав до Татарської АРСР (Єлабуга), а згодом гастролював у Казані. 19 листопада того ж року театр перебазовано до столиці Марійської АРСР Йошкар-Оли, де працював до літа 1944 р. Під час перебування театру в Йошкар-Олі 19 жовтня 1943 р. художнім керівником і директором було призначено одного з провідних українських режисерів народного артиста УРСР Василя Степановича Василька – учня і послідовника М.Садовського, М.Заньковецької і Леся Курбаса. 4 січня 1944 р. В.Василькові було присвоєно звання народного артиста СРСР. Після визволення Північного Кавказу від німецько-фашистської окупації у кінці квітня 1944 р. театр переїздить на Ставропілля (Кисловодськ, Ставрополь), а 22 вересня 1944 р. повернувся у Чернівці.

А як же за умов воєнного лихоліття склалася доля артистів-буковинців, які у 1941 р. становили майже третину колективу театру?

Ніхто з них на Схід не евакуювався. У безладі перших днів війни про них ніхто й не думав, навіть не повідомили про день і час евакуації. І.Дудич згадував: „Я та С.Терлецький і друзі хотіли евакуюватися разом з ними, та вони (харківська частина колективу. – Т.С.) ночою, не кажучи нам нічого, виїхали, а ми ранком осталися зі своїми чемоданами коло приміщення театру”[42].

Вони самі змушені були шукати виходу з тієї трагічної ситуації.

У перші дні серпня 1941 р. група патріотично налаштованих буковинських акторів приєдналася до волонтерів Буковинського проводу ОУН і

разом з ними перебралася до Галичини. З нею вибули С.Терлецький з дочкою Н.Василів (Терлецькою), І.Дудич, Х.Кудринський, В.Дячук, Є.Унгурян, Г.Колянко, А.Довганчук, І.Шевчукевич, диригент О.Микитюк [43, с. 107-116]. Буковинські артисти були зараховані до акторської трупи Коломийського українського окружного театру І.Когутяка. Згодом до цього театру з Буковини прибули М.Павловська, Л.Романовський, А.Дудич, М.Унгурян. У серпні 1943 р. діяльність артиста С.Терлецького привернула увагу гестапо і його як оунівця заарештували. Після гестапівських катівень він став в'язнем концентраційних таборів (Освенцім, Бухенвальд, „Дора”). Через два роки рабської праці у голоді й холоді – 15 квітня 1945 р. – у числі жменьки вцілілих в'язнів С.Терлецький був визволений з табору смерті, помер в лютому 1953 р., поховали його у м. Обернберзі (Німеччина). Режисер і актор Євген Унгурян з дружиною М.Унгурян, М.Павловська та її чоловік Л.Романовський спочатку вибули до Німеччини, а звідти емігрували до Англії, Катерина і Стефанія Павловські виїхали до Бухареста [28, с.198]. У 1945-1946 рр. колишні талановиті буковинські митці І.Дудич, А.Довганчук, В.Дячук, В.Колянко, Х.Кудринський, О.Тимінська, Р.Головатий, С.Дубіневич, І.Шевчукевич були заарештовані органами НКВС як „українські буржуазні націоналісти” і засуджені від 5 до 10 років ув'язнення. Їх багаторічна подвижницька праця на ниві української театральної культури на Буковині була грубо зневажена, вони були відлучені радянською владою від театральної сцени з тавром „ворогів народу”. Тільки двом акторам-буковинцям – І.Спинулу і Т.Рідушу та піаністці О.Тимінській (після повернення із Сибіру) поталанило продовжити творчу працю у Чернівецькому українському музично-драматичному театрі ім. О.Кобилянської.

* * *

Нова сторінка **єврейського театрального мистецтва** в Чернівцях розпочалася влітку 1940 р.

після приєднання Північної Буковини до колишнього Радянського Союзу. Радянська влада з перших же днів урядування на Буковині розпочала роботу щодо організації мистецьких колективів, зокрема, Чернівецького державного єврейського пересувного театру. В кінці липня 1940 р. газета нової влади „Радянська Буковина” повідомляла: „Єврейський драматичний театр, що організований у ці дні, розпочав свою діяльність у приміщенні колишнього кінотеатру „Скала” [34. – 1940. – 27 лип.], а на початку серпня у цій же газеті було вміщено інформацію, що новостворений колектив приступив до постановки твору Шолом-Алейхема „200 000” [35. – 1940. – 8 серп.]. Це був музично-драматичний театр, його художнім керівником призначено режисера М.Ніколаєвського, режисерами працювали М.Ліхтенштейн і М.Меєрович, художником – С.Гольдберг, керівником оркестру – диригент Я.Винокур. У творчому складі працювали артисти Б.Рінлер, З.Бігун, М.Секлер, Б.Ройтер, Ю.Кроненфельд, С.Лереско, М.Ліхтенштейн, С.Пастор, Ф.Брін, Є.Зільберман, Б.Поплікер, Штерлінг, Брік та інші. Упродовж серпня-грудня 1940 р. проходив складний процес формування трупи, оркестру, балетного ансамблю, художньо-постановочної частини. Одночасно активно відбувалися репетиції перших постановок. Планували почати діяльність театру з твору Шолом-Алейхема „200 000”. Але це не вписувалося в партитуру комуністичного виховання нових громадян Союзу. Для відкриття нового театру керівництво обласного відділу мистецтв рекомендувало включити ідейно-патріотичні п'єси, тому вирішили відкрити театральний сезон постановками „Визволення” Б.Оршанського та „Інтервенція” Л.Славіна.

1 січня 1941 р. прем'єрою „Визволення” розпочав свій перший сезон Чернівецький державний пересувний єврейський театр. Відкриття театру урочисто вітали представники влади та громадських організацій [44. – 1941. – 3 січ.]. У лютому 1941 р. театр показав дві нові вистави – „Інтервенція” Л.Славіна та „Гершелє Острополер” М.Гершензона. У рецензії про виставу „Гершелє Остро-

полер” рецензент А.Палей на сторінках обласної газети підкреслив, що ця постановка – чергова творча перемога новоствореного колективу. У виставі глядач побачив прекрасний акторський ансамбль, зокрема акторів: Л.Меєровича у головній ролі Гершелє, М.Ліхтенштейна – Калмана, Б.Поплікера – Буни. Вистава сповнена гострого гумору у супроводі соковитої музики (композитор С.Штейнберг) і прекрасно поставленими танцювальними номерами (балетмейстер Белла Кац) [45. – 1941. – 22 січ.].

Надалі репертуар театру поповнився ще низкою сценічних творів: „Тев'є-молочник” Шолом-Алейхема (березень), „За океаном” Я.Гордіна (травень), „Чаклунка” А.Гольдфадена (червень). У творчих планах була також п'єса „Колнідрей” П.Маркіша. Слід підкреслити, що перший театральний сезон для колективу був досить плідним, його постановки завойовували симпатії чернівецьких глядачів.

У липні 1941 р. румунська влада театр ліквідувала, а його майно з дозволу Міністерства культури Румунії передано румунському театру [46], приміщення використовувалося як кінотеатр, а працівники театру опинилися в єврейському гетто, доля багатьох з них склалася трагічно, а ті, які пережили страшні воєнні роки, зберегли любов до театального мистецтва. У книзі „Украдена муза” чернівчанин М.Лоев згадує, що у 1945 р. група місцевих чернівецьких акторів під керівництвом С.Пастор поставила музичну комедію Юнгвіця „Шоста жінка” [20, с.127].

Театральне життя в Чернівцях з вересня 1944 до початку 1991 рр.

У вересні 1944 року у Чернівці повернувся з евакуації **Чернівецький український державний драмтеатр**. Перші кроки його творчої діяльності у визволеному місті були нелегкими. Все доводилося розпочинати наново. В.Василькові вдалося розширити творчий склад театру, зміцнити матеріальну базу, залучити до театру групу здібної місцевої молоді. За його ініціативою було визначено струк-

туру театру як музично-драматичного, що відповідало національним традиціям українського театрального мистецтва. Починаючи з 1945 р, театр став іменуватися: Чернівецький державний український музично-драматичний театр [47].

Трупа поповнилася такими митцями, як Ю.Величко, М.Кисельова, П.Захаров, Т.Алексеева, Л.Губенко, З.Біляєва, Р.Тобілевич, Н.Білодідова, М.Котляревський, К.Ципа, С.Барановський, Д.Бобир, режисерами Б.Боріним і В.Гаккебушем, художником Д.Нарбутом, балетмейстером О.Опанасенком. При театрі створено театральну студію, вихованцями якої були: Дмитро Гнатюк (нині народний артист України), артисти Кишинівського театру опери та балету М.Паранюк і Б.Раїсов (нині народний артист Молдови), а також заслужені артисти України О.Савка і Д.Ластівка, артисти театру Т.Рідущ, Л.Лісний, І.Меленко, В.Москалюк.

Свій перший сезон у повоєнних Чернівцях театр відкрив 4 листопада 1944 р. виставою „Чому не гаснуть зорі” за п'єсою О.Копиленка (режисер В.Василько, художник Д.Власюк), яка розкривала історичну подію понад 300-річної давності – зруйнування запорозькими козаками на чолі з Іваном Сулимою польської фортеці Кодак на Дніпрі. П'єса своєю героїкою, атмосферою мужності, незламності у боротьбі з гнобителями була співзвучна часові. Хоч незабаром цю виставу влада піддала обструкції, звинувачуючи її постановника В.Василька у проявах українського буржуазного націоналізму.

Театральний сезон 1944-1945 рр. був для колективу театру багатим на творчі здобутки: сім прем'єр, п'ять капітально поновлених вистав і дві великі концертні програми побачили чернівчани, зокрема вистави „Наталка Полтавка”, „Сватання на Гончарівці”, „Запорожець за Дунаєм”, „Безталанна”. Особливим успіхом у глядачів користувалися вистави „Житейське море” (режисер Б.Борін, художник М.Духновський). Позитивну оцінку одержали перші режисерські постановки артиста Ю.Козаковського („Назар Стодоля”,

„Чорноморці”). Формуючи репертуарну афішу театру, В.Василько прагнув збагатити її кращими творами української класики, що в умовах тоталітарної системи було сміливими кроками художнього керівника. У червні 1945 р. громадськість Буковини відзначала 25 років творчої діяльності В.Василька [48. – 1945. – 20 чер.], а у квітні 1946 р. група провідних митців була удостоєна високих звань: В.Сокирко – народного артиста УРСР, Є.Кисельова, П.Міхневич, П.Столяренко-Муратов і Г.Янушевич – заслужених артистів УРСР. У липні-серпні 1945 р. театр провів успішні гастролі в Києві.

З перших днів роботи на Буковині В.Василько звертається до письменницької спадщини Ольги Кобилянської. Він підготував інсценізацію повісті „Земля” [49. – 1945. – 17 чер.]. Прем'єра вистави відбулася 11 березня 1947 р. Побут буковинських селян, пісні і танці, мова, звичаї та одяг у виставі були передані з художньою правдивістю і досконалістю. Перед глядачами поставала ціла галерея найрізноманітніших людських характерів недавньої минувшини, а серед них її страдників – Івоніки (В.Сокирко) і Марії Федорчуків (М.Кисельова та Г.Янушевич). Майстерно виконували артисти багаті на психологічні нюанси ролі – Михайла (Ю.Величко), Сави (Є.Степанов), Рахіри (К.Ципа), Онуфрія Лопати (П.Міхневич). Успіхові вистави „Земля” сприяли чудові масові сцени, майстерне режисерське мізансценування. „Земля” мала довге життя на сцені театру, майже десять років трималася в репертуарі і користувалася незмінним успіхом. Грала у цьому спектаклі актори трьох поколінь. „Постановка „Землі” стала етапною в історії Чернівецького театру, художнім досягненням всього українського театру” [50, с.20]. Вистава „Земля” була екранізована кінорежисером О.Швачком (1954 р.), а сама інсценізація В.Василька привернула увагу ряду театрів України.

Перші повоєнні роки були для Чернівецького театру важливими щаблями зростання, значного піднесення сценічної майстерності всього колективу, формування його творчої самобутності.

В.Василько насамперед дбав про згуртування високомистецького творчого ансамблю, до творчої праці запросив групу талановитих митців. Інсценізацією „Землі” В.Василько зініціював створення театрального літопису Буковини і фактично цим започаткував на українській сцені театр О.Кобилянської, завдяки чому у 1954 р. Чернівецькому державному українському драматичному театрові було присвоєно ім'я славетної буковинської письменниці.

У квітні 1948 р. зі звільненням В.Василька з роботи в Чернівецькому театрі посаду художнього керівника було ліквідовано, на чолі колективу став головний режисер Борис Борін, який прагнув продовжувати традиції В.Василька, зберігаючи основні творчі кадри. Завідувачем музичною частиною і диригентом працював композитор, заслужений артист УРСР Б.Крижанівський, головним художником – О.Плаксієй, художником-постановником – Д.Нарбут (згодом народний художник України, лауреат Державної премії ім. Т.Г. Шевченка). До постановок він залучив провідних акторів – Є.Степанова, Ю.Козаковського, В.Жихарського. На початку 50-х років театр активно звертається до драматургії грузинських, білоруських, литовських та молдавських письменників (Г.Мдівані „Хто винуватий?” і „Люди доброї волі”, Я.Райніса „Вій, вітерець!”). Упродовж 50-тих років Б.Борін здійснив постановку цілої низки цікавих комедійних вистав („У квітучому садку” (1954), „Любов, директор і квартира” Ц.Солодаря, „В добрий час” В.Розова (1955), „Суцільні неприємності” В.Бахнова і Я.Костюковського (1957)). У 1955 р. Б.Борін здійснив постановку другого твору О.Кобилянської „В неділю рано зілля копала” (інсценізація В.Василька).

Успішні гастрольні виступи в Києві (1951, 1957), Ленінграді (1952), Москві (1956) показали, що Чернівецький театр – це сильний творчий колектив зі своїми традиціями, певними творчими принципами, власним художнім баченням, який шукав свою тему, свій репертуар, свої сценічні засоби. Під вправною рукою Б.Боріна перші кроки у режисурі

здійснювали молоді артисти К.Артеменко і Є.Золотова. Дбаючи про поповнення трупі здібною місцевою молоддю, Б.Борін створив театральну студію, до якої у 1957 р. були залучені І.Миколайчук та Н.Наум, які згодом стали зірками українського кінематографа, а під опікою головного художника театру О.Плаксієя молоді художники-декоратори В.Лассан, М.Молдован, Я.Січкарь виховувалися як сценографи і згодом стали театральними художниками. Яскраву сторінку у творчість театру 40-50-х рр. вписав художник-постановник Данило Нарбут, який здійснив художнє оформлення 50 вистав.

Гастрольний виступ театру в Києві у серпні 1960 р. та участь у Декаді української літератури і мистецтва у Москві того самого року принесли визнання і високу оцінку творчості театру [51. – 1960. – 21 авг.]. У листопаді 1960 р. після виступу театру в Москві з виставою „Леся” М.Андрієвич високими урядовими нагородами було відзначено шістнадцять творчих працівників, а також присвоєно звання народний артист УРСР – Б.Боріну та заслужена артистка УРСР – В.Зимній.

У 60-ті роки Чернівецький театр ім. О.Ю.Кобилянської вступив з вагомими творчими досягненнями, міцним акторським складом і режисурою, сформованими традиціями і своєрідним мистецьким почерком. Гордістю театру були такі видатні майстри сцени, як В.Сокирко, Ю.Величко, Г.Янушевич, М.Кисельова, Р.Раїсова, К.Ципа, Л.Луганська, Н.Білодідова, М.Чаплинська, П.Міхневич, П.Столяренко-Муратов, Ю.Козаковський, В.Жихарський, М.Голобородько, Д.Петрик, Г.Гринько, С.Барановський. З року в рік новими гранями розкривали свої сценічні таланти митці молодшого покоління – К.Артеменко, Є.Золотова, В.Безпольотова, В.Зимня, М.Шутько, В.Галл-Савальська, О.Рудницька, О.Ананьєв, О.Садовникова, М.Біляєв, М.Сіренко, А.Пономаренко, О.Савка.

У ці роки постановкою вистави геніальної драми-феєрії „Лісова пісня” (1961) дебютував як режисер К.Артеменко, який „зумів цікаво прочита-

ти твір Лесі Українки... і скласти іспит на творчу зрілість" [52. – 1961. – 10 лют.]. Наступна вистава „Титарівна” М.Кропивницького (1961) також була його творчою вдачею. З кожною виставою новими гранями розкривався талант молодого режисера Євгенії Золотової, її відрадним творчим здобутком стали вистави „Вовчиха” (1963) та „Матінка Кураж” (1964). Вистава „Вовчиха” О.Ананьєва за новелою О.Кобилянської була вагомим внеском театру в сценічний літопис Буковини, а вистава „Матінка Кураж” – першою спробою втілити на українській сцені твір видатного німецького письменника Бертольта Брехта.

Смерть Б.Боріна у 1965 р. була тяжкою втраченою для театру. Упродовж 1948-1965 рр. він був його творчим лідером, а театр ім. О.Кобилянської під його творчим крилом досяг високого художнього рівня. З початку 1965 р. до 1968 р. художнє керівництво очолював К.Артеменко.

1965 р. на сцені театру дебютував як режисер випускник Харківського інституту мистецтв А.Литвинчук. Його постановки „Шануй батька свого” Б.Лавренєва, „Чотири хрести на сонці” А.Делендика привернули увагу глядачів і широкій громадськості, показали, що в театр прийшов талановитий режисер, який шукає свій почерк, свою тему [53. – 1965. – 15 трав.].

У 1968 р. К.Артеменко і В.Зимня вибули до Києва. Головним режисером театру упродовж 1968-1969 рр. був А.Литвинчук. У грудні 1969 р. в театрі змінилося адміністративне і творче керівництво. Головним режисером театру призначено В.Грипича, дебютом якого на чернівецькій сцені стала вистава „Зачарований вітряк” за твором М.Стельмаха, яка знаменувала нову сторінку у сценічному доробку театру, була відрадною подією у тодішньому театральному житті України [54, с.100-103]. Вистава була позитивно оцінена під час гастролей театру в Києві та Москві [55. – 1973. – 2 юл.], премійована на Республіканському театральному фестивалі. 1970 р. на сцені театру було показано незаслужено забуту одну з кращих п'єс І.Кочерги „Алмазне жорно”, що була

каменем спотикання багатьох режисерів довоєнного часу [56. – 1971. – 8 серп.]. Сторічний ювілей від дня народження Лесі Українки (1971) театр відзначив постановкою її драматичної легенди „Камінний господар” (реж. – В.Грипич, худ. В.Лассан).

У цей період у театрі плідно працювали три несхожих режисери-постановники (В.Грипич, Є.Золотова, А.Литвинчук) з яскравим творчим почерком, з чітко вираженою громадянською та мистецькою позицією, прагненням сказати своє схвильоване слово у царині українського театрального мистецтва, а також оригінальні художники-сценографи (О.Плаксій, В.Лассан, Я.Січкара). Таке „неоднопланове об'єднання” режисерів театру одержало схвальну оцінку його творчості під час гастролей як у Києві, так і в Москві на початку 70-х років.

З кожним роком творча палітра Є.Золотової ставала дедалі різноманітнішою, розширювала коло її жанрів. У 1970 р. вона здійснила постановку п'єси Н.Думбадзе і Г.Лордкіпанідзе „Я, бабуся, Іліко та Іларіон” (художник Я.Січкара), яка була нагороджена дипломом I ступеня на Республіканському фестивалі та дипломом II ступеня і премією на Всесоюзному фестивалі драматургії народів СРСР [57. – 1971. – 20 окт.].

Все чіткіше в цей період визначався творчий почерк режисера А.Литвинчука, кращі роботи якого вирізнялися глибоким проникненням у духовний світ героїв, яскравим сценічним рішенням, чітким мізансценуванням. У січні дні 1970 р. театр порадував чернівчан постановкою оригінальної комедії „З легким паром” за п'єсою Є.Брагінського і Е.Рязанова „У новорічну ніч” у режисурі А.Литвинчука. На Республіканському огляді роботи театрів з творчою молоддю вистава „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці” М.Старицького (реж. А.Литвинчук) була відзначена дипломом I ступеня.

У 1974 р. В.Грипич вибув з Чернівців до Запоріжжя, а на посаду головного режисера театру було запрошено Володимира Опанасенка, який

раніше працював режисером-постановником Львівського академічного українського драмтеатру ім. М.Заньковецької. Його вдалим дебютом на чернівецькій сцені була вистава „Протокол одного засідання” О.Гельмана, яка в ті роки активно рекомендувалась до постановки як вдалий драматургічний твір на так звану „виробничу тему”.

У різноманітних за жанровими і стильовими особливостями виставах 70-х років щедро розвивалися музично-пісенні традиції театру, де органічно поєднувалися слово, музика, пластика, спів, танець (оперета „Деся на півдні” Л.Табі, Є.Кемени, музична комедія „Весілля в Тифлісі” („Ханума”) А.Цагарелі, Г.Канчелі, іскриста „Майська ніч” М.Старицького, музична комедія „Срібна павутина” О.Коломійця). Поряд з виставами про сучасність важлива роль відводилась українській класичній спадщині („Украдене щастя”, „Ой, не ходи, Грицю...”, „Сватання на Гончарівці”, „Безталанна”). У ті роки репертуар театру поповнився також виставами, які розкривали важливі проблеми виховання дітей та юнацтва.

На початку 1978 р. В.Опанасенка було призначено головним режисером Львівського українського драматичного театру ім. М.Заньковецької. Упродовж 1978-1980 рр. обов'язки головного режисера виконував А.Литвинчук, який разом з режисером Є.Золотою забезпечував активну творчу працю колективу. У ці роки на сцені театру побачила світ драма Ф.Гарсія Лорки „Дім Бернарди Альби”, п'єси Х.Вуолійоки „Молода господиня Ніскавуорі” та „Мертва хватка” Джона Голсуорсі. Однією з кращих вистав театру в сезоні 1978-1979 рр. був спектакль „Дикий Ангел” О.Коломійця, здійснений режисером Львівського театру ім. М.Заньковецької О.Ріпком.

Діяльність театру в 1977-1980 рр. проходила у складних умовах, коли його приміщення реставрувалось, колектив упродовж двох сезонів працював у актовому залі Чернівецького державного університету, сцену якого відповідним чином було обладнано для показу вистав. Це був нелегкий період у житті колективу.

Першого серпня 1980 р. сталася хвилююча подія – після кількарічної реставрації приміщення театру засяло всіма барвами веселки, а на майдані біля головного входу до театру відбулося урочисте відкриття пам'ятника Ользі Кобилянській (скульптори А.Скиба, М.Мірошниченко, архітектор О.Таратута). Відкрилася нова сторінка у творчій біографії колективу театру. Головним режисером з початку 1980 р. було призначено Костянтина Пивоварова, який дебютував на Буковині постановкою спектаклю „Кафедра” за гостросюжетною п'єсою В.Врублевської.

У 1981 р. колектив відзначав своє п'ятдесятиріччя. З цієї нагоди театр нагороджено орденом Дружби народів, а групу провідних митців удостоєно почесних звань. Цій події приурочено гастролі у Києві, до репертуарної афіші яких включено вистави „Земля”, „Одруження”, „Кафедра”, „Дикий Ангел” та „Птахи нашої молодості”. У перші роки роботи на сцені оновленого театру показано такі сценічні твори, як „Одруження” М.Гоголя (1981), „Будьте здорові!” П.Шено (1982), „Декамерон” за твором Дж.Боккаччо (1984), „На людному місці” О.Островського (1985). Значним творчим успіхом театру була вистава „Українські вечорниці”, в якій об'єднано одним сценічним рішенням два класичні водевілі – „На перші гулі” С.Васильченка та „Лихо, не кожному лихо – іншому й талант” М.Кропивницького (режисер Є.Золотова, художник В.Лассан, музика В.Городенського) [58, с.228]. Упродовж 80-х років ХХ ст. колектив театру активно стверджував музично-драматичну стилістику, домагався поглиблення компонентів сучасного синтетичного театру та постановки вистав за творами буковинських авторів.

За ініціативою А.Литвинчука на сцену Чернівецького театру повернулися оригінальні твори Ю.Федьковича та С.Воробкевича. Так, справжнім художнім відкриттям стали постановки п'єс Ю.Федьковича „Запечатаний двірник” (1984) і С.Воробкевича „Гнат Приблуда” (1986) та його музичної комедії „Пан мандатор” (1988).

Художня зрілість колективу була позитивно оцінена під час творчого звіту в Москві 1983 р. [59. – 1983. – 31 июля], під час якого на сцені Московського театру сатири показані вистави: „Земля”, „Птахи нашої молодості”, „Запитай колись у трав...”, „Російське питання”, „...І прийде день”, „Українські вечорниці”. У вересні 1986 р. театр виступав з творчим звітом у Києві. То були три-вожні дні після чорнобильської катастрофи.

З вибуттям К.Пивоварова наприкінці 1986 р. до Одеси обов'язки головного режисера виконувала Є.Золотова, а у 1988 р. за ініціативою обласного керівництва було призначено головним режисером театру П.Колісника, який у цей період здійснив постановку спектаклів – „Сад без землі” Л.Розумовської (1988) та „Назар Стодоля” Т.Г.Шевченка.

У роки так званої перебудови, коли послабився репертуарний диктат керівних органів, театр здійснив постановку п'єс, які до того були забронені і по-новому розкривали трагічні події минулого („Биндюжник і король” І.Бабеля (1989), „Блаженний острів” („Отак загинув Гуска”) М.Куліша (1989), „Чотири допити” А.Ставицького, „Розплата” („Закон”) В.Винниченка (1990), „Жидівка-вихрестка” І.Тогобочного (1991)). Вистава за п'єсою М.Ж.Соважана „Чао” (1989 р.) стала останньою постановкою режисера Є.Золотової на сцені Чернівецького театру через вихід її на пенсію. Наприкінці 80-х років у діяльності колективу театру загострились внутрішні суперечності, творчий напрямок головного режисера П.Колісника не завжди знаходив підтримку з боку митців старшого покоління. Прем'єра вистави „Мина Мазайло” за п'єсою М.Куліша (листопад 1990 р.) була останньою сценічною роботою П.Колісника у Чернівецькому театрі, після якої він вибув з театру.

* * *

Історія єврейського театру в Чернівцях мала продовження на початку 1945 р., коли за рішенням РНК УРСР до Чернівців перебазовано Всеукраїнський ГОСЕТ (государственный еврейский

театр), який до 1941 р. працював у Києві, а його приміщення на Хрещатику під час німецько-фашистської окупації зруйновано. У Чернівцях для його функціонування було передано приміщення „Скала”. Колектив Всеукраїнського ГОСЕТу прибув до міста над Прутом з далекої Фергани 9 лютого 1945 р., який очолював відомий у колишньому Радянському Союзі режисер Мойсей Гольдблат (родом з міста Герци сучасної Чернівецької обл.). Головним художником був Л.Фойленбоген (згодом головний художник Одеської опери), музичну частину очолював композитор С.Штейнберг. Це був музично-драматичний театр, у складі якого працювали чимала акторська трупа, балетний ансамбль та оркестр. В акторській трупі була ціла когорта талановитих єврейських акторів: Ада Сонц, Дмитро Жаботинський, Аркадій Нугер, Яків Ліберт, Лазар Колманович, Вольф Шайкевич, Даниїл Стрижевський, Софія Йоффе, Лев Хейфец, Поліна Померанц, Шева Фінгерова, Софія Лейман, Авраам Маламед, Єва Шапіро, Мойсей Ойбельман, Симон Бідер, Жанна Томська, Фіра Ротерберг, Йосиф Копельман та інші [20, с.131].

10 березня 1945 р. виставою „Я живу” М.Пінчевського театр відкрив свій перший сезон у Чернівцях. Упродовж березня-червня репертуар театру поповнився прем'єрами: „Чаклунка” А.Гольдфадена, „Тев'є-молочник” і „Зачарований кравець” Шолом-Алейхема, „Без вини винні” О.Островського. Театр користувався популярністю у чернівчан. З нагоди 20-річчя театру відбулись його гастролі у Києві, які розпочалися 30 серпня 1945 р. у приміщенні Київського театру оперети виставою „Я живу”. Для киян показано спектаклі: „Тев'є-молочник”, „Чаклунка”, „Зачарований кравець”, „Без вини винні”. Успіхом у глядачів користувалася вистава „Тев'є-молочник”. Видатний український актор і режисер Мар'ян Крушельницький, який сам виконував роль Тев'є, був захоплений чудовою грою М.Гольдבלата (Тев'є) та акторським ансамблем [20, с. 135]. 7 листопада 1945 р. в Київ-

вському театрі оперети відбувся ювілейний вечір з нагоди 20-річчя Державного єврейського театру. Напередодні оголошено вітання РНК УРСР і ЦК КП(б)У колективу та постанову про присвоєння театру імені класика єврейської літератури Шолом-Алейхема. Відповідно затверджено назву „Державний єврейський театр УРСР ім. - Шолом-Алейхема”. На цьому ж вечорі оголошено указ про присвоєння звання заслуженого діяча мистецтв УРСР М.Гольдבלату і артистці Аді Сонц, Дмитру Жаботинському – заслуженого артиста УРСР [20, с. 136, 141].

Упродовж наступних театральних сезонів 1946-1949 рр. репертуар театру поповнився низкою вистав за п'єсами класиків єврейської драматургії та сучасних авторів: „Виженіть біса” М.Пінчевського, „Гершелє Острополєр” М.Гершензона, „Мандрівні зорі” Шолом-Алейхема, „Місячна тінь” К.Симонова, „Далеко від Москви” В.Ажасва, „Васса Желєзнава” М.Горького, „Повстання в гетто” П.Маркіша. Також з успіхом ішли „Дядя Ваня” А.Чехова, „Живий труп” Л.Толстого, „Неспокійна старість” Л.Рахманова.

Як згадують чернівчани, „Мандрівні зорі” були поставлені лірично, тепло, дещо сентиментально. Незабутні головні герої: Рейзеле – С.Шейнфельд та С.Лейман, Лейбеле – С.Бідєр, Оцмах – Д.Жаботинський і Я.Гольдман, Брайнделе – Ш.Козак-Фінгерова [60]. У ролі Войницького у „Дяді Вані” виступав Дмитро Жаботинський, він виконував роль на рівні акторів-героїв психологічного плану російської сцени. Роль відьми-баби у „Чаклунці” віртуозно виконував актор Аркадій Нугєр. Яскравий талант художника Л.Фалєйбогена найбільш майстерно проявився у виставі „Гершелє Острополєр” – оповіді про містичного актора, який вдає з себе простака – в єврейському варіанті Ходжі Насреддіна [60].

Працюючи в Чернівцях, колектив театру ім.Шолом-Алейхема підтримував тісні творчі зв'язки з Чернівецьким українським муздрамтеатром. Режисєр М.Гольдблат, художник Л.Файленбоген на сцені цього театру здійснили дві оригі-

нальні класичні постановки – „Отєлло” У.Шекспіра (1949) та „Горє з розуму” О.Грибоєдова (1950), які користувалися популярністю у чернівчан.

У січні 1950 р. у ГОСЕТі з успіхом пройшла прем'єра вистави „Мірєлє Ефрос” Я.Гордіна. Але почався трагічний 1950 р. Вистава була розкритикована, засуджена як буржуазна, а театр через декілька тижнів після прем'єри оперети „Вільний вітер” І.Дунаєвського закритий через неокупність [60].

У постанові Комітєту зі справ мистецтв УРСР від 4 лютого 1950 р. було сказано: „Чернівецький єврейський міський театр ім. Шолом-Алейхема, чий репертуар не відповідає сучасним вимогам радянського театального мистецтва і не забезпечує беззбиткової роботи в умовах самоокупності, – ліквідувати з 15 лютого 1950 року” [20, с.234]. Насправді це була чергова ланка у продуманій політичній акції комуністичного режиму щодо знищення єврейської культури, її мистецьких колективів і творчих лідєрів. А все почалось з убивства ніби у автокатастрофі 13 січня 1948 р. у Мінську відомого діяча єврейського театру С.Міхєлєса. Через рік були закриті Московський, Мінський та Біробіджанський ГОСЕТи. Логічно настала черга за театром ім. Шолом-Алейхема. Відомий історик єврейського театру України, колишній чернівчанин М.Лєєв у книзі „Вкрадена муза” наводить текст з архіву КДБ, в якому є секретне повідомлення від 5 липня 1949 р. за підписом міністра держбезпеки УРСР генерал-лєйтенанта Савченка „Специальное сообщение о националистических настроениях работников Черновицкого еврейского театра” [20, с.236-238]. Отже, ще в 1949 р. почалась таємна підготовка до ліквідації цього театру. Так останнім спектаклем „Вільний вітер” 15 лютого 1950 р. завершилась 25-річна творча діяльність одного з популярних єврейських театрів в Україні [17, с.65]. По-різному склалась доля його творчих працівників. Художній керівник театру М.Гольдблат виїхав у Казахстан, а згодом в Ізраїль, де завершилась його життєва дорога. Більшість акторів вибули за межі Чернівців, пра-

цювали в різних російських театрах (Київ, Одеса, Мінськ). Тільки Яків Гольман, Раїса Мостославська та Сіма Бурсак продовжували сценічну діяльність у складі театральньо-естрадного ансамблю Сіді Таль при Чернівецькій філармонії. Артистка Соня Лейман деякий час працювала в Чернівецькому театрі ім. О.Кобилянської. У цьому ж театрі працювала група спеціалістів художньо-постановочної частини (Й.Менделевич, С.Пемова, А.Віленська та інші).

Артисти М.Лоев, М.Білошицький, В.Каршенбаум, Й.Копельман працювали у Чернівцях керівниками аматорських драматичних колективів. М.Лоев у 1968 р. поставив на сцені театру ім. О.Кобилянської виставу за п'єсою І.Карпенка-Карого „Гріх і покаєння”, а роком раніше у цьому ж театрі за його інсценізацією побачили світло рампи „Мандрівні зорі” Шолом-Алейхема (режисер К.Артеменко, композитор С.Штейнберг).

Після ліквідації ГОСЕТів єдиним єврейським театральним колективом, який працював до кінця 70-х років XX ст. в Україні, був театральньо-естрадний ансамбль Сіді Таль при Чернівецькій філармонії. Він був заснований знаменитою тоді єврейською артисткою Сіді Таль і антрепренером Пінкусом Фаліком (з 1940 р. її чоловік, з 1946 р. заступник директора Чернівецької філармонії) у 1943 р. при Ташкентській філармонії як театральньо-естрадна бригада під керівництвом Сіді Таль [61, с.72].

Сіді Таль (справж. Сореле Беркенталь) народилася 1912 р. у Чернівцях в сім'ї пекаря. Підлітком закінчила балетну школу, із захопленням дивилася всі вистави чернівецького єврейського театру А.Аксельрада. Коли їй було 10 років, популярна артистка цього театру Рахель Аксельрад запросила її до виконання дитячої ролі у виставі „Шуламіс” [61, с.9]. Так почалось її акторське життя. У 1927 р. у Бухаресті був організований єврейський театр-ревю. Соліст цього театру (її родич А.Тэфнер) привіз її до Бухареста, де вона стала працювати в театральній трупі під керівництвом відомої бухарестської артистки Сари Канер [61, с. 15]. Перші кроки на театральній сцені були

успішні, Сіді Таль стає зіркою єврейського театру. У 1928 р. вона вже займає помітне місце у трупі театру „Роксі”, а згодом переходить до єврейського театру м. Ясси, яким керував Яків Штернберг [61, с.18]. У 1935 р. на сцені цього театру вона з великим успіхом виконує роль Рейзеле-Розіти у виставі Л.Малаха „Жовта тінь”, а згодом будуть нові прем'єри – „Сирітка Хася” Я.Гордіна, „Скарб” Шолом-Алейхема, „Йоша Калб” Й.Зінгера, ревю „Театр у вогні”.

У 1940 р. Сіді Таль переїздить до Кишинева, де продовжує творчу діяльність у новоствореному Державному єврейському театрі Молдавської РСР. Здібності артистки проявилися в першому ж спектаклі „Червоні апельсини” (режисер Я.Штернберг, музика М.Полянського – родом з м. Сокиряни, Чернівецької обл.). У роки Другої світової війни вона перебувала в евакуації в Ташкенті, була учасницею багатьох концертів у військових частинах і госпіталях.

У 1946 р. артистка разом з єврейським театральньо-естрадним ансамблем повертається у рідне місто і розпочинає творчу діяльність при Чернівецькій філармонії, дебютуючи на її сцені естрадним спектаклем „Щасливі зустрічі” А.Губермана. Театральний ансамбль Сіді Таль був нечисленний, у його складі працювали артисти І.Халіф, А.Тэфнер, Ц.Фіхман, Ш.Лейбович, Г.Златая і А.Беркович. Пізніше в ансамблі виступали Я.Гольман, Р.Мостославська, С.Бурсак. Це був оригінальний колектив, який поставив ряд спектаклів і створив незабутні сценічні образи [61, с.129]. Концертні програми його репрезентували театр малих форм, які склалися з різножанрових номерів: уривків з творів єврейської літератури, монологів, комічних та драматичних сцен, скетчів, а також творів, присвячених Голокосту. Основні ролі Таль: Естерка, Елькл і Мотл („Скарб”, „Хлопчик Мотл” Шолом-Алейхема), підліток Зямка Копач (однойменна М.Даніеля), Еліза („Пігмаліон” Б.Шоу). Досконало володіючи мистецтвом перевтілення, актриса виконувала головні ролі в спектаклях „Ворогам на

зло”, „Сміятись корисно”, „Щасливі зустрічі”, „У добрий час”, „Завжди з вами”.

Сіді Таль була багатогранним митцем, посправжньому синтетичною артисткою, у її виступах поєднувались всі естрадно-театральні жанри – слово, пісня, танець. Володіла талантом імпровізації, що дозволяло їй органічно переходити від слова до пісні, від пісні до танцю і навпаки [61, с.73]. Піснею і словом актриса стверджувала ідеали добра і справедливості, дружби та миру на землі. Творчість Сіді Таль – яскрава сторінка в історії культури Чернівців. Її успішні виступи на теренах колишнього Радянського Союзу (в нелегких умовах радянської цензури) завдячують в першу чергу її антрепренеру П.А. Фаліку.

Чернівчани шанують пам'ять Сіді Таль. На міському цвинтарі на її могилі поставлено прекрасний пам'ятник, біля якого завжди живі квіти. Її іменем названа одна з вулиць міста. На будинку, в якому вона жила, і на фасаді обласної філармонії, де вона чотири десятиріччя працювала, встановлені меморіальні дошки. У жовтні 1997 р. у Чернівцях відбувся вечір „Зірки не гаснуть”, присвячений 85-річчю незабутньої Сіді Таль [62. – 1997. – 18 жов.].

* * *

Тривалий час у Чернівцях не було такого унікального жанру театального мистецтва, як **театр ляльок**. Хоча Чернівці подарували Європі видатного вченого і мистецтвознавця Володимира фон Залозецького, який на схилі віку заснував у Відні театр ляльок, де він представляв моновистави ляльками за ескізами художників Марка Шагала, Альфреда Кубіна та чернівчанина Оскара Ляске [63]. У наші дні цей театр користується широкою популярністю в австрійців.

Історія професійного театру ляльок на Буковині почалася 1980 р., коли з серпня у Чернівцях за ініціативою обласного управління культури (начальник В.Корольок) організовано Чернівецький обласний театр ляльок, який очолив актор муздрамтеатру ім. О.Кобилянської Микола Забродін

[64]. Ляльковий театр у Чернівцях почав свою творчу діяльність 23 січня 1981 р. прем'єрою вистави Ю.Чеповецького „От так Мицик!”, на якій побував автор п'єси і дав високу оцінку новонародженому театру. Першим головним режисером був Олег Янкелевич (випускник кафедри театру ляльок Харківського інституту мистецтв). Він запросив до театру групу талановитих митців: Б.Семашину (художник-постановник), О.Юхименко (сьогодні провідна актриса Київського театру марионеток), М.Наголюк, Л.Сметанюк. Згодом трупу театру поповнили випускники лялькового відділення Дніпропетровського театального училища: М.Гевик, Н.Николайчук, Т.Халімон, В.Янцеловський, І.Дмитрієнко, Н.Богуш й Чернівецького культурно-освітнього училища: М.Годераш, С.Федорюк, а також обдаровані молоді аматори – Є.Ушаков та А.Тухлінович [65 – 1999. – 21 квіт.].

В.Сізанов-Джагарян був наступним режисером театру. Його режисерські постановки вирізнялися пошуками цікавих форм з використанням досвіду Ленінградського театру ляльок, звідки він прибув до Чернівців („Поросятко Чок” М.Туравера та Я.Мирсакова, „Казка про Ємелю” Б.Сударушкіна) [65 – 1999. – 21 квіт.]. Згодом репертуар театру поповнився виставами, постановку яких здійснили: О.Чебоксаров, Ю.Іванова, М.Забродін, В.Медін, В.Довголетов.

* * *

Як відмічалося раніше, з встановленням радянської влади на Буковині в 1940 р. у Чернівцях були розпущені усі культурно-освітні товариства, народні читальні та їх аматорські колективи. У той же час нова влада створила мережу клубних закладів, на базі яких почали організовувати гуртки **художньої самодіяльності**. Війна перервала цей процес. У перші післявоєнні роки відбувається активна організація аматорських драматичних гуртків при державних культосвітніх установах, профспілкових клубах та навчальних закладах. До їх керівництва були залучені актори Чернівецького муздрамтеатру ім. О.Кобилянської – М.Котля-

ревський, І.Дудич, А.Боднарчук, В.Жихарський, В.Безпольотова, Ю.Козаковський, а також група колишніх акторів театру ім. Шолом-Алейхема. Методичним та організаційним центром аматорської творчості у Чернівцях у 50-80-х роках був Обласний будинок народної творчості. Його керівники і методисти Б.Кулініченко, М.Лоев, Б.Крижанівський, О.Ульяницька проводили семінари, огляди та конкурси аматорського мистецтва. При театрі ім. О.Кобилянської працював постійно діючий консультативний центр, в якому митці театру Б.Борін, Є.Золотова, А.Литвинчук, О.Плаксієв надавали допомогу і проводили семінари керівників аматорських драматичних колективів.

Аматорське театральне мистецтво в Чернівцях у цей період було багатожанрове – драми, комедії, оперети, концертно-театральні бригади та оперна студія. Цікаві сторінки аматорської театральної творчості Чернівців вписали колективи колишніх трамвайного парку і заводу „Легмаш”, Будинку культури облпромради, клубу медичних працівників, обласного Будинку вчителя, Садгірського Будинку культури, Будинку офіцерів, університету й медичного інституту, клубів приміських регіонів – Рогізни, Жучки, Ленківців.

Відомий буковинський митець Іван Дудич, який у 1957 р. повернувся зі сталінських концтаборів, будучи недопущеним на роботу до державного театру, влаштувався робітником на фурнітурний завод (згодом – „Легмаш”), де організував аматорський драматичний колектив і силами його аматорів у 1963 р. здійснив постановку поетичної драми Т.Шевченка „Гайдамаки”, яку на той час боялися ставити в українських професійних театрах. Цією постановкою у 1964 р. відкрився черговий фестиваль „Буковинська театральна весна” на сцені Чернівецького українського муздрамтеатру ім. О.Кобилянської [66. – 2007. – 14 бер.].

Майже сорок років радує чернівчан своїми постановками народний театр оперети обласного Будинку вчителя, який був створений як студія музичної комедії у 1968 р. Під керівництвом Р.Ста-

рикова група талановитих учителів міста у вільний від роботи час здійснила постановку оперети Ю.Мілютіна „Трембіта”. З 1970 р. упродовж 25 років студією керувала режисер Г.Богданова. Після постановки оперети Ф.Лоу „Моя чарівна леді” студія переросла у самодіяльний театр оперети, репертуар якого поповнила низка музичних вистав: „Сільва”, „Маріца”, „Принцеса цирку” І.Кальмана, „Весела вдова” Ф.Легара, „Циганський барон” Й.Штрауса, „Поцілунок Чаніти” Ю.Мілютіна, „Вільний вітер” Й.Дунаєвського. У 1980 р. колективу було присвоєно звання аматорський народний колектив, він – лауреат I і II Всесоюзних фестивалів самодіяльної творчості трудящих (1975-1977 рр., 1986-1987 рр.). У різні роки колективом керували режисери: О.Попенко, О.Ільїна (народна артистка України), В.Самборська, Г.Агеєв, А.Касьяненко, які на її сцені здійснили постановки: „Запорожець за Дунаєм” Г.Гулака-Артемівського, „Віденські зустрічі” та „Лютуча миша” Й.Штрауса, театралізовану програму „Кароліна і Пелікан запрошують”.

Вагомий внесок у розвиток культури Чернівців на рахунок колективу народної оперної студії, яка відома в Україні і за її межами. У 1964 р. одержала звання „самодіяльна народна оперна студія”. Вона бере свій початок з 1957 р., коли на сцені Палацу культури „Восход” групою чернівецьких ентузіастів, які згуртувались під керівництвом досвідченого педагога з вокалу М.Роднянської, художнього керівника палацу М.Сергєєва та художника муздрамтеатру ім. О.Кобилянської В.Лассана, було показано сцени з опери „Євгеній Онегін” П.Чайковського. Наступним кроком творчого пориву аматорів була опера „Борис Годунов” М.Мусоргського, в якій одну з центральних партій Пимена успішно виконував чернівецький лікар Ю.Краснобаєв [67. – 1979. – 16 чер.]. Важливим етапом творчого досягнення була постановка опер „Царева наречена” М.Римського-Корсакова, „Варчине кохання” М.Магіденка, „Долина” Е.Альберга, „Фауст” Ш.Гуно, „Ріголетто” Д.Верді, „Мазепа” П.Чайковського та інші [68. – 1977. – 3 чер.].

На жаль, у репертуарі цієї студії у ці роки не знайшлося місця для жодної української оперної вистави чи українського перекладу лібрето західноєвропейських опер. Всі вони виконувались на російській мові, що дуже імпонувало обласному партійному керівництву, яке ревно виконувало заходи щодо русифікації нації під „мудрим керівництвом” В.Щербицького. Така ж тенденція мала місце у репертуарі народної оперети обласного Будинку вчителя.

Театральне життя в Чернівцях у роки незалежності України

Митці театру ім. О.Кобилянської після проголошення України незалежною державою у нових суспільних реаліях активно включились у процес відродження української культури, своїми новими виставами прагнули відновити замовчувані тоталітарним режимом сторінки української драматургії, сприяти формуванню національно-патріотичних позицій молодого покоління, любові й поваги до своєї матері-України. На початку 1991 р. художнє керівництво театру очолив А.Литвинчук, доклавши багато зусиль, щоб активізувати творчий процес у колективі, поповнити театральну афішу цікавими сценічними творами. До постановок запросив місцевих режисерів З.Білевича і Г.Агеєва, які зарекомендували себе як здібні постановники у народних театрах. У 1991 р. в його постановці (художник Я.Січкач) чернівчани побачили третій драматичний твір С.Воробкевича „Новий двірник” („Вірне кохання і пан начальник”). Справжньою подією у творчості театру початку 90-х років стала прем'єра вистави „Служниці” (1992) у постановці В.Сечина – колишнього дисидента, російського емігранта (з Німеччини) за п'єсою французького драматурга Ж.Жене. Цим твором театр прагнув урізноманітнити свою творчу палітру, прилучаючись до світових шедеврів. Новою гранню у репертуарі театру була вистава українського народного вертепу „Ой, радуйся, Земле” за текстом і режисурою народного артис-

та України, лауреата Національної премії ім. Т.Г.Шевченка Ф.Стригуна.

Нелегкими у діяльності колективу театру ім. О.Кобилянської були 1993-1996 рр. Після тяжкої хвороби у 1993 р. помер художній керівник театру Анатолій Литвинчук. „Циганка Аза” М.Старицького (художник Я.Січкач, музика І.Шамо і В.Васильєва, балетмейстер М.Пупченко) була останньою його постановкою.

Творчий колектив упродовж 1994-1996 рр. очолював Василь Селезінка (заслужений діяч мистецтв України з 2007 р.), працюючи одночасно головним режисером Чернівецької студії телебачення. У його постановці на сцені театру здійснено виставу за незаслужено забутою п'єсою „Лови на ловців” С.Яричевського – буковинського письменника початку ХХ ст., яка стала гідним поповненням сценічного літопису Буковини.

Неабиякий інтерес у чернівецьких глядачів викликала постановка „Трамвай „Жадання” Т.Уільямса, яку здійснила на сцені театру (1994) режисер зі Львова, народна артистка України А.Бабенко, а шістдесят п'ятий театральний сезон колектив театру розпочав прем'єрою „Заміж – тільки за Ернеста” за п'єсою класика англійської драматургії Оскара Уайльда „Як важливо бути серйозним” (переклад Д.Сулятицької). Це – третя вистава, в якій артистка О.Ільїна виступила у ролі режисера-постановника. Творчою подією цього театрального сезону стала моновистава „Моя любове, я перед тобою” за поемою Ліни Костенко у виконанні артистки Л.Жук. Постановку здійснив В.Вовкун (м. Київ), який у 1982-1989 рр. був актором театру ім. О.Кобилянської і показав себе оригінальним інтерпретатором творчості Ліни Костенко.

Улітку 1996 р. творчий колектив театру очолив Р.Валько, який до цього успішно дебютував виставою „Дуенья” Р.Шерідана (художник О.Семнюк, композитор О.Ремезов). Під його керівництвом прем'єрою „Сльози Божої Матері” О.Моїсїчука (він же здійснив і режисуру вистави) за твором доти забороненого в УРСР українського пись-

менника Уласа Самчука театр розпочав 66-й театральний сезон. З початку 1997 р. творчий колектив, очолюваний Р.Вальком, розпочав активну репетиційно-постановочну роботу над новими сценічними творами – „Весілля Фігаро” Ж.Бомарше та „О’кей, Мойше!” за твором Шолом-Алейхема, до постановки якого було запрошено з Ізраїлю режисера В.Воробйова (колиш. чернівчанина). У подальших планах театру – створення сценічного твору за романом О.Кобилянської „Апостол черні”. Театр перебував у активній творчій формі, акторський склад – на піднесенні, він переконливо долав смугу творчого спаду, викликаного як об’єктивними причинами, так і вибуттям з його складу Є.Золотової, А.Литвинчука й окремих провідних акторів.

Але не так сталося, як сподівалось.

В середині 90-х років театр цілком перейшов у адміністративне підпорядкування і дотаційне забезпечення обласної адміністрації. Нові реалії внесли нові віяння. З метою переведення театру на поступове фінансове самозабезпечення та підняття його на так званий „європейський рівень” на початку 1997 р. за ініціативою колишнього голови ОДА Г.Філіпчука вольовим розпорядженням, усупереч волі колективу, було проведено „реорганізацію” у керівництві театру – ліквідовано посади директора і головного режисера, а відповідно введено одну посаду – художній керівник-директор. Перервано термін дії укладеного контракту з головним на той час режисером Р.Вальком. Через кілька місяців за поданням тодішнього керівництва облуправління культури (М.Лазарук, В.Фольварочний) та розпорядженням голови ОДА № 340 від 5 червня 1997 р. Чернівецький обласний укрмуздрамтеатр ім. О.Кобилянської було ліквідовано як юридичну особу, а на його базі й обласного театру ляльок створено „Чернівецьке обласне театральне підприємство” на чолі з генеральним директором П.Колісником. Відповідно до Статуту цього «підприємства» театр ім. О.Кобилянської став його структурним підрозділом, не будучи юридичною особою і без власного балансу [69. –

1998. – 30 жов.]. Як декларував художній керівник – директор театру, щоб „підняти театр на вищий рівень, у репертуарі обов’язково будуть твори О.Кобилянської, „Лісова пісня”, „Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, зарубіжна класика” [70. – 1997. – 7 лют.]. Фактично за час існування театрального підприємства П.Колісник поставив лиш одну виставу „Все в саду” Е.Олбі, яка була показана глядачам кілька разів.

Як згодом стверджував один з ініціаторів створення так званого „театрального підприємства”, „художній рівень цих вистав не зробив якихось якісних зрушень у творчому житті колективу... Створення театрального підприємства на сьогодні не дало бажаного економічного ефекту” [71. – 1998. – 13 лист.]. Експеримент виявився згубним. За час діяльності „театрального підприємства” театр ім. О.Кобилянської полишили кілька провідних фахівців і молодих митців. Через два роки розпорядженням голови ОДА № 167 від 1 березня 1999 р. Чернівецьке обласне театральне підприємство було ліквідовано, а статус Чернівецького обласного українського музично-драматичного театру ім. О.Кобилянської поновлено як самостійну юридичну одиницю.

Після ліквідації так званого „театрального підприємства” в дуже складних умовах колектив театру спрямовував свої зусилля на подолання негараздів, на пошук шляхів виходу із затяжної кризи. Восени 1999 р. театральний сезон театр розпочав прем’єрою „Тіль” Г.Горіна. Виставу здійснив колишній головний режисер Рівненського драматичного театру, заслужений артист України О.Мосійчук, який у грудні цього ж року очолив колектив театру як художній керівник. Наступною роботою О.Мосійчука стала сценічна версія „Поминальної молитви” Г.Горіна за Шолом-Алейхемом. Перший сезон після „розлучення” з „театральним підприємством” був урожайним на прем’єри. На сцені театру чернівецький глядач побачив нові вистави „Кілер та зануда” Ф.Вебера (режисер В.Юрців), „Терпкий аромат романтичної ночі” А.Касона (режисер В.Грицак), „Безта-

ланна” І.Карпенка-Карого (режисер О.Мосійчук). Сценічні твори за п'єсами І.Карпенка-Карого „Безталанна” та „Різдвяна ніч” за М.Гоголем у постановці О.Мосійчука (сценографія Н.Бобришевої, П.Магратія) – різні за жанровими особливостями, стилістичною манерою акторського виконання – гідно продовжили літопис сторінок української класики. Також було створено низку вистав для дітей.

У листопаді 2001 р. відзначалося 70-річчя колективу театру, під час якого відбувся цікавий мистецький тиждень, коли у Чернівцях з виставами виступили Львівський національний театр ім. М.Заньковецької, Тернопільський ім. Т.Шевченка, Івано-Франківський ім. І.Франка та Молодий театр з Києва. Завершилось свято ювілейним вечором-показом прем'єри „Ціною крові” Лесі Українки (режисер О.Мосійчук, художник С.Крачило).

Колектив театру імені О.Кобилянської на своєму творчому шляху переживав нелегкі випробування, були значні творчі злети і гіркі невдачі, але він мужньо долав труднощі у театральному життєвому морі і сьогодні творчо працює. Цей оптимізм колектив підтверджує своїми останніми виставами, цікавими режисерськими й акторськими набутками. Зокрема вистави «Апостол черні» (2005 р.) за романом О. Кобилянської та «Солодка Даруся» (2008 р.) за одноіменним твором М.Матіосстали вагомим внеском сценічного літопису Буковини.

* * *

Нова сторінка творчості **Чернівецького театру ляльок** почалася у 1997 р., коли театр очолив О.Василяшко, який разом з головним режисером Р.Неупокоевим (випускником Харківського інституту мистецтв) зорганізували колектив на виконання цікавих творчих задумів. Репертуар театру поповнився низкою вистав: „Бука” М.Супоніна, „Гусеня” Н.Гернет, Т.Гуревич, „Солом'яний бичок” Б.Стрільця, „Козенята та Сірий Вовк” Ю.Гімельфарба, „Мишкові гулі” Ю.Чеповецького, „Як Лисиця пташкою була” О.Кузьміна, „Сло-нення” і „Чарівне дерево” Р.Неупокоева, „Крила

Дюймовочки” Б.Заходера, В.Климовського, „Вінні-Пух” С.Єфремова, В.Усача та ін.

Важливим напрямком діяльності театру став обмін гастролями з театрами ляльок інших регіонів України. Театр вийшов на всеукраїнську і міжнародну арену, де отримав позитивні відгуки. Він – учасник фестивалів: „Речитал” (Ботошани, Румунія, 1998 рр.), „Інтерлялька” (Ужгород, 1998, 2002, 2007 рр.), „Золотий телесик” (Львів, 1999, 2001, 2003, 2005 рр.), „Подільська лялька” (Вінниця, 2001 р.), „Обереги” (Івано-Франківськ, 2001, 2003 рр.), під час яких були відзначені вистави „Бука”, „Солом'яний бичок”, „Чарівне дерево”[64]. На сцені театру йдуть також спектаклі за творами світової класики: „Сло-нення” Р.Кіплінга, „Крила Дюймовочки” Г.-Х. Андерсена, „Ніч на Івана Купала” М.Гоголя.

Театр ляльок постійно обслуговує дітей дошкільних установ, учнів шкіл, гімназій, бере участь у Всеукраїнській культурно-мистецькій акції „Майстри мистецтва України – трудівникам села” та організації гастролей „Лялькари Буковини – дітям Буковини” у дні шкільних канікул. Ляльковий театр виховує у дітей любов до прекрасного, знайомить з невичерпним багатством народних казок, з дитячими п'єсами вітчизняних та зарубіжних авторів, формує у них такі позитивні риси характеру і поведінки, як доброта, справедливість, чесність, повага до старших, бережливе ставлення до природи. За час свого існування Чернівецький театр ляльок показав для малюків та школярів міста й області понад 30 нових вистав, які щорічно відвідує більше 30 тисяч юних глядачів.

* * *

За роки незалежності України активізували свою діяльність **аматорські театральні колективи**. Нині в Чернівцях їх 12, серед яких 4 мають звання „народні”, та низка драматичних гуртків у навчальних закладах. Зокрема, плідно працює народна оперета обласного Будинку вчителя. Її колектив у 2004 р. театралізованими програмами „Вас запрошує оперета” та „Оперета збирає друзів” відзначив 35-річчя своєї діяльності та 35-річчя творчої праці соліста О.Портного[72].

У 2005 р. відмітив свій піввіковий ювілей аматорський театр головного підприємства УВО УТОС. Популярністю у Чернівцях користується народний літературний театр Будинку естетики та дозвілля, яким керує заслужений діяч мистецтв України режисер Василь Селезінка, а також студентський театр (керівник В.Головка) Палацу „Академічний” Буковинського державного медичного університету.

Своєрідною лабораторією аматорського мистецтва є Центральний палац культури, в якому працює більше 40 аматорських колективів, а 13 з них удостоєні звання „народні”, в тому числі 3 театральні жанру. Ще в далекому 1950 р. у цьому Палаці (тоді він існував як Палац культури текстильників) був організований драматичний колектив під керівництвом режисера В.Каршенбаума. За значні творчі успіхи у 1959 р. цей колектив першим на Буковині одержав звання „самодіяльного народного театру”. В наші дні режисером у цьому колективі вже багато років працює викладач режисури училища мистецтв ім. С.Воробкевича Г.Агєєв.

Понад чверть століття у Палаці працює оригінальний жанр театрального мистецтва „ТЕМП” (театр естрадних мініатюр і публіцистики), який у 1981 р. одержав звання „народного”. Це – театр малих театральних форм. Майже двадцять років його режисерами працювали К.Мадей та Г.Сорочан, які створили власну драматичну композицію (комедійний вернісаж), що об’єднувала програми за творами українських класиків та сучасних авторів, використовуючи життєві події та місцевий матеріал. Колектив „ТЕМПу” з успіхом виступав з виставами у районах Буковини та за її межами.

У 1994 р. колишнім режисером театру ім. О.Кобилянської П.Колісником (з 1998 р. – заслуженим діячем мистецтв України) засновано у Чернівцях мистецький центр „Голос” на основі самофінансування. На базі цього центру організовано народний фольклорний театр-студію „Гердан”, який забезпечує дотацією відділ народної освіти міської ради. За роки існування центру „Голос” на його сцені здійснено постановку цілої низки оригіналь-

них спектаклів: театральне шоу „Сад хризантем”, вистава-романс „Санта Крус” М.Фріша, „Українські пісенні старожитності” (за участю „Гердана”), „Вино з троянд” (за творами В.Симоненка), „Країна туги” (за творами С.Єсеніна) та інші [73. – 2001. – 27 січ.].

З 1958 р. щовесни проводиться обласний огляд-конкурс драматичних колективів „Буковинська театральна весна”, яка у липні 2008 р. відзначила свій піввіковий ювілей. У цих оглядах-конкурсах активну участь беруть аматорські театральні колективи Чернівців.

З 2000 р. організатором та координатором аматорської творчості в області й Чернівцях є навчально-методичний центр культури Буковини, який створений на базі колишнього обласного Будинку народної творчості. Його основні завдання: визначення пріоритетних напрямків роботи закладів культури, активізації діяльності різножанрового аматорського мистецтва, здійснення організаційно-методичних заходів, спрямованих на його розвиток, проведення конкурсів, фестивалів, театралізованих свят, семінарів-практикумів, творчих лабораторій щодо вдосконалення роботи керівників аматорських колективів, а також узагальнення досвіду роботи кращих аматорських колективів.

* * *

Підсумовуючи, зазначимо, що театральне життя в Чернівцях у кінці XVIII – на початку XXI ст. справді має цікаву і своєрідну історію. Процес його зародження і розвиток тісно пов’язані з історичною долею тих національностей, які упродовж цього періоду проживали і проживають у місті. Вирішальну роль в організації театральних колективів та створення умов для їх творчої діяльності відігравали культурно-освітні товариства і Народні доми, які були організовані представниками різних етносів міста. Театральне мистецтво у Чернівцях було багатонаціональним і різножанровим. Діяльність українських, німецьких, румунських, єврейських, польських театральних колективів була важливим чинником розвитку культури Чернівців та Буковини.

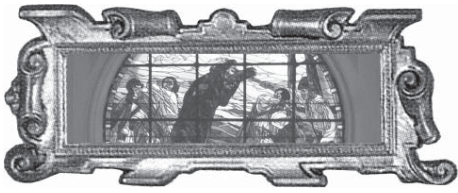

У другій половині ХХ ст. у місті набуло розвитку українське аматорське театральне мистецтво, яке у роки незалежності України продовжує активно розвиватися. У 40-х роках ХХ ст. засновано Український стаціонарний драматичний театр (з 1954 р. Чернівецький український музично-драматичний театр імені О.Кобилянської), який став важливим центром культурного розвитку міста та Буковинського краю, є одним з провідних театральних колективів України. Не кожен театр України має таке розмаїття вистав різних жанрів, створених на основі творів місцевих письменників або у тісній співдружності театру з ними. На сцені Чернівецького театру втілено низку вистав за творами Ю.Федьковича, С.Воробкевича, О.Ко-

билянської та місцевих авторів (упродовж 1947-2000 рр. одержали сценічне життя 37 їх творів), які складають своєрідний сценічний літопис Буковини.

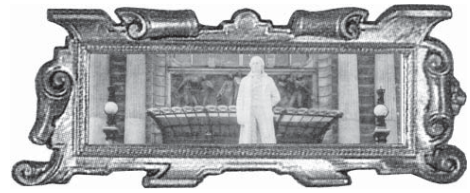
Творчий доробок Чернівецького українського музично-драматичного театру ім. Ольги Кобилянської, зокрема вистави за п'єсами письменників Буковини, – вагомий здобуток колективу, гідний внесок у розвиток театрального мистецтва та драматургії України. За наказом Міністерства культури і туризму України від 22 липня 2008 р. театру надано статус академічного і нині він іменується як Чернівецький академічний обласний музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської [74. - 2008. - 15 серп.].

14

РОЗДІЛ

ХУДОЖНЄ ЖИТТЯ ЧЕРНІВЦІВ

ГАЛИНА МАТВІШИН

Художнє життя є невід'ємною складовою соціокультурного розвитку суспільства, віддзеркаленням його ціннісних орієнтирів і естетичних ідеалів. Розвій художнього життя Чернівців завше був неоднозначним і цікавим явищем. У складних політико-економічних умовах мистецькі процеси були, з одного боку, фактором, здатним консолідувати громадськість, з другого — піднести буковинське малярство до рівня вершинних явищ нашої доби.

Динаміка розвитку художнього життя залежала від суб'єктивних та об'єктивних чинників, серед яких відзначимо процеси, які щойно відбулися у провідних містах Європи і з невеликим відставанням протікали у Чернівцях: створення товариств, музеїв, бібліотек, мистецьких і фахових шкіл; піклування про збереження старожитностей і пов'язана з ним боротьба проти непрофесіоналізму; перехід від релігійних сюжетів до світських; організація мистецьких виставок та участь в експозиціях за межами Буковини; проникнення у мистецькі процеси модних образотворчих новацій. Крізь призму формування й діяльності мистецьких об'єднань, організацію ними музеїв, художніх та фахових шкіл, виставок, посилену увагу видань як до самих процесів, так і до особистості митця викристалізувалася картина багатогранного художнього життя міста, його відкритість, при яскраво вираженій традиційності, свіжим струменем образотворчих новацій, прагнення до переосмислення. Художнє мистецтво Чернівців слід роз-

глядати у дзеркалі традицій академізму, взаємозв'язку з народним мистецтвом, впливів на творчість буковинських митців західноєвропейських художніх течій.

Архітектура нового стилю вимагала багатого скульптурного декорування. На площах помпезно відкривали пам'ятники – імператриці Єлизаветі, поету Шиллеру, першому ректору університету К.Томашуку, полеглим воїнам 41-го піхотного полку. У місті існувало декілька скульптурних майстерень, у яких працювали десятки майстрів. Однак чимало скульпторів запрошували з інших місць. Зокрема, львівський скульптор Юліан Марковський (1846-1903) виконав для залу „Польської читальні” у Чернівцях у 1898 р. великий барельєф (висотою 4 м) з композицією в академічному стилі „Муза поезії вінчає лавровим вінком Адама Міцкевича”, декілька надгробків на старому чернівецькому цвинтарі. Некрополь оздоблювали скульптори Юліуш Зламал, учень Шимзера і Вітвера Пауль Ойтель і, ймовірно, вони самі теж. Інший львівський скульптор, Антон Попель (1865—1910), також виконував замовлення для Чернівців і перебував на Буковині. Ймовірно, брав участь у міжнародній виставці живопису (1886), у каталозі якої йде мова про скульптуру “Kleine Verlegenheit” (“Маленьке непорозуміння”) авторства А.Попеля. В 1903 р. він створив скульптурний басейн міського парку у Чернівцях. Гіпсовий варіант був готовий навесні 1903 р. і під назвою

„Фонтан” експонувався на 1-й виставці Спілки львівських художників. Восени цього ж року А. Попель приїхав до Чернівців, де закінчив встановлення басейну. Чернівецькі газети писали з цього приводу: „Великий басейн, який є мистецьким твором, сповненим справжнього художнього смаку, був зроблений на замовлення й кошти „Товариства прихильників мистецтв” і „Товариства прикрашення міста Чернівців”. Твір Попеля був знищений після 1945 р. у ході оздоблення парку “соц-реалістичними” скульптурами і замінений нинішнім фонтаном з хлопчиком.

У місті працювали й інші провідні митці, серед яких в першу чергу слід назвати живописця Тадеуша Попеля (Popiel, 1863–1913), який неодноразово відвідував Чернівці. У вересні 1905 р. Попель уже вкотре перебував на Буковині й брав участь в Осінній виставці в Чернівцях. З некрологу в польській газеті («Gazeta Polska») від 27 лютого 1913 р. дізнаємося, що він брав активну участь в житті чернівецької колонії: створив біблійний образ великих розмірів “Мойсей”, велику театральну завісу для залу Читальні польської (1888), декорування зали Музичного товариства під час польського балу (1892).

Насичене подіями культурне життя Чернівців XIX – початку XX ст. може подивувати своїм розмаїттям. Митці, творячи спільними зусиллями образ інтелектуальної і прекрасної столиці Буковини, не стояли осторонь суспільних інтересів. Для справ українців безкорисно трудилися М. Івасюк, Є. Ліпечкий, А. Кохановська та багато інших подвижників, імена яких іще чекають на достойне прочитання.

Будувалися храми, які вимагали достойного опорядження – розписів, ікон та іконостасів, нові запити з’явилися у громадськості, яка потребувала задоволення своїх духовних і естетичних потреб. Однак, повертаючи погляд у минуле, знаходимо там багато цікавого і, на жаль, майже забутого з історії культури Буковини. Подекуди дійшли до нас лише окремі відомості з життя й творчості митців і, передусім, майстрів пензля, майже всі

полотна яких опинилися за межами країни. На терені краю працювали художники, імена яких були колись широко відомі. Як відзначала тодішня преса, „в новіших часах показали Русини, що і їм не єсть чужий вкус мистецький”, і що вони «мають вроджені здібності до мистецтва, якими не уступають жодному іншому народові». Автор допису у львівській “Зорі” був стурбований тим, що „много руських (українських. – Ред.) уталанованих малярів пішли служити польським панам за гроші, бо збіднілі Русини їх твори закупити не могли”. Ситуація, коли пануюча нація вважає українського художника (як і письменника, вченого) своїм, втягує його до свого пантеону, дуже гостро відчувалася і на Буковині.

У Чернівцях бурхливо розвивалося **малярство**. Пошукуємо відомості про чернівецьких митців ще від початку XIX ст. Зокрема, відомо, що Іван Лучинський, учень відомого художника Машковського, захоплювався творчістю Рембрандта, та, як відзначив мистецтвознавець Микола Голубець, не просто наслідував, а прагнув досягнути здобутки голландської школи, створив цикли квітів, натюрморти, красвиди, “зовсім небуденний автопортрет”.

Від початку XIX ст. оздоблення храмів виконував чернівецький маляр І. Фоляковський, який отримав мистецьку освіту у Відні, згодом – Михайло Паславський, який у 1854 та 1856 рр. виконував замовлення для церкви св. Миколи у Чернівцях, зокрема, реставрував ікони. Карл Янушкевич (Хлушкевич), Георгій Ісopesкул, Василь Жуковський, Іван Камінський та Теодор Сербенчук здійснювали розписи церков.

Основною вимогою була академічна освіта, зразки живопису (розглядалися як окремі представлені твори, так і оздоблення та реставрація храмів, виконані претендентами на високе звання). Таку посаду обіймали як запрошені консисторією з Відня академічні малярі (серед них Карл Йобст, Карл Аренд, Фрідріх фон Шиллер), так і місцеві випускники Віденської академії мистецтв (Епаміонда Бучевський, Євген Максимович,

Микола Івасюк та ін.). Зокрема, віденським малярам К. Йобсту та К. Аренду було довірено розписувати інтер'єр кафедрального собору та резиденції Буковинських митрополитів у Чернівцях. Фрідріх фон Шиллер виконав 1898 р. іконостас для новозбудованої православної церкви у Львові, що перебувала під юрисдикцією Буковинської архієпархії. Е. Бучевський, будучи єпархіальним маляром, виконав ікони Ісуса Христа і Богородиці для церков св. Миколая у Драчинцях, іконостаси для церков у Ревному, Стражі, Міговенах-Бунінцях, Конятині, Суховерхові.

Починаючи з 2-ї пол. XIX ст. художник, якому довіряли виготовлення іконостасу, був зобов'язаний скласти кошторис витрат і розробити ескіз, які передавав на розгляд і затвердження технічному департаменту крайової адміністрації та Чернівецької архієпископської консисторії. Очевидно, ті ж правила стосувалися і розписів церкви. Зокрема, художник Семен Веклюк, звертаючись з проханням до консисторії про призначення його на посаду художника архієєцезії, у переліку виконаних робіт згадує і виконання ескізу для розпису церкви в с. Молодія. Така формальна процедура повинна була стати перешкодою для таких малярів, які, „зовні розуміючи своє мистецтво, а не маючи поняття про малярство східних церков, створюють образи, які не відповідають нашому православному образу і котрий сей духовний престол не може одобрити”. Для в'яснення тонкощів іконографії православної традиції консисторія у 1897 р. консультувалася з проф. д-ром Т. Тарнавським. Є. Максимович, який під час своїх студій у Відні (1876 – 1881) вивчав історію мистецтв, слухав лекції відомого дослідника Р. Айтельбергера та знайомився з його коментарями до музейних експонатів, в.т.ч. давніх ікон. У газеті „Wiener Zeitung” (січень 1890) опублікував свої роздуми про збереження та будівництво культових споруд, у підсумку яких висловив невеселий висновок, що „в останні десятиліття оздобленням храмів займалися делитанти”.

Проте священики та місцеві будівельні комітети часто доручали оновлення старих та виконан-

ня нових церковних іконостасів саме таким художникам. Тому консисторія, маючи вже на той час рішення Центральної комісії Міністерства освіти і віросповідання від 26 січня 1874 стосовно опорядження церков, видала наказ від 19 лютого 1897 р., покликаний навести лад у іконописанні Буковини. Душпастирі повинні були пильно стежити, щоби при спорудженні нових храмів роботу над церковними образами передавали „лиш таким малярам, які доведуть авторизацію”, тобто – здатність працювати за канонами православної церкви. Як впливає з наступного консисторського розпорядження, виданого 30 травня (12 червня) 1903 р., попередня постанова консисторії досить часто порушувалась місцевими будівельними комітетами. Тому консисторія, поновлюючи попередній циркуляр від 19 лютого (3 березня) 1897 р., повідомляла місцевий клір, що нею визначені для виконання церковного малярства лише проф. Євген Максимович та проф. Микола Івасюк; а їхніми помічниками менших робіт – кафедральний періодевт Ігнатій Янович, Вікторія Чокой (Сіосоіу; уроджена Боднарескул), Василь Кикифой та Георгій Берлінський. Аналогічним документом 1905 р. такий дозвіл отримали проф. Є. Максимовч, художник Шиллер та І. Янович, В. Чокой, 1910 – Августа фон Терро.

І все ж наказів консисторії не дотримувались: у циркулярі від 9 (22) червня 1914 йдеться про порушення канонів православної церкви при написанні ікони для однієї з новоспоруджених церков, що призвело до „малювання іншого, відповідного образу, що спричинило непередбачувані видатки як жертводавцеві, так і дотичному маляреві”.

З цього приводу консисторія черговий раз звернулася до священиків з проханням наглядати завчасно за написанням ікон для новозбудованих і старих церков, звертаючи пильну увагу на відповідність образів канонам східної церкви і про будь-які відхилення доповідати консисторії, аби церковна влада могла вчасно розглянути справу з

обрядової точки зору і таким чином „запобігти неприємним видаткам”.

Тривалий час довелося добиватися дозволу на оздоблення храмів художнику Георгію (Геордію) Берлінському. Він зі своїм учнем Василем Кикифосом 1 (14) травня 1902 р. надіслали прохання про благословення на право виконання ікон. Художник Берлінський перелічує церкви у селах Буковини (переважно у її південній частині, яка нині є територією Румунії), де він з 1881 р. „малював заново або реновував” ікони, всього у 21 церкві.

Консисторія також заохочувала віруючих до купівлі майстерно намальованих православних образів, виконаних відповідно до канонів східнохристиянської іконографії в малярських закладах Австро-Угорської імперії. Придбати для своїх жител православні ікони, виконані за афонськими зразками мистецьким закладом релігійного малярства Йозефа Гофріхтера в Райхену (Богемія), можна було в книгарні Ромуальда Шаллі в Чернівцях.

Консисторія та міська громадськість приділяли пильну увагу внутрішньому опорядженню храмів. Наприклад, стиль архітектурної конструкції іконостасу Співкафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці УГКЦ під час першої перебудови храму (1910-і рр.) архітектор Г.Фрітч повинен був враховувати у своєму проєкті і форму іконостасу. Вже тоді про оздоблення Кафедрального собору Св.Духа Г.Щавельський, митрополит Антоній у своїх мандрівних записках відзначав, що інтер'єр собору “вражав своєю величчю і монументальністю значно більшою мірою, ніж його зовнішній вистрій”.

Домінантою у малярському і скульптурному оздобленні парафіяльного костюлу Воздвиження Чесного Хреста стали роботи, проведені під час розбудови храму у 1909-1910 рр. за сприяння архієпископа Л.Баранецького та місцевого священника Ю.Шміда. Орган, проєкт якого розробили на підприємстві Я. Словінського у Львові в 1888 р., був незабаром виконаний на фабриці братів Рігерів у Єгерсдорфі. Під час розбудови храму у

1910 р. Фердинанд Шлюффесер створив віттарі, які відзначаються високим професійним рівнем, особливо центральний, з Розп'яттям.

Регламентація творення церковного мистецтва консисторією, спричинена появою численних художників-самоуків, які розписували церкви та малювали ікони, не дотримуючись ніяких канонів, мала загалом позитивні результати. Храми прикрашали тільки академічні художники і тільки ті з них, яких призначали на посаду єпархіального маляра. У деяких випадках на прохання пароха церкви дозволяли займатися розписами чи іконописанням іншим митцям, які закінчили ту чи іншу академію мистецтв, тобто церковне малярство виконувалося згідно з традицією і на високому професійному рівні. Проте мусимо висловити вдячність художникам-самоукам, завдяки яким у кожній оселі побутовували прості й зрозумілі ікони, виконані з порушенням всіх канонів, законів перспективи, співрозмірності, навіть – за середньовічними категоріями неподільності часу, а з огляду на сьогоднішній день – великий уклін їм від музейних фондів збірок та відвідувачів експозицій.

З середини XIX ст. у Чернівцях починають постійно працювати професійні, з академічною освітою, художники австрійського походження (вже згадувані К.Аренд, брати К. та Ф.Йобсти, Й.Гофман та інші), запрошені Буковинською митрополією для розпису церков та виготовлення іконостасів. З архівних джерел відомі не лише створені ними монументальні розписи, а й виконані під час перебування на Буковині на замовлення приватних осіб станкові твори, зокрема портрети. Окремі з цих майстрів брали до себе учнів, аби підготувати їх до вступу в Віденську академію мистецтв.

Карл А.Ромшторфер з приводу мистецького життя Буковини ще у 1899 р. відзначив, що іконописець і портретист „у примітивній манері Й. Грушіка й Л. Фіалковського” Фоляковський кращій від А. Спулака, але ще кращими є К. Аренд, Ф. Кнапп і М. Годлевський. Кнапп створив чудові буковинські краєвиди в техніці акварелі, які часто репродукувалися. Особливо відзначив твори Кар-

ла Свободи, а також Йогана Кляйна і Карла Йобста за їхні історичні фрески буковинських монастирів, оздоблення Резиденції та Кафедрального собору (1894-1895). Не оминув померлого у 1891 р. Епаміонду Бучевського, який створив численні іконостаси на Буковині, у Аграні (Югославія), у Миколаївській церкві в Яссах, фрески в старій православній церкві в Радівцях. Згадав Юстина Пігуляка як портретиста та Євгена Максимовича й Фрідріха фон Шиллера, які на час написання статті працювали художниками дієцезії. До слова: до роботи над цитованим виданням – “Австро-Угорська монархія у слові й картині”, том “Буковина”, на відміну від видання, присвяченого Галичині, були запрошені й місцеві художники – Василь Янович (?) та Є. Максимович, який виконав два твори – “Коляда із зіркою” та “Відчуття предків”.

Вагомим для розвитку образотворчості краю другої половини XIX – 1-ї третини XX ст. був вплив європейських мистецьких навчальних закладів, у яких здобували освіту художники буковинського походження: десятки талановитих молодих людей навчалися у Віденській (Е. Бучевський, К. Косинський, Ю. Пігуляк, П. Видинівський, М. Івасюк, А. Кохановська та ін.), Мюнхенській (М. Івасюк, Е. Ліпечський), Празькій (О. Киселиця), Паризькій (І. Клігер, Т. Вірста), Флорентійській (Л. Копельман,) Варшавській (П. Мегек) Берлінській (К. Моріц), Бухарестській (Л. Копельман, Я. Паладій) академіях мистецтв, після закінчення яких поверталися на Буковину чи в Чернівці, де працювали, брали участь у численних виставках, передавали набуті знання місцевим учням, намагалися організувати мистецькі школи, тобто були активними учасниками формування художнього процесу міста. Важливість передових західноєвропейських впливів розуміли і на початку розгляданого періоду: у рубриці “Листи артистичні” газети “Зоря” (1880 р.) відзначила, що “не дивно тепер буде, якщо скажемо, що Русини не могли доти штуки мистецтва розвинути, доки не позналися з мистецтвом західним”. З іншого боку,

буковинці часто залишалися у Відні, Мюнхені та інших містах, насамперед там, де отримували освіту, влаштовували виставки, мали свої майстерні та учнів (у Відні – Е. Бучевський, Є. Максимович, М. Івасюк та ін.), отож можемо стверджувати і про їхні впливи на художнє життя провідних мистецьких центрів.

Наприкінці XIX ст. в Чернівцях були зорганізовані **мистецькі об'єднання**, які не лише брали участь в наявних мистецьких процесах, але ініціювали нові починання: „Gesellschaft der Kunstfreunde in der Bukowina“ („Товариство шанувальників мистецтва на Буковині“) (1895-1902), „Gesellschaft der Kunstfreunde in Czernowitz“ („Товариство шанувальників мистецтва в Чернівцях“) (засноване 1903 р.), „Gesellschaft der Kunstfreunde in der Bukowina“ („Товариство шанувальників мистецтва на Буковині“) (засноване 1912 року). Це були мистецькі спілки, що мали свої, розроблені не на зразок паризьких чи мюнхенських, які об'єднували митців зі схожими переконаннями, а – спеціально для строкатого й неоднорідного художнього життя краю – програми діяльності. Більше того, як засвідчують публікації тогочасної преси, каталоги виставок, їм вдавалося здійснювати заплановані завдання: влаштовувати виставки творів вітчизняних та зарубіжних діячів мистецтв, закуповувати твори для подальшого розіграшу серед членів товариств, створення публічної мистецької збірки у Чернівцях (яка мала формуватися насамперед із кращих робіт місцевих художників) та виконання монументальних, в т.ч. релігійних за змістом, творів для оздоблення громадських споруд. За статутом, майно товариства після його розпуску мало перейти у власність краю.

Про виставкову діяльність „Gesellschaft der Kunstfreunde in der Bukowina“ можна судити, зокрема, з каталогів влаштовуваних спілкою експозицій. Серед них каталог міжнародної виставки картин, що відбулася на початку 1897 року в приміщенні Чернівецького промислового музею.

Помітним явищем в культурному житті Буковини стала діяльність наступного об'єднання

“Gesellschaft der Kunstfreunde in Czernowitz“. Товариство ставило собі за мету піклування про мистецтво і художнє ремесло та сприяння поширенню його за межі столиці краю. Для цього планувалося створити навчальні курси, влаштовувати популярні доповіді з питань мистецтва, організувати публічні експозиції творів мистецтва та предметів художнього ремесла, вручати нагороди за найкращі роботи та закуповувати твори для подальшого їх розіграшу серед членів об'єднання. Але вперше в даному документі йдеться про підтримку не лише професійного мистецтва, а й художнього ремесла, що є ознакою часу, помітною прикметою впливу естетики модерну. Як і попереднє, це товариство вважало за необхідне ініціювати виконання творів, які стали б окрасою міста і згодом були б передані у громадську власність.

З протоколу від 2 липня 1904 р. про зміни до статуту товариства відомі імена декількох його членів – Гольдлюста, Грегора, д-ра Гандля, К.Швана, д-ра Натанського, Штрайта, д-ра Менцеля, Шольца, д-ра Райсса, Екхардта, д-ра Херцберга-Френкеля, Габерландта, професорів Чернівецького університету К.Яскульського, д-ра Кляйнвехтера, д-ра Вале.

Протягом першого року свого існування воно зорганізувало виставку картин і скульптур віденських майстрів, яка користувалася великим успіхом в краї. Прагнучи надати можливість відвідати експозицію також малозабезпеченим людям та учням ремісничих навчальних закладів, товариство виділило їм безоплатно понад 600 квитків, організувало читання лекцій для шкільної молоді, планувало створити навчальні курси та влаштовувати популярні доповіді з питань мистецтва.

Останнім з об'єднань цього періоду стало засноване 14 лютого 1912 р. “Gesellschaft der Kunstfreunde in der Bukowina”, діяльність якого, ймовірно, була перервано Першою світовою війною та значними змінами в політичному житті краю після 1918 р.

Прагнення заснувати публічну збірку мистецьких творів було спільним для всіх това-

риств, але саме в статуті „Gesellschaft der Kunstfreunde in der Bukowina” ця мета сформульована найконкретніше – планувалося здійснювати придбання творів мистецтва і художнього ремесла для організації картинної галереї та створення колекції пластики. Новими у планах товариства стали пункти про заснування мистецьких стипендій, створення власної бібліотеки, необхідність облаштування будинку спілки (адже, судячи з тогочасних публікацій та каталогів, виставки відбувалися у приміщеннях інших установ та громадських організацій – промислового музею, румунського співочого товариства „Armonia“ („Гармонія“), Музичного товариства тощо), створення будинку діячів мистецтв, який став би окрасою міста. В приміщенні цього будинку передбачалося двічі на рік влаштовувати виставки, розташувати міський музей, класи художньої школи об'єднання та зали крайової мистецької галереї. Підкреслюючи, що кожна земля Австрії, за винятком Буковини, вже має подібну споруду, правління товариства звернулося з проханням про виділення коштів на спорудження будівлі. Щоправда, невідомо, чи розпочалося будівництво, чи був виготовлений, принаймні, архітектурний проект.

Членами товариства, як і раніше, були не тільки мистці, а й ті, хто сприяв його діяльності. Так, у каталозі 1913 р. зустрічаємо імена не лише академічних художників Євгена Максимовича, Альфреда Оффнера, Карла Ольшевського та ін., а й судді Оскара Оффнера, банківського службовця Теофіла Вробеля, судового радника Даніеля Шварцвальда, д-ра Пауля Фройндліха, д-ра Сало Кіммельманна та ін.

В разі припинення діяльності „Gesellschaft der Kunstfreunde in der Bukowina” його майно мало бути передане буковинському крайовому музею у Чернівцях. Першим публічним кроком об'єднання стала виставка, відкрита 15 травня 1912 року в приміщенні промислового музею в Чернівцях. В каталозі цієї виставки зазначалося, що це товариство продовжує справу об'єднання з такою ж на-

звою, яке припинило своє існування за декілька років до того через відсутність зацікавленості у публіки краю (подібні нарікання зустрічаються і в каталозі виставки 1913 р.).

Як бачимо, мистецькі об'єднання Чернівців за півстоліття подвижницької праці, за різних і часо не дуже сприятливих обставин (про що говорить відносна недовговічність угруповань), здійснили велику роботу об'єднання митців, популяризації їхньої творчості шляхом участі у мистецьких виставках різних міст Європи, організації міжнародних експозицій у Чернівцях. Саме такі спілки започаткували професійну художню освіту на Буковині, видання перших каталогів мистецьких експозицій, сприяли розповсюдженню ідей мистецтва сецесії, зокрема в книжковому оформленні.

Після Першої світової війни відбулися зміни не тільки в політичному, а й у художньому житті Буковини. Протягом довгих років на теренах краю не створюватимуться жодні товариства художників та прихильників мистецтва, коло митців, які брали участь у виставках, звужлося до представників самої лише Буковини. Експозиційна діяльність відновилася лише у 1920-х рр. Активними у цей період були жіночі товариства, особливо „Товариство румунських жінок”, „Мироносиці”, „Жіноча громада”, які організували ювілейні концерти і виставки в народних домах, промисловому музеї, але це були переважно ярмарки домашніх промислів. Процеси активізувалися після заснування у Чернівцях у 1931р. Корпорації художників.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Буковині, крім закритих фамільних колекцій відомих заможних родів барона Юрія Василька, Гормузакі-Доксакі, Фішерів та інших, існували приватні колекції, відкриті для широкого загалу. Такою була колекція килимів Йоганна Зотти, яку досліджував віденський мистецтвознавець Рігль, колекція картин Ромуальда Шалі, яку він експонував у власному будинку. Відомим колекціонером був доктор А.Швірх, у збірці якого були ори-

гінали полотен італійських, польських та буковинських майстрів.

Художник митрополії Е.Бучевський мав у своєму розпорядженні декілька великих відділень, які утворювали справжній музей, до того ж був пристрастним колекціонером: збирав перські килими, старовинну порцеляну, кераміку, твори народного мистецтва. Збірка експонувалася у тодішній резиденції митрополитів. Мистецькі збірки мали також др. Євген Міткевич, Андреас Мікулич, Лео Паллаш, Августа Кохановська та ін. Предмети з колекцій експонувалися в галереях та на виставках, які були дуже популярними в ті часи.

З середини XIX ст. прокинулася зацікавленість народів Австро-Угорщини своєю історією. Буковина не стала винятком: ще більше посилилася увага до старожитностей, їх вивчення та колекціонування. Сформувався ряд колекцій краєзнавчого спрямування, які належали Д.Бучевському, З.Воронці, В.Василовському, Д.Носієвичу, О.Мироновичу, Ф.Віккенгаузеру та ін.

Часто зустрічаємо повідомлення новостворених товариств про формування збірок, які в перспективі мали стати повноцінними музеями: насамперед, це статuti „Руської бесіди у Чернівцях”, 1894 р. Нумізматичними збірками володіло Румунське археологічне товариство (створено 1886 р.), бібліотека Польського народного дому, збіркою мистецьких творів – Товариство прихильників мистецтва.

На цей час в Австрії була створена законодавча база, яка забезпечувала правові норми щодо функціонування **музейних закладів** різного профілю: починаючи з 1820 р. до Чернівців почали надходити укази й листи зі Львова і Відня, які зобов'язували місцевих службовців, учителів, служителів культу надавати інформацію щодо пам'яток старовини, знайдених на теренах Буковини, збирати та передавати їх у регіональні музеї, а також забороняли вивозити за межі держави, продавати та використовувати як заставу мистецькі твори і рідкісні предмети. Забігаючи вперед, відзначимо,

що робота велася далеко не в ідеальних умовах: відомо ряд листів та розпоряджень 1911–1913 рр., у яких йшлося про недопущення незаконної торгівлі експонатами з приватних і громадських колекцій, якою займаються антикварні магазини. Робота покладалася на консерваторів, яких зобов'язували стежити за збереженням вітчизняних мистецьких збірок, при необхідності навіть звертатися до судових установ. В таких умовах виникли численні музейні об'єднання і з ініціативи Товариства краєзнавців – перший на Буковині крайовий музей (1863 р.), який у 1877 р. перестав існувати.

У 90-х рр. ХІХ ст. Буковинський крайовий музей був відроджений на нових засадах і з новими людьми. З метою створення музею у Чернівцях 21 лютого 1892 р. засновано Товариство „Буковинський крайовий музей” за ініціативою Карла Ромшторфера, який очолював Центральну комісію зі збереження та вивчення пам'яток історії й мистецтва.

У статуті, затвердженому 29 грудня 1891 р., товариство ставило за мету піднесення і розширення краєзнавства у археологічному і загально-історичному, історико-мистецькому, етнографічному і природничо-історичному аспекті шляхом створення музею. Полем діяльності музею вважали всю Буковину.

Музей було створено на загальних зборах товариства 21 лютого 1892 р. Перші кроки його діяльності були успішними: у 1893 р. Румунське археологічне товариство, Чернівецький університет подарували музею свої колекції, у фонди поступили рукописні книги, ікони ХVІІІ ст., печатка єпископа Данила Влаховича, яка датувалась ХVІІІ ст. й мала мистецьке та історичне значення. Центральна комісія Австрії з питань збереження пам'яток намагалася створювати оптимальні умови для збереження антикваріату з приватних колекцій у краї: консерватори і кореспонденти повинні були через газети, публічні виступи пояснювати необхідність передачі цікавих старожитностей у власність держави, яка зобов'язувалася виділяти субсидії на їх придбання.

Напередодні Першої світової війни у музеї налічувалось близько 9 тис. експонатів, з якими активно і успішно працювали дослідники: всі вони були описані, згруповані і пронумеровані. Видавався річник Буковинського крайового музею, у якому публікувалися звіти, наукові праці, зокрема К.Ромшторфера, Є.Максимовича, Й.Полека та ін.

Крайовий музей при всьому багатстві фондів, потужній науковій роботі не мав свого приміщення, хоча у 1895 р. розпочали збір коштів на підготовку проекту та початок будівельних робіт. На листопад-грудень 1898 р. планувалось урочисто закласти перший камінь в будівлю музею, сплановану архітектором К.Ромшторфером. У 90-х роках ХІХ ст. він розміщувався у Резиденції буковинських митрополитів, з 1901 – в приміщенні Промислового музею, а також у приватних будинках.

Важливим кроком стало створення „Bukowinaer Kunstgewerbe-Museum”, („Gewerbe-Museum”, „Industriale-Museum”), який мав відображати рівень розвитку промисловості як у країні, так і за її межами, сприяти підвищенню кваліфікації робітників та майстрів, вивченню й збереженню набутого досвіду, зокрема технічних прийомів та показу передового досвіду в ремісничій галузі.

Статут музею (затверджений 1887 р.) передбачав збір мистецьких виробів, моделей, формування бібліотеки, проведення періодичних виставок як у краї, так і за його межами, з показом промислових виробів та творів мистецтва; сприяння створенню фахових підручників для реального вкладу у розвиток спеціальної промислової освіти; підтримку і розвиток домашніх промислів краю. Першим директором призначили відомого архітектора, директора Чернівецької промислової школи, доктора Йозефа Ляйцнера.

23 грудня 1888 р. відбулося урочисте відкриття музею. Музейна збірка, започаткована дарами Фрідріха Дормунда, Розенцвайга, д-ра Шутца, д-ра Гардмута, була поділена за матеріалами, походженням чи призначенням речей. Наявні у колекції музею зразки походили зі всієї Європи та Близь-

кого Сходу, містили бронзову пластику доби Північного Відродження, вироби зі скла майстрів римської, венеціанської та віденської шкіл; теракоту, порцеляну та майоліку з Іспанії, Франції, Англії, Греції та інших країн. Окрасою була колекція меблів старих майстрів, в т.ч. доби Ренесансу з Німеччини, старовинні меблі з Буковини, Валахії та ін. Розмістили її на другому поверсі Промислової школи, яка на той час вже мала колекцію моделей, копій ліпних архітектурних деталей та зразків продукції, виготовленої на промислових підприємствах. Музейна збірка теж згодом стала наочністю для учнів.

У зв'язку з реконструкцією в 1891 р. Промислової школи збудували окреме спеціалізоване приміщення для музею (1895) за проектом архітектора доктора Й.Ляйцнера.

До відкриття приміщення музею ряд чернівецьких виробників передали йому зразки своїх промислових виробів. До збірки музею надійшли меблі від Казимира Радецького, світлини від Теодосія Багриновича, шпалери від Юліуса Тьорпеля, вироби домашнього промислу від Кассандри фон Буберл, Ольги фон Григорчі, Гелени фон Попович, баронеси Пульхерії фон Василько. Крім експонування матеріалів із фондів, музей з перших років своєї діяльності організовував тимчасові експозиції, часто – виставки-продажі. Однією з перших була проведена у Промисловій школі виставка меблів (1890 р.) У червні 1892 р. відбулася виставка-продаж килимів; успішно пройшла у 1895 р. різдвяна виставка меблів та предметів побуту; 1896 р. – знарядь і двигунів.

У приміщенні музею часто влаштовували виставки мистецькі об'єднання. Початок 1897 р. ознаменувався Міжнародною виставкою картин, організованою «Товариством друзів мистецтва на Буковині».

Одноименне об'єднання, зареєстроване на початку 1912 р., влаштувало 15 травня 1912 р. виставку, у каталозі якої упорядники відзначили, що «любителям мистецтва Батьківщини ми подаємо ряд чудових творів наших вітчизняних діячів мис-

тецтва, які ніколи не мали можливості так прекрасно і достойно експонуватися». Окрім буковинських авторів, у каталозі названі інші учасники виставки, серед яких митці з найвідоміших австрійських об'єднань із Відня («Secession», «Hegenbund» та ін.), Граца («Verein bildender Kunstler Steiermarks»). В експозиції виставки нарахувалося близько 200 картин, графічних аркушів та скульптур художників саме цих товариств.

Популярність і значущість музею засвідчує той факт, що об'єднання «Gesellschaft der Kunstfreunde in Czernowitz», зареєстроване 15 серпня 1903 р., у своєму статуті вперше зазначило, що у випадку розпуску майно Товариства має бути передане Промислового музею в Чернівцях. Таке рішення не було випадковим, оскільки і музей, і товариство опікувалися не лише професійним мистецтвом, а й народними промислами, кустарним виробництвом, що свідчило про зміни в суспільстві, яке відчуло на собі віяння сецесіон-стилю.

Діяльність музею була чітко налагоджена, положення статуту втілювали в життя: кількість фондів матеріалів на 1913 р. сягнула декількох тисяч, музей проводив виставки як на основі власних фондів, так і приватних колекцій. За рахунок як промислових, так і художніх виставок-продажів, які широко практикував Промисловий музей, він покращував своє матеріальне становище. Музей заснував фахові навчальні курси – від технології домашніх промислів до курсів з архітектури, металообробки, технології обробки каменю. На курсах викладали відомі фахівці як з Буковини, так і з інших країн Європи. Вийшли друком підручники, авторами яких були К. Ромшторфер, Г.Віглицький, Г.Міттельман, вчителі А.Ванек, Р.Тучек.

З початком Першої світової війни діяльність музею тимчасово призупинилася. В 1935 р. Промисловий музей було об'єднано з Регіональним (до 1930 р. – Крайовий музей) у один музей ім. короля Кароля II, який продовжив традиції, започатковані попередниками. Як засвідчують річні звіти

про діяльність, вже в червні-липні 1936 спільно з мистецьким об'єднанням була влаштована виставка церковного живопису; правління новоствореного музею, незважаючи на певні фінансові проблеми, організувала виставку домашніх промислів (грудень 1938 р.) та експозицію буковинських художниць (грудень 1938 – січень 1939 р.). У лютому-березні 1940 р. молодіжна монархічна організація “*Straja Tării*” (“Щит країни”) влаштувала виставку живопису та рисунка – єдину музейну імпрезу: як зазначено в звіті розв’язання війни в Європі перешкодило організації виставок хоча б на рівні минулорічних.

У Чернівцях діяв і Православний архієпископський єпархіальний музей, заснований 1887 р. як музей церковних старожитностей у будинку семінарії в резиденції Буковинських митрополитів; скорочено його називали «Церковним». Збірку музею, яка перебувала у різних місцях Буковини, почали збирати ще з середини ХІХ ст.: у фондах Державного архіву Чернівецької області збереглися документи, які свідчать про те, що був зроблений перелік архітектурних споруд, які підлягали охороні, та опис предметів старовини.

Збірка музею формувалася із церковних книг, манускриптів, предметів церковного вжитку, ікон та зразків церковного малярства.

У музеї створили два відділи: історико-археологічний та секцію церковного мистецтва, якими завідували, відповідно, проф. Євген Козак та проф. Євген Максимович. Єпархіальний музей, ставлячи перед собою мету збереження церковних старожитностей, провів, навіть будучи закритим для публічних оглядів, величезну роботу у парафіях Буковини – як шляхом циркулярних заборон, так і просвітництва простих парафіян та священників.

З початком війни 1914 року діяльність церковного музею, як і крайового та промислового, тимчасово припинилася.

У 1926 році в Чернівцях відкрили музей видатного румунського композитора, музиканта, дири-

гента і громадсько-культурного діяча Чіпріана Порумбеску (сучасна вулиця Й.Главки, споруда не збереглася), який після смерті його засновника К. Мораріу перенесли до Сучави (1928). Л.Мораріу у журналі „*Junimea literară*” (Літературна молодь) за 1926 р. надрукував невелику статтю „В музеї історії Буковини”, проте факт існування такого музею видається сумнівним.

Відомі спроби створення на Буковині і етнографічних музеїв, в т.ч. і під відкритим небом. Вперше ідею буковинського скансену виголосили у 1906 р. на зборах наукового товариства у Зальцбурзі (Австрія), де повідомлялося про плани його спорудження.

У 1934 р. зусиллями Володимира Залозецького на горі Цецина у передмісті Чернівців збудовано різьблену гуцульську хату та прикрашену різьбою браму, що мало започаткувати маленький музей гуцульського мистецтва Буковини. Є дані, що в 1938 р. цей музей відвідав відомий чернівецький лікар та скульптор Опанас Шевчукевич з дружиною Ольгою. Подальша доля цього музею невідома. Вважають, що він згорів наприкінці 30-х років. До наших днів збереглася лише різьблена брама, на якій вирізано дату „1934”. В даний час брама встановлена на території Чернівецького музею народної архітектури та побуту (заснований у 1977 р.).

Перші музеї на Буковині та їх сподвижники здійснили титанічну роботу як у справі збереження пам’яток історії та мистецтва, просвітницької роботи, так і популяризації буковинського мистецтва у всій монархії. Щорічники Крайового музею, яких вийшло 14 чисел, були ілюстрованими, публікували наукові дослідження в галузі мистецтва, архітектури, археології авторства Є.Максимовича, Ф.Кайндля, Р.Ромшторфера, інших чернівецьких і іногородніх дослідників, надавали інформацію про споріднені музеї та мистецькі події Австрії; детальні звіти Крайового й Промислового музеїв

віддзеркалювали культурне життя тогочасних Чернівців, фіксуючи відвідуваність музеїв та тимчасових виставок, зацікавленість організовуваними лекторіями і фаховими курсами, зразковими майстернями. Традиція видання річників була відновлена колективами обласного Чернівецького музею (створений у листопаді 1940 р. на базі фондів існуючих музеїв, відновлений у 1944 р.) та Чернівецького обласного художнього музею (створений 1 квітня 1978 р.). Каталоги виставок ілюстрували життя краю, різні сфери, до яких музеї були дотичними. Каталоги мистецьких експозицій, які побачили світ саме завдяки музеям, зберегли для нас імена митців і назви творів, які сьогодні є втраченими або загубленими.

Особливе значення мали Український музей народівідання та музей гуцульського мистецтва, зорганізовані сподвижниками українства В.Залозецьким, В.Купчанком, Є.Лазарем, які ставали в умовах диктатури короля Кароля II одним з основних консолідуючих факторів української нації і головним – у справі збереження старожитностей. Євзбій Лазар (1904 – 1940) – талановитий археолог, краєзнавець, художник, фольклорист, громадсько-політичний діяч, за браком коштів не завершив навчання в Бухрестській академії мистецтв. Талант і набуті знання допомогли на ниві археології: віднайдені артефакти зарисовував, згодом цими графічними зображеннями супроводжував власні статті (львівський журнал “Життя і знання”. – Ч.7 – 8 . - 1937) або статті інших археологів (румунський археологічний журнал “Дакія” за 1935 – 1936 рр.). У листопаді 1936 р. Є. Лазар брав участь у конкурсі на заміщення вакантної посади асистента при музеї ім. короля Кароля II, у послужному списку зазначив дві досліджувані археологічні стоянки (с. Замостя та с. Костинці на Черемоші), а також відзначив, що “я є інтелектуальним безробітним, не маю засобів на існування, прошу прийняти мене на цю посаду”. Проте кан-

дидатура науковця була відхилена через “некваліфікованість”, проте в п. 2 умов конкурсу кураторія (дирекція) музею вимагала свідоцтво про “Nationalitate română”. Списки правління музею за 1936-1940 рр. були сформовані за національним принципом (хоча серед членів значаться прізвища митрополита Буковини Віссаріона Пуу, відомих науковців - ректора університету І. Ністора, Д. Мармелюка, С. Савучук-Севяну, В. Греку та ін.), тому зрозуміла основна причина відмови – недоречність присутності національно свідомого українця при дослідженнях.

Часто згадують про національну толерантність у Чернівцях означеного періоду. Своєрідним підтвердженням цього може служити Руське кладовище. Однією з ознак некрополя є відсутність тут окремих дільниць за релігійною або етнічною ознаками. Лише румунські поховання сконцентровані переважно у західній частині некрополя, довкола каплиці архангелів Михайла та Гавриїла. Службу Божу за померлого римо-, греко- чи вірменно-католика відправляли по черзі священики всіх трьох відповідних конфесій. Про практику переходу з одного віросповідання до іншого засвідчують зміна характеру імен — наприклад, у родині майстрів-каменярів Москалюків (1880-ті – початок 1940-х рр.): Михайло-Вільгельм-Еріх. Зміни вигляду нагробних пам'ятників відбувалися в хронологічній послідовності: до простих хрестів з дерева чи металу, вивищених згодом на чотиригранні постаменти, та хрестів, які набули традиційного латинського вигляду, додалися форми придорожніх буковинських хрестів – рамена завершені трьома конхами (надгробок Шумлянських, 1906). Характерними для цвинтаря є обеліски: усічені і повні колони з вінком, хусткою, рушником, пірамідальні обеліски, подеколи завершені чашами та хрестами (могили Анни Попович, 1889, Владислава Терлецького, 1906).

Актуальне для нашого часу питання збереження надмогильних пам'ятників і могил видатних людей гостро стояло вже на зламі мнулих століть. Зокрема, в 1897 р у Чернівцях заснували „Товариство для прикрашання християнського цвинтаря”, яке очолив бургомістр А. Кохановський; у 1905 р. Міністерство культів та освіти підтримало ініціативу колишнього міністра графа Байє де Латура, який 20 травня на засіданні Художньої ради у Відні доповів про плачевний стан старих цвинтарів, акцентуючи увагу на необхідності збереження пам'яток, насамперед – надгробних пам'ятників. Через декілька місяців таку підтримку було підкріплено постановою, у якій йшлося про те, що “знищення чи халатне ставлення до старих цікавих надгробних пам'ятників – це втрата для місцевого мистецтва, як і відсутність внутрішньої поваги до тих людей, які прославилися перед батьківщиною”. На підставі цієї постанови Крайове управління Буковини надіслало листи керівникам повітових управлінь й Чернівецького міського магістрату, у яких доручив їм узгодити з комунальними й церковними установами заходи, які необхідно здійснити для збереження давніх цвинтарів й надмогильних пам'ятників.

Наприкінці XIX ст. з бурхливою розбудовою міста виникла потреба підготовки своїх митців. Обдаровані молоді люди, які закінчили академії у Відні чи Мюнхені, не завше поверталися в Чернівці, і їх однаково було замало для виконання численних церковних і світських замовлень. Точно відомо, коли була створена перша державна художня школа на Буковині (в Чернівцях) — у 1912 році, стараннями Товариства “Gesellschaft der Kunstfreunde in der Bukowina”. Керівником цього закладу став відомий художник Альфред Оффнер. Популярність закладу засвідчує той факт, що школу прагнула відвідувати велика кількість людей.

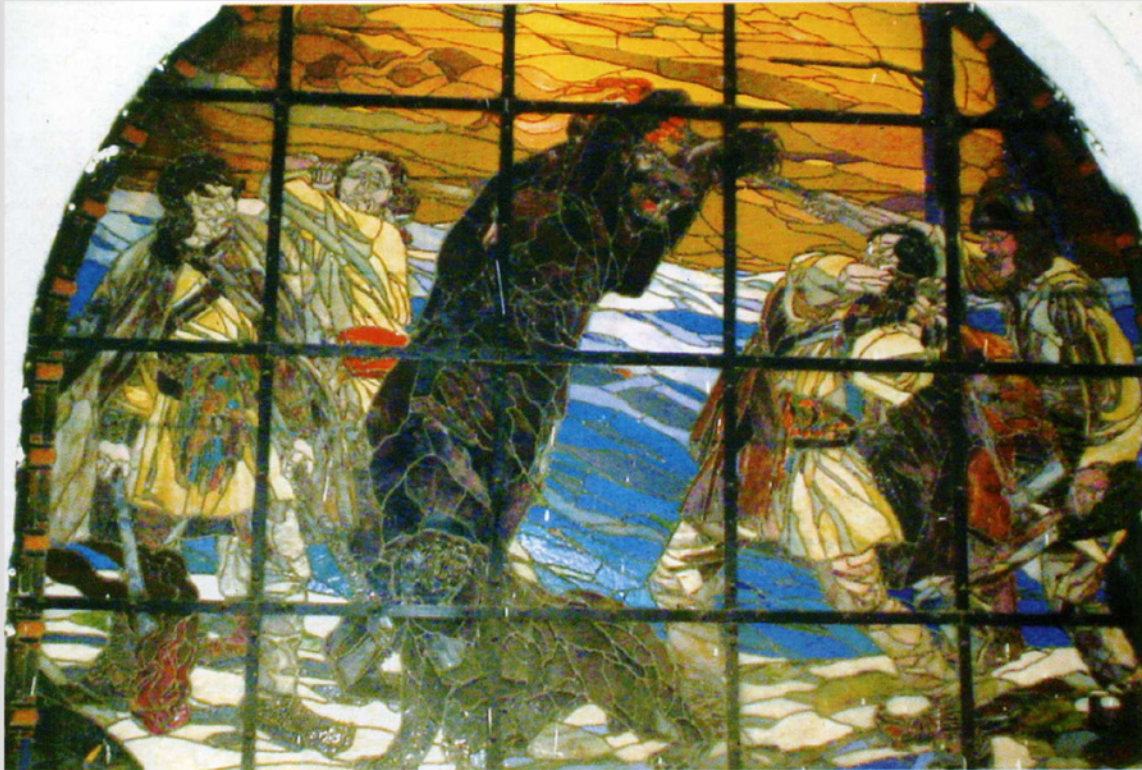
Про створення приватної школи думки дослідників розходяться. Хрестоматійний приклад —

створення першої приватної школи академічним малярем, професором, відомим художником Миколою Івасюком. Проте інші дослідники, зокрема, М. Чернописький, називають не менш відоме ім'я Епамінонди Бучевського. Наприкінці дев'яностих років, уже важко хворий, художник вирішив передати своє вміння спеціально підібраним учням гімназій. Так у 1889 р. була створена перша мистецька школа у Чернівцях. У школі Бучевського навчалися сестри Ядвіга та Августа Кохановські, Каміла Неймон, Ольга Морарю, Ліза Серацін, Геня Кочінська, Гартінг, Боднареску та інші. Учнями Бучевського були також Євген Максимович і частково – Юстин Пігуляк і Микола Івасюк.

Микола Івасюк у 1904 р. створив школу для бідних здібних буковинських дітей, яку закінчили Пантелеймон Видинівський, Корнило Держик, Євзебій Липецький.

У Народному домі в Чернівцях діяла художня студія під орудою відомого художника Є. Липецького, у якій здібна молодь могла брати уроки живопису. До митця звернулася, зокрема, майбутня народна поетеса й майстриня Домка Ботушанська (1912—1994) з Глибокої, яка подала на суд професора свій твір “Веселе повернення”. Картина, очевидно, припала до душі Є.Ліпечькому: він згодився давати безкоштовні уроки. Отримані знання з анатомії, композиції, перспективи, колористики дали можливість Домці виконувати замовлення для українських товариств, які не мали коштів на великі професійні замовлення. Для народних домів Буковини вона виконала портрети Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, Ю.Федьковича, О. Маковея, О.Кобилянської, Є.Ярошинської, дитячі образи „Олечка”, “Не хочу!”.

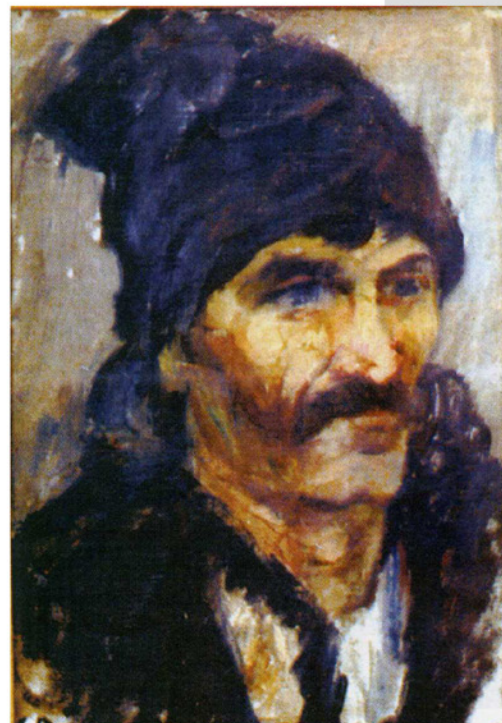
У мистецьких процесах після 1918 р. брали активну участь переважно митці, згадувані в попередньому періоді. Д. Квітковський відзначив, що серед представників молодшого покоління, а до

Альфред Оффнер. Полювання на ведмедя. Вітраж. 1900-і рр.

Августа Кохановська. Ескіз листівки.
Кінець XIX - початок XX ст. Папір, мішана техніка (ЧХМ)

Євген Максимович. Портрет селянина.
Початок XX ст. Полотно, олія (ЧХМ)

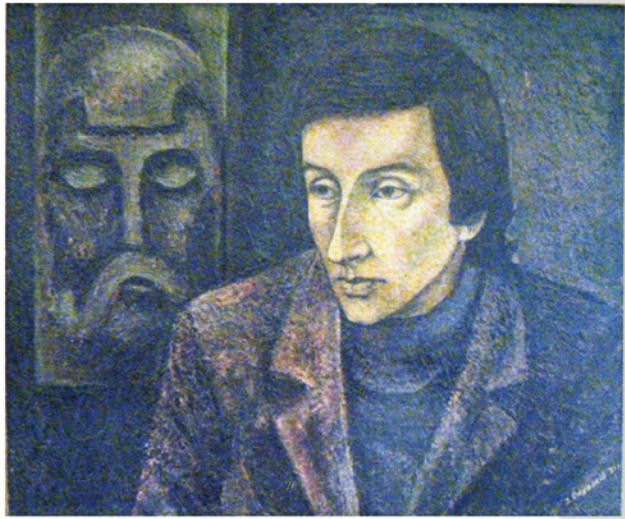
Одарка Киселиця. Квіти смутку. 1983 р. Картон, олія (ЧХМ)

Гуго фон Реццорі. Церква Різдва Богородиці в с. Гореча (околиця Чернівців, 1765-1766 рр.). Акварель. Кінець XIX ст. (ЧХМ)

Пантелеймон Видинівський. Портрет Дарусі. 1926 р. Полотно, олія

Іван Онуфреїв. Портрет заслуженого майстра народної творчості М. Катеринюка. 1977 р. Картон, олія (ЧХМ)

Євзебій Ліпецький. Дівчина в ліловому. 1919 р. Папір, олівець, пастель (ЧХМ)

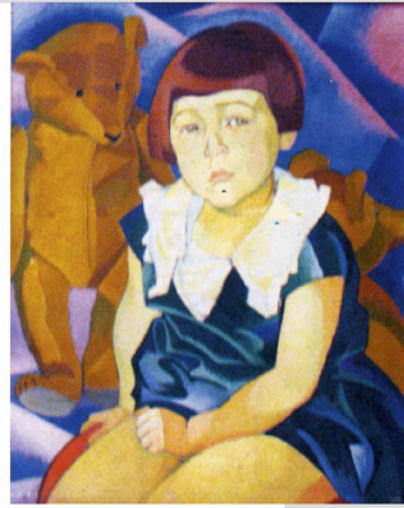

Ярослав Заяць. Різдво. 1990 р. Папір, акварель, темпера

Епаміонда Бучевський. Портрет батька
художника. Друга половина XIX ст.
Полотно, олія (ЧХМ)

Артур Кольнік. Дівчинка з ведмедиками.
1925 р. Полотно, олія (ЧХМ)

М. Івасюк. Натурниця. 1991 р.
Полотно, олія (ЧХМ)

Покров Богородиці. XIX ст. Дерево, олія.
Садгора (ЧХМ)

Пам'ятник українському письменнику Осипу Юрію Федьковичу (1834-1888). Скульптор Володимир Гамаль, 1995.

Іван Радомський.
«Земля».
З серії «За творами
О.Кобилянської», 1980

Меморіальна дошка Є.Гакману - першому митрополитові Буковини. Скульптор Артем Присяжнюк, 1993

Орест Криворучко.
Натюрморт з кукурудзою.
1973 р. Полотно,
мішана техніка (ЧХМ)

цієї когорти зарахував Стефу Хортик, Тетяну Книгиницьку-Душенко, Одарку Киселицю, Стефанію Кониськів, Дарію Гузар-Чемеринську, Ярослава Паладія, Юрія Чорного, о. Миколу Антохія, о. К. Винницького, Ореста Масікевича, ніхто не виробив собі доброго ймення в малярстві чи іншому виді мистецтва, хоча майже всі закінчили напередодні Другої світової війни академічні малярські студії — “якби вони перебували в інших умовах, то їхні твори були б показовішими”. Проте сьогодні можна стверджувати: більшість із уталанованої молоді залишила суттєвий слід у мистецтві. Зокрема, Одарка Киселиця (1912-1999), чи не найпотужніший митець періоду тоталітаризму, переможець республіканських та всесоюзних конкурсів, перша персональна виставка якої наприкінці 1980-х рр. стала справжнім відкриттям. Поціновувачі красних мистецтв побачили не тематичну картину, виконану в дусі єдиного визнаного радянською системою методу соцреалізму, а невеликі за розміром (написані у квартирі-майстерні) пейзажі, натюрморти, які продемонстрували непересічний талант живописця, достойного стояти поруч зі світочами європейського мистецтва ХХ ст. Ім'я скульптора Ярослава Паладія (1910-1977) – автора проекту пам'ятника І. Мазепі, численних скульптур, горельєфів, графічних полотен – відоме більше за океаном, аніж на Буковині. Насамперед із-за спроектованої митцем першої на далекому континенті гуцульської церкви (м. Гартнер, США, архітектор М. Січинський) та читанки “Українська абетка” (вербальний супровід поета Л. Полтави (1973), перевидана 1994 р. в Києві). За портрети митрополита А. Шептицького та Блаженного патріархата Йосифа наш земляк отримав особисту нагороду Патріарха та Верховного Архієпископа і кардинала.

Творчість талановиті мисткині Дарки Гузар-Чемеринської (Смериченської) іще чекає своїх дослідників. Народилася в Чехії у 1918 р., до війни

проживала у Франції (1938-1941). У Парижі отримала художню освіту. Як і вся родина, батьки та брати не стояла осторонь громадсько-політичного життя і була членом ОУН від 1937 р., після окупації фашистами Києва виїхала через Німеччину на Галичину, у Львові вийшла заміж за редактора української газети “Українське слово”. За націоналістичну діяльність у грудні 1941 подружжя було арештоване в Києві німецьким гестапо. Розстріляне у лютому 1942 р.

У міжвоєнний час до участі у щорічних виставках запрошували митців з Німеччини, Австрії, проте їх кількість з роками звузилася до представників самої лише Буковини. Каталоги втратили вишукане сецесійне оздоблення. Хоча резонансними стали великі виставки графіки (1931 р., у приміщенні Крайового музею, 1933 р., в Українському народному домі). З приводу виставки української графіки захоплювався мистецтвознавець В. Залозецький: “наша знаменита Н. Русова, внучка проф. Антоновича ... надіслала свої знамениті декорації, які вона малювала для театрів Заходу”.

Значно пожвавилася мистецьке життя на початку 1930-х рр.: почали збирати поціновувачів прекрасного “Осінні салони”, кожен з яких приносив відкриття (як от “Голгофа”, “Бичування” Л. Копельмана – дереворити, в яких митець запротестував проти коричневої чуми, подих якої вже відчувався в Італії). Чернівецькі художники експонували свої твори в Парижі (А. Кольник, А. Лернер), Бухаресті (П. Верона, Г. Левендаль). Саме учасники «Салонів» започаткували наступне мистецьке об'єднання – Корпорацію художників (1931), до якого ввійшли активно діючі на той час у Чернівцях Марія Селескі, Ядвіга Боронська, Г. Левендаль, Ісидора Константнович-Хайн, В. Загородніков, сестра Августи Кохановської Ядвіга, А. Райнер та ін. Проїшли персональні виставки М. Топор-Тарнавецької (1930 р.), Ядвіги Боронської, Г. Левендаля (1933, 1934,

1936), Ісидори Константнович-Хайн, П. Верони, В. Загороднікова (1938), виставка живопису (за участю творів Е. Бучевського, Є. Максимовича, Л. Грушки), книги та музичних творів (1935), ретроспективний показ творів Е. Бучевського (1938).

Стосовно декоративно-прикладного мистецтва, то Чернівці завше були достойною окрасою унікальної корони буковинського мистецтва. Археологічні знахідки, збережені розписи давніх храмів підтверджують генетичний зв'язок буковинського мистецтва з давньоруським, навіть – давньослов'янським. Декоративні мотиви традиційно повторювались і передавались від покоління до покоління. Як засвідчує молдавський літопис, “повіти Чернівецький, Хотинський, половина Яського, половина Сучавського є цілком руськими”. Традиційно у Чернівцях та інших містах відбувалися ярмарки, які приваблювали купців зі Львова, Кракова, Києва, Москви та майстрів, які осідали довкола ярмаркових міст, поступово формуючи свої осередки за фахом. Так, Вижниця стала центром художньої обробки дерева, Хотин і Кіцмань – килимарства, Дихтинець – художньої обробки металу, Садгора – гончарних виробів. З документів XV ст. відомо, що в Чернівцях та Хотині проживали ремісники 20 професій.

Наприкінці XIX ст. Чернівці перетворилися на одне з найцікавіших міст імперії, яке мало забудову на рівні кращих зразків тогочасності, впорядковані вулиці та площі. Залізничне сполучення практично зі всіма європейськими центрами через Львів, Сучаву та Новоселицю поживило торгівлю: з Буковини інтенсивно вивозили сировину (вовну, лісоматеріали), запруджуючи натомість ринки дешевими фабричними виробами, з якими не могли конкурувати створені місцевими умільцями (в експозиції Чернівецького художнього музею зберігся цікавий тому “доказ”: поруч із вишуканими вишивками й гаптами зберігається і сороч-

ка, автори якої намагалися створити ідентичність фабричній тканині). Спекулянти за безцінь скуповували роботу кустарів, аби потім перепродати “утридорога в Австрії і Чехії”. Проте дві причини пригальмували занепад народних промислів: з одного боку, торгові зв'язки Чернівців були радше спорадичними, з іншого – інтелігенція, незважаючи на сумну констатацію М. Гараса про її інертність навіть після 1848 р. (“весни народів”), почала рух за вивчення, збереження та розвиток народного мистецтва, а відтак і створення на ґрунті домашніх селянських ремесел організованіших форм кустарних художніх промислів. Насамперед, долучилися прогресивні громадські діячі: Юрій Федькович, Григорій Воробкевич, Гнат Онишкевич, Євгенія Ярошинська, Володимир Залозецький, Ксенія Костецька та ін. Зенон Кузеля у Львові та Чернівцях видав книги – своєрідні підручники для збору і вивчення етнографічних матеріалів. Культурно-освітні організації “Руська бесіда”, “Жіноча громада”, “Мирносиці” влаштовували виставки народного мистецтва в Чернівцях (в “Народному Домі”, магазині товариства “Жіноча громада”, музеях) та брали участь у численних художньо-промислових виставках – у Коломиї, Перемишлі, Львові, Відні, Празі. Зокрема, преса після віденських виставок (1875, 1892 рр.) виокремила саме килими буковинських народних майстрів.

“Жіноча громада” у 1906 р. заснувала в Чернівцях ткацьку школу, в якій навчалося 12 ткаць. Учителька малювання К. Костецька разом з іншими членами товариства збирала твори народного мистецтва, робила замальовки зі старих килимів та вишивок. Як відзначила газета “Боротьба” від 4 грудня 1927 р., ці матеріали послуговували взірцями не лише для учнів Чернівецької ткацької школи, а й для львівських майстерень НТШ.

Відомий досвід захисту кустарів земствами, але на Буковині їх діяльність не підтримувалася, відпо-

відно не була сформована широка мережа кустарних промислів. Проте в 1916-1917 рр. земства організовували деяку допомогу жителям, постраждалим від війни: займалися питаннями працевлаштування, збереженням та вивчення народного мистецтва – “невичерпних скарбів” на місцевостях, які на той час були “осягнені російськими військами, оселені, за винятком Пд. Буковини, українцями”. У Пам’ятному виданні про народне мистецтво (1919 р.) бачимо справедливу констатацію-попередження, що “завдяки поступаючому з Заходу процесу нівеляції цих скарбів стає менш і менш, проте лишилося ще досить”, водночас – захоплення розмаїттям мистецтв етнографічних груп, взаємозбагаченням барв і рисунка на порубіжних територіях.

Члени комітету Земської Спілки (фахові художники Євгенія Прибильська, Антон Середа, М. Генке та ін.), діяльність якої в 1916 р. поширилася на Буковину (Чернівці, Серет, Радівці, Гура-Гуморулуй, Сучава), підтвердили дієвість українських і румунських об’єднань, які ще до початку війни розпочали збір етнографічних матеріалів для музеїв. Початок війни поклав край і цим починанням, проте напрацювання організаторів жіночих домашніх промислів все ж вдалося відродити на нових засадах. Розпочали з організації роботи: забезпечили матеріалами (вовна, шовк, золото, бурунчук), приміщенням та викладацьким складом. Працювало п’ять майстерень килимарства та вишивки, зокрема – на вулиці Семигородській та Гормузакі-Гассе. У квітні 1917 р. вироби народних майстрів демонструвалися на виставці народного мистецтва Буковини й Галичини в Києві, згодом – у Москві, у дев’ятьох залах Галереї Лемерсьє, про що повідомляла преса і пам’ятне ілюстроване видання про народне мистецтво, підготовлена членами Комітету.

В умовах королівської Румунії (від 1918 р.) намагалися доводити, що на Буковині взагалі нема

українців, а є лише українізовані румуни, яких слід повернути в лоно нації. Забороняли розмовляти українською, закрили майже всі українські школи і більшість товариств. Чернівецьку ткацьку школу, Сторожинецьку школу лозоплетіння, а українську за духом Вижницьку школу для столярства, токарства, різьбярства та металевої орнаментики перетворили у Нижчу школу мистецтва та ремесла, а в 1931 р. в Індустріальну чоловічу гімназію.

Українці змушені були самостійно дбати про збереження власної ідентичності – культури, традицій, обрядів. З цією метою доктор мистецтвознавства Володимир Залозецький – меценат, автор проекту перебудови греко-католицької церкви по вул. Руській, численних публікацій в українських (статті про художника М. Шагала та його малюнки з гуцульських кахлів) та німецькомовних (фаховий аналіз творчості художників Штейнберга, Кольніка і Маппе) часописах, публічних лекцій (зокрема, доповіді про народне мистецтво “На Великодньому Базарі”, зорганізованому товариством “Мироносиці” – з приводу виставки українських вишивок, гуцульського кутка і гуцульської кімнати) – розпочав у 1924 р. збір інформації про обряди та звичаї у різних частинах краю. Така робота була актуальною: мода нівелювала вишуканість традиційної форми та орнаментики, народні майстри жертвували художньою вартістю творів, оскільки попит диктував свої правила, як от на килими з великим малюнком. В червні 1924 р. в українській газеті „Зоря” з’явилося оголошення В. Залозецького з проханням надсилати йому письмові свідчення про звичаї та обряди українських селян Буковини.

У 1935 р. в Українському народному домі (УНД) зорганізували виставку українських ремісничих виробів. Ініціатор – „Міщанська читальня” – сформував комітет на добровільних засадах у складі О.Горвацького, В.Білинського, І.Григоровича, який зіткнувся з небажанням українських ре-

місників брати участь в потужній імпрезі. Автор чи не єдиної статті про цю подію найпершою причиною назвав неорганізованість та хитку свідомість української ремісничої верстви. Проте вважав, що головна мета виставки – реалізація гасла національної економіки „свій до свого” здійснилася: громадськість ширше дізналася як про власників майстерень, так і про тих ремісників, яким участь у виставці змогла би посприяти у відкритті власної справи. Учасники імпрези представили: музичні інструменти, писанки, зразки роботи з металом (гравер Н.Стратийчук, ливарник І.Семера), деревом, шкірою (римарі брати Стецик), Ю.Галанич – „артист-маляр, виставив образи, краєвиди, портрети”, кооператив С. Мичковського – гіпсові відбитки Т.Шевченка, І.Франка, Ю.Федьковича, Б. Хмельницького, І.Мазепи; О.Данилевич, “одинокий український цукорник” – «пам’ятники» (фігурки) Ю.Федьковича з цукру. У виставці взяли участь також український музей народо­відення та перша фабрика текстильних виробів – „Наша ткальня” з Іванківців. Цього ж року в УНД пройшла і виставка “Вечір народної вишивки” під орудою М. Веселовської та І. Гордійчук, у якій брала участь і самодіяльна художниця Домка Ботушанська.

З метою вдосконалення роботи в 1927 р. створено «Спілку збирачів старовини й любителів науки народо­відання», якій вдалося показати 150 творів народного мистецтва на виставці в Празі. Її метою стало “збирання матеріалів та предметів, які відносяться в першу чергу до земель, заселених Українцями в Румунії”. Члени Спілки усвідомлювали потребу збереження зібраних ними матеріалів: вирішили заснувати музей народо­відання. Бажання заручитися ширшою підтримкою українського населення краю зумовило періодичну появу на сторінках газет „Рідний край” (видавалася в 1926-1930 рр.) та „Час” (видавалася в 1928-1940 рр.) інформацій про надання новозна­снова­ному

музею фінансової допомоги і поповнення його експонатів. Зокрема, у жовтні 1928 р. у “Часі” з’явилося оптимістичне повідомлення про те, що музей розвивається “надзвичайно гарно”: за короткий час існування у фондах збірки було заінвентаризовано 1746 експонатів, інші чекають своєї черги. У молодому музеї, окрім творів культового мистецтва та нумізматичної збірки, були зібрані цінні рукописи, археологічні та етнографічні пам’ятки. Багато експонатів як декоративно-прикладних (пістолі, ріжки), так і суто ужиткових старожитностей офірували (жертвували. – Ред.) селяни. Одним із засобів для збору коштів стало видання в лютому 1928 р. брошури „Український музей народо­відання в м.Чернівцях”. Його необхідність і завдання з вказівками для збирачів народо­писних матеріалів уклав Корній Купченко, а вступне слово написав Володимир Залозецький.

Микола Івасюк був одним з тих, кого знищив тоталітарний режим (був розстріляний у 1937), проте його ім’я ніколи не було замовчуваним в радянський час, насамперед із-за спопуляризованого полотна „В’їзд Богдан Хмельницького в Київ”, над яким митець працював 38 років. Твір, у якому почали знаходити співзвучність ідеї єднання народів, насправді був відгуком на запити мистецьких сил тогочасного суспільства: нагальними для України, насамперед для Буковини та Галичини, стали проблеми піднесення національної свідомості українців, пробудження в них історичної пам’яті. Історичному живопису надавали першорядне значення (вже був досвід чехів, поляків). Художником, який міг би працювати „на славу руської народності”, бачили нашого земляка, „бо п. Івасюк щирий патріот руський”. М. Івасюка, як одного з кращих художників історичного жанру Віденської АМ, рекомендували для навчання у Мюнхенську академію, де він у 1893 р. розпочав роботу. Дуже відповідально поставився до створення полотна – мав на меті відвідати місця, по-

в'язані з героїчною боротьбою, „перестудіювати” збірки, зокрема, Ю. Брандта, музеїв у Києві (Тарнавського), Одесі та „призбирати також українських типів”. На полотні серед інших персонажів закомпував і автопортрет (образ козака в білій кучмі) та увіковічив свою родину – дружину й двох дочок.

Василь Петрук (1886 – після 1934) відвідував малярсько-декораційні курси в Чернівцях, які, ймовірно, були ланкою художньої школи М.Івасюка. Вже 1907 р. наставник залучав майбутнього художника і стрільця УГА до помічних робіт в малюванні іконостасних комплексів. 1910-1914 рр. юнак перебував у Відні, де сформував свою індивідувальну мистецьку програму; релігійне, історичне, побутово-жанрове і портретне малярство. Під час Першої світової війни потрапив у Італію, де в околицях Верони, Мілану, Падуї, Генуї чи Рима малює портрети, ікони, вчиться на зразках великих майстрів, – вдосконалює майстерність, аби згодом відомий молодомузівець В.Пачовський написав про „чудовий колорит” його малюнків, „буйну фантазію” представлених історіософських тем. Василю Петруку виявилася близькою візійність мислення поета, настільки впевнено і доступно побудував він свої композиції за мотивами епічної поеми В.Пачовського „Пекло України” („У квадраті смерті”). У 1916 р. СВУ (Спілка Визволення України), що здійснював опіку над полоненими-українцями при таборі у Вендлярі (Німеччина), видав календар на 1917 р. з 5 малюнками В.Петрука.

З розвитком будівництва, з розвитком нових стилів з середини ХІХ століття у Чернівцях з'явилися **майстерні й фірми**, які ставили за мету задовільнити запити міста на будівельні матеріали та архітектурні деталі та, відповідно, мали потребу у випускниках художньо-промислових закладів. Це майстерня Адольфа Шефера, яка займалася „мистецтвом оздоблення дійсності”, Карла Ейфлера, Франца Шустера, що спеціалізувалися на буді-

вельних художніх слюсарних роботах. Виготовлялися ковані решітки для вікон, дверей, поручнів, хрести для увінчання шпилів церков та інші архітектурні деталі. Керамічні артілі Лео Шренцеля та Емануїла Зальтера виготовляли прекрасні зразки облицювальної плитки з витонченим рослинним малюнком. Фірма Москалюка випускала гранітні та мармурові плити для оформлення будівель. На зламі століть почала працювати фірма Ф.Топольського, яка виконувала аналогічні художні замовлення.

Створювалися десятки різних типів виробів вишуканого ажурного візерунку, серед яких були справді унікальні зразки. Широкого розповсюдження набуло скло: поліхромні мистецькі вітражі (споруда Дирекції ощадкас), вул. Челюскінців, 10 (під'їзд), вітражі подрібленого членування (вул.-Українська, 22). Застосовувався метод травлення скла, що дозволяло створювати примхливі композиції з квітів і стебел. Техніку імітації вітражу чи псевдовітраж зустрічаємо у прекрасному зразку з зображенням дубової гілки вохристих тонів (буд. по вул. Українській, 26).

Декоративний розпис та малярне оздоблення плафонів, стін, інтер'єрів виконувала фірма Гуде-чека і Ягоди, художнє різьблення панелей, рам, фільонки для сецесійних інтер'єрів виготовляли майстри артілей Валеріана Скварніцького та фірма К.Теодорчука.

Стрімкий розвиток будівництва наприкінці ХІХ — поч. ХХ ст. у Чернівцях, спричинений потребами того часу (поява нових типів споруд, як от банків, вокзалів, Народних домів) призвів, в свою чергу, до утворення нових фірм і майстерень, активізації ремісничих шкіл та різноманітних товариств і організацій, які зберігали творчий потенціал і потужність впродовж міжвоєнних десятиліть. Водночас заклади мистецької освіти готували талановиту молодь, яка активно долучалася

до животворних процесів *Kunstgewerbe*, хоча місто не мало школи із яскраво вираженим прагненням до огранення національного обличчя.

Отож, відмітною ознакою культурного життя від кінця XIX — поч. XX ст. було існування численних громадських культурно-просвітницьких об'єднань та національних товариств, які виникли у 1880—1900-і рр., частиною діяльності яких була організація виставок виробів традиційних ремесел та професійних художніх творів. Тоді ж було започатковано перші музейні об'єднання та державні музеї (“Museum-Vereins” у Сучаві та Радівцях, “Bukowiner Landesmuseum”, “Bukowiner Gewerbemuseum” у Чернівцях, “Gr.- og. Erzbischosliche Diozeseum” при Буковинській митрополії та ін.). Створювалися перші цікаві збірки, в тому числі й мистецьких творів, які експонувалися на численних виставках не тільки в Чернівцях, а й під час проведення 1900 року першої конференції австрійських “Kunstgewerbemuseum” у Відні, в інших містах Австро-Угорщини, на Всесвітніх виставках тощо.

Мистецькі товариства ставили собі за мету піднесення рівня образотворчого мистецтва на Буковині, сприяння його визнанню, піклування про мистецтво та художнє ремесло, поширення його за межі краю. Організаторами були, крім художників, відомі особи краю, представники владних структур. Члени товариств ініціювали виконання творів, які б достойно представляли Буковину на крайових та міжнародних мистецьких виставках, стали гордістю й окрасою міста, а згодом були би передані у громадську власність.

Колекції, які існували на Буковині, були закритими (фамільним) або відкритими. З організацією Крайового музею (1863—1877) частина приватних збірок була передана до його фондів. Створені Промисловий (1888), Український музей народо-відання (1928) та відновлений Крайовий (1891) музеї відіграли одну з провідних ролей у зби-

ранні, збереженні та популяризації старожитностей. Працівники музеїв проводили пошукову й дослідницьку роботу, публікували свої наукові статті у буковинських, австрійських часописах, щорічниках Крайового та музею ім. короля Кароля II. Збірки, сформовані при товариствах “Руська бесіда у Чернівцях”, “Український народний дім у Чернівцях” мали стати фундами планованої галереї українського мистецтва Українського музею народо-відання.

У Чернівцях існували відкриті для загалу приватні мистецькі збірки Е. Бучевського, А. Кохановської, А. Швірха та ін. Мистецькі імпрези розбурхували життя міста, особливо міжнародні, у яких брали участь провідні західноєвропейські митці, та персональні виставки М. Івасюка, Л. Грушки, ювілейні Є. Максимовича, Е. Бучевського. Відомі виставки, влаштовувані “Жіночою громадою” українських жінок Буковини, Українським народним домом у Чернівцях та ін. Щорічні виставки буковинських авторів та митців різних земель Австро-Угорщини організовувало і “Товариство друзів мистецтва на Буковині”, при якому було створено першу державну і одну з перших художніх шкіл краю. Виняткове значення мала персональна виставка М. Івасюка та показ картини “В'їзд Богдана Хмельницького у Київ”. Про більшість з експонованих творів нічого не відомо, уяву про іншу частину дають тогочасні видання.

Споруди оздоблені вітражами (реалістично потрактований сюжет “Половання на ведмедя” А.Оффнера відбувається на сецесійному тлі), кованими різностильовими решітками. Із численних монументів зберігся виконаний в дусі академізму “Пам'ятник милосердю” (ск. С. Штундль, В. Москалюк), меморіальної пластики авторства К.Кундля, П.Ойтеля, Ю. Марковського та ін., у якій спостерігаємо риси модерну. Скульптура є достойною окрасою театру (ск. С. Черни), Польського народ

ного дому (ск. Л. Марконі) та Дирекції буковинської щадниці (ск. Ф. Клюг), де вона фланкує майолікове сюжетне панно авторства І. Ланга.

У традиціях академізму працювали практично всі буковинські митці, які займалися культовим живописом. Із збереженої спадщини впливає висновок, що Е. Бучевський, Ю. Пігуляк, К. Держик, М. Івасюк залишилися вірним йому до кінця життя. Прояви імпресіонізму відзначаються у живописних творах і акварелях Є. Ліпецького, А. Кохановської, у графіці П. Видинівського — ілюстраціях до творів О. Кобилянської, М. Старицького, кубізму — живописних творах та графіці А. Кольника (ілюстрації до книги “Байки” Е. Штейнбарга), експресіонізму й символізму — у графіці А. Кольника, Л. Копельмана, скульптурі О. Шевчукевича.

Незважаючи на те, що більшість тогочасних творів живопису та скульптури були знищені або вивезені за межі Буковини, збережені зразки свідчать про високий професійний рівень і обдарованість буковинських митців. Важко робити висновки про стан збереження мистецьких творів, які перебувають у приватних вітчизняних чи зарубіжних колекціях через їх закритість. Меморіальна пластика заповідника “Кладовище по вул. Зелений у Чернівцях” та інших цвинтарів викликає стурбованість щодо її збереження. Зате достеменно відомо, що експонати фондів нинішніх Чернівецьких художнього та краєзнавчого музеїв постійно перебувають у полі зору вченої ради, яка визначає мистецьку цінність творів, складність реставраційних робіт, передаючи їх відповідно музейним чи київським фахівцям.

Мистецькі об’єднання організували міжнародні та крайові виставки, публічні лекції на теми мистецтва, курси рисунку, бібліотеку, а також заснували першу державну художню школу. Активно діяли музеї, монетні кабінети при університеті, Польському народному домі, краєзнавчі колекції

при Українському народному домі, Румунському археологічному товаристві та ін., які займалися і виставковою, освітньою та видавничою діяльністю (щорічники Крайового музею).

Мистецькі об’єднання, музеї і художньо-промислові школи співробітничали як єдиний організм завдяки активній діяльності ентузіастів справи збереження і популяризації пам’яток історії та культури, піднесення буковинського мистецтва до рівня найкращих європейських взірців.

Після встановлення радянської влади на Буковині було створено Товариство чернівецьких художників (1940 р.), до складу якого ввійшли відомі митці П. Видинівський, Л. Копельман, М. Криніч, К. Держик, І. Клігер, Б. Горн. Ініціативні академічні малярі були призначені керівниками студії образотворчого мистецтва Будинку народної творчості (П. Видинівський) та малярського гуртка (Є. Ліпецький). Згодом на базі строкатого за своїм творчим баченням колективу чернівецьких художників було створене Чернівецьке відділення Спілки радянських художників України (СРХУ, 1944), в цьому ж році – художньо-промислове училище (від 1995 – вище професійно-художнє училище №5). Відбулася певна диференціація мистецьких сил: багато митців, передчуваючи добу тоталітаризму, покинули Чернівці (серед них – Є. Ліпецький (1940), П. Видинівський (1944), а ті, що залишилися, в стані ейфорії чи з необхідності, змушені були працювати над втіленням нових суспільних ідеалів, відмовляючись від набутих новітніх досягнень образно-пластичної мови, які стали на тому етапі зайвими і „шкідливими”.

Проте не можна однозначно стверджувати тотальний перехід чернівецьких митців на засади соцреалізму. До особистостей, які закінчили навчання у відомих європейських художників, після 1944 р. долучилися випускники інших мистецьких закладів – Львівського, Київського, Харківсь-

кого, Ленінградського, які привнесли у багату палітру мистецького життя Чернівців ознаки мистецьких шкіл своїх наставників. Львівський інститут декоративно-прикладного мистецтва (нині – Львівська національна академія мистецтв), у якому викладали відомі митці К. Звіринський, Д. Довбошинський, Е. Мисько та інші став alma-mater для народного художника Івана Холоменюка, наймодерністичнішого живописця 1980-х р. Петра Грицика, авторів монументальних творів Івана Віхренка, Артема Присяжнюка, Тамари Покотило та ін. Вишуканість школи викладачів Київського художнього інституту Ф. Кричевського, М. Бурачека, М. Бойчука, їхні пошуки шляхів до творення українського національного стилю стали напутнім словом для Ірини Беклемішевої (у Чернівцях від 1946 р.) та Бориса Купневського (від 1945). У різний час КХІ закінчили відомі митці Борис Негода, Ярослав Заяць, Геннадій Горбатий, мистецтвознавець Ірина Міщенко. Харківський художній інститут закінчили Павло Борисенко, Георгій Васягін, Анатолій Лимар, Марат Казарбін, Іван Годіца, Михайло Вілков, Ірина Каленик та ін. Іншу школу – Ленінградську – пройшли Фелікс Мішин, Тамара Удіна, Борис Шебряков (Інститут живопису, скульптури та архітектури ім. Рєпіна, у наставників І. Бартенева, В. Блека, В. Плотнікова), скульптор Юрій Джибраєв (ВХПУ ім. В. Мухоміної, викладачі В. Інгал, П. Якимович, А. Прибильський). Набуті у Кишинівському ХУ ім. Рєпіна огранили своєрідне творче бачення Андрія Житару, Жанни Башук-Кірнадз.

У Чернівецькому музично-драматичному театрі завше працювали талановиті художники (Георгій Левендаль, Євзебій Ліпечкий, після 1940-х рр. Данило Нарбут, Олександр Плаксій, згодом Валентин Лассан, Яків Січкара). Для нього створювали цікаві роботи Ярослав Заяць, автор театральних плакатів до вистав “Декамерон” (за твором Д. Боккаччо, 1984 р.), “В неділю рано зілля

копала” (за твором Ольги Кобилянської), запрошені художники, як от Ярослав Данилів. Митці, володіючи інтелектом і внутрішньою культурою, своїми пластичними рішеннями огранювали, підкреслювали чи давали зрозуміти настрої та бажання письменників, режисерів.

У Чернівцях з успіхом проходили обласні, республіканські (книги (1981), графіки та сценографії (1983), “Акварель” (1982 та 1990 р.) та всесоюзні (естампа, “Художники – дітям” (обидві – 1969 р.), “Натюрморт” (1979 р.) виставки, а також – художників Ленінграда, митців Омська (1968 р.), “Плакат і акварель художників Литовської РСР” (1969 р.), художників Рязані (1972 р.), м. Володимира (1973 р.), Прибалтики (1986 р.), Тернополя (1986 р.). Буковинці мали змогу познайомитися з творами відомих митців Василя Касіяна (1965 р.), М. Греку з Молдавії (1966 р.), Є. Сидоркіна з Казахстану (1965 р.), Тетяни Яблонської, Є. Волобуєва, М. Глуценка, Г. Якутовича, графікою В. Фаворського та Д. Дубинського (всі – 1968 р.).

Багато імпрез супроводжувалися каталогами, упорядниками та авторами переднього слова яких були мистецтвознавці та дослідники П. Борисенко, Г. Лейченко, Т. Удіна, Т. Дугаєва, А. Яківчук, Ю. Якимчук, І. Міщенко та ін.

Знаковим для поціновувачів красних мистецтв став 1988 р.: відбулося знайомство (на першій національній виставці!) з творчістю Одарки Киселиці (1912-1999) – талановитого живописця, випускниці Празької АМ, учениці відомого живописця Вечислава Нехлиби. Для полотен цього неординарного митця завше була притаманна шляхетність, висока культура кольору, виваженість кожної деталі й водночас – експресія, внутрішня напруга кольору, яку можна дорівняти до Ван-Гогівської за силою звучання. Цього ж року пройшла виставка “Триптих” (І. Салевич, М. Єлісоветій, Г. Горбатий).

Радянська влада зайнялася організацією художніх промислів у Чернівцях, Вижниці, Путилі,

Вашківцях та підготовкою для них художніх кадрів через діяльність спеціалізованих навчальних закладів – Вижницького училища прикладного мистецтва та вже згаданого ЧХПУ №5, які стали достойною *alma-mater* не лише для багатьох відомих майстрів декоративно-ужиткового мистецтва (О. Черногуз, Р. Кирилова), а й скульпторів, художників. У ЧХПУ №5 викладав і був директором закладу заслужений майстер народної творчості (від 1965 р.) Тарас Герцюк – вихованець одного з ентузіастів заснування у Вижниці фахової школи різьбярства, токарства та металевої орнаментики Василя Девдюка. Митець не лише створив численні різьблені, інкрустовані перламутром твори (тарелі, свічники, топіці, скриньки), але й написав емоційно наснажену книгу “Народження краси”.

Народні майстри та кустарі об’єднувалися в артілі, як от “Червоний шлях” у Садгорі, 1946 р., (від 1960-х – гончарний цех при Чернівецькому керамічному заводі). Організував її ентузіаст, гончар за покликанням Георгій Коржовий, який зібрав кустарів, що займалися гончарством та мали свої печі для випалювання (О. та Є. Гулинські, М. Лохнюк, О. Заборнюк, Д. Ткачук). Всі майстри використовували традиційну білу кераміку з підполивним розписом, серед всіх вирізнявся Г. Коржовий, витвори якого виділялися і фантазійністю, і високою майстерністю (зберігаються у ЧКМ, ЧХМ). У Садгорі працювала і артіль “Червоний килим”, де у 1960-х рр. до 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка, створили портрет поета (автор І. Малаєва) та сюжетні килими за його творами (художники Зоя Давиденко, Валентина Нікуліна, Олена Француз).

Художнім металом займалися Ш. Пержан, С. Ковалюк, М. Русак, М. Тирон, заслужений майстер народної творчості М. Катеринюк.

Місто зберегло традицію викладання фахових дисциплін професійними художниками. Члени

НСХУ передавали свої навички та вміння учням Чернівецької дитячої художньої школи (А. Піонтовський, І. Малованюк, Олена Михайленко, Ірина Каленик та ін.), Чернівецького текстильного технікуму (Зоя Давиденко), ЧХПУ №5 (Ю. Твердохліб, Ю. Гушкевич). Художник Віталій Кушнірюк заснував Хотинську художню школу, де викладав малювання та живопис. Вижницький коледж – справжнє горнило юних талантів, тут працювали у різний час А. Скиба, П. Лемський, В. Жаворонков, В. Воронюк, Е. Жуковський – педагог і графік, автор майстерно виконаної, оздобленої численними заставками рукописної книги “Коломийки. Буковинська Гуцульщина” (Вижниця, 2007).

У Чернівцях активно працювали виробничі майстерні Художнього фонду УРСР, сувенірна фабрика “Буковинка”, фабрика ім. Ю. Федьковича, які вирізнялися специфічними рисами, притаманними народному мистецтву Буковини. Продукція славилася високою майстерністю виконання, багатством форм і орнаментики, вишуканістю колориту. Проте народне мистецтво розвивалося не лише у формі організованих промислів: працювали й творили самодіяльні майстри, які заявляли про себе, беручи участь у республіканських та всесоюзних виставках самодіяльних художників і народних майстрів.

Розвиток декоративно-ужиткового мистецтва мало залежав від політичної ситуації в суспільстві, радше навпаки – нова влада всіляко сприяла організації артілей, виставок народних промислів, а необхідність використання радянської символіки не витісняла народної орнаментики.

Важливим етапом розвою стала організація в Чернівцях прикладного цеху, здійснена випускником Косівського училища Яремою Полатайком. Зорганізований відразу після 1964 р., цех – „ціла мистецька палітра” – налічував близько 20 талановитих майстрів, першими з яких були В.Шев-

чук, подружжя Гаців (переїхали з Косова), М. Андрусів з Львівщини, Р. Стратійчук з Севастополя. Прикладний цех, до якого приєднався і М. Катеринюк, який чи не єдиний у Чернівцях професійно різьбив і чеканив, почав працювати в приміщенні на вул. Руській, 13. Про буковинський сувенір заговорили як про окремішне явище в українському прикладному мистецтві, якому притаманні лаконічні засоби вираження та глибша емоційна сенсорна виразність. Вже на поч. 1970-х найцікавішими назвали твори К. Товарницького, Г. Ходаківського, Я. Полатайка, М. Катеринюка, В. Шевчука, М. Палія, С. Глаза та ін. Кожен з них вже тоді проявив себе яскравою індивідуальністю, твори були впізнаваними: „Дзвіничка” Г. Ходаківського – зразок бойківської народної архітектури, „Буковинець” М. Катеринюка. Особливо виразні за рахунок орнаментики та розфарбування скульптурні композиції К. Товарницького („По воду”). Митці почали завойовувати увагу зарубіжжя – з успіхом експонувалися на Лейпцигському ярмарку, в Монреалі (1967, Канада). Сотні сувенірів були затверджені для серійного виробництва. Після отримання Україною незалежності в Чернівцях продовжували працювати практично всі митці, що і в попередній період.

Життєве кредо: народ і родина, національна свідомість і сім'я Я. Полатайка втілює у декоративних пластах „Лук'ян Кобилиця” (1965), „Партизан” (1980), „Бокораші” (1980), „Чернівці” (1985), „Король-гуцул” (за однойменним твором Ю. Федьковича, 1991). Це – найповніше виражений митцем архетип – саме такими бачив українців, втілюючи їх образи в постатях мужніх козаків, захисників родини, міста, України.

Схожа тематика хвилювала і М. Катеринюка – його експресивна образотворча пластика приглушує в собі біль і крик. До образотворення тяжіє і В. Шевчук („Святий Андрій Первозваний”), в роботах якого поруч з естетизмом іконо-

писців відчутна посилена увага до прадавньої символіки („Дерево життя”, 2004), посилена увага до міських краєвидів (серія декоративних тарелей).

За останні два десятиліття помітне вдосконалення технології виготовлення, пошук нових композиційних рішень та прийомів обробки, обумовлені постійною зміною художніх уподобань і мистецьких стилів.

У декоративно-прикладному мистецтві виділялося два напрямки: традиційний, який використовує звичні форми та розмаїту орнаменту краю, інший робить акцент на індивідуалізації твору, його пластичній виразності, поєднанні декоративного й образотворчого начал, позбавляє твори прикладного мистецтва функціональності, перетворює їх на станкові, з глибокими й змістовними асоціаціями. Трансформації спостерігаються в розписі по тканині (батики Тамари Покотило (триптих „Козак Мамай”, 2007 р.), Богдани Якимчук (цикл „Знак”, 2008 р.), гобелени Артема Присяжнюка, Олени Черногуз, різьба по дереву Василя Шевчука).

У ювелірному мистецтві працюють Костянтин Кравчук, Штефан Пержан, Манолій Руснак та ін. Пошук нових форм найпомітніший у творчості К. Кравчука та Ш. Пержана, твори яких означені образною й технічною досконалістю та вишуканістю, використанням і поєднанням нових матеріалів (шкіра ската, мушлі). Їхній талант і новаторство не раз відзначали на престижних міжнародних виставках.

Графіка митців міста завше була на високому рівні: тут багато десятиліть працюють винахідник авторських технік, володар майже 30 міжнародних перемог О. Криворучко, відомий і як іконописець та реставратор І. Балан, Б. Негода (цикл гравюр за творами О. Кобилянської та ін.), І. Радомський (ілюстрації до творів О. Кобилянської, В. Стефаніка та ін.), Р. Лекалов (автор ілюстрацій до видань сучасних авторів).

Митці Чернівців беруть участь у міжнародних виставках та пленерах, звідки нерідко привозять нагороди. Серед переможців – Г. Горбатий (V симпозиум художників Європи, 1997), І. Салевич (Національний конкурс художньої кераміки в Опішному, 2000), С. Вірста (симпозиум скульптури “Тіні забутих предків”, м. Коломия, 2000 р. та “Високий Замок”, м. Львів, 2001 р.), О. Криворучко (численні нагороди на конкурсах у Англії, США, Японії, Франції та ін.), А. Житарюк (конкурс ландшафтного дизайну, Італія, 2001 р.), І. Каленик, О. Любківський, Ш. Пержан, К. Кравчук, І. Юр’єв та ін. Найцікавішим модерним митцем Канади мистецтвознавці далекого континенту вважають чернівчанина Тараса Полатайка, який є незаперечним переможцем практично всіх престижних міжнародних конкурсів.

За час незалежності України питання художнього життя намагалася висвітлювати перша мистецька газета „Буковинське малАРТство” (1991), покликана заповнити інформаційний вакуум, пов’язаний насамперед із поживленням міжнародних контактів, участю українських митців у міжнародних імпрезах, влаштування ними персональних виставок та виконання творчих робіт на чужих теренах. Нові умови відкрили перед митцями можливості культурного обміну, цікаві не лише фахівцям, проте поціновувачі мистецтва не мали змоги систематично стежити за процесом (якщо участь перших митців з Буковини К.Кравчука (перша премія) та І.Поп’юка у ковальській імпрезі „Гефайстон” все ж була обнародувана, то про успіхи їхнього колеги ювеліра Ш.Пержана знало вузьке коло чернівчан).

Наступним став альманах чернівецької обласної НСХУ (2003 р.) – своєрідний звіт Спілки за 2002 – 2003 рр., який, проте, містив і статтю редактора та співорганізатора видання І.Міщенко „Мистецький процес на Буковині 1991 – 2002” – дотепер єдиний фаховий ретроспективний огляд подій означеного періоду. Інші матеріали були приурочені

ювілярам – В.Шевчуку, Я.Січкарю, О.Криворучку, В.Санжарову, С.Вірсті, Б.Шебрюкову, І.Поп’юку, Т.Покотило та І.Баричевій австорства І.Міщенко, Т.Дугаєвої, Г.Матвіїшин, інтерв’ю Т.Січень з головою правління ЧООНСХУ І.Гордіцею. Дотепер побачило світ лише по одному числу кожного з видань.

„Яровит” – літературно-мистецьке видання, засноване в 1993 р., частково змогло реалізувати свої програмні завдання, хоча випуск часопису призупинився у 1996 р. Колектив редакції (голова редколегії Микола Бучко, члени – науковці Олександра Романець, Галина Костюк, художник І.Радомський та ін.) акцентував свою увагу передусім на публікації нових та неопублікованих свого часу творів. Проте вже перше число часопису заявило про себе як про видання мистецьке. Вишукане оформлення відомого графіка О.Криворучка нагадувало каталоги мистецьких виставок „сецесійного періоду”, коли увагу приділяли кожній деталі: заголовкам, заставкам, шрифтам та іншим елементам. Був надрукований каталог виставки „Художники – фестивалю”, стаття про імпрезу українських митців у Канаді, проілюстрована графікою двох чернівецьких учасників – О.Криворучка, О.Любківського, витинанки О.Міщенко (згодом вона стане активним учасником „Дитячої сторінки” як і М.Михайленко, інші учні чернівецької художньої школи). Часопис опублікував репродукції живописних (Августи Кохановської, Я.Гніздовського, А.Присяжнюка) та графічних творів (І.Радомського, Л.Мазорчука – теж учасників мистецького оформлення, І.Остафійчука, Лесі Ісаєвич (Львів), Г.Якутовича, В.Жаворонкова, сім видів Чернівців Наталки Ярмольчук).

Як бачимо, три починання, різні за можливостями і пошуками естетичного формовиявлення, та споріднені в прагненні ставити питання і відповідати на них, доносити до поціновувачів прекрасного естетику світогляду як нашої доби, так і про-

минулої, поки що залишають сумну констатацію: суспільство, як і сто літ тому, не готове прийняти артизм у своє життя. Спорадичні мистецтвознавчі публікації побачили світ у періодичних виданнях: в радянський час численні матеріали про М. Івасюка, Є. Ліпецького, А. Кохановську та інших, авторства сподвижників А. Дем'яна, І. Середюка та А. Яківчука опублікували газети “Радянська Буковина”, “Молодий буковинець” (у 1980-х рр. виходив додаток “Краянин”). За час незалежності України до них долучилися “Буковинський журнал” (заснований у 1991 р.), який містить ілюстровану рубрику “Мистецтво”, де надруковані статті авторства М. Лазарука (про П. Яковенка, О. Киселицю, Л. Якимчука та ін.), Г. Матвіїшин (про Є. Максимовича) та інші, газети “Буковинське віче”, “Доба”, “Буковина” та інші, у яких побачили світ публікації авторства О. Гужви, Т. Дугасвої, Г. Матвіїшин, І. Міщенко, М. Сагайдак, А. Яківчука та інших. Нерідко матеріали, викладені в популярній формі, ставали темою виступів на наукових конференціях у Чернівцях, Львові, Києві та ін.

Культурологічне товариство „Оберіг” (зарєстроване в січні 1989 р.) причетне до багатьох справ, пов'язаних з художнім життям міста: боротьба за повернення храмів віруючим (шаховий клуб у приміщенні Православної церкви св. Параскеви, склад у греко-католицькій церкві (нині Співкафедральний собор Успіння Пресв. Богородиці), збір експонатів для Чернівецького художнього музею, організація виставок „Екологія душі. Екологія людини” (1989), „Голодомор 33” (2000), обидві у виставковій залі Спільки художників, виставка, присвячена Т.Шевченку в університетській церкві, встановлення меморіальної дошки В. Івасюку (1989 р.), проте і воно наприкінці 1990-х припинило своє існування.

У місті впродовж багатьох десятиліть приділялася певна увага **монументальному мистецтву**, роз-

рахованому на масове сприйняття в поєднанні з архітектурним чи природним оточенням. У значній мірі воно було покликане утвердити в свідомості городян уявлення про „вічність” тієї влади, яка встановлювалася в краї, в місті у той чи інший період. Наслідком такої заполітизованості монументального мистецтва було нищення кожною наступною владою слідів своєї попередниці. В результаті зникли, наприклад, пам'ятники „Пієта”, ск. І.Непомуку, цісарям Йосифу II, Францу Йосифу I і цїсаревїй Єлизаветї, пам'ятники „Австрія”, „Вїйськовий”, „Об'єднання”, пам'ятник загиблим у Першїй свїтовїй вїйні воїнам євангелїстського віросповідання, пам'ятники поетам Й.К.Ф.Шиллеру і М.Емінеску, проф. Д.Ончулу і ректору К.Томащуку, комунїстичним ідеологам В.Ленїну, Й.Сталїну, К.Марксу, Ф.Енгельсу, М.Калїніну та ін. Дещо зносилося уже в умовах незалежної України як один із заходів подолання ознак тоталїтаризму. (Щоправда, цих ознак ще чимало залишилося в меморїальних дошках, назвах вулиць).

Впроваджена в часи тоталїтаризму монументальна пропаганда матеріалїзувалася і в оздобленні. Будівлі, зведені за типовими проектами, прикрашені мозаїками (“Квітуй, Буковино!”; скри І. Віхренко та А. Присяжнюк, 1982 р.; на фасадї Чернівецької дитячої спортивної школи, ск. П. Грицик, 1970-ті рр.), рельєфами (“Музиканти” в готелї “Буковина” та “Пошта” на Головопштамті, ск. І.Вїхренко, 1971 р.; “Історія моди” в Будинку побуту, худ. Галина та П. Грицики, 1985 р.), чеканкою (фасад обласного Будинку художника, М. Катеринюк), розписами (“Мистецтво Київської Русї”, готель “Київ”, ск. А. Присяжнюк, 1983 р., профїакторїй заводу “Кварц”, П. Грицик, 1988 р., інтер'єри громадських споруд – гобеленами (худ. Т. Покотило, О. Чорногуз) та ін.

Із більш-менш давніх пам'ятників у місті залишилися тільки „Харитська група” (1910 р.) і

Й.Главки (1937 р.), із радянської доби – обеліск „Перемога” (1946 р.), надмогильний пам’ятник загиблим у 1944 р. генералам і офіцерам (1946 р.), радянський танк на п’єдесталі (1946 р.), пам’ятник С.Галицькому (1983 р., у Садгорі), воїнам 1-го Чехословацького корпусу (1985 р., у Садгорі), О.Кобилянській (1980 р., скульптори М.Мірошниченко, А.Скиба, архітектор О.Таратута), М.Емінеску (1990 р., ск-р М.Гігуяну) та ін.

Значно активізувалася творча діяльність чернівецьких скульпторів в умовах незалежності України. Передусім було звернуто увагу на необхідність увіковічення у скульптурних образах тих діячів, які особливо прислужилися Україні, Буковині, Чернівцям, світовій культурі. Цій благородній справі присвятили свої зусилля В.Гамаль, П.Лемський, М.Лисаківський, М.Мірошниченко, А.Присяжнюк, І.Салевич, А.Скиба та ін. У 1992 р. встановлено дитячий пам’ятник „Колиска миру”, привезений з міста-побратима Чернівців – Солт-Лейк-Сіті (США), пам’ятник поету Паулю Целану (ск-р І.Салевич), у 1995 р. – героям Буковинського куреня (ск-р І.Салевич, арх-р Я.Руснак), поету Ю.Федьковичу (ск-р В.Гамаль, арх-р В.Сизов), у 1999 р. – видатному українцю Т.Шевченку (ск-ри М.Лисаківський, П.Лемський, арх-ри – Г.Плегуца, Б.Деркач) і того ж року – пам’ятник загиблим в Афганістані воїнам-буковинцям (ск-ри М.Лисаківський, Д.Горшковський), у 2000 р. – другий пам’ятник М.Емінеску (скульптор Д.Горшковський), у 2006 р. – пам’ятник першому митрополиту Буковини Є.Гакману (ск-р М. Мірошниченко, арх-р В.Кільчицький). Встановлено також пам’ятник письменнику О.Маковею, тимчасовий макет-пам’ятник до 155-річчя від дня народження С.Воробкевича (1991 р.). Кілька надмогильних пам’ятників встановлено видатним діячам культури, зокрема співакці Сіді Таль (1992 р., ск-р А.Скиба), письменнику М.Палагуті (1993 р., ск-р П.Лемський), режисеру А.Литвинчуку (1996 р.),

співаку Н.Яремчуку (1998 р., ск-р І.Салевич), акторові І.Дутці (2001 р., ск-р А.Скиба), художниці Н. Ярмольчук (2002 р., ск-р А. Присяжнюк), поету, літературознавцю А.Добрянському (2006 р., ск-р М.Лисаківський) та ін.

У Чернівцях встановлено чи не єдиний в Україні пам’ятник, присвячений 200-річчю початку української художньої літератури – „Енеїди” І.П.Котляревського (2004 р., ск-р В.Гамаль, арх-р І.Коротун).

Шануючи внесок багатьох громадських, культурних діячів у розвиток духовного життя краю, міська рада сприяла їх увічненню встановленням меморіальних дошок, переважно фахово виготовлених за ескізами скульпторів з належним інформаційним, художнім і матеріалознавчим забезпеченням. Хоча не всі вони рівнозначні за пластичним вирішенням і не всі можна назвати новаторськими, все ж в металі, граніті, мармурі була увічнена пам’ять Ю.Федьковича, В.Івасюка, І.Миколайчука, В.Бабляка, В.Василька, А.Шептицького, братів Руснаків, Буковинського віча та ін. (ск-р М.Лисаківський), І.Франка, Ю.Пігуляка, С.Воробкевича, М.Емінеску, Т.Галіпа та ін. (ск-р М.Мірошниченко), Н.Яремчука, Б.Крижанівського та ін. (ск-р І. Салевич), митрополита Є. Гакмана, П.Каспрука, О. Гузар та ін.(ск-р А. Присяжнюк), Б.Тимошука, бандурист на означення вул. Шевченка та ін.(ск-р В. Гамаль), А.Кохановської та ін. (ск-р. І. Віхренко), А.Кохановського та ін. (ск-р А. Піонтковський), а також О.Кобилянської, Лесі Українки, М.Лисенка, С.Смаль-Стоцького, Мик.Івасюка, Мих.Івасюка, Й.Шмідта, Б.Боріна, Е.Штейнбарга, Х.Меламуда, І.Козачука, Г.Янушевич, Д.Загула, Олександра Доброго, О.Ольжича, О.Пулинця, А.Синявського, Е. Чаргафа, К.Червінського, В.Лесина, М.Бакая, М.Альтмана, Зельми Меєрбаум-Айзінгер, колективні меморіальні дошки усім ректорам університету (крім двох останніх) та багатьом іншим. Крім того, на Театральній площі встановлено більше 30 імен на т.зв. „Алеї зірок”.

Вшановано у Чернівцях також пам'ятниками і меморіальними дошками драматичні, трагічні події, що в різний час відбувалися в місті: повстання 113-го піхотного полку в 1919 р. проти окупації міста і краю королівською Румунією (ск-р А.Скиба, арх-р О.Таратута); в'язням чернівецького гетто під час Другої світової війни (1990 р.); розстріляним учасникам антифашистської боротьби у 1941 – 1942 рр. (ар-р М.Й. Ашкіназі, 1956 р.; ар-р О.К. Єгоров, 1971 р.); учасникам ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи (арх-р В.Шарко, худ. І.Онуфреїв) та ін.

Пам'ятники Чернівців нерівнозначні за рівнем художньо-пластичного втілення; деякі художньо невиразні (позбавлений вишуканості, замість пропонованих пам'ятників композитору Володимирі Івасюку чи пісні «Червона рута», фонтан та ін.), проте місто прикрашають неординарно вирішений пам'ятник Ю. Федьковичу, бронзова постать Архангела Михаїла, виконана з використанням стилістики ар-деко (пам. Буковинському Куреню), наповнені сенсорно та зведені до мінімуму за кількістю виражальних засобів "Муза" (ск. В. Гамаль)", пам'ятник Паулю Целану, меморіальні дошки Б. Кржижанівському, Б. Боріну (ск. І. Салевич), митрополитам Шептицькому (ск. М. Ли-

саківський) та Є. Гакману (ск. А. Присяжнюк) та ін. Всього станом на кінець 2007 р. в Чернівцях встановлено 112 пам'ятників і пам'ятних знаків, що є свідченням гідного пошанування пам'яті тих людей, які прилучилися у свій час до економічного і культурного розвитку Чернівців.

Активними учасниками мистецького процесу останніх років є Богдан Людмила, Воронюк В., Вірста С., Гніздовський Я., Житару А., Житарюк А., Заяць Я., Колісник С., Криворучко О., Лізвінський В., Лекалов Р., Літвінов О., Луценко О., Михайленко Олена, Мішин Ф., Негода Б., Салевич І., Санжаров В., Покотило Тамара, Онуфреїв І., Рибачук Марина, Твердохліб Ю., Халіков А., Хілько І., Черногуз О., Шевчук В., Шкрібляк М., Юр'єв І. та ін. Справжнє свято для поціновувачів мистецтва – поява на виставках творів світлої пам'яті Наталки Ярмольчук, П. Яковенка, В. Васягіна, А. Лимаря, Одарки Киселиці, Ірини Беклемішевої та ін.

За два століття художнє життя Чернівців – міста, яке пережило і великі злети, і великі воєнні лихоліття, політичні та економічні проблеми – перетворилося на монументальну мозаїку, в якій переплелися найпрекрасніші та найтрагічніші його роки, нам і нащадкам і на подивування, і для вивчення.

Музична культура і освіта

АНДРІЙ КУШНІРЕНКО, ОЛЕКСАНДР ЗАЛУЦЬКИЙ, ЯРИНА МЕЛЬНИЧУК

Музична культура

Багата талантами щедра буковинська земля. Вона дала світові Юрія Федьковича, Ольгу Кобилянську, Сидора Воробкевича, Кароля Мікулі, Євсевія Мандичевського, Чіпріана Порумбеску, братів Ореста і Дениса Руснаків, Філомену Лопатинську, Лідію Липковську та інших.

Незважаючи на те, що від середини XIV століття Буковина, зокрема північна її частина, майже 6 століть перебувала у складі різних держав – Молдавії, Туреччини, Австро-Угорщини, Румунії, культура її розвивалася на багатій єдиній основі культури Київської Русі, Галицько-Волинської держави.

У важких умовах постійної дискримінації складно було розвивати українську музичну культуру. Однак попри всілякі перешкоди й переслідування українці зберігали свої народні традиції, обряди, що з давніх-давен побутували на Буковині й передавались з уст в уста, з покоління в покоління в різноманітних жанрах пісенної творчості, що мала глибокі національні коріння [32, с.213-220].

Серед музичних інструментів на Буковині найпопулярнішими були трембіта, дрімба, сопілка, скрипка, цимбали, бас. Останні з них супроводжували танці й співи. Поширювали народні пісні серед українського й молдавського населення, що проживало на Буковині, мандрівні музики, співаки, так звані лаутари-кобзарі, які мандрували по весіллях, ярмарках, з двору в двір, співали народних пісень і часто самі були їх творцями.

Саме народна музика, яка побутувала на теренах сучасних Чернівців та всього Буковинського краю, стала згодом відправною точкою у становленні професійного музичного мистецтва на Буковині, у т.ч. у Чернівцях.

Звичайно, з плином часу музичний фольклор Буковини зазнавав певних впливів з боку інших національностей.

Із заселенням в часи Австрійської імперії місцевості Чернівців спільнотами німців, угорців, словаків, поляків у місті почала звучати музика і цих етносів.

У цей час великої популярності набувають військові духові оркестри, без участі яких не відбувалося жодної імпрези у Чернівцях. Важлива роль музики у суспільному житті городян була особливо помітно продемонстрована під час перебування австрійського імператора Йосифа II на Буковині у 1783, 1786 рр. та офіційні зустрічі австрійського імператора Франца I з російським імператором Олександром I, де 5-10 жовтня 1823 р. два військових оркестри зранку і до пізнього вечора, на зміну один одному виконували мелодії маршів, танців та арій з опер відомих композиторів [42, с. 10].

Але австрійська влада спочатку мало дбала про музичну культуру корінних національностей.

Боротьба буковинців проти соціального і національного гніту, їх мрії, сподівання знайшли яскраве відображення в народнопоетичній творчості, в народних піснях, зокрема про Олексу Довбуша і Лук'яна Кобилицю. А щоб зберегти для

майбутніх поколінь кращі зразки народної творчості, що існували в усній формі, треба було серйозно зайнятися збиранням і записами пісенного фольклору. Це потребувало подвижницької праці ентузіастів і знавців цієї справи.

Першим, хто по-справжньому прилучився до неї, був **Юрій Федькович (1834-1888 рр.)**, який не лише записував, а й сам складав пісні. На жаль, не всі вони побачили світ. Вийшли тільки „Буковинські пісні з голосами” – нариси про народну творчість з текстами пісень і нотами до них („Нива”, 1864-1865 рр.), власні твори поета „Співаник для господарських діточок” (Відень, 1869 р.).

Найцінніші пісенні записи Федьковича, головним чином із рукописної збірки „Народні пісні Буковини в записях Ю.Федьковича”, видано 1968 р. видавництвом „Музична Україна” (упорядник О.Романець – в серії „Українські народні пісні в записях письменника”). За заслуги в галузі фольклористики й етнографії буковинського поета в 1873 р. було обрано членом Російського географічного товариства [13, с.39-40].

Фольклористичною діяльністю займалась буковинська письменниця Євгенія Ярошинська (1868-1904 рр.), яка збрала 400 пісень, за що Російське географічне товариство нагородило її срібною медаллю й дипломом.

Народнопоетичні твори з Буковини поповнили велику збірку Я.Головацького „Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (Москва, 1878 р.). Найбільш повним вважається „Сборник песен буковинского народа”, який склав А.Лоначевський із записів буковинського фольклориста й етнографа Г.Купчанка. Видано працю в Києві 1875 р. Окремі народні мелодії Буковини вміщено також у збірнику П.Бажанського „Русько-народні галицькі мелодії (1906-1912 рр.)”. На той час записами музичного фольклору займалися такі збирачі народної творчості, як Іполит Омельський, Василь Яремчук, Іван Данилевич, Ілля Семака, Василь Бойчук, Михайло Андрійчук та інші [13, с.41].

З великою шаную і любов’ю ставився до народної пісні чернівчанин **Сидір Воробкевич (1836-1903 рр.)**. Народну пісню він називав „талісманом, що відкриває таємниці минулого”, і закликав уважно вивчати її, бо це історія народу [33, с.113-117].

У результаті збирання й дослідження буковинських народних пісень С.Воробкевич у 1865 р. написав наукову працю „Наша народна пісня”, яка була тоді вагомим внеском у розвиток фольклористичної наукової думки на західноукраїнських землях. Але С.Воробкевич не тільки збирав і досліджував народні пісні, а й обробляв їх, створював своєрідні хоріві в’язанки (так звані „кводлібети”) з українських народних пісень, такі як „Українська кадрили”, „Вінок, сплетений з 36-ти різних квіток” тощо. У вищезгаданих в’язанках він об’єднував пісні різних регіонів України (наприклад, „Їхав козак за Дунай” і „Верховино, світку ти наш” або „Дівка в сінях стояла” і „Бодайся когут знудив”). Таким чином він намагався якомога більше й активніше в доступному вигляді популяризувати їх серед місцевого населення, яке інколи забувало рідну пісню й рідну мову, що спостерігалось особливо серед міської інтелігенції, яка тоді онімечувалась, і в такий спосіб втілювати в життя ідею єднання всіх українців. А це мало на той час для буковинських українців неабияке значення у вихованні їх національної свідомості.

Починаючи від 1879 р., С.Воробкевич видавав у Відні та Чернівцях „Співаники” для дітей, які відігравали важливу роль у популяризації української народної пісні серед молоді. Більше того, ці „Співаники” були єдиними посібниками для українських народних шкіл Буковини й Галичини. Слід відзначити, що видання „Співаників” С.Воробкевича було настільки вагомим, що цілий ряд його видань використовувався багатьма авторами при підготовці своїх посібників з музики, наприклад: твори С.Воробкевича знаходимо в „Руському співанику” Віктора Матюка, „Співанику для дітей дошкільного та шкільного віку” Михайла Гайворонського, „Збірці патріотичних пісень” Дениса Січинського, „Шкільному співанику” Філарета Колесси, у збірці „Ще не вмерла Україна” Дениса Січинського і Станіслава Людкевича та інших. У методичних розділах „Співаників для шкіл народних” С.Воробкевич робить стислий виклад основ теорії музики, що до нього цього ніхто ще не робив.

Фольклористична діяльність українських митців Буковини сприяла подальшому розвитку

українського музичного мистецтва, яке вже базувалося на науковій основі і засвідчувало приналежність буковинців до української нації, а значить – до української культури.

У той час, коли в Галичині вже в 30-х – 40-х рр. пробивалися паростки професіонального музикування у зв'язку з появою таких митців, як М.Вербицький та І. Лаврівський і діяльністю „Перемишлянської школи”, українська музична культура на Буковині першої половини ХІХ ст. існувала на рівні домашнього побутового музикування [12, 45].

Поряд з творчістю С. Воробкевича в Чернівцях розгортали свою діяльність такі визначні музиканти, як Є. Мандичевський, К. Мікулі, А. Гржималі, Ч.Порумбеску. На запрошення тоді існуючих музичних товариств у 1847 р. у Чернівцях гастролював відомий угорський композитор, піаніст Ференц Ліст, а пізніше (в 1879 р.) – російський композитор Антон Рубінштейн.

У 50-х роках ХІХ ст. у Чернівцях створюються австрійські музичні організації, наприклад, у 1859 р. „Gesangverein” („Співацьке товариство”), яке згодом, у 1862 р., трансформувалося у „Der Verein für Förderung der Tonkunst in der Bukowina” („Товариство сприяння музичному мистецтву на Буковині”). У 1879 р. у Чернівцях засновано ще „Mannesangverein” („Чоловіче співацьке товариство”), а також румунське товариство „Гармонія” [12, с. 12-13].

Але мистецтво, яке розвивалося з ініціативи вищеназваних музичних товариств, було малодоступним для українців. Офіційні державні установи не сприяли розвитку українського національного мистецтва.

Великим поштовхом до пробудження українського громадського культурного життя була революція (буржуазно-демократична) 1848-1849 рр., яка стимулювала розвиток української музичної культури на Буковині.

У другій половині ХІХ ст. в Чернівцях розгортається концертна діяльність, одне за одним виникають музичні товариства. З'являються місцеві українські композитори. Зокрема, у 1869 р. в Чернівцях створюється культурно-освітнє товариство „Руська бесіда”.

Поряд із „Руською бесідою” вечори з декламаціями, піснями та театральними виставами давали в той час гімнастичні товариства „Согласіє” (1870 р.) та „Братній союз” (1871 р.). Особливо відзначався хор товариства українських студентів „Союз”, який давав концерти в Чернівцях, наприклад, в 1885 р. концерт складався аж з 34 творів. Половина з них належала С.Воробкевичу.

На вечорі, присвяченому 25-річчю творчої діяльності Ю.Федьковича (1884 р.), переважали пісні на слова ювіляра. Це були хори О.Нижанківського „Гуляли”, „З округів”, М.Вербицького - „Поклін” [13, с.33].

У 1884 р. у Чернівцях створюється „Руське літературно-драматичне товариство”, яке, крім постановок українських п'єс з народного життя, влаштувало концерти-лекції про театр і музику. Його першим головою був С.Воробкевич. З часом мистецьке життя краю ставало все жвавішим і змістовнішим.

У 1886 р. в Чернівцях широко вшановували пам'ять великого Кобзаря. Далі стало традицією щорічно влаштовувати на честь Т.Шевченка, М.Шашкевича та Ю.Федьковича великі музично-літературні вечори, програма яких складалася переважно з творів цих письменників.

Як бачимо, концертна діяльність чернівецьких товариств, як і розвиток усього українського музичного життя на Буковині, нерозривно пов'язані з іменами Ю.Федьковича та його славного побратима-сучасника С.Воробкевича, чії твори поширювались в усіх західноукраїнських землях і стали популярними серед народу. Без його творів не обходився жодний концерт, що організовувався українськими музичними товариствами.

Сидір Воробкевич – багатогранний талант, який поєднував у собі дар композитора, письменника, драматурга, педагога, фольклориста, диригента й громадського діяча. Він жив і творив у період, коли його рідний буковинський край був глухим закутком Австро-Угорської монархії. У той час, коли гальмувався розвиток національної культури українського народу, він стояв на сторожі рідної пісні, рідного слова.

Народився він (5 травня 1836 р. в Чернівцях в родині чернівецького православного священика, викладача теології місцевої гімназії. Після смерті батька виховувався у свого діда Михайла та бабусі неподалік Чернівців у містечку Кіцмані, де вивчив українську мову та полюбив українську пісню. Закінчив Чернівецьку духовну семінарію. Навчався у Віденській консерваторії по класу гармонії та композиції, після закінчення якої отримав диплом викладача співу та регента хору. Після повернення на Буковину пише та викладає музику, бере активну участь у громадському житті.

Творча спадщина С.Воробкевича надзвичайно багата й різноманітна. Вражає його титанічна працелюбність, творча фантазія й плодovitість. Дивує масштабність творчого доробку митця, який нараховує понад 1000 лише літературних творів, більше ніж 600 різних за жанрами музичних композицій. Тільки для хору ним написано 400, серед яких 250 на власні тексти (які він писав під псевдонімом Данило Млака). Заслуговує на увагу величезний пласт духовної музики композитора. Йому належать 8 надрукованих літургій, близько 40 складених разом із волоськими, як він писав, а також безліч псалмів, окремі молитви „Херувимські”, „Отче наш”, „Святий Боже”, „Многая літа” та інші.

С.Воробкевич – автор 26 музично-драматичних творів, зокрема таких як „Убога Марта”, „Гнат Приблуда”, музична комедія „Пан Мандатор”, які й сьогодні є окрасою репертуару Чернівецького музично-драматичного театру ім. О.Кобилянської. С.Воробкевич став одним із творців української оперети. Він написав лібрето й музику до оперет „Пані молода з Боснії”, „Янош Іштенгазі”, які мали величезний успіх на сцені театру „Руської бесіди”, витіснивши низькопробні переробки західноєвропейських опереток.

Він автор музики до 14 п'єс інших драматургів, серед них – історична драма з XVI ст. „Ольга” Я.Яблонського, комедія польського драматурга А.Фреда „Новий Дон Кіхот”, в тому числі „Назар Стодоля” Т.Шевченка.

Слід визнати, що С.Воробкевич був першим композитором на західноукраїнських землях, який з великим ентузіазмом прилучився до геніальної

поезії Т.Г.Шевченка, написавши цілу низку творів на вірші з „Кобзаря” (наприклад, „Думи мої”, „Гомоніла Україна”, „Минають дні”, „Ой, чого ти почорніло” та інші), що свідчить про високу свідомість і зрілість С.Воробкевича як митця й громадянина, котрий усім серцем сприйняв Шевченківські ідеали.

Слід зазначити, що окрім композицій на поезії Т.Шевченка, в нього є чимало хороших творів на вірші Ю.Федьковича, І.Франка, М.Шашкевича, Я.Головацького, які написані на відповідному професійному рівні й мають художню цінність. Помер С.Воробкевич 18 вересня 1903 р. Похований на Руському цвинтарі у Чернівцях.

Під безпосереднім керівництвом С.Воробкевича та на його творах виховувалось багато музикантів і діячів мистецтва. Серед них – композитор і музикознавець зі світовим ім'ям Евсевій Мандичевський, фольклорист і композитор Павло Бажанський, основоположник румунської національної музики Чіпріан Порумбеску [33, с.113-117].

Євсевій Мандичевський (17 серпня 1857 р. на Буковині в с.Молодія, що під Чернівцями – 18 липня 1929 р. м.Шульц, поблизу Відня) – вчений-теоретик, про якого лондонська газета „Times”, оцінюючи його діяльність, писала в 1929 р., що в Англії у галузі музикознавства не знайти подібного імені, австрійська газета „Wiener Tageblatt” назвала Мандичевського „живою музичною енциклопедією”.

Народився він в сім'ї переселенця з Галичини Василя Мандичевського, активного учасника українського громадського життя, що тільки зароджувалось, згодом – члена управи культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда”.

В сім'ї, в родинному колі і особливо в Чернівецькій гімназії любов до музики прищеплював йому С.Воробкевич, який фактично розкрив його талант.

У 1875 р. випускника Чернівецької гімназії приймають до Віденського університету на філософський факультет. Зустріч у 1879 р. з Йоганном Брамсом відіграла велику роль у становленні Є.Мандичевського як митця. Їх знайомство переросло у зворушливу дружбу.

У 22 роки він – хормейстер Віденської вокальної академії, а в 33 роки – професор ушлявленої на весь світ консерваторії при „Товаристві друзів музики”, яке протягом десятиліть було одним із значних центрів музичного життя Європи.

Він автор ряду наукових досліджень про творчість композиторів-класиків Ф.Шуберта, Й.Брамса, В.Моцарта, Л.Бетховена. Мандичевський здійснив тритомне повне видання творів Й.Гайдна і уклав 26-томне видання творів Й.Брамса, яке стало величною пам'яткою незабутньому другові.

Є.Мандичевський – автор 11 українських хорів, канону на 3 голоси „І день, і ніч іде...” на слова Т.Шевченка, музики на тексти Ю.Федьковича „Кобзарська зірниця”, „Марот”, „Зазулька”, „Наш рідний край”, „Місяцю князю”, „Однако”, „Вітер в гаї нагинає” та інші, які виконувались аматорськими хорами Буковини. В творчому доробку Є.Мандичевського п'єси для фортепіано, пісні, хори, вокальні ансамблі, струнний квартет, дві симфонії, дві увертюри, кантати. Тільки в ранньому віці (14-17 років) Мандичевський створив 82 композиції. Його твір „Сила гармонії” був премійований на конкурсі молодих талантів у Лейпцигу, що дало підставу клопотати перед Міністерством освіти про надання йому стипендії у Віденському університеті. Творче спілкування Є.Мандичевського з відомим маестро Й. Брамсом посилювало його інтерес до класики, до традицій романтизму, слов'янського мелосу, яким захоплювався Й. Брамс. Як професор Віденської консерваторії, він веде гармонію, контрапункт, історію музики, курс літератури з вокальної музики і теорію музичних інструментів. Протягом багаторічної педагогічної діяльності Є.Мандичевський виховав цілу плеяду композиторів-музикознавців, педагогів, багато з яких стали зірками музичного світу Австрії, Італії, Америки, які з повагою відгукувалися про свого вчителя.

Є.Мандичевський ніколи не забував і про рідний край. Він неодноразово приїжджав до Чернівців, де його молодший брат Костянтин був директором вищої реальної школи та університетської бібліотеки, а сестра Катерина викладала музику в дівочому ліцеї. На батьківщині компози-

тора часто звучали його твори у концертах різних музичних товариств. Особливо подобалася чернівчанам кантата “У краю буків”, яка до 1902 р. тричі виконувалася під його орудою. Вокальні твори Є. Мандичевського входили до репертуару “Буковинського Кобзаря”, „Мужеського хору” та інших українських співацьких товариств, що деякий час існували в роки королівсько-румунської окупації краю. Є.Мандичевський мав винятковий авторитет у мистецьких колах багатьох країн. Його не обходили своєю увагою П.Чайковський, А.Рубінштейн, Ф.Ліст та інші видатні композитори і музиканти світу.

Своєю невтомною багатолітньою працею Є.Мандичевський вніс і свою частку в розвиток українського музичного мистецтва Чернівців, Буковинського краю [12, 32, 42].

Важливу роль у розвитку української музичної культури відігравали **музичні товариства**, які створювалися наприкінці XIX і на початку XX ст. Це „**Буковинський Боян**”, що був створений у 1899 р. в Чернівцях за прикладом „Львівського Бояна” на базі Руського літературно-драматичного товариства. Він мав на меті „плекати руську (тобто українську. – Ред.) пісню, музику і штуку драматичну”.

При товаристві сформувалися чоловічі, жіночі й мішані хори, до програми їх концертів входили твори С.Воробкевича, М.Лисенка, М.Вербицького, А.Вахнянина, В.Матюка, Ф.Колесси. Особливий інтерес викликав концерт, влаштований „Бояном” у пам'ять з 40-річчя смерті Т.Г.Шевченка, і участь в концерті, присвяченому пам'яті С.Воробкевича, який помер того ж 1903 р. „Буковинський Боян” підтримував тісні зв'язки з сусідніми товариствами, які ще раніше виникли в західноукраїнських містах, особливо з „Львівським Бояном”, з ініціативи якого в 1901 р. був скликаний з'їзд „Боянів” з метою координації дії усіх товариств, в якому брала участь і делегація від Буковини.

Особливо пошавилась робота „Буковинського Бояна”, коли наприкінці 1903 р. його очолив відомий чернівецький співак і музичний діяч Модест Левицький, під керівництвом якого розгорнулася підготовка до концерту, присвяченого 35-річчю творчої діяльності М.В.Лисенка, у зв'язку з

його приїздом у Чернівці. На святі у Львові, що відбулося 7 і 8 грудня 1903 р., М.Лисенка вітали представники буковинських товариств.

10 грудня 1903 р. в чернівецькому „Народному домі” М.В.Лисенку було вручено диплом почесного члена „Буковинського Бояна”, виготовлений буковинським художником Миколою Івасюком. Відбувся святковий концерт із творів ювіляра та галицьких і буковинських композиторів, який достойно оцінив ювіляр. Особливо сподобалась йому гра циганського народного оркестру з села Глинниці, який виконував українські народні пісні, думи, коломийки під керівництвом Алеко Волошука.

У 1904 р. на запрошення товариства „Буковинський Боян” М.В.Лисенко вдруге приїхав у Чернівці. З великою програмою виступив сотенний хор „Буковинського Бояна” за участю військового оркестру. В їх виконанні прозвучали твори М.В.Лисенка кантати „Б’ють пороги”, „На вічну пам’ять Котляревському”; хори „Ясне сонце в небі сяє”, „Гей, не дивуйте, добрії люди”. Виконанням кантати „Б’ють пороги” диригував, як повідомляла преса, „сам шановний гість” [12, с.55]. Цей концерт був значною культурною подією не тільки для буковинських українців, а й для всього різнонаціонального населення Чернівців – поляків, чехів, румунів, євреїв, німців, сербської й болгарської молоді, що навчалася в той час в Чернівецькому університеті, і також для інших гостей.

Відвідини видатним композитором Чернівців мали значний вплив на українські товариства, на розвиток усього мистецького життя Буковини. Набагато зріс інтерес до його музики. У 1906 р. М.Лисенко надіслав до Чернівців рукописи своїх найновіших композицій, зокрема „Вічний революціонер” на слова І.Франка для чоловічого хору і пісню „Сон” на слова О.Маковея.

Але через нестачу підготовлених виконавців не можна було популяризувати складні музичні твори, що все частіше з’являлися. Це стало відчутнішим після перебування М.Лисенка на Буковині. І ось у жовтні 1904 р. з ініціативи вже відомого на той час музичного діяча й диригента Модеста Левицького створюється музична школа, яка мала спочатку приватний характер. А 1 вересня 1905 р.

в приміщенні „Народного дому” в Чернівцях відкривається перша українська музична школа, яка згодом була названа іменем М.Лисенка.

Попри всі складнощі, які виникали тоді, діяльність товариства „Буковинський Боян” стала важливим етапом у розвитку українського музичного мистецтва на Буковині, відігравши велику роль у популяризації серед українського населення народної пісні й досягнень професійної музики, зокрема вокальних творів М.Лисенка.

У 1901 р., через 2 роки після організації „Буковинського Бояна”, в Чернівцях виникає ще одне співацьке товариство - „Руський міщанський хор” (вони були схожі щодо структури й репертуару). Але якщо „Боян” об’єднував переважно інтелігенцію, то в „Міщанському хорі” брали участь українські робітники та ремісники, що гуртувались навколо культурно-освітніх об’єднань. Керівниками його в різний час були Мирон Гундич (робітник залізничної станції, котрий знав ноти й добре грав на скрипці), Іван Робачек, К.Сторожук, Денис Руснак, брат відомого співака Ореста Руснака.

Уже на початку свого існування товариство запровадило вивчення теорії і співу, придбало необхідну музичну літературу й ноти, а згодом збагатилося і власним оркестром. „Міщанський хор” теж брав активну участь у концертах, присвячених 35-річчю творчої діяльності М.Лисенка, у зв’язку з його відвідинами Чернівців у 1904 р.

Поряд із піснею і музикою „Міщанський хор” активно популяризував українське театральне мистецтво. Основу репертуару театральної трупи, яку очолював Іван Дудич, становили переважно твори української класики, серед них – „Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці”, „Ніч під Івана Купала” М.Старицького, „Дай серцю волю – заведе в неволю” М.Кропивницького, „Безталанна” І.Карпенка-Карого, „Украдене щастя” І.Франка, „Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка та багато інших.

У 20-х роках в умовах королівсько-румунської окупації нелегко було пробивати дорогу українській п’єсі, бо, крім багатьох перешкод і утисків, власті забороняли ставити українські вистави.

Товариство „Міщанський хор” тривалий період було своєрідним театром з паралельно існуючими у Чернівцях напівпрофесіональними труппами І.Захарка, С.Терлецького та І.Дудича, а інколи єдиним товариством, що представляло українське сценічне мистецтво на Буковині. При „Міщанському хорі” певний час існували курси з вивчення української хореографії, виступала танцювальна група, здійснювалась й інша освітня діяльність.

У 1923 р. з ініціативи вже згаданого І.Дудича було організовано також курси української мови, на яких чимало людей навчалось читати й писати рідною мовою, бо королівсько-румунські окупанти закрили всі українські школи на Буковині. Головна заслуга „Міщанського хору” полягала в тому, що у важких умовах соціального й національного гноблення він активно популяризував українську пісню, музику, театральне мистецтво серед робітників і ремісників та широких верств населення.

У 1920 р. знову відновило свою діяльність на Буковині найстаріше українське співацьке товариство „Буковинський Боян”, котре обрало назву „**Буковинський кобзар**”. Як і його попередник, „Буковинський кобзар” поширював українську пісню, музику, театральне мистецтво, допомагав обдарованим аматорам розвивати свої здібності. За традицією „Буковинський кобзар” щорічно виступав з концертами у Шевченківські дні, на честь І.Франка, Л.Українки, Ю.Федьковича, О.Кобилянської, М.Лисенка та інших видатних діячів української культури.

З великими труднощами доводилось прогресивній інтелігенції відвойовувати право на проведення літературно-музичних концертів. Цензура забороняла виконання багатьох творів, особливо Т.Шевченка. Так, свято 35-річчя літературної діяльності О.Кобилянської не відбулося 15 лютого 1922 р. через те, що цензура заборонила виконувати ряд музичних творів. Серед заборонених була і кантата „Б'ють пороги”. Незважаючи на заборону королівських румунських властей, „Буковинський кобзар” плекав українську народну пісню, українську мову. В червні 1927 р. прозвучали хоріві українські пісні в обробці М.Леонто-

вича „Над річкою бережком”, „Козака несуть”, „Зашуміла ліщинонька” та інші, а також народні пісні в обробці Ф.Колесси, Я.Степового та буковинські народні пісні, зібрані й оброблені місцевими самодіяльними композиторами [32].

Фундатором і керівником хору був Костянтин Томоруг, який у свій час закінчив Віденську консерваторію, організатор масових концертів, в яких брали участь по 300-400 співаків, а також Олександр Садагурський – багаторічний керівник хорів „Кобзаря”. У 1932-38 рр., після О.Садагурського, хором „Кобзаря” керував талановитий диригент і композитор, відомий своїми в'язанками народних пісень Микола Бойченко [32].

Серед фундаторів товариства була й професіональна співачка Філомена Лопатинська, яка на оперній сцені виконала десятки головних партій. Починаючи з 1908 р. майже щорічно вона гастролювала в Чернівцях, на Буковині у складі театру „Руської бесіди”.

Окремо слід підкреслити її великі заслуги в популяризації творів М.Лисенка на Буковині. Вона щороку наприкінці XIX і на початку XX ст. виступала в Чернівцях і чудово виконувала романси М.Лисенка. Ф.Лопатинська познайомила з М.Лисенком у 1903 р. під час його перебування у Львові, коли вона виконувала соло в кантаті „Радуйся ниво неполитая” і подарувала композиторові своє фото з написом – „Творцеві української пісні – Ф.Лопатинська”.

У 1933 р. драматичну секцію „Буковинського кобзаря” було реорганізовано й змінено, від імені якої потім почав виступати Чернівецький український, напівпрофесійний театр. Заслугує на увагу і діяльність музичної школи, що діяла у Чернівцях при товаристві.

У лютому 1930 р. при Чернівецькому товаристві „Чернівецька читальня” засновано ще одне товариство – „**Мужеський хор**”, основне ядро якого становили робітники й ремісники. Фундатором колективу був Василь Дячук, який згадає про міжнаціональний конкурс, що відбувся 1933 р. в Чернівцях, на якому виступали румунські, польські та єврейські колективи. Українські колективи і „Буковинський кобзар”, і „Мужеський хор”, незважаючи на всілякі перешкоди, виступили ус-

пішно. „Мужеський хор” виконав такі вокальні твори, як „Золоті зорі” і „Гуляли” О.Нижанківського, „Закувала та сива зозуля” П.Ніщинського, віночок українських народних пісень в обробці Дмитра Котка. Звучання хору відзначалось високою вокальною культурою. В його репертуарі переважали народні пісні й вокальні твори українських композиторів – М.Лисенка, К.Стеценка, Я.Степового, Д.Січинського, С.Людкевича. Успіх українського хору занепокоїв румунські власті. В 1937 р. керівників товариства попередили, щоб співаки не виступали на сцені в українських національних костюмах [12, с.116]. Незважаючи на дискримінацію, 10 років товариство „Мужеський хор” діяло на користь української музичної культури, плекаючи народну пісню й творчість українських композиторів.

Важливими подіями в мистецькому житті Чернівців як і всього буковинського краю, були **відвідини видатних діячів українського музичного мистецтва**, знаменитих співаків світової слави, таких як Соломія Крушельницька, яка виступала з концертом у Чернівцях 11 листопада 1911 р.; оперний співак, неперевершений виконавець сольних партій Вагнерівських опер – Модест Менцинський, який дав тут свій незабутній концерт 15 червня 1912 р.; співак-бандурист, дослідник кобзарського мистецтва, композитор, автор майже 400 камерних, хорових та оркестрових композицій, монографії „Музичні інструменти українського народу” та ряду літературних творів: „Сагайдачний”, „Гетьман Іван Мазепа”, „Довбуш”, „Тарас Шевченко”, письменник, літературний критик, драматург, режисер – Гнат Хоткевич, який неодноразово виступав у концертах, організованих музичними товариствами Буковини. Не забували дороги до рідного краю оперний співак, родом з буковинського села Дубівців, Орест Руснак, Лідія Липковська, Філомена Лопатинська, Йозеф Шмідт, які на той час в світі були відомими оперними співаками [2]. Де б не виступали ці митці, вони завжди гідно репрезентували себе з почуттям патріотизму, як справжні українські співаки й ніколи не забували про свою рідну пісню. В їх репертуарі завжди знаходили місце українські народні пісні та пісні українських ком-

позиторів. Своєю творчістю ці особистості теж впливали на розвиток українського музичного мистецтва.

Аналізуючи процес розвитку української музичної культури в Чернівцях на межі XIX і XX ст., можна констатувати і стверджувати, що вона розвивалась завдяки подвижницькій праці українських національно свідомих на той час митців, які у важких дискримінаційних умовах все робили для того, щоб розвивати нашу українську музичну культуру, яка стала б основою для подальшого розвитку українського музичного мистецтва.

Одним з перших професійних композиторів на Буковині був відомий піаніст, педагог, фольклорист, меценат, громадський діяч **Кароль Мікулі** (22.10.1821 р. м. Чернівці – 21.05.1897 р. у Львові).

Мати М.Гутман родом з Німеччини – перша вчителька музики маленького Кароля. Подальшу музичу освіту здобув у польського піаніста-віртуоза Ф.Кольберга, що переїхав у Чернівці для виховання молодого таланту.

Подальше його навчання у Шопена, яке так боготворив Кароль, перервалося революційними подіями, що відбувалися у Європі (1848 р.), і він повертається до Чернівців. 1848 – 1858 рр. – період інтенсивного розвитку його мистецької діяльності. Він постійно гастролює з концертами в містах Ясси, Кишинів, Бухарест, Львів, Краків та інших містах Австрії, у містах Київ, Хотин, у Франції, Італії та інших.

При відкритті у 1851 р. у Чернівцях крайової бібліотеки (нинішньої наукової бібліотеки Чернівецького національного університету) композитор передає кошти від своїх благодійних концертів для формування її фондів. Він також був засновником фонду стипендій у Чернівцях для бідних гімназистів.

У 1858 р. композитор отримує офіційне запрошення на посаду директора Галицького музичного товариства у місті Львові, при якому його зусиллями була відкрита одна з перших консерваторій у Європі, яка дала цілу плеяду музикантів, композиторів, серед яких ректори Львівської консерваторії Р.Шварц, М.Солтис, видатний український композитор Д. Січинський та багато інших.

Він автор численних різножанрових музичних творів: мазурок, вальсів, полонезів, пісень, етюдів, балад. Ним підготовлені та надруковані збірки „Armenian” („Вірмени”), „48 румунських національних арій” в обробці для фортепіано, „10 п'єс для фортепіано”, до яких ввійшли народні танці аркан, гайдук, волошка, гуцулка, які побутували переважно в гірській частині Буковинського краю. Частина музичної спадщини композитора, яка повернута на його батьківщину, увійшла до 5 випуску серії „Музичне краєзнавство Буковини”, що надрукована у Чернівцях (2007 р.) [25]. Творчість Кароля Мікулі – інтернаціональна. Вірменин по крові, буковинець за місцем народження, він залишив помітний слід як в українській, польській, молдавській, румунській, так і в світовій музичній культурі [6, 19].

Важливу роль у становленні і розвитку музичного мистецтва на Буковині відіграв відомий чеський композитор, диригент, скрипаль, піаніст, педагог, музичний критик і громадський діяч – **Адальберт Гржималі** (30.06.1842р. м.Пльзень – 1908 р. Відень).

Закінчив Празьку консерваторію 1861 р., працював диригентом у Гетеборзі та Празі. З 1874 р. упродовж тридцяти років очолював „Музичне товариство” у Чернівцях, яке було центром на той час усього мистецького життя Буковини, та працював у відкритій при Товаристві музичній школі, був її директором. З 1872 р. очолював чоловіче співацьке Товариство, проводив велику роботу у справі популяризації класичного мистецтва та підготовки місцевих мистецьких талантів. З його школи вийшло чимало співаків і музикантів, один з них українець за походженням, майбутній композитор і музикант Є.Мандичевський.

А.Гржималі написав 4 кантати, концерт для скрипки з оркестром, серенади для струнно-смичкового оркестру, інструктивні твори педагогічного характеру для гри на віолончелі, опери „Веселий принц” (постановка у Чернівцях 1877 р), „Швандя дудак” (постановка у Чернівцях 1897 р.) та багато інших. Зарекомендував себе як композитор і як музичний критик, систематично публікуючи статті про мистецьке життя Чернівців, Буковини на сторінках преси. Саме він проколував,

що „з часом на Буковині будуть такі митці, які підніматимуть гілки музичного дерева. Для цього слід бути з народом, розуміти його душу. Успіху досягне той хто, не вважає себе вищим за свій народ. Такими уже є Воробкевич, Флондор і Мандичевський” [42, с.74; 43].

У Чернівецькому університеті також оцінили Гржималі як музиканта, викладача і композитора. В останні роки свого життя А.Гржималі успішно викладав музику на філософському факультеті. Його промова з нагоди вступу на посаду була сприйнята оплесками присутніх. Він автор книги „Тридцять років музики на Буковині” (1874-1904 рр.), яка перекладена з німецької мови українською і ввійшла до третього випуску „Музичне краєзнавство Буковини”, що видана 2004 р. у Чернівцях [42, с.52-75].

Важливу роль у мистецькому житті Буковини відіграв і видатний композитор, талановитий скрипаль, диригент, культурно-громадський діяч, один з основоположників румунської класичної музики **Чіпріан Порумбеску**, син відомого буковинського письменника І.Порумбеску (14 жовтня 1853 р., с.Шепіт тепер Путильського р-ну Чернівецької обл. – 6 червня 1883 р. с.Ступка, Сучавського пов., нині Румунія).

Талант до музики у шестирічного Чіпріана першим відкрив відомий буковинський композитор К.Мікулі, який невдовзі знайомить його з місцевим композитором і педагогом С.Воробкевичем для подальшого навчання, оскільки сам на той час був головою Галицького музичного товариства у м. Львові [25, с.5]. Ч.Порумбеску навчався у Чернівецькій духовній семінарії, в Чернівецькому університеті (1873-1877 рр.), згодом – у Віденській консерваторії (1879-1881рр.). Він – один з організаторів Товариства румунських студентів на Буковині „Арбароаса” (1875-1877 рр.), керівник хору товариства „Молода Румунія”.

За своє коротке життя композитор написав понад 250 творів, серед них: пісні і хори, романси і балади, церковна, камерна, інструментальна музика. У музичній спадщині митця, крім пісень на слова В.Александрі, В.Бумбака, Д.Болінтіяну, М.Куглер-Поні, численні обробки румунських народних пісень. Більшість його творів присвяче-

но патріотичній тематиці („Марш першого травня”, „Румунський табір”, „Олтар Путнянського монастиря”, „Весняна пісня”, „Серенада”). Оперети „Кандидат Лінта” (1877 р.) та „Місяць молодий” (1882 р.), що написані у Чернівцях (лібрето В.Александрі), отримали позитивні відгуки у німецькій та румунській пресі.

У 1879 р. композитор видав збірник „Колекція соціальних пісень для румунських студентів”, куди ввійшли його власні твори, а також народні пісні: „Гімн об'єднання”, „Хора”, „Серце румуна”, „Пісня триколора”, „Драгош воєвода” та інші. Інструментальні твори „Бажання” (1879 р.), „Замріяність” (1880 р.), „Балада” для скрипки і фортепіано (1888 р.), „Румунська рапсодія” для фортепіано (1882 р.) принесли композитору світове визнання [3, 12, 43]. Ім'я Порумбеску носить Бухарестська державна консерваторія.

Палкими популяризаторами української народної пісні кінця ХІХ початку ХХ століття були відомі співаки **Брати Руснаки** [3, 12, 39].

Орест Руснак (27.07.1895 р., с.Дубівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл. – 23.01.1960 р., м.Мюнхен, Німеччина). Український оперний співак (тенор). Народився в багатодітній сім'ї дяка Емануїла. Навчався в Чернівецькій народній школі, Чернівецькій вчительській семінарії, а згодом у Празькій консерваторії у професора Е.Фукса. Водночас виступав у Братиславській опері, гастролював з концертами по містах Чехії, Словаччини. По закінченню консерваторії отримує запрошення у Кенігсберзьку оперу, де виступає у великих партіях (Рауль („Гугеноти”, Дж. Мейєрбера), Альнорд („Вільгемі Теллі”, Дж. Россіні), Фауст (однойменна опера Ш.Гуно), Рудольф і Кавардоссі („Богема” і „Тоска” Пуччіні) та інші.

Певний час вдосконалював свою вокальну школу в Мілані, в оперному театрі Ла Скала, вивчав італійську мову. Близько 2-х років співав у Хемніцькій опері, з якої переїхав до Австрії у місто Грац. Неодноразово виступав на львівських сценах, виконуючи арії мовою оригіналу (німецькою, італійською, чеською) та твори М.Лисенка, С.Людкевича, Д.Січинського. У 1929, 1930 рр. О.Руснак гастролював по Україні, у містах: Харкові, Києві, Одесі, Запоріжжі, Миколаєві, Дніпро-

петровську та інших, де отримав високу оцінку слухачів і місцевої преси. У повоєнний час (після 1945 р.) побував з концертами у Канаді, США, але невдовзі важка хвороба унеможливила його виступи на сцені. Та найбільшим горем для нього було те, що прикутий до ліжка, він не зміг уже більше відвідати дороги його серцю Буковину.

О.Руснак був великим співаком і справжнім патріотом української пісні. Музичні критики, рецензенти наперегін розхвалювали талант співака, називаючи його українським Карузо, що має справжнє золото в горлі, а його обдарованість – „рідкісним явищем у природі”.

Денис Руснак (19.01.1901 р., с.Дубівці, Кіцманського р-ну Чернівецької обл., – 1952 р., у Нью-Йорку, США). Навчався в Кіцманській, а потім у 4-й Чернівецькій гімназіях та місцевій музичній школі. Мав від природи гарний голос (тенор), мріяв стати співаком, але прикрій випадок (у 13 років втратив праву ногу) закрити йому шлях на оперну сцену. Однак музики і співу він не полишає. Стає керівником „Міщанського хору” у Чернівцях, керівником оркестру, до яких залучає талановиту чернівецьку молодь, виступає як соліст.

Але постійні утиски режиму королівської Румунії щодо діяльності українських товариств змушують Д.Руснака шукати щастя на чужині. Познайомившись з мандрівним ансамблем, що на той час гастролював у Чернівцях, їде з ним по містах Південної Америки, а згодом зупиняється в Західній Європі, у Мюнхені, де продовжує займатись співом, а також композицією.

У 1932 р. Д.Руснак повертається до Чернівців. Дає сольні концерти в Кіцмані, Заставні, Садгорі, Глибоді та інших селах Буковини, готує талановитих співаків до участі в українській театральній трупі. Однак прикласти фахові сили по-справжньому йому все-таки не вдалося і він у 1936 р. знову покидає Буковину і тепер уже назавжди.

Обдарований співак, композитор, музикант володів грою на багатьох музичних інструментах, сам виготовляв їх, був улюбленцем публіки, гордістю співацьких товариств, вніс свою лепту в скарбницю української пісенної культури.

Відомою українською оперною співачкою кінця XIX – середини XX ст. була **Філомена Лопатинська** (дівооче прізвище Кравчуківна), (1873 р., м.Чернівці – 26.03.1940 р., м.Одеса) [3, 12, 39].

Навчалася у видатного педагога співу В.Ви-соцького у Львові. Виступала у місцевому театрі „Руська бесіда”, у складі якого неодноразово гастролювала в Чернівцях і не раз чарувала своїм дзвінким голосом слухачів.

Чернівецька преса не раз захоплено відгукувалася на її виступи: „До свого чистого сопрано, що напрочуд мило звучить у високих позиціях, артистка має добру техніку і виразну дикцію. Але, що особливо подобається, так це її гра: вистудійована у кожній подробиці, вся повна руху і життя”, – писала газета «Буковина» від 23 квітня 1908 р.

З великим успіхом вона співала в українських операх М.Аркаса „Катерина”, М.Лисенка „Різдвяна ніч”, С.Гулака-Артемівського „Запорожець за Дунаєм” та інших. Співачка неодноразово чарувала слухачів красою народних пісень, знайомила з багатьма вокальними творами, такими як: „Хіба тільки рокам цвісти”, „Дівчино, рибчинько любя” М.Лисенка, „Черемоше, брате мій” С.Людкевича, арією Оксани з опери „Купало” Н.Вахнянина та іншими творами. Востаннє соло-в’їний голос Ф.Лопатинської чернівчани чули наприкінці квітня 1921 р., коли вона виступала в шевченківському концерті, влаштованому товариством „Буковинський кобзар”. Її чудовий голос відзначав великий Іван Франко та інші діячі культури.

Однією з видатних особистостей в музичному мистецтві першої половини XX ст. була **Лідія Липковська** Її колоратурне сопрано чарувало людей різних поколінь, смаків та професій. Народилася 10 травня 1884 р., у Пн. Бессарабії, у с.Бабин Кельменецького р-ну. Далека родичка М.Заньковецької та відомого скрипаля Небожинського. Виступала в багатьох театрах світу: в Маріїнському імператорському театрі, італійському „Ла Скала”, французьких „Опера-комік” і „Гранд-опера”, в трупі С.Дятілева в США, де провела 45 концертів, співала зі славетними Ф.Шаляпіним, Е.Карузо, Т.Руффо, справила величезний вплив на композиторів Равеля, Дебюсі. Десятки складних ролей та

оперних арій за більш як 25 років творчої діяльності в операх „Царська наречена”, „Травіата”, „Кармен”, „Севільський цирульник”, „Гамлет”, „Фауст”, „Ріголетто” та інші. Виступала у Чернівцях у 1925, 1927 рр. [3, с.156]. Викладала вокал у Кишинівській, Бухарестській, Тімішоарській консерваторіях, давала приватні уроки.

Померла 22 березня 1958 р. у м.Бейруті.

Зіркою „моцартівського співу”, „німецьким Карузо з Буковини” називали в Європі **Йозефа Шмідта** (4 березня 1904 р. с.Давидени, нині Давидівка Сторожинецького р-ну Чернівецької обл. – 16 листопада 1942 р., Щіренбадт, поблизу Цюриха). Про цю знану в Європі знаменитість серед наших краян мало хто знав. Соліст Берлінської опери, у 1933 р. внаслідок расових переслідувань покинув Німеччину і переїхав до Відня. Перебував у Чехословаччині, Бельгії, Франції. Помер у таборі для переміщених осіб.

Вперше виступав у Чернівцях у нині однойменному кінотеатрі (колишній синагозі) у 12-річному віці, де був солістом хору. У 1928 р. виїхав до Берліна. Зберегла невелика кількість записів відомих арій Рудольфа Каварадоссі де Гріє, принца Калафа з опер „Богема”, „Туга”, „Манон”, „Турандот” та інших, що увійшли до світової класики у виконанні Й. Шмідта [2, с.195-196].

Впродовж 1932-1938 рр. у Чернівцях працював відомий український композитор, диригент, музикознавець і фольклорист **Микола Бойченко** (1896 р., м.Ізмаїл, тепер Одеської обл. – 1946 р., м.Бухарест, Румунія). Після закінчення у 1919 р. Київської консерваторії у 1919-1922 рр. її викладач. Протягом 1922-1923 рр. керував українським хором в Кишиневі. Після цього до 1929 р. викладав у Римській консерваторії св. Цецілії, а у 1930-1932 рр. проживав у Парижі. Видана ним музикознавча праця „Нові принципи музичної композиції” (1928 р.) написана італійською мовою.

Керував хором товариства „Буковинський кобзар” у Чернівцях. В зазначені роки М.Бойченко опублікував кілька нотних збірок пісенного фольклору, серед яких найпомітнішою є „Буковинські народні пісні із села Чунькова” (Чернівці, 1935). Його найвідоміші твори: симфонічна поема „Україна”, увертюра „Лісова пісня”, „Українська

рапсодія” для фортепіано, численні хори, пісні [3, 39].

Ще одним із яскравих митців української діаспори, творча діяльність якого розпочиналася у Чернівцях, був **Олександр Микитюк** – український композитор і диригент. Народився 1906 р. в Заліщиках (тапер Тернопільської обл.). Закінчив музичну школу у Чернівцях. Досконало опанував диригуванням, фортепіано, композицією. Керував мішаним хором музично-драматичного товариства „Кобзар”, що діяв при Народному домі у Чернівцях. В репертуарі хору були твори М.Лисенка, М.Леонтовича, К.Стеценка, майже всі хорові твори С.Воробкевича. При „Кобзарі” діяв симфонічний оркестр, керівником і диригентом якого був також О.Микитюк.

Надзвичайно велика активність Микитюка викликала не тільки захоплення, але й заздрість і ненависть. У 1933 р. підслані недруги порізали йому вени на ногах, що надовго вивело митця з творчої колії, а згодом спонукало емігрувати за кордон. З 1949 р. О.Микитюк – керівник хору „Трембіта” у США, а з 1952 р. – очолював хор „Думка” у Нью-Йорку.

Основні його твори: симфонічна поема „Заграва”; Рапсодія для фортепіано і симфонічного оркестру, які й тепер пропагуються сучасними музичними колективами [31].

Активним пропагандистом української музичної культури за кордоном був яскравий музикант, педагог, скрипаль, диригент, композитор, музично-громадський діяч **Сергій Яременко** (10.10.1912 р., с.Старокозаче Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. – 1997 р., Канада).

Навчався в Білгород-Дністровській гімназії, а згодом – у Чернівецькій, і паралельно – в місцевій музичній школі при співацькому товаристві „Буковинський кобзар”. Закінчив Чернівецьку консерваторію, успішно займався педагогічною діяльністю, де одним із перших його учнів був виходець з Буковини Аристид Вирста, доктор музикології, професор Сорбоннського університету в Парижі, видатний пропагандист української музичної культури.

Початок Другої світової війни назавжди відірвав С.Яременка від рідної землі. Після втечі з

німецького полону у 1944 р. спочатку грає в Голландському симфонічному оркестрі, викладає скрипку в українській духовній семінарії, керує хорами, оркестрами, пропагує українську пісню, а згодом емігрує до Канади, де керує дитячими хорами і навчає українських дітей гри на скрипці, бандурі, займається композицією.

В його творчому доробку гімн „Єднаймося, братаймося”, симфонічна поема, „Моноетюдна сюїта”, кантата „Завойовники прерій”, духовий квінтет, Струнний квартет, Балада для гобоя, валторни з симфонічним оркестром, фортепіанні та скрипкові мініатюри, вокальна та хорова музика, пісні на слова Т.Шевченка, М.Шашкевича, Л.Українки, О.Олеся, В.Симоненка, Р.Братуня та поетів Канади.

Про С.Яременка у Вінніпегу видана монографія, написана відомим дослідником української музики, професором Манітобського університету Павлом Маценком, яка присвячена справжньому корифею української музики в Канаді [3, 7, 39]. На останньому році життя вийшла його „Збірка пісень для дітей шкільного віку”.

Буковина завжди приваблювала своєю поетичною красою, традиційною музикальністю її мешканців. Тому у першій половині ХХ ст. до Чернівців приїжджали і виступали відомі світові співаки і музиканти: Е.Карузо, П.Морганс, С.Крушельницька, М.Менцинський, О.Руснак, Ж.Тюбо, М.Лисенко, Ф.Шаляпін, Е.Зауер, П.Робсон.

А з 1940 р. на сцені новоутвореної на базі колишнього „Музичного товариства” Чернівецької філармонії виступали співаки, музиканти зі світовим іменем: Б.Гмиря, С.Лемешев, Б.Руденко, З.Долуханова, Н.Рахлін, С.Турчак, Д.Кабалевський, С.Ріхтер, Е.Гілельс, Д.Ойстрах, Л.Коган, М.Ростропович, Д.Гнатюк, А.Солов’яненко, Є.Мірошніченко, Л.Утьосов, К.Шульженко, Л.Бієшу, М.Сліченко, М.Магомаєв, І.П’єха, А.Райкін та інші знані митці.

За роки незалежності України на Чернівецькій філармонійній сцені виступали такі національні творчі колективи: заслужений академічний ансамбль танцю імені П.Вірського і академічна хорова капела „Думка”, чоловіча капела Л.Ревуцького, ансамбль пісні і танцю імені Т.Шевченка,

хори імені Кошиця і „Гагілка”, ансамбль танцю „Євшан” з Канади та капела бандуристів зі США, заслужений академічний Буковинський ансамбль пісні і танцю, симфонічний та камерний оркестри, камерний хор, концертна група „Музична просвіта” та інші професійні і аматорські хорові колективи.

Нині Чернівецька філармонія за своїм потенціалом і кількістю організованих концертів посідає одне з провідних місць в Україні [66]. Її високий рівень забезпечували колишні керівники: І.Фертмен, В.Лещов, М.Лемешко, Б.Крижанівський, М.Николаїв, А.Карєнін, М.Костинський, Б.Кірієнко, В.Будневич, Л.Царькова, В.Дзюба, А.Серебрі, Г.Климчук, П.Коваленко, Е.Бондарєв, В.Старшинов, В.Кошман; заступники: П.Фалік-Рефер, М.Поморянський, Р.Соф’яник; художні керівники В.Лещов, Я.Геккер, М.Николаїв, П.Ємець, А.Сорокоумов, В.Ломанець; нині діючий директор П.Казимирчук, заступник В.Калінін, художній керівник О.Савчук.

У листопаді 1944 р. при Чернівецькій обласній філармонії був заснований професійний художній колектив – Буковинський ансамбль пісні і танцю, організатором якого став збирач пісенного фольклору, самотутній місцевий композитор Григорій Шевчук, що разом з відомим хормейстером заслуженим артистом України Василем Міньком і очолили цей колектив. Першим балетмейстером ансамблю був киянин Григорій Дихта – фронтовик, що після поранення потрапив у Чернівці. З часом за браком танцюристів хор Буковинського ансамблю певний період (1946-1948 рр.) виступав самостійно під назвою капели „Буковина”. Згодом при Чернівецькій філармонії існував ще один творчий колектив – хореографічний ансамбль, очолюваний відомим педагогом і балетмейстером Ганною Асеньковою. В 1949 р. ці два художні колективи об’єдналися в один вокально-хореографічний колектив, що знову дістав назву – „Буковинський ансамбль пісні і танцю”.

В 1954 р. в Буковинському ансамблі була створена оркестрова група з місцевих здібних музикантів, яку очолив талановитий скрипаль-імпровізатор Ілля Міський.

У різні часи, починаючи з 1950 р., художніми керівниками Буковинського ансамблю були Петро Лисоконь, Георгій Реутський, Сергій Трофимов, Петро Окрушко, Алла Серебрі, Петро Ємець; хормейстерами колективу працювали Микола Ємець, Богдан Благута, Орест Верстюк, Михайло Довганич, Петро Романик та Петро Казимирчук; балетмейстерами: О.Терещенко, М.Ромадов, заслужений діяч мистецтв Чичено-Інгушської Автономної Республіки (Росія) Л.Мошевич, заслужений артист Тувинської Автономної Республіки (Росія) К.Альмухамедов, заслужений артист України Д.Ластівка; С.Королюк; керівники оркестрової групи: заслужені працівники культури України І.Міський, Ю.Блещук; Д.Деменчук, які сприяли його творчому зростанню [41, с.3-7].

З 1962 р. ансамбль очолив випускник Львівської консерваторії, талановитий диригент і композитор, нині народний артист України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка та літературно-мистецької премії ім. С.Воробкевича, член Спілки композиторів і член-кореспондент Академії мистецтв України, професор **Андрій Кушніренко**.

У 1969 р. колективу Буковинського ансамблю пісні і танцю присвоєно почесне звання „заслужений ансамбль України”, а у 2006 р. ансамбль отримав статус „академічного”.

У практичній роботі з хором А.Кушніренко культивує академічну манеру співу, яка склалася на основі виконавських хорових традицій, базується на творчості українських композиторів-класиків і має необмежені можливості для виконання найскладніших партитур. У цій манері маестро А.Кушніренко вишукує такі тембральні забарвлення до кожного твору, які б відповідали його змісту і поглиблювали розкриття художнього образу, застосовуючи при цьому колористичні звукові ефектації, особливо під час виконання народних пісень певного регіону [50, 65].

Концертна діяльність заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю під орудою А.М.Кушніренка проводиться як в Україні, так і за кордоном. З великим успіхом колектив виступав у Фінляндії (1966), Чехословаччині (1986),

Польщі (1989), Італії (2000), Румунії (1969, 1974, 1986, 1990, 2002 рр.) і перед численними інтуристами, що приїжджали в Україну з Америки, Англії, Японії, Куби, Бельгії, Франції, Італії, Голландії, Австрії, Австралії, Угорщини, Мексики, Іспанії, Індонезії, Індії, Аргентини та багатьох інших країн світу, про що свідчать численні схвальні записи в книзі відгуків [9, 10, 18].

Різноманітні концертні програми, створені у колективі, записані на 10 грамплатівках фірми „Мелодія”, знято в 6 кіно телефільмах. Зроблено численні записи музичних творів на телебаченні, радіо і компакт-дисках, які стали популярними серед шанувальників музичного мистецтва.

Починаючи з 1991 р. А.Кушніренко неодноразово брав участь у підготовці урядових концертів до днів незалежності України як головний хормейстер, а також як диригент зведених хорів у Всеукраїнських святах народної творчості на співочих полях у містах Києві, Полтаві, Львові, Тернополі, де виступав разом з Буковинським ансамблем і як художній керівник творчих звітів майстрів мистецтв та художніх колективів Чернівецької області, – у 1999, 2001, 2004 рр. в національному палаці „Україна” (м. Київ) [20, 30, 34].

Вся творча діяльність А.Кушніренка в заслуженому Буковинському ансамблі спрямована на популяризацію кращих надбань української музичної культури, зокрема хорових творів українських композиторів-класиків М.Лисенка, М.Леонтовича, К.Стеценка, О.Кошиця, С.Людкевича, С.Воробкевича, Д.Бортнянського, М.Березовського, А.Веделя, сучасних українських композиторів – М.Колесси, М.Скорика, Л.Дичко, Є.Станковича, а також місцевих буковинських авторів, таких як Б.Крижанівський, Г.Шевчук, С.Сабадаш, В.Михайлюк, Л.Затуловський, Ю.Гіна, І.Міський та інші. Він постійно надає допомогу аматорським художнім колективам Буковини, а 1983 і 1986 рр. проводив одномісячні семінари для диригентів в Канаді (м.Торонто, Вінніпег, Едмонтон, Ванкувер).

За рейтингом 1997 р. А.Кушніренко ввійшов в номінацію кращих шести хорових диригентів України, серед яких А.Авдієвський, Л.Венедиктов,

В.Іконник, П.Муравський, Є.Савчук, що засвідчує його високий професіоналізм [18, 38, 65].

Високий імідж ансамблю забезпечували протягом десятиліть своїми творчими зусиллями самовіддані митці, народний артист України Г.Агрatina, заслужені артисти України Ю.Січковський, М.Мельничук, М.Поляков, С.Попова, Я.Солтис, І.Дерда, В.Пиндик, О.Козьмак, заслужені працівники культури України М. Поморянський; талановиті співаки, танцюристи і музиканти М. Бакай (поет-пісняр), М.Кушніренко-Ребойчук збирач музичного фольклору, Л.Руснак, М.Гунько, Н.Семенкова, Д.Козьмак, П.Гаврилук, М.Солтис, Л.Карабута, Т.Репіна, Д.Дранчук, М.М.Книгницький, С.Книгницька, П.Гонтар, Б.Драбик, Л.Бойкінюк, С.Сабат, Я.Мураховський, І.Баховець, Н.Котляревська, В.Солодкий, В.Андропова, Г.Соф'яник, Ф.Козачок, А.Фірман, І.Чебикін, А.Грищук, С.Шибиш, Я.Радиш, Ю.Котирло, С.Мельничук, Л.Фалеса, Л.Бабій, Г.Жученко, Г.Богомолов, К.Боцура, В.Тимошенко, В.Маєвська, О.Димітріу, Е.Бондасенко, І.Юрїв, М.Лосєв, І.Баховець, Л.Савіна, Л.Соколова, О.Полякова, В.Поляков, а також нинішні хормейстери В.Гураль, І.Тимко, диригент-хормейстер С.Мунтян, керівник оркестру О.Жуков, балетмейстер заслужений артист України Л.Сидорчук та інші. За час свого існування ансамбль з успіхом виступав з численними концертами та театралізованими музично-хореографічними композиціями не тільки у Чернівцях, але і у багатьох містах і селах в Україні та за її межами, неодноразово брав участь у звітах майстрів мистецтв та художніх колективів у національному палаці „Україна” (1999, 2001, 2004 рр., м.Київ), несучи людям високе мистецтво [1, с.380-382].

Впродовж минулих років своєї творчої діяльності Буковинський ансамбль дав сценічне життя таким пісням, що народилися в колективі, як „Пісня про Олексу Довбуша” Б.Крижанівського, „Гей, піду я на Черемош” Г.Шевчука, „Марічка”, „Пісня з Полонини” С.Сабадаша, „Ранок Верховини”, „Зореслава” А.Кушніренка; таким буковинським народним пісням, як „Черемоше, Черемоше”, „Повилася павутина”, „А Марія вареники чине”, „Тандріта”, „А коник чорненький”, „На

камені стою”, „Глибока кирниця”; танцям: „Голубар”, „Вітерець” і „Молодійка” в постановці балетмейстера О.Терещенка, „Тропонійка” і „Парубоцький танець” в постановці М.Ромадова, „Святковий танець”, „Буковинська полька”, „Аркан”, „Козак” і хоровод „Червона калина” в постановці Д.Ластівки; інструментальним буковинським мелодіям в обробці І.Міського, Ю.Блещука, Л.Затуловського та багатьом іншим.

Дарій Ластівка (5 січня 1928 р. с.Шубранець – 31.01.2007 р. Чернівці). Заслужений артист України з 1979 р. Закінчив Чернівецьке педучилище. З 1945 р. артист Чернівецького муздрамтеатру, а з 1951 р. – артист та балетмейстер Буковинського ансамблю пісні і танцю. Хореограф здійснив постановку вокально-інструментальних композицій „Розквітай оновлений краю” (муз. А.Кушніренка), „Пам’ять про них жива”, „Свято урожаю”, „Щедрий вечір, добрий вечір” та багатьох танців [3, с.151]. Досягненням колективу була постановка одноактної народної опери „Буковинська весна” (муз. А.Кушніренка, лібрето А.Добрянського (1968 р.), а також вокально-хореографічних обрядових сцен з циклу „Пори року”, „Весна-красна”, „Обжинки”, „Щедрий вечір, добрий вечір” та інші. Неординарною подією була підготовка концертної програми з хорових творів С.Воробкевича (1993 р.) та концерту духовної музики українських композиторів-класиків (1994 р.). Щире захоплення мистецтвом колективу викликало у таких видатних митців, як М.Колесса, Д.Гнатюк, А.Авдієвський, С.Турчак, І.Козловський, О.Тактакішвілі, Г.Ернесакс, В.Мураделі та інших [41, с.76]. Своїм натхненням мистецтвом Державний заслужений академічний Буковинський ансамбль пісні і танцю України оспівує красу рідного краю, дарує людям естетичну насолоду, робить свій певний внесок у національне відродження і розвиток української музичної культури.

У повоєнний час в Чернівцях відкрито обласний Будинок народної творчості, музучилище, дитячу музичну школу, яка відновила свою діяльність, засновано культосвітнє училище, відкрито музичне відділення при педучилищі, Палац культури працівників легкої промисловості (з 1954 р., нині – Центральний міський палац куль-

тури), Будинок учителя (з 1955 р.), Будинок залізничників, Палац піонерів (нині Палац школярів та юнацтва), Літній театр, а в населених пунктах області – сотні клубів і Будинків культури. В останні роки створено обласний центр школярів і молоді „Юність Буковини”, відкрито окремі клуби і театри, кафедру музику на педагогічному факультеті Чернівецького університету (1992 р.) [1, с.380].

У серпні 1992 р. відбулося урочисте відкриття залу органної та камерної музики, присвячене 1-й річниці Дня незалежності України. Першими виконавцями у цьому залі стали органістка С.Бардаус та дует скрипалів – заслужені артисти України П.Чоботов та Л.Шапко. Кращі органісти України – В.Кошуба та І.Калиновська (м.Київ), Т.Багінець (м. Харків), Н.Чеснокова (м. Донецьк), Н.Висіч (м. Ужгород) – чарували своєю майстерністю прихильників органної музики. Тут виступали такі виконавці, як Х.Грудзень (Польща), Г.Леккеркер (Голландія), Б.Гфререр та І.Трумер (Австрія), Д.Кін і Д.Носик (США), Д.Таунхіл і А.Пау (Англія), В.Майнхольд і К.Кеггенгоф (Німеччина).

У стінах цього залу виступали не тільки виконавці органної музики, а й співаки, голоси котрих лунали в кращих залах багатьох країн світу: чарівний голос соліста Братиславської опери О.Вовка, чудові голоси Буковинського краю заслужених артистів України Я.Солтиса, Н.Каплієнко, В.Пиндика, І.Дерди; О.Урсуляк, С.Дейбук, Ю.Подольчука, В.Скицько. Виступали відомі музиканти-інструменталісти, скрипаль-віртуоз С.Крилов, народні артисти України Б.Которович, Ю.Гіна, Заслужений діяч мистецтв України Й.Ельгісер, лауреати міжнародних конкурсів акордеоніст Л.Богославець, баяніст В.Гайдичук, хор державного Заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю, камерний хор Чернівецької філармонії та інші [66].

У вересні 1975 р. при Чернівецькій філармонії створено камерний оркестр, артистами якого були і є викладачі музичного училища і музичних шкіл Чернівців. Художнім керівником і диригентом оркестру з дня заснування протягом 30 років був нині народний артист України, професор **Юрій Гіна**. У вересні 1978 р. оркестр став лауреатом Республі-

канського конкурсу камерних ансамблів м. Київ, де здобув першу премію. У численних програмах оркестру камерно-інструментальні твори вітчизняної та зарубіжної класики, в тому числі у співпраці з відомими музикантами: народним артистом України Б.Которовичем, народним артистом Росії М.Раковим, лауреатами міжнародних конкурсів О. Насєдкіним, Т.Печеним. Камерний оркестр є постійним учасником обласних мистецьких фестивалів „Буковинська весна” та „Візерунки Буковини”, він активно пропагує камерну музику серед дітей та молоді. Оркестр неодноразово брав участь у творчих звітах Чернівецької області у Палаці „Україна” (м. Київ) [7]. У 2005-2006 рр. художнім керівником оркестру був заслужений діяч мистецтв України В.Костриж, з 2006 р. оркестром керує Т.Курило, а з 2008 р. П. Чоботов.

Восени 1992 р. при сприянні Чернівецької міської ради (голова В.Павлюк), під керівництвом уже досвідченого диригента-симфоніста Віктора Кострижа з числа кращих музикантів міста та навколишніх музичних закладів при філармонії створено симфонічний оркестр, штат якого налічував понад 70 музикантів. На Чернівецькому телебаченні збережені численні аудіо, відео матеріали різноманітних концертних програм під керівництвом В.Кострижа. Незабутніми залишаться спільні виступи оркестру з Національною заслуженою академічною капелюю України „Думка” та Державною чоловічою капелюю України ім. Л. Ревуцького, виступи диригентів І.Юзюка (м. Львів), Н.Міцнея (м. Київ), В.Гуляницького (Крим), М.Сєчкіна, Г.Мустя (Молдова), Л.Буюка (Румунія), Я.Поволні (Польща), С.Фронталіні, Б.Чонкуеграні (Італія) та інших, а також солістів-інструменталістів, серед яких: Б.Которович (скрипка, м.Київ); піаністи: Е.Чуприк (м.Львів), А.Яронь (Польща), Ю.Кавайї (Японія), Р.Горн (віолончель, Німеччина); співаки: Д.Гнатюк, М.Стефюк (м. Київ), А.Шкурган та інші.

У репертуарі оркестру більше п'ятдесяти концертних програм, серед яких твори української і європейської класичної музики. Виконавська майстерність колективу з року в рік зростає і приносить йому заслужене визнання. Із симфонічним оркестром Чернівецької філармонії В.Костриж

успішно гастролював в Україні, Італії, Румунії, Польщі, Болгарії [17]. Нині головним диригентом і художнім керівником оркестру є лауреат літературно-мистецької премії ім. С.Воробкевича Йосип Созанський. Славу колективу примножували відомі музиканти Буковини, артисти оркестру, П.Чоботов (концертмейстер), Л.Шапко, В.Паранюк (концертмейстер), Й.Ферцер, І.Кадюк, С.Жалоба (концертмейстер), Л.Придиба, А.Ройф, Т.Гнюс, І.Дуда, В.Кшижевський, О.Чоботар, О.Акейников, В.Серебрянський, А.Серебрянський, А.Негрескул, А.Бідник, О.Дебера, О.Герасимов, О.Дяконюк, Р.Городенський, Я.Залевський, диригенти оркестру В.Бондаренко, Ю.Голота та інші. Та найяскравіша сторінка історії цього колективу вписана його організатором і першим керівником В.Кострижем, чия зірка згасла так скоро, у розквіті сил і таланту.

В.Костриж – український відомий диригент, музикант, педагог, член Національної Всеукраїнської музичної спілки. (Народився 30 жовтня 1949 р. у с.Гвіздівцях Сокирянського р-ну Чернівецької обл. – помер 10 липня 2007 р. у м.Барселона (Іспанія)). Після закінчення Чернівецького музичного училища (1969 р.), а у 1975 р. – факультету оперно-симфонічного диригування Львівської державної консерваторії імені М. Лисенка у класі професора М.Колесси працював головним диригентом симфонічного оркестру в м.Луганську (1975-1981 рр.). Під його керівництвом здійснено постановку трьох оперних спектаклів: „Іоланта” П.Чайковського; „Севільський цирульник” Дж. Россіні; „Травіата” Дж. Верді. У 1978 р. оркестр став дипломантом Всесоюзного огляду – конкурсу.

В 1981 – 1982 рр. працював диригентом вищої категорії Державного академічного симфонічного оркестру України. Згодом (1983-1988 рр.) очолював Державний оркестр Таджикистану, де проводив наполегливу творчу співпрацю зі Спілкою композиторів республіки, здійснював запис музичної спадщини у золотий фонд радіо і телебачення. З поверненням на Буковину у 1988 року працював викладачем у Чернівецькому музичному училищі ім. С.Воробкевича, де організував оркестр українських народних інструментів, а з 1995 р. – на кафедрі музики Чернівецького національного уні-

верситету ім. Ю.Федьковича асистентом, з 2003 року – її доцент [17]. За значні творчі досягнення став лауреатом літературно-мистецької премії ім. С.Воробкевича (1993 р.), а у 1994 році отримав почесне звання заслуженого діяча мистецтв України [3, с.137].

Впродовж довгих років успішно виступав на сцені Чернівецької філармонії відомий скрипковий дует у складі **Чоботов-Шапко**. Павло Чоботов та Людмила Шапко – випускники Горьківської державної консерваторії ім. М.Глінки, нині заслужені артисти України, яскраві музиканти-виконавці, що мають великий досвід сольного, камерного та оркестрового музикування, колишні солісти Чернівецької філармонії. В репертуарі дуету музика Баха, Генделя, Кореллі, Моцарта, Гайдна, Прокоф'єва, Вівальді, Сарасати, Шнітке, Воробкевича, Івасюка та інших композиторів [40].

У січні 1993 р. при Чернівецькій обласній філармонії створено камерний хор. Художнім керівником і головним диригентом його є заслужений працівник культури України **Василь Галичанський** (народився 5 серпня 1932 р., с.Клішківцях Хотинського р-ну Чернівецької обл.). У 1958 р. закінчив Чернівецьке музучилище, а в 1963 р. – Київську консерваторію ім. П.Чайковського по класу хорового диригування. Працював викладачем Хотинської ДМШ, Луцького музучилища, а з 1991 р. – викладачем диригування Чернівецького училища мистецтв ім. С.Воробкевича. Він є автором пісень: „Хотинщина – вільна моя сторона” (на власні слова), „Моя зірниця” (сл. М.Подольна) та інших; обробок народних пісень „Ой, у полі нивка”, „Ой, на горі сніг біленький”, „Ой, є в полі криниченька”. Хормейстером колективу камерного хору є Анатолій Кушнір, концертмейстер – Лілія Холоменюк.

Камерний хор – активний пропагандист творчості українських та зарубіжних композиторів. Він бере активну участь у численних концертах, тематичних програмах, як наприклад, „Духовна музика”, „Народні пісні у творчості видатних композиторів України”, „Твори буковинських композиторів”, „Світська музика”. У програмі колективу твори Д.Бортнянського, М.Березовського, М.Леонтовича, Г.Давидовського, І.Золотоустого та інших. Камерний хор брав участь у творчих звітах

Чернівецької області у національному палаці „Україна” м.Київ 1999, 2001, 2004 рр. [24].

З 2007 р. на професійній основі при Чернівецькій обласній філармонії працює гурт „**Плай**”, створений восени 1994 р. у Чернівцях під керівництвом відомого буковинського музиканта, віртуоза-скрипаля Миколи Гакмана. Окрім творів автентичного фольклору, обробок народної музики, ансамбль виконує авторські твори, написані в народному стилі, такі як: „Буковинські народні мелодії”, „Коломийки”, „Гуцульські мелодії”, „Фантазія на гуцульські теми”; „Концертна сирба” Г.Дініку, „Молдавська хора”, „Прикарпатські гаївки” в обр. В.Попадюка, „Балада” Ч.Порумбеску, „Аве Марія” Ф.Шуберта та інші. До складу ансамблю входять Р.Величук (акордеон), В.Молоч (контрабас), Г.Висоцький (цимбали), Б.Бурджуа (сопілка, най, окарина, тилинка), А.Аміхалакіоє (кларнет). Ансамбль брав участь на фестивалях народної музики у Франції, Німеччині, Люксембурзі, Польщі, Румунії та інших країнах.

Колектив „**Музична просвіта**” створено у 1953 р. при Чернівецькій обласній філармонії з метою музично-просвітницької роботи серед учнівської молоді, трудівників села, робітників та службовців. У репертуарі колективу твори вітчизняної та зарубіжної класики, українські народні пісні, твори композиторів Буковини. У різний час у колективі працювали (працюють): артисти Л.Баркалова, В.Пашенко, О.Яковлева, Л.Губанова, А.Пога, З.Паранюк, Є.Юрків, Л.Григор'єва, Я.Шовковий, М.Николин, С.Дронь, Я.Келерман, Є.Яснгородська, М.Чертков, В.Кузнецова, К.Сінчук, А.Фокін, О.Урсуляк, В.Скицько, Ю.Подольчук, концертмейстер Я.Колотило; заслужені артисти України С.Шкурган, М.Болотний, Ю.Шевчук, І.Дерда, концертмейстер В.Ломанець, М.Фантух; заслужені діячі мистецтв Й.Ельгісер, А.Добрянський; лауреат міжнародних конкурсів, концертмейстер Любомир Богославець. Серед них **Ніна Каплієнко** – заслужена артистка України (1997 р.). Після закінчення у 1973 р. Одеської державної консерваторії протягом 30 років працювала солісткою за кваліфікацією концертно-камерної і оперної співачки. В її репертуарі понад 120 тематичних концертних програм з творів українських, зарубі-

жних класиків, сучасних композиторів та народних пісень. **Василь Пиндик** – знаний співак-бандурист буковинського краю та далеко за його межами. Заслужений артист України (1999 р.), лауреат премії ім. С.Воробкевича (1998 р.). Закінчив Рівненське музичне училище (1972 р.), студію при Державній заслуженій капелі бандуристів УРСР (1968 р.). Працював у Рівненській обласній філармонії вокалістом-бандуристом, а з 1977 р. – художній керівник капели бандуристів Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича. У 1992 р. перейшов до Чернівецької обласної філармонії, де бере участь у роботі камерного хору заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю, „Музичній просвіті”, виступає як соліст-бандурист [40].

Великий вклад у розвиток музично-пісенного мистецтва Буковини внесли **композитори краю**. Творчо освоюючи багатющий народно-пісенний пласт, вони створили низку визначних музичних творів, що стали надбанням усієї української музичної культури. Перші збори композиторів Буковини відбулися в березні 1945 р. у Чернівцях за участю представників Спілки радянських композиторів України у складі композитора-професора Г.Компанійця, композитора М.Полонського, директора Всеукраїнського музичного фонду Ф.Шевича, які ознайомились з творами і творчими планами місцевих композиторів. На організаційно-підсумкових зборах була заслухана довідка голови комісії Г.Компанійця про підсумки діяльності і творчі завдання композиторів Буковини. Для утворення оргбюро обласного об'єднання композиторів Чернівецької області збори обрали уповноваженого диригента-композитора М.Шаєвича [47].

З середини 40-х років розпочав свою діяльність самодіяльний композитор і диригент, фольклорист **Григорій Шевчук** (1910 р., с. Дністрівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл. – 1990 р. м. Чернівці) – учень вихованця Якова Гречанюка, що навчався разом з композитором М.Леонтовичем в Петербурзькій придворній хоровій капелі (1903 – 1904 рр.). З юного віку Григорій уже вмів розписувати партитури для хору, записував пісенний фольклор. Після 1940 р. учителював, а з 1944 р. став організатором і керівником Буковинсько-

го ансамблю пісні і танцю, згодом очолив об'єднання самодіяльних композиторів Буковини. Особливо популярними стали такі його пісні, як: „Гей піду я на Черемош”, „Як почую сопілочку”, „Пісня про Лук'яна Кобилицю”, „Буковинські коломийки”, „Дівоча лірична” на слова Ю.Федьковича, П.Амбросій, М.Кутеня, М.Андрієвич, І.Фостія, А.Добрянського та обробки народних пісень; „Повилася павутина”, „Ой на Кути доріженька”, „Ой під калиною”, „А Марія вареники чине”. Він написав музику до вистав Чернівецького облмуздрамтеатру „Дністрові кручі” (О.Ананьєва, М.Андрієвич). До спектаклю „Леся” композитор написав обрядові пісні: „Нам щасливо живеться”, „Весільна пісня”, „До шлюбу”.

Хорові твори композитора виконують художні професійні та аматорські колективи, такі як Державний заслужений академічний Буковинський ансамбль пісні і танцю, Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г.Верьовки. Окремі його пісні були відзначені преміями на республіканському конкурсі у м.Києві. Велика кількість фольклорних записів композитора зберігається у фондах Інституту етнографії і фольклору ім. М.Рильського [3, 28].

Організатором і керівником оркестру народних інструментів при Буковинському ансамблі пісні і танцю (1954 р.) був **Ілля Міський** (30 серпня 1920 р., с.Шипинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл. – 26 листопада 2005 р., м.Чернівці) – талановитий музикант, скрипаль-віртуоз, володів багатьма музичними інструментами, композитор, аранжувальник народної інструментальної музики, етнограф, заслужений працівник культури України.

У 1953 р. закінчив Чернівецьке музичне училище, а 1954 р. відкриває клас цимбал, у цьому ж закладі та паралельно організовує оркестр при Буковинському ансамблі пісні і танцю, в якому пропрацював більше 25 років. Автор рапсодій, фантазій, концертних п'єс, обробок буковинського музичного фольклору, оригінальних вокально-хорових творів, таких як „На кичері” (сл. І.Кутеня), двох хореографічних сюїт „Буковинське весілля” і „Веселка над Прутом” (лібрето І.Кутеня, 1975 р.), „Аничка” (сл. М.Бакая), „Повій вітре,

повій буйний” (сл. Ю.Федьковича), які увійшли в репертуар Державного Буковинського ансамблю пісні і танцю та багатьох інших творчих, професійних та аматорських колективів.

З 1983 р. багаторічний керівник народного інструментального оркестру „Буковина” при Чернівецькому міському палаці культури текстильників, з яким виступав у багатьох містах України і за кордоном (Румунія, Австрія, Польща, Росія). Зібрав більше 150-ти пісень Буковини. За заслуги у розвитку музичного мистецтва Буковини у 1994 р. удостоєний звання лауреата обласної літературно-мистецької премії ім. С.Воробкевича [3, 38, 41].

Згодом на Буковині розгортає свою діяльність відомий професійний український композитор, диригент, педагог, громадський діяч, заслужений артист України **Богдан Крижанівський**. Народився 24 серпня 1894 р. у Львові. Закінчив Львівський музичний інститут по класу фортепіано та Віденську музичну академію. Організатор і диригент українського драматичного театру ім. І.Франка, театру „Березіль” у Києві та Харківського українського драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка.

З 1946 р. Б.Крижанівський займає посаду художнього керівника і водночас директора Чернівецької філармонії. Ним гуртуються мистецькі колективи філармонії: симфонічний оркестр, хореографічний ансамбль, для яких пише музику, обробки народних пісень, збирає і вивчає фольклор Буковини. Працює над завершенням розпочатої симфонічної поеми „Данило Галицький”. У 1947 р. Б. Крижанівський пише музику до знаменитої „Землі” О.Кобилянської, а згодом музику ще до 32 вистав Чернівецького театру, у якому був завідуючим музичною частиною і водночас диригентом. В 1948 р. Б.Крижанівський стає директором Чернівецького музичного училища. Як член Спілки композиторів України всіляко заохочує талановитих композиторів Буковини до творчої співпраці в утвореному ним об’єднанні (1955 р.). Б.Крижанівський – всебічно талановита, високоосвічена людина (знав 6 мов!), був найвищим на той час музичним авторитетом Буковини. Але тоталітарна репресивна машина руйнувала людські

долі. Композитора звинувачують то в космополітизмі, то в зовсім протилежному – в націоналізмі. Його позбавляють звання заслуженого артиста України і змушують піти з роботи. 20 квітня 1955 р. Б. Крижанівського не стало. Поховано у Чернівцях.

Написані твори композитором охоплюють майже всі жанри симфонічної, камерної, театральної і хорової музики. Ним створена музика до 150 вистав, 5 музичних комедій, дві симфонії, 2 симфонічні поеми, 40 романсів, безліч різних пісень, найвідоміші з яких: „Черемоше, Черемоше”, „Пісня про Олексу Довбуша”, „Коломийки” (слова народні), „Наші ланкові”, „За рікою понад гаєм” (слова П.Амбросій), 20 хорів, багато інструментальних творів. Оперети „Мокадо”, „Король з невидимого острова”, „Із-за гори кам’яної”, сюїта на буковинські теми, 2 концерти для фортепіано з симфонічним оркестром, музику до кінофільмів („Поблизу Диканьки”, „Над Дніпром”, „Чорний барон”, „Земля” та інші). Опера „Богдан Хмельницький” залишилась незавершеною. На жаль, опублікованих творів композитора залишилось надто мало, а те, що написано до війни, загинуло в Харкові, де на той час проживав композитор [3, 39, 55].

Після смерті Б.Крижанівського об’єднанням композиторів Буковини керував український самобутній талановитий композитор, диригент заслужений діяч мистецтв України (1965р.), народний артист України (2000 р.) **Степан Сабадаш** (5.11.1920 р., с.Ванчинець Новоселицького р-ну Чернівецької обл. – 28.08.2006 р., м.Київ). У 1956 р. закінчив диригентсько-хоровий відділ Чернівецького музичного училища, працював керівником хорових і естрадних колективів міста, був концертмейстером Чернівецького муздрамтеатру, очолював ВІА „Марічка” при Палаці культури текстильників у Чернівцях.

Найбільш відомі твори композитора: пісні „Марічка” (сл. М.Ткача), „Очі волошкові” (сл. А.Драгомирецького), „Пісня з полонини” (сл. О.Пономаренка), „Моя Буковина”, „Ромашка” (сл. Л.Кучерявенка), „Вишні”, „Гуцулочка”, „Вечірня пісня” (сл. Л.Забашти), „Дівочі мрії” (сл. А.Добрянського), „Осінь” (сл. Т.Коломієць),

„Пісня про Лук'яна Кобилицю”, „Пісня про трембіту” (сл. І.Кутеня) та інші. Твори С.Сабадаша виходили окремими збірками „Пісні та хори” (1963 р.), „Пісня з полонини” (1970 р.), „В смерековому гаю” (1972 р.), друкувалися у різноманітних часописах, альманахах. Він автор багатьох обробок українських народних пісень, які разом з оригінальними творами увійшли до його збірки під назвою „Пісні та хори” та інші. Пісні С.Сабадаша виконували професійні колективи: Державний заслужений академічний Буковинський ансамбль пісні і танцю, Гуцульський ансамбль пісні і танцю України, Державна заслужена капела бандуристів України, народні артисти України Д. Гнатюк, В.Зінкевич, Н.Яремчук, заслужені артисти України Я.Солтис, І.Дерда, В.Пиндик та інші. У 1967-2006 рр. С.Сабадаш проживав і творив у м. Києві [3, 28, 39].

З 1967 р. на посту голови об'єднання композиторів Буковини служить музично-пісенному мистецтву України **Андрій Кушніренко**. За влучним висловом буковинської поетеси, журналістки Віри Китайгородської, „А.Кушніренко – голограма національної культури нашого краю, верхня точка гори, яка має в основі неперебутній скарб – творчість, вигранену віками. А.Кушніренко – філософ української культури. Він рівно йшов і йде шляхом митця-патріота, з якого могли списувати модель особи національної, скажімо для підручників чи монографій, наукових розвідок чи есеїв, Кушніренко – величина стала – він ціла епоха буковинської народної пісні” [26].

А.М.Кушніренко – визначний український хоровий диригент сучасності, композитор, фольклорист, педагог, громадський діяч, народний артист України, лауреат Національної премії ім. Тараса Шевченка та літературно-мистецької премії ім. С.Воробкевича, професор, член-кореспондент Академії мистецтв України, член Національної спілки композиторів України, художній керівник і головний диригент Державного академічного заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю України. Почесний громадянин міста Чернівці.

Своєю творчою діяльністю А.М.Кушніренко збагатив скарбницю української культури самобутніми обробками народних пісень та оригіналь-

ними різножанровими музичними творами. Він невтомний пропагандист сучасної української вокально-хорової, інструментальної музики, класичної спадщини і народної творчості.

А.М.Кушніренко народився 17 жовтня 1933 року в с.Великі Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл. Освіту здобував на Тернопільщині у Великозагайцівській семирічній школі, Кременецькій загальноосвітній середній школі №3, на 6-місячних курсах диригентів хору, що діяли при Львівському культурно-освітньому училищі (в 1954 р.). В 1962 р. він закінчив з відзнакою Львівську державну консерваторію ім. М.В.Лисенка (диригентсько-хоровий факультет), де пройшов своєрідну диригентську школу видатного диригента і композитора проф. М.Ф.Колесси, навчаючись у його учня – доцента, кандидата мистецтвознавчих наук М.М.Антківа. Теоретичні дисципліни вивчав у професорів С.П.Людкевича, А.Й.Кос-Анатольського, А.В.Солтиса, Р.А.Сімовича, О.С.Теплицького і відомого фольклориста-музикознавця В.Л.Гошовського.

У своїй композиторській творчості А.Кушніренко наслідує і розвиває кращі традиції хорового мистецтва С.Людкевича, М.Леонтовича, М.Вериківського і П.Козицького. У творчому доробку А.Кушніренка – одноактна народна опера „Буковинська весна” (на лібрето А.Добрянського), кантата „Молюсь за тебе Україно” на власні слова для мішаного хору, соліста-баритона і симфонічного оркестру; „Дума про Сагайдачного”, „Мир народам” – на власні слова; музика до героїко-романтичної драми за п'єсою С.Снігура „Полум'я”, а також, ряд пісень для хору і солістів, серед яких: „Любіть Україну” на вірші В.Сосюри, „Україно, любов моя” і прославлений кант „У вінок Федьковичу” на вірші М.Ткача, „Ранок Верховини” – сл. В.Колодія, „У космосі Україна” – сл. Т.Севернюк (присвячена космонавту Л.Каденюку), „Зореслава” і „Я щаслива зроду” – сл. І.Кутеня, „Запалали очі зорями”, сл. М.Бакая, і солоспіви „Хотіла б я піснею стати” – сл. Л.Українки, „Очі – то вікна душі” – сл. В.Симоненка; вокально-хореографічні композиції: „Щедрий вечір, добрий вечір”, „Весна красна”, „Обжинки”; інструментальні твори: „Балада” для двох скрипок і фортепіано, „Ек-

спромт” для фортепіано, „Буковинська сюїта” для симфонічного оркестру та інші.

Ним записано понад 1000 українських народних пісень та інструментальних мелодій, більше 100 з них оброблено для хору і оркестру, наприклад: „Чом, чом, земле, моя”, „Ой, у лузі червона калина”, „Заповіт”, „Садок вишневий коло хати” на сл. Т.Г.Шевченка, „Подольночка”, „На камені стою”, „Глибока кирниця”; написана музика до танців: „Буковинський аркан”, „Метелиця”, хорівод „Червона калина” та інших, що увійшли до репертуару Державного заслуженого академічного Буковинського ансамблю пісні і танцю України та інших художніх колективів, таких як Державна академічна капела „Думка”, чоловіча хорова капела ім. Л.Ревуцького, Закарпатський народний хор „Трембіта” [3, 18, 38].

Всю свою творчу діяльність як композитор, фольклорист, диригент педагог і громадський діяч А.Кушніренко спрямовує на національне відродження, розвиток української музичної культури і освіти.

З 2002 р. членом Національної спілки композиторів України обраний **Йосип Ельгісер**. Піаніст-віртуоз, педагог-методист Чернівецького училища мистецтв імені С.Воробкевича, дипломант 1-го Українського конкурсу піаністів ім. М.Лисенка, лауреат обласної літературно-мистецької премії ім. С.Воробкевича, володар Золотої медалі ЮНЕСКО, звання „Золоте ім'я світової культури”, заслужений діяч мистецтв України. Народився 29 грудня 1929 р. у с.Нова Жучка під Чернівцями. Навчався у Чернівецькому музичному училищі (1950-1952 рр.), з 1948 по 1955 р. – у Чернівецькому медінституті, з 1960 по 1965 р. – у Київській державній консерваторії ім. П.І.Чайковського за спеціальністю піаніст-виконавець, педагог, концертмейстер.

Випустив 90 піаністів, троє з яких стали лауреатами міжнародних конкурсів. Виступав як концертмейстер з відомими митцями, такими як М.Ростропович, Д.Гнатюк, Б.Руденко, А.Солов'яненко, О.Криса, І.Ойстрах, А.Райкін та ін. В 1997-1999 рр. підготував і провів 20 історичних фортепіанних концертів, зігравши напам'ять 443 твори. Саме за цю серію концертів композитор

удостоєний високої нагороди „Золоте ім'я світової культури”.

Автор інструментальних творів, зокрема для фортепіано: „Буковинські наспіви”, „Буковинська сюїта”, „Коломийковий вінок”, дві сонати, твори для духових інструментів: два концертино для труби, концерт для валторни, два тріо для кларнета, фагота і фортепіано; п'єси для домри, цимбал, „Буковинська фантазія” для оркестру народних інструментів; пісні: „Черемош”, „Не змовкне пісня Кобзаря”, „Маки червоні”, „Чернівчан очка” та інші на слова М.Ткача, І.Кутеня, Т.Севернюк, В.Васкана; хори: „Досвітні вогні” (сл. Л.Українки), „Пісня про Україну” на власні слова та низки музичних збірників під назвою „Я-буковинець” [3, 58, 64].

Відомим істориком-музикознавцем на Буковині, членом національної Спілки композиторів України (2002 р.), членом національної Спілки журналістів України (2001р.) є **Руслана Гнедаш**. Народилася 25 січня 1937 р. в м.Києві. Закінчила Київську державну консерваторію імені П.І.Чайковського. За фахом музикознавець-історик. З 1964 р. працювала музичним редактором у Державному комітеті Ради Міністрів УРСР з радіомовлення і телебачення. У 1967-1972 рр. – викладач теоретичних дисциплін у Житомирському музичному училищі імені В. Косенка, а згодом – у Чернівецькому педагогічному училищі.

Весь час плідно співпрацює із засобами масової інформації: радіо, телебачення, періодичною пресою: журналом „Музика”, газетами: „Культура і життя”, „Молодь України”, „Вечірній Київ”, „Українська музична газета”, „Буковина”, „Молодий буковинець”, „Доба”, „Буковинське віче” та іншими. Її музично-критичні статті (близько 300) присвячені важливим питанням розвитку української музичної культури, творчості видатних композиторів, виконавців, світової та вітчизняної музичної класики, відомим художнім колективам, мистецьким подіям, ювілеям, фестивалям, конкурсам тощо. Автор наукових праць: „М.Лисенко і український народно-демократичний театр”, „Героїчно-музична драма у творчості М.Лисенка”, „Жанр героїчної балади у вокальній творчості В.Косенка”.

Помітне місце у становленні і розвитку музичного мистецтва та освіти на Буковині займає відомий композитор, музикант, педагог **Георгій (Юрій) Гіна** (народився 16 квітня 1932 р. в с. Ленківцях під Чернівцями).

Початкову музичну освіту отримав у батька – скрипаля-аматора. Навчався в Чернівецькій консерваторії (1942 – 1944 рр.), Чернівецькому музичному училищі та Київській державній консерваторії ім. П. І. Чайковського, яку закінчив у 1956 р. Працював викладачем скрипки у Чернівецькому музичному училищі та місцевій ДМШ №1. З 1958 по 2004 р. беззмінний директор цієї школи.

Написав близько 100 музичних творів, серед яких: оригінальні твори „Експромт”, „Прогулянка”, „Скерцо”, „Гумореска”, „Хоровод”, „Святкові танці”, рапсодія „Рідне наше, найдорожче”, „Гора”, „Садагурська полька”, „Мандрівний музикант”, присвячений В. Івасюку, „Утрата”, присвячений світлій пам’яті дружини Поліни Мойсеївни (2008 р.); переклади для ансамблю скрипалів „Арія”, „Експромт” Шуберта, „Мазурка” Бакланова, „Старовинний романс” Свиридова, української народної пісні „Ой, ти дівчино з горіха зерня” К. Анатольського, „Заграй ми цигане старий” С. Воробкевича, „Балада” Ч. Порумбеску; пісні для хору: „Краю мій”, „Уже пора” на слова С. Воробкевича, „Щаслива юність” на слова Н. Гурвіца, „Вітер надії” на слова Т. Севернюк, романс „Не нарікаю” на слова В. Михайлівського.

Роботу у камерному оркестрі Чернівецької обласної філармонії він поєднує з педагогічною. З 1992 р. працює на кафедрі музики ЧНУ доцентом (1995 р.), професором (2002 р.) по класу струнно-смичкових інструментів.

Автор збірника оригінальних п’єс з репертуару ансамблів скрипалів (2000 р.). За вагомий внесок у розвиток української музичної культури Ю. Гіні присвоєно почесне звання заслужений артист України (1980 р.), народний артист України (2002 р.), лауреата обласної літературно-мистецької премії ім. С. Воробкевича. У 2000 р. його ім’я занесено на почесну „Алею зірок” міста Чернівці [3, 28].

Майже 80 естрадних та інших музичних творів написав талановитий композитор, диригент, му-

зикант, педагог, заслужений діяч мистецтв України **Леонід Затуловський** (1935 р., у м. Біла Церква). З 1944 р. проживає в Чернівцях. Працює викладачем по класу духових інструментів, диригентом духового оркестру Чернівецької ДМШ №1. Засновник першого на Буковині самодіяльного естрадного ансамблю „Юність” (з 1967 р. ансамбль „Орбіта” при Чернівецькому обласному Будинку вчителя), засновник ансамблю „Черемош” при Чернівецькій обласній філармонії.

Написав симфонічну поему „Буковина”, „Буковинські рапсодії” №№1-3 для симфонічного оркестру, кантату „Пам’ять”, низку п’єс для симфонічного, камерного, духового, народного і естрадно-симфонічного оркестрів, цикл прелюдій „Дитячий альбом”, концертні програми для народного артиста України Я. Табачника, здійснив аранжування численних фольклорних та естрадних творів, частина з яких видрукувані в збірках та записані на платівках. Серед найбільш популярних: „Забудь печаль” – у виконанні В. Зінкевича, „Чарівне танго” – у виконанні Л. Сандулеси та інших. Його твори виконувались в концертних залах світу, видані в друкованих збірках, записані на платівках. Справжньою перлиною є його сюїта „Блукаючі зірки”, яка виконувалась у філармонії Нью-Йорка камерним оркестром „Найяни” під керівництвом Ю. Вельдмана, музика до чотирьох спектаклів, у тому числі до трьох спектаклів заслуженої артистки України Сіді Таль. Нині Л. Б. Затуловський продовжує педагогічну діяльність у Чернівецькій ДМШ №1 та впродовж останніх років керує студією естрадного мистецтва [3, 28].

Одним з основоположників сучасної української естрадної пісні став визначний у музичному світі український композитор, скрипаль, співак-виконавець **Володимир Івасюк** (1949-1979 рр., уродженець м. Кіцмань, син відомого письменника Михайла Івасюка). Здібності до музики проявив у ранньому віці, а композиторський хист – з 14 років, здобувши перемогу на обласному конкурсі на кращу пісню, написавши твір „Відлітали журавлі” на слова В. Миколайчука. З 1964 р. з’явилися його пісні „Колискова”, „Ласкаво просимо”, „Колискова для Оксаночки”, „Моя пісня”. Хорові

пісні „Батьківщино моя”, „Капелюх” написані для хору заводу „Легмаш”, де він працював керівником хору. Далі композитор пише пісні „А на нашій вулиці розцвіли каштани”, „Там за горою, там за крем'яною”, „Мандрівний музика”, „Фантазія травневих ночей”, романс на слова В.Вознюка „Відлуння твоїх кроків”.

У ВІА „Карпати”, що діяв при Чернівецькому палаці текстильників об'єднання „Восход”, з яким на той час співпрацював В. Івасюк, народжується його пісня „Я піду в далекі гори”, що, прозвучавши у телепрограмі „Камертон веселого настрою” у виконанні Лідії Відаш, зразу ж полюбилась слухачеві. 13 вересня 1970 р. ВІА „Карпати” бере участь у телепрограмі „Камертон веселого настрою”, де звучить пісня „Червона рута” у виконанні автора В.Івасюка та співачки О.Кузнецової. Керівник ансамблю В.Громцев, окрилений успіхом, пропонує залишити пісню у колективі, але вона стає перлиною усього українського молодіжного бомонду. Успіх пісні підсилив виступ вокальної групи ансамблю „Смерічка” у складі Н.Яремчука, В.Зінкевича та самого автора В.Івасюка 31.12.1971 р. по Центральному телебаченню Радянського Союзу в супроводі естрадно-симфонічного оркестру під керуванням Ю.Селантьєва. Створюється телефільм „Червона рута” (1971 р., режисер Р.Олексів).

До його пісень нового періоду належать „Балада про мальви”, „Балада про Віктора Хара”, що наповнені високим громадянським пафосом. „Пісня про тебе” на вірші Р.Братуня – одна з найдосконаліших пісень композитора, що увійшла до платівки-гіганта у виконанні С.Ротару, і збірки, до якої увійшли дев'ять пісень композитора. Згодом були написані: „Кораблі, кораблі”, „Пісня буде поміж нас”, „Світ без тебе”, „Балада про дві скрипки”. З 1973 по 1979 рр. В.Івасюк навчався у Львівській консерваторії по класу композиції у професорів А.Кос-Анатольського і Л.Мазепи. У цей період він пише чимало пісень. Шедевром пісенної творчості композитора вважається „Літо пізніх жоржин”, яка і сьогодні залишається перлиною сучасної пісні. У 1974, 1977 рр. на Міжнародному фестивалі у Сопоті звучать пісні В.Івасюка „Водограй” та „У долі своя весна”. На Все-

союзному конкурсі студентів-композиторів музичних ВНЗ у 1978 р. В.Івасюк отримує диплом II ступеня за твір „Балада про Віктора Хара” (слова Б.Стельмаха). Фірма „Мелодія” випускає його підсумкову платівку-гігант. Видавництво „Музична Україна” друкує першу збірку пісень В.Івасюка.

Здобувши в консерваторії необхідні знання, митець звертається до інших жанрів. Пише інструментальну музику, створює низку п'єс великих і малих форм, як наприклад, „Сюїта-варіації на тему українських пісень”, „Поліфонічна сюїта”, „Мелодія”. Створює кілька десятків пісень, романсів, балад: „Юнацька балада”, „Братерське коло”, „Зірки на снігу, над морем”, „Долина”, „Кленовий вогонь”, „Зимова казка”, „День з тобою”, „В тебе тільки раннє літо”, „Незване моє кохання” на слова Р.Братуня, С.Пушика, Д.Павличка, О.Гончара, Д.Луценка, М.Петренка, А.Дементьєва, О.Соловійова, Р.Кудлика, Ю.Рибчинського, М.Ткача, М.Івасюка, В.Бабуха, В.Марсюка, В.Вознюка, Б.Гури та інших, а також на власні слова. Він зібрав і обробив десятки народних мелодій „Ой, упала Гонта”, „Злетів голуб, злетів”, „Чом дуб не зелений” та багато інших, що поповнили українську музично-пісенну скарбницю [1, с.385].

Під час роботи у журі на I Всеукраїнському конкурсі естради в м.Хмельницькому (1979 р.), композитор знайомить музикантів з партитурою квінтету для духових інструментів, яку мав намір завершити до літньої сесії. Але, не судилося. Невідомі телефонним дзвінком викликають Володимира до консерваторії. Там його бачили востаннє..., це було 24 квітня 1979 р. І тільки 22 травня його похоронили на Личаківському цвинтарі у Львові.

За свої 30 літ, які відвела йому доля, він написав більше 100 яскравих пісень, які полюбалися мільйонам шанувальників його таланту в Україні і поза її межами – від Японії до Канади. Життя його було надто коротким, але чесним, творчим, змістовним і осяяним любов'ю до свого краю та мрією про утвердження краси й добра.

У березні 1994 р. В. Івасюку присуджено посмертно Національну премію ім. Тараса Шевчен-

ка. До 50-річчя від дня народження видатного митця у Кіцмані йому встановлено пам'ятник, а у Чернівцях у будинку по вулиці Маяковського, 40, кв. 1, де мешкали його батьки, організовано меморіальний музей [3, 28].

Помітне місце в українській естрадній музиці зайняв буковинський композитор, з 1997 р. – народний артист України **Левко Дутківський** (1943 р. н., смт. Кути Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Мукачівське музпедучилище та Київський державний інститут культури ім. О. Корнійчука. В 1966 р. у м. Вижниця на Буковині створив один із перших в колишньому СРСР ВІА „Смерічка”, який здобув лауреатські перемоги на телеконкурсах „Пісня-71”, „Пісня-72”, „Алло, ми шукаємо таланти” (1972 р.) в Москві. У 1973 р. Л.Дутківського зі „Смерічкою” запрошують до Чернівецької філармонії для праці на професійній основі. Завдяки Л.Дутківському та керованому ним ансамблю „Смерічка” почався професійний злет і популярність співаків Н.Яремчука, В.Зінкевича, С.Ротару, І.Бобула, В.Морозова, П.Дворського та інших.

Композитором написано понад 100 естрадних пісень, що увійшли до репертуару популярних співаків і колективів. Нев'янучі мелодії численних його пісень полюбилися мільйонам слухачів України. Найвідоміші з них: „Сніжинки падають”, „Бажання”, „Горянка”, „Краю мій”, „День до сонця”, „Будьмо”, „Ілюзія”, „О, Боже мій”, „Розквітай Буковино”, „Жива вода”, „Черешневий гай”, „Зоряна ніч”, „Єдина”, „Незрівнянний світ краси”, „Якщо мине любов”, „Якщо любиш – кохай”, „У Карпатах ходить осінь”, „Матіола”, „Яворова сопілка”, рок-композиція „Черемоше сивий”, рок-кантата „Діва Марія” на слова А.Фартушняка, М.Леонтьока, Б.Стельмаха, В.Вратарьова, М.Ткача, Г.Душак, І.Кутеня, М.Негоди та інших.

Пісні Л.Дутківського записані на 14 платівках Московською фірмою „Мелодія”, Канадською фірмою „Євшан”. Дутківський – лауреат фестивалю „Пісенний вернісаж” (1988-1998 рр.). Його пісні звучать у телефільмах „Червона рута” (1971 р.), „Співає „Смерічка” (1975 р.). Одержимий творчою працею, Л.Дутківський зробив безцінний внесок

у становлення і розвиток українського естрадного мистецтва [1, 3, 28].

Яскравим продовжувачем кращих традицій українського естрадного мистецтва Буковини є талановитий самобутній композитор і виконавець авторських пісень **Павло Дворський** (1953 р. н., с.Ленківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.). Закінчив Чернівецьке музичне училище. Навчався на хормейстерському факультеті Львівської державної консерваторії ім. М.Лисенка. Обдарований композитор і чудовий виконавець, народний артист України. Він – автор таких відомих пісень, як „Весільний розмай”, „Плотогони”, „Смерекова хата”, „Батьківська криниця”, „Стожари”, „Місячна дорога”, „Мама Марія”, „Чарівна горянка”, „Рідна мова”, „Товариство моє”, „На відстані сльози”, „Мамині долоні”, „Дзвони Софії”, „Балада про Крути”, „Будуймо Храм”, „Горнись до тебе, Україно” на слова М.Ткача, В.Крищенко, М.Бакая, Т.Севернюк, М.Луківа, Г.Калюжної, Р.Братуня, які стали популярними серед народу і звучать по радіо, телебаченні, у концертних залах країн Європи, Америки, Австралії, де він гастролює як автор-виконавець, а у листопаді 1997 р. його збірка пісень побувала навіть у космосі разом з першим українським космонавтом Л.Каденюком.

П.Дворський – справжній лицар української естрадної пісні, він відзначається не тільки композиторським обдаруванням, але й вокально-артистичною майстерністю. Щира любов до України знайшла своє відображення в його пісенній творчості. За значний особистий внесок у розвиток української музичної культури П.Дворському в 1990 р. присвоєно звання заслужений артист України, а у 1994 р. – народний артист України. Митець є почесним громадянином Чернівців (1997 р.). З 2005 р. співак проживає в Києві [1, 3, 28].

Автором однієї з найвідоміших пісень-шлягерів про „чарівний край Черемоша й Прута”, що має назву „Край, мій рідний край” (на власні слова), є відомий в Україні композитор-пісняр та виконавець **Микола Мозговий**. Випускник Чернівецького музичного училища та Київської державної консерваторії ім. П.Чайковського, народний артист України, зав. кафедрою вокалу Інституту мис-

тецтва Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, директор і художній керівник Національного палацу „Україна”. Заснував український мистецький фонд В. Івасюка, в якому є президентом, та Міжнародний конкурс молодих виконавців української естрадної пісні ім. В. Івасюка.

Народився 1 вересня 1947 р. в с. Сарнів Волочеського району Хмельницької обл. Працював у Івано-Франківській та Хмельницькій філармоніях, гастрольно-концертному об'єднанні „Укрконцерту”. Автор слів і музики відомих пісень: „Спомин”, „Горянка”, „Вперше”, „Ой, ви карі очі”, „Материнська любов”, „Ой Прут-ріка”, „Новоселиця”, „Ти пригадай”, які увійшли в репертуар багатьох сучасних виконавців [3, 28].

Тривалий час з 1960 по 1987 р. на посаді завідувача музичною частиною, диригентом та хормейстером Чернівецького музично-драматичного театру імені О. Кобилянської, для якого написав музику до 20 вистав, та оркестрував музику більш, ніж до 70-ти спектаклів, зокрема, „Наймичка” І. Тобілевича, „Безталанна” І. Карпенка-Карого, „Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці” М. Старицького, „Марічка” М. Андрієвич, „Запечатаний двірник” Ю. Федьковича, працював відомий на Буковині композитор і музикант **Василь Горденський**. Народився 1932 р. в с. Рогізна під Чернівцями. Навчався в Чернівецькій музичній школі №1, Чернівецькому музичному училищі по класу акордеона, фагота та хорового диригування. У 1958 р. закінчив Московський інститут військових диригентів.

З 1966 по 1971 р. навчався в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. Р. Рильського. Творчо-виконавську діяльність поєднує з педагогічною роботою у Чернівецькому музичному училищі як викладач духового, хормейстерського та теоретичного відділень. За вагомий внесок у розвиток музичної культури Буковинського краю у 1993 р. йому присвоєно звання заслужений працівник культури України, а у 1997 р. йому присуджено літературно-мистецьку премію ім. С. Воробкевича [3, 28].

Петро Окрушко – педагог-музикант, композитор відомий своїми вокально-хоровими творами: „Дума про Буковину” на слова І. Кутеня, „Кар-

патські зорі”, „Оскресни, Бояне”, „Краю мій”, „Ой, устану я коло хати” „Григориха”, „Ми, 23 школа”, здійснив обробки українських народних пісень. Народився 15 вересня 1924 р. у с. Левков на Житомирщині. Закінчив Одеську державну консерваторію ім. А. Нежданової по класу хорового диригування у відомого професора К. Пігрова. Працював викладачем диригування, сольфеджіо, гармонії у Чернівецькому музичному училищі, Чернівецькому культурно-освітньому та педагогічному училищі. У 1959-1960 рр. – художній керівник Державного Буковинського ансамблю пісні і танцю. Помер 29 квітня 1985 р. Похований у Чернівцях [28, с.45].

У творчому доробку **Олександра Чмута** – твори для симфонічного оркестру (Скерцо до опери „Нескорені”); фортепіанні твори: сонати, прелюдії, етюд-поема, мазурка-експромт тощо; камерні твори („Романс” для скрипки з фортепіано), квартет, «Анданте» для квартету, „Музичний момент” для тромбона з фортепіано); хорові твори, обробки народних пісень для хору; романси для голосу з фортепіано.

Народився він 22.07.1927р. у с. Дніпровка Каменського р-ну Запорізької обл. в сім'ї селян. Закінчив музичну школу по класу фортепіано. З 1946 р. по 1949 р. навчався у Харківському музичному училищі на композиторському відділі (клас О. Жука). У 1949 р. його рекомендовано на навчання до Київської державної консерваторії у клас композиції Л. Ревуцького. По закінченні у 1954 р. був направлений на роботу у Чернівецьке музичне училище викладачем музично-теоретичних дисциплін, де працював до 1998 р. Серед його випускників та учнів багато відомих композиторів, як зокрема: С. Сабадаш, Л. Затуловський, Г. Горлицький, С. Бедусенко, В. Львовський, П. Дворський, В. Павенський, В. Івасюк, О. Чмут та інші.

В творчому доробку талановитої композиторки **Олени Чмут** переважають твори для камерного та симфонічного оркестру, п'єси для різних інструментів з фортепіано, для фортепіано, вокально-хорові твори. Найвідоміші з них: „Весняне” на слова І. Негрича, хори на вірші О. Блока, Д. Самолова; обробки українських народних пісень: „Коло мої хати”, „Ой на горі два дубочки”, „Чом ти не

прийшов”, „Іхав козак містом”, „Ой ти місяцю”, обробка китайської народної пісні „Квітка жасмину”, попури на теми спірічуелс, романси та хорові твори на вірші Миколи Бучка, обробка буковинської народної пісні „Куди ти ідеш” для голосу з фортепіано тощо.

Народилася вона 26.08.1959 р. у Чернівцях в сім’ї музикантів. По закінченні ДМШ №1 у 1974 р. навчалася на теоретичному відділі музичного училища та на історико-теоретичному факультеті Київської державної консерваторії. По закінченні у 1984 р. направлена на роботу викладачем-теоретиком у Чернівецьке музичне училище, де і працює нині. Водночас, у 1997–2000 рр., навчалася на композиторському факультеті Національної музичної академії імені П.І.Чайковського у класі відомого композитора Л.Колодуба.

Автором відомої пісні „Черемшина” (1965 р.) на слова М.Юрійчука, яка у виконанні народного артиста України Д.Гнатюка облетіла весь світ, увійшла в репертуар не тільки Буковинського ансамблю пісні і танцю, але навіть Японського вокального квартету „Ройсі Найт” та ансамблю „Запорожці” з французького міста Шалей-сюр-Люсн, і, за словами народної артистки України С.Ротару, стала „справжньою перлиною пісенного мистецтва”, був самотній композитор **Василь Михайлюк**. Популярними серед народу стали і такі пісні композитора, як: „Подаруй мені Карпати”, „Смерічка”, „Кладочка”, „Перше кохання”, „Журавлі”, „Верби”, „М’ята-рута” та інші на слова Ю.Федьковича, С.Слюсарчука, В.Морданя, М.Юрійчука. Кращі пісні композитора увійшли до збірки автора „Пісенний килим” (2001 р.) з передмовою С.Ротару і післямовою Т.Севернюк [3, 28, 49].

У творчому доробку самотнього композитора **Миколи Новицького** – маршова музика для духових оркестрів, відомі пісні „Намалой мені маму” (сл. В.Місевича), „Заспівай мені тату”, (сл. П.Палія), „Квіти вчителів”, „Маки” (сл. І.Смирнової), „Дорога до села” (сл. В.Вихруща), „Розквітає Україна” (сл. І.Семенюка). Автор циклу пісень „Братерство”, чотирьох збірок з власними піснями на слова П.Палія, М.Куєка та інших. Заслуже-

ний працівник культури України, композитор, громадський діяч. Закінчив Чернівецьке музичне училище, Харківський інститут культури. Відзначений почесною грамотою Міністерства культури України, знаком „Відмінник культурного шефства на селі”. Лауреат премії ім. С. Воробкевича. [3, 28, 46].

Автором понад 70 пісень, зокрема: „Красуня смерічка” на слова М.Андрієвич, „Вечірня пісня” на слова М.Брозинського, „Ровесники”, „Мій рідний край” на слова В.Гандзія, „Дівчино моя”, „Вечір на Дністрі” на слова Д.Павличка, „Веснянка” на слова М.Ткача, є самотній композитор-пісняр, активний пропагандист української народної, класичної, духовної та сучасної вокально-хорової та інструментальної музики **Михайло Мафтуляк**. Закінчив Чернівецьке музичне училище та музично-педагогічний факультет Івано-Франківського педінституту ім. В. Стефаніка.

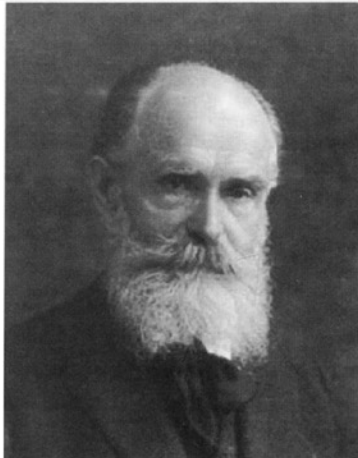
Автор збірок „Допоки музика звучить”, „Любіть Україну” (2004 р.) [3, 28, 37].

Полюбилися слухачам твори місцевого композитора, заслуженого працівника культури України **Василя Фокшука**: „Люблю я ті гори”, „Карпати”, „Незабутка”, „Жайворонок”, „Материнська хата”, „Вставай, Україно”, „Гетьте, думи”, „Балада про козацьку славу” (на слова П.Палія, Д.Павличка, Л.Українки) та інші; відомі обробки „Ой кучері, кучерики”, „Ой, на горі нивка”, „Ой, не спиться”, „Ой візьму я сардачок на плечі”. Закінчив Чернівецьке музичне училище (1962 р.), а у 1975 р. – диригентський факультет Київського інституту культури. Автор більше 100 оригінальних творів, частина яких уміщена в збірках „Радоспів”, „Над Дністром голубим” [28, 51, 62].

Секретарем Чернівецького об’єднання композиторів Буковини є **Андрій Плішка**. Він автор вокально-хорових творів „Подивися аж світає”, „Учітеся, брати мої” на слова Т.Шевченка, „Прощання зі школою”, „Буковиночка”, „Чернівці”, „Горянка”, „Наша мова”, „Українське слово”, „Червоні черешні”, „Не збивай, зозуле, цвіту”, „Рідні гори”, „Пісенна криниця”, „Пісня про Буковину”; обрядові пісні: „Вітальна”, „Одруження”, „Величальна” та інші. Ним видано „Хорові твори” (хре-

Сидір Воробкевич

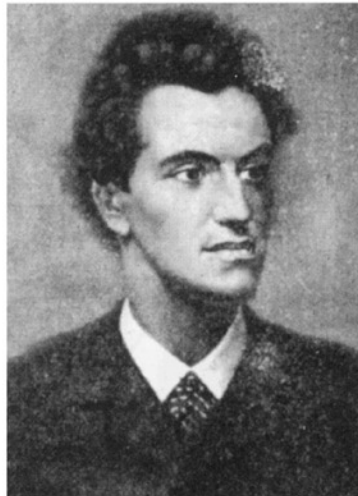
Євсевій Мандичевський

Кароль Мікулі

Адальберт Гржималі

Чіпріан Порумбеску

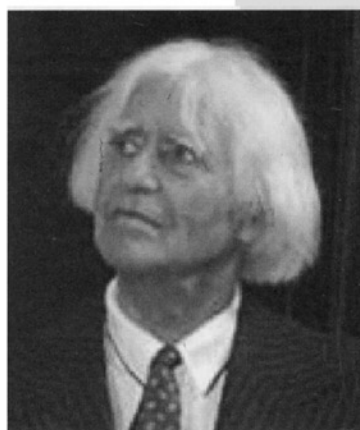
Орест Руснак

Денис Руснак

Богдан Крижанівський

Степан Сабадаш

Дмитро Гнатюк

Володимир Івасюк

Назарій Яремчук

Софія Ротару

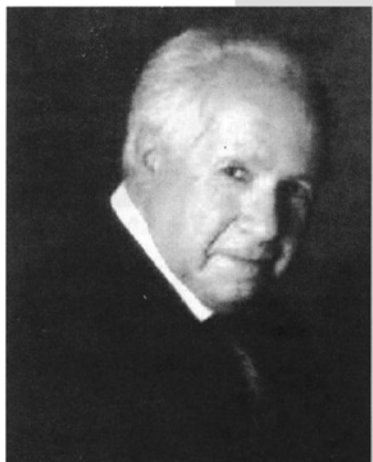
Левко Дутківський

Андрій Кушніренко

Леонід Затуловський

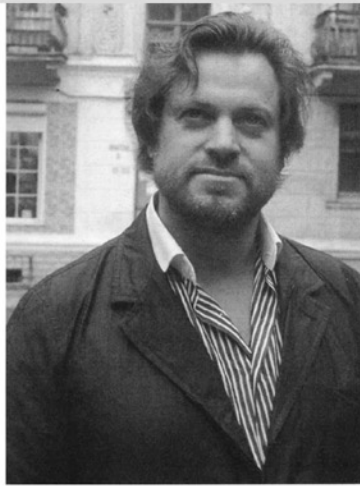

Йосип Ельгісер

Андрій Шкурган

Василь Герелло

Петро Ончул

Дует "Писанка"

Іван Дерда

Іво Бобул

Павло Дворський

Ані Лорак

Ян Табачник

Заслужений академічний
Буковинський ансамбль
пісні і танцю (художній керівник
Андрій Кушніренко)

Камерний оркестр (художній
керівник Юрій Гіна)

Камерний хор і симфонічний оркестр
(художні керівники Василь Галичанський та Йосип Созанський)

стоматії), „Похоронні піснеспіви”, „Власні вокально-хорові твори”, „Літургію Івана Золотоустого”.

Народився він 14 листопада 1944 р. в с.Росохач Чортківського р-ну Тернопільської обл. Закінчив Чернівецьке музучилище (1971 р.) та Львівську консерваторію ім. М.Лисенка (1978 р.). Працював викладачем Чернівецької ДМШ №3, вчителем музики Чернівецької СШ №23, керував міським методичним об'єднанням учителів музики і співів. Відмінник освіти України, заслужений вчитель України. Був керівником народної чоловічої хорової капели професорсько-викладацького складу Чернівецького університету – переможця телетурніру „Сонячні кларнети” (1979 р.), нині – доцент кафедри музики, диригент-хормейстер хору „Резонанс” ЧНУ ім. Ю.Федьковича, член Національної Всеукраїнської музичної спілки, лауреат літературно-мистецької премії ім. С.Воробкевича (2004 р.) [28, 61].

Вихідцями з Чернівців є відомі самодіяльні композитори, які працюють на даний час у районних центрах області. **Борис Бібіков** – автор пісень „Журавка”, „Верби над Прутом”, „Збрата на родина”, „Шумлять жита”, „Вечір волошковий” на слова Б.Гури, В.Григорака, „Веселики” на слова В.Китайгородської. Написав окремі циклічні твори „Сімнадцята весна”, „Думаю про мир”, „Мрії”, „Етюди-картинки” та інші, більше 50-ти п'єс для фортепіано, серед яких твори великої форми, сонати, увертюри, вокально-танцювальні композиції, авторська пісня. Народився він в 1945 р. у сім'ї музикантів. Батько І. О. Бібіков працював концертмейстером, солістом в обласній філармонії, викладачем по класу баяна на музичному відділі Чернівецького педучилища. Мати Бібікова З.В. – вчитель музики і співів у загальноосвітніх школах Чернівців [28, с.6-7].

В творчому доробку **Сергія Куксанова** більше 50 різножанрових творів для баяна, фортепіано, скрипки, ансамблів, оркестрів, вокальна музика для театру, хору, духовна музика, переклади вокальних та інструментальних творів, серед яких цикл п'єс для дітей “Зоопарк”, скерцо в старовинному стилі, прелюдії, фуги, ноктюрни, експромти, варіації, марші для духових оркестрів, пісні: „Фестивальна”, „Батьківська хата”, „Така любов”,

„Спогад”, „Коню мій козацький”, „Україні”, духовна музика – „Літургія”, „Отче наш”, „Христос Воскрес”, „Вічна пам'ять”, „Многая літа” та інші.

Народився він у 1946 р. в Чернівцях. Закінчив місцеву ДМШ №1 по класу баяна, Чернівецьке музичне училище, Рівненський інститут культури [28, с.28-29].

Яскравим музикантом, талановитим композитором був **Яків Келерман** (17.07.1935 р., м.Липкан (Молдова) – 16.06.1989 р., м. Чернівці). Писав вокально-хореографічну музику для заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю, музику для естрадних спектаклів заслуженої артистки України Сіді Таль, музику для баяна й інших музичних інструментів, серед яких: концерт для баяна з фортепіано “Ровесник”, сонатини, три сюїти, 8 фантазій на народні теми, багато п'єс, етюдів, парфраз на буковинські теми для цимбал з оркестром, концертно для труби. Найвідоміші пісні „Голос Бухенвальда”, „Я за тебе не піду”, „Чернівецький вальс”, „Ой матусенько моя”, „Червоні черешні”. Закінчив Чернівецьке музичне училище та Львівську консерваторію ім. М.Лисенка. Працював солістом-інструменталістом у Чернівецькій філармонії та водночас викладачем по класу баяна на музичному відділі Чернівецького педучилища. Нагороджений грамотами Міністерства культури України [3, 28].

Музичним редактором Чернівецької філармонії, викладачем Чернівецького педучилища, а згодом музичного училища, керівником народного самодіяльного ансамблю пісні і танцю „Трембіта” Чернівецького медінституту, який впродовж багатьох років був переможцем різних конкурсів і фестивалів, працював самобутній композитор, нині позаштатний методист обласного науково-методичного центру народної творчості та культурно-освітньої роботи **Михайло Романко**. У його творчому доробку пісні „Мої Карпати”, „Радій Буковину”, „Карпатські берізки”, „На човні”, „Молодіжні коломийки” (на слова Б.Кулініченка, Д.Леонтюка, І.Кутеня, В.Гандзюка), обробки українських народних пісень: „У середу раненько”, „На чужині тяжко жити”, „Та й у полі криниченька” та інші. Народився він 1935 р. в с.Добровляни Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Закінчив відділ хорового дири-

гування Чернівецького музичного училища та Львівську державну консерваторію ім. М.Лисенка. Ним записано близько 100 народних пісень з Тернопілля, більшість з яких увійшли до збірки „Українські народні пісні” (К., 1997 р.). Нагороджений медаллю „За трудову доблесть”, почесними грамотами Міністерства культур України [3, 28].

Відомим на Буковині та за її межами є самотній композитор-пісняр і виконавець **Віктор Рурак**. Написав низку пісень на геніальну поезію: „Вітер з гаєм розмовляє” (на слова Т.Шевченка), „Вишеньки” (на слова Л.Українки), „Чому не смієшся” (на слова І.Франка), „Дорога до матері”, „Отчий край” (на слова В.Крищенка), „Спогад”, „Мелодія весни” (на слова Д.Луценка), „Повій, вітре на Вкраїну” (на слова М.Ткача), „Мій край” (на слова В.Васкана), „Чернівці” на власні слова, та інші; музику до вистав „Хоч з моста у воду...” за М.Кропивницьким та „Курочка Ряба” за Шейко-Медведєвою та інші, зробив чимало обробок українських народних пісень. Народився він 17 грудня 1957 р. у Чернівцях. Закінчив Чернівецьке музичне училище та кафедру музики педагогічного факультету ЧНУ ім. Ю.Федьковича. Працював керівником естрадних колективів „Водограй”, „Альтаір”, „Арістон”, „Жива вода” – при Чернівецькій філармонії, „Віватон” – при Тернопільській філармонії (соліст І.Бобул), фольклорного ансамблю „Перлина”, нині керівник ВІА „Карпати”. З 2006 р. викладач естрадного співу кафедри музики ЧНУ ім. Ю.Федьковича, заслужений діяч мистецтв України [28, с.57-59].

До когорти самотніх буковинських композиторів долучився своєю творчістю соліст Чернівецької обласної філармонії **Іван Дерда**. Автор збірок серії „Буковинська китиця”, солоспівів „Невмируща моя Україна” на слова В.Васкана (2003 р.), „Колискова для матері” на слова І.Бажанського (2005 р.), „Кредо” (2007 р.). Народився він 28 травня 1963 р. у с.Горошівцях Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

Закінчив Чернівецьке училище культури, Львівську державну консерваторію ім. М.Лисенка по класу сольного співу. У 1990-1995 рр. пра-

цював солістом у Державному заслуженому Буковинському ансамблі пісні і танцю під керівництвом народного артиста України А.Кушніренка. Лауреат багатьох конкурсів і фестивалів: „Доля” (Чернівці 1992 р.), VI Міжнародного конкурсу української пісні „Золоті трембіти” (Івано-Франківськ, 1996 р.), Всеукраїнського конкурсу патріотичної пісні „Воля-97”. У його репертуарі твори вітчизняних і зарубіжних класиків, сучасних авторів, народні пісні, а також власні вокальні твори на слова українських поетів. З 1992 р. він член національної Всеукраїнської музичної спілки, заслужений артист України (1997 р.), відмінник освіти України (1998 р.), з 2002 р. асистент, а з 2005 р. – доцент кафедри музики ЧНУ ім. Ю.Федьковича. Лауреат премій ім. І.Бажанського (2004 р.) та ім. С.Воробкевича (2004 р.) [14, 28].

Останнім часом Чернівецьке об'єднання композиторів поповнилося такими новими її членами, як **М.Коник, Г.Руснак, Л.Равлюк**. Композиторською діяльністю також займаються **Едуард Качанов** – автор циклу пісень „Поезія в музиці” на вірші К.Бальмонта, О.Мандельштама, буковинських сучасних поетів Г.Шевченка, Е.Мучника. Збірка присвячена батькові Гнату Никифоровичу Качанову, колишньому викладачеві Чернівецького музичного училища.

У грудні 2006 р. на сцені Чернівецької філармонії відбулась прим'єра фрагмента мюзиклу „То лише казка”, написаний чернівецьким композитором – лікарем за професією **Євгеном Воєвідкою** на лібрето викладача ЧНУ **Інги Кейван**. У дійстві брало участь понад 120 чоловік, співаків, музикантів, танцюристів, серед яких симфонічний оркестр, камерний хор Чернівецької філармонії, солісти: заслужений артист України Я.Солтис; Г.Постевка, В.Скицько, П.Дворський (мол.), О.Іванова; гурт „Гвавт”; естрадна студія „Претендес” та інші.

З Буковини пішли у велике мистецтво такі визначні **оперні виконавці**, як народний артист України, Герой України, володар вищих відзнак колишнього Радянського Союзу, академік, лауреат Національної премії ім. Тараса Шевченка **Дмитро**

Гнатюк. Народився 28 березня 1925 р. в с.Мамаївцях Кіцманського р-ну Чернівецької обл. Закінчив Київську консерваторію (клас вокалу І.Паторжинського), з 1987 р. її професор та Київський інститут театрального мистецтва (курс В.Неллі). З 1988 р. – головний режисер Київського театру опери та балету.

Дивовижне його творчо-виконавське довголіття. У репертуарі десятки перлин світової класики: Остап, Еней і Микола („Тарас Бульба”, „Енеїда”, „Наталка Полтавка” М.Лисенка); Мартин, Максим („Милана”, „Арсенал” Григорія Майбороди); Мазепа, Євгеній Онегін (однойм. опери П.Чайковського); Мурман („Абесалом і Етері” Паліашвілі); Ріголетто („Ріголетто” Дж. Верді); вистави: „Князь Ігор” О.Бородіна (1974, виконавець головної партії), „Запорожець за Дунаєм” С.Гулака-Артемівського, „Тоска” Д.Пучіні, „Золотий обруч” Б.Лятошинського та інші. У його концертному репертуарі твори українських та зарубіжних композиторів, народні пісні, романси, пісні буковинських композиторів „Марічка”, „Пісня з полонини”, „Очі волошкові” (С.Сабадаша), „Черемшина” (В.Михайлюка), українська народна пісня в обробці А.Кушніренка „Чом, чом земле моя” та інші, з якими виступав як в Україні, так і далеко за її межами [3, 39].

Провідним солістом Донецької опери став випускник Чернівецького музичного училища та Львівської консерваторії **Петро Ончул**. Нині народний артист України, зав. кафедрою вокалу, професор Донецької консерваторії ім. С.Прокоф'єва. Народився 30 грудня 1936 р. в с.Коритне Вижницького р-ну Чернівецької обл. Основні його оперні партії: Микита („Ярослав Мудрий” Мейтуса), Ігор („Князь Ігор” Бородіна), Ріголетто („Ріголетто” Дж. Верді), Султан („Запорожець за Дунаєм” Гулака-Артемівського) та інші. Співак виступав на найпрестижніших сценах України, колишнього СРСР та за кордоном, періодично навідується на Буковину, виступає з концертами перед земляками [3, 39].

Одним з найбільш талановитих оперних співаків останніх років став соліст Чернівецької філармонії, він же і соліст Лодзинської, а згодом

Варшавської опери **Андрій Шкурган** (баритон). Лауреат 11 міжнародних та національних конкурсів, володар титулу „Вердівський голос”. У його творчому репертуарі десятки головних партій всесвітньо відомих опер мовами оригіналу, понад 100 арій, пісень та романсів різними мовами світу, понад 50 творів на вірші Т. Шевченка, покладені на музику М.Лисенком, Я.Степовим, А.Кос-Анатольським, К.Стеценком, М.Васильченком, Ю.Мейтусом, П.Майбородою, К.Данькевичем, В.Косенком, Ю.Рожавською. Народився він 27 листопада 1961 р. м.Самбір Львівської обл. Випускник Львівської консерваторії ім. М.Лисенка, нині заслужений артист України, лауреат Національної премії ім. Тараса Шевченка [1, с.383].

Відомим оперним виконавцем класичних творів Моцарта, Верді на найпрестижніших оперних сценах світу у XXI ст. став **Василь Герелло**. Народився 13 березня 1963 р. у с.Васлівцях Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Навчався в Чернівецькому училищі мистецтв (кл. вокалу С.Максименко) та Ленінградській консерваторії (клас професора Н.Серваль). З 1990 р. соліст Маріїнського оперного театру, володар багатьох нагород і грамот, член-кореспондент Міжнародної академії наук, безпеки людини і природи, дійсний член Міжнародної академії народів світу „Еліта” народний артист Росії [3, с.63].

Талановитим виконавцем відомих оперних арій композиторів Гайдна, Доніцетті, Верді, Массне, Равеля, романсів Шумана, Чайковського, Воробкевича, Кос-Анатольського є соліст Чернівецької філармонії **Сергій Кока** – правнук відомого композитора, співака і диригента, автора опер, симфонічних і камерних творів Євгена Коки, чие ім'я носить Кишинівська музична школа-інтернат для обдарованих дітей. Співак навчався у відомих педагогів Чернівецького музичного училища Ж.Корецької, В.Бібик, А.Поги; народної артистки України, професора Г.Поливанової та заслуженого артиста України, доцента В. Навроцького в Одеській консерваторії. Останнім часом С. Кока спів поєднує із написанням духовної музики.

Майбутньою оперною зіркою називають фахівці талановитого хлопця із Великого Кучурова **Віктора Мельника**. Після закінчення у 2006 р. 11 класів і студій у місцевого педагога з вокалу Лілії Гакман та перемоги у телепрограмі „Шанс” Віктор вступив на вокальне відділення Національної музичної академії ім. П. Чайковського.

Незважаючи на вік, із юним співаком уже підписав контракт відомий оперний співак В. Гришко, який став його імпресаріо.

Відомим хоровим диригентом, художнім керівником Державної академічної капели „Думка” став виходець із Буковини **Євген Савчук**. Народився 10 лютого 1947 р., с. Брусниця Кіцманського р-ну Чернівецької обл. Закінчив Чернівецьке музичне училище та Київську консерваторію.

З 1978 р. її викладач, доцент, професор. З 2006 р. зав. кафедрою хорового диригування. Працював у Народному академічному хорі ім. Г. Верьовки (1973-1978 рр.), художнім керівником чоловічої капели ім. Л. Ревуцького (1978-1984 рр.). Народний артист України, лауреат Національної премії ім. Тараса Шевченка. Академік Академії мистецтв України, голова Всеукраїнського хорового товариства ім. М. Леонтовича, секретар координаційної ради Національної Всеукраїнської музичної спілки. Автор хорових творів та обробок народних пісень [3, с. 237-238].

Деканом диригентсько-хорового та вокального факультету Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського з 2007 р. став виходець з Буковини, нині професор **Дмитро Радик**. Народився 7 червня 1955 р. у с. Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Музичну освіту здобував на музичному відділі Чернівецького педучилища та на диригентсько-хоровому факультеті Київської державної консерваторії ім. П. І. Чайковського. Значну роль у його творчому становленні, як зазначає сам митець, відіграли художній керівник і головний диригент Буковинського ансамблю пісні і танцю, народний артист України А. Кушніренко, соліст Чернівецької філармонії, заслужений артист України С. Шкурган та викладачі Чернівецького педучилища І. Копей, І. Любинецький, М. Коник. Працював на кафедрі хорового диригування Київ-

ського інституту культури, диригентом народно-го хору ім. Г. Верьовки, керівником хорової капели хлопчиків „Дзвіночок”, очолював студентський хор Київського національного університету культури, з яким на міжнародних хорових конкурсах неодноразово виборював звання лауреата. У його творчому доробку численні різноматичні концертні програми, більше 60-ти трансляційних виступів, аудіо і відео записів. За високі творчі досягнення у 1996 р. йому присвоєно почесне звання заслуженого діяча мистецтв України.

Пліч-опліч з професійними класичними колективами та солістами Чернівецької обласної філармонії на її сцені активно розвивається сучасне естрадне музичне мистецтво. Одним з перших естрадних колективів була естрадно-театралізована бригада (керівник Сіді Таль), естрадний ансамбль „Буковина” (керівник Ю. Смілянський), ВІА „Червона рута” (керівник А. Євдокименко), ВІА „Смерічка” (керівники Л. Дутківський, Н. Яремчук), ВІА „Жива вода” (керівник Ю. Шарифов), ВІА „Черемош” (керівники Л. Затуловський, П. Теодорович, О. Серов), експериментальний театр естради „Колесо” (керівник Л. Фінкель), гурт п/к Л. Дутківського, естрадний ансамбль „Селена” (керівник М. Григорович), естрадний ансамбль „Пекале” (керівник Б. Міхаїце).

Саме у столиці Буковини Чернівцях розправили свої пісенні крила **відомі співаки української естради**: С. Ротару, Н. Яремчук, В. Зінкевич, П. Дворський, Л. Андреева, А. Лазарук, А. Збурлюкова, Л. Артеменко, Д. Степановський, В. Морозов, О. Хома та І. Братушик, І. Бобул, Л. Сандулеса, Лідія, Ауріка та Євген Ротару, сестри Зайцеви, О. Гаркавий, Р. Копов, Л. Корінець, дует „Скриня” у складі Марійки та Володимира Лобураків, Ані Лорак, Катя Бужинська, Дмитро і Назарій Яремчуки, В. Данилюк, Г. Грищук, В. Пенюк, О. Іванова, І. Столяр, Л. Тимчук, Л. Ляхомська, А. Гросу та багато інших.

Високий рівень виконавської майстерності був притаманний універсальній актрисі найскладніших театральних ролей, виконавиці різних жанрів естради **Сіді Таль** (справж. – Со-реле Біркенталь). Народилася 8.09.1912 р., м. Чернівці – 17.08.1983 р., там же) – єврейська

актриса, співачка, заслужена артистка України. З дитячих років брала участь у спектаклях місцевого єврейського театру оперети. На професійній сцені працювала у співдружності з претом і режисером Я.Штембергом з 1928 р. в Бухарестському театрі „Ролсі”, а з 1934 р. – в театрі відомого К.Нотари та в Ясьському театрі „Помул верде” („Зелене дерево”), Державному єврейському театрі в м.Кишиневі (Молдова).

Перебуваючи в роки ВВ війни в евакуації в Ташкенті, співачка брала участь у численних концертах у військових частинах, госпіталях, трудових колективах, безпосередньо перед солдатами на фронті.

З 1946 р. актриса повертається в рідне місто, де очолює Єврейський театр при Чернівецькій філармонії. Досконало володіючи мистецтвом перетворення, актриса виконувала естрадні номери в спектаклях: „Ворогам на зло”, „Сміятись корисно”, „Щасливі зустрічі”, „В добрий час”, „Завжди з вами” та інших. З великим успіхом співачка концертувала в Києві, Одесі, Москві, Ленінграді, Мінську та інших містах. Її талант високо цінували Л.Утьосов, А.Райкін, Й.Кобзон, П.Маркіш, С.Міхоелс, Т.Ханум, В.Єфтіміу, Д.Гнатюк, С.Ротару.

Творчість Сіді Таль – яскрава сторінка культури Буковини [3, с.260-261].

Справжньою легендою вітчизняної естради, початок творчого злету якої починається на Чернівецькій філармонійній сцені, стала відома сучасна українська зірка **Софія Ротару** (09.08.1947 р. в с.Маршинцях Новоселицького р-ну Чернівецької обл.).

Закінчила Чернівецьке музучилище, а у 1974 р. – Кишинівську консерваторію ім. Г.Музичиску. Упродовж 1971 – 1975 рр. – солістка ВІА „Червона рута” Чернівецької, а з 1975 р. – Кримської філармоній. Її пісенний репертуар досить різноманітний – українські, російські, молдавські, румунські, італійські народні пісні, твори сучасних українських і зарубіжних композиторів (А.Бабаджаняна, Є.Мартінова, Є.Доги, Т.Кіріак, П.Теодорович, В.Івасюка, В.Матецького та інших авторів). Знімалася у фільмах „Червона рута”, „Пісня буде поміж нас”, „Де ти,

моє кохання?”, „Душа”, „20 років потому”. Лауреат Міжнародного фестивалю молоді і студентів (Софія, 1968 р.), Міжнародного конкурсу естрадної пісні „Золотий Орфей” (Бургас, Болгарія, 1973 р.), „Бурштиновий соловей” (Сопот, Польща, 1974 р.). Гастролювала з концертами в Угорщині, Румунії, Англії, Канаді, США та інших країнах. За високі творчі досягнення співачка удостоєна почесних звань: народна артистка України, народна артистка Молдови, народна артистка СРСР. А у 2000 р. їй присвоєно звання Героя України. Почесний громадянин міста Чернівці [1, 3, 39].

Особливо визначне місце серед буковинських естрадних виконавців займав **Назарій Яремчук** (30 листопада 1951р., с.Рівне Вижницького р-ну Чернівецької обл. – 30 червня 1995 р., м.Чернівці) – відомий український естрадний співак, народний артист України, лауреат Національної премії ім. Тараса Шевченка. Цей чудовий артист з прекрасним голосовим тембром чверть століття чарував своїми піснями зі сцени, з екранів телевізора, а також по радіо мільйони шанувальників його таланту в Україні та в зарубіжних країнах (Румунії, Чехословаччині, Німеччині, Монголії, Лаосі, Афганістані, Бразилії, Парагваї, Канаді, США), відкриваючи своєю піснею Україну. Виступав він і у зоні відчуження ЧАЕС перед ліквідаторами аварії у найнебезпечніший час. Особливо полюбився людям у його виконанні пісні „Незрівняний світ краси”, „Кохана”, „Горянка”, „Червона рута”, „Водограй”, „У Карпатах ходить осінь”, „Мила моя”, „Дай, Боже, радість”, „Гей ви козаченьки”, „Запорозькі козаки”, „Родина” композиторів Л.Дутківського, І.Поклада, В.Івасюка, О.Злотника, Г.Татарченка, О.Гавриша, поетів-піснярів В.Крищенко, А.Демиденка, С.Галябарди та інших. Як щирий патріот України Назарій Яремчук самовіддано служив українському пісенному мистецтву [1, 3, 39].

Дует „Писанка” як творча одиниця філармонії започаткував свою діяльність після першого Всеукраїнського фестивалю естрадної пісні „Червона рута”, де співачка з Буковини Оксана Савчук

та музикант-цимбаліст з Гуцульщини Іван Кавачук утворили ансамбль, якому згодом судилося бути названим „Писанкою”. Цей неповторний фольклорно-мистецький дует, нині заслужених артистів України справедливо називають перлиною українського національного мистецтва, патріотами-подвижниками популяризації народних пісенних скарбів. У репертуарі митців щедрівки, колядки, гаївки, веснянки, яскраві самобутні пісні В.Івасюка, П.Дворського, В.Прокопика, о. Валерія Сиротюка на вірші Б.Антонича, братів Лепких, Ю.Рибчинського, М.Ткача, М.Бакая, Т.Севернюк та інших. Записи їхніх концертів занесено в золотий фонд радіо і телебачення України, фонди радіо „Ватикан” (Італія), США, Канади, Австрії, Румунії. Про „Писанку” знято 8 музичних телефільмів, численну кількість аудіо та відео записів. Виконавським мистецтвом „Писанки” захоплювались у Польщі, Румунії, Словаччині, Чехії, Угорщині, Греції, Італії, Франції, Австрії, Німеччині, Канаді, США [3, 40, 48].

Кращим співаком 25 фестивалів і конкурсів, серед яких: „Пісенний вернісаж”, „Пісня року” (м.Київ), „Райдуга” (Угорщина), „Доля” (м.Чернівці) визнаний **Іво Бобул**, народний артист України. Удостоєний високих нагород і відзнак. Народився 17 червня 1953 р. у с.Порубне Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Закінчив Чернівецьке училище мистецтв та кафедру музики ЧНУ ім. Ю.Федьковича, де здобув ступінь магістра (2005 р.). Працював у Кримській, Тернопільській, Чернівецькій філармоніях, ВІА „Море”, „Черемош”, „Жива вода”, київському театрі „Етюд”.

В його репертуарі відомі пісні „Я тебе люблю”, „Моя любов”, „Тополина любов”, „Емігрантка”, „Помирає скрипаль”, „Как молоды мы были”, „Признание”, „Моим друзьям” та багато інших [3, с.31].

Особливою популярністю серед виконавців естрадної пісні користується відома сучасна співачка **Лілія Сандулеса**, народна артистка України. Народилася 28 лютого 1958 р., с.Маршинцях Новоселецького р-ну Чернівецької обл. Закінчила Чернівецьке училище культури. Пра-

цювала в ансамблях „Жива вода”, „Селена” Чернівецької філармонії, „Світязь”, „Серпанки” Волинської філармонії, у Київському музично-хорі та київському театрі „Етюд”. У репертуарі співачки пісні композиторів В.Івасюка, І.Бобула, В.Бистрякова, О.Гавриша, О.Злотника, І.Поклада, Г.Татарченка та інших. Особливою популярністю користувались виконані дуетом з Іво Бобулом пісні „Берег любові”, „А липи цвітуть” [3, с.241].

Добре відомими в Україні та за її межами є сучасні зірки естради **Ані Лорак** та **Катя Бужинська**, вихованці Чернівецького міського палацу дітей та юнацтва (кер. Когос М.А., дир. Клименко А.В., зав. відд. мистецтва Житарюк А.В.).

Ані Лорак (Кароліна Куєк) – народна артистка України (2008 р.), лауреат багатьох Всеукраїнських, міжнародних конкурсів та фестивалів. Володарка гран-прі конкурсу „Ранкова зірка” (1995-1996, Москва), гран-прі Президента України на фестивалі „Пісенний вернісаж-96”, гран-прі „Зелене яблуко-96” (Нью-Йорк, США), лауреат фестивалю „Веселад”, „Червона рута”, „Таврійські ігри” (1995-97). Народилася 27 вересня 1978 р. у м.Кіцмань Чернівецької обл. Кращі естрадні пісні її репертуару вміщені в компакт-дисках: „Хочу літати”, „Я повернусь”, „Розкажи”, „Мрій про мене”, „Там де ти є”, „15” та інших [3, с.15]. Переможниця (II місце) конкурсу „Євробачення – 2008”.

Катя Бужинська – заслужена артистка України, володарка гран-прі конкурсу молодих виконавців фестивалю „Слов’янський базар-98”, премії „Прометей-престиж”, у всеукраїнській програмі „Людина року” та „Відкриття року” в програмі „Шлягер-97”, володарка 5-ти гран-прі на престижних міжнародних конкурсах. Активно співпрацює з композиторами О.Злотником, Г.Татарченком, поетами-піснярами В.Крищенком, Ю.Рибчинським та іншими. В репертуарі співачки відомі пісні „Шансонетка”, „Разговор”, „Сто часів щастя” та багато інших.

Окрім філармонійних естрадних гуртів, ВІА, велику популярність у молоді здобули ансамбль

„Карпати”, що діяв при Чернівецькому Будинку текстильників з 1966 р. (керівники В.Громцев, О.Епельман, В.Рурак) та ВІА „Альтаір” будинку культури „Ера” заводу Гравітон (керівники А.Пушкарьов, В.Дорожкін),

Концертна діяльність відомих музикантів Буковини завжди мала великий успіх у слухачів. Одним із яскравих музикантів-виконавців є скрипаль-віртуоз, колишній соліст і керівник оркестрової групи Буковинського ансамблю пісні і танцю, теперішній керівник гурту „Троїсті музики” туристичного комплексу „Черемош”, нині заслужений працівник культури України **Юрій Блещук**, який постійно з великим успіхом виступає перед численними делегаціями з-за кордону [41, с.4]. Він зі своїм ансамблем знімався у відомому фільмі Івана Миколайчука „Білий птах з чорною ознакою”, де виконував неповторні мелодії Буковинського краю. Про нього знятий фільм „Шипинський музикант” (режисер П.Москаль). У його чарівних руках знаменитий віртуозний „Жайворонок” постійно звучить на „біс”.

Артисткою українського народного хору ім. Г.Верьовки, а згодом вокального тріо „Золоті ключі” є дружина визначного режисера, актора Івана Миколайчука – **Марія Миколайчук** (справж. Карп’юк). Народилася 8 квітня 1941р. Закінчила Чернівецьку СШ №9. Протягом 1958-60 рр. навчалася в студії при Чернівецькому драматичному театрі ім. О.Кобилянської. Співачка проживає в Києві. Нині вона солістка українського національного радіо. Неодноразово приїздила з концертами до Чернівців. Автор спогадів про І.Миколайчука (журнал „Україна”, 1988 р. №19). Заслужена артистка України з 1995 р. [3, с.178]

Відомим акордеоністом в Україні та за її межами є нині народний артист України **Ян Табачник**. Народився 31 липня 1945 р. у Чернівцях. Закінчив Чернівецьке культосвітнє училище по класу акордеона у Костянтина Караваєва та музичний факультет Мелітопольського педагогічного інституту. Творчу кар’єру розпочав у місцевому клубі „Шепетівка”. В 13 років здійснив свій 1-й концертний виступ. Працював на професійній естраді в Київському цирку, Астраханській, Калмицькій,

Батумській, Одеській філармоніях. У 1976 р. на фірмі „Мелодія” записав платівку-гігант. При Запорізькій філармонії ним створений гурт „Новий день”. Написав композицію „Ой на горі, там вогонь горить...”, присвячену до 1000-ліття хрещення Київської Русі, обробки народної музики для акордеона [3, с.260]. Автор телевізійної програми „Честь маю запросити”. Почесний громадянин м.Чернівців. Меценат.

Солісткою органного залу камерної музики Чернівецької обласної філармонії з 1990 р. є **Світлана Бардаус**, учасниця багатьох вітчизняних та міжнародних конкурсів, гастролює з концертами по Україні та за кордоном. Закінчила Львівську державну консерваторію по класу фортепіано та органа. У її репертуарі твори Д.Букстихуде, Й.С.Баха, С.Франка, М.Дюпре, О.Мессіана та багатьох інших композиторів різних епох [40].

Поряд з професійним музичним мистецтвом значного поширення в краї набула **художня самодіяльність**: якщо у повоєнні роки тут існувало 262 самодіяльні гуртки з 3 тис. учасників, то на початку 80-х років ХХ ст. – 4,4 тис. колективів і 73 тис. учасників. Під керівництвом багатьох самовідданих, закоханих у пісню, музику художніх керівників (В.Фокшука, М.Мафтуляка, К.Саїнчука, В.Стефанюка, Ф.Каптаря, Ю.Блещука, В.Мельницького, В.Мошука, М.Рожка, І.Федорюка, В.Васькова та інших) в Чернівцях і області виникли десятки вокально-інструментальних, танцювальних ансамблів, хорів, окремі з яких наближалися до професійних. Зокрема, „Смерічка” (Вижниця), „Веселка” (Заставна), „Водограй” (університет), „Трембіта” (медінститут), „Дністер” (Хотин), згодом – „Бессараб’янка” (Новоселиця), „Калина” (Новодністровськ), „Ізвораш”, „Мерцішор”, „Мугурел”, „Барбу Леутару”, „Кайор”, „Вянечек” (Чернівці) та інші.

Так, наприклад, колектив **Мішаного хору** педагогічного коледжу ЧНУ був створений ще у 1957 р. з числа учнів перших курсів (з українською та молдавською мовами викладання) тодішнього Чернівецького педагогічного училища. Організатором і першим керівником хору був Во-

лодимир Білоненко, 1896 р. народження, вихованець Санкт-Петербурзької придворної співацької капели. Через рік після заснування хор уже репрезентував Буковину на днях мистецтва в столиці України Києві, де виконав хорові твори „Гуцулка співає” А.Штогаренка та „Ой коли б я сокіл” А.Кос-Анатольського на слова Р.Братуня, соліст Микола Бешта (баритон). Виступ хору транслювався по республіканському телебаченні і отримав схвальну оцінку громадськості. У 1960 р. хором уже виконувалися відомі твори „Вечерний звон” – соліст А.Сорокоумов, „Lacrimosa” з „Реквієму” В.Моцарта та інші.

У різні роки хором керували В.Литвинюк, Г.Шевчук, М.Романко, П.Окрушко, О.Крупка, О.Верстюк, І.Любинецький, при керуванні якого хор став дипломантом Всесоюзного фестивалю самодіяльного мистецтва. Концертмейстерами хору у різні часи працювали, працюють М.Бідер, М.Заславський, С.Зайдманд, Ф.Флейгер, Г.Дехтяренко, Л.Штайн, С.Денисенкова, Я.Кучебінська, А.Тирон, М.Чаплак.

З хором виступали відомі солісти В.Сорокомова, О.Крисюк, Ю.Краснобаєв, А.Касьяненко, Ю.Подольчук, О.Кузнєцова, С.Дейбук, заслужений вчитель України М.Катеринчук, заслужені артисти України М.Поляков, С.Шкурган, Я.Солтис. З 1980 р. керівником мішаного хору стає Тарас Стінковий. Під його керуванням хор став дипломантом телетурніру „Сонячні кларнети” та конкурсів „Співає юність Буковини”, „Чисті роси”. На базі цього колективу проводяться семінари з підвищення кваліфікації для керівників аматорських та дитячих хорових колективів, учителів музики міста й області. У 2003 р. хор отримав звання „народний аматорський колектив”, яке захистив у 2007 р. і підтвердив високий виконавський рівень. Неодноразово нагороджувався дипломами, почесними грамотами управління освіти, культури облдержадміністрації, Міністерства освіти України.

Чоловіча капела ЧДУ „Дзвін” заснована у 1971 р. групою ентузіастів, любителів хорового співу, а зокрема, проф. А.Домбровським – деканом хім. факультету, старшим викладачем математичного факультету М.Нестеренком, кандидатом біологічних наук О.Клітіним, доцентами П.Черешнюком,

Н.Новалківським, І.Чернюком, М.Далавураком, В.Мартинюком, М.Тофтулом, М.Ганущаком, Р.Мацьобою, І.Зушманом, А.Садов'яком, Я.Бачинським, М.Похилою, М.Максимичем, Р.Вацебою, О.Сташкевичем, М.Сверданом, П.Шкурганом, М.Юрійчуком, К.Лук'янюком, М.Крачилом, А.Волощуком та ін. Керівником капели став один з кращих організаторів і популяризаторів хорового співу на Буковині хормейстер Василь Гаврилюк. Беручи активну участь у культурно-мистецькому житті міста та області, колектив був нагороджений золотою медаллю і дипломом першого ступеня у I Всесоюзному конкурсі народної творчості (1977 р.). Тоді ж була записана платівка фірмою „Мелодія”. У 1984 р. під керівництвом Андрія Плішки капела здобула звання „Народного аматорського колективу”, яке двічі успішно підтверджувала протягом наступних років.

З 1989 р. з капелою почав працювати керівник Тарас Стінковий, випускник Київської консерваторії. Яскраві виступи в селах і містах Буковини, Івано-Франківщини та Тернопільщини капела „Дзвін” пробуджувала свідомість людей в боротьбі за незалежність України. В 1990 р., день святкування 72-ої річниці Буковинського віча в Чернівцях на Театральному майдані капела привселюдно виконала гімн „Ще не вмерла Україна”. Колектив неодноразово здійснював виїзди і за межі України, зокрема в м. Мінськ (Білорусь), м.Сучава (Румунія) та інші.

Учасники капели брали участь у відзначенні 500-х роковин Запорозької Січі, у почестях на могилах великого Кобзаря в Каневі, В.Симоненка в Черкасах та Івана Сірка в с.Капулівка, святкуванні 90-річчя та 95-річчя початку „січового руху” в с.Завалля, 370-річчя Хотинської битви і відкритті пам'ятника гетьману України П.Сагайдачному та 1000-літтю міста Хотина. Капела бере активну участь у відзначенні роковин Т.Шевченка, Л.Українки, І.Франка, С.Воробкевича, Ю.Федьковича, Р.Шухевича та інших. У її репертуарі стрілецькі, козацькі, повстанські пісні в обробці Гайворонського, Купчинського, Ярославенка, Лепкого. Чільне місце відведене творам С.Воробкевича: „Вечір”, „Гайда з нами в Цареград”, „Над Пру-

том у лузі”, „Дика рожа”, „Чом красна Буковина” та іншим.

Ансамбль „*Джерело*” заснований у 1979 р. на музичному відділі Чернівецького педагогічного училища, до якого входили студенти і викладачі закладу. Засновниками були: нині заслужений вчитель України М. Катеринчук, М. Стаднійчук, Т. Стінковий, І. Марценюк, В. Бунз, В. Котик. Згодом до чоловічої групи долучилася жіноча: С. Денисенкова, А. Тирон, А. Якимчук, А. Штац.

Значний внесок у творчий зріст ансамблю внесла оркестрова група під керівництвом викладача народних інструментів Б. Бензаря та виконавців оркестру В. Процюка (сопілка), Л. Бензарь (баян), Г. Каптаря (скрипка), О. Воробйова (контрабас), Я. Вовчука (цимбали), а також викладачі, які за період існування гурту входили до його складу: Г. Білявченко, А. Касьяненко, Л. Амарій, А. Овчар, А. Фокеєв, А. Гуцуляк, О. Кузнєцова, Л. Мангер, Я. Вихованко, О. Адамчук, Ж. Ванат та педагоги, які нещодавно влилися в колектив: Г. Мельник, М. Черней, С. Кирстюк.

До репертуару ансамблю входять відомі пісні С. Воробкевича „Над Прутом у лузі”, „Рідна мова”, „Чом красна Буковина”, „Ранок Верховини” (сл. А. Колодія, муз. А. Кушніренка), „Карпатський гомін” (муз. І. Шамо, сл. М. Грицишина), „Буковинський край” (муз. Є. Козака, сл. І. Кутеня). В 1992 р. ансамбль брав участь в Міжнародному фестивалі української пісні у м. Тульча (Румунія), а у 1994, 2001 рр. – учасник Міжнародного фольклорного фестивалю „Буковинські зустрічі” (м. Ястров’є, Піла, Польща). В 2001 р. – учасник звітнього концерту Буковини у Палаці „Україна (м. Київ).

Виступи колективу неодноразово транслювалися по місцевому, українському, польському, румунському, угорському радіо та телебаченні.

За популяризацію української народної музики, народних звичаїв, обрядів удостоєний звання «народного».

Хор „*Гомін Буковини*” Чернівецького музичного училища (художній керівник С. Мельничук) зародився на хвилі національно-державного відродження України (1990 р) і своїми піснями „Ще не вмерла Україна”, „Ой у лузі червона калина”,

„Не пора”, „Розрита могила” та іншими пробуджував у краян національну свідомість, патріотизм, закликав їх до підтримки і утвердження незалежної України [1, с.388].

Активізації концертної діяльності як професійних, так і самодіяльних колективів сприяли у свій час різні **конкурси, огляди, фестивалі**, зокрема „Буковинська весна”. В умовах національно-культурного і державного відродження України з кінця 80-х – початку 90-х років у Чернівцях започатковується низка нових за змістом обласних, всеукраїнських і міжнародних музично-пісенних фестивалів і конкурсів. Чи не найпомітнішим серед них був I Всеукраїнський фестиваль сучасної української естрадної музики в Чернівцях у вересні 1989 р. під назвою „Червона рута” (від назви однієї з найбільш популярних пісень В. Івасюка і в його пам’ять). Він сприяв не тільки пошвавленню української музично-пісенної творчості молоді, але й пробудженню та зміцненню національної самосвідомості багатьох українців, виходу музично-пісенного мистецтва з-під впливу комуністичної ідеології. Саме на цьому фестивалі вперше у Чернівцях на стадіоні, де він проходив, всупереч забороні масово було піднято національні синьо-жовті прапори. Це було справді явище в молодій українській естраді і в суспільно-політичному житті не тільки Буковини, але й України.

З метою активізації українського пісенного мистецтва у зрусіфікованих східних та південно-східних областях України наступні фестивалі „Червоної руги” проводились в інших містах (Запоріжжі, Донецьку, Севастополі, Харкові). Однак фестиваль при цьому помітно втрачав український дух, український характер.

Звичайно, розвиваючись у попередні десятиліття в умовах тоталітаризму, музично-пісенне мистецтво Буковини, його творці і носії постійно перебували під суворим ідеологічним контролем компартійних органів та недремним оком КДБ. Відхилення за визначні ідеологічні рамки, явна чи сфальсифікована причетність до українського національно-визвольного руху мали своїм наслідком морально-психологічну „обробку” чи адміністративне переслідування. Зокрема, зазнавали такого „впливу” співаки Буковинського ансамблю пісні і

танцю політв'язень сталінських таборів П.Гонтар і М.Книгницький, композитори Б.Крижанівський і В.Івасюк, мистецтвознавець А.Добрянський, співак Н.Яремчук. Трагічно-загадкова смерть Володимира Івасюка позбавила нас можливості дожити до розквіту його таланту у повну силу, убила цілу гілку музичної культури України.

Починаючи з 1992 р. у Чернівцях започатковано: Міжнародний фестиваль „Доля” (від назви популярної пісні М.Гаденка, директора фестивалю, місцевого самодіяльного композитора і виконавця, нині народного артиста України); з 1993 р. – Міжнародний конкурс молодих виконавців української естрадної пісні імені В.Івасюка (як певна компенсація за „відпущений” з Буковини фестиваль „Червона рута”); обласні фестивалі „Візерунки Буковини”, „Первоцвіт”; з 1995 р. – пісенний конкурс „Соловейко доли”; Міжнародний фестиваль творчості дітей та молоді „Колиска миру”; з 1996 р. – фестиваль української естрадної пісні ім. Н.Яремчука (у Вижниці). Там же, у Вижниці, з 1992 р. започаткований міжнародний фестиваль гуцульського пісенного мистецтва, що проводиться в гуцульському регіоні Західної України.

Під час зазначених фестивалів як у минулому, так і особливо в 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. буковинці мали можливість послухати і подивитись виступи як багатьох видатних професійних виконавців, художніх колективів, так і численні виступи представників художньої самодіяльності. Водночас чернівецькі фестивалі і конкурси давали можливість обдарованим виконавцям проявити себе творчими особистостями і зайняти гідне місце серед пісенних побратимів. Саме після цих фестивалів і конкурсів вийшли на широку мистецьку дорогу такі естрадні знаменитості в Україні, як Т.Повалій, О.Пономарьов, Ані Лорак, О.Тищенко, О.Пекун, К.Бужинська та інші [1, с.387-388].

У листопаді 2007 р. започаткований Міжнародний фестиваль національних культур „Букова віть”, що має на меті презентувати Буковину з її давніми традиціями, багатонаціональною культурою. Засновниками цього фестивалю є Чернівецька обласна рада і Європейська організація народних культур (EFCO).

Відрадно відзначити, що в умовах незалежної України всі види мистецтв дістали необмежені творчі можливості для свого вільного розвитку. Та виникли проблеми іншого порядку: фінансова скрута, безгрошів'я мають своїм наслідком згортання діяльності деяких закладів культури, відхід людей від культурної сфери, особливо від художньої самодіяльності. Українське музично-пісенне мистецтво не захищене від експансії російської естради (нерідко низькопробної), яка „глушить” українське мистецтво фінансово, сприяє дальшій русифікації населення, часто-густо підриває своїм деструктивним скепсисом саму ідею української державності [1, с.390].

Значну роль у поширенні діяльності мистецьких, професійних, аматорських колективів та окремих виконавців відіграють творчі спілки. У 1990 р. на соціально-творчій базі республіканського Музичного товариства була створена Всеукраїнська музична спілка, пізніше **Національна Всеукраїнська музична спілка (НВМС)**, яка організаційно та фахово об'єднала музикантів-професіоналів, представників різних мистецьких ланок, ознаменувавши тим самим сучасний етап музично-громадського руху на теренах України. Творчо-мистецька спілка (НВМС) безпосередньо співпрацює з Музично-хоровим Товариством України ім. М.Леонтовича, яке бере свій початок у 1969 р.

Першим головою обласного відділення музично-хорового товариства України був директор Чернівецького музичного училища, заслужений працівник культури України Л. Румянцев (1969 р.), згодом на цій посаді його змінив художній керівник Чернівецької філармонії А.Сорокоумов, а з 1989 р. Товариство очолив відомий в Україні митець, художній керівник Заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю, народний артист України А.Кушніренко. Засноване Товариство одразу ж активно включилось в організацію мистецького життя міста Чернівців та всього буковинського краю, а зокрема, проведення різноманітних оглядів, конкурсів, народної творчості та фестивалів музичного мистецтва. З метою створення нових високохудожніх мистецьких творів правління музичної Спілки разом з обласною організацією Спілки письменників постійно проводяться

різноманітні конкурси самодіяльних композиторів і поетів Буковини.

За ініціативою правління Музичного відділення та керівництва управління культури в Чернівцях була створена обласна дитяча філармонія, в якій проводились лекції за різноманітною тематикою: „Пісня – душа народу”, „Інструменти симфонічного оркестру”, „Пісні, опалені війною”, „Філософія музики”, „Технічний прогрес і музика”, „Музика епохи відродження”, „Стилі та жанри сучасної музики”, „Рок-музика та її напрямки”, „Чи можна побачити музику”, „Про що і як розповідає музика”, „Музика серйозна і легка”, „Пісні нашого краю”, „Музика мого народу”, „У вінок Сидору Воробкевичу”, „Музика пісні і танцю наших предків” та інші.

У 90-х роках ХХ ст. у Чернівцях створено народно-хорову філармонію, яка згодом перетворилась у народну філармонію. За роки її існування у концертах взяла участь численна кількість різножанрових колективів: хори, духові оркестри, оркестри народних інструментів, фольклорно-етнографічні колективи, дитячі ансамблі пісні і танцю. Неодноразово концерти Чернівецької народної філармонії транслювалися по центральному і місцевому телебаченню, радіо, висвітлювалися пресою.

Крім названих форм роботи з музично-естетичного виховання населення, обласне відділення НВМС організувало творчі виїзні концерти самодіяльних художніх колективів в міста України (Київ, Львів, Тернопіль та за рубіж: Польща, Румунія, Молдова, Німеччина, Італія, Росія та ін.).

Творча діяльність Чернівецького осередку НВМС здійснюється за напрямком розвитку української музичної культури і відображає художні тенденції та мистецькі явища нашого часу. Зусиллями обласної Асоціації діячів музичної освіти та виховання (О.Савчук) сформувався і набувають подальшого розвитку новітні форми і методи професійної музичної освіти, підготовки музично-педагогічних кадрів, музично-естетичного виховання дітей та молоді, на підготовку мистецьких колективів міста і області до творчих звітів у столиці України м. Києві (1999, 2001, 2004 рр.).

Розвитку хорового мистецтва Буковинського краю сприяє діяльність таких колективних членів Спілки, як хор Заслуженого академічного Буковинського ансамблю пісні і танцю (А.Кушніренко). Цей колектив виступав з численними різноманітними тематичними програмами, як наприклад: „Музика нашого краю”, „До 165-ти річчя з дня народження С.Воробкевича”. Знаковою була участь колективу у програмі міжнародного свята літератури і мистецтва „Лесені джерела” (2001 р.). Висока виконавська майстерність хору підкоряла багатотисячні аудиторії як на площі Лесі Українки у м.Новограді-Волинському, так на інших сценах. У виконанні хору звучали буковинські мелодії, котрі свого часу слухала Леся Українка, перебуваючи на Буковині; пісні на слова поетеси, як, зокрема, прем'єра пісні А.Кушніренка „Горить моє серце”, яка надзвичайно майстерно і вражаюче була виконана хором та солістами ансамблю Ярославом та Марією Солтисами. З метою підготовки та підвищення кваліфікації керівників творчих колективів міста й області на базі Заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю під керівництвом художнього керівника, А.Кушніренка постійно проводяться семінари-практикуми для хормейстерів і керівників хорів.

Плідну роботу у Товаристві проводить камерний хор обласної філармонії, колективний член Національної всеукраїнської спілки (худ. керівник заслужений працівник культури України В.Галичанський). Хор неодноразово виступав з концертами, присвяченими творчості буковинських композиторів. В 1999, 2001, 2004 рр. колектив брав участь у творчому звіті області у Палаці „Україна” (м.Київ). На тих же творчих звітах з успіхом виступала у Палаці „Україна” народна студентська хорова капела „Резонанс” кафедри музики ЧНУ ім. Ю.Федьковича, художній керівник, зав. кафедрою, професор А.Кушніренко, хормейстер заслужений вчитель України, член НВМС А. Плішка, концертмейстер О.Кнігніцька.

За останній час при сприянні Чернівецького обласного відділення НВМС членами спілки опубліковані такі видання: А.Кушніренка – „Хорові твори С.Воробкевича” (2 томи), „Веселкові передзвони”, „Буковинські самоцвіти”; Ю.Гіни – „Виб-

рані твори для ансамблю скрипалів”; О.Залуцького – 5 випусків авторської серії „Музичне краєзнавство Буковини” (2003-2007 рр.); фольклориста – К.Смаля „Гей, там на горі січ іде”, „Над Прутом, у лузі”, пісні на слова С.Воробкевича та інші; М.Новицького – „У вінку мелодій”, „Граї, духовий оркестр”, „Пісенний розмай” та інші; В.Ковальова „Дністрові зорі”; К.Сайнчука „Сурми Буковини” (з історії духових оркестрів Чернівецької області), Й.Ельгісера 9 збірників із серії „Я – буковинець”; М.Рожка „Суцвіття музики і слова”, „Дарунок невидимого птаха” (вокальні твори) та інших членів Спілки.

Традиційними стали творчі звіти місцевих композиторів – А.Кушніренка, Ю.Гіни, Л.Затуловського, Й.Ельгісера, П.Окрушка, М.Мафтуляка, М.Новицького, В.Фокшука, Л.Дутківського, П.Дворського, А.Плішки, Л.Равлюка, В.Мошука, М.Мозгового та інших.

Творчі звіти заслужених працівників культури України, музиканта-віртуоза-скрипаля Ю.Блещука (2000 р.); керівника народного оркестру народної музики ЦПК м. Чернівці „Буковина” І.Міського (2000 р.); В.Галичанського, М.Новицького, М.Мафтуляка, Б.Катамая; відзначались ювілейні дати в житті членів Спілки Т.Шкурган, В.Мельницького, Н.Капленко, І.Дерди, М.Мокрова, М.Рожко та інших; установ: 40-річчя Чернівецької ДМШ №1 (2006 р.), 50-річчя хореографічного колективу „Юність” ЦПК м. Чернівці (2007 р.), 15-річчя кафедри музики ЧНУ (2007 р.); творчий вечір-концерт співака, автора низки пісень І.Богданюка (2001 р.); творчий вечір-концерт асистента кафедри музики ЧНУ ім. Ю.Федьковича, члена НВМС, лауреата міжнародних конкурсів Л.Богославця (2002 р.); авторські вечори-концерти заслужених діячів мистецтва України, композитора Л.Затуловського (2002 р.), Й.Ельгісера; авторські вечори-концерти народних артистів України, Ю.Гіни, А.Кушніренка (2002, 2003 рр.).

При обласному відділенні активно працює Асоціація діячів симфонічної та камерно-інструментальної музики. Користуються популярністю у шанувальників симфонічної музики симфонічний та камерний оркестри Чернівецької філармонії, які проводять велику просвітницьку роботу серед

молоді, виступаючи з такими музикантами-виконавцями, як лауреат Державної премії ім. Т.Шевченка Б.Которович, лауреат міжнародних конкурсів Т.Печений, професор Донецької державної консерваторії ім. С.Прокоф'єва Н.Чеснокова, Є.Басалаєва та інші.

Плідну діяльність здійснює творча Асоціація діячів духової музики, яку очолює член президії правління облвідділення К.Сайнчук, за ініціативою якого у 1994 р. при обласному Будинку народної творчості був створений **професійний духовий оркестр „Буковина”**. Цей колектив є одним з найпопулярніших духових оркестрів в області. В його творчому доробку багато різноманітних програм, він постійно виступає перед населенням, бере участь в обласних фестивалях та оглядах. На сьогоднішній день завдяки спільним зусиллям в області нараховується 89 духових оркестрів. Щорічно у Чернівцях проводяться фестивалі духової музики, марш-паради духових оркестрів області, регіональних конкурсів юних виконавців на духових інструментах. Справжніми флагманами духової музики на Буковині можна назвати: К.Сайнчука, С.Мазурика, В.Максименка, В.Бобика, О.Сальнікова, Буданова, Б.Ганіна та інших.

При обласному відділенні досить плідно і активно працює творча комісія з фольклору та етнографії, яку очолювали, очолюють члени Спілки заслужені працівники культури А.Яківчук, а з 2006 р. К.Смаль. Із найбільш цікавих заходів, які проводила творча комісія за останній період, слід визначити творчі звіти національних культурологічних товариств у травні 2001-2002 рр. (Румунського, Єврейського, Польського, Російського та інших), а також обласний фестиваль музичного мистецтва „Веселка Буковини” (2000 р.), Міжнародний фестиваль „Буковинські зустрічі” (2007 р.) в якому взяли участь колективи з Польщі, Румунії, Угорщини, Молдови та інші.

Діяльність обласної Асоціації народно-інструментальної музики, яку тривалий час очолював заслужений працівник культури України М.Щербань, а нині очолює С.Козлов, спрямована на відродження національних виконавських традицій, на підвищення професійного рівня народних самодіяльних ансамблів і оркестрів, а також

виконавців-солістів на народних інструментах. Відомими буковинськими майстрами музичних інструментів зарекомендували себе І.Міський, В.Солоджук, О.Моргоч (скрипки), Р.Баянчук (скрипки, віолончелі), Д.Деменчук, Д.Левицький (сопілки), Ф.Каптар та інші.

Чимало цікавих заходів обласного і всеукраїнського масштабу проведено Асоціацією діячів естрадного мистецтва (керівник народний артист України Л.Дутківський). Серед них конкурс молодих виконавців української естрадної пісні ім. В.Івасюка. Започаткований обласним відділенням Спілки міський фестиваль музичних естрадних ансамблів м.Чернівці: „Слава”, „Дністер”, „Буковинський”, „Україночка”, „Ватра”, „Ретро”, „Кварц”, „Київ”, „Перлина”, „Черемош”, кафе „Забава”, „Золоте руно” та інші, присвячені народному артисту України Н.Яремчуку. Відомими керівниками Чернівецьких вокально-естрадних студій стали Л.Затуловський, М.Когос, О.Кирилюк, Т.Преображенська, Л.Кірнадз, І.Гатрич, Н.Марковська та інші.

Рок-рух на Буковині очолили О.Стаховський, Ю.Фальоса, чернівецький шансон – Б.Ластівка.

Розвиваючи традиції попередніх років, Спілка продовжує розширювати й збагачувати стильові й тематичні межі заходів мистецького життя міста й області, що відбуваються у Чернівцях як, зокрема: щорічна мистецька програма “Нові імена”, обласний конкурс юних композиторів „Мандрівний музика” ім. В.Івасюка; Всеукраїнський дитячий фестиваль класичної та камерної музики „Весняна рапсодія”; Міжнародний конкурс духових оркестрів „Сурми Буковини”; щорічний міжнаціональний фольклорний фестиваль „Веселка Буковини”; міжнародний гуцульський фестиваль. Крім того, Спілка разом з обласним та міським управлінням культури бере участь в організації та проведенні таких мистецьких заходів, як: Всеукраїнський огляд народної творчості, обласний конкурс „Кращий вчитель музики” року, фестиваль дитячої та юнацької творчості „Чисті роси”, творчий вечір, присвячений 150-річчю І.Франка, обласний фестиваль національних меншин Буковини „Ми – українці, ми – українські” та інші. Заступниками голів обласного відділення НВМС у різний час

були: С.Дідик, І.Хорошенко, А.Андрійчук, С.Козлов. Нині на цій посаді працює Едуард Алексєєв, який сприяє успішній роботі обласного відділення.

Пропагандистом **оперного мистецтва** на Буковині була і є народна аматорська оперна студія ЦПК м. Чернівці (директор Петро Муха), яка була створена у 1959 р. Організатором і першим керівником студії була Міра Роднянська. Пізніше студією керували Юлія Шевчук, Ірина Макухіна, Катерина Сінчук, Сільва Максименко. Нині студією керує Лариса Губанова, концертмейстер – заслужений діяч мистецтв України Йосип Ельгісер. За багаторічну діяльність колектив студії здійснив постановки опер М.Лисенка „Наталка-Полтавка”, К.Стеценка „Кармелюк”, М.Мусоргського „Борис Годунов”, П.Чайковського „Мазепа” та інші. Активними учасниками оперної студії є: Микола Кочерга, Олена Нандриш, Надія Данильченко, Людмила Масіян, Станіслав Грищук.

При Чернівецькому обласному центрі естетичного виховання „Юність Буковини” (директор Любов Константинюк) працюють **вокальні студії**, зокрема з 1996 р. вокальна студія „Мрія” (кер. С.Літовська); з 1998 р. – вокальна студія естрадного співу „Шарм” (кер. Л.Кірнадз); з 2000 р. – вокальна студія „Кольорові сни” (кер. Т.Петрусяк); з 2005 р. – студія академічного співу „Адажіо” (кер. Л.Гакман), в якій розкрився талант згадуваного молодого співака Віктора Мельника – переможця телевізійного конкурсу „Шанс-2007”.

Народний **театр оперети** започаткований у 1968 р. при Чернівецькому обласному Будинку вчителя (директор Ольга Рузинська). У різний час керівниками були: Р.Стариков, Г.Богданова (протягом 25 років), О.Попенко, О.Ільїна, В.Агеєв, А.Касьяненко. В репертуарі театру оперети І.Кальмана „Сільва”, „Маріца”, „Принцеса цирку”, Й.Штрауса „Циганський барон”, С.Гулака-Артемівського „Запорожець за Дунаєм” та інші.

При Будинку культури Першотравневого р-ну Чернівців діє Центр естетики і дозвілля, яким майже чверть століття керує відомий продюсер **Семен Цідельковський**. Завдяки йому у Чернівцях побувало багато українських і зарубіжних митців (по-

над 100 народних артистів колишнього Радянського Союзу). Мистецький діяч є автором збірок поезій, статей та есе про А.Солов'яненка, П.Фаліка, Б.Ступку, Б.Окуджаву, Є.Євтушенка та ін. З 1984 р. С.Цідельковський є лауреатом Міжнародної премії ім. Сіді Таль.

З метою розвитку і популяризації національної культури краю, створення високохудожніх творів літератури і мистецтва, активізації діяльності творчих спілок, професійних колективів, викладачів, мистецьких навчальних закладів і працівників культурно-освітньої роботи області, здійснення науково-дослідницької діяльності з метою вивчення, пропаганди творчості С.Воробкевича та інших видатних митців Буковини у 1993 р. розпорядженням представника Президента України в Чернівецькій області І. М. Гнатишина, заснована **літературно-мистецька премія імені Сидора Воробкевича**, яка присуджується щорічно 3-го листопада в день річниці, „Буковинського віча” [35, 36].

Першими лауреатами премії ім. С.Воробкевича стали відомі мистецькі діячі краю – письменник Михайло Івасюк, театральний режисер Анатолій Литвинчук та хоровий диригент, композитор і фольклорист Андрій Кушніренко. У наступні роки коло лауреатів премії значно розширилося за такими номінаціями:

Література: В.Вознюк, Б.Мельничук, Г.Тарасюк, В.Колодій, М.Бучко, В.Михайловський, В.Фольварочний, В.Місевич, М.Юрійчук, М.Лютик, М.Лазарук, О.Сенчик, М.Довгань, В.Китайгородська, Т.Севернюк, А.Добрянський, В.Васкан, І.Нагіряк.

Музичне мистецтво: І.Міський, М.Очосольський, І.Матвієвич, В.Михайлюк, М.Новицький, В.Костриж, В.Городенський, Й.Ельгісер, В.Пиндик, Я.Солтис, дует „Писанка” у складі О.Савчук та І.Кавацюка, С.Мельничук, О.Савчук, М.Щербань, В.Галичанський, П.Сиротюк, А.Яківчук, К.Смаль, І.Дерда, А.Плішка, Г.Руснак, К.Саїнчук, Ю.Гіна, Л.Затуловський, Й.Созанський.

Образотворче мистецтво: О.Криворучко, Г.Гарас, К.Колотило, О.Кисилиця, Я.Заєць, В.Шевчук, Я.Полатайко, В.Гамаль, І.Балан,

Т.Дудаєва, В.Макогон, В.Краснов, П.Яковенко, Ф.Мішин, Т.Покотило, Я.Пасічанський.

Театральне мистецтво: Е.Цісельський, А.Піддубний, Б.Братко, А.Анепська, О.Мосійчук, К.Чумакова, Л.Попенко, Т.Сулятицький, П.Магратій, Т.Рідуш.

Творча педагогічна діяльність у мистецьких навчальних закладах: Е.Алексеев, Т.Стінковий, Л.Фельдман.

Науково-дослідницька діяльність: О.Романець, Н.Луць, Г.Кожолянко, О.Залуцький.

Проблеми мистецького життя краю постійно висвітлювалися в центральній та місцевій пресі, на радіо, телебаченні міста Чернівців та області **відомими істориками, філософами, літературознавцями, журналістами, мистецтвознавцями, музикознавцями**. Це такі як: Т.Марусик, П.Брицький, В.Місевич, В.Кожолянко, І.Чеховський, М.Івасюк, К.Демочко, В.Михайловський, В.Бабух, Б.Загайський, В.Китайгородська, І.Радомський, П.Кобевко, В.Стефанець, М.Лазарук, М.Головащенко, Л.Ященко, О.Правдюк, А.Терещенко, В.Кузик, А.Лашенко, Б.Васюта, А.Авдієвський, В.Керейко, А.Кос-Анатольський, І.Гамкало, Б.Сюта, О.Кобець, О.Климчук, К.Валігура, М.Горицьвіт, О.Яцків, Я.Фейгін, А.Крим Р.Гнедаш, В.Гнедаш, О.Драчковська, В.Гринів, В.Чудний, А.Ісак, Ю.Скиба, Н.Будна, Г.Заславець, Т.Севернюк, Л.Янушевська, Ю.Гусар, Л.Пастух, А.Добрянський, О.Лещик, М.Лютик, В.Селезінка, Л.Чередарик, І.Кравців, Л.Пустельник, Т.Кратко, Л.Назар, О.Калмикова, Л.Богуславець, Ю.Боднарюк, Л.Чорнописька, Н.Андрусак, М.Смолінський, В.Дячков, О.Чайка, М.Ткач, Б.Мельничук, В.Колодій, В.Косяченко, Г.Тарасюк, М.Юрійчук, М.Матіос, М.Бучко, В.Вознюк, М.Никирса, Н.Фещук, В.Мацерук, Л.Черняк, Г.Янушевич, І.Фостій, Т.Сулятицький, В.Добрянський, П.Нечаєва, Є.Гордійчук, О.Романець, М.Богайчук, Н.Бабич, Н.Гуйванюк, П.Рихло, Р.Пилипчук, Ф.Погребенник, Г.Костюк, С.Майданська, Г.Бостан, О.Довгань, Є.Антонюк, М.Бакай, О.Пулинець, І.Руснак, О.Росинська, А.Тарасова, Б.Бунчук, В.Антофійчук, О.Івасюк, Л.Бережан, Л.Ковалець, В.Костик, В.Чолкан, І.Кейван, А.Гречанюк,

Г.Жерновой, Л.Бостан, Й.Ельгісер, К.Саїнчук, В.Кошман, Я.Солтис, А.Фантух, А.Циганок, А.-Д.Андрусак, Л.Паранюк, М.Фантух, Н.Марковська, С.Крючкова, Т.Шкурган, О.Савчук, П.Казимирчук, А.Кушніренко, О.Залуцький, Я.Мельничук, І.Ярошенко та багато інших. Честь їм і шана!

Музична освіта

Першим професійним музично-освітнім закладом на Буковині була музична школа, яка діяла при німецькому „Товаристві плекання музичного мистецтва на Буковині”, створеному у 1862 р. в Чернівцях, яка проіснувала до 1936 року [20]. Головною метою діяльності товариства було заснування музичної школи, поступовий її розвиток, опіка над музично обдарованими учнями, поширення музичного мистецтва в краї та об'єднання всіх музичних сил Буковини. Цим цілям підпорядковувались головні завдання: розвиток інструментальної та вокальної музики, утримання музичної школи, бібліотеки, влаштування публічних музичних концертів [1, с.151-152]. Першим головою товариства став Карл Векслер. Очолив школу Франц Пауер, знаний музикант, капельмейстер полку м.Парми, виходець з Богемії, який після закінчення Віденської консерваторії працював у придворному театрі столиці Австрії та в оркестрі, яким диригував сам видатний Людвіг ван Бетховен. В школі Ф.Пауер навчав дівчат сольному співу, а заняття для юнаків з вокальної та інструментальної музики викладав Йозеф Звонічек, який з 1864 по 1874 рік був директором музичної школи. Ця постать у музичному житті Чернівців початку 40-70-х рр. ХІХ ст. має непересічне значення, бо не тільки сприяла розвитку музичного мистецтва в крайовій столиці Буковини, поширенню традиційного компоненту музичної освіти – домашньому музикуванню, але й становленню предмета „співу” в державних навчальних закладах Чернівців. Саме завдяки його діяльності в першій буковинській гімназії у 1849 р. були започатковані уроки співу та створений професійний чоловічий хоровий колектив, який брав діяльну участь не тільки в мистецькому житті навчального закладу,

але й усього міста [16, с.31]. Й.Звонічек, за висловом Адальберта Гржималі, „був першим музичним бійцем на Буковині”. Аналізуючи його діяльність, композитор, наголошував: „Те, що зробила ця життєрадісна, любляча, чуйна, розумна та творча людина в тодішніх важких умовах, важко переоцінити. Звонічек так ретельно зорав поле, що послідовникам лишилося лише засіяти” [16, с.53-54].

Етапною віхою для розвитку музичного мистецтва й освіти в Чернівцях був 1874 рік. Саме цього року до крайової столиці Буковини виконавчим комітетом музичного товариства був запрошений другий капельмейстер Німецького крайового театру в Празі, композитор та культурно-громадський діяч **Адальберт Гржималі**, якому було запропоновано очолити керівництво „Товариства плекання музичного мистецтва на Буковині”, що мало велике значення для подальшого розвитку музичної школи та пробудження музичного життя в Чернівцях [16, с.39]. Цей митець, який більше 30 років присвятив розбудові музичного мистецтва в краї, сприяв формуванню професійних музичних кадрів з місцевого населення, підтримував дружні стосунки з багатьма національними співочими та музичними товариствами, які діяли в Чернівцях, та вклав неоціненну лепту в розвиток фахової музичної освіти й театрално-музичного життя Чернівців останньої чверті ХІХ - початку ХХ ст.

З метою підтримання обдарованих учнів комітетом школи було ініційовано звільнення особливо талановитих учнів від оплати за навчання, що, безумовно, сприяло професійному зростанню молодих музикантів. Товариство з особливою увагою ставилося до їх подальшої підтримки та забезпечення їх навчання у провідних освітніх закладах імперії. Яскравим прикладом може слугувати факт з юнацького життя всевітньо відомого музикознавця та композитора Євсевія Мандичевського.

Крім Є.Мандичевського, музична школа пишалася такими талантами, вихованими в її стінах, як Еммі Емері – віртуозною піаністкою, вихованкою Лейпцизької консерваторії; Емілем Пауером – сином першого директора музичної школи товариства; Людвігом Роттенбергом – уродженцем Буковини, який після закінчення музичної школи по

класу фортепіано та віолончелі вступив до Віденської консерваторії, де вивчав теорію музики у Роберта Фукса та Є.Мандичевського [16, с.45-51].

Діяльність цієї музичної школи посприяла підняттю загального рівня музичної освіти в краї, вихованню професійних музичних кадрів, які вплинули на зміцнення розвитку музичного мистецтва на провінції та у крайовій столиці, що, безумовно, мало велике значення для її мистецької долі та й Буковини загалом.

Діяльність музичної школи „Товариства плекання музичного мистецтва на Буковині” мала ще одну досить позитивну дію. Вона дала поштовх до організації подібних установ й іншим національним товариством Чернівців, зокрема українському, яке виникло у 1905 році, а саме: „**Товариства для плекання української пісні, музики та драматичної штуки**”, що мало за мету об’єднання всіх українців на Буковині [8] та утримання музичної і драматичної школи, завданням якої було піднесення рідної музики [8].

Ідея створення та реалізація проекту заснування й діяльності **української музичної школи** належала невтомному громадсько-культурному діячеві, співакові, диригенту, музичному критику Модесту Левицькому, який з кінця ХІХ – початку ХХ ст. провадив плідну й насичену музично-видавничу та музично-публіцистичну працю на ниві розбудови українського музичного мистецтва на Буковині. Головною метою музичної школи було надання молоді загальної музичної освіти, широких і глибоких професійних знань. У музичній школі імені М. Лисенка працювали відділи: теорії музики і композиції, вокального і хорового співу, фортепіано і гармонію, оркестрових інструментів.

Музично-педагогічний колектив школи складався з представників багатьох національностей, серед яких переважали німецькі та єврейські фахівці. Єдиним постійним учителем-українцем був її директор М.Левицький, котрий докладав чималих зусиль для забезпечення учнів талановитими, компетентними, музично обдарованими вчителями. Варто зауважити, що всі викладачі музичної школи імені М.Лисенка музичну освіту здобули в провідних європейських консерваторі-

ях (Відень, Прага) і мали високий професійний рівень. Необхідною умовою для всіх викладачів школи було знання української мови та письма, що відповідало провідній ідеї діяльності школи – наданню музичної освіти українським дітям [8].

Українська музична школа мала підтримку і фінансову допомогу таких громадських корпорацій та владних структур, як Буковинська каса ощадності в Чернівцях, Крайовий сейм Буковини, Міністерства освіти і віросповідань. Крім того, досить поширеною була підтримка школи громадою міста Чернівців, меценатів та окремих шанувальників українського мистецтва [12], хоча ці кошти не задовільняли у повній мірі потреби музичної школи. Всі учні, як зазначено у шкільних правилах, зобов’язані мати власні інструменти, ноти, підручники і все необхідне знаряддя та інші засоби для навчання [11]. У 1911 р. навчалось 40 учнів, у 1912 р. – 37.

Крім музично-педагогічної діяльності, школа брала досить активну участь у концертному житті краю. За сприяння керівництва товариства та при дієвій допомозі з боку викладачів школи були організовані гастрольні тури багатьох відомих музикантів, артистів та хорових колективів: у 1905 р. львівських гімназистів [10], у 1907 р. – скрипальки Єлизавети Щедрович-Ганкевич, у якому взяли активну участь викладачі школи Рікка Шульц, Гедда Бухер та Адольф Франк [9].

Досить частими були виступи вчителів та учнів школи в організованих місцевими українськими товариствами концертах, присвячених вшануванню знаменних дат: Шевченківські свята, вечори пам’яті Ю. Федьковича, Б.Хмельницького та ін. За участю викладачів школи тільки впродовж 1913 р. були організовані концерти пам’яті Т. Шевченка (березень), камерної музики в Кіцмані (червень), пам’яті 25-ї річниці смерті Ю. Федьковича (грудень) в міському театрі, які свідчили про високий рівень викладацького складу української музичної школи.

Отже, музична школа імені М. Лисенка відіграла значну роль у сфері культурно-мистецького розвитку буковинського населення на початку ХХ ст. Нестабільна передвоєнна економічна й політична ситуація в краї, а згодом війна не дали мож-

ливості цій музично-освітній установі розвинути-ся до масштабів більш значних, про які мріяв її директор М.О.Левицький, прагнучи розширити її в майбутньому до висот музичної консерваторії.

Ідея створення консерваторії в Чернівцях знайшла свою реалізацію у надзвичайно напружений, позначений післявоєнним лихоліттям час, коли інтенсивного розвитку набуває румунське національне життя з послідовним, жорстоким придушенням українського культурно-освітнього руху.

З ініціативи румунського музичного товариства „Гармонія” **наприкінці 1924 р. відкрили в Чернівцях консерваторію музики та драматичного мистецтва.** Першим директором став талановитий організатор і прекрасний музикант доктор Александру Зірра, який свого часу здобув музичну освіту у консерваторії міста Ясси та в італійській консерваторії імені Дж. Верді. Він був автором симфонічних полотен, написаних на основі народнопісенного матеріалу та багатьох опер. Одна з них – про легендарного козацького ватажка Івана Підкову. За свідченням сучасників, цей митець „знав, як надати цьому закладу народного румунського духу” [20, с.39].

У консерваторії навчалися вихідці з Буковини, Молдови та Бессарабії. У перший набір на факультет фортепіано, струнних, духових музичних інструментів були прийняті майже триста студентів. Студіювали гармонію, яку викладав директор, крім того композицію та інші мистецькі дисципліни. Консерваторія володіла достатньою кількістю музичних інструментів та багатою музичною бібліотекою. Доктор Зірра зазначав, що цей навчальний заклад має на меті художнє та естетичне виховання університетської молоді.

У часовий термін між 1931-1936 рр. директорами консерваторії були: Паул Желеску та Джоржіє Павел. У 1936 р. керівництво переходить до рук Георгія Ончула, який зміцнив започаткований А. Зірра процес наукового, мистецького та організаційного вдосконалення цього навчального закладу, що призвів до культурного сплеску в громадському житті міста й краю. У 1938 р. відбулося важливе об'єднання консерваторії з філармонійною спілкою [20, с.39].

Чернівецьку консерваторію закінчило чимало видатних музикантів, композиторів. Та чи не найвідоміший з її випускників – Роман Влад – піаніст, композитор, музичний критик. Народився 29 грудня 1919 р. Закінчив консерваторію по класу фортепіано у педагогів Тарнавського і Русу. 1938 р. поїхав продовжувати навчання до Італії. У Римі навчався у музичній академії Санта Чечилія. Розвиткові кар'єри Романа Влада перешкодила війна. Після війни Роман Влад надав перевагу композиторській діяльності. Серед його відомих творів: балет „Історія матері” за Г.-Х.Андерсеном, поставлений у Римі 1945 р., мав величезний міжнародний успіх. З 1949 р. Роман Влад почав писати музику до кіно. Практично всі італійські та частково французькі великі постановки 50-х років проілюстровані його мелодіями. Це стрічки „Ромео і Джульєтта”, „Кінець Помпеї”, документальний фільм „Леонардо да Вінчі”.

У цьому закладі також навчався нинішній видатний музикант Буковини – Юрій Гіна. Пригадуючи часи навчання в консерваторії, котрі припали на 1941-1944 роки, Ю.М.Гіна з теплотою і вдячністю згадував про своїх учителів професорів Пирля, Флореску та Арборе, які свою методику навчання музиці ґрунтували на вимогливості до таланту, суворій дисципліні, помноженій на працелюбність. Навчальний план в консерваторії був надзвичайно насиченим, молоді музиканти за короткий термін часу проходили безліч технічних вправ та етюдів, майже на кожне наступне заняття необхідно було досконало вивчити новий твір, звучання якого наближалось б до концертного виконання. Свідомість живих очевидців минулої епохи мистецького розквіту старих Чернівців є надзвичайно цінними, тому що дають змогу сучасникам доторкнутися до надбань історії, відкрити для себе забуті сторінки музичного мистецтва і освіти Буковини.

Звернення до історії Чернівців, які мали досить глибоке мистецьке коріння, вивчення й дослідження розвитку та функціонування музичних закладів, зокрема Буковинської консерваторії, є важливим джерелом повнення знань про характер музичної освіти у різні періоди історичної долі краю. Наве-

дені факти показують, яке місце у світовій та європейській культурі належало Чернівцям.

У 1940 р. буковинська консерваторія була тимчасово закрита (за іншими даними 1944 р.) На її місці було засноване **Чернівецьке державне музичне училище та 1-ша музична школа**. Чернівецька дитяча музична школа-семирічка ознаменувала собою цілу епоху в розвитку музичного виховання і освіти на Буковині. Вона була і є на сьогоднішній день базовою музичною школою області.

Варто зазначити, що початковим приміщенням школи була будівля Українського народного дому в Чернівцях на вул. Петровича, № 2, де розміщувалася українська музична школа ім. М. Лисенка, що, на наш погляд, знаменує собою продовження мистецьких традицій, які були закладені в місті у попередні роки. Очолив музичну школу випускник Київської консерваторії Лісовий Андрій Омелянович, завідувачем педагогічної частини стала Прилуцька Єлизавета Семенівна. Педагогічний колектив складався з 32 педагогів.

Згодом директором школи став Діодон (Дмитро) Миколайович Бобир. Разом з педагогами, які працювали до війни, вони знову почали налагоджувати роботу школи. Нелегке завдання поставили перед собою ентузіасти. Ще продовжувалася війна. Було голодно і холодно, з великими труднощами добувалось паливо, викладачі самі прибирали класи, приносили з дому стільці, столи, нотну літературу. Переписували ночами при газових лампах ноти для учнів. Підтримували окремих учнів матеріально, влаштовували для цього концерти, в яких самі брали участь. Незважаючи на всі труднощі, невеликий у той час, але згуртований колектив педагогів, не тільки навчав дітей грі на музичних інструментах, але й прищеплював їм любов до класичної, сучасної та рідної української музики.

Серед працівників-фундаторів, які зробили великий внесок у справу розбудови Чернівецької дитячої музичної школи і педагогів, які розвивали кращі традиції були: Л.М.Румянцев, А.І.Столяревич, М.А.Гольденберг, А.М.Білохвостов, О.Н.Антонов, М.Г.Мягка, Ю.О.Бруевич, М.М.Мокров, Є.Д.Сіліна Л.Б.Затуловський,

І.М.Любинецький, Л.М.Кузнецова, концертмейстер Б.І.Кофман та інші.

Наполеглива діяльність педагогів школи була тісно пов'язана з відкриттям перших філій у райцентрах і селах, з пропагандою музичної освіти в області. Міністерство культури на підставі клопотань Чернівецького обласного управління культури санкціонує поступове розширення мережі дитячих музичних шкіл. Чернівецька дитяча музична школа започатковує організацію своїх філіалів у районних центрах області. Так, на початку 50-х років такий філіал був заснований в райцентрі Садгорі. Минув рік, і Садгирська філія у 1954 р. стала самостійною музичною школою з контингентом учнів 70 чол. [4].

Наступними філіями Чернівецької дитячої музичної школи стали нові музичні класи і початкові музично-освітні заклади в районних центрах області: Кіцмані в 1954 р. з контингентом учнів 20 чол. [5], що набув статусу самостійної початкової музичної школи-семирічки у 1956/57 навч. р. з контингентом учнів 70 чол. [6]. Далі були філії у районних центрах – Хотині (1955 р.), Сторожинці, Новоселиці (1958 р.), Заставні (1959 р.), що згодом також набули самостійності.

У 1958 р. 1-шу школу очолив випускник Київської консерваторії ім. П.І.Чайковського Гіна Георгій (Юрій) Миколайович, який перебував на цій посаді 46,5 років. Він увійшов в історію школи як талановитий педагог і музикант, чудовий організатор, чуйний керівник та мудрий наставник.

За 67 років невтомної праці колектив школи випустив більше 3 тис. учнів, майже половина з яких обрали своєю професією музику. Серед вихованців школи, якими вона пишається: лауреат Міжнародного конкурсу піаністів, заслужений артист України Є.Ржанов; лауреат Республіканського та дипломант Міжнародного конкурсів скрипалів, концертмейстер національного оркестру Хорватії Т.Печений; лауреати Республіканського конкурсу скрипалів та віолончелістів Ц.Дронь, Б.Желінська, А.Ройф, М.Головін; лауреат Всеросійського конкурсу виконавців на народних інструментах В.Денисенков; лауреат Всеросійського та Міжнародного конкурсів молодих вико-

навців „Концертно Прага” О.Олексюк; лауреат Всесоюзного відбіркового конкурсу, солістка національного дому органної та камерної музики, солістка камерного оркестру Київ-класик (альт) Лілія Белокопитова-Бабашина; лауреат конкурсу вокалістів І.Муратова; заслужений артист України Валерій Ломанець; заслужена артистка України Людмила Шапко; члени Спілки композиторів А.Мішта, заслужений діяч мистецтв України Сергій Бедусенко, Юліан Печений, Вольф Львівський та інші. Зусиллями педагогічного колективу Чернівецька дитяча музична школа №1 стала базовою школою області, на досвіді якої ґрунтується творча праця всіх музичних шкіл Буковини.

Новим поступом для розвитку музичних шкіл був наказ Міністерства культури і мистецтв України № 101 від 18 лютого 2002 року про **перейменування шкіл з ДМШ у МШ**, що вносить свої корективи у налагодження навчально-методичної бази, яка трансформується з суто учнівського рівня на дещо розгалужений профіль надання музично-освітніх послуг. Наприклад, в музичній школі №1 опановують мистецтво гри на музичних інструментах студенти ЧНУ, профтехучилищ міста та й зрештою батьки учнів. Нові перспективи вносять свої корективи у налагодження організаційно-методичного забезпечення школи, моделюють рівень, педагогічні підходи й засоби навчання, спонукають до введення комерційної системи розрахунків.

У Чернівецькій музичній школі №1 працюють 10 учнівських колективів: хор учнів старших класів, хор учнів молодших класів, симфонічний оркестр, духовий оркестр, оркестр баяністів-акордеоністів, ансамбль скрипалів, ансамбль бандуристів, ансамбль гітаристів, фольклорний ансамбль, естрадно-духовий ансамбль. У 2006 р. створено викладацький фольклорний ансамбль та відкрито новий відділ сольного співу. З січня 2005 р. очолює школу випускник Московської консерваторії /1989 р./, старший вчитель, диригент духового оркестру „Буковина”, викладач по класу кларнета Буданов Олег Васильович.

Чернівецька дитяча музична школа (нині Чернівецька музична школа № 2) – провідна школа

Буковини, заснована у 1966 р. За цей час музичну освіту в ній здобули понад 1500 випускників. Сьогодні на відділах струнно-смичкових, духових, народних інструментів, фортепіанному та хоровому навчається близько 500 учнів. Першим директором школи був Козлов С.М. Починаючи з 1973 р. школу очолювали – Алексєєв Е.І., у 1983 р. – Белашова Н.П., а з 2001 р. директором призначена Плав'юк Г.І.

Традиції такої плідної та творчої роботи педагогічного колективу були закладені високопрофесійними педагогами, що стояли біля витоків школи. Серед них: Прасол М.І., Мазурик Л.І., Ромашкіна Л.О., Козлова Л.А., Чмут Л.І., Старшинов В.М., Ганін Б.А., Ганіна Р.М., Єдвабна Л.А., Зельцер Я.Б., Теленьга Ю.Г., Кузьменко Ю.О. та інші.

Серед колишніх вихованців школи відомі імена: Возняк В.О. – лауреат Міжнародних конкурсів, відомий виконавець і диригент /Швейцарія/; Петрусак І.В. – колишній начальник управління культури Чернівецької обласної державної адміністрації, Буданов О.В. – директор МШ № 1; Закопець Л.С. – викладач-методист та концертмейстер спеціальної музичної школи-десятирічки імені С.Крушельницької при Львівській державній музичній академії; скрипаль Дан Онуфрейчук (США); Світлана Фальковська (Іспанія); Чмут О.О. – старший викладач циклової комісії музично-теоретичних дисциплін Чернівецького училища мистецтв ім. С.Воробкевича; Зав'ялова Ю.В. – викладач циклової комісії музично-теоретичних дисциплін Чернівецького училища мистецтв Боднарук (Шабельник) І.М. – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри музики ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Багато випускників продовжують професійну роботу в різних країнах світу. Вихованці школи є лауреатами обласних та Всеукраїнських конкурсів, це: Биков Іван (баян), Сімонова Катерина (бандура), Кривич Олександр (фортепіано), Бесага Віра (фортепіано), Лисак Андрій (скрипка), Павлюк Марк (скрипка), Гордей Альона (цимбали) та багато інших.

Чернівецька музична школа № 3 (Садгора), як колишній І філіал від ДМШ №1, заснована обласним відділом мистецтв 16 січня 1953 р. Першим її директором став Мокров М. М. (1953-1956 рр.). Протягом 1956-1964 рр. музичну школу очолював

Денейко П.І. На посаді директора школи також працювали Мислюк З.О. (1964-1966 рр.), Шевцов Л.Ф. (1966-1967 рр.), Новосолов Е.Г. (1967-1984 рр.), Петрусяк І.В., Калашников С.О. (1989-1993рр.), Момот О.М. (1993-2005рр.). З 2005 р. і понині школу очолює колишній її випускник Максимюк Ю.І.

Навчально-методичну та музично-просвітницьку діяльність школи забезпечують кваліфіковані педагогічні працівники: Д.І.Гендлер, О.В.Пестик, В.П.Россохатський, Л.А.Осадча, І.Я.Ельгісер, А.В.Плішка, Т.О.Новосолова, Ф.Є.Карпова, С.І.Проніна, К.К.Українець (Рущька), І.М.Павлюк, П.Г.Мудрий, Н.М.Маковійчук, Л.М.Гумінюк, П.А.Гумінюк, Г.Д.Венничук, Н.А.-Качанова, Г.Д.Толмачьова, С.В.Любчинська, Т.В.Мак, І.М.Гамаль, С.І.Телегуз, С.П.Мунтян та інші. Протягом усього часу існування музичної школи було здійснено 51 випуск, всього школу закінчило 1150 учнів.

Нині в школі працюють такі колективи: хор, вокальний ансамбль учнів молодших класів; хор, вокальний ансамбль учнів старших класів; тріо бандуристів, дует бандуристів, ансамблі бандуристів, скрипалів, баяністів, гітаристів, фольклорний ансамбль, дует саксофоністів, сопілкарів.

Школа пишається своїми випускниками, які несуть людям прекрасне мистецтво звуків і почуттів, збагачуючи й створюючи у нашому житті відчуття гармонії. Це: Геннадій Трофіменко – артист Білоруського національного симфонічного оркестру; Анатолій Лізвінський – народний артист Росії, соліст Кубанського хору; Роман Левицький – колишній директор Чернівецького училища мистецтв ім. С. Воробкевича; Віктор Зелений – професор Красноярської державної консерваторії; Софія Майданська – член спілки письменників України, випускниця Львівської консерваторії; викладачі Чернівецьких музично-освітніх закладів – Людмила Ромашкіна (МШ № 2), Наталія Семенюк, Валентина Туряк - (МШ № 4), Ярина Мельничук (Вишпінська) – асистент кафедри музики ЧНУ ім. Ю.Федьковича. Чернівецька музична школа №3 розвивається, зростає, плекає, й примножує музичне мистецтво Буковини.

Чернівецька ДМШ № 4 заснована у 1972 р. Першим директором школи став Алексєєв Едуард Іванович. Станом на 1 вересня 1972 р. в школі працювало 30 викладачів.

На день відкриття ДМШ № 4 в школі нараховувалося 226 учнів: струнний відділ – 19 учнів; народний відділ – 64 учні; фортепіанний відділ – 143 учні; підготовча група – 20 учнів. З березня 1974 р. по серпень 1986 р. школу очолювала Кальній Лідія Іванівна. З 1972 по 2001 роки було 29 випусків. За цей час початкову музичну освіту здобули понад 1000 випускників. Середню спеціальну освіту отримали 165 випускників, вищу – 84 випускники.

Особлива увага в школі надається роботі різних творчих колективів, ансамблевій та оркестровій грі, хоровому співу. Постійно працюють духовий оркестр, диксиленд, фольклорний та камерний оркестри, ансамбль та тріо бандуристів, симфонічний оркестр, хори молодших та старших класів. Протягом останніх років музична школа неодноразово демонструвала високу виконавську майстерність, її учні гідно репрезентували свій навчальний заклад на Всеукраїнських та Міжнародних конкурсах, олімпіадах, мистецьких програмах, марш-парадах духової музики тощо. Традиційно школа бере участь у обласній мистецькій програмі „Нові імена”, в якій з 2001 по 2007 рр. проявили свої творчі й професійні якості та здобули призові місця більше 10 учнів. Щорічно силами викладачів та учнів проводиться до 100 тематичних концертів у загальноосвітніх школах, дитячих дошкільних закладах та концертів для мешканців міста.

Школа пишається педагогами, які стояли біля її витоків. Це: Височанська С.О., Шматалюк Л.В., Горбатюк Т.М. Світлими постатями були педагоги школи, яких нині з нами вже немає: Окрушко Н.М., Шевчук І.П., Скотенянець В.І., Каверін В.І., Теслюкова Н.В., Ускова В.С. Шаною користуються педагоги, які протягом багатьох років формували творче обличчя МШ № 4, серед них Бойчук М.Г., Севрюгова О.Г., Юдіна С.А., Шатрова А.М., Морозова Т.Г., Закшевська Л.Д., Бржосніовська І.Е., Ліліцак Л.В. Справжніми продовжувачами найкращих традицій є випускники школи, які зараз тут працюють:

Білоброва О.В., Фроляк Л.І., Пасічник О.В., Тараненко К.С.

Сьогодні школа комп'ютеризована, забезпечена високоякісною оргтехнікою, в належному стані зберігається архів школи, де зібрані документи, які відтворюють досить цікавий пласт розвитку музичної освіти на Буковині, а саме період функціонування в місті вечірньої музичної школи для дорослих, яка стала основою для становлення нинішньої МШ № 4.

Творче й насичене музично-виконавське життя школи завжди сприяло розвитку талановитої молоді. Серед випускників четвертої музичної є багато особистостей, які, отримавши ґрунтовні засади музичної освіти, й надалі працюють у галузі музичного мистецтва, примножуючи тим самим здобутки своєї alma-mater. Серед них: Дубнік Павло – соліст Київської філармонії, Пантелейчук Григорій – диригент симфонічного оркестру (Франція), Кудла Михайло – керівник ансамблю духових інструментів (Лондон), Галушак Сергій – оркестрант президентського оркестру, Краснощок Анна – редактор-упорядник журналу „Музична школа”, Добрянська Ольга – народна артистка України, Іваняк Геннадій – оркестрант духового оркестру „Буковина” та багато інших.

Музичне відділення Чернівецького педагогічного училища, нині педагогічний коледж ЧНУ ім. Ю.Федьковича було відкрите у серпні 1957 р. Студенти двох груп з українською та молдавською мовами навчання стали у 1960 р. першими його випускниками. Біля витоків його заснування стояли викладачі В.Білоненко, Г.Біленко, О.Чанов, Н.Гуревич, В.Литвинюк, А.Сорокоумов, В.Сорокоумова, М.Попова, О.Ніколін, Г.Шевчук, Н.Шевчук, Ф. Флейгер, О.Теслюк та інші.

Багато випускників, закінчивши вищі навчальні заклади, працювали і працюють в рідному коледжі: К.Унгурян, О.Верстюк, Т.Стінковий, К.Венгер, А.Гуцуляк, П.Ю.Петраш, Л.Мангер, А.Сапегіна, С.Піонтковська, Г.Білецька, В.Процюк, І.Злотнікова, Г.Довбенчук, Л.Равлюк, А.Антонюк, Н.Іонуц, С.Кирстюк та інші.

З початку заснування музичного відділу його очолювали: В.Білоненко, А.Сорокоумов, Г.Репін, К.Унгурян, І.Любинецький, Т.Стінковий, А.Гуцу-

ляк, В.Процюк. З 2007 р. завідувачем відділення „Музичне виховання” є заслужений вчитель України Микола Катеринчук.

За 50 років на музичному відділі отримали ґрунтовні фахові знання, уміння й навички близько 1700 студентів. Багато з них поклали свій талант на вівтар викладацької праці. Серед них: кандидат політичних наук, начальник відділу державних кордонів Міністерства закордонних справ України В.Котик; кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Національної академії управління керівними кадрами при Президентові України М.Федишина; кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології ЧНУ ім. Ю.Федьковича Д.Струннікова; доцент кафедри музики ЧНУ ім. Ю.Федьковича О.Залуцький; заслужений діяч мистецтв України, професор, декан факультету Київської музичної академії ім. П. І. Чайковського Д.Радик; професор, завідувач кафедри філософії ЧНУ ім. Ю. Федьковича М.Марчук; диригент дитячого хору „Голоси весни” в м. Кишиневу (Молдова) С.Андронік; диригент президентського симфонічного оркестру України Т.Калініченко. Викладачами працюють Б.Несторович та О.Андрійцев (Вінниця), В.Кобилянський, Г.Постевка, З.Софроній (Чернівці). Випускники музичного відділення педагогічного коледжу ЧНУ – вчителі музики шкіл міста Чернівці: А.Кушнір, І.Довбенчук, А.Зубчук та інші. Чимало випускників музичного відділення працюють у системі культури й мистецтв: викладачі музичних шкіл, артисти мистецьких колективів.

Останніми роками на музичному відділі навчається близько 70 студентів. Вони опановують гру на баяні, акордеоні, фортепіано, бандурі, сопілці та мідних духових інструментах; отримують ґрунтовні знання з загальноосвітніх та музично-теоретичних дисциплін; оволодівають основами вокального, диригентсько-хорового та інструментального мистецтва.

З 1991 року у стінах музичного відділення є традиційним фестиваль студентської пісенної творчості „Буковинський жайвір”, започаткований палким шанувальником української народної пісні, творчою особистістю, колишнім директором цього навчального закладу В.Літовченком. Саме

цей фестиваль є своєрідним стимулом для творчої музично-виконавської діяльності студентів музичного відділу педагогічного коледжу та вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації західноукраїнського регіону. Тут в повній мірі розкриваються таланти, виявляється рівень підготовленості студентів до майбутньої роботи в загальноосвітніх школах, оцінюється робота викладачів.

Викладачі та студенти часто виступають з концертами перед громадськістю міста та краю.

На музичному відділенні працюють: народний аматорський мішаний хор – керівник Т.Стінковий; жіночий хор – керівник І.Коник; чоловічий хор – керівник Т.Стінковий; духовий оркестр – керівник І.Бурик; жіночий вокальний ансамбль – керівник В.Цикрович; жіночий вокальний ансамбль „Ліра” – керівник Л.Равлюк; ансамбль бандуристів – керівник Л.Алексєєва; народний вокально-інструментальний гурт викладачів „Джерело” – керівник М.Катеринчук. Ці колективи забезпечують належний рівень виконання державної екзаменаційної програми, вони є важливою творчою лабораторією у формуванні необхідних навичок майбутніх учителів музики.

Чернівецьке музичне училище, а нині Чернівецьке училище мистецтв ім. Сидора Воробкевича засноване в листопаді 1940 р. Першим його директором був В.Чижський, який до того працював педагогом-хормейстером Київського музичного училища. Завідуючим навчальною частиною був призначений М.Даценко (перед новим призначенням обіймав таку ж посаду в Житомирському музичному училищі). 1940 р. в навчальному закладі почали працювати 63 викладачі, у яких навчався 241 студент. Їм не вдалося завершити перший навчальний рік, бо розпочалася Велика Вітчизняна війна. На території області ще гриміли бої, але з 1 вересня 1944 р. робота в училищі відновилася на чотирьох відділах, де навчалось 102 студенти: на фортепіанному – 41, вокальному – 40, струнно-смічкових інструментів – 14, духових та ударних – 3, акордеону – 4. З 1965 по 1979 рр. навчання в училищі здійснювалося також і заочному відділенні.

Протягом 67-літньої історії училища його очолювали А.Попаденко, М.Д.Щербина, композитор,

заслужений артист УРСР Б.Крижанівський, композитор, заслужений артист УРСР І.Драго, заслужений працівник культури УРСР Л.Рум'янцев, С.Козлов, О.Павлов, В.Кобялко, І.Петрусяк, Р.Левицький. На даний час директором училища є заслужений артист України В.Бобик. Фундаторами навчального закладу по праву вважаються М.Гольденберг, Г.Качанов, І.Петров, І.Рибалко, Л.Очосальська, А.Столяревич, А.Геде, Г.Талал, В.Самарін, А.Серебрі, А.Бєлохвостов, В.Бєдусенко, О.Чмут, які прислужилися подвижницькою працею і випустили у творчий світ не одне покоління студентської молоді. Студентський та викладацький колектив радо сприйняв звістку про присвоєння 12 листопада 1986 року Чернівецькому музичному училищу імені буковинського письменника і композитора Сидора Воробкевича. За рішенням Чернівецької обласної державної адміністрації від 5 травня 1997 р. Чернівецьке музичне училище імені С.Воробкевича об'єднано з Чернівецьким училищем культури. Після реорганізації навчальний заклад отримав офіційну назву – Чернівецьке училище мистецтв імені Сидора Воробкевича.

Нині це – вищий навчальний заклад першого рівня акредитації з двома відділеннями: відділенням музичного мистецтва і відділенням культури. На відділенні музичного мистецтва, що є спадкоємцем Чернівецького музичного училища, творчо і з великою віддачею працювали (працюють) понад 90 висококваліфікованих викладачів. Серед них - почесні ветерани: О.Мєдведєва, нагороджена знаком Міністерства вищої і середньої освіти СРСР „За відмінні успіхи середньої спеціальної освіти”; В.Городенський заслужений працівник культури УРСР, лауреат літературно-мистецької премії імені Сидора Воробкевича; Й.Ельгісер, нагороджений знаком „Відмінник освіти України”, володар Золотої медалі ЮНЕСКО „Золоте ім'я світової культури”, лауреат літературно-мистецької премії імені Сидора Воробкевича, заслужений діяч мистецтв України; Т.Рум'янцева нагороджена знаком „Відмінник освіти України”; М.Щербань заслужений працівник культури УРСР; Т.Шкурган нагороджена знаком Міністерства культу-

ри СРСР „За відмінну працю”; Р.Кузьменко заслужений діяч мистецтв України; Ю.Шевчук заслужена артистка Башкирської АРСР; В.Галичанський заслужений працівник культури УРСР; В.Бібік, М.Романко, С.Мазурик, Ю.Шерстньова, Ю.Полторак, В.Лохвицький, О.Тютюнник, О.Герасимов, І.Янковська, Т.Гнюс, Л.Каптар, С.Максименко, Т.Павленко, В.Волкова, С.Козлов, П.Кравчук, Г.Кравчук, О.Хомин, О.Іваннікова, В.Паранюк, Л.Колеснікова, І.Медриш, В.Тимошенко.

За 67 років в училищі отримали музичну освіту більше 4500 студентів. Багато з них продовжили навчання у вищих навчальних закладах і свій талант присвятили високому мистецтву. Вони здобували лауреатські звання на Всеукраїнських та Міжнародних конкурсах і фестивалях, поповнювали ряди мистецьких спілок, отримували державні нагороди і почесні звання. Ось їхні імена: народна артистка СРСР, лауреат Державної премії Росії, солістка Московського академічного музичного театру імені Станіславського і Немировича-Данченка Н.Ісакова; народний артист України, соліст Донецького театру опери і балету П.Ончул; народний артист України, професор кафедри народних інструментів Національної музичної академії імені П.І.Чайковського Г.Агратіна; народний артист України, лауреат державної премії України імені Т.Г. Шевченка, головний диригент і художній керівник Державної академічної хорової капели „Думка” Є.Савчук; народний артист України, керівник оркестрової групи Національної капели бандуристів Д.Попійчук; народна артистка СРСР, України і Молдови, лауреат Міжнародного конкурсу в Софії, солістка Ялтинської філармонії С.Ротару; народний артист України, композитор С.Сабаш; народний артист України Ю.Гіна; народний артист України І.Бобул; народний артист України П.Дворський; народна артистка України О.Добрянська; народний артист Молдови О.Самойле; заслужені діячі мистецтв України С.Бедусенко, В.Костриж, Л.Затуловський, В.Рурак; заслужені діячі мистецтв Росії О.Логінов, А.Стороженко; заслужені артисти України О.Арцемюк, В.Ломанець, Л.Шапка, А.Мамалига, М.Петрина;

заслужені працівники культури України В.Городенський, В.Галичанський, Ю.Блещук, М.Мафтуляк, І.Міський, М.Новицький, В.Фокшук, М.Щербань та багато інших. Сьогодні Чернівецьке училище мистецтв імені Сидора Воробкевича стало осередком фахової підготовки обдарованої молоді, науково-методичної роботи, музичного просвітництва, духовно-мистецького розвою на ниві української культури.

В училищі працює кабінет звукозапису, завідувачем якого багато років був ветеран праці училища В.Бедусенко, нині його очолює Р.Пономарчук. Організатором кімнати-музею Сидора Воробкевича в училищі став викладач-методист Й.Ельгісер. В експозиції кімнати-музею використані матеріали, зібрані ним та старшим викладачем Т.Шкурган.

Крім насиченої навчальної роботи, в училищі проводиться й творча праця у напрямку організації й діяльності учнівських інструментальних колективів. Тут плідно працюють наступні колективи: камерний оркестр – керівник, старший викладач І.Кадюк; симфонічний оркестр – керівник Й.Созанський; оркестр духових інструментів – керівник, старший викладач Т.Гнюс; оркестр народних інструментів – керівник, викладач-методист С.М.Козлов; капела бандуристів – керівник О.Гук; оркестр баяністів – керівник, завідувач циклової комісії народних інструментів О.Кравчук; хоровий колектив – керівник, завідувач циклової комісії В.Гордей; оркестр циклової комісії народно-інструментального мистецтва – керівник Р.Величук, диригент – І.Бурик.

З метою подальшого розвитку освіти та музичної культури краю доцільним є налагодження творчих стосунків з мистецькими закладами м. Сучави (Румунія), м.Бельці (Молдова) та навчальним закладом Австрії. Метою таких стосунків передбачене взаємозбагачення в плані організації навчального процесу, проведення спільних теоретичних та мистецтвознавчих досліджень, фестивалів, конкурсів, концертів, обмін викладацькими та студентськими делегаціями, відзначення ювілейних дат видатних музичних митців світу тощо [18].

Кафедра музики створена на педагогічному факультеті Чернівецького національного університе-

ту імені Юрія Федьковича у 1992 р. Свою роботу спрямовує на підготовку фахівців за спеціальністю „Музична педагогіка та виховання” для загальноосвітніх і музичних шкіл, гімназій, ліцеїв та інших середніх спеціальних навчальних закладів, а також професійних та аматорських художніх колективів і тим самим сприяє розвитку музичної культури та духовному збагаченню буковинського краю.

Таку кафедру за прикладом європейських країн в класичних університетах України створено вперше. Своєму становленню кафедра музики завдячує колишньому ректору Чернівецького державного університету академіку С.Костишину, декану педагогічного факультету, кандидату філологічних наук, а нині доктору педагогічних наук І.Руснаку. За рішенням вченої ради університету та підтримки й патронату обласної державної адміністрації організацію і керівництво музичною кафедрою було доручено народному артисту України, лауреату державної премії ім. Т.Г.Шевченка, обласної літературно-мистецької премії ім. С.Воробкевича, члену-кореспонденту Академії мистецтв України, члену Національної спілки композиторів України, професору А.Кушніренку.

На його плечі лягло вирішення непростих завдань щодо забезпечення навчально-виховного процесу на кафедрі необхідними навчальними програмами, курсами, музичними інструментами, технічними засобами, створення і розробки навчальних планів, методик, посібників. На сьогодні кафедра має певну матеріально-технічну базу, добрий інструментарій, а починати доводилось з нуля [14].

Біля витоків кафедри стояли також заслужені артисти України Ю.Гіна, С.Шкурган, В.Ломанець, заслужений вчитель України А.Плішка, лауреат міжнародних конкурсів Л.Богославець, досвідчені педагоги середніх спеціальних музичних навчальних закладів Т.Стінковий, Н.Мельничук, П.Кравчук, О.Хомин, Г.Плав'юк, І.Копей, О.Чмут, М.Романко, Л.Гаврильчик, О.Вінницький, С.Максименко, М.Ніколін, Г.Мірошніченко, Л.Каптар, Магда і Михайло Мокловичі та інші.

Згодом колектив кафедри поповнився викладачами, що мали великий практичний досвід робо-

ти. Це, зокрема, заслужений діяч мистецтв України В.Костриж, В.Котляревський, О.Залуцький, а також такими асистентами, як В.Лісовий, І.Боднарук, І.Ярошенко, І.Манік, Я.Мельничук, В.Бондаренко, І.Бойчук, О.Руденко. Згодом на кафедрі були запрошені заслужені артисти України І.Дерда, Я.Солтис, І.Кавацук, О.Савчук, знані на Буковині педагоги-музиканти: І.Петрусяк, Р.Стариков, О.Урсуляк, володар Золотої медалі ЮНЕСКО і звання „Золоте ім'я світової культури” Й.Ельгісер та інші.

З 2004 р. кафедрою завідує кандидат педагогічних наук, доцент В.Лісовий, випускник Державного музичного училища імені Гнесіних (м.Москва, 1991 р.) та Одеської державної консерваторії імені А.Нежданової (1995 р.) по класу фортепіано.

Навчально-виховний процес забезпечує висококваліфікований професорсько-викладацький склад: 2 професори, 5 доцентів та 11 асистентів. Викладачі кафедри – визнані фахівці в галузях музично-інструментального, вокального виконавства, хорового та оперно-симфонічного диригування, історії, теорії музики, теорії та методики музичного виховання.

Серед випускників кафедри – народні артисти України О.Добрянська (2000 р.), І.Бобул (2004 р.), заслужений діяч мистецтв України, співак і композитор В.Рурак (2002 р.), диригент Президентського симфонічного оркестру України Т.Калініченко (1995 р.), хормейстер Державного заслуженого академічного Буковинського ансамблю пісні і танцю України С.Мунтян, лауреат фестивалю „Буковинський жайвір”, співак і композитор, викладач педагогічного коледжу, методист Чернівецького обласного інституту післядипломної освіти Л.Равлюк (1995 р.), концертмейстер симфонічного оркестру Чернівецької обласної філармонії Ю.Плаксін (1997 р.), асистенти кафедри музики І.Манік, Я.Мельничук, З.Софроній, В.Кобилянський, Г.Кобилянська, Г.Постевка, автор і виконавець естрадних пісень Т.Преображенська (1998 р.), переможець конкурсу „Нові імена” молодий композитор О.Довбенчук (2007 р.) та ін.

За останні роки педагогами кафедри видано ряд музичних збірок, навчальних посібників, хре-

стоматій, методичних рекомендацій. Так, професором А. Кушніренком впорядковано і видано 2 збірники хорових творів С.Воробкевича (1996 і 2003 р., видавництво “Музична Україна”, м.Київ), авторський збірник вокально-хорових творів “Веселкові передзвони” (2003 р., видавництво „Музична Україна”, м.Київ), який випущений на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за Програмою випуску соціально значущих видань. Професор Ю.Гіна видав репертуарний збірник „Вибрані твори для ансамблю скрипалів та сольного виконання” (Чернівці: Зелена Буковина, 2003), рекомендований Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. З грифом Міністерства науки і освіти України вийшли праці доцентів кафедри: І.Дерди: Кредо: Солоспіви на слова українських поетів. – Чернівці: Рута, 2007; О.Залуцького: Кароль Мікулі. Музичне краєзнавство Буковини: Хрестоматія. Вип. 5. Навчальний посібник до курсу „Музичне краєзнавство”. – Чернівці: Рута, 2007; А.Плішки: Українські церковні пісенспіви – Чернівці: Рута, 2007.

Викладачі кафедри музики працюють над науковою темою „Методологічні проблеми розвитку музичної та музично-педагогічної освіти на Буковині”. За час існування кафедри захищені кандидатські дисертації В.Лісового „Формування у майбутніх учителів музики дослідницької позиції у здійсненні професійної діяльності” (2003 р.), І.Боднарук „Педагогічні умови оптимізації методичної підготовки майбутніх вчителів музики в процесі педагогічної практики” (2006 р.) та В.Процюка „Підготовка майбутніх вчителів музики до виховання у молодших школярів морально-естетичних почуттів засобами народної музичної творчості” (2007 р.).

Відомі педагоги і молоді виконавці ведуть насичене творче життя на Буковині й далеко за її межами, успішно поєднуючи концертну, викладацьку та наукову діяльність, залучаючи до них своїх вихованців. Колектив кафедри бере активну участь у просвітницькій роботі університету, громадському житті міста, області, краю. Кафедра музики постійно провадить концертні звіти, тема-

тичні вечори з нагоди знаменних мистецьких дат і ювілеїв, конкурси, допомагає у розвитку аматорського мистецтва краю.

Пишається кафедра своїм студентським хором „Резонанс”, художнім керівником якого є видатний хормейстер, диригент, композитор, вчений-етнограф А.Кушніренко, приділяючи йому не меншу увагу, ніж виплеканому впродовж більше 45 років Державному заслуженому академічному Буковинському ансамблю пісні і танцю. Диригентом-хормейстером „Резонансу” є заслужений учитель України, доцент А.Плішка, хормейстером М.Понич, концертмейстером О.Кнігніцька. До репертуару студентського хору „Резонанс” входять кращі зразки вітчизняної та зарубіжної класики. Прекрасну інтерпретацію молодий колектив дає творам сучасних визначних українських композиторів і творам місцевих авторів. Але найбільшою заслугою колективу є пропаганда українського класичного хорового мистецтва, унікального пласту вітчизняної музики. За вагомий вклад у розвиток української музичної культури і високі творчі досягнення студентському колективу присвоєно почесне звання „народного”.

При кафедрі працюють й інші художні колективи, зокрема ансамбль скрипалів, лауреат Всеукраїнського конкурсу, керований народним артистом України професором Ю.Гіною. Разом з хором „Резонанс” цей колектив успішно репрезентував музичне мистецтво Буковини на найпрестижнішій сцені держави, якою є столичний палац „Україна”, під час звітних концертів майстрів мистецтв і художніх колективів, присвячений 10 річниці Незалежності України. Ансамбль бандуристів, художній керівник – асистент І.Мокрогуз; оркестр народних інструментів, художній керівник – асистент В.Бондаренко; ансамбль баяністів, художній керівник – доцент О.Залуцький; фортепіанні ансамблі, керівники – доцент В.Лісовий та асистент Я.Мельничук; вокальні ансамблі, художні керівники – доцент А.Плішка та асистент В.Кобилянський.

Активно розвивається творче і наукове співробітництво кафедри з вищими музичними навчальними закладами України та країн СНД. Серед них - національна музична академія ім. П.Чайковсь-

кого (м. Київ), Львівська музична академія ім. М.Лисенка, Одеська державна музична академія ім. А.Нежданової. Підтримуються активні творчі зв'язки з інститутами мистецтв національного педагогічного університету імені М.Драгоманова, Південноукраїнського державного педагогічного університету (м.Одеса) імені К.Ушинського, Вінницького педагогічного університету ім. М.Пирогова, Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка, Прикарпатського університету імені В.Стефаника, Мелітопольського педагогічного університету.

Доброю традицією стало проведення спільних творчих заходів, зокрема студентських олімпіад і конкурсів з музики, обмін досвідом у плані організації навчально-виховного процесу зі спеціальності „Музична педагогіка та виховання”. Так, за останні 6 років переможцями студентських олімпіад та конкурсів стали О.Кнігніцька, М.Чаплак (нині – концертмейстери кафедри музики), Л.Нестерюк; А.Назаренко, У.Гаєвська; С.Пампуха і Т.Дуда (нині – артисти Симфонічного оркестру Чернівецької обласної філармонії); О.Антощук, Т.Прокопець, Д.Безиль та інші.

З 2006 р. на кафедрі запроваджено підготовку фахівців за спеціалізаціями „Естрадний спів” (термін навчання 5 років, на базі ЗНЗ) та “Музичне мистецтво естради” (термін навчання 3 роки, на базі училищ мистецтв, музичних та культурно-освітніх училищ, педагогічних училищ і коледжів).

Нові перспективи створюють можливості для подальшого розвитку кафедри, накопичення професійного та наукового рівня викладацького складу, метою якого є виховання кваліфікованих спеціалістів для забезпечення потреб музичної освіти та культури як буковинського краю, так і інших регіонів України.

Створення надійної й потужної системи музичної освіти у нашій державі - від дитячих музичних шкіл, музично-педагогічних училищ та училищ мистецтв – до вищих навчальних закладів - вагомий крок у розбудові національної музичної культури, що формує не тільки духовність та суспільно-значущі погляди, але й відкриває неосяжні горизонти світу музичного мистецтва.

СЛОВО ПРО ЮВІЛЕЙ

ВАСИЛЬ БОТУШАНСЬКИЙ

Як заведено, кожна книга повинна би закінчуватись відповідними узагальненнями, висновками. Зважаючи на те, що всі автори праці зробили належні висновки у своїх розділах, що книга приурочувалася до 600-річного ювілею міста, який уже минув, то замість загальних висновків для читачів, вважаємо, куди цікавіше дізнатися, а як готувався, як відбувся той довгоочікуваний ювілей, який потребував, мабуть, не тільки моральної, але й фінансової підтримки.

Тож слово про ювілей.

Про необхідність належної підготовки до 600-річчя першої писемної згадки про Чернівці міська влада, науковці, громадськість міста заговорили принаймні за п'ять років. Почали поступати різні пропозиції. Питання понад десятка разів обговорювалося на сесіях та засіданнях виконкому Чернівецької міської ради. Врешті решт за рішенням міської ради створено організаційний комітет ювілею на чолі із міським головою, який взяв на себе всю підготовчу роботу, та спеціальну громадську ювілейну раду з числа управлінців, науковців, представників громадськості, яка узагальнювала пропозиції. На її адресу поступило більше 1000 найрізноманітніших пропозицій.

За клопотанням міської ради Верховна Рада України ухвалила 5 липня 2005 р. спеціальну Постанову „Про заходи щодо підтримки соціально-економічного розвитку міста Чернівці у зв'язку з відзначенням 600-річчя його заснування”. Верховна Рада постановляє: „Підтримати ініціативу територіальної громади міста Чернівців щодо

відзначення 600-річчя його заснування у жовтні 2008 р.” і рекомендувала Кабінету Міністрів розробити відповідні заходи й виділити на ці цілі 150 млн. грн. [3. – 2005. – 20 лип.].

Для організації святкування 600-річного ювілею Чернівців у кінці березня 2008 р. було створено тимчасову виконавчу дирекцію у складі п'яти відділів різних служб: поселення, зв'язку і транспорту, перекладів та волонтерів, харчування, медобслуговування та сервісу, довідки, екскурсійні, консульських та візових питань.

Не чекаючи обіцяних коштів від Кабміну, створивши спеціальний фонд „Чернівці – 600”, міськрада і її виконком згідно з розробленими заходами і наявними коштами довели до всіх виконавців завдання щодо здійснення широкомасштабних будівельних, ремонтних, реставраційних, реконструктивних та інших робіт, особливо у центральній історичній його частині.

Обсяг їх був величезний, роботи виконано в основному на високому якісному і професійному рівні. Оновилися, засяяли первісною своєю архітектурною красою сотні оригінальних архітектурних шедеврів міста другої половини ХІХ – на початку ХХ ст., особливо навколо Центральної і Театральної площ, навколо новостворених площ Філармонії і Турецької криниці, вздовж вулиць О.Кобилянської, Головної, Університетської, Т.Шевченка, Червоноармійської, Руської, І.Вільде, Садової, М.Лисенка, І.Шіллера, М.Заньковецької, Б.Хмельницького, І.Котляревського, О.Доброго та ін.

У процесі комплексної регенерації міста масштаби робіт на деяких об'єктах були нечувано великі, особливо вулиць О.Кобилянської (вартість 13 млн.грн.), П.Сагайдачного, Шкільної та ін. [5. – 2009. – 20 бер.]. На бордюрах оновлених тротуарів пішохідної вул. О.Кобилянської 8 мовами викарбувано написи „Чернівці”. По центральній лінії вулиці висаджено близько 80 кулеподібних кленів, а біля них встановлено лавки, на фасадах будинків – ліхтарі, виготовлені під старовину.

На площі Турецької криниці зведено арку, посеред якої б'є фонтан, встановлено великий квітковий годинник, циферблат якого засаджено квітами. Ще раніше знесено напіваварійні будівлі т.зв. „Критого ринку”, на місці якого виникла простора впорядкована площа з фонтаном.

На розі вулиць Головної і Шкільної облаштовано оновлений сквер і встановлено майже 4-метровий пам'ятний знак з бронзи у вигляді грамоти з гербом м.Чернівців. На ній – цифра 600 і вісьмома мовами, які колись звучали в Чернівцях напис: „Моєму рідному місту”. Знак виготовлено на кошти Почесного громадянина міста, громадського діяча, музиканта Яна Табачника. Скульптор – Зураб Церетелі [1. – 2008. – 10 жовт.].

Відкрито готель „Корал” на вул. Московської олімпіади”, „Затишок” на вул. Зеленої, розважальний комплекс „День і ніч”, Критий ринок „Формаркет” із першим в місті підземним паркінгом, магазин-палац „Снігова королева”, кафе „Карінтія”, „Приваткав'ярня”, завод „Артон”, новий цех Чернівецького хлібокомбінату – всього 16 об'єктів (частина після реставрації, ремонту) [6. – 2008. – 17 жовт.; 1 – 2008. – 10 жовт.].

Водночас будівельними організаціями велося і значне житлове будівництво, особливо по вул. Червоноармійській. Приміром, напередодні святкування Дня міста, перед ювілеєм, новосели отримали по вул. Червоноармійській, 154 92 сучасні квартири з покращеним плануванням [1. – 2008. – 7 жовт.].

Місто прикрасилося низкою оригінальних об'єктів. Зокрема, на Центральній площі, на спеціально виділеній пішохідній смузі встановлено сім гербів міст-побратимів Чернівців, виготовлених із різнокольорового каменю: Солт Лейк Сіті (США),

Коніна (Польща), Сучави (Румунія), Назарет Ілліт (Ізраїль), Саскатуна (Канада), Клагенфурта (Австрія), Подольська (Росія) [3. – 2008. – 9 жовт.; 1. – 2008. – 10 жовт.].

Посеред вул. О.Кобилянської, перед Палацом урочистих подій вставлено як подарунок Чернівцям до ювілею майстерно викувану залізну карету як символ на шляху до сімейного щастя молодят.

На „Алеї зірок” визначних діячів культури-чернівчан, буковинців на Театральній площі відкрито ще чотири нові зірки – співачки Ані Лорак, Катерині Бужинській, співаку Василю Герелло, композитору Володимиру Шабашевичу.

До ювілею міста впродовж 2007-2008 рр. проведено кілька важливих міжнародних наукових конференцій з висвітленням питань виникнення, становлення і розвитку міста. Опубліковано відповідні матеріали [6; 7]. Випущено кілька популярних видань про місто. Відновлено видання „Газети польської” („Gazeta Polska”). У Чернівецькому університеті відкрито Центр американських студій і Центр євроатлантичної інтеграції та безпеки. З ініціативи громадськості міста у 2007 році було відновлено символ міської громади – Почесний ланцюг міського голови, помітними подіями у культурному житті Чернівців стали візит доктора Отто фон Габсбурга в червні 2007 року та видання у 2008 році сімейного фотоальбому городян всіх поколінь.

Ювілею міста присвятили гарні змістовні вірші Василь Бабух, Вікторія Волощук, Богдан Мельничук та ін. [6. – 2007. – 28 груд.; 1. – 2008. – 14 лист.]. Слова Мельничукової „Чернівці – пісня моєї любові” відомим композитором А.Кушніренком покладені на музику. Твір виконувався на святковому концерті Буковинським ансамблем пісні і танцю у вокально-хореографічній композиції „Буковинська родина”, зокрема танцювальною групою у постановці заслуженого артиста України Л.Ю.Сидорчука і в музичному оформленні А.Кушніренка.

Редакція газети „Молодий буковинець” взяла на себе цікаве зобов'язання: починаючи з 31 січня 2008 р. до 600-річного ювілею подати 600 цікавих фактів з історії міста. І хоч подача матеріалів дещо затяглася (до 1 січня 2009 р.), але читачам

справді повідомлено 600 обіцяних фактів [3. – 2008. – 31 січ.; 2009. – 1 січ.]. Газета „Буковина” вмістила підбірку матеріалів: відгуки про Чернівці представників чернівецької діаспори у США [1. – 2008. – 7 жовт.].

До ювілею видано серію поштівків з краєвидами Чернівців [5. – 2008. – 15 серп.]. Національним банком України випущено в обіг ювілейну монету „600 років м. Чернівцям” номіналом 5 гривень [5. – 2008. – 23 трав.]. Запроваджено почесну ювілейну відзнаку міської ради – медаль „На славу Чернівців” (всього 500 шт.). Розроблено простий, але змістовий логотип – знак ювілею, як основний його символ, який використовувався скрізь: на публікаціях, на товарах, випущених до ювілею, на вітринах магазинів, засобах транспорту та ін. Це: вверху стилізована цифра 600 ніби як металевий кронштейн, на якому утримується внизу старовинний міський ліхтар [4. – 2008. – 17 лип.].

У комплексі ювілейних заходів відбулася поїздка міського голови Миколи Федорука у Історичний музей у Москві, де зберігається оригінал грамоти Олександра Доброго з першою згадкою про Чернівці. Незабаром у Чернівці була передана копія цієї грамоти (на жаль, тільки копія), яка була виготовлена коштом депутата міськради В. Сарафінчана. Її текст у збільшеному масштабі було написано на величезному панно і закріплено на стіні будинку, позаду пам'ятника Т. Шевченку на Центральній площі. На фоні цього панно, власне, й відбувалися ювілейні урочистості міста.

У тому ж 2008 р. з Москви за заповітом колишнього чернівчанина, в'язня ГУЛАГу, письменника, покійного Петера Деманта передано його дружиною, Іриною Вечною його бібліотеку (3 тис. книг) у міську муніципальну бібліотеку ім. А. Добрянського у Чернівцях [1. – 2008. – 25 квіт., 10 черв., 2009. – 16 січ.].

У ході підготовки до ювілею було розроблено і направлено об'ємні матеріали в ЮНЕСКО для включення будівлі резиденції Буковинських митрополитів у Список всесвітньої спадщини цієї міжнародної організації (Включено уже у Попередній список) [6. – 2008. – 20 черв.].

Велика підготовча робота до ювілею дала підстави спеціальній комісії назвати Чернівці пе-

реможцем у Всеукраїнському конкурсі проектів і програм розвитку місцевого самоврядування за 2007 р.; отримати державний грант у сумі 500 тис. грн. на виконання проекту „Запровадження інноваційного механізму залучення мешканців і бізнесових кіл міста для реформування житлово-комунального господарства та збереження будівель історичного центру Чернівців” [6. – 2007. – 28 груд.; 3. – 2008. – 3 лип.].

2008 рік був для Чернівці успішним і в демографічному плані: кількість мешканців міста збільшилася майже на 2,6 тис. чол., а загальна чисельність становила 249,5 тис. чол. [6. – 2008. – 6 лют.] (у 2007 р. – 246,9 тис. чол. [6. – 2008. – 11 січ.]).

Напередодні ювілею міський голова Микола Федорук виступив у газеті „Чернівці” з „Віншуванням громаді Чернівців з нагоди 600-річчя міста”, у якому в урочистій манері доповів, що зроблено за кілька років підготовки до ювілею, висловив велику вдячність усім, хто спричинився до цієї благородної справи, закликав завершити все, що ще не встиглося зробити і закінчив своє звернення натхненнями словами: „Хай у кожній Чернівецькій родині панує гармонія почуттів, живуть високі помисли та не зраджує натхнення. Благородства і процвітання вам мої дорогі чернівчани!” [6. – 2008. – 3 жовт.].

Програма святкових заходів на 4-8 жовтня 2008 р. включала урочисте відкриття свята, виступи керівників держави, області, міста, керівників делегацій, нагородження, урочисту ходу городян, урочисте зібрання в театрі, численні концерти на багатьох сценах вітчизняних і зарубіжних зірок естради, фестивалі, дискотеки, різноманітні виставки тощо.

4 жовтня 2008 р. на вщерть заповненій людьми (до 30 тис.) Центральній площі міський голова Микола Федорук, стоячи на сцені, розташованій біля пам'ятника Т. Г. Шевченка, відкрив урочисту частину свята такими словами: „Дорогі чернівчани! Свято, до якого ми всі ретельно готувалися, прийшло в наше місто. Сьогодні ми нагороджені особливою історичною благодаттю. Ми маємо честь жити і працювати в місті, яке було відоме в світі рівно 600 років. На цьому древньому голов-

ному майдані Чернівців перші слова нашої вдячної пам'яті ми уклінно складаємо всім попереднім поколінням, які своєю працею і талантом створили справжнє чудо на Землі – наше прекрасне місто, яке без перебільшення стало окрасою світу... Після потрясінь диктаторських режимів і воєнних лихоліть місто не тільки вистояло, а й крок за кроком впевнено розвивалося. Особливою подяки заслуговує нинішнє покоління городян, яке в непростих умовах реформування всіх складових життя наполегливо працює над перетворенням Чернівців у сучасне європейське місто. Спасибі усім і низький уклін!” Далі міський голова привітав усіх гостей і мешканців міста, побажавши усім всього найкращого, приємного перебування у Чернівцях, на Буковині [1. – 2008. – 7 жовт.].

Привітав велелюдне зібрання з ювілеєм і недавній чернівчанин, Голова Верховної Ради України Арсеній Яценюк. „Я є тією людиною, яка не уявляє себе без рідного міста, бо тут народився, тут живуть мої батьки, тут виховуються мої діти, – сказав він. – Це унікальне місто... Це красиве неповторне місто. Чернівці – це центр неймовірно красивого Буковинського краю...” [1. – 2008. – 7 жовт.]. Від Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко чернівчанин привітав керівник апарату Прем'єр-міністра Михайло Левінський, передавши місту ікону Божої Матері. У привітанні говорилося:

«Шановні чернівчани!

Сердечно вітаю Вас із 600-річчям від дати першої писемної згадки про м. Чернівці!

Говорячи про Ваше чарівне місто, згадую рядки славетного Павла Тичини: „Ви є народ, якого правди сила ніким звойована ще не була”. Підтвердженням цього слугують сторінки неповторної історії міста.

Ні війни, ні буремні події історії, навіть сили стихії, що вирували наприкінці липня цього року, не змогли знищити дух, колорит та національне багатоголосся мальовничих Чернівців, з любов'ю і теплою створених його жителями.

Чернівці надихають до творчості. Це місто породило плеяду відомих особистостей, які оспівували Україну. На зорі незалежності України саме в Чернівцях фестивалем „Червона рута” розпоча-

то сучасне відродження українських співочих традицій серед молоді.

Я пишаюся Вашою беззаперечною пошаною і любов'ю до рідного краю, Вашою працелюбністю і завзятістю, з якими Ви відбудували і оздобили місто до його ювілею, незважаючи на нищівні удари природи! Честь і хвала та низький уклін Вам, шановні чернівчани!

Ваш приклад, висока духовність, патріотичність і волелюбність надають мені сили і віри у правильності обраного шляху, впевненості, що тільки разом з Вами ми зможемо здолати негаразди та досягти ефективного прориву.

Лише спільними зусиллями ми зможемо побудувати могутню, процвітаючу Батьківщину, про яку мріяли наші предки та якою по праву пишатимуться наші діти! Тож у ці святкові дні бажаю кожному жителю Чернівців та Буковини щасливої долі, міцного здоров'я, сили і наснаги у плеканні славетних традицій рідного краю, достатку і затишки в кожній оселі!

Прем'єр-Міністр України Юлія Тимошенко» [5. – 2008. – 4 жовт.]

Привітали святкове зібрання також голова Чернівецької ОДА Володимир Куліш та голова Чернівецької обласної ради Іван Шелепницький, вручивши пам'ятні подарунки міськраді.

А.Яценюк і М.Левінський від імені Верховної Ради і Кабінету Міністрів вручили нагороди великій групі чернівчан. Голова міськради М.Федорук вручив диплом і нагрудний знак почесних громадян міста народному артисту України вихідцю з Буковини Іво Бобулу, Шевченківському лауреату письменниці-буковинці Марії Матіос та голові Чернівецької міської організації ветеранів Павлу Бажеріну [1. – 2008. – 7 жовт.].

Після усіх привітань відбулася святкова хода близько 3,5 тис. чернівчан з різних трудових колективів, з навчальних закладів. Дехто дефілював у „модному” (XIX – початку XX ст.) вбранні [4. – 2008. – 9 жовт.].

На площі перед міськрадою був виставлений на столах 6-метрової довжини більш як 300-кілограмовий художньо оформлений „під Чернівці” торт. Готували його впродовж двох тижнів на кондитерській фабриці „Клепсидра” підприємця Лева

Активно обговорюють святкове дійство
почесний гість Голова Верховної Ради України
Арсеній Яценюк і господар свята
міський голова Чернівців Микола Федорук

Миттєвості ювілейного свята

Клеймана. Чернівчани, можливо, також і хтось із гостей „справилися” з ним за одну годину [6. – 2008. – 17 жовт.].

Ввечері того ж 4 жовтня тепло привітав чернівчан, буковинців, гостей міста на урочистих зборах у міському театрі Президент України Віктор Ющенко, який прибув на ювілейні торжества. Він, зокрема, сказав: „Я радий у цей великий і святковий для громадян Чернівців день бути на вашій землі й схилити голову перед вашою історією, перед вашою спадщиною і разом із мільйонами людей в Україні, і не тільки в Україні, святкувати цей ювілей. Безумовно, це ювілей не тільки становлення міста Чернівці, не тільки першої писемної згадки про це місто. Це ювілей нашої культури, нашого духу, нашої присутності. Це те, що так чи інакше ідентифікує нас як націю, як державу. Це та дорога, яку пройшли наші діди і прадіди.

Це велике свято. Безумовно, Чернівці – єдині і неповторні. Це – унікальна перлина в короні України. Місто, яким захоплюються, місто яким милуються, місто, яке раз відвідавши, назавжди, залишається у твоєму серці ... вся Україна гордиться своїм містом над Прутом за його дивовижну красу, за його унікальний дух, та, власне кажучи, за його європейськість... Тут переплелися долі багатьох народів. Тут сформувався унікальний, можливо, тим і суперцінний лад. Мені близькі його толерантність, взаємоповага, вишуканість, шляхетність. Мені імпонує шана, з якою чернівчани ставляться до власної історії.

На гербі вашого міста – відчинена брама, а на прапорі Чернівців – гасло „Спільними зусиллями”. Це символізує гостинність вашої землі, бажання у згоді і злагоді спільно будувати своє краще життя... Чернівці – це по суті відкрита брама до Європи...” [1. – 2008. – 7 жовт.].

Було зачитано також Указ Президента України від 1 жовтня 2008 р. про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Чернівців. Зокрема, орденом „За заслуги” I ступеня нагороджено міського голову Миколу Федорука, орденом „За заслуги” III ступеня І.М.Кавацюка, М.Д.Пазюка, орденом княгині Ольги III ступня О.В.Савчук, С.Д.Сандюк, медаллю „За працю і звитягу” С.Л.Алтухова,

Г.К.Андрушока, М.Г.Вахнюка, Т.М.Єремійчука. Почесні звання діячам у різних галузях присвоєно: Я.Н.Солтису, Я.І.Пасічанському, М.М.Марченку, Я.В.Храпку, Т.П.Смолдиревій, В.Д.Бабіну, С.М.Сторожуку, А.М.Циганку, В.М.Рошці, І.Д.Шкробанцю, Є.Д.Федоруці, О.М.Шумейку, В.В.Степанову, П.П. Пушкарьову.

Тоді ж Президента Віктора Ющенка міський голова за рішенням міськради нагородив медаллю „На славу Чернівців” [6. – 2008. – 10 жовт.].

На святкування 600-річного ювілею прибули 25 іноземних делегацій, делегації з 20 обласних центрів України, 6 іноземних послів, делегації 7 зарубіжних міст-побратимів, 2 делегації міст-партнерів [4. – 2008. – 9 жовт.].

Кожна з них привезла оригінальні, здебільшого символічні подарунки. Посол України в Греції, буковинець Валерій Цибух, який очолює буковинське земляцтво в столиці, презентував свідоцтво про те, що герб і прапор Чернівців встановлені у Антарктиді. Мер міста-побратима Саскатуна (Канада) Дональд Атчісон вручив ковдру перших поселенців Канади, яка символізує тепло добрих стосунків двох міст. Мер м.Чезано Мадерно (Італія) Паоло Вагі подарував великий годинник для відрахунку часу Чернівців після 600-річчя. З Подольська (Росія) вручили вазу з розписом хохломою. Сучава (Румунія) презентувала гарбузове горнятко для горілки і рушник, Клагенфурт (Австрія) – документ про те, що у них у парку встановлено у зменшеному масштабі макет Чернівецького облмуздраттеатру, Віденський університет – набір ювілейних вин, який чернівчани мають розпити на 700-річчя міста, Київ – велику ікону архангела Михаїла – покровителя столиці, Миколаїв – ікону св.Миколая, Вінниця – годинник, Кам’янець-Подільський – модель фортеці, Суми – чашу на 6 л горілки, Сімферополь – свій герб і набір вин, Харків, Івано-Франківськ, Луцьк, Херсон, Полтава, Запоріжжя, Одеса – картини, Чернівецька ОДА – декоративну таріль з гербом Чернівці, Чернівецька облрада – ікону Божої Матері [4. – 2008. – 9 жовт.; 5. – 2008. – 11 жовт.].

Всі ці та інші подарунки, ювілейна атрибутика стануть експонатами майбутнього музею Чернівців.

На свято прибули з усіх усюд і виступили у концертах зі своїми святковими номерами на сценах у театрі, на Центральній і Соборній площах, на стадіоні „Буковина” та інших сценах знані колишні чернівчани, буковинці Дмитро Гнатюк, Софія та Ауріка Ротару, Іво Бобул, Павло Дворський, Лілія Сандулеса, Ані Лорак, Микола Мозговий, Ян Табачник, Катерина Бужинська, Марія Миколайчук, брати Яремчуки, Аліна Гросу. Прибув до Чернівців і виступив з двогодним концертом на сцені Соборної площі відомий італійський співак Тото Котуньюо. Виступили як виконавці сучасних і народних пісень чернівецькі, буковинські виконавці Іван Дерда, Богдан Ластівка, Ольга Добрянська, дует „Писанка” (О.Савчук та І.Кавацок). Всього виступило, принаймні, 18 знаменитостей. А ще на сценах міста виступили десятки колективів художньої самодіяльності. Одним із ведучих концертів був теж знаний колишній буковинець Василь Ілашук. Під час концерту одній із виконавець пісні „Одна калина за вікном” неперевершеній Софії Ротару мер міста М.Федорук вручив медаль „На славу Чернівців” [4. – 2008. – 9 жовт.; 5. – 2008. – 11 жовт.; 6. – 2008. – 10 жовт.].

Загалом більшість намічених і підготовлених святкових заходів (крім тих, яким на другий день перешкодив дощ) були проведені на високому організаційному, ідейному і виконавському рівні. Про цей день очевидці і учасники будуть пам'ятати і згадувати ще довго. Всього у ювілейних святкових заходах як виконавці, як глядачі взяло участь понад 100 тис. чернівчан і близько 30 тис. гостей [4. – 2008. – 9 жовт.].

Говорячи по масштабну кількарічну підготовку до 600-річного ювілею Чернівців, не можна не поцікавитися: де ж бралися кошти на всі численні і досить дорогі заходи? Як де? А 150 млн.грн., які Верховна Рада рекомендувала Кабміну виділити для Чернівців? Та досвідчене керівництво міста, знаючи ціну рішень про великі гроші (згадати хоча б кошти на 1000-літній ювілей Хотина), діяло за перефразованою приказкою: „На Київ сподівайся, та на свій розум покладайся”. Принаймні, 30-а сесія Чернівецької міської ради 5-го скликання в середині липня 2008 р., тобто за 2,5 місяця до по-

чатку відзначення ювілею, констатувала, що на всі обіцяні кошти з Держбюджету розраховувати марно [5. – 2008. – 22 лип.], тому доведеться в основному святкувати „на свої” [11. – 2008. – 22 лип.]. З Державного бюджету справді поступило у 2006 р. 50 млн. грн. цільової субвенції на збереження історичної забудови, об'єктів історико-культурної спадщини. Напередодні ювілею за сприяння колишнього чернівчанина, нині міністра охорони навколишнього середовища України Г.Г.Філіпчука на рахунок державного управління охорони навколишнього природного середовища в Чернівецькій області надійшло 2268 тис. грн., частина з яких використана і для природоохоронних заходів у Чернівцях [2. – 2008. – 9 жовт.]. З міського бюджету за 2006-2008 рр. було витрачено 295 млн. грн., з них на будівництво, реконструкцію та ремонт об'єктів житлово-комунального господарства, соціально-культурної сфери – 225,5 млн. грн. (76%), тобто на насущні потреби городян. Про те, що багато робіт виконувалося на ентузіазмі працюючих, які хотіли зробити якомога більше для міста, свідчить той факт, що уже після ювілею, станом на 10 жовтня ще не було оплачено вже виконані капітальні роботи на суму понад 48 млн. грн. На виконання розпочатих, але не завершених ще робіт (будівництво дитячої лікарні, реконструкція аеропорту „Чернівці” та ін.) потрібно було ще 75 млн. грн., тобто тих, на які очікували.

Чимало робіт, облаштування конкретних об'єктів на переконливі прохання міської влади взяли на себе спонсори, як колективні, так і індивідуальні. Серед них такі гіганти за чернівецькими масштабами, як Чернівецький машзавод, ТОВ „Роднічок”, підприємець М.Бучковський, російський бізнесмен, колишній чернівчанин Д.Гордіца, Калинівський ринок, ТОВ „Фокстрот-Буковина”, підприємець В.Руснак, ТОВ „Ріка”. Зробили свій внесок торгові марки „Епіцентр”, „Метро”, „Караван”, „Дефіс”, фірми „Ніко”, „Київ-стар”, „Трембіта”, „Буковинка”, „Приват-банк”, Укрсоцбанк, Сведбанк, підприємці В.Старчук, С.Ключук, АТ „Імпульс”, КП „Ліна”, ВКФ „Світязь”, ТОВ „Координація”, ТОВ „Граніт-плюс”, Центральний ринок та ін. Всього у „Фонд Чернівці-600”

зробили внески понад 190 колективів і 180 приватних осіб [6. – 2008. – 17 жовт.].

Тому всі святкові заходи 4-8 жовтня 2008 р. у Чернівцях проведено за рахунок спонсорів, без використання бюджетних коштів [1. – 2008. – 21 жовт.].

З огляду на це слід сказати, що такі жертвні акції колективів і окремих осіб засвідчують, що ринкові відносини і зв'язана з ними жорстка конкуренція не витіснили у їхніх душах благородне відчуття – робити добро для громади, в якій живеш. Це і є вияв тих високих почуттів, які назива-

ються патріотизмом. Як казав відомий український меценат Є. Чикаленко, треба любити Україну не тільки до глибини своєї душі, але і до глибини своєї кишені.

Відзначивши 600-літній ювілей міста, чернівчани, всупереч труднощам і кризовим викликам, своєю наполегливою працею завершують розпочаті проекти, розбудовують і далі місто, оберігаючи безцінну архітектурну спадщину минулого, прагнуть робити місто ще кращим, зручнішим для життя і творення.

ДОВІДКОВА ІНФОРМАЦІЯ

СТАРОСТИ, МІСЬКІ СУДДІ (ГОЛОВИ), БУРГОМІСТРИ, ПРИМАРІ, ГОЛОВИ МІСЬКВИКОНКОМУ, ГОЛОВИ МІСЬКОЇ РАДИ, МІСЬКІ ГОЛОВИ ЧЕРНІВЦІВ

Молдавський період (1359 – 1774 рр.)

(перелік імен і дат неповний)

Старости

Грумаса Іоан (1499 р.)
Петрик (1519 р.)
Барновський Томаш (1527 р.)
Альбота (1570 р.)
Сидоріє (1595 р.)
Кракалія (1599 р.)
Дроніє Георгій (бл. 1600 р.)
Мустаца Алекса (поч. XVII ст.)
Йорашкович Ончул (поч. XVII ст.)
Йорашкович Ончул і Ленца (1603 р.)
Гаврилаш (1621 р.)
Богдан Георгій (1626 р.)
Шептелич Іліє (1648 р.)
Тоадер (1659 р.)
Маніє (бл. 1660 р.)
Гаврилаш (1663 р.)
Савин Апар (1665 р.)
Купар Алекс і Драче Іліє (бл. 1670 р.)
Мургулець Миколай (бл. 1690 р.)
Альбот Тоадер (1693 р.)
Потоцький, Туркул (перед 1699 р.)
Абаза Іон (1710 р.)
Накул (бл. 1712 р.)
Міклескул Гаврііл (1713 р.)

Макрі Демітру (1719 – 1721 рр.)
Константин (1723 р.)
Константин (№2) (1724 р.)
Руссет Георгій (1724 р.)
Макрі Думітру (вдруге) (1729 р.)
Раковіца Раду (перед 1731 р.)
Сіліон Костантин (1731 р.)
Єнаке (1740 р.)
Кристоскул (1742 р.)
Георгіца (1742 р.)
Кальмешул Думітрашко (1744 р.)
Іліє (1745 р.)
Лоренц (1746 – 1747 рр.)
Строекул (1748 р.)
Константін Ніколає (Костін Николай) (перед 1749 р.)
Крупинський Василь (1750 – 1753 рр.)
Бугаєкул Штефан (1756 р.)
(Мілло) Єнакі (1758 р.)
Лефтер Георгій (1758 – 1760 рр.)
Кантакузіно Йордакі (1760 р.)
Мілло Єнакі (вдруге, 1760 – 1762 рр.)
Георгій (1761 р.)
Стурдза Константин (1762 – 1764 р.)
Іляш (1764 р.)
Георгій (1765 р.)
Панделакі (1766 р.)
Клумаш Пантелій (1766 р.)
Григораш (1767 р.)
Гаврилаш (1767 р.)
Пеун (1768 р.)
Георгій (1768 р.)
Імбо де Мантай (1768 р.)
Імбо (1770 р.)

Герескул Іліє (1771 – 1773 рр.)
 Імбо (вдруге, 1773 р.)
 Георгій (1774 р.)

Австрійський період (1774 – 1918 рр.)

Міські судді (голови)

Грек Николай (1780 – 1782 рр.)
 Вайнек Йозеф (1782 – 1784 рр.)
 Шереш Андреас (1784 – 1785 рр.)
 Паладій Василь (1786 – 1787 рр.)
 Лаутербах Леопольд фон (1787 – 1794 рр.)
 Тома Антон (1794 – 1795 рр.)
 Гампель Йозеф (1796 – 1800 рр.)
 Фигнер Карл (1800 – 1802 рр.)
 Гампель Йозеф (вдруге, 1802 – 1811 рр.)
 Бельдович Александер (1811 – 1817 рр.)
 Клюг Андреас (1817 – 1832 рр.)

Бургомістри

Лігоцький Франц (1832 – 1848 рр.)
 Суханек Адальберт (1848 – 1854 рр.)
 Ортинський Йозеф (1854 – 1859 рр.)
 Лепший Йозеф (1859 – 1861 рр.)
 Губріх Юліус (1861 – 1864 рр.)
 Петрович Якоб рицар фон (1864 – 1866 рр.)
 Кохановський Антон фон Ставчан, барон
 (1866 – 1874 рр.)
 Амброс Отто фон Рехтенберг (1874 – 1880 рр.)
 Клімеш Вільгельм фон (1881 – 1887 рр.)
 Кохановський Антон (вдруге, 1887 – 1905 рр.,
 з 1905 р. – почесний бургомістр)
 Райс Едуард (1905 – 1907 рр.)
 Фюрт Фелікс, барон фон (1907 – 1913 рр.)
 Вайсельбергер Соломон (1913 – 1914 рр.)

У роки Першої світової війни

Боканча Феокіст (16. IX. – 19. X. 1914 р.)
 Норст Антон (22 – 30 X. 1914 р.)
 Гостюк (28. XI. – 15. XII 1914 р.)
 Боканча Феокіст (вдруге, 15. XII. 1914 р. –
 16. II. 1915 р.)

Краль Максиміліан
 Шандру
 Мікулі
 Маковей
 Вітик

Мінкуш Альфред фон (28. I. – 5. XI. 1918 р.)
 Безпалко Осип (6. – 11. XI. 1918 р.)

Румунський період (1918 – 1940 рр.)

Примарі, голови інтеримарних комісій

Шандру Георге (1918 – 1919 рр., 1920 – 1922 рр.)
 Сіміонович Теофіл (1919 – 1920 рр.)
 Флорор Ніку (1920, 1922 – 1926 рр., 1938 – 1940 рр.)
 Грігоровіца Барбу (1926 р.)
 Сбієра Раду (1926 – 1927 рр.)
 Киндя Ромулус (1927 – 1929 рр.)
 Сеучук-Севяну Ніколає (12 червня 1929 –
 11 червня 1931)
 Костяну Ніку (12 червня 1931 – 11 червня 1932)
 Сеучук-Севяну Ніколає (12 червня -
 28 листопада 1932)

Мармелюк Дімітріу (1933 – 1938 рр.)
 Кантемір Іон (17 лютого – 7 грудня 1938)
 Радянський період (1940 – 1941 рр.)

Голови міськвиконкому

Нікітін Олексій Іванович (1940 – 1941 рр.)
 Румунський період (1941 – 1944 рр.)

Примарі

Поповіч Траян (1941 – 1942 рр.)

Радянський період (1944 – 1991 рр.)

Голови міськвиконкому

Кошовий Антон Іванович (1944 – 1945 рр.)
 Грицай Олександр Никифорович (1945 – 1948 рр.)
 Козачук Іван Федорович (1948 р.)
 Котко Полікарп Архипович (1949 – 1950 рр.)
 Гутафель Віктор Іванович (1950 – 1954 рр.)
 Михайловський Михайло Іванович (1954 – 1959 рр.)
 Донченко Петро Іванович (1959 – 1964 рр.)
 Толмач Василь Петрович (1964 – 1972 рр.)
 Доцюк Володимир Федорович (1972 – 1985 рр.)
 Каспрук Павло Михайлович (1985 – 1991 рр.)

Голови міськради

Бойко Іван Васильович (1991 р.)
 Гродецький Георгій Дмитрович (1991 р.)
 Період незалежності України

Міські голови

Павлюк Віктор Ігорович (1991 – 1994 рр.)
 Федорук Микола Трохимович (1994 р. –
 до цього часу)

ПОЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ ЧЕРНІВЦІВ (1969 – 2008)

1969

Боярко Олексій Павлович, Гетьман Андрій Лаврентійович, Нікітін Павло Федорович, Бойко Іван Никифорович, Адушкін Іван Прокопович, Кошовий Антон Іванович, Ковальчук Василь Миколайович

1984

Іванов Борис Петрович, Журавльов Олексій Георгійович, Зубов Степан Хомич, Іщук Михайло Петрович

1987

Приходцев Василь Іванович, Федоренко Ганна Михеївна, Гешко Домка Миколаївна, Євдокимова Ванда Іванівна, Лопушанська Олександра Іванівна, Рига Іван Васильович, Кац Бернард Шулемович, Меламуд Хаїм Гершкович, Міхневич Петро Герасимович, Бердюгін Володимир Іванович, Самсон Олена Іларіонівна, Доготарь Олександр Миколайович.

1992

Каспрук Павло Михайлович, Карпюк Євген Тодорович

1995

Куцяк Петро Петрович, Яремчук Назарій назарійович, Кубляк Костянтин Якович, Добрянський Анатолій Миколайович

1996

Єгоров Анатолій Іванович

1997

Жуковський Аркадій Іларіонович, Костишин Степан Степанович, Дворський Павло Ананійович, Бург Йосип Кунович

1998

Євдокименко-Ротару Софія Михайлівна

1999

Станкевич Стелла Омелянівна

2000

Гнатюк Дмитро Михайлович, Пішак Василь Павлович, Табачник Ян Петрович

2001

Каденюк Леонід Константинович

2003

Кушніренко Андрій Миколайович

2008

Бобул Іво Васильович, Матіос Марія, Бажерін Павло

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Розділ 1

1. Буковина. Загальне краєзнавство: Частина IX. // Зелена Буковина. Серія "Історія і краєзнавство". – 2000. – №1-2. – С.81-200.

2. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закрапатська обл. – К.: Наук. думка, 1984. – 222 с.

3. Возний І. Ремісничка майстерня другої половини XII – першої половини XIII ст. з Ленківецького поселення // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці: Прут, 2000. – Т.1. – С.91-107.

4. Возний І. Дослідження Ленківецького поселення 2001 року // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці: Прут, 2002. – Т.1. – С.126-139.

5. Возний І., Масан О. До історії відкриття Ленківецького городища // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці: Прут, 2003. – Т.2. (16). – С.92-96.

6. Затуловська О., Піддубний І. З історії діяльності Буковинських музеїв // Музейний щорічник. 2002. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С.3-9.

7. Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька обл. – К., 1969. – 704 с.

8. Кайндль Р.Ф. Наш рідний край Буковина // Зелена Буковина. – 2002. – №1-2. – 72 с.

9. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців. – Чернівці: Місто, 2003. – 278 с.

10. Колодій В. Чернівці. Путівник по місту. – Ужгород: Карпати, 1967. – 112 с.

11. Новицький Л., Тимошук Б. Чернівці. Довідник-путівник. – Чернівці, 1959. – 114 с.

12. Малевская М.В., Раппопорт П.О., Тимошук Б.А. Раскопки Ленковецкого поселения // Археологические открытия в 1967 г. – М.: Наука, 1968. – С. 242.

13. Малевская М.В., Раппопорт П.О., Тимошук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // Советская археология. – 1970. – №4. – С.112-127

14. Михайлина Л.П., Тимошук Б.О. Исследования в окрестностях Черновиц // Археологические открытия в 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С.317-318.

15. Михайлина Л.П., Возний І.П., Пивоваров С.В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С.66-67.

16. Михайлина Л., Пивоваров С. Наукова історична спадщина австрійських вчених про старожитності Буковини // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – Київ-Чернівці, 1999. – С.71-78.

17. Михайлина Л., Пивоваров С. Розвиток археологічної

науки в Чернівецькому університеті // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.3. – С.34-45.

18. Михайлина Л., Юрійчук Ю. Поселення XI ст. Графська поляна на околиці Чернівців // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тис. н.е. – Чернівці, 1994. – С.52-53.

19. Михайлина Л. Часове та просторове формування стародавніх Чернівців // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.2. – С.126-132.

20. Пивоваров С., Михайлина Л. Археологічні та нумізматичні джерела про минуле м.Чернівці // Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів в Південно-Східній Європі. VI сесія спільної "Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики при НАН України". – К., 1997. – С.18-20.

21. Пивоваров С. Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини // Археологічні студії. – Київ – Чернівці: Прут, 2000. – Вип.1. – С.174-183.

22. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 150 с.

23. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с.

24. Тимошук Б.А. Ленковецкое древнерусское городище // Советская археология. – 1959. – №4. – С.250-257.

25. Тимошук Б.О. Дослідження слов'янських пам'яток на Буковині // Український історичний журнал. – 1963. – №6. – С.152-154.

26. Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1955. – Вып.57. – С.109-114.

27. Тимошук Б.А. Исчезнувшие города Буковины // Вопросы истории. – 1964. – №5. – С.213-217.

28. Тимошук Б.А. Оборонительный вал Ленковецкого городища // Краткие сообщения Института археологии. – 1967. – Вып.110. – С.98-101.

29. Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.

30. Тимошук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області. – Чернівці, 1970. – 40 с.

31. Тимошук Б.О., Анісюткін М.К. Нові місцезнаходження палеоліту на р.Прут // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С.201-203.

32-33. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К.: Наук. думка, 1976. – 178 с.;

Тимошук Б.О. Твердиня на Пруті. – Ужгород: Карпати, 1978. – 87 с.

34. Тимошук Б.О. Ранньотрипільське поселення Рогатка в Чернівцях // Археологія. – 1979. – Вип. 31. – С.107-108.

35. Тимошук Б.А. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города. – М.: Наука, 1981. – С.116-136.

36. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.

37. Федорук А., Пивоваров С. Цецинська кам'яна вежа: з історії середньовічних поселень на території Чернівців (XIII – початок XV ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.80-85.

38. Noll R. Vom altertum zum Mittelalter. – Wien, 1974. – 101 S.

Розділ 2

1. Österreichisches Staatsarchiv. – Abt. Kriegsarchiv. – Alte Feldakte. – Fasz. 494. – Tuerkenkrieg (Russ. Armeen). – 1739. – 8. – 1-3.

2. Акты, относящиеся к истории Западной России / Собр. и изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т. 1. 1340-1506. – 414 с.

3. Бистрицкая летопись 1359-1507 гг. // Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – С. 24-34.

4. Выкопы на горе Цецина подъ Черновцами // Православная Русь. – 1909. – 22 мая (4 іюня).

5. Грамоти XIV ст. / Упор. М.М. Пешак. – К.: Наук. думка, 1974. – 226 с.

6. Дневник Якова Марковича. – Т. 4: 1735-1740 роки / Видав В. Модзалевський. – К.-Львів: НТШ, 1913. – VIII, 385 с.

7. Журнал военных действий армей Ея Императорского Величества 1769 года. – СПб.: Гос. Военная коллегия, [1770]. – 168 с.

8. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-XVIII в.: Документы и материалы: В 3 т. – М.: Наука, 1965. – Т. 1. – 362 с.

9. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3 т. – М.: Наука, 1968. – Т. 2. –

10. Исторические связи народов СССР и Румынии: Документы и материалы в 3-х т. – М.: Наука, 1970. – Т. 3. – 415 с.

11. Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник док. і матер. / Упоряд. У.Я. Єдлінська, Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинська та ін. – К.: Наук. думка, 1986. – 422 с.

12. Молдавия в эпоху феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1961. – Т. 1: Славяно-молдавские грамоты (XV в. – первая четверть XVII в.). – 454 с.

13. Молдавия в эпоху феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1975. – Т. 7. – Ч. 1: Переписи населения Молдавии 1772-1773 и 1774 гг. – 607 с.

14. Молдавия в эпоху феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1978. – Т. 2: Славяно-молдавские грамоты XV-XVI вв. – 447 с.

15. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т. 9. – Вып. 1. – 1615 с.

16. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: Наука, 1964. – Т. 11. – Вып. 2. – 744 с.

17. Славяно-молдавская летопись 1359-1504 гг. // Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – С. 55-59.

18. Сплени Г., фон. Опис Буковини / Пер. з нім., передмова і коментар О.Д. Огуя, М.М. Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – 110 с.

19. Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1990. – 469 с.

20. Статьи, находящиеся в рукописи Археографической комиссии перед Комиссионным списком Новгородской первой летописи // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 475-477.

21. Турция накануне и после Полтавской битвы. (Глазами австрийского дипломата). – М.: Наука, 1977. – 104 с.

22. Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М. Русанівського – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.

23. Archiva istorică a României / Red. B. Petriceicu-Hăjdeu. – București: Imprimeria statului, 1865. – ? 1. – P. 2. – 192 p.

24. Die Ausgrabungen am Cecina // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1929. – 1. Sept. – S. 5;

25. Balan T. Documente Bucovinene. – Iași: Editura TAIDA, 2005. – Vol. 7: 1464-1740. – XX, 318 p.

26. Die Burg am Cecina // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1929. – 18. Aug. – S. 20;

27. Caproșu I. Noi documente moldovenești din arhive Vieneze / Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A.D. Xenopol”. – Iași, 1974. – Т. XI. – P. 187-197.

28. Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău.: Hyperion, 1990. – P. 135-248.

29. Długosz J. Dziejów polskich ksiąg dwanaście / Przekład K. Mecherzyńskiego. – Kraków: Czas, 1867. – Т. 1. – XI, 519, XXV s.

30. Długossii J. Historiae Polonicae libri XII / Cura A. Przewdziecki. – Cracoviae: Czas, 1877. – Т. IV. – 733 p.

31. Długossii J. Historiae Polonicae libri XII / Cura A. Przewdziecki. – Cracoviae: Czas, 1878. – Т. V. – 702 s.

32. Documenta Romaniae historica. A. Moldova. – București: Editura Academiei RSR, 1976. – Vol. 2 (1449-1486). – LVIII, 648 p.

33. Documenta Romaniae historica. A. Moldova. – București: Editura Academiei RSR, 1980. – Vol. 3 (1483-1504). – LVIII, 686 p.

34. Documente bucovinene de T. Balan. – Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. „Glasul Bucovinei”, 1933. – Vol. 1: 1507-1653. – XI, 298 p.

35. Documente bucovinene de T. Balan. – Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. „Glasul Bucovinei”, 1934. – Vol. 2: 1519-1662. – 216 p.

36. Documente bucovinene de T. Balan. – Cernăuți: Tip. „Mitropolitul Silvestru”, 1938. – Vol. 4: 1720-1745. – 299 p.

37. Documente bucovinene de T. Balan. – București: Ed. Casei școalelor și a culturii poporului, 1943. – Vol. 6: 1760-1733. – 504 p.

38. Documente lui Ștefan cel Mare / Publ. de I. Bogdan. – București: Socec & Co, 1913. – Vol. 1. – XLVI, 518 p.

39. Documente lui Ștefan cel Mare / Publ. de I. Bogdan. – București: Socec & Co, 1913. – Vol. 2. – XXI, 611 p.

40. Documente moldovenești dela Ștefan cel Mare / Publ. de M. Chostăchescu. – Iași: Brawo, 1933. – XII, 328 p.

41. Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. de Hurmuzaki. – București: s.e., 1891. – Vol. II, partea 2: 1451-1510 / Culese, adnotate și publicate de Nic. Densușianu. – XLVII, 729 p.

42. Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. de Hurmuzaki. – București: s.e., 1892. – Vol. II, partea 3: 1510-1530 / Culese, adnotate și publicate de Nic. Densușianu. – XL, 748 p.

43. Documentele moldovenești dela Ștefanita Voevod (1517-1527) / Publ. de M. Costăchescu. – Iași: Brawo, 1943. – VI, 640 p.

44. Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași: Veată Românească, 1931. – Vol. 1. – XXXV, 557 p.

45. Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași: Veată Românească, 1932. – Vol. 2. – XXV, 956 p.

46. Dokumenta moldawskie i multańskie z archiwum miasta Lwowa / Oprac. E. Kałużniacki. – Lwów: Maniecki, 1878. – 61 s.
47. Iorga N. Documente românești din arhivele Bistriței. (Scrisori domnești și scrisori private). – București: Socecu & Comp., 1899. – P. 1. – CVI, 88 p.
48. Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J. Turowskiego. – Sanok: K. Pollak, 1856. – T. 2. – S. 701-1222.
49. Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J. Turowskiego. – Sanok: K. Pollak, 1856. – T. 3. – S. 1223-1712.
50. Mieg F. von. Topographische Beschreibung der Bukowina mit militärischen Anmerkungen / Hrsg. von J. Polek. – Czernowitz: H. Czopp, 1897. – 38 S.
51. Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă pînă la două domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743) / Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – P. 280-472.
52. Polek J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. Nach einer Denkschrift des Mapperungsdirectors Johann Budinszky // Bukowinaer Rundschau. – 1894. – 20. Apr.
53. Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. T.I: Najstarsza księga miejska 1382-1389 / Wyd. A. Czołowski. – Lwów: Nakładem gminy Lwowa, 1892. – 153 s.
54. Reifer M. Ausgewählte Historische Schriften. Dokumenten-Sammlung. – Cernăuți: Societatea istorico-evreiască, 1938. – 160 S.
55. Șimanschi L., Ciocan N. Acte slavone inedite, din anii 1443-1447, privind istoria Moldovei // Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A.D. Xenopol”. – Iași, 1974. – Vol. 11. – P. 173-185.
56. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa: G.L. Glücksberg, 1846. – T. 2. – 572 s.
57. Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei (...) de la Dragoș-vodă pînă la Aron-vodă // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – P. 23-118.
58. Werenka D. Urkundliche Nachrichten über die Städte „Cecina” und „Tschernowitz” und deren Besitzverhältnisse im Jahre 1782. (Mit einem noch nicht veröffentlichten Plane.) // XXXIII. Jahres-Bericht gr.-or. Ober-Realschule in Czernowitz / Veröff. am Schlusse des Schuljahres 1896/97 von C. Mandyczewski. – Czernowitz, 1897. – S. 13-42;
59. Werenka D. Urkundliche Nachrichten über die Städte „Cecina” und „Tschernowitz” und deren Besitzverhältnisse im Jahre 1782. (Mit einem noch nicht veröffentlichten Plane.) // XXXIV. Jahresbericht... / Veröff. am Schlusse des Schuljahres 1897/98 von C. Mandyczewski. – Czernowitz, 1898. – S. 1-46.
60. Артамонов В.А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683-1699) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М.: Памятники историч. мысли, 2001. – Ч. 2. – С. 295-328.
61. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.
62. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. – Ч. I: Роль среды / Пер. с фр. – М.: Языки слав. культуры, 2002. – 496 с.
63. Буковина: Історичний нарис / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
64. Власова Л.В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII в. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 166 с.
65. Гадинко О., Масан О. Проблематика „Оуставицтва о мытах” господаря Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 року // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2003. – Вип. 5. – С. 67-71.
66. Гонца Г. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. – Кишинев: Штиинца, 1984. – 150 с.
67. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 6. – 680 с.
68. Жуковський А. Історія Буковини. – Черівці: Час, 1994. – 120 с.
69. Історія Львова: У 3 т. / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів: Центр Європи, 2006. – Т. 1. – 296 с.
70. Карпо В.Л., Масан О.М. Роль хотинського і чернівецького старост у польсько-молдавському прикордонному співробітництві (друга половина XV - перша половина XVI ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2002. – Т. 5. – С. 111-117.
71. Кокырла П.С. Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVII – начале XIX в. – Кишинев: Штиинца, 1989. – 151 с.
72. Лесников М.П. Львовское купечество и его торговые связи в XIV веке: (К истории экономических связей между странами Восточной и Западной Европы в XIV-XV вв.) // Проблемы экономического и политического развития стран Европы: Из истории средних веков и древнего мира. – М., 1964. – С. 38-54.
73. Макар Ю.І., Пивоваров С.В., Юрійчук Ю.А. Садогурьська монетарня (історико-краєзнавчий нарис). – Чернівці: Рута, 1998. – 79 с.
74. Масан О.М. Перші походи російських військ на Буковину. (З історії міжнародного становища краю на початку XVIII ст.) // Питання історії України: Збір. наук. статей. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 244-253.
75. Масан О. Горецька обитель // Чернівці. – 2000. – 14 лип. – С. 13.
76. Масан О. Чернівці, 17 червня – 220 років тому // Доба. – 2003. – 1 серп. – Ч. 57. – С. 13.
77. Масан О.М. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. (З давніх часів до середини XX ст.) / В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 9-168.
78. Масан О. Писемні джерела з історії Чернівців XV – початку XVI ст. // Матеріали V Буковинської Міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича, 29 вересня 2005 р. – Чернівці, 2005. – Т. 1. – С. 351-354.
79. Масан О. Середньовічний Цецин в історіографії XIX – початку XXI ст. // Питання історії України: Збір. наук. статей. – Чернівці, 2006. – Т. 9. – С. 128-132.
80. Масан О. Чернівці: перша писемна згадка на тлі історії міста в XV – на початку XVI століття // Буковинський журнал. – 2006. – Ч. 2. – С. 63-74.
81. Масан О. Цецинська держава. (З історії давньої чернівецької околиці) // Буковинський журнал. – 2007. – Ч. 1. – С. 47-59.
82. Масан О. Чернівці у XVI – першій половині XVII ст. (аналіз джерельних матеріалів) // Питання історії України: Збір. наук. статей. – Чернівці, 2007. – Т. 10. – С. 170-176.
83. Масан О. Поміж військових лихоліть (з історії міста й околиць у XVI-XVII ст.ст.) // Буковинський журнал. – 2007. – Ч. 4. – С. 72-83.

84. Масан О. Чому шведський король Карл XII не зміг завітати в Чернівці, Або епізоди з історії міста на початку XVIII ст. // Буковинський журнал. – 2008. – Ч. 1. – С. 53-60.
85. Масан О. А ОУ ЧЕРНОВЦИ ВОЗИ НЕ СТЯСТИ... // Історія України. – Київ, 2008. – № 9 (553). – С. 1-4.
86. Наумов В.Л. К истории летописного „Списка русских городов дальних и ближних” // Летописи и хроники 1973 г. – М., 1974. – С. 150-163.
87. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – СПб.: Э. Веймар, 1866. – Т. 1: Год 1769. – VII, 332 с.
88. Пивоваров С. Нові матеріали до історії стародавнього Цецина // Буковина – мій рідний край: III-я Іст.-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців: Матеріали. – Чернівці, 2000. – С. 20-22.
89. Пивоваров С. Пам'ятки археології на території міста Чернівці // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Вип. 229-230. Історія. Політ. науки. Міжнар. відносини: Збір. наук. праць. – Чернівці, 2004. – С. 82-87.
90. Піддубний Г. Буковина. Її минуле і сучасне. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 216 с.
91. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К.: Наук. думка, 1992. – 332 с.
92. Сперальський З. Молдавские авантюры / Пер. с польск. и примеч. Н. Малютиной-Конколь. – Бэлць: б.и., 2001. – 192 с.
93. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
94. Тимошук Б. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.
95. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.
96. Фішер Е. Козмин: До питання про історію польсько-молдавської війни 1497 року. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 78 с.
97. Чучко М. Чернівецькі дерев'яні церкви XVIII ст.: історія спорудження, архітектура, доля // Буковинський журнал. – 2007. – Ч. 2-3. – С. 78-84.
98. Vocănețu Al. Istoria orașului Cerăuți pe timpul Moldovei. – Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. „Glasul Bucovinei”, 1929. – 102 p.
99. Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań: Państw. Wyd-wo Naukowe, 1996. – 369 s.
100. Gyllenkrok Aksel // Encyklopedi och Konversationslexikon. – Malmö: Nordisk familjebok aktiebolag, 1948. – Bd. 9. – S. 90-91.
101. Hammer J., von. Geschichte des Osmanischen Reiches. – 2., verbesserte Ausgabe. – Pesth: C.A. Hartleben's Verlag, 1836. – Bd. 4: Vom Carlowiczer Frieden bis zum Frieden von Kainardsche. 1699-1774. – 940 S.
102. Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz: H. Pardini, 1908. – 231 S.
103. Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Пер. з нім. – Чернівці: Зел. Буковина, 2005. – 329 с.
104. Małowist M. Wschód a zachód Europy w XIII-XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. – Warszawa: Państw. Wyd-wo Naukowe, 1973. – 440 s.
105. Masan O. Czernowitz in Vergangenheit und Gegenwart / Czernowitz: Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Hrsg. von H. Heppner. – Köln - Weimar - Wien: Böhlau Verlag, 2000. – S. 11-44.
106. Masan O. Czernowitz als regionales Zentrum // Czernowitz: Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Hrsg. von H. Heppner. – Köln - Weimar - Wien: Böhlau Verlag, 2000. – S. 145-166.
107. Nistor J.J. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien. – Wien: Hölder, 1910. – 182 S.
108. Nordberg G.A. Leben Karls des Zwölften, Königs in Schweden. – Hamburg, 1746. – Bd. 2.
109. Pajewski J. Buńczuk i koncerz: Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Wyd. 2-ie. – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2003. – 279 s.
110. Papee F. Jan Olbracht. – Wyd. 2-ie. – Kraków: Universitas, 1999. – 243 s.
111. Romstorfer K.A. Bildende Kunst // Bukowina in Wort und Bild. – Wien: Verlag von E. Beyer, o. J. – S. 409-458.
112. Turczynski E. Czernowitz am Prut, Hauptstadt der Bukowina // Hauptstädte in Südosteuropa: Geschichte – Funktion – Nationale Symbolkraft / Hrsg. von H. Heppner. – Wien etc., 1994. – S. 69-85.
113. Voltaire. Leben Carls XII. Königs von Schweden. Nach der dritten und letzten Auflage aus dem Französischen übersetzt; mit nötigen Anmerkungen, Nachrichten und Urkunden versehen. – Stockholm: s.e., 1733. – 456 S.
114. Werenka D. Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1785). – Czernowitz: Selbstverlag, 1895. – 272 S.
115. Wickenhauser F.A. Bochetin, oder Geschichte der Stadt Černăuz und ihrer Umgegend. – Wien: Seidel & Sohn, 1874. – 1. Heft. – 121 S.
116. Wickenhauser F.A. Geschichte des Bistums Radautz und des Klosters Groß-Skit. – Czernowitz: H. Pardini, 1891. – 2. Bändchen. – 98 S.
- Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa: Wyd-wo Min. Obrony Narod., 1983. – 235 s.

Розділ 3

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 320. – Оп. 2. – Спр. 1671.
2. ДАЧО. – Ф. 320. – Оп. 3. – Спр. 420.
3. ДАЧО. – Ф. 320. – Оп. 3. – Спр. 562.
4. ДАЧО. – Ф. 320. – Оп. 3. – Спр. 577.
5. Balan T. Documente Bucovinene. – Cernăuți, 1938. – Vol. IV.
6. Calatori străini despre Țările Române. – București, 1997. – Vol. IX.
7. Documentele lui Ștefan cel Mare / Publ. de I. Bogdan. – București, 1913. – Vol. I.
8. Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese für das Jahr 1878. – Czernowitz, 1878.
9. Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese für das Jahr 1896. – Czernowitz, 1896.
10. Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese für das Jahr 1903. – Czernowitz, 1903.
11. Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese für das Jahr 1904. – Czernowitz, 1904.
12. Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese für das Jahr 1908. – Czernowitz, 1908.
13. Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese für das Jahr 1912. – Czernowitz, 1912.
14. Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese für das Jahr 1914. – Czernowitz, 1914.
15. Wagner R. Von Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina: Festgabe zu seinem 80. Geburtstag. – Augsburg, 1991.

16. Б'блоує Т.И. Церкви русскія въ Галиціи и на Буковинѣ въ сравненіи съ храмами и зданіями у иньхъ, преимущественно у древнихъ народовъ. – Коломыя, 1877.
17. Гоберман Д.Н. По Северной Буковине. – Л., 1983.
18. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998. – Чернівці, 1998.
19. Музей народної архітектури та побуту у Львові (Путівник). – Львів, 1980.
20. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Отв. ред. Г.Н. Логвин. – К., 1986. – Т. 4.
21. Чучко М. К. Дерев'яна церква св. Миколая в Чернівцях // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3.
22. Щербаківський Д. Українське мистецтво. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви і придорожні хрести, фігури і каплиці. – К.-Прага, 1926. – Вип. 2.
23. Vocănețu A. Istoria orașului Cernăuți pe timpul Moldovei. – Cernăuți, 1929.
24. Cernăuțul și suburbiile sale. Schiță topo-etnografică și istorică de Dr. I.V.P.[Dr. Ioan V. Pascan] // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 27 Iunie (9 Iulie).
25. Cernăuțul și suburbiile sale. Schiță topo-etnografică și istorică de Dr. I.V.P. // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 21 Iulie (2 August).
26. Cernăuțul și suburbiile sale. Schiță topo-etnografică și istorică de Dr. I.V.P. // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 30 Iulie (11 August).
27. Cernăuțul și suburbiile sale. Schiță topo-etnografică și istorică de Dr. I.V.P. // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 4 (16) August.
28. Grigorescu F. Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava în viața credincioșilor. – Suceava, 2003.
29. Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz, 1908.
30. Romstorfer K.A. Bildende Kunst // Herzogtum Bukowina in Wort und Bild. – Wien, б/р. – С. 409-459.
31. Romstorfer K.A. Die Kirchenbauten in der Bukowina. – Wien, 1896.

Розділ 4

1. Ботушанський В. Будівництво Львівсько-Чернівецької залізниці як засобу європейської економічної інтеграції Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 5. – С. 84 – 92.
2. Ботушанський В. Буковинська торгово-промислова палата у Чернівцях // Етнокультура у контексті світової історії. Матеріали VI Міжнародного наукового семінару „Черезовські читання, Чернівці, 20 березня 2004 р. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 66 – 71.
3. Ботушанський В. Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т. 7. – С. 120 – 122.
4. Ботушанський В. Події лютневої (березневої) революції 1917 р. у Чернівцях // Буковинський журнал. – 1997. – Ч. 1. – С. 89 – 101.
5. Ботушанський В. Чернівецький водогін (3 історії виникнення) // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Вип. 4. – С. 106 – 109.
6. Ботушанський В. Чернівецький університет як осередок формування європейської культури міжнародних відносин // Питання історії України. – 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т. 10. – С. 184 – 190.
7. Ботушанський В. Чернівецькому національному університету – 125 років. Історія і сучасність // Зелена Буковина. – 2000. – № 1 – 2. – С. 7 – 17.

8. Ботушанський В. Чернівці крізь призму століть // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 36. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376 – 377. – С. 10 – 15.
9. Ботушанський В., Ботушанський О. Зародження автомобільного транспорту в Чернівцях // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376 – 377. – С. 36 – 38.
10. Ботушанський В., Марусик Т. Чернівецький університет (До 130-річчя заснування). Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 29 вересня 2005 р. Чернівці. Т. 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги XXI, 2005. – С. 8 – 25.
11. Ботушанський В., Марусик Т. Чернівецький університет (До 130-річчя заснування) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина. – 2005. – С. 193 – 207.
12. Ботушанський В., Чайка Г. Встановлення на Буковині поштово-телеграфного і телефонного зв'язку та його значення для входження краю в європейські взаємини (XIX – поч. XX ст.) // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Чернівці: Рута, 2004. – Ч. 2. – С. 95 – 102.
13. Ботушанський В., Чайка Г. Габсбурги в Чернівцях // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина. – 2007. – С. 176 – 184.
14. Ботушанський В., Чайка Г. 3 історії розвитку пивоварної промисловості м. Чернівців (кінець XVIII – кінець XX ст.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина. – 2006. – С. 132 – 138.
15. Ботушанський В., Чайка Г. Склад студентів Чернівецького університету в період Австро-Угорщини (1875 – 1918) // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету, 29 вересня – 1 жовтня 1995 р. Чернівці. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 138 – 140.
16. Ботушанський В.М. Банк рустикальний // Буковинський журнал. – 1996. – Ч. 3 – 4. – С. 86 – 94.
17. Ботушанський В.М. Митна політика Австро-Угорщини і Буковина (80-ті роки XIX – поч. XX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу (36. наук. статей). – Чернівці: ЧДУ, 1994. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 93 – 104.
18. Ботушанський В.М. Наша ратуша // Радянська Буковина. – 1990. – 4 вересня.
19. Ботушанський В.М. Перегук революцій (До 100-річчя першої російської революції 1905 – 1907 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 107 – 113.
20. Ботушанський В.М. Петрівський ярмарок у Чернівцях // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2004. – Вип. – С. 67 – 70.
21. Ботушанський В.М. Роки лихоліття (Голад на Буковині 1865 – 1866 рр.) // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. – Чернівці, 1993. – вип. 1. – С. 71 – 78.
22. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
23. Ботушанський В.М. Ухвала Буковинського народно-го віча 3 листопада 1918 р. – визначний документ українського державотворення // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. 36. наук. праць. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – Вип. 36. – С. 9 – 23.
24. Ботушанський В.М. Чернівецька зернова (продовольча) біржа у системі торговельних зв'язків Буковини (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.) // Р.Ф. Кайндль і українська історична наука: Матеріали Міжнародного наукового семінару

- „Кайндлівські читання”, 22 – 23 травня 2004 р. – Вишніця: Черемош, 2004. – Ч. 1. – С. 28 – 31.
25. Ботушанський В.М. Чернівецький університет: історія і сучасність // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича 5 жовтня 2000 р. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 12 – 16.
26. Ботушанський В.М. Штрихи до європейської економічної інтеграції Буковини (До 100-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 164 – 182.
27. Ботушанський В.М., Макар Ю.І. Чернівецький трамвай (До 100-річчя виникнення електротранспорту в Чернівцях) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ. – 1997. – Вип. 1. – С. 129 – 135.
28. Ботушанський В.М., Сайко М.М. Німецька сільськогосподарська колонізація на Буковині (кінець XVIII – початок XX ст.) // 3 історичного минулого Буковини. 36. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ. НДЦ буковинознавства, 1996. – С. 38 – 53.
29. Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Є.П. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917 – 1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 483 с.
30. Брицький П., Юрійчук Є. Професор Василь Сімович на службі українського народу // Буковинський журнал. – 2004. – [№] 3 – 4. – С. 109 – 126.
31. Буковина (Чернівці). – 1895 – 1907.
32. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини XX ст.) [кол. моногр.] В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар, та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.
33. Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
34. Буковинські Відомості (Чернівці). – 1898 – 1905.
35. Гофлехнер В. Роздуми про Чернівецький університет в контексті австрійських університетів // Міні-космос Буковини. Культурні здобутки регіону. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю Чернівецького університету (3 – 4 жовтня 2005 р.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 11 – 18.
36. Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. – Львів: Вища шк., 1980. – 168 с.
37. Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ – Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.
38. Державний архів Чернівецької області.
39. Дмитрів Є. Ілюстрована історія „Рускої Бесіди” в Чернівцях (1869 – 1909). – Чернівці. 3 друк. т-ва „Руска Рада”, 1909. – 125 с.
40. Добржанський О., Масян Н., Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775 – 1940). Довідник. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 172 с.
41. Добржанський О.В. До питання про облік чисельності українського і румунського населення Буковини (1775 – 1918 рр.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ. – 1997. – С. 65 – 77.
42. Добржанський О.В. Етнічний склад населення Буковини кінця XVIII – першої половини XIX ст. в сучасній історіографії // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р. Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 367 – 372.
43. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
44. Домбровський В. Громадський устав для воєводства Буковини і виборчий закон для громад. – Чернівці: Руска Рада, 1910. – 94 с.
45. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях. Спогади старого австрійця / Пер. з нім. передмова і примітки Петра Рихла. – Чернівці: Молодий буковинець, 2001. – 256 с.
46. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: 36. док. і матеріалів / Упоряд. О.В. Добржанський, М.П. Кушнір, М.Д. Никирса. – Чернівці: ТОВ Наші книги, 2007. – 464 с., 32 іл.
47. Жалоба І.В. Спорудження залізничної магістралі Львів – Чернівці – Ясси (середина 60-х – початок 70-х років XIX ст.) // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження проф. М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 100 – 109.
48. Жуковський А. Історія Буковини. У 2 ч. – Чернівці: Час, 1993. – Ч. 2. – 224 с.
49. Ілюстрована хроніка товариства „Український Народний Дім” у Чернівцях. – Чернівці, 1934. – 202 с.
50. Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. – Вашківці, 1905. – 145 с.
51. Кобилянська Л., Петрюк І. Розвиток української початкової та середньої освіти на Буковині (XIX – початок XX ст.) // 130 років Чернівецькому університетові. Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 29 вересня 2005 р. Чернівці. Том I. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – С.368 – 372.
52. Кобилянський С.Д., Пішак В.П., Дробніс Б.Я. Історія медицини Буковини. Цифри і факти. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 249 с.
53. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів) // ЛНВ. – Львів, 1923. – Кн. X. – С. 135 – 141; кн. XI. – С. 229 – 239; кн. XII. – С. 321 – 331.
54. Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її основи аж до часу бичуого. – Чернівці [1917] // Чернівецький краєзнавчий музей. Рукопис.
55. Костишин С.С. Чернівецький національний університет – науковий і культурний центр Буковини // Народне віче Буковини. 1918 – 1993. – Чернівці: Прут, 1994. – С. 82 – 97.
56. Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX століття. – Львів: Вища шк., 1982. – 128 с.
57. Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / За ред. Б.І. Мельничука, Л.М. Ковалець, О.В. Добржанського, К.М. Лук'янюка. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 432 с.
58. Масан О. Європейські символи Чернівців // Буковинський журнал. – 1992. – Ч. 4 – 5. – С. 167 – 174.
59. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408 – 1998. Нариси з історії міста. – Чернівці: Місто, 1998. – 213 с.
60. Нариси з історії Північної Буковини / Ф.П. Шевченко, П.В. Михайлина, О.С. Романець та ін. – К.: Наук. думка, 1980. – 340 с.
61. Народне віче Буковини 1918 – 1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – Чернівці: Прут, 1994. – 144 с.
62. Народний Голос (Чернівці). – 1909 – 1912.

63. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр. – Чернівці: Рута, 2000. – 280 с.
64. Нова Буковина (Чернівці). – 1912 – 1913.
65. Огуй О., Івасюк Г. Злети та падіння Буковини в часи воєнної та повоєнної інфляції (1914 – 1921) // Буковинський журнал. – 2004. – [№] 3 – 4. – С. 127 – 140.
66. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774 – 1918). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 576 с.
67. Онишкевич І. Руска Бібліотека. – Львів, 1877. – Т. 1. – 216 с.
68. Павлюк О.М. Чернівецький магістрат та його заходи по благоустрою міста в XIX ст. // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ. – 1997. – Вип. 1. – С. 77 – 81.
69. Пенішкевич О.І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.). – Чернівці: Рута, 2002. – 519 с.
70. Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22 – 24 верес. 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – 326 с., 14 л. іл.
71. Піддубний Г. Буковина, її минуле й сучасне (суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою). – Харків: ДВУ, 1928. – 255 с.
72. Під колоніальним гнітом. Північна Буковина в другій половині XIX – на початку XX ст. Док. і матер. / Упоряд.: В.М. Ботушанський, М. М. Кравець, М.Д. Никирса. – Ужгород: Карпати, – 1986. – 206 с.
73. Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – № 1. – С. 123 – 151; Ч. 2 – 3. – С. 166 – 196.
74. Прокопович Е. Кінець австрійського панування на Буковині / Пер. з нім. О. Матійчук, Н. Панчук. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 80 с., 29 л. іл.
75. Пурич Ш. Габсбурзька адміністрація на Буковині // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000. Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 271 – 276.
76. Рихло П. Карл Еміль Француз і заснування університету в Чернівцях // Міні-космос Буковини. Культурні здобутки регіону. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю Чернівецького університету (3 – 4 жовтня 2005 р.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 58 – 66.
77. Руска Рада (Чернівці). – 1905.
78. Січ. Інформаційний бюлетень. – Чернівці. – 1910. – № 1.
79. Слово (Львів). – 1864 – 1865.
80. Скорейко Г.М. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: історико-демографічний нарис. – Чернівці: Прут, 2002. – 220 с.
81. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. – Чернівці, 1897. – 293 с.
82. Сплени Габріель фон. Опис Буковини. Пер. з нім., передмова і коментар О.Д. Огуя, М.М. Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – 113 с.
83. Тархов С.А. Історія міськелектро транспорту Чернівців. – Чернівці: Прут. – 1997. – 288 с., 75 іл., 16 карт.
84. Цольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
85. Чернівецький університет. 1875 – 1995. Сторінки історії / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Рута, 1995. – 208 с.
86. Чеховський І. Чернівці – ковчег під вітрилами толерантності: Історичні студії багатокультурного етнорелігійного феномена в центрі Європи. – Чернівці: Рута, 2004. – 116 с.
87. Швидкий В.П. Діяльність О.Г. Лотоцького на посаді комісара Буковини // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000. Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 305 – 311.
88. Шмедес К. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины. – Спб. 1870. – 147 с.
- 88^a. Alma mater Francisco Josephina. – München, 1975. – 428 S.
89. Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels- und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1895. – Czernowitz, 1896. – 256 S.
90. Berichte ...1896. – Czernowitz, 1897. – 260 S.
91. Berichte ...1897. – Czernowitz, 1898. – 332 S.
92. Berichte ...1898. – Czernowitz, 1899. – 262 S.
93. Berichte ...1901. – Czernowitz, 1902. – 278 S.
- 93^a. Bericht ...1902. – Czernowitz, 1903. – 282 S.
94. Berichte ...1903. – Czernowitz, 1904. – 366 S.
95. Berichte ...1905. – Czernowitz, 1906. – 268 S.
- 95^a. Berichte ...1907. – Czernowitz, 1908. – 330 S.
96. Berichte ...1908. – Czernowitz, [á.đ.á.]. – 192 S.
- 96^a. Berichte ...1911. – Czernowitz, 1912. – 100 S.
- 96^a. Berichte ...1907. – Czernowitz, 1908. – 330 S.
97. Bevölkerung und Viehstand von der Bukowina nach der Zählung von 31. Oktober 1857. Herausgegeben vom k.-k. Ministerium des Innern. – Wien, 1859. – 8 S.
98. Bevölkerung und Viehstand von der Bukowina nach der Zählung vom 31. Dezember 1869. – Wien, 1871. – 26 S.
99. Bukowina (Чернівці). – 1863 – 1865.
100. Bukowiner Professoren- und Lehrer - Schematismus für das Jahr 1889. - Czernowitz [б.п.в.]. – 64 S.
101. Bukowiner Rundschau (Чернівці). – 1892 – 1899.
102. Chotomski B. Opis Bukowiny. - Posen, 1880. - 54 s.
103. Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit mit besonderer Berücksichtigung ihres deutschen kulturellen Lebens/Borneman I., Tiefentaler P., Wagner R. – München, Stuttgart, 1988. - 209 S.
104. Czernowitzer Allgemeine Zeitung. - 1918.
105. Czernowitzer Kriegs- Taschenkalender für das Jahr 1916 – Czernowitz [á.đ.á.].
106. Czernowitzer Morgenblatt. – 1918.
107. Czernowitzer Tagblatt. – 1914 – 1916.
108. Czernowitzer Zeitung. 1868 – 1913.
109. Die feierliche Inauguration des Rektors der k.-k. Frahz-Josef-Universität in Czernowitz für des Stundjahr 1899/1900 am 4. Oktober 1899. - Czernowitz, 1899. - 38 S.
110. Ficker A. Hundert Jahre (1775 – 1875). – Wien, 1875. – 29 S.
111. Gemeinderats- und Magistrats-Handbuch. - Czernowitz, 1895.
112. Gezammte Kriegs-Ausgabe „Czernowitzer Allgemeine Zeitung“ – „Czernowitzer Tagblatt“. – 1918.
113. Hauptbericht der Handels- und Gewebekammer für das Herzogtum Bukowina und topographische Darstellung des Kammerbezirkes mit Schluss des Jahres 1861. – Czernowitz, 1862. – 286 S.
114. Haus-Kalender für das Jahr 1875. – Czernowitz [б.п.в.]. – 148 S.
115. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 – 1871. – Lemberg, 1872. – 422 S.
116. Hof-und Staats-Handbuch des Kaisertumes Österreich für das Jahr 1859. – Wien, [1860]. – Dritte Theil. – 504 S.
117. Kaindl R.F. Die Bukowina im Jahre 1809. – Czernowitz, 1909.
118. Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Dritte Abschnitt. – Czernowitz, 1898. – 80 S.
119. Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Перекл. з нім. В. Ю.Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 300 с.

120. Kluczenko B. Sanitäts – Bericht der Bukowina für die Jahre 1899 und 1900. – Czernowitz. – 470 S.
121. Masan O. Czernowitz in Vergangenheit und Gegenwart / Czernowitz. Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Herausgegeben von Harald Heppner. – Böhlau Verlag Köln Weimar. – Wien. – S. 11 – 44.
122. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1894. – Heft 2. – 200 S.
123. Mitteilungen... – Czernowitz, 1896. – Heft 3. – 228 S.
124. Mitteilungen... – Czernowitz, 1896. – Heft 11. – 220 S.
125. Mitteilungen... – Czernowitz, 1909. – Heft 13. – Teil 2. 210 S.
126. Mitteilungen... – Czernowitz, 1910. – Heft 14. – 379 S.
127. Mitteilungen... – Czernowitz, 1911. – Heft 15. – 415 S.
128. Mitteilungen... – Czernowitz, 1913. – Heft 17. – Teil 1. – S 1 – 109.
129. Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departement im k. k. Handelsministerium. – Wien, 1894. – B. LIV.
130. Na podoboj Bukowiny // Gazeta Polska (Чернівці). – 1907.
131. Neue Folge. Österreichische Statistik. – Wien, 1916. – Band. 3. – Heft 10. – S. 5 – 155.
- 131^a. Österreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. 1901. – Wien, 1902. – 432 S.
132. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – 532 S.
133. Protokolle über die öffentlichen Sitzungen der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz. 1877. – Czernowitz, 1878. – S. 27 – 82.
134. Protokolle... 1885. – Czernowitz, 1886. – 148 S.
135. Protokolle... 1891. – Czernowitz, 1892. – 226 S.
136. Regius A. Czernowitz im Ersten Weltkrieg // Österreichische Osthefte. – Wien, 1985.
137. Romstorfer C. Wiglitzky H. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina und das österreichische Staatsgebiet. – Wien, 1887. – 50 S.
138. Sammlung der für das Herzogtum Bukowina erlassenen Landes – Gesetze und einschlägigen Verordnungen. – Czernowitz, 1889. – Band 8. – 237 S.
139. Sammlung der Landes-Gesetz für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1870. – B. I. – 170 S.
140. Sammlung der Landes-Gesetz für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1876. – B. 5. – 165 S.
141. Special Orts – Repertorien der im Österreichische Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. – Wien, 1885. – Bd. XIII.
- 141^a. Staatsarchiv der Österreich. K.k. Ministerium für Kultus und Unterricht. 3045/15.
142. Statistische Nachweisung über den Stand des Volksschulwesens in der Bukowina nach dem Stande vom 31. Dezember 1907. – Czernowitz, 1908.
143. Statistische Nachweisung über den Stand des Volksschulwesens in der Bukowina nach dem Stande vom 31. Dezember 1912. – Czernowitz, 1913. – 234 S.
- 143^a. Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der zweiten Session der elften Wahlperiode. 1912. – Czernowitz. 1912.
144. Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1849 – 1851. – Wien 1859. – 408 S.
145. Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. – Wien, 1868. – 5. Heft.
146. – 147. Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1860 – 1865. – Wien, 1868. – 380 S.
148. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1906. – Czernowitz, 1907. – 122 S.
149. Übersichtstafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1861 und 1862. – Wien, 1863. – 476 S.

150. Volkspresse (Чернівці). – 1898 – 1913.
151. Weber J. Die Russentage in Czernowitz. Die Ereignisse der ersten und zweiten russischen Invasion. – Czernowitz, 1915. – 72 S.
152. Wochenschrift der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer. – 1852 – 1854.
153. Wotta J. Sammlung der Bukowiner Volksschul – Gesetze und Verordnungen. – 1899. – 580 S.

Розділ 5

1. Буковина (Чернівці). – 1895 – 1907.
2. Державний архів Чернівецької області.
3. Дмитрів Є. Ілюстрована історія „Рускої Бесіди” в Чернівцях (1869 – 1909). – Чернівці. 3 друк. т-ва „Руска Рада”, 1909. – 125 с.
4. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
5. Ілюстрована хроніка товариства „Український Народний Дім” у Чернівцях. – Чернівці, 1934. – 202 с.
6. Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / За ред. Б.І. Мельничука, Л.М. Ковалець, О.В. Добржанського, К.М. Лук’янюка. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 432 с.
7. Народний Голос (Чернівці). – 1909 – 1912.
8. Онишкевич І. Руска Бібліотека. – Львів, 1877. – Т. 1. – 216 с.
9. Руска Рада (Чернівці). – 1905.
10. Січ. Інформаційний бюлетень. – Чернівці. – 1910. - №1.
11. Слово (Львів). – 1864 – 1865.
12. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. – Чернівці, 1897. – 293 с.
13. Czernowitzer Zeitung. 1868 – 1913.
14. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1913. – Heft 17. – Teil 1. – S 1 – 109.
15. Na podoboj Bukowiny // Gazeta Polska (Чернівці). – 1907.
16. Special Orts – Repertorien der im Österreichische Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. – Wien, 1885. – Bd. XIII.
17. Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der zweiten Session der elften Wahlperiode. 1912. – Czernowitz. 1912.

Розділ 6

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). (далі – ЦДАВО України) – Фонд Народного міністерства справ закордонних. – Ф.2592.- Оп.1.
2. ЦДАВО України (м. Київ). – Фонд Міністерства Закордонних справ УНР.- Ф.3696.-Оп.1.
3. Державний архів Чернівецької області. (далі – ДАЧО). – Фонд. Президіальне бюро міністра-делегата. – Ф.6.
4. ДАЧО. – Фонд Секретаріат внутрішніх справ Буковини. – Ф.12.
5. ДАЧО. – Фонд Другий міністерський директорат. – Ф. 13.
6. ДАЧО. – Фонд Префектура Чернівецького повіту. – Ф.15.
7. ДАЧО. – Фонд Королівський намісник округи Сучава. – Ф.26.
8. ДАЧО. – Фонд Чернівецький обласний інспекторат поліції. – Ф.30.
9. ДАЧО. – Фонд Квестура поліції міста Чернівці. – Ф.38.
10. ДАЧО. – Фонд Примарія міста Чернівці. – Ф.43.
11. ДАЧО. – Фонд Чернівецький повітовий трибунал. – Ф.118.
12. Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і воз’єднання з Українською РСР: 1917-1941: Документи й матеріали. – Чернівці: Облвидав, 1958. – 451с.
13. Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С.Д.Осачука. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 328 с.

14. Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918-1944 рр. Погляд дипломатів (Документи) / Упор. та наук. ред. В.М.Запоровський, С.Д.Осачук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 228 с., іл.
15. Документи внешней политики СССР. – М.: Госполитиздат, 1960. - Т.4: 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. – 836 с.
16. Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919-1940). Documente. – București: Editura Hasefer, 1998. – 426 p.
17. Борьба. Орган социал-демократической партии (Черновцы). – 1925 – 1929.
18. Воля народа. Орган української соціал-демократичної партії на Буковині (Чернівці). – 1919-1920.
- 18а. Зоря. Незалежна газета (Чернівці). – 1924-1925.
19. Народна сила (Чернівці). – 1932-1933.
20. Робітник. Орган соціал-демократичної партії (Чернівці). – 1921-1922.
21. Рідний край. Незалежна газета (Чернівці). – 1926-1930.
22. Самостійність (Чернівці). – 1934.
23. Час. Незалежна газета. (Чернівці). – 1928-1940.
24. Glasul Bucovinei. (Cernăuți). – 1918-1940.
25. Vorwärts. (Czernowitz). – 1918-1938.
26. Борьба трудящихся Бессарабии за своё освобождение и воссоединение с Советской Родиной. 1918-1940. /Ред.кол. А.С. Есауленко и др. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1970. – 735 с.
27. Буковина, її минуле і сучасне /Під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського – Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 956 с.
28. Гакман С. Проблема Буковини на Паризькій мирній конференції 1919 - 1920 рр. //Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2000. – Вип.7. – С. 163-174.
29. Гарас М. Ілюстрована історія товариства «Українська Школа» в Чернауці 1887-1937. Пропамятна книжечка з нагоди 50-их роковин існування цього товариства. – Чернауці, 1937. – 149 с.
30. Гнатчук О.С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Чернівці: Рута, 2004. – 292 с.
31. Гонжа М.Т. Діяльність комуністів у робітничих спортивних організаціях краю в роки окупації королівською Румунією //Минуле і сучасне Північної Буковини. –К.:Наукова думка, 1973. – Вип.2. – С.121-123.
32. Гонжа М.Т. Спортивний рух на Північній Буковині (1918-1940). – Чернівці: Рута, 2000. – 20 с.
33. Городецький Е.П. Зубожіння трудящих Північної Буковини в період світової загальноекономічної кризи (1929-1933 рр.) // Минуле і сучасне Північної Буковини. –К.:Наукова думка, 1973. – Вип.2. – С.74-81.
34. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця /Пер. з нім. П.Рихла. –Чернівці: Молодий буковинець, 2001. – 256 с.
- 34а. Жалоба І., Піддубний І. Зовнішні комунікації Чернівців у 1918-1940 рр. //Історична панорама. Зб. наук.статей. – Чернівці:Рута, 2007. – Вип.3. – С.57-71.
35. Іванеско М. І. Партія “Визволення” та її місце в історії Буковини //Укр. істор. журнал. – 1989. – №2. – С. 37-42;
36. Івасютин Т. Рідкісне джерело про Буковину міжвоєнного періоду // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції “Вікно в європейську науку”, присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля, Чернівці, 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.233-235.
- 36а. Кобилянський С.Д., Пішак В.П., Дробніс Б.Я. Історія медицини Буковини: Цифри і факти. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 249 с.
37. Кресс В. Первая жизнь: Невыдуманная повесть. – Черновцы: Зелена Буковина, 2008. – 292 с., илл.
38. Курило В. М. У боротьбі за визволення. Революційно-визвольний рух на Буковині у 1922-1940 роках. – Львів: Вид-во ЛДУ “Вища школа”, 1977. – 182 с.
39. Курило В. М. В авангарді революційного руху трудящих. До 70-річчя утворення Компартії Буковини //Укр. істор. журнал. – 1988. – № 11. – С.16-27.
40. Лебедев Н.И. “Железная гвардия”, Кароль II и Гитлер. Из истории румынского фашизма, монархии и ее внешнеполитической “игры на двух столах”. – М.: Междунар. отн., 1968. – 327 с.
41. Лебедев Н. И. Крах фашизма в Румынии. – М.: Наука, 1976. – 632 с.
42. Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу /Передмова В.Вериги. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 392 с.
43. Масан О. “Біймо у великий дзвін на тривогу!”. Голодомор 1932-1933 рр. і українці Буковини // Буковинський журнал. – 1993. – Ч.3-4. – С.90-98.
44. Масан О. “Покіль большевики не будуть вигнані з України” (Документи представництва в Чернівцях Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії 1919-1922 рр.) //Буковинський журнал. – 2008. – №2. – С.81-96.
45. Масан О.М., Чеховський І.Г. Чернівці: 1408-1998: Нариси з історії міста. – Чернівці: Місто, 1998. – 213 с.
46. Нариси з історії Північної Буковини. /В. М. Ботушанський, А. М. Глуговський, І. А. Грищенко, І. І. Компанієць та ін. – К: Наукова думка, 1980. – 338 с.
47. Осачук С.Д. Соціальна динаміка і політичні орієнтації німців Буковини у 1918-1940 рр. //Буковина 1918 – 1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) /Упор. та ред. С.Д.Осачука. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 89-118.
48. Отмар А. Єврейський цвинтар у Чернівцях //Буковинський журнал. – 1996. – Ч.1-2. – С. 134-140.
49. Очерки политической истории Румынии 1859-1944. (Под ред. Минца А.А., Лебедева Н.И., Левита И.Э., Мадиевского С.А., Мошану А.И.). - Кишинев: Штинца, 1985. – 480 с.
50. Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини. – Харків: Держвидав України, 1928. – 256 с.
51. Піддубний І.А. Проблема захисту прав українців Буковини у діяльності політичних організацій краю в 1918-1928 рр. //Питання історії України: Зб. наук. статей. - Чернівці: Золоті литаври, 1997.- Т.1.- С.210-217.
52. Піддубний І.А. Адміністративне управління Буковини у міжвоєнний період (1918-1940 рр.) //Питання історії України: Зб. наук. статей.- Чернівці: Золоті литаври, 1999.- Т.3.- С.294-304.
53. Піддубний І.А. Історія авіації на Буковині (1910-1945 рр.): Ілюстрований нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 112 с. (Історична бібліотека „Зеленої Буковини”).
54. Піддубний І. Українські культурно-просвітні товариства на Буковині у міжвоєнний період //Bukowina. Traducje i wspiyczesność. /Red. Zbigniew Kowalski, Helena Krasowska, Jurii Makar, Wladzlaw Strutycki. – Piia-Czerniowce-Suczawa, 2006. – S. 181-190.
55. Піддубний І., Чебан Г. Наукова бібліотека Чернівецького університету у міжвоєнний період (1919-1940 рр.) (До історії діяльності та міжнародних зв'язків) //Музейний щорічник. 2003 (Матеріали науково-практичної конференції “Музей та музейна справа на початку III тисячоліття”. м. Чернівці, 14 травня 2003 р.). –Чернівці: Золоті литаври, 2003. – Випуск 2 (24). – С.94-100.

56. Прутський Д. Українці у “Великій Румунії” // Нова Громада. – 1923. - Ч.3-4. – С. 14-40.
57. Тархов С.А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – Чернівці: Прут, 1997. – 287 с.
58. Твердохліб В. Д. Солідарність у боротьбі за визволення. Допомога громадськості країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за воз’єднання в єдиній українській радянській державі. 1917-1939. – Львів: Вища школа, 1978. – 195 с.
59. Чернівецький державний університет. – Львів: Вища школа, 1975.- 131 с.
60. Чернівецький університет. 1875-1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995.- 208 с.
61. Anghel F. Proiectele de drumuri comerciale polone spre Balcani și Marea Neagră. Obiective, strategii și mijloace. 1919-1926 // Revista istorică. – 2002. – №5-6. – P.185-210.
62. Anuarul statistic al României pe anul 1922.- București: Tipografia Curtii Regale, 1923.- 311 p.
63. Anuarul statistic al României pe anul 1927.- București, 1928.- 471 p.
64. Anuarul statistic al Romaniei pe anul 1929.- București: Regia M.O. Imprimeria națională, 1931. - 497 p.
65. Anuarul statistic al României pe anii 1931 și 1932.- București: Monitorul oficial și imprimările statului imprimarea națională, 1933.- 399 p.
66. Anuarul statistic al României pe anii 1935 și 1936.- București: Institutul central de statistica, 1937.- 421 p.
67. Anuarul statistic al României pe anii 1937 și 1938.- București, 1939.- 713 p.
68. Anuarul statistic al României pe anii 1939 și 1940.- București: Institutul central de statistica, f.a.- 762 p.
69. Anuarul Universității Regele Ferdinand I din Cernăuți. Anul de studii 1924-1925.- Cernăuți: Editura Universității, 1925.- 146 p.
70. Anuarul Universității din Cernăuți pentru anii 1926/27 - 1927/28.- Cernăuți: Editura Universității, 1928. - 283 p.
71. Anuarul Universității Regele Carol II din Cernăuți pe anii de studii 1933-1936. (Editat de Ion I.Nistor, rectorul universității).- Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1937.- 431 p.
72. Anuarul Universității Regele Carol II-lea din Cernăuți pe anul de studii 1936-1937. (Editat de profesorul Ion I.Nistor, rectorul universității).- Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1937.- 248 p.
73. Anuarul Universității Regele Carol al II-lea din Cernăuți pe anul de studii 1937-1938. (Editat de profesorul Ion I.Nistor, rectorul universității).- Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1938.- 455 p.
74. Anuarul Universității Regele Carol al II-lea din Cernăuți pe anul de studii 1938-1939. (Editat de profesorul Ion I.Nistor, rectorul universității).- Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1939.- 268 p.
75. Așezarea temeliei pentru Căminul de ucenici din Cernăuți // Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1935. – Cernăuți, 1935. – P. 133- 137.
75. A.M. Din activitatea Societății Meseriașilor Române din Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1935. – Cernăuți, 1935. – P. 112-113.
76. Babici I. Solidaritatea militanta antifascistă. 1933-1939. – București: Editura politică, 1972. – 308 d.
77. Bănățeanu V., Knittel E. Ghidul turistic, istoric și balnear al Ținutului Suceava. – Cernăuți, 1939. – 288 p.
78. Căndea R. Învățământul superior //Zece ani dela unire.- Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928.- P. 263 - 276.
79. Cârșteanu P. Vizita Familiei Regale în Bucovina // Calendarul „Glasul Bucovinei” pentru popor pe anul 1921. – Cernăuți, 1921.- P.5-15.
80. Ciobanu N. Capacitatea de luptă a armatei române în momentul ciuntirii teritoriale a României în anul 1940 //Destin Românesc. Revista trimestrială de istorie și cultură. – 1994. – а 2. – P. 9 – 20.
81. Constituțiunea nouă din 29 Martie 1923 // Hamangiu C. Codul general al României. Legi noi de unificare. 1922-1926. – Vol. XI-XII. – București, 1923. – P.3-20.
82. Croitoriu T. A.S.R. Prințul Carol în Bucovina //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1926. – Cernăuți, 1926. – P.84-89.
83. Cronica asupra întâmplărilor mai însemnate dela 1 Noemvrie 1919 până la 1 Noemvrie 1920 // Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1921. – Cernăuți, 1921.- P.73-97.
84. Cuvântarea D-lui Ministru I.Nistor la desvălirea Monumentului Unirii în Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1925. – Cernăuți, 1925. – P.5-10.
85. Cuvântarea M.S.Regelui Ferdinand la desvălirea Monumentului Unirii în Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1925. – Cernăuți, 1925. – P. 3-5.
86. D.I. Târgul de Sân-Petru și alte realizări ale Municipiului Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1936. – Cernăuți, 1936. – P. 111-118.
87. Dare de seamă asupra activității Camerei de Comerț și Industrie Cernăuți pe anul 1929. – Cernăuți, 1930. – 33 p.
- 87f. Din activitatea Societății Meseriașilor Române din Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1936. – Cernăuți, 1936. – P. 125-130.
- 87a. Dispensarul Academic al Universității „Regele Carol II” din Cernăuți // Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1936. – Cernăuți, 1936. – P. 155-156.
88. Documente din istoria Partidului Comunist din România. 1923-1928. – Vol.II. – București: Editura pentru literatura politică, 1953. – 677 p.
89. Dorofteiu A. Curtea de Apel Cernăuți. La cincisprezece ani dela înființarea ei // Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1935. – Cernăuți, 1935. – P.99-101.
90. Edilitatea la Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1930. – Cernăuți, 1930. – P. 149-152.
91. Enescu-Bughea C. Din viața Marele Voevod Mihai // Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1937. – Cernăuți, 1937. – P. 61 – 67.
92. Expoziția de fructe la Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1935. – Cernăuți, 1935. – P. 123-124.
93. Florescu F. Camerele de Muncă //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1936. – Cernăuți, 1936. – P. 143-144.
94. Grecu V. Școala secundară în Bucovina românească //Zece ani dela unire. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928. - P.277-287.
95. Grigoroviță M. Învățământul în Nordul Bucovinei. 1775-1944.- București: Editura didactică și pedagogică, R.A.1993.- 175 p.
96. Grigoroviță M. Universitatea din Cernăuți în perioada interbelică. – Suceava, 2005. – 290 p.
97. Gronich I. Un album al Cernăuților.- Cernăuți: Luceafarul, 1925.- 298 p.
97. Iliuț E. Învățământul primar și normal-primar în Bucovina după unire //Zece ani dela unire. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928. – P.289-313.
98. Industria din Bucovina. Indicatorul întreprinderilor industriale pe anul 1937.- Cernăuți: Tipografia Hornik, 1937.- 90 p.
99. Ionașcu I. Preocupările Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1936. – Cernăuți, 1936. – P. 147-148.
100. Ivan M. Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919-1932. – Sibiu, 1934. – 34 p. Tablourile.
101. Ilimiuc I. Două palate //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1936. – Cernăuți, 1936. – P. 149-151.
102. A doua vizită a Suveranului la Cernăuți și decderea noului an de studii universitare //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1936. – Cernăuți, 1936. – P. 51-55.

103. Legea pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924 // Hamangiu C. Codul general al României. Legi noi de unificare. 1922-1926. – Vol. XI-XII. – București, 1923. – P.338-403.

103a. Loghin C. Cernăuți. – Cernăuți, 1936. – 128 p.

103á. Loghin C. La 80 de ani-Istoric și realizări. – Cernăuți, 1943. – 303 p.

104. Lupu I. Scurt istoric al căilor ferate din Bucovina //Glasul Bucovinei. - 1997. - а1. – P. 37-47.

105. Marini A. Serviciul poștal, telegrafic și telefonic din Bucovina (1918-1928) //Zece ani de la Unirea. – Cernăuți, 1928. - P.389-417.

106. Marmeliuc C.D. Vizita A.S.R. Domnița Ileana în Bucovina //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1927. – Cernăuți, 1927. – P. 132-135.

107. Marmeliuc D. Inaugurarea Universității Românești din Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1922. – Cernăuți, 1922. - P.15-17.

108. Marmeliuc D. Viața politică și presa românilor după unire // Zece ani dela unire. – Cernăuți:Glasul Bucovinei, 1928. – P. 243-262.

109. Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale municipiului Cernăuți. Elaborată de Administrația Regiei I.E.M.C. cu ocazia sărbătoririi jubileului de 40 ani activitate: 1897-1937.-Cernăuți, 1937. – 89 p.

110. Mușat M., Ardeleanu I. La vie politique in Roumania: 1918-1921. – București, 1978. – 259 p.

111. Nistor I. Istoria Bucovinei (Ediție și studiu bio-bibliografic de S. Neagoe). - București: Humanitas, 1991. – 454 p.

112. Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918. Studiu și documente. – București, 1928. – 213 p.

113. Partide istorice din Bucovina // Glasul Bucovinei. Revista trimestrială de istorie și cultura. – 1994. – а 1. – P. 41-46.

113. Pascal V. Serviciul de sănătate publică în Bucovina //Zece ani dela Unire. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928. – P. 193-216.

114. Plăvan V. Serbările desvelirii Monumentului Unirii // Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1925. – Cernăuți, 1925. – P.143-148.

115. Pop Gh. T. Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național Creștin. – Cluj-Napoca: Dacia, 1978. – 242 p.

116. Principele Carol în Cernăuți //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1923. – Cernăuți; 1923. - P.101-104..

117. R.C. Reuniunea Femeilor Române //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1930. – Cernăuți, 1930. – P. 100-101.

118. Râșcanu A. Bucovina din punct de vedere industrial-Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1922.- 139 p.

119. Recensământul General al populației României din 29 Decembrie 1930. Neam, limba maternă, religie.- Vol. II.- Bucuresti,1938.- 780 p.

120. Sonea E., Sonea G. Viața economică și politică a Romaniei. 1933-1938. – București: Editura științifică și enciclopedică, 1978. – 331 p.

121. Teaciu-Albu N. Învățământul profesional din Bucovina: 1918-1928 //Zece ani dela unire. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928.- P.315-337.

122. Trei ani de bună gospodărie la Municipiu Cernăuți // Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1937. – Cernăuți, 1937. – P. 184-205.

123. Unc G., Dragne F. Semnificarea istorică a congresului partidului din mai 1921 // Revista de istorie. – 1981. – а 4. – P.626 – 636.

124. Zaharia R. Contribuția Femeilor Române din Cernăuți la operele de cultură și de asistență socială //Calendarul „Glasul Bucovinei” pe anul 1935. – Cernăuți, 1935. – P. 94-96.

Розділ 7

1. Вісті (Київ) – 1940.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.140.

3. Радянська Буковина (Чернівці). – 1940.

4. Известия (Москва). – 1940.

5. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-3. – Оп.1.

6. ДАЧО. – Ф.Р.-1.

7. ДАЧО. – Ф.Р.-615.

8. Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик (Москва). – 1940.

9. Радянська Буковина 1940-1945 рр. Документи і матеріали. – К: Наук. думка, 1967. – 402 с.

10. Комуніст (Київ). – 1940.

11. ДАЧО. – Ф.Р.-21.

12. Державний архів Служби безпеки України. Чернівецька область.

13. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 9413.

14. АГІБ МВС України. Колекція документів.

15. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.5. – Оп.3.

16. Bucovina (Чернівці). – 1941.

17. ДАЧО. – Ф.Р.-38. – Оп.7.

18. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто. – Черновцы, 1996. – Выпуск V. – 128 с.

19. ДАЧО. – Ф.Р.-662. – Оп.1.

20. ДАЧО. – Ф.Р.-307. – Оп.1.

21. ДАЧО. – Ф.Р.-662. – Оп.1.

22. ДАЧО. – Ф.Р.-307. – Оп.1.

23. Фостій І. Людські втрати Чернівецької області в 1941–1952 рр. // Книга Скорботи України. Чернівецька область. Чернівці, 2005. – 992 с.

24. ДАЧО. – Ф.30. – Оп.4.

25. Андрусак М. Брати грому. – Коломия: Вік, 2006. – 830 с.

26. Книга Скорботи України. Чернівецька область. – Чернівці: Пошуково-видавниче агентство КПУ, 2005. – 992 с.

27. Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні. – Чернівці: Обласне відділення Пошуково-видавничого агентства „Книга Пам'яті України”, 2005. – 376 с.

Розділ 8

1. Буковина: історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

2. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-72. оп.3, спр.31.

3. ДАЧО. – Спр.10.

4. ДАЧО. – Спр.12.

5. ДАЧО. – Спр.1.

6. ДАЧО. – Оп.4, Спр.175.

7. ДАЧО. – Спр.229.

8. ДАЧО. – Спр.229.

9. ДАЧО. – Спр.229.

10. ДАЧО. – Спр.409.

11. ДАЧО. – Спр.682.

12. ДАЧО. – Спр.795.

13. ДАЧО. – Спр.224.

14. ДАЧО. – Спр.578

15. ДАЧО. – Спр.275.

16. ДАЧО. – Спр.224.

17. ДАЧО. – Спр.582.

18. ДАЧО. – Спр.125.

19. ДАЧО. – Спр.507.

20. ДАЧО. – Спр.795.

21. ДАЧО. – Оп.3, спр.15.

22. ДАЧО. – Оп.4, спр.404.
23. ДАЧО. – Спр.579, 582.
24. ДАЧО. – Ф. П-1, оп.2, спр.3350.
25. ДАЧО. – Ф. Р-72, оп.3, спр.31.
26. ДАЧО. – Оп.4, спр.578.
27. ДАЧО. – Спр.582.
28. ДАЧО. – Спр.224.
29. ДАЧО. – Спр.353.
30. ДАЧО. – Спр.404.
31. ДАЧО. – Спр.749.
32. ДАЧО. – Оп.3, спр.12.
33. ДАЧО. – Спр.582.
34. ДАЧО. – Оп.4, спр.512.
35. ДАЧО. – Спр.795.
36. ДАЧО. – Спр.799.
37. ДАЧО. – Спр.799.
38. ДАЧО. – Спр.224.
39. ДАЧО. – Спр.795.
40. ДАЧО. – Ф. Р-621, оп.2, спр.2.
41. ДАЧО. – Ф. Р-72, оп.3, спр.9.
42. ДАЧО. – Спр.12.
43. ДАЧО. – Оп.4, спр.125.
44. ДАЧО. – Спр. 283.
45. ДАЧО. – Спр.513.
46. ДАЧО. – Оп.3, спр.104.
47. ДАЧО. – Спр.125.
48. ДАЧО. – Оп.4, спр.507.
49. ДАЧО. – Спр.404.
50. ДАЧО. – Оп.3, спр.31.
51. ДАЧО. – Оп.4, спр.281.
52. ДАЧО. – Спр.507.
53. ДАЧО. – Спр.403.
54. ДАЧО. – Спр.797.
55. ДАЧО. – Спр.847.
56. ДАЧО. – Спр.224.
57. ДАЧО. – Спр.507.
58. ДАЧО. – Спр.281.
59. ДАЧО. – Спр.579.
60. Дикусаров В.Г. Сорок зоряних, радянських. – Ужгород: Карпати, 1980. – 232 с.
61. Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Чернівецька область. – Київ, 1969. – 704 с.
62. Кобилянський С.Д., Пішак В.П., Дробніс Б.Я. Історія медицини Буковини. Цифри і факти. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 249 с.
63. Курило В.М., Ліщенко М.О., Романець О.С. та ін. Північна Буковина її минуле і сучасне. – Ужгород: Карпати, 1969. – 246 с.
64. Молодий буковинець. – 1988. – 1998. – 7-13 листопада.
65. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – 440 с.
66. Осачук С.Д., Заподицький В.М., Холодницький В.Ф. „Додому в райх!” Переселення німців з північної Буковини 1940 року (матеріали свідчення документи. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 132 с.
67. Пішак В.П., Коломоєць М.Ю., Сидочук І.Й. та інші. Буковинська державна медична академія: становлення, здобутки, перспективи розвитку. – Чернівці: БДМА, 2004. – 228 с.
68. Радянська Буковина. 1946-1970: Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1980. – 272 с.
69. Холодницький В. Буковинський край в голодоморному вирі 1946-1947 років. // Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 27 трав. 1997 р.: Матеріали. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 1998. – С.142-150.
70. Холодницький В. Голодомор 1946-1947 рр. на території Чернівецької області // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р). – Чернівці: Рута, 1994. – С.78-87.
71. Холодницький В. Причини та наслідки голодомору 1946-1947 років на території Північної Буковини та Бессарабії // Питання історії нового і новітнього часу. Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2000. – С.17-26.
72. Чеховський І. Чернівці – ковчег під вітрилами толерантності: Історичні студії. Багатокультурного етнорелігійного феномену в центрі Європи. – Чернівці: Рута, 2004. – 116 с.
73. Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича. Імена славних сучасників. – Київ: Світ успіху, 2005. – 281 с.

Розділ 9

1. Буковина. - 1999. - 17 лютого.
2. Буковина: історичний нарис. - Чернівці: Зелена Буковина, 1998. - 416 с.
3. Букінфо. - <http://www.bukinfo.cv.ua/> - 21.04.2008.
4. Демографічні показники. - <http://www.city.cv.ua/>
5. Економічний розвиток Чернівців. - <http://www.city.cv.ua/data/mr/ses2007023.dok>.
6. Кобилянський С.Д., Пішак В.П., Дробніс Б.Я. Історія медицини Буковини. Цифри і факти. - Чернівці: Медакадемія, 1999. - 249 с.
7. Молодий буковинець. - 2004. - 28 жовтня.
8. Молодий буковинець. - 2004. - 30 жовтня.
9. Молодий буковинець. - 2004. - 6 листопада.
10. Молодий буковинець. - 2004. - 23 листопада.
11. Молодий буковинець. - 2004. - 25 листопада.
12. Молодий буковинець. - 2004. - 27 листопада.
13. Молодий буковинець. - 2004. - 4 грудня.
14. Рішення сесії Чернівецької міської ради. - <http://www.city.cv.ua/data/mr/7sessionrishennyu.dok> ;
15. Соціальна характеристика міста, рівень надання послуг населенню. - <http://www.uzakon.com/dokument/spart>
16. Чернівці в Інтернеті. Громадські організації. - <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/CitizenParticipation>
17. Чернівці в Інтернеті. Економіка і бізнес - <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/BusinessEconomy>
18. Чернівці в Інтернеті. Міська рада. - <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/CityCouncil>
19. Чернівці в Інтернеті. Молодіжна політика. - <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/YouthPol>
20. Чернівці в Інтернеті. Наука і освіта. - <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/ScienceEducation>
21. Чернівці в Інтернеті. Охорона здоров'я. - <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/HealthCare>
22. Чернівці в Інтернеті. Соціальний захист - <http://www.city.cv.ua/Ukrainian/Social>
23. Чернівці. - 1994. - 15 липня.
24. Чернівці. - 1998. - 30 січня.
25. Чернівці. - 1998. - 11 березня.
26. Чернівці. - 2001. - 19 січня.
27. Чернівці. - 2001. - 25 травня.
28. Чернівці. - 2002. - 16 червня.
29. Чернівці. - 2003. - 17 січня.
30. Чернівці. - 2004. - 28 грудня.
31. Чернівці. - 2006. - 26 квітня
32. Чернівці. - 2008. - 12 березня.
33. Чеховський І. Чернівці – ковчег під вітрилами толе-

рантності: Історичні студії багатокультурного етнорелігійного феномену в центрі Європи. - Чернівці: Рута, 2004. - 116 с.

Розділ 10

1. Архівний відділ Чернівецької міської ради. – Ф. 61. – Оп. 1. – Прот. 26-ї сесії міськ. ради 4-го склик. від 4 лист. 2004 р. – С.98-105.
2. Архівний відділ Чернівецької міської ради. – Ф. 61. – Оп. 1. – Прот. 34-ї сесії міськ. ради 4-го склик. від 7 лип. 2005 р. – С. 1-33.
3. Бадені Я. В Чернівцях. Враження з кількадечної поїздки. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – 79 с.
4. Билицяну В., Кніттель Е. Путівник по місту Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 79 с.
5. Буковина (Чернівці). – 1905.
6. Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В.М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
7. Буковинське віче (Чернівці). – 1993.
8. Великий тлумачний словник української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1440 с.
9. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 1. – Оп. 1.
10. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 4.
11. ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1.
12. ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2.
13. ДАЧО. – Ф. 39. – Оп. 1.
14. ДАЧО. – Ф. 39. – Оп. 2.
15. ДАЧО. – Ф. 39. – Оп. 3.
16. ДАЧО. – Ф. 43. – Оп. 2.
17. ДАЧО. – Ф. 115. – Оп. 10.
18. ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 27.
19. ДАЧО. – Ф. 283. – Оп. 1.
20. ДАЧО. – Ф. 320. – Оп. 2.
21. ДАЧО. – Ф. 320. – Оп. 3.
22. ДАЧО. – Ф. 325. – Оп. ?.
23. ДАЧО. – Ф. 1026. – Оп. 1.
24. ДАЧО. – Ф. Р-3. – Оп. 2.
25. ДАЧО. – Ф. Р-3. – Оп. 4.
26. ДАЧО. – Ф. Р-3. – Оп. 5.
27. ДАЧО. – Ф. Р-72. – Оп. 4.
28. ДАЧО. – Ф. Р-932. – Оп. 1.
29. ДАЧО. – Ф. Р-1245. – Оп. 2.
30. Доба (Чернівці). – 2002.
31. Добржанський О., Масян Н., Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775-1940). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 172 с.
32. Коротун І. Етапи розвитку та забудови міста Чернівці. Формування історико-культурної заповідної території // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 1-4 жовтня 2001 р.), Упорядник Петро Рихло. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 9-17.
33. Масан О. Владика Євген (Гакман) – визначний діяч православної церкви на Буковині в ХІХ столітті – Чернівці: Місто, 1999. – 76 с.
34. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998. Нариси з історії міста. – Чернівці: Місто, 1998. – 214 с.
35. Могитич Р. Містобудівний розвиток Чернівців у ХІV-ХІХ ст. Шляхи охорони урбаністичного середовища міста // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 1-4 жовтня 2001 р.), Упорядник Петро Рихло. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 26-34.

36. Молодий буковинець (Чернівці). – 2007.
37. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національно-культурного надбання. За редакцією А.П. Мадерера, В.В. Вечерського. – К.: Техніка, 2002. – С. 279-281.
38. Піддубний І. Історія авіації на Буковині (1910-1945). Ілюстрований нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 111 с.
39. Редль Д. Поміж Віднем і Чернівцями: До становлення і впливу історичної архітектури цісарсько-королівської монархії // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 1-4 жовтня 2001 р.), Упорядник Петро Рихло. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.45-60.
40. Сплени Г. ф. Опис Буковини / Пер. з нім., передмова і коментар О.Д. Огуя, М.М. Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – 110 с.
41. Український календар на звичайний рік 1937.
42. Хохол Ю.В., Ковальов Ю.С. Чернівці. Історико-архітектурний нарис. – К., 1966. – С. 29-30.
43. Чапка-Віорал М. Вплив школи Отто Вагнера на архітектуру Чернівців початку 20-х років ХХ ст. // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 1-4 жовтня 2001 р.), Упорядник Петро Рихло. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.99-112.
44. Чернівці. Путівник. – Чернівці: Облдрукарня, 1994. – 85 с.
45. Чеховський І. Чернівці – ковчег під вітрилами толерантності. – Чернівці: Рута, 2004. – 115 с.
46. Bornemann I., Tiefenthaler P., Wagner R. Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit. – München/Stuttgart, 1988. – 209 S.
47. Calendarul Glasul Bucovinei. – 1938.
48. Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1905, 1909, 1910.
49. Czernowitzer Zeitung. – 1883, 1894.
50. Dubenski K. Gedenkschrift zur 50-jährigen Jubiläums-Feier der israelit.-deutschen Volksschule in Czernowitz. – Czernowitz, 1905. – Druck Austria, Czernowitz. Verlag der israelitischen Kultusgemeinde. – 99 S.
51. Gesetz und Verordnungs-Blatt für das Herzogtum Bukowina. Jahrgang 1870. – Czernowitz: Druck von Rudolf Eckhardt, 1870. – 240 S.
52. Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Переклад з нім. В.Ю. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 300 с.
53. Login C. La 80 de ani. Istorice si realizari, Cernăuți, 1943. Editura „Mitropolitul Silvestru”, Piața Unirii Nr. 3. –303 p.
54. Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiskopal-Diöcese für das Jahr 1895. Czernowitz, 1895. – 196 S.

Розділ 11

1. Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби // Матеріали Першої Міжнародної австрійсько-української науково-практичної конференції (1-3 жовтня 2001р. Чернівці). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 364 с.: іл.
2. Беленкова С. Искусство модерна в архитектуре Черновцов // Архитектура и престиж, 2001. – № 2 (18). – С.46-48.
3. Беленкова С., Пунин А. Поиски „национальных вариантов” стиля в архитектуре Буковины эпохи модерна (в контексте решения проблемы национальной идентичности в европейской архитектуре конца ХІХ – начала ХХ веков) // Теорія та історія архітектури і містобудування: Збірник наукових праць ДНДІТІАМ. /

- Редкол. Дьомін М. (голова) та ін. – Вип.5. – К.: НДІТІАМ, 2002. – С.159-166.
4. Беленкова С. Архитектура Черновиц XIX – первой половины XX века (исследование стилистических особенностей архитектуры города и процесса её стилиевой эволюции) / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – СПб., 2004. – 36с.
5. Біленкова С., Черновський О. Історичні Чернівці – один із об'єктів особливого стратегічного планувального розвитку України // Ф.Кайндль. Вікно у європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівське читання”, 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут. 2005. – С.118-123.
6. Біленкова С., Черновський О. Історичний ландшафт міста Чернівців у контексті прийняття „Віденського Меморандуму-2005” // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К.: АртЕк, 2005. Випуск – I. С.22-33.
7. Біленкова С., Черновський О. Охоронні зони міст – охороняти! // Урядовий кур'єр. – 2005. – 6 серпня. – № 145. – С.7.
8. Бірюльов Ю. Мистецькі зв'язки Львова та Чернівців у XIX – на початку XX ст. // Архітектурна спадщина Чернівців австрійського періоду: Матеріали I Міжнародної наукової конференції (1 – 4 жовтня 2001 р. Чернівці). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.113-119.
9. Биков А. Головний храм Буковини. – Чернівці, 1999.
10. Вечерський В. Спадщина містобудування України. К.: НДІТІАМ. 2003. – 561 с., з ілл.
11. ВИА. – Т.3. – М.-Л., 1966. – С.482-483. илл.29.
12. Вишневська Ірина. Зробимо самі, коли австрійці нас навчать реставрувати // Україна молода. – 2003. – 14 травня. – С.8.
13. Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом. Віденський Меморандум. Випуск I // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К.: АртЕк, 2005. – С.12-20.
14. Громадська консультативна рада з питань охорони культурної спадщини в межах історико-культурної заповідної території міста Чернівці // Громадські ради в Україні. Довідник / Упорядник М. Лациба. – К.: Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. – С.149-162.
15. Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914-1918. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 284 с.: іл..
16. Іванов Г. М. Шевченко – один із видатних поетів світу // Час. – Чернівці. – 30 жовтня. – 1939.
17. Ісаченко Л. Музей просто неба // Час-2000. – 2002. – 11 січня. – № 2(142). – С.7.
18. Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей, присвячений 175-річчю від дня народження Йозефа Главки. – Чернівці: Рута, 2006. – Т.14. – 242 с.
19. Кайндль Ф. Р. Історія міста Чернівців від найдавніших часів до сьогодні, присвячена 60-літньому ювілею правління Його Величності Царя Франца Йосифа I, в пам'ять про першу документальну згадку про Чернівці 500 рр. тому. – Чернівці: Місто, 2003. – 278 с., з іл. (перекл. з нім.- укр. [Авт.В.Шинкар, В.Семенко]).
20. Кукурудз В. „Австрія” змінює „пропуску”? // Чернівці. – 2003. – 23 травня. – № 21 (654). – С.1, 6.
21. Кукурудз В. Розкрито таємниці художнього музею / Чернівці. – 2003. – 23 травня. – № 21 (654). – С.1, 6; 30 травня. – № 22 (655). – С.4.
22. Лакшми Бхаскаран. Дизайн и время. Стили и направления в современном искусстве. – М.: АРТ-РОДНИК, издание на рус.яз., 2007. – 256 с. // пер. с англ. И.Д.Гольбиной.
23. Ларссон Бо. Чернівцям треба надати статус міста світової культурної спадщини // Чернівці. – 2004. – 1 жовтня. – С.4. // Пер. з нім.
24. Малинина Т. Формула стиля Ар Деко: истоки, региональные варианты, особенности эволюции. – М.: Пинакотека 2005.- 305 с.
25. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998. – Чернівці: „Місто”, 1998. – 214 с.: іл.
26. Осачук С. Німці і німецькі товариства на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці, 1993. – 29 с.
27. Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.) – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 288 с.
28. Перелік пам'яток та об'єктів культурної спадщини міста Чернівців. – Чернівці: Чернівецька міська рада. – 2007. – Рукоп. – 47 с.
29. Повстенко О. Чернівці (із вражень учасника екскурсії київських архітекторів по Північній Буковині) // Архітектура Радянської України. – 1940. - № 12. – С.19-24.
30. Проект „Коригування історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Чернівців”. – В 2-х т./ Державний Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2006.–Рукоп.– 150 с., 3 арк. креслеників, 128 іл.(авторська участь:с.3-62, 77-109, 141-150).
31. Проект Пропозицій щодо визначення меж історичного ареалу центральної частини м.Чернівці як об'єкта номінації до Списку всесвітньої спадщини UNESCO / Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ).Авт. кол.//Під кер. канд. арх. Колоска Б.Р. за участі канд. арх. М.Гончаренка. – К., 2003. – Рукоп. – 41 с.: іл.
32. Проект Пропозицій щодо подання історичного поліетнічного середмістя Чернівців як об'єкта номінації до Списку всесвітньої спадщини UNESCO / Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ). Авт.кол.//Під кер.докт.арх.Абизова В.А. за участі канд. арх.Б.Колоска, канд. арх.М.Е.Гончаренка, М.І.Гончаренко, Шарі нової. – К., 2004.– Рукоп.– 30 с.: іл.
33. Проект Подання щодо номінації архітектурного ансамблю Резиденції митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях – міст культур у європейській самоідентифікації / Чернівецький національний університет ім.Ю.Федьковича при сприянні крайової адміністрації та міських органів самоврядування Чернівців. – Чернівці. – 2008. – іл.
34. Пунин А.Л. Архитектурные памятники Петербурга. Вторая половина XIX века. – Л.: Лениздат, 1981. – 256 с.: илл.
35. Пунин А.Л. Рецензия на проект реконструкции жилого здания на Центральной площади, 6. – Чернівці: Міська рада. 2002. – 3 с.
36. Пустиннікова І. Чернівці для небайдужих. Путівник. – Чернівці: МКП Складія-94, 2006. – 72 с.: іл.
37. Редль Дагмар. Між Віднем і Чернівцями: становлення і вплив історичної архітектури Австро-Угорської монархії // Архітектурна спадщина Чернівців австрійського періоду: Матеріали I Міжнародної наукової конференції (1-4 жовтня 2001 р. Чернівці). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.45-60.

38. Рипкема Д. Экономика исторического наследия (Национальный траст по сохранению исторического наследия). – М.: APX building, 2006. / пер.с англ.

39. Селезінка В.М. Місто моєї любові. – Чернівці: Крайова освіта.–2002. – Частина I. – 352 с.

40. Селезінка В.М. Місто моєї любові. – Чернівці:Крайова освіта.–2006. – Частина II. – 440 с.

41. Судьбы неоклассицизма в XX веке. – М., 1997. – 148 с.: илл.

42. Сьомочкін І. Чернівецький період творчості Юліана Захаровича // Архітектурна спадщина Чернівців австрійського періоду: Матеріали I Міжнародної наукової конференції (1-4 жовтня 2001 р. Чернівці). – Чернівці: Золоті литаври, 2003.–С.163-168.

42^a. Фар-Беккер Г. Искусство модерна. – Кёльн: Издательство Кенеманн, 2001. – 425 с.: илл./ Пер. с англ.

43. Хайт В. Классика – навсегда !? // Судьбы неоклассицизма в XX веке. / Сборник научных трудов. – М., 1997. – С.12-25.

44. Чернівці.[Художнє видання]: за заг.ред. Танашика Д. – Чернівці: Золоті литаври, 2000.

45. Чернівці. [Альбом]: За заг. ред. Д.Танашика, наук. конс. О.Масан. – Чернівці: Золоті литаври, 2001.

46. Чернівці: мелодія в камені. – Відгук щодо можливого вступу Чернівців до ЮНЕСКО // Чернівці. – 2004. – 10 грудня. – С.5.

47. Чеховський І. Прогулянка Чернівцями та Буковиною. Путівник. – К.: Балтія-Друк, 2007. – 268 с.: іл.

48. Шевченко Н.Дім-ковчег //Буковинський журнал. – Ч.3-4.– Чернівці, 2000.– С.161-165.

49. Шуляр В. Міжнародний науковий семінар у Швеції // Архітектурний вісник. – № 3-4 (22). – 2004. – С.46-49.

50. Bilenkova Switlana. Jugendstil in Czernowitz. Eine Topographie der Schönheit. Czernowitzer kleine Schriften. Schriftenreihe des Traditionsverbandes „Katholische Czernowitzer Pennäler“. – Heft 12 (Aus dem Ukrainischen von Juri Kyjko). – Wien: Redaktion Raimund Lang. – April 2002. – 92 S. (53 il.).

51. Bilenkova Svitlana. Das Phänomen des architektonischen Erbes in Czernowitz // Städtische Kultur- und Architekturerbe in einem ethnischen Kreuzweg Europas: West-Ukraine und Moldawien. Rapport von einen internationalen Seminar in Lund.Schweden, 2004. – Lund, 2005. – S.81-84.

52. Bilenkova Switlana. Die Moderne in Czernowitz // Städtische Kultur- und Architekturerbe in einem ethnischen Kreuzweg Europas West-Ukraine und Moldawien. Rapport von einen internationalen Seminar in Lund. Schweden 2004. – Lund, 2005. – S.85-91.

53. Gronich J. Un album al Cernăuțului. Album von Czernowitz. – Czernăuți, 1925. – 250 p.

54. International Conference World Heritage and Contemporary Architecture. „Managing the Historic Urban Landscape”. 12.-14.05.2005. – Vienna. – 130 S.

55. Kaindl R.F. Zur Geschiczte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgegend. – Czernowitz. – 1888. – 25 S.

56. Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz: Pardini, 1908. – 231 S.

57. Lux J. Das Sparkassengebäude in Czernowitz // Der Architektur. – Wien, 1903. – S.73-75.

58. Monitorul Municipiului Cernăuți. Anul 10. – 1939.

59. Moravansky A. Die Architektur der Donaumonarchi. – Budapest-Berlin, 1988. – 227 S.

60. Nistor I. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien. - Wien. – 1910. - extr. Din Archiv für österreichische Geschichte,

101. Bd., I.Hälfte.

61. Nistor Ion I.Bucovina sub Dominatie Românaescă la 20 ani dela Unire Czernăuți. – 1938. – 64 p., 2 narti, 45 ilustr.

62. Wirth Z. Josef Hlavka. – 1831-1908. – Architektura CSR, 1958. - № 8. – S.361-362.

Розділ 12

1. Айтматов Чингіз. Комментарий к фотографии // Лит.газ. – 1972. – 26 января.

2. Алчевська Христя. Твори // Упоряди., передм. та прим. Л.М. Грузинської [Ковалець]. – К.: Дніпро, 1990.

3. Від гімназії до колегіуму: До 100-річчя української середньої загальноосвітньої школи на Буковині. – Чернівці, 1996.

4. Вільде Ірина. Твори. В 5 т., т.4: Повнолітні діти: Роман. – К.: Дніпро, 1968.

5. Воробкевич С. Вибрані твори / Упор., підгот. текстів передм. та примітки П.М.Николенка, М.І.Юрійчука. – К.: Дніпро, 1987.

6. Гончар Олесь. Щоденник: У 3 т., т.2 / Упорядкув., підготовки текстів, ілюстративного матеріалу Валентини Гончар. – К.: Веселка, 2003.

7. Гречанюк А.Ю. Роль газети „Буковина” в загально-українському літературному процесі кінця XIX – початку XX ст...: Авт. дис. [...] канд.філол.наук. – Івано-Франківськ, 2003.

8. Дейч Александр. Ломикамень: Повесть о Лесе Украинке. – М.:Детгиз, 1971.

9. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1998. – Т.7.

10. Живий Остап Вишня: Збірник спогадів про письменника. – К.: Дніпро, 1966.

11. Загублена арфа: Антологія німецькомовної поезії Буковини / Концепція видання, переклад, передмова та бібліографічні довідки Петра Рихла. – Чернівці: Золоті литаври, 2002.

12. Івасюк Михайло. Турнір королівських блазнів: [Роман]. – Чернівці: Вид.дім „Букрек”. – 2007.

13. Історія української літератури: У 8 т., т.8: Література післявоєнного часу (1946-1967 рр.). – К.: Наук. думка, 1971.

14. Кобилянська О. Щира любов // Військовий листок Штрифлера: Пільна часопись (Відень). – 1947. – № 17.

15. Кобилянська Ольга. Твори: В 5 т., т.5. – К.: Держлітвидав України, 1963.

16. Маковей Осип. Подорож до Києва: [Поезії] / Упорядкув, вст.стаття Федора Погребенника. – К.: Вид-во „Бібліотека українця”, 1998.

17. Маковей Осип. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / Ред.колегія: Богдан Мельничук, Лідія Ковалець, Олександр Добржанський, Корній Лук'янюк, Микола Юрійчук, Марія Никирса. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – С. 178.

18. Мельничук Богдан, Мельничук Ярослава. Література народів України: Матеріали до навчального курсу. – Чернівці: Рута, 2003.

19. Мельничук Богдан (тернопільський), Ониськів Михайло. Від „Письменників Буковини до „Письменників Тернопілля” // Літ. Україна. – 2004. – 10 червня.

20. Мельничук Ярослава. На вечірньому крузі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.) – Чернівці: Букрек, 2006.

21. Мушкетик Юрій. Повернути кораблі в гавань // Літ.Україна. – 2008. – 20 березня.

22. Нариси з історії Північної Буковини / Авт. колектив: В.М.Ботушанський, П.В.Михайлина, О.С.Романець, Б.О.Тимошук, Ф.П.Шевченко та ін. – К.: Наук. думка, 1980.
23. Обласні організації Національної спілки письменників України / Упоряди. В'ячеслав Медвідь. – К.: Український письменник, 2006.
24. Ольга Кобилянська: Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменницької діяльності (1887-1927) / Зладив Др.Лев Когут. – Накладом ювілейного комітету в Чернівцях, [1928].
25. Ольжич О. Зімовник: [Вірш] // Самостійна думка (Чернівці). – 1935. – Кн.1.
26. Пилипчук Ростислав. Коломийському театру – 150 років // Коломийський театр [Спец. вип. Набір і верстка редакції „Час” (Чернівці), 1998].
27. Писання Осипа Юрія Федьковича. Т.3, ч.ІІ Б: Драматичні твори. – Львів: 3 друк. Наук. т-ва ім.Шевченка, 1938.
28. Письменники Буковини другої половини XIX – першої половини XX століття. Хрестоматія. Ч.1 / За редакцією Б.І.Мельничука, М.І.Юрійчука. – Чернівці: Прут, 2001.
29. Письменники Буковини другої половини XIX – першої половини XX століття. Хрестоматія. Ч.2 / За редакцією Б.І.Мельничука, М.І.Юрійчука. – Чернівці: Прут, 2003.
30. Поезії Осипа Юрія Федьковича. Перше повне видання. З першодруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснення додав Др. Іван Франко. – Львів, 1902.
31. Прилога до 13 ч[исла] ІІ річника „Буковини”. – Липень 1881.
32. Рагойша В.П. Паэтычны слоўніх. – Мінськ: Вытэйшая школа, 1979.
33. Радянська Буковина: Альманах... – Чернівці, 1960.
34. Романець Олекса. Г.Асакі та І.Котляревський (Сторінка з українсько-молдавських літературних взаємин) // Матеріали Котляревських читань 1967 року. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1969. – Вип. 5.
35. Романець Олекса. „Там все барвисте, приємне, веселе...” // Буковинське віче. – 1998. – 27 червня.
36. Сандига Олеся. З буковинського поля // Літ. Україна. – 2004. – 3 червня.
37. Сімович Василь. Леся Українка на Буковині: Спомини // Спогади про Леся Українку. – К.: Рад. письменники, 1963.
38. Смалъ-Стоцький Степан. Буковинська Русь: культурно-історичний образок // Зелена Буковина: Еколого-краєзнавчий науковий і науково-популярний журнал (3-4'96, 1'97). – С.19-153.
39. Советская печать в документах. – М.: Госполитиздат, 1961.
40. Спогади про Івана Франка / Упоряди., вст. стаття, прим. Михайла Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997.
41. Українка Леся. Малорусские писатели на Буковине // Леся Українка. Зібр. творів: У 12 т., т.8. – К.: Наук. думка, 1977. – С.62-75.
42. Українка Леся. Писателі-русини на Буковині // Леся Українка. Зібр. творів: У 12 т., т.8. – К.: Наук. думка, 1977. – С.273-281.
43. Фостій Іван. За правду – в неволю // Буковина. – 2006. – 17 листопада.
44. Франко І. Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв. // Франко Іван. Зібр. творів: У 50 т., т.32. – К.: Наук. думка, 1981.
45. Франко І. Перше повне видання творів Федьковича // Франко Іван. Зібр. творів: У 50 т., т.33. – К.: Наук. думка, 1982.
46. Франко І. Кость Горбаль // Франко Іван. Зібр.творів: У 50 т., т.34. – К.: Наук. думка, 1981.
47. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібр. творів: У 50 т., т.41. – К.: Наук.думка, 1984.
48. Франко І. Передмова [до видання: Данило Млака (Ізидор Воробкевич). Над Прутом // Франко Іван. Зібр творів: У 50 Т., т.33. – К.: Наук. думка, 1982.
49. Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Франко Іван. Зібр. творів: У 50 т., т.41 – К.: Наук. думка, 1984.
50. Франко І. До Ватрослава Ягича. Львов, 8 листопада 1905 р. // Франко Іван. Зібр. творів: У 50 т., т.50 – К.: Наук. думка, 1986.
51. Черняк Людмила. Книжку, книжку в руки! // Буковина. – 2008. – 6 червня.
52. Юрійчук Микола. Провесін нашого національного відродження: До 140-річчя україномовних публікацій Юрія Федьковича // Буковинський журнал. – 2001. – Ч.1-2.
53. Bostan Grigore, Bostan Lora. Pagini de literatură română. Bucovina, reg. Cernăuți, 1775-2000. Compendiu și antologie. – Cernăuți, Ed. Alexandru cel Bun, 2000.
54. Gazeta Polska. – 1886. – №54.
55. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Фонд № 3563. – Оп.1. – Спр.169.
56. ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр.2160. – І.Бордейний (О.Задума).

Розділ 13

1. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008.
2. Демочко К. Мистецька Буковина. – К.: Мистецтво, 1968.
3. Буковина: історичний нарис. За редакцією Ботушанського В.М. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998.
4. Tifentaler P. Das Theaterwesen // Czernowitz. Eine Stadt am Wandel der Zeit mit besonderer Berücksichtigung ihres deutschen kulturellen Lebens. – München/Stuttgart, 1988.
5. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця. – Чернівці: МБ, 2001.
6. Josef Blaukopf. Zur Geshichte der Erbaunung des neues Stadttheaters in Czernowitz, 1904-1905.
7. Арх. театру.
8. Пилипчук Р. Український аматорський театр на Буковині (ІІ пол. 19 ст.-поч. 20 ст.) // Нар. творчість та етнологія. – 1964. – №1.
9. Пилипчук Р. Про книжку та її автора // Чернівецький театр імені Ольги Кобилянської. Нарис історії. – Чернівці: Золоті литаври, 2004.
10. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. – Львів, 1934. – Ч. 11 (1).
11. Царинник В. Театр звільненої Буковини // Вільна Буковина. – Чернівці, 1941.
12. Альманах. 25 років діяльності товариства „Мишанський хор” в Чернівцях (1901-1926). – Чернівці, 1926.
13. Демочко К. Музична Буковина. – К.: Мистецтво, 1990.
14. Biedrzycki Emil. Historia Polaków na Bukowinie. – Warschawa-Kraków, 1973.
15. Богайчук М. Література і мистецтво Буковини в іменах. – Чернівці: Букрек, 2005.
16. Янушевська Л. Історія єврейського театру від Доріс Карнер // Буковина. – 2006. – 15 лют.
17. Проскураков В., Гой Б. Культурологія єврейського театру України в контексті часу, дії і архітектури. – Львів: Львівська політехніка, 2007.
18. Селезінка В. Єврейський театр зародився в Україні // Буковина. – 2008. – 12 лют.
19. Степанчикова Т. Історія єврейського театру у Львові. Кризь терни до зірок! – Львів: Ліга-Прес, 2005. (Encyklopedia judaica – Jerusalem. – 1972. – Т.VII. – С. 716.)
20. Лоев М. Украденная муза. Воспоминания о Киевском государственном еврейском театре. – К.: Институт иудаики, 2003.

21. Подопрігора А. Пути становлення єврейського професійного театру в Україні в 20-е годы ХХ ст. // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. – К.: Оранта, 1993.
22. Kerner Doris A. Lachen unter Tränen. Jüdisches Theater in Ostgalizien und der Bukowina. – Wien: Steinbauer, 2005.
23. Український театр „Народного дому” // Буковина. – 1918. – 23 серп.
24. Час. – 1932. – 16 квіт.
25. Дудич І. З історії українського театру на Буковині // Рад. Буковина. – 1961. – 20 черв.
26. Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. Її минуле і сучасне. – Париж–Філадельфія–Дейтройт: Зелена Буковина, 1956.
27. Альбом артистів „Драматичної секції при т-ві „Буковинський Кобзар”. – Чернівці, 1936.
28. Руснак В. Нарис історії українського театру на Буковині по 28 червня 1940 р. // Наш театр. Книга діяльності українського театру на Буковині. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1975. – Т. 1.
29. Рідуш Т. Містину біля озера на вулиці Винниченка називали Монте-Карло // МБ. – 2008. – 6 берез.
30. Див.: Сулятицький Т. Чернівецький український музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської. Нарис історії. – Чернівці: Золоті литаври, 2004.
31. Гуггенбергер Г. Чернівці – місто європейської культури // Буковинське віче. – 2001. – 4 жовт.
32. Czernowitzer Köpfe. Kurzbiographien bedeutender Bukowiner. – Wien: Herbert Fritz, 2006.
33. Клевчук М. Румунський театр на Буковині // Свобода слова. – 2003. – 28 берез.
34. В театрах // Рад. Буковина. – 1940. – 27 лип.
35. Могильова А. Відродження мистецтва // Рад. Буковина. – 1940. – 8 серп.
36. Мітинг працівників мистецтва // Рад. Буковина. – 1940. – 12 лип.
37. Андрієвич М. Кризь лет років. – Ужгород.: Карпати, 1987.
38. Український державний драматичний театр в Чернівцях // Рад. Буковина. – 1940. – 19 груд.
39. Відкриття Чернівецького державного українського театру // Рад. Буковина. – 1941. – 15 січ.
40. Марченко О. „Отелло” // Рад. Буковина. – 1941. – 21 січ.
41. Голота В. Творче кредо Івана Юхименка // Театральна культура. – 1984. – №10.
42. Дудич І. Спогади актора. Архів театру.
43. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боротьбі за українську державність. – Чернівці, 1995.
44. Фельдштейн С. Блискуча перемога. Відкриття єврейського театру // Рад. Буковина. – 1941. – 3 січ.
45. Палей А. „Гершеле Острополер” (прем'єра в Єврейському державному театрі) // Рад. Буковина. – 1941. – 22 січ.
46. Державний архів Чернівецької обл. – Ф3-307 – Про майно театру „Скала”. – 1941.
47. Див.: Програма Чернівецького державного українського муздрамтеатру УРСР (сезон 1945-1946). Архів театру.
48. Урочисте шанування ювіляра (25-річчя режисерської діяльності В.Василька) // Рад. Мистецтво. – 1945. – 20 черв.
49. Василь Степанович Василько (25 років режисерської діяльності) // Рад. Буковина. – 1945. – 17 черв.
50. Станішевський Ю. Театр Радянської України. – К.: Мистецтво, 1980.
51. Театр ідеє вперед (На гастролях в Києві) // Правда України. – 1960. – 21 авг.
52. Пулинець О. Гімн красі // Рад. Буковина. – 1961. – 10 лют.
53. Комарницький А. Поважай людину! // Рад. Буковина. – 1965. – 15 трав.
54. Давидова І. З думою про театр. – К.: Мистецтво, 1973.
55. Жукова Л. Премственність // Правда. – 1973. – 2 юл.
56. Пилипчук Р. Традиції зобов'язують // Культура і життя. – 1971. – 8 серп.
57. Кисельов І. Язык, понятный всем // Правда. – 1971. – 20 окт.
58. Дашківська Л. Ідейно-естетичні шукання в сучасному українському театрі // Режисура українського театру. Традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1990.
59. Коваленко Г. Свой голос // Правда. – 1983. – 31 юл.
60. Ваксберг М. Память хранит // Черновицкие листки. – 1991. – №7.
61. Сиди Таль и Фалик в воспоминаниях современников. – Львів, 2002.
- 62-63. Михайловський В. Обов'язок пам'яті // Буковина. – 1997. – 18 жовт.
64. Альбом. Чернівецький обласний театр ляльок. – Чернівці, 2005.
65. Берідзе Л. Не глянувши в святці, вдарили в дзвони... / Буков. віче. – 1999. – 21 квіт.
66. Шевчукевич Я. Дух Українського Апостола // Буковина. – 2007. – 14 бер.
67. Савчук О. Творчий звіт лікаря // Рад. Буковина. – 1979. – 16 черв.
68. Валігура К. Окрилені творчістю. Народний оперний театр профспілок // Рад. Буковина. – 1977. 3 черв.
69. Вишневіська М. Зміни без змін // Доба. – 1998. – 30 жовт.
70. Пустельник Л. Трагікомедія в театрі завершилася новим призначенням // МБ. – 1997. – 7 юл.
71. Нові постановки в Чернівецькому театральному підприємстві: поставили... рекламні тумби // Час. – 1998. – 13 лист.
72. Одинак З. Працювати – значить творити // Крайова освіта. – №41-42 від 11.11. 2005.
73. Халаїм Т. Театр „Голос” запрошує // Буковинське віче. – 2001. – 27 січ.

Розділ 14

1. Августа Кохановська. 1868—1927. / Укл. та автор вступної статті О. Гужва. — Чернівці: Букрек, бр. — 19 с.
2. Архів Григорія Дем'яна. Папка „Миколи Івасюк”.
3. Архів Управління Служби безпеки України Чернівецької області. Справа № П-1615.
4. Білек В., Криворучко О., Масан О., Чеховський І. Вітання з Чернівців. — Чернівці: Час, 1994. — 107 с.
5. Бірюльов Ю. Мистецькі зв'язки Львова та Чернівців у ХІХ – на поч. ХХ ст. // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби / Упоряд. П.Рихло. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 113 – 119. — С. 113-119.
6. Бутник - Сіверський Б.С. Український радянський сувенір. - Київ.: Наукова думка, 1972. - 232 с.
7. Бушина Т.І. орнаментальне мистецтво Радянської Буковини: Науково-популярний нарис. - Київ: Мистецтво, 1986. - 126 с.
8. Вистава українських мистецьких виробів // Самостійність. — 1935. — Ч. 25 (62). — С. 73—77.
9. Виставка галицького художника М. Івасюка // Нове мистецтво. — 1926. — Ч. 24. — С. 18.
10. Вільна Буковина. Альманах.— Чернівці, 1941.
11. Гоберман Д.Н. По Сєверной Буковине. – Л.: Искусство, 1983. – 176 с.

12. Гужва О. Автор портрета – незнайомий // Чернівці. - 1991р. – 8 лютого – С. 5.
13. Гужва О. Бучевський – художник // Чернівецький обласний ХМ. Річник. Рік I. 2002. – Чернівці, 2003. – С. 21 – 28.
14. Гужва О. Мадонна буковинського митця // Молодий буковинець (Чернівці). – 1993. - Ч. 10.
15. Дем'ян Г. Три десятиліття у поневірянні // Буковина. — 1991. — 17 грудня.
16. Демочко К.М. Мистецька Буковина. — К.: Мистецтво, 1968. — 175 с.
17. Демочко К.М. Музична Буковина: Сторінки історії. — К: Музична Україна, 1990 – 136 с.
18. Дугаєва Т. Опанас Шевчукевич.— Чернівці: Ант лтд, 1992. — 92 с.
19. Дугаєва Т. Про дослідження твору Едуарда Грютцнера „В монастирській пивниці” з фондів Чернівецького художнього музею // Буковинський історико-етнографічний вісник / За ред. В.І.Наулка. – Чернівці: Місто, 2000. – Вип.2. – С. 27-28.
20. Дугаєва Т. Символи та алегорії в меморіальній кам'яній пластиці Руського кладовища в Чернівцях другої половини XIX – початку XX ст. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзн. конф., присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького університету (5 жовтня 2000 р.). – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 407 – 412.
21. Дугаєва Т. Скульптурно-архітектурні композиції Руського кладовища у Чернівцях середини XIX – поч. XX ст. та їх стильові форми // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби / Упор. П. Рихло. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 120 – 128.
22. Жалоба І.В., Піддубний І.А. З історії створення та діяльності музеїв на Буковині з другої пол. XIX- першої пол. XX ст.(1856-1940) // Матеріали та тези наукової конференції до 103-річчя Житомирського краєзнавчого музею.— Житомир, 1995.
23. Життя і знання. 50-ліття «Української школи» в Чернівцях // 1937. – Рік X. – Ч. 12 (13). – С.362.
24. Затуловська О.П., Піддубний І. З історії діяльності буковинських музеїв // Музейний щорічник.2002.- Чернівці: Золоті литаври, 2002. - С.3-9.
25. Івасюк О.М. Видатний художник і турботливий батько / Літературний запис Г.В.Дем'яна. Машинопис // Архів Г.Дем'яна. Папка «Івасюк Микола». — 15 с.
26. Ілюстрована хроніка товариства “ Український Народний Дім ” у Чернівцях 1884 – 1934. – Чернівці, 1934. – 68 с.
27. Історія українського мистецтва в 6-ти т. – Київ. – Т. 4, кн. 2.
28. Історія українського мистецтва в 6-ти т. – Київ. – Т. 5.
29. Каталог виставки творів Копельмана Леона Озіасовича.— Чернівці: ЧХМ, 1994.— 31 с.
30. Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле й сучасне. — Париж-Філадельфія-Детройт, 1956. — 966 с.
31. Кожоляно Георгій. Етнографія Буковини другої половини XIX – XX ст.// Буковинський історико-етнографічний вісник (далі – Вісник) – Чернівці: Місто. Вип. 2. – С. 34 – 37.
32. Кожоляно Я.І. Буковинська етнографічна тематика у творчості художника Корнила Устияновича // Тези доповідей (22 – 24 листопада 1990 р.). – С. 144 – 145.
33. Куб'як К. Генерал Захар Павлюк // Самбірські вісті (м. Самбір). – 1994. – Ч.20 (511). – 24 лютого.
34. Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво другої половини XIX – початку XX ст. – Київ: Мистецтво, 1989. – 207 с.
35. Масан О. Європейські символи Чернівців // Буковинський журнал. – 1992. – Ч. 4-5. – С.167-174.
36. Матвіїшин Г. Діяльність промислового музею в Чернівцях // Український технічний музей: Історія, досвід, перспективи. Матеріали 1-ї Всеукраїнської наук.-практ. конф (19-20 вересня 2002 року). — Київ: ЕКМО, 2002. — С. 33—34.
37. Матвіїшин Г. До історії Промислової школи у Чернівцях // Матеріали V історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців “Буковина — мій рідний край” (Чернівці, 7 грудня 2002 р.). — Чернівці: Прут, 2003. — С. 24—27.
38. Матвіїшин Г. Захар Павлюк — військовий діяч, художник-аматор (тези доповіді, рукопис). — 2 с.
39. Матвіїшин Г. Могили чернівецьких бургомістрів на території заповідника “Кладовище по вул. Зеленої у Чернівцях” // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. – Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. – К., 2002. Т.9. – С. 328.
40. Матвіїшин Г. Портрети квітів на зрізах часу // Буковинське віче (Чернівці). — 23 лютого 2002. — С.3.
41. Матвіїшин Г. Автор найвідомішого полотна про Богдана Хмельницького народився на Заставнівщині / Доба. – Ч.1 (477). – 5 січня 2006. – С.13.
42. Матвіїшин Г. Буковинський Ван-Гог. Пам'ять видатної художниці Одарки Киселиці не пошановано й досі / Доба (Чернівці). – Ч.20 (496). – 18.05.2006. – С.12. (Доба мистецька).
43. Матвіїшин Г. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ у контексті академічної школи живопису Мюнхена кінця XIX ст. // Питання історії України / На пошану професора Василя Ботушанського. – Чернівці; Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.301-304.
44. Матвіїшин Г. Євген Максимович і духовне життя Буковини // Духовна культура як домінанта українського життєтворення. 36. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 22-23 грудня 2005 р. – К.: ДАККК і М. – 4. II. – С.100-103.
45. Матвіїшин Галина // Ярема Полатайко. Альбом. – Чернівці, 2006. – 64 с.
46. Митці Буковини. Енциклопедичний довідник / Я.Полатайко, Т.Дугаєва, І.Мищенко. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т. 1. – 128 с.
47. Михайлина Л., Пивоваров С. Вивчення старожитностей Буковини в XIX— на поч. XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. — К.-Чернівці, 1997. Вип. 1. — С. 243—249.
48. Мищенко І. Діяльність мистецьких об'єднань на теренах Буковини // Вісник Львівської Академії мистецтв. — Львів, 2000. — С.244—253.
49. Мищенко І. Євзебій Ліпецький. Мистець і особистість. — Чернівці: Місто, 2004. — 80 с.
50. Мищенко І. Культурні споруди на Буковині в творах образотворчого мистецтва XVIII – I пол. XX ст. (3 колекції ЧХМ) // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Чернівці: Місто, 2000. – Вип. 2. – С. 40-41.
51. Мищенко І. Мистецьке життя Буковини (1900-1940 рр.). Спроба реконструкції за публікаціями в періодичних виданнях краю // ЧХМ. Річник I. – С.7-18.
52. Мищенко І. Монументальні розписи та іконостас роботи австрійських майстрів у кафедральному соборі в Чернівцях // Архітектурна спадщина. — с.129-134.

53. Міщенко І. Буковинська графіка першої половини ХХ ст. (до 1940 р. // Мистецтвознавство України.—2003. — Вип. 3. — С. 43—46.
54. Міщенко І. Євзебій Ліпещкий. Митець і особистість. — Чернівці: Місто, 2004. — 79 с.
55. О. Б.-н. Опанас Шевчукевич // Самостійна думка. — Ч.1. — 1933. — С. 30—31.
56. Палій А. Таланти Буковини. Д.Ботушанська // Вільна Буковина. — 1941. — №2. — С.124.
57. Піддубний Г. Буковина. Її минуле і сучасне. — К.: Держвидав України. — 1928. — 257 с.
58. Попович О. Відродження Буковини. — Львів: Червона калина. — 120 с.
59. Рубан В. Український портретний живопис 2-ї половини ХІХ — початку ХХ століття. — К.: Наук. думка, 1986. — 224 с.
60. Сагайдак М. Художник Євген Максимович // ЧХМ Річник. — С. 39-45.
61. Семчишин О. Історичні картини М. Івасюка на тлі суспільно-політичних подій в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Вісник ЛАМ. — Вип.10 — Львів, 1999. — С. 121—127.
62. Середюк І. Дружба двох митців // Всесвіт. — 1965. — №10. — С. 40—42.
63. Середюк І. Немеркнучі полотна. Нотатки про виставку творів М. І. Івасюка у Львові // Радянська Буковина (Чернівці) — 1966. — Ч. 7. — 11 січня. — С. 3.
64. Середюк І. Реалізм творчості Миколи Івасюка // Тези доповідей міжвузівської ювілейної наукової конференції, присвяченої 25-річчю воз'єднання Пн. Буковини з Українською РСР. 21-25 вересня 1965 р. — С. 93—95.
65. Танашик Д. Виникнення та діяльність Буковинського промислового музею (кін. ХІХ - поч. ХХ ст.) // Тези доповідей та повідом. обл. істор.-краєзн. конференції — Чернівці, 1990. — Ч.ІІ. — С.199.
66. Танашик Д. Стан колекціонування та музейної справи на Буковині у ІІ пол. ХІХ-на поч. ХХ ст. // Питання історії України. — Чернівці, 1998. — Том 2. — С. 206.
67. Танашик Д. Виникнення та діяльність Буковинського промислового музею (кін. ХІХ - поч. ХХ ст.) // Тези доповідей та повідом. обл. істор.-краєзн. конференції. - Чернівці, 1990. - Ч.ІІ. - С.199.
68. Український Музей Народовідання / Злажив Корній Купчанко, кустос У. М. Н. — Чернівці: Накладом Спільки збирачів старовини і любителів науки народовідання, 1928 — 48 с.
69. Хільчевський Є., Паук О. Буковинська народна поетеса і художниця Домка Ботушанська // Вісник. — Чернівці: Прут, 2003. — Вип. 5. — С. 155—160.
70. Холєвчук В., Танашик Д. Склад та формування колекцій Буковинського крайового музею на поч. ХХ ст. // Тези доповідей республіканської наукової конференції (22 — 24 листопада 1990 р.) — Чернівці, 1990. — С.119—120.
71. Чернівецький університет. 1875-1995: сторінки історії / Боролюк В.К., Бостан Г.К., Ботушанський В.М. та ін. - Чернівці: Рута, 1995. — 208 С.
72. Чернівці. Художнє видання. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 127 с.
73. Чорнопинський М.С. Перші школи мистецтв у Чернівцях // Тези доп. та повідом. обл. історико-краєзнав. конференції. — Ч.ІІ. — Чернівці, 1990. — С.198—199.
74. Чучко М. Іконописання на Буковині та його регламентація місцевою православною консисторією // Вісник. — 2001. Вип. 3. С. 206 — 213.
75. Яківчук А. З ностальгією у вирій відійшла // Буковинське Віче. — 2002. - №73.
76. Яців Р. Василь Петрук: Висоти емоцій // Воля і Батьківщина. — Львів, 1997. - №3. — С.118-123.
77. Das Bukowiner Gewerbe-Museum. Ausstellung-Katalog und die Ausstellung von Handwegzeugen, Hilfsmaschinen, Motoren und Materialien für das Kleingewerbe. 1 bis 30 November. — Czernowitz, 1896. — 74 S.
78. Das Bukowiner Gewerbe-Museum. Ausstellung-Katalog und die Ausstellung von Handwerkzeugen, Hilfsmaschinen, Motoren und Materialien für das Kleingewerbe. 1 bis 30 November. — Czernowitz, 1895. — 64 S.
79. Gheorgian Corneliu. De-ale pictorului Epaminonda Bucevski. — Cernăuți, 1934. — 29 p.
80. Gronich I. Un album al Cernăuților — Cernăuți: Luceaferul, 1925.
81. Kaindl R. Das ehemalige Bukowiner Landes-Museum, der Serether Museumverein und das Münzen- und Antiquitäten-Kabinett an der Universität Czernowitz // Jahrbuch der Bukowiner Landes-Museum. 1893, - S.75 — 78.
82. Maximovici E. Bisericele noastre // JL. — An.Y. — 1908. — № 2.
83. Maximovici E. Epaminonda Bucevski // JL. — 1908. — № 2.
84. Mitteilungen der k.k. Zentralkommission für Kunst-und historische Denkmale (MZKHD) 1890—1914.
85. Morarui L. Epaminonda Bucevski, gloria picturii arborosine // Anua p.214—236.
86. Österreichisches biographisches Lexikon. 1815 — 1950. — Wien, 1993 — 1111 S.
87. Rechenschafts-Bericht der Direktion des Bukowiner Gewerbemuseums über ihre Tätigkeit in Jahren 1904 und 1905. — Czernowitz, 1906 — 19 S.
88. Rechenschafts-Bericht des Curatoriums des Bukowinaer Gewerbemuseums erstatten in der zweiten Jahresversammlung der Stifter und beitragenden Mitglieder. — Czernowitz, 1889. — 114 S.
89. Schremmer Ernst. Oskar Laske. Ein Meister aus der Bukowina. — München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1990. — 64 S.
90. Wystawa obrazow w Czerniowcach // Gazeta Polska. — 1912. — 16 maja.
91. Zalozeckzyj W. Steinberg — Kolnik — Mappe // CzAZ. — 1928. — 15. April.
92. Zugrav I. Museul bisericesc al Mitropoliei Bucovinei // Anuarul Museului Bucovinei. Istorie-arheologie-etnografie-folklor. Anul I — II. 1943 — 1944. — Cernăuți, 1944 — P. 276 — 285.
93. Zukowski O.M. Bukowina. — Czernowtce, 1914. — 76 S.

Розділ 15

1. Буковина: історичний нарис / Відповід. редактор В.М.Ботушанський. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416с.
2. Буковина. Визначні постаті: 1774-1918 (Біографічний довідник) / Автор-упор. О.М.Павлюк. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 252 с.
3. Богайчук М.А. Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. — Чернівці: Букрек, 2005. — 312с.
4. Буковина. Загальне краєзнавство / Переклад з нім. Ф.С.Андрійця, А.Т.Квасецького. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 488с. (Історична бібліотека „Зеленої Буковини”).
5. Буковинській жайвір. (Пісні присвячені однойменному пісенному фестивалі). — Упоряд. Процюк В.М. — Чернівці, 1997. — 57с.
6. Блашкевич Г., Старух Т. Правда і міфи про львівських піаністів — основоположників фортепіанної школи. — Львів: Сполум, 2002. — 226 с.
7. Гамкало І. Там процвітає й до нас долинає // Культура і життя. — К. 1992. — 24 жовтня

8. Гіна Ю.М. Вибрані твори для ансамблю скрипалів та сольного виконання: Посібник. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 164с.
9. Гнедаш Р. Очищення музикою (концерт духовної музики у виконанні Буков. ансамблю) // Буковинське віче. – 1994. – 15 червня.
10. Головащенко М. Квітка Буковини (концерт Буков. ансамблю в м.Києві) // Культура і життя. – К., 1976. – 21 жовтня.
11. Гусар Ю. Зірки не гаснуть (серія „Золоті імена Буковини”) – Чернівці: Правдивий поступ, 2003. – 100 с.
12. Демочко К. Мистецька Буковина. – К.: Мис-тецтво, 1968.
13. Демочко К. Музична Буковина: Сторінки історії. – К.: Муз. Україна, 1990. – 136с.
14. Дерда І.М. Невмируща моя Україна: Солоспіви на вірші В.Васкана / Із авторської серії „Буковинська китиця”. – Чернівці: Прут, 2003. – 56с.
15. Дитяча музична школа №1. З музикою у ХХІ столітті. Буклет (60 років Чернівецької ДМШ №1). Чернівці: Букрек. – 2000.
16. Довгань О., Гаврилюк О. Літературно-мистецька буковиніана. – Чернівці: Букрек, 2003. – 104с.
17. Залуцький О. Кантата для матері (про концертне виконання камерним оркестром і хором Кантати-реквієму А.Вівальді „Gloria” під кер. В.Кострижа) // Буковина. – 2006. – 22 жовтня.
18. Залуцький О. Мистецькі шедеври Буковини (до 60-річчя творчої діяльності Буков.анс.) // Буковинське віче. – 2007. – 20 червня.
19. Залуцький О.В. Кароль Мікулі: життя і творчість // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 345. – С.61-69.
20. Заслужений академічний Буковинський ансамбль пісні і танцю України. Буклет. – Чернівці, 2006.
21. Іванчук М.Г. Святиня знань і духовності: з досвіду роботи викладацького колективу педагогічного училища Чернівецького університету. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – 56 с.
22. Івасюк В. Пісні. – К.: Музична Україна, 1983. – 169с.
23. Іванюк М. Літературно-мистецька Вишниччина. – Вишничья: Черемош, 2001. – 200 с.
24. Камерний хор Чернівецької обл. філармонії. Буклет. – Чернівці: Місто, 2003.
25. Кароль Мікулі. Музичне краєзнавство. Хрестоматія. Вип.5. Навч. посібник до курсу „Музичне краєзнавство” / Укл. О.В.Залуцький. – Чернівці: Рута, 2007. – 132с.
26. Китайгородська В. Мистецьке небо Андрія Кушніренка // Буковинське віче. – 2001. – 26 жовтня.
27. Кожоляно Г.К. Етнографія Буковини. – Чернівці, 1999, 2001. – Т.1-2.
28. Композитори Буковини: Довідник-посібник / Укл.: А.В.Плішка. – Чернівці: Рута, 2006. – 68с.
29. Кос-Анатольський А. Мелодії Буковини // Культура і життя. – К., 1977. – 4 грудня.
30. Краснодемський В. Мелодії наспівані карпатськими потоками (звітний концерт Буков. ансамблю в палаці України) / Голос України. – 1998. – 4 квітня
31. Кузик Я. Повернений із забуття // Буковинське віче. – 1995. – 11 жовтня
32. Кушніренко А.М. Розвиток української музичної культури на Буковині другої половини ХІХ – початку ХХ століття / Матеріали наукових доповідей на V конгресі українців (Чернівці, 26-29 серпня 2002р.) – Чернівці: Рута, 2004. – С.213-220.
33. Кушніренко А.М. Сидір Воробкевич і сучасність. – Мистецтвознавство України: 36. наук. праць. – К: Київ, 2001. – Вип.2. – С.113-117.
34. Кушніренко О.А. Державний заслужений Буковинський ансамбль пісні і танцю УРСР (дипломна робота випускниці Львівської консерваторії ім. М.Лисенка, № 44), 1984 (рукопис).
35. Лауреати літературно-мистецької премії ім. Сидора Воробкевича (1993-2000рр.): Рекоменд. бібліогр. покажчик. / Автори упорядники Л.І.Щербанюк, М.М.Довгань. – Чернівці: Букрек, 2001. – 48с.
36. Лауреати літературно-мистецької премії ім. Сидора Воробкевича (2001-2005рр.). Вип. 2 / Автори укладачі: О.О.Гаврилюк, Ю.Б.Боганюк. – Чернівці: Рута, 2006. – 80 с.
37. Мафтуляк М. Допоки музика звучить. Нотне видання. – Київ: Арфа, 1996. – 80 с.
38. Мистецькі обрії Андрія Кушніренка. Музичне краєзнавство Буковини: Хрестоматія. Вип.2 / Укл.: О.В.Залуцький. – Чернівці: Рута, 2003. – 112 с.
39. Митці України: Енциклопедичний довідник. Упоряд. Лабінський М.Г., Мурза В.С. За ред. Кудрицького А.В. – К.: УЕ, 1992. – 848 с.
40. Музична просвіта. Буклет (до 50-річчя від дня створення). – Чернівці, 2003.
41. Музичне краєзнавство Буковини: Навчальний посібник / Укл.: О.В.Залуцький. – Чернівці, 2003. – 88 с.
42. Музичне краєзнавство Буковини: Хрестоматія. Навч. посібник до курсу “Музичне краєзнавство”. Вип.3 / Укл.: О.В.Залуцький. Переклад з німецької: Чебан Г.І. – Чернівці: Рута, 2004. – 79 с.
43. Музичне краєзнавство Буковини: Хрестоматія. Навч. посібник до курсу “Музичне краєзнавство”. Вип.4. / Укл.: О.В.Залуцький. – Чернівці: Рута, 2005. – 80с.
44. Над Прутом у лузі. Пісні на слова Сидора Воробкевича / Упоряд. Смаль К. – Чернівці, 2001. – 120 с.
45. Никоненко П.М., Юрійчук М.І. Сидір Воробкевич: Життя і творчість. – Чернівці: Рута, 2003. – 208 с.
46. Новицький М. Забрость: Вокальні твори. – Київ: Арфа, 1994. – 72 с.
47. Перші збори композиторів Буковини // Рад. Буковина. – 1945. – 24 березня.
48. Писаночко-голубочко // Упор. Савчук О.В., Кавачок І.М. – Чернівці: Рута, 2007. – 124 с.
49. Пісенний килим Василя Михайлюка. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 68с.
50. Правдюк О. Майстерність буковинців // Музика. – К., 1989. – № 1. – Січень. Лютий.
51. Родоспів (Українські народні пісні, записані на Буковині) / Упор. В.К.Фокшук. – К.: 1991. – 53 с.
52. Руснак Г. В серці пісню я несучу. 36. пісень. – Чернівці, 1998. – 88с.
53. Сележан Й-Т. Православні свята на Буковині (хоровий розспів) – Чернівці: Прут 1993. – 273 с.
54. Селезінка В. Ожили жайвора пісні (темат. концерт Буков. анс. з творів С.Воробкевича) // Буковина. – 1993. – 6 березня.
55. Селезінка В. Це був великий трудівник (до 100-річчя від дня народження Б.Крижанівського) // Буковинське віче. – 1994. – 22 жовтня.
56. Сидір Воробкевич. Хорові твори без супроводу. Вип.1 / Упор. А.М.Кушніренко. – К.: Музична Україна, 1996. – 144 с.
57. Сидір Воробкевич. Хорові твори / Упор. А.М.Кушніренко. – Чернівці: Прут, 2003. – 132 с.
58. Скиба Ю. Західна Європа аплодує чернівецькому піаністу // Чернівці. – 2002. – 4 жовтня.
59. Твори для оркестру народних інструментів: Хрестоматія.

- Навчальний посібник до курсу „Оркестровий клас”. Вип.2/Укл.: В.В.Бондаренко. – Чернівці: Рута, 2006. – 88 с.
60. Ткач М. Пісня для тебе (пісні, романси, хори) – К.: Музична Україна, 2002. – 216 с.
61. Українські церковні піснеспіви: Редактор-укладач А.Плішка. – Чернівці: Рута, 2007. – 172с.
62. Фокшук В. Над Дністром голубим. Вок. хор. твори. – К.: Арфа – 1994.
63. Цидельковский С.И. Невозвратные встречи. – Чернівці: Місто, 2002. – 192 с.
64. Чернівецьке училище мистецтв ім. Сидора Воробкевича (до 60 р. утворення) Буклет / Упоряд. Шкурган Т.М. і кол. – Чернівці. – 2000.
65. Ярошенко І. “Мистецтвом встелені шляхи” А.М.Кушніренко – диригент, композитор, педагог. – Чернівці: Прут, 2004. – 220 с.
66. 60 років Чернівецькій обласній філармонії. Буклет. – Чернівці. – 2000.
67. Mikulicz A. Die Musik in der Bukowina vor der Gründung des Vereines zur Forderung der Tonkunst. 1775-1862. – В кн.: Norst A. Der. Verein zur Forderung der Tonkunst in der Bukowina 1862-1902.- Czernowitz, 1903. – S.10-34.
68. Norst A. Der Verein zur Forderung der Tonkunst in der Bukowina. 1862-1902.- Czernowitz, 1903. – S. 67-68.
69. Die Musikschule des Vereines zur Forderung der Tonkunst in der Bukowina 1862-1902.- В кн.: Norst A. Der Verein zur Forderung der Tonkunst in der Bukowina. 1862-1902. – Czernowitz, 1903. – S XXV-XXI.
70. Hrimaly, Adalbert. Dreissig Jahre Musik in der Bukowina: Erinnerungen vom Jahre 1874 bis 1904. – Czernowitz., 1904.- 36 S.
71. Paula Tiefenthaler. Das Theatralwesen // Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit mit besonderer Berücksichtigung ihres deutschen kulturellen Lebens. – München / Stuttgart 1988. – S. 107, 110
- Музична освіта**
1. Буковина. Визначні постаті: 1774-1918 (Біографічний довідник) / Автор-упор. О.М. Павлюк. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 252 с.
2. Буковина (Чернівці). – 1905. - 6 вересня.; 1907. – 27 серпня.
3. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО.) – Фонд № Р-16. – Опис 1. – Спр. 10. – 4 Арк.
4. ДАЧО. – Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.1489. – Арк.46.
5. ДАЧО. – Ф. Р-2329. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.110
6. ДАЧО. – Ф. 2329. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.92.
7. ДАЧО. – Ф.Р -16.–Оп.3.– Спр.201. – Арк.135.
8. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Од.зб.22379. – Арк.26-27
9. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Од.зб.22379. – Арк.49.
10. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Од.зб.22372. – Арк.1.
11. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Од.зб.22379. – Арк.15-17.
12. Демочко К. Музична школа ім. Миколи Лисенка на Буковині в 1905-1914 рр. // Радянська Буковина. – 1970. – 7 березня. – С.3-4.
13. Драчковська О. Консерваторію рятували всім містом // Молодий буковинець. – 9 листопада. – 2006. – С.9.
14. Залуцький О. Кафедри музики – 15 // Університетський вісник. – № 8-9. – 2007. – С.12-13.
15. Левицький М. Відозва // Буковина. – 1905. – 27 серпня. – С.3.
16. Музичне краєзнавство Буковини: Хрестоматія. Навч. посібник до курсу „Музичне краєзнавство”. Вип. 3 / Укл.: О.В. Залуцький. Переклад з німецької: Чебан Г.І. – Чернівці: Рута, 2004. – 79 с.
17. Оповідки, іменовання і т.п. Великий концерт в Чернівцях // Буковина. – 1905. – 6 вересня. – С.3.
18. Чернівецьке училище мистецтв ім. Сидора Воробкевича – 60 років. / Упорядники: Т.М.Шкурган (керівник), Й.М.Ельгісер, Ю.Г.Шерстньова, О.П.Іваннікова, О.Г.Кравчук. – Чернівці: Букрек, 2000. – 14 с.
19. Яцків О. Віденець родом із Буковини (про Є.Мандичевського) // Мистецтво та освіта. - № 1. – 1998. – С. 61-63.
20. Rusu L. Muzica in Bucovina. – București. – 1937. – 49 p.

Слово про ювілей

1. Буковина (Чернівці). – 2006-2008.
2. Ва-Банк (Чернівці). – 2008.
3. Голос України (Київ). – 2005.
4. Молодий буковинець (Чернівці). – 2006-2009.
5. Урядовий кур'єр (Київ). – 2008.
6. Чернівці. – 2006-2009.
7. Чернівці в контексті урбаністичних процесів Центральної та Східної Європи XVIII –XX ст. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 600-літнього ювілею першої писемної згадки Чернівців (6-7 травня 2008 р.) – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – 248 с.

З М І С Т

<i>Федорук М.Т.</i> Слово до читачів	5
Передмова	6
<i>Пивоваров С.В.</i> Археологічні дані про минуле Чернівців та його околиць.....	9
<i>Масан О.М.</i> Чернівці в другій половині XIV-XVIII ст. (до 1775 р.).....	23
<i>Чучко М.К.</i> Чернівецькі дерев'яні церкви XVIII ст.: історія спорудження, архітектура, доля.....	75
<i>Ботушанський В.М.</i> Місто в період австрійського правління.....	79
<i>Добржанський О.В.</i> Чернівці – визначний центр українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст.....	155
<i>Піддубний І.А.</i> Місто у міжвоєнний період.....	163
<i>Фостій І.П., Піддубний В.М.</i> Чернівці в роки Другої світової війни.....	223
<i>Холодницький В.Ф.</i> Місто в радянські часи.....	241
<i>Холодницький В.Ф.</i> Чернівці в умовах незалежності України.....	281
<i>Никирса М.Д.</i> Забудова Чернівців: площі, вулиці, споруди, нові мікрорайони, перспектива (1774-2008 рр.).....	307

<i>Біленкова С.В.</i> Архітектурна спадщина Чернівців ХІХ - першої половини ХХ ст. та проблеми її збереження.....	349
<i>Мельничук Б.І.</i> Сторінки літературного життя в Чернівцях.....	387
<i>Сулятицький Т.В.</i> Театральне життя Чернівців (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.).....	431
<i>Матвійшин Г.Я.</i> Художнє життя Чернівців.....	465
<i>Кушніренко А.М., Залуцький О.В., Мельничук Я.М.</i> Музична культура і освіта.....	495
<i>Ботушанський В.М.</i> Слово про ювілей	551
Довідкова інформація	560
Джерела та література.....	563

Наукове видання

М о н о г р а ф і я

*Біленкова Світлана Вікторівна, Ботушанський Василь Мефодійович,
Добржанський Олександр Володимирович, Залуцький Олександр Васильович,
Кушніренко Андрій Миколайович, Масан Олександр Миколайович,
Матвійшин Галина Ярославівна, Мельничук Богдан Іванович,
Мельничук Ярина Олександрівна, Никирса Марія Дмитрівна,
Пивоваров Сергій Володимирович, Піддубний Ігор Андрійович,
Піддубний Володимир Миколайович, Сулятицький Тадей Васильович,
Фостій Іван Петрович, Холодницький Василь Федорович,
Чучко Михайло Костянтинович*

ЧЕРНІВЦІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Ювілейне видання

до 600-річчя першої писемної згадки про місто

У книзі використані світлини

Сергія Осачука, Василя Бабуха, Міхая Кратофіла, Івана Мельника і Валерія Галицького, фотографії та поштівки авторів, з фондів Чернівецького краєзнавчого музею, Чернівецького обласного архіву, а також ілюстрації з видань, вказаних у бібліографії

Головний редактор *А.Т. Квасецький*

Літературний редактор *В.М. Ботушанський*

Комп'ютерний набір - *Л.М.Дробіна, Г.В.Чайка*

Технічні редактори *О.В. Іванюк, Г.М. Беженар, С.О. Кейван, Н.В. Фрацив'ір, Г.А. Мігай*

Підписано до друку 11.08.2009.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк арк. 70,32. Тираж 1200 прим. Замовлення 09-15.

Друк видавництва редакції журналу "Зелена Буковина". 58018 м. Чернівці, вул. Головна, 200.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції – ДК №563 від 10 серпня 2001 р.